

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(समासप्रभृतितद्धितप्रकरणान्ता)

श्रीमद्वासुदेवदीक्षितप्रणीतया वालमनोरमाख्यव्याख्यया
श्रीमज्जानेन्द्रसरस्वतीविरचितया तत्त्वबोधिख्याख्य-
व्याख्यया च सनाथिता

संस्कृत

जयपुर राजकीय-संस्कृत-कालेजाध्यक्षेण महामहोपाध्याय-व्याकरणाचार्य न्याय-
शास्त्राद्यनेकविरुद्भाजा ऋतुर्वेदोपाह्व-श्रीमद्गिरिधरशर्मणा तदन्ते
वासि श्रम्बालस्थ दीवानकृष्णकिशोर-सनातनधर्मसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-
विद्याभास्कर-ऋषिकुलस्नातक-श्रीपरमेश्वरानन्दशर्मणा
च संशोध्य सम्पादिता ।

प्रकाशक

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली

वाराणसी

पटना

१९६०

मूल्यम्

{ अजिल्द ४)
{ सजिल्द २)

प्रतीयावृत्तिः]

प्रयो

प्रकाशक :—

सुन्दरलाल जैन,

मोतीलाल बनारसीदास,

हिन्दी-संस्कृत पुस्तक विक्रेता

पो० ब० ७५, नेपालीखपरा, वाराणसी

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

मुद्रक :—

मन्त्रीलाल

रस्तोगी प्रेस,

वाराणसी

मोतीलाल बनारसीदास

संस्कृत-हिन्दी-पुस्तक विक्रेता,

दिल्ली

वाराणसी

अथाव्ययीभावसमासप्रकरणम् । १७ ।

६४७ समर्थः पदविधिः । (२-१-१) पदसंबन्धी यो विधिः स

अथ समासाः । तदेवं विभक्त्यर्थं निरूप्य तदाश्रितसमासान्निरूपयिष्यन् तदुपोद्धा-
तत्वेनाह—समर्थः पदविधिः । विधीयते इति विधिः—कार्यम् । पदस्य विधिः पदविधि-
रिति शेषपष्ठ्या समासः । पदसंबन्धी यो विधिरिति । समर्थाश्रित इति । सूत्रे
समर्थशब्दः समर्थाश्रिते लाक्षणिक इति भावः । सामर्थ्यं द्विविधम्—व्यपेक्षालक्षणम्
एकार्थीभावलक्षणं च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशात्तः परस्परान्वयः
तद् व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम्, विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षेति व्युत्पत्तेः, संबन्धार्थः समर्थ इति
व्युत्पत्तेश्च । इदं च राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य एव भवति । तत्र च एकैकस्य शब्दस्य यो
यः संनिहितो योग्यश्च तेन तेनान्वयो भवति । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति, राज्ञो देवदत्तस्य च
पुरुष इति, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति च । एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं नु प्रक्रियादशायां

समर्थः पदविधिः । सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति ।
तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशात्तः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये
राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र ह्यपेक्षायां सत्यां यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन तेन संबन्धोऽभ्यु-
पेयते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च । राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति । एकार्थीभावस्तु राजपुरुष
इत्यादिवृत्तादेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः ।
अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं
देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वगापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरपष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति
वाच्यम्, देवदत्तस्य प्रधानभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव पष्ठ्यर्थः, न तु
तदितरः । उक्तं च 'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादीनां । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते
तद्वता सह' इति । यद्वा ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं
च—'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न
ह्रीयते' इति । नन्वेवं राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणान्वयोऽस्तु ।
मैवम्, राज्ञ ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेऽपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये
क्लृप्तयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम्—'बहूनां वृत्ति-
धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः ॥' चकारादि
निपेवोऽथ बहुव्युत्पत्तिभङ्गनम् । कर्तव्यं ते, न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम् ।'
तथाहि—धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रगवादै
यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । किंच
प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषण-
प्रयोगः समासघटकपदार्थानां प्राप्तः, स च 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति वचननैव
वारणीयः । 'नामार्थयोरभेदान्वयः' 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तित्यागश्च, प्रातो-

प्रत्येकमर्थवत्त्वेन पृथग् गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतात्त्विकम् । संगतार्थं समर्थं, संसृष्टार्थं समर्थं इति व्युत्पत्तेः । संगतिं मसंगंश्च एकीभाव एव । अथासंगत घृण तैल्लेनेति एकीभूतमिति गम्यते, यथा वा ससृष्टोऽभिरिति एकीभूत इति गम्यत इति भाष्याच्च । इदं च सामर्थ्यं राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । अत एव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्येवं राज्ञि पुरुषविशेषणे ऋद्धत्वविशेषणं नात्वेति, विशिष्टस्य एवपदार्थेनया राज्ञः पदार्थे-कदेशत्वात् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र तु उपमर्जनस्य नित्यमापन्नत्वात् ममाम् । यद्वा गुरुवद्देवदत्तोऽपि विशेष्ये प्रधाने कुल एवात्वेति, तत्र गुरुणा कुलस्य उत्पाद्यत्वं मन्वेनान्वयः । देवदत्तेन तु कुलस्य तदीयगुरुत्वाद्यतयाऽन्वया गुरुगर्भं । उक्तं च हरिणा—

“मन्विशब्द साक्षात् नित्यं मवं समस्यते ।

वाक्यवत्सा व्यपक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥” इति

“ममुदायेन सबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

मसृष्ट्यापवास्ते तु युज्यन्ते तद्वत्ता सह ॥” इति च ।

एतेन ‘अपदशूल—’ इति सूत्रे भाष्ये ‘शिवस्य भगवतो भक्तः’ इत्यर्थे शिवभागवत इत्यादि ध्यास्यान्म् । एकार्थीभावश्चापमलौकिकविग्रहवाक्ये कल्प्यते, यथा लादेशभूतशतृ-शानचो अप्रथमामामानाधिकरथ्यं कल्प्यते, तद्वत् । अत एव ‘लस्य अप्रथमासमामानाधिकरणे-नार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिः, तस्य ह्यपि प्रयागाभावादित्याक्षिप्य आदेशो सामानाधिकरथ्य इष्टु अनुमानाद् गन्तव्यं प्रवृत्तेरपि तद्भवति’ इति ‘लटश्शतृशानचौ—’ इति सूत्रभाष्ये ममाहितम् । ‘मिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानान् पचन्तं देवदत्तं वर्येत्यादिप्रयागदर्शानात् स्थानिनोऽपि लस्य प्रक्रियायं कल्पितस्य अप्रथमामामानाधिकरणमनुमीयते’ इति कैयटः । अत्र प्रक्रियायं कल्पितस्येत्युक्त्या अन्यस्यापि प्रक्रियायं कल्पितस्य वाक्यत्वकल्पना सूचिता । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रूयमाणानां च शब्दानां कलत्रशक्तित्वागे मानाभावान् प्रत्येकशक्तिमहत्तया समुदायशक्त्या विशिष्टोपस्थितिः । ततश्च अयमेकार्थीभावः अजह-त्स्वार्था वृत्तिरिष्यते । वृत्तिविषये पदानां प्रत्येकमर्थकत्वमाश्रित्य जहत्स्वार्था वृत्तिस्तु नाश्रयितुं युक्ता, महाबाहु, सुपत्या इत्यादौ आत्वाद्यनापत्तेः, वृत्तौ महदादिशब्दानामनर्थ-कत्वाद् अर्थवदग्रहणमभवे अनर्थकस्य ‘आत्महन—’ इत्यादौ ग्रहणायोगान् । तदुक्तम्—

‘जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुढिर्वैरायिनो ।’ इति

इह इत्यादौ उदरवर्तुवप्राप्तिरन्वेष्यार्थान्मुपपन्नान् । एकार्थीभावे तु लाप्यमिति दिक् । पदग्रहणं किम्, वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु ध्यानाय तन्म, इह स्यादेव यम् । विविग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयाविधिः पदानां विधिरित्यनेक-विभक्त्यन्तमामलाभार्थम् । पदस्येत्युक्तौ तु ‘उपपदमतिङ्’ इत्यादावेवाम्योपस्थितिः स्यादित्याहुः । सूत्रे समर्थशब्दो लक्षणिक इति ध्वनयताह—समर्थश्रित इति । समर्थेति किम्, पदयनि कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा

समर्थश्रितो बोध्यः । ६४८ प्राक्कारात्समासः । (२-१-३) 'कडाराः कर्म-
धारये' (सू ७५१) इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । ६४९ सह सुपा ।
(२-१-४) 'सह' इति योगो विभज्यते । सुवन्तं समर्थेन सह समस्यते । योग-
विभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव ।

अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा अश्वकर्णमण्डपादौ । विस्त-
रस्तु शब्देन्दुशेखरे मञ्जूपायां चानुसंवेयः । समर्थः किम् ? पश्य कृष्णं श्रितो राममित्रम् ।
अत्र कृष्णश्रितयोः परस्परान्वयाभावाद्द्विशिष्टैकार्योपस्थित्यजनकत्वान्न मामर्थ्यम् । प्राक्-
कारात् । 'आकडारात्' इत्येव प्रागिति सिद्धे प्राग्ग्रहणमेकसंज्ञाधिकारेऽपि अव्ययीभावादि-
संज्ञासमुच्चयार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । संपूर्वकस्य अस्यतेरेकीकरणात्मकः संश्लेषोऽर्थः ।
समस्यते इति अनेकं पदमिति समासः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मणि घञ् ।
अत एव मूले समस्यत इति वक्ष्यते । तथा च अन्वयैयं संज्ञा । सह सुपा । 'सुवामन्त्रिते'
इत्यतः सुवित्यनुवर्तते । सुवन्तेन सहोच्चारितं समाससंज्ञं भवतीति फलति । एवं सति
पर्यभूपयदित्यादौ सुवन्तस्य तिङन्तेन समासो न स्यात्, तत्राह—सहेति योगो विभज्यत
इति । समाससंज्ञाया अन्वर्थत्वादेकस्याप्रसङ्गात् सुपेत्येतावतैव सहेति सिद्धे तद्ग्रहणं
योगविभागार्थमिति भावः । सहेत्यत्र 'सुवामन्त्रिते—' इत्यतः सुवित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया तदन्तग्रहणम् । । 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयया विपरि-
णम्यते तदाह—सुवन्तमित्यादिना । समस्यत इति । एकीक्रियते प्रयोक्तृभिरित्यर्थः ।
समाससंज्ञां लभत इति यावत् । केचित्तु सुवन्तं कर्तृ समर्थेन समस्यते—एकीभवतीत्यर्थः ।
कर्तरि लट् । 'उपसर्गदिस्यत्युह्योः' इत्यात्मनेपदम् । समासशब्दोऽकर्तरि बाहुलकाद्वन्त
एव, कर्मणि घञन्तो वा । तथा सति समस्यत इति कर्तरि तिङन्तं फलितार्थ-
कथनपरमित्याहुः । ननु घटो भवतीत्यत्र समासे घटभवतीत्यपि लोके प्रयोगः

भृत् । तथा वक्त्रमुपगोरगत्यं चैत्रस्येत्यत्र 'तस्यापत्यम्' इत्युपगुशब्दाद् मा भृदिति ।
क्वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद् वृत्तिरङ्गीक्रियते । तद्यथा—किमादनं शालीनाम् ।
केपां शालीनामादनमित्यर्थः । सक्त्वाडकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्त्वात्माडकमि-
त्यर्थः । कुतो भवान् पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे, तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत
इत्यर्थः । 'रोपवेतोः प्राचाम्' इति वुञ् । प्राक्कारात्समासः । प्राग्ग्रहणमावर्तते,
तेन पूर्व समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिभिः समावेशः
सिद्धयति । अन्यथा पर्यायः स्यात् । समसनं समासः, भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य
एकपदीभवनमित्यर्थ इत्येके । वस्तुतस्तु—'अकर्तरि च कारके—' इति कर्मणि घञ् ।
अन्यथा सुवन्तं समस्यत इत्युत्तरान्यो न संगच्छते । ननु अन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः
प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—योगो विभज्यत इति । 'सुवाम-
न्त्रिते—' इत्यतः सुवित्यनुवर्तते तदाह—सुवन्तमिति । समस्यत इति । संपूर्वा-
दस्यतेः कर्मणि तड् । आचार्येणेति शेषः । समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया । समसन-
क्रियां प्रति सुवन्तं कर्म, न तु कर्तृ । यद्यपि सुवन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि 'उपसर्गा-

पर्यभूपयन् । अनुव्यचलन् । 'सुपो' । सुप्सुपो मह समस्यते । ममामन्वात्प्राति-
पदिकत्वम् । ६५० सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (२-४-७१) एतयोरव्ययस्य
सुपो लुस्त्वान् । 'भूतपूर्वे चरट्' (सू० १९९९) इति निर्देशाद् भूतगद्यस्य

स्वादिह्येन ग्राह—योगविभागस्येति । कतिपयेति । कतिपयानि निडानानि उत्तर-
पदानि यस्मैति विग्रहः । पर्यभूपयदिति । ममामान्नोदात्तश्चे शेपनिघान इति 'कुगति—'
इति सूत्रे कैयटः । देवा देवान् ऋतुना पर्यभूपयदित्यत्र तु म्बरव्यत्ययो बोध्यः अनुव्य-
चलदिति । अचलदित्यनेन च पूर्वं ममामे सति तेन अना ममाम । न त्वनुव्यात्रुंगपम्-
माम, मुक्तिरेकत्वस्य चिदितित्वात् । अत एव महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र क्षीरशब्देन
सुबलभानं ममाम इति कैयटः । सुपो । 'सुवामन्तिने—' इत्यत्र सुबिन्धनुवन्ति, ममाम
इत्यधिकृतम्, तदाह— सुप्सुपेति । सुबल सुबन्तेनेत्यर्थः । ततश्च पूर्वं भूत इति विग्रहः
समामभज्ञा स्थिता । ममामत्वान् प्रातिपदिकमञ्जेति । 'वृत्तद्वित्तमामाश्च' इत्यने-
नेति शेपः । सुपो धातुः । धातुप्रातिपदिकयोगित्यत्रयत्रपष्ठीयाह—एतयोरव्ययस्येति ।
लुक् स्यादिति । 'प्यथानिमागंजिना भूति लुक्' इत्यतस्त्वानुवृत्तेरिति भावः । न च सुप
इत्यनेन ममामोवद्वचनस्यैव ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः' इत्य-
लुगिबधानात् सुप्रत्याहारस्यैवान् ग्रहणमिति ज्ञापनात् । न चैवमपि पूर्वं भूत इति लोकिव-
विग्रहवाच्यं परिनिष्ठितमपिप्राप्यथा सुबन्तया ममामे सति पूर्वमित्यत्र अमि पूर्वस्य
एकदेशस्य परादिन्वमात्रित्य अमो लुकि ममामदशाया वकारादकारो न श्रूयेत् । पूर्वा-
न्तत्वे तु परिशिष्टस्य मकारस्य सुप्सुभावात् कथं लुगिति वाच्यम्, 'सुपो धातु—' इति
लुगिबधे 'अन्तरङ्गानपि त्रिवीन् बहिरङ्गो लुग् वाधते' इत्याश्रित्य मंत्रितार्थप्रवृत्तेः
प्रागेभालोकिवविग्रहाशये ममामप्रवृत्तिरिति 'प्रत्ययोत्तरपदवाच्य' इति सूत्रभाष्ये
स्थितम् । 'वृत्तद्वित्तमामाश्च' इत्यत्र प्रौढमनोरमायामपि परिवृत्तमिदम् । 'मस्त्रैपा—'
इति सूत्रव्याख्यात्मरे प्रपञ्चितं चास्माभिः । एवं च पूर्वं अम् भूतम् इत्यलौकिकवि-
ग्रहदशायामेव अमा लुक्प्रवृत्तेर्नोक्तदोषः । तथा च सुपो लुगि भूतपूर्वेति न्यितम् ।
ननु 'सुदानं सुबन्तेन समस्यते' इति ममामशाश्वे सुबन्तं प्रथमानिदृष्टम् । सुबन्तं च
द्वयोरप्यविशिष्टम् । ततश्च 'प्रथमानिदिष्टं ममाम उपमर्जनम्' इति वक्ष्यमाणोपमर्जन-

दस्यस्युयो' इति वा त्वेन ममम्यत्र इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि ममाम इति व्या-
ख्येयप्रत्यये कर्तरि घञ् दुर्लभः । वाच्यत्वं तु अग्निकवगितिगिति कर्मत्वान्युपगम एव
ज्यायान् । स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टमिद्वधर्थत्वादेव लभ्यते । छन्दस्ये-
वेति । यदि लोकेऽपि स्वात्तह यत्प्रकृप्ते इत्यादौ स्वायुप्तानि स्यात् । लिङ्गमर्धनाम-
तामस्युपेत्य 'ममामोपुमदान्' इति लुगि वृत्तेऽपि 'ह्रस्वां नपुंसके—' इति ह्रस्व म्प्रादि-
त्यादि द्वेषणं 'कर्मणो यमिष्टैदि—' इति सूत्रेऽस्माभिरुद्धाश्रितम् । अनुव्यचलदिति ।
सुविदेनेत्यस्य त्रिविधित्वात्पयदिण ममामो बोध्यः । ममामान्नोदात्तश्चे शेपनिघान
इति 'कुगति—' इति सूत्रे कैयटः । सुपो धातुः । सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं 'पञ्चम्या
स्तोकादिभ्यः' इत्यालुगनमान्त्रियानाज्ज्ञापनात् । निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमा-

‘पूर्वनिपातः । पूर्व भूतो भूतपूर्वः । ‘इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च’ (वा १२३६, १३४१) । जीमूतस्येव । ६५१ अव्ययीभावः । (२-१-५) अधिकारोऽयम् । ६५२ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्युद्ध्यर्थभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगप - चसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । (२-१-६) ‘अव्ययम्’ इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते, सोऽव्ययीभावः । ६५३ प्रथमानिर्निष्टं समास उपसर्जनम् ।

त्वस्य द्वयोरप्यत्रिशिष्टत्वाद् ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इत्यन्यतरस्य पूर्वनिपाते विनिगमनाविरह इत्यत आह—भूतपूर्वे चरडिति । पूर्वं भूत इति । लौकिकविग्रहोऽयम् । पूर्वमिति क्रियाविरोपणम् । भूतपूर्वं इति । समासत्वेन प्रातिपदिकत्वान् समुदायान् पुनर्यथायथं सुबुत्वत्तिरिति भावः । इवेनेति । इवेत्यव्ययेन सुवन्तस्य समानः । ‘सुपो धातु-’ इति लुगभावः । पूर्वपदस्य प्रकृतिसिद्धस्वरश्च भवति, न तु समासस्वर इति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘सह सुपो’ इति सिद्धे समास-त्रिधानमिवशब्दस्य पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा अत्र इवशब्दस्यापि सुवन्तत्वाविशेषात् समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वान् पूर्वनिपातः स्यात् । जीमूतस्येवेति । अत्र जीमूत-शब्दस्य पूर्वपदस्य फिट्स्वरेणान्तादात्तत्वमेव, न तु समासस्येत्यन्तादात्तत्वम् अत्र यथार्थत्व-प्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न, ‘तत्र तस्येव’ इति निर्देशान् । काचित्कश्चायं समासः । अत एव वह्-वृत्ता एव पदपाठे अवगृह्णन्ति, याजुपास्तु भिन्ने एव पदे पठन्ति, ‘उद्वाहुरिव वामनः’ इत्यादिव्यस्तप्रयोगश्च संगच्छते । ‘हरीतकीं भुङ्क्व राजन् मातेव हितकारिणीम् ।’ इत्यत्र तु मातरमिवेति भवितव्यम् । ‘तिङ्-समानाधिकरणे प्रथमा’ ‘अभिहिते प्रथमा’ इति वा.तकस्वारस्येन प्रथमायाः कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमायाः मातृसदृशीमित्यर्थे असाधुत्वादित्यास्तां तावत् अव्ययीभावः । अधिकारोऽयमिति । एकसंज्ञाधिकारेऽपि अनया संज्ञया समास-संज्ञा न बाध्यत इति ‘प्राक्कारान्-’ इत्यत्रोक्तम् । अठ्ययं विभक्ति । विभक्त्यर्थाद्य-भावेऽप्यपदिशमित्यादि साधयितुमाह—अव्ययमिति योगो विभज्यत इति । अत्र ‘समर्थः पदविधिः’ इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । समास इति अव्ययीभाव इति चाधिकृतम् । तदाह—अव्ययं समर्थेनेति । सोऽ-व्ययीभाव इति । स समासः अव्ययीभावसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तथा च दिशयोर्मव्य-मित्यस्वपदविग्रहे मध्यार्थकस्य अपेक्ष्यव्ययस्य दिशयोरित्यनेन समाससंज्ञा । तस्य समास-स्याव्ययीभावसंज्ञा च सिद्धा । तथा च समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे ‘सुपो धातु-’ इति सुबुक्तिसति दिशा अप इति स्थितम् । अत्र उपसर्जनकार्यं वक्ष्यन्नुपसर्जनसंज्ञामाह—प्रथमा-निर्दिष्टम् । ननु समासे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इति व्याख्याने असंभवः, समासे

निर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥ इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् काचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । ‘उद्वाहुरिव वामनः’ इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् । विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽङ्गविधाने-ऽपि समासादुत्पन्नस्य सोः ‘अव्ययान्-’ इति लुग् भवत्येव, अनुपसर्जने तदन्तस्याप्यव्ययत्वा-

(१-२-४३) समासशब्दे प्रथमानिर्दष्टमुपमर्जनमत्र स्यात् ६५४ उपसर्जनं पूर्वम् ।
 (२-२-३०) समामे उपमर्जनं प्राक्प्रयाज्यम् । ६५५ एकविभक्तिं चापूर्व-
 निपाते । (१-२-४४) विग्रहे यत्रियतविभक्तिः तदुपमर्जनमत्रं स्यात् न
 तु तस्य पूर्वनिपातः । ६५६ गोत्रियोरुपसर्जनम्य । (१-२-४८) उप-

सति 'सुपा घातु-' इति प्रथमाया लुप्तत्वात् । समामे चित्रीपिते प्रथमानिर्दष्टम् इति व्याख्याने
 तु कृष्णं श्रितं कृष्णशब्दस्य द्वितीयानिर्दष्टत्वादुपमर्जनमत्रं न स्यात् ।
 श्रितशब्दस्य प्रथमानिर्दष्टत्वादुपसर्जनमत्रं स्यात् । अतो व्याचष्टे—समामशास्त्र इति ।
 समासपद समासविधायकशास्त्रपरमिति भावः । एव च । 'द्वितीया श्रित-' इति समास-
 विधायकशास्त्रे द्वितीयान्तस्यैव कृष्णशब्दस्य द्वितीयेति प्रथमानिर्दष्टत्वादुपमर्जनमत्रं । एव च
 'अव्ययम्-' इति समासविधायकशब्दस्य प्रथमानिर्दष्टत्वादुपमर्जनमत्रं स्थितम् । उपसर्जनं
 पूर्वम् । प्राक्कारान् समान इत्यत्रिदृशम् । समाम इति प्रथमान्त आग्नेयस्य सप्तम्यन्त विपरिण-
 म्यते, तदाह—समासे उपमर्जनं प्राक् प्रयोज्यमिति । पूर्वमित्यस्य पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थं
 इति भावः । एव च प्रकृते अपत्यस्य पूर्वं प्रयागनियमः सिद्धः । अपदिशा इति स्थितम् । जन्
 दिशाशब्दस्यापि उपमर्जनमत्रम्—एकविभक्तिः । 'प्रथमानिर्दष्टं समाम उपमर्जनम्' इत्यत
 समाम इति उपमर्जनमिति चानुवर्तते । समाम इत्यन्तं विग्रहवाक्यं लक्ष्यते । एवं च
 विभक्तियस्य तदेकविभक्तिः, नियतविभक्तिकमिति यावत् । एव च विग्रहं यत्रियत-
 विभक्तिकं तत्पूर्वनिपातमित्यर्थं कर्तव्यं उपमर्जनं स्यादित्यर्थः । फलितमाह—विग्रहे
 यत्रियतेति । निष्कौशाश्विनशब्द उदाहरणम् । तत्र कौशाश्विनो निष्कान्ता निष्कान्तं
 निष्कान्तं निष्कान्ताय निष्कान्ताद् निष्कान्तस्य निष्कान्ते इति विग्रहद्वयं निरादय
 क्रान्तायै पञ्चम्या' इति समास निष्कौशाश्विनो निष्कौशाश्विनो निष्कौशाश्विना इत्यादि,
 इति स्थितिः । अत्र कौशाश्विनशब्द एव विग्रहं नियतविभक्तिकं इति तस्यापमर्जनमत्र-
 मनेन भवति । समासशब्दे कौशाश्विनशब्दस्य पञ्चमीनिर्दष्टत्वमेव, न तु प्रथमानिर्दष्ट-
 त्वमिति 'प्रथमानिर्दष्टम्—' इत्यनेनापमर्जनमत्रमिति वचनम् । तत्र कौशाश्विनशब्दस्य
 अनेन उपमर्जनमत्रेण न पूर्वनिपातः । तत्र द्विभक्त्यन्तैरेव समाम इत्यत्र इदमेव मूर्तं
 प्रमाणम् । 'तुल्यायै-' इति मूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमान्तपर्यन्तं समाम इति
 'अनेनम्-' इति मूत्रे भाष्ये स्थितम् । प्रकृतं च दिशयामर्थं मध्य मध्येनयादिवि-
 ग्रहवाक्येषु दिशाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वात् समासविधौ प्रथमानिर्दष्टत्वाभावेऽपि
 अनेनोपमर्जनमत्रं भवति । पूर्वनिपातस्तु न भवतीति स्थितम् । गोत्रियो । 'ह्रस्वो

द्विनि वाच्यम् । अत्रय विभक्तिः । निभक्तिर्हृ कारकशक्तिः । विभक्त्यने अन्त्या
 प्रातिपदिकार्थं इति व्युत्पत्तेः । अत्र एव वक्ष्यति—विभक्त्यर्थ्यादिषु त्रियमानमव्यय-
 मिति । प्रथमानिर्दष्टम् । अत्र समासपदं तद्विधायके लक्षणिकम् । अन्यथा चिकी-
 पिते समामे यत्रियमानमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृष्णश्रित इत्यादी श्रितादिव्यति-
 प्रसङ्ग इत्याशयेनाह—समासशास्त्र इति । विग्रह इति । अनुवर्तमानेन समाम-
 ग्रहेण विग्रहा लक्ष्यत इति भावः । न तु तस्येति । 'अन्तरस्य-' इति न्यायापूर्व-

सर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । 'अव्ययीभावश्च' (सू० ४५१) इत्यव्ययत्वम् । ६५७ नाव्ययीभावादतोऽम्ब-पञ्चम्याः । (२-४-८३) अदन्तादव्ययीभावात्मुपो न लुक्, तस्य तु पञ्चमी विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्येऽपदिशम् । 'क्लीत्राव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।' इत्यमरः । ६५८ तृतीया सप्तम्योर्बहुलम् । (२-४-८४) अद-

नृपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यतो ह्रस्व इति प्रातिपदिकस्येति चानुवर्तते । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियाविशेषणम् । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययो गृह्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः । उपसर्जनभूतस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चेति लभ्यते । तदुभयं प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह — उपसर्जनमित्यादिना । अत्र च शास्त्रीयमेवोपसर्जनं गृह्यते, न त्वप्रधानमात्रम्, कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारीत्वत्रातिप्रसङ्गात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वमिति । तथा च अव्ययीभावसमासादुत्पन्नानां सुपाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यादिति शङ्क्यामाह—नाव्ययीभावात् । अम् तु अपञ्चम्या इति छेदः 'नाव्ययीभावादतः' इत्येकं वाक्यम् । 'ण्यक्षत्रियार्प—' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यतः सुप इति च । अता अव्ययीभात्रो विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुगिति । अम् तु अपञ्चम्या इति वाक्यान्तरम् । पञ्चमीभिन्नस्य तु सुपः अमादेशः स्यात् । पञ्चम्यास्तु अम् न भवतीति लभ्यते । तदाह—तस्य पञ्चमीं विना अमादेश इति । अत्रापञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽयम् अनन्तरत्वाद् एव भवति, न तु लुङ्निषेधस्यापि । एवं चादन्तादव्ययीभावान् परस्य सुपो न लुक्, किंत्वामादेशः । पञ्चम्यास्तु लुग् अमादेशश्च न भवतीति स्थितिः । सूत्रे एतत्सूचनार्थमेव तुशब्दः । 'अव्ययीभावादतोऽम्बपञ्चम्याः' इत्येवोक्तौ तु अदन्तादव्ययीभावान् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य मुपो लुकाऽपवादः अमादेशः स्यादित्येव लभ्येत । एवं सति पञ्चम्या अमोऽभावे 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यात् । अतो

सूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते । तेन कुमारीश्चित इत्यादौ न दोषः । गोस्त्रियोः । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियाविशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते, न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्ब्राह्मणः कुमारीत्वत्र न दोष इत्युक्तम् । स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । स्वयधिकारोक्तटावाद्यन्तमित्यर्थः । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत्, अत्राहुः—उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोगुणीभावस्तदेव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वान्न दोषः । भाष्यादावपि उत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु 'कृत्तद्धित—' इत्यतः समासपदानुवर्तनादिति बाध्यमिति । नाव्ययी । अत्र 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेधोऽन्तरत्वाद् एव, न तु व्यवहितस्यालुकोऽपि । अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः । तस्य पञ्चमीं विनेति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपो

न्ताद्व्ययीभावात्तृतीयान्तस्यावर्तुलमम्भात् स्यात् । अपदिशाम्, अपदिशेन
 अपदिशाम्, अपदिशे । बहुलग्रहणानि मुमद्रम् उमत्तगङ्गम् इत्यादौ सप्तम्या नित्य-
 मम्भाव । 'विभक्तिः—' इत्यादरयमथ—विभक्त्यथादिपु वर्तमानमव्ययं मु-
 लेन सह समस्यते, नाद्व्ययीभाव । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यविहरि ।
 सप्तम्यर्थस्यैवान्न द्योतकोऽपि । हरि डि अधि इत्यलौकिक विग्रहवाक्यम् । अत्र

द्युच् निपिच्यत इत्यास्ता तावत् । अपदिशामिति । पञ्चमीभित्तविभक्तीनामुदाहरणम् ।
 पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम् । यद्यपि नपुमकह्रस्वत्वेनाप्येतत् सिध्यति, 'अव्य-
 ययीभावश्च' इति नपुसप्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान् । तथापि 'गोस्त्रिया—' इति सूत्रे चित्रण-
 ०, अतिखट्व इत्याद्ययमादरयकमिति इहापि न्याय्यवाद्युपन्यस्तम् । तदेवमव्ययमितिभाष्याष्टे-
 नापि यागविभागेन अपदिशामिति रूपमाधनं वृद्धसमतमित्याह—कलीवाव्ययमिति ।
 तृतीया । 'नाव्ययीभावान्—' इत्यस्माद् अत इयनुवर्तते, तदाह—अदन्तादिति । अमा-
 देशाभाव तु 'नाव्ययीभावान्—' इत्युक् । ननु वति सिद्धे किं बहुलग्रहणेनत्यन आह—
 बहुलग्रहणादिति । तदेवमव्ययमिति योग विभज्य व्याख्याया तदुत्तरखण्ड व्याख्यानुमुप-
 मते—विभक्तीत्यादेरयमर्थ इति । विभक्तीत्यनन विभक्त्यर्थो विभक्ति । उच्यन्त इति
 वचना । कर्मणि ल्युट् । विभक्ति, समीप, समृद्धि, व्युद्धि, अर्थाभाव, अत्यय, अमप्रति, शब्द-
 प्रादुर्भाव, पश्चान्, यथा, आनुपूर्व्य, यौगपद्य, साहचर्य, सपत्ति, साकल्य, अन्त एतेषा पाठशाना
 इन्द्र । ते च वचनाश्च इति विग्रह । विभक्त्यथादिपु वाच्यत्वर्यं अव्ययीभाव समास
 इति चात्रिहृतम् । तदाह—विभक्त्यथादिपिति । विभक्तौ तावदिति । विभक्त्यर्थे
 प्रथममुदाहृत्य इत्यर्थं । हरौ इत्यधिहरीति । हरौ इति लौकिकविग्रह । तेन यावदव-
 गम्यते तावदवाचिहरीति समामेनाप्युच्यत इत्यर्थं । अपिशब्दस्य हरावित्यनन अव्य-
 ययीभावमामे सुब्लुकि समामविवाचव्ययमिति प्रथमानिदिष्टत्वाद् अथे पूर्वनिपाते
 समासादुत्पत्तस्य नपु 'अव्ययादाभ्युप' इति टुगिति भाव । ननु लौकिकविग्रह समस्य-
 मान अविशब्द कुना नापात्त इयत आह—सप्तम्यर्थस्यैवान्न द्योतकोऽपि-
 रिति । तथा चाधिदात्याथस्य अपिकरणत्वस्य सप्तम्यैव उक्तत्वाद् अधिशब्दा न
 पृथगुपात्त, नित्यसमामताया वक्ष्यमाणत्वन स्वपदविग्रहानोचियादिति भाव । ननु
 हरौ इति परिनिष्ठितमधिकार्यस्य समाने सति औ इयस्य मुपा लुकि समाम रेफादि-

द्युच् न, पञ्चम्यास्तु टुगादेशाद्भावात् न भवत इति म्यनम् । अत निम्, अधि-
 हरि । दिशयोरिति । दिशारिति हन्ते विग्रहऽपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य
 शरदादिपु पाठादृच् । अपदिशामिति । पञ्चमीव्यनिरित्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् ।
 पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम् । विभक्तौ तावदिति । तावच्छब्द क्रमार्थं ।
 लौकिक विग्रहवाक्य प्रदर्शयति—हराविति । प्राचा तु हरौ अपिहृत्येति विग्री-
 तम् । तदमन्, अधिहरीत्यत्र अपिहृत्येत्यर्थस्याप्रतीते । हरि ङीति । अलौकिके
 विग्रहस्यैव प्रवेश उचित 'अन्तरङ्गमिति—' इति न्यायान् । अथवा डेरौत्व वृत्ते
 अपिहरीति ममापे हरिशब्देकारो दुर्गम स्थादिति भाव । इह हरावतीति म्यने

निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । ६५९ अव्ययीभावश्च ।
 (२-४-१८) अयं नपुंसकं स्यात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (नू ३१८) ।
 गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः, तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे-कृष्णस्य समी-
 कारः कुतः श्रूयेतेत्यत आह—हरि डि इति । संधिकार्यात् प्रागलौकिकविग्रहवाक्य एव
 समासप्रवृत्तेः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति भाष्यसंमतत्वादिति भावः । यथा चैतत् तथा भूत-
 पूर्व इत्यत्रानुपमेवोक्तम् । नन्वधिना निपातेनाधिकरणत्वस्यांक्तत्वात् कथं हराविति सप्तमीत्यत
 आह—अत्र निपातेनेति । वचनेति । सुपेत्यनुवर्त्य सुवन्तेनात्र समासविधिसामर्थ्यात्
 सप्तमी स्यादेवेति भावः । वस्तुतस्तु अनभिहितसूत्रभाष्ये तिङ्कृतद्वितसमासैरित्येव परिगणनं
 दृष्टम् । अतो निपातेनाधिना अभिहितेऽप्यधिकरणत्वे सप्तमी निर्वाधा । 'विपवृञोऽपि संबर्ध्य
 स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' इत्यत्र तु एष्टव्य इत्यध्याहार्यम् । कृताऽभिधानाद् विपवृक्षाद् द्वितीया
 न भवति । न च कृतद्वितसमासैरिति परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, 'कटं करोति
 भीष्ममुदारं दर्शनीयम्' इत्यत्र परिगणनफलस्यान्यथासिद्धेरेव तत्रोक्तत्वादित्यास्तां तावत् ।
 अव्ययी भावश्च । अयं नपुंसकं स्यादिति । 'स नपुंसकम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 नपुंसकत्वस्य फलमाह—ह्रस्वो नपुंसक इति । गोपायतीति । रक्षतीत्यर्थः ।
 'गुपू रक्षणे' विच् । 'आयादय आर्घवातुके वा' इत्यायप्रत्ययः । 'लोपो व्योः—'इति
 यलोपः । 'विरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । गोपाशब्द आकारान्तः । गाः पातीति ।
 पातेविचि उपपदसमासे गोपाशब्द इति भावः । अधिगोपमिति । विभक्त्यर्थ-
 ऽव्ययीभावसमासे सुब्लुकि नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे सति 'नाव्ययीभावात्—'इत्यमि पूर्वेषु-
 इति प्राचोक्तमुपेक्षितम् । नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् । अभिहितेऽ-
 पीति । द्योतितेऽपीत्यर्थः । वचनसामर्थ्यादिति । सुपेत्यनुवर्त्य सुवन्तेन समास-
 विधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः । नन्वभिहितेऽधिकरणे 'प्रातिपदिकार्थमात्र-'
 इति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेत्, अत्राहुः—अद्योत्यस्य सुवन्तेन समासस्थावश्य-
 कत्वेऽधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्त्रीकर्तुमुचितत्वादिति । यत्तु प्रसाद-
 कृता व्याख्यातम्—तिङ्कृतद्वितसमासैरिति परिगणनादधिनाभिहितेऽपि सप्तमी
 स्यादेवेति । तन्न, परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रे स्वय-
 मपि तथैवोक्तत्वात् । 'ऋमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इति प्रयोगविरोधाच्च । अत्र
 व्याचक्षते—'वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते' 'साकल्यान्तेषु' इत्येव वक्तव्ये
 वचनग्रहणात् । एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणम् । तेन वृक्ष-
 स्योपरि, वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते
 न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत एव 'ऋमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः,
 इति शब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतप्रादर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च
 विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे—'अधिकरणे' इत्येव सूत्रितम् ।
 पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रागुक्त, इति । अन्ये तु—'लाववात्
 'डिसमीपसमृद्धि—'इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति ।

पप्रकृष्णन् । ममदा ग्रामम्, निरुपा लङ्काम्, आराट्टनादियत्र तु नाव्ययी-
भाव, 'अभिन परित —' (रा १४४२) 'अव्यागन्—' (सू ५९५) इति
द्वितीयापञ्चम्याविवाननामध्यात् । मद्राणा ममृद्धि 'ममद्रम् । यनाना व्युद्धि-
दुर्ध्वन्तम् । त्रिगता ऋद्धिव्यंद्धि । मञ्जिकाणामभावा निर्मलिकम् । हिमस्याय-

मिनि भाव । 'गात्रिया —' इति तु नाव प्रमज्जन्, श्रीप्रत्ययान्तत्रामात्रान् । समीप
इति । समीपार्थेनाव्ययस्य ममान उदाहरण वक्ष्यन् इत्यर्थः । कृष्णस्य समीप-
मिति । लोकिवविग्रहवाक्यमनन् । अत्र ममद्रमानस्य उपगदस्य स्थाने समीप
मिति प्रयुक्तम् । कृष्णस्य उप इति तु न विग्रह, नियममापत्वनाम्प्रपदविपरीचिवात् ।
ननु ममया ग्रामम्, निरुपा लङ्काम्, आराट्टनान् इत्यत्रापि ममया प्रव्ययाना समीपायत्त्वाद्
अव्ययीभाव स्यात्, ततश्च 'ग्राम ममया, ग्राम निरुपा, वनादारान्' इति प्रयागा न स्यात् ।
अव्ययीभावममाम अव्ययस्य पूर्वनिपतनियमादियत् आह—ममयेति । विधानमामर्थ्या-
दिति । 'ममदा ग्रामम्, निरुपा लङ्काम्, आराट्टनान्, इत्यत्र उपपठुदा मयामपि अव्ययी-
भावममाने मति प्रातिपदिकात्रयत्वाद् उपपदविभक्त्या द्वितीयापञ्चम्या पठुया वा तुकि
मयामान् प्रातिपदिकायादिविवशनाया सर्वामु विभक्तिषु जानामु यथायथम् अस्मात् तद्विकल्प च
'ममयाग्रामम्, निरुपालङ्काम्, आराट्टनम्, ममयाग्रामम्, निरुपालङ्केन, आराट्टनम्, ममयाग्रामे,
निरुपालङ्के, आराट्टने' इति स्यादत्र । तत्र द्वितीयापञ्चम्या प्रविष्यर्थं स्यात्, पठुयैव
गनार्थवान् । न च ममामान् पुनरुपपदविभक्तौ द्वितीयापञ्चम्यौ शङ्कये, मद्रवृत्तया पुन
प्रवृत्तयागान् । वस्तुतस्तु मध्यार्थकमनशारुदयागे द्वितीयाविवानस्य दुरार्थकाराच्छन्दयागे
पञ्चमीविवानस्य चगितार्थत्वाद् इदमयुक्तम् । न चैत्र मति 'ममया ग्रामम्' इत्यादौ अव्ययी-
भाव शङ्क्य, अमद्र इत्यादाविव विभक्त्यर्थममोपादिमात्रवृत्तव्यवस्यैव ऋष्णान् ममया-
निरुपालङ्काच्छन्दाना चात्रिकराश्रित्प्रधानतया समीपभावनवृत्तिराभावात् । ग्रामस्य समीप
इति हि तप्तमर्थः । उदशब्दस्तु तन्भावनवाची । उपकृष्ण भक्ता इत्यत्र कृष्णसमीप्य-
वन्त इति वाच्यम् । मद्राणा ममृद्धिरिति । नमित्यव्ययपर्याय ममृद्धिशब्दा
विग्रहवाक्ये ज्ञेय एतच्चनविहितममामस्य तिप्रतया अस्वरदविग्रह । एवमप्रेर्जि
ज्ञेयम् । ममद्रमिति । सर्वत्र मुद्रुगादि पूर्ववत् ज्ञेयम् । ममृद्धा मद्रा ममद्रा
इत्यादा तु नाव्ययीभाव, वचनग्रहणयामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेरिति भाव्ये
स्पष्टम् । यनाना व्युद्धिदुर्ध्वन्तमिति । दुर्ध्वन्तार्थना व्युद्धिशब्दा विग्रह
ज्ञेय । विगतोति । अमात्रप्रतियागिनीत्यर्थं ऋद्धेरभावो व्युद्धिरिति यावत् ।
न चार्थभावव्यमिति भ्रमिनव्यम्, ममस्यमानपदार्थाभावस्यैव तत्र विरचितवान्,
इह च यनानावस्याप्रतीत यननीयवृद्धयभावस्यैव प्रतीते । तद् ध्वनयन् अर्था-

ततश्च कर्मवमात्रात्तन्नायाम् 'इति नारदम्' मति ममासा भवयेव' इत्याहु । ननु-
सप्त स्यादिति । एतच्च 'म ननुमकम्' इत्यत्र लभ्यते । समीप इति । अव्ययी-
भाव इत्यन्वर्थमज्ञान्यतामममोपाद्यार्थप्राप्ताय एताय समाम । समीपवत्प्राधान्ये

१ अथ पाठा वाग्मनात्मानुराथी । इतरत्र तु 'ममद्रम्' इति पाठः ।

योऽतिहिमम् । अत्ययो व्वंसः । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरि-
 भाव उदाहरति—मञ्जिकाणामभावो निर्मञ्जिकति । विग्रहे निशब्दमनार्थकमभावपद-
 मिति भावः । घटः पटो नेत्यत्र तु नाव्ययीभावः, अर्थग्रहणसामर्थ्येनात्यन्ताभावस्येव विवक्षि-
 तत्वात् । हिमस्यात्ययोऽतिहिममिति । अतीत्यव्ययपर्यायः अत्ययशब्दा विग्रहे ज्ञेयः ।
 अर्थाभावेत्यनेन पोतत्क्यं निरस्यति—अत्ययो ध्वंस इति । अर्थाभावशब्देनात्यन्ताभाव एव
 विवक्षितः । तेन पटस्य प्रागभावो निष्पटमिति न भवतीति भावः । सूत्रे असंप्रतीत्यस्य संप्रति न
 युज्यत इत्यर्थः । 'एतं हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरः । युजिक्त्रियान्तर्भावेण एकार्योभावात्समासः ।
 तदाह—निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रमिति । अतीत्यव्ययस्थानप्रत्ययकस्य
 स्थाने 'संप्रति युज्यते' इति विग्रहवाक्यं ज्ञेयम् । सूत्रे शब्दप्रादुर्भाव इत्यनेन शब्दस्य
 तु 'संत्ययाव्ययासन्ना—' इति वदुर्गीहर्षध्वनि 'उपदेशाः' इति यथा । विधानसामर्थ्या-
 दिति । ननु नमयाग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययीभावः, आराह-
 नादित्यत्र तु भवेदेव, 'अन्याराद्—' इति पञ्चमीविधानस्य दूरार्यकाराच्छब्दयोगे
 सावकाशत्वादिति चेत्, अत्र केचिदुत्प्रेषयन्ति—'दूरान्तिकार्यैः पष्ठयन्यतरस्याम्' इति
 पष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयास्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधेयते । तथा चान्तिकार्यकाराच्छ-
 ब्दयोगेपष्ठयपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावं नेत्युक्तिः
 सम्यगेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । 'अन्तिकार्याराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधाना-
 भावात्, 'अन्यारात्—' इति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराहणमित्यव्ययी-
 भावो दुर्वार एवेति । एवं हि व्याकुर्वतां 'पदस्येत्यपकर्षाभावे भृशार्थे सावकाशोऽयं
 यद् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन वाच्येत' इति 'नित्यवीप्सयोः' इति सूत्रस्य मनोरमाग्रन्थो-
 ऽनुकूल इति दिक् । सुमद्रमिति । उत्तरादार्थप्राधान्ये तु 'कुगति—' इति तत्पुरुषः ।
 समृद्धा मद्राः सुमद्राः । दुर्यचनमिति । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः, येन समस्यते
 तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावः येनार्थाभावे समासः
 स्यात्, किं तु तदीयाया ऋद्धेरभाव इति । निर्मञ्जिकमिति । संसर्गाभावेऽयं समासो
 न त्वन्यनेयाभावेऽपि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविरोप्यविरोधिन
 एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च
 प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति—'घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव
 एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति, तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्या-
 देवाक्षिप्तधर्म्यभावे अयं समानो न तु धर्माभाव इति न दोषः । अत्यय इति ।
 स्पष्टार्थमेतत्, अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षिता न त्वन्यो-
 न्याभावः । घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति निष्कर्षात् । संप्रति नेति । संप्रतीत्यव्य-
 यमिदानीमित्यर्थे । 'एतं हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरोक्तेः । तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वा-
 दिक्रयापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः, तदेतदाह—युज्यत इति ।
 असंप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्त्रियान्तर्भावेण नञ्समास इति बोध्यम् । यत्तु प्रसाद-
 कृतोक्तम्—'असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालः

शब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णा पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नाय ममाम, 'तत पश्चान्नस्यते च्चस्यते' इति भाष्यप्रयोगान् । याग्यतात्रीष्मापदानिनिवृत्तिमाहृष्यानि यथार्था । अनुष्णम्, रूपस्य योग्यामि यथ । अर्थमर्थ प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीष्माया कर्मप्रवचनीयमज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयोऽगमं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरे माहस्य सहृरि ।

प्रकाशन विवभिनम्, तदाह—हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि इति । इनीत्यव्यय शब्दप्रकाशे वर्तते । तस्य हरिशब्देन स्वरूपपरेण पष्ठघन्तेन समाम इति भाव । विष्णो पश्चादनुविष्णु इति । अनु इत्यव्यय पश्चादर्थे वक्तव्यं । भाष्येति । 'अच परस्मिन्—' इति मूलभाष्य इत्यर्थं । 'तत पश्चान्' इत्यत्राव्ययीभाव पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपात स्यादिति भाव । एतद्भाष्यप्रयोगादेव एतत् सूत्रे तत्तदर्थवाचकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थवेनाय ममाया तति विज्ञायते । अत एव 'यथाष्माहृष्ये' इति सूत्रे साहस्यसपत्नीति प्राप्नोतीत्येवात्त भाष्ये । यथाशब्देन तु भवत्येव समाम, उत्तरमूत्रारम्भान् । सूत्रे यथाशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । यथार्थे विप्रमानमव्यय समस्यत इति लभ्य इत्यभिप्रत्याह—योग्यतेति । अनुरूपमिति । अनानु इत्यव्यय याग्यतायाम्, अना यथार्थे वक्तव्यं इति भाव । अर्थमर्थं प्रतीति । लाङ्किकविग्रहसायम् । अत्र वीष्माया द्विवचनम् । 'लक्षणैरथभूतास्यान्—' इति वीष्माया द्यायाया प्रत कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । समाप्ते तु द्विवचन न ममासन वीष्माया द्यातित वाद् इति 'हयस्वत्' इति सूत्रे कैयट । प्रनिना तस्यात्तत्त्वादिति तु तत्त्वम् । नन्वर्थमथ प्रतीति लौकिकविग्रहप्रदर्शनं न मभवति । नियसमामत्वादित्यत आह—प्रतिशब्दस्येति । सामर्थ्यादिति । अव्ययीभावममामस्य नित्यत्व तु रेषपष्ठयामपि अव्ययीभाव मुञ्जुवि ममायात् सर्वविभक्तीनामम्भावे तद्विकल्प च प्रथय प्रथयेत्त्यादिमिद्वे द्वितीयाफलक प्रते कर्मप्रवचनीयवविधानमर्थक स्यादिति भाव वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ 'उपमर्गात्पुनानि—' पत्वाभावसपादनन कर्मप्रवचनीयत्व चरितार्थमेव । 'अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं' इति 'संरूपाणाम्—' इति सूत्रे भाष्ये प्रयागदर्शनाद् इह वैकल्पिकममास इति तत्त्वम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्तीति । 'परावरयागे च' इति क्त्वाप्रत्यय । परावरत्व च बौद्धम् । अत्र यथेयस निषिध्यत इति । तत, अधिवरणशक्तिप्रधानस्य क्रियैवान्द्रयाहस्य 'निषेध प्रति प्रतियागिवनात्रस्थानुत्वात् । न हि भूतके घटा नास्तीत्यनन भूतल निषिध्यत इति कश्चिद्भ्रुपैति, येनात्र वनमानकार्गनिषेधा युक्तयहं म्यान् । इतिहरीति । स्वरूपपर पष्ठघन्तेन हरिशब्देन मह प्रकाशार्थस्त्रेतिशब्दस्य ममाम । तत पश्चादिति । सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपात स्यादिति भाव । भाष्यप्रयोगादिति । 'अनकर्मपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चान्' इति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि वाच्यम् । प्रत्यर्थमिति । वृत्ती वीष्मानर्भावात् द्विवचनम् । प्रतिशब्दस्येति । यत्वाह— 'ग्रामस्य वृत्त प्रनीयत्र मायेतत्वेन समानाभावे द्वितीयाविधानं भावकाशमिति ।

वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे—
६६० अव्ययीभावे चाकाले । (६-३-८१) सहस्य सः स्यादव्ययीभावे, न
तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थ-
त्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् ।
क्षत्राणां संपत्तिः भक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धि, अनुरूप आत्मभाव. संपत्ति-
रिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे

व्ययं पदार्थानतिक्रमे वर्तत इत्यर्थः । हरेः सादृश्यं सहरतीति । अत्र सहत्यव्ययं सादृश्ये
वर्तत इति भावः । वक्ष्यमाणेनेति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यनेनेत्यर्थः । ज्येष्ठस्या-
नुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठमिति । कार्यं कृतमिति शेषः । तत्तद्विभक्त्या विग्रह इति पक्षाभि-
प्रायेणेदम् । पूर्वस्य ब्रमेण इत्यनुपूर्वम्, ततः स्वार्थे ष्यञ् । 'यद्यपि एतत्सूत्रगृहीताव्ययेन
समासो नेत्यनुपदमेवाक्तम्, तथापि सूत्रगृहीतानुनाप्यनुज्येष्ठमिति समासः, अनुपूर्वेति
निर्देशात् । सूत्रे युगपच्छब्दात् स्वार्थे ष्यञ् यौगपद्यशब्दः । तदध्वनयन्नाह—चक्रेण
युगपदिति । युगपत्पर्यायस्य सहशब्दस्य चक्रेण इत्यनेन समासे कृते सतीत्यर्थः । युगपच्छ-
ब्देन तु न समासः, सूत्रे गृहीतत्वादिति भावः । अव्ययीभावे । सहस्य सः स्यादिति ।
'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः सदनुवृत्तेरिति भावः । न तु काल इति । कालवाचके परे
सहस्य सा नेत्यर्थः । सचक्रमिति । चक्रेण युगपत्प्रयुक्तमित्यर्थः । सहपूर्वाह्णमिति ।
समीपादौ अव्ययीभावः । सूत्रे सादृश्येति स्वार्थे ष्यञ् । तद् ध्वनयन्नाह—सदृशः सख्या
ससखीति । सहेत्यव्ययं सदृशार्थकमिति भावः । गुणभूतेऽपीति । वचनग्रहणसामर्थ्य-
नाव्ययार्थं प्राधान्य एव समासप्रवृत्ते. गुणीभूतसादृश्ये अप्राप्त्या सदग्रहणमिति भावः ।
क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रमिति । क्षत्रियाणामनुहपं कर्मेत्यर्थः । सहेत्यव्ययमत्र संपत्तौ
वर्तत इति भावः । संपत्तिमृद्धिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—ऋद्धेरिति । धनधान्या-
देरित्यर्थः । अनुरूप इति । अनुरूपो योग्य आत्मभावः, स्वोचितं कर्मेति यावत् ।
तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्तीति । 'परावरयोगे च' इति क्त्वा । परावरत्व बौद्धमेव ।
सहशब्दोऽत्रापरिवर्जने वर्तते । न तु तृणसहभावेऽपीति भावः । नन्वेवं सति साकल्ये

तत्र, नित्यसमासेषु 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यस्याप्रवृत्तेः । आनुपूर्व्येणेति । अनु-
पूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यम्, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । चक्रेण युगपदिति । अत्र केचित्-
युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यम्, युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात्, किं तु 'चक्रेणैककाले
इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः । सहपूर्वाह्णमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । गुण-
भूतेऽपीति । यदि सादृश्य इति नोच्यते, तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव
स्यात्, अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः । अन्त इति । इदानी-
मेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरि-
हान्तशब्देन विवक्षिता, सा चासकलेऽप्यव्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ।

१ यद्यपि 'यद्यपि' इति क्वचिदपि नास्ति तथापि उत्तरत्र 'तथापि' इति दर्शनात्
अस्माभिर्नवेशितम् ।

नात्पयम् । अन्-अग्निग्रथपयन्मधोते माम्नि । ६६१ यथाऽसान्श्ये ।
 (२-१-७) असाहृश्य एव यथाशब्द ममस्यते । ननह न—यथा हरिस्तथा
 हर । हरत्पमानत्र यथाशब्दो दानयति । तेन साहृश्य इति वा 'यथाथ इति
 वा प्राप्त निषिध्यत । ६६० यावदवधारणे । (०-१-८) यावत् श्लोकास्ता

कथमिदमदाहरण म्याप्तियत आह—साहृश्येनेत्यर्थ इति । पाने परिविष्ट मकल मन्थ-
 तीति यावत् । न त्वत्रेति । कृष्णमन्थस्याप्रमत्तरिति भावः । अन्त इति । उदाहरण
 वक्ष्यत इति शेष । मूने अन्तशब्दन अनावयवमाहित्य विवक्षितमित्यभिप्रेत्यादाहरति—
 अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते माम्नीति । अग्निशब्दन अग्निचयनप्रतिपादका प्रया विवक्षित ।
 तेनातावयवम महिन यथमिति विग्रह । अग्निग्रथपयनमिति बहुव्रीहि । अयमिति अय-
 पदार्थाध्याहार । अवीत इति तु न ममामप्रविष्टम् । अनावयवम अग्निग्रन्थम महिन वेद
 कल्पसूत्रादिभागमधीत इत्यर्थ । अत्र कृ-स्नस्यानद्येतव्यत्वाद् अग्निग्रथपयन्ताव्ययनत वा म्या-
 नवगमात् साहृश्यावृथगति । यथाऽसाहृश्ये । असाहृश्य इति श्ले, व्यात्यानात् ।
 असाहृश्ये योग्यतावीप्सापत्त्यनितिवृत्तिरूप वतमान यथयव्यय ममस्यत इत्यर्थस्य यथाथ
 स्वादेव मिद्धे नियमाथमिदमित्याह—असान्श्य एवेति । ननु 'प्रकारवचन थात् इति
 विहितथा प्रत्ययान्तस्य कथ साहृश्ये वृत्तिरित्यत आह—हरेरिति । सामायस्य भक्ता यो
 विशेष स प्रकार तस्मिन् प्रकारे शालिति 'प्रकारवचन थात् इत्यस्याथ । ततश्च
 यद्विशेषप्रभवान् हरि तद्विशेषप्रभवान् हर इति वाधे मति यत्ताच्छब्दाभ्या तथा प्रकारया
 जमदानगमा उपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । तेनेति । प्राप्तमित्यत्रान्वय । साहृश्याय-
 चत्वेनत्ययः । साहृश्य इति वेति । अव्यय विभक्ति— इति मूनगतन साहृश्ये वत-
 मानमव्यय ममस्यत इत्यशेन वा यथार्थे विद्यमानमव्यय ममस्यत इत्यशेन वा प्राप्त-
 मव्ययीभावममामकार्यं निषिध्यत इति भावः । भाष्ये तु प्रकारवचन यथाशब्दमागे
 साहृश्ये यतनैव प्राप्तिरक्ता न तु यथाथत्वन प्राप्तिरक्ता । यथाशब्दस्य मूनगृहीतवेन
 तयागे यथार्थत्वप्रवृत्तरिति तन्नाय इति शब्दे दुरीखने विस्तर । यावदवधारणे ।

माम्नीति । अग्निशब्दस्वप्रतिपादकग्रन्थ वर्तने, न च तृतापान्ता निय ममस्यत ।
 न चैवमग्निना महिन प्रयागा दुःखम इति वाच्यम्, माहित्यमानस्य विवक्षयाया तप्रया-
 गस्यापपत्ते । अतवविवक्षयाया तु ममामस्य नियत्वान् अग्निग्रन्थमन्तमित्यस्वप्नविग्रहा
 दर्शन । यत्तु क्वचित् अग्निरन्लोऽप्येति प्रथमात्तेनाग्नेरतत्वमिति पठ्यन्तन वा विग्रह,
 ममामाग्निं प्रथमात्तन पठ्यन्तेन चेत्याह, तन, महशब्दस्यान्तवाचकवामान्नादन्त
 स्वस्व तु मन्तरामगमान् महत्पुत्रे वृतीयाया न्याव्यत्वाच्च मरुणमत्तायन मात्त्यस्यैव
 माग्नी यत्रान्तस्यपि, साहित्यप्रोक्तस्य, तत्र वृतीयत्वन, समस्य स्वत्वस्य इह ताप्यरि-
 त्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च । अत्रेद वाध्यम्—'तन्धीत— इत्यध्वेतप्रत्ययस्य वैरन्थि
 क्त्वा ताम्नी यत्राण् नात् । कृतेऽप्यध्वेत्रणि सवदि भादेश्च दुःखतच्च इति कथ-
 मात्वाभा वेव मममिति । यथाऽम्ना । निमदेहाय 'साहृश्ये यथा' इत्येव वन्धे
 विारीतचारण नत्र इत्यगमार्थमिति व्याचष्टे—असाहृश्य इति । यावन्त

वन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् । ६६३ सुप्रतिना मात्रार्थे । (२—१—१)
शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम्-वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । ६६४

इयत्तापरिच्छेद गम्ये यात्रदित्यव्ययं नमस्प्रते । सोऽव्ययीभात्र इत्यर्थः । यावन्त इति । यत् परिमाणं येषामिति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुप्प्रत्ययः । यात्रदित्यव्ययमेव समस्यते, विग्रहस्तु तद्वितान्तेनैव, नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहौचित्यात् । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । इयद् भुक्तमिति नावधारयतीत्यर्थः । सुप्रतिना मात्रार्थे । सुविति छेदः । मात्रा लेशः तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन प्रतिना मुबन्तं समस्यत इत्यर्थः । सुवित्यनुवर्तमाने पुनः मुब्रह्मणं संनिहितस्याव्ययमित्यस्थाननुवृत्त्यर्थम् । तद् ध्वनयन्नुदाहरति-शाकस्य लेशः शाकप्रतीति । अत्र प्रतीत्यव्ययं मात्रार्थकम् । अतस्तेन शाकस्येति मुबन्तस्य समासः । समास-विधौ मुबन्तस्य प्रथमानि द्रष्टृत्वेन उभसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः, न तु प्रतेः, तस्य समासविधौ तृतीयानि द्रष्टृत्वान् । वृक्षं वृक्षं प्रतीति । अत्र प्रतेः मात्रार्थकत्वाभावाद् न तेन समासः । न च 'लक्षणेत्थम्-' इति कर्मप्रवचनीयत्वविधानसामर्थ्यदिवात्र समासो न भविष्यति, सति समासे द्वितीयायाः पष्ठया वा लुकि अवशिरोपात्, सकृत्प्रवृत्ततया समासात्तद्विभक्त्य-नुत्पत्तेरिति वाच्यम्, वृक्षं प्रति सिञ्चति इत्यादौ 'उपसर्गात् सुनोति-' इति पत्व-

इति । यत्परिमाणमेपां ते । 'यत्तदेतेभ्यः-' इति वतुप् । यावच्छ्लोकमिति । याव-दित्यव्ययं समस्यते, विग्रहस्तु तद्वितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव । अवधारणे किम्, यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्, कियद् भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः । सुप्रतिना । सुवित्यनु-वर्तमाने पुनः सुवग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति-शाकप्रतीति । नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव मुप्समस्यत इति चेत्, अत्राहुः-पुनः सुवग्रहणा-भावे दोषामन्वयमहः, दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्यया-न्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्, तथा च दिवसस्य लेशो दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादी-नामेवोदाहरणत्वं संभाव्येतेति । वृक्षं प्रतीति । ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनी-यसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात्, न तु समासः, तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् । मैवम्, वृक्षं प्रति सिञ्चन्तीत्यादौ पत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवच-नीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाभावे लक्षणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिञ्चन्तीत्यादौ पत्वाप्रसक्त्या कर्म प्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता 'अव्ययं विभक्ति-' इति सूत्रे । अत्र नव्याः-प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतक-त्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वी-क्रियते, तदापि प्रतिस्तवनं प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वनिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनी-यसंज्ञा चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र 'द्विचनेनैव वीप्सा द्योत्यते । प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उभसर्गसंज्ञाया वाधात् पत्वं न' इत्यादिमनोरमान्धो 'लक्षणेत्थंभूता-' इति सूत्रस्यो दत्तजलाञ्जलिः

अक्षशलाकामरया परिणा । (२—१—१०) द्यूतव्यवहारे पराजय एवाय
समाम अप्शेष विपरीत वृत्तमिच्छति । शलाकापरि । एकपरि । ६६५ विभाषा ।
(२—१—११) अधिकारःश्यम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनाना नियसमामवम् ।
'मुष्पुषा' इति तु न नियसमाम । अन्ययम् इयादिममानविधानाज्जापवान् ।

निवृत्त्या कमप्रवचनायवस्य चरित्यायवादिव्यन्यत्र विस्तर । अक्षशलाका । समस्यने
सोऽव्ययीभाव इति शेष । द्यूतव्यवहार इति । वातिकमिदम् । ६६ द्यूत तावत् पञ्चभि
अथै शलाकाभिर्वा भवति । यदि अथा शलाका वा वृत्त्या उत्ताना अवाञ्छा वा पतति,
तदा पतयिना जयति । अन्यथा पराजयत इति स्थिति । अक्षेणेति । जये यथा परिवर्तितव्य
न तथा पतिवृत्तमित्यय । शलाकापरि । शलाकया विपरीत वृत्तमिति भाव । एक-
परीति । एवम विपरीत वृत्तमित्यर्थ । एव द्विपरि त्रिपरि इयादि । विभाषा । अधिका-
रोऽयमिति । ततश्च उत्तरत्र समामविधिषु एतदनुवर्तन इति लभ्यत । ननु 'प्राक्कारान्
समाम' इत्यत्र ऊर्ध्वं 'मह मुषा इत्यत्र प्रागेव कृता विभाषाधिकारा न कृत इत्यत्र आह—
एतत्सामर्थ्यादिति । मध्ये विभाषाधिकारस्पाठसामर्थ्यादेवत्र प्राचीनाना नित्यसमामव
गम्यत इत्यर्थ । यत्रपीत प्राचीनाना विकल्प प्रमाणाभावादेव नियत्र सिद्धम् । तथापि
तस्यैव त्रिङ्गणे हटोऽकरणमिति बोध्यम् । नन्वव सति 'मुष्पुषा इत्यपि नित्यसमास स्यात् ।
ततश्च पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहवाक्यमनुपपन्न स्यात् । 'मुष्पुषा' इति विषय विस्पष्ट पदु
विस्पष्टपदुरिति विग्रहप्रदर्शनपरम् 'आ बडारान्-' इति सूत्रस्यन्नाप्यमपि विस्मृतयत आह-
मुष्पुषेति तु न नित्यसमाम इति । कुत इत्यत्र आह—अन्ययमित्यादीति ।
'आ बडारान्' इत्येव सिद्धे 'प्राक्कारान्' इति प्रागग्रहण समामसज्ञाया अन्ययोभावादि-
सज्ञाममावेशार्थम् । अन्यथा एकमज्ञाधिकारान् पर्याय स्यादिति 'आ बडारान्-' इति
सूत्रे भाष्ये स्थितम् । तत्र 'अन्यय विभक्तिः-' इत्याद्यन्ययीभावादिविधिषु 'मुष्पुषा' इति
स्यात् । तत्रश्च मन्त्रावधानसामर्थ्यस्येपरीणत्वाद् अर्थमर्थं प्रतीयादिभाष्यप्रयोगा-
देव द्वितीयार्थं वाक्यमपि भवतीत्येव व्याख्येयमित्याह । पराजय एव त्रियतुमाह—
विपरीत वृत्तमिति । पूर्वं जये यथा वृत्त तथा न वृत्तमित्यर्थ । एकपरीति ।
एवेन विपरीत वृत्तमित्यर्थ । एव द्विपरीयादि—'त्रिभाषाऽपरिवर्ति-'
विभज्य व्याचष्टे—त्रिभाषेति । इत प्राचीनाना समासाना टिपुमादिमज्ञानामिव
वाग्रहणाभावात्तद्वत्त्वं न्यायन एव सिद्धम् तच्च त्रिङ्गणेनापि द्रष्टव्यं—एतदिति । नन्वेव
'मुष्पुषा इत्यपि निय स्यात्, श्लेषोऽपि तु 'पूर्वं भूता भूतपूर्वं, मुष्पुषानि समास' इति
वृत्तिग्रन्था विस्मृत । तथा शाकन्सूत्रे 'मिति यममानया शाकन्प्रतिषेध' इत्यत्र
'नियत्राणोऽन्ये नार्थ, इदमपि सिद्ध भवति वाप्यामथा वाच्यश्च' इति भाष्य वैयटा
व्याख्यन्—'वाच्यश्च इति 'मुष्पुषा इति समाम, मज्ञायाम्' इति सममीमामस्य
तु नियत्रातिष्ठ प्रतिषेध इति, भाष्ये ग्रन्था विस्मृतेयाशङ्कायात्माह—मुष्पुषेति
त्विति । नन्वत्र चि प्रागणमित्यत्र आह—अन्ययमित्यादीति । मुष्पुषयननेव

६६६ अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । (२—१—१२) अपविष्णु संसारः, अप-
विष्णोः । परिविष्णु, परि विष्णोः । बहिर्वनम्, बहिर्वनात् । प्राग्वनम्, प्राग्वनात् ।
६६७ आङ् मर्यादाभिधिव्योः । (२—१—१३) एतरयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा

समासमन्त्र्य नाव्ययीभावादिसंज्ञा विधेयाः । 'उपपदमतिङ्' 'कर्त्करणे कृता बहुलम्' 'आख्या-
तमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इत्यादौ सुवन्तस्य सुवन्तेन समासस्य उद्देश्यस्याप्रसिद्धेः । अतस्तेषु
समासविधानस्यावश्यकत्वाद् अर्थाधिकारानुरोधात् सर्वत्र समास इत्यनुवृत्तं विधेयसमर्पक-
मित्यास्येयम् । तत्र 'सुप्सुपा' इत्येव सिद्धेः 'अव्ययं विभक्ति—' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु
समाससंज्ञाविधानं व्यर्थं सत् ततः प्राचीनविधेर्वैकल्पिकत्वं ज्ञापयति । न चाव्ययीभावादि-
विधिषु समासविध्यभावे अव्ययादीनां समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन उपसर्जनत्वा-
भावात् पूर्वनिपातनियमो न स्यात्, तदर्थमव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं चरितार्थमिति
वाच्यम्, 'प्रथमानिर्दिष्टम्—' इति सूत्रे समास इत्यस्य समासत्वव्याप्याव्ययीभावादिविधायके
शास्त्रे इत्यर्थाभ्युपगमेन अव्ययादीनाम् उपसर्जनत्वसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वान् । तस्मादव्ययीभावा-
दिविधिषु समासविधानं 'सुप्सुपा' इति समासस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयतीति स्थितम् । 'आ
कडारात्—' इति सूत्रे 'सुप्सुपा' इति समासविषये 'विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः' इति विग्रहप्रदर्शन-
परभाष्यं चेह लिङ्गमित्यलं बहुना । एवं च 'इवेन समासः—' इत्यादि वैकल्पिकमिति
सिद्धम् । यद्यपि नित्यसमासाधिकारे 'कुगति—' इत्यनापि इवेनेति वार्तिकं पठितम्, तथापि
'सुप्सुपा' इत्यत्र पठितमेव तत्रापि स्मार्यत इति कैयटः ।

अपपरिवहिः । समस्यन्ते सोऽव्ययीभाव इति शेषः । अपविष्णवति ।
अत्र अप इत्यव्ययं वर्जने । विष्णुं वर्जयित्वा संसरणमित्यर्थः । अप विष्णोरिति ।
लौकिकविग्रहवाक्यम्, समासस्य वैकल्पिकत्वेनास्वपदविग्रहनियमाभावात् । 'अपपरी
वर्जने' इति अपेत्यव्ययस्य कर्मप्रवचनीयत्वान् तद्योगे 'पञ्चम्याङ्परिभिः' इति
पञ्चमी । तदन्तेन अपेत्यस्याव्ययीभावसमासः, सुब्लुक् । अपेत्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्ट-
त्वात् पूर्वनिपातः । समासात् सुबुत्पत्तिः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् । एवं यथायथ-
मग्रेऽपि ज्ञेयम् । परिविष्णवति । अत्रापि परिवर्जने । पञ्चम्यादि पूर्ववत् । बहिर्वनम्
बहिर्वनादिति । अस्मादेव ज्ञापकाद् बहियोगे पञ्चमी । इतरत् पूर्ववत् । अदन्त-
त्वाद्भावः । प्राग्वनम्, प्राग्वनादिति । अञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी । आङ् मर्या-
दाभिधिव्योः । एतयोरिति । मर्यादाभिधिव्योः विद्यमान इत्यर्थः । मर्यादाया-

सिद्धे समासे 'अव्ययम्—' इत्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञाप-
यतीत्यर्थः । एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वाद् 'उद्वाहुरिव वामनः' इत्यादि
सिद्धम् । 'इवेन—' इति वार्तिकं तु यद्यपि 'कुगति—' इत्यत्र पठ्यते, तथापि 'सुप्सुपा' इत्य-
त्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते 'उद्वाहुरिव वामनः' इत्यादि-
लोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयकत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । छन्दस्-
तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् । जीमूतस्थेवेत्यत्र हि बह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि
तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् । अपपरिवहि । अपपरि-

समस्यते, सोऽप्ययीभाव आमुक्ति ससार, आ मुक्ते । आवाल हरिभक्ति, आ वाकेभ्य । ६६८ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । (२—१—१४) आभिमुख्य-
द्योतकाभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्बन् । अभ्यग्नि शलभा पतन्ति, अभिमभि ।
प्रत्यग्नि, अभि प्रति । ६६९ अनुर्यत्समया । (२—१—१५) य पदार्थं समया द्योत्यते
तेन लक्षणभूतेनानु समस्यते, सोऽप्ययीभाव । अनुवनमशनिर्गत । वनस्य समीप-

मुदाहरति—आमुक्तीति । मुक्ते प्रागित्यथ । अभिविधावुदाहरति—आवाल-
मिति । वागानारभ्य इत्यथ । 'आङ् मर्यादावचन' इत्युभयत्रापि कर्मवचनीयत्वान्
'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति पञ्चमी । लक्षणेनाभि । लक्षणेनत्येतद्व्याचष्टे—चिह्नवाचि-
नेति । प्राग्नादिति । समस्यते साऽप्ययीभाव इत्यर्थ । अभ्यग्नि शलभा
पतन्तीति । शलभा क्षुद्रजन्तुविरोधा स्थूलमक्षिका । अग्निमभीति । विग्रहो
प्यम् । 'अभिरभागे इति 'लक्षणेत्यम्-' इति चाभिप्रत्यो कर्मप्रवचनीयत्वम्, अभि-
ज्ञाप्य तदभिमुख च शलमपतनमित्यर्थ । अनुर्यत्समया । लक्षणेनेयनुवर्तते ।
यदिति समयायोगे 'अभित परित्र -' इति द्वितीयान्त । सामान्ये नपुंसकम्, तदाह—
य पदार्थमिति । अनुवनमिति । अत्र वनशब्दो वनममोपदेशे लाक्षणिक ।

योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति पञ्चमी विहिता, अञ्चूत्तरपदयोगेऽपि 'अप्यारान्-' इत्यादिना
विहितैव । तेनात्र 'पञ्चम्या' इति ग्रहण 'बहियोगे पञ्चमी भवति' इति ज्ञापनार्थम् । 'अपव-
सिद्ध न सर्वेन' इति 'करस्य करभो बहि' इत्यपि सिद्धम् । आवालमिति । 'आ परमाणोरा
च भूगोलकम्' इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिक । मनाममध्ये च शब्दप्रयोगाममवान् ।
'आ च भूगोलकान्' इति पाठस्तुचित । लक्षणेना । 'चिह्न लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरस्तदाह—
चिह्नवाचिनेति । इहामिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम् आभिमुख्य चेत्युभय दानयत् - तिफलितम् ।
अभिभि । अभि प्रतीति । 'अभिरभागे 'लक्षणेत्यभूता-' इत्यनेन च अभिप्रत्या
कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया । लक्षणेनति किम्, सुध्न प्रतिगत । सुध्नादागतस्तन्मव प्रतिनिवृत्त
इत्यर्थ । अत्र हि सुध्न कर्म, न तु लक्षणम् । अभिप्रतीति किम्, येनाभिस्तन गत ।
येन पथा अभिर्गतस्तन गत इति प्रतीतेर्भवति । गमनस्वाभिर्लक्षणम्, आभिमुख्यमप्य
स्तीति येनेनशब्दयोरभिगच्छेन समाम स्यात् । आभिमुख्ये किम्, अभ्यङ्का गाव ।
प्रत्यङ्का । अभिनव प्रतिनवधाङ्क आमामिति बहुव्रीहि । अङ्का ह्यत्र भवति गवा
रक्षणम्, आभिमुख्य तु नास्ति । ननूत्यर्गतं अव्ययावप्रावायेऽप्ययीभावा भवतीति ज्ञाप
नार्थमिदम् । तेन 'सख्या वश्येन' द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति । अनुर्यत्स ।
यदिति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति—य पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य समीप-
मित्यर्थ । लक्षणेनत्यनुवर्तते इत्याह—लक्षणभूतेनेति । चिह्नवाचिनेत्यर्थ । 'अत्र्यय
विभक्ति-' इत्यत्र सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तत्र पथे 'वनम्यानु' इत्युदाहयमिति
मनोरमाभाषा स्थितम् । अत्र वदति—वनम्येति पृष्टीह दुलमा, कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीयाया
दुर्वारत्वात्, तत्त्वामर्थ्यात्ममया लङ्कामिति वममानवाचे प्रवृत्ते अस्य विद्यर्थवान् ।

गत इत्यर्थः । ६७० यस्य चायामः । (२-१-१६) यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेजानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृश-
दैर्घ्यांपलक्षितेत्यर्थः । ६७१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । (२-१-१७) एतानि नि-
पात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दाहनकालः । आयतीगवम् । इह

वनसमीपस्य लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम्, तदाह—वनस्य समीपं गत इत्यर्थ इति ।
वस्तुतो लक्षणोभूतस्य वनस्य समीपं गत इति यावत् । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिना सिद्धे
विभाषार्यमिदं सूत्रम् । ततश्च वनस्थानु इति लौकिकविग्रहवाक्यमुदाहार्यम् । नात्र कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञा शङ्क्या, वस्तुसत एवात्र लक्षणत्वस्य निमित्तत्वाश्रयणात् । लक्षणत्वस्य ज्ञातस्य
निमित्तत्वे तु वनमनु इत्येव वाक्यमुदाहार्यम् । यस्य चायामः । लक्षणेनेत्यनुवर्तते । अनुने-
नुवर्त्य आवर्त्य तृतीयया विपरिणम्यते । तत्र एकं लक्षणेनेत्यत्र संबध्यते । द्वितीयं तु अनुने-
त्येतद् 'यस्य चायामः' इत्यनन्तरं संबध्यते । द्योत्यत इति शेषः । आयामो दैर्घ्यम्, तदाह—
यस्य दैर्घ्यमिति । यदैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यमित्यर्थः । समस्यत इति । सांख्ययीभाव इत्यपि
वाच्यम् । अनुगङ्गमिति समासः । लौकिकविग्रहं दर्शयति—गङ्गाया अन्विति । इहापि
लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् न त्वनुद्योत्यम् । अतो न कर्मप्रवचनीयत्वम् । द्योत्यत्वेनान्नये
तु गङ्गामन्विति युक्तम् । अनुगङ्गमित्यत्र गङ्गाशब्देन गङ्गादैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यं लक्ष्यते । तदे-
वानुद्योत्यम् । तदाह—गङ्गादैर्घ्येति । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । एतानीति ।
शब्दरूपाणीत्यर्थः । तिष्ठन्ति गाव इति । फलितार्थकथनम् । तिष्ठन्त्यो गावो
यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु इत्येव वक्तव्यम्, 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्तेः । दोहनकाल
इति । तदा गवां शयनोपवेशनयोरभावादिति भावः । आयतीगवमिति । आयत्यो

न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतकः, न लक्ष्यलक्षणभावद्यातकश्चेति वाच्यम्, लक्षणेनेत्यनु-
वृत्तिवैयर्थ्यात् । न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम्, 'लक्षणेनेत्यम्—'
इत्यत्र मात्रपदाभावात् । अग्निमभि, अग्निं प्रतीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरो-
धाच्च । अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीपं गत इति मूलस्थं विवरण-
वाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति । अन्विति किम्, ग्रामं
समया । यत्समयेति किम्, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । लक्षणेन किम्, अनुवनम् ।
उपकृष्णमितिवदन्न नित्यमव्ययीभावः । यस्य चा । इहानुरित्यनुवर्त्य आवृत्त्यैकं
तृतीयान्तत्वेन विपरिणम्य व्याचष्टे—अनुनेति । लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्य-
नुवर्तत इति भावः । अनुगङ्गमिति । इहायामोपलक्षणत्वं चानुना द्योत्यते, लक्ष्यं तु
समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—
गङ्गादैर्घ्येति । वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । 'अनः क्लीवं
जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः' इति रुद्ररभसौ । तस्यादूरे भवा । 'अदूरभवश्च' इत्यण्,
आदिवृद्धिः, 'पूर्वपदासंज्ञायाम्—' इति णत्वम् । गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे
प्रागुक्तरीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । चकार एवका-
रार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । तिष्ठद्-

शत्रादेश पुवङ्गाविविह समासान्तश्च निपायत । इत्यादि । ३७२
 पारे मध्ये पष्ठया वा । (२-१-१८) पारमध्यशब्दो पष्ठयन्तेन सह वा समस्येन ।
 एदन्तत्व चान्पनिपात्यते । पने पष्ठीतत्पुरुष । पारेगङ्गादानय गङ्गापारात् ।
 मध्येगङ्गात्, गङ्गामध्यात् । महाविभापया वाक्यमपि । गङ्गाया पारात् । गङ्गाया

गावा यस्मिन् काठ इति विग्रह । इहेति । उदाहरणद्वय इत्यर्थ । शत्रादेश इति ।
 तिष्ठन्त्या गाव इति आगत्यो गाव इति च प्रथमासमानाधिकरणत्वाद् 'लट्दन्तुमानचौ-'
 इत्यप्राप्तौ तन्निपातनमिति भाव । पुवङ्गावेति । तिष्ठन्तीशब्दस्येव आयतीशब्द
 स्यापि 'त्रिया पुवत्- इति पुवत्वस्य प्राप्ती तदभावो निपात्यत इति भाव । समासान्त
 श्रेति । आयतीगोशब्दस्य च समासान्तो निपायते, तत्पुरुष एव गोशब्दस्य टञ्जिवेरिति
 भाव । समासात्तश्चनि चकाराद् अव्ययीभावश्च निपायत इति ज्ञेयम् । तथा च तिष्ठद्गो-
 शब्दस्य नपुमकह्रस्वत्वम् । अव्ययत्वानु मुपो लुक् । आयतीगवशब्दात् 'नाव्ययीभावात्-'
 इत्यम्भाव इत्यादि फलति । इत्यादीति । खेयव खल्लुसम् इति सप्तम्या अलुम् इत्यादि
 ग्राह्यम् । पारे मध्ये पष्ठया वा । पारे मध्ये इति न सप्तम्यन्तयोर्ग्रहणम् । किं तु पारम-
 ध्यशब्दयोरेवेत्याह—पारमध्यशब्दाविति । समस्येते इति । अव्ययीभावसंज्ञौ चत्यपि
 बोध्यम् । ननु पारमध्यशब्दयोरकारान्तयो ग्रहणे कथमकारनिर्देश इत्यत आह—एदन्तत्व
 चेति । ननु विभाषा इयविकारादेव सिद्धे वाग्रहण किमर्थमित्यत आह—पक्षे पष्ठी
 तत्पुरुष इति । वाग्रहणाभावेऽयमव्ययीभावसमासा विशेषविहितत्वात् पष्ठीमम वाचेन ।
 तदवाधार्य वाग्रहणमिति भाव । पारेगङ्गादानयेति । गङ्गाया पाराद् इति विग्रह अव्ययी-
 भावसमामे सति सुलुकि पारशब्दस्य पूर्वनिपाते निपातनादेत्वे नपुमकह्रस्वत्व पारे-
 गङ्गाशब्दात् समामात् पुन पञ्चम्युत्पत्ति । 'अव्ययादात्-'
 इति न लुक्, अदन्तया 'नाव्ययीभावात्-'
 इति निपायात् । अपञ्चम्या इति पयुंदामादम्भावश्च नति भाव ।
 गङ्गापारादिति । पष्ठीसमासपक्षे ज्ञेयम् । मध्येगङ्गादिति । पारेगङ्गादिति विग्रहद्वयम् ।
 गङ्गामध्यादिति । पष्ठीममामे ज्ञेयम् । पारे मध्ये इति सप्तम्यन्ते पष्ठया समस्येन
 इति व्याख्यान तु गङ्गाया, पारे मध्ये इति विग्रह समास सति 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
 इति बहुलग्रहणात् सप्तम्यारलुकि नपुसकह्रस्वत्व समासात् पुनरन्वयाया सप्तम्या
 अम्भावे पारेमध्य पारगङ्गम् इति सिद्धे एकारनिर्देशो व्यर्थ स्यात् । अता यत्र
 सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमकारनिपातनमिति भाष्ये स्पष्टम् । एतत्सूचनायैव पञ्चम्य-
 न्तादाहरणमिति बोध्यम् । ननु यदि वाग्रहणमिह पने पष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेव स्यात्,
 तर्हि गङ्गाया मध्यादिति वाक्य न स्यादित्यत आह—महाविभापयेति । निभाषे-

ग्विति । 'गात्रियो -' इति ह्रस्व । प्रथमानमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासम्भवादाह—
 इह शत्रादेश इति । इत्यादीति । आदिशब्देन खेयवम्, खल्लुसम् । सप्तम्या
 अलुक् । लूनयवम्—लूनयमानयवमित्यादि ग्राह्यम् । पारे मध्ये । निपात्यत इति ।
 यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थमभवे तु 'तत्पुरुषे
 कृति बहुलम्' इति बहुलग्रहणादप्युक्तापि सिद्धे, अताञ्च सप्तम्यर्थभावसूचनाय

मध्यात् । ६७३ संख्या वंश्येन । (२-१-१९) वंशो द्विधा, विद्यया जन्मना च, तत्र भवो वंश्यः, तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि । विद्यातद्गतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् ।

व्यविकृता महाविभाषा । सर्वेषु समासत्रिविधेषु प्रायेण तस्यानुवृत्तेः महत्त्वं बोध्यम् । ननु अव्ययीभावसमासस्य पष्ठीसमासात्वादेव तस्य महाविभाषया वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे उत्सर्गतः पष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते एव । तस्यापि पष्ठीसमासस्य विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे वाक्यमपि सिध्यत्येव । तस्मादिह सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्, उच्यते, 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनार्थमिह वाग्रहणम् । तेन पूर्वं कायस्थेत्यत्र एकदेशिसमासेन मुक्ते पष्ठी समासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इवा मुक्ते 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न भवति, किं तु वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । संख्या वंश्येन । वंशो द्विधेति । वंशः संततिः । 'संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ । वंशाञ्चवायः संतानः' इत्यमरः । विद्यया जन्मनेति । तत्र जन्मना वंशः पुत्रादिपरम्परेति प्रसिद्धमेव । विद्यया तु वंशः गुरुपरम्परा, 'यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः । तस्मै न द्रुह्येत् कदाचन । स हि विद्यातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म । शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इत्याद्यापस्तम्बस्मरणात् । तत्र भवो वंश्य इति । दिगादित्वाद् यत् । वा समस्यत इति । सौव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । द्वौ मुनी वंश्याचिति । विग्रहोऽयम् । मुनिशब्दो विद्यावंश्यवाचीति सूचनाय वंश्याविल्युक्तम् । द्विमुनि व्याकरणस्येति । द्वौ च तौ मुनी चेति विग्रहे 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मवारयं वाधित्वा अव्ययीभावः । अव्ययत्वात् मुञ्जुक् । व्याकरणविद्यायाः प्रवर्तकौ द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनावित्यर्थः । त्रिमुनीति । त्रयो मुनयः

पञ्चम्यन्तमुदाहरति—पारेगङ्गादिति । महाविभाषयेति । नन्वपवादेऽव्ययीभावं महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः पष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते, तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्, अत्राहुः—महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे यदा एकार्थीभावस्तदा पष्ठीसमासं वाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे पष्ठीसमाससमावेशार्थमिह वाग्रहणम् । 'व्यपेक्षासामर्थ्यमेके' इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं वाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिविकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिद्धयत्येव, तथापि 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनायेदम् । तेन पूर्वकायस्थेत्येकदेशिसमासेन मुक्ते पष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इवा मुक्ते अण् न भवति, किंतु भयत्र वाक्यमेवेति । संख्या वंश्येन । वंशः संतानस्तत्र भावो वंश्यः । दिगादित्वाच्चत् । द्विमुनीति । पाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति । तौ द्वौ

१ अयं विरामी बालमनोरमानुरोधेन । तत्त्वबोधिनीमते तु 'द्विमुनि' इत्येवं द्विमुनिशब्दानन्तरं विरामः ।

एकविंशतिभारद्वाजम् । ६७४ नदीभिश्च । (२-१-२०) नदीभि सह सख्या प्राग्वत् । 'समाहारे चायमिष्यते' (वा १२४६) सप्तगङ्गम् । द्विमुनम् । ६७५ अन्यपदार्थे च सज्ञायाम् । (२-२-२१) अन्यपदार्थे विद्यमान सुबन्त नदीभि सह नित्य ममस्यत सज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन सज्ञानवगमादिह

पाणिनिकात्यायनपञ्जलय इति विग्रह । नन्वेव त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह—विद्यातद्भतामिति । यद्यपि बहुव्रीहिणाप्येतत् सिद्धम् । तथापि विभक्त्यन्तरेषु रूपभेद इत्याहुः । अय जन्मना वक्ष्यमुदाहरति—एकविंशति भारद्वाजमिति । एकविंशति भरद्वाजा इति कमधारय वाधित्वा अव्ययीभाव । तत्र विग्रहवाक्ये भरद्वाजशब्दाद् विदारिवादञ् । 'यजजोश्च इति लुक् । समास तु 'उपकादिभ्याञ्चनरस्यामदन्ते' इति लुगभाव । तृतीयामसम्याबहुलम् इति सूत्रे 'एकविंशतिभारद्वाजम्' इति प्रयागदर्शनन उपकादिषु भारद्वाजशब्दस्य पाठानुमानात् । नदीभिश्च । प्राग्वदिति । नदीभि सख्या समस्यते साऽव्ययीभाव इत्यथ । समाहारे चेति । वार्तिकम् । चकार एवाथ, भाष्ये चकारविहीनस्यैव पाठात् । सप्तगङ्गमिति । सप्ताना गङ्गाना समाहार इति विग्रह 'तद्विद्यार्थोत्तरपदमसाहारे च' इति द्विगुसमास वाधित्वा अव्ययीभावमनास । द्विगुमुनमिति । द्वयायमुनयो समाहार इति विग्रह । अत्र नदीशब्दत नदीशब्दविरोपस्य नदीवाचकाना च ग्रहणम् इति सख्यामज्ञामूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र पञ्चनद सप्तगङ्गावरमित्यादि सिध्यति । अन्यपदार्थे च । मध्येति निवृत्तम् । नदीभिरित्यनुवर्तते । तदाह—सुबन्त नदी-

प्रतञ्जलिश्चेति तया वक्ष्या । व्याकरणस्येति सवन्धे पठ्ये । स्वपदार्थप्राधान्य एवाय समास । यदा (अन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वक्ष्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः । त्रिमुनि व्याकरणमिति । यद्यप्येनद्विव्रीहिणाऽप्युपपत्तम्, तथापि विभक्त्यन्तर एषऽपि विशेषाऽप्येवेति भाव । वस्तुतस्तु 'रूपणेनाभिप्रती- इति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम । जन्मनादाहरति—एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशति-भरद्वाजवक्ष्या इति विग्रह । ननु भरद्वाजाद्विदाद्यत्रा 'यजजोश्च' इति लुक् प्राप्नोति । न च वृत्तपदाना स्वार्थोपसर्जनैकविविदिष्टार्थान्तरोपसक्रमा लुगभाव इति कैयटान्ता दन्व्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोऽन्तरङ्गस्य लुका दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणा कुल गान्कुलमित्यपि न स्यात् । अत्राहुः—भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोऽत्र बोध्य इति । एतच्च 'तृतीयामसम्या-' इति सूत्रे शब्दकौमुदम् स्पष्टम् । नदीभिश्च । स्वरूपस्य मजायाश्च नह ग्रहण वन्वचननिर्देशान्, कित्त्वयस्य । न च तस्य समास समञ्जति, अतस्त्नद्विचिनामय समास, ते च न केवञ्च विशेषशब्दा एव, किं तु सामान्यशब्दा अपि । तत्र पञ्चनद सप्तगङ्गावरमिति सिद्धम् । 'गादावर्याश्च नत्राश्च' इति वक्ष्यमाणन ममामान्ताञ्च चकारण मध्येऽनुवृष्यत इत्याह—सरचेति । स्यादतन्, पुरस्तादपत्रादयायेन 'पूर्वकार्लक-' इत्यस्यैवेद वाचक स्यात्तत्तश्चैकनदीयत्राव्ययीभावे तन्नवचनस्य 'नदापौणमास्वा-' इति तच्च प्रसङ्ग । समाहार तु परत्वाद् द्विगुल

नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । ६७६ समासान्ताः ।
(५-४-६८) इत्यधिकृत्य । ६७७ अव्ययीभावे शरदप्रभृतिभ्यः । (५-४-१०७)
शरदादिभ्यष्टस्यात्समान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपप्रुपशरदम् ।

भिरिति । समस्यत इति । सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । संज्ञानवगमादिति ।
सम्यग् ज्ञायत इति संज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्निति
वाक्येन देशविशेषपस्यानवगमादिह नित्यसमाम इत्यर्थः । ततश्च नास्ति बौक्तिकविग्रहः, अस्व-
पदविग्रहो वेति फलति । वस्तुतस्तु विभाषाधिकारादयमपि समासो वैकल्पिक एव । अत
एव 'द्वितीयतृतीय-' इति सूत्रे अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन उत्सर्गापवादयोर्भवाविभाषाविषयत्वाद्
अपवादाभावे उत्सर्गस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽप्ये उन्मत्तगङ्गमित्युदाहृतम् । 'अव्ययीभावेन
मुक्ते बहुव्रीहिर्न' इति चोक्तं भाष्ये । अस्य समासस्य नित्यत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैव, कदा-
प्यव्ययीभावमुक्त्यसंभवात् । समासान्ताः । इत्यधिकृत्येति । आपादपरिसमाप्तेरिति
भावः । अत्र समासपदम् अलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव । अत एव बहुकुमारीक इत्यत्र
ह्रस्वो न । 'गोत्रियोः-' इति सूत्रे 'अन्तः' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत् । एवं चालौकिक-
विग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः । अन्तशब्दश्चरमावयववाची ।
अत एव उपशरदमित्यादौ 'नाव्ययीभावात्-' इत्यम् । तत्र टचस्तदनवयवत्वे टजन्तस्या-
व्ययीभावसमासत्वाभावादम् न स्यात् । तथा च टचस्तदनवयवत्वे 'अव्ययानां भमात्रे टि-
लोपः' इति प्रसज्येत । टचस्तदनवयवत्वे तु तदन्तस्यैवाव्ययीभावसमासतया अव्ययत्वादुप-
शरद् इत्यस्याव्ययत्वाभावात् टिलोपः । समासान्तप्रत्ययाश्चालौकिकविग्रहवाक्ये सुपः परस्ता-
देव भवन्ति । अत एव 'प्रत्ययस्यात्-' इति सूत्रभाष्ये 'बहुचामिका' इत्युदाहृतं संगच्छते ।
विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः । अव्ययीभावे । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इत्यत्रः टजित्यनु-
वर्तते । तदाह—शरदादिभ्य इति । अव्ययीभावे उत्तरपदं यत् शरदादिप्रकृतिकं
सुबन्तं तदन्तात् टच् स्यात् । स च अलौकिकविग्रहवाक्यान्तावयव इत्यर्थः । उपशरदमिति ।
'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना समीपार्थकस्य उपेत्यव्ययस्य शरद इति पष्ठयन्तेनाव्य-
यीभावः । टच् । टच. समासावयवत्वेन तदन्तस्याव्ययीभावसमासत्वाभावाद् अनव्यय-

स्यादित्यत आह—समाहारे चायमिति । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरप-
वादोऽग्रमव्ययीभाव इति फलितम् । अन्यपदार्थे च । संख्येति निवृत्तम् । नदी-
ग्रहणमनुवर्तते । तदाह—सुबन्तं नदीभिः सहेति । अन्यपदार्थ इति किम्,
कृष्णवेणी । संज्ञानवगमादिति । सम्यग् ज्ञायत इति संज्ञा, 'आतश्चोपसर्गे'
इति कर्मण्यङ् । संज्ञिनो देशविशेषपस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु
नोक्तम्, यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव बहुव्रीहिर्न नित्य-
समास इति भावः । संज्ञायां किम्, शीघ्रगङ्गा देशः । अथाव्ययीभावेऽसाधारणान्
समासान्तानाह—अव्ययी । शरदादिभ्य इति वक्तव्ये 'पर्यायेषु लाघवचिन्ता
नाद्रियते' इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् । टच् स्यादिति । 'राजाहःसखिभ्यः-' इत्य-
तपृजनुवर्तत इति भावः । समासान्त इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा

प्रतिविपाशाम् । शरद्, विपाद्, अनम्, मनम्, उपानह्, दिव्, हिमवत्, धनडुह्, दिश्, दश्, विश्, चेतम्, चतुर, त्यद्, नद्, यद्, कियन्, 'जराया जरस् च' (ग १४७) । उपजरसम् । 'प्रतिपरसमनुभ्योऽश्ण' (ग १४८) । 'यस्येति च' (सू ३११) । प्रत्यक्षम् । अश्ण परम् इति विग्रहे समासान्तविधानमाप्रथ्यदिव्ययीभावः । 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१) इति निपातनादपरस्यौकारा-

त्वाद् 'अव्ययाना ममात्रे टिलोप' इति न भवति । विपाट्शब्दश्च नदीविशेषे वर्तते । 'विपाशा तु विपाट् क्रियाम्' इत्यपर । 'लक्षणोनाभिप्रती-' इति अव्ययीभावसमास । शरदादिगणं पठति—शरदित्यादिना । अत्र झयन्ताना 'झय' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठ । 'जराया जरथ' इति शरदादिगणमूत्रम् । जराशब्दस्य जरमादेशश्चास्मिन् गणे वाच्य इत्यर्थः । उपजरसमिति । जराया समीपमित्यर्थः । समीप्ये उपेत्यव्ययस्य जराया इति पष्ठयन्तेनाव्ययीभावममात्रे कृते टच्, मुञ्चुक्, उपेत्यस्य पूर्वनिपात । टचो विभक्तिस्वभावान् तस्मिन् परेऽप्राप्ते जरसि अनन जरस् । टजन्नाद्यथायथं नुप अम्भाव इति भावः । 'प्रतिपरसम्-' इत्यपि गणमूत्रम् । एतेभ्यः । परस्याक्षिप्तशब्दस्य इह गणे पाठ इत्यर्थः । यस्येति चेति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन् परे इकारस्य लोप इति भावः । प्रत्यक्षमिति । अक्षिणी प्रतीति विग्रहः । अक्षणोराभिमुखमित्यर्थः । 'लक्षणेत्यम्-' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया । 'लक्षणोनाभिप्रती-' इत्यव्ययीभावः । टच्, मुञ्चुक्, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । प्रत्यक्षशब्दाद् यथायथं मुबुत्पत्ति, अम्भाव इति भावः । परमिति । व्यवहितमित्यर्थः । अविपय इति यावत् । अश्ण परमिति विग्रहे अव्ययीभाव इत्यन्वयः । ननु परशब्दस्यानव्ययत्वात् कथमिहाव्ययीभाव इत्यत आह—समासान्तविधानसामर्थ्यादिति । प्रतिपरसमिति परशब्दान् परम्याक्षिप्तशब्दस्य टजर्यं शरदादिगणे पाठाञ्चगतः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यव्ययीभावे टज्वहितः । तत्सामर्थ्यादनव्ययस्यापि परशब्दस्याव्ययीभाव इत्यर्थः । परोक्षमिति । अश्ण परमिति विग्रहे परमित्यस्य अक्षि इत्यनेनाव्ययीभावममाम् । टच्, मुञ्चुक् । परशब्दस्य औकारोऽन्तादेशः, पर-

चरभावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र 'नाव्ययीभावात्-' इत्यम् मिध्यति अव्ययीभावस्यादन्त्वात्, द्विपुरोऽयादौ तु 'ऋक्पूरब्धू-' इत्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इति 'अकारान्तोत्तरपदो द्विषु क्षियाम्-' इति स्त्रीत्वे 'द्विगो' इति डीप् मिध्यतीति शोध्यम् प्रतिविपाशामिति । 'लक्षणोनाभिप्रती-' इति समासः । 'विपाशा तु विपाट् क्रियाम्' इत्यपरः । गण पठति—शरदित्यादिना । अत्र ये झयन्ताप्नेषा 'झयः' इति विकल्पे नित्यार्थः पाठः । इह 'जराया जरम्-' 'प्रतिपर-' इति च द्वयं गणमूत्रम् । उपजरसमिति । जराया समीप इत्यर्थः । यस्येति चेति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः । प्रत्यक्षमिति । वीष्नाया यथार्थत्वेन ममाम् । अक्षणोराभिमुखमित्यर्थे 'लक्षणोनाभिप्रती-' इति वा समासः । अश्णः परमिति । अविपय इत्यर्थः । वृत्तिविषये अक्षिशब्द टन्द्रियमात्रपरः । अक्ष्ययाघटितममुदायस्य कथमिहाव्ययीभावा विधायकसूत्रामावादिन्यासाद्ब्रूयाह—

देशः—परोक्षम् । 'परोक्षा क्रिया' इत्यादि तु अर्शाद्यच्चि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।
 ६७८ अनञ्च । (५—४—१०८) अन्नन्तादव्ययीभावाद्दृच्छ्यात् । ६७९ नस्तद्धिते ।
 (६—४—१४४) नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् । ६८०
 नपुंसकादन्यतरस्याम् । (५—४—१०९) अन्नन्तं यत्क्लीवं तदन्तादव्ययीभावाद्दृच्चा
 स्यात् । उपचर्मम्, उपचर्म । ६८१ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । (५—४—११०)
 वा टच्छ्यात् । उपनदम्, उपनदि । उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्,

रूपम् । परोक्षाद्ययाययं सुप्, अम्भाव इति भावः । अर्शाद्यच्चिति । परोक्षमस्यास्नीत्यर्थे
 परोक्षशब्दाद् घर्मप्रधानाद् 'अर्शादिभ्योञ्च्' इति मत्वर्थीये अच्रत्यये कृते 'यस्प्रेति च'
 इत्यकारलोपे टाणि च कृते, परोक्षा क्रिया इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । अत्र गणनूत्रे परग्रहणं
 प्रक्षिप्तमिति युक्तम्, 'पराक्षे लिट्' इति सूत्रस्यभाष्यकैयटयोग्यं समासान्तस्थापि निपातनेन
 साधितत्वात् । समक्षमिति । अक्षणायोग्यमित्यर्थः । यथार्थेऽव्ययीभावः । टच्, इकारलोप
 इति भावः । अन्वक्षमिति । अक्षणाः पश्चादित्यर्थः । पश्चादर्थे अव्ययीभावः शेषं समक्षवत् ।
 अनञ्च । अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अन इति तद्विशेषणम् । तदन्त-
 विधिः । तदाह—अन्नन्तादिति । नस्तद्धिते । न इति पठ्यन्तम् । तेन भस्प्रेत्यधिकृतं
 विशेष्यते, तदन्तविधिः । टेरिति सूत्रमनुवर्तते, 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति च । तदाह—
 नान्तस्येति । उपराजमिति । राज्ञः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावः ।
 'अनश्च' इति टच्, मुळुक्, टिलोपः, उपराजशब्दाद्ययाययं सुप्, अम्भावः । टजन्तस्यैवाव्य-
 यीभावसमासत्वादृच्चि परे अव्ययानां भमात्रे टिलोपाप्रवृत्तः 'नस्तद्धिते' इत्यारम्भः ।
 अध्यात्ममिति । आत्मनीत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । शेषं पूर्ववत् ।
 नपुंसकादन्यतरस्याम् । अन इत्यनुवृत्तं नपुंसकस्य विशेषणम्, तदन्त-
 विधिः, अन्नन्तात् क्लीवादिति लब्धम् । तेनाव्ययीभाव इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं
 विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अन्नन्तादिति । उपचर्मम्, उपचर्ममिति ।
 चर्मणः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यव्ययस्याव्ययीभावः । टच्च टिलोपः, अम्भावः ।
 टजभावे उपचर्ममिति रूपम् । नदीपौर्णमासी । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—वा

विधानसामर्थ्यादिति । समक्षमिति । अक्षणा योग्यम् । अन्वक्षमिति । अक्षणाः
 पश्चादित्यर्थेऽव्ययीभावः । नस्तद्धिते । न इत्यनेन भस्प्रेत्यधिकृतं विशिष्यते,
 विशेषणेन तदन्तविधिरत आह—नान्तस्य भस्येति । ननूपराजमित्यत्र
 'नस्तद्धिते' इति व्यर्थम्, 'अव्ययानां भमात्र-' इति टिलोपेनैव सिद्धे ।
 न चाव्ययत्वं टज्जिगिष्टे पर्याप्तमिति वाच्यम्, अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन
 टच्ः पूर्वभागस्थाप्यव्ययत्वानपायात् । अत्राहुः—भाष्ये लुङ्मुखस्वरूपोपचारेण त्रिवेव
 कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति । युक्तं चैतत्, अन्यथा उप-
 शरदमित्यादौ टिलोपः प्रमज्जेत । अध्यात्ममिति । आत्मनीत्यध्यात्मम् ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नपुंसकादन्य । नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं
 नाव्ययीभावस्य, अव्यभिचारादित्याह—अन्नन्तं यत्क्लीवमिति । अन्नन्तेन

उपाग्रहायणि । ६८२ भयः । (५-४-१११) क्षयन्तादव्ययीभावादृज्वा
 स्यात् । उपसमित्, उपसमित् । ६८३ गिरेश्च सेनकस्य । (५-४-११२)
 गिर्यन्तादव्ययीभावादृज्वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम्, उपगिरि ॥
 ॥ इत्यव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

—०—

टजिति । अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तत इति भावः । नदी पौर्णमासी आग्रहायणी
 एतदन्तादव्ययीभावसमासादृज्वा स्यादिति यावत् । अत्र नदीमज्ञकस्य न ग्रहणम्, पौर्णमास्या-
 ग्रहायणीग्रहणात्तिल्लङ्गात् । उपनदीमिति । नद्या समीपमित्यर्थः । मासौप्ये उपेत्यस्याव्ययी-
 भावमभासः । टच् 'यस्तेति च' इतीकारलोपः । उपनदशब्दात् मुपु, अम्भाव इति भावः ।
 उपनदीति । टजभावे ष्पम् । नपुंसकह्रस्व । 'अव्ययादांमुप' इति लुक् । उपपौर्णमा-
 समिति । पौर्णमास्या समीपमित्यर्थः । टच्च उपनदमिनिवद्रूपम् । उपपौर्णमासीति ।
 टजभावे ष्पम् । एवम् उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणीति ज्ञेयम् । अग्रे हायनमस्या आग्रहायणी
 मार्गशीर्षपौर्णमासी, अत ऊर्ध्वं भवरायनप्रवृत्त्या उदगयनप्रवृत्ते । उदगयनादिरेव हि संवत्स-
 रस्यादि, 'अयनेद्वे गतिस्त्र्यदक्षिणाकंस्य वत्सरः ।' इति प्रमिद्धे । भयः । क्षया अव्ययीभावे
 इत्यनुवृत्त पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते । तदन्तविधि अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तते ।
 तदाह—भयन्ताडिति । गिरेश्च सेनकस्य । सेनको नामाचार्यः । पूजार्थ-
 मिति । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्यैव विकल्पसिद्धेरिति भावः । उपगिरमिति । गिरे-
 समीपमित्यर्थः । टच्च 'यस्तेति च' इति इकारलोपः, अम्भावः । इह सेनकग्रहणाद् 'नदी-
 पौर्णमासी—' इत्यत्र 'क्षय' इत्यत्र चान्यतरस्याग्रहणं चानुवर्तते इति केचित् ।

इति श्रीमद्वामुदेवदक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
 बाल्मीनोरमाख्याया अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

चाव्ययीभावविरोधनात्तदन्तविधिरित्याह—तदन्ताडिति । उपचर्ममिति । टच्च
 टिलोपोऽदन्तत्वाद्भासश्च । नदीपौर्ण । इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न सज्ञायाः, पौर्णमास्या-
 ग्रहायण्यां पृथग्ग्रहणात् । उपनदीति । टजभावे नपुंसकह्रस्व अत्र व्याचक्षते—
 'वृत्तिग्रन्थमनुदध्येदं विकल्पकथनम् । परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते, 'बहुगण-'
 इति सूत्रस्य भाष्यविरोधान् । तत्र हि नदीशब्देन नदीविरोधना गङ्गायमुनादीनां ग्रहणमा-
 शङ्क्य शरत्प्रभृतिषु विषाट्शब्दाठानेति समाहितम् । न चेदं भाष्यं 'नदीपौर्णमासी-'
 इत्यत्र टच्. पाणिनिस्तत्रे समञ्चते, निव्यर्थनया तस्याठम्योपपत्तेः । अत्र एव
 सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत् । कैयटस्तु व्यञ्जित्यनविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रन्थं कथञ्चित्सम-
 दितवानिति । 'गिरेश्च सेनकस्य । पूजार्थमिति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्प-
 सिद्धेरिति भावः ॥

इति तत्त्वबोधिण्यां अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॥ १८ ॥

६८४ तत्पुरुषः । (२—१—२२) अधिकारोऽयम्, प्राग्वह्वृद्धिः । ६८५ द्विगुश्च । (२—१—२३) द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । 'संख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पठित्वा चकारवलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य भुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । ६८६ द्वितीया श्रितातीतपतितग-

अथ तत्पुरुषसमासनिरूपणम् । तत्पुरुषः । प्रागिति । 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतः प्रागित्यर्थः । द्विगुश्च । द्विगुरपीति । 'तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति वक्ष्यमाणसमासस्य 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा विधास्यते । स द्विगुसमासोऽपि तत्पुरुषसंज्ञक इति यावत् । एतत्सूत्राभावे एकसंज्ञाधिकाराद् द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा वाच्येतेति भावः । इदमिति । 'द्विगुश्च' इत्येतदित्यर्थः । तद् द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाधेतेत्यत आह—संख्येति । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञाविवादकं सूत्रम् । तत्र चकारः पठनीयः । ततश्च संख्यापूर्व-समासा द्विगुसंज्ञकस्तत्पुरुषसंज्ञकश्च स्यादिति लभ्यते । एवं च चकारेण लघुना तत्पुरुषसंज्ञा-समुच्चयलाभाद् 'द्विगुश्च' इति गृहभूतं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । ननु मास्तु द्विगोस्तत्पुरुषत्व-मित्यत आह—समासान्तः प्रयोजनमिति । तदुदाहृत्य दर्शयति—पञ्चराजमिति । पञ्चानां राजां समाहार इति विग्रहे 'तद्विद्यार्थ-' इति द्विगुः । तस्य तत्पुरुषत्वाद् 'राजाहस्सखिभ्यष्टू' इति टच् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, समासान्तस्य टचः समुदायावयवत्वेन उत्तरपदावयवत्वाभावात् । न च 'संख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पाठे द्विगुतत्पुरुषसंज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात्, अतः समुच्चयार्थं 'द्विगुश्च' इति पृथक्सूत्र-मस्त्विति वाच्यम्, संख्यापूर्व इति द्विगुरिति च यागौ विभज्य पूर्वेण संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधिः, द्विगुरित्यनेन द्विगुसंज्ञाविधिरित्याश्रयणे सति, चकारमन्तरेणापि पर्यायेण प्रवृत्तिसिद्ध्या चका-

द्विगुश्च । चकारवलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति । न चैवं द्विगुतत्पु-रुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम्, योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद् द्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धैः । नापि द्वौ अन्यौ यस्य द्वयस्य इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'तद्विद्यार्थोत्तरपद-' इति सूत्रमनुवर्त्य 'तद्विद्यार्थ-' इत्यत्र 'उक्तत्रिविधः संख्यापूर्वः' इति व्याख्यानात् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह—समासान्त इति । टजचावित्यर्थः । अचि तूदाहरणम्—'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः-' इत्यचि द्वयङ्गुलमिति बोध्यम् । पञ्चराजमिति । समाहारद्विगौ 'राजाहःसखिभ्यः-' इति टच् समासस्यैवायमन्तावयव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः । 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेऽपि पात्रा-दित्वान्नेति बोध्यम् । काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहृतम् । स क्वाचित्कोऽपपाठ इति हरदत्तः । अत्र केचित्—पात्रादित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदा-हरणमपि सम्यगेवेत्याहुः ॥ द्वितीया श्रितातीत— । श्यादीनां गतिविशेषवाचि-त्वाद् 'गत्यथकिर्मक-' इति कर्तरि क्तः 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इत्याशयेनाह-

स्तात्प्रसूतप्राप्तापन्ने । (२-१-२४) द्वितीयात् श्रितादिप्रकृतिकै सुवन्ते सह वा समस्यते, स तत्पुरुष । कृष्ण श्रित कृष्णश्रित । दुःखमतीता दुःखातीत इत्यादि ।

रस्य ममुच्चायत्वपपत्ते । द्वितीया श्रित । द्वितीयान्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लभ्यस्त्वनविधि । ननुमुपेत्यनुवृत्त बहुवचनान्नया विवरिणत प्रत्ययग्रहणपरिभाषया मुवत्परम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च प्रत्ययग्रहण प्रकृतिप्रत्ययममुदायग्रहण लभ्यते । तथा च सुवन्तेरित्यस्य मुपत्त्वप्रकृतिसमुदायैरित्यर्थं पर्यवस्यति । श्रितादिशब्दास्तु कनप्रत्ययान्ता एव, न तु मुबन्ता, तेषां मुब्यदितसमुदाया मक्त्वाभावादित्यत आह—श्रितादिप्रकृतिकै सुवन्तेरिति । श्रितादिशब्दा श्रितादिप्रकृतिकेषु लक्षणिका इति भाव । 'गतिवारकोपदाना कृद्धि सह ममासदचर्चनं प्राक्मुबुत्सत्ते' इत्यम्य तु नाय विषय, 'कृतुंकरण कृता—' 'माघन कृता' इतिवत् कारकविशयानुपादानादिनि प्रौढमनोरमाया स्थितम् । न च श्रितादीनां समर्थविरोधणत्वात्तदन्तविधौ श्रितान्तादिशब्दप्रकृतिकैरित्यर्थलाभात् कृष्ण परमश्रित इत्यत्रापि समाम स्यादिति वाच्यम्, ममामप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान् । कृष्ण श्रित इति । श्रयतेगति-विरेपर्यकत्वाद् 'गत्यर्थकमक्—' इति क्वरि क्त । 'न लोक्—' इति कृद्योगपट्टीनिषे-धान् कभाण द्वितीया । ममामविधौ द्वितीयेति प्रथमानिदृष्टत्वात् कृष्णशब्दस्य पूर्व-निपात । दुःखातीत इति । दुःखमतीत इति विग्रह । 'इण् गती' । अतिपूर्वत्-चर्चनेरि न । इत्यादीति । गतं पतितो गतंपतित । 'पत्त्यु गती' क्वरि क्त तन्नि-पातदरिद्रातिभ्य मना वट्क्त्वन 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधप्राप्तावपि अत एव निपातनादिद् । ग्राम गत ग्रामगत, ग्राममत्यस्त अतिक्रान्त ग्रामायस्त, ग्राम प्राप्त

द्वितीयान्तमिति । श्रितादिप्रकृतिकैरिति । यत्रापि सवाचन सुवन्तव मभवति तथाप्ययत्रापि ममामस्येष्टत्वात् श्रितादयस्त्नदघटितसमुदाये लक्षणिका इह गृह्यन्त इति भाव । एव 'खट्वा क्षेप' गगादिभ्या यद् इत्यादावप्युह्यम् । न हि खट्क्त्वस्य द्वितीयान्तत्वम्, गगादीनां पठ्यन्त्व वा सभवति । स्यादेतत्, द्वितीयात्स्य श्रित-प्रकृतिकसुवन्तेन ममाम काष्ठश्रितेया न मिध्येत् । श्रितशब्दादपि तत् सुपि काष्ठ श्रिता काष्ठश्रितति ममामे श्रिताशब्दस्यैव टावत्त्वान्, तत् स्त्रीभ्यो ढक् इति ढकि काष्ठश्रितेय इति स्यात् । 'गतिवारकोपदानाम्—' इति मुबुत्सत्ते प्राक् वृदन्तन समाम तु श्रितान्तस्य टावत्त्वादिए मिध्यतीति च्न् । सवम्, प्रधानश्रीप्रत्यये तदादिनिषयाभावेन काष्ठश्रितेयस्य निर्वाधवान् । न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम्, जहत्स्वार्थाया वृत्तौ श्रिताशब्दस्यानयक्त्वान्तर्ययागा-सभवान् । अजहत्स्वार्थायामपि न दाप, समुदायावयवमनिधौ समुदायस्यैव वाच्यं-प्रयाजकवान् । अन्यया मुन्दरदुहितुरपय मुन्दरदौहित इत्यापत्तेरिति दिक् । कृष्ण श्रित इति । 'न लाका—' इति पट्टीनिषेध । कृष्णश्रित इति । 'प्रथमानिदृष्टम्—' इति द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपात । यत्रपोह श्रितशब्दादपि प्रथमा-निदृष्टस्यापि ममामविधायके 'प्रथमानिदृष्टमुपमर्जनम्' इत्युत्तमिति नास्त्यतिप्रमङ्ग । नन्वेवमध्ययादीनामुपमर्जनमजायम् 'अव्यय विभक्ति—' इत्यादीनां ममामविधानस्या-

‘गम्यादीनामुपसंख्यानम्’ (वा ११४७) ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्न-
बुभुक्षुः । ६८७ स्वयं क्तेन । (२-१-२५) ‘द्वितीया-’ (सू० ६८६) इति न संबध्यते,
अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः । ६८८ खट्वा क्षेपे । (२-१-२६)

ग्रामप्राप्तः । संशयमापन्नः संशयापन्नः । गम्यादीनामिति । गम्यादिप्रकृतिकैः
सुवन्तेरपि द्वितीयान्तं समस्यते, स तत्पुरुष इति यावत् । ग्रामंगमीति । ‘गमे-
रिनिः’ इति औणादिक इतिप्रत्ययः, स च ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति वचनाद् भवि-
ष्यति काले भवति । ‘अकेनोः-’ इति कृद्योगपष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । ग्रामं
गमिष्यन्नित्यर्थः । अन्नं बुभुक्षुरिति । भुजेः सन् । ‘सनाशंसभिध उः’ । ‘न लोक-’
इति कृद्योगपष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । बुभुक्षुशब्दो गम्यादौ पठित इति भावः
स्वयं क्तेन । क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकमुवन्तेन स्वयमित्यव्ययं समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः ।
अयोग्यत्वादिति । स्वयमित्यव्ययस्य आत्मनेत्यर्थकस्य कर्तुं शक्तिप्रधानतया तृती-
याया एवोचितत्वादिति भावः । स्वयमित्यव्ययस्य समासे असमासेऽपि को भेदः ।
असमासेऽपि ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति लुक्ः प्रवृत्तेरित्यत आह—स्वयंकृतस्यापत्यं

वश्यकत्वात् ‘मुप्पुपा’ इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संबन्धयेव, तथा चाव्ययी-
भावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे ‘मुप्पुपा’ इति समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः, परि विष्णाः,
‘कृष्णं श्रितः, राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिद्धयेरन्निति चेत्’, अत्राहुः—पुनः
समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थम्, तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथाहि—‘प्राक्कडा-
रात्समासः’ इत्यनन्तरं ‘प्रथमानिदिष्टमुपसर्जनम्’ ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इति पठित्वा
समासाधिकारे प्रथमानिदिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिद्धयत्येव, विभक्त्यर्थादिषु विद्य-
मानमव्ययं सुवन्तेन चेत्समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स समासस्त-
त्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानाव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं
सज्ज्ञापयतीति । ननु ‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमे-
तत्स्यात्, तत्रैव मानं न पश्याम इति चेत्, अत्र केचित्—उत्करीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां
‘प्रथमानिदिष्टम्-’ इति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिदिष्टमित्यर्थ-
लाभार्थम्, तेनामीपां समासविधायकत्वं सिध्यतीति । अथवा ‘मुप्पुपा’ इति समासस्या-
नित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम्, अन्यथा ‘सिन्नित्यसमासयोः’ इति वार्तिके ‘नित्यग्रहणेन
नार्थः’ इदमपि सिद्धं भवति—वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्या-
सामञ्जस्यापत्तेरिति दिक् । ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेति ह्यर्थः, स च
कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण ।
मैवम् । बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ‘शेषाद्विभाषा’ इति
समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक् । दुःखातीत इति । अतिपूर्वकादिगणः कर्तरि
क्तः । अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्युद्धानि । कूपपतितः । यद्यपि ‘तनिपतिदरिद्रातिभ्यः-’
इति विकल्पितेत्कत्वाद् ‘यस्य विभाषा’ इतीरिणपेवेन भाव्यम्, तथाप्यत एव निपात-
नादिडित्याहुः । वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य ‘पत गतौ च’ इत्यस्याश्रयणेन

खट्वाप्रकृतिक द्वितीयात् वान्तप्रकृतिनेन सुवन्तेन नमस्यन्ते निन्दायाम् । खट्वा
 ह्रदो जाल्म । नियममासाश्रयम् । न हि वाक्येन निन्दावगम्यते । ६८९ सामि ।
 (२-१-२७) मामिद्धतम् । ६९० काला । (२-१-२८) 'कन' इत्येव ।
 अन्यन्तमयोगार्थं वचनम् । मामप्रमित प्रनिषच्चद्र । मामं परिच्छेत्तुमारब्धवा

स्वायकृतिरिति । स्वयकृतस्याप्यमित्यर्थे अत इज इति स्वयकृतशब्दात् पृथयन्तादिजि
 तद्विदान्तप्रानिपदिवावयवत्वान् मुल्लकि, 'यस्येति च व्यकरणाय, आदिवृद्धो, स्वायकृति
 शब्द । समासाभाव तु कृतशब्दस्यैव पृथयन्तत्वात्तत इजि ऋकारस्यादिवृद्धौ रपरत्वे स्वय
 कार्ते इत्येव स्यान्निति भाव । वस्तुतस्तु अमामर्थ्यान्निह न तद्वित । स्वयकृतशब्दस्य
 समासस्वर प्रयोजनम् । खट्वा क्षेपे । कनेत्यनुवतत । प्रत्ययग्रहणात्तदविधि । क्षेपा
 निन्दा । द्वितीयेति मुपति चानुवर्तते । तदुभयमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपर सन्
 प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरम् । खट्वाशब्दस्य च सुव्यटितममुदायात्मकत्वासंभवाद् अत्र खट्वा
 शब्द कप्रत्ययान्तशब्दश्च तद्व्यकृतिके लापणिक इत्याह—खट्वाप्रकृतिकमिति । खट्वा-
 रूढो जाल्म इति । 'जाल्माऽममीक्ष्यकारी' इत्यमर । खट्वा अम् आरूढ स् इत्यौक्त्वि
 विग्रह । लौकिकविग्रहस्तु नास्तीत्याह—नित्यसमासऽयमिति । तत् कुत इत्यत
 आह—न हि वाक्येन निन्दावगम्यत इति । वृत्त्ययबाधक वाक्य लौकिकविग्रह ।
 तत्र खट्वामारूढ इति वाक्य हि गृहस्थाश्रमिणि निन्दा न गमयति । खट्वामारूढ इति
 समासन्तु ह्रदो निन्दा गमयति । तथा च भाष्यम् 'अधीत्य छावा गुर्वनुनातेन खट्वा
 आरोढव्या । यस्तावन्मया कराति स खट्वामारूढाय जाल्म इत्युच्यते' इति ।
 अत्र जाल्म इत्यनन्त उद्वृत्ते अय शब्दा रूढ, अवयवार्थे तु नाभिनियेष्टव्यम् इति
 सूचितम् । सामि । सामीत्यव्ययमर्थे वतते । तन् तान्तप्रकृतिप्रकृतिसुवन्तेन समस्यत
 इत्यथ । सामिद्धतमिति । समासाभाव तु तद्वितवृत्ती मामिद्धातिरिति स्यान्निति
 भाव । काला । कतेनेत्येवेति । कनेत्यनुवतत एवत्यथ । कालवाचिप्रकृतिकद्विती

पतित सिध्यति, 'यस्य विभाषा' इत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्ते भवममत्त्वान् । ग्रामगत ।
 तुहिनायस्त । अयासो व्यतिक्रम । मापि गतिविशेष एवति कतरि च, आदि
 कर्मणि सौ वानाम्युपेय । मुखप्राप्त । दुष्कापन । गम्यादीनामिति । गम्या
 दयश्च प्रयोगता नेया । ग्रामगमीति । गमेरिति' इत्यौणाशिक इति, स च
 'भविष्यति गम्यादथ इति भविष्यत्काले । 'अवेना—' इति पष्ठान्तियेनात्वमपि
 द्वितीया । अयोग्यत्वादिति । स्वयमियस्यामनयथकस्य वचनयया द्वितीयान्त
 त्वानुपपत्तिरिति भाव । स्वायकृतिरिति । अमनि ममापे कार्तिरिति स्यान्निति
 भाव । खट्वामारूढ इति । 'जाल्मोऽममीक्ष्यकारी स्थान्' इत्यमर । वद व्रतति च
 ममाप्य समावृत्तेन हि खट्वामारूढव्या । ब्रह्मचय एव भूमिगदनाहोऽपि य खट्वा
 मारूढति स जाल्म । रूढश्चायम् । तेन खट्वामारूढतु मा वा निपिदानुष्ठानपर
 भवोऽपि खट्वामारूढ इत्युच्यते । अत्र एवाह—नित्येति । सामि । सामीद्वेतेत्यव्यय-
 मधगन्पर्याय । काला । बहुवचननिर्देश स्वल्पनिरासाय । कालवाचिना

नित्यर्थः । ६९१ अत्यन्तसंयोगे च । (२-१-२९) 'कालाः' इत्येव ।
अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् । ६९२ तृतीया तत्कृतार्थेन
गुणवचनेन । (२-१-३०) 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीया-
न्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः ।

यान्ताः तत्प्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन वा समस्यन्त इत्यर्थः । ननु 'अत्यन्तसंयोगे च' इत्युत्तर-
सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनत्यन्तेति । मासप्रमित इति । मासं प्रमित
इति विग्रहः । प्रपूर्वकाद् माघातोः 'आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च' इति कर्त्तरि क्तः । तदाह—
मासं परिच्छेत्तुमिति । इह प्रतिपच्चन्द्रेण मासस्य नात्यन्तसंयोग इति भावः ।
अत्यन्तसंयोगे च । काला इत्येवेति । तेन अत्यन्तसंयोगे कालवाचिनो द्वितीयान्ताः
सुबन्तेन सह वा समस्यन्त इति लभ्यत इत्यर्थः । ननु 'कालाः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे
किमर्थमिदमित्यत आह—अक्तान्तार्थमिति । अत्र क्तेनेति निवृत्तमिति भावः । 'मुहूर्तं'
सुखमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मुहूर्तंव्यापि सुखमित्यर्थः । तृतीया तत्कृत ।
तत्कृतेत्यस्याव्यवहितमप्यर्थेनेति परित्यज्य गुणवचनेनेत्यत्रान्वयं वक्तुमाह—तत्कृतेति
लुप्ततृतीयाकमिति । तत्र तृतीयेत्यनेन तृतीयान्तं विवक्षितम् । तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं भिन्नं
पदम् । तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तत्कृतेत्येतच्च गुणद्वारा गुणवचने-
ज्जेति । ततश्च तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्व्याचिना समस्यते, अर्थशब्देन च तृती-
यान्तं समस्यत इति वाक्यद्वयं संपद्यत इति भाष्ये स्थितम् । तदाह—तृतीयान्त-
मित्यादिना । गुणेत्यस्य तत्कृतत्वसापेक्षत्वेऽपि सौत्रः समासः । इदं सूत्रं कृतशब्दा-
र्थद्वारक एव सामर्थ्यं प्रवर्तते, न तु साक्षात्परम्परान्वये—इति भाष्ये स्पष्टम् । न च
घृतेन पाठवमित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, गुणेनेति सिद्धे वचनग्रहणाद् गुणोपसर्जनद्रव्य-
वाचिशब्दो गृह्यत इति व्याख्यानात् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्ड
इति । देवदत्त इति शेषः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इत्येव भाष्य उदाहृतम् । 'खडि-
भेदने' भावे घञ् । खण्डनं खण्डः । मत्वर्थीयः अशंआद्यच् । शङ्कुलयेति करणे
तृतीया । शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः । यत्तु 'आकडारात्-' इति सूत्रभाष्ये
'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं गुण-

द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे'
इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तम्, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह—अनत्यन्तेति ।
मासप्रमित इति । 'माङ् माने', आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि । इह प्रतिपच्चन्द्रेण
नास्त्यत्यन्तसंयोगः । मुहूर्तमिति ।* मुहूर्तंव्यापीत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'
इति द्वितीया । तृतीया तत्कृता । लुप्तेति । सौत्रत्वादिति भावः । तच्छब्देन
तृतीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम् ।
तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति तदेतद्व्याचष्टे—तृतीयान्तार्थेत्यादिना ।
अर्थशब्देन चेति । सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः । नन्वर्थेन समासासंभवा-
त्तदाची शब्दो ग्रहीष्यते, किमत्र वचनग्रहणेन । अत्राहुः—गुणमुक्तवान् गुणवचनः ।

धान्येनाथौ धान्यार्थ । 'तत्कृत' इति किम् अक्षणा काण । ६९३ पूर्व-
सदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रक्षणे । (२—१—३१) तृतीयात्तमेति

वचनसज्ज भवति' इत्युक्तम् । तदेतत् प्रकृते न प्रवर्तते, गुणमुक्त्वता गुणवचनेनेति भाष्येण
यौगिकत्वावगमात् । अताञ्च गुणशब्देन धर्ममात्रं विवक्षितम् । एव च खण्डशब्दस्य क्रिया-
वचनवर्षि न क्षति । तत्त्ववाचिन्या तु 'वानो गुणवचनात्' इत्यत्र 'सत्त्वे निविशतेऽपि—'
इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणाञ्च गृह्यते इत्युक्तम् । तद्व्याख्यातमरे क्रियाया गुणत्व नास्त्य-
प्युक्तम् । इह तु खण्डशब्दस्य क्रियावाचिनोऽपि गुणवचनत्वमास्थितम् । तत्तु प्रकृतमूत्रस्य-
भाष्यविरुद्धत्वात् पूर्वोत्तरविरुद्धत्वाच्चपेक्ष्यम् । अर्थशब्देन समासमुदाहरति— धान्येनेति ।
अर्थशब्दो धनपर । हेतौ तृतीया । धान्यहेतुकं धनमित्यर्थ । अत्र धनस्य धान्यहेतुत्वेष्वपि
तत्करणकवाभावादप्राप्ता पृथगुक्ति, धान्येनेति प्रकृत्यादिवात्ततीया, धान्यामिन्न धनमि-
त्यर्थ इति केचित् । ननु शङ्कुलया खण्ड इत्यत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्येव मिदमे
तत्कृतेति व्यर्थमिति पृच्छति—तत्कृत इति किमिति । गुणवचनेन चेत् तत्कृतेनेवेति
नियमार्थं तत्कृतप्रहणमित्यभिप्रेय प्रत्युदाहरति—अक्षणा काण इति । नञक्षणा
काणत्व कृतम्, किं तु रगादिनेति भाव । गुणवचनेनेति किम् ? गाभिर्वंपावान् । गास-
वन्विशोरादिभाजनन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम्, किं तु न गुणवचना-
ञ्चौ । पूर्वसदृश । एतैरिति । एवं, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र,

'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्तारि ल्युट् । गुणमुक्त्वा या द्रव्यमुक्त्वान् स गुण-
वचन, तेन घृतेन पाटवमिति गुणभाजनियुतेन समासो न भवति । गुणश्चात्र 'भृत्त्वे
निविशतेऽपि—' इत्यादिलक्षणलक्षिता गृह्यते, न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घृत्वादि, तत्कृत-
त्वामभवादिति । शङ्कुलया खण्ड इति । करणेञ्च तृतीया । 'खण्डि भेदेन'
इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादिन खण्डशब्द क्रियारूपापन्ने गुण वृत्तवा पश्चान्मत्वर्थ-
लक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तते इति गुणवचना भवति । धान्येनेति । करणे तृतीया ।
अर्थ्यत इत्यर्थं प्रयाजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थ्यतमर्थं अभिलाषा वा । भावे घञ् ।
अर्थशब्दस्य हृदत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, 'कर्तृकरणे कृता—' इत्यनेन गतार्थत्व-
शङ्कैवात्र नेति हृदत्वाम्बुपगमपक्ष एव श्रेयान् । तत्कृतेति किमिति । 'कर्तृकरणे
कृता—' इति सिद्धमिति प्रश्न । इतरा गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनेवेति नियमार्थमिद-
मित्याशयेन प्रत्युदाहरति—अक्षणेति । न ह्यक्षणा काणत्व कृत किं तु कर्मादिनेवेति
भाव । तृतीया त्विह 'यैनाद्भिविकार' इत्यनेन । काण इति । 'कण निमीलने'
इत्यस्माद्धञ् । गुणवचनत्व तु कनरीत्या खण्डशब्दस्येवास्यापि वाच्यम् । गुणवचनेनेति
किम्, गाभिर्वंपावान् । गासवन्विदध्यादिभाजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति
तत्कृतत्वम् न त्वमौ गुणवचन । पूर्वसदृश । इह ममसदृशाभ्या यामे 'तुल्यायै—'
इति तृतीया । अन्यैर्दोषे त्वत्त एव वचनात्, 'हेतौ' इति वा तृतीया । इह सदृशप्रहण
व्यर्थं पट्टीमभासेन गतार्थत्वान् । न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया—' इति पूर्वपदप्रवृत्ति-
स्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयो सादृश्ये' इति सूत्रेण तत्पुत्रेति मनी-

रागवत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । -ऊनार्थे—मापोनं कार्पापणम् । मापविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्र-ग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्, 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' (सू ३८८८) इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः । 'अवरस्यांपसंख्यानम्' (वा १२५६) मासेनावरो मासावरः । ६९४ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । (२-१-३२) कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः ।

श्लक्ष्ण एतैरित्यर्थः । मासपूर्व इति । मासेन पूर्वं इति विग्रहः । मासात् प्रागुत्पन्न इत्यर्थः । यद्यप्यवधित्वसंबन्धे 'अन्यारादितरत्ते' इति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी प्राप्ता, दिशि हृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्यभ्युपगमात् । तथाप्यत एव ज्ञापकात् तृतीया । हेतौ तृतीयेत्यन्ये । मातृसदृश इति । मात्रा सदृश इति विग्रहः । पितृसम इति । पित्रा सम इति विग्रहः । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्—' इति तृतीया । 'तुल्यार्थैः—' इति पष्ठ्यां पष्ठीसमासेनैव सिद्धमेत्याहः । ऊनार्थेति । उदाहरणसूचनमिदम् । मापोनमिति । मापाख्यपरिमाणविशेषेण ऊनं परिमाणमित्यर्थः । अत एव ज्ञापकादवधित्वे तृतीया, हेतौ वा । अर्थग्रहणं च ऊनेनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिरपि, समसदृशयोः पृथगुपादानात् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह— मापविकलमिति । मापेण विकलमिति विग्रहः । हीनमित्यर्थः । पूर्ववत् तृतीया । वाक्कलह इति । वाचा कलह इति विग्रहः । आचारनिपुण इति । आचारेण निपुण इति विग्रहः । आचारहेतुकनैपुण्यवानित्यर्थः । गुडमिश्र इति । गुडेन मिश्र इति विग्रहः । आचारश्लक्ष्ण इति । आचारेण श्लक्ष्ण इति विग्रहः । आचारहेतुककुशलत्ववानित्यर्थः । ननु गुडसंमिश्रा इत्यत्र कथं समासः ? सुवन्तविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह—मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति । कुत इत्यत आह—मिश्रं चेति । असन्धौ मिश्रेत्युत्तरपदमुपसर्गहीनं तृतीयान्तात् परमन्तोदात्तमिति तदर्थः । अत्रानुपसर्गग्रहणादितरत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । मासेनावर इति । मासेन पूर्वं इत्यर्थः । न्यून इत्यर्थे ऊनार्थकत्वादेव सिद्धम् । कर्तृकरणे । कर्ता च करणं चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । तृतीयेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । कृतेत्यपि तथैव । तदाह—

रमायां स्थितम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीया-समासोऽप्यावश्यक इति त्वन्ये । पूर्वभूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिद्ध्यतीत्यपरे । ऊनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योत्त्वादिहार्थग्रहणमभिव्येपरम् । तच्चोनशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिः, समसदृशयोः पृथग्रहणादिति भावः । मिश्रं चेति । 'पणवन्धेनैकार्थ्यं संघिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितो-ज्जोदात्तः' इति सूत्रार्थः । अवरस्येति । अत्र व्याचक्षते—ऊनार्थेत्येव सिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । 'सप्तदशावराः सत्र-मासीरन्' इति श्रुतौ 'अव्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरावात्' इति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति । कर्तृकरणे । समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह— । कर्तरि करणे चेति । अत्र

नवैनित्रो नवनिम । 'वृद्धग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (५ २९) नव-
निमत्र । कर्तृकरणे इति किम्—निगमितपित । ह्नावपा तृतीया । वृद्ध-
ग्रहण मर्षोपाधिव्यनिचारायम् । तेन 'दात्रेण दूनवान्' इत्यादौ न । वृत्ता
किम्—वाष्टे पचनितराम् । ६९५ कृत्यैराधिकार्थवचने । (२-१-३३)
स्तुतिनिन्दारूपकमयैवावचननविकार्यवचनम्, तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कुर्ये
सह प्राग्वत् । वातच्छेद्य वृत्ताम् । वाक्पदा नदी । ६९६ अन्नेन व्यञ्जनम् ।

कर्तरि करणे चेति । प्राग्प्रदिति । समस्यते म तन्मुख इत्यर्थम् । इह वृद्धग्रहणेन
कनप्रत्यय एव गृह्यते, वृद्धग्रहणादिति भाष्यम् । अत्र कालमेवाशहरति—हरिणा ज्ञात
इति । पालित इत्यर्थम् । ननु वृद्धन्त्य ममयैविप्रेपगवेत्प्रि नमामप्र ययविवी तदन्तविपि-
प्रतिषेधान्नवनिमत्र इत्यत्र न स्यादित्यत्र आह—कृद्धग्रहण इति । परिभाषेय 'गतिर-
नन्तर' इति सूत्रे—भाष्ये स्थिता । पचतितरामिति । अतिशयेन पचतोत्यर्थम् । 'अति-
शायने' 'विशेष' इत्यनुवृत्तौ 'द्विवचनविमज्य—' इति तरप् । 'विमोत्तिङ्गव्यधादास्यव्य-
प्रकथे' इयाम् । अत्र तद्विगतान्तेन समासनिवृत्त्यर्थम् वृद्धग्रहणमिति भावः । कृत्यैराधिकार्थ-
वचने । अर्थवादवचनमिति । 'अविद्यायवाक्त्रित्यर्थम् । चातच्छेद्य तृष्णमिति ।
वातेन छेद्यमिति विग्रहः । छेत्तु योग्यमित्यर्थम् । 'ग्रहलाएयंत' इति कृत्प्रथमय । कामर-
ध्वेन स्तुति, दुर्बलध्वेन निन्दा वा । काकपंथेति । 'अचा यत्' इति यत्, 'इद्यति' इति
ईत्वम्, एत् । अत्र पूर्वाग्नस्त्वन् स्तुति, अन्त्याग्नस्त्वन् निन्दा वा । अन्नेन व्यञ्जनम् ।

केचित्—कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचन तृतीयाया विरोधने, विरोधनेन च तदन्त-
विपियेनेन तृतीयान्तं कर्तृकरणे वृद्धेन मनस्येने इति व्याख्यान्तरमित्याहुः ।
मर्षोपाधीति । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि वृद्धग्रहणान् केचित्
समस्यते । कश्चित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते वृद्धग्रहणादेवेत्यर्थम् । ममामानाव
प्रदत्तयति—दात्रेण दूनवानिन्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण द्विषवान्
इत्येन कुर्वन् इत्यादि प्राधान्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरण तु
पादहारक, गच्छोपक । ह्यियत इति हारक, वाक्त्राकर्मणि ष्वल् । पादान्या-
मित्यवशादानाश्चन्त्यन्त्र नमाम् । 'युप मन्वायां गती' ह्नुमपिजन्ताकर्मणि ष्वल् ।
'अपूर्वन्स्त्वान्—' इत्युक्त् । कर्तृवक्त्रात्प्रयाः क्रियानिष्पिन्नेन क्रियासमर्पक-
वृद्धेनैव भवेत्प्रमाणम्, 'मुग्' शब्दविकारात्तदन्नेन नु नानिप्रसङ्ग इयाशयेन ष्वच्छति-
कृता सिमिति । इत्यस्तु निञ्जप्रकृतिरदिपनात्प्रकृतिरुवन्नेजासमामन्त्यन्त्र-
मित्याशयेन प्रदुशहरति—काम्यैगिति । कृत्यैराधिकार्थम् । पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्च्य
न तु नियनार्थमिहाह । चातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यम् । कामरवादाशेनानि
छेत्तु गवन् इति स्तुति, वातेनापि छेत्तु मक्यने विवृत्तादिति निन्दा वा ।
काकपंथेति । 'अति लिट् च' इति प्रकृत्ये कृत्यम् । पूर्वागपवातच्छेद्ये कर्तरि
पानु शरति स्तुति, अन्त्यागपवेन निन्दा वा । अन्नेन । 'निम्मा स्त्री भवत्वन्त्य-

१ 'अपदुक्ति' इति कश्चित् पाठः ।

(२—१—३४) संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्त्रेण प्राग्वत् । दध्ना ओदनो
 दध्योदनः । इहान्तभूतापसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ६९७ भक्ष्येण मिश्री-
 करणम् । (२—१—३५) गुडेन धाना गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा साम-
 र्थ्यम् । ६९८ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः । (२—१—३६)
 चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृति-
 विकृतिभाव एव, बलिरक्षितग्रहणाज्जापकात् । यूपाय दाह यूपदाह । नेह—

व्यञ्जनशब्दं व्याचष्टे—संस्कारेति । संस्क्रियते गुणविशेषवत्तया क्रियते अनेनेति
 संस्कारः, उपसेकादिसाधनं दध्यादि, तद्वाचकमित्यर्थः । अन्नेनेति । अन्नम् ओदनः, तद्वाच-
 कशब्देनेत्यर्थः । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नम्' इति कोशः । दध्ना ओदनो दध्योदन
 इति । नन्विह दध्नेति करणत्वस्य उपसिक्तपदापेक्षत्वाद् असामर्थ्यात् कथमिह समास इत्यत
 आह—अन्तभूतेति । उपसेकक्रियां विना दध्नोऽन्नसंस्कारकत्वानुपपत्त्या दध्ना इत्यस्य
 दधिकरणकोपसेके वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्'
 इति । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । मिश्रीक्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति मिश्रीकरणं गुडादि ।
 तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन समस्यत इत्यर्थः । कठिनद्रव्यं खाद्यं पृथुकादि भक्ष्यं विव-
 क्षितम् । गुडेन धाना गुडधाना इति । धाना भृष्टयवे स्त्रियः' इत्यमरः । गुडेन मिश्रा
 धाना इत्यर्थः । ननु गुडकरणत्वस्य मिश्रपदापेक्षत्वान्न सामर्थ्यमित्यत आह—मिश्रणेति ।
 गुडेनेत्यस्य गुडकरणकमिश्रणे वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । चतुर्थी । प्रत्ययग्रहणपरि-
 भापया चतुर्थीत्यनेन चतुर्थ्यन्तं गृह्यते । तदर्थं, अर्थं, बलि, हित, सुख, रक्षित एषां
 द्रव्यैः । चतुर्थ्यन्तमेतैः पङ्क्तिभिः समस्यते, स तत्पुरुष इति फलितम् । तदर्थेत्यत्र
 तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थो विवक्षितः । तस्मै चतुर्थ्यन्तार्थाय इदं तदर्थम् । 'अर्थेन
 नित्यसमास—' इति वक्ष्यमाणः समासः । चतुर्थ्यन्तवाच्यप्रयोजनकं यत् तत् तदर्थ-
 मिति पर्यवस्यति । तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थायेत्यादिना । तदर्थेनेति । तदर्थेन
 समास इति यदुक्तं तत्प्रकृतिविकृतिभाव एव भवति; न त्वन्यत्रेत्यर्थः । कुत इत्यत
 आह—बलिरक्षितेति । यदि तादर्थ्यमात्रे अयं समासः स्यात् प्रकृतिविकृतिभाव

ऽन्नमोदनोऽन्नी' इत्यमरः । व्याख्यानात्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह—संस्कारकेत्यादि ।
 भक्ष्येण । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्षतावयवं खाद्यं
 भक्ष्यमित्यर्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष
 इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः । गुडधाना इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वा-
 भावात्कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत् । मैवम् । भृष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्स-
 मुदायं प्रति समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः । चतुर्थी तदर्थार्थ । तच्छब्देन
 प्रकृता चतुर्थी परामृदयते, प्रक्षयग्रहणात्तदन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो
 लक्ष्यत इत्याशयेनाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय
 यद्वादि तद्वाचिनं चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः । बलिरक्षितग्रहणादिति ।
 हितसुखग्रहणं तु न जापकम्, तद्योगे 'चतुर्थी चाशिपि—' इति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थी-

रन्धनाय स्याली । अश्वघासादयस्तु पष्ठीसमासा । अर्थेन नित्यसमागो विरेष्यलिङ्गता भवति वक्तव्यम् (वा १२७३—१२७४) । द्विजापाय द्विजार्थे

एवेति नाच्चेत्, तर्हि बलिंशितप्रहण व्यर्थं स्यात् । भूतम्या बलि, गाभ्या रक्षितं तुष्णि-
 र्व्यनापि वन्भूतार्थेनया रक्षिततुष्णस्य गत्राथनया च तदर्थेयेन समासगिद्धेरिति भावः ।
 यूपार्थेति । अत्र चतुर्थ्यन्तवाच्ययूपार्थं दत्तम् । अत्रा दादशब्दन यूपार्थे यस्य समास, यूपस्य
 दादविकृतिवाच्यं, तथादिना अष्टाश्रीकृतवृषस्यैव यूपसद्व्यायत्वात् । अत्र प्रकृतिविकृतिभाव
 ग्रहणस्य प्रयाजनमाह—नेहेति । रन्धनायेति । पात्रार्थेत्यर्थः । 'रथ हिनायाम् । इह
 पात्रो विवक्षित भाव ल्युट्, अनदेशः । 'रधिजभाररिच इति तुम् । स्यान्वाधनुष्यन्तवाच्य-
 पात्रार्थेत्त्रयं प्रकृतिविकृतिभावविरहान्न समास । ननु अश्वेभ्या घाम-अश्वघाम, घमयि
 नियमा घमनियम इत्यादौ वय तदर्थेन समास, प्रकृतिविकृतिभावविरहादित्यत आह—अश्व-
 घासादयस्तु पष्ठीसमासा इति । तत्रैव रन्धनाय स्थाश्रीत्यत्रापि पष्ठीसमास स्यादेवेति
 प्रकृतिविकृतिभावनियमा व्यर्थं इति वाच्यम्, शाब्दवाधे मदन्धत्वतादर्थ्यं वक्तव्येत्वैलक्ष्येन
 उक्तनियममाप्तव्यात् । एव च रन्धनस्य स्यालीति मदन्धत्वेन भान पष्ठीसमास इष्ट
 एव । तादर्थ्यत्वेन भान चतुर्थीसमासवारणाय तु प्रकृतिविकृतिभावनियमाश्रयणमि-
 त्यास्ता तावत् । तदेव तदर्थेत्यत्रा प्रपञ्चिन । अर्थेदानोमयशब्दन चतुर्थ्यन्तस्य
 समास विरोधमाह—अर्थेनेति । अर्थशब्दन चतुर्थ्यन्तस्य नित्यसमास इति वक्तव्यम् ।
 अन्यथा विभाषाधिकारादिकल्प स्यात् । विरेष्यस्य प्रधानस्य मलिङ्ग तलिङ्गमित्यपि
 वक्तव्यम् । अन्यथा अर्थशब्दस्य नित्य पुल्लिङ्गत्वात् 'परबलिङ्गम्-' इति सर्वत्र पुल्लि-
 ङ्गैव स्यादित्यर्थः । अर्थशब्दात्प्र वस्तुपरः । 'अर्थोभिधेयैवस्तुप्रयाजनविकृतिषु'
 इत्यमरः । उह उपकारक वस्तु विवक्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—द्विजापाय
 द्विजार्थं सूत्र इति । तत्र द्विजापायमित्यस्वप्नविग्रहः । तत्र अर्थशब्दस्थाने अश्व-

समवादिनि भावः । ननु 'चतुर्थी चाशिपि-' इति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समानो
 न भवति, समासादाशिपान्नवगमादिति वेचिदाहुरिति वैयाकृतैस्त्वम् । तन्व तत्त्वमे
 हितमुष्मद्दणमपि बलिंशितप्रहणवज्ञापकमेवेति चेत् । अत्र नञ्या—ब्राह्मणाय
 हितं ब्राह्मणहितम् गाहितम्, गागुसमित्यतादर्थ्यं चतुर्थ्यन्तेनापि समासं स्वीक्रियते ।
 सा चातादर्थ्यचतुर्थी 'हितयोगे च' इति वार्तिकान् 'चतुर्थी तदर्था—' इत्यादिना
 हितमुत्तराद्याभ्या समासविधानाज्जापनादा समवतीति हितमुत्तग्रहण न ज्ञापकमिति
 सन्धोत्रेयात् । यूपार्थेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । एवमन्नेरपि ययामभवमूहम् ।
 अश्वघासादय इति । एतच्च भाष्यकृतानम् । नन्वेव रन्धनाय स्यालीत्यत्रापि
 यहा नाम स्पार्दर्वीतं प्रकृतिविकृतिभाव एवनि नियमा निष्फल एव । न च स्व
 विरोध, 'चतुर्थी तदर्था-' इति पूर्वपदप्रत्यनिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव
 मीकृत्वात् । अत्रान्—'सर्वं मदन्धतादर्थ्यत्ववक्तव्येत्वैलक्ष्येनोक्तनियममाप्तव्यात् दादय'
 'अश्वेभ्योऽपि' इत्यमरः—'न मापाणामस्नीयान् 'दादयस्य मेविले' इत्यादि
 प्रयोगे अपि इत्यमेव विवक्षितमेतन्न निर्वाहः । एव च 'पूर्वमहस-' इति सूत्रे मह-

सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । ६९९ पञ्चमी भयेन । (२—१—३७) चोराद्भयम्, चोरभयम् । 'भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्' (वा १२७५) वृकभीतः । ७०० अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । (२—१—३८) एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्वते, स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम्—प्रासादात्पतितः । ७०१ स्तोकात्तिकदूरार्थ-

मिति शब्दः, नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहौचित्यात् । द्विजायेति तादर्थ्यचतुर्थी । तदन्तस्य अर्थशब्देन समासः, विशेष्यमूपशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् समासस्य पुंलिङ्गता च । द्विजस्य उपकारकः सूप इत्यर्थः । द्विजार्था यवागूरिति । द्विजायेयमिति विग्रहः । अर्थशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वेऽपि 'परवलिङ्गम्-' इति पुंलिङ्गं वाचित्वा अनेन विशेष्यलिङ्गानुसारेण स्त्रीलिङ्गता । द्विजार्थं पय इति । द्विजायेदमिति विग्रहः । अत्र विशेष्यलिङ्गानुसारात्पुंसकत्वम् । भाष्ये तु चतुर्थ्यैव तादर्थ्यस्थाक्तत्वाद् 'उक्तार्थानामप्रयागः' इति न्यायेन अर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेरनित्यसमासत्वं न्यायसिद्धमेव । गुरोरिदं युर्वर्थमित्यादाविव लिङ्गमपि लोकेत एव सिद्धमिति वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । भूतबलिरिति । भूतेभ्यां बलिरिति विग्रहः । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य बलिशब्देन समासः । गोहितमिति । गाभ्यां हितमिति विग्रहः । गवामनुकूलमित्यर्थः । 'हितयोगे च' इति शेषपठ्यभवाद्बलचतुर्थी । तदन्तस्य हितशब्देन समासः । गोरक्षितमिति । तृणादिकमिति शेषः । गोम्यो रक्षितमिति विग्रहः । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य रक्षितशब्देन समासः ।

पञ्चमी भयेन । पञ्चम्यन्तं भयशब्देन मुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । चोराद्भयं चोरभयमिति । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्युपादानत्वात् पञ्चमी । भयभीतभीतिभीभिरिति । सूत्रे भयशब्दस्यैव ग्रहणाद् भीतादेरप्राप्ते समासे वचनम् । वृकभीत इति । वृकभीतिः, वृकभीरित्यप्युदाहार्यम् । अत्र भाष्ये अपर आहेत्युक्त्वा 'भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा वृकभयम्, ग्रामनिर्गतः, अवर्मजुगुप्सुः—इत्युदाहृतम् । चोरत्रस्तः, भोगोपरत इत्यादौ 'सुप्सुपा' इति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासः । अपेतापोढ । 'अल्पशः' इति स्वार्थे वास, अत एव निपातनात् । तदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति । 'बहुल्पायात्—' इति शस् तु न भवति, 'बहुल्पायात्निम्नङ्गलामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तोकात्तिक ।

ग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवचेयम् । शाब्दबाधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति । अर्थेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजार्थं इति प्रयोगः स्यादिति भावः । विशेष्यलिङ्गता चेति । वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् 'परवलिङ्गम्—' इति सर्वत्र पुंलिङ्गप्रयोग एव स्यादिति भावः । पञ्चमी भयेन । भयेनेति स्वरूपग्रहणम् नार्थस्य, प्रमाणाभावात्, 'भयभीत—' इति वार्तिकारम्भाच्च । तेन वृकात्वास इत्यादौ समासो न । कथं तर्हि 'भोगोपरतो ग्रामनिर्गतः' इत्यादिप्रयोगाः । अत्राहुः—बहुलग्रहणान् क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता

कृच्छ्राणि स्तेन । (२—१—३९) स्ताकासुक्त । अल्पान्मुक्त । अन्तिकादागत
 अम्माशादागत । दूरादागत । विप्रकृष्टादागत । कच्छादागत । पञ्चम्या स्तो
 कादिभ्य (मू ९५९) इत्यलुक् । ७०० पठो । (२—२—८) राज पुरुष
 राजपुरुष । ७०३ याजकादिभिश्च । (२—२—९) एभि पठ्यन्त समस्यते ।
 'तृजकाभ्या क्तरि (मू ७०९) इत्यस्य प्रतिप्रसवाज्यम् । ब्राह्मणयाजक ।
 देवपूजक । गुणात्तरण नरापश्चेति क्कन्ध्यम् (वा ३८४१) । तरवन् य
 गुणवाचि तेन सह समामन्तरलापश्च । न निर्धारणे (मू ७०४) इति 'पूर

स्तोक, अन्तिक दूर एतदयकानि कच्छु गतानि पञ्चम्यन्तानि क्तप्रत्ययान्तेन समस्यन्त
 इत्यथ । अथग्रहण स्तान्तिक्कटरेषु भव्यते । अल्पान्मुक्त इति । स्तोवपर्या
 यस्यादाहरणम् । अस्याशादागत ति । अन्तिकपर्यायस्यादाहरणम् । विप्र
 कृष्टादागत इति । तराज्यपर्याय उदात्ताय । करणे च स्तान्- इति पञ्चमी ।
 दूरादागत इत्यत्र त दूरान्तिकाद्यभ्य- इति पञ्चमी । अत्र 'मुपो धातु- इति लुक्
 माशङ्क्याह—पञ्चम्या स्तोकादिभ्य इत्यलुगिति ।

पठो । पठ्यन्त भवन्तेन समस्यते म तत्पुरुष इत्यथ । राजपुरुष इति । राजन्
 अम पुरुष म इयलीक्किविप्रन्वापने समाम मति मट्टुरि अन्वतिनी विभक्ति प्रत्ययस्य
 षेनाश्रिय न लाप । न च लुका लुक्वाप्त प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदत्वस्य सुब्रष्टि
 समुदायप्रभवन तस्य जङ्गकायराभावादिनि भाव । याजकादिभिश्च । ननु 'पठो' इति
 पूर्वभूतेष्वैव सिद्धे निमयमित्यन्त्येन आह—तृजकाभ्यामिते । ब्राह्मणयाजक इति ।
 ब्राह्मणस्य याजक इति विग्रह यज्ञेप्यन्तान् क्तरि ष्वुल अत्रादेश । 'क्तृकमणो क्ति'
 इति कर्मणि पठो । तैवपूजक इति । दत्ताना पूजक इति विग्रह । पूजकाद्या याजकादि
 रिनि भाव । भूमतेति तृजन्स्यादाहायम्, भृशदस्य याजकादिवान् । गुणात्तरेणेति ।
 वातेकमिद 'मवे' ण्य इति भूषे भाष्ये स्थितम् । गुणवाचकाद् विहिता यस्तस्य
 तदन्तर्न पृष्ठा वा समस्यन्, तराज्यपश्चेत्यथ । कर्त्तमाह—तरवन्त यदिति ।
 ननु 'पठो' इति भूषेणैव सिद्धे किमर्थमिदमियत आह—न निर्धारण इति ।

समस्यन् इति प्राप्तेवाप्तवान् 'मुप्पया इयन्न वा तदुप्पत्तिरिति । अपेतापोढ ।
 पञ्चमिति वनन, प्रथयग्रहणानदन्तग्रहणम् । अलाप इत्यत्र 'वृहत्सार्थाच्छकारकात्-
 इति ण्य । यद्यपि 'वृहत्सार्थाभिन्नामङ्गलवचनम् इति चक्षयति, तथाप्यत्र ए
 निपातनात्ममिति वाच्यम् । वारकत्र त सममन्त्रक्रिया प्रति पञ्चम्यन्तस्य कर्मवात्तद
 निवायिसाचाल्यात्मस्य नन्वगत्—अन्य पञ्चम्यन्तमिति । स्तोकांमुक्त
 इत्यादि । 'करण च स्तान्तर- इति पञ्चमा । दूरादागत इत्यादौ 'दूरान्ति
 कायेभ्य- इत्यन्त । पठो राजपुरुष इति । राजन् अम पुरुष मु इयलीक्किविप्र
 समाम क्त मुषा लुक्प्रत्ययान्तेना विभक्तिमाश्रिय पदवाप्रागप । याजकादिभिन्
 याजक । पूजक । परिचायक । परिवर्तक । ज्ञानक । अच्यानक । उदाहरक । हान्
 पाठ । भृश । रयन्तक । पत्निगतक । वृत् । गुणात्तरेणेति । एतच्च वाने

गुण- (सू० ७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्व-
तः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । 'कृद्योगा च पृष्ठी समस्यत इति वाच्यम्'
शा १३१७) इध्मस्य प्रव्रश्चनः इध्मप्रव्रश्चनः । ७०४ न निर्धारणे । (२-२-१०)
निर्धारणे या पृष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । प्रतिपद-
विधाना पृष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्' (वा १३२०) । सर्पिणां ज्ञानम् ।

प्रवृत्तगुण- इति सूत्रे भाष्ये तु पुरणगुण इत्यस्यापवाद' इत्येवोक्तम् । सर्वशब्दानुवृत्तेः सर्व-
त्त्वं एवेदं वार्तिकमित्यभिप्रेत्योदाहरति—सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति । वकानां
गुण इति शेषः । द्वयान्तरवृत्तिश्वेतरूपापेक्षया सर्वेषां वकानां श्वेतगुणोऽयमधिक इत्यर्थः ।
'द्विवचनविभज्य-' इति विभक्तव्योपपदे तरप् । अत्र सर्वेषामिति पठ्यन्तस्य श्वेततरशब्देन
समासे तरपो लोपे सर्वश्वेत इति रूपम् । सर्वमहानिति । ईश्वरस्य इति शेषः । पूर्वव-
त्तरप् । सर्वेषां महत्तर इति विग्रहः । इतरसंबन्धिमहत्त्वापेक्षया ईश्वरस्य महत्त्वमधिक-
मित्यर्थः । कृद्योगेति । कृता योगो यस्या इति विग्रहः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति विहितेति
भाष्यम् । इध्मप्रव्रश्चन इति । कुठार इति शेषः । प्रवृश्च्यतेऽनेनेति प्रव्रश्चनः । करणे
ल्युट् । इध्मानां प्रव्रश्चन इति विग्रहः । कर्मणि पृष्ठी । 'प्रतिपदविधाना-' इति वक्ष्यमाण-
निषेधस्यापवादोऽयम् । न निर्धारणे । नृणां द्विजः श्रेष्ठ इति । अत्र नृणामिति पठ्यन्तस्य
द्विजशब्देन समासो न भवति । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तम इत्यत्र तु शेषपपञ्चेव, न तु
निर्धारणपृष्ठी । यतो निर्धारणम्, यच्च निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितय-
निधान एव तस्याः प्रवृत्तेरिति कैयटः । गुणेन निषेधस्त्वन्वित्य इति तरप्सूत्रे
कैयटः । केचित्तु 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्व्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति गीतावाक्यात् कर्म-
शरय एव । उत्तमशब्दस्य विशेषणत्वेऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपात इत्याहुः ।
प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रतीति वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिपदं विधानं यस्याः
सा प्रतिपदविधाना । 'पृष्ठी शेषे' इति शेषलक्षणां पृष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा पृष्ठी प्रति-
पदविधानेति भाष्यम् । सर्पिणो ज्ञानमिति । अत्र 'ज्ञोऽविदर्शस्य करणे' इति

'सर्वं गुणकात्स्न्यं' इत्यत्र पठितम् । कृद्योगा पृष्ठीति । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति
कर्त्संनियोगेन कृतेत्यर्थः । यदा तु 'प्रतिपदविधाना-' इत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते,
तदेदं तद्वाचनधारव्यव्यम् । तस्यैवानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः । इध्मप्रव्रश्चन इति ।
वृश्च्यते द्विद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः, करणे ल्युट् । इध्मानामिति कर्मपठ्यन्त-
स्थानेन समासः । नृणामिति । 'यतश्च निर्धारण' इति पृष्ठी । द्विजशब्देनात्र
समासप्रसङ्गः, तदपेक्षया हि पृष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तेषां सामान्यशब्देनोप-
स्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याम्यत्वात् । अथ कथं पुरुषोत्तम इति ।
यस्मान्निर्धार्यते, यश्चैकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितयसंनिधाने सत्येवायं
निषेध इति 'द्विवचनविभज्योप-' इति सूत्रे कैयटः । अन्ये तु—पुरुषेषूत्तम इति ।
निर्धारणसप्तम्याः 'संज्ञायाम्' इति समासः । न चैवं 'न निर्धारणे' इति व्यर्थम्
स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः,

७०५ पूरणगुणमुहितार्थसद्व्ययतन्वयममानाधिकरणेन । (२—२—११) पूरण-
द्यै मदादिभिश्च पठो न समस्यते । पूरणे—मता पठ । गुण—वाक्यस्य

विहितपठ्या समामा न भवति । 'न निरारणे' इति प्रत्याख्येयमेवेति भाष्ये स्पष्ट-
मित्यलम् । पूरणगुण । पूरणगुणमुहितानि अर्था येषां ते पूरणगुणमुहितार्था, ते
च मच्च अव्यय च तच्चय्य समानाधिकरण चेति समानाहोदन्दात् तृतीया । तदाह—
पूरणाद्यर्थैरिति । पूरण इति । उदाहरण वक्ष्यत इति शेष । मता पठ इति ।
पणा पूरण इत्यर्थे 'तस्य पूरण इत्' 'पट्कृत्कृतियचतुरा युक्' । न च कुम्भपूरण
मित्यत्रापि स निषेध स्यादिति वाच्यम्, 'मात्रि च लोपे चेत् पादपूरणम्, इति
निर्देशेन पूरणार्थकप्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । 'उञ्छपठ्याद्धितमेवतानि' इत्यत्र तु उञ्छा-
त्मक पठ इति व्याख्येयम् । गुण इति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थम् । प्रधानत्वेन वा
उपसर्जनत्वेन वा गुणवाची गुणशब्द, व्याख्यानात् । तदाह—काकस्य काप्पर्यम्,
पठोसमास तु 'ममामस्य' इत्यन्तोदात्तत्व म्यात्तच्चानिष्टमिवाह । तन्मन्दम् । 'मज्ञामाम्'
इति समामस्य नियत्वेन स्वपदविग्रहासगतिप्रमङ्गात् । तस्मात्त्रैयटोक्तममायानमेव समी-
चीनमिति नञ्या । प्रतिपदविधानेति । पद पद प्रति विहिता प्रतिपदविधाना । 'पठो
शेषे' इति विहायायेन 'ज्ञाप्रविदर्यस्य-' इत्यादिना विहिता मवैव पठोत्यर्थम् । घानुकारक-
विरोधे गृहीतवै 'ज्ञाप्रविदर्यस्य-' इत्यादिना पठो विधीयत इति भवति तस्या प्रति-
पदविधानत्वम् । नन्वनैव गतार्थत्वाद् 'न निरारणे' इति व्यर्थमिति चेद् । अत्राह—
'यतश्च निरारणम्' इति सूत्रे न पठो विवक्षे, किं तु मममीमत्र । पठो तु तथा मा वाधीति
प्रतिप्रभूयन् इत्यन्यदेतत् । 'एव स्वामीधराविपति-' इत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी, मवैधर,
निषादाविपतिरित्यादि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु 'ज्ञाप्रविदर्यस्य-' इत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये
'दिवस्त्रदधंश्च' इत्यादिपट्मूत्रो विहायावगिगुणामपृम्या 'शेषे' इति वर्ते, तथा च 'न
मायागामश्रीपात्' इत्यादाविव 'पठो शेषे' इयेव सिद्धे नियमार्थे प्रकरणम्, 'इह पठ्ये
न तु तन्नुक्' इति । तथा च युक् प्रयाजकीनून समास एव निति फलिनोऽर्थम् । ततश्च
'प्रतिपदविधाना-' इति वचनं न कर्तव्यम् । एव म्यिन 'क्यागा पठो-' इति वचनमपि
मास्तु । 'कर्तुं कर्मणा कृति' इत्यत्र हि 'शेषे' इति निवृत्तम् । तथा चाग्रामपठो
विधानार्थमेव तस्मिन् समामनिवृत्तिप्रमङ्गानावात् 'पठो' इयननेव समामसिद्ध
सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य मद्व्ययमात्रविद्वक्षया 'ज्ञाप्रविदर्यस्य-' इति
पठो । मपेसवन्धि प्रवर्तनमित्यर्थम् । पूरणगुण । अर्थसद्व्यय त्रिषु मवन्दानाह-
पूरणाद्यर्थैरिति । अत्र प्राक्कान्त् 'एतदर्थे पठो न समस्यते' इति, तन्पूणम् । तथा
हि मति मुक्तितानानामत्र ग्रह्य म्यात्, तावताभिव्यंशब्देन समस्यत्वारिति ध्वनयन्नाह
सदादिभिश्चेति । पठ इति । पणा पूरण पठ । 'तस्य पूरणे इत्', 'पट्क-
त्कृतियचतुरा युक्' । यथ तस्मिन् 'नापुञ्छपठ्याद्धितमेवतानि' इति । प्रमाद एवाय-
मित्ये । उञ्छेपु पठ उञ्छात्मक पठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमाया स्थितम् ।

काष्ण्यम्, ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदे-
दमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः, 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (सू
१२९५) इत्यादिनिर्देशात् । तेन अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्द्यम् इत्यादि सिद्धम् ।
सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः ।

ब्राह्मणस्य शुक्ला इति । कृष्णशब्दाद् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः—' इति भावे ष्यञ् ।
शुक्लशब्दात्तु 'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुक्' इति लुक् । ननु दन्ता इति शेषपूरणेन ब्राह्मणस्य
दन्ताः शुक्ला इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दस्य दन्तशब्देनेवान्वयात् शुक्लशब्देनान्वयाभावादसामर्थ्यात्
कथमिह समासप्रवृत्तिरित्यत आह—यदा प्रकरणादिनेति । प्रकरणादयद्वैत्यर्थः । दन्ताः
संयुक्ताः शुभावहाः, न तु विरला इत्यादिदन्तवर्णने प्रकृते यदा ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते,
तदा प्रकरणाद् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः । यदा वा सर्ववर्णेषु दन्तवत्प्रभूणेषु प्रकृतेषु
ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा अर्थाद् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः, तत्र सामर्थ्यसत्त्वात्
समासे प्राप्ते निषेध इत्यर्थः, अत्र 'आकडारात्—' इति सूत्रोक्तगुणवचनसंज्ञकानां 'तृतीया
तत्कृत—' इति सूत्रे प्रपञ्चितानां न गुणानां ग्रहणम्, अत्र गुणवचनशब्दाभावात् । किं तु 'वोतो
गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितानां 'सत्त्वे निविशतेऽपैति—' इत्यादिलक्षणलक्षित-
गुणानामेव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतेन 'आकडारात्—' इति सूत्रभाष्ये तद्धिता-
न्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासात् कथं काष्ण्यादिशब्दानां गुणवाचित्वमिति निरस्तम् ।
अथ अर्थगौरवमित्यादौ पठ्यसमासं सावयितुमाह—अनित्योऽयमिति । संज्ञा-
प्रमाणत्वादिति । संज्ञायाः प्रमाणत्वं संज्ञाप्रमाणत्वम्, तस्मादिति विग्रहः । अत्र प्रमा-
णत्वस्य गुणत्वात् तेन पठ्यसमासनिषेधात्समासनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । अतो
गुणेन समासनिषेधोऽनित्य इति विज्ञायत इत्यर्थः । इत्यादीति । आदिना गुण-
कात्स्न्यमित्यादिसंग्रहः । वस्तुतस्तु अनित्यो गुणेन निषेध इत्ययमर्थो भाष्ये न दृश्यते,
न च कृष्णैकत्वमित्यादौ समासानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'पङ्क्तिविशति—' इति सूत्रे
विशत्यादिशब्दा भाववचना भवन्तीत्युक्त्वा गवां विशतिर्गवां सहस्रमित्यर्थे गोविश-
तिर्गोसहस्रमित्यादिप्रयोगात् । अर्थगौरवमित्यादौ तु अर्थगतं गौरवमिति मध्यमपदलो-
पिसमासो बोध्य इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सुहितपदं व्याचष्टे—सुहितार्था-
स्तृप्त्यर्था इति । नपुंसके भावे क्त इति भावः । फलानां सुहित इति ।
करणत्वस्याविवक्षया संवन्धविवक्षायां पठ्यी । अर्थग्रहणात् फलानां तृप्तिरित्यादावपि

गुण इति । 'सत्त्वे निविशतेऽपैति—' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न
त्वदेङ्लक्षणः, अर्थग्रहणात् । नापि संख्या । 'क्रोशशतयोजनशतयोः' इति वार्तिके
निर्देशात् । काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्ला इति । व्याप्तिन्यायात्केवल-
गुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य
शुक्ला इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयाद् ब्राह्मणस्य ये
दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादित आह—यदेति । शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति
भावः । चन्दनगन्धो घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते 'तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्यः'

मत्-द्विजस्य कुर्वन्, कुर्वाणा वा, किङ्कर इत्यर्थं । अव्ययम्-ब्राह्मणस्य कृत्वा ।
 पूर्वोत्तरमाह्वयार्थकृदव्ययमत्र गृह्यते, तेन तदुपरि इत्यादि सिद्धमिति रक्षितम् ।
 तव्य-ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव, स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः ।

न ममाम षन्मुहितमिति वक्ष्य समाम इत्यत्र आह-तृतीयासमासस्तु स्यादेवेति ।
 वरणस्वविशेषाया तृतीया । 'कर्तृकरण कृता वृहलम्' इति ममास इति भावः । तर्हि मुहित-
 यागे षष्ठीममामनिपेया व्यय इत्यत्र आह-स्वरे विशेष इति । तृतीयानामने 'तृतीया
 कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । षष्ठीममाम तु ममामप्येत्यन्नादात्तत्वमिति फलभेद इति
 भावः । मर्दिति । मयाग षष्ठीममामनिपेये उदाह्रियत इत्यर्थं 'तौ मत्' इति शतशान्तचो
 मर्दिनि मजा वक्ष्यत । ननु द्विजस्य कुर्वन्निति न कर्मणि षष्ठी 'न लाक्-' इति निपेयान् ।
 नापि द्विजस्य घट कु-न्निति घटायाप्रथया शेषषष्ठी, तत्र मापनत्वनामामध्यात् कुर्वन्नित्यनेन
 समायाप्रवृत्तौ गत्यत्र आह-किङ्कर इत्यर्थं इति । द्विज परिचरन्नित्यत्र इति यावत् ।
 कृत्वातुरिह परिचरणे कर्तन इति षन्निम् । अव्ययमिति । उदाहरण वक्ष्यत इति शेषः ।
 पूर्वोत्तरेति । मत्त्व्याम्ना कृदभ्यामिदर्थं । 'अतस्त्वय्यपराधे' इति सूत्रभाष्ये
 सर्वपश्चादिति प्रयाग्लक्ष्णं किङ्कम् । तज्य इति । उदाहरण वक्ष्यत इत्यर्थं । ब्राह्म-
 णस्य कर्तव्यमिति । 'अहो कृत्वाच' 'तज्यत्वयानीपर' इति कृत्यस्तव्यम् ।
 'कृत्याना कर्त्तरि वा' इति षष्ठी । तव्यता तु भवत्येवेति । षष्ठीममाम इति शेषः ।
 त्वारातुङ्करहितमर्थेव तज्यस्य मूने प्रहृणात्तव्यता न प्रहृणामिति भावः । स्वकर्त-
 व्यमिति । स्वस्य कर्तव्यमिति विग्रहः । 'कृत्याना कर्त्तरि वा' इति षष्ठी । अत्र तज्यता
 यागान् समापनिपेया नेति भावः । ननु तव्यप्रत्ययमाश्रित्य ब्राह्मणकर्तव्यमिति
 समासमभवात् त्रि तव्ययोः तन्निपेयेत्यत्र आह-स्वरे भेद इति । तव्यति कृते

इति वाच्येन समाम प्रतिप्रसूयत । गत्यत्र प्रतीयमाना गत्या न कदापि गुणि-
 ममानाप्तिरणा । किं तु स्वप्रयान इत्येव हि तास्य नाम । ननु 'त्रिर्गुणं गन्वान्'
 इति प्रयोगदर्शान्त्तु शुद्धशब्दादित्यत्र एव गन्वशब्दा न तस्यगुणमत्र इति चेत् ।
 न । त्रिगुणिति प्रयाग्लि गन्वानिति न शुणराज, मात्तौकुमुनादिषु गन्वशब्द-
 प्रयोगदर्शान्त्तु । किं तु चन्द्रलक्षितानिनिमित्तवाज्य एव म । तस्माच्चन्द्रतगन्व
 इयादौ तस्त्वं मुस्यमत्र । एव घञ्चपित्यादावपि । तन्वेवमपि 'वत्प्रायाया शौकशयम्'
 'विशस्य नैस्य' इत्यादानित्यमत्र इति चत, अत्रा- 'गुणिवचनात्पराप्यत्रा शुभ-
 दिगुणस्यैवाभिमानान्नाशकपदाना गुणिमामानाप्रिकरण्यमत्त्वान्न दाप तथा च प्रावा-
 न्नेनाप्राशान्देन वा द्रव्याप्रतिपादनत्रे मति गुणप्रतिपादनत्र तस्यगुणावाचित्वम्'
 इत्यर्थं इति । कदानामिति । वरणस्व शेषत्रविशेषाया षष्ठी । स्वरे विशेष
 इति । 'तत्पुन्ये तुन्यार्थ-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर वाचित्वा 'थाय-' आदिमूत्रेणान्त्
 दात्तने प्राप्ते तदशवादेन 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे मयाच्चादात्त इष्ट
 फलोममान तु अन्नादानत्वं स्यान्न च नेष्यत इति भावः । तृपिथ मन्मनोऽप्यस्ति
 'विद्वन्मन्मोऽमममन् बधुन्' इति मर्दप्रयागान् । तेनाम्मान् कर्मणि क्तो नाम्तीति

समानाधिकरणेन—तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणात् ।
'गोर्धेनोः' इत्यादिषु 'पोटायुवति—' (मू ७४४) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरि-

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रकृतिस्वरः, तव्ये तु नेति फलभेद इति भावः । समानाधिकरणेण इति । समानाधिकरणेन पष्ठ्यन्तं न समस्यते इत्यत्रोदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । तक्षकस्य सर्पस्येति । अत्र सामाने नति पुनः समासात् पष्ठ्युत्पत्तौ तक्षकसर्पस्येति न भवतीत्यर्थः । ननु पष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मवारयसमासो दुर्वारः । अतः किं पष्ठीसमासनिषेधेनेत्यत आह—विशेषणसमासस्त्विति । ननु पष्ठीसमासनिषेध-सामर्थ्यादेवात्र कर्मधारयो न भविष्यति । तन् किमगतिकगत्या बहुलग्रहणाश्रयणेन । न च कर्मवारयस्वर एव यथा स्यात्, न तु पष्ठीसमासस्वर इत्येतदर्थः पष्ठीसमासनिषेध इति वाच्यम्, उभयथापि 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वस्याविशिष्टत्वादिति चेत्, मैवम्—कर्मधारये हि सति गमनस्य श्रेयस इत्यादौ 'श्रज्यावमकन्नापवत्सु भावे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् । तन्मा भूदित्येतदर्थं पष्ठीसमासनिषेध आवश्यक इति समासनिषेधस्य चरितार्थत्वात् तस्य विशेषणसमासानवृत्तिसामर्थ्यमिति बहुलग्रहणमाश्रितम् । न चैवमपि तक्षकसर्प इति प्रथमान्तविग्रहे कर्मधारये सति तक्षकसर्पस्येति दुर्निवारमिति वाच्यम्, निषेधसामर्थ्यादेव प्रथमान्तकर्मधारयमाश्रित्य तक्षकसर्पस्येत्येवजातीयकप्रयोगाभावोक्त-यनात् । अथ समानाधिकरणेन निषेधे उदाहरणान्तरमाह—गोर्धेनोरिति । गोर्धे-नोरित्यादिषु पष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्येन इत्यन्वयः । आदिना यूनः खलते-रित्यादिसंग्रहः । ननु पष्ठीसमास एवात्र न प्रसज्यते, 'पोटायुवति—' 'युवा खलति—' इत्यादिविशेषणत्रिहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि पष्ठीसमासस्य वाचित्वादित्यत आह—पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधक इति । 'पोटायुवति—' 'युवा खलति—' इत्यादिविधयो गोर्धेनुः, युवा खलतिरित्यादिषु प्रथमा-विभक्त्यन्तेषु सावकाशाः । पष्ठीसमासस्तु राज्ञः पुरुषः इत्यादावसमानाधिकरणे साव-काशः । गोर्धेनोः, यूनः खलतेरित्यादिषु उभयं प्राप्तम् । तत्र 'पोटायुवति' 'युवा खलति'

न शङ्कनीयम् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति । नेयं घटाद्यपेक्षया पष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्निति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्या-चष्टे—किंकरः त्यर्थ इति । ब्राह्मणस्य कृत्वेति । तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्य-रूपेण विवक्षायां पष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः । कृदन्वय-मेवेति । 'अनेकमन्वपदार्ये' इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्—' इति भाष्यप्रयोगादिति भावः । इत्यादीति । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त—'पत्कृतेऽरीक्षिगुल्लीमः' । 'आदेयाः किकृते भोगाः कुम्भकर्णं त्वया विना' इति । रक्षितं इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रति-षेधे 'वृक्षस्योपरि' इत्युदाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते, तौ च प्रायुक्तभाष्य-प्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः । तव्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणा-दिति भावः । स्वकर्तव्यमिति । कर्तृपष्ठ्या समासः । स्वरे भेद इति । कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरेण । तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मध्या-

तार्थानां परत्वाद्वाचकः पठोममाम् प्राप्त्, सोऽप्यनेन वायते । ७०६ क्तेन च पूजायाम् । (२—२—१२) 'मतिबुद्धि—' (सू ३०८९) इति सूत्रेण विहितो यः कान्तदन्तेन पठो न समम्यते । राजा मतो बुद्ध पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते कान्तेन सह तृतीयान्तस्य समाम् । ७०७ अधिकरणवाचिना च । (२—२—१३) क्तेन पठो न समम्यते । इदमेपामासितं गतं भुक्तं वा । ७०८

इत्यादिविधोन् वाचिन्वा पठोममाम् प्राप्त्, सोऽप्यनेन समानाधिकरणेनेति निषेधेन वायतं इत्यर्थः । न च निषेधमामम्यदिव 'पोटायुवति—' इत्यादिममामोऽपि वाध्यता-मिति वाच्यम्, पठोममामे गावो नोरित्यादौ अन्यतरस्य पूर्वनिपातः । 'पोटायुवति—' इत्यादिममामे तु गोयुवादिशब्दस्यैवेति फलभेदस्य स्पष्टत्वान् । समानाधिकरणेन निषेध-स्याय क्वाचित् एव, अन्यस्य पदस्यार्थ इत्यर्थे अन्यपदार्थ इति निर्देशात् । तेन नोलो-त्पलस्य गन्व इत्यादिसिद्धिः । क्तेन च पूजायाम् । अत्र पूजाग्रहणं 'मतिबुद्धि-पूजायैभ्यश्च' इति सूत्रोपश्लेषणम् । तदाह—मतिबुद्धीति सूत्रेणेति । राज्ञां मतो बुद्ध पूजितो वेति । राजा इष्यमाणा ज्ञायमान पूज्यमान इति क्रमेणार्थः । 'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति पठो । नन्वेव सति राजपूजिता राजमता राजबुद्ध इति कथं समास इत्यत आह—राजपूजित इत्या-दाविनि । अधिकरणवाचिना च । शेषपुरणेन सूत्रं व्याचष्टे—क्तेनेति । इदमेपामासितं शयितं गतं भुक्तं वेति । 'क्वोऽधिकरणे च ध्रौव्यमतिप्रत्यव-दात्तञ्च स्यात्, तच्च नेष्यत इति भावः । सोऽप्यनेनेति । पठोममामेन 'पोटायुवति—' इति समानो वारितः, सोऽपि पठोममाम् 'पूरणगुण—' इत्यनेन वायतं इत्यर्थः । क्तेन च पूजा-याम् । सूत्रोपश्लेषणं पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह—मतिबुद्धीति । राज्ञामिति । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि पठो । भूतं इति । न च तत्र कौण्डिन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्त-मानवाचो भूतकालनावापत इति वाच्यम् । 'तेनैकदिक्' इत्यतः 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्यावाधनात् 'उपज्ञाते' इत्यत्र हि भूते क्तः, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'क्तस्य च वर्तमाने' इति पठो विधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायांगो न स्यात् । न चैत्रमपि ज्ञानार्थेवैव शाकत्वमस्ति इति वाच्यम् । 'पूजितो यः मुरापुरैः' इति प्रयोगानुरोधेन मामान्यविषय-ज्ञानत्वस्यैव न्याय्यत्वान् । अन्ये तु कारकपठ्या एव ममामनिषेधोऽप्यस्य, शेषपठ्या तु समाम् स्यादेवेत्याह । एतेन 'कलहं न राममहितं कृतवान्' इति मट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितं न कलहं कृतवानित्यन्वयः । अधिकरणवाचिना च । चाधिग्रहणं विन्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः । इदमेपामिति । 'क्वोऽधिकरणे च—' इति क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि पठो । 'अधिकरणे च' इत्येव निश्चे सूत्रद्वयेऽपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याह । ननु विवृतं यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, च्युतेरकर्मत्वान् । तथा चाधिकरणकान्तेन कथमिह समास इति चेत् नैवम्, नाथ-मतिररणे क्तः, नितु 'गन्यार्थकर्मक—' इति कर्तरि । विभावृतं निष्पन्नमित्यर्थः ।

कर्मणि च । (२-२-१४) 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (सू ६२४) इति या पठ्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । ७०९ तृजकाभ्यां कर्तरि । (२-२-१५) कर्त्रर्थतृजकाभ्यां पठ्ठया न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता ।

सानार्थेभ्यः' इत्यधिकणे क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्मणि च । क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मणि या पठ्ठी सा न समस्यते-अप्यां स्रष्टेत्यादावपि निषेधसिद्धेः 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति व्यर्थं स्यात् । किं तु चकार इतिपर्यायः । कर्मणीति सप्तम्येकवचनमुच्चार्य या पठ्ठी विहिता सा न समस्यत इत्यर्थः । फलित-माह—उभयेत्यादिना । आश्चर्यं इति । यद्यप्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव कर्मणि पठ्ठी, न तु 'उभयप्राप्तौ कर्मणि, इति सूत्रेण, तस्य सूत्रस्य कर्मण्येव पठ्ठी, न तु कर्तरीति नियमपरत्वात् । तथापि नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण च द्वेषा प्रवृत्तेः स्वीकारान्न दोषः । शब्दानुशासनमित्यत्र तु वस्तुत आचार्यस्य कर्तृत्वेऽपि तस्यानुपादानादुभयप्राप्तावित्यस्याप्रवृत्तेर्नायं निषेधः । 'कृत्वोर्थप्रयोगे-' इत्यनु-वृत्त्या कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रयोग एव तस्य प्रवृत्तेः । यद्वा 'शेषे विभाषा' अवशिष्टेण विभा-पेत्याश्रित्य उभयप्राप्तावित्यभावपक्षे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव पठ्ठया प्राप्तेर्नायं निषेध इत्यलम् । तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणम्, श्रुतत्वात् । न तु पठ्ठयाः । तदाह—कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । अपां स्रष्टा, वज्रस्य भर्तेति ।

कर्मणि च । क्तेनेति नानुवर्तते, 'क्तेन च पूजायाम्' इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पठ्ठी त्वनुवर्तते, किन्तु सापि या काचित्कर्मणि पठ्ठी न गृह्यते । 'अपां स्रष्टा' इत्यादावनेनैव सिद्धौ 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधवैयर्थ्यपित्तेः । किं च 'इष्मन्नश्चनः' इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् । न च 'कृत्वोर्गलक्षणा पठ्ठी समस्यते' इति वार्तिकमस्येवेति वाच्यम्, तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोऽयम् तदाह—कर्मणीति या पठ्ठीति । सप्तम्येकवचनान्तं पदमुच्चार्य या पठ्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिमुखेन निषेधमुखेन वेति द्वेषा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् । गवां दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः । ननु कथम् अथ शब्दानुशासनमिति । अत्र व्याचक्षुः—शब्दानामितीर्यं पठ्ठी 'कर्तृकर्मणोः' इति विहिता, न तु 'उभयप्राप्तौ-' इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तृः वस्तुतः सत्त्वेऽपि इहानुपादानात् । 'कृत्वोर्थप्रयोगे-' इत्यतः 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादान एवायं नियम इति स्वीकारात् । 'आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन' इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यम्, ततश्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति, न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्तूभयप्राप्तिः, इह तु 'शब्दानामिदमनुशासनम्, न त्वर्थानाम्' इत्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यम् न तु कर्तृविशेषनिवृत्ति-परमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः, तथापि न क्षतिः, 'उभयप्राप्तौ-' इति सूत्रे 'अवशिष्टेण विभाषा' इति पक्षस्यापि चिद्यमानतया नियमाप्रवृत्ति-पक्षे 'आचार्यस्य शब्दानुशासनम्' इति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा पठ्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति । 'तृजकाभ्याम्' । इह 'कर्तृ-

आदनस्य पाचक । कर्तरि निम्-इन्पूर्णा भक्षणनिष्पन्निका । पत्यर्थं भन्-
शब्दस्य तु याजकादित्वात्ममाम । भूमर्ता । कथं तर्हि 'घटाना निर्मातुस्त्रिभुवन-
विद्यातुश्च कञ्' इति । शेषपठ्या समास इति कैयट । ७१० कर्तरि च
(२-२-१६) कर्तरि पठ्या अनेन न । ममाम । भवत शायिना । नेह वृज

'ष्वुत्तुत्तुचौ' इति कर्तरि वृच, कर्तृकर्मणा- इति कर्मणि पठ्यौ । एवमोदनस्य पाचक
इति पच कर्त्तरि ष्वुत् । अकादेश इति विशेषः । इत्तुभञ्जितेति । 'द्वियां क्तिन्' इत्यधिकार
धात्वयनिदेशे ष्वुत् । कर्मणि पठ्या ममाम । 'कर्मणि च इति निषेवस्तु न, कर्तुं प्रयाग
एव तत्र प्रकृते । ननु 'भुवा भर्ता भूमना इत्यत्राणि निषेव स्यात् । न च भन् शब्दस्य याज
कादौ पाठान् भवत्येव पठ्यौममाम । 'याजकादिभिश्च इत्यस्य प्रतिप्रमवार्थत्वादिनि वाच्यम्
एव न ह कञ्चस्य भर्तेत्यत्राणि ममामप्रमङ्गादित्यत्र आह-पत्यर्थेति । याजकादौ पत्यर्थ
कर्म्यैव नतुशब्दस्य ग्रहणम्, व्याख्यातान् । ततश्च वचस्य भर्तेत्यत्र 'याजकादिभिश्च' इति
समासा नति भावः । कथं तर्हीति । त्रयाणां भुवनानां समाहारत्रिभुवनम्, तद्विनार्थं इति
द्विषु । 'अकारान्तात्तरपदा द्विषु द्वियाम्' इति तु न भवति, पानादथन्तस्य नन्युक्ते । त्रिभु
वनस्य विद्यानेति तृचो योगे कथं कर्मणि पठ्या समास इत्याशये । परिहरति-शेषप
पठ्येति । प्रथमात्त्या कारकपठ्या एवाय निषेव इति 'वहूपु-' इति मूने कैयट आहेत्यर्थं ।
कर्तरि च । कर्तरीयेतत् पठ्यौत्यनुवृत्ते अत्रेति, तदाह-कर्तरि पठ्या इति । अत्रे
नेति । 'वृजकाम्या कर्तरि इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भवत शायिनेति । 'द्विया
न्निन्' इत्यत्रिणां धात्वयनिदेशे ष्वुत् अकादेश, टाप्, । 'कर्तृकर्मणा- इति
कर्तरि पठ्यौ । अत्र अत्रस्य कत्रथकत्वाभावात् 'वृजकाम्याम्-' इत्यस्य न प्राप्तिः ।
ननु पूर्वमूने 'वृजकाम्याम्-' इति ममस्तपदाघादानात् कथमिहाकस्यैवानुवृत्तिः, न तु
वृच इत्यत्र आह-नेहेति । तत्रोक्तं इति । वृच कर्तरि विहितं न स्रष्टा कृष्ण
इत्यादौ क्व इत्याभिहिततया तत्र कर्तरि पठ्या एवाप्रमक्या तत्प्रमामनिषेवस्य शश
पठ्या तृजकाम्याम् इति वृत्तिवारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह-पत्यर्थवृज
काभ्यामिति । कर्तृप्रण तृजकारेव विशेषणमिति युक्तम्, तयो श्रुतत्वान्, न तु
पठ्या इति भावः । यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणम् व्यभिचारात् तथाच्यनस्य
विशेषणत्वं न तदाकञ्चमियाह-इत्तुभञ्जितेति । 'पर्यायाहंणा- इति भाव
ष्वुत् । कर्मणि पठ्या ममान । ननु कञ्चस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तम् । नतुशब्दस्य
याजकादित्यत्र ममामावस्यमात्रादित्यासङ्कया-पत्यर्थं भर्तृशब्दस्येति । यद्यपि याज
कादिभ्यस्त्रिभुवनस्य भृगुशब्दा न पठिन, तथापि इदं वंगीयस्त्वापतिपर्याय
स्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिस्यमिति भावः । शेषपठ्येति । न्यामकारस्तु वृच
नमेतत्, 'न लावा-' इति निषेवस्त्वनिय-व्रजकाम्याम्-' इति कर्तृचो वृच नानु
वपप्रहागान्तकारियाह । केचित्तु-'नक्तिवु-' 'तत्प्रयोजको हतुश्च' इति निर्देशात्
नियमित्य ममाननिषेव इत्यात् । तत्रस्य, शेषपठ्यौममानेनात्तनिर्देशात्पठ्येति । कर्तरि
च । नेह वृजिति । न चात्तरात्वं शङ्क्यम् । वृच श्रीगङ्गीशिवमोर्नास्तीति जयादिव

नुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृपठ्या अभावात् । ७११ नित्यं क्रीडा-
जीविकयोः । (२-२-५७) एतयोरर्थयोरकेन नित्यं पठ्ठी समस्यते । उद्वा-
लकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति भावे
ऽणुल् । जीविकायाम्-दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे, जीविकायां 'तृजकाभ्यां'
कर्तरि (सू ७०९) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । ७१२ पूर्वापराधरोत्तर-
मेकदेशिनैकाधिकरणे । (२-२-१) अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते-
एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेद्वयवो । पठ्ठीसमासापवादः । पूर्व कायस्य पूर्वकायः ।

ऽणुङ्गेण कण्ठ्यनं न कर्तव्यमित्यदमंभवराराहतत्वादित्यर्थः । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।
उद्वालकपुष्पभञ्जिकेति । उद्वालकः श्लेष्मातकः, तस्य पुष्पाणि, तेषां भञ्जनमित्यस्व-
पदविग्रहः । संज्ञायामिति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्' इति भावे ष्वुलित्यर्थः ।
अत्र कर्मणि पठ्ठ्याः समासः । वस्तुतस्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'धात्वर्थनिर्देशे ष्वुल्'
इति भावे ष्वुलित्येव युक्तम् । 'संज्ञायाम्' इति तु अधिकरणार्थमिति कृदन्ते वक्ष्यते । तथा
सति उद्वालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । जीविकायामिति । उदाहरणं
वक्ष्यत इत्यर्थः । दन्त लेखक इति । दन्तानां लेखनेन जीवतीत्यस्वपदविग्रहः, लिखे-
कर्तरि ष्वुल् । अकादेशः । जीविका समासगम्या । ननु 'पठ्ठी' इति सूत्रेणैवात्र पठ्ठीसमास-
सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह— तत्रेति । तत्र तस्मिन् उनाहरणद्वये क्रीडावोचक उद्वालक-
पुष्पभञ्जिकेत्यत्र विभाषाधिकारात् पठ्ठीसमासविकल्पे प्राप्ते, जीविकावोधके तु दन्तलेखक-
इत्यत्र 'तृजकाभ्याम्-' इति पठ्ठीसमासनिषेधे प्राप्ते इदं सूत्रमारव्यमित्यर्थः । पूर्वा-
पर । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इति समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् एकदेशशब्दो-
ऽवयवे रूढः । एकदेशोऽस्यातीत्येकदेशो अवयवो, तेनेति लभ्यते । अधिकरणं
द्रव्यम् । एकमधिकरणम् एकाधिकरणम् । एकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेन अवयवविवा-
चकसुवन्तेन पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सुवन्ताः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । फलित-
माह—अवयविना सहेत्यादिना । ननु पूर्वश्चासौ कायश्चेति कर्मवारयेणैव पूर्व-
काय इत्यादि सिद्धम् । भक्त्या कायशब्दस्य कायावयववाचित्वेन सामानाधिकरण्योप-

नोक्तत्वादिति भावः । वामनस्तु—'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक' इति किम्, 'रम-
णीयकर्ता' इति प्रत्युदाहरणं जीविकायां तृचमिच्छति । भावे ष्वुलिति । भञ्जनं
भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि पठ्ठी । 'भावे' इत्युपलक्षणम्, अधिकरणे ष्वुल्यपि
वाचकाभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम्—'उद्वालकः
श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्वालकपुष्पभञ्जिका' इति ।
पूर्वापर । एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः ।
'कृष्णसर्पवान्' इत्यत्रेव 'न कर्मधारयान्मत्नर्थीयः' इति निषेधस्य रूडेऽप्रवृत्तेः ।
यद्यपीह 'एकगोपूर्वात्' इति ठञ् प्राप्तः, तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तदेतदाह—अव-
यविनेति । नन्विदं मूत्रं व्यर्थम्, पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः,
ऊर्वकाय इतिवत्, 'समुदाहे हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायादत

अपरकायः । एकदेशिना विम्-पूर्वं नाभे कायस्य । एकाधिकरणे विम्-पूर्वं
 दद्यात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । 'संख्याविसाय-' (सू २३८)
 इति ज्ञापकात् । मध्याह्न । सायाह्न । केचित्तु सर्वं एकदेशं कश्चिन् समस्यते

पत्तेरित्यत आह—पष्ठीसमासापवाद् इति । पूर्वं कास्येति विग्रहे 'पष्ठी' इति सूत्रेण
 समासे मनि पठ्यन्तस्य ममामविधौ प्रथमानिदिष्टत्वान् पूर्वनिपात स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं
 वचनमित्यर्थं । पूर्वं कायस्येति । अत्र पूर्वं कायस्येति विग्रहवाक्यम् । अर्थमिति गम्यम् ।
 विशेष्याभिप्रायात्प्रपुंमत्वम् । 'तस्य परमात्रेडितम्' इति निर्देशादवयववृत्तिशिक्षाब्दयोरे
 पञ्चम्यभावात् पष्ठी । पूर्वकाय इति । पूर्वशब्दस्य समासविधौ प्रथमानिदिष्टत्वान् पूर्वनि
 पात । 'परवच्छिगाम्-' इति पुंस्त्वमिति भावः । 'यत्र उन्मर्गापवादा महाविभाषया त्रिकल्पेते
 तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुन्मर्गो न प्रवर्तते इति 'पारे मध्ये पठ्या वा' इत्यत्रोक्तम् । तत्र
 एकदेशिममामाभावे पष्ठीममामो न भवति । अपरकाय इति । अपर कायस्येति विग्रहः ।
 अथकाय । उत्तरकाय । एकदेशिना किमिति । एकद्रव्यवाचिना पूर्वादय समस्यन्त
 इत्येवास्त्वित्यर्थः । पूर्वं नाभेः कायस्येति । अत्र नाभेरिति पूर्वशब्देऽप्येति ।
 दिग्गोत्रे पञ्चमी । नाम्यपेक्षया यत् पूर्वमर्थं तत् कायावयवभूतमित्यर्थः । अत्र नाभि-
 शब्दस्य नाम्यपेक्षया पूर्वोऽप्येति । अत्र पूर्वस्याशस्य नाभिरवयविवेकः, न त्ववयवो ।
 अतो नाभिशब्देन पूर्वशब्दस्य ममामो न भवतीत्यर्थः । पूर्वशब्दात्राणामिति ।
 अत्र छात्रशब्द छात्रसमुदायपरः । उद्भूतावयवममुदायापेक्षं बहुवचनम् । अवय-
 वावयवविभाषामन्वये पष्ठी । छात्रसमुदायस्य पूर्वमर्थमित्यर्थः । अत्र छात्रसमुदायस्य
 एवत्वेऽपि उद्भूतावयववत्तया बहुत्वदिकत्वसख्यावैशिष्ट्याभावात् समास इति भावः ।
 ननु अहो मध्यं मध्याह्न एत्यत्र कथमेवदेशिममामः । मध्यशब्दस्य पूर्वादिष्वनन्तर्नावा-
 दित्यत आह—सर्वोऽप्येकदेश इति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति ।
 'तत्पुरुषस्य-' इति 'अहस्मर्वैकदेशमंस्यात्पुण्याच्च-' इति च प्रकृते 'अत्राह एतेम्य'-
 इत्येकदेशवाचकान् परस्य अहस्मशब्दस्य अहादेशो विधीयते । ततश्चाहः साय इति
 विग्रहे अवयववृत्तिना अहस्मशब्देन पठ्यन्तेन अवयववृत्तिसायशब्दस्य तत्पुरुषसमासे

आह—पष्ठीसमासापवाद् इति । तथा च कायपूर्वं इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये
 सूत्रमिति भावः । पूर्वं कायस्येति । यद्यपि 'अन्यारात्-' इति सूत्रे दिशि दृष्ट
 शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन मंत्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति पष्ठीह
 दुर्लभा तथापि 'तस्य परमात्रेडितम्' इति लिङ्गाद् 'अवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी
 न' इत्युक्तत्वात् पठ्येव भवतीति भावः । पूर्वं नाभेरिति । नाभेर्यं पूर्वो भागः । स
 कायस्यावयव इत्यर्थः । नाभेरिति दिग्गोत्रलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभि-
 रवयवः न त्वेवदेशीनि नाम्या मह ममामो नैत्यर्थः । कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायं
 नाभेः' इति । पूर्वशब्दस्य नियन्तत्वात् प्रचान्त्वाच्च । पूर्वशब्दात्राणामिति ।
 नाभौ निरारणे पष्ठी, किन्तु समुदायसमुदायमन्वये । बहुवचनं तूद्भूतावयवमेशु
 दायविवक्षया । ततश्चात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावात् समासः । सर्वो

न त्वहेव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रेः, उपारताः पश्चिमरात्रेः
गोचरात् इत्यादि सिद्धमित्याहुः । ७१३ अर्धं नपुंसकम् । (२-२-२) समा-
नवाच्यर्धबन्धो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत् । 'एकविभक्तावपृथ्यन्तवचनेम्'

इति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् सायशब्दस्य पूर्वनिपाते सति एकदेशवृत्तिसायशब्दात् परस्य अह-
शब्दस्य अह्लादेशे 'रात्राहाहाःपुंसि' इति पुंस्त्वे सायाह इति भवति । तस्मात्, सप्तम्येकवचने
रे 'संख्याविसाय-' इति सायशब्दपूर्वकस्य अहशब्दस्य अह्लादेशविकल्प उक्तः । 'सायाहि,
सायाहनि, सायाहे इत्युदाहरणम् । तत्र अहः साय इति विग्रहे यदि सायशब्दस्य पूर्वाद्य-
प्रविष्टत्वादाहशब्देन समासो न स्यात् तदा 'पष्ठी' इति सूत्रेण अहशब्दस्य पृथ्यन्तस्य साय-
शब्देन समासे सति पृथ्यन्तस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपाते सति साय-
शब्दात् परस्याहशब्दस्य अह्लादेशविधानं निर्विपर्ययं स्यात् । अतः 'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ला समस्यते'
इति विज्ञायत इत्यर्थः । मध्याह्न इति । अहो मध्यमिति विग्रहे अयं समासः । 'राजाहस्स-
खिभ्यष्टृच्' इति टच् । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्याह्लादेशः । सायाह्न इति । अहः साय इति
विग्रहः । मध्याह्नवत् । ननु 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते' इत्युक्तम्, 'संख्याविसाय-'
इति सूत्रे अहशब्दस्यैवोपात्ततया तदितरकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासज्ञापनानुप-
त्तेरित्यत आह—ज्ञापकस्येति । अहशब्देन सह सायशब्दस्य एकदेशिसमासं
सिद्धवत्कृत्य सायशब्दादाहशब्दोपादानात् सर्वेणापि अवयविवृत्तिकालवाचिना सर्वस्यैक-
देशस्य समासो ज्ञाप्यते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । नत्वहशब्देन सायशब्दस्यैव
पूर्वाद्यप्रविष्टत्वेऽपि समासो ज्ञाप्यत इति भावः । मध्यरात्र इति । रात्रेर्मध्यमित्यर्थः ।
पश्चिमरात्रेति । रात्रेः पश्चिममिति विग्रहः । 'अहस्सकवैकदेश-' इत्यसमासान्तः ।
अर्धं नपुंसकम् । अर्धमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसक-
ग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणार्थमित्यभिप्रेत्याह—समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं
क्लीब इति । वर्तत इति शेषः । 'वा पुंस्यवोऽर्धं समेऽशके' इति कोशादिति
भावः । अंशसामान्यवाची अर्धशब्दः पुंसि वा नपुंसके वा भवति । समे त्वंशे अर्ध-
शब्दो नपुंसकलिङ्ग एवेत्यर्थः । भाष्ये तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः । अंश-
सामान्यवाची तु पुंलिङ्ग इत्युक्तम् । स प्राग्वदिति । स नित्यनपुंसकलिङ्गः अर्धशब्दः
अवयववाचिना समस्यत इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य पूर्वाद्यन्तर्भावात् पूर्वेण न प्राप्तिः ।
ननु अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली,

ऽपीति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति । अत्यथा अहस्य सायपूर्वत्वं न
स्यादिति भावः । मध्याह्न इति । 'राजाहःखिभ्यः-' इति टच् । 'अहोह-' इत्याह-
लादेशः । अयं चादेशो मध्याह्नसायाहशब्दयोश्चर्वावत्कर्मवारयेण न निर्वहति, तस्यै-
कदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् । इत्याहुरिति ।
न चैवं दिनमध्ये रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम्, ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रि-
कत्वात् । अर्धं नपुंसकम् । खण्डवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः, ग्रामार्धो नगरार्धं
इति यथा । समांशवाची तु नित्यनपुंसकः, स एवेह गृह्यते, 'पूर्वापरा-' इति पूर्वसूत्र

(वा ६७३) । एकदेशिमामत्रिपयसोऽनुपमजंनमज्ञानिपेय । तेन 'पञ्चखट्वो' इत्यदि विभ्यति । अर्धं पिप्पल्या अत्रपिप्पली । 'कौत्रे' विम्-ग्रामार्धं । इत्येय एव । अर्धं पिप्पलीनाम् । ७११ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याप्यन्यतर

अर्धेन पिप्पल्या अर्धपिप्पल्या, अर्धाय पिप्पल्या अर्धपिप्पल्यै, अर्धात्पिप्पल्या अर्धपिप्पल्या, अर्धस्य पिप्पल्या अर्धपिप्पल्या, अर्धे पिप्पल्या अर्धपिप्पल्याम् इति विग्रहो पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तिवत्तया 'एकविभक्ति चापूर्वनिपात' इयुपमजंनवान् 'गात्रियो -' इति ह्रस्वस्य आदित्यत आह—एकविभक्त्यापिति । 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति सूत्रे 'अपञ्चखट्वो' इति वक्तव्यमिदं यथं । नन्वत्र पिप्पलीशब्दस्य अपञ्चखट्वानामजंन वमिति न ह्रस्व इत्यर्थः । नन्वेव मति पञ्चाना लत्वाना समाहार समाहारेणेयादिविग्रहो लत्वानाम्, नियतविभक्तिवत्त्वपि अपञ्चखट्वो अनुपमजंनवान् 'गात्रियो -' इति ह्रस्वाभाव अदन्त्वानामन 'द्विगा' इति डोवभावे पञ्चखट्वनि स्यात्, पञ्चखट्वोति न स्यादित्यत आह—एकदेशिममासत्रिपयसोऽयमिति । 'अस्य नपुमक्य' इति सूत्रमाध्मे पञ्चखट्वोत्तु दाहरणमेव लिङ्गमिति भावः । अर्धं पिप्पलीति । प्रथमार्निदृष्टमित्यर्थशब्दम्योपमजनवा पूर्वनिपात । पिप्पलीशब्दस्य तु विग्रह नियतविभक्तिवत्त्वपि 'एकविभक्तौ' इति नित्येगानुस नजंनवानामावात् ह्रस्व इति भावः । ग्रामस्थार्धं इति विग्रहः । ग्रामस्थार्ध इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य समासवाचित्वाभावेन नित्यनपुसकत्वानामान्ताय समासः । किन्तु 'पयो' इत्येव मनास इति अपञ्चखट्वस्य पूर्वनिपातः । इत्येक्य एवेति । एकत्रिरा इत्यनुवर्तत एक्यर्थः । अर्धं पिप्पलीनामिति । अत्र इत्येक्यामावात् समासः । मति ममाने अर्धपिप्पलीदेव म्यात्, विरेप्येक्यान् । इदं सूत्रं परल्लिङ्गम्— इति सूत्रमाध्मे प्रयोगज्ञानम् । द्वितीयतृतीय । द्वितीय भिन्नाया ई

एवाधंशब्दे पठनीये 'अधं' इति यागविभागेन निर्देशानुपमकत्वे लब्धे, पुनर्नपुसक भेदादियाशयेन व्याचष्टे—नित्य क्लीबे म इति । या नियतपुसकलिङ्ग इत्यर्थः । प्राग्वदिति । एकत्वविशिष्टेनात्रयविना ममम्यत इत्यर्थः । अत्र तु लक्ष्ये चस्यु—'अधं' इति निर्देशात् नपुमकत्वं सिद्धे नपुसकप्रहण 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशे न विभक्ति' इति ज्ञापयितुम्, तेन 'तस्मैदम्' इत्यादि लिङ्गव्येगपि भवतीति । अर्धपिप्पलीत्यत्र 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इयुपमजंनमज्ञानाया 'गात्रियो -' इति ह्रस्वस्य आदित्यत आह—अपप्रथयन्तवचनमिति । तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपमजनत्वान्ताय इति भावः । नन्वत्र पञ्चाना लत्वाना समाहार पञ्चखट्वोति न सिद्धत्वं उपासजंनवानिपेयेन लत्ववाक्यारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्त्वानामन 'द्विगा' इति डोव प्रवृत्ते, अत्र आह—एकदेशिममासत्रिपयसोऽयमिति । 'पञ्चखट्वो' इति नाम्नादाहरणमेव 'अपञ्चखट्वो' इत्यस्य सकाच लिङ्गमिति भावः । अर्धं पिप्पलीति परल्लिङ्गत्वान्ताय । अर्धं पिप्पलीनामिति । मति ममाने अर्धपिप्पलीत्यर्थः । विरेप्येक्यान्, परल्लिङ्गमिति लिङ्गनिर्देशेऽपि क्वचनानिर्देशामावाचेति भावः । 'इति नित्य' इति प्रयोगस्यु 'अपानि पिप्पलीनाम्' इति विग्रहः असाधुत्वेदपि लक्ष्यते

गम् । (२-२-३), एतान्येकदेशिना सह प्राग्बद्धा । द्वितीयं भिक्षाया द्विती-
भिक्षा । 'एकदेशिना' किम्-द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्याङ्ग्रहण-
नामर्थ्यात् 'पूरणगुण-' (सू ७०५) इति निषेधं वाधित्वा पक्षे षष्ठी समासः ।
भिक्षाद्वितीयम् । ७१५ प्राप्तपन्ने च द्वितीयया । (२-२-४) पक्षे 'द्वितीया
श्रित-' (सू ६८६) इति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, जीविका-

व्यहोऽयम् । भिक्षाया द्वितीयमर्थमित्यर्थः । द्वितीयभिच्चेति । द्वितीयशब्दस्य प्रथमानिदिष्ट-
त्वात् पूर्वनिपातः 'परवल्लिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति । भिक्षाया
द्वितीयं भागं भिक्षुकस्येत्यन्वयः । भिक्षाया इत्यवयवपृष्ठीद्वितीयमित्यन्वयेति । द्वितीयमित्येतत्तु
भिक्षुकस्येत्यत्र कर्मत्वेनान्वेति । 'न लोक-' इति निषेधान्न षष्ठी । अत्र द्वितीयमित्यस्य
भिक्षुकस्येत्यनेन समासा न भवति । द्वितीयं प्रति भिक्षुकस्य एकदेशित्वाभावादित्यर्थः । ननु
विभाषाधिकारेण विकल्पे सिद्धे अन्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अन्यतरस्यामिति ।
अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे षष्ठीसमास इत्यन्वयः । अन्यथा षष्ठ्यववादाद्भूतेनानेन समा-
सेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते । महाविभाषाधिकारे 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो
न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः ।
ननु 'पूरणगुण-' इति निषेधात् कथमिह षष्ठीसमास इत्यत आह—पूरणगुणेति निषेधं
वाधित्वेति । अन्यथा अन्यतरस्याङ्ग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । इत्येकदेशिसमासनिरूपणम् ।
'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । प्राप्त, आपन्न एतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन समस्येते इत्यर्थः ।
चिकारो द्वितीयासमाससमुच्चयार्थः । तदाह—पञ्च इति । वस्तुतस्तु 'द्वितीया श्रित-'
इति सूत्रे 'प्राप्तापन्नशब्दाभ्यां द्वितीयायाः समासविधानमपि निरवकाशमेव इति तत्स-
मुच्चयस्य सिद्धत्वात् चिकारो न तत्समुच्चयार्थः' इति भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रकृतसूत्रेण
समासे प्राप्तापन्नयोः पूर्वनिपातः । 'द्वितीयाश्रित-' इति समासे तु द्वितीयान्तस्य पूर्व-
निपातः । तदाह—प्राप्तजीविक इत्यादि । अथ जीविकां प्राप्ता स्त्री जीविकामा-

वये साधुरेव, अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली, अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिवि-
ग्रहात् । एकदेशिना किम्, अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवोति
न तेन समासः । इदं सूत्रं 'परवल्लिङ्गम्-' इत्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तद्यथा—अर्धं
पिप्पलीति हि कर्मवारयेण सिद्धम्, 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति
न्यायात् । समप्रविभागादप्यत्र तवाप्येषैव गतिः, 'अर्वाहारः' 'अर्धाक्तम्' 'अर्धविलो-
कितम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं वाधितुमिदं सूत्रमिति
वाच्यम्, षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् । अत एव कालिदासः प्रायुङ्क्त—प्रेम्णा शरीरार्ध-
हरा हरस्य' इति । द्वितीयतृतीय । षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति वृत्तिकृतोक्त-
मयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—निषेधं वाधित्वेति । प्राप्तजीविक इति । 'गोत्रियः—
इत्युपसर्जनह्रस्वः । 'द्विगुप्राप्तापन्ना' इति वक्ष्यमाणेन परवल्लिङ्गनिषेधः । न चेदं
चतुर्वीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम्, स्वरे विशेषात् । प्राप्तसुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य
'जातिकालसुखादिभ्यः-' इति परनिपातापत्तेश्च । 'प्राप्तापन्ने च-' इति चकारेण विधेय-

प्राप्त । आपन्नजीविक, जीविकापन्न । इह सूत्रे 'द्वितीयया अ' इति द्वित्वा
अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविका प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।
७१६ काला. परिमाणिना । (२-२-५) परिच्छेद्यवाचिना मुबन्तेन सह
काला ममस्यन्ते । मामा जानस्य मासजान । द्वयहजान । द्वयोरहो समाहारो

पन्ना स्त्री इति विग्रह प्रवृत्तमूत्रेण ममाम सति पूर्वपदयारकारपन्तादेश साप्रयितुमाह—इह
सूत्र इति । आहारोऽपि । प्राप्तापत्ने द्वितीयया समस्येते, तयारवारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थेण
भादिति भाव । तेनेति । प्राप्तापन्नयाराकारस्यान्तस्य म्याते अकारविधानेनेत्यर्थ ।
काला. परिमाणिना । परिमाणिपद व्याचष्टे—परिच्छेद्यवाचिनेति । काला इति
बहुवचनान् । काठविरेपवाचका इत्यर्थ । मासो जातस्य मासजात इति । अत्र विग्रह
माम. प्रधानम् । ममाम तु जान प्रधानम् । मायजानो दृश्यतामित्यादौ जातस्यत्र दर्शनमर्थ-
त्वादिप्रतीते । विरेपणविशेष्यभावस्तु एकार्यभावनमन्वयसाध्य । एतद्वाभिप्रेत्यमूले वचित्
पुस्तके मामा जानस्य यस्य स इति पठितम् । तत्र विग्रह जातस्येति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावे
पष्ठी । जानपरिच्छेदका माम इति विग्रहवाक्ये वाच्य । मानपरिच्छेद्या जात इति समासा-
द्भाव । तत्र मामस्तावज्जनन माक्षात् परिच्छिनत्ति । जननाश्रयं तु देवदत्तं जननद्वारा
परिच्छिनत्ति । तथा च मानपरिच्छेद्यजननाश्रयो देवदत्त इति ममाद्भावोऽपि पठति ।
पष्ठीममामापवादोऽप्यम् । पष्ठीसमास तु जातमाम इति स्यात् । न च मामा जातस्य
यस्य स मामजात इति वृत्तौ हिणैवतसिद्धमिति वाच्यम्, समानाधिकरणानामेव
बहुव्रीहिविधानान्, 'निष्ठा' इति जातशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । 'जानिहालमुखा-
दिभ्य परा निष्ठा वाच्या' इति जानशब्दस्य परनिपातात्सु ण, सुखादावस्य पाठ-

समुच्चयार्थेनाकारप्ररूपानुमानान् । प्राप्तापत्ने समस्येते अ च धत्व च तथा स्यादिति
माये स्थितम् । तत्र चकारापूर्वमिवाकारं द्वित्वा सौमज्वात्प्रवृत्तिमायो नेति प्राश्च ।
इमं कर्मणं परिहरन्नाह—द्वितीयया अ इति । प्राप्ता स्त्रीति । एवादेशस्य पूर्वान्त-
त्वेन, प्रहालिङ्गमिच्छिपरिभाषया वा टावन्त्योऽपि प्राप्तापन्नयो ममाम । काला
परिमाणिना । परिणीयने परिच्छिद्यने येन तत्परिमाण परिच्छेदकम्, तद्वात्परिमाणौ ।
तदाह—परिच्छेद्यवाचिनेति । काला इति । काठविरेपवाचका इत्यर्थ । सूत्रे
बहुवचननिर्देश कालसामायस्यापरिच्छेदकवाच्य । मासो जातस्येति । पष्ठीसमासे
प्राप्ते वचनम् । ननु जान पुरुषस्तस्य तु हस्तविनस्त्यादिव परिच्छेदकम्, न तु
कार, तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत्, अनाह—साक्षात्क्रिया परिच्छि-
न्दप्रति कालस्तद्द्वारा दत्तत् परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मामा गत स
मामजात इति व्यवहियते । तत्र व्यवहारकालजननक्षणयारन्तरालमात्री मामा जन्-
नद्वारा जानमपि परिच्छिनत्तयेवेति । इह विग्रह पष्ठीनिर्देशस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं यात-
यितुं 'यस्य स' इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रिययापाने नास्य प्रवेदा । एवं बहुव्री-
हावपीति बोध्यम् । ननु 'जातस्य माम' इति विग्रहे वृत्तौ मामशब्दस्य पूर्वनिपातार्थ-
मेतन्नाहारान्ममामशब्दत्वेऽपि मायविशेष्यवाच्य एवाशोचित इति विमनेन 'जातस्य

द्वयहो जातस्य इति विग्रहे 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां त्पुरुषस्योपसंख्यानम्' (वा १२८८) । द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्वयहजातः । 'अहोऽह' (सू ७९०) इति वक्ष्यमाणोद्देशः । पूर्वत्र तु न 'न संख्यादेः समाहारे' (सू ७९३) इति निषेधः । ७१७ सप्तमी शौण्डैः । (२-१-४०) तस्म्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्बद्धा । अक्षेपु शौण्डोऽशौण्डः । अविशब्दोऽत्र पठ्यते । 'अव्युत्तरपदात्-' (सू २०७९) इति खः । ईश्वराधीनः । ७१८

कल्पनायां प्रमाणाभावादित्यलम् । द्वयहो जातस्येति । 'तद्वितार्थ-' इति समाहारे द्वेगुः । 'राजाहस्सखिभ्यः-' इति टच् । 'राजाह्लाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । उत्तर-पदेनेति । 'तद्वितार्थ-' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । तेन हि सूत्रेण उत्तरपदे परे द्विसंख्ययोस्सुवन्तेन द्विगुसमासो विहितः । उत्तरशब्दश्च समासस्य चरमावयवे रुढः । ततश्च अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति जातशब्दे उत्तरपदे संपन्ने पूर्वयोस्सु-वन्तयो द्वेगुसमासप्रवृत्तिर्वक्तव्या । स च समासत्रयाणां 'कालाः परिमाणिना' इति पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्य-शिचिना परनिमित्तभूतेन हेतुना द्विगोस्सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः । उत्तरपदभूतपरनिमित्तकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाच्य इति यावत् । 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षितमित्यत्र इदमेव लिङ्गम् । द्वे अहनी इति । द्वे अहनी जातस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सुक्लुकि द्वयहन् जात इति जातशब्दे उत्तरपदे द्वि अहन् इत्यनयोः 'तद्वितार्थ-' इति द्वेगुसमासे 'राजाहस्सखिभ्यः-' इति टचि 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यह्लादेशे द्वयहजात इति रूपमित्यर्थः । अत्र पूर्वयोर्द्विगुतत्पुरुषत्वाभावे टच् अह्लादेशश्च न स्यातामिति भावः । तन्तु द्वयोरहोस्समाहारो द्वयह इति कथं पूर्वमुक्तम् । तत्राप्यह्लादेशप्रसङ्गादित्यत आह—पूर्वत्र त्विति । निषेध इति । अह्लादेशनिषेध इत्यर्थः । इति षष्ठीसमास-निरूपणम् ।

सप्तमी शौण्डैः । शौण्डादिभिरिति । बहुवचननिर्देशाद् गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्तदादिपरः । अक्षेपु शौण्ड इति । शौण्डः क्रियाकुशलः । वैषयिका-

यस्य सः' इति कथनेनेति चेत्, अत्राहुः—'मासजातो मृतः' इत्यादिप्रयागानुरोधेन विग्रहे 'यस्य सः' इति स्वीक्रियत इति । मासजात इति । यद्यपि मासो जातो यस्येति बह्वीहिणापीदं सिध्यति, 'जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वचनात् । न च स्वरे विशेषः, 'वा जाते' इत्यन्तदात्तत्वस्यापि सिद्धेः । तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् । उत्तरपदेनेति । परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः । 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । अह्लादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः 'तद्वितार्थ-' इत्यवान्तरद्विगो सतीति भावः । पूर्वत्रेति । द्वयहजात इत्यत्रेत्यर्थः । सप्तमी शौण्डैः । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च

सिद्धशुष्कपक्ववन्धश्च । (२—१—४१) एतैः सप्तम्यन्त प्राग्वत् । साकारयसिद्ध ।
 आतपशुष्क । स्थालीपक्व । चक्रवध । ७१९ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे (२—१—४२)
 ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्त समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थे
 ध्वाङ्क्ष तीर्थकाक । ७२० कृत्यैर्ऋणे । (२—१—४३) सप्तम्यन्त कृत्यप्रत्ययान्ते
 सह प्राग्वदावश्यके । मापेदेयम् ऋणम् । ऋणग्रहण नियोगानलक्षणायम् ।

विकरणत्व मसमी । अक्षविपयकत्रीडाकुशल् इत्यर्थं । अत्रेति । शौण्डादिवित्यर्थं ।
 ईश्वराधीन इति । प्रपञ्च इति शेष । ईश्वरे अधि इति विग्रह । 'अधिरीश्वर'
 इत्यथे कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'धस्मादधिसम्- इति सप्तमी । तदन्तस्य अधिना समाप्तः
 गुब्बुक्, 'अपञ्च- इति अच्युतरपदत्वात् ख, इनादेश, ईश्वराधीन इति रूपम् ।
 सिद्धशुष्क । सप्तमीयनुवर्तते । तदाह— एतैःसप्तम्यन्त प्राग्वदिति । साकारयसिद्ध
 इति । मकारेण निवृत्ते नगर माङ्गास्यम् तत्र मिद्ध-त्वना ज्ञातो वत्यर्थं । आतपशुष्क
 इति । आतपे शुष्क इति विग्रह स्थालीपक्व इति । स्थान्या पक्व इति विग्रह । चक्र
 वन्ध इति । चक्रे वध इति विग्रह । शौण्डादिगणे एतेषा पाठाभावात्, पृथगुक्ति ।
 ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । ध्वापेत्यग्रहणम्, व्याख्यानात् । तदाह— ध्वाङ्क्षवाचिना सह
 सप्तम्यन्त समस्यते इति । क्षेपपद व्याचष्टे- निन्दायामिति । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव
 तीर्थे ध्वाङ्क्ष इति । ध्वाङ्क्ष काक, स इव या गुस्कुठे चिर न तिष्ठति स इत्यथ' एव
 हि निन्दा भवति । अर्थग्रहणस्य प्रयाजनमाह— तीर्थकाक इति । कृत्यैर्ऋणे । सप्तमीत्य
 नुवर्तते । कृत्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्यमन्तकप्रत्ययात्तग्रहणम् । 'ऋणपदमावश्य
 वापलक्षणम्' इति भाष्यम्, तदाह— सप्तम्यन्त कृत्यप्रत्ययान्ते सह
 प्राग्वदावश्यम् इति । माम इति । मामीप्याविकरणके सप्तमी । मानाव्यव

धात्र्यावगतिरित्यभिप्रेत्याह— शौण्डादिभिरिति । अक्षशौण्ड इति । शौण्ड
 प्रवीण । इह आसक्तिरूपा क्रियावृत्तान्तर्भवतीति तद्द्वारक च मामर्थम् । य
 दध्यादनपुत्रानादौ उपनचनमित्रीरणाद्विद्वारा मामर्थम् । तेन कारकाणां क्रियैव
 मवय इति नियमस्य न व्यभिचार । अधिराज् इति । आवेषप्रधान इति शेष ।
 अधिकरणप्रधानस्य अव्ययीभाव एव अग्रहरोति यथा । ग्य इति । नित्यमिति
 शेष । 'विभाषाञ्चे-' इति विभाषाग्रहणमामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अत शब्दात्
 पञ्चने, म चाविकरणप्रधान, मध्ये इत्यर्थान् । तत्राग्रे अवयविन आचारत्वविव
 धाया मसमा, यथा वृत्ते शब्दनि । वन अन्वर्तान्तरमिति । यस्त्वविकरणत्वमात्र
 वृत्तिरन्त गदस्यस्य तु 'विमक्यथे' इति नियमव्ययीभाव । 'प्रतिरन्त शर- इ
 ण्वन् । वन इति अन्वर्तणम् । यत्तु तत्पुरपस्य वैकल्पितत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति
 हरदत्तेन नम, तन्नित्यम्, तन्वृत्तस्य वैकल्पितत्वजपि अव्ययीभावस्य नियमात्
 अन्तरिति तदुक्तस्वपदविप्रस्थायागान् । किं च विभवयर्थमाङ्क्षोरेव्ययीभाव, वचन
 ग्रहणमामर्थ्यान् । अयना वृत्तस्यापरीयान्तवलिप्रमत्त स्यात् । ततश्च मध्यवाचिन
 प्रसङ्ग एव नाम्नीति दिक् । शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । प्रवीण । मवीत । अन्तर ।

पूर्वाह्णे गेयं साम । ७२१ संज्ञायाम् । (२—१—४४) सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्-
 संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वने-
 कशेरुकाः । 'हलदन्तात्सप्तम्याः-' (सू १६६) इत्यलुक् । ७२२ क्तेनाहोरात्रा-
 वयवाः । (२—१—४५) अहो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ।
 पूर्वाह्णकृतम्, अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम्-अहि दृष्टम् । ७२३ तत्र ।
 (२—१—४६) 'तत्र' इत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।
 ७२४ ज्ञेपे । (२—१—४७) सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्नित्दायाम् । 'अवतप्तेन-
 कुलस्थितं त एतत्' । ७२५ पात्रेसमितादयश्च । (२—१—४८) एते निपात्यन्ते

हितोत्तरकाले प्रत्यर्पणीयमृणमित्यर्थः । ऋणपदस्यावश्यकोपलक्षणतायाः प्रयोजनमाह—
 पूर्वाह्णेगेयं सामेति । 'तत्पुरुषे कृति-' इत्यलुक् । यत्प्रत्यय एव कृत्योऽत्र विवक्षित इति
 भाष्यम्, तेनेह न-पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति । संज्ञायाम् । सप्तमीत्यनुवर्तते, तदाह—सप्त-
 म्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायामिति । अरण्येतिलका इति वनेकशेरुका इति च संज्ञाशब्दौ ।
 'हलदन्तात् सप्तम्याः-' इत्यलुक् । क्तेनाहोरात्रावयवाः । अहोरात्रयोः अवयवा इति
 विग्रहः । सप्तमीत्यनुवर्तते । क्तेनेति तदन्तग्रहणम्, तदाह—अहो रात्रेश्चावयवा इति ।
 अहरवयवस्योदाहरति—पूर्वाह्णकृतमिति । रात्र्यवयवस्योदाहरति—अपररात्रकृत-
 मिति । तत्र । तत्रेति शब्दस्वरूपग्रहणम् । सप्तमीति क्तेनेति चानुवर्तते ।
 तदाह—तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तेन सह प्राग्वदिति । तत्रभुक्तमिति ।
 समासस्वरः प्रयोजनम् । तत्रभुक्तस्येदं तात्रभुक्तम् इति च । ज्ञेपे । सप्तमीति क्तेनेति
 चानुवर्तते, तदाह—सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्नित्दायामिति । अवतप्तेन-
 कुलस्थितं त एतदिति । स्थितमिति भावे क्तः । नकुलेन स्थितम् । 'कर्तृकरणे
 कृता बहुलम्' इति समासः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परि-
 भाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्तः । तेन सहावतप्ते इति सप्तम्यन्तस्य अनेन
 समासे कृते 'तत्पुरुषे कृति-' इत्यलुक् । हे देवदत्त, ते तव, एतद् अवस्थानम्, अवतप्ते
 नकुलस्थितमित्यन्वयः । यथा अवतप्तप्रदेशे नकुला न चिरं निष्ठन्ति तथा कार्या-
 ण्युपक्रम्य तान्यनिर्वर्त्य इतस्ततो धावनमित्यर्थः । अव्यवस्थितोऽसीति निन्दा ज्ञेया ।
 पात्रेसमितादयश्च । निपात्यन्त इति । कृतसमासादिकार्या एते शब्दा

अधि । पट्ट । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । वृत् । कृत्यैः । कृत्प्रत्ययान्तेनैव
 समास इष्यते । 'अल्पशः' इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवो-
 दाहरति—मासेदेयमिति । 'तत्पुरुष कृत-' इत्यलुक् । नेह मासे दातव्यम् ।
 नियोगोपलक्षणार्थमिति । नियोगो निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः ।
 नित्यसमासोऽयमिति । अत एव 'पुरुषेपूत्तमः' इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्य-
 वोचाम । अवतप्त इति । नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । 'कर्तृकरणे कृता-' इति
 समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्त इति तेन सह सप्तम्यन्तस्य
 समासः । 'तत्पुरुषे कृति-' इति सप्तम्या अलुक् । अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दाव-

क्षेप । पात्रेसमिता । भाजनममय एव सङ्गता, न तु कार्ये । गेहशूर । गेह-
नदी । आहृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थं । तेनैषा समासान्तरे घटवत्तया
प्रवेशा न । परमा पात्रेसमिता । ७२६ पूर्वकालैकमर्धजरत्पुराणनव
केचला समानाधिकरणेन । (२—१—४९) 'विशेषण विशेषेण—' (सू ७३६)
इति सिद्धे पूर्वनिपातनिधमार्थं भूतम् । एकशब्दस्य 'दिकसख्ये सजायाम्'
(सू ७२७) इति नियमवाचनार्थं च । पूर्वं स्नान पश्चादनुलिप्त स्नानानुलिप्त ।
एकनाथ । सर्वयाजिका । जरन्नेयायिका । पुराणमीमामका । नवपाठका ।

निदिश्यन् इत्यर्थं । पात्रेसमिता इति । इण् गतौ, मपूर्वादि 'गत्यर्थकिकं—' इति
कर्तरि क्त । निपातनान् मत्प्रम्या अलुक् । भाजनपात्रे निहिते मति मगता इत्यर्थं ।
फलितमाह—भोजनेति । गेहेशूर इति । गेह एव 'प्रकटितशौर्यं, न तु युद्ध इत्यर्थं ।
गेहेनर्दीति । नदं शब्दे, 'सुप्यजातो—' इति णिनि । समास मति निपातनादलुक् । गेह
एव गर्जति, युद्धादौ नु न प्रवर्तन् इत्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थं इति । तत्रश्च एते यथा
गणे पठितास्तथैव भवन्तीत्यर्थः । तत्र विमित्यत आह—तेनेति । तत्रश्च परमाश्च ते पात्रे
समित्ताद्येयादौ समासा न भवति । पूर्वकालैः । मुद्रित्यनुवृत्त बहुवचनेन विपरिणम्यते ।
सुपति चानुवर्ति । पूर्वं काग यस्य स पूर्वकाः । पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः । तत्र
पूर्वकालेत्यनेन पूर्वकालवृत्त्यर्थकशब्दस्य ग्रहणम् । एकादिशब्दान्तु पट् स्वरूपपरा
एव । तथा च पूर्वकालादयस्मत् सुवन्ता समानाधिकरणेन सुवन्तेन समस्यन्ते, न तदुत्प
इत्यर्थः । समानम् एकम् अपिकरण वाच्य यन्नेति विग्रहः । एकार्यवृत्तित्व सामानाधिकर-
ण्यमिति फलितम् । पूर्वनिपातेति । पश्चादनुलिप्त पूर्वं स्नानवन, पूर्वं स्नाना वा पश्चादनु-
लिप्तवन विशेष्य रूपने । अत्रा 'विशेषण विशेषेण—' इति समासे मति अन्य-
तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वकालवृत्तिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदं वचनम् । एवमेवा-
दीनामपीत्यर्थः । एकशब्दविषये प्रयाजान्तरमप्याह—एकशब्दस्येति । 'दिकसख्ये
सजाया समस्तेन' इति नियमस्य न्ययमाणतया एकनाथ इत्यत्र विशेषणममामस्य
बाधे प्राप्ते तत्रप्रतिप्रसवार्थमप्येकग्रहामित्यर्थः । स्नानानुलिप्त इति । विग्रहवाक्य-
वदिष्टं पूर्वपश्चाच्छब्दाभावप्रति स्नानानुत्पत्तया पौत्रपिये ममामगम्यमेव । पूर्वकाल
समस्यत इत्युक्ते परस्मैनेनयर्थात्प्रतीते । एकनाथ इति । एकधामो नाथश्चेति
विग्रहः । सर्वयाजिका इति । यत्रमधीयते विदन्ति वा याजिका । 'ऋतूक्याद-
सूत्रान्ताश्च' । सर्वं च ते याजिकाश्चेति विग्रहः । जरन्नेयायिका इति । जरन्तश्च
गम्यत । पात्रेसमित्तादयश्च । मपूर्वादिण क्त । गेहेनर्दीति । 'नदं शब्द' इत्य-
स्मात् 'सुप्यजातो—' इति णिनि । घटवत्तया प्रवेशो नेति । 'परमा पात्रेस-
मिता' इति वाक्यमेव भवति, न तु 'समहन्—' इत्यादिना समामान्तरमिति भावः ।
एतच्च शब्दास्मिन्नुभे स्थितम् । अन्ते तु 'केचला पात्रेसमिता' इति वाक्यमेव, न
तु 'पूर्वकालैः—' इत्यादिना समामान्तरमित्याह । पूर्वकालैः । पूर्वकाल इत्यर्थ-

१ 'प्रकटितशौर्य' इति क्वचित् पाठः ।

केवलवैयाकरणाः । ७२७ दिक्संख्ये संज्ञायाम् । (२-१-५०) 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषु-

नैयायिकाश्चेति विग्रहः । न्यायमधीयते विदन्ति वा नैयायिकाः । पूर्ववत् ठक् । 'न घ्राभ्याम्-' इत्येजागमो वृद्धिनिपेधश्च । 'जीयतेरतृन्' इति भूते अतृन् । जीर्ण-नैयायिका इत्यर्थः । पुराणमीमांसका इति । मीमांसामधीयते मीमांसकाः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' पुराणाश्च ते मीमांसकाश्चेति विग्रहः । नवपाठका इति । नवाश्चेत्पाठकाश्चेति विग्रहः । अत्र पुराणसाहचयन्निवशब्दो नूतनवाच्येव गृह्यते । न तु संख्याविशेषवाची । केवलवैयाकरणा इति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः । 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । 'न घ्राभ्याम्-' इति वृद्धिनिपेधे इजागमश्च । केवलाश्च ते वैयाकरणाश्चेति विग्रहः । दिक्संख्ये संज्ञायाम् । 'अभिधृष्टार' इति । 'पूर्वकालेक-' इति सूत्रस्थं समानाधिकरणेनैवेत्येतद् आपादसमाप्तेः सुवर्तत इत्यर्थः । ततश्च दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुवन्तेन समस्येते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । ननु 'विशेषणं विशेष्येण-' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं चचनमित्यत, आह—संज्ञायामेवेति । न चैवं सति पञ्च गावो यस्य पञ्चपुरिति बहुव्रीहिर्न स्यात्, अश्वानां गवां समाहारः पञ्चगवमित्यत्र 'तद्धितार्थ-' इति समासश्च न स्यादिति वाच्यम् । 'विशेषणं विशेष्येण-' इति यदि दिक्संख्ययां समासः स्यात् तर्हि संज्ञायामेवेति नियमशरीराभ्युपगमात् । पूर्वसूत्रम्, पूर्वमासः, पूर्वसमुद्र इत्यादौ तु संज्ञात्वाभावेऽपि कालदेशवाचकत्वात् समासो भवत्येव । ननु 'त्रिलोकनाथः पितृसद्यगोचरः' इति कथं कालिदासप्रयोगः त्रिलोकशब्दस्य असंज्ञात्वात् । त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ-' इति द्विगुसमासे तु 'द्विगोः' इति डीप्प्रसङ्गः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः त्रिया-मिष्टः' इति स्त्रीलिङ्गत्वात् । पात्रादित्वाद् न स्त्रीत्वमित्यभ्युपगमे 'यदि त्रिलोकी गणना-परं स्यात्' इत्यादिप्रयोगा न युज्येरन्निति चेत्, सत्यम् । लोकशब्दोऽत्र लोकसमु-दायपरः । त्रयवचो लोकत्रिलोक इति मध्यमपदलोपी समासः । एतच्च 'द्विगोर्लुङ्-नपत्ये' इति भाष्ये स्पष्टम् । षोडशपदार्थनामित्यत्र तु षोडशसंख्याकाः पदार्था इति

निर्देशः । इतरेषां तु पण्णां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वस्य ससंबन्धिकत्वात्पूर्वकालोऽपर-कालेन समस्यते । तथैवोदाहरति—स्नातानुलिप्त इति । अत्र क्रियाशब्दत्वा-त्स्वाचकपाठकत्पर्यायः प्राप्तः । याज्ञिक इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः । 'क्रतूक्यादि-' इति ठक् । एवं नैयायिकाः । 'जीयतेरतृन्' इति भूतेऽतृन् । जस्तश्च ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते विदन्ति वा मीमांसकाः, 'क्रमादिभ्यो वुन्' । नवपाठका इति । पठन्तीति पाठकाः । 'ण्वुलृचौ' इति ण्वुल् । संख्यावाची नवशब्दोऽत्र न गृह्यते, 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात् । समाना-धिकरणेनेति किम्, एकस्याः शौक्ल्यम् । षष्ठीसमासोऽपि इह न भवति । 'पूरण-गुण-' इति निपेधात् । दिक्संख्ये संज्ञायाम् । नियमार्थमिति । 'तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते' इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चपुरित्यादि सिद्धयति । कथं तर्हि 'त्रिलोकनाथः पितृसद्यगोचरः' इति कालिदासः, 'त्रिलोकशब्दस्या-

कामशमी सप्तर्षय । नह, उत्तरा वृता । पञ्च ब्राह्मणा । ७२८ तद्धितार्थो-
त्तरपदसमाहारे च । (२-१-५१) तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परत-
ममाहारे च वाच्ये दिक्मन्त्रे प्राग्बद्धा । पूर्वस्या शालाया भव पीवंशात् ।
ममामे कृते 'दिक्रूर्वंपदान्' (सू १३२८) इति वृ । 'सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे पुवद्भाव' (वा १३७६) । आगरशाल । पूर्वा शाला प्रिया यस्वेति

मध्यमपदगोपी ममाम इत्यलम् । पूर्वंपुत्रामशमीति । पूर्वशब्दस्य इपुत्रामशमीशब्देन
समाम । देशविशेषस्य मज्जेयम् । सप्तर्षय इति । मरीच्यत्रिप्रभृतीनां सप्तानामृषीणां
मज्जेयम् । नहेति । अमज्ञात्वादिति भावः । तद्धितार्थः । एकापि सप्तमी विषयभेदाद् भिद्यते ।
तत्र तद्धितार्थेयस्य वैषयिकाशब्दे । उत्तरपदेत्यग्रे मामोपिक्माकारत्वमादाय परमसमी पर-
वस्यति । समाहारस्य न वाच्यतया आगरत्व मसमी । पूर्वंपुत्राद् दिक्मन्त्रे इत्यनुवर्तते,
तदाह—तद्धितार्थे विषय इति । तद्धितार्थे भविष्यन्नद्धिनजन्मज्ञानविषये मतीत्यर्थः ।
तद्धिते भविष्यतीति यावत् । प्राग्बद्धिति । ममानात्रिकरणेन मस्यते, म तत्पुरुष इत्यर्थः ।
तद्धितार्थे दिक्ममाममुदाहरति—पूर्वस्यामिति । ममामे कृत इति । पूर्वस्या शालाया
भव इति विग्रह 'तद्धितार्थे-' इति ममाम कृते 'दिक्रूर्वंपदान्-' इति वप्रत्यये कृते 'यस्वेति
च' इत्याचारलक्षणद्विवृद्धिरिति भावः । सर्वनाम्न इति । मात्रशब्द वास्ये । ममान-
तद्धितादिवृत्तिगतमन्त्रात्मा पुवत्त्वमिति तदर्थः । यदि तु तद्धिते परे दिक्मन्त्रे म-
स्यते इत्युच्यते, तर्हि उच्यते तद्धिते ममाम, ममाम कृते दिक्पूर्वपदत्वात्तद्धित इत्यन्या-
न्यायप्रमद्गः । तद्धितार्थे वाच्ये दिक्मन्त्रे मस्यते इति तु न व्याख्यानम् । तद्धि-
तार्थस्य तद्धितवाच्यतया ममामार्थवाभावान् । अत्रानुवृत्ते भविष्यतीत्येव व्याख्यानु-
मुचितम् । आपरशाल इति । अपरस्या शालाया भव इति विग्रह । समासादि
पीवंशात् । उत्तरपदे परता दिक्ममाममुदाहरति—पूर्वाशाला प्रिया यस्ये-
सजात् । न च समाहारे द्विगु, 'द्विगा' इति डोप्प्रमद्गान् । न च पाशादित्यं कल्प्यम्,
'यदि द्विगोपी गणतारा स्यात्' इत्यादिप्रयागागाममगत्यापत्ते । न च 'उत्तरपदे' इति
ममाम, निपदनपुगपस्य इह दुर्लभत्वाद् । अत्रानु—लोकशब्दाच्च लोकममुदाय
पर । श्यवया लोकात्रिकात् । 'शाकपायिवादित्रादुत्तरपदशप' इति । पञ्च
ब्राह्मणा इति । यत्रयत्र कृतस्य ममाम एव विशेषात्तस्मिन्, तथापि निमकयन्तं
पञ्चभिन्नद्विगोपि यादौ विशेषा वच्य । तद्धितार्थो । अमज्ञार्थे वचनम् । एकापि
सप्तमी विषयभेदाद्धिद्यत इयागपेनात्—तद्धितार्थे विषय इत्यादि । यदि
'तद्धितार्थे वाच्ये' इति व्याख्यात, तर्हि पीवंशात् इत्यादौ तद्धितो न स्यात् । तद-
र्थस्य ममाननेवोक्तव्यात् । 'द्विगाट्टगनपये' इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धित
भवतीति कल्पनाया प्रतिप्रतिगोरवमिति भावः । 'तद्धिते परे' इति तु न व्याख्येयमेव
तद्धिते परत ममाम, कृते 'दिक्रूर्वंपदान्-' इत्यादिना तद्धित इत्यन्योन्याय
यप्रमद्गान् । ममाहारे च वाच्य इति । तत्र पञ्चमवमि यादौ ममामनेव ममाहा-
स्यान्तत्वात्सूहायप्रयया नान्यथे । अन्यथा अत्र 'गारनद्धितुक्' इति टन्न स्या

त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे न आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिवानात् । संख्या-
यास्तद्धितार्थे—पण्णां मातृणामपत्यं पाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे
बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमास-
'वचनम्' (१२८७) ७२९ गोरतद्धितलुकि । (५—४—९२) गोञ्जात्तत्पुरुषा-

त्यादिना । ननु बहुव्रीहिसमामे कृते सुपां लुप्तत्वाद् उत्तरपदे परतः पूर्वयोः किम-
नेन समासेनेत्यत आह—तेन शालाशब्दे आकार उदात्त इति । अवान्तरतत्पुरुषे
सति समासान्तोदात्तत्वेन लकारादाकार उदात्त इत्यर्थः । असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः । ननु पूर्वेषां पुरुषाणां समाहार इत्यत्रापि
समासः स्यादित्यत आह—दिधिवति । दिक्षु समाहारो द्विगुविषया न भवतीत्यर्थः ।
समाहारे दिक्पूर्वपदसमासो नास्तीति यावत् । संख्यायास्तद्धितार्थ इति । समास
उदाह्रियत इत्यर्थः । तत्र तद्धितार्थ उदाहरति—षाण्मातुर इति । 'मानुरुत्संख्या-
सम्भद्रपूर्वायाः' इत्यण्, प्रकृतेरकारश्चादेशः, आदिवृद्धिश्च । अथ उत्तरपदे परत उदा-
हरति—पञ्च गाव इति । अवान्तरतत्पुरुषस्येति । उत्तरपदे परतो विहि-
तस्येत्यर्थः । विकल्पे प्राप्त इति । महाविभाषाप्राधिकारादिति शेषः । ततश्च पञ्चगो-
शब्दयोस्तत्पुरुषाभावपक्षे 'गोरतद्धितलुकि' इति तत्पुरुषप्रयुक्तजभावे पञ्चगोधन
इत्यपि स्यादिति भावः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति । उत्तरपदे परतो यो द्वन्द्वतत्पुरुषो
तयोर्नित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । समासग्रहणं तु संपातायातम्, अनन्वयाद् उत्तरपदे
परतः समासंजाया अव्यभिचाराच्च, उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरखण्डे रुढत्वात् ।
गोरतद्धितलुकि । 'तत्पुरुषस्याङ्गुले—' इत्यतस्तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरि-

साभूहिकप्रत्ययस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् प्रवृत्तेरिति भावः । सर्वनाम्न इति ।
एतच्च पूर्वापरादाहरणान्वयि । यद्यपि 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः,
तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थे 'सर्वनाम्न—' इति वचनमावश्यकम्, प्रतिपदोक्तत्वाद् । इहापि तदुप-
न्यासो न्याय्य इति भावः । वृत्ति मात्र इति । तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः—
आकार उदात्त इति । असति त्ववान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्या-
द्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः । पाण्मातुर इति । 'मानुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्यु-
दादेशः । 'अनपत्ये' इत्युक्तेः 'द्विगोर्लुग्—' इति लुग् न । विकल्पे प्राप्त इति । महा-
विभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ।
मनोरमायां तु—विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति प्राचां
ग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्पर-
संबन्धाभावाद् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् । द्वन्द्वस्यो-
दाहरणं तु—त्राक् च द्वपच्च प्रिये अस्य वाग्द्वपदप्रियः । छत्रोपानहप्रियः । इह त्रिपदे
बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः, तेन 'द्वन्द्वाच्छुदपहान्तात्—' इति समासान्तपृजपि
नित्य एव । गोरतद्धित । 'तत्पुरुषस्य—' इत्यनुवर्तते टच्च, तदाह—गोन्तादि-
त्यादि । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्द-

टच् स्थासमाप्तान्, न तद्धितटुक् । पञ्चगवन् । पञ्चाना गवा समाहारः ।
७३० सरयापूर्वो द्विगु (२-१-५२) तद्धितार्थं—' (सू ७२८) इत्यन
लक्षिकिय मस्यापूर्वो द्विगु स्यात् । ७३१ द्विगुरेकवचनम् (२-४-१)

एत गारियन्त विशेष्यत । नञ्प्रविधि । राजाह्मस्त्वित्थि- इत्यतष्टजित्यनुवर्ते ।
समाप्तान् इत्यावकनम् । तदाह—गोऽन्तादित्यादिना । अतद्विदुकोति किम् ?
पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्च । अथ तद्धितस्य 'अध्यय- इति लुक् । पञ्चगवन् इति ।
त्रिपदवृत्तौ वृत् मति घनाब्द उत्तरपद पर पूर्व्याम्न पुग्णे टच्च अवादश इति भावः ।
अथ 'इन्द्रान्-पुग्णयो- इति वातक द्वन्द्वस्यादाहरण तु वाक् च लक् च प्रिया यम्भ स
वाक्चवप्रिय इति वाच्यम् । इह त्रिपदवृत्तौ वृत्ते पूर्व्यानि यद्वन्द्व । तत्र द्वन्वाच्युदपह
न्तान् ममान्तर इति टञ्प्रि निय एव । न च वाक्चवद्वया परस्परमामानाधिकरण्या
भावान् कथमित् त्रिपदवृत्तौ हरिति वाच्यम् । द्विमा प्रियाशब्दमामानाधिकरण्यमादा
तदुपपत्ते । 'भममाविशेषण वृत्तौ' इति नाञ्जन कण्काल इयादात्रिव व्यधिकरण
वृत्तौ निभमवाच्य । वाक्चवप्रिय इति भाष्ये उदाहरणमेवात्र लिङ्गमित्यम् । अथ
समाहार उदाहृतु विप्रह दशयति—पञ्चाना गवा समाहार इति । अत्र समाप्ते सति
'गारितद्धितटुक्' इति टच्च अवादेने पञ्चगवशब्दस्य द्विगुत्वात् विधास्यत्
द्विगुत्वमाहा । सरयापूर्वो द्विगु । सरया पूर्वोऽयववा यम्भेति वृत्तौ हि । 'तद्धितार्थं-'
इति पूर्वमूनविहितसमाप्त अयपदार्थं, प्रत्यामते, तदाह—तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिभिश्च
इति । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परत ममाहारे च वाच्ये इयेव त्रिपन्नारा य सरया
पूर्व ममान् उत म द्विगुरिति यावत् । तथा च पञ्चगवशब्दस्य ममाहार वाच्ये विहित
समाप्त सद् द्विगुत्वा म्यना । तद्धितार्थे तु पञ्चमु क्त्वात्पु मस्कृत पुरादाश पञ्चकपाठ ।
'सस्कृत म ता इयम् । 'द्विगुत्वात्पु मये इति टुक् । उत्तरपद मया—पञ्चतावप्रिय ।
'नाथो द्विगु' इति ममाप्तान् टुक् । द्विगुरेकवचनम् । अत्र 'ममाहारग्रहण कर्त
व्यम् इति वातेनात् ममाहार इति लभ्यत । दक्तानि वचनम् । बाहूल्य कतरि
लुट् । मामाये नपुमवम् । ममाहारद्विगु एकायप्रतिपादक स्यादिति लभ्यत । तत्र
यदि ममाहित्यत इति कमाण घञि समाहारशब्द ममाहृतप्रधान तदा समाहृतगत

स्तत्प्राप्तियव स्यात् । तथा च गानूशभित्यादावनिप्रसङ्ग स्यादत आह—समा
सान्त उत । अथ भाव—'भमाप्तान्ता इयजित्वादाहृत्वा ममामन्नेन भवितव्यम् ।
गारिति पञ्चमाश्रवात्तत् परणापि । न चैतत्तदन्विधिमन्त्रणापपद्यत इति
सामर्थ्यत्तदन्विधित्वात्, तत्र तत्पुत्रस्येति पद्यन्त पञ्चम्यन्नेन विपरिणम्य'
इति । न तद्धितटुकीति । टुक्विषय इयय, न तु तद्धितटुक् सतीति ।
समाप्तान्तात्तन्नरत्तन्वात् । अतद्धितटुकीति किम्, पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्चगु
तत्र तद्धितस्य च 'अध्ययपूर्व- इति टुक् । सरयापूर्वो द्विगु । अत्रोक्त
इति । अथ भाव—'पूर्वमुश्रविषयैरेवय मना । 'अतन्नरस्यैव- इति न्यायान्
एतदर्थेन हि मृगद्वय वृत्तम्, अथवा 'दिवसस्ये भवान्तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेषु

वर्धः समाहार एकवत्स्यात् । 'स नपुंसकम्' (सू ८२१) इति नपुंसकत्वम् ।
 अत्रम् । ७३२ कुत्सितानि कुत्सनैः । (२ - १ - ५३) कुत्स्यमानानि कुत्सनैः

एकवहुत्वयोः एकत्वानुपपत्तेरतिदेशसम्पद्यते । तदाह—द्विग्वर्थः समाहार
 क्वदिति । यदा समाहरणं समाहारः समूहः, तदा तस्यैकत्वादेव सिद्धमिति नेदं
 त्रमारम्भणीयमिति भाष्ये स्पष्टम् । केचित्तु समूहस्य वस्तुत एकत्वेऽपि उद्भूताव-
 विभेदविवक्षया द्विवहुवचनव्यावृत्त्यर्थमिदम् । एत्रं चात्र उद्भूतावयवभेदविवक्षा न
 कर्तव्येति फलतीत्याहुः । स नपुंसकमिति । समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति
 द्वयो मूले वक्ष्यते इति द्विगुसमासः । कुत्सितानि कुत्सनैः । वर्तमाने क्तः,
 इत्येव ब्रूयात् । तेन सप्तम्य इत्यत्र 'इगन्तकालकपाल—' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो
 भवति । किं तु समासान्तोदात्त एव । तथा च लक्ष्यम्—'सप्त ऋपयस्तपसे ये

नेपेदुः' । 'सप्तऋषीणां मुकृतां यत्र लोकः' इत्यादि । त्रिविधः संख्यापूर्व इति ।
 तद्विधितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च वाच्ये, संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः ।
 तद्विधितार्थे यथा—पञ्चकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगार्जुंगनपद्ये' इति लुक् ।
 उत्तरपदे यथा—पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तपृच् । समाहारे—पञ्चमूली ।
 'द्विगोः' इति डीप् । द्विगुरेकवचनम् । वक्तीति वचनम्, बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् ।

'सामान्ये नपुंसकम्' । द्विगुः समास एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः । न च वस्तुतोऽनेकार्थ-
 स्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यत इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह—एकवत्स्यादिति ।

समाहारे इति तूपसंख्यानाल्लभ्यते । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थं एकवदित्यन्वयः । समाहारे
 किम्, तद्विधितार्थं मा भूत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः
 क्रीताः पञ्चगवः पटाः । पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र तु प्रथमद्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकशेषे

कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वार्थत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थित-
 माकरे । यदा 'तद्विधितार्थं—' इति सूत्रे 'समाहारे' इति कर्मसाधनस्तदा समाहृतप्रधानो

द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन एकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूह-
 प्रधानत्वाद् द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनम् । न च 'स नपुंसकम्'

इति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम्, समुदायवाचकेषु 'सामान्ये नपुंसकम्'
 इत्यभ्युपगमे वाचकाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'तद्विधितार्थं—' इति सूत्रे समाहार इति

भावे घञ्, न तु कर्मणि । पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रिय-
 माणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः । न च 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्रान्नैवमिति

वाच्यम्, पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु
 समाहृतस्वित्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावाद् 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते'

इत्यप्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद् 'गोस्त्रियोः—' इति ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च 'आवन्तो वा'
 इति स्त्रीत्वपक्षे द्विगोः इत्यदन्तलक्षणो डीङ्गन स्यात् । भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वा-

दुपसर्जनत्वमव्याहृतमेव । समाहारपक्षे नियमेन वर्तिपदानां पष्ठयन्तत्वात्, तथा
 च पञ्चखट्वीत्यादिरूपं निर्वाचमेवेति दिक् । स नपुंसकमिति । एतस्यार्थो मूल

सह प्राग्वन् । वैयाकरणखमूचि । 'मीमामकदुदुष्ट' । ७३३ पापाण
 कुत्सितै (२-१-५४) पूर्वमूत्रापवाद । पापनापित । अणककुलाल
 ७३४ उपमानानि सामान्यवचनै । (२-१-५५) घन इव श्यामो ध

व्याख्यानात् । तदा—कुत्स्यमानानीति । कुत्मनैरिति करणे ल्युट् । प्राग्वदिति
 ममानाविपरणने समस्यत म तत्पुरुष इत्यथ । वैयाकरणखमूचिरिति । वैयाकरणख
 खमूचिश्चति विग्रह । य प्रक्रिया पृष्टमन् प्रश्न विस्मारयितुमाकाश दर्शयति पश्यति वा
 एवमुच्यते । अत्र वैयाकरण प्रक्रियाविस्मरणात्प्रत्यय । खमूचन निन्दाहेतु । मीमांस
 दुदुष्ट इति । इत् उत्पन्न चरति । द्रुपु वदिोणादिक कूटप्रत्यय । 'बहुलमन्यत्रापि ई
 णेद्रुक् । रत्नारभदाद् र । यो मीमामामघी यायथा जानानो दुरात्पेप करोति म ए
 मुच्यते । निराप्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । विशेषणसमामे तु विशेषणस्य पूर्वनिपात स्यात्
 पापाणने कुत्सितै । पापशब्द अणकशब्दश्च कुत्सितवाचकै समस्यते, म तत्पुरुष इत्यर्थं ।
 अनु विपाणाममामनैव सिद्धे क्रियमिदमित्यत आह—पूर्वमूत्रेति । पापमस्यान्तीति
 मत्वर्थोप आजायच पापशब्द पापवति वर्तते । अणकशब्द कुरुपिणि वर्तते । 'कुत्स
 कुत्सितान्त्रयट्गन्नाणनास्समा । इत्यमर । ततश्च पापाणकशब्दो निराहेतुमुत्
 पापमुख्यामकप्रवृत्तिनिमित्तौ कुत्साभिधायिनौ । ततश्चानयो पूर्वमूत्रेण समामे पर
 निपात स्यात् । अत्र पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्यथ । पापनापित
 इति । पापदानौ नापितश्चेति विग्रह । अणककुलाल इति । अणकश्चासौ
 कुलालश्चेति विग्रह । उपमानानि सामान्यवचनै । उपमीयन्ते सादृश्यतया
 परिच्छिद्यन्ते यैस्ता उपमानानि सादृश्यनिरूपकाणीत्यर्थं । सामान्य उपमानापमेय
 साधारण्यम्, तमुत्तवन्त शब्दा सामान्यवचना । बाहुलक कतरि ल्युट् । पूर्व
 सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये ये पदवस्यन्ति ते सामान्यवचना इति यावन् । तथा
 सादृश्यनिरूपकाशब्दापरपर्याया उपमानशब्दा उपमानापमेयसाधारण्यमत्रिशिष्टवा

एव स्फुटोभक्तिमिति । कुत्सितानि । 'कुत्स अव्ययपणे कर्मणि न । म
 'मतिदुद्धि-' इति सूत्रे चकारस्यापुत्रममुच्चायाय वाद्वतमान विहित इत्याशयेनाह—
 कुत्स्यमानानीति । तत्रनिपादानीत्यथ । उभयत्र बहुवचननिर्देश स्वरूपत्रिभि
 निरामार्थं । वैयाकरणखमूचिरिति । सूचयते 'अथ इ । य पृष्ट सन् प्र'
 विस्मारयित्त्वं सूचयत्तन्मार्थं पूर्वार्थत्वं एवमुच्यते । न तु वस्तुता व्याकरण
 तदन्यथ वा कुत्सितम् । वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तवान् । तथापि तस्य प्रतिमान
 भावेन निष्पत्त्यामुच्यते । दुदुष्ट इति । 'इत् उत्पन्ने' द्रुपुव । औणात्सि
 कूटप्रत्यय । 'बहुलमन्यत्रापि इति णेद्रुक् । रत्नारोत्त्वस्मरणात्प्रत्यय र । विरोप्य
 पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । सादृश्यवृत्तिनिमित्तकुत्सायामत्राय सनिधानान् । तेनह न
 नैयायिका दुराचार । पापाणने । एतौ कुत्सनाभिधायिनौ । 'कूपयकुत्सितान्त्रयट्
 गन्नाणनास्समा' इत्यमर । तदन्वयानयोः पूर्वमूत्रेण समामे परनिपात स्या

१ कर्तवित्, 'दुदुष्ट' इति पाठ ।

श्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः
 प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । ७३५ उपमितं व्याघ्रादिभिः
 सामान्याप्रयोगे । (२—१—५६) उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्बलाधारण-
 च्चभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । । घन इव श्यामो घन-
 श्याम इति । नन्विह घन इव श्याम इति विग्रह घनशब्दस्य श्यामशब्दस्य चैकार्य-
 श्रुतित्वलक्षणसामानाधिकरण्यभावात् कथमिह ममासः, इवशब्दापेक्षत्वेनामामद्य-
 च्चेत्यत आह—इह पूर्वपदमिति । एवं च घनशब्दो लक्षणया घनसदृशे रामे
 वर्तते, श्यामशब्दोऽपि रामे वर्तते इति सामानाधिकरण्यम् । अत एव मृगीव चपला
 मृगचपला इत्यत्र 'पुंत्वकर्मधारय-' इति पुंत्वत्वं मिव्यति । घनशब्दस्य भूतपूर्वगत्वो-
 पमानपरत्वं निर्वाह्यम् । तथा च 'घनसदृशश्यामः' इति बोधः । सादृश्यं तद्विन्नत्वे
 सति तदगतधर्मवत्त्वम् । एवं च सादृश्यप्रतियोग्यनुयोगिनोस्साधारणधर्मत्वं लब्धम् ।
 स चेह साधारणधर्म उत्तरपदोपस्थाप्य एव गृह्यते, मनिहितत्वात् । तथा च घन-
 गतश्यामत्वसदृशश्यामत्ववान् इति बोधपर्यवसानम् । ननु विशेषणसमासेन सिद्धे
 किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—पूर्वनिपातेति । अन्यथा उभयोरपि गुणवचनतया
 विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः इतिवदनियमः स्यादिति भावः ।
 उपमितम् । प्राग्बलिति । समानाधिकरणैस्समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । अत्रो-
 पमितस्य नित्यमुपमानाकाङ्क्षत्वादुपमानभूतव्याघ्रादिभिरित्यर्थसिद्धम् । ननु विशेषण-

तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह—पूर्वसूत्रापवाद् इति । उपमानानि ।
 उपमीयते येन तदुपमानम् । उपपूर्वात्माङ्गः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उपपूर्वको माङ्-
 सादृश्यवाचके परिच्छेदे रुढः । येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः ।
 यथा गौरिव गवयः । इह हि गौःकरणं सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गौः सादृ-
 श्येन गवयं परिच्छिनत्ति । सामान्यवचनैरिति । समानो धर्मः सामान्यम् । चानुर्वर्ण्यादि-
 त्वात्सार्थं प्यब् । उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु साधारण-
 धर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते । सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । बाहुल-
 कात्कर्तरि भूते ल्युट् । ये पूर्वसामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः । तच्च
 सामान्यविशिष्टमुपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते । लाक्षणिकमिति ।
 अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंत्वद्भावः । उत्तरपदोपस्थितश्याम-
 त्वचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते, संनिधानात् । कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्, भूत-
 पूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि । पूर्वनिपातेति । अन्यथाऽनियमः स्यात् खञ्जकुञ्ज-
 वदिति भावः । किं च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय-' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्या-
 स्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे
 उपमानस्वरौ न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । उपमितम् । उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र
 न विवक्षितः । तच्च संबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चापमान-

घर्मस्याप्रयागे मनि । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मृतम् । पुरुषव्यात्र । नृमाम्
व्यात्रादिराकृतिगण । सामायाप्रयागे किम्—पुरुषा व्यात्र इव शूर । ७^{१२}
विशेषण विशेष्येण बहुलम् । (२—१—५७) भदक ममानाधिकरणेन भद्रे

समानैव सिद्धे किमयमिदं सूत्रमित्यत आह— विशेष्यस्येति । उपमानोपमेयमन्
मिथ्याहारे उपमानस्यैव विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातनाथमिदं
मित्यथ । पुरुषा व्यात्र इति । पुरुषा व्यात्र इवनि विग्रह । अत्र साहचर्योपपात्त-
शौर्यात्मिक साधारणधर्म, म इह नोपात्त इति भवति ममानम् । पुरुषो व्यात्र
इव शूर इति । शौर्येण व्यात्रसदृश इति यावत् । अत्र शौर्यस्योपमानापापमेयसाधारण
धर्मस्य प्रयागात् ममास इति भाव । भाष्यादिव क्वातिगम्भीर इति कैयत्प्रयागस्तु
मयूरव्यमवादिवा समाधेय । भाष्यमत्रातिरिति रूपक वा । न च पुरुषशब्दस्य शूरशब्दसा-
पक्षत्वात्सामर्थ्यादिवात्र ममासस्य न प्रवृत्ति । अतः '—सामायाप्रयागे इति व्यथामति-
वाच्यम्, ममस्यमानप्वप्रधानस्यैव हि सापथत्वं सामर्थ्यविधातकम् न तु प्रधानस्य । तथा
चात्र पुरुषस्य प्रधानतया तस्य शूरापत्तत्वेऽपि अस्त्येव सामर्थ्यमिति समामप्रवृत्त तन्निवृत्त्यर्थं
सामायाप्रयाग इति वचनम् । इदमत्र प्रधानस्य मापेत्तत्वेऽपि न सामर्थ्यविधातकत्वमिति
ज्ञापयति । तेन राजपुरुष सुन्दर इत्यादौ समाम सिद्धा भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।
विशेषण विशेष्येण बहुलम् । विशिष्यते अतनति विशेषणम् इतर
स्माद्धयावतकम् । व्यावर्त्यं तु विशिष्य भिन्नवन ज्ञायमानम् । ममानाधिकरणेत्यधिकृतम्,

भूतेर्व्यात्रातिभिरित्यर्थं । पुरुषो व्यात्र इव शूर इति । तत्र हि शूरमापेत्तस्यापि
पुरुषस्य प्रधानत्वाद् 'राजपुरुष सुन्दर इतिवदनापि ममास' स्यात् स मा भूदिति
'सामायाप्रयाग इत्युत्तमिति भाव' । कथं तर्हि 'भाष्यादिव क्वातिगम्भीर' इति
कैयट । सामान्यप्रयागसत्त्वनाम्नाप्राप्त । अत्र केचित् प्रमाद एवायमित्याहुः ।
गाम्भीर्येण साहच्यं न विवर्जितम् किं तु विततदुरवगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वा-
देरप्रयागेऽप्यर्थनि निर्वाच ममास इति-मनारमाया स्थितम् । विशेषणम् । विशि-
ष्यते येन तद्विशेषणम्, अतः करणत्वविवक्षाया त्रुट् तदाह—भेदरुमिति । व्य-
क्तकमिदथ । विशेषणविशेष्यं स सर्वाधिकतया अयतरापादानमात्रेण-राक्षेपमम
उभयापपातन स्पष्टमिति कैयट । एतच्च 'कुम्भितानि कुम्भने इत्यत्रापि तुल्यम् ।
हरदत्तस्वाह—ममस्यमानपदद्वयज यवावप्रकारकया विशेषणविशेष्यधर्मयायत्र परस्पर
व्यभिचारस्तेनैव ममासा दया स्यात्, नायत्रेन्वेतदयमुभयापात्तनाम् । तथा च नीला-
पलादौ समामा भवति, न तु 'तत्र मः' इत्यादौ । न हि तक्षकत्व संपद्व्यभि-
चारतीति । तत्र दम् । कैयटाद्रि, मन्दराद्रि, भारपत्तार्थं, तद्वित्या, व्याकरणशास्त्र-
भाष्यरात्, इत्यादिप्रयागाणामसम्भ्यात्ते । ननु विशेषणविशेष्यभावे वामचारात्
धक्पाठकालाविव नीलापलात्तत्त्वमवस्थित पूर्वनिपात स्यात् । इति चेदत्राह—
आतिरुच्यस्य एणञ्जिदाणञ्जमनिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोपक पाचक
ब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयाग । एणञ्जद्वया क्रियाशब्दयान्क्रियाशब्दयोर्दना

बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्, कृष्ण-
 र्पः । क्वचिन्न, रामो जामदग्न्यः । ७३७ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमान-
 मध्यमध्यमवीराश्च । (२-१-५८) पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः ।
 अपराध्यापकः । 'अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः' (वा ३२५३) अपरश्चासा-
 र्धश्च पश्चार्धः । कथम् 'एकवीरः' इति । 'पूर्वकालैक—' (सू ७२६) इति
 वाधित्वा परत्वाद्नेन समासे 'वीरैकः' इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति ।
 ७३८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । (२-१-५९) 'श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं

आह—भेदकमिति । प्राग्वदिति । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । नीलमुत्पलं
 नीलोत्पलमिति । नीलपदं तावदुत्पलमनीलादुत्पलाद्व्यावर्तयतीति विशेषणसमर्पकम् ।
 अस्य उत्पलपदेन विशेष्यसमर्पकेण समासः । प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषणस्य पूर्वनिपात इति
 प्रावः । न च उत्पलपदम् अनुत्पलान्नीलं व्यावर्तयतीत्युत्पलपदस्यापि विशेषणत्वं स्यादिति
 वाच्यम्, जातिशब्दो गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पक एव, न तु विशेषणसमर्पकः,
 स्वभावात् । यथा—नीलोत्पलम्, पाचकब्राह्मण इति । गुणशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषण-
 विशेष्यभावस्य न नियमः । यथा—खड्गकुब्जः कुब्जखड्ग इति । क्रियाशब्दयोरप्यनियमः ।
 यथा—पाचकपाठकः पाठकपाचक इति । तथा गुणक्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा—
 खड्गपाचकः पाचकखड्ग इति भाष्ये स्पष्टम् । तथा कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, अयोध्यानगरी
 इत्यादौ संज्ञाशब्दा अपि विशेषणसमर्पका एव, स्वभावात् । सामान्यजातिविशेषजातिशब्दयोः
 समभिव्याहारे तु विशेषजातिरेव विशेषणम्, शिशपावृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् ।
 ननु वाग्रहणेन सिद्धे बहुलग्रहणं किमर्थमित्यत आह—बहुलग्रहणादिति ।
 पूर्वापर । पूर्वादयः समानाधिकरणेन समस्यन्त इत्यर्थः । विशेषणसमासे-
 नैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पूर्वनिपातेति । अपराध्यापक इति ।
 बहुलग्रहणानुवृत्त्या पाचकादिक्रियाशब्दैः । पूर्वदिनामेपां न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये
 स्थितम् । ततश्च 'अपराध्यापकः' इत्युदाहरणमुपेक्ष्यम् । अपरमीमांसक इत्युदाहरण-
 मुचितम् । अपरस्यार्ध इति । 'पश्चात्' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं स्थितम् ।
 प्रथमवैयाकरणः, चरमवैयाकरणः, 'मध्यान्मः' मध्यमवैयाकरणः, वीरवैयाकरणः ।
 आक्षिपति—कथमेकवीर इति । हि यतः, अनेन प्रकृतसूत्रेण, वीरशब्दस्यैक-
 शब्देन समासे सति वीरशब्दस्य पूर्वनिपाते सति वीरैक इति स्यात् । अतः 'एकवीरः'
 इति कथमित्यन्वयः । ननु 'पूर्वकालैक—' इति सूत्रेणैकशब्दस्य वीरशब्देन समासे
 सति 'एकवीरः' इति निर्वाधमित्यत आह—पूर्वकालैकेति वाधित्वा परत्वा-
 दिति । परिहरति—बहुलग्रहणादिति । बहुलग्रहणानुवृत्तेरस्य सूत्रस्याप्रवृत्तौ

नियम एव । खड्गकुब्जः कुब्जखड्गः । पाचकपाठकः पाठकपाचकः । खड्गपाचकः
 पाचकखड्ग इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा । अप्रधानं ह्युपसर्जनम् । गुण-
 क्रिययोश्च द्वयं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति । अपरस्यार्ध इति । एतच्च 'पश्चात्'
 इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । बहुलग्रहणादिति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते

कर्तव्यम्' (वा १२६६) । अथेणय श्रेणय कृता श्रेणिकृता । ७३९ स्तेन
नञ्विशिष्टेनानञ् । (२-१-६०) नञ्विशिष्टेन तान्तेनानञ् तान्त समस्यते ।
कृत च तदकृत च कृताकृतम् । 'शाकपार्थिवादीना सिद्धये उत्तरपदलोपस्यन्
सस्यानम्' (वा १३१०) । शाकप्रिय पार्थिव शाकपार्थिव । देवब्राह्मण

पूर्ववापेधेव समासा भवतीत्यर्थ । श्रेण्यादय । श्रेण्यादय कृतादिभि समानानि
वरणे समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थ । श्रेण्यादिपितृति । श्रेण्यादिषु ममामविधौ च्यवर्ष
वचनम्-ञ्विप्रत्ययार्थेभूततद्भावे गम्ये श्रेण्यादीना समानो वक्तव्य इत्यर्थ । अश्रेणय
इति । शिल्पन पण्येन वा जीविना समूहा श्रेणय । पूर्वं शिल्पन पण्येन वा जीवितुसममय
इदानीं तत्र जीविनु समया कृता रथे ममामे मति 'श्रेणिकृता इति भवतीत्यर्थ ।
श्रेणिशब्दा ह्रस्वान्त, भाष्ये तथैवादाहरणान् । यदा तु सिद्धा एव श्रेणय परिष्कृतास्त
तु न समाम, च्यवर्षाभावात् । ञ्विप्रत्ययात्तस्य तु परत्वान् 'कुगति-' इति नित्यसमाम ।
तत्र 'ञ्वी च' इति श्रेणिशब्दस्य दीर्घ । स्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । नञ्विशिष्टेन तान्तेन
समानानि वरणेन मह नञरहित तान्न समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थ । कृत च तदिति ।
एकदेशस्य करणाकृतम्, एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् । पूर्वनिपातनियमाथम् । सिद्ध
च तदमुक्त चत्यत्र तु नाय ममाम, विशिष्टशब्दा ह्यत्राविष्वाची । यथा देवदत्ताप्रसक्त
स्वाध्यायेन विणिष्ट इत्युक्ते अधिक इति गम्यते । तत्रैव विशिष्ट नञ्मात्राधिनेन तान्तेन
लभ्यते । एव च ममानप्रवृत्तिरत्व तान्तया पयवसतमिति बाध्यम् । शाकपार्थिवादी
नामिति । 'वाँ वणँ इति मूनभाष्य इद वार्तिक पठितम् । शाकप्रिय पार्थिव
शाकपार्थिव इति । शाक प्रियो यस्य स शाकप्रिय । 'वा प्रियस्य इति प्रिय
शब्दस्य परनिपात शाकप्रियश्चामो पार्थिवश्च इति निग्रह बट्टव्रीहिसर्गो विशेषण
समान । तत्र पूर्वतएडे बट्टव्रीही उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोप । देवब्राह्मण
इति । देवा प्रिया यस्य स देवप्रिय, स चामो ब्राह्मणधेनि विग्रह । पूर्ववदुत्तर

इति वा बाध्यम् । श्रेण्यादय । आद्य आदिशब्दा व्यसस्यावाची । द्वितीयस्तु प्रमा
वाची । 'श्रेण्यादय पण्यन्ते, कृतादिराकृतिगण' इति भाष्यान् । श्रेणि, एक, पू
मुकुन्द, शशि, निगम, निचय, निपनादि श्रेण्यादि । कृत, मित, मत, भूतादि कृता
यदा तु सिद्धा एव श्रेणय ममाम् कृतास्तदा समानो नप्यत इत्याशयेनाह-अश्रे
णय श्रेणय इति । एकेन शिल्पन पण्येन वा ये जीवति तेषा समूह श्रेणि
च्यन्ताना तु 'कुगति-' इति नित्यसमाम, परत्वान् । श्रेणीकृतम् । इह तु 'ञ्व
च' इति दीर्घ । स्तेन । विशिष्टशब्दाज्वकारणार्थ । नञ्मात्राधिनेन नञ्
समस्यन् इति सूत्रार्थ । तेनह न सिद्ध चामुक्त च । नुडिडधिवेनापीति बाध्यम्
धनि नञ् इति च धिनानशितम् । किञ्चकिञ्चिन्तम्, 'किञ्च कवाणिष्या' इ
वे । कृताकृतमिति । एकादेशकरणाकृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम्
शाकपार्थिव इति । पृथिव्या इधर पार्थिव । 'तस्वेधर' इ यण् । शाकप्रि
इति बट्टव्रीहि, तत्र पार्थिवशब्देन समाम कृते पूर्वममाने यदुत्तरपद प्रिय इति त

॥७४० सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । (२-१-६१) सद्द्वैद्यः । वक्ष्य-
 भाणेन महत आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम्-उत्कृष्टो गौः ।
 तद्वद् उद्धृत इत्यर्थः । ७४१ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । (२-१-६२)
 गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।
 ७४२ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । (२-१-६३) कतरकठः । कतमकलापः ।
 तदलोपः । देवपूजको ब्राह्मण इति वा विग्रहः सन्महत्परम् । समानाधिकरणैः
 समस्यन्ते, स तत्पुरुष इति शेषः । सद्द्वैद्य इति । सन् वैद्य इति विग्रहः । चिकित्साशास्त्र-
 क्लृप्तज्ञानत्वं सत्त्वम् । तेन वैद्यस्य पूजा गम्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । वक्ष्यमा-
 णेनेति । महाश्वचासौ वैयाकरणश्चेति विग्रहे अनेन समासे सति महच्छब्दस्य 'आन्महतः-' इति
 वक्ष्यमाणेन आकारेऽन्तादेशे सवर्णदीर्घे महावैयाकरण इति भवतीत्यर्थः । ननु उत्कृष्टो गौरित्यत्र
 उत्कृष्टशब्दस्य अतिशयितवाचितया तेन गोः पूजावगमात् कथमिह समासो भवतीत्यत आह-
 ः-ऽङ्गादुद्धृत इत्यर्थः इति । उत्पूर्वकः कृपधातुरिहोद्धरणार्थक इति भावः । परमवैद्यः, उत्तम-
 वैद्यः, उत्कृष्टवैद्यः गुणक्रियाशब्दैः समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् । वृन्दा-
 रकनागकुञ्जरैः । समानाधिकरणैः । समस्यत इति शेषः विशेषणसमासेनैव सिद्धे विशेष्यस्य
 पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । गोवृन्दारक इति । वृन्दारकशब्दो देवतावाची ।
 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारका देवतानि' इत्यमरः । गौः वृन्दारक
 इवेति विग्रहः । गौः नाग इव गोनागः । गौः कुञ्जर इव गोकुञ्जरः । नागशब्दः
 कुञ्जरशब्दश्च गजवाची । अत्र गोवृन्दारकादितुल्यत्वात् श्रैष्ठ्यं गम्यत इति पूज्य-
 मानता । ननु व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः-' इत्येव सिद्धे किमर्थ-
 म्-मिदमित्यत आह—व्याघ्रादेरिति । सामान्येति । गोकुञ्जरः श्रेष्ठ इत्यादाविति भावः ।
 कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने गम्ये कतरकतमौ समानाधिकरणेन समस्येते
 इत्यर्थः । कतरकठ इति । अनयोः कः कठ इत्यर्थः । 'कियत्तदोनिर्धारणे द्वयो-
 रेकस्य डतरच्' कठेन प्रोक्तमधीते कठः । वैशम्पायनात्तेवासित्वात् प्रोक्ते णिनिः ।
 'कठचरकाल्लुक्' इति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते-' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् ।
 कतमकलाप इति । एपां कः कलापः इति विग्रहः । कलापिना प्रोक्तमधीते कलापः ।
 'कलापिनोऽण्' 'सन्नहाचारि' इति टिलोपः । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' ।
 ननु घट्टवादिवत् कठशाखाद्येतुत्वादिकं न जातिः । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इति
 लक्षणस्य 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्', 'सकृदाख्यातनिर्गह्या' इति लक्षणस्य च तत्रा-
 लोपः । तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् पष्ठीसमासे
 यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः । सन्महत् । गुणक्रियाशब्दैः सह समासे
 सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने किम्, कतरो
 देवदत्तः । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्ता-
 दृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति 'कतमशब्दोऽर्थान्-
 त्तरेऽपि साधुः' इति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतोर्देवदत्तः

'गोत्रं च चरणै सह' इति जातित्वम् । ७४३ किं क्षेपे । (२-१-६५)
 कुत्मितो राजा किराजा, या न रक्षति । ७४४ पोटायुवतिस्तोककति-
 पयगृष्टियेनुवशावेहद्वृष्यणीप्रयक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तर्जाति । (२-१-६५)
 ७४५ तत्पुत्र्य समानाधिकरण कर्मधारय । (१-२-४२) ७४६
 पुत्रकर्मधारयजातीयदेशीयेषु । (६-३-४२) कर्मधारये जानीयदेशीयया
 परतो भाषितपुस्वान्तर ऊढभावा यस्मिन्स्वाभूत पूर्वं पुत्रत् । पूरणीप्रिया
 शिष्यप्राप्त पुत्रद्वारा विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया ।

प्रवृत्तेरित्यत्र आह—गोत्रं चेति । अत्र कनमशब्दस्य जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पाद-
 नात् कतरार्थमेव जातिपरिप्रश्नग्रहणम् । एव च अनया कतरो देवदत्त इत्यत्र न
 भवति समाम् । एषा कनमा देवदत्त इति तु नास्त्येव । जातिपरिप्रश्न एव इतमत्वा
 विधानात् । वस्तुस्तु एतत्कर्मविधौ द्वयोरिति बहूनामिति जातिपरिप्रश्न इति प्रमा-
 ह्यत्र भाव्ये । एव च कतम एषा देवदत्त इत्यप्यस्ति । तत्र समासभावाय जाति-
 परिप्रश्नग्रहणम् इति शब्दन्दुरेखरे स्थितम् । किं क्षेपे । क्षेपा निन्दा । तत्र गम्ये
 विमित्यव्यय समानाधिकरणेन गमस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थे । कुत्सितो राजेति ।
 अस्वपदत्रिपदाज्यम् । किम्पदम्यान कुत्मितपदमिति ज्ञेयम्, वाच्येन निन्दानवगमन
 स्वपदगैविकविग्रहाम्भवात् । किराजेति । 'राजाहस्वस्वित्' इति टच् तु न,
 'किम क्षेप' इति निषेधात् । ननु राजा बहुमम्पत्तिशालिन कथं कुत्मितत्वमित्यत्र
 आह—यो न रक्षतीति । स किराजेत्यन्वयः ।

पोटायुवति । पोटादिभिः समानाधिकरणैर्जातिवाचक समस्यते, स तत्पुरुष
 इत्यर्थः । अथ कर्मधारयकार्यं वक्ष्यन् कर्मधारयमज्ञाप्ताह—तत्पुरुष समान
 समानम् एवमधिकरणं वाच्यं ययो पदया, ते समानाधिकरणे पदे, ते अस्य स्त इति
 समानाधिकरणं, मत्वर्थोय अर्थात् । समानाधिकरणानेकपत्रायवकस्तत्पुरुष कर्मधारय
 सज्जका भवतीत्यर्थः । तत्पुरुषाधिकारे इय मज्ञा न कृता, तथा मत्वैवभज्ञाधिकारान् कर्मधार-
 यमज्ञया तत्पुरुषमज्ञा वाच्यतयात् । पुत्रकर्मधारय । त्रिया पुत्रद्वारापितपुस्वादर्द्धीर्जि-
 वनेति । एकापि मत्तमी विषयभेदाद्भिद्यत । कर्मधारयाश्च अधिकरणमत्तमी । जानीयदेशीय
 विषये परमत्तमी । तदाह—कर्मधारय इति । तदानुत्तमित्यनन्तर स्त्रीवाचकमिति शेष
 भाषितपुस्वात्तन्वित्येत् त्रिया पुत्रत्' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यत । ननु कर्मधारये 'त्रिया
 पुत्रत्' इत्यनेन सिद्धं पुत्रत्वम्, जानीयदेशीयमास्तु 'तस्मिन्निद्विधाहृत्वमुच' इत्यनेन सिद्धं
 नित्यत्वं आह—पूरणीप्रियादिष्विच्छास्येति । अपूरणीप्रियादिष्विति पयुंदाभासितं भाव
 महानवमीति । महती चाम्नी नवमी चेति विग्रहः । 'ममहृत्' इत्यादिना समाम् । नत्रा

कतमो भवता द्रवत्त' इति । किं क्षेपे । किराजेति । 'किम क्षेपे' इति समा-
 सान्निपेयः । क्षेप किम, को राजा पाटङ्गिपुत्रे ? एव 'किमखा यो द्रुहति' 'किम
 यो न वदति' इत्यपुत्राहरणं वाच्यम् । तत्पुत्र्य । समानाधिकरणशब्द अर्थात्
 जन्तु । समानाधिकरणपदव इत्यर्थः । भाषितपुस्वादित्यादि । एतच्च त्रिया

नाया कोपधादेः प्रतिपिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री, दत्तभार्या, पञ्चमभार्या, सौध्नभार्या, सुकेशभार्या, ब्राह्मणभार्या । एवं पाचक-
जातीया पाचकदेशीया इत्यादि । इभपोटा । पाटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः ।

पूरणी नवमी । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' । टित्त्वाद् डीप् । अत्र नवमीशदस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात्तस्मिन् परे 'स्त्रियाः पुंवर' इति पुंवत्त्वमप्राप्तमनेन विधीयते । कृते पुंवत्त्वे 'आन्महतः—' इत्यात्वमिति भावः । कृष्णचतुर्दशीति । चतुर्दशानां पूरणी चतुर्दशी डट् । 'नस्तद्धिते' इति टिलापः । टित्त्वान्डीप् । कृष्णा चासौ चतुर्दशी चेति विग्रहः । महाप्रियेति । महती चासौ प्रिया चेति कर्मधारयः । अत्रापि प्रियादिपुंदासाद-
प्राप्तमनेन विधीयत इति भावः । 'पुंक्कर्मधारय—' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—
तथा कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्त-
विकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिपिद्ध इत्यर्थः । कर्मधार-
यादाविति । कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परयोरित्यर्थः । पाचकस्त्रीति ।
पाचिका चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । अत्र 'न कोपधायाः' इति पुंवत्त्वस्य प्रतिषेधः प्राप्तः ।
दत्तभार्या, पञ्चमभार्येति । दत्ता चासौ भार्या चेति, पञ्चमी चासौ भार्या चेति च
कर्मधारयः । अत्र 'संज्ञापूरण्योश्च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । सौध्नभार्येति । सौध्नी चासौ
भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च—' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । सुकेशभार्येति ।
सुकेशी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'स्वाङ्गाच्च' इति निषेधः प्राप्तः । ब्राह्मणभार्येति ।
ब्राह्मणी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'जातेश्च' इति निषेधः प्राप्तः । अथ जातीय-
देशीययोः प्रतिप्रसवमुदाहरति—एवं पाचकजातीया पाचकदेशीयेति । 'प्रकारवचने—'
इति जातीयर्, 'ईपदसमासौ' इति देशीयर् । उभयत्रापि 'तसिलादिपु—' इति पुंवत्त्वस्य
'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः । इत्यादीति । दत्तजातीया, दत्तदेशीया, पञ्चम-
जातीया, पञ्चमदेशीया, सौध्नजातीया, सौध्नदेशीया, सुकेशजातीया, सुकेशदेशीया,
ब्राह्मणजातीया, ब्राह्मणदेशीया । तदेवं 'पुंक्कर्मधारय—' इति सूत्रं निरूप्य 'पोटायु-
वति—' इति सूत्रस्य क्रमेणोदाहरणान्याह—इभपोटेति । पोटा चासौ इभी चेति
कर्मधारयः । इभी शब्दस्य पुंवत्त्वम् । जातेः पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम् । पोटा स्त्री-
पुंसलक्षणा इति । कोशवाक्यमिदम् । स्त्रीपुंसयोर्लक्षणानि चिह्नानि यस्या इति
पुंक्त्—' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेति सिद्धम्, जातीयदेशीययोस्तु
'तसिलादिपु—' इति सिद्धम्, तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह—पूरणीप्रियादिष्विति ।
तथेति च । महानवमीति । नवानां पूरणी । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्या-
देर्मट्' टित्त्वान्डीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन
महत आकारः । कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य
च तद्धितस्यारक्तविकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिपिद्ध इत्यर्थः ।
क्रमेणोदाहरति— पाचकस्त्रीति । जातीयदेशीयोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति—
एवमिति । पाचिकाप्रकारवती पाचकजातीया । 'प्रकारवचने जातीयर्' । पाचक-

अग्निस्नाक । उदश्चिक्कनिपयम् । गृष्टि मृष्टप्रसूता, गोगृष्टि । घेनुर्नवप्रसूता
गाघेनु । वशा वक्ष्या गावशा । वेहद्गर्भघातिनी गावेहेत् । वक्ष्ययथ
तरणवत्त्वा गावक्ष्यणी । कठप्रवक्ता । कठश्रानिय । कठाध्यापक । कठधूर्त
७४७ प्रशासावचनैश्च । (७—१—६६) एतै सह जाति प्राग्वत् । गामतल्लिका
गामचक्षका । गाप्रकाणम् । गवद्वय गातल्लज । प्रशम्ना गौरित्यर्थ

बहुव्रीहि । इभयुवतिरिति । युवतिचामा इभी चनि विग्रह । कर्मधारये पुवत्वम्
अग्निस्तोत्र इति । स्नाक अन्य म चामा अग्निश्चनि विग्रह । उदश्चिक्क
तिपयमिति । तर्क ह्युदश्चिक्क इत्यमर । कनिपय च तदुदश्चिक्कति कर्मधारय
गृष्टि मृष्टप्रसूतेति । कोवाक्यमिदम् । गोगृष्टिरिति । गृष्टिश्चामो गौश्चेति कर्मधारय
घेनुर्नवप्रसूतेति । काशवाक्यमिदम् । गोघेनुरिति । घेनुश्चामो गौश्चेति विग्रह
वशा वन्ध्येति । काशवाक्यमिदम् । गोवणोति । वशा चामौ गौश्चेति विग्रह ।
वेहद्गर्भघातिनीति । काशवाक्यमिदम् । गोवेहेदिति । वेहच्चामौ गौश्चेति विग्रह ।
वक्ष्ययथतरणवत्त्वेति । 'चिरप्रसूता वक्ष्यणा इत्यमर । तरणवत्त्वयपपाठ ।
गोवक्ष्यणीति । वक्ष्यणी चामौ गौश्चनि विग्रह । कठप्रवक्तेति । प्रवक्ता अध्यापक
स चामौ कठश्चनि विग्रह । कठाध्यापक इति । वक्ष्यापदश्चामौ कठश्चनि विग्रह ।
कठधूर्त इति । धूर्तश्चामौ कठश्चनि विग्रह । 'धूर्तोऽशदवी इत्यमर । चिन् इत्यन्ये ।
न च 'कुम्भिनानि कुम्भे' इत्यनन निदिद्य शङ्कया, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्प्रवृत्ते ।
न हि कठव कुम्भिनम् । प्रशासावचनैश्च । एतैरिति । म्ब्या प्रशासावचनैरित्यय ।
जातिरिति । 'कटापुवति'—इत्यनस्तन्वृत्तेरिति भाव । प्राग्वदिति । समानाधिकरणौ
समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थ । जाने पूर्वनिषाननियमार्यं सूत्रम् । गोमतल्लिकेति ।
मतल्लिका चामौ गौश्चेति विग्रह । गोमचक्षिकेति । मचक्षिका चामौ गौश्चेति विग्रह ।
गोप्रकाण्डमिति । प्रकाण्ट चामौ गौश्चेति विग्रह । गवोद्व इति । उद्वश्चामौ
गौश्चेति विग्रह । 'वक् स्फाटायनस्य 'आद् रुण' । गोतल्लज इति । तल्लज
श्चामौ गौश्चेति विग्रह । गवद्व परवर्तिज्ञता । मतल्लिकादिशब्दानामप्रमिद्वत्त्वाद्भव
च—प्रशम्ना गौरित्यर्थ इति । गाशब्दस्य स्त्रीलुक्त्वाभिप्रायाप्रशम्नति स्त्रीलुक्
देशीयेति । 'इपदसमाप्ती—इति देशीयर् । उभयन 'तमिलादिषु—इति पुवद्रावस्य
'न कापया' इति निषेध प्राप्त पदुजानीया पदुदेशीयेत्यादौ तस्य चरिताथ
त्वार । इत्यापीति । आदिनाद् दन्जानीया, पञ्चमजानीया स्त्रीजनीया,
सुबेजानीया, ब्राह्मणजानीया । एव दत्तदगावत्याद्युदाहार्यम् । स्त्रीपुंसलक्षणेति ।
स्तनश्मश्वान्निपुता स्त्रीत्यर्थे । उदश्चिक्किति । 'तर्क ह्युदश्चिक्कमयित पादाश्वधर्मि
निजन्म्' इत्यमर । कठधूर्त इति । नात्र कठव कुम्भने, अत 'कुम्भिनानि
कुम्भे' इति गतार्येता न शङ्कया, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्ते । 'जनयति
कुम्भध्रानि धूर्तवका चाल्मत्स्यानाम्' इत्यत्र धूर्तवक इयमाधुरेव । प्रशासावचनैश्च ।
वचनप्रणय इतिशब्दपरिहारायम् । तत्र ये योगिका प्रशम्नचामनरमणीयादय, ये

मत्तल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम्—कुमारी
मत्तल्लिका । ७४८ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । (२—१—६७)
पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते ।
युवा खलतिर्युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव
जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । ७४९ कृत्यतुल्याख्या
अजात्या । (२—१—६८) भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या

निर्देशः ! गोशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे तु प्रशस्त इति पाठ्यम् । ननु गोशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे मतलि-
कामर्चचिकाप्रकाण्डशब्दानामपि विशेष्यनिष्णत्वात् पुंलिङ्गतापत्तिः । गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वे
तु प्रकाण्डोद्धतल्लजानामपि स्त्रीलिङ्गतापत्तिश्चेत्यत आह—मतल्लिकादय इति । 'मतल्लिका
मर्चचिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । कुमारी मतल्लिकेति ।
अस्याविशेषात्मकवयोविशेषवाचित्वान्न जातिवाची कुमारीशब्द इति न समासः । समासे
तु 'पुंवत्कर्मवारय—' इति पुंवत्त्वं स्यादिति भावः । युवा खलति । युवन्शब्दः खलत्यादिभिः
समानाधिकरणैः समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदमित्यत
आह—पूर्वेति । युवन्शब्दस्य खलत्यादिशब्दानां च गुणवाचित्वाद्द्विशेषणत्वे कामचारात्पूर्व-
निपातस्यानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । खलतिः केशहीनशिराः । 'पलितं
जरसा शौक्ल्यम्' 'वलिनो वलिभिः समौ' इत्यमरः । युवा खलतिः युवखलतिरिति ।
अन्तर्वृत्तौ विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ननु युवेतिपुंलिङ्गनिर्देशात् कथं युवति-
शब्दस्य समास इत्यत आह—लिङ्गविशिष्टेति । युवतिः खलतिः युवखल-
तिरिति । 'पुंवत्कर्मवारय—' इति पुंवत्वम् । युवजरतीति । जरती वृद्धा । युवति-
श्चासौ जरती चेति विग्रहः । 'पुंवत्कर्मधारय—' इति पुंवत्वम् ननु युवतिः कथं जरती
स्यादित्यत आह—युवत्यामेवेति । कृत्यतुल्याख्या । कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्य-
वाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समानाधिकरणेन समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः ।
भोज्योष्णमिति । भोज्यं च तदुष्णं चेति विग्रहः । 'ऋहलोष्णत्' इति णत् !
अहं कृत्यप्रत्ययः । भोज्योष्णशब्दयोः क्रियागुणशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचाराद-
नियतपूर्वनिपाते प्राप्ते नियमार्थमिदम् । तुल्यश्वेत इति । तुल्यश्चासौ श्वेतश्चेति

च विशेषवचनाः शुचिमृदादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति 'सिंहो माणवकः'
इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते । गवोद्ध इति । 'अवङ् स्फोटायनस्य' इत्यवङ्
'आद् गुणः' । 'मतल्लिका मर्चचिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि'
इत्यमरः । 'प्रशंसावचनपोटायुवति—' इत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम्,
युवखलतीति । 'कृदिकारादक्तिनः' इति डीप् । 'पुंवत्कर्मधारय—' इति युवति-
शब्दस्य पुंवद्भावः । जरतीति । 'जीयतेरत्तृन्' 'उगितश्च' इति डीप् । एवं युवप-
लितः, युववलिन इत्युदाहार्यम् । वलिनशब्दः पामादिः । कृत्यतुल्याख्या । तुल्य-
महान् सदृशमहानित्यादौ तु परत्वाद्नेन 'सम्पहत्—' इति वाच्यते । 'तस्य सत्कृत्य-
शालिनः' इति भट्टिप्रयोगे तु 'सतां कृत्यं सत्कृत्यम्' इति षष्ठीसमासो बोध्यः । एवं

विम्—भाज्य आदिन । प्रतिपेयसामर्थ्याद्विशेषणसमामाहपि न । ७५० वर्णो
 वर्णेन । (२—१—६९) ममातात्रिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्ग । ७५१
 कडारा कर्मधारये (२—२—३८) कडारादय शब्दा कर्मधारये वा पू
 प्रयाज्या । कडारजैमिनि । जैमित्तिकडार । ७५२ कुमार श्रमणादिभिः ।
 (२—१—७०) कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रब्रजित

विग्रह । उभयार्थेणवचनतया विशेषणत्वानिमज्जपि तुल्यशब्दस्यैव पूर्वनिदान ।
 धाव्याप्रहणस्य प्रयाजनमाह—सन्शश्वेत इति । महशशब्दस्य तुल्यपर्यायत्व-
 दिनि भाव । भोच्य शोदन इति । अत्र आदिनशब्दस्य जातिशक्तिवृत्तेर्भावात् ममाभो न
 भवतीत्यर्थ । न च तत्त्वमामाभावेऽपि विशेषणममामा दुर्वार इत्यत्र आह—प्रतिपेयेति ।
 भाज्यसम्बन्धपूर्वनिदानस्याभाव'श्राव्यविनिष्टतया 'अजाया इति पशुदामवैयर्थ्यादिति भाव ।
 वर्णो । शेषपूरणेन सूत्र व्याकृष्टे—समानाधिकरणेनेति । वणवाचिना ममानाधिकरणेन
 चर्वाचौ समस्थेन, स तत्पुरुष इत्यर्थ । कृष्णमारङ्ग इति । मारङ्गश्चित्रवणवा ।
 कृष्णशब्द कृष्णावयवके लाभणिक इति सामानात्रिकरणम् । कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति
 विग्रह । विशेषणसमावेन निदधे इद प्रपञ्चायमेव । यत्तु 'वर्णो वर्णेष्वनते' इति स्वरात्सौ
 प्रतिपदात्तत्वादस्यैव ग्रहणायमिदम् । तेन सारङ्गस्यावयव कृष्ण मारङ्गकृष्ण इत्यत्र
 'वर्णो वर्णेषु—' इति स्वरा नति, तच्चिन्त्यम्, कर्मधारयस्वरप्रकरणे 'वणो वर्णेष्वनते' इति
 सूत्रस्य पाठ्यैव निदधेरिति दिक् । कडारा कर्मधारये । 'उपसजन पूर्वम्' इत्यत्र पूर्वमि
 स्थितुवर्ते । कडारा इति वचननिदेशात्तदादिग्रहणम्, तदाह—कडारादय
 इति । 'उपसजन पूर्वम्' इति निधे प्राप्ते विकल्पाज्यम् । कडारजैमिनिरिति ।
 कडारश्चासौ जैमित्तिकवचि विग्रह । कुमार श्रमणादिभिः । कुमारशब्द

'परमपूज्य' इतिदिक्पि । वर्णो । समानाधिकरणेन वणवाचिना वणवाचि समस्थ
 इत्यर्थ । 'विशेषण विशेषेण—' इत्यनैव निदधे पृथग्विधान 'वर्णो वर्णेष्वनते' इति
 प्राग्वत्प्रार्थितस्वरो विधायमान प्रतिपदात्तत्वादिनममानपूर्वादस्यैव भवतु नायस्ये-
 तदर्थम् । कृष्णसारङ्ग इति । मारङ्गश्चित्रपर्याय, स च गुणापमजंनद्रव्यपर ।
 कृष्णाब्दाऽपि कृष्णावयवक भाव । एव च गौण सामानाधिकरण्ये 'विशेषण विशे-
 षेण—' इत्यप्रवृत्तौ ममाभार्थमपीदमारब्धव्यमित्याह । ननु 'तृतीया तृतीया—'
 इत्यनैवाय ममाम मिष्यति सारङ्गवस्य कृष्णादिकृत्नत्वान् । नापि स्वर भद,
 'तत्पुत्रे तुल्यार्थतृताया—' इत्यनैव पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरनिदधेरिति चेत् । अनाह—कृष्ण
 श्रुता हरितशुद्ध इत्याद्यर्थे समामाजनावदय विधेय । नहीह तत्कृतत्वमस्ति । यद्य
 पीह 'विशेषण विशेषेण—' इत्यन ममाम मिष्यति, तथापीठ स्वरा न मिष्यति ।
 न च प्रतिपदात्तममामाधिकचिक्वर, व्यावर्त्यालाभादिति वाच्यम्, कृष्णशुद्धौ इय-
 देव्याविरयस्य समवादिनि । कडारादय इति । वचननिदेशान्ति भाव । आदि
 शब्देन गृह्यशास्त्रित्य, शास्त्रित्यगदु- इत्यादि । एतच्च भाट्ट स्पष्टम् । एत

१ वाचितु—नयथा' इति पाठः ।

श्रीणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं
 ण्यम् । ७५३ चतुष्पादो गर्भिण्या । (२-१-७१) चतुष्पाज्जातिवाचिना
 णीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । 'चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्'
 (१३३१) । स्वस्तिमती गर्भिणी । ७५४ मयूरव्यंसकादयश्च ।
 (२-१-७२) एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः ।
 उच्चावचोच्चावचनम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य
 किञ्चनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् ।

णादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । कुमारी श्रमणा कुमार-
 गोमति । 'पुंवत्कर्मवारय—' इति 'पुंवत्त्वम् । श्रमणा परित्यक्तसर्वसङ्गा । ननु सूत्रे
 नारशब्दस्य पुल्लिङ्गस्यैव पाठात् कथमिह स्त्रीलिङ्गस्योदाहरणमित्यत आह इहेति । ननुगणे
 लिङ्गानामेव पाठे सूत्रस्य कथं तेषु प्रवृत्तिः । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति वाच्यम्,
 सद्भावे प्रमाणाभावादित्यत आह—लिङ्गेति । एतदेवेति । एतदपीत्यर्थः, 'युवा खलति—'
 तेसूत्रे जरतीग्रहणस्यापि तज्ज्ञापकत्वात् । न हि युवशब्दस्य जरतीसामानाधिकरण्यमस्ति ।
 तुष्पादो गर्भिण्या । 'जातिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमभिप्रेत्य आह—चतुष्पाज्जा-
 ति । गोगर्भिणीति । गर्भिणी चासौ गौश्चेति विग्रहः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं
 चम् । जातिरिति किम् ? कालाक्षी गर्भिणी । मयूरव्यंसकादयश्च । एते निपात्यन्त
 ति । कृतसमासकार्या निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । मयूरव्यंसक इति । व्यंसकश्चासौ
 मयूरश्चेति विग्रहः । व्यंसको धूर्त इति । अत्र कोपो मृग्यः । गुणवचनत्वाद् व्यंसकशब्दस्य
 निपाते प्राप्ते इदं वचनम् । उच्चावचमिति । उदशब्दस्य उच्चेत्यादेशः ।
 उच्चावचशब्दस्य अवचादेशश्च । 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः । निश्चप्रचमिति ।
 निश्चितशब्दस्य निश्चादेशः । प्रचितशब्दस्य प्रचादेशः । नास्ति किञ्चनेति । चनेत्यव्यय-
 ष्यर्थे । नास्ति किमपि यस्चेत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपदस्तत्पुरुषः । नत्रा नकारस्य लोपश्च
 निपात्यते । 'न लोपो नञः' इति तु नात्र प्रवर्तते, किञ्चशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात् समासचरम-
 ण्ड एव उत्तरपदशब्दस्य रूढत्वात् । नास्ति कुत इति । कुतोऽपि भयमस्य नास्तीति विग्र-

देवेति । एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थो न त्ववधारणार्थः । 'युवा खलति—'
 इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि युवशब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसा-
 मानाधिकरण्यं संगच्छते । चतुष्पादो । मण्डकफ्लुत्या अत्र 'जातिः' इत्यनुवर्तते
 इत्याह—जातिवाचीति । जातिः किम्, कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात्किम्,
 ब्राह्मणी गर्भिणी । प्रत्युदाहरणे 'विशेषणम्—' इति समासः स्यादेव । गर्भिणीका-
 लाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः । मयूर । चकारोऽत्रावधारणार्थः । तेन 'परममयूर-
 व्यंसकः' इत्यादि समासान्तरं न भवति । धूर्त इति । एवं च गुणवचनत्वात्पूर्व-
 निपाते प्राप्ते इदं वचनमारब्धमिति भावः । अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक
 इत्यादौ 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासस्थापवादोऽप्यम् । तेन 'समासस्य'
 इत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योप-

चिदेव चिन्मात्रम् । 'अस्यानमाख्यानेन क्रियामानत्वे' (ग २०) । अन्तुत्रा
 पित्रनेयेवं मतन यत्राभिधीयते मा अदनीतपित्रता । पचतमृज्जता । एतत्
 'एहीडादयाज्यपदायै' (ग १८) एहीड इति यस्मिन्त्वेषि तदेहीटम् ।
 यम् । उद्धर काष्ठादुत्सुज देहीति दस्या क्रियाया सोद्धरोत्सुजा । उद्धमविव
 अमानयार्यमिह पाठ । 'जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्णे कर्तारं चाभिदधाति'
 (ग २९) । जहीत्रेनकर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्णे गम्ये समत्
 चेतर्ताभिधीयत इत्यर्थः । जहिजाड । जहिस्तन्न । ७५५ ईपदकृता । (२-२-
 ईपतिङ्गल । 'ईपद् गुणवचनेनेति वाच्यम्' (वा १३१६) । ईपद्वनम् । ७
 नम् । (२-२-६) नम्नुता मह समस्यते ७५७ नलोपो नञः । (६-३-३३

हस्तार्थः । अन्तुतो भय इति । बहुश्रील्लपदास्तत्पुरुष । अन्यो राजा राजान्ता
 मिति । अत्र अन्तुशब्द अन्यपर्यायः । तस्य यान अन्यशब्दो विग्रहवाक्ये श्रेय, नि
 गमाम्भेन अन्तुशब्दविग्रहोचिपात् । नियममाम्भेन च राजान्तरमित्यस्य व्याख्याता
 श्रेयम् । अत्र अन्तरशब्दस्य परनिपात । चिदेव चिन्मात्रमिति । 'भानं कास्त्र्येवधारणे'
 इत्यमरः । नियममाम्भेनसूचनाय अन्तुपदविग्रहः । निपातनादनुनामिनिति
 द्याह । आन्यातमिति । गणमूनम् । क्रियाज्ञानदे गम्ये तिङन्तं निङ्गन्तेन समस्य
 न त्पुरुष इत्यर्थः । अदनीतपिचतेति । इहामुवन्त्वेऽपि समाम् । क्रियास्त्रस्यात्पद
 र्थस्य प्राप्तायात् स्त्रीवादात् । एव पचतमृजतेऽनादावपि । एहीडाडय इति । इह
 गामूनम् । अन्तुपदायै एहीडादया निपातत इत्यर्थः । एहि ईडे इति विग्रहः । ईडे इ
 लुनमपुण्यैवचनम् । डनादेनास्य आनादेना । एहियत्रमिति । यीनीदस्य दस
 देना । उद्धरे यस्य विवरणम्—देहीति । इह पाठ इति । एहीडादिवित्यर्थः । 'ज
 कर्मणा बहुलम्' इत्यपि गणमूनम् । कर्ताअभिधीयत इति । उक्ते कर्त्तव्यर्थः । जहिजो
 इति । जाड इति कम्पचिन्मना । जहि जोड जहि जाडमित्याभीक्ष्णेन य आह न जहि
 जोड । जहि स्तस्य इति । जहि स्तम्भम्, जहि स्तम्भमिति य आहति विग्रहः । इति म
 नाभिकराभिकारः । ईपदकृता । ईपच्छब्द अट्टदन्प्रवृत्तिमुवन्तेन समस्यते, स तत्पु
 र्णयर्थः । ईपतिङ्गल इति । पिङ्गलशब्द अत्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति भावः । ईप
 दुगुणवचनेनेति । अट्टतेयहायेति शेषः । नञ् । इदं नमानापिवरणाविकारम्
 नेयनिप्रेत्याह—सुपा समस्यत इति । न लोपो नञः । नेति 'लुप्तपठोक् पदम्' ।

मानसगद्गलेन विहिते प्रतिपदात्समामे चरितार्थवादिषाह । राजान्तरमिति ।
 अन्तरशब्दादत्र भिल्लवाचोः । चिन्मात्रमिति । 'भानं कास्त्र्येवधारणे' इत्यमरः ।
 अन्तरमात्रशब्दान्या मह नियममाम्भेन इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहा दर्शितः । नियम
 मत्रं तु अन्तराण्यर्थेचकारेण लब्धमित्याह । अदनीतपिचतेति । इह क्रियास्त्र
 म्यान्तुपदायस्य प्राप्तायात् स्त्रीवादात् । एवमश्रेयसि—उद्धर कोष्ठादित्यादि । उद्ध
 उत्पदनेनादानेव विग्रहः । उद्धरशब्दस्य विवरण देहीति । काष्ठादिति उद्धरशब्द
 काष्ठादुत्सुजायामूनम् । ममाम्भेन चेतर्तेति । जहिजाडमिति आभीक्ष्णेन ।

३॥ नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः । ७५८ तस्मान्नुडचि ।

इ—नबो नस्येति । उत्तरपद इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 उशिति सिद्धे लोपवचनम् अकब्राह्मण इति साकच्कार्यमित्याहुः । अब्राह्मण इति ।
 आरोपितत्वं नञर्थः । आरोपितत्वं च ब्राह्मणत्वद्वारा ब्राह्मणेऽन्वेति । आरोपितब्राह्मणत्ववा-
 नञे नञे बोधः । अर्थाद् ब्राह्मणभिन इति पर्यवस्यति । केचित् तु नम् भिनवाची, ब्राह्मणाद्भिन्न
 इत्याहुः । तद्युक्तम्, ब्राह्मणाद्भिन्न इत्यर्थे पूर्वपदप्राधान्यापत्तेः । तथा च 'उत्तरपदा-
 धानस्तत्पुरुष' इति भाष्योद्धोपो विरुध्येत । किं च अते, अतस्मै, अतस्मादित्यादौ सर्वनाम-
 शीभावास्मायादिकं न स्यात्, तच्छब्दार्थस्य नञर्थं प्रति विशेषणत्वे अप्रधानत्वात् 'संज्ञोप-
 नीभूतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेः । तथा अस इत्यादौ 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति
 अन्त्यगंतव्यदादिकार्यसत्त्वं च न स्यात् । अनेकमित्यत्र एकवचनानुपपत्तिश्च । एकभिन्नस्य
 त्वासंभवेन द्वित्ववहुत्वनियमेन च द्विवहुवचनापत्तेः । तथा सति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति
 अपद्येत, 'एतत्तदोःसुलोपः—' इत्यत्र अनञसमासग्रहणं चात्र लिङ्गम् । तद्धि असः शिवः,
 शिव इत्यादौ सुलोपाभावार्थम् । तद्भिन्नः एतद्भिन्नः इत्यर्थे तु तच्छब्दार्थस्य उप-
 र्जनतया त्यदाद्यत्वानापत्तौ हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादु-
 रपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तमनुसृत्य आरोपितत्वमेव नञर्थं इति युक्तम् । विस्तरस्तु
 डमनोरमायां शब्दरत्ने मञ्जूपायां च ज्ञेयः । प्राचीनास्तु 'तत्सादृश्यमभावश्च तद-
 त्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञार्थाः पट् प्रकीर्तिताः' इति पठित्वा अब्राह्मणः;
 पापम्, अनञ्चः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, अवर्म इत्यु-
 ज्जहुः । तत्र सादृश्यादिकं प्रकरणादिगम्यमित्याहुः । तस्मान्नुडचि । तच्छब्देन
 आह स जहिजोडः । एवं जहि स्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः । नम् । इह
 लोपो नञः' इत्यत्र विशेषणार्थो अकारः । तत्फलं च नैकधेत्यत्रलोपः । 'अव्यये
 लुक्निपातानाम्' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं अकारोच्चारणमित्यन्ये । सुपा सह
 नमस्यत इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथा हि आरोपितत्वं नञा
 शोच्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दाद् 'आरोपितो ब्राह्मणः' इति बोधे अर्थाद् 'ब्राह्मण-
 भन्नः' इत्यर्थः पर्यवस्यति । अतएवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यं
 सध्यति । तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्वधिम् । 'एतत्तदोः—'
 इति सूत्रे अनञसमासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसन्धेयम् । नलोपो
 नञः । 'नञोऽञ्' इति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्यम् । तेन नञोऽञ्चि अक-
 ब्राह्मणः, अकनञ्च इत्यादि सिद्धमित्याहुः । उत्तरपद इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्य-
 धिकारादिति भावः । उत्तरपदे किम्, घटो नास्ति पटो नास्ति । नञ्वेवमपि
 स्वैर्णार्थः' इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत् । अब्राहुः—उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन । नञं
 विशेष्य 'पूर्वपदभूतस्य नञः' इति व्याख्यानान्न भवति । 'द्वीपुंसाभ्याम्—' इति
 विहितस्य नञ्प्रत्यस्यापूर्वपदत्वात् । अतएव चात्र 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव
 ग्रहणम्' इति परिभाषा नोपनिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नप्रत्ययान्तस्य

(६-३-७४) लुप्तनकारान्न उत्तरपदस्याजादेर्नुडागम स्यात् । अनश्च । इ
भाष्येऽप्ययीभावेन सहाय विकल्प्यते । 'रथाहागमलघ्वमदेहा प्रयोजनम्
'अनुनायाममहितम्' (वा ११६७) इति च भाष्यवातिप्रयोगान् । तेन
परवाच्य, अविवाद, अविघ्नम् इत्यादि सिद्धम् । 'नञा नलोपस्तिङि' इति

पूर्वसूत्रावगता लुप्तनकारो नञ् परामुदयते । उत्तरपद इयनुवृत्तम् अचोत्पन्नत्वे
तदार्थिनिधि । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो वलीयान् परत्रात्' इतिपरिभाषया
पष्ठो प्रकल्पयति । तदाह-उत्पन्नकारादिति । अनश्च इति । ममाने मति
नकारस्य लप तत्परिसिद्धाकारस्य नुट्, टकार इत्, उकार उच्चारणार्थं । टित्वादाय
इति भावः । नुक् तु न इत् । इमुट्प्रसङ्गात् । ननु 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्या
विघ्नानामभाव इत्यर्थे नञ्त्पुरुषे सति परवन्लिङ्गत्व अविघ्न इति स्यात् । न च अ
भावे अव्ययीभावेन तन्निश्चिरिति वाच्यम्, अव्ययीभावस्य निर्मात्रकमित्यादौ सात्त
घतया परत्वात्तत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गादित्यत आह-अर्थाभाव इति । रक्षेति ! पस्प
द्विकभावे इदं वाक्यम् । रथा च ऊहश्च आगमश्च लघु च असदेहश्च इति इन्द्र
'परवन्लिङ्गम्-' इति पुस्त्वम् । अत्र मदेहाभाव इत्यर्थे असदेहशब्दस्य असदेहा इ
प्रयोगान् तत्पुरुषा विज्ञायत । अव्ययीभावे रथाहागमलघ्वसदेहमिति स्यात् । अनुना
यामसहितमिति । 'पर सनिकय सहिता' इति सूत्रे पठितमिदं वानिकम् । अनुना
या वृत्तौ सहिताभाव इत्यर्थः । अत्र अव्ययीभावे मति अमहितमिति प्रयोगाद् अव्ययी
भावेऽपि अथाभावा नञा गम्या भवतीति विज्ञायते । अन्यथा तत्पुरुषे सति परव
न्लिङ्गत्वादमहितेति स्यात् । तत्रच नञा गम्ये अभावे तत्पुरुषाव्ययीभावयाविकल्प इति
स्थितम् । तेनेति । अनुपगच्छिरित्यत्र अविवाद इत्यत्र च तत्पुरुष, अविघ्नमित्यत्र
अव्ययीभावश्च सिध्यतीत्यर्थः । शब्देन्दुशेखरे तु अथवा प्रपञ्चितम् । नञो नलो
पस्तिङि श्लेष इति । 'न लापा नञ' इति सूत्रस्यवार्तिकमिदम् । नञा नकारस्य

पूर्वपदत्व समवत्येवति 'प्रत्ययाप्रत्ययया-' इत्यनुपनिषत् एवेति वाच्यम् । 'हृदयम्
हृल्लेख-' इति सूत्रे अगृहणात्पृथगृह्येऽग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्वय
नास्ति' इति ज्ञापनात् । यद्वा 'अनूर्ध्वमस्तवान्-' 'विमक्तावप्रथमाम्याम्' इत्यादिनापवा
'नलापा नञ' इत्यत्राप्ययमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति । तस्मान्नुडच्च । 'इ ति
भृत्' इत्यत्रेवाचीति सप्तमा पष्ठो प्रकल्प्यत इत्याह-अजादेरिति । अत्र उत्तरपदसि
ध्यात् 'यस्मिन्निधि-' इति तदादित्रिविकल्प्यत इति भावः । अनश्च इति । नुट् परादि
अपदान्त्वाद् 'टमा ह्रस्वान्-' इति इमुएन भवति । ननु 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु'
परत्वात्तत्पुरुष स्यादव्ययीभावस्य निर्मात्रकादौ सावकाशत्वाद् । अथवा अनुपलब्धि,
अविवाद इति न सिद्धधेदित्याशङ्क्याह-अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि । अपि
तन्मिति । यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निधि बहुब्रीहिणा अविघ्न कर्मणादिप्रयो
गमिदयति, तथापि 'उत्तर कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादिप्रयोगा अव्ययीभाव विना स्वरसता न
मिदयन्तीति भावः । नञो नलोप इति । निरन्नेन समामाभावादप्राप्ते वचनम् । अपचसीति ।

३९८४) । अपचसि त्वं जाल्म । नैकधा इत्यादौ तु नशब्देन सह 'सुपा'
 ६४९) इति - समासः । ७५९ नभ्राणनपात्रवेदानासत्यानमुचिन-
 । नखनपुंसकनक्षत्रनक्रनक्वेषु प्रकृत्या । (६-३-७५) पाद् इति शत्रन्तः । वेदा
 नमुञ्जन्तः । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति
 चः । न कुलमस्य । न खमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः
 कभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः भरतेर्वा क्षत्रमिति
 त्यते । न क्रामतीति नक्रः । 'क्रमेडः' । न अकमस्मिन्निति नाकः । ७६०
 ISप्राणिष्वन्यतरस्याम् । (६-३-७७) नग इत्यत्र नञ्प्रकृत्या वा ।
 अगाः पर्वताः । अप्राणिषु इति किम्—अगो वृषलः शीतेन । 'नित्यं
 आ—' (सू ७११) इत्यतो नित्यम् इत्यनुवर्तमाने—७६१ कुगतिप्रादयः ।
 -२-१८) एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ।
 त्थ' (सू २३) इत्यनुवर्तमाने । ७६२ ऊर्यादिच्चिबडाचश्च । (१-
 ६१) एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटा-

नः स्यात् तिङि परे निन्दायामिति वक्तव्यमित्यर्थः । अपचसि त्वं जाल्मेति । कुत्सितं
 सीत्यर्थः । अत्र अ इति भिन्नं पदम्, तिङन्तेन समासाभावात् । वार्तिकमिदं प्रसङ्गादुप-
 स्तम् । नञ्समानार्थकेन अ इत्यव्ययेनापि सिद्धमिदमिति वार्तिकं विफलमेव । केचित्तु
 मादेव वार्तिकादव्ययेषु अ इत्यस्य पाठः अप्रामाणिक इत्याहुः । ननु नैकधेत्यत्रापि नञ्स-
 सि 'न लोपो नञः' इति नकारस्य लोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि अनेकधेत्येव स्यादित्यत
 ह—नैकधेत्यादौ त्विति । एतदर्थमेव 'नञ्' इति सूत्रे 'न लोपो नञः' इति सूत्रे च
 नारानुवन्वग्रहणमिति भावः । नभ्राणनपात् । सुगमम् । अनुवर्तमान इति । समास-
 धयो वक्ष्यन्त इति शेषः । कुगतिप्रादयः । समस्यन्त इति । स तत्पुरुष इत्यपि ज्ञेयम् ।
 त्सितः पुरुष इति । नित्यसमासत्वाद्स्वविग्रहः । कुत्सितार्थकस्य कु इत्यव्ययस्यैवात्र
 षणम्, न तु पृथ्वीपर्यायस्य, गत्यादिसाहचर्यात् । गतिश्चेत्यनुवर्तमान इति । क्रियायोग
 ति चेति बोध्यम् । ऊर्यादिच्चिबडाचश्च । चिबडाचौ प्रत्ययौ । ऊरीकृत्येति । ऊरीत्य-
 यमङ्गीकारे, तस्य कृत्वेत्यनेन गतिसमासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । शुक्लीकृत्येति ।
 शुक्ले शुक्लं कृत्वेत्यर्थः । 'कृम्वस्तियोगे—' इत्यभूततद्भावे चिबः । गतिसमासे सति क्त्वो ल्यप्,

त्सितं पचसीत्यर्थः । नशब्देनेति । नञा समासे त्वनेकधेत्येव स्यादिति भावः ।
 भ्राट् । सत्सु साधवः सत्याः । 'तत्र साधुः' इति यत् । न सत्या असत्याः ।
 असत्या नासत्याः । इह बहुवचनमधिवक्षितम् । तेन 'नासत्यावधिनौ दस्रौ' इति
 षड्ढम् । नमुचिरिति । 'सर्वधातुभ्य इन्' । 'इगुपधात्कित्' इति कित्वात्त गुणः ।
 भरतेः क्षीयतेर्वेति । 'क्षर संचलने' भ्वादिः । 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः ।
 गति । कुशब्दोऽत्राव्ययं गृह्यते, न तु पृथिवीवाचकः, गत्यादिसाहचर्यात् ।
 ऊर्यादिच्चिबडाचश्च । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—क्रियायोग
 इति । चिबडाचौ कृम्वस्तियोगे विहितौ तत्साहचर्याद्व्युत्पन्नामपि तत्रैव गतिसंज्ञा ।

कृत्य । 'कारिकाशब्दस्यापमख्यानम्' (वा ११३२) कारिका क्रिया । कारिका-
कृत्य । ७६३ अनुकरणं चानितिपरम् । (१-४-६२) खाट्कृत्य । अनिति-
पर निम्-साडिति कृत्या निरधीवत् । ७६४ आदरानादरयोः सदसती ।

वेगभूतश्चेति वक्ष्याम । 'अस्य च्चौ' इति ईत्वम् । पटपटाकृत्येति । पटपट इति शब्द
कृत्वेत्यर्थं । 'अन्यत्रानुकरणाद्यथजवराधादिनिनी डाच्' इति पटच्छब्दाद्डाचि द्वित्यम्,
नियोग । 'नियमाग्नेदिने डाचि' इति तकारपठारया पकार एकादेश । गतिममापे
क्त्वा ल्यप् । कारिकाशब्दस्योपमख्यानमिति । गतिमजाया इति शेष । कारि-
काशब्द व्याचष्टे—कारिका क्रियेति । 'क्रिया मित्' इत्यधिकारे धावर्थनिदेशे
ष्वुल् । कारिकाकृत्येति । क्रिया कृत्यत्यर्थं । द्वितीयान्नस्य गतिममामे क्त्वा ल्यप्,
मुख्ये कारिकाशब्दात् न वर्जिताची, न इत्तावाची च, व्याख्यानात् । अनुक-
रणं चानितिपरम् । अनुकरण गतिसज्ञ म्याद् इतिपर वर्जयित्वेत्यर्थं । खाट्कृ-
त्येति । साडिति शब्द कृत्वेत्यर्थं । गतिममाम क्त्वा ल्यप् । खाडिति कृत्वेति ।
न चात्र इतिशब्देन व्यवहितत्व क्रियायागाभावादेव गति सज्ञा न भविष्यति, तत्किम-
निनिपरग्रहणेति वाच्यम्, यत्रात्रयचित्क्रियायागमत्वान् । 'ते प्राग्घाता' इति सूत्र तु
ने गतुपसर्गा धाता प्राग्नेत्र प्रयज्या, न तु परत इति प्रयागनियमपरमेवति भाव ।
आदरानादरयोः सदसती । मदिति अमदिति च अव्यये आदरानादरयोः क्रमेण

तेनेह न-ऊरीपस्त्वा । मात्रादिश्रुत्ये तु 'आचि प्राडु शब्दौ मुक्त्वा अन्येषा करानितेन
यागे गतिमज्ञा' इति स्थितम् । तथैवादाहरति—ऊरीकृत्येति । एतच्च मनारपानुमारे-
षानम् । वन्तुस्तु ऊरीभूयेति भाष्यादाहर्गादिद्मानमुदाहरति, ऊरीकृते वचनरितुं गुणम् ।
संज्ञान्तं ममामस्तत्त्वं च ल्यप्रिति बोध्यम् । ऊरी उररी एतावद्गीतारे । आचि शब्दस्य तु
माणाप्रभृतिषु पाठान् क्त्वा या गतिमजायित्वम्, भ्वस्तियागे एतेन नियमिति वाध्यम् ।
नथ तर्हि 'बाणोमदनिशङ्खमयादिदक्षुषा भवदमात्रिव राग' इति माध इति चेत् ।
अत्राह—'ते प्राग्घाता' इति सूत्रस्य प्रयागनियमार्थत्वपक्षे प्रकृते अनुपगतावपि सज्ञानिय-
मार्थपक्षे दागनेशात्पि नास्तीति ।—शुभ्रतीति । कृष्यधिक्येने सपत्र कर्त्तरि च्चि ।
'अस्य च्चौ' इतीकार । पटपटाकृत्येति । डाचि बहुल द्वे भवन इति पटच्छब्दस्य द्वित्वम् ।
'अन्यत्रानुकरणाद्-' इति डाचि नियोग । 'नियमाग्नेदिने डाचि' इति तकारपठारयो
पठार एकादेश । नियामाया ममाशार्थं सूत्रे चकार । तेन ऊरीकृतमित्यत्र 'गतिममामर'
इति पूर्वपदप्रकृतित्वरे क्रियमाणे नियानप्रयुक्तमाशुसत्त्व भवति । कारिकेति । भावे
'पर्यायाहं—'इति एतुम् । तदाह—क्रियेति । 'क्रियायगे, इत्यनेन कारिका-
शब्दस्य विरोधान् इत्तावाची कारिकाशब्दात् न गृह्यत इति भाव । क्रिया-
शब्दात् मर्यादास्थितिरर्थं । यत्न इत्यने । अनुकरणं चा । 'ते प्राग् घाता'
स्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनतीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति । अनिति परं किमिति ।
इतस्तु प्रयागनियमपक्षे खाडियनुकरास्थेनिसादे परे गतिमसंज्ञानिगारणायातिनि-
परनित्यादस्यकमिति प्रत्युदाहरति—खाडिति कृत्येति । मत्वा संज्ञायाम् एष

(१-४-६३) सत्कृत्य । असत्कृत्य । ७६५ भूपणेऽलम् । (१-४-६४), अलंकृत्य । भूपणे किम्-अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । 'अनुकरणम्-' (सू ७६३) इत्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृत्विवपया । ७६६ अन्तरपरिग्रहे । (१-४-६५) अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम्-अन्तर्हृत्वा गतः । हृतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । ७६७ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते । (१-४-६६) कणेहृत्य पयः पिवति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिष्पको निपातः अभिलापातिशये वर्तते । मनश्शब्दोऽप्यत्रैव । ७६८ पुरो-

विद्यमाने गतिसंज्ञकेस्त इत्यर्थः । सत्कृत्येति । आदरं कृत्वेत्यर्थः असत्कृत्येति । अनादरं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । भूपणेऽलम् । भूपणे विद्यमानम् अलमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । अलंकृत्येति । कटकादिवारणेन परिष्कारं कृत्वेत्यर्थः । कृञ्विपद्येति । कृञ्योग एव भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु संकोचे प्रमाणाभावाद् धात्वन्तरयोगेऽपि त्रिसूत्रीप्रवृत्तिर्युक्ता । अत एव अलं भुवत्वा ओदनं गत इति वृत्तिकृता प्रत्युदाहृतम् । अन्तरपरिग्रहे । अपरिग्रहे वर्तमानम् अन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । हृतं परिगृह्येति । हृत्वा गमनं हृतम् अपरिगृह्य परिगृह्य वा भवति । तत्र आद्यमुदाहरणम्, द्वितीयं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अपरिग्रह इति प्रयोगोपाधिरेव, न तु वाच्यकाटिप्रविष्टम् । कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते । कणे शब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञकौ स्तः । अत्यन्ताभिलाषः श्रद्धा, तस्या निवृत्तिः प्रतीघातः । कणेहृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । मनोहृत्येति । पयः पिवतीत्यनुपज्यते । ननु समाने कृते कणे इति सप्तम्याः कथं न लुगित्यत आह—कणे शब्द इति । ननु श्रद्धाप्रतीघातस्य कथमिहावगतिः, श्रद्धावाचकशब्दाभावात् । मनसो घाते सति कथं वा पयःपानमित्यत आह—अभिलापातिशय इति । कणेशब्द इत्यनुपज्यते । 'परावरयोगे च' इति सूत्रेण क्त्वा । अभिलापनिवृत्तिपर्यन्तं पयः पिवतीत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघाते किम् ? कणे हृत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणः, तद्विषये हृत्वा गत इत्यर्थः । मनो हृत्वा गत, विपपानादौ मनःप्रवृत्ति प्रतिवच्य गत

प्रयोगो नैव स्यात्, किन्तु 'इति खाट्कृत्य' इत्येव स्यादिति भावः । न च 'इति खाट्कृत्य' इति न भवति, इतेः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिपेवादिति वाच्यम्, 'अनितिपरम्' इत्यत्र इतिः परो यस्मात्तद् इतिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्त्पुरुषाश्रयणात् । स्यादेतत्—अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्वाधम्, किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत्, अत्राहुः—इतिकृत्वेति समुदाय एवायं कृत्वेत्यर्थे वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः, इति तद्घटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वात्स्येव क्रियायोग इति । हृतं परिगृह्येति । हृत्वा गमनं द्विधा—हृतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणम्, द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रह इति च प्रयोगोपाधिः, न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः । कणेहृत्येति । अत्यन्तमभिलाष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिवतीत्यर्थः । तथा च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतीघातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणे हृत्वा गतः । सूक्ष्म-

ऽव्ययम् । (१-४-६७) पुरस्कृत्य । ७६९ अस्तं च । (१-४-६८) अस्त-
मिति मान्तमव्ययं गतिमंज्ञं स्यात् । अस्नागत्य । ७७० अच्छ गत्यर्थवदेपु ।
(१-४-६९) अव्ययम् इत्येव । अच्छागत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा
उक्त्वा चेत्यर्थं । अव्ययं किम्-जलमच्छं गच्छति । ७७१ अदाऽनुपदेशो ।
(१-४-७०) अद-कृत्य अद-कृतम् । परं प्रत्युपदेशो प्रत्युदाहरणम्-अद-
कृत्वा अद कृत् । ७७२ तिरोऽन्तर्धौ । (१-४-७१) तिरोभूय । ७७३
विभाषा कृचि । (१-४-७२) । तिरस्कृत्य, तिर-कृत्य, तिर कृत्वा ।

इत्यर्थं । पुरोऽव्ययम् । पुर इत्यव्ययं गतिमंज्ञकं स्यात् । पुरस्कृत्येति । गति-
समासे क्वो ल्यप् । अव्ययं किम् ? पुरम्, पुरो, पुर कृत्वा गत । अस्तम् च । पूर्ववृत्त-
दव्ययमित्यनुवर्तत इत्याह—मान्तमव्ययमिति । अस्तङ्गतयेति । तिरावानं प्राप्येत्यर्थं ।
अव्ययं किम् ? काण्डम् अस्नं कृत्वा । प्रक्षिप्तं कृत्वेत्यर्थं । अच्छगत्यर्थवदेपु । गत्यर्थ-
धानुषु वदनात् च प्रयुज्यमानेषु अच्छेत्यव्ययं गतिमंज्ञकं स्यात् । अच्छगत्येति । गतिममामे
क्वो ल्यप् । अच्छोद्येति । वदवानो. क.त्वा । गतिममामे क्वो ल्यप् । अच्छेत्यव्ययमभि-
मुख्ये, तत्रया-वतिरच्छतीति । तदाह-अभिमुखमिति । जलमच्छं गच्छतीति ।
अत्राच्छान्दस्य नाव्ययत्वम्, न गतिमंज्ञा, नापि 'प्राप्तीश्वरगन्तिनाना' इत्यधिकृत-
निपातमंज्ञा । निपातत्वे सति हि अव्ययत्वात् निमित्तियुक्त्वा स्यादिति भावः । अदो-
ऽनुपदेशो । अदस्यब्द अनुपदेशो गतिमंज्ञः स्यात् । अद-कृत्येति । गतिस-
मामे क्वो ल्यप् । अमु यज्ञं कृत्वेत्यर्थं तु मुल्लुक् च । अद-कृतमिति । 'गतिर-
न्तर' इति स्वर. फलम् । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । परं
प्रतीति । अद. कृत्वित्यादावित्यर्थं । तिरोऽन्तर्धौ । अन्तर्धः व्यवधानम्, तत्र
तिरम् इत्यव्ययं गतिमंज्ञकं स्यादित्यर्थं । तिरोभूयेति । गतिसमामे क्वो ल्यप् ।
अवहितो भूत्वेत्यर्थं । विभाषा कृचि । इति प्रयुज्यमाने तिरस् इत्यव्ययं गति-
मंज्ञं वा स्यादित्यर्थं । तिरस्कृत्य तिर-कृत्येति । गतिमंज्ञापदेशे गतिममामे क्वो
ल्यप् । 'तिरमोज्यतरस्याम्' इति सन्धविकल्पः । तिरः कृत्वेति । गतित्वाभाव
पक्षे सत्वमपि न भवति, तद्विधौ गतिप्रहणानुवर्त्तते रत्याह । केचित्तु निरस्वार इति

स्त्रण्डुलावयवः कण, तस्मिन् हृत्वेत्यर्थं । पुरस्कृत्येति । 'पूर्वावरातरागात्-' इत्य-
सिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । 'नमस्पुरसो-' इति विमर्गस्य मः । 'अमुं पुरं पश्यति'
इत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण द्विसि प्रत्ययगित्वात्मत्वाभावः । अव्ययं किम्, पुरं पुरो
पुर कृत्वा गत । अस्तम् च । अव्ययमिति किम्, अस्नं कृत्वा काण्डं गतः, क्षिप्त-
मित्यर्थः । अच्छमिति । सत्या हि गतिमंज्ञाया निपातसंज्ञावर्त्तनाद्यव्ययत्वात्मुल्लुक्
स्यादिति भावः । अद-कृत्येति । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति 'अद-कृतम्' इति-
तदेदमुदाहरणम् । 'गतिरन्तर.' इति पूर्ववदप्रवृत्तिश्वरेणाद्युदात्तम् ।
प्रत्युदातरणमिति । अद-कृत्वा अद-कृत्वित्यादावित्यर्थः । तिरोऽन्तर्धौ । अन्तर्धौ
किम्, तिरोभूत्वा स्थित । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः । विभाषा कृचि । तिर-कृत्वेति ।

७७४ उपाजेन्वाजे । (१-४-७३) । एतौ कृत्रि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य वलमावायेत्यर्थः ।

७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च । (१-४-७४) कृत्रि वा गतिसंज्ञानि स्युः । 'च्यर्थ इति वाच्यम्' (वा ११४२) । साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा । लवणकृत्य, लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् । ७७६ अनत्याधान उरसिमनसी । (१-४-७५) । उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणम्, तत्र न । उरसि कृत्वा पाणि शेते । ७७७ मध्ये पदे निवचने च । (१-४-७६) एते कृत्रि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य, पदे कृत्वा ।

परिभवे प्रयोगदर्शनात् सत्वविधौ गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । उपाजेऽन्वाजे । उपाजेकृत्येति । गतिसंज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अन्वाजेकृत्येत्यपि तथैव । उपाजे, अन्वाजे इत्यव्यये दुर्बलस्य वलाधाने वर्तते । तदाह—दुर्बलस्येति । साक्षात्प्रभृतीनि च । शेष-पूरणेन सूत्रं व्याचष्टं—कृत्रि वेति । साक्षादित्यव्ययम् । च्यर्थ इति । अभूततद्भावे गम्ये सतीति वक्तव्यमित्यर्थः । साक्षात्कृत्येति । अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं कृत्वेत्यर्थः । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । तत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह—मान्तत्वमिति । लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम् आद्यम् इति पञ्चानां साक्षात्प्रभृतिगणे मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः । अनत्याधाने । उरसि मनसि इति विभक्तिप्रतिरूपके अव्यये गतिसंज्ञे वा स्तः अनत्याधाने । उरसिकृत्येति । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । इह अत्याधानं न गम्यत इत्याह—अभ्युपगम्येत्यर्थ इति । मनसिकृत्येति । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । इहापि नात्याधानं गम्यत इत्याह—निश्चित्येत्यर्थ इति । अत्याधानशब्दं विवृण्वन् तस्य प्रयोजनमाह—अत्याधानमुपश्लेषणमिति । संयोग इत्यर्थः । उरसि कृत्येति । उरसि पाणि निधाय शेते इत्यर्थः । अत्र पाणिसंश्लेषणावगमान्न गतिसंज्ञेति भावः । मध्ये पदे । गतित्वे तदभावे च त्रयाणामेदन्तत्वं निपात्यते । मध्ये कृत्वेति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । मध्यं कृत्वेत्यर्थः । पदेकृत्येति । गतिसमासे

गतित्वाभावपक्षे 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । माववस्तु—पराभवे तिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्ति केचिन्नेच्छन्तीत्याह—उपाजेऽन्वाजे । एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते, तदाह—दुर्बलस्येति । साक्षात्प्रभृ । साक्षात् । मिथ्या । अमा । अद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । अविस् । इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । साक्षात्कृत्येति । असाक्षाद्भूतं यथा साक्षाद् भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । च्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधाद् 'ऊर्यादिच्चिडाचश्च' इति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्धि पाक्षिकम्, गतिसंज्ञासंनियोगेनेह गणे निपातनात् । भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि त्रैरूप्यं निर्वाधम् । अनत्या । उरसिमनसी-

निवचनकृत्य, निवचने कृत्वा । वाच नियम्येत्यर्थं । ७७८ नित्य हस्तेपाणावु
 पयमने (१-४-७७) कृत्ति । उपयमन विवाह । स्वीकारमानमित्यन्ये ।
 हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । ७७९ प्राध्व धन्धने । (१-४-७८) प्राध्वम् इत्यध्व
 यम् । प्राध्वकृत्य । ध्वननानुकृत्य कृत्वेत्यथ । प्रार्थनादिना त्वानुकृत्वकरणे
 प्राध्व कृत्वा । ७८० जीविकोपनिपटाद्यौषम्ये । (१-४-७९) जीविका
 मिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिपटमिव कृत्वा उपनिपटकृत्य । औषम्ये किम्-
 जीविका कृत्वा । प्रादिग्रहणमगयर्थम् । सुपुरुष । अत्र वार्तिकानि । 'प्रादयो

क्त्वो ल्यप् । पद कृत्वेत्यर्थं । निवचनेकृत्येति । वचनाभावर कृत्वेत्यर्थं । तदाह—वाच
 नियम्येत्यर्थं इति । वचनस्य अभावा निवचनम् । अर्थाभावे अव्ययीभाव इति भाव ।
 नित्य हस्ते । शेषपुरणेन सूत्र व्याचष्टे—कृचीति । हस्ते इति पाणाविनि च शब्दो कृत्ति
 नित्य गतिमज्ञौ भवत उपयमन इति यावत् । हस्तेकृत्य पाणौकृत्येति । कया स्वीकर्तुं
 पाणिं गृहीत्वेत्यर्थं । एदन्तत्वमौदनत्व चानयानिपात्यते । उपयमन किम् ? हस्ते कृत्वा सुवर्ण
 गत । अन्यदोषमिति बुद्ध्या दातु परावृत्त इत्यर्थं । प्राध्व धन्धने । प्राध्वमिति न द्वितीया
 न्तमित्याह—प्राध्वमित्यध्वयमिति । ध्वनन गम्ये प्राध्वमित्यध्वय गतिम न च स्यादित्यर्थं ।
 प्राध्वकृत्वैति । गतिमगामे क्त्वा ल्यप् । अत्र प्राध्वमिति मान्तमव्यय ध्वनन धानु
 कृत्ये वतने, तदाह—धन्धनेनेति । ध्वननग्रहणस्य प्रयोजनमाह—प्रार्थनादि-
 नेति । जीविकोपनिप । उपमेव औषम्यम्, तस्मिन्निपमे जीविकाराध, उपनिप-
 च्छदश्च कृत्वा योते गतिमज्ञौ स्त । जीविकामिवेति । अशनयानादिजीवनो-
 पाया जीविका । तामिव अवश्य कृत्वेत्यर्थं । जीविकाकृत्येति । गतिमगामे क्त्वा
 ल्यप् । उपनिपटमिव कृत्वैति । उपनिपट वेदान्तभाग तामिव रहमि ग्राह्येव
 कृत्वेत्यर्थं । उपनिपटकृत्येति । गतिमगामे क्त्वो ल्यप् । उभयत्रापि सुबुद्धि ।
 तदेव 'कुगतिप्रादय' इत्यत्र यगतिमगामा प्रपञ्चिता । ननु गतिग्रहणेनैव सिद्धे प्रादि
 ग्रहण व्यर्थमित्यत्र आह—प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति । सुपुरुष इति । अत्र
 क्रियायोगाभावादगति वेत्ति समास । सा पूजार्थकृत्वेषु धानुवाच्यक्रियायोगाभावात्
 गतिवम् । भाष्ये तु 'कुगतिप्रादय' इति सूत्रमपनीय तत्स्थाने 'क्वाङ्स्वनिदुर्गतय
 ममम्यन्त इति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'कुग्राहा, वाक्डार, मुग्राहाण, अग्राहाण,

विभक्तिप्रतिस्पर्त्री । मध्ये पदे । 'विभाषा कृत्ति' इति वर्तते । चकाराद् 'अनया-
 धान' इति च । एषामनयापानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपायते, न तु गति
 सज्ञानमित्याने । अनयावान किम्, पदे कृत्वा शिरो नमति । वाच नियम्येति ।
 निवचन हि वचनाभावर । अर्थाभावेव्ययीभाव । नित्य हस्ते । उपयमनरूपार्थं
 एवैतयोरेदन्तत्वमौदनत्व च निपायते । हस्तेकृत्येति । परिणीयेयर्थं । उपयमने
 किम्, हस्ते कृत्वा कार्यापि गत । स्वीकारमात्रमिति पदे तु नात्रमिति बुद्ध्या परावृत्त्य
 क्षान्तय गत इति याज्यन् । एव तत्रैव गतिमगाममुदाहृत्य प्रादिसमामान् वक्तुमार-
 भते । प्रादिग्रहणमिति । सुपुरुष इति । क्रियायोगाभावाद् गतित्वाभावात् ।

गताद्यर्थे प्रथमया' (वा १३३५) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । 'अत्यादयः, क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया' (वा १३३६) । अतिक्रान्तो मालामतिमालः । 'अवाद्यः
क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा १३३७) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । 'पर्या-
दया ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (वा १३३८) । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यव्ययनः ।
'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा १३३९) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौ-
शाम्बिः । 'कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' (वा १३४०) वृक्षं प्रति । ७८१ तत्रो-
पपदं सप्तमीस्थम् । (३-१-९२) सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणि-' (सू २९१३)

दुर्ब्राह्मणः, दूरीकृत्य' इत्युदाहृतम् । स्वती पूजायाम्, दुर्निन्दायाम्, आडोपदर्थे कुः पापायें
इति सौनागव्याकरणवचनम् इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र वार्तिकानीति । 'प्रादयो गताद्यर्थे
समस्यन्त इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठित्वा तत्र व्यवस्थापकानि पञ्च वार्तिकानि सौनाग-
व्याकरणसिद्धानि भाष्ये यानि पठितानि तानि प्रदर्शयन्त इत्यर्थः । प्रादय इति । गताद्यर्थे
विद्यमानाः प्रादयः समस्यन्त इत्यर्थः । प्रगत आचार्य इति । प्रेत्यस्य विवरणं गत
इति, गत आचार्य इत्येव अस्त्रपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात् । अभिगतो मुखम् अभिमुखः,
प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि । अत्यादय इति । क्रान्ताद्यर्थे अत्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः ।
अतिक्रान्तो मालामिति । अतिशब्दः क्रान्ते वर्तते । क्रान्तो मालामित्यस्वपदविग्रहः । तत्र
क्रमुधातोरतिक्रमणमर्थः । अतिमाल इति । 'एकविभक्ति च-' इति मालाशब्दस्य उप-
सर्जनत्वाद् 'गोत्रियोः' इति ह्रस्वः । अवाद्य इति । क्रुष्टाद्यर्थे अवाद्यः समस्यन्त
इत्यर्थः । अवकोकिल इति । कोकिलया आहूत इत्यर्थः । पर्यादय इति ।
ग्लानाद्यर्थे पर्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः । अध्ययनाय अध्ययनार्थम्, तेन श्रान्त इत्यर्थः ।
परिरत्र ग्लाने वर्तते । निरादय इति । क्रान्ताद्यर्थे निरादयः समस्यन्त इत्यर्थः ।
निष्कौशाम्बिरिति । अतिमालवद् ह्रस्वः । निरित्यव्ययं निर्गमने वर्तते । कर्म-
प्रवचनीयानां प्रतिषेध इति । वार्तिकमेतत् । वृक्षं प्रतीति । 'लक्षणेत्यम्-'
इति कर्मप्रवचनीयत्वान्न प्रादिसमासः । इदं तु वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अथोपपद-
समासं वक्ष्यन्नुपपदसंज्ञामाह--तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । अधिकारोज्यम् ।
सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । सप्तम्यन्ते पदे वाच्यवाचकभावसंक्वेन तिष्ठतीति सप्तमी-
स्थम् । सप्तम्यन्तवाच्यमिति यावत् । धातोरित्यधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमिदम् । ततश्च
तदधिकारान्तगतेषु 'कर्मण्यण्' इत्यादिसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तमुच्चारितं तदेव इह विवक्षि-
तम् । एवं च तदुदाहरणे कुम्भं करोति कुम्भकार इत्यत्र सप्तम्यन्तवाच्यं कुम्भादीति

अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थाप्रवचनानि पठ्यन्ते । प्रादय इति । आदिशब्द
उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम् । प्रगत आचार्य
इति । अनेन गतार्थे वृत्तिमस्त्रपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एवं प्रगतः
पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि । अत्यादय इति । आदिपदादभिगतो
मुखमभिमुखः । उद्गतां वेलामुद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् । अतिमाल
इति । 'गोत्रियोः-' इति ह्रस्वः । अवाद्य इति । आदिपदात् परिणद्धो वीरुषा

इत्यादी वच्चात्वेन स्थित कुम्भादि, तद्वाचक पदभुपपदमज्ञ स्यात् । तस्मिन् सत्येव वक्ष्यमाण प्रत्यय स्यात् । ७८० उपपदमितिङ् । (२-२-१९) उपपद

पर्यवसन्नम् । कुम्भादेश्च उपपदमज्ञाया प्रयोजनाभावात्तद्वाचकपदेषु विश्राम्यति । तथा च घातोरित्यविवारान्तर्गते कर्मणोऽद्यादिमूत्रे यत्सप्तम्यन्त कर्मणीत्यादि तद्वाच्य यत् कुम्भादि तद्वाचक पदम् उपपदमज्ञ स्यादित्यधिकृत वेदितव्यमित्यर्थं फलति । तदाह—सप्तम्यन्ते पद इत्यादिना । तत्र 'घाता कर्मण समानकृतृकात्-' इति, 'घातारेकाचा हलादे-' इति 'घातो' इति च क्रमेण त्रया घावधिकारा । तत्र प्रत्यासत्त्या तृतीयघावधिकारस्य-सप्तम्यन्तस्यैव ग्रहणाद् 'घातारेकाच - इत्याधिकारे 'ञ्चि लुटि' इत्यत्रसप्तम्यन्त न गृह्यते । अन्यथा कर्मणीयासाविव लुडन्ते अमूर्ध्न्यादावुपपदे घाता च्लिरित्यर्थं स्यात् । ननु तत्रेति व्यर्थम्, तृतीयघावधिकारस्य प्रहृतत्वादेव ग्रहणमभवादि यासङ्ख्याह—तस्मिन्श्च सत्येव वक्ष्यमाण प्रत्यय स्यादिति । अयमाशयः । तत्रेति भिन्न वाक्य क्रमव्यवस्थान्त योज्यम् । सप्तमीस्यमुपपदसज्ञ स्यात् । तत्र—तस्मिन्सति इति चाधिकृत वेदितव्यमिति । तथा चोपपदे सति वक्ष्यमाण प्रत्यय स्यादिति तत्रेत्यस्यार्थं फलति । तथा च 'कर्मण्यण्' इत्यत्र इदं सूत्रमुपस्थितम् । कर्मणोति सप्तम्यन्त प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते । सप्तमी-निर्देशस्तु उपपदमज्ञाप्रवृत्त्यर्थं । घातोरण् स्यात् कर्तव्ये, कर्मवाचक तु कुम्भादि-पदम् उपपदमज्ञ प्रत्येतव्यम्, तस्मिन्नुपपदे सत्येव अण् स्यादिति फलति । तस्मिन् सत्येवाण् स्यादित्यभाव तु कार इत्येवं क्वलादपि घाता कर्तव्ये अण्प्रत्यय स्यात् ।

परिवीर्यम् । सन्दो कर्मणा सवर्मेति । पर्यादय इति । आदिपदादुष्क मङ्ग्रामाम उत्सङ्ग्राम । अध्ययनायेति । तादर्थ्यं चतुर्यो । गुरुकुलवामादिना परिलानाध्य-यनार्थमित्यर्थः । निरादय इति । आदिपदादुष्कान्त कुलादुष्क । निगतमङ्गु-लिभ्या निरङ्गुल्म् । प्रतिपेध इति । 'कृगतिप्रादय' इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्य प्रतिपेध, स च 'सुराजा, अनिमत्ता' इति भाष्यादिश्रियागात्स्वनिभिन्नानामव कर्मप्रव-चनीयानामित्यर्थः । शृन् प्रतीति । 'लक्षण्यभूता-' इति कर्मप्रवचनीयत्वविधि-सामर्थ्यादिह समाप्ता नेति चेत्, तह अपिस्तुतमित्युदाहार्यम् । 'अपि स्तुयाद्विष्णुम्' इत्यादौ 'अपि पदार्थसंभावना-' इत्यस्य सावकाशात्वात्स्वरे विशेषमत्त्वाच्चेत्याहुः ।

तत्रोपपदम् । सप्तमीस्यमित्येतद्वाचकृष्टे—सप्तम्यन्त इत्यादिना तद्वाचक पदमिति । एतच्चापपदमित्यन्वर्थमज्ञावलाह्यम्यते । अत एव संज्ञाविधावपि सप्तमी ग्रहणेन सप्तम्यन्त गृह्यते । 'घाता' इति पृथगधिकारवलाद् 'मनिहिते घावनिनारे' इति लभ्यते । तेन 'ञ्चि लुटि' इत्यस्य लुडन्त अमूर्ध्न्यादावुपपदे घातोरित्यर्थो न भवति । तत्रग्रहण व्याचष्टे—तन्मिन् सत्येवेति । उपपदे सत्येवेत्यर्थं तत्रग्रहणाभाव तु 'घ कर्मणि घृन्' इत्यादाविव 'कर्मण्यण्' इत्यादावपि कर्मण्य निधेय अणित्याद्यर्थं स्यात् । तथा च कर्तव्येण प्रत्यया न स्यात् । किं च सप्तम्यन्त निर्देशस्य पददर्शनार्थतया चरितार्थ वा केवलादपि घाता कर्तव्येणप्रत्यय सन्नायेन, शृते तु तत्रग्रहणे कुम्भादुपपदस्य प्रत्ययान्तत्वा निमित्तवप्रतीया केवलादण्प्रत्यय-

सुवन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । 'माङि लुङ्' (सू २२१९) इति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् ।

कर्मणोति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु कुम्भकार इत्यादौ उपपदसंज्ञा प्राप्य 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमाससंपादनेन कुम्भ इत्यस्य कार इत्यस्य च साधुत्वप्रापणार्थतया चरितार्थः । तस्मि-

न्नुपपदे सत्प्रापणं स्थादित्युक्ते तु कुम्भाद्युपपदस्य अण्प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वावगमात् केवला-
वण्प्रत्ययः, उपपदसंज्ञायाः प्रत्ययविधिसंनियोगशिष्टत्वलाभात् । 'घः कर्मणि घृन्' 'भुवो भावे'

इत्यादौ सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरमेव, व्याख्यानादिति भाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । उपपदमतिङ् ।

सुवन्तमिति । 'मुवामन्विते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । समर्थेनेति । प्रथमान्तं समर्थे-

ग्रहणं तृतीयान्ततया विवरिणम्यत इति भावः । अतिङन्तश्चायं समास इति । सूत्रे

तिङिति तदन्तग्रहणमिति भावः । समासः तिङन्तघटितो न भवतीत्यर्थः । अतिङ् किम् ? कारको

ब्रजनि । 'तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्यायाम्' इति ब्रजतावुपपदे कृञो ष्वुल्, अका-

देशः । उपपदं समर्थेनेत्येतावत्युक्ते इहाप्युपपदसमासः स्यात् । अतः अतिङ्ग्रहणम् ।

नचैवं मुवित्यनुवृत्तेः प्रयाजनाभावः इति वाच्यम्, चर्मकार इत्यत्र नलोपार्थकत्वात् ।

उपपदमतिङन्तं समर्थेन समस्यत इति व्याख्याने तु सुविति नानुवर्तत । ततश्च

चर्मकार इत्यत्र नलोपो न स्यादिति भावः । कुम्भमिति । कुम्भं करोतीत्यर्थे 'कर्म-

ण्यण्' इति कर्मोभूतकुरभवाचकपदे उपपदे कृञ्घातोः कर्तरि अण्प्रत्यये 'अचो

ङिति' इति वृद्धौ रपरत्वे कारश्चः । तेन कुम्भशब्दस्य समासे कुम्भकारशब्द

इत्यर्थः । ननु कुम्भं करोतीति कथं विग्रहप्रदर्शनम्, अतिङन्तः समास इत्युक्तत्वा-

दित्यत आह—कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति । लोके

प्रयोगानहृत्वमलौकिकत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यरीत्या अलौकिक-

विग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तिः । कुम्भं करोतीति तदर्थप्रदर्शनमात्रमिति भावः । कुम्भ

अम् कार इत्यपपाठः, कृद्वागे पठ्या विधानात् । मा भवान् भूदिति । अत्र

भूदिति निङन्तेन माडः समासनिवृत्त्यर्थमतिङ्ग्रहणमिति भावः । भवानिति पदं तु

समाभाभावसूचनाय मध्ये प्रयुक्तम् । ननु माडः तृतीयघात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टत्वं

तु अट्टम्, येन तस्य उपपदत्वात् समासः प्रसज्यत इत्यत आह—माङिति । ननु

अनिङ्ग्रहणं व्यर्थम्, मा भवान् भूदित्यत्र गुपेत्यनुवृत्त्यैव समासनिवृत्तिसंभवादित्यत

शङ्कैव नास्ति । एवं स्थिते 'घः कर्मणि—' इत्यादौ अत्रचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ।

अन्ये तु 'तत्रोपपदम्—' इत्यस्य 'कर्मण्यण्' इत्यादेशचैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया

निर्विपर्ययापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापोष्टं सिद्धयत्येवेत्याहुः । उपपदमतिङ् । समर्थेनेति ।

तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । अतिङन्तश्चेति । सुविति तु अनुवर्तत

एवेति अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः । कुम्भ असिति । अमिति तु नोक्तम्, कृद्योगे

पठोविधानात् । अतिङ् किमिति । 'सुपा' इत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः । इतरो

वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनासि निधाय प्रत्युदाहरति—मा भवानिति । समासाभावसूच-

अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपा इत्येतदेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृतं गतिग्रहणं तत्रापवृष्यते । सुपा इति च निवृत्तम् । तथा च 'गति-कारकोपपदानां कृद्धिं सह समामवचनं प्राक्सुबुत्पत्ते' (प ७६) इति सिद्धम् । व्याप्ती । अश्वक्रीती । कच्छनी । ७८३ अश्वान्वयेन । (२-२-२०) अश्वे

आह—अतिङ्ग्रहणमिति । एव च उपपदम् अमुवन्तेन समस्यत इति फलितम् । गतिसमासोऽयमुवन्तेनत्याह—पूर्वसूत्र इति । उत्तरसूत्रात्पूर्वसूत्रे अनुवृत्तिरपकर्षं । 'कुप्रादय' इति 'गति' इति च यागा विभज्यते । कुप्रादय सुवन्तान् समस्यन्ते । गतिस्तु समर्थेन समस्यते । अनिटन्तश्च समास इति व्याख्ययामिति यावत् । तत विमित्यत आह—तथा चेति । गतिकारकोपपदानां कृद्धिं सह सुबुत्पत्ते प्राक् समाप्ता वक्तव्य इति प्राचीन-व्याकरणात् मिद्ध भवतीत्यर्थः । यद्यप्युत्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाम्, तथाप्यनदेशानुमति द्वारा प्राचीनपरिभाषेय मिष्यति । अथ परिभाषाया फलं दर्शयितुं गतिसमासमुदाहरति—
व्याप्तीति । व्याजिप्रतीति व्याप्ति । व्याङ्पूर्वाटं प्राधाना 'आतश्चोपमर्गे' इति च, 'आतो लोप इति च इत्याल्लाप । 'प्राप्ताध्याधेद्-ह्रस्वः' इति तु न भवति, 'जिप्रत सज्ञाया नति वाच्यम्' इति निषेधान् । आडा प्रशब्देन गतिसमास । आशब्देन च गतिसमास । तत्र यदि प्रशब्दस्य सुवन्तत्वमपश्येत तर्हि स्त्रीप्रत्यये उत्पन्ने सुबुत्पत्ति स्यात् स्वार्थेन्द्रव्यङ्गि-सख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्य 'कुलिते' इति सूत्रस्यभाष्यदर्शनस्य 'इयाप्रानिप-दिवान्' इत्यन अस्माभिः प्रपञ्चितत्वात् । ततश्च सुबुत्पत्ते लिङ्गसख्याकारक क्रमेण अदेश्य-मिति प्रथम लिङ्गसंयोगे सति अदन्तत्वात् टाप् स्यात् । न तु जातिलक्षणङीप्, प्रशब्द-मात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् । ततश्च प्राशब्देन सुवन्तेन समास मति व्याप्राशब्दस्य

नाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् । पूर्वसूत्र इति । 'कुप्रादय गति' इति याग विभज्य 'कुप्रादय सुवन्ता सुवन्तेन समस्यन्ते, गतिस्तु सुवन्तोऽनितन्तेन समस्यन्त' इति व्याख्येय-मित्यर्थः । तथा चेति । यद्यप्युत्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाम् तथापि त्रितयत्रिप-मिणी प्राचा परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः । कारकाशे तु 'कर्तृवरणे कृता-' इति सूत्रस्यवदृष्टग्रहणमुक्तार्थे माधकमित्यपि मनोरमाया स्थितम् । प्रागिति । कृदन्ताश्चरमपदानामुत्पत्ते पूर्वं समास इत्यथ । प्रथमान्तमुबृष्टग्रहणं त्विहानुवर्तत एव । तेन राज्दर्गायादीं पृथपद नानापादिकार्यं सिद्धयति । परिभाषा-फलं दर्शयन् गतिमुदाहरति—व्याप्तीति । व्याजिप्रतीति व्याप्ती । 'आतश्चोपमर्गे' इति च । 'प्राप्ताध्याधेद्-' इति शस्तु सज्ञाया न भवति, व्याप्रादिभिरिति निर्देशानिति वदन्ते । व्याङ्पूर्वशब्देन गतिसमास । यदि प्रशब्दस्य सुवन्तनाम-केनेत, तर्हि सुबुत्पत्तय सख्यापश्येत । तत्र प्राग् लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टासा भाव्य न तु ङीपा । प्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्, तदा प्रशब्देन समास इत्यदन्तत्वात्तिलक्षणो ङीप् न स्फारिति नाव । यद्यप्युपपदवनाप्येत-त्सिद्धम्, तथापि गतिग्रहणमात्रं प्रशब्देन समास परचादाप्रशब्देन विशब्दस्य समासा-र्थभावदयकमेव । आङ्पूर्वाटानां कप्रत्ययविवानानाङ्गुपपदसज्ञाम्पुपगमजि विशब्दे

तुल्यविधान' यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह—'काल-

अदन्तत्वाभावाद् जातिलक्षणो डीप् न स्यादिति भावः । यद्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धम्, तथापि गतित्वसंभवात्त्रेणोदमित्याहुः । वस्तुतस्तु आडो घ्राशब्देन उपपदसमासः, 'आतश्चोप-सर्गे' इति सममीनिर्देशात्, वेस्तु आघ्राशब्देन गतिसमास इति तदंशे गतिसमासोदाहरण-मित्याहुः । अथ कारकसमासमुदाहरति—अश्रक्रीतीति । अश्रवेण क्रीतेति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति डीप् । सुवन्तेन समासे तु उक्तरीत्या पूर्वं दापि अदन्तत्वाभावाद् डीप् न स्यादिति भावः । उपपदसमासमुदाहरति—कच्छपीति । कच्छः तीरम्, तेन तस्मिन् वा पिवतीति कच्छपी । 'सुपि' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात् कः उपपदसमासः तस्य सुवन्तापेक्षायाम् उक्तरीत्या टावेव स्यात्, न तु जातिलक्षणडीपिति भावः । अमैवाव्ययेन । अमैवेत्यनन्तरं तुल्यविधानमित्यध्याहार्यम् । 'तुल्यार्थैरतुलो-पमाभ्याम्—' इति तृतीया । अमैव तुल्येति । अम्प्रत्ययमात्रविधायकशास्त्रेण अमैव सह यस्य उपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यते इति यावत् । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—तदेवेति । विवरणवाक्ये द्वितीय एव-कारो नियमलभ्यः, न तु सूत्रस्थः, तस्य अप्राप्ते अमा तुल्यविधानत्वे अवधारणार्थ-त्वात् । स्वादुङ्कारमिति । स्वादुं कृत्वेत्यर्थः । ओदनं भुङ्क्त इति शेषः । 'स्वादुमि-गमुल्' इति गमुल्, स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपातनान् । 'कृत्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् ।

तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् । कारकमुदाहरति—अश्रक्रीतीति । अश्रवेण क्रीता । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति डीप् । सुवन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् 'क्रीतात्करण—' इत्यर्थं डीप् न स्यादिति ज्ञेयम् । उपपदमुदाहरति—कच्छपीति । कच्छेन पिवतीति कच्छपी । 'सुपि' इति योग-विभागात्कः । इहापि समासस्य सुवन्तापेक्षायां टावेव स्यान्न डीपित्यादिव्याप्तीत्यत्रेव बोध्यम् । प्राचा तु 'उपपदमतिङन्तं समस्यते' इत्युक्तम्, तदसत् । तथा सति प्रथ-मान्तसुवृग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादौ नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटितित्यादौ 'अतो गुणे' इति पररूपं च स्यात् । स्यादेतत्—कच्छेन साधनेन पिवती-त्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाह-रणमिति चेत्, एवं तर्ह मापवापिणीत्युदाहर्तव्यम् । 'सुप्यजातौ—' इति णिनौ कृते मापोपपदस्य कृदन्तेन समासे 'प्रातिपदिकान्त—' इत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिद्धयति । सुवन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वान्ता-क्षणे डीपि पश्चाद्वापिनोशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके । अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिवतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरण-मित्येवेत्याहुः । अमैवाव्ययेन । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तुल्यविधान-मिति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् । तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव-वेहितस्तदेवापपदमव्ययेन समस्यते नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योऽयमेवकारो न-तु सूत्रस्थः । स्वादुङ्कारमिति । 'स्वादुमि गमुल्' अव्ययेनेति किम्, कुम्भ-

समयवेलामु तुमुन्' (सू ३१७९) । काल समयो वेला वा भोक्तुम् । अमेवेति किम्-अग्रे भोजम्-अग्रे भुक्त्वा । 'विभाषाज्येप्रथमपूर्वेषु' (सू ३३४५) इति क्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । ७८४ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । (२-२-२१) 'उपदंशस्तृतीयायान्' (सू ३३६/) इत्यादीन्युपदान्यमन्तेनाव्ययेन मह वा ममस्यन्ते । मूलकेनोपदान् भुङ्क्ते-मूलकोपदंशम् । उच्चैःकारम् । ७८५ क्त्वा च । (२-२-२२)

तदेवेति नियमस्य प्रयोजनमाह-नेहेति । उपपदमभास इति शेष । भोक्तुमिति । यत्रपि 'कालसमयवेलामु-' इति सप्तमीनिर्देशान् कालसमयवेलानामुपपदत्वम्, तथापि कालादीनामुपपदसंज्ञा तुमुना तुल्यविधानेन, न त्वमा । अत एव काशरीनामुपपदत्वेऽपि न समास इत्यर्थः । अमेवेति किमिति । अमेवत्वेवकारः किमर्थ इति प्रश्न । अमा चान्येन चेति । अम्प्रत्ययेन क्वाप्रत्ययेन च मह उपपदमज्ञा अग्रेप्रथमपूर्वशब्दाना विहिता, तत्र च उपपदत्वस्य अमेव तुल्यविधानत्वाभावाद् न उपपदमभास इति भावः । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । तृतीयाशब्देन 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यारम्य 'अन्वच्यानुलोम्ये' इत्यन्त-मूलापात्तान्युपपदानि विवक्षितानि । अमेति, अव्ययेनेति चानुवर्तते, एवकारस्तु नानुवर्तते, अन्वर्तितत्वात् । अमेत्येनदव्ययविशेषणम् । तदाह-उपदंशस्तृतीयायामित्यादिना । मूलकेन उपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशमिति । 'उपदशस्तृतीयायाम्' इति णमुल् । अमेव तुल्यविधानत्वात् । पूर्वमूत्रेण नित्ये' प्राप्ते विकल्पोऽप्यम् । ननु 'मूलकेनान्यस्य भुङ्क्त इत्यत्रैवान्वयाद् उपदंश इत्यत्रानन्वयादमामर्थ्यात् क्यमिह समास इति चेत्, भवम्-उपदंशान्क्रिया प्रति हि मूलकस्य व्यायिकं कर्मत्वमादाय सामर्थ्यमुपसाध्यम् । तृतीया तु प्रधानक्रियानुरोधान् परत्वाच्चोपपाद्व्येन्यत्र विस्तरः । उच्चैःकारमिति । उच्चैः कृत्रत्यत्र तु 'अव्ययेऽप्याभिप्रेतास्याने कृञ्. क्वाणमुलौ । तत्र उच्चैःकारमित्यत्र उपपदत्वस्य 'अमेव' तुल्यविधानत्वाभावाद् 'अमेवत्वय्येन' इयप्राने अनेन विकल्पः । समासपक्षे 'वादिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिम्बर आशुदात्तत्वम् । अममासाज्ये तु उच्चैरिति षिट्पूर्वेण अन्तोदात्तत्वमिति फले भेदः । अमन्तनेति किम् ? पर्याप्तो भाक्तुम् । 'पर्याप्तित्वत्वेण' इति तुमुन् । कत्या च । तृतीयाप्रभृतीनीति पूर्वमूत्रमनुवर्तते । क्वेति तृतीयायै प्रथमा । टाया 'मुना मुञ्क् पूर्वमवर्णं-' इति पूर्वमवर्णशीर्षं इत्यपरे । तदाह-तृतीयेति । ननु 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः प्रागेव समानकर्तृकयोरिति क्वाविधेः

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्व, उच्चैः कृत्वा ।
 'अव्ययेऽयथाभिप्रेत—' (सू ३३८१) इति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम्-
 अलं कृत्वा, खलु कृत्वा । ७८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।
 (५-४-८६) संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् ।
 द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

पाठात् कथमुच्चैः कृत्वेत्युदाहरणमित्यत आह—अव्ययेऽयथेति । । 'अव्ययेऽयथा-
 भिप्रेताख्याने कृवः क्त्वाणमुलौ' इति सूत्रेणेत्यर्थः । अलं कृत्वेति । 'अलंखल्वाः
 प्रतिपेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्येतद् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः पूर्वमेव पठितम् ।
 अतः तद्विहितक्त्वो मान्तेन सह समासाभावाद् न त्यविति भावः । इत्युपपदसमासाः ।

अथ तत्पुरुषेषु असाधारणसमासान्तान् वक्तुमुपक्रमते—तत्पुरुषस्याङ्गुलेः
 संख्याव्ययादेः । 'अचप्रत्यन्ववपूर्वात्—' इत्यतः अजित्यनुवर्तते, समासान्त इत्यधिकृ-
 तम् । तेन समासस्य अन्तावयव इति लभ्यते । प्रत्ययः परश्च इत्यधिकाराद् अचप्रत्य-
 यस्य तत्पुरुषात् परत्वेऽपि तस्य तदवयवत्वाद् अङ्गुलेरिति अवयवयष्टी । अङ्गुलेरिति
 तत्पुरुषविशेषणम्, तदन्तविधिः । तदाह—संख्याव्ययादेरिति । संख्या च अव्ययं
 च संख्याव्यये, ते आदौ यस्येति विग्रहः । द्व्यङ्गुलमिति । 'तद्वितार्थ—' इति द्विगुः ।
 'प्रमाणे द्वयसज्दन्वमात्रचः' 'प्रमाणे लः' 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । द्व्यङ्गुलिशब्दा-
 दचि तस्य तद्वितत्वात्तस्मिन् परे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । निरङ्गुलमिति ।

पदस्य समासनिवारणोऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेव, अतस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् ।
 तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । उभयत्र विभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽपि
 चान्येन च तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा—'उपदंशस्तृतीयायाम्' मूलकेनोपदंशं ।
 मूलकोपदंशम् । अप्राप्ते यथा—'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने—' इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैः-
 कारम् । इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । 'उदि चेडैसिः' इति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्यु-
 त्पत्तिपक्षे तु 'फिपः' इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः । मनारमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तस्वरादिषु
 तथा पाठादिति स्थितम् । अमेत्यनुवर्तते इत्याह—अमन्तेनेति । तेनेह न-पर्याप्ता भोक्तुमा
 'पर्याप्तिवचनेषु—' इति तुमुन् । क्त्वा च । क्त्वेति तृतीयान्तम् । 'आतः' इति योगविभा-
 गादालोपः, 'क्त्वा स्फान्दिस्यन्दोः' इतिवदिति हरदत्तः । तन्न । सर्वर्णदोषेणापि तृतीयान्त-
 त्वोपपत्तेः । अलं कृत्वेति । 'अलंखल्वाः प्रतिपेधयोः—' इति सूत्रस्य 'उपदंशस्तृतीया-
 याम्' इत्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह समासः । तत्पुरुषे असाधारणान्समासान्तानाह—तत्पुरुषस्येति ।
 अलोन्यविधिं बोधित्वा 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति 'परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाचप्रत्ययो भवति ।
 यथा गापोऽकः कित्त्वेऽपि गापाभ्यां पर एव टग् भवति, न त्वन्तावयवः । इमस्तु
 अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परत्रिधिर्बोध्यते । एवं च लाघवात् 'तत्पुरुषादङ्गुलेः—' इति
 चक्तव्ये 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—' इति तु समासान्तापेक्षया अवयवपष्टीत्याहुः । द्व्यङ्गुल-
 मिति । 'तद्वितार्थ—' इति समासः । 'द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लोप इति वृत्ति-

७८७ अहस्सर्वैकदेशसरयात्पुण्याञ्च रात्रे । (५-४-८७) एम्भ्यो रात्रेरच्स्यात्
 चामख्याव्ययादे । 'अहग्रहण द्वन्द्वार्थम्' (वा ३३५३) अहश्च रात्रिश्चाहो-
 रात्र । सर्वा रात्रि सर्वरात्र । पूर्वं रात्रे पूर्वरात्र । सख्यातरान । पुण्यरात्र ।
 द्वयो रात्र्यो समाहारो द्विरात्रम् । अतित्रान्ता रात्रिमतिरात्र । ७८८ राजाह-
 स्सरिभ्यष्टच् । (५-४-९१) एतदन्तात्तत्पुरुषादृच्म्यात् । परमराज । अतिरात्री ।
 वृष्णमख । ७८९ अहृष्टरोरेव । (६-४-१४५) एतयोरेव परतोऽहृष्टिण्य

'निरादय क्रान्ताद्यर्थे— इति ममाम, अच्, इत्थाप । अहस्सर्वैकदेशसरयात्पुण्याञ्च ।
 एम्भ्यो रात्रेरिति । अहन, सर्वं, एवदेश, मख्यात, पुण्य एम्भ्य परस्य रात्रिसब्दस्येत्यर्थ ।
 अहृष्टादिपूर्वपदकस्य रात्रन्तस्य तत्पुरुषस्येति यावत् । ननु अहरादि रात्र्यन्तस्तत्पुरुषो
 नास्त्येव । अहो रात्रिरिति वा अहश्चागौ रात्रिश्चेति वा अमभवादित्यत आह—अहग्रहणं
 द्वन्द्वार्थमिति । न च ब्रह्मणा यदह तस्यावयवभूता या मानुषी रात्रिरिति षष्ठीनत्पुरुष-
 समवतीति वाच्यम्, अहग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति भाष्यप्रामाण्येन एव जानीयवत्पुरुषस्य प्रयागा-
 भावात्प्रयान् । अहोरात्र इति । द्वन्वाञ्च, इत्थाप, 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवचत्वम् ।
 'स नपुंसकम्' इति वाचित्वा, 'रात्राहाहा पुमि' इति पुस्त्वम् । सर्गरात्रि सर्वरात्र
 इति । सर्वा रात्रिरिति विग्रह 'पूर्वकारैक'—इति कर्मधारय । अच्, इत्थाप ।
 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । 'सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे—' इति पुवत्वम् । एकदेशेत्ययग्रहण-
 मियभिप्रेत्यादाहरति—पूर्वमिति । पूर्वं रात्रेरिति विग्रह 'पूर्वापरावरात्तरण—इत्येकदेशि-
 समास । अच्, इत्थाप, 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । मर्यातरात्र इति । सख्याता रात्रि-
 रिति विग्रह कर्मधारय । 'पुवत्कर्मधारय—' इति पुवत्वम् । पुण्यरात्र इति । पुण्या
 रात्रिरिति विग्रह कर्मधारय । 'पुवत्कर्मधारय—' इति पुवत्वम् । अच् इत्थाप 'रात्राहा—'
 इति पुस्त्वम् । द्विरात्रमिति । तद्विद्वानर्थे इति द्वित् । मख्यादिवाद्च्, इत्थाप । 'सख्या-
 पूर्वं रात्र क्लीबम्' इति नपुंसकत्वम् । अतिरात्र इति । 'अयादय क्रान्ताद्यर्थे—' इति
 समास । अव्ययादिवाद्च्, इत्थाप, 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । राजाहस्सरिभ्यष्टच् ।
 'तत्पुरुषस्येत्पुण्य'— इत्यन तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्त पञ्चमीवद्वचनवन विपरिणत राजाहस्स-
 स्तिभ्य इत्थनन विरोष्यते । तदन्तविधि, तदाह—एतदन्तादिति । परमराज इति ।
 परमरचागौ रात्रा चेति विग्रह । ममामान्तष्टच् । 'नन्तद्वित' इति टिथाप । अति-
 राज इति । अतित्रान्ता राजानमिति विग्रह, 'अत्यादय—'इति समास । टचि
 णिस्त्व । कृष्णसग्न इति । वृष्णस्य मखति विग्रह ममामान्तष्टच् । 'यस्येति च'

वृत् । मनारमाया तु द्वयमचा लुगिति स्थितम् । द्वन्द्वार्थमिति । अहो रात्रिरिति
 षष्ठीनत्पुरुषस्यमभवादिति भाव । ननु अह शब्दस्याहम्भुत्वताया रात्रिसब्दस्य वा
 रात्रिनृत्पुण्यताया गौणवमभवादहृष्टरात्री रात्रिश्चेति कर्मधारयाप्रस्थिति चेन्न । मुख्य-
 समव गौणग्रहणायोगान् । 'हमन्तसिद्धिरावहाररात्रे च—' इत्यत्र द्वन्द्वे ममामान्तदर्श-
 नाच्च । अहोरात्र इति । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवचत्वात् । 'स नपुंसकम्' इत्ये-
 तदावित्वा परत्वाद् 'रात्राहाहा—'इति पुस्त्वम् । एतेनैकवचत्वात् क्लीबतेति प्राचा

स्यान्, नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भूतो द्व्यहीनः ऋतुः । तद्धितार्थे द्विगुः ।
‘तमधीष्टः-’ (सू १७४४) इत्यधिकारे, ‘द्विगोर्वा’ इत्यनुवृत्तौ ‘रात्र्यहस्संत्वस्-
राच्च’ (सू १७५१) इति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह—मद्राणां
राज्ञो मद्रराज्ञी । ७९० अहोऽह एतेभ्यः । (५-४-८८) सर्वादिभ्यः पर-

इति इकारलोपः । अहप्रखोः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—टिलोपः स्यादिति ।
टेरित्यनुवर्तते, ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्माद् लोप इति चेति भावः । ‘नस्तद्धिते’ इत्येव
सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—नान्यत्रेति । एवकारस्तु अह एव टखोरिति विपरीत-
नियमव्यावृत्त्यर्थः । टखोरेवेति किम् ? अहानिवृत्तम् आह्निकम्, ‘कालाट्ठब्’ इत्यधिकारे
‘तेन निवृत्तम्’ इति ठब् । टिलोपाभावादल्लोपः । टप्रत्यये उदाहरति—उत्तमाह इति ।
उत्तमं च तदहश्चेति विशेषणसमासः । ‘राजाहस्सखिभ्यष्टच्’ इति टच् । ‘अहप्रखोरेव’ इति
प्रकृतिसूत्रेण टिलोपः, ‘रात्राहाहाः पुंसि’ इति पुंस्त्वम् । खे उदाहरति—द्वे अहनी भूतं
इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भूतः परिकीत इत्यर्थः । द्व्यहीन इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—
तद्धितार्थे द्विगुरिति । कोऽत्र तद्धित इत्यत आह—तमधीष्ट इत्यादि । तथा च द्व्य-
हनुशब्दात् स्वस्य ईनादेशे ‘अहप्रखोरेव’ इति टिलोपे द्व्यहीन इति रूपमित्यर्थः । नन्वत्र
‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्यह्लादेशः कुतो न स्यात् । न च खे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नाह्लादेश इति
वाच्यम्, अहीन इत्यत्र खे टिलोपविधेः चरितार्थत्वात्, इति चेत्, न—समासान्ते पर एवा-
ह्लादेशविधानात् । प्रकृते तु समासान्तविधेरनित्यत्वाद् ‘राजाहस्सखिभ्यः-’ इति न टच् । यद्यपि
उत्तमाह इत्यत्र द्व्यहीन इत्यत्र च ‘नस्तद्धिते’ इत्येव टिलोपः सिद्धः तथापि आह्निकमित्या-
दावावश्यकस्य नियमविधेर्विधिसूत्रेणापि प्रवृत्त्यभ्युपगमादिह तदुपन्यासः । ननु मद्राणां राज्ञी
मद्रराज्ञीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया ‘राजाहस्सखिभ्यः-’ इति टच्स्यादित्याशङ्क्याह—
लिङ्गेति । अनित्यत्वादिति । समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति
‘ड्याप्रातिपदिकात्’ इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । मद्रराज्ञीति । न च टचि
सत्यपि ‘यस्येति च’ इतीकारलोपे मद्रराज्ञशब्दात् टिट्वाद् डीपि मद्रराज्ञीति निर्वाध-
मिति वाच्यम्, टचि हि सति ‘भस्याडे तद्धिते’ इति पुंवत्त्वे टिलोपे मद्रराज्ञी इति
स्यादिति भावः । अहोऽह एतेभ्यः । पूर्वसूत्रे अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्यशब्दां

ग्रन्थः परास्तः । ‘मासेन स्यादहोरात्रः’ इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च । सर्वरात्र इति ।
‘पूर्वकालैक-’ इति समासः । पूर्वरात्र इति । ‘पूर्वपराधरोत्तरम्-’ इत्येकदेशि-
समासः । यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते तदा
पूर्वरात्रिरित्येव भवति । द्विरात्रमिति । ‘संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्’ इति वक्ष्यते ।
अहप्रखोरेव । ‘नस्तद्धिते’ इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्वह एव टखयो-
रिति विपरीतनियमशङ्कानिर्वासार्थः । ‘आत्माध्वानौ खे’ इति प्रकृतिभावविधानेन
तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः । टखोरेवेति किम्, अहानिवृत्तमाह्निकम् ।
‘कालात्’ इत्यधिकारे ‘तेन निवृत्तम्’ इति ठब् । टिलोपाभावाद् ‘अल्लोपोऽनः’ इत्य-
कारलोपः । उत्तमाह इति । ‘सर्वैकदेशसंख्यात-’ इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठद्वारा-

स्वाङ्गान्वाङ्गम्याहादेशो स्यात् ममामान्ते पर । ७९१ अहोऽन्तात् । (८—४—७)
अन्तपूर्वपुन्यम्याहादेशो स्यात् नस्य ण स्यात् । मवाल् । पूर्वाल् ।
सख्याताह । द्वयोरहाभाव 'वागन्टत्र (मू १३८१) 'द्विगुणनपये'
(मू १०१०) इति टत्रा युव, द्वयह । द्वियामन्त राट्वाप्, द्वयह । द्वयर्हय ।
निदद्या । तत्र चकारेण मख्याव्यये अनुवृष्टः । अहङ्गव्ययं ते मवे एतच्छब्देन परामृश्यन्ते,
न ट्त्वरशब्द, अहङ्गान्तात् परस्य अहङ्गस्य तत्पुन्ये अमभवादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—
सर्वादिभ्य इति । समासान्ते पर इति । एतत् त प्रकरणाल्लक्ष्यम् । अहोऽन्तात् ।
'पूर्वपदासनायाम्— इत्यन पूर्वपदादियनुवृत्तम् अदन्तादियत्रान्वनि 'रपाम्या ना ण—'
इति सूत्रेण पकारवर्गमनुवर्तते । पूर्वपदादियनन पूर्वपदस्यादिति विवक्षितम्, तदाह—
अदन्तपूर्वेति । तदन्तविधिनैव मिद्धे अतग्रहण स्पष्टायम् । लनेषु अहस्मृ भवा ल्वाल्
इत्यत्र परवाथ पादियपि वाच्यम् । ममामान्ते पर इति किम् ? द्वे अहो भृता द्वयहीन ।
अत्र समासान्तविवेकित्यत्वान् टजभाव अहादेशो न । सर्वाल् इति । भवमन्तरिति विग्रह
'पूर्वका— इति ममापे 'गजाहस्त्रिभ्य—' इति टच्, अहादेश, णत्वम्, 'गजाहाहा—'
इति पुस्त्वम् । पूर्वाल् इति । समामादि सर्वाल्त्वत् । सरयाताह इति । मख्यातमहरिति
विग्रह । विरोपणममाम, टच्, अहादेश । निमित्ताभावान्न णत्वम् । पुष्यपूर्वस्य त्वप्रे
व्ययते । मख्यापूर्वस्य उदाहरति—द्वयोरहोरित्यादि । द्वयह इति । तद्विधायै
द्विषु । टच्, तत्रा भवाथे ट्त्, तस्य लुक्, अहादेश । प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति ।
द्वयहोति । द्वयोरहाभवेयय । ट्त् लुक् च पूर्ववत् । 'अपरिमाणविभ्य— इति न
हीन् । ट्त्निमित्तम् नौप् नयपरिमाणविभ्येत्यत्रात्तम् । चर्चाट्त्वपुन्यमजनवान्
ट्त्त्— इति न नौप् । अन्तस्य स्त्रीवमेवान नाम्नि, रात्राहाहा पुमोपुक्तेरिति
चत्त्वात्त्वर प्रसञ्चितम् । मख्यापूर्वम्याहाहाहणान्तरमाह—द्वयहप्रिय इति । द्वे
देशा न । द्वयहीन इति । समामान्तविवेकित्यत्रात् टच् । सति तु तस्मिन्हादश
प्रसङ्गेन । न च नान्तस्य च पर ट्त्वाविधिसामर्थ्यात् टजिति वाच्यम्, अहान
इत्यत्र तस्य भावकागवान् । अनित्यन्वाङ्गिति । अत्र च ट्त् 'शक्तिगङ्गलाङ्कुस—'
इत्यत्र घटाग्रहणम् । मद्रराजीति । यत्र टच् म्यात्तदा 'मम्याह—' इति पुवद्भावे
टिलाप च मद्रराजीत्यनिष्टस्य स्यादिति भाव । अहोऽह् एतेभ्य । एतच्छब्देन
'अह सर्वपदा—' इति सूत्रस्या परामृश्यन्ते । सूत्र तु तस्मिन्हादया निर्दिष्टाश्च
कारणं च मख्याव्यये अनुवृष्टे तत्र मवेपा सुद्धिस्यत्वावरोपेभ्यश्च इह न गृह्यते,
अमभवादिसाधनेनाह—सर्वादिभ्य इति । ममामान्ते पर इति । एतच्च
प्रकरणाल्लक्ष्यम् । भाव्ये तु अहादेश प्रयाख्यात् 'अह एम्य अच म्याङ्गान्वाङ्ग'
इति व्याख्यायाम्, 'अहृत्कारेण' इति नियमाद्विष्णोर्भावे 'अल्पापाज' इत्यकार-
णानामवाह इत्यादिरूपमिदं । रेफाङ्गिति । यदि तु लने अहस्मृ भव इत्यादि-
व्युपपत्त्या ल्वाल् इत्यपि प्रयागात्स्मिन्, तर्हि पादियपि वाच्यम् । 'रपाम्याम्— इत्य-
धिकारात् । ट्त्वाङ्गिति । अत्रा लुगिति वृत्तिकाराशुक्लमयुक्तमिति भाव । प्रसङ्गादाह

अत्यहः । ९२ क्षुभ्नादिपु च (८—४—३९) एपु णत्वं न स्यात् । दीर्घाहो प्रावृट् । एवं चैतदर्थमाह इत्यदन्तानुकरणकेशो न कर्तव्यः । 'प्रातिपदिकान्त—' अहनी प्रिये यस्प्रेति विग्रहः । 'तद्धितार्थे—' इत्युत्तरपदे द्विगुः, टच्, अहादेश इति भावः । अव्ययपूर्वस्योदाहरति—अत्यह इति । अहरतिक्रान्त इति विग्रहः । 'अत्यादयः—' इति समासः । टच्, अहादेश इति भावः । क्षुभ्नादिपु च । दीर्घाहो प्रावृडिति । वर्णतौ प्रावृट्शब्दः स्त्रोलिङ्गः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्णाः' इत्यमरः । दीर्घा-
 ण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति डीप्, 'अल्लोपोऽनः' इत्युपधालोपः । 'अहोऽदन्तात्' इति णत्वं तु क्षुभ्नादित्वान्नेति भावः । ननु क्षुभ्नादिपु दीर्घा-
 होत्यस्य पाठो व्यर्थः, 'अहोऽदन्तात्' इत्यत्र हि अह इत्यदन्तात् पष्ठ्यर्थे प्रथमा । अदन्तपूर्व-
 पदस्थान्निमित्तात् परस्य अहशब्दस्य नस्य णत्वं स्यादिति तदर्थः । दीर्घाहोत्यत्र च अहादेश-
 स्थाप्रसक्त्या अदन्तत्वाभावादेव णत्वस्याप्राप्तौ किं तन्निवृत्त्यर्थेन क्षुभ्नादिपाठेनेत्यत आह—एवं
 चेति । एवं सति-दीर्घाहोशब्दस्य क्षुभ्नादिपाठे सति, एतदर्थम्—'अहोऽदन्तात्' इति णत्वनि-
 वृत्त्यर्थम्, अह इत्यस्य अदन्तत्वानुसरणं पष्ठ्यर्थे व्यत्ययेन प्रथमानुसरणं क्लेशावहं न कर्तव्यमि-
 त्यर्थः, क्षुभ्नादिपाठादेव णत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । ननु दीर्घाहोत्यस्य णत्वाभावाय
 स्त्रियामिति । नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं 'रात्राहाहाः पुंसि' इति वचनादिति चेत्,
 मैवम् । सर्वमहः सर्वाह्नि इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः । 'लुपि
 युक्तवत्—' इति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणम् । प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु
 प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव लवणः सूपः, लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वम् ।
 किं च 'द्विगुप्राप्तापन्ना—' इत्यादिना परबल्लिङ्गत्वे प्रतिपिद्धे तदपत्रादस्य 'रात्राहाहाः—'
 इत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्वयहशब्दोऽयं विशेष्यनिघ्न एव, न तु नियतपुंल्लिङ्गः । एवं चात्र
 भवार्थकतद्धिते लुप्तेऽपि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन भावार्थ-
 वत्तन्निष्ठस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् । टाविति । न चेह ठान्तत्वाद् डीप्
 स्यादिति शङ्क्यम्, ठञो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वात् । ठञो
 योऽकारस्तदन्तान्डीविति तत्र व्याख्यातत्वात् । अत एव वृत्तिकाराद्युक्ताणो लुक्पक्षे-
 ऽपि न डीप्, 'अण्योकारः' इति तत्र व्याख्यातत्वात् । न चैवमपि टजन्तत्वान्डीप्
 स्यादेवेति वाच्यम्, टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् । अत
 एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये । 'द्विगोः' इति
 डीप् तु न शङ्क्य एव, 'अपरिमाण—' इति निषेधात् । अतष्टावेवात्र युक्तस्तथैवोदाह-
 रति—द्वयहेति । 'अहोऽह—' इति सूत्रे अहनादेशं प्रत्याख्याय 'अच्प्रत्ययव—' इत्य-
 तोऽचमनुवर्त्य 'टजपवादोऽच्' इति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद
 एवात्र टाप् । कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्वयहनीति प्रयोग इति चेत् । अत्राहुः—
 द्वे अहनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो डीव् बोध्यः । द्वयोरहोर्भव इति
 व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया ज्ञेय इति । संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य

(सू १०५५) इति णत्ववारणाय धुम्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणानह—नरागतमह पराह् । ७९३ न सख्यादे समाहारे । (५—४—८९) समाहारे वतमानस्य सख्यादेरहदेशा न स्यात् । 'सख्यादे' इति स्पष्टायन् । द्वयोरह समाहारो द्वयह । त्रयह । ७९४ उत्तमैकाभ्या च । (५—४—९०) आभ्यामहदेशो न । उत्तमशब्दाज्ज्यार्थं । पुरायशब्दमाह । 'पुण्यैकाभ्याम् इत्येव मूनयितुमुचितम् । पुण्याहम् । मुदिनाहम् । मुदिनशब्द प्रशस्त चाची । एकाह । 'उत्तमग्रहणमुपात्यस्यापि मग्रहार्थम् इत्येके । सख्याताह । ७९५ अप्रारयायामुरस । (५—४—९३) ट्छ्यात् । अखानामुर इव अश्वो रमम् । मुखोऽत्र इत्यर्थं । ७९६ अनोरमायस्सरसा जातिसङ्गयो । (५—४—९४) ट्छ्याज्जातौ मज्ञाया च । उपानमम्, अमृतारम्, कालायसम्,

त्रि धुम्नादिपाठाऽभ्युपगम्यताम् उत अह इत्यस्य अदन्तत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यत्र आह—प्रातिपदिकान्तेति । अय 'अहोऽन्तात्' इत्यत्र पूर्वपदविरोपणे अदन्तादिति तपरत्वस्य प्रयाजनमाह—अदन्तादिति । पराहा इति । 'प्रादयो गताद्यर्थे—' इति ममास, टच्, अव्ययात्परत्वादहदेश । परेति पूर्वपदस्यादन्तत्वाभावात् न णत्वमिति भाव । न सरयादे समाहारे । अहदेश इति । 'अहा ह—' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भाव ननु सख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे अभावादेव सिद्धे सख्यादेरिति व्यथमित्यत आह—स्पष्टार्थमिति । द्वयह इति । समाहारे द्वियु । टच्, 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । सख्यादित्वाप्राप्तस्य अहदेशस्य निषेध । त्रयह इति । त्रयाणामहना समाहार इति विग्रह । समासादि द्वयहवत् । उत्तमैकाभ्या च । ननु उत्तमशब्दात्परस्याहन्तशब्दस्य अहदेशाप्रसक्तेरुत्तमग्रहण ध्यर्थमित्यत आह—उत्तमशब्द इति । उत्तमशब्द श्रत्ये वर्तते । यथा द्वादशाहे 'उदयनीयानिरात्र उत्तमह' इति अन्त्यमिति गम्यते । 'अहस्तैकदेशमस्यात्-पुण्याद्—' इत्युपात्तेषु अन्त्य पुण्यशब्दो विवक्षित इत्यर्थं । तर्हि पुण्यैकाभ्याम् इत्येव कुता न सूत्रिमित्याराद्धय स्वतन्त्रेच्छ्रवा महर्षेरित्याह—पुण्यैकाभ्यामित्येवेति । पुण्याहमिति । पुण्यमहरिति विग्रह विशेषणसमास, टच्, टिलोप, 'पुण्यमुदिनाभ्या च' इति नपु सकत्वम् । एकाह इति । एकमहरिति विग्रहे 'पूर्वकार—' इति समास । टच् टिलाप । उपान्त्यस्यापीति । लक्षणयेति शेष । पुण्येत्पनुक्त्वा उत्तमग्रहणमेव लक्षणागोजन्, उत्तम च एक चेति द्वन्द्व, सौत्र द्विवचनमिति भाव । सख्याताह इति । मख्यानमहरिति विग्रह विशेषणममाम, टच् टिलोप । 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । उपान्त्य-मख्यानशब्दपूर्वकत्वाद् नाहादश । अप्रारयायामुरस । शेषभूत्वेन सूत्र व्याचष्टे—टच् स्यादिति ।

समाहारे वृत्त्यनंभवादाह—स्पष्टार्थमिति । पुण्याहमिति । 'पुण्यमुदिनाभ्याम्—' इति द्वैतव वक्ष्यति । उपान्त्यस्यापीति । यथा 'प्रथमयो—' इति प्रथमाद्वितीय-योग्रहण द्विवचननिर्देशान्, तद्यथापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयाग्रहणम् । उत्तमौ चैव चेति विग्रहे नौत्र द्विवचनमिति तेषामाशयः । अप्रारयायाम् । पञ्चम्यर्थे

मण्डूकसरसम् इति जातिः । महानसम्, पिण्डाश्मः, लोहितायसम्, जलसरसम् इति संज्ञा ।
७९७ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः । (५-४-९५) ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण
इत्यर्थः । कुट्वां भवः कौटः, स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः । ७९८ अतेः शुनः ।
(५-४-९६) अतिश्वा वराहः । अतिश्वी सेवा । ७९९ उपमानादप्राणिपु । (५-४-९७)
अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनपृच्छ्यान् । आकर्षः श्वेवाकर्षश्च । अप्राणिपु किम्—
वानरः श्वेव वानरश्वा । ८०० उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथनः । (५-४-९८) चादुपमानात् ।
उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । फलकमिव सक्रिय फलकसकथम् ।

पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अग्रं प्रवानं तद्वाची य उरश्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यादित्यर्थः ।
'अग्रवाख्यायाम्' इति पाठान्तरम् । अग्रे भवमग्रथम्, मुख्यमिति यावत् । अश्वानामुर इवेति ।
उरो यथा प्रवानं तथेत्यर्थः । उरश्शब्दस्य मुख्ये वृत्तौ लक्षणावीजमिदम् । अश्वोरसमिति ।
उरश्शब्देन मुख्यवाचिना पृष्ठीसमासः, टच्, 'परवल्लिङ्ग-' इति नपुंसकत्वम् । अग्रवाख्यायामिति
किम् ? देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः । अनोऽश्मायस् । उपानसमिति । उपगतमन इति
प्रादिसमासः । अमृताश्म इति । अमृतः अश्मेति विग्रहः । टचि, टिलोपः । कालायस-
मिति । कालम् अय इति विग्रहः, टच् 'परवल्लिङ्गम्-' इति नपुंसकत्वम् । मण्डूकसरस-
मिति । पृष्ठीसमासः । टच् । जातिविशेषा एते । महानसम्, पिण्डाश्मः, लोहितायसम्,
जलसरसमिति संज्ञाविशेषाः । ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः । आभ्यां टजिति ।
ग्रामकौटाम्यां परो यस्तक्ष्णशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यादित्यर्थः । ग्रामतक्ष
इति । टचि टिलोपः । साधारण इति । ग्रामे यावन्तो जनाः सन्ति तावतां
विवेय इत्यर्थः । कुट्यां भव इति । कुटीमेकां क्रयादिना सम्पाद्य तत्र यो वसति,
न तु परकीयभूमिप्रदेशे, स कौट इत्यर्थः । फलितमाह—स्वतन्त्र इति । कौट-
तक्ष इति । टचि, टिलोपः । अतिशुनः । अतीत्यव्ययात् परो यः श्वन्शब्दः,
'तदन्तात्तत्पुरुषाट्जित्यर्थः । अतिश्व इति । श्वानमतिक्रान्त इति विग्रहः । अत्यादय
इति समासः । टचि, टिलोपः । श्वापेक्षयाधिकवेगवान् वराह इत्यर्थः । अतिश्वी
सेवेति । श्वानमतिक्रान्तेत्यर्थः, श्वापेक्षया नीचा सेवेति यावत्, टच्, टिलोपः ।
टित्वात् डीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । उपमानादप्राणिपु । आकर्ष श्वेवेति ।
आकर्ष्यते कुसूलादिगतवात्यमनेनेत्याकर्षः, पञ्चाङ्गुलो दारविशेषः । 'उपमितं व्यात्रा-
दिभिः-' इति समासः । टच्, टिलोपः, आकर्षश्च इति रूपम् । उपमानात् किम् ?
शुनो निष्क्रान्तो निश्वा । उत्तरमृग । उत्तर, मृग, पूर्व एभ्य उपमानाच्च परो यः
सक्रियशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यादित्यर्थः । उत्तरसकथमिति । उत्तरं सकथीति
विग्रहः । पूर्व सकथीति विग्रहे 'पूर्वकाल-' इति समासः । फलकसकथमिति । फल-

सप्तमी । अग्रं प्रवानम् । अग्रवाची य उरः शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यात् । अग्रा-
ख्यायां किम्, देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः । ग्रामकौटाभ्याम् । 'जातिसंज्ञयोः' इति
नानुवर्तते । ग्रामेति किम्, राजस्तक्षा राजतक्षा । अतिश्व इति । श्वानमतिक्रान्तो

८०१ नावो द्विगो (५-४-१९) नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टस्यात्, न तु तद्धितलुक् । द्वाभ्या
नौभ्यामागता द्विनावरूप्य । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इत्यत्र अचि इत्यस्यापत्रपेणाद्ध-
लादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रिय । द्विनावम् । त्रिनावम् । अनद्धितलुकीति किम्—पञ्चभिर्नौभि
क्रीत पञ्चनौ । ८०२ अर्धाञ्च । (५-४-१००) अर्धाम्नावष्टस्यात् । नावाऽर्धम् अर्धना-
वम् । क्लीबत्व लाकान् । ८०३ रयार्या प्राचाम् । (५-४-१०१) द्विगारर्धाञ्च खाया-
ष्ट्वा स्यात् । द्विखारम्, द्विखारि । अर्धखारम्, अर्धखारी । ८०४ द्वित्रिभ्यामञ्जले ।
(५-४-१०२) टज्वा स्याद् द्विगौ । द्वयञ्जलम्, द्वयञ्जलि । अनद्धितलुगीत्येव ।

कमिष मक्यीति विग्रह मयूरव्यसकादित्वान् समाम् । मवंत्र टच्, ऋलोप । नावो द्विगो ।
न तु तद्धितलुकीति । 'गोरतद्धितलुकि' इत्यता मण्डूकच्छ्रुत्या तदनुवृत्तेरिति भाव ।
द्विनावरूप्य इति । तद्धितार्थे समाम्, टच्, आवादेश । हेतुमनुष्येभ्यामन्यतरस्या रूप्य'
तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इयि टुकमाशङ्क्याह—द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्रेति । अपकर्षणा-
दिति । 'गात्रञ्जगचि इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थं । पञ्चनावप्रिय इति । पञ्च नाव प्रिया यस्मेति
विग्रह द्विगु, टच्, आवादेश, 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वम् । द्विनावमिति । तिष्ठणा
नावो समाहार इति विग्रह, द्विनाववत् । पञ्चनौरिति । तद्धितार्थे समास । आर्होषष्टक्,
'अध्यर्धं-' इति लुक् । अर्धाञ्च । अर्धशब्दान् परो या नौशब्द तदन्तान् तत्पुरुषाष्ट्वाजि-
त्यर्थं । अर्धनावमिति । 'अर्धं नपुसकम्' इति समास, टच्, आवादेश । अत्र
'परखलिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वमाशङ्क्याह—क्लीबत्व लोकादिति । रयार्या प्राचाम् ।
खारीशब्दान्ताद् द्विगा, अर्धपूर्वकाद् खारीशब्दान्तात्तत्पुरुषान्चेत्यर्थं । द्विखार-
मिति । द्वया खार्यो समाहार इति विग्रह द्विगु । टच्, 'यस्येति च' । 'स नपुस-
कम्' इति नपुसकत्वम् । टजभावपक्षे 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वात्प्रसक्तह्रस्व ।
अर्धखारमिति । खार्या अर्धमिति विग्रह । 'अर्धं नपुसकम्' इति समास, टच्,
'यस्येति च' । क्लीबत्व लाकान् । अर्धखारीति । पूर्ववत् समाम् । टजभावपक्षे
'परखलिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वम् । एकविंशत्तावपष्ठयन्वचनादुपसर्जनं वाभावात्प्रह्रस्व
अर्धखारि इति । क्वचिद्घस्वान्नपाठ, तदा क्लीबत्व लोकात्, ततो नपुसक
ह्रस्व । द्वित्रिभ्यामञ्जले । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—टज्वा स्यादिति । द्विगा
विति । द्वयञ्जलमिति । द्वयारञ्जल्या समाहार इति विग्रह द्विगु, टच्, 'यस्येति

जदनेत्यर्थं । अतिश्वीति । नीचेत्यर्थं । आकर्षं श्वेति । 'उपमितं व्याघ्रादि-'
इति ममाम् । आहृष्यतेनेन खनादिगत धायमित्याकर्षं वाष्टविशेष । उपमाना-
त्वम निष्प्रात शुना निदस्वा । फलसकधामिति । अत्र एव ज्ञापकादमामाय-
वचनेनायुपमानस्य समाम् इति माधक । द्विनावरूप्य इति । हेतुमनुष्येभ्य-'
इति रूप्य । पञ्चनौरिति । आर्होषष्टक् । 'अध्यर्धंपूर्व-' इति लुक् । रयार्या ।
द्विगोरिति । खारीशब्दान्ताद् द्विगारियर्थं । अर्धखारमिति । अर्धनावमिव

द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः । ८०५ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।
(५-४-१०४) ब्रह्मान्तात्पुरुषपाट्टस्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत्,
सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । ८०६ कुमहद्ब्रह्मामन्यतरस्याम् । (५-४-१०५)
आभ्यां ब्रह्मणो वा ट्स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । ८०७
आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । (६-३-४६) महत् आकारो-

च 'स नपुंसकम्' । द्व्यञ्जलीति । समाहारे द्विगुः । टजभावे सति नपुंसकह्रस्वत्वम् ।
अतद्वितलुकीत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । अञ्जलिशब्दः
अञ्जलिपरिमितवान्यादौ वर्तते, केवलस्याञ्जलेः मूल्यत्वासम्भवात् । परिमाणत्वात् ठञ् ।
'अध्यर्ध-' इति तस्य लुक् । ब्रह्मणो जानपदाख्याम् । जनपदे भवो जानपदः, भाव-
प्रधानो निर्देशः । तस्य केनाख्येत्याकाङ्क्षायां प्रकृतत्वात् समासेनेति लभ्यते, तदाह—
समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेदिति । जानपदत्वमित्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः ।
सुराष्ट्रे ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दोऽत्र पुंल्लिङ्गः । ब्रह्मा विप्रः । 'वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः
प्रजापतिः' इत्यमरः । सप्तमीति योगविभागात् समासः टच्, टिलोपः, परवल्लिङ्गम्—
इति पुंस्त्वम् । जानपदेति किम् ? देवब्रह्मा नारदः । कुमहद्ब्रह्मामन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मेति । टजभावे रूपम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । कुब्रह्म इति । टचि रूपम्,
टिलोपः । अथ महत्पूर्वस्य टज्विकल्पमुदाहरिष्यन् विशेषमाह— आन्महतः । 'अलुगुत्तर-
पदे इत्युत्तरपदाधिकारस्थमिदं सूत्रम् । उत्तरपदे इत्यनुवृत्तं समानाधिकरणपदे अन्वेति, न
तु जातीय इति, तस्य प्रत्ययत्वात्, तदाह—महत् आत्त्वमित्यादिना । महाब्रह्म इति ।
महांश्वासौ ब्रह्मा चेति विग्रहः । 'सन्महत-' इत्यादिना समासः । आत्त्वम् । सवर्ण-
दीर्घः । 'कुमहदभ्याम्-' इति टच् । टिलोपः, 'परवल्लिङ्गम्-' इति पुंस्त्वम् । महा-
ब्रह्मेति । टजभावे आत्वे रूपम् । अथ प्रसङ्गादुक्तमात्त्वविधिं प्रपञ्चयिष्यन् समाना-
धिकरणे पुनरुदाहरति—महादेव इति । जातीये उदाहरति—महाजातीय
इति । महत्सदृश इत्यर्थः । प्रकारवचने जातीयर्, आत्त्वम्, सवर्णदीर्घः । समा-
नाधिकरणे किमिति । 'आन्महतां जातीये च' इत्येवास्तु । चकारादुत्तरपदसमुच्चये

क्लीवत्वं लोकात् । अर्थखारीति । 'परवल्लिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वम् । टच्वा स्याद् द्विगा-
विति । द्विगाविति किम्, द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः । द्व्याञ्जलिमिति । समाहारे द्विगुः ।
अतद्वितलुकीत्येवेति । एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् । अञ्जलिभ्यां क्रीत इति ।
नात्राञ्जलिः पाणिद्वयम्, तस्य मूल्यत्वासम्भवात्, किं तु अञ्जलिपरिमितो ब्रह्मादि-
विवक्षितः । ततश्च परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र ठञ् । तस्य तु 'अध्यर्धपूर्व-' इति
लुक् । ब्रह्मणो । जनपदे भवो जानपदः । 'द्व्येकयोः-' इतिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्या-
ख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते, तदाह—समासेन जानपदत्वमिति ।
कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद् ब्रह्मण इति लभ्यते । सुराष्ट्रब्रह्म इति । 'सप्तमी'
इति योगविभागात्समासः । जानपदेति किम्, देवब्रह्मा नारदः । कुब्रह्म इति ।
ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मणशब्दः । आन्महतः । तकार उच्चारणार्थः, न तु सर्वादेशार्थं

ऽन्तादेश स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जानीये च परे । महाब्रह्म, महाब्रह्मा । महादेव । महाजातीय । समानाधिकरणे किम्—महत मेवा महत्त्वेवा । लाक्षणिक विहाय प्रतिपदोक्त 'सम्भहत—' (सू ७४०) इति ममासो ग्रहीष्यत इति चेत्, महाबाहु न च्यात् । तस्मात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तया प्रतिपदोक्तस्य—' (प ११४) इति परिभाषा नेह प्रवर्तते, समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् ।

सति महत् आत्व स्याद् उत्तरपदे जानीये च परत इत्यर्थेऽन्तादेशे महादेव इत्यादिभिद्वे वि सामानाधिकरणेनति प्रश्न । महत्त सेवा महत्सेवेति । अत्र पठ्यो मनामे आत्त्व-निवृत्त्यर्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भाव । ननु पठ्योसमासा लाक्षणिक, समस्यमानसद विशिष्य अनुच्चार्यं सामान्यशास्त्रन एव निर्वातितत्वात् । 'सम्भहत—' इत्यथ समासस्तु सम्भ-हदादिशब्द समस्यमान विशिष्योच्चार्यं विहितत्वात् प्रतिपदात् । ततश्च लक्षणप्रतिपदात्-परिभाषया 'आमहतो जानीये च' इत्यत्र 'सम्भहत—'इति प्रतिपदोक्तसमासात्तरपदग्रहणे सति तत एव पठ्योसमासोत्तरपदनिराससभवाद्द्वयमेव समानाधिकरणग्रहणमिति शङ्कते—लाक्ष-णिकमित्यादिना । परिहरति—महात्राहुर्न स्यादिति । महान्तौ बाहु यस्येति विग्रह । अस्य सनामस्य 'अनेकमन्यपदायै' इति सामान्यविहितत्वात् प्रतिपदात्तत्वाभावात्तदुत्तरपदे परे आत्त्वं न स्यात्, अत्र समानाधिकरणग्रहणमित्यर्थं । ननु कृतेऽपि समानाधिकरणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाद् महाबाहुरित्यत्रात्त्व न स्यादेवत्यत आह— तस्मादिति । तच्छब्दार्थमाह—समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादिति । एव च लक्षणप्रति-पदोक्तपरिभाषा बाधित्वा लाक्षणिकस्यापि ग्रहणार्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भाव । न च सुमहान्तौ बाहु यस्य स सुमहानाहुरित्यत्र क्यमात्त्वम् । आत्त्वविधे पदाङ्गाधिकार-स्यत्वाभावेन तदन्तविध्यभावादिति वाच्यम्, उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य महता विशेषणे सति तदन्तविधिलामात् । परममहत्परिमाणवानित्यत्र तु महत् परिमाण महत्-परिमाणम्, परम महत्परिमाणमिति पठ्योसमासगर्भं कर्मधारय इति दिक् । ननु

इत्याह—आकारोऽन्तादेश स्यादिति । इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमन्विष्यते । तच्च महता विशेषणमिति तदन्तविधिर्भ्रम्यते । 'ग्रहणवता—' इति निषेधस्तु प्रत्यय-विधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगा भवति । परम-महत्परिमाणमित्यत्र तु परममहता द्रव्यस्य परिमाणमिति पठ्योत्पुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तत्राश्वप्रगतिरिति वृद्धा । यत्तु वर्धमानेनोक्तम्—'इष्टकेपीकामालानाम्—' इत्यत्र तदन्तविध्युत्पत्त्यानमामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिनास्ति, तेन परम-महत् आवं नेति, तद्भाष्यवैयविच्छम् । तथा हि 'येन विधि—' इति सूत्रे पदाधि-कारे श्रयोर्जननिष्ठवचिनं शक्रेष्टवचिनमिति भाष्ये उदाहृतम्, वैयर्थेन च पदशब्देन उत्तरपद गृह्यत इति व्याख्यानम् । एतदेवार्थं वाशिकायामुपनिषद्दम्, न तु 'इष्ट-केपीका—' इत्यत्र वायापनानमुपसंख्यानमस्ति । ननु प्रतिपदोक्तमनामे यदुत्तरपद तस्मिन्नेव परे आत्व स्यात्सामर्थ्यात् किमनन समानाधिकरणग्रहणेनत्यत्र आह— महाबाहुरिति । यदुद्योहिरयम्, स च सामान्यशास्त्रनिवृत्तत्वात्लाक्षणिक इति भाव ।

'आत' इति योगविभागादात्वम्, 'प्रागेकादशभ्यः-' (सू १९९५) इति निर्देशाद्वा, एकादश । महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मवारय-' (सू ७४६) इति पुंवद्भावे कृते आत्वम्, महाजातीया । 'महत आत्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावरच' (वा ३९५०) । असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । 'अष्टनः कपाले हविषि' (वा ३९५१) अष्टाकपालः । 'गवि च युक्ते' (वा ३९५२) । गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गभ्ये अष्टन आत्वं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टागवं शकटम् । 'अचप्रत्यन्वव-' (सू ९४३) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम्, तद्युक्तत्वाच्चकटमष्टागवमिति वा । ८०८ द्व्यष्टनः

'आन्महतः-' इत्यत्र महत एव ग्रहणाद् 'द्व्यष्टनः-' इत्युत्तरसूत्रे द्व्यष्टनोरेव ग्रहणाद् एकादशेत्यत्र कथमात्वमित्यत आह—आदिति । योगविभागादात्त्वमिति । योगविभागस्य भाष्यादष्टत्वादाह—प्रागेकादशभ्य इति । निर्देशाद्वेति । एकादशेति । एकश्च दश चेति द्वन्द्वः । एकाधिका दशेति वा । आन्महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया महतीशब्दस्यापि जातीयर्प्रत्यये परे महतीजातीयेति स्यादित्यत आह—महतीशब्दस्येति । न च परत्वात्पुंवत्त्वं वाधित्वा आत्वं स्यादिति वाच्यम्, 'आन्महतः-' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति ड्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । महत आत्त्व इति । घास, कर, विशिष्ट एषु परतो महत आत्वं पुंवत्त्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । ननु 'आन्महतः-' इत्यात्वे 'पुंवत्कर्मवारय-' इतिपुंवत्त्वे च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—असामानाधिकरण्यार्थमिदमिति । महाकर इति । महतो महत्या वा कर इत्यर्थः । महाविशिष्ट इति । महतो महत्या वा विशिष्टः, अधिक इत्यर्थः । अष्टन इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे तद्धिताथे द्विगुः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण् । 'द्विगोर्लुङनपत्ये' इति लुक् । आत्वं सवर्णदीर्घः । गवि च युक्त इति । वार्तिकमिदम् । तत्सूचयितुमाह—वक्तव्यमित्यर्थ इति । अष्टागवं शकटमिति । अष्टौ गावो यस्येति बहुव्रीहिः । आत्वम्, सवर्णदीर्घः । अष्टभिर्गोभिर्युक्तमित्यर्थः । ननु 'गोरतद्धितलुकि' इति तज्जिवेस्तत्पुरुषमात्रविषयत्वाद् अष्टागवमिति कथमित्यत आह—अचप्रत्यन्ववेत्यत्रेति । तत्पुरुषत्वे अष्टगवशब्दश्च जन्त एवेत्याह—अष्टानामिति । तथा च समाहारद्विगोस्तत्पुरुषत्वाद् 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् सुलभ इत्यर्थः । नन्वष्टानां गवां समाहार इत्यर्थे शकटे कथमन्वयः, युक्ताथर्वृत्तत्वाभावात्, कथं वा आत्वमित्यत आह—तद्युक्तत्वादिति । समाहारद्विगुरूपतत्पुरुषादृच व्युत्पन्नस्य अष्टगवशब्दस्य लक्षणया अष्टभिर्गोभिर्युक्ते वर्तमानस्य आत्वमित्यर्थः । द्व्यष्टनः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—आत्स्यादिति । द्विशब्दस्य अष्टशब्दस्य च संख्यावाचक उत्तरपदे

अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपाल इति । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोर्लुङनपत्ये' इति लुक् ।

सख्यायामबहुव्रीहशीत्योः । (६-३-४७) आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश ।
द्वयधिका दशेति वा । द्वाविंशति । अष्टादश । अष्टाविंशति । अबहुव्रीहशीत्योः
किम्-द्विधा, द्वयशीति । 'प्राक्शतादितिवत्तव्यम्' (वा ३९५३) नेह-
द्विशतम्, द्विसहस्रम् । ८०५ त्रेस्त्रय । (६-३-४८) त्रिशब्दस्य त्रयस् स्थानपूर्वत्रिपये ।
त्रयोदश । त्रयोविंशति । बहुव्रीहौ तु त्रिदश त्रिदशा ।
सुजर्थे बहुव्रीहि । अशीतौ तु त्र्यशीति । प्राक्शतादित्येव, त्रिशतम् ।
त्रिसहस्रम् । ८१० विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । (६-३-४९)
द्वयष्टनास्वेदश्च प्रागुक्ते वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत् ।

परे आत्स्यात्, न तु बहुव्रीहशीत्योरित्यर्थं । द्विशब्दस्योदाहरति—द्वादशेति ।
द्वौ च एकश्च द्वयेका, द्वयधिक एक द्वयेक इत्यादौ तु नास्ति, 'एकादिनवान्ताना परस्पर
द्वन्द्वनत्पुरुषो न स्तः' इति 'चार्ये'-इति सूत्रे माप्ये ध्वनितत्वादिति शब्देन्दुखरे
स्थितम् । द्वाविंशतिरिति । द्वौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्व । 'स नपुंसकम्'
इति द्वौत्वं तु न । कितु लोकान् स्त्रीत्वम् । इतरेतरयागस्तु न, अनभिधानान् ।
द्वयधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा । अथाष्टशब्दस्योदाहरति—अष्टादशेति ।
अष्टौ च दश चेति द्वन्द्व । अष्टाधिका दशेति वा । अष्टाविंशतिरिति । अष्टौ
च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्व । स्त्रीत्वं लोकान् । अष्टाधिका विंशतिरिति वा ।
द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः । 'सख्याव्यय-' इति बहुव्रीहि । 'बहुव्रीही
संख्येये ङच्' इति ङच् । बहुव्रीहित्वादन द्विशब्दस्य आत्वं न । द्वयशीतिरिति । द्वौ
चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्व । स्त्रीत्व लोकान् । द्वयधिका अशीतिरिति वा । अत्राशीति-
परकत्वाद् द्विशब्दस्यात्वं न । प्राक्शतादिति । 'द्वयष्टन सख्यायाम्-' इत्येतन्
शतप्रभृतिमस्याशब्दे परे न भवतीति वत्तव्यमित्यर्थं । द्विशतमिति । द्वौ च शत चेति
समाहारद्वन्द्वः । द्वयधिक शतमिति वा । एवं द्विसहस्रमित्यत्रापि । त्रेस्त्रयः । सविध-
वेलादिषु त्रयोदशेति पाठान् सवारान्तोऽयमादेश इत्याह—त्रयस्स्यादिति । पूर्व-
विषय इति । प्राक्शतान् संख्याशब्दे उत्तरपदे परत, न तु बहुव्रीहशीत्योरि-
त्यर्थं । त्रयोदशेति । त्रयश्च दश चेति, त्रयधिका दशेति वा विग्रहः । सुब्रुवि
त्रिशब्दस्य त्रयम्, स्त्वम्, उत्त्वम्, आदृष्टम् । एवं त्रयोविंशतिरित्यपि । त्रिदशा
इति । त्रिरावृत्ता दशेत्यर्थं । 'बहुव्रीहौ संख्येये ङच्'-इति ङच् । तन्वत्र त्रि-
त्यस्य 'संख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच्' इति सुजन्तत्वात्
समानेऽपि सुच. श्रवणात्तरित्यत्र आह—सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । सुजर्थे क्रिया-
भ्यावृत्तौ लक्षणया विद्यमानस्य त्रिशब्दस्यैवात्र 'मख्याव्यय-' इति बहुव्रीहिः, न तु
सुचन्त्येत्यर्थं । त्र्यशीतिरिति । त्रयधाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्व । स्त्रीत्वं
लोकान् । त्र्यधिकाशीतिरिति वा । त्रिशतमिति । त्रयश्च शत चेति समाहारद्वन्द्वः,
त्र्यधिकं शतमिति वा । एवं त्रिसहस्रमित्यपि । विभाषा चत्वारिंशत् । व्यग्रहि-

'अप्यंधंपूर्व'-इत्यनो लुगिति केषाचिद् व्याख्यान्तं तु प्रामादिकम्, 'संस्कृतम्'-इत्यन.
अनाहोयत्वान् । त्रेस्त्रयः । सविवेलादिषु त्रयोदशेति पाठान् सवारान्तोऽयमादेश इति

अष्टचत्वारिंशत्, अष्टौचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चा-
शत्पष्टिसप्तनिनवतिषु । ८११ एकादिश्चैकस्य चादुक् । (६—३—७६)
एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च । नञो विशत्या सह समासे कृते
एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः ।
एकेन न त्रिंशतिः एकान्त्रिंशतिः—एकाद्विंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः । 'पप
उत्वं दत्दशधासूत्ररपदादेष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम्' (वा ४००१—४००२) ।

तस्यापि द्व्यष्टनोरित्यस्य सम्बन्धाय—सर्वेषामिति । द्व्यष्टनोस्त्रेश्चेत्यर्थः । तदाह-
द्व्यष्टनोस्त्रेश्चेति । एकादिश्च । 'न लोपो नञः' इत्यता नञ इति पष्ठ्यन्त-
मनुवर्तते । तच्च प्रथमया विपरिणम्यते । 'नभ्राणनपात्—' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते, तदाह—
एकादिर्नञ् प्रकृत्येति । एक आदिर्यस्येति विग्रहः । एकस्य चादुगागमश्चेति ।
आदुगिति अदुगिति वा छेदः । नञो विशत्येति । न विंशतिरिति विग्रहे नञसमासे सति
नविंशतिशब्दस्य एकशब्देन तृतीयात्तेन सह एकेन नविंशतिरिति विग्रहे समास इत्यन्वयः ।
ननु तत्कृतत्वाद्यभावात् कथमिह तृतीयासमास इत्यत आह—तृतीयेति योगविभागादिति ।
अनुनासिकविकल्प इति । तृतीयासमासे कृते सुब्लुकि एक न विंशति इति स्थिते 'न
लोपो नञः' इति प्राप्तस्य नकारलोपस्य प्रकृतिभावान्निवृत्तौ एकशब्दस्यादुगागमः, तत्र
ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तान्वयचः, सवर्णदीर्घः, एकाद् न विंशतिरिति
स्थिते 'यरोऽनुनासिके—' इति दकारस्य पक्षे अनुनासिकनकार इत्यर्थः । अदुगागमपक्षेऽपि
पररूपं तु अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति । एकेन न विंशतिरिति विग्रहवाक्यम् । एकेन
हेतुना विंशतिर्न भवतीत्यर्थः । एकान्नविंशतिः, एकाद्विंशतिरिति । अनु-
नासिकत्वे तदभावे च रूपम् । एकोनविंशतिरित्यर्थ इति । पर्यवस्यतीति शेषः ।
एकेन ऊनेति विग्रहः । 'पूर्वसदृश—' इति समासः । 'सा चासौविंशतिश्च । पप उत्व-
मिति । उदत्तशब्दे दशन्शब्दे च उत्तरपदे परे धाप्रत्यये च परे पप्शब्दस्य उत्वम्
उत्तरखण्डस्य दत्तशब्दस्य दशन्शब्दस्य धाप्रत्ययस्य च आदेर्दकारस्य घकारस्य
च दुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । दुत्वमित्येव छेदः, न तु ष्टुत्वमिति प्रयोजनाभावात् ।
'धासु वा' इति बहुवचनाद्विधार्थवाप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति भाष्यम् । धाप्रत्यये परे
षप उत्वं वा स्यात् । दुत्वं तु उत्त्वपक्षे तदभावपक्षे च पूर्ववाक्यान्नित्यमेवेति कैयटः ।
उत्त्वपक्ष एवं नित्यं दुत्वमिति हरदत्तः । षोडशिति । षड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ
'वयसि दन्तस्य दत्तु' इति द्वादेशः, ऋकारस्य इत्वम् । अन्त्यपकारस्य उत्त्वम् ।

ध्वनयन्नाह । त्रयस्स्यादिति । सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । 'संख्यायाव्यया—'
इत्यादिनेति शेषः । एकादिरिति । अदुगिति छेदः । पररूपं त्वकारोच्चारणसामर्थ्या-
न्न भवति । धासु वेति । 'संख्याया विधायं—' इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवैह
ग्रहणम्, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः—' इति परिभाषया । तेनेह न षट् दधातीति षड्धा । 'आतोऽ-
नुपसर्गे कः, टाप् । षोडशिति । षड् दन्ता अस्य षोडश । 'वयसि दन्तस्य—' इति

पोऽन्, पोडश, पड्धा, पोढा । ८१२ परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो । (२-४-२६)
 एतयो परपदस्येव लिङ्ग स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ ।
 अर्धपिप्पली । 'द्विगुप्राप्तपत्रालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्य' (वा १५४५)
 पञ्चमु वपालेषु सस्वृत पञ्चकपाल पुरोडाश । प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक ।
 आपन्नजीविक । अत्र कुमार्यै अलंकुमारि । अत्र एव जायन्तास्मात् ।

आद्गुण, दकारस्य दुत्वेन डकार, सुप्रत्यये उगित्वान्नुम, सुलोप, सयागान्त-
 लाप । तस्मात्सिद्धकाल दीध । पाऽन् इति रूपम् । पोऽन् इति । पट् च दश चेति,
 पडधिका दशेति वा विग्रह । अन्त्यस्य पकारस्य उत्त्वम्, आद्गुण, दकारस्य दुत्वेन डकार ।
 हरदत्तमतमनुसृत्य उदाभावपक्षे घाम् वत्यस्योदाहरति—पडधेति । 'मध्याया विधायै घा' ।
 अन्त्यस्य पकारस्य उदाभावपक्षे तु दुत्वमपि न भवति । 'इला जशाते' इति जस्वेन
 पकारस्य ङ इति भाव । उत्त्वपक्षे उदाहरति—पोऽन् इति । घाप्रत्यय, अन्त्यस्य पकारस्य
 उत्त्वम्, आद्गुण, दुत्वेन घस्य ङ इति भाव । कैयटमते तु उदाभावपक्षेऽपि
 दुत्व नित्यमेव । पड्धा । कैयटमतमेव युक्तम्, पाटा, पड्धा इत्येव भाष्ये उदाहृत-
 त्वादिति शब्देन्दुरेशरे स्थितम् । परवल्लिङ्गम् । परवदिति पष्ठयन्तादिति । तदाह—
 एतयो परपदस्येति । द्वन्द्वपदमत्र इतरेतरयागद्वन्द्वपरम्, समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्'
 इत्यस्य तदनुवादत्वात् । कुक्कुटमयूर्याविमे इति । अत्र द्वन्द्वे अवयवलिङ्गेतानियमे प्राप्ते
 नियमायैदिम् । अधपिप्पलीति । 'अयं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अस्य एकदेशिसमा-
 सस्य पूर्वपदार्थप्रयाननया पूर्वपदलिङ्गे प्राप्ते उत्तरपदलिङ्गायै विधि । अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'
 इति पष्ठयन्तमर्थपरम् । द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्गित्यर्थः । एव च कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यनुप्रयोगेऽ
 पि तदेव लिङ्गम् । द्विगुप्राप्तेति । द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलपूर्व, गतिममास एतेषु
 परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । पञ्चकपालेति । उत्तरपदस्य नपुंसकत्वात् समा-
 सस्य नपुंसकत्व प्राप्त न भवति, किन्तु विशिष्यलिङ्गमव । प्राप्तजीविक इति ।
 अत्र उत्तरपदस्य जीविकाशब्दस्य यल्लिङ्ग तत्त्वमासस्य न भवति । अलपूर्वस्यो-
 दाहरति—अल कुमार्यै, अलंकुमारिरिति । अत्र उत्तरपदकुमार्यैलिङ्ग समासस्य
 न भवति । नन्वत्र तदर्थोद्विधोभाभावान्नचतुर्थीसमाम । 'पर्यादया ग्लानाद्यर्थे—' इत्यपि
 न भवति, तस्य समासस्य नियत्वेन अल कुमार्यै इति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनानुपपत्तेरि-
 त्यत आह—अत्र ग्येति । 'एकत्रिभक्ति च—' इति कुमार्यैशब्दस्यापनजन आद्गुणस्य ।

द्वन्द्वेश । परवल्लिङ्गम् । इतरेतरयागे द्वन्द्वाभ्य गृह्यत न समाहारे द्वन्द्व । 'स
 नपुंसकम्' इत्यनुवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सूत्रे 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो' इति न समास-
 द्विवचनम् । तथाच द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपद तद्वल्लिङ्ग पूर्वपदस्यानिदिस्येन, पर-
 पदस्य सर्वाधिक्यत्वेन पूर्वपदानुपेकत्वात्, तदस्य मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदे
 ईवारीवृत्तिप्रसङ्गः । कुक्कुटमयूर्यौ, अधपिप्पलीयादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येन ।
 किं तु पठ्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह—एतयोरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्गित्यर्थः । एव चा-
 न्ययागेषु तदेव लिङ्ग सिद्धम् । उपमेये पष्ठयुपगमाद्वितरपि पष्ठयन्तादेव

निष्कौशाश्विः । ८१३ पूर्ववदश्ववडवौ । (२—४—२७) द्विवचनमतन्त्रम् ।
अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । ८१४ रात्राहाहाः पुंसि । (२—४—२९)
एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्वेव । अनन्तरत्वात्परवलिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्स-
माहारनपुंसकतां वावते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः ।

गतिसमासमुदाहरति—निष्कौशाश्विरिति । अत्र कौशाश्वीशब्दलिङ्गं समासस्य न
भवति । यद्यपि निरादिसमास एवायम्, न तु गतिसमासः, प्रादिग्रहणमगत्यर्थमित्युक्तेः । तथापि
गतिसमासग्रहणं प्रादिसमासोपलक्षणमित्याशयः । पूर्ववदश्ववडवौ । अश्वश्च वडवा च इति
द्वन्द्वे परवलिङ्गं बाधित्वा पूर्ववलिङ्गार्थमिदम् । अश्ववडवाविति द्वन्द्वः पूर्वपदस्य लिङ्गं लभत
इत्यर्थे बहुवचने विभक्त्यन्तरे च न स्यादित्यत आह—द्विवचनमतन्त्रमिति । उपलक्षण-
मिदम् । द्विवचनं विभक्तिश्चेति द्वयमपि अविवक्षितमित्यर्थः पूर्ववदग्रहणमत्र लिङ्गम् । अन्यथा
निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः । रात्राहाहाः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेत्यनुवृत्तं प्रथमावहु-
वचनेन विपरिणतं रात्रादिभिविशेष्यते, तदन्तविधिः । रात्राहाहान्तद्वन्द्वतत्पुरुषाः पुंसीत्यर्थः ।
फलितमाह—एतदन्ताविति । परवलिङ्गतापवादः । ननु अहोरात्र इति समाहारद्वन्द्वे
'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वप्रसङ्गः । न च नपुंसकत्वस्याप्ययं पुंस्त्वविधिरपवाद इति
वाच्यम्, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विचीन् वावन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन अस्य पुंस्त्वविधेः
परवलिङ्गतामात्रापवादत्वात् । तस्मादहोरात्राविति इतरतरद्वन्द्व एवोदाहर्तुमुचित
इत्यत आह—अनन्तरत्वादिति । अयमिति । पुंस्त्वविधिरिति शेषः । अहो-
रात्र इति । अश्वश्च रात्रश्च तयोस्समाहार इति द्वन्द्वे परत्वान्नपुंसकत्वम् अपवा-
दत्वात् परवलिङ्गमपि बाधित्वा अनेन पुंस्त्वम् । 'अहस्तवैकदेश—' इत्यच् । पूर्वाह्न
इति । अह्न—पूर्वमित्येकदेशिसमासः । 'राजाहस्तस्त्रिभ्यः' इति टच् । 'अह्नोऽहः'

इत्याशयेनाह—परपदस्येवेति । भाष्ये तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वलिङ्गस्य' इति
प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् । अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तुल्यन्यायत्वलिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातम्
तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् । अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । गतिसमासेष्विति ।
गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेन उदाहरति । निष्कौशाश्वि-
रिति । अतन्त्रमिति । अत्र च लिङ्गं पूर्ववदग्रहणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति
भावः । इह समासार्थस्य वा पूर्ववलिङ्गातिदेशः, उत्तरपदार्थस्य वा, उभययाप्यश्ववडवौ शोभ-
नावित्यनुप्रयोगेऽपि पुंस्त्वं सिध्यति । ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेऽपि स्वाश्रयस्त्रीत्वस्यानिवर्तना-
दृष्टः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यम्, शसि नत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुंलिङ्गत्वभावेन च
तत्सार्थक्यादिति चेदत्राह—इहैव निपातनाद् 'अश्ववडवपूर्वापरारोत्तराणाम्—' इत्यत्र निपा-
तनाद्वा टापो निवृत्तिरिति । अहोरात्र इति । प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम् । तत्रेति प्रागे-
वोक्तम् । अत्र वदन्ति 'रात्राहा—' इत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते । तदन्तस्य तु 'पर-
वलिङ्गम्—' इत्येव सिध्यति । अत एव भिन्नविषयत्वाद् 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न
प्रवर्तते । एवं च 'रात्राहाहाः' इति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे 'स नपुंसकम्' इत्येव भवति;

द्वयह 'सख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' (लि १३१) । द्विरात्रम्, त्रिरात्रम्, गणरात्रम् ।
 ८१५ अपथं नपुंसकम् । (२-४-३०) तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु—
 अपथो देश । दृढममामान्तनिर्देशान्नेह—अपन्था । ८१६ अर्धर्चाः पुंसि
 च । (२-४-३१) अर्धर्चादय शब्दा पुंसि कर्त्री च स्यु । अर्धर्चं,
 अर्धर्चम् । ध्वज, ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरमण्डपौषपदेहाङ्कुशकलशेत्यादि ।

इत्यहोदेशः । परवलिङ्ग नपुंसकं च वाधित्वा पुंस्त्वम् । द्वयह इति । द्वयोरहोस्तमाहार
 इति विग्रहे द्विगु, टच्, 'न मत्पदादेस्समाहारे' इत्यहोदेशनियेव । परवलिङ्गं वाधित्वा
 पुंस्त्वम् । उत्तरपदस्याहन्शब्दस्य अकारान्त्वान्वागवान् क्लीबम्, ममामान्तस्य ममासभक्त-
 त्वात् । संख्यापूर्वम् । लिङ्गानुशामनमूत्रमिदम् । न त्वष्टाघ्यादीस्य सूत्रम्, नापि वार्तिकम्,
 भाष्ये अदर्शानात् । 'रात्राहाहा पुंसि' इत्यस्यायमपवाद । द्विरात्रमिति । समाहारद्विगु ।
 'अहस्त्वदेशे' इत्यच् । गणरात्रमिति । गणशब्दो बहुपर्याय, 'बहुगणवन्तु' इति संख्या-
 ध्वम् । गणाना रात्रीणा समाहार इति द्विगु, अच् । अपथं नपुंसकम् । नपन्था इति विग्रहे
 नन्मामि नजा नस्य लापे 'ऋक्पू' इत्यग्रत्यये टिलापे अपयशब्द, स नपुंसकमित्यर्थः ।
 परवलिङ्गनापवादः । तत्पुरुष इत्येवेति । 'परवलिङ्गन्' इत्येतत्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 द्वन्द्वग्रहण तु नानुवर्तते, अयोग्यत्वान् । अन्यत्र त्विति । बहुव्रीहावित्यर्थः । अपन्था
 इति । 'पयो विभाषा' इति समामान्तविकल्प । 'पय सख्याभ्यमादे' इति बध्यमाणवा-
 तिकेन गतार्थमेवेद सूत्रम् । अर्धर्चाः । बहुवचनात्तदादीना ग्रहणमित्याह—अर्धर्चा-
 दय इति । अर्धर्चमिति । ऋचोर्ध्वमिति विग्रह 'अर्थं नपुंसकम्' इति समास ।

परवलिङ्गापवादत्वादिति । तत्र । उत्तरीया द्वयहस्यहाश्रवणि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न
 चेष्टामिति । द्वयहस्यह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । ते तु
 'त्रिसद्वहारात्' इत्यादिकाश्विरोधाच्च । तस्माद्वात्राद्यन्तस्यैवाय पुंस्त्वविधि, 'द्वन्द्वस्तन्पुरु-
 षयो' इति प्रक्रमणान् तथा च भिन्नत्रिपयत्वाद्यभावाद् 'रात्राहाहा' इति पुंस्त्व समा-
 हारनपुंसकता परत्वेन वाधत एव । संख्यापूर्वमिति । अत्र च 'अपयपुण्याहौ नपुंसकौ' ।
 'सख्यापूर्वा रात्रि' इति लिङ्गानुशामनमूत्र मूलम् । सख्याग्रहणेषु कृत्रिमाहृत्रिमन्याया न
 प्रवर्तते 'द्वयष्टन सख्यायाम्' इति सूत्रे अशीतिपुंदामादित्याश्वेतौदाहरणम् । द्विरात्रम् ।
 त्रिरात्रम् । गणरात्रमिति । गणाना बहुरात्रीणा समाहार इति विग्रह । अपथं
 नपुंसकम् । तत्पुरुष इत्येवेति । द्वन्द्वग्रहण तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादि भावः । अपन्था
 इति । 'पयो विभाषा' इति समामान्तविकल्प । इदं सूत्रं शक्यमकर्तुम् । 'पय. सख्याभ्य-
 मादे' इति बध्यमाणवातिकेन गतार्थत्वान् । प्रमङ्गादाह अर्धर्चा इति । इह वेपाचिदर्थ-
 भेदेन व्यवस्थेय्ये सा च व्यवस्था मद्यमकरन्दमाशिकाणा वाचो मधुशब्दो द्विलिङ्ग,
 चैत्राशिकाचौ तु पुल्लिङ्गः । क्रियावचनान्तु विरोध्यलिङ्ग इत्येवं यथायथ ज्ञेयम् ।
 'अर्धर्चा. पुंसि च' 'म नपुंसकम्' इत्यनयोर्मध्ये 'जायाख्यायाम्' इति चतु-
 सूत्र्या सगतिरिह चित्या । बहूना वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानान् फलितोच्चारि-

८१७ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् (१—२—५८) एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—ब्राह्मणः पूज्यः । ८१८ अस्मदो द्वयोश्च । (१—२—५९) एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे, अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूव इति वा । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (वा ७२१) । पटुरहं ब्रवीमि । ८१९ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । (१—२—६०) द्वित्वे बहुवचनप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ, पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्राष्ठपदाः । नक्षत्रे किम्—फल्गुन्यौ माणविके । ८२० तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । (१—२—६३) बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम्—विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम्—तिष्यपुनर्वसवौ माणवकाः ।

'ऋतूपः' इति अच् । परवल्लिङ्गं स्त्रीत्वं।त्रावित्वा पुंनपुंसकत्वविकल्पः । जात्याख्यायाम् । आकृत्यविकरणन्यायेन घटादिशब्दानां जातिवाचकत्वाज्जातेश्चैकत्वादेकवचनमेव स्यादित्यारम्भः । जातिशब्दे एकत्वे बहुवचनं वा स्यादित्यक्षरार्थः । तथा सति ब्राह्मणाः भोज्या इत्यादौ । विशेषणान्न स्यादित्याशङ्क्य एकस्मिन्नर्थे विद्यमानः शब्दो बहूनर्थान् वक्ति एकार्यो बहुवद्भवतीति लभ्यते इत्यभिप्रेत्याह—एकोऽप्यर्थ इति । बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं लभत इत्यर्थः । अस्मदो द्वयोश्च । सविशेषणस्येति । 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः' इत्यत्र तु अवयवगतबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । फल्गुनी । नक्षत्रे इति प्रथमाद्विवचनम् । नक्षत्रे यद्यभिधीयते इत्यर्थः । चेन द्वयोरित्यनुकर्षः तदाह—द्वित्वे इति । पूर्वं प्रोष्ठपदे इति । स्त्रीत्वादौडशशीभावः । 'प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रियाम्' इत्यमरः । फाल्गुन्यौ माणविके इति । फाल्गुनीनक्षत्रयुक्तकाले जाते इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः—' इत्यण् । 'लुवविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यापाढाम्यां टानौ' इति टः, टित्वात् डीप् । तिष्यपुनर्वसवोः । विशाखानुराधा इति । विशाखे च अनुराधाश्चेति विग्रहः । तिष्यतिपुनर्वसव इति । तिष्यश्च पुनर्वसूचेति विग्रहः । तिष्यशब्दात् पुनर्वसुशब्दाच्च 'नक्षत्रेण युक्तः—' इत्यण् । 'लुवविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे सन्निवेलाद्यण् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी—'

देश इत्याशयेनाह । एकोऽप्यर्थो वा बहुवदिति । एवं च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति—ब्राह्मणाः पूज्या इति । जात्याख्यायां किम्, देवदत्तो यज्ञदत्तः । एकस्मिन् किम्, ग्रीहियवौ । अस्मदो द्वयोश्च । चाद् 'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति च वर्तते तदेवाह—एकत्वे द्वित्वे च विवक्षित इत्यादि । फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च । चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह—द्वित्वे इति । फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीशब्दाद् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । तस्य 'लुवविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यापाढाम्यां टानौ' इति टः, टित्वात् डीप् । 'न चायं गौणः, यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः । तिष्यपुनर्वसवोः विशाखानुराधा इति । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः

६ 'पूर्वफल्गुन्यौ' इति क्वचिन् पाठः । † 'नुराधः' इति क्वचिन् पाठः ।

८२१ स नपुंसकम् । (२—४—१७) समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परबल्लिङ्गापवाद । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । 'अकारान्तात्तरपदो द्विगु त्रियामिष्ट' (वा १५५६) । ऋषिपञ्चमूली । 'आवन्तो वा' (वा १५५७) पञ्चखट्वम्, पञ्चखट्वी । 'अना नलोपश्च, वा च द्विगु त्रियाम्' (वा १५५८) पञ्चतशी, पञ्चतशम् ।

इत्यादिना लुक् । जायास्यायामित्यादिचतुस्मृत्या अत्र संगतिश्चिन्त्या । स नपुंसकम् । 'द्विगुरेकवचनम्' इति द्विगु 'द्वन्द्वश्च प्राणि--' इति द्वन्द्वश्च तच्छब्देन परामृश्यते । तौ च समाहारार्थविव विवञ्जिती व्याख्यानात् । तदाह-समाहार इति । पञ्चगवमिति । पञ्चाना गवा समाहार इति द्विगु । दन्तोष्ठमिति । दन्ताश्च आष्ठौ चेति विग्रह । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इति समाहारद्वन्द्व । अकारान्तोति । अकारान्तम् उत्तरपद यस्येति विग्रह । 'स नपुंसकम्' इत्यस्यापवाद । पञ्चमूलीति । समाहारद्विगु, स्त्रीत्वम्, 'द्विगो' इति ङीप् । आवन्तो वेति । त्रिया वेति वक्तव्यमित्यर्थ । पञ्चखट्वमिति । समाहारद्विगु । नपुंसकत्व ह्रस्व । पञ्चखट्वीति । उपमर्जनह्रस्वत्वे अदन्तत्वाद् 'द्विगो' इति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् । अनोनलोपश्चेति । अन इत्यावर्तते । एकं प्रथमया विपरिणतं द्विगुरित्यत्रान्वेति । तदन्तविधि । अन्नन्ता द्विगु त्रिया वा स्यात्, अनो नस्य लाप स्यादित्यर्थ । वाग्रहण त्रियामित्यत्रैव सवध्यते, न तु नलोपश्चि । तेन स्त्रीत्वाभावोऽपि नलोप । पञ्चतशीति । पञ्चाना तश्चा समाहार इति द्विगु, स्त्रीत्वम्, नलोप, 'द्विगा' इति ङीविति भाव । पञ्चतशमिति । समाहारद्विगु । स्त्रीत्वाभावपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्, नत्राप इति भाव । च चान्तवर्तिनो विभक्तिमाश्रित्य तक्षणशब्दस्य पुनन्तत्वेन पदवाद् 'न लाप, प्रातिपदिक--' इत्यनेन नलोपा भविष्यतीति वाच्यम्,

तिप्यपुनर्वसव इति । तिप्यपुनर्वसुशब्दाभ्या पूर्ववद् 'नक्षत्रेण युक्तं काल' इत्यण्, 'दृवविशेषे' इति च लुप् । तनो जानाये 'संप्रिवेत्वा-' आदिमूत्रेण अण् तस्य तु श्रविष्ठाभल्यनुरागा- इत्यादिना लुक् । नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्वसुप्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याहार । एवं च 'मिध्यपुनर्वसु' इत्यपि सिध्यतीति द्विक् । वद्वचनस्य विभ, इद तिप्यपुनर्वसु । 'चार्ये द्वन्द्व' इति समाहारद्वन्द्वश्च यम् । स नपुंसकम् । 'अन्तरस्य-' इति न्यायात् न नाश्रीयते, तथावे द्विगुसग्रहा न स्यादित्यासावेताह-द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति । अत्र व्याचक्षते-प्रकरणदेवानुवाचलामे 'स' ग्रहणमेव प्रवरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य सग्रहार्थम्, तेन सजापरिभाषायामित्यादि सिद्धमिति । पञ्चगवमिति । 'तद्विधायै-' इत्यादिना समाहारे द्विगु । दन्तोष्ठमिति । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्यादिना समाहारे द्वन्द्व । पञ्चखट्वमिति । नपुंसकत्व ह्रस्व । पञ्चखट्वीति । उपमर्जनह्रस्वत्वे अत्यदन्तत्वाद् 'द्विगो' इति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् । अनो नलोपश्चेति । 'उत्तरपदरे चारदादिविधौ-' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिपेयादप्राप्तो नत्राप इति भाव । इह वा शब्द-सिद्धयामित्यनेन सवध्यते, न तु पूर्वेण । तेन नित्यो नलोप इत्याह-पञ्चतशमित्यादि ।

ऋ 'पूर्वो' इति क्वचित् ।

‘पात्राद्यन्तस्य न’ (वा १५५९) । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । पुण्यसुदि-
नाभ्यामहः क्लीवतेष्ठा’ (वा १५५३) पुण्याहम् । सुदिनाहम् । ‘पथः संख्याव्य-
यादेः’ (वा १५५४) । संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीवमि-
त्यर्थः । त्रयाणां पन्थाल्लिपयम् । विरूपः पन्था विपथम् । कृतसमासान्तनिर्दे-
शात्त्रेह—सुपन्थाः, अतिपन्थाः । ‘सामान्ये नपुंसकम्’ (वा ५०४३) मृदु

‘उत्तरपदत्वे च—’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । पात्राद्यन्तस्य नेति । पात्रादिर्गणः ।
तदन्तस्य समाहारद्विगोः न स्त्रीत्वमिति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्,
चतुर्युगमिति । स्त्रीत्वाभावे ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वमिति भावः । पुण्येति ।
पुण्यसुदिनाभ्यां परो यः श्रहन्शब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।
‘रात्राह—’ इत्यस्यापवादः । पुण्याहमिति । पुण्यम् अहरिति कर्मधारयः, ‘राजाहः—’ इति
टच्, टिलोपः । ‘उत्तमैकाभ्यां च’ इति अद्वादेशनिषेधः । सुदिनशब्द इति न पौनरुक्त्यम् ।
पथः संख्याव्ययादेरिति । नपुंसकत्वं वक्तव्यमिति शेषः । संख्याव्ययेति समाहारद्वन्द्वः ।
संख्याव्ययमादिरिति कर्मधारयः, दिग्योगे पञ्चमी, पर इति शेषः, पथ इति कृतसमासान्ता-
दकारान्तात् प्रथमा । तदाह—संख्याव्ययादेरिति । परवलिङ्गतापवादः । त्रिपथमिति ।
‘ऋक्पूः—’ इति अप्रत्ययः, टिलोपः । एवं विपथमित्यपि । ‘प्रादयो गताद्यर्थे—’ इति समासः ।
सुपन्थाः, अतिपन्था इति । ‘स्वती पूजायाम्’ इति समासः । ‘न पूजनात्’ इति
समासान्तनिषेधः । आवश्यकत्वादानेन सिद्धे ‘अपथं नपुंसकम्’ इति न कार्यम् ।
सामान्ये नपुंसकमिति । न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषणासंनिधाने सति
स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरनभिव्यक्तौ ‘उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्’ इति लक्षणलक्षित-

पात्राद्यन्तरस्येति । स्त्रीत्वमिति शेषः । आकृतिगणोज्यम् । सुदिनाहमिति । प्रश-
स्तपर्यायः सुदिनशब्दः, ‘सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं च’ इत्या-
दिप्रयोगात् । पथः संख्याव्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः । त्रिपथम्,
विपथमिति । ‘ऋक्पूरव्यूः—’ इत्यप्रत्ययः । सुपन्थाः, अतिपन्था इति ।
‘न पूजनात्’ इति समासान्तनिषेधः । कथं तर्हि ‘व्यङ्गो दुरङ्गो विपथः कदम्बा कापथः
समाः’ इत्यमर इति चेत् प्रमाद एवायमिति बहवः । मनोरमायां तु ‘पथे गतौ’ इत्यस्मात्
पचाद्यच्चि पयति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः ‘वाटः
पथश्च मार्गः स्यात्’ इति । पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम् । न चैवं विपथसिद्धा-
वापि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम्, ‘ईपदर्थे च’ इति तत्संभवात्कुत्सायाम-
र्थतः पर्यवसानादिति स्थितम् । केचित् तु ‘पथः संख्या—’ इति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैव
ग्रहणं न तु पचाद्यन्तस्य, इत्यत्र वीजाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुर्बलपाद एवेत्याहुः ।
अत्र माधवः—परवलिङ्गापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र । विपथानगरी, बहु-
श्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपन्था । इहापि न, ‘द्विपुप्राप्ता—’ इत्यादिना परव-
लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति । सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिङ्गविपथकमिदम् ।

पचति । प्रातः कमनीयम् । ८०० तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय । (२-४-१९)
अधिकारोऽयम् । ८०३ सज्ञाया कन्थोशीनरेषु । (२-४-२०) कन्थ-
न्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्, मा चेदुशीनरदेशोत्पन्नाया कन्थामा सज्ञा । सुग-
मस्यापत्यानि सौशम्य, तेषा कन्था । मौसमिकयम् । संज्ञाया किम्—वीण
कन्था । उशीनरेषु किम्—दाभिकन्था । ८०४ उपज्ञोपक्रम तदाद्याचित्या-
सायाम् । (२-४-२१) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकः स्याद्,

नपुंसकत्वस्यैव न्याय्यत्वान् । अत एव 'दाण्डिनायन-' इति सूत्रभाष्ये एकश्रुति-
स्वरमन्त्रनाम, नपुंसकं लिङ्गसर्वनामयुक्तम् । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणमिदं द्विती-
यान्तम् । पचेहि विक्रित्यनुकूलव्यापाराऽर्थः । तत्र विक्रित्यरो मृदुत्वमन्वेति । विक्रित्यश्च
व्यापारे साध्यत्वमन्वेति । तथा च मृदु पाकं करोतीत्यर्थः । तथा च धातूपात्तव्यापारं प्रति
कर्मोभूतेन विक्रित्यरोऽनेन सामानाधिकरण्याद् मृद्विति द्वितीया यत्र तु घात्वर्थं कर्णत्वेनान्वेति
'यज्ञेन स्वर्गकाम' इत्यादौ, तत्र हि यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थः । तत्र क्रियाविशेषणस्य तृती-
यान्तमेव 'ज्यातिष्टोमन यज्ञेन स्वर्गकाम' इत्यादावित्यत्र विस्तरः । प्रातः कमनीय
मिति । रमणीयमित्यर्थः । अत्रापि प्रातरित्यव्ययस्य विशेष्यस्यालिङ्गत्वान् तद्विशेषणस्य
कमनीयस्योत्पत्त्यानव्ययस्य लिङ्गविशेषणवगमकत्वाभावाद् नपुंसकत्वमेवैति भावः । इदं चानि-
यतलिङ्गविषयम् । तेन आदि वचनि प्रातरादिरित्यत्र न भवति, आदिशब्दस्य नियतलिङ्ग-
त्वान् । तत्पुरुषोऽनञ् । नञ्मासकर्मधारयाभ्यां भिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्य-
भागित्यर्थः । तदाह—अधिकारोऽयमिति । 'परवलिङ्गम्—'इत्यतः प्रागिति
शेषः । सज्ञाया कन्था । सुगममत्र । उपज्ञा । उपज्ञायते प्रथमं ज्ञायत
इत्युपज्ञा । 'क्रिया किन्' इत्यधिकार 'आतश्चोपमर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते
आरभ्यते इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नादात्तापदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञा
चापक्रमश्चेति ममाहारद्वन्द्वः । तत्पुरुष इत्यस्य विशेषणमिदम्, तदन्तर्विधिः,
'स नपुंसकम्' इत्यनो नपुंसकमित्यनुवर्तते । तदाह—उपज्ञान्त उपक्रमान्त-
श्चेति । तच्छब्देन उपज्ञापक्रमौ विवक्षितौ । आदिशब्दात् भावप्रधानं प्राथम्यं

तेनादि पचति, प्रातरादिनि पुस्त्वमेव । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्-
द्वितीयान्तम् । धातूपात्तभावना प्रति हि फलात् कर्मोभूत् । तथा च फल्यमाना-
धिकरण्ये द्वितीया । अत एव महत्त्वावित्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यण् । यत्र तु भावना
प्रति करणनया घात्वर्थविशेषणमिति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्तैव, ज्यातिष्टोमन
यज्ञेन यत्र यथा । एतच्च 'करणे यज' इति सूत्रे वृत्तिपदमचर्योऽप्यङ् । तत्पु-
रुषोऽनञ् । नञ्मासकर्मधारयाभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभागभवतीति सूत्रार्थः ।
उपज्ञो । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । 'आतश्चोपमर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्यु-
पक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नादात्तापदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञा च उपक्रम
श्चेति ममाहारद्वन्द्वः । स चानुवर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् । तच्छब्देन उपज्ञो-
क्रमौ परानुवर्तते । तदेतन्मन्त्रमभिप्रेत्याह—उपज्ञान्त इत्यादि । आस्थानुमिच्छ

तयोऽप्यज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । ८२५ छाया वाहुल्ये । (२-४-२२) छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थवाहुल्ये—इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । 'विभाषा सेना' (सू ८२८) इति विकल्पस्यायमपवादः । 'इक्षुच्छायानिपादित्यः' इति तु 'आ समन्तान्निपादित्यः' इत्याङ्श्लेषो वाच्यः । ८२६ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । (२-४-२३) राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । 'पर्यायस्यैवेष्यते' (वा ५१९) नेह—राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षस्सभम्, पिशाचसभम् । ८२७ अशाला च । (२-४-२४) सङ्घा-

वर्तते । तयोरादिः प्राथम्यं तदादिः । तस्य आचिख्यासा आख्यातुमिच्छा, विवक्षायामिति यावत् । तथाह—तयोरादिरित्यादि । पाणिनेरुपज्ञेति । कर्तरि षष्ठी । पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थ इति । पाणिनिना प्रथमं ज्ञायमान इत्यर्थः । इदं प्रकरणं परवह्निङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः । नन्दोपक्रमं द्रोण इति । नन्देनारभ्यमाण इत्यर्थः कर्तरि षष्ठ्याः समासः । छाया वाहुल्ये । छायाया तत्पुरुषस्य विशेषणात् तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—छायान्त इति । पूर्वपदार्थेति । कस्य वाहुल्ये इत्याकाङ्क्षायाम् आपादकद्रव्यनिमित्तकत्वात् छायायाः तद्वाहुल्ये इति गम्यते । तच्चापादकद्रव्यमर्थात् पूर्वपदार्थभूतमिति भावः । वाहुल्ये किम् ? कुञ्चस्य छाया कुञ्चच्छाया । सभा । राजा च अमनुष्यश्च राजामनुष्यौ, तौ पूर्वी यस्याः सा राजामनुष्यपूर्वा इति विग्रहः । सभया तत्पुरुषविशेषणात्तदन्तविधिः । राजशब्देन राजपर्याय एव विवक्षितः, न तु राजशब्दः । तथाह—राजपर्यायपूर्व इति । इनसभम्, ईश्वरसभमिति । इनस्य ईश्वरस्य वा समेति विग्रहः । इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायाविति भावः । पर्यायमात्रगहणे प्रमाणं दर्शयति—पर्यायस्यैवेष्यत इति । भाष्यकृतेति शेषः । 'स्वं रूपम्—' इति सूत्रे 'जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्' इति वातिकं भाष्ये पठितमिति भावः । राजसभेति । राजशब्दपूर्वकत्वेऽप्यत्र राजपर्यायपूर्वकत्वं नास्तीति भावः । चन्द्रगुप्तसभेति । चन्द्रगुप्त इति राजविशेषस्य नाम, न तु तत्पर्याय इति भावः । नन्वमनुष्यपूर्वकत्वाद् देवसभेत्यादावपि स्या-

आचिख्यासेतीच्छासना इह विवक्षैव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते । तेन 'त्वदुपक्रमसौजन्यम्' इत्याद्यपि सिध्यति । पाणिनेरिति । कर्तरि षष्ठी । नन्दोपक्रममिति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः । छाया वाहुल्ये । वाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य वाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तकत्वाच्छायायास्तद्वाहुल्य इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—पूर्वपदार्थवाहुल्य इति । पूर्वपदार्थवाहुल्ये किम्, कुञ्चस्य छाया कुञ्चच्छाया । प्रश्लेषो बोध्य इति । केचित्तु—'इक्षुच्छायानिपादित्यः' इत्येव पठन्ति । सभा । इनसभमित्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः, ईश्वरशब्दश्च । ननु 'स्वं रूपम्—' इति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह—पर्यायस्यैवे-

तार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुष ङीव स्यात् । छीमनम् । छीसद्धान् इत्यर्थ । अशाला
 किम्-धर्मसमा । धर्मशास्त्रेत्यर्थ । ८२८ विभाषा सेनासुरान्द्रायाशालानिशानाम् ।
 (२-४-२५) एतदन्तस्तत्पुरुष ङीव वा स्यात् । ब्राह्मणमेतम्, ब्राह्मणमना । यत्पुरुष,
 यत्पुरा । कुञ्जचयम्, कुञ्जचया । गागात्म्, गागाल् । श्वनिशम्, श्वनिशा । 'तत्पुरुषा-
 जन्र्कर्मधारय' (सू ८२२) इत्यनुवृत्तेर्नेह । दन्तना राजा । अमना । परममना ।

ॐ इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॐ

द्वित्यत आह—अमनुष्यशब्दो रूढ्येति । अमुरशब्दा दैत्यानिवन्ति भाव । अशाला
 च । अशालार्थकेत्यर्थ । मभाशब्द शालाया सद्धान्तार्थे च वर्तते । तत्र राजामनुष्यपूर्वकस्य
 शालावाचिन सभाशब्दस्य पूर्वसूत्रे ङीवत्वमुक्तम् । सप्रति सघानवाचिन सभाशब्दस्य
 ङीवत्वमुच्यते इत्याह—सघातार्था या सभेति । सभाशब्दस्य इत्यर्थ । विभाषा
 सेना । प्रथमार्थे पष्ठी । तत्पुरुष इत्यनुवृत्त मनादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधि । तदाह—
 एतदन्त इति । प्रत्येकामिप्राग्भक्तवचनम् । श्वनिशामिति । शुना निशेति विग्रह ।
 कृष्णचतुर्दशीत्याह । 'शुनश्चतुर्दश्यामुपवसन पश्याम' इति तिर्यग्भक्तिरूपे शबरभाष्ये
 स्थितम् । दृढसेन इति । दृढा मना यस्येति वृद्धीहि । तत्पुरुषत्वाभावाद् न ङीवत्व-
 विकल्प । अमेनेति । तत्पुरुषत्वार्थे ननुमामत्वात् ङीवत्वविकल्प । परमसेनेति ।
 कर्मधारयत्वाद् न ङीवत्वम् । 'तत्पुरुषजन्र्कर्मधारय' इत्यधिकारस्य अत्रैव प्रयाजनमिति
 नैयट्टे प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीमद्दामुदेवदीनविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया

बालमनारमाख्याया तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

प्यत इति । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणा च निराम । व्य तर्हि 'नृपनिममानममत्र
 देवमान' इति कीचकवधे । अत्र केचिन्—ना पतिर्यस्या मभायामिति वृद्धीहौ कृते पथा-
 त्वमंधारय । 'जन्र्कर्मधारय' इत्युत्तेर्ने ङीवत्वमित्याह । रथितस्त्वाह—गजपतिवन्तृति-
 रथि राजानिरेपस्तेनात्र नानुपमत्तिरिति । अशाला च । शागवाची सघानवाचो च
 समाशब्दस्तत्र राजामनुष्यपूर्वकं शागवाचिन ङीवत्वमुक्तम् । अनेन तु मवातवाचिनो
 विधीयत इत्याह—सघातार्थेति । विभाषा सेना । प्रथमार्थे पष्ठीति । मनादिभिस्त-
 त्पुरुषा विशेष्यते । विरेपणेन नदन्तविधिस्तदाह—एतदन्त इति । श्वनिशामिति ।
 कृष्णचतुर्दशी । तस्या त्रिल क्वचिच्छ्रवान् उपवमन्ति । एतच्च शबरभाष्ये तिर्यग्भक्तिरूपे
 स्पष्टम् । 'तत्पुरुष—' इत्याधिकारमूनम्यात्रैव प्रयाजनम्, न तु 'सजाया वन्याशीनरपु'
 इत्यादिपञ्चम्याम् । अन्तत्पुरुषस्य ननुमामस्य कर्मधारयस्य च तत्रासमवादिधार-
 म्यितम् । तत्रैव प्रत्युदाहरति—दृढसेन इत्यादि । ननु वृद्धीहौ विशेष्यनिघ्नता न्यार्थवर्ति-
 किमनन्तत्पुरुषप्रत्ययान् । मैवम्, न्यायान्तया वचनस्य वगीयत्वान् । किं चामिति तद्ग्रह-
 ण्ठे ननुमन्ता म्यावरदल्लिङ्गात्वाद्वादवादस्य प्रकरणस्येति दिक् ।

ॐ इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॐ

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ॥ १६ ॥

८२९ शेषो 'बहुव्रीहिः । (२-२-२३) अधिकारोऽयम् । 'द्वितीया श्रित-' (सू ६८६) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः । ८३० अनेकमन्यपदार्थे । (२-२-२४) अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे

शेषो बहुव्रीहिः । त्रिकस्येति । विभक्तेरित्यर्थः । ननु 'द्वितीया श्रित-' इति 'तृतीया तत्कृत-' इति 'चतुर्थी तदर्थ-' इति 'पञ्चमी भयेन' इति 'पद्मे' इति 'सप्तमी शौण्डेः' इति च द्वितीयादिविभक्तीनां पष्णां समासो विहितः । विशेषणं विशेषणे-त्यादिना तु प्रथमाया अपि समासो विहितः, अतः शेषाविभक्तिदुर्लभेत्यत आह-विशिष्येति । विशेषणसमासस्य वस्तुतः प्रथमाविभक्तौ प्रवृत्तावपि प्रथमाविभक्ति विशिष्य उच्चार्यविधाना-भावात् समासविधिषु विशिष्यनिर्दिष्टद्वितीयादिविभक्तिपट्कापेक्षया शेषः प्रथमाविभक्तिरिति भावः । तदाह—प्रथमान्तमित्यर्थे इति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अनेकमन्यपदार्थे । प्रथमान्तमिति । शेषग्रहणानुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवं च सुप्सुपेति नानुवर्तते, प्रयोजना-भावात् । अनेकं सुवन्तमिति पाठेऽपि प्रथमान्तमित्यर्थः । अन्येति । उपस्थितप्रथमान्ताति-रिक्तेत्यर्थः । एवं च पञ्चभिर्भुक्तमन्नं यस्य स पञ्चभुक्त इति बहुव्रीहिनिरवृत्त्यर्थे 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं यद्भाष्ये स्थितम्, यच्च वृष्टे देवे यो गतः स वृष्टदेव इति बहुव्रीहिनिरवृत्त्यर्थम् 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिवर्तव्यः' इति वार्तिकम्,

शेषो बहुव्रीहिः । 'शिष् असर्वोपयोगे' कर्मणि घञ् । अत्र वृत्तिकृद् यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इत्याह । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः शेष इत्यर्थे इति हरदत्तो व्याख्यात् । एतच्च 'प्राक्कारात्परं कार्यम्' इति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् । अस्मिस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्ग-मित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यात्, निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिर्भ्रं पक्षे प्रसज्येत । 'प्राक्कारादेका-' इति पाठान्गुपगमपक्षे त्वेकसंज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगङ्ग-मित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञया वावात् । अतस्तत्रापि प्रयोजनमाह—द्वितीया श्रितेत्यादिनेति । शेषग्रहण-मावश्यकमिति बोध्यम् । यस्य त्रिकस्येति । यद्यपि 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इत्युक्तम् । तथापि 'द्वितीया श्रितादिभिः' इतिवत् 'प्रथमा केनचित्सह समस्यते' इति नोक्तमित्यर्थः । वार्तिककृता प्रथमयत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा । प्रथमान्त-मिति । कण्ठेकाल इत्यादिवबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य इति भावः । अन्यस्य पद-स्यार्थे इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जन-कः प्रत्ययार्थः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् । यद्यपि त्रिकपक्षे संख्या प्रत्ययार्थः, तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थे प्रति विशेषणाभावान्न प्रकृत्यर्थोप-

बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको
ग्राम । उदरयोऽनृत्वान् । उपहृतपशू र्ट । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरा

तदुभयमपि न कर्तव्यमित्याह—अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समाना-
धिकरणानामिति च फलितमिति । शेषग्रहणादिति शेष । शेषग्रहणान् प्रथमान्
इति लभ्यत इति हि भाष्यम् । पञ्चमिमुत्तमस्य इत्यन च समस्यमानपदयोरेकस्याप्रथमा-
न्त वाच्य बहुव्रीहिरिति फलितम् । प्रथमान्तातिरिक्तस्य पदस्यार्थे वर्तमान समस्यते इत्यर्थ-
श्रयणाद् वृष्टे देव गत इत्यनापि न बहुव्रीहिरिति फलितमिति भाव । तत्र द्वितीयार्थबहु-
व्रीहिमुदाहरति—प्राप्तमिति । 'गत्वर्थवर्त्मक—' इति कर्तरि क्त । अत्र विग्रहवाक्ये
ग्रामकर्मप्राप्तिकर्तुं उदकमित्येव ग्रामस्य विशेषणतया, विशेष्यत्वेन तु प्राप्तस्य उदकस्य
वाच्य । समान तु एकार्थीभावमहिम्ना उदककर्तृकप्राप्तिकर्मोभूता ग्राम इत्येवं ग्रामस्य विशेष-
णतया, तद्विशेषणतया तु प्राप्तस्य उदकस्य वाच्य । एवमुत्तरनापि विशेषणविशेष्यभावव्य-
त्याया ज्ञेय । अथ तृतीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उदरयोऽनृत्वा इति । उदो रयो
येनेति निग्रह । अथ चतुर्थार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उपहृतपशू र्टे इति । उपहृत पशु-
यस्मै इति निग्रह । अथ पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उद्धृतौदना स्थालीति । उद्धृत

सजनन प्रत्ययार्थं प्रथमान्त्व्यास्ति । एवं च 'द्वितीयान्ताग्रथे' इति फलितम् । तदाह—
अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति । समानेति । एतच्च शेषग्रहणात्लब्धम् अनेकं किम्, बहूना-
मपि यथा स्यात् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । अनिज्जिबधौ केवलग्रहणं ज्ञापनी-
कृत्यानेकग्रहमिह मुख्यमित्याह । अन्यग्रहणं किम्, बहुव्रीहित्पुटपर्योत्पत्तयविभागो यथा
विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकारां तत्पुरुष परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिवोचते । अगति
त्वन्ग्रहणे कण्ठकार इत्यादौ व्यक्तरणपदे बहूना समुदाये च सावकारां बहुव्रीहि
स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेऽपि नीलात्फलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो वायेत । पदग्रहणं
किम्, वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा स्नासीरिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थ-
ग्रहणं किम्, मानता पदेन पदान्तरस्य वृत्त्यनंभवादेव पदार्थे भविष्यति । अत्राह—
प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थमिधानं यथास्मान् । अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमार्थं गृह्येत ।
इष्टापत्तौ तु चित्रपुरित्वेनत् पशुपर्यसवन्धमाश्रयं ग्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामानाधि-
करण्य न स्यादिति । अप्रेदमन्वयेयम्—'सुपा—' इत्येतन्नानुवर्तते । तेनाशानेकं प्रथमान्तं
मिथ समरयत इति पर्येवमशोभं । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरवाच्य एव । भे तु 'सुप्सुपा'
इत्यनुवर्त्ये 'अनेकं मुचन्तं सुपा सह' इति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिदुर्लभ
एवति । द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमोदाहरति—प्राप्तमित्यादि । प्राप्तकर्मप्राप्तिकर्तुं
उदकमिति विग्रहार्थं । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मोति समानार्थं विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे
तु स्याप्यपदेनाथं अननुक्तकर्तृकग्रहणकर्मोभूता रथ । रथकर्मवाद्ग्रहणवर्ता तु समा-
सार्थं । रत्नमंभ्रदन्त्रोपहरणकर्मोभूत पशु, पशुकर्मवापहरणमंप्रदानं तु समानार्थं ।
स्थान्यवधिकं ङरणदर्थं आदन । आदनकर्मवाद्ङरणार्थं स्थाली समानार्थं इत्यादि ।

वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानापि
 अभिभूक्तमस्य । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः (वा
) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः 'नबोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः'
 (३६१) अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । 'अव्ययानां च' उच्चैर्मुखः 'सप्तम्युप-

यस्या इति बहुव्रीहिः । अथ पठ्यर्थवहुव्रीहिमुदाहरति—पीताम्बरो हरिरिति ।
 । रं यस्येति विग्रहः । अथ सप्तम्यर्थवहुव्रीहिमुदाहरति—वीरपुरुषको ग्राम इति ।
 । रूपा यस्मिन्निति विग्रहः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अत्र कर्मादीनां समासेनाभिहि-
 प्रथमैव । प्रथमार्थे तु नेति । अन्यपदार्थशब्देन प्रथमान्तातिरिक्तद्वितीयाद्यान्तार्थस्यैव
 तत्त्वादिति भावः । व्यधिकरणानामपि नेति । अनेकं प्रथमान्तमित्युक्तेरिति भावः ।
 यः । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजप्रकृतिकप्रथमान्तं तस्य प्रथमान्तेन बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र
 । प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्च विकल्पेन वाच्य इत्यर्थः । अत्र
 हरिरित्यनुवादः, लोपस्यैव विधिः । प्रपतिपर्ण इति । प्रकृष्टं पतितं प्रपतितम् । 'प्रादयो
 यं—' इति समासः । प्रपतितं पर्णं यस्मादिति विग्रहः । प्रपर्ण इति । प्रपतितेति
 धातुजस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । नबोऽस्त्यर्थानां । नबः परेषामस्त्यर्थवाचिनां
 नानां बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्रास्त्यर्थवाचिनामुत्तरपदभूतानां लोपश्च वा वक्तव्य
 : । अविद्यमानपुत्र इति । न विद्यमान इति नञ्समासः । नबो नलोपः ।
 । मानः पुत्रो यस्येति विग्रहः । अपुत्र इति । अस्त्यर्थकविद्यमानशब्दस्य लोपे

। कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा । ननु वाक्ये वात्वर्थं प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः
 । गो वा विशेष्यत्वाद् वृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथादौ उदककर्तृकप्राप्ती-
 र्वर्णनं तु न युज्यत इति चेत् । उच्यते—एकार्थीभावविभिवृत्तौ विशिष्टार्थ-
 यकं शक्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः । व्यपेक्षावादिभि-
 गत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव
 । र्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, सच वाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति
 वति । अतएव 'बहूना वृत्तिधर्माणां वचनैरेव सावने । स्यान्महद्गौरवम्' इत्यादिना
 । र्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम । प्रथमार्थे तु नेति । शेषपदेन
 । अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसङ्गवारणाद् 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे' इति वचनं न
 । र्थव्यमिति भावः । व्यधिकरणानामित्यादि । इह शेषपदेनैव वारितोतिऽप्रसंग
 ते 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इत्यपि न कर्तव्यमिति भावः । 'यत्रान्यसमासो
 । क्तः स शेषः' इति वृत्तिकारादीनां मते तु 'प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः' इत्यालाभा-
 । र्त्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् । प्रादिभ्य इति । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं
 । दन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः । वा चेति । इदं तु
 । । र्चनिकम् । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च
 । । र्त्तानामेव धृतौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम् । नबोऽस्त्यर्थानामिति ।

अव्ययानामित्यारभ्य अस्तिक्षीरादयश्चेत्येतत्पर्यन्तः पाठो बहुत्र नोपलभ्यते ।

मानपूर्वपदस्तोत्तरपदलापश्च' । मत्प्रत्यन्तम् उपमान च पूर्वपद यस्य तस्य पदान्तरेण
समाप्त उत्तरपदलापश्च भवतीत्यर्थः । कण्ठस्थ कालो यस्य स कण्ठकालः ।
उत्प्रमुखमिव मुख यस्य स उत्प्रमुखः । 'सङ्घानविकारपष्ठधारश्चात्तरपदशेषश्च' ।
केशाना सङ्घानश्चूडा यस्य स केशचूडः, मुखणस्य विकार अलङ्कारो यस्य स
मुखणालङ्कारः । 'अस्तिश्रीरादयश्च' । अस्तीति विभक्तिप्रतिष्पन्नमव्ययम् ।
अस्तिश्रीरा गौ । ८३१ स्त्रिया पु वद्भापितपुस्कादन्तु ममानाधिकरणे
रूपम् । अत्रापि वट्टव्रीहिरित्यनुवादः । अव्ययानां चेति । वट्टव्रीहिराद्ये इति
शेषः । उच्चैर्मुख इति । उच्चैरित्यस्याविवरणशक्तिप्रधानतया सप्तम्यन्तत्वेन प्रथमान्त
त्वान्वादाप्राप्ते वट्टव्रीहौ वचनम् । सप्तम्युपमानपूर्वपदरयोत्तरपदलोपश्चेति । सप्तम्य
न्तापमानसन्निधेयत्वे पूर्वपदे यस्य तत्र सप्तम्युपमानपूर्वपदम्, तस्य समस्तपदस्य पदान्तरेण वट्टव्री
हिराद्ये । समस्तपदान्तक पूर्वपद यदुत्तरपद तस्य लापश्च वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र सप्तम्यन्त
महितममस्तपूर्वपदक वट्टव्रीहिमुदाहरति—कण्ठस्थ कालो यस्य स कण्ठकाल इति ।
'मुखि स्थ' इति कः । कण्ठ तिष्ठतीति कण्ठस्थः । उपपदममाम । 'अमूर्धमस्तकात्— इति
सप्तम्या बहुक् । कण्ठस्थ इति समस्तपदम् । तस्य कालशब्देन वट्टव्रीहिरित्यनुवादः । गुणा
लुक् । तत्र कण्ठस्थत्वेन वट्टव्रीहौ पूर्वपद सप्तम्यन्तपदमहित तस्मिन् यदुत्तरपद
स्येति तस्य लापा वाचनिकः । कण्ठकाल इति सप्तम्यन्तपदव्यतिक्तसमानगर्भो वट्टव्रीहिः ।
तदन्यत्रभूतसप्तम्या 'अमूर्धमस्तकात्— इत्यलुक् । अयं उपमानसहितममस्तपूर्वपदक
वट्टव्रीहिमुदाहरति—उत्प्रमुखमिव मुख यस्य स उत्प्रमुख इति । उत्प्रमुख मुखमिवति
विग्रहः पठनीत्युत्पन्नः । मुखशब्दा मुखमदृशो लापान्तिक इति सूचयितुमिवशब्दः । उत्प्रमुखमिव
मुखं यद्वेति विग्रहः वट्टव्रीहिरित्यनुवादः । तत्र उत्प्रमुखत्वेन वट्टव्रीहौ पूर्वपद यस्मिन् उत्तर
पदस्य मुखशब्दस्य लापा वाचनिकः । सघातविकारपष्ठधारश्चात्तरपदलोपश्चेति ।
पष्ठप्लान्तापरस्य उत्तरपदस्य पदान्तरेण वट्टव्रीहिराद्ये । पष्ठप्लान्तादुत्तरपदस्य शेषश्च ।
केशाना सघातश्चूडा यस्य स केशचूड इति । सघातशब्दस्य लाप रूपम् ।
मुखणस्य विकारोऽलङ्कारो यस्य स मुखणालङ्कार इति । अत्र विकारशब्दस्य
उत्तरपदस्य लाप रूपम् । अस्तिश्रीरादयश्चेति । अस्तिश्रीरादया बहुवाहापुत्रमन्वेष्या
इत्यर्थः । अस्तिश्रीरा गौरित्यत्र अस्तीत्यस्य तिङन्ततया प्रथमाविभक्तयन्त्वान्वादाप्राप्ते
वट्टव्रीहाविद वचनम् । वस्तुतन्मु वचनमिदं नारदप्रव्यमित्याह—अस्तीति विभक्तिप्रति
रूपकमव्ययमिति । विभक्तिप्रतिष्पन्नत्वेन निमित्तान्वादास्तीति 'स्वरादिनिपातमव्ययम्'
इत्यव्ययं नियमान्तापकम् । तत्र सा 'अन्यथादानुप' इति तुक् प्रत्ययान्तत्वेन
प्रथमान्तत्वादेव तिङ्देशिदं वचनं न कतन्मिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'अस्तिश्रीरा-
दिद्वचनं न वाच्यत्वात्' । स्त्रिया पु वत् । भाषितानुस्वात्पठिति समस्तमेक-
नत्र परपामन्त्यर्धवाचिना पदान्तरेण वट्टव्रीहिराद्यस्य, अस्त्ययवाचिना तु लाप
इत्यर्थः । अव्ययानां विभ, अनुपनातपुत्र । नत्र विभ, निविद्यमानपुत्र ।

स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । (६-३-३४) भापितपुंस्कादनुङ् ऊङोऽभावो-
 ऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक्, पष्ठयाश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्ति-
 निमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य
 पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु मूरण्यां प्रियादौ
 पदं स्त्रिया इति पष्ठयन्तस्य विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—भापितपुंस्कादिति । अनूङि-
 त्यस्य व्याख्यानम्—ऊङोऽभाव इति । अर्थाभावेऽप्ययीभावः, नन्तत्पुरुषो वा । भापित-
 पुंस्कादिति द्विभ्योने पञ्चमी । पर इति प्रथमान्तमध्याहार्यम् । तथा च भापितपुंस्कात् परः
 अनूङ् यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरिति फलति । ननु समासे सति पञ्चम्या लुक्प्रसङ्गे इत्यत
 आह—निपातनात् पञ्चम्या अलुगिति । इदमुपलक्षणम् । निपातनाद् अप्रथमान्तस्यापि
 बहुव्रीहिः परशब्दलोपश्चेत्यपि बोध्यम् । यद्वा, अत एव निपातनादप्रयुज्यमानेऽपि परशब्दे
 तदर्थं गम्ये पञ्चमी । नन्वेवमपि स्त्रिया इति पष्ठयन्तस्य 'भापितपुंस्कादनुङ्' इति यदि
 विशेषणं स्यात्, तर्हि भापितपुंस्कादनुङ् इति पष्ठी श्रूयेतेत्यत आह—पष्ठयाश्च लुगिति ।
 निपातनादित्यनुपपद्यते । भापितः पुमान् येन तद्भापितपुंस्कम्, तदस्यास्तीति अर्थाभाद्यच्
 पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'तृतीयादिषु भापितपुंस्कम्' इत्यत्र
 व्याख्यातमेतत् । तदाह—तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति । स्त्रीवाचकस्य शब्द-
 स्येति । स्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । स्त्रिया इति पष्ठयन्तं न स्त्रीप्रत्ययपरमिति भावः ।
 नन्विह 'मुपा' इत्यननुवृत्तावपि सुवित्येतदनुवर्तते । तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ

इत्याशङ्क्य तं साधयति—विभक्तिप्रतिरूपकमिति । स्त्रियाः पुं वत् । निपात-
 नादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न
 सिध्येत् । लुगिति । अनूङिति प्रथमान्तम् । पष्ठयर्थे प्रथमेति हरदत्तः । एवं च
 सूत्रे केषांचिद् 'अनूङः समानाधिकरणे' इति पष्ठयन्तपाठोऽसाम्प्रदायिक इति भावः ।
 तुल्य इत्यादि । 'भापितः पुमान् यस्मिन्' इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यत इति
 'तृतीयादिषु भापितपुंस्कम्-' इत्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र 'भापितः पुमान्येन तद्भापित-
 पुंस्कम्' इत्युच्येत तर्हि कुटीभार्यः, द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसङ्ग स्यात् । भवति हि
 कुटशब्दो घटे पुंस्लिङ्गो, गेहे तु स्त्रीलिङ्गः । द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंस्लिङ्गो,
 गवाक्ष्यां तु स्त्रीलिङ्ग इति । ऊङोऽभावो यत्रेति । यदि तु ऊङ्योऽनूङिति
 पर्युदासः स्यात् तर्हि टावाद्यन्तमेव गृह्येत । ततः किमित् चेत, दरदोऽन्त्यं दारदः ।
 'द्वयङ्मगव-' इत्यण् तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुक्, दरद । सा चासौ वृन्दारिका
 च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य स दर्शनीयभार्य
 इत्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः । ननु 'न कोपघाया ऊङश्च' इत्येव सूत्र्यता-
 मिति चेत् न । वाक्कवाघनार्थेन 'पुंवत्कर्मधारय-' इत्यनेन वामोरुभार्येति कर्मधारये
 पुंवद्भाषापत्तेः पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः । स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्यय-
 परतां वारयति—स्त्रीवाचकस्येति । 'स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः, इत्युक्ते स्त्रीप्रत्यय-
 लोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारदवृन्दारिकेति न सिध्येत् । किं च पदुभार्य-इत्यत्र

च परत । 'गात्रिया -' (मू ६५६) इति ह्रस्व । चित्रा गावा यस्येति लौकिक-
विग्रह 'चित्रा अम् गा अस्' इत्यलौकिकविग्रह चित्रगु । रूपवद्भार्य । चित्रा
जरती गौर्यस्येति विग्रह अतकोत्तवैदृणामपि बहुव्रीहि । अत्र केचित्—चित्रा-

पुत्रदिति रूपादिदेश पुस इव पुत्रदिति पष्ठयन्नाइति । तदाह—पुवाचयवर्षेव
रूपमिति । त्रियामिति नाम्मयतमपि न स्त्रीप्रत्ययपर विन्तु स्त्रीलिङ्गपरम् तच्च
'अनुगुत्तरपदे' इत्यधिकृते उत्तरपदेऽप्येति तदाह—स्त्रीलिङ्गे उत्तरपद इति ।
अपूरणीप्रियादिविद्येतदथाचक्षे—न तु पूरण्या प्रियादौ च परत इति । पूरणात्
स्त्रीलिङ्गनिर्देशान् स्त्रीलिङ्ग पूरणप्रत्यान्ता विवक्षित इति ज्ञेयम् । तुल्ये प्रवृत्तिमित्ते इति
किम्, कुटीभार्यम् । अत्र पुत्रत्वे न भवति, कुटीशब्दा घटे पुल्लिङ्ग, गेह तु स्त्रीलिङ्ग इति ।
प्रवृत्तिनिमित्तभवाद् । स्त्रीप्रत्यय पुत्रत्वादित्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययस्य लोपः पूर्ववस्येत् ।
ततश्च पटवी भार्या यस्य स पट्टभार्य इत्यत्र उत्तरपद परनिमित्तमाथित्य डीपा लाप
तस्य 'अच परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वाद्भारस्य यण् स्यात् । ह्रस्व इति । चित्रा
गावा यस्येति विग्रह बहुव्रीहिसमासमुच्चुकि सति अनन्तमिति प्रथमान्तनिर्दिष्टतया, विग्रह
नियतविभक्तिवतया वा उपमजनच सति चित्रशब्दे आकारस्य 'गात्रियो -' इत्युच्चार
ह्रस्व इत्यर्थः । ननु चित्रा गाव इति लौकिकसमासाम्युपगम सुपा लुक् प्राक् चित्रा अस्
इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घा गा अम् इत्यत्र पूर्वरूप च एकादेशे कृते तस्य परादिनत्वेन आसा
लुकि चित्रशब्दे अकारो न श्रूयेत चित्रगुरित्यत्र उच्चारश्च न श्रूयेत, पूर्वान्तिवत्त्वं तु परि
शिष्टस्य सकारमात्रस्य सुप्त्वाभावात्पुक् न स्यादित्यत आह—चित्रा अस् इति ।
गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषणत्वाच्चित्रेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । 'प्रत्ययात्तरपदाद्यच्च'
इति सूत्रमाभ्यरोरथा 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वैहरङ्गो लुग्वाचत' इति न्यायान् प्रागेव
पूर्वमत्रर्णदीर्घान् । मुञ्जुगिति भावः । चित्रगुरिति । बहुव्रीहौ ह्रस्वत्व चित्राशब्दस्य
पुत्रत्वमिति भावः । रूपवद्भार्य इति । रूपवती भाया यस्येति विग्रह । अत्र
उपमर्जनह्रस्व । रूपवतीशब्दस्य पुत्रत्वम् । ननु चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रह कथं त्रिपद-
बहुव्रीहि, 'मुप् सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यत आह—अनेकोक्तैरिति । शेषग्रह-
णान् प्रथमान्तमिति लक्ष्यम् । एकस्य प्रथमान्तस्य समासो नोपपद्यते, समास इत्यन्वयमज्ञा-
विज्ञानाद् । ततश्चाप्यदिनक प्रथमान्तमिति निन्दे पुनरनकग्रहणाद् द्विवहूना प्रथमा-

उत्तरपदनिमित्ताया डीपा निवृत्ते 'अच परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वात्प्राण् स्यात् ।
अपि च वतणस्यापय औ वतण्णे 'वतण्णच्च' इति यत्र, 'लुक् स्त्रियाम्' इति
तस्य लुक्, दाङ्गस्वात्किवान्, हीन, वनण्डो चागौ वन्दारिका च वानएडयन्दारिका ।
अत्र पुत्रत्वात्वेन डीना निवृत्तावपि अयंगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद् 'लुक् स्त्रियाम्'
इति यत्र लुक् प्रसज्येतेति भावः । ह्रस्व इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्
प्रथमानिर्दिष्टम्—इति 'एकविभक्ति च—' इति वा गोशब्दस्यापमर्जनत्वादिति भावः ।
चित्रा असिति । 'अन्तरङ्गानपि—' इति न्यायादिह पूर्वअस वर्णदीर्घो न प्रवर्तते ।
अथवा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्यतेति भावः ।

जरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घतन्वीजङ्घः, तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । 'आनङ् ऋतः—' (सू ९२१) इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्वयः

न्तानां बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्पष्टमिति भावः । अत्रेति । त्रिपदबहुव्रीहावित्यर्थः । चित्रा-जरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वेति । गां प्रति चित्रात्वस्य जरतीत्वस्य च विशेषणत्वाविशेषाद् अन्यतरस्य 'समीपविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पूर्वनिपात इति भावः । एवं दीर्घेति । दीर्घे तन्वीयौ जङ्घे यस्येति विग्रहः । उभयत्रापि पूर्वमव्ययपदयोः पुंवत्त्वमाशङ्क्याह—त्रिपद इति । उत्तरपदस्येति । समासचरमावयवपदस्य उत्तरपदत्वात् तृतीयमेव पदमत्रोत्तरपदं वाच्यम् । तत्परकत्वं च मध्यमपदस्यैव, न तु प्रथमपदस्यापि, तस्य मध्यमेन पदेन व्यवधानादित्यर्थः । ननु तर्हि मध्यमपदस्य पुंवत्त्वं दुर्वारम्, उत्तरपदपरकत्वसत्त्वादित्यत आह—द्वितीयमपि न पुंवदिति । पूर्वपदत्वाभावादिति । उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षेपाह्लभ्यते । समासप्रथमावयवपदमेव पूर्वपदम् न तु मध्यमावयवपदमपीति भावः । ननु मध्यमपदापेक्षया प्रथमपदस्य पूर्वपदत्वमस्ति । मध्यमपदस्य च प्रथमपदापेक्षया उत्तरपदत्वमस्तीत्यत आह—उत्तरपदशब्दो हीति । रूढ इति । वैयाकरणसमयसिद्ध इत्यर्थः । इति वदन्तीति । एवंप्रकारेण केचिद्वदन्तीत्यन्वयः । तत्र प्रथमपदस्य त्रिपदबहुव्रीहौ नास्ति पुंवत्त्वमिति युज्यते, उत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमपदस्य तु पूर्वपदत्वाभावेऽप्यस्त्येव पुंवत्त्वम्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र तु पूर्वपदस्दाश्रवणाद् अनुवृत्त्यभावाच्च, किन्तु उत्तरपदे इत्यनेन पूर्वपदस्य पुंवत्त्वमित्यर्थो गम्यत इति वक्तव्यम् । तदपि न सम्भवतीत्यत आह—नेह पूर्वपदमाक्षिप्यत इति । इह 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यत्र उत्तरपदे इत्यनुवृत्तेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, नार्थाह्नम्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आनङ्कृत इत्यत्र यथेति । ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यात् उत्तरपदे इति तदर्थः । तत्र चतुर्णां द्वन्द्वे 'होतृपोतृनेष्ट्रीद्वातारः' इत्युपान्त्यस्य नेष्टुरानङ्कुदाहृतः 'समर्थः पदविधिः' इत्यत्र भाष्ये । तत्रोत्तरपदेन पूर्वपदाक्षेपनियमे नेष्टुरुपान्त्यस्य पूर्वपदत्वाभावाद् आनङ् नोपपद्येत । तस्मान्नावश्यम् उत्तरपदे विहितं कार्यं पूर्वंपदस्यैवेति नियम इत्यर्थः । तेनेति । पूर्वपदानाक्षेपणेत्यर्थः । उपान्त्यस्येति । अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यम् । चरमावयवसमीपवर्तिनो मध्यमस्येत्यर्थः । पुंवदेवेति । रूपमिति शेषः । तदेव दर्शयति—चित्राजरद्वयुरिति । अत्र चित्राशब्दस्य न पुंवत्त्वम् । मध्यमेन व्यवधानाद् उत्तरपदपरकत्वाभावाच्चेति भावः । इत्यादीति । जरतीचित्रगुः, तन्वी-दीर्घजङ्घः, दीर्घातनुजङ्घः । ननु 'आनङ्कृतः—' इत्यत्र 'होतृपोतृनेष्ट्रीद्वातारः' इति भाष्योदाहरणान्गस्तु पूर्वपदाक्षेपः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे तदनाक्षेपे किं प्रमाण-नेहेति । अत्रैव सूत्रे पट्वीमृद्वयौ भार्ये अस्येति द्वन्द्वार्भवह्रस्वीहौ पट्वीमृदुभार्ये इति भाष्योदाहरणादिति भावः । आनङ्किति । तथा च 'समर्थः—' सूत्रे भाष्ये होतृपोतृ-

इत्यादि । अत एव 'चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गृ' इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुं वत् । जरचित्रगु । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवोक । द्विया किम्-ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टि । भाषितपुंस्वात्

मित्यत आह-अत एवेति । 'द्विया पुवत्-' इत्यनापि पूर्वपदानाक्षेपादित्यर्थः । द्वन्द्वगर्भेऽपीत्यनन्तर बहुव्रीहाविति शेषः । भाष्यमिति । यद्यपि वृत्स्तनभाष्यपरिशाचनाया चित्राजरद्गुरियुदाहरण भाष्ये क्वापि न दृश्यते, तथापि चित्राजरद्गुरितीत्यनन्तर प्रयोगमिति शेषः । भाष्यमित्यस्य पट्वीमृदुभायं इति प्रवृत्तमूत्रस्यभाष्यमित्यर्थः । सूचयतीति शेषः । 'द्विया पुवत्-' इति प्रवृत्तमूत्रभाष्ये हि पट्व्यौ मृद्व्यौ भायं यस्येति द्वन्द्वगर्भवृत्तीहो पट्वीमृदुभायं इत्युदाहृतम् । तत्र पट्वीमृदुशब्दात्मका द्वन्द्व पूर्वपदं, न तस्य भाषितपुंस्त्वमस्तीति न पुं वत्त्वम्, द्वन्द्वस्य परवलिङ्गज्ञानियमान् । तत्र द्वन्द्वे पूर्वपदस्य पट्वीशब्दस्य तु न पुं वत्त्वम् । मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमपदस्यानुत्तरपदत्वा दसमानाधिकरणत्वाच्च न तस्मिन्परे पु वत्त्वमभवत् । मृद्वीशब्दस्य तु केवलस्य भाषितपुंस्त्वाद् उत्तरपदपरकत्वाच्च पु वत्त्वमिति तदाशयः । 'द्विया पु वत्-' इत्यत्र पूर्वपदाक्षेपे तु मृदुशब्दस्य पूर्वपदवाभावन पु वत्त्वाप्रवृत्ते तदमगति स्पष्टैव । ततश्च पट्वीमृदुभायं इति भाष्य चित्राजरद्गुरिति प्रयाग गमयतीत्यर्थः । कर्मधारयेति । जरती चासौ चित्रा चेति कर्मधारयः । 'पु वत्कर्मधारय-' इति जरतीशब्दस्य पु वत्त्वाद् डीपो निवृत्तिः । ततश्च जरचित्रा गौर्यस्येति कर्मधारयपूर्वपदत्वे बहुव्रीहो पूर्वपदस्य जरचित्राशब्दस्य 'द्विया पु वत्-' इति पु वत्त्वान् टापा निवृत्तिरिति भावः । कर्मधारयोत्तरेति । जरती चासौ गौथेति कर्मधारये 'गारतद्धिनलुकि' इति टचि वक्तादेशे 'पु वत्कर्मधारय-' इति जरतीशब्दस्य पु वत्त्वे टापा निवृत्त्या टित्वाद् टोपि जरद्गवीशब्दः । तत्र चित्रा जरद्गवी यस्येति कर्मधारयोत्तरपदत्वे बहुव्रीहो 'नधृतश्च' इति कपि चित्राशब्दस्य 'द्विया पु वत्-' इति पु वत्त्व चित्रजरद्गवीशब्द इति रूपमित्यर्थः । द्विया. द्विमिति । पठयन्तरस्य प्रथमः । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिरिति । ग्रामणी शब्दस्य ननु मक्त्वं 'ह्रस्वा ननु मक्-' इति ह्रस्वे ग्रामणिशब्द इदम् । कुलशब्दो

नेष्ट्रादानार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे वृत्तीयस्यानद् उदाहृतः । पूर्वपदाक्षेपे तु म न मिध्येत् । न ह्यत्र नेष्ट्रा पूर्वपदम्, हानुरेव पूर्वपदवादिनि भावः । अतएवेति । पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः । चित्राजरदिति । द्वन्द्वान्तर्गतं जरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽप्यमानानाधिकरण्यात् टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणात्तरपदपरत्वान्पु वत्त्वात् टाद्धिनवृत्तिर्दुर्वीरेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृतयोः प्रत्येकं भाषितपुंस्त्वत्रेऽपि द्वन्वात्मकस्य पूर्वपदस्यानयावान् । द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पु वत्त्वात् इति भावः । जरचित्रेति । 'पूर्वकालेक-' इति ममानः । लिङ्गानिषिष्टपरिभाषया जरद्ग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणान् । चित्रजरद्गवीशब्द इति । जरत् चासौ गौथ जरद्वी, 'गारतद्धिन-' इति टचि टित्वाद् टोप् । चित्रा जरद्वी यस्येति

किम्-गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम्-वामोरुभार्यः । समानाधिकरणे किम्-कल्याण्या
माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम्-कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः ।
पूरण्यां तु—८३२ अप्पूरणीप्रमाणयोः । (५-४-११६) पूरणार्थप्रत्ययान्तं
यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहरेप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।

नपुंसकस्फोरणार्थः । दृष्टिवादेन नेत्रस्थानापन्नं विवक्षितम् । ग्रामणि दृष्टिरस्येत्येव विग्रहः ।
'स्त्रियाः' इत्यभावे ग्रामणीशब्दस्य पुं वत्त्वे नपुंसकह्रस्वनिवृत्तौ ग्रामणीकुलमिति स्यादिति
भावः । गङ्गाभार्य इति । अत्र गङ्गाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वाभावाद्
न पुं वत्त्वमिति भावः । वामोरुभार्य इति । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्या इति बहुव्रीहिः ।
'संहितशफलक्षणवामादेश्व' इत्युङ् । तदन्तस्य पुं वत्त्वे ऊङो निवृत्तौ वामोरुभार्य इति
पूर्वपदमुदन्तमेव स्यादिति भावः । स्त्रियां किमिति । सम्यन्तस्य प्रश्नः । कल्याणी
प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधान इति । अत्र प्रधानशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात् कल्याणी-
शब्देन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्तस्मिन्परे पुं वत्त्वं नैति भावः । पूरण्यां
त्विति । पुं वत्त्वनिषेधोदाहरणे विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । अप्पूरणी । अविति छेदः ।
'बहुव्रीहौ सक्ययदणोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पूरणीप्रमाणीभ्यां विशेष्यते, तदन्तविधिः,
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पूरणप्रत्ययान्तं स्त्रीलिङ्गमिह गृह्यते । तदाह—पूरणार्थेत्यादिना ।
अप् स्यादिति । समासान्तस्तद्धित इत्यपि बोध्यम् । पञ्चमीति । पञ्चानां पूरणीत्यर्थः ।
'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेः' इति तस्य मडागमः । टित्वाद् डीप् । कल्याणीपञ्चमा
रात्रय इति । इह बहुव्रीहौ कृते पञ्चमीशब्दे पूरणार्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य
पुं वत्त्वनिषेधः, अप् समासान्तस्तद्धितः, टाप्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । ननु पञ्चमी
रात्रिरन्यपदार्थप्रविष्टा वा न वा । नाद्यः, तस्या समस्यमानपदार्थत्वेन तदन्यत्वानुप-
पत्तेः । नान्त्यः, पञ्चम्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावे कल्याणीपञ्चमा इति समासात्पञ्चमीं
रात्रिं विना चतुणमिव बोधनापत्तौ पञ्चमपदस्मासंगत्यापादनादिति चेत्, सत्यम्—
पञ्चानां रात्रीणाम् उद्भूतावयवभेदः समुदाय एवान्यपदार्थः । तत्र पञ्चम्या रात्रेः
प्रवेशेऽपि तद्घटितसमुदायस्यान्यपदार्थत्वं न विरुध्यते, समुदायस्यावयवपेक्षया
अन्यत्वात् । रात्रय इति बहुवचनं तु अवयवबहुत्वापेक्षम् । यथा चैतत्तथा सर्वनाम-
संज्ञासूत्रे प्रपञ्चितम् । अथ प्रमाण्यन्ताद्विधेरुदाहरणमाह—स्त्री प्रमाणी यस्य
सः स्त्रीप्रमाण इति । प्रमाणशब्दोऽत्र करणल्युङन्तो विशेष्यनिघ्नः, टित्वाद्
डीप् । बहुव्रीहौ सति अप्प्रत्यये 'यस्येति च' ईकारलोपे स्त्रीप्रमाण इति रूपम् ।
बहुव्रीहौ 'नञ्चतश्च' इति वक्ष्यमाणः कप् । वामोरुभार्य इति । 'संहितशफलक्षण-
वामादेश्व' इत्युङ् । प्रधानमिति । भावल्युङन्तं नित्यनपुंसकम् । पञ्चमीति ।
'तस्य पूरणे' इति डट् 'नान्तादसंख्यादेः' इति डटो मडागमः । 'टिड्ढा-' इति
डीप् । प्रमाणीति । करणे ल्युट्, तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां डीप् । कथं
तह 'प्रमाणायां स्मृतौ' इति शाबरभाव्यमिति चेत् । अत्र भट्टाः—'प्रमाणमयते

‘पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव’ (वा ३३५९-३९१०) । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु—८३३ नद्युतश्च । (५-४-१५३) नद्युत्तरपदादन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहे कप्स्यात् । पुंवद्भाव । ८३४ केऽणः । (७-४-१३) के परेणां ह्रस्व स्यात् । इति प्राप्ते—८३५ न कपि । (७-४-१४) कपि परे अगो ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीक

पूर्वपदस्य तु निव्यव्रीलिङ्गत्वादभाषितपु स्वत्वान्न पु वत्त्वप्रसक्तिः । प्रधानपूरण्यामेवेति । ‘स्त्रिया पुंवत्- इति सूत्रे ‘अप्पूरणी-’ इति सूत्रे च प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । ननु कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र पञ्चम्या रात्रे समस्यमानपदार्थत्वात् कथं प्राधान्यम्, बहुव्रीहरन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह—रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे सुर्येति । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्युक्तोदाहरणे पञ्चानां पूरणी रात्रि समस्यमानपञ्चमीपदार्थत्वेपि अन्यपदार्थसमुदायघटकतया बहुव्रीहिसमासवाच्यापि भवतीति कृत्वा मुख्या भवतीत्यर्थः । उद्भूतावयवस्य रात्रिसमुदायस्य प्रधानत्वेऽपि तद्धटनकया यथा प्रथमाद्याश्चतस्रो रात्रय समासाभिधेया, एवं पञ्चम्यपि रात्रि ममामाभिधेया भवतीति समस्यमानपञ्चमी पदार्थस्य अन्यपदार्थानुप्रवेशान् प्राधान्यमिति भावः । अन्यत्र त्विति । कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इत्यत्र पूरण्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावाद् अप्राधान्यादप्रत्ययानावे मिति विरोधो वक्ष्यत इत्यर्थः । नद्युतश्च । नदी च ऋचैति ममाहारद्वन्दात्पञ्चमी । ‘बहुव्रीहौ मस्यक्षणेः’ इत्यना बहुव्रीहादित्यनुवृत्तं पञ्चम्या त्रिपरिणम्यते तत्राक्षिप्तमुत्तरपद नद्युत्तया निशेष्यते । तदन्विति । ‘उत्तरप्रभृतिभ्य-’ इत्यत क्विभ्यनुवर्तते । तदाह—नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तोत्तरपदादित्यर्थः । कप् न्यादिति । तद्धितः समासान्तश्चेत्यपि बाध्यम् । तथा च कल्याणी पञ्चमी मस्य पञ्चमेति विग्रहे बहुव्रीहौ सति व्यपदेशिवत्त्वेन पञ्चम्युत्तरपदस्य नद्यन्तत्वात्तदुत्तरपदञ्च बहुव्रीहे क्विति भावः नद्यन्ताद् बहुव्रीहेरिति न व्याख्यातम् । बहुव्रीहरीति बहुव्रीहे नद्यन्त्वान् क्त्वापत्तेः । नद्यन्तोत्तरपदादिति व्याख्याने तु न दोषः । धीन्शाब्दस्यात्तरपदस्य नकारान्तत्वेन नदीत्वाभावादिति शब्देन्दुशेखरे मिम्वर । पुंवद्भाव इति । पूरण्या रात्रे ममामवाच्यत्वाभावेन निषेधाभावादिति भावः । केऽणः । ह्रस्व म्यादिति । शृष्टप्राम्-’ इत्यनस्लानुवृत्तेरिति भावः । न कपि । अगो ह्रस्व इति । ‘केऽण’ इत्यत ‘शृष्टप्राम्-’ इत्यनश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु कल्याणपञ्चमीक पञ्च इत्यत्र पञ्चदशाहोरानामके पक्षे अन्यपदार्थे पञ्चम्या रात्रे प्रवेशान् प्राधान्यं दुवारमित्यन्माति मूलभूता श्रुति यतः । त्रिविन्नादयतेन्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते’ इत्याहुः । तत्रायते क्विपि ‘ह्रस्वस्य पिति कृति-’ इति तुक् टाव् हुल्भ, तथाप्यागमशास्त्रस्यान्यन्वात्तुह् नेति बाध्यम् । त्रिविवाचरति क्वि-क्विजित्यर्थ इति वा व्याख्येयम् । त्रिव्ये तु प्रमाणं वेदन्तद्वदाचरतीत्याचारक्विबन्त्यात्प्रमाणशब्दान्पचात्रचि टाक्वित्याहुः । प्रधानपूरण्यामेवेति । प्रधाने कार्वमंप्रत्ययान्यावमिद्धमिद्धम् । नद्युतः । तपरत्वं स्पष्टार्थम् । नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तादिति नान्तम्, क्वप्रत्ययेन सह ममामे कृते

पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहु-
कर्तृकः । अप्रियादिषु किम्—कल्याणीप्रियः । प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा,
दुर्भगा, भक्तिः, सचिवा, स्वसा, कान्ता, क्षान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा,
अवला, तनया । 'सामान्ये नपुंसकम्' दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां
तु दृढभक्तिः । ८३६ तसिलादिष्वकृत्वसुचः । (६-३-३५) तसिलादिषु
कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्, अव्याप्त्यतिव्याप्ति
परिहाराय । 'व्रतसौ' (वा ३९१८) । 'तरत्तमपौ' (वा ३९१९) । 'चरद्-

आह—अत्र तिरोहितेति । रात्रेः तत्प्रवशाभावाद् अप्राधान्यमिति भावः । भाष्ये
एवमुदाहरणमेवात्र लिङ्गम् । ऋदन्तोत्तरपदात्कपमुदाहरति—बहुकर्तृक इति । बहवः
कर्तारो यस्येति विग्रहः । तदेवमपूरणीप्रियादिष्वित्यत्र पूरणीविषयं प्रपञ्च्य प्रियादिषु परेषु
पुंवद्भावनिषेवस्य प्रयोजनं पृच्छति—अप्रियादिषु क्तिमिति । कल्याणीप्रिय इति ।
कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहः । प्रियादिगणं पठति—प्रिया मनोज्ञेत्यादि । ननु
भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठे दृढा भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिरित्यत्र कथं पुंवत्त्वमित्यत्र आह—
सामान्ये नपुंसकमिति । आश्रित्येति शेषः । दृढमिति । पदसंस्कारपक्षे सामान्य-
परत्वमाश्रित्य दृढशब्दो नपुंसकलिङ्गो व्युत्पाद्यः । ततस्तस्य भक्तिशब्देनाव्ये पूर्वप्रवृत्तं
नपुंसकत्वं नापैति, लिङ्गविशेषस्याविवक्षितत्वात्, वेदाः प्रमाणमितिवत् । अत्र चायं
पस्यशाह्निकभाष्ये 'शक्त्यं च अनेन स्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्' इति प्रयोगो लिंगम् ।
नन्वेवं सति प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत्र आह—स्त्रीत्वविषयज्ञायां त्विति ।
वाक्यसंस्कारपक्षे विशेष्यानुसारेण स्त्रीत्वप्रतीतेर्नियमादिति भावः । तसिलादिष्वकृत्वसुचः ।
स्त्रियाः पुंवत्- इत्यनुवर्तते । आ कृत्वसुच इत्याङ् अभिविध्यर्थकः, तमभिव्याप्येत्यर्थः ।
तदाह—तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य
'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्येतत्पर्यन्तसूत्रविहितेष्वित्यर्थः । उत्तर-
पदपरकत्वाभावात् स्त्रियाः—पुंवदित्यप्रती वचनमिदम् । ननु तिल्यन्नासां कृत्वसुचः
परत्रैव पाठात् तसिलादिष्वन्तर्भावात्तेषु परेषु वृकतिः अजथ्या बहुश इत्यत्र पुंवत्त्वं
न स्यादित्यव्याप्तिः । 'ईपदसमासौ कल्पदेश्यदेशीयरः' इति देश्यस्य 'पष्ठ्या रूप्य
च' इति रूप्यस्य च तसिलादिष्वन्तर्भावात् तयोः परतः पट्नीदेश्येत्यत्र च शुभ्रा-
रूप्ये च पुंवत्त्वं स्यादित्यतिष्याप्तिरित्यत्र आह—परिगणनमिति । अव्या-
प्त्यतिव्याप्तीति । इष्टस्यले अप्रवृत्तिरव्याप्तिः अनिष्टस्यले प्रवृत्तिः अतिव्याप्तिः ।

बहुव्रीहेरनद्यन्तत्वात् उत्तरपदं तु नद्यन्तं भवत्येव, 'समासे अन्तः समासान्तः' इति
पञ्चाश्रयणादिति बोध्यम् । दृढमिति । अदाढ्यनिवृत्तिमानपरत्वेनात्र दृढशब्द-
प्रयोगात् लिङ्गविशेषविवक्षेति भावः । लिङ्गविशेषविवक्षाया तु दृढा भक्तिरित्यादिसिद्धये
प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः । तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसिल्'
इत्यारभ्य 'संख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्येतत्पर्यन्तोष्वित्यर्थः ।
अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायेति । वृकतिरजथ्या बहुश इत्यत्राव्याप्तिः, तामिलादि-

जानीयरौ' (वा ३९२०) । 'कल्पदेशीयरौ' (वा ३९२१) । 'ह्यप्याशप्ती' (वा ३९२२) । 'याट्' (वा २६२३) । 'तिल्थ्यनी' (वा ३९२५) । बहुव्रीह्यु-
बहुन । बहुत । दशनीयतरा । दशनीयतमा । 'पृथप-' (सू ९८५) इति
व्ययमाणा ह्रस्व परत्वान्पु वद्भाव वाचत । पटवितरा । पट्वितमा । पटुचरा ।
पटुजानीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयपा । दर्शनीयपाशा ।
बहुया । प्रशस्ता वृत्ती वृत्ति । अजाम्या हिता अजथ्या । 'शसि बहुल्यार्थस्य

परिगणनप्रकारमाह—त्रतसावित्यादिना । बहुव्रीह्यु बहुन इति । बहुव्रीह्यित्यर्थे ।
बहुव्रीह्युशब्दान् 'सप्तम्याम्बल' इति ऋत्विगुवत्त्वे डीपा निवृत्तो बहुव्रीहेति रूपमित्यर्थः ।
बहुत इति । पञ्चम्याम्बलि इति बहुव्रीह्युशब्दान् तमिलु, पु वत्त्वाद्डीपा निवृत्ति
रिति भावः । दर्शनीयतरेति । अनयोरियमनिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दाद्
'द्विवचनविभक्त्यापपद तरण, इति त्त्वं । पु वत्त्वं टापो निवृत्तिरिति भावः । दर्शनीयत-
मेति । आसामियमनिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दाद् 'अतिशयन तमविष्टनी' इति
तमप् । पुवत्त्वं टापा निवृत्तिरिति भावः । ननु पट्वीशब्दात्तरपि तमपि च पट्वीतरा पट्वीतमा
इत्यत्रापि पु वत्त्वं डीपा निवृत्तो पटुतरा पटुतमनि स्यादित्यत आह—वरूपेति । तथा च
ह्रस्वेन पुवत्त्वं वाचिन सति डीपा निवृत्त्यभाव तस्य ह्रस्वे सति पट्वितरा पट्वितमेति रूप-
मित्यर्थः । पटुचरीति । पट्वीशब्दाद् 'भूतपूर्वचरट्' इति पु वत्त्वं डीपा निवृत्तिरिति भावः ।
पुव पट्वीत्यर्थः । पटुजानीयेति । पट्वीशब्दान् 'प्रकारवचन जानीयर्' इति पुवत्त्वं
डीपा निवृत्तिरिति भावः । पटुमहशीत्यर्थः । दर्शनीयकल्पेति । 'ईपदसमाप्ती-' इति
दर्शनीयाशब्दान् कल्पप् । पु वत्त्वं टापा निवृत्तिरिति भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः । दर्शनीय-
देशीयेति । 'ईपदसमाप्ती-' इति दर्शनीयाशब्दाद् देशीयर् । पु वत्त्वे टापा निवृत्तिरिति
भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः । दर्शनीयरूपेति । दर्शनीयाशब्दान् 'प्रशसाया
रूपप्' इति रूपपि पु वत्त्वं टापा निवृत्तिरिति भावः । प्रशस्तवन द्रष्टु योग्येत्यर्थः ।
दर्शनीयपाशेति । दर्शनीयशब्दाद् याथे पाशन् । पु वत्त्वे टापा निवृत्तिरिति
भावः । वृत्तित्त्वेन द्रष्टु याग्येत्यर्थः । घट्टयेति । बहुव्रीह्युशब्दान् प्रकारवचन याल् ।
पु वत्त्वे डीपा निवृत्तिरिति भावः । वृत्प्रकारेत्यर्थः । घृत्तिरिति । प्रशसायामित्यनु-
वृत्तौ 'वृत्प्रकारेणाभ्या तिल्लानिगौ च च्छन्दमि' इति वृत्तीशब्दाद् जातिल्लयणडीपन्तान्
निल् । पु वत्त्वं डीपा निवृत्तिरिति भावः । अजथ्येति । 'तस्मै हितम्' इत्यधिकारे

वृत्तमुच्यतेनेपु निवृत्त्यनुशमा पाठाभावात् । पट्वीदेश्या शुभ्राख्य इत्यत्रातिव्याप्ति,
'ईपदसमाप्ती-' इति दस्यस्य 'पठ्या रूप्य च' इति रूप्यस्य च तत्र पाठान्,
अन्तर्निवारणाय परिगणनमित्यर्थः । परिगणितान् अनसादीन् क्रमणादाहरति—
द्विव्रीह्यिति । यद्यपि बहुव्रीह्यु डीपा वैकल्पिकत्वात्तदभाव बहुव्रीह्यादि मिच्छति,
तत्रापि पठ्ये बहुव्रीहेयाद्यनिवृत्तवारणाभेदम् । ततस्तत्रेति प्राचात्तमुदाहरणमत्रापि नितम् ।
'नवंताम्ना वृत्तिमात्रे-' इत्यनन मतार्थं चादिति मनारमाया म्यितम् । पट्वितरेति ।
प्राचा नु पटनपरव्युदाहृतम्, तत्रमादिनमिति भावः । पटुचरीति । 'भूतपूर्व चरट्' ।

पुंवद्भावो वक्तव्यः' (वा ३९२६) बह्वीभ्यो देहि बहुशः, अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । 'त्वतलोगुणवचनस्य' (वा ३९२७) शुक्लाया भावः शुक्लत्वम्, शुक्लता । गुणवचनस्य किम्—कर्त्र्या भावः कर्त्रत्वम् । 'शरदः कृतार्थता' इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् । 'भस्याढे तद्धिते' (वा ३९२८) । हस्तिनीनां

'अजाविभ्यां थ्यन्' इत्यजाशब्दात् थ्यन् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । 'वृकतिरजथ्या' इत्यत्र 'जातेश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधो न, परिगणनसामर्थ्यात् । शसीति । शसि परे बह्वर्थ-कस्य अल्पायकस्य पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । त्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावा-द्वचनमिदम् । बह्वीभ्य इति । बह्वीभ्यो देहीत्यर्थे 'बह्वल्पार्थच्छृङ्कारकादन्त्यतरस्याम्' इति बह्वीशब्दात् शस्, पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तिरिति भावः । संप्रदानकारकत्वस्फोरणाय देहीति शब्दः । अल्पश इति । अल्पाभ्यो देहीत्यर्थः । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । त्वतलोरिति । त्वप्रत्यये तत्प्रत्यये च परे गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । कर्त्रत्वमिति । कर्त्रीशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वान्न गुणवचनत्वमिति भावः । 'आकडारात्—' इति सूत्रभाष्ये समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति स्थितम् । प्रकृते च गुणवचनशब्देन एतदेव विवक्षितम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्यस्थं 'सत्त्वे निविशतेऽपैति—' इत्यादि गुणलक्षणं तु नात्र प्रवर्तते । अत एव 'एक तद्धिते च' इति सूत्रभाष्ये एकस्या भाव एकत्वमित्यत्र एकशब्दस्य गुणवचनत्वाभावात् 'त्वतलोगुणवचनस्य' इत्यप्राप्तं पुंवत्त्वमत्र विधोयत इत्युक्तं सङ्ग-च्छते । सखीत्वमित्यादि तु असाध्वेवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । ननु कृतः अर्थः कृत्यं यया सा कृतार्था, तस्या भावः कृतार्थतेत्यत्र कथं पुंवत्त्वम् । कृतार्थशब्दस्य समासत्वेन उक्तगुणवचनत्वाभावादित्यत आह—शरद इति । दृढभक्तिरित्यत्रानु-पदोत्तरीत्या कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थमिति सामान्याभिप्रायं कृतार्थशब्दं प्रथमतो व्युत्पाद्य तस्माद्विवक्षितलिङ्गात् तत्प्रत्ययो व्युत्पाद्य इति भावः । भस्याढ इति । ढभिन्ने तद्धिते परे स्त्रियाः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनम् ।

पटुजातीयेति । 'प्रकारवचने जातीयर्' । दर्शनीयरूपेत्यादि । 'प्रशंसायां ऋप्' । 'याप्ये पाशप्' बहुथेति । 'प्रकारवचने याल्' । तत्र हि 'किसर्वनाम-बहुभ्यः—' इत्यधिकृतम् । वृकतिरिति । 'वृकज्जेषुभ्या तिल्तातिलौ च च्छदसि' इति तिल् । अज्जथेति । 'अजाविभ्या थ्यन्' । शसीति । 'बह्वल्पार्थात्—' इति यः शस्, स तसिलादिपु जातव्य इत्यर्थः । त्रतसादिपु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् । त्वतलोगुणवचनस्येति । गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति—शुक्लत्वम्, शुक्लतेति । नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं वर्गमात्रं 'गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तम्, तत्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा 'निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता' 'सा मुमोच रतिदुःखशीलताम्' इत्यादिपु पुंवद्भावानुवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमिति । एवं च 'निष्टं पुरो द्वारवतोत्वमासीत्' इत्यादि-

समूहो हास्तिवम् । अडे किम्-रोहिणेय । 'ओम्पो ढक्' (सू ११२३) इति टाडत्र गृह्यते । 'अग्नेढक्' (सू १०३६) इति ढक् तु पुं'वदेव । अग्नायी देवता अस्य स्यात्प्राप्तस्य आग्नेय । मपत्नीशब्दत्रिधा । शत्रुपर्यायात्मपत्नशब्दाच्छाङ्ग-रवादित्वाद् डोन्नेक । समान पतिर्यस्या इति विग्रह विवाहनिबन्धन पति-

हास्तिरुमिति । 'तस्य समूह' इयधिकारे 'अचित्तहस्तिघेना-' इति ठक् । ठस्पेक । पु वत्तो मति नान्नलक्षणडीया निवृत्ति । 'नस्त्रद्धिने' इति टिलाप इति भाव । न च पु वत्त्वामात्रेऽपि 'यस्वेति च' इति ईकारलाप ग्लिाप च हास्तिरुमिति सिद्धमिति वाच्यम् । 'यस्य-' इति लापस्याभीयत्वेनासिद्धतया स्यानिवृत्तम् च तद्धिनपरकत्वाभावेन टिलोपाना पत्ते । 'ठक्द्रमाथ' इति पु वत्त्वादेव सिद्धिस्त्वनाशङ्क्या । छमा साहचर्येण 'भवतष्टक्द्रमी' इति ठक् एव तत्र ग्रहणान् । रोहिणेय इति । 'वणान्नुदात्तात्-' इति राहितशब्दाद् डोप् तकारस्य नसारश्च । रोहिण्या अप'यमित्यर्थे 'ओम्पो ढक्', एयादेश, 'मस्य-' इति पु वत्त्वं डोव्नकारयो निवृत्ति स्यादिति भाव । गृह्यते इति । व्याख्यानादिति भाव । अग्ना-यीति । अग्ने ह्यो अग्नायो । 'वृषान्प्यग्नि-' इति ईङ् । अग्नेरिवारस्य एकारादेश । अग्नायो देवता अस्पेत्यर्थे 'अग्नेढक्' इति ढक् । प्रातिपदिग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणान् । तना ढस्य एयादेश, पु वत्त्वं मति डोव्नेत्रनिवृत्तौ आम्र एय इति स्थिते 'यस्वेति च' इति इकारलाप आदिवृद्धौ आग्नेय इति ध्रुपम् । पुं'वत्त्वनिपेधे तु आग्नेय इति स्यादिति भाव । वस्तुतस्तु अग्निव पु सि प्रवृत्तिनिमित्तम्, त्रिया तु अग्निमन्व्य इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवात्र न पु वत्त्वमिति वाच्यम् । समत्नीशब्दत्रिधेति । व्युत्पादनभेदादिति शेषः । शत्रुपर्यायादिति । 'रिषौ वैरिसपनारिद्विपदद्वेषणदुर्हृद' इति कोशादिति भाव । अय भाषितपु स्फ । विवाहनिबन्धनमिति । विवाहजन्मिन्स्वारविशेषनिमित्तकमित्यर्थ । 'पतित्व सममे पद' इत्यादिस्मरणादिति भाव । आश्रित्येत्यनन्तर प्रवृत्त इति शेष । ममान पति यस्या

प्रयागो निर्वध इति भावः । हास्तिरुमिति । 'अचित्तहस्तिघेना-' इति ठक् । न चात्र 'यस्वेति-' लापन निर्वह, तस्य 'असिद्धवदना-' इत्यसिद्धवाद् 'अच परस्मिन्-' इति स्यानिवृत्तावच्च 'नस्त्रद्धिने' इति टिलापानात्ते । न च 'ठक्द्रमाथ' इत्यनेनैवान् पुं'वद्भाव-सिद्धि शङ्क्या । छमा साहचर्यात् 'भवतष्टक्द्रमी' इत्यस्यैव ठक्स्त्र ग्रहणान् । नापि 'जातश्च' इति पु वद्भावनिपेध शङ्क्य । अस्मादेव भाष्योदाहरणान् 'सीरस्यैव निपेधो न तां'मस्यानिमस्य' इति ज्ञापनान् । रोहिणेय इति । राहितशब्दाद् 'वणान्नुदात्तात्-' इति उन्नासारौ । सति तु पुं'वद्भाव तयानिवृत्तौ रोहितेय इति स्यादिति भावः । गृह्यते इति । व्याख्यानादिति शेष । अग्नायीति । अग्निश्चाद् 'वृषान्प्यग्नि-' इति त्रिया डोव्नेनारा-देशौ । आग्नेय इति । पु वद्भावानात्र तु आग्नेय इति स्यादिति भावः । शत्रुपर्याया-दिति । अत्र च 'व्यनमपत्ने' इति निर्देशो लिङ्गम् । 'रिषौ वैरिसपनारिद्विपद-द्वेषणदुर्हृद' इत्यमरः । विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्यमस्वारविशेषविशिष्टे

शब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषिपुंस्कृतु-
तीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ष्य एव, न त्वण् । शिवादौ रुढयोरेव ग्रहणात्
सापत्यः 'ठक्छस्रोश्चेति' (वा ३९२९) भवत्याश्छात्रा भावत्का, भवदीयाः ।

इति बहुव्रीहिः । 'नित्यं सपत्न्यादियु' इति निपातनात् सभावः, डीव् नत्वं च । नित्य-
स्त्रीलिङ्ग इति । अत्यपदार्थस्य स्त्रीत्वे सत्येव विवाहनिवन्धनपतिशब्दस्य सभावादिविधा-
नादिति भावः । 'पतिर्नाम वचः' इति कोशादिति भावः । आद्ययोरिति । शत्रुपर्यायं
सपत्नशब्दं विवाहनिवन्धनं पतिशब्दं चाश्रित्य प्रवृत्तयोः सपत्नीशब्दयोरित्यर्थः । सापत्न
इति । सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणं वाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति
ढकि प्राप्ते 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कृतया पुंवत्त्वे
डीपो निवृत्तौ सापत्न इति रूपम् । न तु नकारस्यापि निवृत्तिः, शत्रुपर्यायसपत्नशब्दस्य
अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाभावात् । द्वितीयस्य तु सपत्नी-
शब्दस्य डीघ्नत्वाभ्याम् उत्पन्नस्य शिवाद्यणि कृते भाषितपुंस्कत्वाभावाद् न पुंवत्कम्,
किंतु डीपो 'यस्येति च' इति लोपे सापत्न इति ष्टम् । सति तु पुंवत्त्वे डीघ्नकारयो-
निवृत्तौ सापत्न इति स्यात् । तृतीयात्त्विति । स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्ताद्
सपत्नीशब्दात् प्रत्युत्तरपदलक्षणो ष्य एवेत्यन्वयः । सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्'
इत्यणं बधित्वा 'दित्यदिद्यादित्यपत्युत्तरपदाप्यः' इति ष्य एवेत्यन्वयः । ननु सपत्नीशब्दो
न पत्युत्तरपद इत्यत आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । एवशब्दस्य व्यावर्त्यमाह—
नत्वणिति । ननु ष्यप्रत्ययस्यापि शिवाद्यण् अपवाद इत्यत आह—शिवादौ रुढयो-
रेवेति । सपत्नशब्दः शत्रौ केवलरुढः । विवाहनिवन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु योग-
रुढः, विवाहकर्तारं पतिरुक्षतीति योगस्यापि सत्त्वात् । स्वामिपर्यायं तु पतिशब्दमाश्रित्य
प्रवृत्तः केवलयोगिकः । शिवादौ रुढयोरेव ग्रहणम्, न तु केवलयोगिकस्य, योगाद्
रुढेर्बलवत्त्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह—सापत्य इति । स्वामिपर्यायपतिशब्द-
घटितसपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे सति डीघ्नत्वयोनिवृत्तौ 'यस्येति च' इती-
कारलोपः । सापत्य इति रूपमित्यर्थः । ठक्छस्रोश्चेति । वार्तिकमेतत् । एतयोः परतः
पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । अभत्वादप्राप्तौ वचनम् । भावत्काः, भवदीया इति । 'तस्ये-

रुढमित्यर्थः । सापत्न इति । अभाषितपुंस्कत्वाद् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति ।
सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावत्सापत्न इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भावेऽपि
सापत्न इत्येव भवतीति भावः । रुढयोरेवेति । आद्य शब्दो रुढः, द्वितीयस्तु
योगरुढः, तेन 'समानः पतिर्यस्याः' इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ।
ठक्छस्रोश्चेति । अभत्वार्थं आरम्भः । भावत्का इति । 'भवतस्तुक्तसौ'
ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते 'ठस्येकः' इति इकादेशं वाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः ।
नन्चिकादेशे भत्वाद् 'भस्याडे' इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र
ठाग्रहणेन । मैवम्, मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रैवात्विधित्वेन स्थानिवद्भावा-

एतद्वातिक 'एकतद्धिते च (सू १०००) इति सूत्रे च न कर्तव्यम्, 'सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे पु वद्भाव इति भाष्यकारेण गतार्थत्वात् । मवमय । सर्वकाम्यति । मविका भार्या यस्य स मवकभाय । मवप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम्, 'मस्त्रे

दम्' इत्यादिभिर 'भवनपुक्त्तौ' इति भवतीशब्दात् टक्त्तौ, लिङ्गप्रतिष्ठायापि ग्रहणान् । तत्र ठक् इकादेशात् प्राक् ठावन्त्यायामत्र पु वत्त्वं इकादेशात् बाधित्वा 'इमुमुक्तात्तां क' इति कादेशः । न च इकादेशे मति भवाद् 'भस्याड् तद्धिते इति पु वत्त्वे कृते इकस्य स्थानिवत्त्वेन ठक्त्वाद् इमुमुक्तात्तां— इति कादेशो भावत्क इति रूपसिद्धौ किं ठग्ग्रहणेनति वाच्यम् इकादेशो कृते हि मयित पण्यमस्य माथिनिक इत्यनेव अल्लिधितया स्थानिवत्त्वाभावन सन्निधानपरिभाषया कादेशानान्त अनष्टग्रहणम् । भवतीशब्दाच्चत्सि तु 'मिति च इति पदत्वेन भवस्य वाचाद् भस्याड्— इत्यप्राप्ते पु वत्त्वे अनन पु वत्त्वम् । एतदिति । ठक्त्वाच्च इति वार्तिकामत्पथ । एकतद्धिते चेति । एकशब्दस्य तद्धित उत्तरपदे च पर ह्रस्व म्यादिनि तदय । एकस्या भाव एकत्वम्, एवता । एकस्या शाश्व एरुशानी । वृत्तिमात्र इति । वृत्तदिनादया वृत्तयः । मानशब्द कास्यैः । त्रिया पु वत्— इत्यादिभूतगननिमित्ताभावोपि भवति । भाष्यकारेण्येति । भाष्यकारवचन नति यावत् । इदं च 'दशितात्तराम्याम्— इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गतार्थत्वात्तिति । निवृत्तप्रयाजनकत्वाद् इति भावः । एतत्प्रयाजनस्य सवनाम्न— इति वचनेनैव सिद्धत्वामवस्था इति यावत् । मवनाम्ना वृत्तिमात्रे— इत्यस्य तद्धितवृत्तो उदाहरति—सर्वमय इति । आगत इत्यस्य 'तत आगत इत्यधिकारे 'मयट् च' इति मयट्, सवनाम्न— इति पु वत्त्वम्, त्रिमय मिथान्विदयन्त्वार्थिका वा मयट् । अथ मनाय तथातुमुक्ताशुदाहरति—सर्वकाम्यतीति । सर्वामामन इच्छनात्यर्थे 'काम्यच्च' इति सर्वाशब्दात् काम्यच् । 'मवनाम्न—' इति पु वत्त्वम् । 'मनायन्ता— इति धातुत्वान्तादि । मयट्काम्यचोस्रतमाविध्यादि परिगणितेनननमवात्तमित्यादिषु पु वत्त्वमत्र न स्यादिति भावः । तद्धितवृत्तो उदाहरणात्तरमाह—सर्वकाम्य इति । समासवृत्तिरवेपा । मवप्रिय इति । मव प्रिया यस्येति विग्रहः । मवामवृत्तिरियन् । प्रियादिपर्युक्तानां रूपवतीप्रिय इत्यादी उपयुज्यन् इति भावः । वस्तुनम्बु एवाब्दे अत्रचप्रत्यये 'प्रत्ययस्यान्—' इति इत्त्वे एविका,

यागा मनिधानपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वान् । अत 'ठक्त्तमा—' इति ठग्ग्रहण कर्तव्यमेव । भवनीया इति । एतं मिल्लरणान् 'मिति च' इति पदसनाः । तनात्र जद्व भवति । एव च पदसनाया मसनाया वाचाद् 'भस्याड्—' इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके एत्ग्रहणं गतम् । भाष्यकारेण्येति । अनन सूत्रवार्तिकचारत्तिसमवा ध्वनितः । उत्तर इष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवत्याह—गतार्थत्वा दिति । इष्ट्वाहरणात्माह—सर्वमय इत्यादिना । 'तत आगत इत्यर्थे 'मयट्—' इति मयट् । तमित्यादिषु मयट्देरपरिगणितवात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः । सर्वकाम्य इति । न च 'त्रिया पु वत्—' इति सूत्रेण गतार्थता, 'न कोषयाया' इति निषेधात् । न चास्यापि तेन निषेधः शङ्क्यः । 'त्रिया पु वत्—'

षाजानाद्वा- (सु ४६६) इति लिङ्गात् । तेनाकच्येकशोपवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः । 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु' (वा ३९३४) कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटा-
ण्डम् । मृग्याः पर्दं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः । ८३७ क्यङ्मानि-

तस्याभाव एकिकत्वम् । अत्र पुंस्त्वे टाप इत्वस्य च निवृत्तौ एककत्वमिति स्यात्, इकारो न श्रूयते, इत्वनिमित्तस्य टापो निवृत्तत्वात्, पाचिकाशब्दाच्च जातीयरि पाचक-
जातीयेतिवत् । ह्रस्वे सति स्थानिवत्त्वे टापः सत्त्वात् प्राप्तजीविकवदित्वथवणमिति फल-
भेदसत्त्वाद् 'एकतद्धिते च' इति न गतार्थमित्याहुः । ननु तदितरा तदन्वयेत्यादावुत्तर-
पदस्य सर्वनामत्वात् पुंस्त्वं स्यादित्यत आह—पूर्वस्यैवेदमिति । वृत्तिप्रविष्टानेकभागानां
मध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्यैवेदं सर्वनाम्नोः पुंस्त्वविधानमित्यर्थः । भस्त्रैपाज्ञाद्वाङ्घ्रिति
लिङ्गादिति । 'भस्त्रैपा-' इति सूत्रेण एषा द्वा इत्येतयोः साकच्कारोरपि काल्पुर्वस्य
इत्त्रिविधानम् अन्यथा निर्विषयं स्यात् । तद्धितवृत्तौ तयोः सर्वनामतया पुंस्त्वनिवयमादिति
भावः । अकञ्चि तद्धितवृत्तावुदाहरति—सर्विकेति । सर्वाशब्दात् साकच्काट्टापि 'प्रत्यय-
स्यात्-' इति इत्वे पुंस्त्वे टावित्वयोः निवृत्तिः स्यादिति भावः । एकशोपवृत्तावुदाहरति
—सर्वा इति । टावन्तस्य प्रथमावहवचनमिदम् । पुंस्त्वे टापो निवृत्तिः स्यादिति भावः ।
कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्विति । पुंस्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । असमानाधिकरणार्थमिदमिति
सूचयत् पठोसमाप्तमुदाहरति—कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डमिति । पुंस्त्वेन जातिलक्ष-
णीपो निवृत्तिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । मृगक्षीरमिति । मृग्याः क्षीरमिति विग्रहः । काकशाव
इति । 'काक्याः शाव इति विग्रहः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः ।

इत्यादिप्रकरणात्कस्यैव तेन निषेधात् । अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाञ्जिष्ट-
त्वात् । न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात्पुंस्त्वात् न भवेदिति वाच्यम् ।
वचनारम्भसामर्थ्याद् मात्रग्रहणाद्वा कञ्चित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि
पुंस्त्वात्प्राप्त्युपगमात् । अतएवोत्तरपुंस्त्वै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंस्त्वात् । सर्वा नाम
काचित्, तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणवहि-
र्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् । सर्वप्रिय इति । 'स्त्रियाः पुंस्त्व-' इत्यत्र
प्रियादिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः । तदितरा तदन्वयेत्यादा-
वुत्तरपदेतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—पूर्वस्यैवेति । वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किञ्चिदपेक्षया
पूर्वस्यैत्यर्थः । लिङ्गादिति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः काल्पुर्वस्य अपि विधीयमान-
मित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः । 'दक्षिणपूर्वा दिक्' इति भाष्योदाहरणमपीह
लिङ्गमिति बोध्यम् । यत्तु प्राचा 'सर्वनाम्नः समासे पूर्वञ्च पुंस्त्व' इत्युक्तम्, यच्च व्याचक्षुः
'वातिकार्यमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना' इति, तत्प्रामादिकम् । 'वृत्तिमात्रे' इति
'पाठस्यैव भाष्याहृदत्वात् । सर्वमयः सर्वकाम्यतोयुक्तोदाहरणासिद्धिप्रसङ्गाच्च ।
वातिकार्यमित्याद्यपि प्रामादिकमेव । वातिकग्रन्थे एतदभावात् । न च 'सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे—' इत्येतद्वातिकमेव, न तु भाष्यकारेऽपि शङ्क्यम् । 'ठक्कुट्याः-' इति

† 'काक्याः' इति कञ्चित् पाठः । 'पूर्व' इति कञ्चित्वास्ति ।

नोश्च । (६—३—३६) एतया परत पुवत् । एनीवाचरनि एतायते । श्येनी-
वाचरनि श्येतायते । स्वाभिना काचिद्दशनाया मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीया
स्त्रिय मन्यत दर्शनीयमाना चैत्र । ८३८ न कोपाधाय । (६—३—३७)
कोपघाया स्त्रिया न पु वत् । पाचिकाभाय । रसिनाभाय । मद्रिकायते ।

क्यङ्मानिनोश्च । एतथोरिति । क्यङ् मानिनि च उत्तरपदे परत इत्यथ ।
एनीवेति । एता चित्रवर्णा । 'चित्र किर्मोरजल्मापशवलैतश्च कश्चुरे ।' इत्यमरः ।
एतशब्द श्येतपर्याय इति याजिका । 'वणादनुदात्ता— इति डीव् नकारश्च । 'उपमानादाचार'
इत्यनुवर्तमान 'कतु कपड् सशोपश्च इति एनीशब्दान् क्यङि पु वत्त्वं टीक्ष्णवयोनिवृत्तौ,
'अट्टरसाववानुक्या इति दीर्घे एतायते इति रूपमिति भावः । श्येनीवेति । श्येतशब्द
श्येतपर्याय । 'शुद्धशुभ्रशुचिश्चतविशदश्येतपाण्डुरा' इत्यमरः । क्यङादि पूर्ववत् । ननु
'स्त्रिया पु वत्— इत्येव मानिनीत्युत्तरपदे परत पु वत्त्वमिद्वे मानिन्ग्रहण किमर्थमित्याशङ्क्य
मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थम् अस्त्रीङिङ्गायं चत्यभिप्रेत्य असमानाधिकरणे परे तावदु-
दाहरति—स्वभिन्नामिति । दर्शनीयमानिनीति । दर्शनीयामिति द्वितीयान्त उपपदे
सुष्यजानौ णिनिरित्यनुवृत्तौ 'मन इति णिनिप्रत्यय, उपपदसमास, मुञ्जुक्, असमानाधि-
करणेऽपि मानिशब्दे उत्तरपदे परे अनन पु वत्त्वे टापो निवृत्तौ 'म्लन्म्य—'इति डीमि
दर्शनीयमानिनीति रूपम् । या स्वात्मानमत्र दर्शनीया मन्यत तस्या दर्शनीयाया स्त्रिया
पु वत्—'इत्येव पु वत्त्वमिदमिति ध्वनयितु स्वभिन्नामियुक्तम् । एकस्या एव दर्शनीयाया
मननात्प्रति प्रति कर्मत्वकर्तृत्वमभवदपि वास्तवाभेदेन मानिनीशब्दसामानाधिकरणसत्त्वादिति
भावः । अयात्रीङिङ्गे उत्तरपद उदाहरति—दर्शनीयाभिति । स्त्रियमित्यनन्तर-
मात्मानमिति शेषः । आत्मान या दर्शनीया स्त्रिय मन्यत न दर्शनीयमानो चैत्र
इत्यन्वयः । अत्र उत्तरपदवाच्यस्य मानिना वस्तुना दर्शनीयस्त्रीभेदेऽपि धारापित-
तदभेदमात्राय सामानाधिकरण्यं यद्यप्यस्मिन्, तथापि मानिन्शब्दस्य उत्तरपदस्य पुल्लिङ्ग-
त्वान् नस्मिन् परे पु वत्त्वं न प्राप्तमित्यनन तद्विवरिति भावः । न कोपाधाय ।
पाचिकाभार्थ इति । पाचिका सार्थ यस्मेति विग्रहः । पचो ष्वुल् । अकादेशटात्रि-
त्वानि पु वत्त्वनिषेधः । पु वत्त्वे टात्रि वयोनिवृत्तिः स्यात् । रसिकेति । रसोऽस्या
अस्तीति रसिका, 'अन इनिङ्गो' इति ठन् । ठस्के, टान्, पु वत्त्वनिषेधः । पु वत्त्वं तु टापो
निवृत्तिः स्यात् । मद्रिकायते इति । मद्राह्ये दशविराये भवा मद्रिका 'मद्रव्रज्यो—कन्'

वातिकस्य निराश्र्वनवापत्ते । भाष्यकारेष्टित्वं तु वातिकस्योक्तिमत्र उक्त एव
प्राक् । क्यमङ्—एतायते इत्यादि । 'कन् क्यङ् सलोपश्च' क्यङि पु वत्त्वादे वृत्ते
एतश्येनया । 'अट्टल्मायं—'इति दीर्घः । मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्त्र्यर्थं
चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति—स्वभिन्नामित्यादिना । दर्शनीयमानिनीति ।
'मन' इति णिनि । नान्तत्वान् डीप् । या स्वात्मानमत्र दर्शनीया मन्यत तत्र
'स्त्रिया पु वत्—'इत्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापारप्रथयत्वं
विवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यविधातादिति भावः ।

मद्रिकामानिनी । 'कोपवप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्' (वा ३९३१) । नेह—पाका
 भार्या यस्य स पाकभार्यः । ३३९ संज्ञापूरण्योश्च । (६—३—३८) अनयोर्न
 पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च
 संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । ८४०
 वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । (६—३—३९) वृद्धिशब्देन
 विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्रौघनी-
 टाप्, इत्वम्, मद्रिकेवाचरतीत्यर्थः । 'व्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वं प्राप्तमिह निषिध्यते ।
 मद्रिकामानिनीति । मद्रिकां मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः, उपपदसमासः इहापि
 'व्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वं प्राप्तं निषिध्यते । उभयत्रापि पुंवत्त्वे टावित्त्वयोः निवृत्तिः
 स्यात् । तद्धितवुग्रहणमिति । 'न तद्धितवुकोपधायाः' इति सूत्रं पठनीयमिति
 यावत् । तद्धितसम्बन्धी वुसम्बन्धी च यः ककारः तदुपधायाः स्त्रिया न पुंवत्त्वमिति
 फलति । मद्रिकायते इति तद्धितकोपधोदाहरणम् । पचिकाभार्यं इति तु वुसंवन्विकोपधो-
 दाहरणम् । तद्धितवुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । पाकेति । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि'
 इत्युणादिषु कप्रत्ययान्तो निपातितः । अयं तद्धितस्य क्विवुप्रत्ययस्य वा न ककार इति नात्र
 पुंवत्त्वनिषेध इति भावः । ननु दत्ताशब्दस्य संज्ञात्वेन एकद्रव्यनिवेशितया भाषितपुंस्कत्वा-
 भावात् 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यस्य प्रसक्तेरेवाभावात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह— दानक्रिया-
 निमित्त इति । दत्तशब्दोऽयं डित्यादिशब्दवत्, किन्तु दानक्रियां पुरस्कृत्यैव स्त्रियां पुंसि
 च संज्ञाभूतः प्रवृत्तः, अतस्तस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे प्राप्ते निषेधाऽयमित्यर्थः ।
 पूरण्याः पुंवत्त्वनिषेधमुदाहरति—पञ्चमीभार्यं इति । पञ्चमी भार्या यस्येति विग्रहः । अत्र
 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति प्राप्तं निषिध्यते । पञ्चमीपाशेति । निन्दिता पञ्चमीत्यर्थः ।
 'याप्ये पाशप्' । अत्र 'तसिलादिषु—' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते । वृद्धिनिमित्तस्य
 च । वृद्धेर्निमित्तं हेतुरिति विग्रहः । रक्तं च विकारश्चेति समाहारद्वन्द्वः । ततो
 नन्तत्पुरुषः । रक्तविकारभिन्नेऽयं विद्यमानस्येत्यर्थः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह
 विवक्षिता, व्याख्यानात् । तदाह—वृद्धिशब्देनेत्यादिना । तदन्तेति । प्रत्ययग्रहणपरि-
 भापालभ्यम् । स्रौघनीति । सुघ्नो देशः । तत्र भव इत्यण् । 'यस्येति च' इत्यकार-

पचिकाभार्यं इति । पचतीति पाचिका ण्वुल् । 'युवोः—' इत्यकादेशे टापि
 'प्रत्ययस्थात्—' इतीत्त्वम् । रसिकाभार्यं इति । रसोऽस्त्यस्या इति रसिका ।
 'अत इनिठनौ' इति ठन् । मद्रिकायत इति । मद्रेषु भवा मद्रिका । 'मद्रवृज्योः
 कन्' । 'व्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वप्राप्तिः । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयतेति भावः ।
 तद्धितवुग्रहणमिति । द्वन्द्वात्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संवध्यते, तद्धितग्रहणं
 वुग्रहणं चेत्यर्थः । पाकाभार्येति । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इति कप्रत्ययान्तोऽय-
 मुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । 'वयसि प्रथमे' इति
 ङीर्षं चाधित्वा अजादित्वाट्टाप् । संज्ञापूरण्योश्च । यत्तु दत्तायते इति व्यङ्ग्यमपि

ॐ 'वुको वा' इति क्वचित् पाठः ।

भार्यं । क्लृमाधुरीयते । माधुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम्—मध्यमभार्यं ।
तद्धितस्य किम्—काण्डलावभार्यं । वृद्धिशब्देन किम्—तावद्भार्यं । रक्ते तु
कापायी क्वन्था यस्य न कापायक्वन्थ । विकारे तु हैमी मुद्रिका यत्येति हैम-

लोप । णित्वादादिवृद्धि, 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप् । स्त्रीष्ठी भार्या यत्येति विग्रह ।
'त्रिया पुं वन्—' इति प्राप्तमिह निषिध्यते । माधुरीयते माधुरीमानिनीति । मधुएषा
भवा माधुरी, 'तन भव' इत्यण्, 'यत्येति च' इत्याकारलोप आदिवृद्धि, 'टिड्ढ—' इति
ङीप् । माधुरीवाचरतीत्यर्थे 'कन्तुं क्यङ्' इति क्यङ् । 'सनाद्यन्ता—' इति धातुत्वान्-
डादि, माधुरीयते । माधुरी मन्यते माधुरीमानिनी, 'मन' इति णिनि, उपधावृद्धि ।
उपपदसमास, मुञ्चुक, नानत्वान्ङीम् । इहामयनापि 'क्यङ्मानिनाश्च' इति प्राप्त पु वत्त
निषिध्यते । मध्यमभार्यं इति । मध्ये भवा मध्यमा, 'मध्यान्म' इति म । मध्यमा
भार्या यत्येति विग्रह । 'त्रिया पु वन्—' इति पु वत्वम् । वन मप्रत्ययस्य तद्धितस्य
वृद्धिनिमित्तत्वाभावात् पु वत्वनिषेध । काण्डलावभार्यं इति । काण्डं छुनातीति
काण्डलावी, 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्यय कृत्, 'अचोऽङिणिति' इति वृद्धि आवादेश, उपपद-
समास, 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप् । काण्डलावी भार्या यत्येति विग्रह, पु वत्वाद्
ङीष्ठी निवृत्ति । अत्राण कृत्वात्तद्धितत्वाभावाद् न पु वत्वनिषेध । तावद्भार्यं
इति । तन् परिमाणमस्यास्तावती, 'यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप्' इति तच्छब्दाद्बतुप्
तद्धित, 'आ सर्वनाम्न' इत्याकार, उगित्वाद् ङीप् । तावती भार्या यत्येति विग्रह ।
पु वत्वाद् ङीष्ठा निवृत्ति, 'आ सर्वनाम्न' इत्याकारात्मिका वृद्धि प्रति वतुषो निमित्त
एवपि आकारस्य वृद्धिशब्देन विधानाभावात्तन्निमित्तवतुवन्तस्य न पु वत्वनिषेध । रक्ते त्विति ।
रक्तेऽप्ये विद्यमानस्य तद्धितस्य न पु वत्वनिषेध इत्यर्थे । कापायीति । कपायो गिरिका
धातुविरोध तेन रक्ता कापायी, 'तेन रक्त रागान्' इत्यणि 'यत्येति च' इति लोप,
आदिवृद्धि, टिड्ढाणञ्—इति ङीप् । कापायक्वन्थ इति । पु वत्व ङीष्ठी निवृत्ति ।
अत्राण तद्धितस्य रक्तार्थकत्वाद् न पु वत्वनिषेध । विकारे त्विति । विकारार्थे विद्य
मानस्य तद्धितस्य न पु वत्वनिषेध इत्यर्थे । हैमीति । हेम्ना विकारमूतेयर्थे । अनुदाना

वृत्त्यादिपूराह्वनम्, तन्तु विशेषाभावादिहापक्षितम् । पञ्चमीपागेति । 'याप्ये पाशप्'
'तसिलानिपु—' इति प्राप्ति । वृद्धिनिमित्तस्य । स्त्रीष्ठीति । सुगुप्ते भवा । 'तव
भव' इत्यणि 'टिड्ढा—' इति ङीप् । माधुरीयत इति । मधुराया भवा माधुरी ।
सेवाचरतीत्यर्थे 'कन्तुं क्यङ्—' इति क्यङ् । मध्यमेति । मध्ये भवा मध्यमा ।
'मध्यान्म' इति म । काण्डलावेति । काण्डं छुनातीति काण्डलावी 'कर्मण्यण्' ।
इत्यण् । तावदिनि । तन्परिमाणमस्यास्तावती । 'यत्तदेतेभ्य—' इति वतुषो
'आ सर्वनाम्न' इत्याकारात् न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः । कापायीति ।
कपायेन रक्तेत्यर्थे तेन रक्त रागान्' इत्यणि ङीप् । हैमीति । हेम्ना विकार इत्यर्थे

ॐ क्वचित्तु माधुरीयते माधुरीमानिनीति पाठः ।

† 'गिरिको' इति क्वचित् पाठः ।

मुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत्-वैयाकरणभार्यः, सौवधभार्यः । ८४१ स्वाङ्गाच्चेतः । (६-३-४०) स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री देश्' इत्यम्, टिलापः, आदिवृद्धिः, 'टिड्—' इति डीप्, हैमीति रूपम् । हैमी मुद्रिका यस्येति विग्रहः । पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तिः । अत्रावस्तद्धितस्य विकारार्थकत्वान्न पुंवत्त्व-निपेवः । स्यादेतत्, व्याकरणमधीते वेत्ति वा स्त्री वैयाकरणी, 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् तद्धितः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । अणो णित्त्वात् तन्निमित्तिकाया यकाराकारस्य पर्जन्यवह्नक्षणाप्रवृत्त्या प्राप्ताया वृद्धेः 'न ध्याभ्याम्—' इति निपेवः । यकारात् प्रागैकारागमश्च, 'टिड्वाणम्—' इति डीप् । वैयाकरणी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तौ वैयाकरणभार्य इति रूपम् । तथा स्वश्वस्यापत्यं स्त्री 'अत इम्' इति इञोऽभवादः शिवाद्यण्, 'यस्येति च' इति लोपः । प्रथमवकारात् परस्य अकारस्यादिवृद्धेर्न ध्याभ्यामिति निपेवः । प्रथमवकारात् प्रागैकारागमश्च, 'टिड्—' इति डीप् । सौवधौ भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तौ सौवधभार्य इति रूपमिति स्थितिः । अत्रोभयत्रापि आदिवृद्धेः 'न ध्याभ्याम्—' इति निपेवेऽपि अणः तद्धितस्य णित्त्वेन स्वरूपयोग्यवृद्धिनिमित्तत्वानपायात्, पुंवत्त्वनिपवो दुवार इत्यत आह—वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवदिति । प्रतीत्यनन्तरं निमित्तस्य तद्धितस्येति शेषः । अणः वृद्धिनिमित्तस्य यत् फलं वृद्धिस्तेन उपधानं तात्कालिकसाहित्यं तदभावादित्यर्थः । 'वृद्धेस्तद्धितस्य' इत्येतावत्युक्तेऽपि निमित्तत्व-संबन्धं वृद्धेरिति पष्ठीमाश्रित्य 'वृद्धिनिमित्ततद्धितस्य' इत्यर्थलाभे सति निमित्तग्रहणात् फलोपहितनिमित्तत्वं विवक्षितमिति विज्ञायत इति भावः । यद्यप्यैजागमसिद्धवृद्धिं प्रति अणप्रत्ययः फलोपहितमेव निमित्तम् । तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति-फलोपहितं निमित्तं न भवत्येवेति न दोषः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह गृह्यत इत्यत्रापि इदमेव निमित्तग्रहणं लिङ्गम् । अन्यथा ऐजागमादत्र फलोपहितनिमित्तत्व-स्यापि सत्त्वात् तन्निमित्तग्रहणं निष्फलं स्यात् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः । स्वाङ्गाच्चेतः । ईत इति च्छेदः । तदाह—स्वाङ्गाद्य ईकार इति ।

'अनुदात्तादेश्च—' इत्यम् । फलोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिद्ध्येदिति भावः । व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवधौ 'तस्यापत्यम्' इत्यण्, उभयत्र णित्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिः 'न ध्याभ्याम्—' इत्यनेन प्रतिपिच्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूपयोग्यः । यद्यप्यैजागमनिमित्तत्वाद् वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितः, तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः । अत्र व्याचक्षते—सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः, अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तेऽपि निमित्तत्वमेव संबन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ।

न पुं वत् । सुकेशीभार्यं । स्वाङ्गात् किम्-पटुभार्यं । ईतः किम्-अकेशभार्यं ।
 'अमानिनीति वक्तव्यम्' (वा ३९३२) मुकेशमानिनी । ८४२ जातेश्च ।
 (६-३-४१) जाते परा य स्त्रीप्रत्ययस्त्वन् न पु वत् । शूद्राभार्यं । ब्राह्मणी-
 भार्यं । सौत्रस्यैवाय निषेध । तेन हस्तिनीना समूहा हास्तिवमित्यत्र 'भस्याटे—'
 (वा ३९२८) इति तु भवत्येव । ८४३ मन्थ्ययाव्ययासत्रादुराधिकसम्याः
 संख्येये । (२-२-२५) मन्थ्येयार्थया सत्यया अव्ययादय समस्यन्ते च
 सुकेशीभार्यं इति । सु गोमना वेशा यस्या सा सुकेशी, 'स्वाङ्गाचोपमर्जनात्' इति
 ङीप् । 'त्रिया पुं वत्-' इति प्राप्तस्य निषेध । पटुभार्यं इति । पटुवी भार्या यस्तेति
 विग्रह । पटुत्वस्य अस्त्राङ्गस्वात्त पु वत्त्वनिषेध । किन्तु पुं वत्त्वे 'बोनी गुणवचनान्' इति
 ङीपो निवृत्तिरिति भावः । अकेशभार्यं इति । अविद्यमाना कशा यस्या मा अकेशा,
 'भ्रजोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहि, विद्यमानशब्दस्य कोषश्च । स्वाङ्गत्वेऽपि न ङीप्, 'सहन
 त्विद्यमान-' इति निषेधान् । अनष्टात्वेव । अकेशा भार्या यस्तेति विग्रह । स्वाङ्गत्वेऽपि
 ईनारामात्रान्पु वत्त्वनिषेध । किन्तु पुं वत्त्वे टाया निवृत्तिरिति भावः । अमानिनीति ।
 स्वाङ्गाच्चेति निषेधो मानिनीशब्दे परतो न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थं । मुकेशमानिनीति ।
 सुकेशी मन्थन इत्यर्थे 'मन्थ' इति णिति, उपधावृद्धि, उपपदसमास सुञ्जुक्, पुं वत्त्वं
 ङीपो निवृत्तिरिति भावः । जातेश्च । ईत इति अस्वरितत्वात्प्राणानुबन्ते इत्यभिप्रेत्याह—
 जातेः परो यः स्त्रीप्रत्यय इति । शूद्राभार्यं इति । 'शूद्रा चामहपूर्वा—' इति
 जानिच्छण्डीपाठमादष्टम् । पुं वत्त्वनिषेधान् टाया निवृत्तिः । ब्राह्मणीभार्या
 इति । पु वत्त्वनिषेधान् शाङ्गैरवारिडीना निवृत्तिः । ननु हस्तिनीना समूहे
 हास्तिवमित्यत्र 'अचित्तहस्ति—' इति ठक्वि हस्तिनीशब्दस्य 'भस्याटे—' इति कश्च
 पुं वत्त्वम्, 'जातेश्च' इति निषेधादित्यत्र आह—सौत्रस्यैवाय निषेध इति । सूत्रविहित
 तस्तेत्यर्थं । 'भस्याटे—' इति तु वातकप्रिति भावः । एतच्च 'न कोषयाया' इति सूत्रे
 भाष्ये स्पष्टम् । मग्यया । रूपप्रहणम् 'अनेनमन्यपदार्थे' इति च निवृत्ते
 बहुव्रीहिरित्यनुवर्तते, 'नुञ्जुपा' इति च । संख्येये इत्येवमन्थ्येऽप्येवमावृत्तिः । मन्थ्यय
 परिच्छेधे सम्येयम्, तत्रार्थे विद्यमानया मन्थयेति लभ्यते । सत्याशब्दार्थं
 स्वरूपपर, किन्तु एकादिशान्तशब्दपर । तदाह—मरयेयार्थया संख्येयेति
 एकादिशब्देन भुवन्तेनेत्यर्थं । अव्ययादय इति । अव्यय, ग्रामन, अदूर, अथिच
 सुकेशीति । 'स्वाङ्गाचोपमर्जनात्-' इति ङीप् । अकेशीति । 'सहनत्विद्यमान-
 इति निषेधान्डीपनात् । जातेश्च । यद्यत्र जातेर्द्वेषेव विहित इति व्याख्यानेन तं
 हास्तिवनिञ्जुदाहरणे 'क्षीपसंख्यानिनस्य नाय निषेध' इति भाष्योक्तिर्न संगच्छे
 हस्तिनाशब्दात् 'जाते-' इति ङीप् न विहित, अस्तत्वाभावात्, किन्तु 'ऋन्नेभ्य—
 इति ङीप्विहित इति पुं वत्त्वात्निषेधस्याप्रयत्नोक्तत्वात् आह—जातेः पर इति । एवं न
 हस्तिनीभार्यं, शूनीभार्यं इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः । यः स्त्रीप्रत्यय
 इति । टायादि । प्राचा तु ङीपेभोपात्तस्तदुत्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति—शूद्रा-

बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नत्र एकादश वेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (सू ८५१) इति वक्ष्यमाणो डच् । ८४४ ति विंशते-र्डिति । (६-४-१४२) विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविशाः, विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविशाः अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा

संख्या एते सुवन्ता इत्यर्थः । अत्रापि संख्याशब्दो न स्वरूपपरः, किंतु एकादिशब्दपर एव । अत्रेदमवधेयम्—विंशतेः प्रागेकादिशब्दाः संख्येयेषु वर्तन्ते विशेष्यलिङ्गाश्च । दशादयो नित्यबहुवचनान्ताः । विशत्यादिशब्दास्तु नित्यमेकवचनान्ताः संख्यायां संख्येये च वर्तन्ते नव-तिपर्यन्ता नित्यस्त्रीलिङ्गाश्च । यथा विशतिर्ब्राह्मणा ब्राह्मणानां विशतिरिति । यदा विशत्यादिः संख्या, तदा द्वित्वबहुवचने स्तः । यथा गवां द्वे विशती इति, चत्वारिंशदिति गम्यते । गवां तिल्लो विंशतय इति, पष्टिरिति गम्यते । 'विशत्याद्याः सदैकत्वे संख्या, संख्येयसंख्ययोः । संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥' इत्यमरः । अत्राव्ययस्योदाहरति— दशानां समीपे ये सन्ति त उपदशा इति । उपशब्दस्य समीपार्थकस्याव्ययीभाव उक्तः । इह तु समीपवर्तिनि उपशब्दो वर्तते । दशसमीपवर्तिन इत्यर्थः । ततश्च अन्यपदार्थवृत्तित्वा-भावादप्रथमान्तत्वाच्च 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । तस्य दशानां वृक्षादीनां समीपवर्तनो गत्रादय इत्यर्थभ्रमं वारयति—नवैकादश वेत्यर्थ इति । सामीप्यमिह दशशब्दार्थगतदशत्वापेक्षम्, एकार्थीभाववलात् । तथा च दशत्वसमीपवर्तिसंख्यावत्सु उपशब्द इति फलति । ततश्च दशत्वसमीपवर्तिसंख्यावन्त इति बोधपर्यवसानं भवति । डजिति । उपदशशब्दात् डचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः । आसन्नशब्दस्य विश-तेशब्देन पठ्यन्तेन समासे डचि कृते 'टिः' इति इकारमात्रस्य लोपे प्राप्ते आह—ति विंशतेर्डिति । तीति लुप्तपष्ठीकम् । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इत्यनुवर्तते, तदाह—विंशतेर्भस्येति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति न भवति, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इत्युक्तेः । आसन्नविंशा इति । विशति-

भार्य इति । ब्राह्मणीति । शार्ङ्गरवादित्वाण्डीन् । प्राचा तु डीव्न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतम्, तद्रभसात् । सौत्रस्यैवेति । व्याख्यानादिति भावः । 'न कोपवायाः' इति निषेधस्तु 'भस्याडे-' इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकाया धम्मं वैलेपिकमिति सिद्धम् । यदि 'अणमहिष्यादिभ्यः' इत्यणि पंढ्रभावः स्यात्तर्हीकारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च 'न कोपवायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । प्राप्तसङ्गकं समाप्य प्रकृतमनुसरति—संख्ययेति । समानाधिकरणस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात् पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । दशानामिति । उपगता दश येषामिति न विगृहीतम् । पूर्वेणैव सिद्धे । उपदशा इति । उपशब्दः समीपे समीपनि च वर्तते, आद्ये अव्य-यीभावः, द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति त्रिवेकः । नत्र एकादश वेत्यर्थ इति । संख्या-द्वारेकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गत्रादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते । तिंविंश । सूत्रे तीति लुप्तपष्ठीकमित्याशयेनाह—तिशब्द-

द्विधा । द्विरावृत्ता दश द्विदशा, विशतिरित्यर्थः । ८४५ दिङ्नामान्यन्त-
 राळे । (२-२-२६) दिशो नामापन्तराटे वाच्ये प्रापवत् । दम्पिणस्याव
 संख्यामत्रमस्यावन्न इत्यर्थः । इचि कृते आमत्रविंशति-अ इति स्थिते, तिलोपे सवर्णदोषं
 वधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूप, आसत्रविंशशब्द अदन्त । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ
 प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणाभात्रनापदत्वान् । अयादूरशब्दस्यादाहरति—अदूरत्रिंशा
 इति । त्रिंशत् अदूरा इति विग्रहः । त्रिंशत्सख्याया अदूरसख्यावन्न इत्यर्थः । इचि
 टिलाप । अत्रिसस्यादाहरति—अधिकचत्वारिंशा इति । चत्वारिंशतोऽधिका इति विग्रहः ।
 चत्वारिंशत्सख्याया अधिकसख्यावन्न इत्यर्थः । इचि टिट्रोप । सख्यावाचकशब्दस्य सख्यावाचक-
 शब्देन ममासमुदाहरति—द्वौ वा त्रयो वा द्वित्र । वायें बहुव्रीहि, द्विव्यन्यतरा इत्यर्थः ।
 इचि टिलाप । ननु द्विधा आनीयन्तामित्युक्ते कदाचिद् द्वावानयति, तदा कथं बहुवचनमिति
 चेत् अत्र भाष्ये 'अनिश्चये बहुवचनं प्रयात्तव्यम्' इति वचनात् समाहितम् । तथा कार्या-
 न्वये विकल्प शब्दात् नियमेन काटिद्वशापस्थितिः । तदुपस्थित्यनन्तरमन्यतरानयन-
 मिच्छया । अतः 'शान्तिनियमेन पञ्चानामुपस्थितिः' इत्यपि समाहितम् । न च वायंप्रात्रा-
 न्याद् 'अनेकमपदायें' इत्येवान् मिद्धमिति वाच्यम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कथभावायैकत्वात् ।
 स हि कप् 'अनेकमपदायें' इति विहितवद्व्रीहादेव प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । अयं
 सख्याया मख्याया ममामे उदाहरणान्तरमाह—द्विरावृत्ता दशा द्विदशा इति ।
 शब्दशान्तिस्वभाव्यालुजयन्तिभविष्य पूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणान् ममामे मुचा च श्रवणमिति
 भाष्ये स्पष्टम् । द्वित्रमस्याकदशत्ववन्न इत्यर्थः । फलितमाह—विंशतिरित्यर्थः इति ।
 दिङ्नामानि । नामानीत्यनन्तरं मुबन्तानि परस्परमिति शेषः । प्राग्वादिति ।
 समस्यन्ते स च बहुव्रीहिरित्यर्थः । नामानीति बहुत्वमविवक्षितमित्यभिप्रेत्यादाहरति—
 स्येति आसत्रविंशा इति । इह टिपात्तरम् 'अतो गुणे' इति पररूपेण, न तु
 टिलोपः, टिलापस्याभोयवनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यादटिलापस्य स्थानि-
 वत्त्वादिति शङ्क्यम् । अञ्जलदेशाऽऽदेशा न भवतीति 'अच परस्मिन्—' इत्य-
 स्याप्रवृत्ते । 'स्थानिकदादृ—' इति तु न प्रवर्तते एव, शाश्वीय वायें हि कर्तव्य
 तत्प्रवृत्तिः । न तु विधानायमिति मिद्धात्तात् । विंशतेरिति । इहापि आसत्रा
 विशतियेयामिति न निगृहीतमुक्तयुक्ते । अदूरेत्यादि । अदूरत्रिंशत्, अधिकाश्च-
 त्वारिंशत् इति विग्रहौ वाच्यौ । द्वित्रा इति । वायेंश्च बहुव्रीहिः । स च वायें न
 विकल्पः, पदे द्विवचनस्याप्यापत्ते, नितु मशयः । स चानियतमख्यावमसौ, तत्र
 च त्रयस्रिण सर्वदा भामन्न इति तदप्यत्र बहुवचनमव । आनयनादिक्रियान्वयस्य
 द्वयोल्लयात्त वत्पनिचत एवत्यात् । द्विरावृत्ता इति । मुञ्जयें बहुव्रीहिरित्यर्थः ।
 वृत्तौ तु मुञ्जयान्निभविष्यैवैकार्योभावात्तमुचात्प्रयागः । मध्येयनि किम्, चत्वारो
 ब्राह्मणाः । अव्ययेत्यादि किम् ब्राह्मणा पञ्च । मध्येयनि किम्, अधिका विंशति-
 गैरान् । सख्यायैय मध्येयनि न ममाम् । आदशत मख्या सख्याये वर्तन्ते न तु

पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्रयाश्च
 नौवेर्याश्चान्तरालं दिक् । ८४६ तत्र तेनेदमिति सरूपे । (२-२-२७)
 सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्त-
 मित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योऽद्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो
 लभ्यते । 'अन्येषामपि दृश्यते' (सू ३५३९) दीर्घ इत्यनुवर्तते । इति कर्मव्य-

दक्षिणरयाश्चेति । दक्षिणपूर्वेति । छोत्वं लोकात् । यद्वा अन्तरालमिह दिगेव गृह्यते ।
 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंस्त्वम्' इति भाष्यम् । यद्यप्युपसर्जनत्वात् सर्वनामत्वम् । तथापि
 भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंस्त्वं भवति, अत एव भाष्यात् । ननु दिशोरन्तराले इत्येव
 सिद्धे नामग्रहणं किमर्थमित्यत आह—नामग्रहणादिति । दिक्षु वृद्धाः शब्दा दिङ्नामानी-
 यनेन विवक्षिताः । ऐन्द्रीशब्दः कौवेरीशब्दश्चेन्द्रसंबन्धात् कुवेरसंबन्धाच्च प्रवृत्तौ यौगिक एव,
 न वृद्ध इति भावः । तत्र तेन । समास इति, बहुव्रीहिरिति चाधिकृतम् । तत्र इत्यनेन
 सप्तम्यन्ते पदे विवक्षिते । ग्रहणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । तेन
 इत्यनेन तु तृतीयान्ते पदे विवक्षिते । प्रहरणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्या-
 हार्यम् । सरूपे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदविशेषणम् । ग्रहणविषये इति प्रहरणविषये इति तु
 सप्तम्यन्तयोस्तृतीयान्तयोश्च यथासंख्यमन्वेति । इदम् इत्यर्थनिर्देशः । युद्धं प्रवृत्तमिति तद्वि-
 रोध्यमध्याहार्यम् । कर्मव्यतिहारे द्योऽद्ये इत्यप्यध्याहार्यम् । तदाह—सप्तम्यन्त इति ।
 प्रथमाद्विवचनमिदम् । ग्रहणविषय इति । गृह्यते अस्मिन्निति ग्रहणम्, केशादि, अधिकरणे
 न्युट्, तद् विषयः वाच्यं ययोस्ते, ग्रहणविषये, ग्रहणवाचके इति यावत् । प्रहरणविषय
 इति । प्रह्लियते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद् विषयः वाच्यं ययोस्ते प्रहरणविषये प्रहरण-
 वाचके इति यावत् । अत्रापि सरूपे पदे इत्यन्वेति । इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थ इति ।
 इदमिति सामान्यार्थनिर्देशः । युद्धमिति विशेषनिर्देशः । अतः केशाकेशि युद्धमिति न
 पुनरुक्तिः । परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च कर्मव्यतिहारः । ननु ग्रहणविषये प्रहरण-
 विषये इत्यध्याहारे किं प्रमाणमित्यत आह—इतिशब्दादिति । इतिशब्दो लौकिक-
 प्रसिद्धप्रकारवचनः । केशाकेशीत्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रसिद्धस्तावत्यर्थेऽयं
 बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः । अन्येषामपि दृश्यते । अनुवर्तत इति । 'दूलोपे-'
 इत्यत इति शेषः । 'नहिवृत्तिवृषि-' इत्यादिपूर्वसूत्रोक्तादन्येषामपि दीर्घो दृश्यत

संख्यायाम् । विशत्याद्याः संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । यदा तु संख्येये विशति-
 शब्दस्तदा भवत्येव समासः अधिकविशा इति । तत्र तेनेदम् । ग्रहणविषय
 इति । गृह्यते इति ग्रहणं केशादि, तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रह्लियते
 अनेनेति प्रहरणं दण्डादि, तद्विषयो वाच्यो ययोरिति प्राग्वत् । कर्मव्यतिहारः परस्पर-
 ग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु 'ग्रहणविषये' सप्तम्यन्ते समस्येते प्रहरणविषये तृतीया-
 न्ते च' इत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह—इतिशब्दादिति ।
 स हि लौकिकी विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते

तिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच्चमासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृति-
 प्विचप्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेद युद्धं प्रवृत्त
 केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येद युद्धं प्रवृत्त दण्डादण्ट । मुष्टीमुष्टि । ८४७
 ओर्गुणः । (६-८-१४६) उवणान्तस्य भस्य गुण स्यात्तद्धिते । अवादेश ।
 बाहूबाह्वि 'आरात्' इति वक्तव्ये गुणोति 'मज्ञापूर्वको विधिरनित्य' (५९४)

इत्यर्थः । अनिप्रमङ्गमाशङ्क्याह—कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घ उति ।
 बहुव्रीहौ चेत् कर्मव्यतिहारे एव पूर्वपदान्तस्यैव दीर्घ इत्यर्थः । तेन तुरापाटित्यादौ दीर्घो
 निर्गाव । दृशिग्रहणादयमर्थो लभ्यते । वक्ष्यत इति । 'इच्चमव्यतिहारे' इति सूत्रेणेति
 शेषः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विति । वृत्तिप्रत्यय एवान् प्रमाणम् । अव्ययीभावात्त्वमिति । तत्र
 अव्ययीभाव इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अव्ययत्वमिति । 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेनेति शेषः ।
 'अव्ययादाप्सु' इति मुञ्जुक् तन्पञ्चमिनि भावः । गृहीत्वेति । परस्परमिति शेषः । न च
 केशाग्रहास्य पुटपत्रतृकत्वान् प्रवृत्तेषु युद्धकर्तृकत्वान् समानकर्तृकत्वाभावात् कथमिह क्त्वाप्र-
 त्यय इति नाच्यम्, गृहीत्वेत्यनन्तरं स्थितयारिद्व्याहारान् । तत्रच अस्य केशेषु म्, तस्य
 केशेष्वयमिदेवं परस्परं गृहीत्वा स्थितयारिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहवाक्यं फलितम् ।
 केशाकेशीति । केशेषु केशेष्वित्यनयोर्ग्रहणाद्यन्तभवेन वृत्तिघटकयो समाप्ते मति मुञ्जुक्
 पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्चमासान् । 'यस्तेति च' इत्यकारलपः । अच्ययन्त्रामुञ्जुगिति भावः ।
 अव्ययपदायवृत्तेऽपि एकरोपापवादोऽयं बहुव्रीहिसमास अप्रयमान्तायंश्च । दण्डैश्चेति । अस्य
 दण्ड म्, तस्य दण्डैरयमिदेवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयारिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहार्थः ।
 दण्डादण्टीति । दण्डैर्दण्टैरित्यनयोर्ग्रहणाद्यन्तभवेन समासघटनयो समाप्ते मति
 मुञ्जुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्, 'यस्तेति च' इति अकारलपः । अव्ययदान् मुञ्जुक् ।
 मुष्टीमुष्टीति । अस्य मुष्टिभि म्, तस्य मुष्टिभिश्चापमित्वेव परस्परं प्रहृत्य स्थितयारिदं
 युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । मुष्ट्या मुष्ट्या इत्यनया समाप्ते मति मुञ्जुमादि पूर्ववत् ।
 मुष्टामुष्टीति पूर्वपदान्तस्य आत्रमपाणिनीयमेव । ओर्गुणः । आ इत्युकारान् पञ्चो-
 क्यचनम् । तेन भस्मेन्यधिहृतं विरोष्यते । तदन्तविधिः । 'नम्नाद्धते' इत्यनुवर्तते ।
 तदाह—उवणान्तस्येति । बाहूबाह्वीति । बाहौ बाहौ च परस्परं गृहीत्वा
 स्थितयारिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । समासः, मुञ्जुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच् ।
 तावत्यर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः । अन्येषामपि दृश्यते । अत्र प्राचा दृशिग्रहणात्कर्म-
 व्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, 'आ च वानचि' इत्युक्तम् । तत्र 'आ च वा'
 इत्यपाणिनीयम् । अत्र एव मृष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव । एतच्च मन्दागमाया
 स्पष्टम् । ओर्गुणः । तद्धिते निम्, पद्भ्यो । वाञ्छो । गुणोक्तिरिति । दद्यापि
 'आरात्' इति सूत्रिनेनेति 'नस्य तद्धिते' इत्येवंरूपमज्ञापूर्वकत्वमस्यत्र, तथापि रिषेय-
 समर्थकं पद यत्र मज्ञापूर्वकं न एव मज्ञापूर्वको विधिरिति भावः । दद्यापि ओदिति
 तपरस्तत्कारण्यं मज्ञैव तथापि इह त्कार उच्चारणार्थस्तत्पत्त्वे पञ्चमादाद् 'ओर्गो'

इति जापयितुम् । तेन स्वायम्भुव इत्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम्—हलेन मुसलेन । ८४८ तेन सहेति तुल्ययोगे । (२-२-२८) तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्येतत्तृतीयात्तेन प्राग्वत् । ८४९ वोपसर्जनस्य । (६-३-८२) बहुव्रीहे-

‘यस्येति च’ इति वाधित्वा ओर्णुणः, अत्रादेशः । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । ननु गुण उकार-स्थाने भवन् स्थानसाम्यादोकार एव भवति । ततश्च लाघवाद् ‘ओरोत्’ इत्येव सिद्धे गुण इति गुरुनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—ओरोत् इति । न चैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात् । न च ‘ओत्’ इति ‘तपरस्तत्कालस्य’ संज्ञेति वाच्यम्, विधीयमानत्वादेव तत्कालत्वसिद्ध्या तकारस्य उच्चारणार्थत्वात् । स्वायम्भुव इति । स्वयम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अणु स्वायम्भुवः, संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्दोर्णुणाभावे उवङ्, आदिवृद्धिरिति भावः । स्वायम्भुवमिति पाठे तस्येदमित्यणु । हलेन मुसलेनेति । अत्र असरूपत्वाद् हलामुसलीति न भवतीति भावः । तेन सहेति तुल्ययोगे । तुल्ययोग इति । युगपत्कालिकक्रियायोग इत्यर्थः । तृतीया-न्तेनेति । तेनेत्यनेन तल्लाभादिति भावः । प्राग्वदिति । ममस्यते स बहुव्रीहेरित्यर्थः । असामानाधिकरण्यात् कत्रभावार्थं चेदम् । वोपसर्जनस्य । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । ‘सहस्य सः संज्ञायाम्’ इत्यतः सहस्य स इत्यनुवर्तते । उपसर्जनम्, अस्यास्तीत्युपसर्जनं, मत्वर्थे अर्शभाच्च । उत्तरपदाक्षिप्तसमासो विशेष्यम् । उपसर्जनवतः समासस्येत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषामपि समासानां कश्चिदवयवः उपसर्जनमेव । तथापि सामर्थ्यादुपसर्जन-सर्वावयवकस्येति लभ्यते । तथा च उपसर्जनस्येत्यनेन बहुव्रीहेरिति लब्धम् । अवयव-

इत्येव वास्तु । ‘स्त्रं रूपं शब्दस्य—इति तु प्रत्याख्यातमिति भावः । स्यादेतत्—तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति ‘गुरोरनृतः—’ इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् क्लृप्-प्तशिखेत्यत्र प्लुतसिद्धे ऋलृक् सूत्रे ऋकारात्वृथक् लृकारोपदेशा व्यर्थः । सावर्ण्ये सत्यप्यु-क्तरीत्या लृकारस्य प्लुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् । न चैवमपि ऋदिताम् लृदि-त्कार्यम् लृदितामृदित्कार्यं च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । राज्ञृभ्राजृग-म्लशक्ल इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्याद् ‘नाग्लोपिशास्त्वृदिताम्’, ‘लृदितःपरस्मैदेषु’ इति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरिति चेत्—अत्राहुः— ‘गुरोरनृतः—’ इत्यनेन ऋदिभन्नस्य गुरोः प्लुतविधानाद् ‘अनृतः’ इत्येतदनुद्यमानगुरुविशेषण-त्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्थानिकप्लुतनिषेधस्यानित्या-सिद्ध्या क्लृप्-प्तशिखेत्यत्र प्लुतो न सिध्यति, ततश्च तत्सिद्ध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति । अन्ये तु ऋकारात्वृथक् लृकार उपदेष्टव्य एव ऋकारोपदेशेन लृकारस्यालाभात् । न च ‘ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्—’ इति वचनात् तल्लाभः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा मूत्रकृतोऽ-प्रवृत्तेरित्याहुः । तेन सहेति । तुल्ययोगे किय, ‘सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी’ । इह सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः । भारकर्मकवहनञ्जियायां तु पुत्राणामनन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः । दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः । एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्व-

रवयवस्य सहस्य स स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्र, सहपुत्रो वा भागतः । तुल्य-
योगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । ८५० प्रकृत्याशिषि ।
(६-३-८३) महशब्द प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे महपुत्राय, सहामात्याय ।
'अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्' (वा ३९९०) सगवे । सवत्साय । सहलाय ।
८५१ बहुव्रीहौ मन्त्ये डजवहुगणात् । (५-४-७३) सख्येये यो बहु-
व्रीहस्तस्माद्डच् स्यात् । उपदशा । अवहुगणात् किम्-उपवहव, उपगणा ।
अत्र स्वरे विशेषः । 'सख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः' । (वा ३३४८) निर्गन्तानि

पण्येषा तदाह—बहुव्रीहेरवयवस्येत्यादिना । बहुव्रीहेरिति किम्, सहयुद्धा । 'राजनि
युधिष्ठिर' 'सहे च' इति क्वनिप् । उपपदममाम । बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सत्वं न ।
सपुत्र इति । मभावे रूपम् । पुत्रेण युगपदागत इत्यर्थः । प्रायिकमिति । इतिराब्दादिर्द-
लभ्यते । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः । सकर्मक- इति । विद्यमान-
कर्मक इत्यर्थः । अत्र तुल्ययोगाभावेऽपि सहस्य सः । प्रकृत्याशिषि । 'सहस्य सः सज्ञायाम्'
इत्यत महस्त्रेत्यनुवृत्त प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह—सहशब्द इति । प्रकृत्येति ।
स्वभावेन स्थितः स्यादित्यर्थः । सभावो नेति यावत् । स्वस्तीति । भूयादिति शेषः । मह-
पुत्रायेति । तेन सहेति मभावे कृते, आशीर्योगात् सभावः । सहामात्यायेति । अगो-
वत्सेति । गोवत्सहलेषु परतः सहस्य प्रकृतिभावां नेत्यर्थः सगव इति । राज्ञे स्वस्तीति-
शेषः । अत्र बहुव्रीहावभाषारणमगामान्तमाह—बहुव्रीहौ । संत्येये यो बहुव्री-
हिरिति । 'मन्त्येयाव्यय-' इति विहित इति शेषः । तस्मादिति । बहुव्रीहाविति
पञ्चम्यै मभमीति भावः । डच्स्याद् इति । मभासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् ।
उपदशा इति । दशाना समीपे ये सन्तीति विग्रहः । 'सत्येयाव्यय-' इति बहु-
व्रीहिः । मुञ्चुक् । उपदशान्ताद्वाड्ङि 'नन्तद्धिते' इति टिलोपः । उपवहवः ।
उपगणा इति । बहूना समीपे ये मन्तीति, गणस्य समीपे ये सन्तीति च विग्रहः ।

मप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणसारीरं तु मह पुत्रैरित्येति बोध्यम् । तृतीया तु 'सह
युक्ते-' इत्यनेनैव । उपमर्जनस्य । उपमर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभिचारात् ।
किं तूत्तरपदेन सतिगणितस्य मभासस्य । तच्चावयवद्वारणम्, उपमर्जनमत्रावयवकस्य मभास-
स्येत्यर्थः । तदेतस्मिन्माह—बहुव्रीहेरिति । तेनेह न महयुद्धा, सहयुद्धा । 'राजनि युधि-
ष्ठिर' 'सहे च' इति क्वनिपि उपपदममानाविमौ । 'महस्य सः सज्ञायाम्' इत्यतोऽनुवर्तना-
दाह—महस्य सः स्यादिति । प्रायिकमिति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशादिति
भावः । सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः । प्रकृत्याशिषि । कथं तर्हि 'यजमानस्य
मपुत्रस्य मभ्रातृवस्य सपरिवारस्यापुरारोतयैदवर्षाभिवृद्धिरस्तु' इत्यादिप्रयोगा संगच्छन्त
इति चेत्—उच्यते—'ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्तोऽनुववन्तु' इत्येतदप्रायेणानागत्यम् न त्वाग्नी-
र्वचनम् । यच्चाग्नीर्वचनम् 'तयास्तु' इति तत्र हि मुपपन्नैतयादि न प्रयुज्यत एवेति न वाप्यनु-
पसति । बहुव्रीहौ मन्त्येये । व्यजपेन पञ्चम्यै सप्तनीत्याह—यो बहुव्रीहस्तस्मा-

त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैतस्य । निगंतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खङ्गः ।
५५२ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् । (५-४-११३) व्यत्ययेन पष्ठी ।
स्वाङ्गवाचिसक्थ्यध्यन्ताद्बहुव्रीहेः पच्येत् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः ।
जलजाक्षी । 'स्वाङ्गात्' किम्—दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षी वेणुयष्टिः ।

'बहुगणवतुडति संख्या' इति संख्यात्वात् 'संख्याव्यय-' इति समासः । अवहुगणाद् इति
निषेवान्न डच् । ननु उपगणा इत्यत्र डचि सति असति च रूपसाम्यात् किं
तन्निषेवेनेत्यत आह—अत्र स्वरे विशेष इति । डचि सति चित इति अन्तोदात्तत्वं
स्यादित्यर्थः । संख्याया इति । संख्यान्ततत्पुरुषस्य समासान्तो डच् वक्तव्य इत्यर्थः ।
निस्त्रिंशानीति । 'निरादय-क्रान्त-' इति तत्पुरुषः, डच्, टिः' इति टिलोपः ।
त्रिंशतोऽधिकानीति यावत् । निस्त्रिंश इति । समासादि पूर्ववत् । त्रिंशदधिका-
ङ्गुलिरित्यर्थः । न च गवां त्रिंशतिर्गोत्रिंशतिरित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'अव्ययादेः'
इति विशेषणादिति भाष्ये स्पष्टम् । न चैकाधिका त्रिंशतिरेकत्रिंशतिरित्यत्र 'संख्याव्यय-'
इति समासे सति 'बहुव्रीहौ संख्येये-' इति डच् शङ्क्यः, अन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकका-
दित्यास्तां तावत् । बहुव्रीहौ व्यत्ययेनेति । सक्थ्यक्ष्णोरिति पष्ठी पञ्चम्यर्थे, 'व्यत्ययो
'बहुलम्' इति च्छन्दसि वचनादित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति भाष्यम् । 'बहु-
व्रीहौ' इति सप्तमी व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे । तदाह—स्वाङ्गवाचीति । सक्थ्यक्ष्यन्तादिति ।
बहुव्रीहिविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः । पच् स्यादिति । समासान्तस्त-
द्वितश्चेति ज्ञेयम् । दीर्घसक्थ इति । पच् 'यस्येति च' इति लोपः । जलजाक्षीति ।
जलजे इव अक्षिणी यस्या इति विग्रहः । समासे पचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । पितृवाद्
डीप् । पितृत्वं डीपर्यमिति भावः । दीर्घसक्थि शकटमिति । दीर्घे सक्थिनी सक्थिसदृशा-
वीपादण्डौ यस्तेति विग्रहः । अत्र सक्थिशब्दार्थयारीपादण्डयोः 'अद्रवं मूर्तिमत्स्वा-
ङ्गम्-' इत्यादिस्वाङ्गलक्षणाभावान्न पजिति भावः । अत्र 'स्वाङ्गात्' इत्यस्य प्रत्युदाह-
रणान्तरमाह—स्थूलाक्षीति । स्थूलानि अक्षीणि पूर्वग्रन्थयो यस्या इति बहुव्रीहिः ।
अस्वाङ्गत्वादिह न पजिति भावः । क्लृप्तानु पञ्चमावेऽपि नान्तलक्षणडीपि स्थूलाक्षिणीति

दिति । उपगणा इत्यत्र डचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्याह— स्वरे विशेष
इति । डचि सति 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः ।
न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति शङ्क्यम्, 'चितः' इति
स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्, डचिश्चित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । संख्याया इति । संख्या-
न्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः । एकत्रिंशतिरित्यादौ तु न भवति,
'अन्यत्राधिकलोपात्' इति वार्तिककारोक्तेः । व्यत्ययेन पष्ठीति । एतच्चोपलक्षणम्,
सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव, तदाह—स्वाङ्गवाचीत्यादि । 'अद्रवं मूर्तिमत्-' इत्यदिलक्षण-
लक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो निर्वाच एवेत्याहः । पच्
स्यादिति । पां डीपर्यः चस्तु 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः । तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो

क्लृप्तानुऽप्यमसङ्गत इव प्रतिभाति, अक्षिशब्दस्य नान्तत्वाभावात् ।

अङ्गोऽर्शनात् (सू १४४) इत्यच् । ८५३ अङ्गुलेर्दागि । (५-४-११८) अङ्गु-
 ल्यन्ताद्बृहोहे पञ्चशदाङ्गुल्यर्थे । पञ्च अङ्गुलयो यस्य तस्यञ्चाङ्गुलं दार । अङ्गुलिमह-
 शावयवं धान्यादिविशेषणवाच्यमुच्यते । बृहव्रीह किम्-द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्मा द्वयङ्गुला
 यष्टि । तद्विनाये तत्पुरुषे 'तत्पुरुषस्याङ्गुले -' (सू ७८६) इत्यच् । दारणि किम्-
 पञ्चाङ्गुलिर्हस्त । ८५४ द्वित्रिभ्या प मूर्ध्नि । (५-४-११५) आभ्या मूर्ध्नि प
 स्याद्बृहोही । द्विमूर्धं । त्रिमूर्धं । 'नेतुर्नक्षत्रे अव्वनव्य' (वा ३३६०) । मृगो नेता
 यासा ना मृगनेत्रा रात्रय । पुष्यनेत्रा । ८५५ अन्तर्वहिर्भ्यां च लोम्न । (५-४-११७)
 आभ्या लोम्नोऽस्याद्बृहोही । अन्तर्लोम । वहिर्लोम । ८५६ अञ्जासिकाया
 संज्ञायां नसं चाभ्यूलान् । (५-४-११८) नामिकायाद्बृहोहेरच्यन्ता

स्यादित्यत आह—अङ्गोऽर्शनादित्यजिति । पचि तु पित्वलक्षणङीप् स्यादिति
 भावः । अङ्गुलेर्दागि । बृहव्रीहवित्पुत्रवृत्तस्य पञ्चम्यर्थे मस्यन्त्यस्य अङ्गुल्या
 विशेषणान् तदन्तर्विधिरित्यभिप्रेत्याह—अङ्गुल्यन्तादिति । पञ्चाङ्गुलं दारिविति ।
 पचि 'यस्त्रेणि च' इति इकारलापः । ननु दारणं कयं अङ्गुलय इत्यत आह—अङ्गु-
 लिमहशावयवमिति । अङ्गुलिमहशा अवयवा यस्त्रेणि विग्रहः । धान्येति । वसूलादि-
 म्प्रितधान्याद्यावर्षकमिति यावन् । उच्यत इति । लक्षणयेति शेषः । द्वयङ्गुलेति ।
 'प्रमाणे द्वयमच्-' इति विहितस्य मात्रकं 'द्विगोन्त्यम्' इति लुक् । अव्वव्रीहित्वादन न
 पचिनि भावः । तर्हे द्वयङ्गुलिरिति स्यादित्यत आह—तद्विनाये इति । पचि तु ङीप्
 स्यादिति भावः । द्वित्रिभ्याम् । पचि लुप्तप्रथमाकं पदम् । द्विमूर्धं इति । द्वौ मूर्धानो
 मन्त्रेणि विग्रहः । त्रिमूर्धं इति । त्रयो मूर्धानो यस्त्रेणि विग्रहः । समामान् । 'नसद्विते'
 इति टिलोपः । पचि अनुवर्तमाने परहणं चित्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । नेतुरिति । तत्र
 विग्रमानो यो नेतुश्च तदन्ताद्बृहोहेरपु वक्तव्य इत्यर्थः । नेता नायकः । मृगो
 नेतेति । मृग मृगशीर्षम् । रात्रनेत्रा चन्द्रः । तत्रोपान्तशत्रस्यापि नेतृत्वं बोध्यम् ।
 मृगनेत्रा इति । मृगनेतृशब्दादपु, ऋकारस्य यणु, रेफ, टान् । पुष्यनेत्रा
 इति । पुष्यो नेता यासामिति विग्रहः । अन्तर्वहिर्भ्यां च लोम्नः । अन्तर्लोम
 इति । अन्तः लोमानि यस्त्रेणि विग्रहः, अपु, टिलोपः । एवं वहिर्लोमः । अञ्जा-
 सिकायाः । वच् इति च्छेदः । नामिकाया इत्यस्य बृहव्रीहेविशेषणत्वान् तदन्त-

न भवति । म्यूलोऽपेति । म्यूलानि अशीणि पत्राट्टकुराणि यस्या मा । प्राचा तु
 सूत्राक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम् । तन्न, 'अङ्गोऽर्शनात्' इत्यत्रो दुर्वारत्वान् ।
 यदपि नमामान्तविधेरित्यन्वात्स्य न ह्यन इति वैदिकेद् व्याख्यानम् । तदमारम्भ,
 एवं हि पत्रपि तस्यैव न भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यामङ्गुलिप्रमाणान् । द्वयङ्गुलेति ।
 मात्रका 'द्विगोन्त्यम्' इति लुक् । नेतुरिति । नेता नायकः । नक्षत्रे यो नेतृशब्द-
 स्याद्बृहोहेरित्यर्थः । मृगनेत्र इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रा नेता
 यस्य मृगनक्षत्रम् चन्द्रनेत्रा मृग इत्यत नु न भवति । इह हि नेतृशब्दान्नो बृहव्रीहि-

प्रकरणम् १९] वालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [१४१

सिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् । ८५७ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । (८-४-३) पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिका यस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम्—ऋचामयनम् ऋगयनम् । 'अणुगयनादिभ्यः, (सू १४५२) इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्यूलान् किम्—स्थूलनासिकः । 'खुरखराभ्यां वा नस्' (वा ३३६३) । खुरणाः । खरणाः । 'पक्षेज्जपीष्यते' । खुरणसः । खरणसः । ८५८ उपसर्गाच्च । (५-४-११९) प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थमिदं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । ८५९ उपसर्गादनोत्परः । (८-४-२८) इति सूत्रम् ।

विधिमभिप्रेत्याह—नासिकान्तादिति । नसमित्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यध्याहार्यम् । उपस्थितत्वात्नासिकाशब्द इति लभ्यते । तदाह—नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोतीति । पूर्वपदात् । रपाभ्याम् इत्यनुवृत्तम् । पूर्वपदशब्देन पूर्वपदस्थं लक्ष्यते । 'रपाभ्याम्' इत्यनेन लब्धो रेफः पश्च प्रत्येकमन्वेति । तदाह—पूर्वपदस्थान्निमित्तादिति । रेफपकारात्मकादित्यर्थः । अग इति पञ्चम्यन्तम् । गकारभिन्नात्परस्येत्यर्थः । गकारात्परस्य नेति यावत् । तदाह—न तु गकारव्यवधान इति । अनेन 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेजिपि' इत्यनुवृत्तिः सूचिता । अन्यथा अग इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । खण्डपदत्वाद्प्राप्तौ वचनमिदम् । दुरिवेति । वृक्ष इवेत्यर्थः । द्रुणस इति । बहुव्रीहेरच् । नासिकाशब्दस्य नसादेशः । णत्वम् । ऋगयनमिति । 'ऋवर्णात्-' इति वार्तिकस्याप्यत्रानुवृत्त्या णत्वं प्राप्तं गकारेण व्यवधानान्न भवतीति भावः । अत्र ऋचामयनमिति विग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यम्, वाक्येन संज्ञानवगमान् । न च रघुनाथ इत्यादौ संज्ञायां णत्वं शङ्क्यम्, णत्वेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थात् । इह तु कृते णत्वे संज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम् । अत एव 'भ्रूवोऽसंज्ञायाम्' इति सूत्रभाष्ये 'य एते संज्ञायामिति विधीयन्ते, तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयायामिति । किं तर्हि प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते' इत्युक्तम् । खुरेति । खुरखराभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ संज्ञायां नसादेशो वेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रकृतत्वादेव सिद्धे नसादेशवचनम् अचप्रत्ययानुवृत्त्यर्थम् । खुरणा इति । खुराविव नासिके यस्येति विग्रहः । नसादेशः । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णत्वम् । 'अत्वसन्तस्य-' इति दीर्घः । खरणा इति । खररूपा नासिका यस्येति विग्रहः । पक्षे खुरनासिक इति खरनासिक इति च न भवतीत्याह—पक्षे अजपीष्यत इति । अचप्रत्ययसहितो नसादेश इत्यर्थः । भाष्ये त्विदं न दृश्यते । उपसर्गाच्च । नन्वनासिकाया इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—असंज्ञार्थमिति । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रमिति ।

नक्षत्रे वर्तते न तु नेतृशब्द इति । खुरखराभ्यामिति । 'नासिकायाः-' इति वर्तते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । खुरणा इति । 'अत्वसन्तस्य-' इति दीर्घः । उपसर्गाच्च । उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणम्, नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् । न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्तिवति शङ्क्यम् । सावके अधि-

तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह—उपसर्गाद्बहुलम् । उपसर्गस्याभिनितात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणम । 'विप्रो वक्तव्य' (वा ३३६५) । विगता नासिवा यस्य विग्रह । 'स्यथ' (वा ३३६६) । विह्य । कथं तर्हि 'विनसा हतवाच्यवा' इति भट्टिः । विगता नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । ८६० सुप्रातसुश्रमुदिवशारिकुञ्चचतुरश्रैणीपदाज-पदप्रोष्ठपदाः । (५-४-१२०) एते बहुव्रीहयोऽचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रात । शोभन थंज्य सुथ । शोभन दिवा अस्य मुदिव । शारेरिव कुशिरस्य शारिकुञ्च । चतस्राऽप्रयोज्य चतुरश्रः । एष्या इव पादावस्यैणीपद ।

तत्र हि 'नश्च धानुस्यो-' इति मूनान्नसिति छुमपष्ठीकमनुवर्तते । 'रषाम्भ नो ण' इत्यनुवर्तते । उपसर्गस्थाद्रेफपरात्परस्य नसो नस्य णः स्यात्, ओत्परस्यु नकारो णत्वं न प्राप्नातीत्यर्थं । खण्डपदस्यत्वाद्प्राप्ताविदं सूत्रम् । 'प्र ण आश्रूषि तारिपन्' इत्याद्युदाहरणम् । अनात्परः किम् ? 'प्र नो मुञ्चनम्' अत्र ओत्परत्वात् णत्वमिति स्थितिः । तद्भङ्क्त्वेति । 'अनोत्पर' इत्यपनीय तत्स्थाने बहुलमिति च कृत्वा भाष्यकार आहेत्यर्थं । तथा च फलितं सूत्रमाह—उपसर्गाद्बहुलम् । निमित्तादिति । रेफपरात्परत्वादित्यर्थं । 'उपसर्गादनोत्परः' इति यथाश्रुते तु 'प्रणो नय' इत्यादावव्याप्ति, 'प्र न पूषा' इत्यादावतिव्याप्तिश्चेति भावः प्रणस इति । प्रगता नामिका यस्येति विग्रहः । 'उपसर्गाच्च' इत्यच् नामिकाया नम् 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति णत्वमिति भावः । वैरिति । वे परो यो नासिकाशब्द स प्रादेश प्राप्नोतीति भावः । विग्र इति । विगता नासिका यस्येति विग्रहः । प्रवृत्तवार्तिकेन नामिकाशब्दस्य प्रादेश इति भावः । विगता नामिका यस्येति विग्रहे अचि नमादेशं टापि च विनमेति भट्टिप्रयोगो न युज्यते । प्रादेशास्यास्य नमादेशं प्रत्यपवादात्त्वादित्याश्रयितेति—एथ तर्हीति । समापत्ते—विगतयेति । विगता नामिका विनासिका, प्रादिनमाम अवहु श्रौहित्वाद् न प्रादेश, किंतु टाया 'पद्न्-' इति नमादेशे विनमेति तुनीयान्तं रूपम् । उपसर्गशितेन्यध्याहार्यमिति भावः । सुप्रात इति । अचप्रत्यय 'ज्वयाना भमादे टिलोप' । मुश्च इति । अच्, पूर्ववट्टिलोप । मुदिव इति । शोभनं दिवा यस्येति विग्रहः । दिवे

सावकमित्यव्ययीभावे 'उपसर्गात्नुनाति-' इति सस्य पत्वप्रसङ्गात्तदाह—प्रादेशेति उपसर्गादनोत्परः । अनोत्परः किम्, प्रनो मुञ्चनमित्यत्र णत्वं मा भूत् तद्भङ्क्त्वेति । 'अनोत्पर' इत्यपनीय बहुलग्रहणं च कृत्वेत्यर्थं । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्ति, प्र न पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रमज्येतेति भावः । प्रणस इति प्रगता नामिका यस्येति विग्रहः । कथं तर्हीति । ग्रस्ययोरन्यतरेण भाष्यमिति प्रदनः नासिरयेति । तथा च विनमेति न प्रयमान्तम्, किं तु 'पद्न्-' इति नमादेशं तुनीयान्तमिति भावः । शोभनं प्रातरस्येति । अधिकरणशान्तिप्रधानस्य मामा नाधिकरण्यामभवात्प्रातशब्देन प्रातस्तन्तं कर्म लक्ष्यत इत्याह । प्रात फलमित्यत्रेऽप्रातशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये । एणी

अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । ८६१ नञ्दुःसुभ्यो
हलिसक्त्वोरन्यतरस्याम् । (५-४-१२१) अच्स्यात् । अहलः, अहलिः ।
असक्व्यः, असक्वियः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्वोः इति पाठान्तरम् । अशक्तः,
अशक्तिः । ८६२ नित्यमसिचप्रजामेधयोः । (५-४-१२२) नञ्दुःसुभ्य
इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

व्याकारान्तमव्ययम् । 'अव्ययाना भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपः । शारिकुञ्ज इति । शारि-
पक्षिविशेषः अचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । चतस्रोऽश्रय इति । कोणा इत्यर्थः ।
अचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । एण्या एवेति । एणी मृगी । अजपद इति । अजः
द्यागः, तस्येव पादावस्येति विग्रहः । एणीपदादिषु अच् । निपातनात् पादः पत् । नञ्दु-
स्सुभ्यः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अच् स्यादिति । अहलः, अहलिरिति । अविद्य-
मानो हलिः यस्येति विग्रहः । हलिशब्द इदन्तो हलपर्यायः, तदन्तादचि 'यस्येति च' इति
इकारलोपे तदभावे च रूपम् । यद्यपि हलशब्देन हलिशब्देन च रूपद्वयं सिद्धम् । तथापि अनुक्त-
समासान्ततया शैपिकस्य कपः प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अनुक्त-
समासान्तत्वाभावाद्न न कप् । असक्त्वः असक्विरिति । अविद्यमानं सक्विय यस्येति
विग्रहः । एवं दुस्सुभ्यामिति । दुर्हलः, दुर्हलिः । दुस्सक्व्यः, दुस्सक्वियः । शक्त्वोरिति ।
'हलिशक्त्वोः' इति केचित् पाणिनीयाः पठन्तीत्यर्थः । केचिच्छ्रियाः पाणिनिना तथा पाठिता
इति वदन्तीति भावः । नित्यमसिच् । नञ्दुस्सुभ्य इत्येवेति । पूर्वत्रादनुवर्तत इति
भावः । एतेभ्यः पराभ्यां प्रजामेवाशब्दाभ्या नित्यमसिच् समासान्तः स्यात्, स तद्धित
इत्यर्थः । असिचः चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् ।
अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्त्यभावे सिद्धे स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । अप्रजा इति । अविद्यमाना
प्रजा यस्येति विग्रहः । 'नञोऽस्त्यर्थानाम्—' इति समासः । असिचि 'यस्येति च' इत्या-
कारलोपादप्रजशब्दात् सुबुत्पत्तिः । सौ तु 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः । 'हल्डयाप्—'
इति सुलोपः । यद्यप्यकारं विना सिचि विहितेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि सिच्यभत्वेन
आकारलोपाभावादप्रजाशब्दात् सुबुत्पत्तौ, प्रथमैकवचने अप्रजाः इति रूपसिद्धावपि
अप्रजसाविति न स्यात् । किन्तु अप्रजासावित्यादि स्यात् । तस्मादकारोच्चारणं भत्व-
संपादनार्थमावश्यकम् । दुष्प्रजा इति । दुर्गता प्रजा यस्येति विग्रहः । प्रादिभ्यो
पदादिषु निपातनात्पदभावः । नञ्दुःसुभ्यो । नञ्त्र हलिग्रहणं व्यर्थम्, हलशब्दमादाया-
हल इति प्रयोगसंभवात् । न च महद्धलं हलिः, तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थे हल इति
प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम्, अहल इत्यत्र महद्धलरहित इत्यर्थाप्रतीतेः । न
चैवमप्यन्तोदात्तार्थमचूप्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः स्यादिति शङ्क्यम्, 'नञ्दुस्सुभ्याम्' इत्यनेनान्तोदात्तत्वविधानात् । अत्राहुः—
शैपिकस्य कपो निवृत्त्यर्थम्, 'दुर्हलैः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वावर्थं च तद्धितम् । शक्त्वोरिति ।
आचार्येण केचिच्छ्रान्ना हलिशक्त्वोरिति पाठिता इति भावः । नित्यमसिच् ।

८६३ धर्मादनिच्चेयलात् । (५—४—१२४) केवलापूर्वपदात्परा या धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहरनिच्छ्यात् । कत्याणवर्मा । केवलान् विम्—परम स्ता धर्मो यस्तेति त्रिप्रह । त्रिप्रह वद्व्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दा हीह न केवल पूर्वपदम्, किं तु मध्यमत्वादापत्तिकम् । 'सन्दिग्धसाध्यधर्मा' इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदा वद्व्रीहिः । एव च परमस्वधर्मा इत्यपि साच्चव । निवृत्तिधर्मा, अनुच्छित्तिधर्मा

घानुजस्य— इति समास । असिजादि पूर्ववत् । 'इदुपपस्य— इति पत्यम् । सुप्रजा इति । शान्ता प्रजा यस्तेति त्रिप्रह । अमिजादि पूर्ववत् । अमेधा इत्यादि । अविद्यमान मया यस्तेति विप्रह । असिजादि पूर्ववत् । केचित्तु नित्यग्रहणमन्यता विधानार्थम् । तन्म ल्पमेवम् इत्यादि मिध्यनीत्यप्याह । धर्मादनिच्चेयलात् । पूर्वपदादित्यव्याहृत्य केवलमि दि यस्य तद्विशेषणत्वमाह—केयलात्पूर्वपदादिति । अनिचि चकार इत् । इत्तर उच्चार णार्थम् । मध्यमपदत्वानाङ्गत्वत्वं केवलपूर्वपदवत् । नल्याणधर्मेति । कत्याण धर्मो यस्तेति त्रिप्रह । अनिचि 'यस्तेति च' इत्यकारलाप । परम इति । परम स्वा धर्मो यस्तेति वद्व्रीहौ परमस्वधर्मशब्दे स्वशब्दस्य धर्मशब्दात्पराया पूर्व पदवान् तत्र परमस्वधर्मशब्दात्प्यव प्राप्तो तन्निवृत्त्यर्थं केवलग्रहणमिति भावः । केवलग्रहणे कृते तु न दाप इत्याह—स्वशब्दो हीह न केवल पूर्वपदमिति । किं त्रिति । किं तु स्वशब्दा धर्मपदात्पराया पूर्वपदात्पूर्वपदम् न तु केवलम्, मध्यमत्वान् । केवलशब्देन च पदान्तरादित्यवधिना मध्यमपदत्वानाङ्गत्वत्वात्मादित्यर्थम् । इदं च 'इजादे—' इति सूत्र भाष्ये स्मृतम् । एव च त्रिपदवद्व्रीहौ परमस्वधर्म इत्येव भवति । न च निच् । 'सर्वनामसहस्र मात्परमस्यानम्' इति स्वशब्दस्य पूर्वनिगानस्तु 'द-हिताग्न्यादिषु' इति पाणिनत्वान्न भवति । नञ्च मनि सन्दिग्ध साध्या धर्मो यस्त्र म सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यत्र कथमनिच् । अत्र हि सन्दिग्धनि केवल पूर्वपदम्, धर्माब्दस्यस्मान् परा न भवति । यस्मान् साध्यशब्दान् पर धर्मशब्द, तस्य तु न पूर्वपदम्, मध्यमपदादित्यत्र आह—सन्दिग्धेति । सन्दिग्धे द्वाभौ साध्यश्चेति कर्मधारय, सन्दिग्धसाध्या धर्मो यस्तेति कर्मधारयधर्मो वद्व्रीहि एव च सन्दिग्धसाध्यशब्दस्य केवलपूर्वपदवान् तन्नानिन् निर्वाय इति भावः । एत चेति उत्तरोत्तरा परमद्वौ स्वद्व परमस्व, परमस्व धर्मो यस्तेति कर्मधारयाश्रयणे त् अकाराच्चारण भत्वमपादनायम्, तेन सुप्रजसाविधादौ 'यस्तेति च' इत्याकारलोप मिध्यति । अम्यरित्नादेव अयत्तरस्याग्रहणानुवृत्तिसिद्धौ नियग्रहणमन्यता विधा नार्थम् । तेन 'अल्पमत्रम्' इति मिध्यनीति वृत्तिकारादयः । धर्मादनिच् अनिचोच्चारदित्यन्यप्रयाजन इत्यकम् । अयं तु धर्मं करोत्याचष्टे वा 'तत्तरानि—' इति प्यन्तान् किंपि धम्, परमा धर्मं यस्य स परमधर्मा । एकदेशनिवृत्तस्थानयत्वाद्धर्म शब्दाभ्यमित्यनाराच्चारणमिह सप्रयत्नमेवेत्याह । वद्व्रीहिणात्र पूर्वपदापिच्य इत्यनुपदम् चर्यति । तच्च 'केवलान्' इत्यनेन विरोध्यत इत्याह—केवलान्पूर्व पदादिति । प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषितम् । प्रसादवृत्तापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम्, तदुभयमपि चिन्त्यम् । आवृत्ती मानाभावान्

इत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते । ८६४ जम्भा सुहरिततृण-
सोमेभ्यः । (५—४—१२५) जम्भा इति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये
दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य, तृण-
मिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम्—पतितजम्भः ।
८६५ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे (५—४—१२६) दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा
केवलपूर्वपदत्वादनित् । परमस्वधर्मैत्यपि साध्वेवेत्यर्थः । निवृत्तीति । निवृत्तिः
धर्मो यस्येति, अनुच्छित्तिः धर्मो यस्येति च विग्रहः । अत्र समासे निवृत्तिशब्दस्य
अनुच्छित्तिशब्दस्य च केवलपूर्वपदत्वाद् यथायोग्यमनिजित् भावः । नन्विह सूत्रे पूर्वपदशब्द-
स्याश्रवणादनुवृत्त्यभावाच्च कथं पूर्वपदादिति लभ्यत इत्यत आह—पूर्वपदं त्विति । जम्भा
सुहरित । जम्भेति नकारान्तं पदम् । तदाह—जम्भेति कृतसमासान्तमिति ।
अनिजन्तमित्यर्थः । सु, हरित, तृण, सोम इत्येतेभ्यः परा यो जम्भशब्दः, तदन्ताद् बहुव्रीहेः
अनिच्प्रत्ययो निपातित इति भावः । जम्भो भक्ष्ये दन्ते चेति । अत्र कोशो मृग्यः ।
सुजम्भेति । सुजम्भशब्दादनित् च 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । हरितजम्भेति । हरितो
जम्भो यस्येति विग्रहः । तृणमिवेति । तृणशब्दस्य दन्तवाचिना जम्भ-
शब्देन सामानाधिकरण्यलाभाय तृणशब्दस्य तत्सदृशे लक्षणेति भावः । सोमजम्भेति ।
सोमः चन्द्रः स इव शुभ्रा जम्भा दन्ता यस्येति विग्रहः । सोमः सोमलता वा, सैव जम्भो
भक्ष्यं यस्येति विग्रहः । पतितजम्भ इति । पतिता जम्भा दन्ता यस्येति
विग्रहः । दक्षिणेर्मा । लुब्धा व्याधः, तद्योगे 'दक्षिणेर्मा—' इत्यनिच्प्रत्ययः
बहुव्रीहिश्च निपात्यते । दक्षिणे ईर्मं यस्येति विग्रहः । ईर्ममित्यस्य व्याख्यानं व्रण-
मिति । व्यधिकरणत्वेऽपि बहुव्रीहिर्निपातनात् । अनित् च 'यस्येति च' इत्यकारलोपे

धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च । न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फल-
मिति वाच्यम्, तत्र बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवादोषत्वात् ।
मध्यमत्वादिति । न च 'सर्वनामसंख्ययोः—' इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः,
आहिताभ्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् । आपेक्षिकमिति ।
नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रुद्धत्वेनैव मध्यमपद-
व्यावृत्तिसंभवादिति चेत् । अत्राहुः—पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थक-
त्वादिति । कर्मधारयपूर्वपद इति । नन्वत्रानित् दुर्लभः, 'केवलात्' इत्यस्य
समासानात्मकत्वादित्यर्थादिति चेत् । मैवम्, केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे
मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्मदुक्तार्थस्तु
'धृन् धारणे' इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः । एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा
संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः । स च सन्देहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति
केपांचिद्व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्यैव साध्यस्य साक्षात् संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थन-
प्रयासस्य व्यर्थत्वात् । साध्वेवेति । परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः, स धर्मो यस्येति
यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः । दक्षिणेर्मा—लुब्धो व्याधः । तद्योगादेवैर्मनिष्पत्ताविद्

मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थं । ८६६ इच्छर्मव्यतिहारे । (५—८—१२७)
 कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहस्तस्मादिच्छ्यात्समासान्त । केशाकेशि । मुसलामुसलि ।
 ८६७ द्विदण्डयादिभ्यश्च । (५—४—१२८) तादर्थ्यं चतुर्थ्येण । एषा सिद्धर्थ-
 मिच्छप्रत्यय स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्ड प्रहरणम् । द्विमुसलि ।
 उभाहस्ति । उभयाहस्ति । ८६८ प्रसभ्या जानुनोर्द्ध्वः । (५—४—१२९) आम्ना
 परयाग्निरुशब्दयाङ्गुरादेश स्याद्बहुव्रीहो । प्रगते जानुनी यस्य प्रजु । मङ्गु ।
 ८६९ ऊर्ध्वाद्भिभाषा । (५—४—१३०) ऊर्ध्वञ्जु, ऊर्ध्वजानु । ८७०

दक्षिणेर्द्ध्वेति रूपम् । लुञ्जशब्द विवृण्वन्नाह—व्याधेनेति । रोगादिनी व्रजे तु दक्षिणे
 इद्वेनेति भावः । इच्छर्मव्यतिहारे । समासान्त इति । तद्धिन इत्यपि ज्ञेयम् । केशा
 केशीति । अत्र प्रक्रिया प्रागेव प्रदर्शिता । द्विदण्डयादिभ्यश्च । द्विदण्डयादिषु इदन्ताना
 भेद निपातनान् तेभ्य परत्वेन इच्छप्रत्ययविधिरनर्थक इत्याशङ्क्य नमपञ्चमीत्याह—तादर्थ्यं
 चतुर्थ्येपेति । द्वौ दण्डाविति । कर्मव्यतिहाराभावपि वैरूप्येऽपि बहुव्रीहि इच्छप्रत्ययश्च
 निपात्यते । द्विदण्डोति । दण्डादण्डोतिवत् प्रक्रिया । कर्मव्यतिहाराभावात् पूर्वपदस्य न
 दीर्घ इति विशेषः । द्विमुसलीति । द्वे मुसले यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः । उभाहस्ति ।
 उभयाहस्तीति । उभौ हस्तौ यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः । उभयाभ्यत्रेति
 नियमयत्किं प्राप्ते निपातनन विकल्पते । कर्मव्यतिहाराभावेऽपि दीर्घश्च । प्रसभ्याम्
 जानुशब्दयोरिति । प्र सम् इति पूर्वपदद्वित्वाद् उत्तरपदभूतानुशब्दस्यापि
 द्वित्वं बाध्यम् । जानुन इयुक्त तु 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारान् पञ्चम्यन्तत्वमभवात्
 जा प्रत्ययत्व च सम्भाव्येन । तस्याश्चत्त्वसिद्धय पठोद्विवचननिर्देशः । तदाह—
 गुरादेश इति । प्रजुरिति । 'प्रादिभ्यो घानुजस्य—' इति समासः । संजुरिति ।
 सगते जानुनी यन्मेति विग्रहः । ऊर्ध्वाद्भिभाषा । ऊर्ध्वशब्दान् परा या जानु-
 शब्द, तस्य गुरादेशा वा स्यात् । बहुव्रीहादित्यर्थं ऊर्ध्वेशुरिति । ऊर्ध्वं जानुनी

निपातन नापदेश्यस्तेनदाह—व्याधेनेति । 'बालो हमाब्जमालो गुणनिधि-
 रिपुणा निर्मिता दक्षिणेर्मा' इति प्रयागस्त्वौपचारिक इति कथञ्चिन्त्य । केशा-
 केशीति । 'तत्र तेनेदम्—' इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहि । इच्छप्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु
 पाठादव्ययीभावत्त्वात्प्रत्ययत्वम् । नञ्प्रथमिचर्चिचरण व्यर्थम्, अव्ययीभावसत्तया
 बहुव्रीहिसत्तया बाधात्ममामस्वरेणान्तादात्तत्वामद्धे । अथाहु—विरोदणार्थं तत्र-
 वक्ष्यमभेव । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठ हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गान् ।
 नि चात्राव्ययीभावसत्तया बहुव्रीहिसत्ता न बाध्यते, नि तु द्वया समावेश एव,
 उपजोव्यविराषस्वाल्पाश्चान् । एवं च स्वरायंमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति ।
 द्विदण्डोति । समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वाद् द्विदण्डा शान्तेत्यत्र
 चिन् न गवति । उभाहस्तीत्यादि । इह निपातनादेवायच पाश्चिद्वदम् ।
 प्रसभ्याम् । जानुशब्दस्यैकत्वञ्जुपपदनिवृत्तम द्वित्वमाश्रित्य जानुनारिति
 द्विवचननिर्देशः, तत्काल तु स्वानपठोत्वस्फुटोकरणम् । 'जानुन' इत्युक्ते तु विभिय

वनुपश्च । (५—४—१३२) वनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् । 'द्विवन्वा ।
शाङ्ग्वन्वा । ८७१ वा संज्ञायाम् । (५—४—१३३) शतवन्वा, शतवनुः ।
८७२ जायाया निङ् । (५—४—१३४) जायान्तस्य बहुव्रीहेर्नडादेशः
स्यात् । ८७३ लोपो व्योर्वलि । (६—१—६६) वकारयकारयोर्लोपः स्या-
दलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया अस्य युवजानिः । ८७४ गन्धस्येदुत्पृत्तिसु-
पुरभिभ्यः । (५—४—१३५) एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्-
ध्वः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । मुरभिगन्धिः । गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्

यस्येति विग्रहः । धनुपश्च । 'ऊवसोऽनङ्' इति पूर्वसूत्रं लीप्रत्ययाधिकारे व्याख्यातम् ।
तस्मादनङित्यनुवर्तते । तदाह—अनङादेश इति । ङित्वादान्तादेशः । 'प्रत्ययः, परश्च'
इत्यधिकारस्यत्वेऽपि ङित्वादान्तादेश इति भावः । द्विधन्वेति । द्वे वनुपी यस्येति
विग्रहः । समासे द्विवनुश्शब्दे सकारस्य अनङादेशः । ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थः ।
उकारस्य यणिति भावः । शाङ्गधन्वेति । शृङ्गस्वेदं शाङ्गम्, 'तस्येदम्' इत्यण्, तद्
धनुर्यस्येति विग्रहः समासे शाङ्गधनुश्शब्दे सकारस्यानङ्, ङकार इत् अकार उच्चा-
रणार्थः, उकारस्य यणिति भावः । महिम्नस्तत्रे 'स्त्रलावण्याशंसाघृतवनुपम्' इति प्रयोग-
स्त्वार्षः । वा संज्ञायाम् । 'धनुपश्च' इत्युक्तः अनङ् नञायां वा स्यादित्यर्थः । शत-
धन्वेति । शतधन्वा नाम राजिवशेषः स्यमन्तकोपाख्याने प्रसिद्धः । जायाया निङ् । आदेश
इति । 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारस्यत्वेऽपि ङित्वादान्तादेशोऽयमिति भावः । लोपो
व्योर्वलि । व् य् अनयोर्द्वन्द्वात् । पष्ठीद्विवचनम् । तदाह—वकारयकारयोरिति । पुंव-
द्भाव इति । 'द्वियाः पुंवत्—' इत्यनेनेति शेषः । युवजानिरिति । जायाशब्दे यका-
रादाकारस्य निङ् । ङकार इत्, 'लोपो व्योः—' इति यकारलोपः । युवतिशब्दस्य पुंव-
त्वात् तिप्रत्ययस्य निवृत्तिः । नलोप इति भावः । गन्धस्येदुत् । गन्धस्य इत् इति
च्छेदः । एभ्य इति । उत्, पूति, सु, मुरभि एतेभ्य इत्यर्थः । इकारोऽन्तादेश
इति । पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेश एवेति भावः । समासान्ताधिकाराद् 'आदे-
रस्य' इति न भवति । उद्गन्धिरिति । उद्गतो गन्धो यस्येति विग्रहः । पूति-
गन्धिरिति । पूतिशब्दः अमुरभौ । पूतिः गन्धो यस्येति विग्रहः । सुगन्धि-
रिति । शोभनो गन्धो यस्येति विग्रहः । मुरभिगन्धिरिति । मुरभिः गन्धो

पञ्चमी प्रत्ययाधिकाराज् नुरपि प्रत्यय इत्येवं संदेहः स्यात्, तदेतद् ध्वनयन्नाह—
जानुशब्दयोर्ज्जुरादेश इति । शाङ्गधन्वेति । कथं तर्ह्ये 'स्त्रलावण्याशंसाघृत-
वनुपम्हाय तृणवत्' इति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेत् । अत्राह—समासान्ताधिकारे-
रनित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं त्वंश्चादिगणे राजनुशब्दपाठः । स हि
'प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदात्तार्थः । 'राजाहःसखि—' इति टच्चां नित्यत्वे तु किं
तेनेति । लोपो व्योर्वलि । व्योर्लोप इति वक्तव्ये 'विरयुक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रति-
षेधेन' इति ज्ञापयितुमादौ विवेयनिर्देशः कृतः । तेन सुखीयतेः क्विपि सुखीरिति

(वा ३३६८) । एकान्त एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थे । मुगन्धि पुष्प सलिल च । मुगाधिर्वायु । नह-सु शाभना गन्धा द्रव्याप्यस्य मुग्ध आपण । २७५ अल्पारयायाम् । (५—४—१३६) मूपस्य गन्धा यस्मिन्स्त्वुपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आम्राद ऋशे मन्धव यन्मेति विग्रह । मन्धव 'वायु इति विशेष्यम् । तन्नेरान्तेति । तस्य विशेष्यभूतद्रव्यस्य एकान्त एकदेश इव प्रतायमान इत्यथ अत्र गन्धस्य गुणस्य द्रव्यैरदेशत्व न युज्यत इत्याद्यद्बन्ध एकान्तशब्द एकदेशवद्विभक्तौ लक्षणिक इत्याह—एकान्त गन्देश इवेति । मुगन्धि पुष्प सलिल चेति । अत्र गन्धस्य पुष्पात् सलिलाच्च द्रव्यात् पृथगलक्ष्यमाणत्वादिनि भाव । सु शोभना इति । स इत्यस्य व्याख्यानं शाभना इति । गन्धा इति । गन्धवन्त इत्यथ । गन्धवचनभ्या मनुषा लुगिष्ट इति लुक् । द्रव्यापीति । चन्दनात् नीत्यर्थे । गन्धा इत्यस्य विशिष्यमन्तत् । गन्धाब्दस्य नमु सक्द्रव्यविशेषणत्वमपि नियतलिङ्गत्वात् पु स्त्व युज्यते । 'गन्धस्तु सौरभ मृत्ये गन्धके गर्वेशया । स एव द्रव्यवचना बहुत्वे पु सि च स्मृत ॥ इति काणात् । मुगन्ध आपण इति । अत्र गन्धगद्वाच्याना चन्दनाद्विद्रव्याणा विशेष्यभूतापणाभ्या पृथग् लक्ष्यमाणत्वादित्त्व नति भाव । अल्पारयायाम् । अल्पवचन मति गन्धाब्दस्य इकारान्तादेश स्याद् बहुव्रीहा विवर्य । लेश इति गन्धशब्दस्य विवरणम् । मूपस्य गन्धा यस्मिन्निवेव विग्रह । मूपगन्धि भोजनमिति । उत्पूनिमुसरभिपूर्वकत्वाभावादकान्तत्वाभावाच्चाप्राप्तवचनमिदम् । व्यधिकरणपदानामपि क्वचिदस्ति बहुव्रीहिरिति मूला एवानुपद वक्ष्यते । घृतगन्धीति । घृतस्य गन्धा लक्षो यस्मिन्मिति विग्रह । गन्धशब्दस्याल्पवाचिव सिद्धम् । गन्धस्येत् । तकार उच्चारणाय इत्याशयेनाह—इकारोऽन्तादेश इति । 'आदेश परस्य' इत्याह न भवति 'ममासा ता' इत्यधिकारान् । अत्र केचिदाहु—इकारस्य प्रत्ययवेदमि न क्षति, 'दस्येति च' इति लापनादाचिरित्यादिरूपसिद्धे । न च 'निस्वरितम्' इत्यन्तस्वरितवापत्तिं शब्दुया तकारस्योच्चारणायत्वान्मुपगमान् । नापि पष्ठीनिर्देशादेनात्मन न प्रत्ययवमिति वाच्यम् 'गापाष्टक' इत्यादिप्रत्ययविविधेष्वपि पष्ठीनादिति । अविभागेनेति । एव च गन्धाचित्त एव ग्रहणम्, न तु द्रव्यवाचिन इति फलिताश्रय । द्रव्यापीति । अस्ति च गन्धाब्दा द्रव्यवचन, 'वहति जलमिय पितृष्टि गन्धान् इति प्रयोगात् । 'गन्धस्तु सौरभ मृत्ये गन्धके गर्वेशया । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पु सि च स्मृत ॥ इति काणात् । क्वचित्तु—'गन्धस्येत्व' इति वाक्ये तदन्तश्चान्तेन स्वानावि क्तव विवक्षितम् तन्नात्तकस्य न यात् । तथा च ऋद्धि—'आम्नायिवान् गन्धवह मुग्ध' इति । व्याख्यानं च जयमङ्गलायाम्—'गन्धस्य—'आम्नायिवान् गन्धवह मुग्ध' इति तन्वान्तग्रहणम्' इति वचनान् । मुग्ध आपणिक इति यथेति । अत्र एव 'भक्षणात्सहकार मुग्ध्या' इत्यादिना प्रामादिकत्व दुष्टदृष्टिर्ज्ञेयतात्तम् । अल्पारयायाम् । अपवाचिना गन्धस्येकारान्तादेश स्याद् बहुव्रीहा । मूपस्य गन्ध इति । अत्र एव नापवादव्यधिकरणप

गर्वयाः ।' इति विश्वः । ८७६ उपमानाच्च । (५-४-१३७) पद्मस्येव गन्धोऽप्य पद्म-
गन्धिः । ८७७ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । (५-४-१३८) हस्त्यादिवर्जितादुपमाना-
त्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ । स्यानिद्वारेणायं समासान्तः ।
व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम्-हस्तिपादः कुसूलपादः । ८७८ कुम्भ-
पदीपु च । (५-४-१३९) कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपा ङीप् च निपात्यते त्रियाम् ।
'पादः पत्' (सू ४१४) कुम्भपदी । त्रियाम् किम्-कुम्भपादः । ८७९ संख्यासुपूर्वस्य ।
(५-४-१४०) पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ।
८८० वयसि दन्तस्य दृत् । (५-४-१४१) संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य
दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विर्दन् । चतुर्दन् । षड् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन्,

प्रमाणमाह—गन्धो गन्धक इति । उपमानाच्च । उपमानवाचिपूर्वपदात् परस्यापि
गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्याद् बहुव्रीहावित्यर्थः । पद्मस्येवेति । फलितार्थकथनमिदम् ।
पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः । पद्मपदं पद्मसंवन्धिगन्धसदृशे लाक्षणिकम् । 'सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य-' इति समासः । पादस्य लोपः । अहस्त्यादिभ्य इति च्छेदः । उपमाना-
दित्यनुवर्तते । तदाह—हस्त्यादिवर्जितादिति । 'आदेः परस्य' इत्यप्रवृत्तये आह—
समासान्तो बहुव्रीहाविति । शैपिकस्य कपो निवृत्त्यर्थमपि लोपस्य समासान्तत्वम् ।
अन्यथा अनुक्तसमासान्तत्वात् कप् प्रसज्येत । नन्वभावात्मकस्य लोपस्य कथं समासान्ता-
वयवत्वमित्यत आह—स्थानीति । व्याघ्रस्येवेति । फलितार्थकथनमिदम् । व्याघ्रपादा-
विव पादावस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य-' इति समासः । कुम्भपदीपु च ।
कुम्भपदीष्विति बहुवचननिर्देशाद् गणपाठाच्च कुम्भपद्यादिग्रहणमिति भावः । ङीप चेति ।
'पादोऽप्यतरस्याम्' इति विकल्पापवाद इति भावः । स्त्रियामिति । कुम्भपद्यादीनां
स्त्रीलिङ्गानामेव गणे पाठादिति भावः । कुम्भपदीति । कुम्भस्येव पादावस्येति
विग्रहः । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति लोपे सिद्धे तदनुवादेन नित्यं ङीवर्थं
वचनम् । संख्यासुपूर्वस्य । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पादस्येति । उपमानात्
परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । द्विपादिति । द्वौ पादावस्येति विग्रहः । सुपादिति ।

बहुव्रीहिः । यद्वा फलितार्थकथनमेतत् । सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः । गन्ध-
शब्दस्य विशेषणत्वेऽप्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः । पादस्य । यद्ययं लोपः
समासान्तो न स्यात् 'आदेः परस्य' इत्यादेः स्यात् । शैपिकः कप् च प्रसज्येत, 'शेषाद्वि-
भाषा' इत्यत्र समासान्तापेक्षस्य 'शेषस्याश्रयणादत आह—समासान्त इति । कथं
पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह—स्थानिद्वारेणेति । वचनबलादौपचारिक-
मवयवत्वं गृह्यत इति भावः । कुम्भपदीपु च । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्या-
च्चाप्यर्थवगतिरित्यभिप्रेत्याह—कुम्भपद्यादिष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी
जानपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते, तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशये
नाह—स्त्रियामिति । यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्य-

सुदती । वयमि किम्—द्विदन्त करो । सुदन्ता (नट्) षन्? स्त्रिया सज्ञायाम् ।
 (५-४-१४३) दन्तस्य दत्तु स्यात्समासान्ता बहुव्रीहो । अयोदती । फालदती । मज्ञायाम्
 किम्—ममदन्ती । षन्? विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । (५-४-१४४) दन्तस्य दत्तु
 स्याद्बहुव्रीहौ । श्यावदन्, श्यावदन्त । अरोकदन्, अरावदन्त । षन्? अग्रान्तशुद्धशुभ्र-
 घृष्यवराहैभ्यश्च । (५-४-१४५) एभ्यो दन्तस्य दत्तु वा । कुड्मलाग्रदन्, कुड्मलाग्रदत ।
 षन्? ककुदस्यानरथाया लोप । (५-४-१४६) अजातकुत् । पूर्णकुत् । षन्?
 त्रिस्तुत्पर्वते । (५-४-१४७) श्रीणि ककुदायस्य त्रिकुत् । सज्ञेया पर्वत

शोभनौ पादावस्थेति विग्रह । वयसि दन्तस्य दत्तु । द्विदन्तिति । द्वौ दत्तो यस्येति
 विग्रह । शिशुत्व गम्यते । दन्तस्य दत्तादेश । ऋकार इत् । उगित्वान्नुम् । मुलोप ।
 सयोगान्तलोप । तस्यामिद्वत्वादुपघादीषो न । चतुर्दन्तिति । चत्वारो दत्ता यस्येति
 विग्रह । दत्तादि पूर्ववत् । षोडशिति । षट् दन्ता यस्येति विग्रह । दत्तादि पूर्ववत् । 'पप
 उत्त्वम्-' इति प्लुतात्त्व । सुदन्तिति । सु शोभना दन्ता समस्ता जाता यस्येति विग्रह ।
 वयोविशेषान्नगणने ममस्तस्य निवश । सुदतीति । शोभना दन्ता समस्ता यस्या इति
 विग्रह । दत्तादेश । 'उगितश्च' इति डीप् । द्विदन्त करोति । हस्तिन सर्वदा द्विदन्तत्वेन
 कयाविशेषान्नगणितिरिति भाव । स्त्रिया मज्ञायाम् । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—दन्त-
 स्येति । वयाविशेषान्नगणनेषु प्राश्यर्थमिदम् । अयोदतीति । फालदतीति । मज्ञावि-
 शेषाविमौ । समदन्तीति । समा दन्ता यस्या इति विग्रह । 'नामिषादर-' इति टाप् ।
 विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—दन्तस्येति । श्यावदन्तिति ।
 श्यावा घृष्टा दन्ता यस्येति विग्रह । 'श्याव स्यात् कपिशा घृष्ट' इत्यमर ।
 अरोकदन्तिति । अराका अक्षीणा अच्छिद्रा वा दत्ता यस्येति विग्रह । अग्रान्त ।
 अग्र अग्रान्ताज्ज्वलान यस्य स अग्रान्त इत्यभिप्रत्याशहरति—कुड्मला
 ग्रदन्तिति । कुड्मलाना मुकुटाना अग्राणि तानाव दन्ता यस्येति विग्रह । शुद्धदन्,
 शुद्धदन्त । शुद्धदन् शुद्धदन्त । वृषदन्, वृषदन्त । वराहदन्, वराहदन्त ।
 ककुदस्य । अवस्थाया गम्यमानाया ककुदस्य लोप स्याद् बहुव्रीहान्तिव्यप ।
 आहारवाग्निद्विताज्ज्वलानामुपचयाऽपचयानस्य युच्यत । बलीवददामृगता वाल्य
 उद्भूतान्त्वयव ककुदम् । अजातकुटिति । अजात ककुदमस्येति विग्रह ।
 डीवयै वचनम्, तत्र 'पादाज्यतरस्याम्' इति विकल्पा न भवति । द्विदन्तिति । द्वौ
 दन्ताभ्य जातौ । शिशुवात्रस्या त्रिह गम्यत । 'उगित्वान्नुम्-' इति जुम् । मद्ग-
 न्तलोपस्यामिद्वत्त्वान्तलोपा न । षोडशिति । पप उत्त्व दत्तुदशधा-' इत्यनन्तावप्लुत्व ।
 सुदतीति । 'उगितश्च' इति डीप् । समदन्तीति । 'नामिषादर-' इत्यादिना
 ङीप् । श्यावदन्तिति । 'श्याव स्यात्कपिशा' इत्यमर । अरोकदन्तिति । अरोका
 अच्छिद्रा दन्ता यस्य स । अग्रान्त । इहानुनममुच्यार्थश्चकारस्तत्र मृषिवदन्तिनि
 मिद्वन्तीत्याह ।—अजातेति । अजात ककुदमस्येति विग्रह । इह हि वाल्या

विशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । ८८६ उद्विभ्यां काकुदस्य । (५-४-१४८) लोपः स्यात् ।
 उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । ८८७ पूर्णाद्विभाषा । (५-४-१४९) पूर्णकाकुत्,
 पूर्णकाकुदः । ८८८ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । (५-४-१५०) सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो
 निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः, दुर्हृदयः । ८८९ उरःप्रभृतिभ्यः
 कप् । (५-४-१५१) व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः,
 ऋमीः इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु 'शेषाद्विभाषा' (सू ८९१)
 इति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् द्विपुंसकः । 'अर्थान्ननः' (ग १४९) ।
 अनर्थकम् । ननः किम्—अपार्थम्, अपार्थकम् । ८९० इनः स्त्रियाम् ।

गल इत्यर्थः । पूर्णककुदिति । पूर्णं ककुदमस्येति विग्रहः । युवेत्यर्थः । त्रिककुत्
 र्वते । पर्वतविशेषे गम्य इत्यर्थः । त्रिककुदिति कृताकारलोपो निपात्यते । त्रीणि ककु-
 तानि शृङ्गाणि यस्येत्यर्थः । उद्विभ्यां काकुदस्य । लोप इति । उद्विभ्यां परस्य
 णकुदस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । उत्काकुदिति । उन्नतं काकुदं यस्येति विग्रहः ।
 णकुदशब्दं व्याचष्टे—काकुदं ताल्विति । पूर्णाद्विभाषा । पूर्णात् परस्य णकुदस्य
 शेषो वा स्यादित्यर्थः । पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहः । सुहृद्दुर्हृदौ । यथासंख्यमभि-
 त्त्योदाहरति—सुहृन्मित्रमिति । सु शोभनं हृदयं यस्येति विग्रहः । उरःप्रभृतिभ्यः
 कप् । बहुव्रीहौ समासान्तः तद्धिते इति विशेषः । तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा ।
 व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालम् उरो वक्षो यस्येति विग्रहः । कप् । 'सोऽपदादौ' इति
 त्वम् । प्रियसर्पिष्क इति । प्रियं सर्पिः यस्येति विग्रहः । कप् । 'इणः षः' इति
 त्वम् । ननु द्वौ पुमांसौ यस्य स द्विपुमानित्यनुपपन्नम् । उरःप्रभृतिषु पुमानिति पुंसुशब्दस्य
 णाठदित्यत आह—इहेति । गणे अविभक्तिकानामेव पाठः । इह तु केषाचिदेकवचनान्ता-
 नामेव पाठस्तद्विध्वार्थ इति भावः । द्विपुंसक इति । 'संपुंकानाम्-' इति सः । अर्थान्नन्न

स्था गम्यते उरःप्रभृतिभ्यः कप् । उरः प्रभृत्त्यन्ताद्बहुव्रीहः कप् स्यात् ।
 समासार्योत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः
 ण्विति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्कस्य नेत्वम् । व्यूढोरस्क इति । व्यूढं
 विशालमुरो यस्य सः । 'सोऽपदादौ' इति विसर्जनीयस्य सः । प्रियसर्पिष्क इति ।
 इणः षः' इति विसर्गस्य षत्वम् । एकवचनान्तानीति । 'नञ्चतश्च' इति सिद्धे
 ऋमीशब्दपाठस्त्विह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप् । अन्यत्र
 शेषाद्-' इति विकल्प एवेति नियमार्थः । तेन 'अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः'
 इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अकृशा लक्ष्म्या यस्येति विग्रहः । यत्तु प्राचोक्तं—
 'नञ्चतश्च' इति कप् बहुलक्ष्मीक इति । तदयुक्तम् । संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्त-
 वाभावात्प्रकृतनियमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मी यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन
 एकवचनान्तत्वसंभवेऽपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन 'उरः प्रभृतिभ्यः कप्' इत्येव वक्तु-
 ष्चित्त्वात् । यदा तु 'नियमशास्त्राणां निषेवमुखेन प्रवृत्तिः' इत्याश्रीयते तदा प्राचो-

(५-४-१५२) बहुदण्डिका नगरी । 'अनिनम्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधि प्रयोजयति' (प १७) बहुवाग्मिका । त्रिया किम्-बहुदण्डी-बहुदण्डीको ग्राम । २९? शेषाद्विभाषा । (१-४-१५४) अनुत्तममासान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीह क्त्वा स्यात् । महायशस्व महायशा । अन्त-इत्यादि किम्-व्याघ्रनात् । सुगन्धि । प्रियपथ । शेषशब्दोऽयं द्वयपर । उपबहव । उत्तरपूर्वा । मपुत्र । तन्नादिना शेषाधिकारस्यात्किम् ।

इति । गणमूयम् नत्र-परो योज्यशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहे क्प् स्यादिति तदर्थ । अन्तर्था क्मिति । अन्वयमानोऽर्थो यस्येति विग्रहः । अपार्थम्, अपार्थक्यमिति । अपगतोऽर्थो यस्मादिति विग्रहः । अत्र नन्पूर्वक्त्वाभावात् न नित्य क्विति भावः । इत् न्त्रियाम् । इत्तन्नात् कप् स्याद् बहुव्रीहावित्ययः । बहुदण्डिका नगरीति । दण् अस्यास्तीति दण्डी, 'अत इतिठनौ' इति इति । बहवा दण्डिनो यस्याम् इति विग्रहः । बहुवाग्मिकेति । वागस्यास्तीति वाग्मी । 'वाचा ग्मिनि' इति ग्मिनिप्रत्ययः । नकारादिकार उच्चारणाय । तद्धितत्वाद् गकारस्य नृत्तना, चकारस्य कुत्वम्, जश्त्वम्, वाग्मीति ऋप् । बहवा वाग्मिना यस्यामिति विग्रहः । अत्रेन अनर्थकत्वेऽपि 'अनिनम्मन्-' इति क्व नात्तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । बहुदण्डी, बहुदण्डिको ग्राम इति । दण्डी दण्डिना यस्मिन्निति विग्रहः । अत्र समामस्यात्त्रिन्निङ्गत्वात् नित्य क्विति भावः । शेषाद्विभाषा । इत् पूर्वं येष्य-समामान्ता विहित्वा, तेष्याज्य शेषः । तदाह-अनुत्तममासान्तादिति । शेषाधिकारस्थादिति । शेषादियतन शेषाधिकारस्थादित्यपि त्रिन्निङ्गत्तमिति भावः । महायशस्व इति । महद् यशा यम्येति विग्रहः । 'आन्महत -' इत्यात्त्र क्वि 'मोऽजदादौ' इति सत्वम् । महायशा इति । क्वभावे 'ग्रन्मन्तस्य-' इति दीर्घः । व्याघ्रपादिति । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इत्युत्तममासाताज्यम्, स्यानिद्वारा ऋप्-स्यापि समामान्तात् । सुगन्धिरिति । 'गन्म्येदुत्तूनि-इति वृत्तममामातायम् । प्रियपथ इति । 'ऋक्त् -' इति वृत्तममामान्तोऽयम् । उपबहव इति । 'मन्वयाद्यय-' इति बहुव्रीहिरयम्, न शेषाधिकारस्य । उत्तरपूर्वेति । अयमपि 'दिन्नामायन्तरात्रे' इति बहुव्रीहिर्न शेषाधिकारस्य । मपुत्र इति । 'तिन् मह- -' इत्ययमपि बहुव्रीहिः, न शेषाधिकारस्य । अयमपि नन्म्येवेति ज्ञेयम् । अर्थात्त्र इति । गणमूयमिदम् । अनर्थकेनापीति । क्व तर्हि 'मुपयी नगरी' इति हन्तपूर्वत्तम्, क्पात्त्र दुर्वारत्वात् । न च 'न पूजनात्' इत्यतन 'ऋवपूरवृ -' इत्यस्येव क्पापि निषेधः शङ्क्यः, यत् प्राचीनानामेव निषेध इति वक्ष्यमाणत्वान् । क्प्रत्ययस्य पञ्च उत्तरत्वान् । सत्यम्, समामान्त-विधेरनित्यवासाधुरिति समाश्रयम् । 'युवारतावौ' इति सूत्रे मुपयीति माप्याच्चलुक्त्तम् । बहुवाग्मिकेति । 'वाचो ग्मिनि' । शेषाद्वि । यत्र प्रागुक्तवद्भावात् शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपासुगन्धिरपादावपि स्यात् । अत्र समामान्तात् शेष इह गृह्यते इत्याह-अनुत्तममासान्तादिति । व्याघ्रपादिति । स्यानिद्वारा ऋप्

८९२ आपोऽन्यतरस्याम् । (७-४-१५) कप्यावन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालकः, बहुमालकः । कवभात्रे बहुमालः । ८६३ न संज्ञायाम् । (५-४-१५५) 'शेपात्-' (सू० ८९१) इति प्राप्तः क्वन् स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । ८६४ ईयसश्च । (५-४-१५६) ईयसन्तोत्तरपदान्त कप् । बहवः श्रेयासोऽस्य बहुश्रेयान् । 'गोत्रियोः-' (सू ६५६) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते । 'ईयसो बहुव्रीहेनेति वाच्यम्' (वा ६९६) बह्व्यः श्रेय-

रस्यः । ननु सकृदुच्चारिताच्छेषशब्दात् कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह—तन्त्रादिनेति । धादिना आवृत्तिसंग्रहः । एकमनेकोपयोगि तन्त्रम् । उच्चारयित्वा तन्त्रेणोच्चारितात् शब्दाद् आवृत्त्या बोध इति बोध्यम् । 'श्वेतो धावति' इत्यादौ सकृदुच्चारणेऽपि 'श्वा इतो धावति, श्वेतगुणको धावति' इत्येवमनेकार्थबोधदर्शनादिति भावः । आपोऽन्यतरस्याम् । कपीति । 'न कपि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । आवन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लव्वमिदम् । ह्रस्वो वेति । 'शृष्ट्वां ह्रस्वो वा' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न कपि' इति नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । बहुमालाक इति । बह्व्यो माला यस्पेति विग्रहः । ह्रस्वपक्षे बहुमालक इति भवति । कपो वैकल्पिकत्वात् पक्षे बहुमालः । सर्वत्र 'त्रियाः पुं वत्—' इति पुं वत्वम् । न संज्ञायाम् । शेपादिति प्राप्त इति । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायात् 'शेपाद्विभाषा' इति विहितस्य कप एवायं निषेधः, न तु व्यवहित 'नच्यतश्च' इत्यादिकप इति भावः । विश्वे देवा अस्येति । अत्र संज्ञाया समासस्य नित्यत्वाल्लौकिकविग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यमेव । ईयसश्च । बहुश्रेयसीशब्दे श्रेयसीशब्दस्यैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ईयसन्तत्वादाह—ईयसन्तोत्तरपदादिति । बहुव्रीहिणा उत्तरपदादित्याक्षिप्यत इति भावः । न कचिति । 'न मञ्जैयसो.' इति वक्तव्ये पुण्ययोगकरणाद् नित्यस्य वैकल्पिकस्य च कपोऽयं निषेध इति भावः । श्रेयांस इति । एतिस्येन प्रशस्ता इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य-' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्र' इति श्रः, 'आद्गुणः' इति गुणः । बहुश्रेयानिति । शैपिकः कव्निपिब्यते । ह्रस्वत्वे प्राप्त इति । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र श्रेयमीशब्दस्योपसर्जनत्वीप्रत्ययान्तसमासान्ता इत्युक्तम् । सुगन्धिरिति । 'गन्वस्पेत्-' इत्यादिना इत्समासान्तः । प्रियपथ इति । 'ऋक्लूः-' इत्यप्प्रत्ययः समासान्तः । उपवहव इति । 'संख्ययाव्या-व्या-' इत्यादिना समासः । उत्तरपूर्वेति । 'दिङ्नामा—' इत्यादिना समासः । सपुत्र इति । 'तेन सहेति'—इत्यादिना समानः । अयं भावः । 'शेपो बहुव्रीहिः' इत्यतः शेपपदम् 'अनेकमन्यपदार्ये' इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते, 'संख्ययाव्ययासन्ना—' इत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेपाधिकारस्यत्वाद्गुणवहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति । एवं च 'अनेकमन्यपदार्ये' इति सूत्रात्पृथक् 'संख्ययाव्ययासन्ना—' इत्यादीनामारम्भः कवभावार्यमप्यावश्यक इति स्थितम् । ननु सकृदुच्चारितस्य शेपशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेपाधिकारस्यपरत्वं च कथमित्यत आह—तन्त्रादिनेति । 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' 'मत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेदः' इति मतद्वयम् । आद्ये आवृत्तिः । द्वितीये तन्त्र-

स्याऽप्य वक्ष्येयमी । बहुव्रीहे किम्-अतिश्रेयसि । ८९५ वन्दिते भ्रातु । (५-४-१७७) पूजितेऽर्थे या भ्रातृशब्दस्तदन्तान् कप् स्यात् । प्रशस्ता भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता, मुभ्राता । 'न पूजनात्' (सू ९५४) इति निषेवम् 'बहुव्रीहौ मक्य्यशो-' (सू ८५२) इत्यत प्रागेवति वक्ष्यते । वक्ष्यते किम्-मूखभ्रातृक । ८९६ नाडीतन्वयो स्वाङ्गे । (५-४-१५९) स्वाङ्गे यी नाडीत त्रीशब्दौ तदन्तात्कन् स्यात् । बहुनाडि काय । बहुतन्त्रीर्धवा । बहुतन्त्रीधमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रस्वा न । स्वाङ्गे किम्-बहुनाडीक स्तम्भ, बहुत त्रीका वीणा । ८९७ निष्प्रवाणिश्च । (५-४-१६०) कबन्वावाञ्च निपायते । प्रपूर्वाद्द्वयतेल्युट् । प्रवाणी तन्नुवायशलाका । निगता प्रवाण्यस्य त्वाद् 'गात्रिया-' इति ह्रस्वत्त्वात् प्राप्ते इयम् । इयम्नो बहुव्रीहेरिति । इयसन्नाद् बहुव्रीह- परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वा नति वाच्यमित्यर्थः । बहुश्रेयसीति । 'नञ्चनश्च' इति नित्य क्विह निषिध्यते, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया इयस्प्रहणेन स्त्रीप्रत्ययान्तश्रेयसीशब्द- म्यापि ग्रहणादिति भावः । बहुव्रीहे किमिति । 'इयमा बहुव्रीह-' इत्यनेन शेषः । अतिश्रेयसिरिति । श्रेयसीमितिज्ञान इति तत्पुरपाञ्चमिति भावः । चन्दिते भ्रातु । पूजितेऽर्थे इति । 'वदि अभिवादनस्तद्व्या' इत्युभयार्थकवदिवातारिह उभयमावारणपूर्ता- यकत्वमाश्रीयत इति भावः । प्रशस्तभ्रातेति । 'नञ्चनश्च' इति प्राप्त क्विह निषिध्यते । सुभ्रातेति । सु शाभना भ्राता यस्य स इति विग्रहः अनापि 'नञ्चनश्च' इति प्राप्तस्य कपा निषेव । ननु 'न पूजनात्' इत्येव निषेवे विद्वे इत्ययमिदमित्यत आह-न पूजनादिति । प्रागेवेति । एव च 'नञ्चनश्च' इयादिप्रप तेन निषेवाप्राप्तौ इद वचनमिति भावः । नाडीतन्वयो स्वाङ्गे । बहुनाडि काय इति । प्राणित्यल्लान् म्नाङ्गत्वमूचनाय काय इति विरेष्यम् । उपमजनह्रस्व । 'नञ्चनश्च' इति प्राप्त क्व् न भवति । बहुतन्त्रीर्धमिति । बहुयस्यन्त्या यस्या इति विग्रहः । वीणातनुषु तत्रीशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद् आह- बहुतन्त्रीर्धमनीति । बहुत त्रीशब्द 'गात्रिया-' इति ह्रस्वभावाद्ब्रूयाह-स्त्रीप्रत्य- यान्तत्वाभावादिति । 'अवितृमृत्तन्त्रीम्य ई' इयादीनादिभ्य 'त्रियाम्' इत्यधि- कारेज्विहित्वादिनि भावः । निष्प्रवाणिश्च । प्रपूर्वाडिति । वञ्च तन्नुमतान् इयस्मान् प्रपूर्वात् 'करणाधिकरणयाय' इत्यधिकरण ल्युट् । प्रायते अस्यामिति मिति विवक । यत्तु वदन्ति- 'प्रतिपदात्ता समामाना स्वविषये वापका भवन्ति' तन्विमन्कनसमामानान्तरण श्रेयग्रहणमिति । तन्न । 'ऋतू-' इयादीना समामान्तरे चरितार्थतया प्रियपय इत्यादौ परा कपा वापापत्ते । इयसञ्च । निया वैरित्यकश्च कप् सञ्जोर्द्वि निषिध्यत । बहुश्रेयानीति । अनिरायेन प्रशस्य श्रेयान् । 'द्विवचन- विभक्त्यप-' इतीयमुत् । 'प्रशस्यस्य श्र' । शेषाङ्गिभाया' इति क्प्राप्त । बहुश्रेय- सीति । 'नञ्चनश्च' इति नित्य प्राप्त क्व् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'इयमञ्च' इति प्रतिषिध्यत । बहुनाडिरिति । उपमजनह्रस्व । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । 'अवितृमृत्तन्त्रीम्य' इतीप्रत्ययस्य 'त्रियाम्' इत्यधिकार अविहितत्वादिति भावः ।

निष्प्रवाणिः पटः, समाप्तवानः, नव इत्यर्थः । ८९८ सप्तमीविशेषणे बहु-
व्रीहौ । (२—२—३५) सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयाज्यम् । कण्ठ-
कालः । अतएव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः । 'सर्वनामसंख्ययो-
रूपसंख्यानम्' (वा १४१९) सर्वश्वेतः । त्रिशुक्लः† । मिथोऽनयोः समासे संख्या

प्रवाणी । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्—' इति णत्वम् । समाप्तवान इति । समाप्तं
वानं वानक्रिया यस्येति विग्रहः । अत्र शैपिककवभावो निपात्यते ।

सप्तमीविशेषणे । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । तदाह—सप्तम्यन्तमिति । कण्ठेकाल इति ।
कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठस्थः स कालो यस्येति विग्रहः । सुपीति योगविभागात् कः । 'सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य' इति बहुव्रीहिसमासः स्थशब्दलोपश्च इति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्र-
भाष्ये स्पष्टम् । 'अमूर्धमस्तक्वात्—' इति सप्तम्या अलुक् । अत एवेति । यद्यपि कण्ठस्थशब्दः
प्रथमान्त एवात्र बहुव्रीहौ पूर्वपदम्, तस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति कथं सप्तमी-
ग्रहणं व्यधिकरणपदबहुव्रीहिज्ञापकम् । किं च विशेषणत्वादेव सिद्धे किं वा सप्तमी ग्रहणेन ।
तथापि यदा स्थपदमनादृत्य कण्ठे इत्यस्याधिकरणत्वं तस्य च कालरूपे उत्तरपदार्थे उप-
संक्रमः, तदा कण्ठे इत्यस्याग्रथमान्तत्वाद् बहुव्रीहंरप्रसक्तेः तत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधि-
रभित्तिचिन्नायितः स्यात् । ततश्च सप्तमीग्रहणाद् अप्रथमान्तोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदस्तीति
विजायत इति योज्यम् । तेन 'सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभः' इत्यादि सिद्धम् । चित्र-
गुरिति । उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेन चान्यतरस्य पूर्वनिपाते
प्राप्त उत्तरपद-विशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः । सर्वनामसंख्य-
योरिति । बहुव्रीहौ पूर्वनिपातस्येति शेषः । सर्वश्वेत इति । सर्वः श्वेतो यस्येति विग्रहः ।
उभयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सर्व-
नामत्वात् सर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । उपसर्जनत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वम् । त्रिशुक्ल
इति । त्रयः शुक्ला यस्येति विग्रहः । उभयोरपि कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते संख्या-
त्वात् त्रिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । द्विशुक्ल इत्यत्र तु सर्वनामत्वादेव सिद्धम् । ननु द्वौ
अन्यौ यस्य द्वयन्य इति बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्योपरन्यतरस्य पाक्षिकः पूर्वनिपातः

सप्तमीविशेषणे । यदा कण्ठे क्वचिदस्तीति ज्ञायते तस्य विशेषण काल इति, तदेवं
सप्तमीग्रहणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । चित्रगुरिति ।
न च 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम्, 'बहुव्रीहौ सप्तमी' इत्युक्ते तत्र-
कौण्डिन्यायानोपसर्जनपूर्वत्वस्य वावापत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतम् । सर्वनामेति ।
कथं तर्ह 'तः परो यस्मात्स तपरः' इति कथं च 'जहत्स्वार्था वृत्तिः' इति । इह हि
जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वः, सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः । तथा च स्वपर-
शब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेत्—अत्राहुः—सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्व-
परशब्दयोर्न पूर्वनिपातः, राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति । द्विशुक्ल इति । यद्यपि

† बहुत्र मूले 'द्विशुक्लः' इत्येव पाठः ।

पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधान् (वा ५०४४) । द्वयय । 'मह्याया अल्पीयस्या'
 (वा १४१७) द्वित्रा । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश । 'वा प्रियस्य (वा १४२०) ।
 गुडप्रिय, प्रियगुड । 'गडवादे परा सप्तमी' (वा १४२१) गडुकण्ठ ।
 क्वचिन्न । वटगुड । २८६ निष्ठा (२—२—३६) निष्ठा न बहुव्रीहौ पूर्व स्यात् ।
 कृतकृत्य । 'जातिकालमुखादिभ्य परा निष्ठा वाच्या' (वा १४२२) । मारङ्गजम्बी ।
 स्यादिति वाह—मिथोऽनयोरिति । सर्वनाममह्ययारित्यय । सग्या पूर्वमिति ।
 प्रयाज्येति शेष । श दपरेति । एकस्मिन्नन सूत्रे सर्वनाममह्यया ममासापात्तत्वेऽपि
 सवनाममह्ययाशब्दया मह्ययाशब्दस्य पाठन परत्वमादाय विप्रतिषेधमूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थ ।
 सरयाया अल्पीयभ्या इति । न्यूनाधिकमह्ययावाचकशब्दाना समाने न्यूनमह्ययाया पूर्वं
 प्रयोग इति वक्तव्यमित्यर्थ । द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रया वेति विग्रह 'मह्ययाव्यय-' इति
 बहुव्रीहि । ननु 'द्वन्द्वेऽपि' इत्यना द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ 'अपाचरम्' इति सूत्रभाष्येऽप्येव वार्ति
 कस्य पाशाद् बहुव्रीहौ कयमस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—द्वन्द्वेऽपीति । इदं च वार्तिकं द्वन्द्वेऽपि
 द्वेऽपि प्रवृत्त इत्यय । द्वादशेति । द्वौ च दश च इति द्वन्द्व । तपुरेपे नु गताना
 विदति विदतिशत मिल्युदाहायम् । 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद् इति सूत्रभाष्ये
 सहस्राणा शतम् इत्यर्थे शतसहस्रमिति भाष्यकैयटयो प्रयागाऽत्र मानमिति शब्देदुशेखरे
 स्थितम् । वा प्रियस्येति । बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थ । गडवादे परा सप्त
 मीति । बहुव्रीहौ याज्येति वक्तव्यमिति शेष । गडुकण्ठ इति । गडु कण्ठ
 यम्पेति विग्रह । गडुर्नाम श्रीवादिभ्यो दुर्मासगाल । अमजात्वाद् 'हल्दन्तान्'
 इत्यट् न । क्वचिन्नेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । वहेगडुरिति ।
 वह स्वय, तस्मिन् गडुर्धम्पेति विग्रह । निष्ठा । निष्ठान्तमिति । 'सक्तवत्
 निष्ठा इति वक्ष्यति । तदन्तमित्यर्थ । कृतकृत्य इति । कृत कृत्य येनति विग्रह ।
 उभयार्थेपि क्रियाशब्दवाद विशेषणत्वं कामचागद् अयतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते
 निष्ठान्तस्य पूर्वनिपात । जातिकालेति । 'जातिकालमुखादिभ्याञ्चाद्यादान् क'
 इति स्वरविधिना जापितमिदमिति भाष्ये स्पष्टम् । जातिपूर्वस्यादाहरणमाह—
 सारङ्गजम्बीति । मारङ्गा जग्घा भन्तिना यदा इति विग्रह, 'अम्बाङ्गपूर्वपदादा'
 सर्वनामत्वतैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्व सिद्ध्यति, तथापि त्रिगुक्त इत्यादि सिद्धये वार्तिक
 मह्ययायन्त कृतम् । ननु मह्ययाया अन्त्याचरत्वेन 'मह्ययामवनाम्ना इति वाच्ये
 विपरीताच्चारणमशुनमित्याशङ्क्याह—मिथोऽनयोरिति । विपरीताच्चारणमेवात्र
 लिङ्गमिति भाव । अल्पीयस्या इति । अन्त्यार्थवाचिकाया इत्यर्थ । गडवादे-
 रिति । वादिशब्द प्रदात्वाचो । तेन पञ्च नामो यस्य पञ्चनाम । ऊर्णानाम्
 यय, 'द्वयाया-' इति ह्रस्व, ऊर्णनाम इति सिद्धयतीत्याह । जातिकालेति
 एतच्च 'जातिकालमुखादिभ्याञ्चाद्यादान्' इत्यनन्त जापितमिति भाव । सारङ्ग-
 जग्घीति । मारङ्गा जग्घा यदा मा । 'अम्बाङ्गपूर्वपदादा' इति डीप् । क्व तर्हि

मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः । ६०० वाऽऽहिताग्न्यादिपु ।
(२-२-३७) आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे
निष्ठासप्तम्यौ' (वा १४२५) अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ।

इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ।

—:०:—

इति डीप् । कालपूर्वस्योदाहरति—मासजातेति । मासो जातो यस्या इति विग्रहः ।
टाप् । सुखपूर्वस्योदाहरति—सुखजातेति । सुखं जातं यस्या इति विग्रहः । प्रायिकमिति ।
व्याख्यानमेवात्र शरणम् । कृतकट इति । कृतः कटो येनेति विग्रहः अत्र कटत्वस्य जाति-
त्वेऽपि न कृतशब्दस्य परनिपातः । पीतोदक इति । पीतम् उदकं येनेति विग्रहः । उदक-
त्वस्य जातित्वेऽपि न पीतशब्दस्य परनिपातः । वाऽऽहिताग्न्यादिपु । निष्ठायाः पूर्वं प्रयोग
इति शेषः । आहिताग्निरिति । आहिता आधानेन संस्कृता अग्नयो येनेति विग्रहः ।
प्रहरणार्थेभ्य इति । आयुघार्थेभ्य इत्यर्थः । निष्ठायामुदाहरति—अस्युद्यत इति । असिः
उद्यतो येनेति विग्रहः । सप्तम्या उदाहरति—दण्डपाणिरिति । दण्डः पाणौ यस्येति
विग्रहः । 'निष्ठा' इत्यस्य 'सप्तमीविशेषणे—' इत्यस्य चायमपवादः । क्वचिन्नेति । व्याख्या-
नमेवात्र शरणम् । विवृतासिरिति । विवृतः कोशाक्षिप्कासितः असिर्येनेति विग्रहः । एवं
जातीयाग्न्याहिताग्न्यादित्वकल्पनया समावेयानीत्याहुः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां बहुव्रीहिसमासनिरूपणम् ।

—:०:—

'चारुस्मितश्चारुहसितः' इत्यादि । अत्राहुः—'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तस्य उ पूर्वनिपातः,
निष्ठाशब्देन विहितस्यैवैह ग्रहणादिति । क्वचिन्नेति । आहिताग्न्यादित्वकल्पनादन-
भिधानाद्वेति भावः ।

इति तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

—:०:—

अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ॥२०॥

९०१ चार्थे द्वन्द्व । (२-२-२९) अनक मुक्त्वं चार्थे वतमान वा ममस्यते स द्वन्द्व । समुच्चयान्वाचयेत्तेतरस्यागसमाहाराध्याया । परस्परनिर्देशस्यानवस्यैस्मिन्नवयव समुच्चय । अथतरस्यानुपनिष्कृत्वैश्चाचय । मिलितानामन्वय इतरेतस्याग । समूह समाहार । तत्रस्वर गुरु च भजस्व इति समुच्चये भिन्नामट गा चानय इत्यन्वाचये च न समाभोज्यामथ्यात् । धवखदिरौ ।

अथ द्वन्द्वसमासनिष्पन्नम्—चार्थे द्वन्द्व । 'मुद्यामन्त्रिते' इत्यत्र सञ्ज्ञिति 'अनकमद' इत्यर्थे इत्यत्र अनकमिति चानुवर्तते । समास इति विभाषा इति चाधिकृतम् । तदाह—अनेकमित्यादिना । यथाय इत्यत्र आह—समुच्चयेति । 'चावाचयसमाहारेतेरेतर' समुच्चये इत्यमर । तत्र समुच्चय निवक्ति—परस्परेति । एकस्मिन्निति । एकस्मिन् क्रियापद आवृत्ते एकस्य असनस्यमानपत्स्य प्रथममवयव, तदनन्तरमयस्यात्रया यत्र तत्र समुच्चय चाय इत्यय । यथा—ईश्वर गुरु च भजस्व इति । तत्र हि चान्वाचागाद् गुरा ईश्वरसापथवम् न त्वीश्वरस्य गुरुसापथत्वम् तस्य चकारयोगाभावात् । अत्र एवात्र एक एव चान्वा प्रयुज्यते । एव च ईश्वर च भजस्व गुरु च भजस्व इति वाक्यद्वय पदव्यस्यति । अथावाचय लभ्यति—अन्यतरस्येति । यत्राद्यतरस्य पदस्यैकस्मिन् क्रियापदे आनुपनिष्कृत्वन परापप्रवृत्तिविषयत्वनान्वय इतरस्य तु पत्स्यास्मिन् क्रियापदे जहेदयत्वनान्वय यत्र तत्रावाचयश्चाय इत्यय । यथा—भिन्नामट गा चानय इति । 'अत्र गतौ' । भिन्नामट नन प्राणहीनस्य । भिन्नामट तत्र गौ भगता चेत् तामप्यानय, न तु गवानयत एदवर्षेण प्रयत्नित्वादिमिति तात्पर्यार्थे । इतरेतस्याग लभ्यति—मिलितानामिति । परस्पर-सञ्ज्ञिताना ममुदिनानामेकस्मिन् क्रियापदेऽवयवो यत्र, तत्रेतेतरयोग परस्परनाहचयं चाय प्रत्येत्य इत्यय । यथा धवश्च सन्दिश्व धवखदिराञ्जिति । अत्र परस्परमा-हिपमूचनाय चकारद्वयप्रयोगः । अथ समाहार उपपत्ति—समूह समाहार इति । परस्परताहिपमित्यय । यथा सनापरिभाषया समूह सनापरिभाषमिति । तत्रतेतरस्यागद्वन्द्वे नाहिप द्रव्यविशेषणम् यथा धवखदिरौ द्विद्वीति समुत्ता-विति गम्यते । समाहारद्वन्द्वे तु समूहो विशेष्यम्, सनापरिभाषमिति । तथा समूह इति गम्यते । सनापरिभाषमधीते इत्यानौ समूहस्य क्रियापदसु समूहद्वारा वच्य इत्यत्र । तत्रेति । तेषु चार्थेषु समुच्चयेश्चाचये च न द्वन्द्वसमास इत्यवयव । ईश्वर गुरु च भजस्वेति । समुच्चयादाहरणमिदम् । भिन्नामट गा चानयेतु

चार्थे द्वन्द्व । 'अनकमयपनार्थे' इत्यत्राजकमि यनुवर्तते 'मुद्यामन्त्रिते-इत्यस्मान्त्रपि । समास इति विभाषा' इति चाधिकृत्य एव, तत्राह—अनेकमुद्यन्तमित्यादि । चार्था इति । चरान्वाचाया इत्यय । एकस्मिन्निति । भजतान्त्रियय । ईश्वर गुरु च भजस्वेति । क्रियाया द्रव्यया समुच्चयेऽप्यम् । तथा राणा गजश्चाश्वत्सेनि द्रव्ये द्रव्यया समुच्चय । पट गुक्ता रत्नश्चेति द्रव्ये गुण्या ।

संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतृपातृनेष्टोद्गातारः द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापातानेष्टोद्गातारः । ९०२ राजदन्तादियु परम् । (२-२-३१) एषु

हरणं चानुपदमेव व्याख्यातम् । असामर्थ्यादिति । ईश्वरं गुरुं च इत्यत्रोक्तरीत्या ईश्वर-गुरुशब्दयोः परस्परनिरपेक्षयोरवृत्ते भजस्वेति पदे क्रमेणान्वयात् परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यम् । भिक्षामट गां चानय इत्यत्र तु भिक्षागवोरटने आनयने च क्रमेण परस्परवार्तानभिज्योरेवान्वयात् परस्परान्वयाभावादसामर्थ्यं स्पष्टमेव । ततश्च इतरेतरयोगसमाहारयोरेव चार्थयोः परस्परसाहित्यसत्त्वात् समर्थत्वेन द्वन्द्वसमासः । विस्तरस्तु मञ्जूपायां द्रष्टव्यः । इतरेतरयोग-गुदाहरति-धवखदिराविति । धवश्च खदिरश्चेति द्वन्द्वः । धवो वृक्षविशेषः, खदिरः प्रसिद्धः, तौ समुदिताविति बोधः । समाहारेतूदाहरति-संज्ञेति । संज्ञा च परिभाषा च तयोः समाहार इति विग्रहः समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यत्र 'मुष्मुपा' इत्यनुवृत्त्यैव धवखदिरावित्यादिसिद्धेरेकग्रहणानुवृत्तिव्यर्थेत्यत आह—अनेकोक्तेरिति । होतृपोत्रिति । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति विग्रहे बहूनामपि द्वन्द्वार्थमनेकग्रहणमिति भावः । 'आनाङ्गतो द्वन्द्वे' इति नेष्ट-शब्दस्यैव उत्तरपदपरकत्वाद् आनङ्; न तु होतृपोतृशब्दयोरपि, उत्तरपदस्य मध्यम-पदव्यवहितत्वेन होतृपोतृशब्दयोरुत्तरपदपरकत्वाभावात् । ननु तर्हि होतापोतानेष्टोद्गा-तार इति कथमित्यत आह—द्वयोरिति । होता च पोता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । होतृशब्दस्य आनङ् । ततश्च नेष्टा च उद्गाता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । नेष्टशब्दस्यानङ् । ततो होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ चेति द्वन्द्वद्वयगर्भो द्वन्द्वः । तत्र नेष्टोद्गातृशब्दे उत्तरपदे होतापोतृशब्दस्य आनङित्यर्थः । आनङि इकार इत् । इत्त्वादान्तादेशः । अकार उच्चारणार्थः । अन्तर्वर्तनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नस्य लोपः नेष्टोद्गातृशब्दे

रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोरित्युद्धमम् । भिक्षामट गां चानयेति । अत्र हृददर्शना-द्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येव । अनटंस्तु भिक्षां न गामानयति । तथा अटन्नपि नान्विष्य गामा-नयति । अतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य त्वानुपर्जिकता । असामर्थ्यादिति । एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहिघटकपदाना कर्माद्यन्तर्भविणेव द्वन्द्वघटकपदाना चार्थान्तर्भविण एकार्थीभाव आवश्यकः । 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषितत्वात् 'द्वन्द्वः' इत्युक्तेश्च । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति, येन समुच्चयान्वाचया-वेकार्थीभावान्तर्भूतो स्याताम् । ततश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भवति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यम्, समा-हारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यम् । ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दान्तर्भविण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यात् । मैवम्, 'विशेषणं विशेष्येण—' इति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञया वावात् । तस्यास्त्वसामा-नाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु 'प्रमाणप्रमेय' इत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्वे इष्टपत्तिरेव । होतृपोत्रिति । उत्तरपदपरत्वा-

पूर्वप्रयोगाह पर स्यात् । दन्ताना राजा राजदन्त । 'धर्मादिप्वनियम (वा १४१८)
अथधर्मा, धर्मार्थी । दम्पना, जम्पती, जायापती । जायाशब्दस्य जम्मायां दम्मा
वश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् । ९०३ द्वन्द्वे घि । (२-२-२३) द्वंद्वे
घिमन् पूर्व स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अत्रप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियम
शेषे' (वा १४१०) हरिगुरहरा—हरिहरगुरव । ९०४ अजाद्यदन्तम् ।
(२-२-३३) इद द्वन्द्वे पूर्व स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियम । अथरथद्रा,

आदृग्णश्च । राजदन्तादिषु परम् । उपसजन पूर्वम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—एष्विति ।
राजदन्तादिष्वित्यर्थं । पूर्वप्रयोगार्हमित्यत प्राग उपसजनमिति शेष । राजदन्त इति ।
दन्तशब्दस्य पृथीतत्पुरुषेऽप्रधाननयापमजनवर्षेऽपि परनिपात । इह गणे राजदन्ताप्रेवणादिशब्दा
स्तत्पुरुषा विष्वक्पनाग्रनाद्या द्वन्द्वाश्च पठिता अना द्वन्द्वप्रकरणे तदुपयास । विष्वक्पेनाजु
नावियत्र 'अजाद्यदन्तम्' इत्यनुशब्दस्य पूर्वनिपात प्राप्त परनिपात । धर्मादिप्वनियम
इति । गणमूत्रमिदम् । अयनरस्य पूर्वनिपात इत्यर्थं अर्थधर्माविति । अजाद्यदशब्दस्य
पूर्वनिपातनियम प्राप्ते तन्निष्पन्ना वक्तव्य इयस्य । निपात्यत इति । पातिका राज
दन्तादिषु इत्यर्थं । पत्युरभ्यहितवर्षेऽपि परनिपातश्च । आकृतिगणोऽयमिति ।
वृत्तौ तु कृत्स्नोऽप्य गण पठितः । द्वन्द्वे घि । पूर्वमित्यनुवर्तते । तदाह—पूर्व
स्यादिति । हरिहराविति । हरिश्चब्दस्य घित्वात् पूर्वनिपात । ननु हरिहर
गुरव इयत्र गुरशब्दस्यापि घित्वात् पूर्वनिपात स्यादित्यन आह—अनेत्रेति ।
अनवस्य घिमन्त्रपदस्य द्वन्द्वप्राप्तौ सत्यामकस्य घिमन्त्रस्य पूर्वनिपातनियम ।
शेषेऽप्यस्मिन् घिमन्त्रपदविषये पूर्वनिपातस्य क्वित्य इत्यर्थं । इदम् 'अन्पाच्छरम्'
इति मूले भाष्ये स्पष्टम् । नानिपन्ने तावद् आकृति पुरस्कृत्य मवासु व्यक्तिषु तत्तच्छा
स्त्राणि सङ्गदन् प्रवर्तन्त, सङ्गच्छुत्त्वान् । न तु प्रतिव्यक्ति, तथा सति प्रतिव्यक्त्या
वृत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च अनवधिमन्त्रसमवाये एकस्य घिमन्त्रस्य पूर्वनिपात सति पुन
शास्त्रं न प्रवर्तते, सङ्गच्छुत्त्वैव शास्त्रस्य शान्ताकाङ्क्षत्वात् । व्यक्तिपन्स्तु नहाथीयते,
लक्ष्यानुरोधादित्याहुः । हरिहरगुरव इति । हरगुरशब्दयोर्न नियम इति भाव ।
अजाद्यदन्तम् । इदमिति । अजाद्ये सत्यदन्मित्ययम् । ईशकृष्णाविति ।
अत्र वृष्णस्यान्तव्यञ्जान्निवाभावान्न पूर्वनिपात । बहुष्वनियम इति ।

भावादन्तयोरानङ् न । राजदन्तादिषु । इह द्वन्द्ववतत्पुरुषया पाठ्येऽपि 'अर्थधर्मा'
इत्याद्यभिप्रायेणास्य द्वन्द्वेऽप्युपयाम । द्वन्द्वे घि । 'अनवम्—' इति सर्वेषामेव प्रथमा
निर्दिष्टत्वेनापमजनत्वाविरेपादनियमप्राप्तावयमारम्भ । यत्र त्वनक घ्यन् तत्र द्वयोरपि
पूर्वनिपातनियम स्यादन आह—अनेत्रप्राप्तावेकत्रेति । अत्र व्याचक्षुः—
आकृती पन्थे ममुदाये सङ्गलक्षणं प्रवर्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैवस्य पूर्वनिपात
सति जातौ उद्यम प्रवृत्तमपि न पुन प्रवर्तते । व्यक्तिपन्सित्वह नाथीयते न्याय-
नुरोधादिति । हरिहरगुरव इति । हरगुरशब्दयान् नियम प्रवर्तत इति भाव ।

इन्द्राक्षरयाः । 'घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिपेवेन' (वा १४२६) इन्द्राग्नी ९०५
अल्पात्तरम् । (२-२-३४) शिवकेशवौ । ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानु-
पूर्व्येण' (वा १४२१) हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां
विम्—ग्रीष्मवसन्तौ । 'लघ्वक्षरं पूर्वम्' (वा १४१३) कुशकाशम् । 'अभ्यर्हितं
च' (वा १४१२) । तापसपर्वतौ । 'वर्णानामानुपूर्व्येण' (वा १४१५)
ब्राह्मणभ्रियविट्छूद्राः । 'भ्रानुज्यायसः' (वा १६१६) युधिष्ठिरार्जुनौ ।

वक्तव्य इति इति शेषः । ननु इन्द्राग्नी इत्यत्र धित्वादिग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः किं न
स्यादित्यत आह—घ्यन्तादिति । घ्यन्तशब्देन 'द्वन्द्वे धि' इति सूत्रं विवक्षितम् ।
ल्यल्लोपे पञ्चमी । विप्रतिपेवसूत्रेण 'द्वन्द्वे धि' इत्येतद् वाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्'
इति प्रवर्तत इत्यर्थः । अल्पात्तरम् । अल्पः अल्पसंख्यः अच् यस्य तदल्पाच्,
तदेवाल्पात्तरम् । अत एव निपातनान् स्वार्थे तरप्, कुत्वाभावश्च । अल्पसंख्याच्कं पदं
द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः । शिवकेशवाविति । हरिहरयोरन्यतरोत्कर्षवादस्य पाख-
ण्डवादत्वादिति भावः । यदि तु 'द्विवचनविभज्य—' इत्यतिशयार्थे तरप् स्यात्, तदा
धवस्त्रदिरपलाशा इत्यत्र बहुषु न स्यादिति प्राञ्चः । शब्देन्दुशेखरे तु प्रकर्षार्थक एवायं
तरप् इति स्थितम् । ऋतुनक्षत्राणामिति । समानसंख्याच्कानाम् ऋतूनां नक्षत्राणां च
द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण क्रमेण निपातो वक्तव्य इत्यर्थः । हेमन्तशिशिरवसन्ता इति । त्रयाणामृ-
तूनामानुपूर्व्यं लोकप्रसिद्धम् । एवं कृत्तिकादिनक्षत्राणामपि । ग्रीष्मवसन्ताविति । विष-
माक्षरत्वात् वसन्तस्य पूर्वनिपातः । किन्तु अल्पात्त्वाद् ग्रीष्मस्य पूर्वनिपातः । लघ्वक्षरं
पूर्वम् । लघु अक्षरमच् यस्य तद् द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । कुशकाश-
मिति । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । अभ्यर्हितं चेति । श्रेष्ठः पूर्वः प्रयोज्य इति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । तापसपर्वताविति । पर्वतस्य स्यावरजन्मतया तापसस्य तदपेक्षया अभ्यर्हितत्वं
बोध्यम् । भाष्ये तु मातापितरवित्युदाहृतम् । 'गर्भधारणपोषाभ्यां पितुर्माता गरीयसी'
इत्यादिस्मृतेरिति तदाशयः । वर्णानामानुपूर्व्येणेति । एषां क्रमेण पूर्वनिपातः । 'ब्रह्मक्ष-
त्रियविट्छूद्रा वर्णाः' इत्यमरः । तेषामानुपूर्व्यं तु 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स
मुखतन्निवृत्तं निरमिमौत' इत्यादितैत्तिरीयब्राह्मणादिसिद्धम् । भ्रानुज्यायस इति ।

अजाद्यदन्तम् । 'समुद्राभ्राद्' 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं
प्रकरणम् । तेन 'स सौष्ठवौदार्यविरोपशालिनीम्' इति भारविप्रयोगः संगच्छते ।
अल्पात्तरम् । अतएव निपातनात् स्वार्थे तरप् कृत्वचुत्वयोरभावश्च । यदि तु प्रकर्षे
तरप् स्यात् तदा द्वयोरेव नियमः स्यात् । द्विवचनान्तोपपदत्वाविषय एव तरपा विधा-
नात् । ततश्च धवस्त्रदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् । ऋतुनक्षत्राणा-
मिति । ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतं च । अभ्यर्हितं चेति ।
'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' इति निर्देशनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । 'अल्पात्तरम्'
'अजाद्यदन्तम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोऽभ्य-
र्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रे वक्ष्यते । युधिष्ठिरार्जुनाविति । । इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णां-

६०६ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम् (२—४—२) एषा द्वन्द्व एवत्व्यात् । पाणिपादम् । मार्दाङ्गकपाणविक्रम् । रथिकारश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेवत्वे निन्दे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीना समाहार एव यथा स्यात् ।

ष्वेष्टानु पूर्वनिपान इत्यर्थं । अत्र 'द्वन्द्वे घि' 'अजाद्यदन्तम्' इति विधि यम् 'अत्याचरणम्' 'सध्वम्बर पूर्वम्' 'अनुत्पत्राणाम्' 'अभ्यर्हित च' 'आनुज्ययिन' इति विधिमि परत्वाद् बाध्यते । भाष्ये तु सर्वत एवाभ्यर्हित पूर्वनिपानमिति मतान्तर स्थितम् । द्वन्द्वश्च प्राणि । प्राणिनूर्ध्वमेनाज्ञानीति द्वन्द्वगर्भश्रीसमास । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण अङ्गशब्द प्रत्येक मन्वद्यते इत्यभिप्रेत्य आह—गणामिति । प्राण्यङ्गाना तूर्याङ्गाना मेनाङ्गाना चेत्यर्थं । द्वन्द्व इति । समाहारद्वन्द्व इत्यर्थ । 'द्विपुरेकवचनम्' इति पूर्वमूने 'समाहारग्रहण कर्तव्यम्' इति वार्तिकस्यान्यनुवृत्ते । एकवदिति । एकवचनमित्यनुवृत्ते । एकं वतीत्येकवचनम् । कर्त्तरि ल्युट् । सानात्वानिप्राय नपुसकम् । पाणिपादमिति । पाण्या पादयोश्च समाहार इति विग्रह । अत्र समाहारे एकवत्त्व 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्व च । पाण्यो पादयोश्च प्राण्यवयवत्वान् प्राण्यङ्गादाहरणमिदम् । अथ तूर्याङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—मार्दाङ्गिकपाणविक्रमिति । मृदङ्गपणवशब्दौ वाद्यविशेषपरौ । इह तु तद्वादनश्री कर्त्तने । मृदङ्गवादन शिल्पमस्त्वर्थे 'शिल्पम्' इति ठक् । मार्दाङ्गकपाणविक्रया समाहार इति विग्रह । तूर्याङ्गानादेकवचनम् । तूर्याङ्गत्व च तद्वादनतया बाध्यम् । 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वम् । मेनाङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—रथिकारश्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिका । 'पर्पादिभ्य ष्ट्व' । रथिकानामश्वारोहाया च समाहार इति विग्रह । मेनावयवत्वादेकवत्त्वम् । पूर्ववत्नपुसकत्वम् । ननु समाहारद्वन्द्वे समाहारस्य

रंशचाचद्वन्द्वत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमजुंनप्यस्तोति न तेन नियम गिष्यतीति नात्र । द्वन्द्वश्च प्राणि । प्राणिनूर्ध्वमेनाज्ञानीति बहुवचनान्तेनाङ्गशब्देन पपीनमाम । बहुवचनस्य प्रत्येकमन्वति । तेन प्राण्यङ्गाना प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गाना तूर्याङ्गैरेव, मेनाङ्गाना मेनाङ्गैरेव या द्वन्द्व म एकवद्वन्ति, न तु व्यतिरेकेण । तेन न—मार्दाङ्गकाशा रोही । अत्र प्राणिनपौरङ्ग नामावयव । तूर्यस्य त्वद्ग नामाकारक बाध्यम् । गणा द्वन्द्व इति । प्राण्यङ्गाना द्वन्द्व, तूर्याङ्गाना द्वन्द्व, मेनाङ्गाना द्वन्द्व, इत्यर्थं । 'द्विपुरेकवचनम्' इत्यन एकवचन कर्त्तने । तयैव कर्त्तनीति व्युत्पत्त्या एकवचनशिष्ट समाहारस्यो याम्यस्तत्प्रतिपादक म्पादित्यर्थं मन्वान । 'परस्मिन्मा'—परस्मिन्मा-दिति । पाणिपादमिति । यत्राप्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव मिदम्, तथापि द्रव्यभारान्तेषु भवति किं प्राणिग्रहणमिदरे प्राणियगवार्तिनि व्यतिरेके मा कृदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ते । मार्दाङ्गिनेति । मृदङ्गवादन शिल्पमस्त्वर्थे 'तदस्य शिल्पम्' इति ठक् । एव पाणिक इत्यपि । रथिकारश्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिका । 'पर्पादिभ्य ष्ट्व' इति ष्ट्व । ते चाश्वारोहाश्च तेषा समाहार । ननु 'चावे द्वन्द्व' इत्यनेन समाहारद्वन्द्व मिद, तस्य चैकत्वादेकवचनमपि मिदमिति निम्नने ध्यानाद्वाह—नियमार्थमिति । समाहार ण्येति । समाहारे प्राण्यङ्गानामनेति ;

६०७ अनुवादे चरणानाम् । (२-४-३) चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्ध-
स्योपन्यासे । 'स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्' (वा १५३५—१५३६) । उदगात्कठका-
लापम्, प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । ९०८ अध्वर्युकतुरनपुंसकम् । (२-४-४)
यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्का-

विशेष्यत्वात् तस्य चैकत्वादित्दं सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—समाहारस्यैकत्वादिति । समा-
हार एवेति । न त्वितरेतरयोगः । एषां द्वन्द्वनियमार्थं सूत्रमित्यर्थः । एवमुत्तरसूत्राण्यपि
समाहार एवेति नियमार्थानि । न चेतरेतरयोगद्वन्द्वे एषामेकवत्त्वविधानार्थमिदं सूत्रमस्तु ।
तथा च पाणिपाद इतिपुंल्लिङ्गमेकवचनान्तं रूपं फलमिति वाच्यम्, 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्'
इति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकस्यात्रानुवृत्तेः, एकवद्भावप्रकरणेऽस्मिन् सर्वत्र समाहारद्वन्द्वानामेव भाष्ये
उदाहृतत्वाच्च । न च रथिकमार्देङ्गिकावित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, प्राण्यङ्गानां
परस्परद्वन्द्व एकवत् तूयाङ्गानां परस्पर द्वन्द्व एकवत् सेनाङ्गानां परस्परद्वन्द्व
एकवदित्यभ्युपगमादिति भाष्ये स्पष्टम् । अनुवादे चरणानाम् ।
चरणानां द्वन्द्व एकवदिति । शाखाव्येतृविशेषाश्चरणाः तद्वाचिनां पर-
स्परद्वन्द्व एकवदित्यर्थः । अनुवाद इत्येतद्व्याचष्टे—सिद्धस्योपन्यास इति । अवगतार्थस्य
प्रतिपादन इत्यर्थः । स्थेणोरिति । लुङीति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । लुङन्ते
स्थावातौ लुङन्ते इण्वातौ च प्रयुज्यमान एव अनुवादे चरणानां द्वन्द्व एकवदिति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । उदगादिति । प्रादुरभूदित्यर्थः । इण्वातोर्लुङि रूपम् । कठकालापमिति । कठेन
प्रोक्तमधीयत इति कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाष्णिनिः । तस्य 'कठचरकात्' इति लुक् ।
ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते इति कालापाः ।
प्रोक्तार्थे 'कलापिनोऽण्' । 'सब्रह्मचारिपीठसर्षि' इत्यादिना टिलोपः ततोऽध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्'
इतिलुक् । कठानां कालापानां च समाहार इति विग्रहः । प्रत्यष्ठादिति । प्रतिपूर्वात् स्थाधो-
तोर्लुङि रूपम् । कठकौथुममिति । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठाः । कौथुमिना प्रोक्त-
मधीयत इति कौथुमाः । प्राक्तेऽर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । 'सब्रह्मचारि-' इत्यनेन टिलोपः ।
ततोऽध्येत्रणो लुक् । कठानां कौथुमानां च समाहार इति विग्रहः यदा कठा कालापाश्च उदिताः,

वेपरीतनियमोऽत्र न भवति, 'तिष्यपुनर्वस्वोः-' इति सूत्रे वृत्त्वचनग्रहणात् । तद्धि-
समाहारे एकवचनस्य द्विवचनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिष्यपुनर्वस्विति न
स्यादिति । एवं च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-' इति प्रकरणवहिभूतानामपि समाहारद्वन्द्वो
एवत्येव तेन 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ।
चरणानामिति । शाखाव्येतृवाचिनामित्यर्थः । स्थेणोरिति । 'हा गतिनिवृत्तौ'
इण् गतौ' स्यात्प्रकृतिक इण्प्रकृतिके लुङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः । स्थेणोः किम्
भूवन् कठकालापाः । लुङि किम्, तिष्ठन्तु कठकालापाः । उदगादिति । इह
दा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु उदितेषु चावाभ्यां तत्र गन्त्वयमिति, संकेतयित्वा
संकेतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्ते-
वासित्वाष्णिनिः । तस्य 'कठचरकात्-' इति लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति

श्रमयम् । अध्वर्युं क्रतु किम्—इषुवञ्चौ, सामवदे विहितौ । अनुपसक किम्—
 राजसूयवाजपथे, अर्धर्चादी । ६०६ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टारयानाम् ।
 (२—४—५) अध्ययनन प्रत्यामन्ना आख्या यथा तथा इ- एवम् । पदकक्रमकम् ।
 ६१० जातिरप्राणिनाम् । (२—४—६) प्राणिवर्जजानिवाचिना इ- एवम् ।
 धानाशङ्कुलि । प्राणिना तु विद्भूदा । द्रव्यजातीयानामेव, नेह—रूपरतौ,
 गमनाकुञ्चन । जानिप्रायाय एवायमभेदभाव । द्रव्यविशेषविवक्षया तु वरा

यदा कठा कौशुमाद्य प्रतिष्ठिता तदा विश्विदिद वक्तव्यमिति कृतमकृतयारिद वाक्ययम्
 अनादयप्रतिष्ठया पूर्वा सिद्धय रनुवादकवक्ष्यम् । स्थेणो किम् ? अमूवन् कठकालापा । तु
 किम् ? अनिष्टन् कठकालापा । अध्वर्युं क्रतु । अध्वर्युंश्चोऽजाध्वर्युंश्चोर्विधायकयजुर्वेदपर
 तदाह—यजुर्वेद इति । अर्कश्वमेधमिति । अर्को महाव्रतु अधमघा नाम प्रसिद्ध । उभ
 यजुर्वेदविहितकृतौ । अर्कस्य चाधमस्य च समाहार इति विग्रह । इषुवञ्चौविति । व्रतु
 विशेषावतौ न यजुर्वेदविहिताविति भावः । तर्ह कस्मिन् वेदे विहितावित्यत आह—सामेति
 राजसूयवाजपथे इति । एतयार्थयजुर्वेदविहितवर्जप नपुसकत्वात्कवत्त्वमिति भाव
 राजसूयवाजपथया पुल्लिङ्गतया प्रसिद्धेराह—अर्धर्चादी इति । अध्ययनत । अवि
 प्रकृष्टान्मानामिति च्छेद अध्ययनन इति तृतीयायै तसि । तदाह—अध्ययनेन प्रत्यास
 न्नेति । ननिष्ठेष्वेत्थं । पदकक्रमकमिति । पदान्यधीयते पदका । क्रमान् अधीयते क्रमका
 'क्रमादिभ्या हुन्' । पदकाना क्रमकाया च समाहार इति विग्रह । पदाव्ययनानन्तर क्रमा
 ध्ययनमित्यध्ययनगता प्रत्यासतिरध्वेतपरिप्यत इति भावः । पदकक्रममिति नादाहृतम्
 'जातिरप्राणिनाम्' इमेव सिद्धे । तदध्वेतुत्व तु न जातिरिति भावः । जातिरप्राणिनाम्
 जानिरिति पृथीव वचनस्थान व्यत्ययन प्रथमा, जानिवाचिनामित्यर्थः । धानाशङ्कुलीनि
 धानाश शङ्कुन्यथ तामा समाहार इति विग्रहः । जानिवात्वादेकवत्त्वम्, नपुंसकत्वाद्ग्रम्
 इति भावः । विद्भूदा इति । विदश्च शूद्रास्त्वेति विग्रहः । द्रव्यजातीयानामेवेति
 अप्राणिनामिति पशुंशमे सति नत्रियुक्तन्यायादिद लभ्यत इति भावः । रूपरमा
 विति । एतान्जानिवचनावेतौ । गमनाकुञ्चने इति । क्रियागजजातिविशेषवा

ल्लकः । 'कल्पिनाऽण्' 'मन्त्रहाचारी-' इत्याहुपसम्भ्यानाद्विलाप । यजुरिति । मूठे
 अध्वर्युंशब्दा यजुर्वेदपर इति भावः । पदमेति । पदायधीते पदक । 'क्रमादि
 म्या हुन्' । एव क्रमकायै । पदायधीत्य क्रमाऽध्वेनव्य इति स्पष्टा प्रत्यासति
 अध्ययनन किम्, पिनापुत्रौ । अविप्रकृष्टेति किम्, यानिकनैसायिकौ । जातिर
 जानिवाच्यवपवकद्वन्दापि जातिरिपुपचयेन इत्याशयेनाह—जातिवाचिनामिति
 विद्भूदा इति । जानिप्राधान्येति वत्त्वचनमुपचये 'जायाख्यायामेव स्मिन्—
 इति विधानात् । तेनात्र द्वयङ्गविकल नेति भावः । द्रव्यजातीयानामेवेति । 'अप्राणि
 नात्' इति पशुंशयाद् 'नत्रियुक्त—' न्यायेन द्रव्यजातीयानामभेदभावो, न तु ए
 क्रियाजातीयानामिति भावः । जाति किम्, नन्दकपाञ्चन्यौ । सनाशब्दावेतौ

मलकानि । ६११ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । (२—४—७) ग्रामवर्जनदी-
देशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उद्धयश्च इरावती च
चिनावेतौ । ननु वदर्याः फलानि वदराणि, आमलक्याः फलान्यामलकानि, 'फले लुक्' इति
विकारप्रत्ययस्य लुकि 'लुक्त्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । फलत्वव्याप्यजातिविशेष-
वाचिनावेतौ । ततश्च वदराणि चामलकानि च वदरामलकं वदरामलकानीति कथं रूपद्वयम्;
'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वस्य नित्यत्वादित्यत आह—जातिप्राधान्य इति । व्यक्ति-
विशेषानादरेण सकलतत्तद्व्यक्त्यनुस्यूतजातिविवक्षायामित्यर्थः । घटमानयेत्यादौ हि घटादि-
शब्दानामाकृत्यविकरणन्यायेन घटत्वादिजातिरर्थः । जातेश्च निराश्रयाया उपस्थित्यसंभवाद्
आश्रयभूतव्यक्त्याकाङ्क्षायामविशेषान् कृत्स्नाप्युपस्थिता । तत्र घटमानयेत्यादिप्रयोगेषु
जातेरतीतानागतवर्तमानकृत्स्नव्यक्तीनां च क्रियान्वयासंभवाद् व्यक्तिविशेषमेव कश्चिदादाय
क्रिया विश्राम्यति । इदमेव च जातेः प्राधान्यं तत्तज्जात्याश्रयसकलतत्तद्व्यक्तिबोधकत्वात्म-
कम् । घटाः शुक्ला इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारादिवशाद्व्यक्तिविशेषानेव
जातिरूपस्यापयतीति जातेरप्राधान्यम्, जात्याश्रयसकलव्यक्त्यनुपस्थापकत्वादिति 'तस्या-
दिनः—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ततश्च फलत्वव्याप्यया वदरत्वजात्या आमल-
कत्वजात्या चाविशेषात्तदाश्रयसकलव्यक्त्युपस्थितौ वदरामलकमित्येकवद्भावः ।
द्रव्यविशेषेति । आरण्यानि वदरामलकानीत्यादौ फलत्वव्याप्यवदरत्वामलकत्वा-
दिजातिभ्याम् आरण्यत्वादिविशेषितकतिपयव्यक्तीनामेवोपस्थितिः । ग्राम्याणां व्यक्ती-
नामनुपस्थितेः तयोज्जितयोरप्राधान्याद् नायमेकवद्भाव इत्यर्थः । क्षीरोदके संवृक्ते
इत्यन्तादिवत्सूत्रभाष्यप्रयोगात्त्र लिङ्गमित्याहुः । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।
अग्रामा इति च्छेदः । व्यत्ययेन बहुत्वे एकवचनम् । विपूर्वकशिपवातुः भेदे वर्तते—

'जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाल्लब्धम् । अन्यथा पयुंदासेनैव जाल्युपसर्जनद्रव्य-
वाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः । द्रव्यविशेषेति । नन्वेवं 'रञ्जिता नु विविधा-
स्तरुशैलाः' इति भारविप्रयोगः संगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां
समर्थतमिति चेत्—अत्राहुः—सकलतरुशैलरञ्जनं तत्र विवक्षितम्, न तु केषां चित्तरु-
शैलविशेषाणामिति जातिप्रधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्तमिति । वदरामलकानीति ।
'फले लुक्' इति लुक् । 'लुक्त्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वजात्युपसर्जनद्रव्य-
वचनावेतौ । 'विभाषा वृक्षमृग—' इति सूत्रे वदराणि चामलकानि च वदरामलकम् । 'जाति-
रप्राणिनाम्' इत्येकवद्भाव इति वक्ष्यति, तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फलत्वजातिवाचिनां
बहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न एकवचनान्तानां द्वन्द्व इति 'फलसेनावनस्पति—'
इति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः । विशिष्टलिङ्गो । सूत्रे चत्वारोऽपि शब्दा अवयव-
वर्मेणाव्यविद्वन्द्वे वर्तन्ते इत्याशयेनाह—ग्रामेत्यादि । इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः, देशवाचिनां
द्वन्द्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन गङ्गाकुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र
प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथक् ग्रहणान् । तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च

उद्धयेरावति । गङ्गा च शाणश्च गङ्गाशाणम् । कुरवश्च कुरुश्च च कुरकुल्लेखम् ।
 भिन्नलिङ्गानां किम्-गङ्गायमुत्, मद्ररेक्या । अग्रामा किम्-जाम्बव [नगरम्,
 शालूकिनी ग्राम—जाम्बवशाशुकिनी । ६१० चुद्रजन्तव । (२-४-८)
 एषा समाहारे एव ऋक् एकवत्स्यात् । यूकालिङ्गम् । आनकुल्लुद्रजन्तव ।
 ६१३ येषां च विरोधः शाश्वतिकः । (२-४-९) एषा प्राग्बत् । अहितकुरुम् ।

विशेषण विशेष्येणेत्यादौ यथा । विशिष्टं लिङ्गं येषामिति विग्रहः । तथा च ग्रामवाचकभिन्न
 भिन्नलिङ्गानां य नदीवाचिना ये देशवाचिनश्च तेषां ऋक् एकवत् स्यादिति लभ्यते । तदाह—
 ग्राम वर्जति । समाहारे द्वन्द्व इति । एकवद्विविधिः । फलामिप्रायमेतत्, अन्यैकवद्भाव
 प्रकरणस्य समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थताया अनुपदमेवान्तरत्वात् । उद्धयश्चेति ।
 उद्धयो नाम नदीविशेषः, इरावती नाम वाचिनदी । तयानदीविशेषवाचकत्वादेनत्वादेकव
 दत्वम् । नदीरब्धेन नदस्यापि ग्रहणात्, अन्यथा भिन्नलिङ्गत्वामम्भवादिनि भावः । जाम्ब
 वशाशुकिन्याविति । अग्रामा इत्यनन्त ग्रामानयवक ऋपयुदामा दिवन्वित । अयं च
 द्वन्द्वो नगरग्रामानयावयवकाऽपि ग्रामानयवक इति तस्य पपुंदास इति भावः । चुद्रजन्तव ।
 एतेषां द्वन्द्व एकवदित्यर्थः । पठितमाह—एषा समाहार एव द्वन्द्व इति । यूकालिङ्ग-
 मिति । यूकाश्च किन्नाथेति विग्रहः । केशपहुले शिरप्रदेशे स्वदजा जन्तुविशेषा यूका
 लिङ्गाश्च प्रसिद्धाः । एकवदत्व नपुंसकह्रस्वत्व च । आनकुल्लादिति । 'नकुल्लपर्यन्ता
 सुद्रजन्तव' इति भाष्यादिनि भावः । येषां च । शेषपूरणन सूत्रं व्याचष्टे—
 एषा प्राग्बदिति । समाहारद्वन्द्व एकवदित्यर्थः । शश्वदियव्यय मदेत्यर्थे वर्तते ।
 तत्रा भवार्थे ङ् । निपातनात् अव्ययानां समाये टिङ्गण, 'इमुमुनान्तात्क' इति
 कादेशश्च न भवति । स्वामात्रिण इत्ययः । अहितकुरुल्लमिति । अह्या नकुल्लाश्चेति
 विग्रहः । अनयो स्वामात्रिको विराय प्रसिद्धः । विराया वैरम्, न तु सहानवस्थितिः ।
 तेन द्यायानपामित्यश्च न भवति । देवानुरा इत्यत्र तु नाथमकवद्भावः, तद्विरायस्य
 कैलासगणमादत्तः । नदीदश इति किम्, कुम्भुटमर्षी । विशिष्टिपदस्वार्थमाह—भिन्नलिङ्गा
 नाभिति । त्रिवर्षो हि शिपिभेदार्यः । अत्र एव 'विशेषण विशेष्येण—' इति सूत्रे भद्रकं
 मेघेनेति व्याख्यानम् । समाहारे द्वन्द्व एव स्यादिति । निष्पत्तिप्रामेणयमुक्तिः ।
 यथाश्रुताभिप्रायेण तु 'द्वन्द्व एकवत्स्यात्' इति कषुचिमुनेषु व्याख्यायत इति ज्ञयम् ।
 उद्धयेरावतीति । उद्ध्या नदी नाम नि नदीविशेष वाग्दशदेशेन गृहान, एव शाणश्चि ।
 अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधा वक्तव्यः । तत्र मयुरानान्तिपुत्रम् इत्यत्र निषेधा न भवति,
 उन्मवारिण नगरत्वान् । सुद्र । अत्रचिन्परिमात्त्व सुद्रत्वम् । तच्चाभिप्रायं वादनवस्थितम् ।
 यत्र स्मर्यते—'सुद्रजं नुरनस्य' स्यादथ वा सुद्र एव यः । सत वा प्रष्टुनी येषां कचिदान्
 कुल्लादपि' इति । तत्र मर्यादनागरस्थेन दाहरति—'यूकालिङ्गमिति । आ नकुल्लादिति ।
 नकुल्ल पर्यन्ता इत्यर्थः । येषां च विरोधः । विराया वैरम्, न तु सहानवस्थानम् । तेनह
 न—द्व्यायान्तौ । शश्वदियव्यय त्रैकान्ये वर्तते, तत्र भवः शाश्वतिकः, 'वाल्गुल्लम्' ।

गोव्याघ्रम्, कालोलूकम् इत्यादौ परत्वाद् 'विभाषा वृक्षमृग—' (सू ९१६) इति प्राप्तं चकारेण वाच्यते । ६१४ शूद्राणामनिरवसितानाम् (२—४—१०) अवहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षावस्कारम् । पात्राद्वहिष्कृतानां तु चाण्डाल-मृतपाः । ६१५ गवाश्वप्रभृतीनि च । (२—४—११) यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि । ६१६ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्य-

कादाचित्कत्वात् । अमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्क एव हि तेषां विरोधः, अमृतमथनादिकाले तेषां विरोधाभावात् । ननु 'विभाषा वृक्षमृग—' इति सूत्रे पशुशकुनिद्वन्द्वयोरेकवद्भावविकल्पो वक्ष्यते । तस्य तावद् गोमहिषं गोमहिषाः, हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः, इत्यत्रावकाशः । येषां चेत्यस्य ग्रहिनकुलमित्यवकाशः । गोव्याघ्रं काकालूकमित्यादौ तदुभयं प्रसक्तम् । तत्र परत्वाद्वक्ष्यमाणविभाषा प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह-गोव्याघ्रमिति । चकारेणेति । येषां चेति चकारेणेत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । शूद्राणाम् । अनिरवसितशब्दं व्याचष्टे—अवहिष्कृतानामिति । 'यैभुक्तं पात्रं क्षारोदकप्रक्षालनेन संस्कारेणापि न शुद्ध्यति ते अनिरवसिताः चाण्डालादयः । यैस्तु भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुद्ध्यति तेषानिरवसिताः' इति भाष्ये स्पष्टम् । शूद्राणामिति । त्रैवर्णिकेतरः शूद्रशब्देन विवक्षितः, अनिरवसितानामिति लिङ्गात् । प्राग्वदिति । समाहारद्वन्द्वे एकवदित्यर्थः । तच्चायस्कारमिति । तक्षाणश्च अयस्काराश्चेति विग्रहः । अनिरवसितानामित्यस्य प्रयोजनमाह—पात्रादिति । चाण्डालमृतपा इति । एतद्भुक्तपात्रस्य संस्कारेणापि नास्ति शुद्धिरिति अत एव भाष्याद्विज्ञेयम् । धर्मशास्त्रेषु च प्रसिद्धमेतत् । गवाश्वप्रभृतीनि च । यथा गणे पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । गवाश्वमिति । गावश्चाश्वश्चेति विग्रहः । अत्र 'विभाषा वृक्ष' इति पशुद्वन्द्वत्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्योऽयं विधिः । अत्र 'सर्वत्र विभाषा—' इति प्रकृतिभावे पूर्वन्पे च गो अश्वं गोऽश्वमिति नैकवत्त्वनियमः यथोच्चारितानीत्युक्तेः, गणे च गवाश्वमित्येव निर्देशात् । गवाश्वदिपु 'यथोच्चारिते द्वन्द्ववृत्तम्' इति वातिकमत्र मानम् । दासीदासमिति । अत्रैकवत्त्वनियमः 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषस्तु

अतएव निपातनात् 'इसुमुक्तान्तात्—' इति कादेशः, 'अव्ययानां भमात्रे—' इति टिलोपश्च न । शाश्वतिकः किम्, 'देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे' । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः, मन्थनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् । परत्वादिति । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः, हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । 'येषां च—' इत्यस्यावकाशो मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः । चकारेण वाच्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः । शूद्राणाम् । त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः, 'अनिरवसितानाम्' इति निषेधात् । पात्रादिति । यैभुक्ते, 'भस्मना शुद्ध्यते कांस्यम्' इत्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुद्ध्यति तेषामित्यर्थः । गवाश्वम् । यथोच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावडः पाक्षिकत्वाद्यदा नावड् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति । गोअश्वम् । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअशवाः' । गवाश्वमिति ।

व्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । (२-४-१२) कृत्वा-
 दोन मत्ताना द्वन्द्व, अश्ववडव्यादि द्वन्द्वनय च प्राग्वदा । 'कृत्वादी विशेषाणाम्
 ग्रहणम्' (वा ५१८) प्लान्यग्रोधम्, प्लान्यग्रोधा । रुरुपुपतम्, ररुपुपता ।
 पुशकाशम्, कुशकाशा । व्रीहियम् । व्रीहियवा । दधिघृतम्, दधिघृत । गम्-
 हिपम्, गामहिपा । शुक्वक्म्, शुक्वक्का । अश्ववडवम्, अश्ववडवी । पूर्वापरम्,
 पूर्वापरि । अमरात्तरम्, अमरोत्तरे । 'प्लान्यनावनस्पनिमृगशकुविधुद्रग तुषाप
 कृणाना वृप्रवृत्तिरिव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् (वा १५४०) । वदरापि
 चामलवानि च वदरामलकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' (सू ९१०) इत्येकवद्भाव ।

निपातनात् । इत्यादीति । ऋगवाक्विक ऋगवत्कमित्यादि वृत्ती स्पष्टम् । विभाषा
 घृत् । द्वन्द्व इत्यनुवृत्तम् । एकापि पृष्ठी विषयभेदाद् भिद्यत । कृत्वादिमत्तानामवय
 वदनान्वय — कृत्वादीना द्वन्द्व इति । कृत्वाद्यवयवका द्वन्द्व इति लभ्यते । अश्ववडवा-
 दिगुगलश्वयस्य त्वभेदानान्वय — अश्ववडव, पूवापर, अपरात्तर इत्यात्मको द्वन्द्व इति,
 तदाह — वृत्तादीनामिति । प्राग्वदिति । विकल्पन एकवदित्यर्थ । घृत्तादाविति ।
 कृत्वाविशेषवाचिना कृत्वाविशेषवाचिना धान्यविशेषवाचिना पशुविशेषवाचिना चेत्यर्थ ।
 'स्व रूपम्-' इति सूत्रे भाष्यवातिकयास्नयोत्तत्वादिति भाव । तथाच कृत्वाश्च
 यथाश्चेत्यादौ नाम विविरिति फलितम् । कि तु 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यभेदिकवत्त्वम् ।
 तत्र कृत्वाद्यवयवकद्वन्द्वेषु सममु कृत्वाद्वन्द्वमुदाहरति—पृच्छेति । प्लान्यश्च न्यग्रोधा
 र्चेति विग्रह । मृगद्वन्द्वमुदाहरति—रुरुपतमिति । ररुवश्च पृपताश्चेति
 विग्रह । कृत्वाद्वन्द्वमुदाहरति—कुरीति । कुराश्च वाशाश्चेति विग्रह ।
 धान्यद्वन्द्वमुदाहरति—व्रीहीति । व्रीहयश्च यवाश्चेति विग्रह । व्यञ्जनद्वन्द्वमुदा
 हरति—दधीति । दधि च घृतं चेति विग्रह । पशुद्वन्द्वमुदाहरति—गोमहिप
 मिति । गावश्च महिपाश्चेति विग्रह । शकुनिद्वन्द्वमुदाहरति—शुक्वेति । शुक्वश्च
 वक्काश्चेति विग्रह । अश्ववडवादिद्वन्द्वमुदाहरति—अश्ववडवमिति । अश्ववड
 वन्वाश्चेति विग्रह । 'पूर्ववदश्ववडवौ' इति अश्ववडवावित्यत्र पूर्वपदत्वं पुल्लिङ्गता ।
 फल्दसेनेति । एकाद्वयप्रकरणशेषभूतमिदं वातिकम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्यादि
 सूत्रे फलमनादीना द्वन्द्व एकवद्भावम् बहुवचनान्तावयवक एव एकवद् भवति,
 नन्तत्र द्विवचनान्तावयवक इत्यर्थ । विकारनाद्विनस्य फल् लुक् । 'उत्तद्विन-
 लुकि' इति श्रीप्रत्ययस्य लुक् । जातिरिति । बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्ववाद

इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता, कामीदामिति । अत्र 'पुमाक्षिपा' इत्येकशेषो
 वाच्यते । विभाषा । विशेषाणामेवेति । अयं भाव—कृत्वादिद्वन्द्वे प्रत्येक
 द्वन्दा विशेष्यत, न चैका वृशब्दा द्वन्द्व, न च द्वया मह प्रयोग, 'सख्याणाम्-'
 इत्यश्वेषान् । नापि पर्यायाना 'विख्याणामपि ममानायानाम्' इत्यश्वेषान् । नापि
 कृत्वा यथा यथादिमाभाषविशेषया, अतन्निपातान्तात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति । सर्व-

नेह—वदरामलके, रथिकाश्वारोहौ, प्लक्षन्यग्रोधावित्यादि । 'विभाषा वृक्ष—'
 (सू ११६) इति सूत्रे येऽप्राग्निस्तेषां ग्रहणं 'जातिरप्राणिनां' (सू ११०)
 इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते
 'मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एव'
 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वमित्यर्थः । बहुप्रकृतिरेवेत्यस्य प्रयोजनमाह—नेहेति ।
 वदरामलके इति । वदरं चामलकं चेति विग्रहः । बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वाभावाच्च
 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वम् । रथिकाश्वारोहाविति । अत्र सेनाङ्गत्वेऽपि
 नैकवत्त्वम् । प्लक्षन्यग्रोधाविति । इह वृक्षद्वन्द्वत्वेऽपि 'विभाषा वृक्ष—' इत्येकवत्त्वं न ।
 इत्यादीति । रघुपुत्रौ, अत्र मृगःद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । हंसचक्रवाकौ, अत्र
 शकुनिद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । यूकालिक्षे, अत्र क्षुद्रजन्तुद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । व्रीहियवौ, अत्र
 घान्यद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । कुशकाशौ, अत्र तृणःद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । ननु 'चार्ये
 द्वन्द्वः' इत्यनेनेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेव एकवत्त्वविकल्पस्य सिद्धत्वाद् 'विभाषा वृक्ष—'
 इति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—विभाषेत्यादि विकल्पार्थमित्यन्तम् । वृक्षमृग-
 तृणघान्यवज्जनद्वन्द्वेषु प्लक्षन्यग्रोधं रघुपुत्रं व्रीहियवं दधिघृतम् इत्येतेषु 'जातिरप्राणिनाम्'
 इति नित्यविहितैकवत्त्वानित्यत्वार्थमप्राणिवृक्ष आदिग्रहणमित्यर्थः । नन्वेवमपि पशुग्रहणं
 व्यर्थम् तदुदाहरणे गोमहिषमित्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यैकवत्त्वनियमस्या-
 प्राप्त्या तन्नित्यवृत्त्यर्थत्वायोगादित्यत आह—पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वाद्
 नित्ये प्राप्ते इति । विकल्पार्थमित्यनुपज्यते । नन्वेवमपि मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थम्,
 तदुदाहरणे रघुपुत्रं शुकवकमित्यादौ 'जातिरप्राणिनाम्' इति एकवत्त्वस्य सेनाङ्गनि-
 वन्धनैकवत्त्वस्य च अप्राप्त्या तन्नित्यवृत्त्यर्थत्वाभावेन 'चार्ये द्वन्द्वः' इत्येतेतरयोग
 समाहारद्वन्द्वाभ्यामेकवत्त्वविकल्पसिद्धेरित्यत आह—मृगाणां मृगैरेवेत्यादि मृग-
 शकुनिग्रहणमित्यन्तम् । मृगाणां मृगैरेव सह उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च
 'चार्ये—' इति द्वन्द्वः । यथा—रघुपुत्रं रघुपुत्रावित्यादि । तथा शकुनीनां शकुनि-
 भिरेव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्ये—' इति द्वन्द्वः । यथा शुकवकम्,
 शुकवकाविति । मृगाणां तदितरैः शकुनीनां तदन्यैश्च सह इतरेतरयोगद्वन्द्व एव
 भवति, न समाहारद्वन्द्वः । यथा—रघुशुका इति । एतादृशिनियमार्थं मृगशकुनि-
 ग्रहणमित्यर्थः । ननु पूर्वापरग्रहणम् अधरात्तरग्रहणं च व्यर्थम्, 'चार्ये—' इत्येव
 सिद्धेः । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यादिनित्यैकवत्त्वस्य तत्र अप्रवृत्त्यया तन्नित्यवृत्त्यर्थत्वासं-
 प्रकरणशेषतया नियममाह—फलसेनेत्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो 'विभाषा वृक्ष-
 मृग—' इत्यनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन्बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः । बहवो
 वन्त पदार्थाः, बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः । वदराणि चाम-
 लकानि चेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्—' इति वैकल्पिकं बहुवचनम् । वदरा-
 मलके इति । जातिप्राधान्येऽप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः ।
 पशुग्रहणमिति । विकल्पार्थमित्यनुपज्यते । 'चार्ये द्वन्द्वः' इत्यनेनैव सिद्धे मृग-

इति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एव पूर्वापरम्, अचरोत्तरम् इत्यपि । अक्षरव-
 डवग्रहण तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् 'पूर्ववदक्षवडवौ' (सू ८१३)
 इति स्यात् । ९१७ विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि । (२-४-१३)
 विद्धार्यानामद्रव्यवाचिना द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीताण्यम्, शीताण्ये । वै-
 ल्पिक ममाहाखन्द 'चाय' (म ९०१) इति सूत्रेण प्राप्त, न विद्धार्याना
 यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेव इति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेण-

मनादियत् आ—एव पूर्वापरम् अधरोत्तरम् इत्यपीति । यथा मृगशकुनिग्रह
 मृगश्व मृगाणा शकुनीना तैरेव उभयत्र द्वन्द्वे, एव पूर्वशब्दस्य अपरशब्देनैव, अक्षर-
 शब्दस्य उत्तरशब्देनैव उभयत्र इतरतरगणो मनाहार च द्वन्द्व । अन्वेन तु सर्वे
 पूर्वात्तराग्यादौ इतरतरयाम एवति नियमार्थं पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं चेत्यर्थं ।
 ननु अक्षरवडवग्रहणं व्ययम्, मनाहत्त्वस्यपि पशुद्वन्द्वत्वादव एकवद्भावविकल्पमिद्वेतिरित्यत आह—
 अग्र्यग्रहयेति । नपुंसकत्वविकल्पार्थमित्यर्थं । ननु ममाहारस्य एकत्वादेन एकवत्त्वमिद्वे
 इदम् एकवत्त्वप्रकरणं समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थमित्युक्तम् । तथा च पशुद्वन्द्वत्वाद्
 एकवत्त्वविकल्पे सति ममाहारे वा इतरेतरयागे वा द्वन्द्व इत्यनियम पर्यवस्यति । एवं च
 ममाहाखन्दपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्, इतरतरयागे तु नेति नपुंसकत्व-
 विकल्पस्य मिद्वत्त्वाद् अक्षरवडवग्रहणं व्यर्थमवत्येव आह—अन्यथेति । इह नपुंसकत्व-
 विध्यभाज समाहार द्वन्द्वपक्षेऽत्र 'म नपुंसकम्' इति नपुंसकत्व वाचित्वा
 परत्वात् 'पूर्ववदक्षवडवौ' इति पुस्त्व स्यात् । नपुंसकविधौ तु तत्सामर्थ्यात्
 ममाहाखन्दपक्षे 'पूर्ववदक्षवडवौ' इत्येतद् वाधिवा नपुंसकत्वं भवत्येव । आधिकार-
 प्राप्तपूर्ववदक्षवडवेषु इतरेतरयागद्वन्द्वे मानमानमिति भाव । विप्रतिपिद्धं च ।
 विभागा इत्यनुगतने । विप्रतिपेधा विरोध सहानवरयानलक्षण । अधिकरण
 द्रव्यम् । अद्रव्यवाचि विद्धार्यक च यदेव मुक्त्वा तदग्रयवका द्वन्वा
 विभाषैस्त्रयस्त्रय इत्यर्थं । फलितमाह—विद्धार्यानामिति । गावास्त्व
 गात्वात्वन, मुक्त्वात् मुक्त्वात् इत्याद्युदाहरणम् । ननु 'चायै—' इति इतरेतर-
 यागममाहागाभ्यामेवाव एकवत्त्वविकल्पमिद्वे इह व्यर्थम् । न च 'जातिर-
 प्राणिनाम्' इति नियम प्राप्ते विकल्पार्थमिति वाच्यम्, जानिप्रवृत्तिनिमित्तमद्रव्यवाचिना
 द्वन्द्व एव तत्प्रवृत्तिरिति आह—पैकल्पिक इत्यादि नियमार्थमिदमित्यन्तम् ।
 तेनेति । उक्तानियमेनयर्थं—शीतोष्णे । उदके स्त इति । अत्र विद्धार्यवत्त्वगति

शकुनिग्रहण व्यर्थमित्याह—मृगाणा मृगैरेवेत्यादि । नपुंसकत्वार्थ-
 मिति । अर्थं भाज—एववाचिद्रव्य मिद्वे अक्षरवडवग्रहण प्रतिपदविधानार्थम् ।
 तेनाक्षरवडवमित्येवग्रहणपक्षे 'पूर्ववदक्षवडवौ' इत्यतद्वाचित्वा 'म नपुंसकम्' इत्येतदेव
 भवति । न इति तच्छब्देन द्वेकवद्भावज्ञान परापूर्य विधीयमान नपुंसकत्वमेकवद्भा-
 वयदेवप्रतिपदविहितं भवति । तथा च प्रतिपदानस्य वलीदस्त्वात्पु संज्ञ च निव्यतीति ।
 विप्रतिपिद्धम् । अत्रिगणमिह द्रव्यम् । चारा विभाषानुवर्तयार्थस्तदेवद्व्या-
 चत्—विद्धार्यानामित्यादि । उदाहरणं तु शीताण्य शीताण्ये, मुक्त्वात् मुक्त्वा-

योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिपिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । ६१८ न दधिपयआदीनि । (२—४—१४) एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिपी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । ११६ अधिकरणैतावत्त्वे च । (२—४—१५) द्रव्यसङ्ख्यावगमे एकवदेवेति द्रव्यवाचित्वाद् न समाहारद्वन्द्व इति भावः । नन्दकपाञ्चजन्याविति । विष्णोः सङ्गः नन्दकः, शङ्खस्तु पाञ्चजन्यः, तयोरेकत्र विष्णौ सहावस्थानाद् न विरुद्धत्वात् स्थितिः । इह विप्रतिपिद्धग्रहणाभावे 'चार्ये—' इति समाहारद्वन्द्वः अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्येत । एवं सति नन्दकपाञ्चजन्यमिति पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो न स्यात्, समाहारद्वन्द्वस्य सर्वस्यापि अद्रव्यवाचित्वेव नियमितत्वात् । विप्रतिपिद्धमित्युक्तौ तु विरुद्धार्थानां समाहारद्वन्द्वश्चेत् ताह अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्यते । नन्दकपाञ्चजन्ययोश्चाविरुद्धत्वादयं नियमो न प्रवर्तते । ततश्च द्रव्यवाचित्वेऽपि 'चार्ये—' इति कदाचित् समाहारद्वन्द्वः कदाचित् इतरेतर-योगद्वन्द्वश्च भवत्येव । तदाह—इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येवेति । न दधिपय-आदीनि । एतानि नैकवत् स्युरिति । एषा समाहारद्वन्द्वो नास्तीत्यर्थः । दधिपयसी इति । दधि च पयश्चेति विग्रहः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यमेकवत्त्वं प्राप्तं बाधित्वा व्यञ्जनद्वन्द्वत्वाद्दिकल्पः प्राप्तः, सोऽपि न भवति । इध्मावर्हिपी इति । इध्मं च वर्हिश्चेति विग्रहः । दीर्घ इति । इध्मशब्दश्चेति शेषः । ऋक्सामे इति । ऋक् च साम चेति विग्रहः । 'अचतुर्' इत्यादिनाऽञ्जसमासान्तः । वाङ्मनसे इति । वाक् च मनश्चेति विग्रहः । पूर्ववत्समासान्तः । अत्र गणे ब्रह्मप्रजापती इत्यादि पठितम् । समाहारद्वन्द्व एवेति नियमप्रव्रमेपि नानेन नियमस्यैव निषेधः, ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नियमस्याप्राप्तेः । किन्देकवत्त्वस्यैव । तथाच 'चार्ये—' इति समाहारद्वन्द्वस्य निषेधः फलति । अधि-करणैतावत्त्वे च । अधिकरणं द्रव्यम्, तस्य एतावत्त्वमित्युक्ताविशेषः । तदाह—द्रव्यसंख्यावगम इति । समस्यमानपदार्थस्येयत्ताविशेषे पदान्तरसमभिव्याहार—

दुःखे इत्यादि । विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः । भवत्येवेति । विप्रतिपिद्धग्रहणा-भावे तु स न स्यात्, अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः । अनधिकरणवाचीति किम्, शीतोष्णे उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् । न दधिपय । दधिपयसी इति । व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः । एवं 'मधुसपिपी', 'मर्षमधुनी' इत्यत्रापि वाच्यम् । इह 'ब्रह्मप्रजापती' 'शिववैश्रवणौ' इत्यादौ समाहार-द्वन्द्वनिषेधमुक्तेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्याद्दधिपयसी इत्यादा-वपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निपिद्धेऽपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न शङ्कनीयम्, किं च नेह लक्षणविशेष आग्रहः । 'एतानि नैकवत्स्युः' इत्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात्, यथा 'न पदस्वस्त्रादिभ्यः' इत्यत्र डीप्दापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये 'द्वियां यदुक्तं तत्र' इति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् । ऋक्सामे, वाङ्मनसे इति । 'अचतुर्—' इत्यादिनात्र समासान्तोऽञ्च् निपात्यते । अधिकरणै ।

नियमान स्यात् । दश दन्ताष्टा । ६२० विभाषा समीपे । (२—१—१६)
 अधिकरणैतावत्त्वस्य मामीप्यन परिच्छेद समाहार एव इत्येवम्प्रा नियमा वा स्यात् ।
 उपदश दन्ताष्टम् । उपदशा दन्ताष्टा । ६२१ जानडृतो द्वन्द्वे ।

२-१ इत्यर्थे । नियमो नेति । ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ समाहार एव इति इति नियमस्य
 प्रवृत्तस्थाप्रवृत्तेरेवत्वनिषेध पूर्वसूत्रे आश्रितः । इत्तु वाचकाभाजान् प्रवृत्तस्य नियमस्यै
 निषेध आश्रित इति भावः । दश दन्तोष्टा इति । दन्ताश्च आष्टाश्चान् विग्रहः । इतर
 त्रयोदशोऽयम् न तु समाहार इति । समामाश्रसमाहारविरेपणाभूतममप्रमाननदार्थात्
 पदान्तरस्यदशत्वमाप्तत्वनसाप्रस्यार्थात् । इतरतरयाग-स्य भवत्येव तत्र ममस्यमान-
 दायानामेव प्रधानत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिः— इति सूत्रभाष्ये प्रधानस्य मान्यत्वात्
 समासात्पण्यमान् तन्वात्रैकवदेवति नियमाभावे मति अमामर्थ्यात्ममाहारत्व निवृत्त
 पति शेषादितरेतरयागत्वमात्रावनिष्ठते । यदि त्वेकवन्न स्यात्त्वैव व्याख्यायेत्, तह समाहार
 इति । नत्यर्थे पयवस्यत् । तथा मति दश दन्तोष्टा इतीतरेतरयागद्वन्द्वान् न स्यात्,
 'द्वन्द्वश्च प्राणित्यर्थे— इति तन्निषेधान् । तथाच वाच्यमत्र स्यात् । किञ्च समाहार
 द्वन्द्वनिषेधाज्य व्यर्थे एव, उक्तरीत्या मान्यत्वेनामामर्थ्यादिवाप्राप्तः । अत एवदिति
 नियमान स्यादित्येव व्याख्येयम् । एव च प्राप्यद्वन्द्वनिवचनस्य एकवदेव स्यादिति नियमस्य
 इतरतरयागद्वन्द्वनिवृत्तिफलम्यानन निषेधे मति इतरतरयागद्वन्द्वस्यावस्थिति फलतीति
 पन्मन्त्र्या स्पष्टम् । विभाषा समीपे । अधिकरणैतावत्त्व इत्यनुवर्तते । समीप इत्यस्य
 मामीप्येन परिच्छिन्ने सतीत्यर्थः । फलितमाह—अधिकरणेति । उपदश दन्तोष्टमिति ।
 दशाना समीप इत्यर्थेऽयमाभावे । उक्तरीत्या मामर्थ्येऽपि वचनसामर्थ्यात्ममाहारद्वन्द्वः ।
 समानान् द्वन्द्वचन वादध्ययमात्रस्यैवानुप्रयाग इति भाष्यम् । अत एवापदश दन्ता

समाप्त्यस्याथयाधिकरण वनिपत्त्य, तस्यैतावत्त्व परिगणननियम, तस्मिन् गम्य
 मान इति व्याचष्टे— इत्यमग्यागम इति । नियमो न स्यादिति । न चे
 प्राप्यद्वन्द्वत्वात्प्राप्तम् 'एकवदेव इति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि 'चार्ये द्वन्द्व इति समाहार
 द्वन्द्व स्यादिति वाच्यम्, 'नविरेपणात् वृत्तिन इत्यम्युपगमन समाहारद्वन्द्वस्य
 प्राप्यभावात् । न चास्यायेतरेतरयागद्वन्द्वानि न स्यादिति वाच्यम्, सामान्याप्रयो
 इति सिद्धान्तं प्रधानस्य मान्यत्वेऽपि नदम्युपगमान् । उक्त हि भाष्ये—'भवति वै
 प्रधानस्य मान्यस्यापि वृत्ति' इति । स्यादेतत्—समाहारद्वन्द्वस्यात् प्राप्यभावात् 'द्वन्द्वश्च
 प्राणित्यर्थे—' इति नियमात्प्रवृत्त्या इतरतरयागद्वन्द्वानि न स्यात् एवमिति सूत्राभिदमकिञ्चि
 त्करमात् चत्—अना—'नवममूत्राणां निषेधमुत्रन प्रवृत्ति' इति पञ्च द्वन्द्वश्च
 प्राणित्यर्थे—' इति सूत्रे क्वलमिनरतरयागद्वन्द्वनिषेधपरम् तथा चतरतरयागनिषेधस्य
 निषेधद्वारा इतरतरयागद्वन्द्वप्रागर्थमिदमिति । एव च निषेधमुत्रप्रवृत्तिपान्य
 शान्तादमिति फलितमिति चि । विभाषा समीपे । यत्रहीह 'समाहारद्वन्द्व
 एवमिति व्याख्यानमपि न भवति, तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्यात्र तत्तदनुवायेनाह—
 नियमो वा स्यादिति । उपदश दन्तोष्टमिति । एवञ्चद्वन्द्वस्यै अथ्यमीमात्र

(६—३ — २५) विद्यायोनिस्वन्ववाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे ।
होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' (सू ९८०)

ष्टनेत्यादि सिद्धम् । समीपसमीपिनोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यम् । नवत्वसंख्यदन्तोष्ठ-
समूह एकादशत्वसंख्यदन्तोष्ठसमूह इति वा बोधः । उपदशा दन्तोष्ठा इति । इतरेतर-
योगद्वन्द्वोऽयम् । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति बहुव्रीहिः । नव एकादश वेत्यर्थः ।
बहुव्रीहेरेवात्रानुप्रयोगः समानलिङ्गवचनत्वाद् इति भाष्यम् । आनङ् इतो द्वन्द्वे ।
विद्यायोनिस्वन्ववाचिनामिति । विद्यासंख्यवाचिनां योनिस्वन्ववाचिनां चेत्यर्थः ।
'ऋतो विद्यायोनिस्वन्वेभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ऋदन्तानामिति । बहुत्वे
व्यत्ययेन 'ऋतः' इत्येकवचनम् । ऋदन्तसर्वावयवकानामित्यर्थः । ऋत इत्यनुवर्तमाने पुनर्
इत्युक्तिः एतदर्थेति भावः । उत्तरपदे पर इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः ।
होतापोताराविति । होता च पोता चेति विग्रहः । विद्याद्वारकैक्यज्ञात्वकत्वकृतः
सम्बन्धः । आनङ् इकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः, नलोपः,
नकारस्तु रपरत्वनिवृत्त्यर्थं इति भाष्ये स्पष्टम् । होतृपोत्रिति । अत्र होतृशब्दस्य
पोतृशब्दस्य च नानङ् नेष्टृशब्देन व्यवधानाद् उत्तरपदपरकत्वाभावात् । तथा च
नेष्टृशब्दस्यैवानङ् । उत्तरपदेन तु न पूर्वपदमाक्षिप्यते, समर्थसूत्रे नेष्टृशब्दस्याऽऽन-
ङ्दर्शनात् । अथ योनिस्वन्वमुदाहरति—मातापितराविति । पितृपितामहा
इत्यादौ तु नानङ् ऋदन्तसर्वावयवकत्वाभावादिति भावः । तर्हे पितापुत्राविति
कथमित्यत आह—पुत्रेऽन्यतरस्यामिति । 'ऋतो विद्यायोनिस्वन्वेभ्यः' इत्यत्र

स्यैवानुप्रयोगः । यदि तु बहुव्रीहेस्तदा 'उपदशस्य दन्तोष्ठस्य' इति पृष्ठी स्यात्, 'उपदशं दन्तो-
ष्ठस्य' इत्येवेप्यत इत्याकरः । दन्तोष्ठे दर्शनमित्यभिप्रायेण पृष्ठ्या कृतायामपि उपदशशब्दे
पृष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः । 'आनङ् । ऋत'
इति पृष्ठ्यन्तं जातावेकवचनम् । 'ऋतो विद्यायोनिस्वन्वेभ्यः' इति त्वनुवर्तते, तच्चात्र
पृष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह—विद्यायोनिस्वन्ववाचिनामिति । ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्त-
नादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन । अत्राहुः—'ऋतः' इति श्रूयमाणद्वन्द्वविशेषम् । अनुवृत्तं
तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे पर आनङ् विधास्यते तत्र कार्यनिर्देशार्थम् ।
अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति । उत्तरपद् इति । एतच्च 'अलुगुत्तरपदे' इत्यवि-
काराल्लभ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यहदन्तं तस्यानङित्यर्थः । होतापोताराविति ।
आनङो ङित्त्वात्पूर्वन्त्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधी-
यतामिति वाच्यम्, 'उरण् रपरः' इति रपरप्रसङ्गात् । नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं
नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् न स्यात् । ततश्च
विशेष्यासन्नित्वात्वाद् ऋत एव स्थाने ओदेशेन भवितव्यम्, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने,
इति किमनेनाङो ङित्करणेन, सत्यम्—ङित्करणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ 'दिवता-
द्वन्द्वे च' इत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्, पूर्वस्याल

इत्यनो मण्डूकप्लुत्या 'पुने' इत्यनुवृत्ते पिनापुत्रौ । ६२२ देवताद्वन्द्वे च ।
 (६—३—२६) इहोत्तरदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । 'वायुशब्दप्रयोगे प्रतिपेय'
 (वा ३९०७) अग्निवायु, वाय्वग्नी । पुनद्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धमाहचर्यस्य परिश्र-
 यम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहृविर्भागित्वेन ध्रुतम्, नापि
 लोके प्रसिद्ध माहचर्यम् । ६२३ ईदग्ने. सोमवरुणयो । (६—३—२७) देवता-
 द्वन्द्वे इत्येव । ६२४ अग्ने स्तुस्तोमसोमाः । (८—३—८२) अग्ने परेण-
 मेषा सप प स्यात्तन्नामे । अग्निध्रुत् । अग्निष्टोम । अग्नीषामौ । अग्नीवरुणौ ।

'विभाषा स्वसृपत्या' इत्यत्र च मध्यम्यवन्वादाह—मण्डूकेति । अनुवृत्तेरिति । न च
 तात्पुनत्रियत्रापि स्यादिति वाच्यम्, ऋदन्तस्य पुत्रे परे आनङ् स्यादिति वाक्यभेदेन व्याख्या-
 नान् । देवताद्वन्द्वे च । मित्रावरुणाविति । इह ऋदन्तत्वाभावात् पूर्वणाप्राप्ते विधि-
 रयम् । वायुशब्देति । वायुशब्दस्य पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन वा प्रयोगे सत्यानङ्.प्रतिपेयो
 वक्तव्य इत्यर्थः । ननु पूर्वमूनाद् द्वन्द्वग्रहणे अनुवर्तमाने पुन द्वन्द्वग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—
 पुनरिति । निर्वापादौ प्रसिद्धमाहित्यनदेवतावाचकशब्दग्रहणार्थमित्यर्थः । तेनेति । प्रसिद्ध-
 माहचर्यग्रहणेनेत्यर्थः । ग्नदिति । एतद् ब्रह्मप्रजापतियुगलं हृविर्भागित्वेन न वेदे प्रसिद्ध-
 मिध्ययं । नापि लोक इति । प्रौढिवाद्मानमेवदम्, 'वेदे ये महनिर्वापिर्निदिष्टा, इत्येव
 भाष्ये दर्शनान्, लोकप्रसिद्धसाहचर्यग्रहणे पार्वतीपरमेस्वरावित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । ईदग्ने ।
 इत्येवेति । देवताः इत्यनुवर्तन एवेत्यर्थः । सोमशब्दे वरुणशब्दे च उत्तरपदे परे अग्ने-
 रोदादेश स्यात् देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । आनङोऽणवादः । अग्नेः स्तुत् । स्तुत्, स्ताम,
 माम इति द्वन्द्वान् पठ्यर्थं प्रथमा । 'महे. साङ् म' इत्यत. स इति पठ्यर्थेकवचनान्त-
 मनुवर्तते । अग्नेरिति पञ्चमी । 'मामाजेऽगुले.—' इत्यत समामे इत्यनुवर्तते । तदाह—
 अग्ने परेषामिति । प स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।
 'शास्त्राद्यो' इति पत्वनिषेधान्वादोऽयम् । अग्निध्रुदिति । ऋतुविशेषेऽयम् ।
 अग्निष्टोम इति । स्तोत्रविशेषस्य संस्थाविशेषस्य च नाम । अग्नीषोमाविति ।
 अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहः । ईत्त्वपत्वे । अग्नीवरुणाविति । अग्निश्च वरुणश्चेति
 विग्रहः । ईत्त्वम् । देवताद्वन्द्वे किम् ? अग्निर्नाम कश्चिन् सोमो नाम कश्चिन्—अग्नि-
 एवेत्यत्र नियामकान्नावात् । एतेन 'अन इति कार्थिनिर्देशार्थम्' इत्युक्तत्वात्तिर्देश्य-
 मानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति छिन्नरूप व्यर्थमित्यागङ्गापि परास्ता । नेत्रो-
 द्गातार इति । न ह्यत्र नेत्रा पूर्वपदम्, आत्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् । मातापितरा-
 विति । पुनोत्पादने अनयोर्गोनिवृत्तः संबन्धः । पूर्वत्र तु ह्रीयादिस्वरविद्याहृतं संबन्ध
 एवस्मिन्न्यज्ञे आत्विज्यरूप इति निवेत् । मण्डूकप्लुत्येति । तेन 'विभाषा स्वसृ-
 परयो.' इत्यत्र न संबन्धत इति भावः । पितापुत्राविति । अनयोर्गो निवृत्तः संबन्धा
 न्यजनकभावलक्षणः । देवता । अनुकारान्नाथमन्त्रियाथोनिमन्त्र्याथं च वचनम् ।
 ईदग्नेः । आनङोऽणवादोऽयम् । देवताद्वन्द्वे इत्येवेति । इदं च वृत्तिग्रन्थे
 स्थितम् । 'ज्योतिर्लनयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि 'अग्नीषोमी प्रजेष्यामि' इत्यादवलायनप्रयोग-

१२५ इद्वृद्धौ । (६-३-२८) वृद्धिमल्युत्तरपदे अग्नेरिन्द्रादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणो देवते अस्य आग्निवारुणम् । 'देवताद्वन्द्वे च' (सू १२३९) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये आ-
 ङ्मीत्त्वं च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम्-आग्नेः 'नेन्द्रस्य परस्य' (सू १२४०)
 सोमौ । अदेवताद्वन्द्वत्वादीत्त्वं न । अत एव च न पत्वम्, 'अग्नेदीघात् सामस्य इप्यते' इति
 शतिकात् । इद्वृद्धौ । अग्नेरिति देवताद्वन्द्वे इति चानुवर्तते । वृद्धिशब्देन वृद्धिमल्लक्ष्यते,
 देवताद्वन्द्वे केवलवृद्धिरूपोत्तरपदासंभवात् । तदाह—वृद्धिमतीति । इदिति तकार
 उच्चारणार्थः । प्रयोजनाभावान्नेल्लज्ञा । नापि तपरकरणम्, विधीयमानत्वादेव सवर्णाग्राहक-
 त्वात् । अग्रामरुताविति । अग्निश्च मरुच्चेति विग्रहः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् ।
 अग्निमारुतं कर्मेति । 'साऽस्य देवता' इत्यण् । तद्वृत्तान्तप्रातिपदिकावयवत्वान् सुपो
 लुक् । अग्नीवरुणाविति । 'ईदग्नेः—' इतीत्त्रम् । आग्निवारुणमिति । 'साऽस्य देवता'
 इत्यण् । ननु 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादेरचो वृद्धिविधानात् कथमुत्तरपदस्यादिवृद्धिरत्यत
 आह—देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिरिति । नन्वेरिकारस्य इकारविधिव्यर्थं इत्यत
 आह—आनङ्मीत्त्वं च बाधित्वेति । आग्निमारुतमित्यत्रानङ् आग्नेवारुणमित्यत्र
 ईत्त्वस्य च बाधनार्थमग्नेरिकारस्य पुनरिकारविधानमित्यर्थः । ननु 'समर्थानां प्रथमाद्वा'
 इत्यत्र 'परिनिष्ठितात् तद्धितात्पत्तः' इति वक्ष्यते । तथा च अग्रामरुतौ देवते अस्प्येति, अग्नी-
 वरुणौ देवते अस्प्येति च विग्रहे अग्रामरुच्छब्दाद् अग्नीवरुणशब्दाच्च आनङ्गीत्वाभ्यां परिनिष्ठा-
 ताद् देवताद्वन्द्वत् 'साऽस्य देवता' इत्यण् तद्धित उत्पद्यते । तद्धितात्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तपारा-
 नङ्गीत्त्वयोः कथम् 'इद्वृद्धौ' इत्यनेन बाधः ? युगपत्प्रवृत्तावेव बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात् ।
 उक्तं च भाष्ये—'भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इत्युक्ते, किं तेन कृतं स्यात्' इति । अत आह—
 अलौकिके विग्रहवाक्ये इति । अग्निमारुत आ देवते अस्प्येति, अग्निवरुण औ देवते अस्प्येति
 च तद्धितालौकिकविग्रहवाक्ये आनङ्गीत्त्वे प्रवर्तमाने बाधित्वा इद्विधिः प्रवर्तते इत्यर्थः ।
 यद्यपि तदानीम् उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वं नास्ति, तद्धिताभावात्, तथाप्युत्तरपदस्य भाव्येव
 वृद्धिमत्त्वमिह विवक्षितमिति भावः । आग्नेन्द्र इति । आग्नेश्च इन्द्रश्च आग्नेन्द्रौ ।
 स्वार्पत्वात्साधुः । यद्वा—मास्तु तदनुवृत्तिः, अग्निसोमौ माणवकावित्यत्र 'अभिच्यक्त-
 पदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः इति न्यायेनादोपत्वान् । अग्नेः । 'सात्वत्तद्योः'
 इति निषेवेज्यमारम्भः । आग्नेष्टुदिति । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् स ऋतुविशेषः ।
 संपदादिज्ञादधिकरणे किन् । अग्निष्टोम इति । अग्नीना स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोम-
 यागस्य संस्थास्वाद्या संस्था उच्यते । इद्वृद्धौ । तकार उच्चारणार्थः । इकारस्तेकार-
 विधानं तु बाधकबोधनार्थम् । वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमद् गृह्यते, वृद्धिमात्रस्यात्तरपदस्या-
 संभवादतो व्याचष्टे—वृद्धिमत्युत्तरपद इति । आनङ्मीत्त्वं च बाधित्वेति ।
 यद्यपि वृद्धेः 'प्रागेव आनङ्गीत्वयोरन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरस्ति, तथापि 'परिहृत्यापवादविषय-

इयुत्तरपदवृद्धिप्रतिषेध । 'विष्णो न' (वा ३९०९) । आग्नावैष्णवम् । ६२६ दिवो द्यावा ।
 (६-३-२९) देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाज्ञामा । ६२७ दिवसश्च पृथिव्याम् ।
 (६-३-३०) दिव इत्येव, चाद्यावा । आदेशोऽकारोच्चारण सकारस्य एत्व माभूदित्येव-
 र्थम् । यौश्च पृथिवी च दिवसृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ । 'छन्दसि दृष्टानुविधि' । 'द्या-
 चिदस्मै प्राथवी' । 'दिवसृथिव्याररति' इत्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति । ६२८ उपासो-
 पस । (३-३-३१) उपस्यब्दस्यापामादशा देवताद्वन्द्वे । उपासामूर्थम् । ६२९ मातर-
 पितरानुदीचाम् । (६-३-३२) मानरपितरो । उदीचा किम्-मातापितरौ ।

'देवताद्वन्द्वे च इयानङ्, आद्गुण । अद्वन्द्वी देवते अस्त्येत्याग्नेन्द्र । 'साम्य देवता'
 इत्यण् । आदिवृद्धि । अग्नेन्द्रद्वन्द्वस्योत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वाभावाद् 'इद्वृद्धौ' इति नति
 भाव । 'देवताद्वन्द्वे च इत्युभयपदवृद्धिमाशङ्क्याह—नेन्द्रस्येति । विष्णो नेति । विष्णु-
 शब्द पर अद्वेष्टिकारा नति वतव्यमित्यर्थ । आग्नावैष्णवमिति । अत्रिश्च विष्णुश्च अग्ना-
 विष्णु । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नाविष्णु देवते अस्त्येत्यर्थे 'साम्य देवता' इत्यण् ।
 आग्नावैष्णव इति । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धि । इत्वाभावादानटेव । दिवो द्यावा ।
 शेषपूरणेन सूत्र व्यापत्—देवताद्वन्द्व इति । द्यावाभूमी इति । यौश्च भूमिथेति
 विग्रह । द्यावाज्ञामा इति । 'द्यावाज्ञामा स्वमा अन्तविभाति' इति ऋचि पठिनमिदम् ।
 द्यावापृथिव्यारित्यर्थ । यौश्च क्षामा चेति विग्रह । क्षामाशब्दा भूमिपर्याया देव । तत्र
 द्वन्द्वे दिवा द्यावादेश । पष्ठधास्तु 'सुपा सुलुक्-' इति आदेश 'देवताद्वन्द्वे च' इति
 पूर्वोत्तरपदयोः प्रवृत्तिस्वर इति वदमाप्ये स्पष्टम् । दिवसश्च पृथिव्याम् । दिव इत्ये-
 येति । दिव इत्यनुबन्त एवत्यर्थ, स्वरितत्वादिति भाव । तर्हि चवारा व्यर्थ इत्यत्र
 आह—चादिति । तथा च दिव्शब्दस्य दिवमादेशा द्यावादेशश्च स्यात् पृथिवीशब्दे उत्तर-
 पदे पर देवताद्वन्द्वे इत्यर्थ । दिवसृथिव्या इत्यत्र सकारादकारस्याश्रव-
 णादिवमादेशस्य सकारान्तरत्वावस्यभावाद् आदेशे सकारादकारोच्चारणस्य वि-
 प्रयाजनमि यत् आह—आदेशोऽकारोच्चारणमिति । सामर्थ्यात् 'ससजुपा इ'
 इति एत्व नेति भाव । ननु 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी सन्मने' इत्यत्र दि-
 शब्दपृथिवीशब्दयोः कथं द्वन्द्वं ? कथं वा दिवा द्यावादेश ? उत्तरपदस्य चिद-
 स्मै इत्यनेन व्यवहितत्वादित्यत्र आह—छन्दसि दृष्टानुविधिरिति । 'भाष्य-
 वाक्यमनन् । वदे दृष्टानुसरणमित्यर्थ । यथा दृष्टं तथा प्रक्रिया कल्पनीयेति भाव ।
 पदकारा इति । 'दिवसृथिव्या' इत्यवग्रह विसर्गं पठन्ती यर्थ । पदकारा
 इत्यनेन पदधाठ्म्याभुनिकत्व सूचितम् । तथा च विसर्गपाठ प्रामादिक इति सूचि-
 तम्, अकारोच्चारणेन रत्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् । उपासोपसः । उपासामूर्थमिति ।

'मुनर्गोऽग्निनिविरते' इति न्यायान्नडात्वं न भवति इति भाव । आग्नावैष्णव-
 मिति । इत्वाभावादानटेव भवति । एत्वं मा भूदिति । अकारे सति सकारस्य
 धर्माणं भवति, तेन प्रयोगे विकारामावेऽनुमीयत इति भाव । विसर्गमिति ।

६३० द्वन्द्ववाच्युदपहान्तात्समाहारे । (५-४-१०६) चवर्गान्ताहपहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच्
स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । त्वक्सजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्वचम् ।
छत्रोपानहम् । समाहारे किम्-प्रावृट्छरदौ ।

इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

—०—

उषाश्च सूर्यश्चेति समाहारद्वन्द्वः । मातरपितराबुदीचाम् । उदीचां मते मातर-
पितराविति भवतीत्यर्थः । अत्र मातृशब्दस्थारङ्गदेशो निपात्यते । मातापितरा-
विति । अरङ्गभावे 'आनङ्गतः-' इत्यानङ् । द्वन्द्ववाच्युदपहान्तात्समाहारे । समासान्ताधिकारस्थं
तद्धिताधिकारस्थं चेदं सूत्रम् । टच्छ्यादिति । 'राजाहस्तस्त्रिम्यः-' इत्यतस्तदनु-
वृत्तिरिति भावः । वाक्त्वचमिति । वाक्च त्वक्च इति समाहारद्वन्द्वः । कुत्वस्या-
सिद्धत्वाच्चवर्गान्तत्वाट्टच् । एवं त्वक्सजमित्यत्रापि । त्वक्च सज्चेति विग्रहः ।
शमीदृषदमिति । शमी च दृषच्चेति विग्रहः । दकारान्तत्वाट्टच् । वाक्त्वच-
मिति । वाक्च त्विट् चेति विग्रहः । पान्तत्वाट्टच्, जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ।
छत्रोपानहमिति । छत्रं च उपानच्चेति विग्रहः । हान्तत्वाट्टच् । प्रावृट्छरदा-
विति । प्रावृट् च शरच्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वात्स टजिति भावः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां द्वन्द्वसमासनिरूपणम् ।

तथा च 'क्वचिद्विकारो न' इत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः । उषासासू-
र्यमिति । उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः । मातरपितरौ । मातृशब्दस्या-
रङ्गदेशो निपात्यते । द्वन्द्वान्तत्वाट्टच् । अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बु इति वर्गग्रहणस्य
प्रयोजनं ध्वनयति—त्वक्सजमिति । बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्सजम् । द्वन्द्वग्रह-
द्वन्द्वे तु वाक्त्वचसजम् ।

इति तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां द्वन्द्वप्रकरणम् ।

—:००००:—

अर्थरूपप्रकरणम् ॥ २१ ॥

अथैकशेष । 'मरुपाणाम्-' (सू १८८) । रामी रामा । 'विरुपाणामपि समानार्थानाम्' (वा ७४७) । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च—वक्रदण्णौ । कुटिलदण्डी । ९३१ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेद्वे विशेप । (१-२-६५) यूना सहोत्तौ गोत्र शिष्यते, गात्रयुवप्रत्ययमात्रकृत चेतयो वृत्स्न वैरूप्य स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्ध किम् । गर्गगार्ग्यायणी । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षण किम् । भागवित्तिभागवित्तिवौ । वृत्स्नम् किम् । गार्ग्यवात्स्न-

अथैकशेषो निरूप्यते—तदेव द्वन्द्वे निरूपिते तदपवादमकशेषप्रकरणमारमते—अर्थरूपेण इति । निरूप्यत इति शेषः । तत्रैकशेषमूत्राणि व्याचिरस्यामु पूर्वं व्याख्यानामपि सूत्र सन्दर्भशुद्धये आह—सरुपाणामिति । तदुदाहरणमपि स्मारयति—रामौ रामा इति । निरुपाणामिति । 'मरुपाणाम्-' इत्यनेन सूत्रेणायमदेशेऽपि शब्दैकरूप्ये एकशेष उक्तः, एकार्येकत्वे विरुपाणानप्यैकशेषो वनव्य इत्ययं । वक्रदण्डश्चेति । अत्र शब्दैकप्येऽप्ययैक्याद् अयतरः शिष्यत इति भावः । वृद्धो यूना । रूपतोऽयं तश्च भदेशेऽपि प्राप्स्यर्थमिदम् । यूनेति । 'जीवति तु वक्ष्ये युवा' इति वक्ष्यमाणयुवप्रत्ययान्तेनत्यर्थः । सहोक्ताविति । अध्याहारलक्षणमेतत् । गोत्रमिति । वृद्धशब्देन 'अपत्य पौत्रप्रसूनि गोत्रम्' इति सूत्रोक्तं गात्र निर्वचितम् । अपत्यमन्तरित वृद्धमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितत्वादिति भावः । गात्रप्रत्ययान्तमिति यावत् । न च 'गात्र यूना' इत्येव कृता न सूत्रितमिति वाच्यम्, अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणेन लौकिकं गात्र विवक्षितमिति सिद्धात्तनापनार्थत्वात् । शिष्यत इति । शेष इति कर्मणि घञन्तमनुवर्तत इति भावः । तल्लक्षण इति । स गोत्रप्रत्यया युवप्रत्ययश्च लक्षण निमित्त यत्वेति विग्रहः । विशेषो वैरूप्यम् । तथाच गात्रयुवप्रत्ययान्तयाविकरीषो वैरूप्यम्, तल्लक्षणश्चेद् गात्रयुवप्रत्ययनिमित्तकश्च दियर्थः । अयनिमित्तका न चेदित्यर्थं मिदं तदाह—गोत्रयुवेति । वृत्स्नमिति । एवकारलक्ष्यमिदम् । गार्ग्यश्चेति । गर्गस्य गात्रापय गार्ग्यं । गगादिभ्या यक् । गार्ग्यायण इति । गर्गस्य गोत्रापत्य गार्ग्यं । तस्यापत्य युवा गार्ग्यायण । 'यजिज्राश्च' इति षक् । गार्ग्याविति । अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गात्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यमिति गात्रप्रत्ययान्ता गार्ग्यशब्द शिष्यत इति भावः । गर्गगार्ग्यायणाविति । गर्गश्च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहः । अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य

द्वन्द्वपवादवेनाह—अथैकशेष इति । निरुपाणामिति । रूप्यत बोध्यत इति व्युत्पत्त्या मौनस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयाणि व्याख्यानामूत्राणरेव लभ्यु शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् । वृद्धो यूना । 'अपत्यमन्तरित वृद्धम्' इति पूर्वाचार्ये परिभाषितस्य पान्तिभुतगात्रापरपयासमेहं ग्रहणम्, वृद्धिमेत यूना साहचर्यात्तदा—गोत्र शिष्यत इति । 'गात्र यूना' इत्येव तु न सूत्रितम् । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गात्रग्रहणम्' इति सिद्धान्तेन प्रयोगस्यान्तरं, औत्तरिच

यनौ । ९३२ स्त्री पुंवच्च । (१-२-६६) यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने 'यन्नोश्च' (सू ११०८) इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

च युवप्रत्यय मात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावाच्चैकशेष इति भावः । गार्गीगार्ग्या-
विति । अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो
गार्ग्यशब्दो न शिष्यते, यूना सहोक्त्यभावादिर्न भावः । भागवित्तिभागवित्तिकाविति ।
भगवित्तस्य गात्रापत्यं भागवित्तिः । अत इत् । भागवित्ते. सौवीरस्थापत्य युवा कुत्सितो
भागवित्तिकः । 'वृद्धाठ्ठक् सौवीरेषु-' इति ठक् । अत्र भागवित्तिशब्दस्य भागवित्तिक-
शब्दस्य च न गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, कुत्सासौवीरत्वकृतस्यापि वैरूप्यस्य सत्त्वात् ।
अतो गोत्रप्रत्ययान्तो भागवित्तिशब्दो न शिष्यत इति भावः । गार्ग्यावात्स्यायनाविति ।
गर्गस्य गात्रापत्यं गार्ग्यं, वत्सस्य गात्रापत्यं वात्स्यं, गर्गादित्वाद्यत् । वत्सस्यापत्यं युवा
वात्स्यायनः । 'यन्नोश्च' इति फक् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्चेति विग्रहः । अत्र गार्ग्यशब्दस्य
वात्स्यायनशब्दस्य च न गात्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, प्रकृतिवैरूप्यस्य गोत्रयुवप्रत्यय-
मात्रकृतत्वाभावात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यत इति भावः । स्त्री पुंवच्च ।
वृद्धो यूनेत्यनुवर्तते । वृद्धेति स्त्रीलिङ्गेन विपरिणम्यते । तदाह—यूना सहोक्तौ वृद्धा
स्त्री शिष्यत इति । गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः शब्दः शिष्यत इति भावः ।
स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिकस्य सत्त्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनमिदम् । तदर्थं इति ।
तस्य शिष्यमाणस्य स्त्रीवाचकगोत्रप्रत्ययान्तस्यार्थः पुमानिव स्यादित्यर्थः । गार्गी
चेति । गर्गस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । गर्गादियन्नन्ताद् 'यन्नोश्च' इति डीप् । गार्ग्यायणौ
चेति । गर्गाद्यन्नन्ताद् यून्यपत्ये 'यन्नोश्च' इति फक् । गर्गा इति । अत्र
स्त्रीत्वकृतवैरूप्याधिक्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचको गार्गीशब्दः शिष्यते । स
पुंवत् । तर्हि यत् कुतो न श्रूयत इत्यत आह—अस्त्रियामिति । उपलक्षण-
मिदम् । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इत्यतः अस्त्रियामिति, तेनैवेति, बहुष्विति
चानुवर्तमाने सतीत्यर्थः । एतेन पुंवदित्यस्य प्रयोजनमुक्तम् । गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति
विग्रहस्तु न दक्षितः । तथा सति अवहुत्वाद् यनो लुगभावे सति पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च
रूपं तुल्यम्—गार्ग्याविति, तत्र पुंवत्त्वं निरर्थकं स्यात् । उदाहरणान्तरमाह—
दाक्षी चेति । दक्षस्य गोत्रापत्यं स्त्री दाक्षी । 'अत इत्' इतीजन्ताद् 'इतो
मनुष्यजतेः' इति डीप् । दाक्षायणश्चेति । दक्षस्यापत्यं पुमान् दाक्षि, तस्यापत्यं

युवेत्यत्र नैकशेषः । भागवित्तीति । भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्माद्युनि
'वृद्धाठ्ठक् सौवीरेषु बहुलम्' इति कुत्साया ठक् । इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते ।
न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् । गार्ग्यावात्स्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न
गोत्रादिकृतम् । स्त्री पुंवच्च । वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः ।
पुंवद्भावकृतवैरूप्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह—गार्गीगार्ग्यायणाविति ।
अनुवर्तमान इति । 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यतः 'पुंवत्' इत्यर्थातिदेशस्य फलमनेन

६३३ पुमान् स्त्रिया । (१-२-६७) स्त्रिया सहोक्तौ पुमान्छिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हसथ हंसी । ६३४ भ्रातृपुत्रौ स्वस्रुदुहितृभ्याम् । (१-२-६८) भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । युवा दाशायण. 'यजिजोश्चेति' फक् । दाशी च दाशायणश्चेति विग्रहे दाशीशब्द-

शिष्यते । तस्य पुंवत्त्वे सति डीपो निवृत्तौ दाक्षिशब्दान् प्रथमाद्विवचने दाक्षी इति भवति । अत्र तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च भागवित्त्वी भागवित्त्वि-
कथ, गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यत्र न भवति । पुमान्स्त्रिया । तल्लक्षण एवेति । 'वृद्धो यूना-' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भाव । हंसी चेति । अत्र पुंस्त्वस्त्रीत्वमात्रकृत-
वैरूप्यात् पुल्लिङ्गो हंसशब्द शिष्यते । स्त्रीत्वपुंस्त्वकृतवैरूप्यादेव 'मरूपाणाम्-' इत्यस्या-
प्राप्तिः । मातृमातरावित्यत्र जननीवाचकपरिच्छेत्वाचकमातृशब्दयोस्तु नायमेकशेष ।
एकविभक्तौ सरूपाणामित्यनुवच्यं एकविभक्तौ सरूपाणा स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरकृतवैरूप्य-
रहितानामित्याश्रयणात् । इह च मातरावित्यत्र 'अष्टुन-' इति दीर्घतदभावाभ्यामपि
वैरूप्यात् । अत एव हसथ वरटा चेत्यत्रापि नेत्यलम् । भ्रातृपुत्रौ । स्वस्रुदुहि-
तृभ्या सहोक्तौ क्रमाद् भ्रातृपुत्रौ शिष्येते । स्वरूपतोऽपि वैरूप्यादप्राप्तौ वचनम् ।

दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाल्लुङ् न स्यात् । 'गर्गन्विस्य' इत्यत्र नत्व च सिद्धम् ।
रूपातिदेशे तु नैतत्सिद्धयेन, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः । 'वृद्धो यूना-' इत्याद्य-
नुवर्तनानेह—गार्गी च वात्स्यायनौ च । पुमान्स्त्रिया । 'वृद्धो यूना-' इति निवृत्तम् ।
'सरूपाणाम्' इति त्वनुवर्तते, 'भ्रातृपुत्रौ-' इत्युत्तरसूत्रारम्भात् । 'तत्र हंसथ वरटा च'
इत्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुं-
स्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् । स्यादेतत्—गौरियं गोश्चाय तयो सहाक्तौ 'एतौ गावौ' इति निय-
मतो न स्यात्, तल्लक्षणविशेषाभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा 'सरूपाणाम्-'
इत्येकशेषोऽनियमेन स्यात् । अत्राहुः—तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यात्तत्र दाप इति । 'इन्द्रे-
न्द्राण्यौ' इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयांगकृतविशेषस्य सद्भावात् । स्या-
देतत्—'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं तत्कथं मंगच्छताम् ।
'त्यदादितः शेषे पुनपुंमकत्—' इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि 'एतौ गावौ'
इति नियमतः प्रयोग सिद्धयत्येवेति चेत्—अत्र केचित्—दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । 'नीलौ
गावौ' इति नियमतो न स्यादित्युदाहर्तव्यम् । अथवा, एतच्छब्दोऽत्रान्त कर्तुंस्वाची । एतथ
एता च एतौ गावौ—कर्तुरी गावौ, 'मरूपाणाम्-' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु 'एते गावौ' इत्यपि
स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः, तदपरे न क्षमन्ते । 'त्यदादितः शेषे-' इति
नियमाप्रवृत्तावपि 'पुमान्स्त्रिया' इति नियमप्रवृत्त्या 'नीलौ गावौ' 'एतौ गावौ' इति नियमतः
सिद्धयत्येवेति । अत्र वदान्त—'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्' इत्येतन्न्यायसिद्धमेव
वचनम् । 'विशेष्ये यत्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपि' इति सर्वसंमनत्वान्, एवं च द्वन्द्व-
तत्पुरुषविशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेष्वपि 'एतौ' इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे-' इत्यादि-
नियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे 'एते' इति

६३५ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । (१-२-६९) अक्लीवेन सहोक्तौ क्लीवं शिष्यते, तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लं । तानीमानि शुक्लानि । ९३६ पिता मात्रा । (१-२-७०) मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ—मातापितरौ वा । ६३७ श्वशुरः श्वश्र्वा । (१-२-७१) श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रून् श्वशुरश्च

नपुंसकम् । अन्यतरस्याग्रहणम् एकवदित्यनेनैवान्वेति, आनन्तर्यात्, नत्वेकशेषेणेत्याह— तच्चेति । तल्लक्षण एवेति । नपुंसकत्वानपुंसकत्वमात्रकृतवैरूप्यं चेदित्यर्थः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रमिति । पटशब्दसमभिव्याहारात् शुक्लशब्दः पुंलिङ्गः, शाटीशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीलिङ्गः, वस्त्रशब्दसमभिव्याहारे तु नपुंसकलिङ्गः, 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्धति' इत्यमरोक्तेरिति भावः । तच्च सा च इदं च तत् । अयं च इयं च इदं च इदम् । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लम् । अत्र नपुंसकाभ्येव शिष्यन्ते एकवच्च भवन्ति । तानीमानि शुक्लानीति । नपुंसकत्वे एकशेषे सति एकवत्त्वाभावे रूपाणि । न चेतरेतरयोगविवक्षायां द्विवहुवचनान्तयोः, समाहारद्वन्द्वविवक्षायामेकवचनस्य च सिद्धत्वाद् एकवदिति व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एवैकशेषप्रकरणस्य समाहारेऽप्रवृत्तिज्ञापनात् । तेन ओदनश्च ओदनं च तयोः समाहारे ओदनमिति न भवति । ओदनशब्दो ह्यर्वादिः । ओदनश्च ओदनं चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि ओदनमिति न भवति, अनभिधानात् । एवं च क्वचिदनभिधानस्यावश्याश्रयणीयतया द्वन्द्वमात्रस्यैकशेष-चिपधेऽनभिधानमाश्रित्य एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वं चाश्रित्य एकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । पिता मात्रा । 'पुमान् स्त्रिया' इत्यत्र सरूपाणामित्यनुवृत्तेरप्राप्ता-विदं वचनं विकल्पार्थं च । मातापितराविति । 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृत्या मातुरभ्यांहितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ्गतः' इत्यानङ् । श्वशुरः श्वश्र्वा । श्वश्रूश्च श्वशुराविति । श्वश्र्वा अपि मातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यांहितत्वम् । 'श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः । इह तल्लक्षणग्रहणानुवृत्तिः स्पष्टार्था,

स्यादेवेति 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक् । नपुंसकमन । अन्यतरस्याग्रहणम् 'एकवच्च' इत्यनेनैवानन्तर्यात्संबध्यते, न त्वेकशेषे-णेत्याशयेनाह—क्लीवं शिष्यते तच्च वा एकवदिति । अनपुंसकेनेति किम्, शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । अत्र 'एकवच्च' इति न भवति । 'अस्य' ग्रहणम् 'अस्यैवैक-शेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेत' इत्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्कयेत् । शुक्लः पट इत्यादि । 'शुक्लः शुक्ला शुक्लम्' इत्येव विग्रहः, 'पटः पटी' इत्यादिप्रदर्शनं तु शुक्लशब्दस्य गुणिलिङ्गत्वस्फोरणाय । पिता मात्रा । श्वशुरः श्वश्र्वा । नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थम्, पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रूश्च श्वशुरयो-र्लक्षणाया वीवसंभवात् । न च 'सरूपाणाम्' इत्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्व-निवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम्, पक्षे तस्यापीष्टत्वादिति चेत्—अत्राहः—पितृ-

द्वशुरौ—द्वश्रूद्वशुरौ वा । ९३८ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । (१-२-७२)
 सर्वै. सहोत्तौ त्यदादीनि कियं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । 'त्यदादीना नियः
 सहोत्तौ यत्परं तच्छिष्यन्ते' (वा ८०१) स च यश्च यौ (सा च या च ये) ।
 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति भाष्यम् । स च यश्च तौ । 'त्यदादित् शेषे पुत्र-
 पुंसकतो लिङ्गवचनानि' (वा ७९९) । स च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च
 यत्तदत्ता च तानि । पुत्रपुंसकयास्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यन्ते । तच्च देवदत्तश्च ते ।
 'अद्वन्द्वदत्तत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्' (वा ८००) । कुक्कुटमयूयाविमे ।
 मयूरीकुक्कुटाविनौ । तच्च सा च अर्धपिप्पत्यौ ते । ९३९ भ्रान्त्यपशुसङ्घेष्व-

'स्वशुर स्वश्रू' इति शब्दग्रहणात् । त्यदादीनि । सर्वैरिति । त्यदादिभिरितरैश्चे-
 त्यर्थं । ताविति । अत्र देवदत्तशब्दो निवर्तते । तच्छब्दस्तु शिष्यते । तद्देवदत्ताविति न
 भवति । सर्वे किम् ? प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरैव सहात्तावित्यर्थो मा भूदित्येतदर्थम् । त्यदा-
 दीना मिथ इति । भाष्ये स्थितमेतत् । तत् परमिति । त्यदादिगणे यत् परं पठितं
 तच्छिष्यन् इत्यर्थं, शब्दपरविप्रतिषेवाश्रयणादिति भावः । स च यश्च यौ, सा च या
 च ये इति । त्यदादिगणेषु च्छब्दस्य तच्छब्दाद्दूर्ध्वं पाठान् परत्वान् मएव शिष्यत इति भावः ।
 पूर्वशेषोऽपीति । परशब्दस्त्वृत्पाचित्वात् क्वचित्पूर्वमपि शिष्यत इति भावः । अत्र
 'द्विपर्यन्तान्' इति न भवति । अहं च भवाश्चावमिति भाष्योक्तेः । त्यदादित् इति ।
 आद्यादित्वात् षष्ठ्यर्थे तसि । त्यदादीना स्त्रीशेषेऽपि सहविवक्षितेषु यः पुमान्, यश्च नपुंसकम्,
 तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीत्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायांमर्यात्त्यदादीन्त्येव सम्बन्ध्यते ।
 सा च देवदत्तश्च ताविति । तत्र तच्छब्दः शिष्यते समभिव्याहृतदेवदत्त-
 शब्दलिङ्गश्च । देवदत्तशब्दस्तु निवर्तते एव । पुत्रपुंसकयोरिति । सहोत्तानिति
 शेषः । परत्वादिति । पुंसपुंसकतो लिङ्गवचनानीत्यत्र पुंसपेक्षया नपुंसकस्य पाठन
 परत्वावगमादित्यर्थः । अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वत्पुरुषविशेषणानां त्यदादीना स्त्रीशेषे 'त्यदा-
 दित्. शेषे पुंसपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इत्येतन्न भवतीत्यर्थः । द्वन्द्व उदाहरति—
 कुक्कुटमयूयाविमे इति । अयं च इयं च इमे इत्यत्र 'त्यदादित् शेषे' इति पुत्रिङ्ग-
 त्वं न भवति, किन्तु विशेष्यनिष्पन्नं च । यद्यपि द्वन्द्वे उभयपदार्थप्रधानत्वाद् उभयमपि

द्वन्द्वशब्दयोरिव मातृद्वन्द्वशब्दयोः केवलयोस्तद्विषये प्रदीपं वारयितुमारम्भणीयमेव
 सूत्रद्वयम्, अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिनि । मातापितराविति ।
 'पितृदंशरणं माना गौरवेणानिरिच्यते' इति स्मृतेर्मानुरम्याहित्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ्
 ऋत -' इत्यानङ् । श्वश्रूश्चशुराविति । 'स्वश्रू पूर्वजपत्नी च मातृनुत्या प्रकीर्तिता'
 इति स्मृतेः, स्वश्रूवा अम्याहित्वात्पूर्वनिपातः । त्यदादीनि सर्वै. । सर्वै. किम्,
 त्यदादिभिन्नैरपि महोत्तौ यथा स्थान् । प्रत्यासत्त्या 'त्यदादिभिरैव सहोत्तौ' इत्यर्थो
 मा भूत् । यत्परमिति । शब्दपरप्रतिषेवादिनि भावः । त्यदादित् इति ।
 आद्यादित्वात्तमि । 'त्यदादीना शेषे महं विवक्षिते यः पुमान्, यश्च नपुंसकम्, तद्वशेन
 लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति' इति वाच्यमित्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायांमर्यात्त्यदादीन्त्येव ।

तरुणेपु स्त्री । (१-२-७३) एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । 'पुमान् स्त्रिया' (सू ९३३) इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्य इति किम् । रुव इमे ।

विशेष्यम्, तथापि परवल्लिङ्गम्' इति परपदलिङ्गत्वात्तदधीनतैव विशेषणस्येति बोध्यम् । नच अयं च इयं च इत्यत्र स्त्रीशेष एव न भवति, 'पुमान् स्त्रिया' इत्युक्तत्वात् । अतः पुंनपुंसकतः लिङ्गविधेः प्रसक्तिः कथमिति वाच्यम्, 'परवल्लिङ्गम्' इति हि द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गविधिः । अतः द्वन्द्वविशेषणस्य तत्पुरुषविशेषणस्य चानुप्रयोगे तदेव लिङ्गमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । ततश्च 'कुक्कुटमयूयाविमे' इति उदाहरणे अयं च इयं च इति विग्रहे 'पुमान् स्त्रिया' इति पुंशेषेऽपि 'परवल्लिङ्गम्' इति विशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वे सति तस्य 'त्यदादितः' इति पुंस्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यत इति नानुपपत्तिः । क्वचिन्मूलपुस्तकेषु तु मयूरीकुक्कुटाविमावित्यपि दृश्यते । तत्तु प्रकृतानुपयुक्तम्, अत्र मयूरीकुक्कुटाविति द्वन्द्वार्थस्य पुंलिङ्गतया इयं चायं च इमाविति तद्विशेषणस्यानुप्रयुज्यमानस्यापि 'पुमान् स्त्रिया' इति परिशिष्टस्य पुंलिङ्गस्य इदमशब्दस्य स्त्रीत्वाप्रसक्त्या तत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंस्त्वविधेरप्रवृत्तत्वेन 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्' इति निषेधस्यानुपयोगात् । तत्पुरुषे उदाहरति—तच्चचेति । पिप्पल्या अर्धम् अर्धपिप्पली । 'अर्धं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अर्धपिप्पली च पिप्पल्यर्धं च अर्धपिप्पल्यौ । तच्च सा च ते । तत्र पिप्पल्यर्धशब्दविशेष्याभिप्रायं तदिति नपुंसकत्वम् । सेति स्त्रीत्वं तु अर्धपिप्पलीति विशेष्याभिप्रायम् । अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्यस्य नैव प्रसक्तिः । किन्तु 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवत्' इति नपुंसकं शिष्टम् । तत्र 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । तस्य स्त्रीलिङ्गतया तद्विशेषणस्यापि 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । तस्य 'त्यदादितः शेषे' इति नपुंसकत्वं प्राप्तं निषिध्यते । एवं च ते इति स्त्रीलिङ्गमेव सिध्यति । यद्यपि स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा ते इति द्विवचनस्य न कोऽपि विशेषः तथाप्यर्धपिप्पल्यस्ताः इत्युदाहार्यम् । तच्च तच्च सा चेति विग्रहः । ग्राम्यपशु । एष्विति । तरुणभिन्नेषु ग्राम्याणां पशूना संश्लेष्यार्थः । इह अनपुंसकेनेत्यनुवर्तनादाह—पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवाद इति । गोश्च गौश्च गौश्च इति पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गेषु गोशब्देषु सहविवक्षितेषु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येतदवाधित्वा स्त्री शिष्यत इति भावः । ननु स्त्रीशेषे पुंशेषे वा न

अस्यापवादमाह—अद्वन्द्वेति । द्वन्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः । नन्वेवं 'कुक्कुटमयूया' इत्यत्र उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वाद् विशेष्यनिघ्नतायामपि 'कुक्कुटमयूयाविमे' इति नियमतो न स्यादिति चेत्—अत्र नव्याः—'परवल्लिङ्गम्' इत्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्परपदलिङ्गवत्त्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तल्लिङ्गाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न काचिदनुपपत्तिरिति । मयूरीकुक्कुटाविमाविति । प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसङ्गादुक्तम् । तच्चचेति । पिप्पल्यर्धम् । सा चेति । अर्धपिप्पली । तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति—अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः 'ते' इति प्रयोगः, तथापि 'तच्च तच्च सा च अर्धपिप्पल्यस्ताः' इत्याद्युदाहरणमूलम् । ग्राम्य । ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामाद्यखनौ' इति यः । लिङ्गद्वयेऽपि 'गावः' इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फल-

पशुग्रहणं किम् ब्राह्मणा इम । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । अनरणेषु किम् ।
वत्सा इमे । 'अनकशफष्विति वाच्यम्' (वा ८०५) । अश्वा इमे । इह सर्व-
शैकरोपे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद् द्वन्द्वा न । तेन शिरसी शिरासि इत्यादौ समासस्ये-
त्यन्तोदात्त प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावश्च न । पशानो पश्यान् इत्यादौ समासान्ता न ।
इत्येकरोपप्रकरणम् ।

— ० —

कोऽपि रूपभेद इत्यत आह—इमा इति । अनुप्रयोगे रूपभेद फलमिति भावः ।
'त्यदादिन शेषे' इति न भवति, 'गाव इमा' इति भाष्यप्रयोगादित्याह । स्व इमे
इति । ररु कृष्णास्यो भृग । अग्राम्यपशुत्वान् स्त्री शिष्यते । किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येक-
शेषः । तन्धानुप्रयोगे इमे इति पुलिङ्गत्वमेव । ब्राह्मणा इमे इति । ब्राह्मणी च ब्राह्मणा-
एवेति विग्रहः अपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते । किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकरोपः । अन्यथा ब्राह्मण्य
इमा इति स्यात् । एतौ गावाविति । छात्रिङ्गपुलिङ्गयो महाकौ अमंघत्वान्न स्त्री
शिष्यते । सघशब्दा हि बहूना ममुदाये वर्तते, अन्यथा एकरोपस्यानेकविषयत्वादेवानकपरिग्रह
सिद्धे किं तेनानि भावः । स्त्रीशेषे तु एते इति अनुप्रयोगे रूप स्यात् । वत्सा इमे इति ।
वत्साश्च वत्साश्च इति विग्रहः । तरुणत्वान्न स्त्री शिष्यते । अन्यथा वत्सा इमा इत्यनुप्रयोगः
स्यात् । अनेकशफेष्विति वाच्यम् । वार्तिकमिदम् एकशफा अश्वादयः, तेषा महाकौ
ग्राम्यपश्विति न भवति । अश्वा इमे इति । एकशफत्वान्न स्त्री शिष्यते । तन्धा
नुप्रयोगे पुलिङ्गत्वमिति भावः । ननु 'सरूपाणाम्' इति मूत्रे 'निष्ययुतत्रंस्वोर्नप्रद्वन्द्वे'
इत्यत द्वन्द्वग्रहणानुवृत्त्या द्वन्द्वे एकरोप इति भाष्यात् कृते द्वन्द्वे एकरोप स्यामइत्यत
आह—इहेति । इहोदाहृतेषु एरुशेषविषयेषु सर्वत्र प्रसक्त द्वन्द्वमनवकाशवादेकरोपा
भावते । कृते त्वेकरोपेऽनेकभावाद् द्वन्द्वान्तरं नत्यर्थः । द्वन्द्वममामे एकरोप इति भाष्य
तु द्वन्द्वे प्रसक्ते सहविवक्षायामकशेष इति व्याख्येयम् । ननु कृत एव द्वन्द्वे एकरोपो
भवतु, ना हानिरित्यर्थः आह—तेनेति । द्वन्द्वान्तरं प्रागेवैकरोपाश्रयणेन अर्थः । कृत
द्वन्द्व एकरोपाम्युपगमे शिरसी इति दिक्चन शिरासीति वदुक्चन च सामास्येत्यन्तो-

माह—इमा इति । एत च 'इमे च इमाश्च इमा' इति स्त्रीलिङ्गशेष एव भवति,
न त्वत्र 'त्यदादिन शेषे पुनपुसक्तो लिङ्गवचनानि' इति पुलिङ्गशेषः । 'गाव इमा'
इति भाष्यादाहरणादित्येके । अये तु ग्राम्याणामङ्गविषयत्वाविशेषाद् 'गाव इतिवत्
'इमा' इति च स्त्रीलिङ्गशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याह । एतौ गावा-
विति । एकरोपस्यानेकविषयत्वादेवानकपरिग्रहः सिद्धे मङ्गग्रहणमामर्ष्याद्बहूना ममुदायो
ऽत्र गृह्यत इति भावः । एकरुशेषे कृत इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपशुत्वान्तरङ्गत्वा-
दिनि भावः । नन्व विषयभेदाद् 'द्वन्द्वान्तराद् एकरोपः' इत्युद्घाप कथं प्रवर्तत इति
चेत्—अत्राहु—यद्येकरोपा न स्यात्, तर्हि विभक्तानुत्पत्त्यमानाया द्वन्द्व म्यात्,
कृते त्वेकरुशेषे म न भवतीति तार्किका प्राप्तिमादायापवादोद्घाप इति । द्वन्द्वो नेति ।
एतेन 'कृतद्वन्द्वानामकशेषः' इति भ्रमा निरम्भः । न च तथैवास्तु, फरे विशेष-

अथ सर्वसमासशेषप्रकरणम् । २२ ।

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं

दात्तः स्यात्, प्राप्यङ्गत्वात् 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिना 'एकवद्भावश्च स्यादित्यर्थः ।
आदिना शिरोभ्यां शिरोभिरित्यादि संग्रहः । पन्थानाविति । द्वन्द्वे कृते एकशेषा-
म्युपगमे पन्थानौ, पन्थानः, पथिभ्याम् पथिभिः इत्यादौ 'ऋक्प्' इत्यप्रत्ययः समासान्तः
स्यादिति भावः । नचात्र 'इतोऽसर्वनाम' इति सर्वनामस्थाने परेऽकारविधानाल्लिङ्गात्
समासान्तः सुपरिहरः । 'इतोऽ्' इत्युक्तेऽपि सावित्यनुवर्त्यं पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम्,
'पथो विभापा' इति समासान्ताभावे अपन्थानावित्यादौ 'इतोऽ्' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
वालमनोरमयाम् एकशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

—०००—

अथ प्रसङ्गात् सर्वसमासोपयुक्तं प्रकीर्णकं प्रकरणमारभते—कृत्तद्धितेति ।
कृन्ताः तद्धितघटिताः समासा एकशेषाः सनादिप्रत्ययान्तधातवश्चेति वृत्तयः पञ्च-
विधा इत्यर्थः । वृत्तिसामान्यलक्षणमाह—परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । 'समर्थः
पदविधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितमेतत् । अभिधानमिति करणे ल्युट् । सामान्ये
नपुंसकम् । विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः अन्यः योज्यं विशिष्टैकार्थः तत्प्रति-
नादिका वृत्तिरित्यर्थः । प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन प्रथमविगृहीतानां पदानां
समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादिका वृत्तिरिति यावत् । समुदायशक्तिश्च 'समर्थः
पदविधिः' इति परिभाषया लभ्या । तत्र समासतद्धितयोः पदविधित्वं । स्पष्टमेव,
'मुष्मुपा' इत्यनुवर्त्यं समासविधानात्, सुवन्तात्तद्धितोत्पत्तेः वक्ष्यमाणत्वात् । कृतमपि
केपाचित् 'कर्मण्यण्' इति उपपदनिमित्तकानां पदविधित्वमस्त्येव । 'सुप आत्मनः
व्यच्' इत्यादीनामपि पदविधित्वमस्त्येव । एकशेषविधावपि द्वन्द्व इत्यनुवृत्तेः द्वन्द्वः

भावादिति वाच्यमित्याह—तेनेति । पन्थानाविति । नचात्र 'इतोऽसर्व-
नामस्थाने' इति लिङ्गात्समासान्तः सुपरिहरः, 'इतोऽ्' इत्युक्तेऽपि 'सौ' इत्यनुवृत्त्या ;
'पन्थाः' इतिसिद्धेरिति वाच्यम् । 'पथो विभापा' इति समासान्ताभावे 'अपन्थानौ'
इत्यादौ 'इतोऽ्' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ।

इति तत्त्वबोधिण्याम् एकशेष प्रकरणम् ।

—०००—

प्रसंगादाह—कृत्तद्धितेत्यादि । पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां 'वृत्तिः' इति पूर्वा-
चार्याणां संज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः । तल्लक्षणमाह—परार्थेति । प्रत्ययान्तभविनापर-
पदार्थान्तभविन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः स चाभिधीयते येन तत्परार्था-

वति । वृत्त्ययविनाशक वाक्य विग्रह । स द्विविधः । लौकिकाऽनीकिकस्य । परिनिष्ठितत्वात्माधुलीकिक । प्रयोगानर्होऽनाधुरलौकिकः । यथा राज्ञ पुत्र्यः, राजन् अस् पुत्र्य सु इति । अत्रिग्रहा नित्यसमास, अस्वपदविग्रहा वा । समासदत्तुविध इति तु प्रायावादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिवन्द्ववाधिवार-
बहिर्भूतानामपि 'सह सुपा' (सू ६४९) इति समासविधानात् । पूर्वपदार्थ-
प्रधानाऽव्ययीभावात्, उत्तरपदाथप्रधानस्तत्पुरुष, अथपदार्थप्रधाना बहुव्रीहि,
उभयपदार्थप्रधाना द्वन्द्व, इत्यपि प्राचा वादः प्रायोऽभिप्रायः । सूत्रप्रति-
उन्मत्तगङ्गम् इत्याद्यव्ययीभाव अतिमात्रादौ तत्पुरुषे, दिवना इत्यादिबहुव्रीहौ,

विषये तद्विधानाद् एकार्थीभावाऽव्ययव इति मञ्जूपादौ विस्तरः । वृत्त्यर्थोऽयमधिक्यमिति ।
यद्यपि वृत्तावत्र सन्नुदायशक्त्या विशिष्टैकाथप्रतिपादकता, ननु वाक्ये इति समर्थसूत्रे भाव्ये
प्रपञ्चितम् । तथापि मन्माम्भक्तियाग्यविभक्तय तपदाना पृथक्प्रयुज्यमानाना सन्तुहा विग्रह-
वाक्यमिति वाध्यम् । परिनिष्ठितत्वादिति । व्याकरणसंस्कृतत्वादित्यर्थः । प्रयोगानर्ह-
इति । व्याकरणसंस्कृतत्वाभावादित्यर्थः । यद्येयुदाहरणप्रदर्शनं । राज्ञ पुत्र्य इति । लौकिक-
विग्रहवाक्यमिति शेषः । राजन् अस् पुत्र्य सु इति । अलौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः ।
अत्रिग्रहो नित्यसमास इति । लौकिकविग्रहवाक्यरहित इत्यर्थः । समासस्य नित्यत्वादिति
भावः । अस्वपदेति । समस्यमानपदसमानार्थकपदान्तरकृतविग्रहा वा नित्यसमास
इत्यर्थः । सजाविपथममाम तु वास्यन सनानवगमेऽपि वृत्तियत्कपदनापनाय
ममस्यमानपदार्थवाचकवाक्यप्रयोगा भवत्येव । तत्र समाननिष्ठत्वशदन्तु वाक्यस्य
वतिसमनार्थकत्वाभावाद् गौण इत्याह । चतुर्विध इति । अव्ययीभाव, तत्पुरुष,
बहुव्रीहि, द्वन्द्वश्चेति चतुर्विध इत्यर्थः । प्रायोवाद् इति । प्रायस् इत्यव्यय
वाहृत्वे । वाहृत्याभिप्रायकश्च तस्य चानुविध्यप्रवाद इत्यर्थः । कुत दयत आह—
अव्ययीभावेति । बहिर्भूतानामपीति । ममानानामिति शेषः । प्रायोऽभि-
प्राय इति । वाहृत्यन्तार्थक इत्यर्थः । सूत्रप्रतीतिः । इह द्वन्द्व चेत्यनन्तर
श्रुतमभावादिति पदम् अव्ययीभाव इत्यनन्तर, तत्पुरुषे इत्यनन्तर, बहुव्रीहावित्यनन्तर
चान्वति । सूत्रप्रतीत्यव्ययीभाव उत्तरपदाथप्रधानतया, उन्मत्तगङ्ग देश, लोहितगङ्ग
देश, इत्यव्ययीभावज्यपदार्थप्रधानतया पूर्वपदार्थप्राधायाभावादित्यर्थः । अतिमात्रादौ
तत्पुरुषे पूर्वपदाथप्रधानतया उत्तरपदाथप्राधायाभावादित्यर्थः । द्विशा इति बहुव्रीहौ
उभयपदाथप्रधानतयाऽव्ययप्राधायाभावादित्यर्थः । दन्ताष्टमित्यादिद्वन्द्व ममाहार-

भिधानम् । अह एव निष्ठन् वृत्तिर्न भवति । तत्रैकार्थीभावान्भ्युपगमात् । अथवा
'मृदु पचति' इत्यादौ ष्ट मृदुत्वान्वया न स्यात् 'मविशेषणाना वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य
च विशेषणशाना न' इत्यभ्युपगमादित्येके । समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह—'परस्य शब्दस्य
याऽर्षस्तस्याभिधान शब्दान्तरण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुत्र्य इत्यत्र
राजशब्दान् वाक्यावस्थापामनुत्त पुरुषार्थनिश्चयते' इति । अत्रिग्रह इति ।
लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः । अस्वपदेति । समस्यमानयानत्वादिति इत्यर्थः ।

दन्तोष्ठम् इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहोरेव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किं च ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुवन्तेनेति विज्ञेयः समासः पङ्क्तिवो ब्रुवैः ॥

सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूपयत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना, कटप्रूः, अजस्रम् । तिङां, तिङा, पिवतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा ।

स्यैव प्रधानतया उभयपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारय इति । 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इत्युक्तेरिति भावः । तद्विशेषो द्विगुरिति । कर्मधारयविशेष इत्यर्थः । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यादिरिति भावः । अनेकपदत्वमिति । द्वित्रिचतुरादिपदकत्वमित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिगतस्यानेकग्रहणस्य द्वन्द्वविधानप्यनुवृत्तेरिति भावः । क्वचिदेवेति । द्वयहजात इत्यादावित्यर्थः । इत्युक्तमिति । भाष्यादाविति शेषः । किंचेति । अव्ययमिदं विशेषान्तरप्रदर्शने । सुपां सुपेति । सुवन्तानां सुवन्तेन तिङन्तेन प्रातिपदिकेन धातुना च समासः । अथेति पूर्ववाक्यव्यवच्छेदे । तिङामिति । तिङन्तानां तिङन्तेन सुवन्तेन च समास इत्येवं पङ्क्तिवः समासो ज्ञेय इत्यर्थः । सुपेति । सुपेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । राजपुरुष इति । राज इत्यस्य पष्ठयन्तस्य पुरुष इति सुवन्तेन समासः । तिङेति । सुपां तिङेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पर्यभूपयदिति । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् परीति सुवन्तस्य तिङन्तेन समासः नाम्नेति । सुपां प्रातिपदिकेन समास उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । कुम्भकार इति । 'उपपदमतिङ्' इति कुम्भस्येति पष्ठयन्तस्य कारेति प्रादिपदिकेन समासः, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तोः इत्युक्तेरिति भावः । धातुनेति सुपां धातुना समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । कटप्रूरिति । 'क्विव्वचिप्रच्छयायतस्तुकट-प्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति वार्तिकेन 'प्रु गतौ' इति धातुना समासो निपातितः नतु तिङन्तेनोपपदसमास इति भ्रमितव्यम्, क्विद्विधाविह सप्तमीनिर्देशाभावेन उपपदत्वाभावान् । अथ सुपां धातुनोदाहरणान्तरमाह—अजस्रमिति । 'नमिकम्पिस्म्यजसकमिहिस-दीपो रः' इति सूत्रे रप्रत्ययविधौ जसधातुना सह नञ्समासो निपातितः । तिङां तिङेति । समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पिवतखादतेति । मयूरव्यंसका-दित्वात् तिङन्तस्य तिङन्तेन समासः । तिङां सुपेति । समासे उदाहरणं वक्ष्यत

द्वन्द्वबहुव्रीहोरेवेति । अनेकग्रहणतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं तयोरेव संभवतीति भावः । क्वचिदेवेति । द्वयहजात इत्यादौ । नाम्नेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः । कुम्भकार इति । अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपपदसमासः । कटप्रूः । अजस्र-मिति । 'क्विव्वचिप्रच्छि—' इति वार्तिके 'नमिकम्पि—' इति सूत्रे च 'कटप्रूः'

वृन्त विचक्षणोति यस्या क्रियाया ना वृन्तविचक्षणा । एहीडादयोज्यपदार्थे ई मयुरव्यसकादौ पाठात्ममास ।

इति सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

अथ सर्वसमासान्तप्रकरणम् । २३ ।

१.४० ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे । (५—४—७४) अ अनक्षे इति च्छेदः ।
ऋगाग्रन्म्य ममामस्य अप्रत्ययाज्जावयव स्यात्, अक्षे या ध्रुस्तदन्तस्य तु न ।

इत्यर्थः । वृन्तविचक्षणेति । ह विचक्षण वृन्त लिङ्घीत्यर्थः । इह तिङन्तस्य मुवन्तेन
समाम वथमित्यन आह एहीडादय इति । अत्र सुपा तिङ्घेत्यनेव तिङा मुवन्तेने यस्यापि
ग्रहणान् समासस्य पङ्क्तिवत्त्व चिन्त्यम् । पञ्चविधत्वमत्र युक्तम् उभयत्रापि मुप्तिद्विटित्वा-
विशेषादियाद् । अन्ये तु सुपा तिङ्घेत्यनेन मुवन्तपूर्वपदकतिङन्तात्तरपदकसमासस्य
ग्रहणम् । तिङा मुवन्तेनेत्यनेन तु तिङन्तपूर्वपदकमुवन्तात्तरपदकसमासस्य
ग्रहणमित्याह ।

इति श्रीब्रामुदेवदीपितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया

बालमनारमाया सर्वसमासशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सर्वसमासाधारणसमासान्ता निरूप्यन्ते—ऋक्पूरब्धूः । छेद इति ।
मूत्रे अ इति लुप्तप्रथमान्निर्देश इति भावः । समासान्ता इत्यधिकृतम् । ऋगादिभि
समासा विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—ऋगाद्यन्तस्येति । ऋक्, पुर, अ, अ,
धुर्, पथिन् एतदन्तस्येत्यर्थः । अप्रत्यय इति । अकारामकप्रत्यय इत्यर्थः ।
अक्षे या धूरिति । अक्षसवन्निनी या धूरित्यर्थः मूत्रे सवन्निनोऽधिकरणत्व-
विवक्षया अनक्षे इति मप्तमी । अनक्षे इति च ध्रुशब्देनैव भव्यते, अयैरम्भवादिति
'अनक्षम्' इति निपातनादानुना ममाम । पिवतरयादतेति । 'आख्यातमाख्यातेन—' इति
मयुरव्यसकादौ पाठात्ममास ।

इति तत्त्ववाचिन्या सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

ऋक्पूरब्धूः । 'अ' इति लुप्तप्रथमैकवचनान्त, 'समासान्ता' इति त्वनिक्रियत
तदाह—समासम्याप्रत्ययोऽन्तावयव इति । 'अनक्षे' इत्येतन् सामान्यत
श्रुतमपि ध्रुवैव सवन्त्येन मामख्यात्, नान्येरित्याराधेन ध्याचष्टे—अक्षे या धूरिति ।
तदन्तम्य तु नेति । मूत्रे मन्त्रनिनाऽधिकरणविवक्षया मप्तमी । तेन अन-
सवन्त्येनो मास्मन्तस्य नेत्यर्थः । यद्यत्र 'अक्षे पूर्वपदे न' इति व्याख्यायेत, तर्हि
'दृढपूरक्ष' इत्यत्र निषेधा न स्यात् । यदि तु 'अक्षे ममासायै न' इति व्याख्यायेत,
तदा 'अनक्ष' इत्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसंप्रहायंमुक्तव्याख्यानमेव ज्याय ।

अर्धर्चः । अनृचवह्वृचावध्येतयैव । नेह । अनृक्तसाम । वह्वृक्सूक्तम् । विष्णोः
पूर्विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । ९४१ दृच्यन्तरूपसर्गोभ्यो-
ऽप ईत् । (६—३—९७) अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । पष्ठयर्थे
प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्वयोरगता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् ।
प्रतीपम् । समीपम् । 'समापो देवयजन' मिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् ।

भावः । अर्धर्च इति । ऋचोऽर्धमिति विग्रहः । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । अकार
समासान्तः । 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् । अनृचवह्वृचावध्येतयैवेति । अविद्य-
मानाः ऋचः यस्येति विग्रहः । अनृचः केवलयजुरध्येता । वहवः ऋचः यस्येति वह्वृचः
ऋक्छाखी इत्युदाहरणम् । अध्येतयैवेति नियमस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । अनृक्सामेति ।
अविद्यामानाः ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । ऋच्यनव्यूढं प्रजापतेर्हृदयं साम । वह्वृक्सू-
क्तमिति । वहवः ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । मय पूरशब्दान्तस्योदाहरति—विष्णो-
रिति । ननु पूरशब्दस्य स्त्रीत्वात् 'परवल्लिङ्गम्' इति विष्णुपुरशब्दस्य स्त्रीत्वं युक्तमित्यत
आह—क्लीबत्वं लोकादिति । अयाप्शब्दान्तस्योदाहरति—विमलापं सर इति ।
विमलाः आपः यस्मिन्निति विग्रहः । द्वयन्तरूप । कृतसमासान्तस्येति । अकारप्रत्ययान्त-
स्येत्यर्थः । एभ्य इति । द्वि अन्तर् उपसर्ग एतेभ्य इत्यर्थः । अपस्येति । अकारप्रत्य-
यान्तस्याप्शब्दस्येत्यर्थः । ईत्स्यादिति । 'आदेः परस्य' इति परिभाषया आदेरकारस्येत्यर्थः ।
द्वयोरगता इति । द्वयोः पार्श्वयोरगता आपो यस्मिन्निति विग्रहः । व्यधिकरणपदो
बहुव्रीहिः । अकारप्रत्ययः, इत्त्वं, सवर्णदीर्घश्च । अन्तरीपमिति । अन्तर्गता
आपो यस्मिन्निति विग्रहः । प्रतीपमिति । प्रतिकूला आपो यस्मिन्निति विग्रहः ।
उपसर्गात् परत्वाद् ईत्त्वम् । समीपमिति । संगता आपो यस्मिन्निति विग्रहः ।
उपसर्गात् परस्योदाहरणान्तरमिदम् । समापो देवयजनमिति । श्रुतिरेषा ।
अत्र उपर्गात् परत्वाभावाद् ईत्त्वं नेति भावः । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवय-
जनं यज्ञभूमिः । समाप इति पुंस्त्वं छान्दसम् । भाष्ये तु समाप ईत्त्वं नेत्युक्त्वा
समापं नाम देवयजनमित्युदाहृतम् । तत्र समापशब्दो देवयजनविशेषवाच्येव विव-
क्षितः, 'समीपसमृद्धि' इति निर्देशात्, समीपमिति भाष्ये उदाहरणाच्च । स्वचिति ।

अर्धर्च इति । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् ।
अनृगित्यादि । अनुक्तसमासान्तत्वात् 'शेषद्विभाषा' इति कप्प्रत्यये 'अनृक्कम्' 'वह्वृ-
क्कम्' इत्यापि बोध्यम् । विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेऽप्येतत्सिध्यति,
तथापि 'विष्णुः' इत्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणम् । कृतसमासान्तस्येति । 'येन
विधिः—' इति सूत्रे 'आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति' इति भाष्यादिति भावः । अन्तरीप-
मित्यादि । 'अन्तर्गताः' प्रतिकूला संगताश्चापोऽस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गग्रहणं
प्रादेरुपलक्षणार्थम् । समाप इति । अनुपसर्गत्वान्त्वमिति भावः । भाष्ये तु 'समाप
ईत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युक्तम् । स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः 'समीपसमृद्धि—'
इति निर्देशात्, 'समीपम्' इति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयम् । देवयजनमिति ।

कृतसमामान्तग्रहणान्नेह स्वप् स्वो । 'अवणन्ताद्वा' (वा ५०४५) । प्रेपम् । परे
पम् । प्रापम् । परापम् । ९४२ ऊदनोदेशे । (६-३-९८) अनोः परस्यापस्य
ऊत्स्याद्देशे । अनूपा देश । राजधुरा । अथे तु अक्षु । हृदधूरक्ष । मखिय,
रम्यपथो देश । ९४३ अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः । (५-४-७५) एतत्पूर्वा-
त्सामलोमात्तान्मामादृच्छ्यात् । प्रतिमामम् । अनुमामम् । अवमामम् । प्रति-

शामना आपो यस्वेति विग्रह । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेध । अकृत-समानान्त-
दोत्वं न । स्वपि इति । प्रथमादिवचनमिदम् । अवणन्ताद्देवेति । अवणन्तादुपमर्गाद्
परस्यापस्य ईत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । प्रेपम्, प्रापमिति । प्रगता आपो यस्वेति विग्रह ।
परेपम्, परापमिति । परगता आपो यस्वेति विग्रहः । ऊदनोदेशे । ईत्वंस्यापवादः ।
'ऊत्स्यादिति । 'आदे परस्य' इति ज्ञेयम् । अनूपो देश इति । अनुकूला आपो
यस्मिन्निति विग्रह । अप्रत्यय, ऊत्वं सवर्णदीर्घश्च । अनूप इत्यन ऊपोऽग्रहणार्थं दीर्घो-
च्चारणमिति भाष्यम् । बहुवृचास्तु अनूपो गोमान् गोभिरित्यत्र नावगृह्णन्ति । नदेवम
'श्रक्त्', इति सूत्रगत अप्प्रत्यय प्रपञ्चित । अथ घृशब्दान्तस्योदाहरति—राजधुरेति ।
राज्ञो धूरिति विग्रह । घृशब्दो राज्ञे लाक्षणिकः । अकारप्रत्ययः । 'पाव-
ल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । टाप् । अक्षेत्त्विति । अक्षसंबन्धिनो या घृस्तदन्ताद्
अकारप्रत्ययो न । अक्षधूरिति । अक्षः नाम रथावयवदण्डविरोध, यदग्रयो-
श्चक्रे आमग्रेने तस्मान्नस्याग्रं घृ' अनेन 'अक्षे समासार्थे धुरो नाकारप्रत्ययः' इति
व्याख्यानेऽत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम् । हृदधूरक्ष इति । हृदा घूर्यस्वेति
विग्रह । एतेनाक्षे पूर्वपदे धुरो नाकारप्रत्यय इति व्याख्याने अत्र निषेधो न स्यादिति
सूचितम् । तदेवम् 'श्रक्त्', इति सूत्रे घृशब्द प्रपञ्चितः । अथ पथिनादस्योदा-
हरति—सखियथाविति । सखा च पन्थाश्चेति द्वन्द्वः । अकारप्रत्ययः । 'नन्मद्विते'
इति टिलोप । मखिय इति पाठे तु सख्युः इति तन्पुरुषः । रम्यपथ इति ।
रम्य पन्था यस्वेति विग्रह । अचप्रत्यन्वव । एतत्पूर्वादिति । प्रति अनु,
अव एतत्पूर्वादित्यर्थः । प्रतिसाममिति । प्रतिगर्नं मामेति विग्रह । अच्,
'नन्मद्विते' इति टिलोप । अनुसाममिति । अनुगर्नं मामेति विग्रह । अच्,
टिलोपः । अवसाममिति । अवकृष्ट मामेति विग्रहः । अच्, टिलोपः ।
प्रतिश्लोममिति । प्रतिगर्नं लामेति विग्रहः । अनुश्लोममिति । अनुगर्नं
देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यरामूनिः । स्पविति । 'न पूजनात्' इति समा-
सान्नाभावः । अवर्णान्ताद्देवेति । 'द्व्यन्तर—' इति सूत्रे 'ईत्वमनवर्णान्' इति
वक्तव्यम् । इह मान्त 'प्रां पराम्' इति भाष्योक्ते, 'गतिश्च' इति सूत्रे 'प्रेपं
परेम्' इति भाष्योक्तेऽनेन भावः । ऊदनोः । दीर्घोच्चारणं क्वचिच्छाषायामव-
ग्रहार्थम् । बहुवृचास्तु 'अनूपे गोमान् गोभिः' इत्यत्रानुशब्दं नावगृह्णन्ति । अनूप
इति । अनुगता आसोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः । 'जलप्रायमनूपं स्यात्' इत्यमरः ।
प्रतिसाममिति । अव्ययीभावः प्रादिमनानो बहुव्रीहिर्वा । एवमनुमापादान्पृथग् ।

लामम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । 'कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते'
(वा ५०४६) कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । 'संख्याया
नदीगोदावरीभ्यां च' (वा ५०४७) । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अच् इति
योगविभागद्वयत्रापि । पचनाभः । ६४४ अक्षणोऽदर्शनात् । (५—४—७६)
अचक्षुःपर्यायादक्षणाऽञ्ज्यात्समानान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः । ६४५ अचतुर-
विचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनहुहर्कसामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीव-
नक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुपायुपद्व्यायुषत्र्यायुपर्ग्यजुपजा-
तोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ट्रश्वाः । (५—४—७७) एते पञ्चत्रिंशतिरजन्ता
निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वारि यस्य
अचतुरः । विचतुरः । मुचतुरः । 'त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते' (वा ३३५१) ।

लोमेति विग्रहः । अवलोममिति । अवगतं लोमेति विग्रहः । सर्वत्राच्, टिलोपः ।
कृष्णोदगिति । नेदं वार्तिकम् । कित्वचप्रत्ययेत्यत्र अजिति योगविभागमूलाभियुक्तोक्तिरेवा ।
कृष्णेति । कृष्णा भूमिः यस्य, उदीची भूमिः यस्य, पाण्डुः भूमिः यस्य, द्वे भूमौ यस्य,
तिस्रो भूमयः यस्येति च विग्रहः । प्रासादः सर्वत्र विशेष्यः । संख्याया इति । इदमप्य-
जिति योगविभागमूलकमेव । संख्यायाः परोयो नदीशब्दः गोदावरीशब्दश्च ताम्याम-
जिष्येत इत्यर्थः । पञ्चनदमिति । पञ्चानां नदीना समाहार इति विग्रहः । सप्तगोदावर-
मिति । सप्ताना गोदावरीणा समाहार इति विग्रहः । 'नदीभिश्च' इत्यव्ययीभावः । अचि
'यस्येति च' इति लोपः । 'नाव्ययीभावात्' इत्यम् । अस्यत्रापीति । अजिति शेषः ।
पञ्चनाभ इति । पचं नाभौ यस्येति विग्रहः । वस्तुतस्तु योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात्
पृथोदरादित्वमेवोचितम् । अक्षणोऽदर्शनात् । अदर्शनाविति ऋद्धेदः । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं
चक्षुः । करणे ल्युट् । अचक्षुर्वाचिन इति फलितम् । तदाह—अचक्षुःपर्याया-
दिति । गवामक्षीवेति । अक्षिशब्दस्तत्सदृशे लाक्षणिक इति सूत्रयितुमिवशब्दः
प्रयुज्यते । मुख्यवृत्त्या चक्षुर्वाचिकत्वाभावादच् । पुंस्त्वं लाकात् । अचतुर ।
आद्यास्त्रयो बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । भाष्यवाक्यमिदम् ।
अचतुर इति । 'नवोऽस्त्रयानाम्' इति विद्यमानपदलोपः । विचतुर इति ।
विगतानि चत्वारि यस्येति विग्रहः । सुचतुर इति । सु शोभनानि चत्वारि यस्येति
विग्रहः । 'न पूजनात्' इति निषेधो वाच्यते । त्र्युपाभ्यामिति । वार्तिकमिदम् ।

कृष्णोदगिति । 'अच्' इति योगविभागेन गतार्थमिदम् । एवमुत्तरवातिकमपि ।
कृष्णभूम इत्यादयो बहुव्रीहयः । पञ्चनाभ इति । 'पचं नाभावस्य' इति विग्रहः ।
गङ्वादिवात्साम्यन्तस्य परनिपातः । 'पञ्चाकारा नाभिरस्य' इति वा । एवमूर्णानामो-
ऽपि ज्ञेयः । तत्र तु 'द्वयापोः संजाह्नदसोः' इति ह्रस्वां विरोपः । अक्षणो । दृश्यते-
ऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तद्वचिनेऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादमुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह—
अचक्षुःपर्यायादिति । गवाक्ष इति । गावः किरणाः । अक्षिशब्दो रत्नवाची,
पृथीसामः । अचतुर । निपात्यन्त इति । निपातनफलं तु समासविरोपनियमः,

त्रिचतुरा । चतुर्णां समीप उपचतुरा । तत एकादश द्वन्द्वा । स्त्रीषु स्त्री ।
 धेन्वनडुहौ । ऋक्साम । वाङ्मनम । अग्निषु च भ्रुवौ च अग्निभ्रुवन् ।
 दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः ।
 पद्मष्टीवम् । निपातनात्पादसब्दस्य पद्माव नक्त च दिवा च नक्तन्दिवम् । तौ
 च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्व निपात्यते । अहनि च दिवा चार्हादिवम् ।
 वीप्साया द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्वहनीत्यय । सरजसमिति सामत्येऽव्ययीभावः ।

त्रि उप आम्ना परा यश्चतुर्ष्वस्तस्मादजिप्यते । त्रिचतुरा इति । त्रयो वा चत्वारो वेति
 विग्रह 'सख्ययाव्ययामन्' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सख्येये ङच्' इति ङच् बाधित्वाऽच् ।
 ङचि तु टिलोप स्यात् । उपचतुरा इति । त्रय पञ्च वेत्यर्थं 'सख्ययाव्यय
 इति बहुव्रीहि ङच् । तत एकादश द्वन्द्वा इति । द्वन्द्वा एवेत्यर्थं ।
 इदमपि भाष्यवाक्यम् । स्त्रीषुसाविति । स्त्री च पुमाश्चेति विग्रह । अच् । स्त्रीषुसा
 साविति न भवति । धेन्वनडुहाविति । धेनुश्च अनड्वाश्चेति विग्रह । अच् धेवनड्वा
 हाविति न भवति । समाहारद्वन्द्व तु 'द्वन्द्वाच्छुदपहान्तात् इत्येव मिद्धम् । ऋक्सामे
 इति । ऋक्च साम चति विग्रह अच् टिलाप । ऋक्सामना इति न भवति । वाङ्मनसे
 इति । वाक् च मनश्चेति विग्रह । अच वाङ्मनसो इति न भवति । अग्निभ्रुवमिति । अच्
 प्राण्यङ्गत्वादेकवत्वम् । अग्निभ्रु इति न भवति । दारगवमिति । समाहारद्वन्द्वत्वाद्
 दारगु इति न भवति । इनरेतरयागद्वन्द्व तु दारगाव । ऊर्वष्टीवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेक-
 वत्वम् । ऊरू सख्ययो । अष्टीव तौ जानुनी । 'सख्य कर्त्तवे पुमानूरु इति, 'जानुरूपर्वाष्ट्री-
 वदस्त्रियाम्' इति चामरः । मन्त्रद्वित्वान्तत्वाच्च कथ टिलोप इत्यत आह—निपात
 नाट्टिलोप इति । पद्मष्टीवमिति । पादौ चाष्टीवन्तौ चेति द्वन्द्वत्वाद् । प्राण्यङ्गत्वा
 देकवत्वम् । नन्वभत्वात् कथमिह पादसब्दस्य पद्माव इत्यत आह—निपातनादिति ।
 नक्तमिति मान्तमव्ययम् । दिवत्याकारान्तमव्ययम् । नक्तदिवति द्वन्द्वत्वाद् । 'यस्येति च'
 इत्याकारलाप 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वम्, नपुंसकत्व च । 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भावः ।
 मान्तत्वमिति । रात्रौ च दिवा चेति द्वन्द्वे कृते सुब्युक्ति कृत रात्रेर्मान्तत्व निपात्यत
 इत्यर्थं । 'यस्येति च' इति आकारलाप, असम्भावश्च । अर्हादिवमिति । द्वन्द्वे कृते
 सुब्युक्ति, लुक् लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नति प्रत्ययलक्षणामावाद् 'रोऽभ्रुपि' इति रत्वम्, अच्, 'यस्येति
 च' इत्याकारलाप, अम्भावश्च । मन्त्रद्वित्वान्तत्वस्य दिवाङ्गत्वस्य च एवत्वात् माहित्याभावात्
 कथमिह द्वन्द्वः । अहर्व्यक्तिभदमान्य द्वन्द्वप्रसक्तावपि 'वरूपाणामपि समानायकानाम् इत्येक-
 टिलापान्ति च तत्र—आद्या इति बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवत्यर्थं ।
 तेन तत्पुरस्ये भवत्कारा त्रिचत्वार इवेव भवतीति भावः । एवमुत्तरत्रायवकारण
 मूलम् । त्रिचतुरा इति । त्रयश्चत्वारो वेति विग्रह । 'सख्ययाव्ययामन्ना—' इति
 बहुव्रीहि । 'बहुव्रीहौ सख्येये' इति ङच् अत्रादाऽच् । अग्निभ्रुवमिति । प्राण्यङ्ग-
 त्वादेकवत् । ऊरूचाष्टीवन्तौचेति । 'सख्य कर्त्तवे पुमानूरु' इत्यमरः । 'जानु-

बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान्पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः । द्वयायुषम् । त्रयायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः सप्तमीपुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । ९४६ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । (५-४-७८) अच्युत् । ब्रह्मवर्चसम् ।

शेषां दुर्वार इत्यत आह—वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां दिवर्वचने कृते एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वो निपात्यत इत्यर्थः । सरजसमिति । रजोऽन्यपरित्यज्य इत्यस्वपदविग्रहः । रजः धूलिः । साकल्ये सहशब्दस्य रजशब्देनाव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः । अच् । अव्ययीभाव इति । भाष्ये तथा वचनाद् अव्ययीभावस्य ग्रहणमिति भावः । सरजः पङ्कजमिति । रजोभिः परागैः सहेति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सः बहुव्रीहित्वाद् नाच् । निःश्रेयसमिति । कर्मधारयाद् च । तत्पुरुष एवेति । तथा भाष्यादिति भावः । निःश्रेयानिति । निश्चितं श्रेयो यस्मैति बहुव्रीहित्वात्नाच् इति भावः । 'ईयसश्च' इति निपेवान्न कप् । पुरुषायुषमिति । षष्ठीसमासाद् अजिति भाष्यम् । ततो द्विगुरिति । भाष्यवाक्यमिदम् । द्वयायुषम्, त्रयायुषमिति । द्वयोरायुषोः समाहार इति त्रयाणामायुषां समाहार इति च विग्रहः । 'तद्धितायै' इति दिवगोरच् । ततो द्वन्द्व इति । भाष्यवाक्यमिदम् । ऋग्यजुषमिति । ऋचश्च यज्ञंपि च एपां समाहार इति समाहारद्वन्द्वः । ततस्त्रयः कर्मधारया इति । तथा भाष्यादिति भावः । जातोक्ष इति । जातश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि सत्युक्षन् शब्दे टिलोपः । महोक्ष इति । महांश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । 'आन्महतः' इत्यात्त्वम् । अचि टिलोपः । वृद्धोक्ष इति । वृद्धश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि टिलोपः । उपशुनमिति । अव्ययीभावादच्, तथा भाष्यात् । नन्वत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः कुतो न स्यात् । 'अतद्धिते' इति पर्युदासात् 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति कथं वा संप्रसारणं न स्यादित्यत आह—टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यत इति । गोष्ठश्व इति । सप्तमीसमासादजिति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् सप्तमीसमासः । टिलोपः । 'अतद्धिते' इति निपेवान्न संप्रसारणम् । षष्ठीतत्पुरुषे तु गोष्ठश्वा । ब्रह्म । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अच्युत् । ब्रह्मवर्चसमिति । ब्रह्मणो वर्च

स्वर्वाष्टीवदश्रियाम्' इति च । ऊर्वष्टीवम् । पदष्टीवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'विरूपाणामपि—' इत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः । सरजसमिति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहस्य सभावः । सरजः पङ्कजमिति । 'सरजसमकरन्दनिर्भरासु' इति माघप्रयोगस्तु चित्त्य इति भावः । निःश्रेयानिति । 'निश्चितं श्रेयो येन' इति विग्रहः । 'निश्रेयस्कः' इति केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् । 'ईयसश्च' इति कपो निपेवात् गोष्ठे । श्वेति । एतेन 'सप्तमीतत्पुरुष एव' इति नियमो दर्शितः, तेन षष्ठीतत्पुरुषे 'गोष्ठश्वा' इत्येव । 'ब्रह्मवर्चसमिति । षष्ठी-

हस्तिवर्चमम् । 'पल्यराजभ्या चेति वक्तव्यम्' (वा ३३५२) । पयवचमम् ।
 राजवर्चमम् । ६४७ अवसमन्वेभ्यस्तमस । (५-४-७९) अवतमसम् ।
 मन्मसम् । अवयतीत्ययम्, पचाद्यच्, अद्य तमोज्यवतममम् । ६४८
 श्वसो वसीय श्रेयस । (५-४-८०) वमुशब्द प्रशस्तवाची, तत ईयमुनि
 वनोय । श्वसणब्द उत्तरपदार्थप्रशसामाशीविषयमाह । मयूरव्यमनादित्वात्वा
 म । श्वोवसीयमम् । श्व श्रेयस ते भूयान् । ९४६ अन्यवतताद्रहस (५-४-८१)
 इति विग्रहः । हस्तिवर्चसमिति । हस्तिना वच इति विग्रहः । पल्यराजभ्यामिति ।
 धाम्या परो या वचश्शब्दः तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्ययम् । पल्यवर्चसमिति । प
 मामम्, तदहति पल्य, मामभाजीत्यय तस्य वच इति विग्रहः । राजवर्चसमिति । राज
 वर्च इति विग्रहः । अवसमन्वेभ्यस्तमस । अव सम् अद्य एभ्यः परो यस्तमसस्तन्म
 म्मादक्त्यादित्ययम् । अवतमसमिति । अवहीन तम इति विग्रहः । प्रादिसमासः सत
 मसमिति । सतन तम इति विग्रहः । प्रादिममाम् । अन्धयतीत्यन्धमिति । 'अ
 दृष्टयुषाते' चुरादि, हृष्टि प्रतिबन्नातीत्यर्थम् । पचाद्यजिति । 'नन्दिप्रतिपचादिभ्या ल्युणि
 न्यच्' इति पचादित्वप्रयुक्तोऽन्धप्रत्यय इत्ययम् । अचि णिणापेन्धमिति रूपम् । गाहमित्यर्थं
 फलति । गाहस्यैव तमसा दशनप्रतिबन्धकत्वान् । अन्धतमसमिति । वर्मधारयादच ।
 श्वस । श्वस् इत्यव्ययात् परो या वसीयश्शब्दः श्रेयश्शब्दश्च तस्माद् स्यादित्यर्थं
 वमुशब्दः प्रशस्तवाचीति । 'य कामयेत् वसीयान् स्यात् इत्यादौ तथा दाना
 दिति भावः । तत इति । अतिसाधेन वमुरिति विग्रहः द्विवचनविनय्योपपदे-
 इतीयमुनि, 'तुरिष्टेयम्मु इत्यनुवृत्तौ ऋरिति टिःरापे वसीयश्शब्द इत्ययम् । श्वसश्शब्द
 इति । यत्रि श्वश्शब्दः कालविशेषवाची, तथापि प्रकृते शब्दशक्तिस्वभावादुत्तरपद
 र्थभूता प्रशसाम् आशीविषयं द्यातयतीत्यर्थम् । आशिषा विषय आशीविषय, तमिति
 परोसमाम् । प्रशसाविशेषणम् । त्रिपयस इत्ययम् नियमुलिङ्गत्वाद् न स्त्रीलिङ्गता ।
 एव च श्वसश्शब्द उत्तरपदार्थगतप्रशस्यद्योतक इति फलितार्थः । ननु हि
 श्वसश्शब्दस्यात्तरपदायगतप्रशस्यद्योतकत्वव्युत्तरपदमाप्तमाधिकरण्याभावात् कथं विरो
 धाममास इत्यत्र आह—सूरेति । तथाचाशीत्वादिप्रयाग एव अम्य माधुत्वमिष
 मिप्रेत्यानाहरति—श्वोवसीयसमिति । अतिसाधेन प्रशस्तमित्ययम् । अत्र श्रेयस-
 मिति । अतिसाधेन प्रशस्तमिति विग्रहः प्रशस्तशब्दादीयमुन्, प्रशस्यस्य च
 तत्पुरुषः । एव हस्तिवर्चसमपि । पल्येति । 'पत्र माममहति' इति पल्या मामभावा
 तदीय वर्चं पल्यवर्चमम् । अवतमसमित्यादि । अवहीन मत्त च तम इति
 विग्रहः । अन्धयतीति । 'अद्य दृष्टयुषाते' चुरादि । अन्यमिति । गाह
 मित्ययम् । श्वसो । 'वमुशब्दप्रशस्तवचनादीयमुन्' इत्याकरविच्छेद व्याचक्षणा
 उनेत्या इति ध्वनरति—वमुशब्द इति । वसीय इति । 'य कामयेत् वसासा
 स्यात्' इति श्रौतप्रयोगाभ्यानामुक्त्वा इति भावः । श्वसश्शब्द इति । काठवाच्यव्ययम्
 प्रकृते स्वयविशेषणः । शक्तिस्वभावात्तमेवाह—उत्तरपदार्थप्रशसामिति ।

अनुरहसम् । अवरहसम् । तत्ररहसम् । ९५० प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । (५-४-८२)
उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ६५१ अनुगवमायामे ।
(५-४-८३) एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । 'यस्य चायामः'
(सू ६७०) इति समासः । ९५२ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । (५-४-८४)
अचप्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो
'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् ष्टिलोपः, आद्गुणः, श्रेयस् इति रूपम् । श्वस्शब्दस्तु
उत्तरपदार्थगतप्रशंसाद्यातकः । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रम्' इत्यमरः । ते भूयादिति तु
उभयत्रापि संबध्यते—श्वोवसीयसं ते भूयात्, श्वःश्रेयसं ते भूयादिति । अन्ववतप्ताद्रहसः
अनु अव तप्त एतेषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परो यो रहःशब्दः तस्मादन्वयादित्यर्थः ।
रहः अप्रकाशप्रदेशः । अनुरहसमिति । अनुगतं रह इति विग्रहः अवरहसमिति ।
अवहीनं रह इति विग्रहः उभयत्र प्रादिसमासः । तत्ररहसमिति । तप्तं रह इति विग्रहः ।
प्रतेरुरसः । सप्तम्यर्थे द्योतकतया वर्तते इति सप्तमीस्थम् । सप्तम्यर्थेद्योतकात् प्रतेः परो य
उरश्शब्दः तस्मादच् स्यादित्यर्थः । उरसीति । अनेन यदुच्यते तदेव प्रत्युरसमित्यनेनोच्यते
इत्यर्थः । सप्तम्यर्थेद्योतकः प्रति । तस्य विभक्त्यर्थे विद्यमानस्य 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना-
ऽव्ययीभाव इति भावः । अनुगवमायामे । एतदिति । अनुगवमित्येतदित्यर्थः । अनुना
दीर्घत्वे द्योत्येऽचप्रत्ययान्तो निपात्यत इत्यर्थः । आयामशब्दो दीर्घपर इति भावः ।
अनुगवं यानमिति । अनुगोशब्दादचि अनादेश इति भावः । यस्य चेति । 'यस्य
चायामः' इत्यव्ययीभावसमासः । तथा च गोदैर्घ्यसहस्रदैर्घ्यकं यानमित्यर्थः फलतीति
भावः । द्विस्तावा । यावती प्रकृताविति । यतः अङ्गकलापस्यातिदेशः सा प्रकृतिः ।
अश्वमेवस्य प्रकृतिरग्निष्टोमः, तत्राम्नाताङ्गकलापानामश्वमेधेऽतिदेशात् । तदुक्तं कल्पसूत्रेषु
'सर्वसोमक्रतूनामग्निष्टोमः प्रकृतिः' इति । तस्मिन् अग्निष्टोमे वेदिपरिमाणं श्रुतम् । तत्र च
'त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची पट्त्रिंशत् प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची' इति
प्रकृतौ वेदिपरिमाणमुक्तम् । अस्यां तु वेद्या तता दिवगुणितं त्रिगुणितं च क्षेत्रपरिमाणमुक्तं
कल्पसूत्रेषु 'अष्टाविंशत्पदानं पदसहस्रं महावेदिः' इति । पदग्रहणमत्र प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् ।
तथा च प्रकृतौ अग्निष्टोमे यावती वेदिः तदपेक्षया दिवगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ वेदिरस्ति
तत्र आश्वमेधिकवेद्यामभिवेद्याया द्विस्तावेति त्रिस्तावेति च भवतीत्यर्थः । 'संख्यायाः
क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच्' इति दिवशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तौ सुचि
कृते द्विरिति त्रिरिति च रूपम् । तत् प्राकृतं परिमाणम् अस्या अस्तीति तावती ।
'उत्तरपदार्थभूता प्रशंसामित्यर्थः' । आशीर्विषयमिति । पष्ठीसमासः विषयशब्द-
स्याजहङ्गिङ्गत्वापुंलिङ्गनिर्देशः । 'उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाह' इति
पाठान्तरं क्वचिदस्ति । उभयत्रापि आशीर्विषयताया द्योतकोऽयमिति फलितोऽर्थः ।
अन्वव । इह 'रहः' इत्यप्रकाशमुच्यते । 'अनुगतमवहीनं च रहः' इति प्रादिसमासः ।
'अनुगतं रहोऽस्मिन्' इत्यादिवहुव्रीहिर्वा । तत्ररहसमिति । 'तप्तं च तद्रहश्च' इति

द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमघादौ तनेद निपातनम् । वेदिरिति । किम्-दिवस्त्वान्ती
 निस्तावती रज्जु । ६५३ उपसर्गाद्ध्वन । (५-६-८५) प्रगतोऽध्वान प्राच्या एव ।
 ६५४ न पूजनात् । (५-४-६९) पूजनाथात्परिभ्य समासान्ता न स्यु । सुराजा ।
 अतिराजा । स्वतिभ्यामव (वा ३३४६) नह—परमराज । पूजनात् किम्-गामतिभ्राना-
 ऽतिगव । 'बहुव्रीहौ सवध्यशणः - (सू ८४२) इत्यत प्रागेभ्याय निषेध । नह—सुसप्त
 स्वश । ६५५ किम् क्षेपे । (५-४-७०) क्षेपे य विशब्दस्तत पर यत्प्रतात्समासान्त
 न स्यु । कुत्सितो राजा किराजा । किमक्षा । किगी । क्षेपे किम्-किराज, किराज
 किगव । ६५६ नञस्तत्पुराणात् । (५-६-७१) समासान्ता न । अराजा । असखा ।
 तपुराणात् किम्-अधुर शकटम् । ९५७ पथो विभाषा । (५-४-७०)

प्राङ्प्रत्ययान्तेति यावत् । द्विरिति तच्छब्दायै प्रकृतिपरिमाणेऽवेति । द्वि तावतीति विग्रह
 द्विरावृत्त प्राङ्प्रत्ययत् परिमाण तद्व्याख्यामधिकी वेदिरित्यथ । अत्र एव निपातनात्
 समास, अच्यप्रत्यय, तावतीशब्दस्य 'भस्याङ्- इति पूर्वत्व डोषो निवृत्तो प्रत्ययम्यादित्वविति
 प्रकृतेर्नात्वाभावेऽपि टिलोप । द्विस्तावती निस्तावती रज्जुरिति अत्र वयामप्रवृत्ते
 अच्यप्रत्ययद्विराजसमासान्ता न भवन्तीत्यर्थं । तथा च प्रत्युदाहरणं द्विरिति भिन्न पदम् ।
 उपसर्गाद्ध्वन । उपसर्गात् परा याध्वन् शब्द तस्मादच् स्यादित्यथ । प्राध्ना रथ
 इति । 'अत्याद्य -' इति समासादच् । 'नस्तद्धिते इति टिलोप । न पूजनात् । परेभ्य
 इत्यध्याहार्यम् । समासान्ता इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तदाह—पूजनाथादिति । 'पूजया
 स्वनिग्रहण क्तव्यम् इति वातिकमभिप्रेत्यादाहरति—सुराजोत् । सु शोभना राजनि
 प्रादिमभाम । अतिराजेति । पूज्यो राजत्यर्थं । उभयनापि 'राजाहस्त्वितिभ्य - इति
 टच् न भवति । स्वतिभ्यामेवेति । स्वतिभ्या परा या राजन् शब्द तस्मादेव्यर्थं, तथा
 वातिकदिति भावः । नेहेति । निषेध इति शेष । परमराज इति । परमराजो राजा
 चेति विग्रह । अतिगव इति । 'अत्याद्य -' इति समास । अत्र पूजनाथं क्त्वामावादा न
 न ट्चा निषेध । एत्र परमराज इत्यनापि । इत्यत प्रागिति । 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं क्तव्यम्'
 इति वातिकार्यसंग्रहात्म्यम् । सुसप्तथ रथञ्च इति । सु शासन सन्धिनो यस्य, सु शोभते
 लम्पिणी यस्येति च विग्रह । 'बहुव्रीहौ सवध्यशणः -' इति पच् किम् क्षेपे । किराजा ।
 किं सप्रेति । नह 'राजाहस्त्वितिभ्य' इति टच् न भवति । 'कि क्षेपे' इति समास ।
 किराज किमरा इति । विशब्दश्च प्रश्नः । कस्य राजा, को राजनि वा विग्रह ।
 निन्दानत्रगमाद् न ट्चा निषेध । नञस्तत्पुराणात् । शेषपुराणेन सूत्र व्याचष्टे—समा
 सान्तो नेति । नञ्पूर्वपदात्तत्पुराणात् समासान्ता नति फलिनम् । अधुर शकटमिति ।
 अविद्यमाना घृयस्येति विग्रह । नञ्पूर्वपदात्तत्पुराणात् 'शकटम् -' इति

विग्रह । परेणानत्रिगम्यमित्यथ । इत्यत प्रागिति । 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं क्तव्यम्'
 इति वातिकोक्तेरिति भावः । किम् क्षेपे । क्षेपग्रहणमिह शक्यमवक्तुम्, ।

नञ्पूर्वात्मयो वा समासान्तः । अपथम्, अन्याः । तत्पुरुषाद् इत्येव, अपथो देशः, अपथं वर्तते ।

इति सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

अथालुक्समासप्रकरणम् ॥२४॥

६५८ अलुगुत्तरपदे । (६-३-१) अलुगधिकारः प्रागानङ्, उत्तरपदा-
विकारस्त्वामादममात्तेः । ९५६ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । (६-३-२) एभ्यः
पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकाङ्मुक्तः । एवमन्तिकार्यदूरार्यकृच्छ्रेभ्यः । उत्तर-

न निषेधः । पथो विभाषा । पथ इति । पथिन्नाद्वादित्यर्थः । अपथमिति । न
न्या इति विग्रहे नञ्त्वरूपः । 'ऋक्पूः-' इत्यप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।
'पथः संख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । अपन्था इति । अप्रत्ययाभावे षप् । तत्पु-
रादित्येवेति । अनुवर्तते एवेत्यर्थः । अपथो देश इति । अविद्यमानः पन्था यस्थेति
वेग्रहः । बहुव्रीहत्वाद् 'ऋक्पूः-' इत्यप्रत्ययस्य पाक्षिको न निषेधः । अपथं वर्तते इति ।
अर्थाभावेऽन्ययीभावः । अतत्पुरुषत्वाद् 'ऋक्पूः-' इत्यप्रत्ययस्य न पाक्षिको निषेधः ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वालमनोरमायां सर्वसमासान्तप्रकरणं समाप्तम् ।

अथालुक्समासो निरूप्यते—अलुगुत्तरपदे । नायं विधिः, राजपुरुष
इत्यादावतिप्रसङ्गात्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यारम्भाच्च । किन्तु पदद्वयमधि-
क्रियते । अस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्यत आह—अलुगधिकारः प्रागानङ्
इति । 'आनङ्त्तः-' इत्यतः प्रागित्यर्थः । उत्तरपदेति । पष्ठस्य तृतीये पादे
आद्यमिदं सूत्रम् । इत् उत्तरमेतत्पादपरिसमाप्तिपर्यन्तपुत्तरपदाविकार इत्यर्थः ।
अत्रोत्तरपदाविकारनियमे भाष्यमेव प्रमाणम् । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । एभ्य
इति । स्तोकादिभ्यः परा या पञ्चमी तस्याः 'सुपो घातु-' इति लुङ् न स्यादित्यर्थः ।
परिभाषया 'किं क्षेपे' इति विहितसमासस्यैव ग्रहणात् । किंराज इत्यादि । किमत्र
प्रश्ने । पष्ठीसमासः कर्मधारयो वा । नञ्स्तत्पुरुषात् । 'नञः' इति पष्ठी नञः
प्रबन्धो यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तस्मादित्यर्थः । अपथमिति । 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपः । 'अपथं नपुंसकम्' इति क्लीबत्वम् । अपथं वर्तते इति । अर्थाभावे-
ऽन्ययीभावः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां सकलसमाससाधारणसमासान्तप्रकरणम् ।

अलुक् स्यादिति । प्रसज्यप्रतिषेवोऽयम् । 'सुपो घातु-' इत्यादिना
प्राप्तो लुङ् न भवतीत्यर्थः । स्तोकाङ्मुक्त इति । समासप्रयोजनभेकपद्यमैकस्वर्य-

पदे किम्-निष्कान्त स्तोत्रानिस्तोक । 'ब्राह्मणाच्छमिन उपसख्यानम्' (वा ३८७८) ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राभ्युपचाराद् ब्राह्मणानि, तानि शसतीति ब्राह्मणाच्छमी ऋत्विग्वरेष । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसख्यानादेव । ६६० ओज-सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयाया । (६-३-३) आजसाहृतमित्यादि । 'अग्रम

उत्तरपद इति । उत्तरशब्द समासचरमात्रयव ऋ, पद इयेव मिद्धे उत्तरग्रहणम् । स्तोत्रान्मुक्त इति । एवमत्पामुक्त । 'स्तोकान्निक्दूरायैवृष्टाणि केन' इति ममात् । अत्र पञ्चम्या अलुक् । एवमिति । आदिपदन ममामविधौ गृहीनानामन्तिकादीना ग्रहण दिनि भाव । अतिक्रादागत, अम्याशागत, दूरदागत, विप्रकृष्टादागत कृच्छ्रादागत । निस्तोत्र इति । 'निराद्य ब्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति ममाम । अत्र स्तोक्शब्दस्य उत्तर पदपरकवाभावान् पञ्चम्या अटुङ् न । स्तोकात्मक इत्यादी ममामप्रयोजन तु ममामन्वर, सर्वस्मान् स्तोकाभुक्त इति विशेषणयागामात्रश्च । किञ्च, स्तोकाभुक्तस्याप्य स्तोकाभुक्तिरित्यादी ममदायात्तद्विदात्परिचित्थ । स्तोकाभुक्तौ स्तोकाभुक्ता इति द्विवचनार्थे न ममात्, अनभिधानादिनि भाष्ये स्पष्टम् । ब्राह्मणाच्छमिन उपसख्यानमिति । पञ्चम्या अलुक् इति शेष । ननु ब्राह्मणानि शसतीत्यर्थे कथं पञ्चमी ? विद्यावकवाक्यानि हि ब्राह्मणशब्देनाव्यन्त, 'कर्मचादना ब्राह्मणानि' इति कल्पमूत्रान्, 'शेषे ब्राह्मणशब्द' इति मन्त्रमिप्रवदनागे ब्राह्मणशब्दस्य जैमिनिना मकेतिनत्वाच्च । एतादृशब्राह्मणभागस्य न क्वापि शसन् विहितम्—'ऋच शमति निविद शसति' इति श्रुतिष्विप्रवद आह—ब्राह्मण इति । शस्त्राणीति । ऋचा निविदा च सद्यः शस्त्रम् । उपचारादिति । लाणवेयर्थे । द्वितीयार्थे इति । पञ्चम्या अटुष्टुपसख्यानवलादेव द्वितीयार्थे पञ्चमीयर्थे । ओजस् । आजस्, सहस्, अम्मस्, तमस् एषा समाहारद्वन्द्व । ऋच परम्यान्तृतीयाया अलुक् स्थादुत्तरपद इत्यर्थे । ओजसाहृतमिति । 'कृत्वरणे कृता बहुम्' इति सम्पत् । 'अजरा दीप्ती वरु' इत्यमर । इत्यादीनि । सहसाहृतम्, अम्मनाहृतम् । तममाहृतम् । तमाहृत

विशेषणयागामात्रश्च । किञ्च 'स्तोकाभुक्तस्याप्य स्तोकाभुक्ति स्तोकाभुक्ताया स्तोकाभुक्तेन' इति ममुदायात्तद्विदोदात्तरपि प्रयोजनम् । न च प्राथमिकमामासिकश्रुतिनिषेधेन चरितार्थत्वाद्वाऽन्वयनिमित्तो लुग् दुवार इति शङ्कयम्, 'मुपा धानु' इति शस्त्रम्येकत्वादिति लुग्द्वयस्यापि निषेधाम्बुपगमान् । इह 'स्तोकान्निक्' इति समाससात्रपठिता एव स्तोकादया गृह्यन्ते न तु 'वरणे च स्तोकात्पञ्चम्या' इति मूत्रपठिता । ममाम सुपा टुकि प्रसक्त विनायमाननाटुक्शास्त्रेण समासशब्दपठितानामविलम्बेनापस्थित्युत्पत्तिरिति यागश्च । 'स्तोकान्निक्' इत्यत्र द्वयग्रहणादपान्यपि वृत्ति गृह्यन्ते, तदतन्नमि निनायाह—एवमिति । द्विवचनवचनान्ताना तु समानानप्यन्त, अननिनानान् । तत्र 'स्तोकाम्या मुक्त' इत्यादी वाचयन्त । शस्त्राणीति । 'प्रगीतमन्त्राद्यनिष्ठेषामभिधान स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्राद्याभ्युनिष्ठेषामभिधान शस्त्रम्' इति याज्ञिकाना व्यवहारः । ओजस । ओजसा

उपसंख्यानम्' (वा ३८८०) । अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । 'पुंसानुजो जनुषान्व इति च' (वा ३८८१) । यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्वो जात्यन्धः । ९६१ मनसः संज्ञायाम् । (६-३-४) मनसागुप्ता । ९६२ आज्ञायिनि च । (६-३-५) मनस इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । ६६३ आत्मनश्च । (६-३-६) आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात् । 'पूरण इति वक्तव्यम्' (वा ३८८२) पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपद इत्यर्थः आत्मनापञ्चमः । 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव' इति बहुव्रीहि-बोधः । पूरणे किम्—आत्मकृतम् । ९६४ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । (६-३-७)

मिति तु असाध्वेव । शेषपद्या वा समासः । अञ्जसा उपसंख्यानमिति । अञ्जशब्दात् तृतीयाया अलुक् उपसंख्यानमित्यर्थः । अञ्जसाकृतमिति । अञ्जशब्द आर्जवे वर्तते, यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयतीत्यादौ तथा दर्शनात् । तदाह—आर्जवेनेति । पुंसानुजः । तृतीयाया अलुकि साधुरिति शेषः । यस्येति । यस्य पुमान् पूर्वजः स पुंसा हेतुना अनुजः कनोयान् इत्यर्थः । जनुपेति । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । जनुषा 'जन्मना अन्ध इत्यर्थः । फलितमाह—जात्यन्ध इति । ब्राह्मण्यादिजातितुल्यान्धवानित्यर्थः । उत्पत्तिप्रभृत्यन्ध इति यावत् । मनसः संज्ञायाम् । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपद इत्यर्थः । मनसागुप्तेति । कस्याश्चित् संज्ञेयम् । असंज्ञाया तु मनोगुप्ता । आज्ञायिनि च । मनस इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्याद् आज्ञायिनि पर इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । ज्ञातुमिति । प्रेरयितुमित्यर्थः । मनसा-ज्ञायीति । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक् । अत्र सूत्रभाष्ये 'आत्मनश्च पूरण उपसंख्यानम्' इति वार्तिकं पठितम् । तत्रात्मनश्चेत्यंशं व्याख्यातुं पृथगुपादत्ते—आत्मनश्चेति । चकारात्तृतीयाया अलुगिति चानुकृष्यत इत्याह—आत्मनस्तृतीयाया अलुगिति । उत्तरपदे पर इति शेषः । पूरण इति वक्तव्यमिति । नात्र पूरणशब्दो गृह्यते । स्वरितत्वबलेन पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणात् 'प्रत्ययग्रहणे—' इति तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—पूरणप्रत्ययान्त

कृतमिति । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । कथं तर्हि 'सततनैशतमो-वृतमन्यतः इति भारविः । अत्राहुः—'वृत्तु वर्तने' इत्यस्माद् 'घञर्थे कविधानम्' इति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति । यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्त-विधिर्न तूत्तरपदाधिकारे, तथा च 'नैशतमसा' इति तृतीयाया अलुङ् न भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तम् । तन्न । 'पदाङ्गाधिकारे—' इत्यत्र 'इष्टकचित्तं, पक्वेष्टकचित्तम्' इति भाष्यादाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः । जनुपेति । 'जनुर्जनन-जन्मानि' इत्यमरः । आत्मनापञ्चम इति । 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः । इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थेतृतीयेत्येके । 'आत्मनाकृतः पञ्चमः' इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये । बहुव्रीहिर्बोधः इति । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तिपदार्थत्व-

आत्मन इत्येव, आत्मनपदम्, आमनभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुर्थी इति योगविभागात्नमाम । ६६५ परस्य च । (६-३-८) परस्मैपदम् । परस्मै-
भाषा । ६६६ हल्दन्तात्सप्तम्या मज्ञायाम् । (६-३-९) हृत्नाद
दन्ताच्च सप्तम्या अट्त्वमज्ञायाम् । त्वचिसार । ६६७ गत्रियुधिभ्या स्थिर ।

इति । आत्मनापञ्चम इति । आमा पञ्चम इत्यथ । प्रकृत्यादित्वात् प्रथमार्ये तृतीया । यद्वा आत्महृत्पञ्चमत्ववानियथ । कर्णे तृतीया । करानि क्रियात्नर्भाषण तस्या 'तृनावा
तृता' इति समास । पञ्चम्यमपीद भाष्ये स्थितम् । ननु सकृत्प्रथुम्नानि रङ्गात्रया
विष्णुचूहा । जनादनस्तु एषा नियतति त्रिष्णुपुराणादौ स्थितम् । तत्रदमा
पौराणिका—जनादनम्वा मचतुथ एवति । तत्र तृतीयाया अट्कि आमनाचतुथ इति
भवितव्यमित्यत आह—जनार्दनमिन्विति । वट्टुनीहिरिति । आत्मा चतुर्थी यत्सेति
विग्रह बहुव्रीहिरित्यथ । एकस्याप्यौषाधिकभेद परिकल्प्य वृत्तिपदायत्वमयपदायत्व च
विवक्षणीयमिति भाव । तद्विद भाष्ये स्पष्टम् । वैयाकरणारयायाम् । आत्मन इत्येवेति ।
अनुव्रतत एवत्यथ । न च 'आमनश्च इत्यस्य वा तत्त्व कथमिह सूत्रे एतदनुवृत्तिरिति
वाच्यम्, 'साप्तदाशै इति सूत्रे पठितस्य 'काम्ये रोरेति वाच्यम्' इति वातिकस्य 'इण्य
इति सूत्रेऽनुवृत्तिवदुपपत्ते । व्याकरण भवा वैयाकरणी, सा चामावाख्या च वैयाकरणाख्या,
तस्या या चतुर्थी तस्या अट्टुगित्यथ । आत्मनेभाषेति । पूर्वाचायदृत्तमात्मनपदस्य
सजालमिद धानुपात् प्रमिद्धम् । तादर्थ्ये चतुर्थीति । तथा आमन इत्यस्यात्मायमि पर्य ।
आत्मनामिति फल प्रावेण तद्विधानादिति भाव । ननु प्रकृतिविभाराभावान् कथमिह
तादर्थ्ये चतुर्थ्या समास इत्यन आह—चतुर्थीति । योगविभागादिति । परस्यगाहित
भाष्य धर्माय नियमो धमनियम इति भाष्यमिह लिङ्गम् । परस्य च । वैयाकरणाख्याया
परगब्दस्यापि चतुर्थ्या अट्टुगियथ । हल्दन्तान् । त्वचिसार इति । अत एव
ज्ञापकादधिकरणपदो वट्टुनीहि । 'वरो त्वकारकर्मारत्त्वचिमारत्तुणध्वजा' इत्यमर । अथ
हृत्नस्योदाहरणान्नर कथयति—युधिष्ठिर इति । अत्र 'अजिरशिशिरस्थिर-
इण्डुणादिमूत्रेण स्याद्याना किरचि स्थिरशब्दा व्युत्पादित । तत्र 'आदशप्रत्वय
या' इति पत्वस्य 'साप्तदाशो' इति निषेधे प्राप्ते दमारम्भन—गवियुधि
भ्या स्थिर । गवीनि युषानि च सप्तम्या अनुकरणम् । स्थिर इति प्रथमा

मयपदार्थत्व च विवक्षणीयमिति भाव । वैयाकरणा । व्याकरणे भवा वैयाकरणी ।
'अणुगायनादिभ्यः' इत्यण् । सा चामावाख्या चेति कथयति । आत्मन इत्येवेति ।
इह 'आमन' इत्यननुयत्य वैयाकरणाख्याया चतुर्थ्या अट्टुक् इति व्याख्यान तु
'परस्य च' इत्युत्तरमूत्र त्यक्त्वा सप्तमित्याह । आत्मनेभाषा इति । यद्यपीय
माख्या अट्टाद्याख्या नास्ति, तथापि धानुपादस्तैरिति भाव । प्रकृतिविभारान्तरिहा
'रघनाय स्यात्तौ' इति कश्चमामाभावाद्वाह—योगविभागादिति । इहाट्टुगि
यिसामर्थ्यादपि नमाम नुवच । परस्य च । परगब्दस्य च या चतुर्थी तस्या

(८—३—९५) आभ्यां स्थिरस्य मस्य पः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र 'संज्ञायाम्' (सू ७२१) इति सप्तमीसमासः । 'हृद्द्युभ्या च (वा ३८८५) हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । ९६८ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । (६—३—१०) प्राचा देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्मन्य्या अलुक् । मुकुटेकार्पापणम् । हृदिमापकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्, कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादात्रेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादव्यस्यैतद्देशस्य नाम । प्राचा किम्—वृथपशुः । हलादौ किम्—अविकटोरणः । हलदन्तात् किम्—नद्या दोहो नदीदोहः । ६६६ मध्याद् गुरौ । (६—३—११) मध्येगुरुः । 'अन्ताच्च' (वा ३८९४) अन्ते-गुरुः । ६७० अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । (६—३—१२) कण्ठेकालः । पष्ठथ्ये । 'महेः साडः सः' इत्यस्मान् स इति पष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकृतम्, तदाह—आभ्यामिति । ननु 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग्वाधते' इति परिभाषया अत्रादेशात् पूर्वमेव डेलुकि प्रवृत्ते हलन्तत्वाभावात् कथमिहालुगित्यत आह—अत्र गवीति । युधिष्ठिर इति । युध्वाताभावे त्रिपि युध्शब्दात् सप्तम्येकवचनम् । हलन्तत्वादलुक्, पत्वं च । पाण्डवस्य वर्मपुत्रस्य नामेदम् । तदेवं हलन्तादलुकं प्रपञ्च्य अदन्तादलुकमुदाहरति—अरण्येतिलका इति । ननु तिलकशब्दस्य शोण्डादिगणेऽभावात् कथं तेन सप्तमीसमास इत्यत आह—अत्र संज्ञायामिति । हृद्द्युभ्यां चेति । हृच्छब्दाद् दिव-शब्दाच्च सप्तम्या अलुग्वक्तव्य इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । हृदिस्पृगिति । 'पद्न्—इति ङी हृदयस्य हृदादेशः, हृदयं स्पृशतीत्यर्थः । दिविस्पृगिति । दिव स्पृशतीत्यर्थः । इहा-भयत्रापि सप्तम्या अलुग्विधानवलादेव कर्मणि सप्तमीति भाष्यम् । 'अमूर्धमस्तकात्—' इत्यनेन त्वलुग् न सिध्यति, तत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । कारनाम्नि । यत् कारनामेति । राजग्राह्यो भागः करः, स एव कारः, तद्विशेषवाचक इत्यर्थः । नियमार्थमिति । प्राचा देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येव, कारनाम्नि हलादौ चेत् प्राचामेव, प्राचा कारनाम्नि चेद् हलादात्रेवेति नियमत्रयार्थमित्यर्थः । अविकटोरण इति । अविशब्दान् संघाते कटच्, उरणो मेपः । नद्यामिति । नद्युत्तरणे तात्कालिको दोहः करः । मध्याद् गुरौ । गुरुशब्दे परे मध्यशब्दात् सप्तम्यां अलुक् स्यादित्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । अन्ताच्चेति । सप्तम्या अलुक् स्याद् गुरौ अलुक् स्याद्द्वैयाकरणाख्यायाम् । गवियुधि । स्थिरशब्दोऽयम् 'अजिरशिशिर—' इत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेतिष्पन्नः । 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते वचानारम्भः । गवीति वचनादेवेति । न च लुकं वाधित्वा परत्वाद्अन्तरङ्गत्वाच्चा-वादेशे 'हलदन्तात्सप्तम्याः—' इत्येवालुक् सिध्यतीति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग् वाधते' इति लुका वलीयस्त्वादिति भावः । हृदिस्पृक् दिविस्पृगिति । हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा । अविकटोरण इति । 'संघाते कटच्'

उरसिलामा । अमूर्धमस्तकान् विम्-मूर्धाशख, मस्तकशिख । अकामे विम्-
 मुख कामाज्य मुखकाम । ९७१ वन्धे च विभाषा । (६—३—१३)
 हलदन्तासप्तम्या अलुक् । हस्तेवध, हस्तेवध । हृदन्त इति विम्-गुप्ति-
 वध । ६७२ तत्पुरूपे कृति बहुलम् । (६—३—१४) स्तम्बेरम, स्तम्बेरम ।
 कर्णेजप, कर्णेजप । क्वचित्र—कुरुचर । ६७३ प्रावृष्ट्छरत्फालदिव्या जे ।
 (६—३—१५) प्रावृषिज । शरदिन । काज । दिविज । पूर्वस्याय प्रपञ्च ।
 ९७४ विभाषा वर्षेनरशरवरात् । (६—३—१६) एभ्य सप्तम्या अलुम्ब ।
 वर्षेज, वर्षेज । शरेज, शरज । शरेज, शरज । वरेज, वरज । ९७५
 घकालतनेषु कालनाम्न । (६—२—१७) सप्तम्या विभाषया लुक्स्यान् ।
 घ—पूर्वाह्नेतरे, पूर्वाह्णतर । पूर्वाह्नेतमे, पूर्वाह्णतम । का—पूर्वाह्णैकात्र, पूर्वाह्ण-
 काल । तन—पूर्वाह्णेतन, पूर्वाह्णेतन । ६७६ शयचासवासिष्यकालात् ।

पर इत्यर्थे । अमूर्धमस्तकात् । मूर्धमस्तकशब्दवर्जितान् स्वाङ्गवाचकात् सप्तम्या
 अलुक् स्यात्, ननु कामशब्दे उत्तरपद इत्यर्थे । अत्र सज्ञायामित्यनुवर्तते । अत
 एव 'हृदद्युभ्या च' इत्यत्र हृदग्रहणमर्थवन्त । कण्ठेफालइति । विशस्य नाम । उरसिलो
 मेति । कस्यचिनाम । अत एव जापकाद् व्यधिकरणपदा बहुवीहि । वन्धे च विभाषा ।
 शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—हलदन्तादिति । हस्तेवन्ध इति । सज्ञायामिति सप्तमीतत्पु-
 ष्याभ्यम् । इह तत्पुरूप इति भवध्यते, क्व इति घञन्तम, अथन तु 'नन्मिद्ध-' इति
 नियेय इति स्पष्ट भाष्ये । तत्पुरूपे कृति । तत्पुरूप सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात् वृदन्त
 उत्तरपदे सज्ञायामित्यर्थे । स्तम्बेरम इति । तृणसमूह स्तम्ब, तस्मिन् रमत इति स्तम्बे-
 रमा हस्ती । कर्णेजप इति । कर्णे जपति परदापमुपास्त्राविष्वरानीति कर्णेजप पशुन ।
 'स्तम्बकर्णया रमिजपा, इत्यच् । उपपदममाम । क्वचिन्नेति । बहुलग्रहणादिनि भाव ।
 कुरुचर इति । 'चरष्ट' इत्यधिकरण उपपदे चरष्ट । उपपदममात् । यद्यपि हृदन्ता-
 दित्यनुवृत्त्यैव मिद्धमिद्धम्, तथापि बहुलग्रहणादेव सिद्धे 'हलदन्ताद्' इति नानुवर्तनीयमिति
 भाव । प्रावृष्ट्छरत् । प्रावृष्ट, शरत्, काज, दिव्, एषा सप्तम्या अलुक् स्याद् जज्ञादे
 पर सज्ञायामित्यर्थे । ननु 'हलदन्तात्-' इत्येव सिद्धे त्रिमथमिद्धमित्यन आह—
 पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च इति । विस्तर इत्यर्थे । विभाषा वर्षे । शेषपूरणेन सूत्र
 व्याचष्टे—एभ्यसप्तम्या इति । घकालतनेषु । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—
 सप्तम्या इति । घेति । घ पर उदाहरणसूचनमिद्धम् । 'तरसमपौ घ' । पूर्वाह्ण-
 तर इति । अन्तिशयन सप्तम्यन्तात् तरसमपौ । अत एव नत्तद्विभक्त्यन्तान् तरस
 मगादिति विनायने । कालेति । उदाहरणसूचनमिद्धम् । पूर्वाह्णकाल इति ।
 अत एव त्रिरेषणादिममामापि नत्तद्विभक्त्यन्तानामव । तेनेति । उदाहरणसूचन
 मिद्धम् । पूर्वाह्णेतन इति । 'विभाषा पूर्वाह्णापराल्हाभ्याम्' इति त्र्युट्बुलौ तुट् च ।

इति वट्चप्रत्ययान्त । उरणा मय । वन्धे च विभाषा । वध इति घञन्त ।
 हस्तेवन्ध इति । बहुव्रीहिरस्यम् । तत्पुरूपे तु 'नन्मिद्धवध्नातिषु च' इति वध्य-

(६—३—१८) खेशयः, खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी, ग्राम-
वासी । 'हलदन्तात्' इत्येव, भूमिशयः । 'अपो योनिश्चतुषु' (वा ३८७६) ।
अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवः अप्सव्यः । अप्सुमन्ता-
वाज्यभागौ । १७७ नेन्सिद्धवध्नातिषु च । (६—३—१९) इन्नन्तादिषु
सप्तम्या अलुग्न । स्थण्डिलशायी । सांकाश्यसिद्धः । चक्रवद्धः । ६७८ स्थे च
भापायाम् । (६—३—२०) सप्तम्या अलुग्न । समस्यः । भापायां किम्—
कृष्णोऽस्याः खरेष्ठः । ६७६ षष्ठ्या आक्रोशे (६—३—२१) चौरस्य कुलम् ।
आक्रोशे किम्—ब्राह्मणकुलम् । 'वाग्दिवपश्यद्भयो युक्तिदण्डहरेषु' (वा ३८९७) ।
शयवास । शय, वास, वासिन् एतेषु कालभिन्नात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः ।
अपो योनि । योनिशब्दे यत्प्रत्यये मनुषि च परेऽप्यान्दात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः ।
अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यत् । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि-' इत्यवादेशः । अप्सुमन्ता-
विति । अप्सु इति पदं यदीयमन्त्रयोरस्ति तावत्सुमन्तौ, आज्यभागविति कर्मविशेषौ ।
नेन्सिद्धवध्नातिषु च । चक्रवद्ध इति । साधनं कृता इति क्तान्तेन सप्तम्यन्तस्य
समासः । स्थे च भापायाम् । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायात् । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यस्यैवायं
निषेधः । अत एव 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य-' इति वार्तिक-
व्याख्यावसरे कण्ठस्थः कालो यस्येति विग्रहे कण्ठस्थशब्दस्य समासत्वमभ्युपगम्य उत्तरपद-
लोप उपन्यस्तः संगच्छते । यदा तु 'अमूर्धमस्तकात्-' इत्यस्याप्ययं निषेधः स्यात्तर्हि तद-
संगतिः स्यात्, लुक्प्रसङ्गात् । षष्ठ्या आक्रोशे । अलुगुत्तरपद इति शेषः । आक्रोशां
निन्दा । वाग्दिक् । वाक्, दिक्, पश्यत्-एतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या अलुक् स्याद् युक्तिः,
माणेन निषेध एवेत्याहुः । अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः ।
प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा 'अप्सुजः' इत्युदाहृतम्, तदाकरविरुद्धम् । 'जे चरे
च वक्तव्यम् अप्सुजः अप्सुचरः' इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च । केचित्तु
'अप्सुजः' इत्युक्तोदाहरणद्वयेपि 'हलदन्तात्-' इत्यलुक्माहुः । अप्सुमन्ता-
विति । कारौर्याम् 'अप्स्वर्गने सविष्ठव', अप्सु मे सोमो अब्रवीत्' इत्याज्यभाग-
मन्त्रौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दोऽस्तीति तद्द्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् । प्राचा
तु 'मतिषु' इति पठित्वा 'अप्सुमतिः' इत्युदाहृतम् । अत्र केचित्—अप्स्वित्येतदनु,
करणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । आद्ये सप्तम्यन्तात्प्रथमाया अभावेन मनुवेव दुर्लभः ।
अन्त्ये लुक् प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च 'मतिषु' इति प्राचोक्तः पाठ-
एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न हृष्ट इति वाच्यम्, 'मतिषु' इति पाठस्य
'अप्सुमतिः' इत्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकैषु । दृश्यमानत्वेन मनुष्विति पाठ-
स्यैव क्वाप्यदर्शनाद् व्यर्थत्वाच्च । 'अस्यवामीयम्', 'कथाशुभीयम्' इत्यादाविव लुकि-
कर्तव्ये 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः । नेन्सिद्धव ।
चक्रवन्ध इति । 'तत्पुरुषे' इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ तु 'बन्वे
च विभापा' इति विकल्प एव । पश्यतोहर इति । 'पश्यन्तमनाहृत्य हरति'

चाचोयुक्ति । दिशोदण्ड । पर्यताहर । 'आमुष्यायणामुष्यत्रिकामुष्यपुत्रिकामुष्यकुत्रि-
 केनि च' (वा ३८९८—३८९९) अमुष्यास्त्यमाउष्यायण । नवादिवात्स्वम् ।
 अमुष्यपुत्रस्य भाव अमुष्यपुत्रिका । मनानादिवाद्भुज् । एवमामुष्यकुत्रिका ।
 'देवानाप्रिय इति च मूर्खे' (वा ३९००) । अयत्र देवप्रिय । 'ऋशेषपुच्छलाङ्गेषु
 शुन' (वा ३९०१) । गुन शेष । गुन पुच्छ । गुनोलाङ्गूठ । 'द्वसश्च दापे
 (वा ३९०२) दिनादाम । ९८० पुत्रेऽन्यतरम्याम् । (६—३—२२) पष्ठया
 पुत्रे परेऽङ्गमा निशयाम् । दास्या पुत्रो दासीपुत्र । निशया किम् । ब्राह्मणी
 पुत्र । ९८१ ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य । (६—३—२३) विद्यामवय
 यानिमत्रपञ्चविन ऋदभ्यपठया अटुक् । होनुरनवामी । होनु पुत्र । पितु

दण्ड, हर एतपु क्रमादुत्तरपदेषु परेऽन्वित्यर्थं । चाचोयुक्तिरिति । गद्वप्रयाग
 इत्यर्थं । दिशोदण्ड इति । अधिकरणस्य रेपत्वविश्रयाया पष्ठी । पर्यताहर इति ।
 पर्यतमनाहत्य हरतीत्यर्थं । 'पष्ठी चनादरे' इति पष्ठी । आमुष्यायणोक्ति । वा तत्र
 मिदम् । एते निपात्यन्ते । अमुष्येति । अमुष्यापत्यमित्यर्थे 'नडादिभ्य षक्' इति पत्रि
 आयभादेशे आदिवृद्धौ तद्धिना चदान् प्रातिपदिकतया तदवयवत्वान् प्राप्तस्य सुबहुवा निवे
 तस्य णत्वं आमुष्यायण इति ष्पमित्यर्थं । अमुष्य पुत्र इति विग्रहे पष्ठीममापे पष्ठय
 अङ्गुनि अमुष्यपुत्रशब्द । अमुष्यपुत्रस्य भाव इत्यर्थे 'द्वन्द्वमनाजादिभ्यश्च इति वृत्ति
 अकादेशे पुत्रराज्ञान् सुपो लुकि आदिवृद्धौ स्त्रीत्वाट्टापि 'प्रत्ययस्यात्-' इतीत्त्वं आमुष्यपुत्रि
 काणञ् इत्यर्थं । ण्वमिति । अमुष्य कुलमिति पष्ठीममाम पत्वा अटुक् ऋभुयकुठ' इत्या
 द्वुजादि पूर्ववदित्यर्थं । देवानामिति । वात्किमिदम् । मूर्खे अज्ञ । दिवु ब्रीजयाम् ।
 दवा ब्रीडामना नूवा, तवा प्रियोऽपि मूर्खे एव, मूर्खप्रियस्यावस्य मूर्खत्वादिनि 'अजर्वो—'
 इत्यत्र वैषट् । शेषपुच्छेति । वात्किमिदम् । पष्ठया अङ्गुगिति शेष । मज्ञायामिति
 भाष्यम् । शुनशेष इति । शुन शेष इव शेषा यस्वेति विग्रह । 'मद्वा मेहन
 शेषमी' इत्यमर । 'नेकशब्द-यस्ति, 'शेषाय स्वाहा' इति दशानात् । शुन पुच्छ
 इति गुन पुच्छमिव पुच्छ यस्वेति विग्रह । एव गुनोलाङ्गूठ इत्यपि । ऋपि
 विश्रयाणा सज्ञा एता । दिवश्च दास इति । वात्किम् । पष्ठया अङ्गुगिति शेष
 दिनोदास इति । कश्चिद्राजपरयम् । पुत्रेऽन्यतरम्याम् । निन्दायामिति ।
 आभारो इत्यनुवृत्तिरभ्यमिदम् । स्पष्ट चेदम् 'आनदृत-' इत्यत्र भाष्ये

इत्यर्थं । 'पष्ठी चानादरे इति पष्ठी । देवानामिति । मूखा हि देवाना प्रीति
 जनयति देवपशुत्वादिनि मनारमा । अय भाव—ब्रह्मज्ञानरहितत्वान्मसारिणा मूखा ।
 ते तु यागादिकर्माभ्यनुनिष्ठान् पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्त प्रीति जन
 यति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषा यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अता गवादिस्थाना
 पन्नत्वानूर्खा एव देवपगव इति । शेषपुच्छेति । शुन इव शेषमस्य शुनशेष ।

ऋ 'शेष' इति कश्चिन् पाठ । † अमरकोशे तु—'शिशो मेहू मेहनशेषमा—'
 इति पाठः नृपलक्ष्यते ।

रन्तेवासी । पितुःपुत्रः । 'विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्' (वा ३९०३) नेह—
होतृघनम् । ६८२ विभाषा स्वसृप्तयोः । (६-३-२४) ऋदन्तात्पञ्चा अलुक्वा
स्वसृप्तयोः परयोः । ६८३ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । (८-३-८५) आभ्यां
स्वसुः सस्य पो वा स्यात्समासे । मातुःष्वसा, मातुःस्वसा । पितुःष्वसा, पितुःस्वसा ।
लुक्पक्षे तु—६८४ मातृपितृभ्यां स्वसा । (८-३-८४) आभ्या परस्य स्वसुः
सस्य पः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु—मातुःस्वसा, पितुःस्वसा ।

इत्यलुक्समासप्रकरणम् ।

ऋतो विद्या । एकत्वे बहुवचनम् । तदाह—विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन
ऋदन्तादिति । अलुक् स्यादिति । उत्तरपदे परत इति शेषः । विद्यासंबन्धवाचिनमुदा-
हरति—होतुरन्तेवासीति । ऋग्वेदविहितकर्मविशेषकर्ता होता । अतो हातृशब्दो
विद्यासंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इति भावः । होतुःपुत्र इति । विद्यासंबन्धवाचिन उदाहरणा-
न्तरमिदम् । अथ योनिसंबन्धवाचिनमुदाहरति—पितुरन्तेवासीति पितुःपुत्र इति च ।
ननु होतृघनं पितृघनमित्यत्राप्यलुक् स्यादित्यत आह—विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तर-
पदग्रहणमिति । द्विध्यायानिसंबन्धेभ्य इत्यत्र विद्यासंबन्धवाचिनोः पूर्वोत्तरपदयोर्ग्रहणमित्यर्थः
पूर्वोत्तरपदयोर्ग्रहणोरपि विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचित्वं विवक्षितमिति भावः । होतृघनं
पितृघनमित्यत्र उत्तरपदस्य विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचित्वाभावाद् न पञ्चा अलुगिति
भावः । अन्यतरसंबन्धवाचित्वस्य विवक्षितत्वादेव होतुःपुत्र इत्यादि सिद्धम् । विभाषा
स्वसृप्तयोः ऋदन्तादिति । विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचिन इति शेषः । ततश्च
भोक्तृस्वसेत्यत्र नातिव्याप्तिः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अलुक्पक्षे विशेषमाह—
मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । 'मातृपितृभ्या स्वसा' इति पूर्वसूत्रात् स्वसेत्यनुवर्तते ।
पञ्चम्ये प्रथमा । 'सहेः साडस्सः' इति सूत्रात् स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य
मूर्धन्यः' इत्यविकृतम् । तदाह—आभ्यामिति । मातुः पितुरिति पञ्चन्ताभ्यामित्यर्थः ।
समास इति । 'समानेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुःष्वसा पितुःष्वसेति
अलुकि पत्वे रूपम् । मातुः स्वसा पितुः स्वसेत्यलुकि पत्वाभावे रूपम् । लुक्पक्षे त्विति
विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । मातृपितृभ्यां स्वसा । श्वसुरिति । सूत्रे षष्ठ्यर्थे
प्रथमेति भावः । मातृष्वसा, पितृष्वसेति । लुक्पक्षे नित्यमेव पत्वम् ।
आदेशप्रत्ययसकारत्वाभावादप्राप्ते पत्वविधिरयम् । पत्वविधौ समासग्रहणानुवृत्तेः फलं

यद्यपि शेषशब्दः सकारान्तः 'गौलिङ्गं चिह्नशेषसोः' इत्यमरप्रयोगात् । तथापि शीङो
निपातनादौणादिके षप्रत्यये अकारान्तोऽप्यस्त्येव । तथा च मन्त्रः 'यस्यामुशन्तः
प्रहराम शेषम्' इति । 'चिह्नशेषयोः' इति पाठे तु शेषशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव
नास्तीति बोध्यम् । शुनः पुच्छ इत्यादावपि बहुवीहिः, त्रयोऽप्यमी ऋपिविशेषाणां
संज्ञाः । 'मातुःपितुर्भ्याम्—' इति सूत्रे 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यत समास इत्यनुवर्ति-

अथ समासाश्रयविधिप्रकरणम् ॥२५॥

१८५ घरूपरूपचेलडब्रुवगोत्रमतहतेषु डधोऽनेकाचो ह्रस्व ।
 (६—३—४३) भाषितपुस्काद्या डी तदन्तस्थानिकाचो ह्रस्व स्याद्ध्रस्वकर्त्तृप्रत्ययेषु-
 परेषु, चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा ।
 ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिकेली । ब्राह्मणित्रुका । ब्राह्मणिगोत्रा इत्यादि । मूत्र पचा-
 श्चि पच्यादेशगुणयारभावाग्नि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि
 दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिक पत्वमपि नास्तीत्यर्थः ।

इति श्रीवामुदेवदीनियविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
 वालमनोरमायाम् अलुक्प्रथमप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ ममामाश्रयविधिनिष्पन्न—घरूप । उत्तरपदे इत्यधिकृत चेलडादिष्वन्वेति, ननु
 घरूपकल्पेषु, घरुवाच्यतरप्तमपा रूपकल्पेषां प्रत्ययत्वात् । न च तदन्तग्रहणे सति तेषूत्तर-
 पदत्व मभवतीति वाच्यम्, 'हृदयस्य हृल्लेख—' इत्यथ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणं तदन्त-
 ग्रहणभाव इति भाष्य उत्तत्वात् । 'द्विया पुवत्—' इत्यता भाषितपुस्कादित्यनुवृत्तम् ।
 ड्य इति तदन्तग्रहणम्, केवलस्थानकाच वाभावात् । तदाह—भाषितपुस्काद्यो डी इति ।
 एतदर्थमत्र 'द्विया पुवत्—' इत्यत्र भाषितपु स्कादिति पञ्चम्यन्तश्रुपात्तम् । तत्र भाषित-
 पु स्काया इति षष्ठ्यन्तोपादानं तु इत् तदनुवृत्तिर्न स्यात्, असभवान् । नहि डीप्रत्ययस्य
 तदन्तस्थ भाषितपु स्वत्वमस्ति । न च तत्रापि नाथर्वत्स्याद् अनुडिति पयुंदात्मा स्त्रीप्रत्यय-
 लाभेन तदन्तस्य भाषितपु स्वत्वाभावादिति वाच्यम्, तत्र द्विया इत्यस्वरितत्वात् स्त्रीप्रत्यय-
 ग्रहणं नेत्युक्तत्वात् । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । अनिशापने तरप्तमपी । न च 'तसिला-
 दिषु—' इति पुवत्त्वन डीपा निवृत्ति शब्दाया, 'जातेष्व' इति निषेधात् । ब्राह्मणिरूपेति ।
 प्रशमाया रूपम् । ब्राह्मणिकल्पेति । 'ईपदसमाप्तौ—' इति कल्पम् । ब्राह्मणि-
 चेलीति । 'चिल वमने' तस्मादचि चेलडिति पचादौ पठितम् । टित्वाद् डीप् ।
 इत्यादीति । ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । मूत्र इति । ब्रूव्यानोरचि कृते, 'ब्रुवा
 वचि' इति वच्यादेशस्य लृपपद्युणस्य च अमानो निपात्यत इत्यर्थः । चेलडादी-
 नीति । ममामवृत्तिविषये चेलडब्रुवगाश्रयतहता इत्युत्तरपदानि कुत्सनवाचीनीति कृत्वा
 तम्, तफल दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि पत्व नैवार्थः ।
 इयलुक्प्रथमप्रकरणम् ।

घरूपरूप—। 'तरप्तमपी घ—' । 'प्रशमाया रूपम्' । 'चिल वमने' ।
 'चिलट्' इति पचादौ टित्पठयने टीवर्थम् । प्रत्ययेष्यति । लेखग्रहणेन 'उत्तर-
 पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापयिष्यत इति भावः । ब्राह्म-
 णितरेति । 'जातेष्व' इति निषेधात् 'तसिलादिषु' इति न पुंवद्भावः । चेलीति ।

तैः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' (सू ७३२) इति समासः । इयः किम्—दत्ता-
तरा । भापितपुंस्कात् किम्—आमलकीतरा, कुवलीतरा । ६८६ नद्याः शेषस्या-
न्तरस्याम् । (६—३—४४) अङ्यन्तनद्या इयन्तस्यैकाचश्च षादिषु ह्रस्वो
वा स्यात् । ब्रह्मवन्धुतरा, ब्रह्मवन्धुतरा । खितरा, खीतरा । 'कृन्नद्या न'
(वा ३९३८) । लक्ष्मीतरा । ६८७ उगितश्च । (६—३—४५) उगितः परा या
नदी तदन्तस्य षादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुपितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु 'तत्सि-
लादिषु—' (६ ८३६) इति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुपीतरा इत्य-
प्युदाहृतम्, तन्निर्मूलम् । ६८८ हृदयस्य ह्रल्लेखयदणलासेषु । (६—३—५०)
हृदयं लिखतीति ह्रल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । ह्रल्लासः ।
लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणं जापकम् 'उत्तर-

'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति कर्मधारय इत्यर्थः । आमलकीतरा इति । आमलकीशब्दस्य वृक्ष-
वाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद् भापितपुंस्कत्वाभावेन न ह्रस्व इति भावः । ननु 'न पदान्त—'
इति सूत्रे भाष्ये विम्बवदर्यामलकशब्दानां भापितपुंस्कत्वावगमात् कथमामलकीशब्दस्य
वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमित्यस्येवाह—कुवलीतरा इति । वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गो-
ऽयमिति भावः । अमरस्तु 'कर्कणपूर्वदरी कोली घांटा कुवलफेनिले' इति नपुंसकत्वमाह ।
नद्याः शेषस्यायतरस्याम् । उक्तादन्यः शेषः । इयन्तस्यानेकाच इति पूर्वसूत्रे स्थितम्,
तदव्यत्वं च अनेकाचो इयन्तत्वाभावे इयन्तस्यानेकाच्चाभावेऽपि संभवति । तदाह—
अङ्यन्तनद्या इयन्तस्यैकाचश्चेति । 'ऊङुनः' इति ब्रह्मवन्धुशब्द ऊङन्तः । भापित-
पुंस्कस्येति तु नेहानुवर्तत इत्यग्निप्रत्ययोदाहरति—खितरेति । कृन्नद्या नेति । कृदन्ता
या नदी तस्या ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । लक्ष्मीतरा इति । 'लक्षेर्मुट् च' इति औणादिके
ईप्रत्यये मुडागमे च लक्ष्मीशब्दः कृदन्त इति भावः । उगितश्च । विदुपितरेति । 'विदेः
ऋतुर्वसुः, इति वसुप्रत्ययः । उगिदन्तमिदम् । अनेकाच्चाद् 'नद्याः शेषस्य—' इत्यस्या-
प्राप्तेरिदमिति भावः । विद्वत्तरेति । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ विद्वत्तरेति रूपमित्यर्थः ।
तन्निर्मूलमिति । पुंवत्त्वस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः । 'विद्वच्छ्रैयसोः पुंवत्त्वं न वक्तव्यम्'
इति वृत्तिः । परन्तु वचनमिदं भाष्येदृष्टत्वादुपेक्ष्यमिति भावः । अत्रोगितः परा या
नदीति मूलं वर्णयोरेव नदीसंज्ञेति मताभिप्रायकम् । हृदयस्य । लेख, यत्, अण्,
लास एषु परेषु हृदयस्य हृदादेश इत्यर्थः । हृदयं लिखतीति ह्रल्लेखः । कर्मण्यव् ।
हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति । 'हृदयस्य प्रियः' इति यत्प्रत्ययः । हार्दमिति ।
'तस्येदम्' इत्यण्, हृदादेशः । ह्रल्लास इति । घञन्तोऽयमिति भावः ।

पचादौ 'चिदट्' इति पाठान् 'टिड्ढा—' इति ङीप् । आमलकीति । आमलकी-
कुवली शब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गौ । नद्याः । उक्तादन्यः शेषः, स च द्विवेद्याह—
अङ्यन्तेति । उपलक्षणमेतत् । 'भापितपुंस्क' इत्यपि नेह संवध्यत इत्याशयेनाह—
स्त्रीतरा इति । उगितः परा या नदीति । ईद्वीतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्ये-
दमुक्तम् । विदुपितरेति । 'उगितश्च' इति ङीप् 'वसोः संप्रसारणम्' । वृत्त्या-

पदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति' (प २६) इति । ६८९ वा शोऽप्यङ्गोपे ।
 (६—३—५१) हृच्चोक, हृदयशक, सोहार्यम्, सौहृदयम् । हृद्वाग,
 हृदयराग । हृदयशब्दपर्याया हृच्चब्दोऽप्यस्ति, तेन सिद्धे प्रपञ्चापमिदम्
 ९९० पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । (६—३—५२) एषूत्तरपदेषु पादस्य
 पद इत्यदत्त आदस्य स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजि । पदाति । 'अज्य
 तिभ्या पादे च (उ ५७०—५७१) इतीप्प्रत्यय । अजेत्यभावो निपातनात् ।
 पदग । पदापहत । ६६१ पद्यत्यतदर्थे । (६—३—५३) पादस्य पत्स्या-
 तदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्या शर्करा । अतदर्थे किम्—पादार्थमुद-
 पात्रम् । 'पादाभ्या च (सू २०९३) इति यत् 'इरे चरतावुपसस्थानम्

लेरेत्यणन्तस्य ग्रहणमिति । अणप्रत्ययमाहचर्यादिति प्राञ्च । व्याख्यानादिति
 तत्त्वम् । तर्हि लेखग्रहणेनैव व्यर्थम्, अणैव सिद्धेरित्येव आह—ज्ञापकमिति ।
 ज्ञाप्याशमाह—उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति । तत्फलं तु घञ्
 कम्पव्यग्रहणे तदन्तविध्यभाव । वा शोक । सौहार्यमिति । ब्राह्मणादित्वाद्
 भात्र प्यत्रि 'हृद्भागमित्यन्ते— इत्युभयपदवृद्धि । सौन्दर्यमिति । भात्र प्यत्रि
 हृच्चब्दवाभाद् आदिवृद्धौ च 'यस्येति' इति लोपे ष्यमिति भाव । पादस्य
 पद । पद इति लुप्तप्रथमाक पृथक्पदम् । एत्त्विति । आजि, आनि, ग उपहत
 इत्येतत्त्वित्यर्थ । अदन्तइति । उत्तरमूत्रे पदिति हलन्तस्य गृहणादिति भाव
 अजतीति । अज गनिभेपणयो' । पदातिरिति । पादाभ्यामतनीनि विग्रह ।
 'अत गनौ । अज्यतिभ्यामिति । पादे उपपदे अजघातारनघानोश्च इण स्यादिति
 तदर्थे । अजीत्यस्य 'अजेत्यंजजपो' इति वीभावमाशङ्क्याह—अजेत्यभावो
 निपातनादिति । अजीति निर्देशादित्यर्थे । पदग इति । पादाभ्या गच्छन्ती-
 त्यर्थ । 'गमश्च, अन्नायन्नाध्वदूरपारसर्वानतेषु ङ' इति सूत्रस्येन 'अन्वेभ्याऽपि
 हृदयते' इति वार्तिकेन गमघाना ङ । तदन्ते मशब्दे परे पादस्यादन्त पदादेशः ।
 दकारान्तादौ तु पदग इति स्यात् । पदोपहत इति । पादाभ्यामुपहत इति विग्रह ।
 अत्रापि दकारान्तादौ पदुपहत इति स्यात् । पद्यत्यतदर्थे । पद, यति, अतदर्थे,
 इति हेतुः । पद्या इति । 'विध्यत्यधनुया' इति यत् प्रत्ययः । पात्रमिति ।
 'पादाभ्या च' इति तादर्थ्ये यत्प्रत्यय । इरे चरताविति । चरत्यर्थे विहितस्य
 दिप्त्विति । प्रकियान्द्व्याख्यानानि चादिश्चद्व्याख्याणि । अणन्तस्य ग्रहणमिति ।
 अणप्रत्ययमाहचर्यात्लेखशब्दाणन्त एव निदिष्ट इति भाव । नन्वेव लेखग्रहणादेव
 व्यर्थं स्मादणग्रहणेनैव सिद्धेत आह—ज्ञापकमिति । अत एव 'घञ्पकल्पेष्टु
 तदन्तग्रहण न' इति व्याख्यानम् । सौहार्यमिति । ब्राह्मणादित्वान् प्यत्र, हृद्वाग
 सिच्यते—'इत्युभयपदवृद्धि । पादस्य पदा । उत्तरमूत्रे पदग्रहणान्पदेत्ययमदन्त,
 मौत्रा विभक्तिवृक् । तदाह—अदन्तआदेश इति । तेन 'पदग' इत्यादि निदम् ।
 पद्या इति । विध्यत्यधनुया' इति यत् । पात्रमिति । 'पादाभ्या च' इति
 यत् । पूर्वमूत्रे आश्यायादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव पाद-

(वा ३९५८) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पपादित्वात् ष्ठन् । ६६२ हिमका-
 षिहतिपु च । (६-३-५४) पद्धिमम् । पत्कापी । पद्धतिः । ६९३ ऋचः
 शे । (६-३-५५) ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति ।
 पादं पादमित्यर्थः । ऋचः किम्-पादशः कार्पापणं ददाति । ६९४ वा घोष-
 मिश्रशब्देपु । (६-३-५६) पादस्य पत् । पद्धोपः, पादघोपः । पन्मिश्रः
 पादमिश्रः । पच्छब्दः, पादशब्दः । 'निष्के चेति वाच्यम्' (वा ३९५९) ।
 पन्निष्कः, पादनिष्कः । ६६५ उदकस्योदः संज्ञायाम् । (६-३-५७)
 उदमेघः । 'उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्' (वा ३९६९) । क्षीरोदः । ९६६
 पेपंवासवाहनधिपु च । (६-३-५८) उदपेपं पिनष्टि । उदवासः ।
 उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वोण सिद्धम् । ६६७ एकहलादौ पू-
 यितव्येऽन्यतरस्याम् । (६-३-५९) उदकुम्भः उदककुम्भः । एक इति

ष्ठनो इकादेशः तस्मिन् परे पादस्य पत्स्यादित्युपसंख्यानमित्यर्थः । हिमकापि । एपु
 परेषु पादस्य पत्स्यादित्यर्थः । पद्धिममिति । पादस्य हिममिति विग्रहः पत्कापीति ।
 पादौ पादाभ्यां वा कपतीत्यर्थः । 'सुप्यजाजौ—' इति णिनिः । पद्धतिरिति । ह्यन्यते
 इति हतिः । कर्मणि क्तिन् । पादाभ्यां हतिरिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः ।
 ऋचः शे । शस्य शस्प्रत्ययैकदेशस्यानुकरणात् समसोत्यभिप्रेत्योदाहरति—पच्छ इति ।
 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति पादशब्दात् शस् । 'तद्धितश्वासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्,
 नत्विह लोमादिशस्य ग्रहणम्, लोमादौ पादशब्दस्य पाठाभावात् । पादशः कार्पापणं
 ददातीति । कार्पापणाख्यपरिमाणविशेषं सुवर्णादिकं पादं पादं ददातीत्यर्थः । वा घोष ।
 शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पादस्य पदिति । निष्के चेति । पादस्य पदिति शेषः ।
 उदकस्योदः । उदकशब्दस्य उद इत्यादेशः स्याद् उत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः । उदमेघ
 इति । उदकपूर्णमेघसादृश्यात् कस्यचिदयं संज्ञा । उत्तरपदस्य चेति । उत्तरपदस्य उदक-
 शब्दस्य उद इत्यादेशः स्यात् संज्ञायामित्यर्थः । क्षीरोद इति । क्षीरम् उदकस्थानीयं
 यस्येति विग्रहः । क्षीरोदं सर इति त्वसाच्चेव, असंज्ञात्वात् । पेपंवास । पेपमिति
 णमुलन्तमव्ययम् । तस्मिन्वासवाहनधिपु च परत उदकशब्दस्य उदः स्यादि-
 त्यर्थः । असंज्ञार्थं वचनम् । उदपेपं पिनष्टीति । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।
 'स्नेहने पिपः' इति णमुल् । कपादिपु यथाविध्यनुप्रयोगः । उदवास इति ।
 उदकस्य वास इति विग्रहः । उदवाहन इति । करणे ल्युट् उदकस्य वाहक
 इत्यर्थः । उदधिर्घट इति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च'
 इति किप्रत्ययः । असंज्ञात्वस्फोरणाय घट इति विशेष्यम् । समुद्रे त्विति । तत्र
 उदधिशब्दस्य संज्ञात्वेन 'उदकस्योद—' इति पूर्वसूत्रेण सिद्धमित्यर्थः । एकहलादौ ।

शब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन 'द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम्'
 इत्यत्र 'पणपादमाप—' इदि यति पदादेशे न भवति । एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः
 स्पष्टम् । पत्कापीति । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । पद्धतिरिति । कर्मणि क्तिन् ।

किम्-उदकस्यालो । पूरयित्वे इति किम्-उदकपवंत । ६६८ मन्थौदनस-
 क्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । (६-३-६०) उदमन्य, उदक-
 मन्य । उदौदन, उदकौदन इत्यादि । ६९६ इको ह्रस्वोऽड्यो गालम्य ।
 (६-३-६१) इगन्तम्पाडघनस्य ह्रस्वा वा स्यादुत्तरपद । ग्रामणीपुत्र,
 ग्रामणीपुत्र । इक् किम्-रमापति । अड्य इति किम्-गोरीपति । गात्र-
 ग्रहण पूजार्थम्, अमनरस्याम् इमनुवृत्ते । 'इयद्बुवड्भाविनामव्ययाना ष
 नेति वाच्यम्' (वा ३९६३) थीमद । भ्रूमङ्ग । शुक्लीभाव । 'अभ्रुकुसादी
 नामिति वक्तव्यम्' (वा ३९६४) भ्रुकुम्, भ्रुकुस । भ्रुकुटि, भ्रुकुि ।
 'अकारोऽनेन विधीयते' इति व्याख्यानतरम् । भ्रुकुम् । भ्रुकुटि । भ्रुवा कुसो

ह्रस्वस्य एकैकवर्णवर्मात्राश्च सिद्धे एकग्रहणादमयुक्तत्व लभ्यते । पूरयित्व्य पूरणार्हं
 कुम्मादि । अमयुक्तहलादी पूरयित्व्यवाचके उत्तरपदे परे उदकस्य उद इयादेश
 स्यादित्यर्थं । मन्थौदन । उदकस्य उदादेशा वनि शेष । अपूरयित्व्यार्थं वचनम् ।
 उदमन्य, उदकमन्य इति । उदकमिश्रा मन्य इति विग्रह । द्रवद्रव्यसंयुक्ता
 मक्तवा मन्य । भजितयवपिष्टानि मक्तव । उदौदन, उदकौदन इति । उदक-
 मिश्र इत्यर्थं । इत्यादीति । उदमन्त्र, उदकमन्त्र । उदविन्द्व, उदकविन्द्व ।
 उदवज, उदकवज । उदमार, उदकभार । उदहार, उदकहार । उदत्रोवध,
 उदकत्रोवध । उदगाह, उदकगाह । वीवधस्तु जलाप्राहरणाय न उभयतः शिकर
 सन्ववाह्य वाष्पविशेष । इको ह्रस्व । अड्य इति च्छेद । ग्रामणीपुत्र
 इति । कर्मणारथ्य पठ्यमानासा वा । नीचानारीकारोऽमम्, न तु डीप्रत्यय इति भाव ।
 ननु गात्रग्रहणस्य विकल्पार्थकत्वं किं न स्यादित्यत आह—अन्यतरस्यामित्यनु-
 वृत्तेरिति । इयद्बुवड्भाविनामिति । तदर्हाणामित्यर्थं । श्रीमङ्ग । भ्रूमङ्ग
 इति । थीभ्रूरब्दौ अजादिप्रत्यये परे इयद्बुवड्भाविनि भाव । शुक्लीभाव इति ।
 अभ्रुतत्तद्भावे च्विप्रत्यये 'अस्य च्चौ' इति ईत्कम् । 'चौ' इति दीर्घं । 'ऊर्धादि-
 च्चिडावथ' इति निपातत्वादध्यपत्वमिति भाव । अभ्रुकुंसादीनामिति ।
 भ्रुकुब्दस्य उदकभाविनया प्रायः ह्रस्वनिषेधा यः प्रातः स नेत्यर्थं । अकारोऽनेनेति ।
 'अभ्रुकुसादीनाम्' इति वार्तिके अ इति ष्टमप्रथमाव पृथक्कदम् । तथा च भ्रुकुंसा-
 म्बुचः शो । 'शे' इति शम्प्रत्ययस्त्रेदमनुकरणम्, लोमादिषु पादसन्दस्य पाण-
 मायाप्रत्यये शो न समवतीति भाव । पञ्चद्वद् इति । 'सन्धैकवचनाच्च वीमा-
 यान्' इति षष् । उदमेघ इति । माहस्याप्युत्पत्त्येव मङ्ग । उदपेपमिति ।
 'स्नेहेने पिप' इति णमुट् । उदधिरिति । उदक धीयतेऽस्मिन्निति विग्रह । 'कर्म-
 ण्यधिकरणे च' इति मिप्रत्यय । उदमन्य इति । द्रवद्रव्यसंयुक्ता मक्तवा मय ।
 'उदकेन मन्य' इति विग्रह 'तृतीया' इति यागविभागासमाप्त इति हरदन ।
 शुक्लीभाव इति । 'ऊर्धादिच्चिडावथ' इति च्छेदनिपातत्वव्ययवम् । भ्रु-
 कुंसा इत्यादि । 'भ्रुकुमथ भ्रुकुमथ भ्रुकु सश्चति ननेक' इयम । 'तद्री प्रमीली

भाषणं शाभा वा यस्य स स्त्रीवेपवारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ।
१००० एक तद्धिते च । (६-३-६२) एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे
च । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकक्षीरम् । १००१ इ-यापोः संज्ञाछन्दसो-
र्वहुलम् । (६-३-६३) रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् । १००२ त्वे च ।
(६-३-६४) त्वप्रत्यये इ-यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्, अजात्वम् । रोहिणि-
त्वम्, रोहिणीत्वम् । १००३ ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।
(६-१-१३) ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ।
१००४ सम्प्रसारणस्य । (६-३-१३९) सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे ।
कौमुदगन्वायाः पुत्रः कौमुदगन्वीपुत्रः । कौमुदगन्वापतिः । व्यवस्थितविभा-

दीनामवयवो यो भ्रूशब्दः तस्य अकारः अन्तादेशः स्यादिति व्याख्यानान्तरमित्यर्थः । भ्रु वा
कुंसो भाषणमिति । तत्तदर्थज्ञापनमित्यर्थः । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः'
इत्यमरः, 'भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिः स्त्रियाम्' इति च । एकतद्धिते च । एकेति लुप्तपष्ठी-
कम् । तदाह—एकशब्दस्येति । स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति शेषः, अन्यथा ह्रस्वविधिवैयर्थ्यात् ।
उत्तरपदे चेति । चकारात्तदनुकर्ष इति भावः । एकस्या आगतम् एकरूप्यमिति ।
'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' । एकक्षीरमिति । एकस्याः क्षीरमिति विग्रहः ।
इ-यापोः । उत्तरपदे ह्रस्वः स्यादिति शेषः । रेवतिपुत्र इति । कस्यचित्संज्ञेयम् । अथ
छन्दस्युदाहरति—अजक्षीरमिति । अजायाः क्षीरमिति विग्रहः । 'परमं वा एतत्पयो
यदजक्षीरम्' इति तैत्तिरीये । त्वे च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—त्वप्रत्यये इ-यापोर्वा
ह्रस्व इति । अजत्वं रोहिणीत्वमिति । संज्ञात्वाभावात् छन्दस्येवायमिति वृत्तिः,
अनुत्तरपदार्थं वचनम् । ष्यङः संप्रसारणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष्यङ इति
तदन्तग्रहणम् । तदाह—ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्येति । तस्य सूत्रस्य उत्तरपदाधि-
कारस्यद्वेषे तत्पुरुषग्रहणेन पूर्वपदलाभ इति भावः । उत्तरपत्योरिति । इद-
मपि, तत्पुरुषपदलाभ्यम् । यद्वा उत्तरपदाधिकारेण पूर्वपदमाक्षिप्यते । संप्रसारणस्य ।
दीर्घ इति । 'दूलोपे—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । उत्तरपद इति । 'अल्लुयुत्तर-
पदे' इति तदधिकारादिति भावः । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति । विग्रहवाक्य-
मिदम् । 'कुमुदगन्व इव गन्वो यस्य स कुमुदगन्धिः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहु-

भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिः स्त्रियाम्' इति च । एकतद्धिते च । 'एक' इति लुप्तपष्ठीकम्,
तदाह—एकशब्दस्येति । ह्रस्वविधानमस्य टावन्त एवोपयुज्यते न तु केवले,
स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे—एकस्या आगतमित्यादि । ष्यङः । इह
तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र ष्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत
इत्याह—ष्यङन्तस्येति । पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति । 'पुत्रपत्यन्तयोः' इति
व्याख्याने तु 'कारीपगन्वापरमपुत्रः' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । संप्रसार-
णस्य । 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते । 'दूलोपे—' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्तते, तदाह—
दीर्घः स्यादुत्तर इति । 'हलः' इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका

यया ह्रस्वा न । 'क्षीप्रत्यये चानुपसर्जनं न' (प २७) इति तदादिनियमप्रतिषेधात् परमकारीपगघोपुन । उपसर्जनं तु तदादिनियमानेह—अतिकारीपगघ्यपुत्र । १००५ बन्धुनि बहुव्रीहौ । (६—१—१४) बधुशब्द उत्तरपदे व्यङ्गसम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारोपगध्या बधुरस्येति कारोपगन्धीवधु । बहुव्रीहौ इति किम्—कारोपगध्याया बधु कारोपगध्यावधु । क्लीबनिर्देशस्य शब्दस्वरूपाभेदाया 'भान-मातृकमातृषु वा' (वा ३४४९) कारोपगधीमात्,

व्रीहिरिच्छ्या वा चोत्तरपदलोप इति बहुव्रीहि, कुमुदगधशब्दे पूर्वखण्डे उत्तरस्य गन्धशब्दस्य णपदच । 'उपमानाच्च इति इस्वम् । कुमुदगघेरपत्य स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । 'अणिजात्रभापया— इति तस्य व्यङ्गदेश । 'यस्येति च' इति इकारलोप । आदि वृद्धि । यङ्श्चाप् । कौमुदगध्यापुन इति भाव । कौमुदगध्याया पुत्र इति पक्षीसमास । सुबुद्धि कौमुदगध्यापुन इति स्थिते व्यङ्गसम्प्रसारणेन यकारस्य इकार । तस्य तदुत्तरकारस्य च 'सम्प्रसारणाच्च इति पूव्वरूपण इकारे 'सम्प्रसारणस्य' इति दीर्घे कौमुदगघोपुन इति रूपमिति भाव । 'हल इति दीर्घस्य तु नात्र प्रसक्ति, सम्प्रसारणात् पूर्वस्य हलः सम्प्रसारणनिष्पिनाङ्गावयवत्वाभावात् । कौमुदगन्धीपतिरिति । कौमुदगध्याया पतिरिति विग्रह । पूव्वत्प्रक्रिया । 'इका ह्रस्वाङ्ग्या गालवस्य' इति पान्थिक ह्रस्वमाशङ्क्याह—व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो नेति । अन तु व्याख्यानमेव शरणम् । स्यादेतत् । करीप गोमहिपादिपुरीपम्, करीपगञ इव गघा यस्य स करीपगवि, तस्यापत्य स्त्री कारोपगध्या, परमा चासौ कारोपगध्या च परमकारीपगध्या, तस्या पुत्र परमकारीपगघोपुन इत्यत्रापि व्यङ्गसम्प्रसारणं तस्य दीर्घश्चेति स्थिति । अत्र सम्प्रसारणं दुग्मम् । व्यङ्ग करीपगधिशब्दादेव विहितम् परमकारीपगध्याशब्दस्य पूव्वपदस्य व्यङ्गत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदतस्य च ग्रहणादियत् आह—स्त्रीप्रत्यये चेति । व्यङ्ग क्रिया विहितत्वान् स स्त्रीप्रत्यये । ततश्च 'क्षीप्रत्यये चानुपसर्जनं न' इति परिभाषया तदादिनियमानावात्परमकारीपगध्याशब्दोर्ध्वं व्यङ्ग एवति तत्र सम्प्रसारणे दीर्घे च परमकारीपगघोपुन इति रूपमिति भाव । इय परिभाषा 'व्यङ्ग सम्प्रसारणम्' इति प्रवृत्तमूत्रे भाष्ये पठिता । तत्रानुपसर्जनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—उपसर्जने स्थिति । कारोपगध्यामनिबन्धनं अतिकारीपगध्या, 'अत्यादेश—' इति समास, उपसर्जनह्रस्व । तस्य पुत्र अतिकारीपगघ्यपुत्र । अत्र 'क्षीप्रत्यये तदादिनियमानं' इति निषेधा न भवति, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्ते । व्यङ्गत्वय स्त्रीप्रत्ययाञ्च उपसर्जन एव । अतस्त्र तदादिनियमसत्त्वाद्, अतिकारीपगघ्यशब्दा नैव व्यङ्ग इति न सम्प्रसारणमिति भाव ।

लुप्तवनाङ्गसंज्ञाया अप्रवृत्ते । कौमुदगन्ध्याया इति । कुमुदगघेरपत्य स्त्री कौमुदगध्या । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि वृत्ते 'अणिजा' इति व्यङ्गदेश, 'यङ्श्चाप्' । तनु 'कौमुदगघोपुन' इत्यादौ 'इका ह्रस्वाङ्ग्या गालवस्य' इति ह्रस्वेन भाष्यम्,

ॐ क्वचित्, 'सम्प्रसारणनिमित्तनिष्पिते' इति पाठ । 'च सा' इति क्वचित् ।

कारीपगन्ध्यामातः । कारीपगन्धीमातृकः, कारीगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धीमाता, कारीप-
गन्ध्यामाता । अत एव निपातनाम्नातृशब्दस्य मातजादेशः, 'नञ्चतश्च' (सू ८३३) इति
कविकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम्, नेह—कारीपगन्ध्याया माता कारीपगन्ध्यामाता । चित्त्व-
सामर्थ्याञ्चित्त्वरो बहुव्रीहिस्वरं वाक्ने । १००६ इष्टक्रेपीकामालानां चित्तूलभारिपु ।
(६—३—६५) इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिपु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्
इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इपीकतूलम् । मुञ्जेपीकतूलम् । मालभारो । उत्पलमालभारी ।
१००७ कारे सत्यागदस्य । (६—३—७०) मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ।

बन्धुनि बहुव्रीहौ । कारीपगन्धीबन्धुरिति । अत्र पत्युत्तरपदत्वाभावात् तत्पुरुषत्वाभा-
वाच्च पूर्वेण न प्राप्तिः । मातृन्मातृकमातृपु वेति । वार्तिकमिदम् । मातृच्, मातृक,
मातृ एषु परेषु ष्यङः संप्रसारणं वा वक्तव्यमित्यर्थः । मातृचि उदाहरति—कारीपगन्धी-
मातः, कारीपगन्ध्यामात इति । मातृशब्दस्य मातजादेशः, अदन्तमेतत् । मातृके
उदाहरति—कारीपगन्धीमातृकः कारीपगन्ध्यामातृक इति । 'नञ्चतश्च' इति कप् ।
मातृशब्दे उदाहरति—कारीपगन्धीमाता, कारीपगन्ध्यामातेति । शैषिककवभावे
रूपम् । ननु मातृशब्दस्य मातजादेशे किं प्रमाणम् ? 'नञ्चतश्च' इति नित्यविधानात् पाक्षिककप्
च दुर्लभ इत्यत आह—अत एवेति । बहुव्रीहावेवेदमिति । 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति
सूत्रे अस्य वार्तिकस्य पठितत्वादिति भावः । मातृजिति चित्करणं स्वराथमित्याह—
चित्त्वसामर्थ्यादिति । इष्टक्रेपीका । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तल्लब्धं पूर्वपदमिष्टकादि-
भिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात् तेषामपि ग्रहणम् । उत्तरपदाधिकारस्यापि
पदाधिकाराभ्युपगमात् 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति वचनेन वा तेषां ग्रहणम् ।
'इको ह्रस्वः—' इत्यतो ह्रस्व इत्यनुवर्तते तदाह—इष्टकादीनां तदन्तानां चेति । इष्टक-
चित्तमिति । इष्टकादिभिश्चित्तमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । तदन्तविवे-
प्रयोजनमाह—पक्वेष्टकचित्तमिति । इपी कृतूलमिति । इपीकायास्तूलमिति विग्रहः ।
तूलमग्रम्, शष्पमित्यन्ये । मुञ्जेपीकतूलमिति । मुञ्जेपीकायास्तूलमिति विग्रहः ।
मालभारीति । सुप्यजातौ—' इति णिनिः । हारिष्विति पाठान्तरम् । कारे सत्यागदस्य ।
शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—मुम् स्यादिति । 'अर्द्धपत्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
सत्यस्य अगदस्य च कारे परे मुम् स्यादिति फलितम् । मुमि मकार इत् । उकार
उच्चारणार्थः । मित्त्वाद्दन्त्यादचः परः । सत्यङ्कार इति । भात्रे घञ् । सत्यस्य
कार इति विग्रहः । शपथकरणमित्यर्थः । अगदङ्कार इति । गदो रोगः, तस्या
दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह—व्यवस्थितविभाषयेति । नेहेति ।
संप्रसारणमिह नेत्यर्थः । अतिकारीपेति । कारीपगन्ध्यामतिकारोऽतिकारीप-
गन्ध्या, तस्य पुत्रः । इष्टकचित्तमिति । 'कर्तृकरणे कृता—' इति तृतीयासमासः ।
पक्वेष्टकचित्तमिति । पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तत इति भावः । मालभारीति ।
'मालां विभक्ति' इत्यर्थः । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । 'हारिपु' इति पाठ-

‘अस्तोश्चेति वक्तव्यम्’ (वा ३९७३) । अस्तुङ्कार । धेनीर्भव्यायाम् (वा ३९७५) । धेनुम्भव्या । ‘लाक्स्य षणे’ (वा ३९७६) लाक् षण षण इति मूलविभुजादिवाक् । ‘इत्येज्जन्त्याशस्य’ (वा ३९७७) । अनभ्याशमित्य । दूरत परिहर्तव्य इत्यथ । ‘भ्राष्ट्रान्योरिन्धे’ (वा ३९७८) भ्राष्ट्रमिन्ध । अग्निमिन्ध । ‘गिल्लगिल्लस्य’ (वा ३९७९) तिमिङ्गल । अगिल्लस्य किम्—गिल्लगिल । ‘गिल्लगिल्ले च’ (वा ३९८०) । तिमिङ्गल गिल्ल । ‘उष्णभद्रया करण’ (वा ३९८१) । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

भात्र अगद अर्थाभात्रऽययोभावन सह तपुरुषस्य विकल्पात्ने । अगदस्य कार इत्यर्थं । अस्तोश्चेति । कारे मुभिति शेष । अस्तुकार इति । अस्त्विति निङ्गन्प्रतिष्पन्नमव्यय-मभ्युपगमे वनैते । धेनोरिति । मुम् वक्तव्य इति शेष । धेनुभव्येति । नत्रप्रसवान् प्रागियमुक्तिः । भविष्यन्ती धेनुरित्यथ । ‘भव्योय’— इति कर्तरि निपातनात् कृत्यप्रत्यय । धेनुधामौ भव्या चेति विग्रह । मयूरव्यमकादित्वाद् भव्याशब्दस्य परनिपात । लोफस्य षण इति । मुम्बक्तव्य इति शेष । ननु लोक षणानीति विग्रह कर्मण्यणि लघूपवगणे स्परत्वे षण इति स्यादियत् आह—षण इति मूलविभुजादित्वात् क इति । इत्येज्जन्त्या-शस्येति । मुम् वक्तव्य इति शेष । अनभ्याशमित्य इति । अभ्याश समीपम्, अनभ्याश दूरम्, द्वितीयान्मिदम् । इष्वाता प्रापणार्थवान् ‘एतिस्तुशाम्—’ इत्यादिना कप् । ‘भव्यादीनामुपमस्यानम्’ इति द्वितीयाममास । मुञ्जुकि मुम् । दूर प्रापयितव्य, त तु समीपमित्यर्थं मनसि निधायाह—दूरत परिहर्तव्य इति । भ्राष्ट्रान्योरिन्धे इति । मुम् वक्तव्य इति शेष । भ्राष्ट्रमिन्धे इति । भ्राष्ट्र धानादिमज्जनाह पात्रम्, तद् इधे तापयतीति भ्राष्ट्रमिन्धे, कर्मण्यणि उपपदमाम । मुञ्जुकि, मुम् । अग्निमिन्धे इति । अग्नि प्रज्वलयतीत्यर्थं । गिल्लेऽगिल्लस्येति । अगिल्लस्येति च्छेदः । गिल्ले परे गिल्लमिन्धस्य मुम् वाच्य इत्यर्थं । तिमिङ्गल इति । ‘गुणिरणे तिमिमन्त्यविशेषे । त गिल्लोति मूलविभुजान्त्वान् क’ ‘ऋत इद्वाना’ इति इत्वे स्परत्वे ‘अचि विभाषा इति लत्वम्, उपपदमाम’, मुञ्जुकि मुम् । गिल्लगिल्ल इति । अयमपि मत्स्यविशेषः ।

न्तरम् । कारे सत्या । अर्द्धपत्—’ इत्ययाञ्जुवतंतादाह—मुम् स्यादिति । मत्स्यकार-शापयकरणम् । अशापयेति ‘सत्यादशापधे’ इति वाच बाधित्वा परत्वान्मुम् । अगदकारो वैद्य । अस्तुकारोऽभ्युपगम । अस्त्विति निङ्गन्प्रतिष्पन्नमव्ययम् । धेनुम्भव्येति । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थं । भव्योय—’ इति निपातनात्कर्तरि कृत्यम् । धेनुधामौ भव्या चेति विग्रह गौतमस्मृतौ तु ‘अधेनुभ्या’ इत्यत्र ‘आपत्त्वामुम्’ इति बोध्यम् । लोकम्षण इति । षणानु प्रीणनार्थं । ‘षणानि पूरणवर्मा’ इति तु हरदत्त । अनभ्याशमित्य इति । अभ्याश समीपं तद्भिन्नमभ्याशम् । ‘एतिस्तुशास्वृहजुष’ इति इण कप् । भ्राष्ट्रमिन्धे इति । कर्मण्यणि उपपदमाम् । एवमग्निमिन्धोऽपि । गिल्लेऽगिल्लस्येति । ‘गिल्लशब्दे

१००८ रात्रेः कृति विभाषा । (६—३—७२) कृदन्ते परे । रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः । रात्रिमटः, रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु 'अर्द्धिपत्—' (सू २९४२) इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः । १००९ सहस्य सः संज्ञायाम् । (६—३—७८) उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम्—सहयुष्वा । १०१० ग्रन्थान्ताधिके च । (६—३—७९) अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यात्तदुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी । १०११ द्वितीये चानुपाख्ये ।

गिलगिले चेति । अगिलस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिलगिल इति । गिलं गिलतीति गिलगिलः, तिमिनां गिलगिल इति विग्रहः । संवन्वसामान्ये षष्ठी । तिमिषु गिलगिल इति निर्धारणसप्तमी वा । 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासः । उष्णभद्रयोः करण इति । मुम् वाच्य इत्यर्थः । उष्णङ्करणम्, भद्रङ्करणमिति षष्ठी-समासः । रात्रेः कृति विभाषा । अस्य उत्तरपदाधिकारस्यत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति तु इह न भवति । कृतो धातु-प्रकृतिकत्वेन रात्रेः कृतः असंभवात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह—कृदन्ते पर इति । रात्रेर्मुम् वा स्यादित्यर्थः । रात्रिञ्चरः रात्रिचर इति । सुप्युपपदे चरेष्टः, उपपदसमासः, सुव्लुकि पक्षे मुम् । रात्रिमटः, रात्र्यट इति । सुप्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कः । उपपदसमासः । सुव्लुकपक्षे म् । ननु रात्रिम्मन्य इत्यत्रापि मुम्बिकल्पः स्यादित्यत आह—अखिदर्थमिदं सूत्रमिति । खिति त्विति । खिति तु इमं मुम्बिकल्पं वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अर्द्धिपदजन्तस्य—' इति नित्यमेव मुमो विधानं कृदधिकारे वक्ष्यत इत्यर्थः । रात्रिम्मन्य इति । 'आत्ममाने खश्च' इति खश् । खशः शित्त्वेन सार्ध-धातुकत्वात् तस्मिन् परे 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि खित्वाभित्यं मुमिति भावः । सहस्य सः । उत्तरपद इति । शेषपूरणेनोक्तमिदम् । सह इत्यस्य स इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्य' इत्यस्यापवादः । सपलाशमिति । 'तेन सह—' इति बहुव्रीहिः । वनविशेषस्य संज्ञेयम् । सहयुष्वेति । 'सहं च' इति क्वनिप् । असंज्ञात्वान्न सभावः । ग्रन्थान्ताधिके च । ग्रन्थान्तश्च अधिकश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अनयोरर्थयोरिति । विद्यमानस्वेति शेषः । समुहूर्तमिति । मुहूर्तविधिपरग्रन्थ-पर्यन्तं ज्योतिःशास्त्रमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् । सद्रोणा खारीति । द्रोण-परिमाणादधिकेत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात् सहशब्दस्याधिकवाचिनः समासः सभावश्च ।

उत्तरपदे अगिलस्य मुम्' इत्यर्थः । तिमिगिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूल-विभुजादित्वात्कः । 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । गिलगिले चेति । 'गिलं गिलति इति गिलगिलः, तिमिनां गिलगिलः' इति विग्रहे इदमारब्धम् । रात्रेः कृति । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि रात्रिशब्दापरत्र कृतोऽसंभवात्कृदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति—रात्रिचर इति । यद्यप्याचारविवन्तात् ष्वुलादिः संभवति, तथापि विलम्बितोपस्थितिकत्वात्स न गुह्यत इति भावः । नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । रात्रिम्मन्य इति ।

(६—३—८०) अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराजसीका निशा । राजसी साणादनुपक्रम्यमाना निशयानुमीयते । १०१० समानस्य छन्दस्यमूर्धा-
प्रभृत्युदकेषु । (६—३—८४) समानस्य न स्यादुत्तरपदे, न तु मूर्धादिषु । 'अनु-
भ्राना मगम्यं । अनु मत्वा मयूध्य । या न सनुत्य । 'तत्र भव इत्ये
'सगमंसयूयसनुनाद्यत्' (सू ३४६०) । अमूर्धादि किम्—समानमूधा ।
समानप्रभृतय । समानादर्का । समानस्य इति मागा विभज्यते । तत्र
मपत्त साधर्म्यं सजानीयमित्यादि सिद्धमिति वासिष्वा । अथवा महशब्द
सहशवचनास्मिन् सहस्र सख्या समतीति यया । तेनापमस्वपदविग्रहो बहु

द्वितीये चानुपास्ये । अप्रधानोऽमहाये द्वितीयशब्दा लक्षणिकः । उपाख्यायने प्रतीये
उपलभ्यत इयुपाख्यम्, तदन्त्यदनुपाख्यम्, अनुमयामिति यावत् । तदाह—अनुमेय इति ।
सहायवाचि युत्तरपदे परत इत्यर्थः । सराजसीका निशेति । 'तत्र मह—' इति बहु-
व्रीहिः । 'नद्यन्तश्च' इति कप् । अनुमयराजसीमहिता निशेत्यर्थः । तदाह—राजसी
साणादिति । समानस्य । ननु मूर्धादिष्विति । मूधन्, प्रभृति, उदकं एषु परेषु
नेत्यर्थः । सगम्यं इति । समान गमे भव इत्यर्थः । सयूध्य इति । समाने दूषे भव
इत्यर्थः । सनुत्य इति । समान नुते भव इत्यर्थः । सर्वत्र 'तद्वितार्थ—' इति समास समा-
नस्य सभावः । समानमूर्धेति । समाना मूधा यस्यानि विग्रहः । समानप्रभृतय इति ।
समान प्रभृतिराश्रयवा येषामिति विग्रहः । समानादर्का इति । समान उदकं येषामिति
विग्रहः । तैत्तिरीये 'मजूर्ऋतुभिः सजूर्विवाभिः, मजूर्वंमुभिः मजूर्देवैः, मजूरद्रेः,
सजूरादियैः, सजूर्विश्वेदेवैः, मजूर्देवैर्वयानार्धरग्नयः त्वा वैश्वानरायादिवनाद्ययुं
मादयानामिहत्वा' इति मन्त्राः सखृष्टा पञ्च पठिताः । पञ्चम्वपि मन्त्रेषु सजूर्ऋतुभिः
सजूर्विवाभिरियमाद्यवयवः, सजूर्देवैर्वयानार्धरित्यन्ताद्यवयवश्च समानः, सजूर्वंमुभिः इया-
दिपञ्चानाम् एकैकस्य क्रमण एकैकस्मिन् मन्त्रे मध्ये निवस इति यावित्त्वमर्थादाः । ननु एते
सपञ्चादिसब्देषु कथं समानस्य सभाव इत्यत आह—समानस्येति योगो विभज्य इति ।
तथा च समानस्य सः स्यादिति वाक्यान्तरं मपत्तये । तत्र छन्दसी यभावान्तावेऽपि क्वचिद्बु-
तीन् लिभ्यत इति भावः । सपत्त इति । समान पत्ता यस्येति विग्रहः । साधर्म्य-
मिति । समाना धर्मो यस्य स मधमा, समानस्य सभावः । तस्य भावः साधर्म्यम् ।
ब्राह्मणादित्रान् ध्यन् । सजानीयमिति । समाना जानियंस्य इति विग्रहः ।
समानस्य सभावः । 'जान्यनाच्छ वधुनि' इति ट । इत्यादीति । सप्राम इत्यादि-
'आत्ममान श्च' इति खम् सावैयानुक्तवात्तस्मिन्परं ध्यन् । सहयुयेति । 'मह क'
इति क्वनिप् । स्त्रियामपि 'वना न हस' इति निषेजान् टौब्री न । ममुहूर्तमिति ।
अन्ववचनेऽप्ययोभावः । 'अप्योभावः चाकार' इत्यत्र बाल्पपुंदासादप्राप्ते मभावे
प्रयान्प्रह्वाम् । द्वितीये । 'अप्रधानो य न द्वितीय' इति लाक्प्रमिद्धम्, उपा-
स्य प्रत्यय तद्विदमनुमेय तदाह—अनुमेय इति । सराजसीकेति । 'नद्य-
तश्च' इति कप् । योगो विभज्यत इति । एतदर्थमेव छान्दमपि 'समानस्य

ब्रीहिः । समानः पक्षोऽप्येत्यादि । १०१३ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनाम-
गोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुपु । (६—३—८५) एषु द्वादशसूत्ररपदेषु
समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । १०१४ चरणे ब्रह्म-
चारिणि । (६—३—८६) ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे
समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म,
तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानस्य सः, सब्रह्मचारी । १०१५ तीर्थे ये । (६—३—८७)

संग्रहः । योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वाद् युक्त्यन्तरमाह—अथवेति । तेनेति ।
तेन सहशब्दनेन सहशब्देन बहुव्रीहिरित्यन्वयः यथा च 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य
सभाव इति भावः । ननु तर्हि समानः पक्षो यस्य इति कथं विग्रहः । सहशब्दस्यैव
विग्रहे प्रवेशौचित्यादित्यत आह—अस्वपद इति । वृत्तावेव सहशब्दः सहशब्दचन
इति भावः । ज्योतिर्जनपद । अच्छन्दोर्ज्यं वचनमिदम् । सज्योतिरिति ।
समानं ज्योतिर्यस्येति विग्रहः । एवं सजनपद इत्यादीति । सरात्रिः, सनाभिः,
सनामा, संगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सत्रयाः, सवचनः, सबन्धुः । चरणे
ब्रह्मचारिणि । समानस्येति इति चानुवर्तते उत्तरपद इत्यधिकृतम्, तदाह—
ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्यादिति । चरणे इति सप्तमी समान-
स्येत्यत्रान्वेति । चरणे विद्यमानस्येत्यर्थः । फलितमाह—चरणे समानत्वेन गम्य-
मान इति । तत्र चरणपदं व्याचष्टे—चरणं शाखेति । वैदिकप्रसिद्धिरेवात्र
मूलम् । ब्रह्मचारिपदं निर्वक्तुमाह—ब्रह्म वेद इति । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म'
इत्यनरः । तच्चरणार्थमिति । तस्य वेदस्य चरणम् अध्ययनं तच्चरणम्, व्रतमपि
ब्रह्मशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । गौण्या वृत्त्येति शेषः । तच्चरतीति । तद् व्रतं
चरति अनुतिष्ठतीत्यर्थं ब्रह्मचारिशब्द इत्यर्थः । 'मुष्यजातौ—' इति णिनिः समा-
नस्य स इति । समाना ब्रह्मचारीति कर्मधारये सति प्रकृतसूत्रेण समानस्य सभावे
सति सब्रह्मचारी रूपमित्यर्थः । समानत्वं च वेदद्वारा बोध्यम् । तथाच समानवेदा-
ध्ययनार्थं व्रतचारीति फलितोऽर्थः । भाष्ये तु समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीत्यर्थे चरे-
णिनिः व्रतशब्दस्य लोपश्च अत्र निपात्यत इत्युक्तम् । तीर्थे ये । यशब्दाद् आकारा-
न्तात्सप्तम्येकवचनम्, अकारो न विवक्षितः, प्रत्यय इति विशेष्यमध्याहार्यम् ।

च्छन्दसि' इतिमूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः । बहुव्रीहिरिति । तेन 'वोप-
सर्जनस्य' इति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः । सज्योतिरिति । समानं
ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तमनु-
वर्तमानमाशौचं सज्योतिः इत्युच्यते । इह 'समानमध्यमध्यमवीराश्च' इति प्रतिपदोक्त एव
समासो न गृह्यते, 'सरूपाणामेकशेषः—' इति लिङ्गात् । किन्तु बहुव्रीहिरपि इति
हरदत्तः । ब्रह्मचारीति । 'व्रते' इति णिनिः । सब्रह्मचारीति । समानोब्रह्मचारी
इत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च 'समाने ब्रह्मणि वति-
चारी' इति फलितोऽर्थः । तीर्थे ये । अकारो न विवक्षितः । प्रत्यय इति विशेष्यं तु

तोर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य म् स्यात् । सतीर्थ्य-एवमुक्तं ।
 नमाननीये वामी' (सू १६५८) इति यत्प्रत्यय । १०१६ विभापोदरे ।
 (६-३-८८) यादौ प्रत्यये विवक्षित इत्येव । सार्थं समानार्थं । १०१७
 दृग्दशवतपु । (६-३-८९) महक् । महस । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२)
 सदृश । वनस्तराय । १०१८ इदकिमोरीरकी । (६-३-९०) दृग्दशवतपु
 इदम् ईश् किम् की स्यात् । ईहक् । ईहश । कीहक् । कीहस । वतुदाहण
 वक्ष्यते । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) ईह्य । कीह्य । 'आ सर्वनाम्न'
 (सू ४३०) । 'ह्ये च (वा ३९९२) ताहक् । ताहस । तागान् । ताह्य ।

'यस्मिन् विधि- इति तदादिविधि । तदाह-यादौ प्रत्यय इति । नान् यत्प्रत्ययान्त
 तावद्वदे परे इति व्याहृत्यानु शक्यते, 'ममाननीये वामी' इति समाननीयेशब्दान्
 ऋकृतममामादव ('वामीनि तद्धिताये) यत्प्रत्ययविग्रहानान् । म च प्रत्यय अत्ररङ्गे
 सभाव कृत एव भवति । 'समर्थाना प्रथमाद्वा इति सूत्रेण परिनिष्ठनादेव तद्धितान्पत्तेर्वयं
 माणत्वात् कृतेऽपि सभाव एकदशविधकृतपायेन भूतपूर्वगत्या वा समाननीयेशब्दमन्त्वान् ।
 अतो यत्प्रत्ययपरञ्चत्व समानशब्दस्य वक्ष्यमित्यत्र आह-विचक्षित इति । सतीर्थ्य इति ।
 ममान तीर्थे वामीत्यय । अत्र सामीप्य सप्तमी । ममानशब्दस्त्वक्पर्याय तीर्थराज्या गुरौ,
 तदाह-एकगुरुक् इति । तद्धिताये समासप्रवृत्तये तद्धित दर्शयति-समानेति ।
 'निपातागमयास्तीर्थमृषिजुष्टज्जे गुरौ' इत्यमर । विभापोदरे । उदरशब्दे परे समानस्य
 नमात्रा वा स्यादित्यय । इत्येवेति । अनुवर्तन एवेत्यर्थं । दृग्दशवतपु । ममानस्य म
 इति शेष । सदृक्, सन्श इति । ममाना ह्रस्वत् इत्यर्थे 'ममानाययोऽ' इति ह्रो
 क्तिन् वच् च । ऋचे चेति । समानस्य सत्वमिति शेष । सन्श्च इति । 'कमाऽपि वाच्य'
 इति ह्रो वम् । चतुस्तरार्थ इति । यत्तदनेभ्यः परिमाणे वतुप ममानशब्दादममवादिति
 भाव । इदकिमोरीरकी । ईश् की इति द्वे पदे । ईहक्, ईहश इति । इदमिव
 दृग्यत् । इत्यर्थे त्यदादिपु ह्रो क्तिन्वजौ । ईश शित्त्व सबदिशवाय । वक्ष्यत इति ।
 तद्धितप्रकरणे इमान् इत्युदाहरण वक्ष्यत इत्यय । दृक्षे चेति । इदकिमो ईरकी
 वक्ष्यौ इति शेष । आ सर्वनाम्न इति । आ इति लुप्तप्रथमाकम् । ताहक्,
 ताहश इति । तदिव ह्रस्वत् इत्यर्थे 'त्यदादिपु ह्रश -' इति क्तिन्वजौ । तदा दनास्य
 व्याख्यानान्त्वम्यत । तेन 'यस्मिन्विधि-' इति तदादिविविरित्याह-यादौ प्रत्यय-
 इति । विवक्षित इति । उत्तरपदभावनिमित्तं समासोन्तररङ्ग, समासप्रवृत्तिक्-
 मुत्रत्वात्तु यत्प्रत्यय अन्तस्तस्य परत्व न मभवतीत्याशयेनदमुक्तम् । सोदर्थ्य इति ।
 'ममानादर शयित' इत्यर्थे प्रत्ययाप्राक् ममानस्य सभाव कृत 'सादराद्य' इति य ।
 नमावाभावपक्षे तु 'समानादर शयित आ चादात्' इति यति ममानादर्थं ।
 सदृक् । सदृश इति । 'ममानाययाश्चेति वक्तव्यम्' इति ह्रो क्तिन्वजौ

ॐ 'कृतममामादव' इत्यस्यादौ क्वचिन् 'तद्धितायं-' इति पाठ ।

† अयं बाष्पान्तगत् पाठ क्वचिन्नास्ति ।

दीर्घः, मत्वोत्वे । अमूहश्च । अमूहक् । अमूहक् । १०१६ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । (८-३-८०)
 अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिपङ्गः । समासे किम्—अङ्गुलेः
 सङ्गः । १०२० भीरोः स्थानम् । (८-३-८१) भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः
 स्यात्समासे । भीरुस्थानम् । अतस्मासे तु भीरोः स्थानम् १०२१ ज्योतिरायुषः स्तोमः ।
 (८-३-८३) आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे ज्योतिषष्टोमः । आयुषष्टोमः । समासे
 किम्—ज्योतिषः स्तोमः । १०२२ सुपामादिपु च । (८-३-९८) सस्य
 मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य नुपामा । नुपान्विः । १०२३ एति संज्ञायाम-
 गात् । (८-३-९९) (ग १८२) सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम्—
 हरिसक्वम् । संज्ञायां किम्-पृथुसेनः । अगकारात् किम्-विष्वक्सेनः । इष्कोः
 इत्येव । सर्वसेनः । १०२४ नक्षत्राद्वा । (८-३-१००) (ग १८३) । एति
 सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यां वा । रोहिणीषेणः, रोहिणीसेनः । अगकारात्
 किम्-शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽप्यम् । १०२५ अपष्टयचतृतीयास्थस्या-
 न्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोति ककारकृरागच्छेपु । (६-३-९९)
 अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिपु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा ।
 अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्य-
 दीयः । अपष्टीत्यादि किम्-अन्यस्यान्येन वाशोरन्याशाः । 'कारके छे च नायं

आत्वे सवर्णदीर्घः । तावानिति । तत् परिमाणमस्येति विग्रहं 'यत्तदेतेभ्यः—'
 इति वतुप् । तादृच् इति । तद्वि दृश्यत इति विग्रहः । अमूहगित्यत्र प्रक्रियां
 दर्शयति—दीर्घ इति । अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घः । तत् ऊत्वमत्वे इत्यर्थः ।
 अः सेरिति व्याख्यानेऽपि अकारेण आकारस्यापि ग्रहणाद् ऊत्वमत्वे । समासे-
 ऽङ्गुलेः सङ्गः । भीरोः स्थानम् । ज्योतिरायुषः स्तोमः । अत्र त्रिसू-
 ष्णम् अङ्गुलेः सङ्गः, भीरोः स्थानम्, ज्योतिषः स्तोमः, आयुषः स्तोम इत्याद्यर्थे
 प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोः समासे सति उत्तरपदस्यस्य सस्य प इत्यर्थः । तद् ध्वनयन्
 प्रत्युदाहरति—अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादि । नेह 'इष्कोः' इत्यनुवर्तते, व्याख्या-
 नात् । सुपामादिपु च । स्पष्टम् । एति संज्ञायामगात् । एकारे परे सस्य पः
 स्यादित्यर्थः । नक्षत्राद्वा । स्पष्टम् । अपष्टयचतृतीयास्थस्य । अपष्टयाम् अतृतीयायां
 च परतस्तिष्ठतीति अपष्टयचतृतीयास्थः, तस्य अपष्टीचतृतीयान्तस्तेत्यर्थः । अपष्टीचतृतीया-
 स्थस्येत्येव सिद्धे नब्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । आशीरादिष्विति । आशीः आशा,
 आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, राग, छ इत्येतेषु इत्यर्थः । दुकि ककार इत् ।
 उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयवः । अन्यदाशीरित्यादयाः कर्मधारयाः । नायं

दीर्घ इति । अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घः इत्यर्थः । एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ।
 भीरोः स्थानमिति । विसर्जनीयव्यवधानेऽपि पत्वप्रामिरस्ति । ज्योतिषः स्तोम
 इति । इह 'ज्योतिःस्तोमोऽप्यम्' इति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् । एति संज्ञायामिति ।
 सुपामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् । एवं 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि । विष्वक्सेन इति । चत्वस्यासिद्ध-

निषेध' (वा ५०४८) । अयस्य कारकौञ्चत्कार । अयस्यायमन्यस्य
 गृहदेरावृत्तिगणवाच्छ । १०२६ अर्थे विभाषा । (६-३-१००) अन्यस्य ।
 अन्यायं । १०२७ को कत्तपुरपेऽचि । (६-३-१०१) अजादावुत्तरपदे ।
 कुत्मितोऽव वदस्व । वदन्म् । तत्पुरपे किम्-कूप्रा राजा । 'त्रौ च' (वा
 ३९९८) कुत्मितात्रय कत्वम् । १०२८ रथवदयोश्च । (६-३-१०२)
 वदय । वदद् । १०२९ तृणे च जातौ । (६-३-१०३) कत्तणम् ।
 १०३० का पय्यत्तयो । (६-३-१०४) कापयम् । काप । अणश्ले
 तत्पुरप अशिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । १०३१ ईपदर्थे । (६-३-१०५) ईपत्रं
 काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेश-काम् । १०३२ विभाषापुम्पे
 (६-३-१०६) कापुरप, कुपुरप । अप्राप्तविभाषेयम् । ईपदर्थे हि पूर्वविप्रति
 पेर्नात्तित्यमत्र । ईपत्पुरप कापुरप । १०३३ ऋच चोष्णे । (६-३-१०७)
 उष्णशब्दे उत्तरपदे क्व का च वा स्यात् । क्वाप्पन्, कोष्णन्, कदुष्णन् ।

निषेध इति । 'अपप्रथतृतीयाम्बस्य' इति निषेध कारकच्छयोनास्तीत्यर्थः । भाष्या
 त्मिदम् । अर्थे विभाषा । अयस्य हुगिति शेषः । को कत्तपुरपेऽचि । क्व ई
 च्छेत् । शेषपुरणेन सूत्र व्याचष्टे—अजादावुत्तरपद इति । ऋद्व्य, कदन्नमिति
 'कुगति-' इति ममास । कूप्रो राजेति । कुत्मित उष्ण यस्वेति बहुव्रीहित्वाद् न कदादेश
 त्रौ चेति । निशब्दे परे कदादेशा कत्वम् इत्यर्थः । उत्तरपदस्याजादित्वाभावाद् वचनम्
 रथवदयोश्च । 'का कत्तपुरपे-' इति शेषः । ऋद्व्य, कद्वद् इति । 'कुगति-' इ
 ममास । वदतीति वद । कुत्मितो वद कद्वद् । तृणे च जातौ । तृणशब्दे क
 कत्व्याद् जातौ वाच्यायाम् । कत्तणमिति । तृणजानिनिरेपाऽयम् । 'अश्री कुश कुशा द
 पवित्रमथ कत्तुगम्' इत्यमरः । का पय्यत्तयो । पयिन्, अण अनया परत को
 इत्यादेश स्यादित्यर्थः । कापयमिति । कुत्मित पथा इति विग्रहः । 'कुगति-
 इति ममास । 'ऋक्त्' इत्यप्रत्ययः । 'पय सत्यान्ययाद्' इति नपुमकत्वम् । काप
 इति पाठ तु बहुव्रीहिः । कायशब्दे ममास दसंयति—अक्षशब्देन तत्पुरप इति
 कुत्मितमभिमिद्वयमिति विग्रहः 'कुगति-' इति ममास इत्यर्थः । अक्षिशब्देनेति
 कुत्मित अशिशो यस्वेति विग्रहः 'बहुव्रीही मक्यवृष्णा-' इति यजिन्यर्थः । ईपदर्थे
 ईपदर्थे विप्रमानस्य वा वा इत्यादेश स्यादित्यर्थः । ईपत्रल काजलमिति
 ईपद् जलमिति विग्रहः 'कुगति-' इति ममास । निषममासवाद् अस्वपदविग्र
 प्रदर्शनम् । कुत्मित आम्ल काम् इत्यत्र 'को कत्तपुरपेऽचि' इति कदादेशान

त्वाद्गकारेण व्यवधानमस्तीति भावः । अपप्रथ । अपदाशीरित्यादय कर्मकारणा
 नाय निषेध इति । एतच्च 'अपप्रथतृतीयाम्बस्य-' इत्येव मिद्वे निषेधानिय
 ज्ञाननार्याद् द्विजं उपादानाज्जन्म इत्याह । त्रौ चेति । अनन्यत्रयमिदं वाचि
 'वत्यादिभ्या ङक्त्' इति निर्देशेनैव मिदम् । कापयमिति । कुत्मित पथा

{०३४} ष्टपोदरादीनि यथोपदिष्टम् । (६-३-१०९) ष्टपोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । ष्टपुदरं ष्टपोदरम्, तलोपः । वारि-
वाहको बलाहकः, पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमाद्वंसः सिहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्ष्टपोदरम् ।

'दिकृच्छ्रदेभ्यस्तीरस्य तारभात्रो वा' (वा ३९९९) दक्षिणतारम्, दक्षिण-

शङ्क्याह—अजादावपीति । विभाषा पुरुषे । कोः का इत्यादेशः इति शेषः । अप्राप्त-
विभाषेति । ननु कोः ईपदर्थकत्वे सति 'ईपदर्थे' इति नित्ये कादेशे प्राप्ते विकल्प-
संभव इत्यत आह— ईपदर्थे हीति । वृत्त्यनुसारेणेदमुक्तम्, पूर्वविप्रतिषेधस्य भाष्या-
नुक्तत्वात् । कवं चोष्णे । कवं का च वेति । विभाषेत्यनुवृत्तेरिति भावः उभयाभावे
कदादेशः । तथाच रूपत्रयम् तदाह—क्रोष्णम्, कवोष्णम्, कटुष्णम् इति । ष्टपोदरा-
दीनि यथोपदिष्टम् । आदिशब्दे न प्रभृतिवाची, गणपाठे ष्टपोदरादिपाठस्यादर्शनाद्
यथोपदिष्टपदस्य वैयर्थ्याच्च । किंतुप्रकारवाची, तदाह—ष्टपोदरप्रकाराणीति । प्रकारः
सादृश्यम्, तच्च शास्त्रोक्तलोपागमादेशादिरहितत्वेन बोध्यम् । व्याकरणशास्त्रागृहीतानीति
यावत् । उपपूर्वको दिशिरुच्चारणार्थः । भावे क्तः । उपदिष्टमुपदेशः, उच्चारणम्, तदनति-
क्रम्य यथोपदिष्टम् । पदार्थानितिवृत्तावव्ययीभावः । शिष्टैरित्यव्याहार्यम् । तथाच फलित-
माह—शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनीति । शिष्टास्तु शब्दतत्त्वसाक्षात्कारवन्तो
योगिन इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तलोप इति । षष्ठीसमासे सुब्लुकि तलोपे 'आद्गुणः'
इति भावः । पूर्वपदेत्येति । वारिवाहकशब्दे वारिशब्दस्य पूर्वपदस्य वकारः सचदिशः ।
वाहकशब्द उत्तरपदं तदादेर्वकारस्य लकारादेश इत्यर्थः । भवेद्वर्णागमाद्वंस इति । हस-
घाताः पचाद्यचि अनुस्वारागमे हंस इति रूपमित्यर्थः । हनघातोर्चि समागमे 'नश्वा-
पदान्तस्य—' इति अनुस्वार इत्यन्ये । सिंहो वर्णविपर्ययादिति । 'हिसि हिंसायाम्'
इत्यतः पचाद्यचि इदित्त्वान्नुम् । 'नश्च—' इत्यनुस्वारः । हकारस्यसकारः, सकारस्य हकारश्च ।
सिंह इति रूपमित्यर्थः । यद्यपि हंससिंहयोर्णादौ व्युत्पत्तिरुक्ता, तथाप्युणादिसुत्राणां
शाकटाग्रनप्रणीतत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह व्युत्पादनं न दोष इत्याहुः । गूढोत्मा वर्णविकृते-
रिति । गूढ आत्मा यस्येति बहुव्रीहौ उत्तरपदादेराकारस्य उकारे आद्गुणे रूपमिति भावः ।
वर्णनाशात्ष्टपोदरमिति । ष्टपद् उदरमित्यत्र तकारलोपे सति आद्गुणे ष्टपोदरमिति

'ऋक्त्वरव्यूः—' इति समासान्तः । 'पथः संख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । अप्राप्त-
विभाषेति । 'ईपदर्थे' इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः । ष्टपोदरप्रकाराणीति ।
आदिशब्दे हि न व्यवस्थावचनः, यथापदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः । शिष्टैरिति-
अव्याहारलभ्यमिदम् । 'यथोपदिष्टम्' इत्यत्र यथायैज्ययीभावः । उपदिशिश्वोच्चारण-
क्रियः । 'यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि' इत्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह—यथोच्चा-
रितानि तथैवेति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निरुक्तादिशास्त्र-

तोरम् । उत्तरनारम्, उत्तरनोरम् । 'दुरो दाशनाशमध्येपूत्वमुत्तरपदादे पृत्व
च' (वा ४००१) दुखन दाश्यते दूडाश । दुखन नाश्यते दूनाश । दुखन
दम्यते दूडभ । खड्गु निभ्य । दम्भनंलापो निपात्यते । दुखन ध्यातीति
दूदथ । 'आनश्च—' (मू २८९८) इति क । ब्रुवन्नोऽन्या सीदन्तीति वृषी ।
ब्रुवच्छब्दस्य वृ आदेश । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् । १०३५

सहितायाम् । (६-३-११४) अविवारोऽयम् । १०३६ कर्णे लक्षणना-
भवतीत्यर्थः । दिक्छन्देभ्यस्तोरस्येति । वार्तिकमिदम् । दुरो दाशोति । इदमपि वार्ति-
कम् । दुर् इत्यस्य दाश, नाश, दभ, ध्य इत्येतेषु परेषु उत्त्वम् उत्तरपदादे पृत्व च व-
च्यमित्यर्थः । दूडाश इति । दुर दाश इति स्थिते रेफस्योत्वे सवर्णदीर्घ, दाशेर्दकारस्य
पृत्वेन डकार । दूणाश इति । दुर् नाश इति स्थिते रेफस्य उत्त्व सवर्णदीर्घ । नारेन
कारस्य पृत्वेन णत्वम् । दूडभ इति । दुर् दभ इति स्थिते रेफस्य उच सवर्णदीर्घ ।
दभेर्दकारस्य पृत्वेन उकार । रगल् त्रिभ्य इति । 'दासु दाने' णश अदानं प्यत्,
'दम् हिसायाम्' इति त्रिभ्यो धानुभ्य 'ईपददुस्मुपु—' इति खल्प्रत्यय इत्यर्थः । ननु रिडत्
रक्त्वाभावात् कथमिह 'अनिदिताम्—' इति नगोप इत्यत आह—दम्भेर्नलोपो निपात्यत
इति । दूदथ इति । दुर् ध्य इति स्थिते रेफस्य उत्त्व सवर्णदीर्घ, यस्य पृत्वेन टवम् ।
आनश्चोति । 'धै चिन्तायाम्' आनश्चोपमर्गे' इति कप्रत्यये 'आदेच उपदेशे—' इति आत्वे
'आनो लाप इटि च' इत्याज्जापे ध्यशब्द इत्यर्थः । सदेरिति । सदानो अधिकरणेऽयं
चटि इत्त्वमामश्रप्रदिभस्यापि त्रैलोभे म इति रूपम् । ब्रुवत् म इति स्थिते उपपद
ममाम् मुत्तुकि ब्रुवच्छब्दस्य वृ इत्यादेशे वृमशब्दान् 'टिड्डह—' इति डोपि वृमीति
व्यमिति भावः । दिक्छन्देभ्य इत्यारभ्य एतदन्त सन्दर्भं प्रपादरादीनोत्पद्यैव
प्रानञ्च । आकृतिगणोऽयमिति । प्रपादरादिरित्यर्थः । तेन कर्तुंकाम, कर्तुंमना

मिदान्जानामममात्पदानाम् 'उणादयो बहुलम्' इत्येव सिद्धे । यद्यपि ममामत्रिपथक-
मवति नियमो न युज्यत, हर्षमिहशब्दयोरपि प्राचा कारिकायामुदाहृत्यत, तथापि
नत्कारिकादा यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरप्याम कृतो न तु प्रहृ-
न्नादाहरणत्वनति नियमोक्तिः सम्यगेव साह । वर्णागमादिति । हन्ने पचाद्यधि
समागम । त्रिपर्ययादिति । हिमस्तु पचाद्यधि हकारसकारया स्थानव्यत्यय ।
दिक्शन्देभ्य इति । वार्तिकमिदम् । 'दुरा दाशनाश—' इत्यप्येवम् । रगल् त्रिभ्य
इति । दाशनाशदमनि त्रयाऽपि 'ईपुददुस्मुपु—' इति खल् प्रत्ययात्ता इत्यर्थः । वृमीति ।
'मुनोनामासन वृषी' । आकृतिगणोऽयमिति । तेन—'लुम्पेदवश्यम् कृत्वे तु
काममनमारवि । ममो वा हितनयोर्मामस्य पचि युङ्ग्यो । इत्यपि सगृहीतम् ।
कृतयान्ते उत्तरपदे अवश्यम् अन्त पुमान् लुम्पन् । अत्रयगन्त्वय, अत्रयगेव्य ।
तथा तुम काममनमा परत अन्त लुम्पन् । गन्तुकाम, गन्तुमना । समो हिन
तनय' अन्त वा लुम्पेत् । महिन सहित् । सतत' मतत' । युट् घञ् च एतया
परं य पञ् धानु' तस्मिन्परे मामम्यान्त लुम्पेत् । मास्यचनी । मास्यार । इ

ऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्वस्तिकस्य । (६-३-११५) कर्णशब्दे
परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम्-शोभनकर्णः । अविष्टादीनां
किम्-विष्टकर्णः, अपृकर्णः, पञ्चकर्णः, मणिकर्णः, भिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, छिद्रकर्णः,
सुवकर्णः, स्वस्तिककर्णः । १०३७ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपु क्वौ ।
(६-३-११६) क्विवन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृत् । मर्मावित् ।
नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीपट् । परीतत् । क्वौ इति किम्-परिणहनम् । 'विभाषा पुरुषे'
(सू १०३२) इत्यतो मण्डूकफ्लुत्या विभाषा अनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता, तेन
गतिकारकयोरेव । नेह—पटुरुक्, तिग्मरुक् । १०३८ वनगिर्योः संज्ञायां

इत्यादिसंग्रहः । संहितायाम् । सुगमम् । कर्णे लक्षणस्य । दीर्घविधिः, 'दूलोपे-'
इत्यतस्तदनुवृत्तेः । यत्पशूनां स्वामिविशेषवन्व्यजानार्थं दात्रशूलचक्राद्याकरचिह्नं क्रियते
तल्लक्षणशब्देन विवक्षितम् । तेन लम्बकर्ण इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । द्विगुणाकर्ण इति ।
द्विगुणरेतौ कर्णौ यस्येति विग्रहः । अपृकर्ण इत्यादिरष्टसंख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः ।
अष्टसंख्याकरेखाचिह्नकर्ण इति वा । नहिवृति । उपानदिति । 'णह् वन्वने' 'णो नः'
सम्पदादित्वात्कर्मणि क्विप् । उपनह्यत इत्युपानत् । पूर्वपदस्य दीर्घः । 'नहो घः' निवर्तते
इति नीवृत् । 'वृनु वर्तने' कर्त्तरि क्विप्, दीर्घः । प्रवर्षतीति प्रावृत् । 'वृष् सेचने' क्विप् दीर्घः ।
मर्माणि विव्यतीति मर्मावित् । क्विप् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम्, उपपदसमासः, सुक्लुक्
नलोपः, दीर्घः । निरोचत इति नीरुक्, 'रुच् दीप्तौ' क्विप्, दीर्घः । ऋति सहत इति
ऋतीपट् । 'सह् मर्षणे' क्विप्, दीर्घः । 'हो ङः', 'सात्पदाद्योः' इति पत्वनिषेधे प्राप्ते
'पूर्वदात्—' इति पत्वमिति हरदत्तः सुपामादित्वादित्यपरे । परितनोतीति परीतत् । 'तनु विस्तारे'
क्विप्, 'गमः क्वो' इत्यत्र गमादीनामित्युपसंख्यानाद् अनुनासिकलंपः, तुक्, दीर्घः । अथ
पटुरुक् तिग्मरुगित्यादौ दीर्घमाशङ्क्याह—विभाषेति । पटुरुगिति । पटु रोचत इति विग्रहः ।
उभयत्र कर्त्तरि क्विप्, पूर्वपदयोगतिकारकान्यतरत्वाभावात् दीर्घः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणे
व्याख्यानमेव शरणम् । वनगिर्योः । वनगिर्योरिति सप्तमी । कोटरश्च किशुलुकश्च कोटरकिशुलुकौ

संयोगान्तलोपाऽग्नि शिष्टाञ्चारणान्तेति बोध्यम् । संहितायाम् । तेन 'द्विगुणाकर्णः' इत्यादौ
अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुख्येक्षयन्ति—अधिकारोऽयमिति । तेन 'विद्या हि
त्वा' इत्यादौ पदकाले, द्व्यचोतस्तित्ठः' इति दीर्घो नेत्यादिप्रयाजानान्यूहानीति । नहिवृति ।
'णह् वन्वने', 'वृनु वर्तने', 'वृपु सेचने' 'व्यघ्न ताडने' 'रुच् दीप्तौ', 'पह् मर्षणे', 'तनु विस्तारे'
क्विवन्तेष्विति । उत्तरपदेषु इति शेषः । तेन 'दिवसेषु रुक्' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । उपा-
नदिति । संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् । निवर्तते इति नीवृत् । प्रवर्षति इति प्रावृत् । मर्माणि
विव्यति इति मर्मावित् । व्यवेः 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् । निरोचते इति नीरुक् । ऋति
सहते ऋतीपट् । 'पूर्वपदात्—' इति पत्वमिति हरदत्तः । 'सहेः घृतनर्ताभ्यां च' इत्यत्र 'सहे' इति
योगविभाषाकारस्यानुक्तसमुच्चयाद्देत्यन्ते । सुपामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे । परितनंति

कोटरकिंशुलुकादीनाम् । (६—३—११७) कोटरादीना वने परे किञ्चुलुकादीना गिरौ परे च दीर्घं स्यात्मज्ञाम् । १०३६ वन पुरठामिश्रमासिध्रमासा-
रिकाकोटराभ्यम् । (८-४-४) वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं
नाच्चेभ्यः । इह काटरान्ता पञ्च दीर्घविधौ काटरादया बोध्या । तथा कृतदी-
र्घाणा णत्वविधौ निर्देशा नियमार्थं । अप्रेशब्दस्य तु विध्यर्थं । तुरगावणम् ।
मिश्रकावणम् । निध्रकावणम् । सारिकावणम् । काटरावणम् । एभ्य एव इति

तावादी येषामिति विग्रहः । काटरादीना किञ्चुलुकादीना चेति लभ्यते । यथासहस्यमन्वयः ।
तदाह—कोटरादीनामित्यादिना । पुरगावणमित्युदाहरणानि वक्ष्यन्तः । तत्र णत्वविधि-
दर्शयन्ति—वन पुरगा । वनमिति पठ्यर्थे प्रथमा इत्यभिप्रेत्याह—वनशब्दस्येति । एभ्य
इति । पुरगा, मिश्रका, निध्रका, सारिका, कोटर, अप्रे इत्येतेभ्य एव परस्य उत्तरपदस्य
वनशब्दस्य या नकारस्तस्य णत्वमित्यन्वयः, 'रपाम्याम्-' इत्यतो णा न इत्यनुवृत्ते । सूत्रे
अप्रे इति सामान्यन्त्यानुकरणम् । नन्विह मिश्रमन्त्राद् 'अटकुप्वाट्-' इति णत्वस्याप्राप्ते
अपूर्वविध्ययक वाच्ययकत्वाद् एभ्य एवति वयं नियमलाभ इत्यत आह—इह कोटरान्ता
इति । इह णत्वविधौ उपात्ता पुरगा मिश्रका सिध्रका सारिका काटर इत्येक पञ्च शब्दाः,
त एव वनगिर्योरिति दीर्घविधौ कोटरादिशब्देन विवक्षिता अतः किमित्यत आह—तेषा-
मिति । णत्वविधौ तावत्पुरगादिशब्दा पञ्च दीर्घान्ता एव नि दृष्टाः । दीर्घस्तु तेषा मज्ञायाम-
मव वनगिर्योरिति विहितः । एव च एतेषामसज्ञाया दीर्घाभावात् मज्ञायामेव 'वनं
पुरगा' इति णत्वविधिरिति पर्यवस्यति । ततश्च तेषु वनशब्दनकारस्य 'पूर्वपदासंज्ञा-
यामग' इत्येव णत्व सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चनस्य णत्वविधौ निर्देशो
नियमार्थं मप्यत इत्यर्थं । अप्रेशब्दस्य त्विति । णत्वविधौ अप्रेशब्दस्य
निर्देशस्तु अप्रवेशशब्द अपूर्वणत्वविध्यर्थं एव, न तु नियमार्थं । अप्रवेशशब्दस्या-
संज्ञा चादिति भावः । न च पुरगावणशब्दे गकारव्यवधानान् 'पूर्वपदात्मज्ञायाम्-'
इत्यस्य प्राप्तयसंभवाद् अथ अपूर्वणत्वविध्यर्थमेव पुरगाप्रहणमिति वाच्यम्, अग इति
हि पञ्चमी । गकारान्तात्पूर्वदालारम्य णत्व नेति लभ्यते । पुरगाशब्दस्त्वयम् अका-
रान्त एव, न तु गकारान्त इति, तत्र अग इति निषेधाप्राप्त्या 'पूर्वपदात्मज्ञायाम्-'
इत्येव सिद्धे, पुरगाप्रहणमपि नियमार्थमेवति भावः । पुरगापणमित्यादयो नरकविशेषाणा
इति परीतत् । गन क्वौ, इत्यत्र 'गमादीनामिति वाच्यम्' इत्युक्तनशेषः । वनं
पुरगा । व्यत्ययेन पठ्यर्थे प्रथमा इत्याह—वनशब्दस्येति । एभ्य एवेति ।
कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वविध्यर्थं । 'एभ्यो वनस्येव णत्वं नाच्चेषाम्'
इति विपरीतनियमशब्दा तु न भवति, वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्त-
त्वांसंभवान् । नियमार्थं इति । अयं भावः—'पुरगामिश्रमा-' इति दीर्घनिर्देशाद-
सज्ञाया दीर्घाभावेन मज्ञायामेव णत्वमिति कल्पितम् । एवं च 'पूर्वपदान् मज्ञायाम्'
इत्यनन्वयं वनस्य णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चनस्य णत्वविधौ
निर्देशो नियमार्थं एवेति । विध्यर्थं इति । असंज्ञात्वेन 'पूर्वपदात्मज्ञायाम्' इत्यस्या-

कम्—असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्राति-
 गदिकार्थमात्रे प्रथमा । किशुलुकागिरिः । १०४० वले । (६-३-११८) वलप्रत्यये परे
 दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः । १०४१ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । (६-३-११९)
 अमरावती । अनजिरादीनां किम्—अजिरवती । बह्वचः किम्—त्रीहिमती । संज्ञायाम् इत्येव,
 नेह—वलयवती । १०४२ शरादीनां च (६-३-१२०) शरावती । १०४३ इको
 वहेऽपीलोः । (६-३-१२१) इगन्तस्य दीर्घः स्याद्बहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः
 किम्—पिण्डवहम् । अपीलोः किम्—पीलुवहम् । 'अपीलवादीनामिति' ^{संज्ञायाम्}

संज्ञाः । असिपत्रवनमिति । नरकविशपोऽयम् । अत्र संज्ञात्वेऽपि पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' इति
 णत्वं न भवति, एभ्य एवेति नियमादिति भावः । अग्रेवणमिति । वनशब्दस्य पष्ठ्यन्तस्य
 अग्रेशब्देन सह षष्ठीसमास इति भावः । ननु तर्हि 'सुपो धातु—' इति सप्तम्या अपि लुक्
 स्यादित्यत आह—राजदन्तादिष्विति । अनेन वनशब्दस्य परनिपातोऽपि सूचितः । ननु
 सप्तम्यर्थप्राधान्यात्सप्तमी स्यादित्यत आह—प्रातिपदिकेति । सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकेऽन्त-
 र्भावादिति भावः । किशुलुकादीनामुदाहरणमाह—किशुलुकागिरिरिति । अञ्जनागिरि-
 रित्यप्युदाहार्यम् । वले । कृषीवल इति । कृषिरस्यास्तीति विग्रहं 'रजःकृष्यासुति—'
 इत्यादिना वलच् । मतौ । मतुप्रत्यये बह्वचो दीर्घः स्यात्संज्ञायाम्, न त्वजिरादीनामित्यर्थः ।
 अमरावतीति । इन्द्रनगर्याः संज्ञेयम् । अमरा अस्यां सन्तीति विग्रहः । 'मादुपधायाम्—'
 इति 'संज्ञायाम्' इति वा मस्य वः । अजिरवतीति । नदीविशेषस्य संज्ञेयम् । वलयवतीति ।
 अनजिरादित्वेऽप्यसंज्ञात्वान्न दीर्घ इति भावः । शरादीनां च । मतौ दीर्घः संज्ञायामिति
 शेषः । अबह्वन्कत्वात्पूर्वेण न प्राप्तिः । शरावतीति । शरा अस्यां सन्तीति विग्रहः ।
 नदीविशेषस्य नाम । इको वहेऽपीलोः । अपीलोरिति च्छेदः । इगन्तस्येति । पूर्वपद-
 स्येति शेषः । उपसर्गस्य । परीपाक इति । पचेभवि घञ्, उपधावृद्धिः । 'चजोः कु धि-

प्रवृत्तेरिति भावः । न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्'
 इत्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । 'अगः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्य 'गान्तात्पूर्वपदात्परस्य
 णत्वं न' इति व्याख्यानात् । पुरगाशब्दस्य द्वकारान्तत्वाद् 'अगः' इति निषेधस्याप्रवृत्तोः ।
 अतएव 'अग' इत्यस्य 'ऋगयनम्' इत्येकमेवोदाहरणमिति 'अणुगयनादिभ्यः' इति निर्देशश्रवणेन
 तत्प्रत्याख्यातमाकरे । पुरगावणमित्यादि । नरकविशेषस्य संज्ञा । असिपत्रवनमिति ।
 'एभ्यो वनस्यैव' इति विपरीतनिष्ठमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः । सप्तम्यर्थप्रातिपदिकार्थे
 अन्तर्भावादाह—प्रथमेति । किशुलुकादीनामुदाहरणमाह—किशुलुकागिरिरिति । आदि-
 शब्दग्राह्यास्तु 'अञ्जनागिरिः' इत्यादयः । किशुलुकेति किम्, कृष्णागिरिः रामगिरिः ।
 कृषीवल इति । 'रजःकृष्यासुति—'इत्यादिना मत्वर्थे वलच् । अमरावती । 'मादुप-
 धायाम्' इति 'संज्ञायाम्' इति वा मतोर्मस्य वः । घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवा-

(वा ४००५) दाद्वहम् । १०४४ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । (६-३-१२२) उपसर्गस्य बहुलं दीर्घं स्यादघञन्ते परे, न तु मनुष्ये । परीपाक, परिपाक । अमनुष्ये किम्-निपाद । १०४५ इकः काशे । (६-३-१२३) इगन्म्योपसर्गस्य दीर्घं स्यात्काशे । नीकाश । इक् किम्-प्रकाश । १०४६ अष्टन संज्ञायाम् । (६-४-१२५) उत्तरपदे दीर्घं । अष्टापदम् । सज्ञाया किम्-अष्टपुत्र । १०४७ चित्ते कपि । (६-३-१२०) एकचित्तिक । द्विचित्तिक । १०४८ नरे संज्ञायाम् (६-३-१२९) विश्वानर । १०४९ मित्रे चर्षो । (६-३-१३०) विश्वामित्र । ऋपो किम्-विश्वमित्रो माणवक । 'शुना दन्तदृष्टान्फुन्दन्राह-पुच्छपदेषु दीर्घो वाच्य' (वा ९०४९) स्वादन् इत्यादि । १०५० प्रनिरन्त शरेशुल्ल चाभ्रफार्प्यसदिरपीयूष्नाभ्योऽमज्ञायामपि । (१-४-५) एभ्यो वनस्य णत्व स्यात् । प्रवणम् । वाप्यवणम् । इह पानरत्वाणत्वम् । १०५१ विभाषोपधिजन-

ण्यता इति कुत्वम् । निपाद इति । पुलिन्दा नाम मनुष्यजातिविशेष । निषोदयस्मिन् पापमिति निपाद । 'हलन्व' इत्यधिकरणे घञ् । दीवारिके प्रतीहारशब्दे दीर्घस्त्वप्रामाणिक । यद्वा प्रतीहारा द्वारम्, तत्स्यत्वाद मनुष्ये गौण । इक् काशे । नीकाश इति । पचाय-जन्तवान् पूर्वेण न प्राप्ति । अष्टन संज्ञायाम् । शेषप्रकरणेन सूत्रव्याचष्टे-उत्तरपदे दीर्घ इति । अष्टापदमिति । मन्त्रत्वमन्त्रपणीयम् । चित्ते कपि । दीर्घ इति शेष । एकचित्तिक इति । अन्य स्यम्यष्टिलविशेष इति । एका चित्तिर्यस्येति विग्रह । शैषिव कप् । द्विचित्तिक इति । द्वे चित्ती यस्येति विग्रह । नरे संज्ञायाम् । विश्वस्य दीर्घ इति शेष 'विश्वस्य वमुरादा' इति पूर्वमूनाद् विश्वस्येत्यनुवर्तते । मित्रे चर्षो । मित्रशब्द परे विश्वस्य दीर्घं स्यात् । ऋषी वाच्य इत्यर्थः । शुभो दन्तेति । श्वन्शब्दस्य दन्तादिषु परना दीर्घ इत्यर्थः । स्वादन्त इति । शुना दन्त इति विग्रह । स्वादपृष्ठ, पठोममाम । दीर्घान्त एव दृष्टान्तो वाक्ये पठयन् इति केचित् । ह्रस्वान्त इत्यन्वे । स्वादपृ । बहुव्रीहिदेम । स्वावर्ण, श्वानुन्, श्वानराह, श्वापुच्छम्, श्वापद । श्वपुच्छमवनामिनमित्य-माध्वेन । प्रनिरन्त । एभ्य इति । प्र, निर, अन्तर् शर, इक्षु, फल, आभ्र, वाप्य, सदिर, पीयूष्ना इत्येतेभ्य इत्यर्थः । वनस्येति । 'वनं पुरगा-' इत्यन्तदनुवृत्तेरिति भाव । प्रवणमिति । प्रवृत्तं वनमिति विग्रह । प्रादिसमाम् । इहेति । वाप्यवणमित्यत्र पनारात्परत्वेन णत्वम् न तु रेफान् परत्वमादाय, अन्नादिभिन्नपनारेण व्यञ्जानादिति भाव । एतेन वास्येति

दाह-घञन्त इति । निपाद इति । पुलिन्दा मनुष्यजाति 'निषोदयस्मिन्मण्डम्' इति निपाद 'हलन्व' इत्यधिकरणे घञ् । कथं नहि दीवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति । चेत् । अथाह — प्रतीहारा द्वारम् । ताभ्याताच्छ्रयमिति । एकचित्तिक इति । 'नेपाद्विभाषा' इति कप् । 'दृष्टा' इति वानिने दीर्घान्त पठ्यने । केचित्, ह्रस्वान्त पठित्वा 'स्वादपृ' इति बहुव्रीही दीर्घमाह, न तु तत्पुरुषे । इह

स्पतिभ्यः । (८-४-६) एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्, दूर्वा-
वनम् । शिरोपवणम्, शिरोपवनम् । 'द्वयच्छयञ्भ्यामेव' (वा ४९८४) । नेह—
देवदावनम् । 'इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा ४९८५) । इरिकावनम् ।
मिरिकावनम् । ॐतिमिरावनम् । १०५२ वाहनमाहितात् । (८-४-८) आरोप्य
यदुहते तदाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् ।
वाहितात् किम्—इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । बहेतेर्ल्युटि
वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् । १०५३ पानं देशे । (८-४-९) पूर्वपदस्थान्निमित्ति-

तालव्यशकारमध्यपाठोऽप्रामाणिक इति सूचितम्, तथा सति निमित्ताभावाद् णत्वासंभवात्,
अदृक्त्वाङ्मित्तेन शकारेण व्यवहिततया रेफस्य तन्निमित्तत्वासंभवात् । निर्वणम्, अन्तर्वणम्,
शरवणम् इक्षुवणम्, फलवणम्, आम्रवणम्, खदिरवणम्, पीयूषावणम् । विभाषौषधि । वनस्य
णत्वमिति । औषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनस्य यो नकारस्तस्य णत्वं वेत्यर्थः । औषधिम्य
उदाहरति—दूर्वावणमिति । 'औषध्यः फलपाकान्ताः' इत्यमरः । अथ वनस्पतिभ्य उदा-
हरति—शिरोपवणमिति । यद्यपि यः पुष्पैर्विना फलति स एव उदुम्बरादिवनस्पतिः, 'वान-
स्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः' इत्युक्तेः । शिरोपवृक्षश्चायं पुष्पफलवानेव, न वन-
स्पतिः । तथापि वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षसामान्यं विवक्षितम् । अत एव 'लुपि युक्त-
वद्वयक्तिवचने' इति सूत्रे भाष्ये शिरोपवणमित्यत्र शिरोपे वनस्पतित्वं व्यवहृतमिति
दिक् । द्वयच्छयञ्भ्यामेवेति । परस्य वनस्य णत्वं वाच्यमिति शेषः । देवदारु-
वनमिति । प्रत्युदाहरणम् । इरिकादिभ्य इति । एभ्यः परस्य वनस्य णत्व-
प्रतिषेध इत्यर्थः । वाहनमाहितात् । वाहने भावोयते वहनाय यत्, ननु स्वय-
मेवाराहुं शक्नोति तदाहितम् । तदाह—आरोप्येति । निमित्तादिति । रेफ-
पकारान्यतरस्मादित्यर्थः । वाहननकारस्येति । वाहनस्य यो नकारस्तस्येत्यर्थः ।
अनेन सूत्रे वाहनमिति पष्ठ्यर्थे प्रथमेति सूचितम् । इक्षुवाहणमिति । इक्षुवो
वाहनाय परैरारोप्यन्ते, ननु स्वयमेवाराहुं शक्नुवन्ति इति तेषामाहितत्वं बोध्यम् ।
आरोपितेक्षुयुक्तं शकटादि वाहनमिति यावत् । इन्द्रवाहनमिति । ऐरावतादावि-
न्द्रस्य स्वयमेवाराहणात्माहितत्वमिति भावः । यदि कदाचिद् अन्येन वाहने आरोप्यते—
तदा आहितत्वमिन्द्रस्याप्यस्त्येव । यदा इन्द्रः स्वयमेवाराहेति वाहनं तदा प्रत्युदा-
हरणमिति मनसि निवायाह—इन्द्रस्वामिकमिति । ननु बहेः करणे ल्युटि कथ-
मुपवादीर्षः, णिप्रत्ययपरकत्वाभावादित्यत आह—बहेर्ल्युटीति । पानं देशे ।

पादिति । 'कार्श्यं' इति तालव्यपाठस्त्वनापं इति भावः । वनस्पतिभ्यो वनस्य णत्व-
मुदाहरति—शिरोपवणमिति ; ननु 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः'
इत्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः, स चोदुम्बरादिः । शिरो-
पस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमिति चेत् । अत्राहुः—
वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र च 'लुपि युक्तवत्—' इति सूत्रस्यं भाष्यं

ॐ 'तिमिरावनम्' इति वचननास्ति ।

त्ताम्परस्य पानस्य नस्य णत्व स्याद्देशे गम्ये । क्षीर पान येषां ते क्षीरपाणा
उशीनरा । सुरापाणा प्राच्या । पीयत इति पानम्, कर्मणि ल्युट् । १०५४
वा भावकरणयोः । (८-४-१०) पानस्य इत्येव । क्षीरपानम्, क्षीरपाणम् ।
'गिरिनद्यादीनां वा' (वा ४९८९) गिरिनदी, गिरणदी । चक्राननम्बा, चक्र-
णितम्बा । १०५५ प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च । (८-४-११) पूर्वपदस्था-
निमित्तात्परस्य एषु म्यिनस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते-मापवापिणौ ।
नुमि-व्रीहिवापाणि । विभक्तौ-मापवापण । पक्षे मापवापिनावित्यादि । 'उदरपद

पानमिति पद्युयर्थे प्रथमेषुभिप्रत्याह-पानस्येति । उशीनरा इति । देशविशेषे
बहुवचनान्तात्पर्यम् । ननु पानशब्दस्य भावल्युडन्तव श्वीरस्यापानमिति कथं सामानाधि-
करणमित्यत्र आह-पीयत इति । वा भावकरणयोः । इत्येवेति । अनु-
वर्तते एवेत्यर्थः । भावकरणे च यः पानशब्दः तस्य उक्त्वपिपय णा वा स्यादित्यर्थः ।
आदेशार्थं वचनम् । क्षीरपानम्, क्षीरपाणमिति । क्षीरस्य पानमिति विग्रहः ।
भावे करणे वा ल्युट् । पानक्रिया पानपात्र वेद्यर्थः । गिरिनद्यादीनामिति ।
पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य उत्तरपदस्यस्य नस्य णा वेत्युपमख्यानमित्यर्थः । गिरिनदीति
विग्रहः । चक्रनितम्बेति । चक्रमिव नितम्बा यस्यां सा इति विग्रहः । प्राति-
पदिकान्त इति । पूर्वपदस्थादिति । 'पूर्वपदात्सज्ञायाम्-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः
एषु स्थितस्येति । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च विद्यमानस्येत्यर्थः । वा स्यादिति
'वा भावकरणयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः प्रातिपदिकान्त इति । उदाहरणं बह्व्यत्
इति शेषः । मापवापिणाविति । मापान् वपत इति विग्रहः । 'बहुलमाभीदम्ये' इति जाता
वपि मुप्युपपदे णिनि । उपपदसमासः । वापिन्द्यब्दस्य वृद्धन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् तदन्तस्य
णत्वमिति भावः । नुमीति । उदाह्रियत इति शेषः व्रीहिवापाणीति । कृषीदलकुलानीति
शेषः व्रीहौत्वपन्ति इति विग्रहः । कर्मण्णः । व्रीहिवापशब्दात्पुमवाद् 'जदशसादिनां' 'ननुम
कस्य ङश्च' इति नुमि 'सवनामस्थान च-' इति दीर्घे नुमा नस्य णत्वमिति भावः
विभक्त्याविति । उदाह्रियत इति शेषः मापवापिणेति । वृत्तौयाविभक्तिमित्यत्र

ल्लिङ्गम् । तत्र हि व्यक्तिवचनं किम् । शिरीषानामदूरभवा ग्राम शिरीषा, तेषां च
शिरीषवणमित्यत्र णत्वे क्तञ्जे वनस्पतित्वमप्यनिदिश्येत इत्युक्तम् । तच्च शिरीषाण
वनस्पतित्वे सगच्छत नाद्यपि दिक् । द्वयञ्चञ्ज्यञ्चामेवेति । व्यवस्थितविभाष
श्रयणादिति भावः । आपधित्वान्प्राप्ते प्रतिषेधमाह-इरिकादिभ्य इति । एतद्
व्यवस्थितविभाषानानादेव सिद्धम् । उशीनरा इति । इह उशीनरशब्दस्तद्देशव
मिषु भातः । कर्मणि ल्युडिति । 'कृत्यल्युटा वृत्तम्' इत्यनन्तः । वा भाव
आदेशार्थं आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा । क्षीरपाणमिति । पीति पानम्, 'ल्युट्'
इति नपुसके भावे ल्युट् । पीयत अनन्तति पानम्, करणे ल्युट् । क्षीरस्य पानं क्षी
पाणम् । गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः स्यादा प्राप्ते अस्याया
प्राप्ते उभयत्र विभाषेयात् । मापवापिणाविति । 'बहुलमाभीदम्ये' इति णि

यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम्' (वा ४९९०) णेह—गर्गाणां भगिनी गर्ग-
भगिनी । अत एव नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विवानात्तद्भूतो हि नुम, न
तत्तरपदस्य । किं च 'प्रहिण्वन्' इत्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणम् ।
प्रेव्वनम् इत्यादौ तु क्षुम्नादित्वात् । 'युवादेर्न' (वा ४९९९) । रम्ययूना ।

अस्य णत्वम् । इत्यादीति । णत्वाभात्रपक्षे मापवापिनौ, मापवापाति, माषवापेन इत्युदा-
हार्यमिति भावः । ननु गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र डीप्रत्ययप्रकृतिभूतभगिन्शब्दात्मक-
प्रातिपदिकान्तत्वाद् नकारस्य णत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—उत्तरपदं यत्प्राति-
पदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति । पूर्वपदेन उत्तरपदमाक्षिप्तम् । तच्च प्रातिपदिकस्यैव
विशेषणम्, ननु तदन्तस्य, नापि नुम्विभक्तयोः अमंभवादिति भावः । नेहेति । गर्गाणां
भगिनी गर्गभगिनीति पष्ठीममासे भगिनीशब्द उत्तरपदम्, ननु तत्प्रातिपदिकम्, प्रत्ययान्त-
त्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रतिपदिकग्रहणेन भगिनीशब्दस्य ग्रहणेपि तदन्तम् ईकार एव,
ननु नकारः, अतो न तस्देदं पाक्षिकं णत्वमिति भावः । प्रातिपदिकस्योत्तरपदत्वविशेषणं
सूत्रकारस्य संमतमित्याह—अत एवेति । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणादेव
सूत्रकारेण कृतं नुमग्रहणमर्थवत्, अन्यथा तदनर्थकमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अङ्गस्येति ।
'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्विधौ अङ्गस्तेत्यनुवृत्तम् । तथा च झलन्तस्याजन्तस्य चाङ्गस्य
क्लीवस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने इत्यर्थो लभ्यते । मापवापाणीत्यत्र तु सर्वनामस्थानं
प्रति मापवापशब्दोऽङ्गम् । तस्य मापवापशब्दस्य विहितो नुमागमस्तदवयव एव भवति, न
तु उत्तरपदभूतवापशब्दस्यैवावयवः । तथा च उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिप-
दिकान्त—'इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्तौ नुमग्रहणम् । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणा-
भावे तु मापवापशब्दान्तावयवस्य नुमो मापवापेतिप्रातिपदिकान्तावयवत्वस्य सत्त्वात्
'प्रातिपदिकान्त—' इत्येव सिद्धे नुमग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । तदेवं प्रातिपदिकस्य
उत्तरपदत्वविशेषणे नुग्रहणं लिङ्गमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु नेदं लिङ्गमित्याह—
किं च प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणमिति । किं चेति
विशेषदर्शने । 'हिवि प्रीणने' भ्वादिः, इदित्वाद् नुम, लटः शत्रादेशः । माषवा-
पाणीत्यत्र नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तन्वेऽपि प्रहिण्वन्शब्दे नुमो नस्य प्रातिपदिकान्त-
त्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्त—' इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्तेस्तदर्थं नुमग्रहणमावश्यकम् ।
अत उत्तरपदत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे कथं नुमग्रहणं लिङ्गं स्यात् । तस्मादुत्तर-
पदविशेषणे भाष्यमेव शरणमिति भावः । ननु मापवापिणावित्यत्र वापिन् इति प्राति-
पदिकस्य कथमुत्तरपदत्वम्, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्—इति
सुब्रुत्पत्तेः प्रागेव समासप्रवृत्तेरिति चेत्, न—उत्तरपदशब्दस्य समासवरमावयवे
रूडत्वादित्यलम् । ननु 'इवि व्याप्तौ' इदित्वाभ्रम् । ल्युटि अनादेशः । प्रकृष्टमिन्व-
न-

त्रीहिवापाणीति । कर्मण्यण् । उत्तरपदं यदिति । इष्टानुरोधेन तथा व्याख्या-
यत इति भावः । गर्गभगिनीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपदम्, न तु भगिन्शब्दः :
अत्र च व्याख्याने नुमग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः । प्राचां मतमाहुः—अत एवेति ।

सरिपक्वानि । 'एकानुत्तरपदे ण' (मू ३०७) । नित्यम् इत्युत्तम् । वृत्रहणौ । हरि मानयतीति क्विप् हरिमाणी । नुमि-शीरपाणि । विभक्तौ-शीरपेण, रम्य-विणा । १०५६ कुमति च । (८-४-१३) कवर्गक्युत्तरपदे प्राग्बत् ।

मिति प्रादिममामे नुमो नकारस्य णत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—प्रेन्वनमिति । युवादे-नेति । उक्तणत्वविकल्प इति रेफ । वातिकमिदम् । रम्ययूनेति । रम्यश्चामौ युवा चेति विग्रहः । प्रातिपदिकान्तनकारत्वात्प्राप्तिः । परिपक्वानीति । इह नुमो नकारस्य 'प्रातिपदिकान्त-' इति विकल्प वाधित्वा 'कुमति च' इति नित्य णत्व प्राप्तम् । तद्विह युवादिवा त्रिपिष्यते । एकानुत्तरपदे ण । अजन्तश्चीलिङ्गे पुनर्भूशब्दान्पि प्रकरणानुरोधान् स्मर्यते । नित्यमित्युक्तमिति । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदं णत्वमिति तत्रैवोक्तमित्यर्थः । हरिमाणीति । मनेर्ष्यन्तान् 'क्विप् च' इति क्विप् 'गतिवारकापदानाम्-' इति सुदुत्पत्ते प्राक् समाम् । नान्तत्वाद् टीप् । अत्र मान् इति प्रातिपदिनमुत्तरपदे तदन्तत्वाद् नकारस्य णत्वविकल्पे प्राप्ते नित्य णत्वम् । नुमीति । उदाह्रियत इति शेषः । क्षीरपाणीति । कर्मण्युपपदे पा घाना 'आनोजुपसर्गे क' 'आना लाप इटि च' इत्याल्लापः । क्षीरपशब्दाद् 'जदशमाशिः', अजन्तलक्षणा नुम्, दीर्घः । तस्य नित्य णत्वम् । विभक्त्याविति । उदाह्रियत इति शेषः । क्षीरपेणेति । विभक्तिस्थत्वान्नस्य चित्य णत्वम् । त्रिभक्तानुसहरणान्तरमाह—रम्यविणेति । वि षती, रम्यश्चासौ निश्च तेनेति विग्रहः । न चात्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः शब्दुच क्विमिह प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य 'सुमिदन्तम्-' इति पदत्वमभिमतम्, उत तृतीया-विभक्तौ परत 'स्वादिपु-' इति पदत्वम् ? नाद्य, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ-' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान् । न द्वितीय, 'स्वादिपु-' इत्यनन हि रम्यशब्दस्यैव पदत्व लभ्यते, न तु विशब्दस्य, तृतीयाविभक्ते समुदायादेव विधानात् । अत एव पुनर्भूणामित्यत्र नाम भूशब्दभावस्य पदत्वभावान् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधाभावात् णत्वमिति प्राञ्च । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पदव्यवायेऽपि' इत्यनानुपदमव वक्ष्यते । युमति च । प्राग्बदिति । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्य णत्व स्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं ज्ञापक विधयति—क्विचेति । परिपक्वानीति । 'कुमति च' इति नियं णत्व प्राप्तम् । एकानुत्तर- । प्राग् व्याख्यानमपि प्रकरणानुरोधेन स्मार्यते । वृत्रहणौ इत्यादिति । वृत्र हतकञ्जौ 'ब्रह्मभूण-' इति क्विप् । हरिमाणीति । मनेर्ष्यन्तान् 'क्विप् च' इति क्विप् । 'गतिवारकापदानाम्-' इत्यादिना सुदुत्पत्ते प्राक् समामाप्रकारान्तमुत्तरपदम्, नान्तत्वाद् टीप् । क्षीरपाणीति । विभक्ते कर्मण्युपपदे 'आनोजुपसर्गे-' इति क । 'आना लाप इटि च' इत्यालोपः । रम्यविणेति । रम्यश्चामौ विद्वेति विग्रहः । तत्र 'आटा नात्रियाम्' । ननु अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यात् । मैवम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ-' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वभावान् । 'स्वादिपु-' इत्यनन तु रम्यशब्दस्यैव पदत्व न तु विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविभक्तिस्थैः पदत्व-

हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण । १०५७ पदव्यवायेऽपि ।
(८—४—३८) पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । मापकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ।

अनेकाजुत्तरपदार्थमिदम् । हरिकामिणाविति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः ।
प्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्वम् । हरिकामाणीति । अजन्तलक्षणनुमो नित्यं णत्वम् ।
हरिकामेणेति । विभक्तिस्थस्योदाहरणम् । पदव्यवायेऽपि । पदेन व्यवधान इति ।
पदेनेत्यनन्तरं निमित्तकार्यणोरिति शेषः । न स्यादिति । 'न भाभूपकमिगमि-' इत्यतस्त-
दनुवृत्तेरिति भावः । मापकुम्भवापेनेति । मापाणां कुम्भो मापकुम्भः, तस्य वाप इति
पष्ठीसमासः । अत्र निमित्तकार्यणोः षकारनकारयोः कुम्भपदेन व्यवधानाद् न णत्वम् ।
चतुरङ्गयोगेनेति । चत्वारि अङ्गानि रथगजतुरगपदारूपाणि यस्य तत् चतुरङ्ग-
सैन्यम्, तेन योग इति विग्रहः । अत्र निमित्तकार्यणोरङ्गपदेन व्यवधानान्न णत्वम् । उभय-
त्रापि कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वं
बोध्यम् । 'उत्तरपदे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते, उत्तरखण्डस्य
कार्यभाक्त्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । अत एव च 'न लुमतांगस्य' इत्यत्र परमवाचेत्येव तस्याः
परिभाषाया उदाहरणमुक्तं भाष्ये । अत्र हि वाक्छब्दस्य उत्तरपदस्य कुत्वरूपकार्यभाक्त्व-
मस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात् कुत्वं न भवति । अत एव च
'कुमति च' इति सूत्रे भाष्ये मापाणा कुम्भो मापकुम्भः, मापकुम्भस्य वापो मापकुम्भवापः
तेन मापकुम्भवापेनेत्यत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधप्रवृत्तये 'प्रातिपदिकान्त-' इति णत्व-
प्रवृत्तिरुपन्यस्ता सङ्गच्छते । न चैवं सति रम्यविणा इत्यत्र वि इत्युत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वा-
भावाद् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ-' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याप्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या-
श्रयणेन पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, पदे परे यत्पदं तेन व्यवाये
णत्वं नेत्यर्थस्यैव भाष्यसंमतत्वात् । तच्च अनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति । रम्यविणेत्यत्र च
विशब्दस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेऽपि तस्य पदपरकत्वाभावात् णत्वनिषेधः । एतेन पुनर्भूणा-

त्वाभ्युपगमात् । एव च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्वाचमेव, नामि परतो भूशब्दस्य
पदत्वाभावात् । कुमति च । अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः । 'कौ' इत्येव तु न सूत्रि-
तम् । 'यस्मिन्विधिः-' इति तदादिविधौ कवर्गाच्चुत्तरपद एव हरिकामाणीत्यादावयं
विधिः स्यात् न तु वस्त्रयुगेत्यादौ, तथा च मनुव्रन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह—
कवर्गवतीति । पदेन व्यवधान इति । निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं
नेत्यर्थः । मापकुम्भवापेनेति । । मापकुम्भं वपतीति 'कर्मण्यण्' उपपदसमासः ।
चतुरङ्गयोगेनेति । 'चत्वार्यङ्गान्यस्य, तेन योगः' इति मनोरमायां विगृहीतम् ।
तदयुक्तम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्यापद-
त्वात् । तस्माद् 'अङ्गानां योगोऽङ्गयोगश्चतुर्गमिङ्गयोगः' इत्येव विगृहीतव्यम् । न च
'चतुरङ्गेन योगः' इति विग्रहेऽप्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न
प्रवर्तते इति शङ्क्यम्, तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात्, 'उत्तरपदत्वे च-' इति प्रति-

'अतद्धित इति वाच्यम्' (वा ५०१५) । आर्द्रगामयेण । शुष्कगोमयेण । १०५८ कुस्तुम्बुरुणि जाति । (६—१—१४३) अत्र मुष्णिपात्यते । कुस्तुम्बुरुधांन्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जाति किम्-कुतम्बुरुणि, कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थम् । १०५९ अपरस्परा क्रियासातत्ये । (६—१—१४४) मुष्णिपात्यते । अपरस्परा मार्या गच्छन्ति, सतनमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थम् । क्रिया इति किम्-अपरस्परा गच्छन्ति, अपरे च परे च मकृदेव गच्छन्तीत्यर्थम् । १०६० गोप्पडं सेवितासेवितभ्रमाणेषु । (६—१—१४५) सुट् सस्य पत्वं च

मित्यत्रापि णत्वं निवृत्तम् । अतद्धित इति । अतद्धिते परे यत्पद तेन व्यवधाने अयं निषेधः, न तु तद्धितपरकपदेनेत्यर्थम् । आर्द्रगोमयेणेति । गो पुरीष गामयम्, 'गोश्च पुरीषे' इति गोशब्दान् पठ्यन्तस्मिन् मयट् तद्धित, तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपोऽप्युक्त्वा, आर्द्रं गामयमिति कर्मधारय । यद्यपि प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य गोशब्दो मयाटि पदम्, तथापि तस्मै तद्धितपरकतया तेन व्यवधानेऽपि रेफादपरस्य णत्वं भवत्येव, प्रकरणे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यञ्जायस्य अवाधवत्त्वान् । शुष्कगोमयेणेति । पापरस्योदाहरणम् । भाष्ये तु 'पदान्तस्य' इतिपूर्वसूनात्यदग्रहणानुवृत्तिमभिप्रेत्य पदे परत पदेन व्यवधेये णत्वनेत्याश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यानम् । अथ 'सुट् कान्पूर्व' इत्यतः सुडित्यनुवृत्तौ कञिचित्सूत्राणि व्याख्यातुमुपक्रमते । कुस्तुम्बुरुणि । अत्रेति । जानिविरोधे वाच्ये कुस्तुम्बुरुशब्द ममुट्को निपात्यत इत्यर्थम् । कुस्तुम्बुरुधांन्याकमिति । शुभ्रविशेषं प्रसिद्धम् । क्लीबत्वमतन्त्रमिति । अविवक्षितमित्यर्थम् । वचनमप्यतन्त्रमिति बोध्यम् । कुस्तुम्बुरुणीति । धान्यावजातिवाचकत्वाभावाद् न सुडिति भावः । तदाह— कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थम् इति । कुस्तुम्बुरुशब्दस्य तिन्दुकावयवत्वे

पेधवचनस्यापि उत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते' इत्यर्थान्मुपगमाच्च । 'शाकपाथेकादीनामुत्तरपदलापः', 'प्रादिभ्यो धानुजस्य-' इत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यते इति तत्र प्रत्ययलक्षणभ्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः । इह तु पदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तिरपेक्षिता । एवं च 'मापकुम्भवापेन' इत्यत्रानि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भशब्द कुम्भपरिमितवाप्ये भावनः । 'मापाणा कुम्भवापः' इति विग्रहीतव्यमिति नव्या । केचित्तु— 'अपदादिविधौ' इत्यत्र 'पदान्तविधौ' इत्यर्थं परिवर्त्य 'पदव्यवापेपि' इत्यस्य पदान्तविधित्वाभावात्प्रत्ययप्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याह । तदपरे न धामन्ते । तथा हि षेति लाघवात् 'पदान्तविधौ' इत्येव ब्रूयान्, न तु 'अपदादिविधौ' इति दिक् । निचात्तरपदत्वे इति वचनस्य पदान्तविधौ कर्तव्ये प्रतिषेधे इत्यर्थान्मुपगमे परमदण्डिनाविति 'डमो ह्रस्वात्क्षि-' इति मन्त्रमयनोरमाग्रपदैर्न विरोध इत्यत्रमियता । अतद्धित इति । 'व्यवधायकपदस्य तद्धितदत्तपरो न भवति तत्र निषेधः' इत्यर्थम् । आर्द्रगोमयेणेति । इह गोशब्द पदम् । 'उत्तरपदत्वे च-' इति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः, गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वान् । गोशब्दस्य च

निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते—
अगोष्पदात्यरण्यानि । प्रमाणे—गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवित इत्यादि किम्—
गो. पदं गोपदम् । १०६१ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । (६—१—१४६) आत्मया-
पनाय स्याने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रतिष्ठायाम् इति किम्—आ पदाद्
आपदम् । १०६२ आश्चर्यमनित्ये । (६—१—१४७) अद्भुते सुट् । आश्चर्यं
यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम्—आश्चर्यं कर्म शोभनम् । १०६३ वर्चस्केऽव-
स्कर. । (६—१—१४८) कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् ।
अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम्—अवकरः । १०६४ अपस्करो
रथाङ्गम् । (६—१—१४९) अपकरोऽङ्गः । १०६५ विकिरः शकुनौ वा ।
(६—१—१५०) पक्षे विकिरः । 'वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं
तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्' इति वृत्तिः । तत्र, भाष्यविरोधात् ।

कोशो मृगयः । अपरस्पराः क्रियासातत्ये । स्पष्टम् । गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य
वृत्त्यसंभवाद् नःपूर्वकमुदाहरति—अगोष्पदानीति । गवा सञ्चरो यत्र नैव संभवति
तत्रापि सुडिति भावः । गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति । क्षेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन ज्ञाप्यते ।
अतो गोष्पदात् क्षेत्रस्याधिक्येऽपि न क्षतिः । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । आत्मेति । आत्म-
यापनं शरीरसंरक्षणम्, तदर्थं यत् स्थानं तस्मिन् गम्ये सुडित्यर्थः । आपदादापदमिति ।
आ पदादिति विग्रहं अव्ययीभावे आपदमिति भवतीत्यर्थः । आपदापदमिति पाठे तु आपद-
मित्यस्य आपदित्यर्थः । आश्चर्यमनित्ये । अद्भुते गम्ये आङ्पूर्वकस्य चरेः सुट् ।
'चरेराडि चागुरौ' इति यत् । अनित्यग्रहणमपनीय अद्भुत इति वक्तव्यमिति वार्तिकम-
भिप्रेत्याह—अद्भुते सुडिति । तेन आश्चर्यं नीला द्यौः, आश्चर्यमन्तरिक्षे यदवन्धनानि
नक्षत्राणि न पतन्तीत्यादिसंग्रहः । अनित्ये इत्यनेन कादाचित्कतया अद्भुतं लक्ष्यत इत्युक्ते तु
एतन्न सिध्येत् । वर्चस्केऽवस्करः । मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् । गूथं
पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियाम् । इत्यमरः । अपस्करो । 'स्याद्रथाङ्गमपस्करः
इत्यमरः । 'चक्रं रथाङ्गम्' इति च । विकिरः । विकिरतीति विकिरः । 'कृ विक्रमे'
'इगुपधज्ञा-' इति कः । शकुनौ गम्ये सुड् वा, 'परिनिविभ्य-' इति षत्वम् ।
'नगौकावाजिविकिरविविष्करपतत्रय.' इत्यमरः । वा वचनेनैवेति । वृत्तिग्रन्थे
विकिरः शकुनौ विकिरो वा' इति सूत्रपाठः । तत्र वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे

'स्वादिपु-' इति पदत्वात् । गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवान्नःपूर्वक-
मुदाहरति—अगोष्पदानीति । गवा संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमा-
र्थमसेवितग्रहणमित्याहुः । आत्मयापनायेति । कालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ।
आश्चर्यमिति । आडः परस्य चरेः सुट् । 'चरेराडि चागुरौ' इति यत् ।
विकिरः । 'कृ विक्रमे' इत्यस्मात् 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्यये सुडागमोऽनेन
निपात्यते । षत्वं तु 'परिनिविभ्य-' इत्येतेन । विकिरग्रहणमिति । 'विकिरः
शकुनौ विकिरो वा' इति वृत्तिग्रन्थे पाठः । सूत्रपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति

१०६६ प्रतिप्शश्च कशे । (६—१—१५२) 'कश गतिगामनया' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यच्चि मुट् निपाद्यत पत्व च । सहाय पुरोदाधी वा प्रतिप्श इत्युच्यते । करो कि-प्रतिगत कशा प्रतिकशोश्च । यद्यपि करोरत्र कशा, तथापि करोरिति धाना-ग्रहणमुपमगस्य प्रतरंहपार्थम् तत्र धात्वन्तरापमगात् । १०६७ प्रस्फण्वहरिश्चन्द्रावृषी । (६—१—१५३) हरिश्चन्द्रात्प्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति किम्-कष्वा देग, हरिश्चन्द्रा माणवक । १०६८ मस्करमस्करिणो वेणुवरिजाजकयो । (६—१—१५४) मकर-शब्दोऽप्युत्पन्न तस्य मुडित्श्च निपात्यत । वणु इति किम्-नकरा ग्राह, मकरी समुद्र । १०६९ कास्तीराजमुन्द नगरे । (६—१—१५५) ईपत्तोरमम्यास्तीति कास्तीर नाम नगरम् । अजस्यत्र तुन्दमस्येति अनस्तु- नाम नगरम् । नगर किम्-कानीर, अजवृन्द । १०७० कारस्करो वृत् । (६—१—१५६) (ग १५३) कर् करोतीति कारस्करा वृत् । अन्यत्र कारकर । कचित्तु कस्कादिष्विद पठन्ति, न सूत्रेषु । १०७१ पारस्करप्रभृतीनि च सज्ञायाम् । (६—१—१५७) एतानि समुत्त्वानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्कर किष्किन्वा । 'तद्गृहो

त्रिकिरग्रहण विकिर विकिर इति शकुनावृत्ति नियमाथम् । अन शकुनरन्त्यत्र उभयोरपि शब्दा प्रयोगा नास्तीति लभ्यत इत्यर्थः । नाप्य हि 'विकिर शकुनौ वा' इति सूत्र पठित्वा वाग्रहणेन मुड्विकर, न तु शकुनरन्त्यत्र विकिरशब्दस्य प्रयोगा नति स्थितम् । अथत्रापि 'विकिर वैश्वदिकम्' इत्यत्र दर्शनादिति भावः । प्रतिप्शश्च कशे । करोरिति कश इत्यत्रान्वति । तथा च कशानानिष्पन्नस्य कशाशब्दस्य प्रते परस्य मुट् स्यादित्यर्थः । नगरेरेवेति । कशवानोरेव कशाशब्दा निष्पन्न इत्यर्थः । धात्वन्तरेति । प्रतिगत कशा प्रतिरश इत्यत्र गमि प्रत्येव प्रतिकरपसर्ग, न तु कशि प्रति, 'यत्क्रियायुक्ता प्रादय -' इति नियमादित्यर्थः । प्रस्फण्वहरिश्चन्द्रावृषी । अमन्त्रार्थमिति । मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रात्तरपदे मन्त्रे' इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । तस्मिन् वेदि-प्रक्रियाया व्याख्यास्यते । मस्करमस्करिणो । यथानल्यमन्त्रय । मस्करिग्रहणात्परिधानक एव मस्करिशब्दः । अथन तु मकरीत्ववत्याह । कास्तीराजमुन्दे । कान्तीरशब्द अनस्तुन्दशब्द नगरे निपादेन इत्यर्थः । कारस्करो वृत् । कार करातीति विग्रह । 'वृत्ता ह्तु-ताच्छीत्वे-' इति ट । पारस्करप्रभृतीनि च । पारस्कर इति । पार करातीति विग्रह । पूर्ववट् । किष्किन्वेति । कि किमपि वानरमन्य धत्त इति किष्किन्वा ।

वध्यम् । तस्यापीति । विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः । करोरेव करोति । कशधाना-रव कशाशब्दा निष्पन्न इत्यर्थः । धात्वन्तरेति । 'प्रतिरश' इत्यत्र प्रतिगमिह्य-मार्गो, न तु करो 'यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रत्येव-' इति न्यायादिनि भावः । अमन्त्रार्थमिति । मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रात्तरपदे मन्त्रे तु' इत्यनेनैव सिद्धयतीति भावः । मस्कर । मस्करशब्दादिनाना मत्त्वविधिनष्टमिद्धी मस्करिग्रहण 'परिवाजक' एवार्थ प्रयोगा यथा स्यात् 'इत्येवमर्थमित्या' । कातीरमिति । 'ईपदये' इति वा

करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' (वा ३७१३) तात्पूर्वं चत्वं न दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' (वा ३७१४) । प्रायश्चित्तिः, प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

'आतोऽनुपमर्गे कः' । टाप् निपातनात् किमो द्वित्वम्, मलोपः, सुट्, पत्वं च । रुडशब्दा एते कथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते । एपामवयवार्थो न विचारणीयः । तद्बृहतोरिति । पारस्करादिगणसूत्रमेतत् । तद्शब्दे तकारस्थान्त्यस्याभावादाह— तात्पूर्वं मपि । तलोपश्चेत्यत्र तकारात्पूर्वमित्यर्थः । तत् चौर्धं करोतीति विग्रहः । 'कृमो हेतुताच्छील्ये—' इतिः टः । बृहस्पतिरिति । बृहती वाक्, तस्याः पतिरिति विग्रहः । कुक्कुट्वादीनामण्डादिष्वपि पुंश्चत्वं, तलोपः सुट् । 'वाग्धि बृहती तस्या एप पतिः' इति च्छन्दांगनाहणम् । प्रायस्य चित्तिचित्तयोरिति । गणसूत्रमिदम् । प्रायस्य चित्तिः चित्तं वेति विग्रहः । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्' इति स्मृतिः । वनस्पतिरिति । वनस्य पतिरिति विग्रहः आकृतिगणोऽयमिति । तेन शतात्पराणि परश्शतानीत्यादि सिद्धम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां समासाश्रयविधिप्रकरणं समाप्तम् ।

कादेशः । पारस्कर इति । 'पारं करोति' इति विग्रहः । 'कृमो हेतुताच्छील्ये—' इति टः । किञ्चिन्धेति । 'किमपि धत्ते' इति विग्रहे 'आतोऽनुपमर्गे कः' । टाप्, निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् पत्वं च । 'किं किं दधाति' इति विगुल्लतां तु मते वीप्साया द्वित्वं सिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनादेव । वस्तुतस्तु रुडिशब्दा एते कथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्त इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः । तद्बृहतोरिति । गणसूत्रमेतत् । तादिति । 'तलोपश्च' इत्यत्रेति शेषः । प्रायस्येति । गणसूत्रमेतदपि । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्' इति स्मृतिः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन शतात्पराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् । 'सुप्सुपा' इति वा 'पश्चमी' इति योगविभागाद्वा समासः । राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुट् ।

इति तत्त्वबोधिन्या समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

अथ तद्धिताधिकारप्रकरणम् ॥ २६ ॥

अयापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा प्रत्यया ।

१०७० ममर्थाना प्रथमाद्वा । (४—१—८२) इद पदत्रयमधि-
क्रियन् । 'प्राग्दिश -' (मू १९४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितवम् ।
कृतसन्धिवाच्यत्वमिति यावत् । १०७३ प्राग्दीव्यतोऽण् (४—१—८३) तिन
दीव्यनि—' (मू १५५०) इत्यत प्रागणविक्रियते । १०७४ अश्रपत्यादि-

तदथ समानप्रपञ्च निरूप्य तद्धितप्रकरणमारभते । ममर्थाना प्रथमाद्वा । विधेयस्त-
दर्थानाम् स्वतन्त्रविविधिति मत्वाह—इद पदत्रयमधिक्रियत इति । स्वरितत्वप्रति-
ज्ञाबलादिनि भाव । अधिकारस्यात्तरावधिमाह—प्राग्दिश इति यावदिति । 'प्राग्दिशो
विभक्ति' इति सूत्रम् उत्तरावधिरित्यर्थं । 'ममर्थानाम्' इति निवारणात्पृष्ठी । प्रायम्य च
'तस्यापत्यम्' इत्यादिनात्तन्मूत्रेषु प्रथमोच्चारितत्वं । ममर्थाना मध्ये प्रथमाच्चारितादियर्थं ।
'समर्थानाम्' इति भुवचम् । केचित्तु बहुवचनबलादनेकसमर्थममवाय एवाभ्य प्रवृत्ति ।
एव च 'प्राग्दिश -' इत्यादियु स्वाधिकप्रत्ययविविधियुनास्य प्रवृत्तिरिति लभ्यत इत्याह ।
ननु मुबन्तात्तद्धितात्पत्तन्वयमाणत्वेन तद्धितविधीना पदविविधतया 'ममर्थं पदविधि' इति
परिभाषयैव एकार्थीभावरूपसामर्थ्यलाभादिह समर्थग्रहण व्यर्थमित्यत आह - सामर्थ्यं
परिनिष्ठितत्वमिति । समर्थं पदं शक्त इति पर्याया । शक्तत्वं च वायोन्पादनवाग्यत्वम् ।
शब्दस्य च कार्यमर्थप्रतिपादनमेव । तच्छतत्वं च कृतेऽप्येव मधिवर्गेषु सम्भवति । तथा च कृतम-
न्विकार्यत्वमत्र सामर्थ्यमिह पर्यवस्यति । तदाह—कृतसन्धि कार्यत्वमिति यावदिति । प्राग्दी-
व्यतोऽण् । तिन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति सूत्रस्य दीव्यनिशब्देकदेशस्यानुकरणमिह
दीव्यच्छब्दः । तेन च तद्धितं तन्मूत्र लभ्यते । तदाह तेन दीव्यतीत्यत प्रागणविक्रि-
यत इति । तथा च तस्यापत्यमित्याद्युत्तरमूत्रेषु केवलमर्थनिर्देशपरेषु विधेयप्रत्ययविशेषा

अपवादसगत्या तद्धितान्निवशुस्तदीयमधिकारमूत्रमाह—समर्थानामिति । अन्यतर-
स्याग्रहणानुवृत्ते ममापाऽभि' इति वदयमाणमूत्रग्रथेन ममापापत्रादत्व सूचितम् विधेयानि-
देशादुत्तरं प्रकृतिविशेषाणां सात्त्वाच्च नाप्य स्वतन्त्रा विधिरित्याह—अधिक्रियत इति ।
'पदत्रयम्' इत्यनेन प्रत्येक स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्रप्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपर-
स्यानिवृत्ति, तथा च 'प्राग्दिश -' इति सूत्रे—'समर्थाना प्रथमात्' इति निवृत्तम् । 'वा' इति
त्वनुवर्तते एव—वदयमाणमूलप्रथय मगच्छत । प्राग्दिश इतीति । नन उत्तरेषा
प्रत्ययाना स्वाधिकत्वेन 'समर्थानाम्' 'प्रथमात्' इति पदया प्रयोजनं नति भाव । ननु
'समर्थं पदविधि' इति परिभाषया गतार्थत्वात् 'समर्थानाम्' इत्यतद् व्यर्थम् । न च पद-
विधिच नेति शङ्क्यम्, 'घनात्तनेषु—' इत्यनुविधानात् 'मुबन्तात्तद्धितात्' इति
सिद्धान्तस्य मवलम्बनं वादन आह—सामर्थ्यमिति । कृतसन्धि कार्यत्वमिति । अथ

पश्च । (४—१—८४) एभ्योणस्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य
स्यापवादः । १०७५ तद्धितेष्वचामादेः । (७—२—११७) ङिति ङिति च
द्विते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । १०७६ किति च । (७—२—११८)
ङिति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्याद्याश्वपतम् । गाणपतम् । 'गाणपत्यो

युक्तेषु किं भवतीत्याकाङ्क्षायामणित्युपतिष्ठत इति लभ्यते । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायामर्थात्प्रथमात्' इति प्रकृतिविशेषो लभ्यते । यत्र तु विवेकः प्रत्ययविशेषं श्रूयते तत्राणिति
पतिष्ठते, अणित्यस्यौत्सर्गिकतया वैशेषिकेण इत्यादिना वाधात् । अश्वपत्यादिभ्यश्च ।
इकारात् 'प्राग्दीव्यताण्' इत्यनुकृष्यते । तदाह—एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थे-
ष्विति । दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत्, 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । 'झयः'
इति टच् तु न, तस्य पाक्षिकत्वात् । प्राग्दीव्यतो भवाः 'प्राग्दीव्यतीयाः, 'वृद्धाच्छः' । 'अव्य-
यात्त्यप्' इति तु न अव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'लुङ्मुखस्वरोपचारः, प्रयाजनम्' इति परिग-
णनात् । अत एव 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यपि न भवति । ननु 'प्राग्दीव्यताऽण्'
इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—वक्ष्यमाणस्येति । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-
पदान्यः' इति वक्ष्यमाणस्य पत्युत्तरपदत्वप्रयुक्त्यप्रत्ययस्य वाचनार्थमित्यर्थः ।
तद्धितेष्वचामादेः । 'अचो ङिति' इत्यनुवर्तते । 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति
व अचामिति निर्धारणपट्टी । तदाह—ञितीति । किति च । तथेति ।
अचामादेरचा वृद्धिरित्यर्थः । इदं सूत्रं प्रकृतानुपयुक्तमपि व्याख्यासौकर्याय इहोपन्य-
स्तम् अपत्यादीति । आदिना समूहाद्यर्थसंग्रहः । आश्वपतमिति । अश्वपते
रणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति इकारलोपः । गाणपतमिति । अश्वपत्यादिषु
गणपतिशब्दः पठित इति भावः । गाणपत्य इति । गणपतिर्देवता यस्य मन्त्र-

फलं तू तस्यापत्यम्' इति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति । इह 'समर्थात्प्रथमाद्वा'
इति वक्तुं युक्तम् । महात्सर्गानाह—प्राग्दीव्यत इत्यादिना । सूत्रे 'दीव्यत्'
इत्येकदेशाऽनर्थकोऽप्यवधित्वेनोपात्तः 'प्राग्दीव्यतात्' इतिवदित्येके । अन्ये त्वाहः—
'दीव्यत्' इति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति । प्राग्दीव्यतीयेष्विति ।
'दीव्यतः प्राक्' प्राग्दीव्यत् । 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभाव इति प्राञ्चः ।
'प्राग्दीव्यतम्' इति तूचितम्, 'झयः' इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् । तन्न, 'झयः'
इति टच्. पाक्षिकत्वात् । अन्यथा 'उपसमिधमुपसमित्' इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरण-
स्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोऽभावे 'अव्ययानां भमात्रे—' इति टिलोपे 'प्राग्दीव्यतीय'
इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं 'लुङ्मुखस्वरोपचारः'
इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः, 'वृद्धाच्छः' । त्यप् तु न
शङ्कनीय एव, 'अमेहकतसिन्नेभ्य एव' इति परिगणनात् । लुङ्मुखस्वर इत्यादि-
परिगणनया अनव्ययत्वाच्च । वक्ष्यमाणस्येति । 'पत्युत्तरपदान्यः' इति वक्ष्य-
माणस्य । तद्धितेष्वेव । अचां मध्य आदिरजेवति 'अचोऽङिति' इति सूत्रादच
इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे—अच इति । वृद्धिः स्यादिति । 'मृजेवृद्धिः'

मात्र इति तु प्रामादिकमेव । १०७७ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य ।
 (४—१—८५) दित्यादिभ्य पत्युत्तरपदाश्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ष्य स्यादगोप-
 वाद । दैव्य । अदिनेरादियस्य वा यादित्य । प्राजापत्य । 'यमाश्च' इति

अति विग्रह । प्रामादिकमेवेति । प्रमादादायानमि यर्थ । गणपतिशेत्पया दीनमदवपया
 दिगणे पाठस्य वृत्ती दशनादिनि मात्र । दित्यदित्यादित्य । दित्यादिभ्य इति । ति,ि,
 अदिनि, आदिय एतेस्य स्यय । पत्युत्तरपदादिति । पति उत्तरपद यस्त तम्मादिति
 निग्रह । प्राग्दीयीतीयेष्वर्थेषु पिति । प्राग्दीव्यन् इत्यनुवृत्तेरिति भाव । अणोऽपवाद
 इति । विशेषविहितत्वादिति भाव । दैत्य इति । दिनरपत्यमिति विग्रह । दिनर्थप्रत्यय
 'द्र' इति प्रकार इत्, आदिबृद्धि, यस्येति च इति इकारलाप । अदितेरादित्यस्य
 चेति । अपत्यादीनि शेष । आदित्य इति । जानात्रथे ष्ये आदिबृद्धौ 'यस्येति
 च' इति लाप आदित्य इति रूपम् । आदियस्येत्तान् ष्ये आदिबृद्धौ 'यस्येति च'
 इति 'यथा मय —' इति पूर्व्यकारस्य द्वित्व मति 'हला यमा—' इत्यात्रपत्तारस्य
 लाप द्वियकार रूपम् । द्वित्वाभाव लाप चासति द्वियकारमव । अमति द्वित्व यकारलाप
 च मत्येक्यकार रूपम् । अनपत्यवाद 'आनत्यस्य च—' इति यलापा न । अदिनरपये
 ष्ये आदित्यस्येत्तानुत्तरपत्य ष्ये 'आनत्यस्य च—' इति यलोप । प्राजापत्य इति ।
 पत्युत्तरपदान् प्रजापतिशब्दाद् ष्य आदिबृद्धौ 'यस्येति च' इति लाप । दैतया इति

इत्यतानुवर्तते इति भाव । पिति च । 'वाहीन' इत्यात्रयमपीद मुगम
 व्याख्यानायात्रैवापत्यस्तम् । 'अचामाद' इति निर्दिष्टस्यानिक्त्वादिकारिभाषात् नापनिष्ठत
 इयासयेनोदाहरति—आश्चपतमित्यादि । प्रामादिकमेवेति । एतच्च हरदत्तप्रये
 स्थितम् । यदि तु देवनाथकाष्णन्तान्वातुर्वण्यदिरावृत्तिगणत्वान् प्यजिति व्याख्यायते तदा
 निरुद्धेण ष्याय प्रयाग । अस्वपति गणपति राश्रुपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यस्व
 पयादि । दित्यदित्या । पतिशब्दस्यात्तरपदशब्देन बहुव्रीहि कृत्वा पश्चाद् द्वन्द्व काय,
 न तु द्वन्वात्तर बहुव्रीहिरियाह—पत्युत्तरपदान्चेति । 'पयन्तान्' इत्युच्यमान बहुवृत्त-
 वादिनि स्यादित्युत्तरपदग्रहण कृतम् । दैत्य इति । ननु क्तिदेवनाथस्ये ष्य मात्राग, 'इत्
 दचानिज' इत्यपत्ये इक् दैतय इयाद्री मात्राश, तथा च दिनरपत्यमित्यत्रामपप्रमङ्गे पर-
 तानुवृत्त्वात्, मैवम् । 'ष्यादयाऽर्थविशेषलक्षणारापवादान्पूर्वविप्रतिषिद्धम्' इति भाष्ये
 पूर्वविप्रतिषेधाशयान् । अर्थविशेषे इति निम्, औट्टपत्तम् । उट्टपतिनाम पत्तम् । 'तस्येदम्'
 'यमाश्च'परिपश्यच्च' इत्यन् । इह पूर्वविप्रतिषेवेन 'तस्येदम्' इत्यर्थे ष्या न नतते, इदमि-
 त्यस्य सामान्यार्थवान् । कय तहि दैतय' इति । अन्तः—'इदित्यस्य' इति टापन्तान्
 'श्रीम्यो टक्' । प्यस्तु न भवति । त्रिद्विविशिष्टपरिभाषया अनियवान् । न च 'अनादिनश्च'
 इति पूर्वस्यान्तन्द्वावेन स्यादव ष्य इति अमित्यम् । दिविशब्दान्नीपि कृते 'यस्येति
 च' इति लापन सर्वार्थीभाववादिनि । आदियशब्दाण्यप्रत्यये 'यस्य—'इति लप्ते
 'हलो यमा—' इति पाण्डिवा यत्राप । न चाल्लपत्य स्यानिवत्त्वम्, यत्रापे 'न पदान्—'

काशिकायाम् । याम्यः । 'पृथिव्या ज्ञानो' (वा २५५४) । पार्थिवा, पार्थिवी ।
 'देवाद्यज्ञानो' (वा २५५५) देव्यम्, देवम् । 'वह्निपट्टिलोपो यञ् च' (वा २५५६)
 वाह्यः । 'ईकक्च' (वा २५५७) वाहीकः । 'स्याम्नोऽकारः' (वा २५५९) अश्वत्यामः ।
 पृषोदरादित्वात्सस्य तः । 'भवार्थे तु लुग्वाच्यः' (वा २८८२) । अश्वत्यामा ।
 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः—' (वा २५६०) । बाह्वादीनोऽपवादः । उडुलोमाः ।

त्वसाञ्चैव । साधुत्वश्रद्धाजाड्ये तु पृषोदरादित्वान् समावेयम् । काशिकायामिति ।
 भाष्ये त्विदं न दृश्यत इति भावः । याम्य इति । यमस्यापत्यादीति विग्रहः । पृथिव्या ज्ञाना-
 दिति । अश्च, अञ् च वक्तव्यावित्यर्थः । पार्थिवेति । पृथिव्या पत्यादीति विग्रहः । अ-
 ष्ये 'चुट्ट' इति अकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति लोपः । त्रियामदन्तत्वाद्वापु ।
 पार्थिवीति । अत्रि 'टिड्ढाणञ्—' इति डीप् । अप्रत्ययस्यैव विधौ डीव् न स्यात् । अम एव
 विधौ टाव् न स्यात् । तस्माद्बुभयविधिः । एतत्सूचनाय स्त्रीलिङ्गोदाहरणमिति बोध्यम् ।
 देवादिति । देवशब्दाद् यञ् अञ् च प्रत्ययौ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्तव्यावित्यर्थः । 'दैन्यम्, दैव-
 मिति । देवस्यापत्यादीति विग्रहः । यत्रि अत्रि च आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । वह्निप
 इति । वहिस् इति सकारान्तमव्ययम् । तस्मात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञ्, प्रकृतेःपट्टिलोपश्चेति
 वक्तव्यमित्यर्थः । वाह्य इति । वहिर्भव इत्यादिविग्रहः । यत्रि टिलोपे आदिवृद्धिः ।
 अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह टिलोपविधानम् । तेन
 अराद्भव अरातीय इत्यादि सिध्यति । ईकक् चेति । वहिप ईकक् च स्यात् प्रकृतेःपट्टिलो-
 पश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । वाहीक इति । वहिप ईककि टिलोपे 'कितिच' इत्यादिवृद्धिः ।
 स्थाम्न इति । स्थामन्शब्दाद् अकारप्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वाच्य इत्यर्थः । अणोऽप-
 वादः । अश्वत्याम इति । अश्वस्येव स्थामा स्थितिर्यस्येति विग्रहः अश्वत्याम्नोऽपत्यम्, ऋतत्र
 जात इत्यादिविग्रहः । प्रत्ययविवित्वेऽपि भाष्य उदाहरणात् तदन्तविधिः । अश्वत्यामन्शब्दाद्-
 कारप्रत्यये 'नस्तसिद्धे' इति टिलोपः । अणि तु आदिवृद्धिः स्यात् । ननु उदः परत्वाभा-
 वात्कथमिह सकारस्य थकार इत्यत आह—पृषोदरादित्वादिति । भवार्थे तु लुग्वा-
 च्य इति । अकारप्रत्ययस्येति शेषः । लोम्न इति । लोमन्शब्दाद्बहुषु अपत्येषु
 वाच्येषु अकारप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्वादीञ् इति । बाह्वादित्वप्रयुक्तस्य

इति तन्निषेवात्, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्युक्तेश्च । काशिकायामिति । भाष्ये
 तु न दृष्टमिति भावः । अणन्तात् स्वार्थिकेन प्यत्रा प्रयोगः सूपपादः । श्रियां डीप्
 न भवति, पितां डीषोऽनित्यत्वात् । ज्ञानोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रीलिङ्गोदाहरण-
 पार्थिवा, पार्थिवीति । वह्निप इति । टिलोपवचनम् 'अव्ययानां भमात्रे—'
 इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन आरातीश इति सिद्धम् । अश्वत्यामा इति ।
 भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः स्थामन्शब्दस्यापत्येन योगसम्भवा-
 द्बचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम्, जाताद्यर्थे तत्सम्भवेन सामर्थ्यो-

उडुलोमान् । बहुषु किम्-ओडुलोमि । 'भवन्न गोरजादिप्रसङ्गे यत्' । (वा २५६१)
गव्यम् । अजान्प्रसङ्गे किम्-गोभ्यो हेतुभ्य आगत गाव्यम्, गामयम् । १०७८ उत्सादि-
भ्योऽन् । (४-१-८६) औत्स । 'अग्निक्किभ्या ढग्वक्तव्य' (वा २६८९) ।
अग्नरप्ये यदि प्राग्गणम् । कालेयम् ।

इत्यपत्यादिविकारार्थसाधारणा प्रत्यया ।

— ००००० —

इजोऽपवाद इत्यर्थ । उडुलोमा इति । उडुनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य स
उडुलोमा, तस्यापत्यमिति विग्रह । केवलस्य लाम्न अपययोगासभवात्प्रत्ययविधित्वेऽपि
तदन्तविधि । अकारप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोप । औडुलोमिगिति ।
उडुलोमोऽपत्यमिति विग्रह । अत्रापत्यबहुवचनभावाद्दकारप्रत्ययो न । किन्तु बाह्यादि
त्वादित्रि टिलोप इति भाव । सर्वत्र गोरिति । लोम्नाऽन्त्येष्विति पूर्ववात्तवा-
दपयग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यय सर्वत्रग्रहणम् । अपत्ये तदन्येषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु
गोणब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे सति यन्प्रत्यया वाच्य इत्यय । गव्यमिति । गवि भव
गोरागतमित्यादि विग्रह । अणपवादो यत् । गोःप्ययम्, गोमयमिति । 'हेतुमनु-
ष्येभ्यऽन्यतरस्याम्- इति ऋष्य इत्यष्ट । 'मयट् च' ह्रस्वमयटौ । ह्रादि
त्वानैतयोयप्रत्यया वाचक इति भाव । उत्सादिभ्योऽन् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थे-
ष्विति रेप । अणित्राप्रवाद । 'हृष्ट साम' इति सूत्रभाष्ये 'सवत्राग्निक्किभ्या
ढग्वक्तव्य' इति वातर्कं पठितम् । हृष्ट सामेऽर्थे ततोऽप्येष्वर्थेषु ढग्वक्तव्य
इत्यर्थ । तत्र सवनेति त्यक्त्वा लाघवात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वातिकं पठति-अग्नि-
क्कलिभ्यामिति । अपत्यादीति । अग्निदेवता यस्य-इत्यादिसंग्रह । आग्ने-
यम् । कालेयमिति । ढकि एयादेशे नि त्वादादिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लाप ।

इत्यपत्यादिविकारानार्थसाधारणा प्रत्यया ।

पश्यान् । अयस्येव स्याम यस्येति बहुव्रीहि । उडुलोमा इति । उडुनि नक्षत्राणीव
लामान्यस्येति विग्रह । केवलस्यापत्येन योगासम्भवात्तदन्तनिप्रिस्तोऽङ्कारट्टिलोप । गोरिति ।
न केवलमपय एवायम्, किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम् । गव्यमिति । गवि
भवम्, गौर्देवता अस्म, गारिदमित्यादिरर्थं क्वचित्तु भाष्य सर्वत्र ग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्यो-
ऽन्यस्मिन्नर्थेऽप्यय यत् । तेन गवा चरित गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहु । गोःप्यमित्यादि ।
हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या ऋष्य 'मयट् च' ह्रस्वमयटौ । उत्सादिभ्योऽन् । अणस्तदपवाद-
नामित्रादीना चायमपवादः । इह 'वक्ष्याने-' इति गणमूत्रे, अमे अममाग, पूर्वाचापननेयम् ।
वक्ष्यस्यान्त्यादिवाच्यम् । अय किम्, गौरप्ययि । 'अमे' इति नियोगलिङ्गादि तदन्तविधि,
तेन धेनुगव्यस्येह पाठादधेनूना समूह आधेनवमिति सिद्धम् । नन्व धेनुक गौर्धेनुकमि-
त्यत्रात्र प्रवर्तेत, 'अचित्तहस्तिधेना-' इति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्देनुकमिति सिद्धावपि
गोधेनुक न सिद्ध्येदिति चेत् । न । धेनुरनञ् इकमुत्पादयति' इति विशेषवचनस्य

अथापत्याधिकारप्रकरणम् ॥२६॥

१०७६ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्री भवनात् । (४-१-८७) 'धान्यानां भवने-' (सू १८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्त्वस्त्री स्तः । स्त्रैणः । पौंसः । वत्यर्थे न, 'स्त्री पुंश्च' (सू १३२) इति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंश्चत् ।

अथापत्याधिकारो निरूप्यते । स्त्रीपुंसाभ्याम् । ॐ भवन्तशब्देन 'धान्यानां भवने' क्षेत्रे खब् इति सूत्रं विवक्षितम् । प्राग्दीव्यत इत्यतः प्रागित्यनुवृत्तम् । तदाह—धान्यानामिति । स्त्रीपुंसाभ्यामिति । 'अचतुर-' इत्यच् । स्त्री शब्दात् पुंश्चब्दाच्चेत्यर्थः । स्त्रैण इति । स्त्रिया अपत्यम्, स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूह इत्यादिविग्रहः । नञ्, वृद्धिः, णत्वम् । पौंस इति । पुंसोऽपत्यम्, पुंसि भवः, पुंसां समूह इत्यादिविग्रहः । पुंश्चब्दात् स्त्रिणि 'स्वादिपु-' इति पदत्वात्संयोगान्तलोपः, आदिवृद्धिः । प्रत्ययसकारस्तु श्रूयते, उभाभ्यामपि नञ्प्रत्ययस्यैव विधौ भाष्ये स्थितत्वात् । इकं ठकमित्यर्थः । अग्निक्लिभ्यामिति । अयं भावः 'सास्य देवता' इत्यधिकारे 'अग्नेर्ढक्' इति सूत्रम्, 'दृष्टं साम' इत्यधिकारे 'कलेर्ढक्' इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम्, अग्निना दृष्टं साम, अग्नेरिदम्, अग्नौ भवम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति । एतेन 'यदकालयत्तकालेयस्य कालेयत्वम्' इति श्रुतावर्था-न्तरेऽपि ढको दर्शनात् 'कलेर्ढक्' इति सूत्रमपार्थक्यमिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेति दिक् ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययप्रकरणम् ।

—:०००:—

स्त्रीपुंसाभ्याम् । प्रागित्यनुवर्तते तदाह—प्रागर्थेष्विति । पौंस इति । इह 'स्वादिपु-' इति पदत्वात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव । अतएवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः पौंसमिति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । स्यादेतत्—उभाभ्यामपि प्रकृतोऽनेवास्तु तत्संनियोगेन 'स्त्रीपुंसयोर्नुक् च' इति नुगेव विधीयताम् । न चैवं 'स्त्रैणः, पौंसः, इत्यत्र 'यन्नबोश्च' इति लुक्प्रसङ्गः । स्त्रैणानां संघ इत्यादौ 'सञ्ज्ञाङ्क-लक्षणेषु' इत्यण् प्रसङ्गश्च स्यादिति वाच्यम्, उभयत्रापि 'गोत्रे' इत्यनुवृत्तेः प्रवराध्याय-प्रसिद्धं हि तत्र गोत्रम् । अन्यथा 'पौत्राः, दौहित्राः' इत्यत्राप्यनो लुक् स्यात् । एवं च 'नञ्स्त्रीककख्युन्-' इति वार्तिके नञ्स्त्रिभ्रहणं विना अब्रन्तत्वादेव ङीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् । अत्राहुः—नुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात् । न चैवं नुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्तयैव नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, 'यस्येति च' इत्यनेनापीकार-लोपसम्भवात् । तथापि 'श्रीदेवतास्य श्रायं हविः' इत्यत्रेव लोपात्परत्वाद् वृद्धिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तत इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्तु । तस्मान्नञ्स्त्रिभ्रहणं

ॐ भवन्तशब्देनैकदेशेन, इति क, ख,

१०८० द्विगोलुगनपत्ये । (४-१-८८) द्विगोर्निमित्त यस्नद्धिभोजादिर-
नपत्यार्थं प्रादीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात् । पञ्चमु कपालेषु सस्कृत पुराडाश पञ्च-
कपाल । द्विगोर्निमित्तम् इति किम्-पञ्चकपालस्येद खण्ड पाञ्चकपाठम् ।
अजादि किम्-पञ्चगर्गह्यम् । अनपत्ये किम्-द्वयामिनयारपत्य द्वैमिति ।

तु पुंम सकारस्य मयोगान्ताप पुत्र इति म्यादिति भाव । वत्यर्थेनेति । 'तेन तुल्य क्रिया
चेद्वति' इति वतिप्रत्ययो वक्ष्यते । तस्यार्थे स्त्रीपुंसाम्या नञ्स्नजौ न भवत इत्यर्थ । कुत
इत्यत आह—स्त्री पुवच्चेति ज्ञापकादिति । अन्यथा पुवदिति निर्देशाज्जुपपन्न
स्यादिति भाव । न च पुवदिति निर्देश पृश्नाब्दाद्व्यर्थे स्नजभाव ज्ञापयेत्, नतु स्त्रीशब्दा
न्त्रभावमपीति वाच्यम्, नञ्स्नजारेकमूत्रपात्तया वत्यर्थे स्नजभाव ज्ञापिते मति स्त्रीशब्दात्
अभावस्यापि लाभाद् ज्ञापकस्य सामान्यापक्षत्वात् । तदुक्तं भाष्य 'योगापत्र ज्ञापकम्
इति । द्विगोर्लुगनपत्ये । द्विगोरिति हतुत्वसंबन्धे पठ्ये । उक्त्ववणात् प्रत्ययस्यल्युपस्थितम्,
प्रत्ययार्दर्शनस्यैव लुक्त्वात् । तथा च द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगिति लभ्यते ।
द्विगुनिमित्तश्च प्रत्ययस्तद्धिन एव भवति, तद्धितार्थे विषये तद्विधानात् । ततश्च द्विगुनिमि-
त्तस्य तद्धिनस्येति लभ्यते । प्राग्दीव्यत इत्युवृत्ते प्राग्दीव्यतीयत्वं तद्धितविशेषणम् ।
'गोत्रेज्जुगचि' इत्युत्तरसूत्रे अचीति मस्यन्त्यस्य गोत्रविशेषणतया तदादिद्विवि । अनादावि-
त्यर्थकमचीति पदमिहापठ्यते । तच्च पठ्या विपरिणत तद्धितविशेषणम्, तदाह—
द्विगोर्निमित्तमित्यादिना । पञ्चरूपात् इति । 'सस्कृत भक्षा' इत्यण्, तद्धितार्थे द्विगु,
अणो जुक् । प्रत्ययलक्षणाभावान्तादिवृद्धि । पञ्चकपालस्येदमिति । पञ्चमु कपालेषु
सस्कृत पुराडाश इत्यर्थे जणि विवर्तिते द्विगुममासे अणा लुकि निष्कान्त पञ्चकपाठ-
शब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि आदिवृद्धो पाञ्चकपालमित्यत्राणा लुङ् न भवति, अणा
द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति भाव । पञ्चगर्गह्यमिति । पञ्चम्या गर्गह्य आगत
मित्यर्थे 'हतुमनुष्येभ्य—' इति ऋप्रत्यय । 'तद्धितार्थे—' इति द्विगुमामनिमित्त-
त्वेऽपि अजादित्वाभावाद् न लुगिति भाव । द्वैमित्तिरिति । अत्र 'अन इज्' इति
इजेऽपत्यार्थरत्वान् लुगिति भाव । न च तिस्रा वित्या अधीयानस्त्रैविध्य इत्यत्राप्या
ययायाममर स्वीकर्तव्यमिति । अन्य तु 'स्त्रीपुमयानुक् च' इत्यस्तु, आगम अकारा
विवर्तित । तस्य च, 'यस्येति च' इति लाप कृतजपि स्यानिवत्त्वाट्टिलापा न भवि
ष्यति । एव च 'इट्ढागज्—' इति सूत्रेणैव डीप्सिद्धौ नञ्स्नजारेकस्यैवान् मान्त्रिति
महदेव लाघवमित्याहु । वत्यर्थ इति । 'म्यापुसाभ्या नञ्स्नजौ वत्यर्थे न प्रवर्तेते'
सामान्यापत्र ज्ञापकमिति भाव । अनपत्यादाहरति—स्त्रीपदिति । 'आ च त्वात्'
इति चकारो नञ्स्नजाम्या त्वतला ममावशार्थे इति वक्ष्यति । तत्र स्त्रीव स्त्रीता पुस्त्व
पुस्त्वानि सिद्धम् । द्विगोर्लुगनपत्ये । द्विगोरिति पठ्ये, तदर्थेच हतुत्वम्, तच्च नावि-
नोऽप्युपपद्यते, बुद्ध्याव्ययसायादियास्येनाह—द्विगोर्निमित्तमिति । अजादि-
रिति । एतन्वात्तरसूत्राद् 'जचि' इत्यनन्तर्पाल्लभ्यते, वाप्रहणानन्वत्यं व्यवस्थितवि-
भाषाप्रयत्ने वा । प्राग्दीव्यतीय किम्, पञ्चम्या कपालेषु हिन पञ्चकपाठीयम् ।

१०८१ गोत्रेऽलुगचि । (४-१-८९) अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक्स्यात् । गर्गाणां छात्राः, 'वृद्धाच्छः' (सूत्र १३३७) । १०८२ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । (६-४-१५१) हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे, न त्वाकारे । गर्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम्-गर्गोभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम्-गर्गोभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । १०८३ यूनि लुक् ।

लुक् स्यादिति वाच्यम्, व्यवया विद्या त्रिविद्या, शाकपाथवादिः । त्रिविद्यामचीते त्रैविद्य इति विश्रहं त्रिविद्याशब्दादणो द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । प्राग्दीव्यतीयस्येति किम् ? पञ्चम्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् । गोत्रेऽलुगचि । अलुगिति च्छेदः । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यय इति लब्धम् । अचीति तद्विशेषणम्, तदादिविधिः विषयसप्तम्येपा, ननु परसप्तमी । तदाह—अजादावित्यादिना । गोत्रप्रत्ययस्येति । गोत्रार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुक् प्रत्ययादर्जनत्वात् प्रत्ययस्येति लब्धम् । गर्गाणां छात्रा इति । वक्ष्यमाणोदाहरणविग्रहप्रदर्शनमिदम् । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, 'गर्गादिभ्यो यञ्' । गर्गस्य गोत्रापत्यानीति बहुत्वविवक्षायां यनि कृते तस्य 'यनोश्च' इति लुकि गर्गा इति भवति । वृद्धाच्छ इति । गार्ग्यशब्दादुक्तेऽर्थे छप्रत्यय इत्यर्थः । छस्य ईयादेशः, तस्मिन्भविष्यति अजादौ परे 'यनोश्च' इति प्राप्तो लुङ् न भवति । तथा च गार्ग्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इति यनोऽकारस्य लोपे गार्ग्य ईय् इति स्थिते परिशिष्टस्य यनो यकारस्य लोपमाह—आपत्यस्य च । अनातीति च्छेदः 'डे लोपोऽकद्रवा-' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'सूर्यतिष्य-' इत्यतो य इति पठ्यन्तमनुवर्तते । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—हलः परस्यापत्यकारस्येति । अपत्यार्थयकारस्येत्यर्थः । यनो लुकि तु आदिवृद्धिर्न स्यादिति भावः । अलोपस्याभोयत्वेऽपि नासिद्धत्वम्, आरम्भसामर्थ्यात् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपस्यात्र प्रसक्तावपि न्याय्यत्वादिवदेव भवति । गर्गीयमिति । 'तस्मै हितम्' इति गार्ग्यशब्दाच्छः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान् तस्मिन्परे 'यनोश्च' इति यनो लुग्भवत्येवेति नादिवृद्धिरिति भावः । गर्गरूप्यमिति । 'हेनुमनुष्येभ्यः-' इति रूप्यप्रत्ययः तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वेऽप्यजादित्वाभावात्तस्मिन्परे

गोत्रे लुगचि । गोत्रे किम्, गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुगयथा स्यात् । नेह—कुवलस्येदं कौवलम्, वदरस्येदं वादरम् । कुवलीवदरीशब्दौ हि गौरादिडीपन्तौ ताभ्यां फलरूपे विकारे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । तस्य 'फले लुक्' इति लुक्, तत इदमर्थे अजादि-प्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुङ् न भवतीति वृद्धत्वाभावाच्छो नेति भावः । विवक्षित इति । अचीति विषयसप्तमी । परसप्तमीत्वे तु अवृद्धत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणव स्यादिति भावः । गर्गाणामिति । अपत्यवृद्धत्वविवक्षायां 'यनोश्च' इति लुक्, न चाजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिपिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपे यलोपार्थमाह—आपत्यस्य इति । 'डे लोपो कद्रवा', इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, 'सूर्यतिष्य-' इत्यतो य इति, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति च तदाह—हलः परस्येत्यादि । आभीयत्वेऽप्यल्लोपो . नासिद्धः,

(४-१-२०) अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गात्रापत्यं ग्लुचुकायनि । वक्ष्यमाणं फिन् । ततो युयण्, ग्लौचुकायन । तस्य अङ्गात्रोऽपि ग्लौचुकायन । अणा लुकि वृद्धत्वाभावाच्छा न ।

यत्र अलुङ् न । यदि तु अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये परे इति व्याख्यायेत, तर्हि गार्ग्यशब्दाच्चे तस्य ईयादेशे कृते अलुग्विधे प्रवर्तेत, ननु तत प्राक् । एव च छप्रवृत्ते प्राग् 'यजजोश्च' इति यज्ञा लुकि कृते आदिवृद्धेर्निवृत्तौ गार्ग्यशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् ततदछो न स्यात् । अणि मनि गार्ग्यश्चात्रा इत्येव स्यात् । अजादौ प्रत्यये विवक्षिते इति व्याख्यातुं छप्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्ते प्रागेव यजि अलुग्विधे प्रवृत्तौ यज्ञत्वं वृद्धत्वात् छा निर्वाच्यम् । यलोपविधौ आपत्यस्येति किम् ? सङ्कारेण निवृत्तं नगर साङ्कारयम्, 'सङ्कारादिय्या ष्य' तता भवार्ये 'धन्वयोपघान्- इति वुन्, साङ्कारस्य च । तद्धिते किम् ? गार्ग्यो गार्ग्ययो । अनानीति किम् ? गार्ग्यायण । यूनि लुक् । प्राग्दीव्यत् इत्यनुवृत्ते प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लभ्यते । अचीति प्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधि । विषयसप्तम्येषा, ननु परसप्तमी । तदाह—अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षित इति । युवप्रत्ययस्येति । युवार्यकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुक् प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लभ्यत इति भावः । ननु ग्लुचुकस्य गात्रापत्यं ग्लुचुकायनिरिति कथम्, 'अत इज्' इति इज् प्राप्ते ? इत्यत आह—वक्ष्यमाण इति । 'प्राचामवृद्धान् पिन् बहुलम्' इत्यनेनेति शेषः । आयज्ञादेशे ग्लुचुकायनिरिति रूपमिति भावः । तत इति । ग्लुचुकायनरपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लापे ग्लौचुकायन इति रूपमित्यर्थः । तस्येति । ग्लौचुकायनस्य छात्र इत्यर्थे तस्येदमित्यणि युवापत्याणो लुकि ग्लौचुकायन इत्येव रूपमित्यर्थः । ननु युवापत्याण 'यस्येति च' इति लापेनैव छात्रार्थे ग्लौचुकायन इति रूपमिदंस्तस्य लुग्विधिरनर्थक इत्यत आह—अणो लुकीति । छात्रार्थकछप्रवृत्ते प्रागेव युवप्रत्ययस्याणा लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तौ ग्लुचुकायनिराब्दस्य वृद्धत्वाभावाच् छा न भवति । युवप्रत्ययस्य लुगभावः तु वृद्धत्वात् छ स्यात् । एतदर्थमेव युवप्रत्ययस्य लुग्विधानमित्यर्थः । स्थितश्चात्राणो युवप्रत्ययलुक् । तत्प्रसङ्गाद् द्वैतीयाका युवप्रत्ययगुणानुक्रम्यते ।

आरम्भसामर्थ्यात् । अनएवोपघाया इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे—यकारस्येति । आपत्यस्येति किम् साङ्कारयक् काम्पिन्यक् । 'सङ्कारादिय्यो ष्य' ततो 'धन्वयोपघान्-' इति वुन् । तद्धिते इति किम्, गार्ग्यो । गार्ग्यया । अनानीति किम्, गार्ग्यायण । गर्गीमिति । 'तस्मै हितम्' इति छ । यूनि लुक् । प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय इति लभ्यते, तदेतदाह—प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति । 'प्रत्ययस्य लुक्' इति मञ्जाकरपाल्पाद्याय प्रत्ययः, म 'यूनि' इत्यनेन विशेष्यते । तथा च 'यूनि य प्रत्ययस्तस्य लुक्' इत्ययंस्तदाह—युवप्रत्ययस्येति । वक्ष्यमाण इति । 'प्राचामवृद्धान् पिन् बहुलम्' इति वक्ष्यमाण । अजादौ किम्, ग्लौचुकायनरूप्यम् । प्राग्दीव्यतीये किम् ग्लौचुकायनीयम् । 'तस्मै हितम्' इति छ । इह 'द्विगोष्ठुगनपत्येष्वि' यूनि गात्रे

१०८४ पैलादिभ्यश्च । (२-४-५९) एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । 'पीलाया वा' (सू ११२१) इत्यण् । तस्माद् 'अणो द्वयचः' (सू ११८०) इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च । 'तद्राजाच्चाणः' (ग २१) 'द्वयभगव-' इत्यण्-न्तादाङ्गशब्दाद् 'अणो द्वयचः-' (सू ११८०) इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च । १०८५ इञ्ः प्राचाम् । (२-४-६०) गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युव-प्रत्ययस्य लुक्स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्य अपत्यम्, 'अत इञ्'

पैलादिभ्यश्च । 'ण्यक्षत्रियार्ध-' इत्यतो यूनि लुक् इत्यनुवर्तते । तदाह-एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुगिति । अजादिप्रत्यये अविवक्षितेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । पीलाया इति । पीलाया गोत्रापत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् वाधित्वा 'पीलाया वा' इत्यणित्यर्थः । तस्मादिति । पैलस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् 'अणो द्वयचः' इति फिञ् इत्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्यस्यापत्यं पीलाया युवापत्यमिति पर्यवस्यति । तस्येति । तस्य युवार्थकफिञ्प्रत्ययस्य अनेन लुगित्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्ये युवापत्ये व पैलशब्द इत्याह-पैलः पिता पुत्रश्चेति । यूनिः पिता युवा चेत्यर्थः । 'तद्राजाच्चाणः' इति पैलादिगणसूत्रम् । तद्राजप्रत्ययात्परस्य युवप्रत्ययस्याणो लुगित्यर्थः । द्वयभगवधेति । अङ्गशब्दो देशविशेषे । तस्य राजा आङ्गः । 'तस्य गोत्रापत्यमप्याङ्गः । 'द्वयभगव'-इत्यण् । तस्यापत्यं । युवाप्याङ्ग एव । 'अणो द्वयचः' इति फिञ्, तस्यानेन लुक् । इञ्ः प्राचाम् । इञः इति पञ्चमी । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'ण्यक्षत्रिय-' इत्यतो यूनि लुगित्यनुवर्तते । इजन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः अर्थादिभ्यो गोत्रार्थकत्वं लभ्यते । तदाह-गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगिति । प्राचाम् इति गोत्रविशेषणम्, न तु विकल्पार्थम्, व्याख्यानात् । तदाह-तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । प्राग्देशीयमित्यर्थः । पन्नागारस्येति । प्राग्देशे पन्नागारो नाम कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यमित्यर्थः 'अत इञ्' इति इञि पान्नागारिः । पान्नागारेरपत्यं युवेत्यर्थे पान्नागारिशब्दाद् 'यनिभ्योश्च' इति फिञ्, तस्यानेन लुक् । एवं च पन्नागारस्य गोत्रापत्ये युवापत्ये च पान्नागारिरित्येव

न' इत्येव सूत्रयितव्यम् । तथा च 'लुगलुगग्रहणं शक्यमकर्तुम्' इति मनोरमायां स्थितम् । तत्र 'फक्फिञोः-' इति सूत्रे 'यूनि' इत्यस्य मण्डकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशोऽयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः । पैलादिभ्यश्च । 'ण्यक्षत्रियार्ध-' इत्यतो 'यूनि लुक्' इति वर्तते । तदाह-युवप्रत्ययस्य लुगिति । पीलाया चेत्यादि । 'अपत्येऽणि विहिते गोत्रापत्येऽप्यणेव' 'एको गोत्रे' इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्तात्पैलशब्दादपत्येऽपि विधीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिञोऽनेन लुगित्यर्थः । एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैक्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह-पैलः पिता पुत्रश्चेति । पैलादिषु ये इजन्ताः शालङ्किसात्यकिञ्चिदमेयिपैङ्गलिप्रभृतयस्तेभ्यः 'इञः प्राचाम्' इति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् । तद्राजाच्चाणः । गणसूत्रमिदम् । तद्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । इह प्राचांग्रहणं गोत्रविशेषणम्,

(सू १०९५), 'यत्रिजोश्च' (सू ११०३) इति फक्, पात्रागारि पिता पुत्रश्च । प्राचा किम्-दाग्नि पिता, दाग्नायण पुत्र । १-८६ न तौल्वलिभ्य । (२-४-६१) तौल्वल्यादिभ्य परस्य युवप्रत्ययस्य लुङ न स्यात् । पूर्वेण प्राप्त । तल्वल तन इजि फक्-तल्वलि पिता, तौल्वलायन पुत्र । १०८७ फक्फिञोरन्यतरस्याम् । (४-१-९१) 'यूनि ऋक्' (सू १०८८) † इति निःसे ऋक् प्राप्ते विकल्पाय सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्रा कानीया, कात्यायनीया । यास्वस्वायत्य यास्व, शिवाद्यण्, तस्यापत्य युवा यास्वायनि । 'अणा द्वयच' (सू ११८०) इति फिञ् । तस्य छात्रा यास्वीया यास्वायनीया । १०८८ रूपमित्यर्थः । प्राचा फिमिति । गात्रविशेषण क्रियमित्यर्थः । दाग्नि पिता, दाग्नायण पुत्र इति । द्यस्य गोत्रापय दाग्नि अत इत् । तस्यापत्य युवा दाग्नायण । 'यत्रिजोश्च' इति फक् । तस्य ऋग् न भवति, दाग्निशब्दस्य प्राग्देशीयगोत्रप्रत्ययात् तत्त्वाभावेन न युवप्रत्ययस्य फक् प्राग्देशीयगोत्रायकादित्र परत्वम् । न तौल्वलिभ्य । बहुवचनान्तौल्वयागिना ग्रहणमित्याह-तौल्वल्यादिभ्य परस्येति । पूर्वेणेति । 'इत्र प्राचाम्' इत्यनन प्राचो लुगनन प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । तुल्वल इति । तुल्वण नाम प्राच्यं कथित् । तस्य गात्रापत्य तौल्वलि । अत इत् तस्यापय युवा तौल्वलायन । 'यत्रिजोश्च' इति फक् । 'इत्र प्राचाम्' इति ऋक् न स्यथ । अय प्रकृतं चानुधिकं ऋग्विधिमनुमरति । फक्फिञोरन्यतरस्याम् । यूनीत्येवेति । 'यूनि ऋक्' इति पूर्वमूत्रमनुवर्तत इत्यर्थः । 'यूनि ऋक्' इत्युक्तो ऋक् फक्फिञोर्वा स्यादित्यर्थः । तदाह-पूर्वेणेति । कात्यायनस्येति । कतस्य गात्रापयं कात्य गगादित्वाद्यञ् । तस्यापय युवा कात्यायन । 'यत्रिजोश्च' इति फक् । कात्यायनस्य छात्रा इत्यर्थे 'तस्पेदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छ' इति छ, ईयादेशः । अत्र छात्रायं च प्रत्यये विवक्षित युवायकफक्वा लुक् सति कात्य इय इति न्वित 'यम्भेति च' इत्यवारणाय 'आपयस्य च- इति यत्राप कानीया इति रूपम् । फक्वा लुगभावे तु कात्यायनाया इति रूपमित्यर्थः । यम्भेति । यास्वस्य गात्रापयमित्यर्थे अत इत्' इति इजापवादः शिवाद्यणित्यर्थः । तस्येति । यास्वस्वायत्य युवत्यर्थे 'अणा द्वयच' इति फिञि वादभादरे यास्वायनिरिति रूपमित्यर्थः । तस्य छात्रा इति । यास्वायनश्छात्रा इत्यर्थे 'तस्पेदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छ' इति छ, तस्य ईयादेशः यास्वायनाया इति रूपम् । अत्र छात्रायं च प्रत्यय निरक्षित युवायकफिञा लुक् 'यस्यति च' इति अकारलाप यास्वाया इति न तु 'प्राचामवृद्धात्-' इत्यादिवद्विकल्पायामत्यत्र व्याख्यानं शरणम् । दाग्नि पितेत्यादि । द्यस्यापय गात्रापत्य च पुमान्दाग्नि । युवापय तु दाग्नायण इति मात्र । न तौल्वलिभ्य । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठमामध्याच्चाद्ययावगतिरित्यभिप्रेत्याह-तौल्वल्यादिभ्य इति । दैवमिञि, दैवयनि, द्वाफन्वि, आमुनि, नैमपि, पौष्कर सादि, वैशर्षोत्यादिनौल्वल्यादि । कात्यायनस्येति । कतस्य गात्रापयं

तस्यापत्यम् । (४-१-९२) पष्ठयन्तात्कृतसन्धेः समर्थादिपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा ल्युः । उ३गोरपत्यमौपगवः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी वाघते ।

रूपमित्यर्थः । तस्यापत्यम् । तद्धिता इति, प्रत्ययः, परश्च इति चाविकृतम् । तच्छब्दः सर्वनामतया वृद्धिस्यपरामर्शित्वाद्दुपगवादिसर्वविशेषवाचकः, तस्य उपगवादेरपत्यमित्यर्थे तद्धिताः प्रत्ययाः परे भवन्तीति लभ्यते । कस्मात्परं प्रत्यया भवन्तीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारात् प्रथमोच्चारितात् समर्थात्तच्छब्दलघ्वोपगवादेरिति लभ्यते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । 'घकालतनेपु कालनाम्नः' इति तरत्तमत्तनेपु तद्धितेषु परतः सप्तम्यां अलुग्विधानाल्युपस्तद्धितोत्पत्तेर्जापितत्वात् सुप्धारस्कात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते । सुप् चेह तस्येति प्रथमोच्चारिते पदे उपस्थितत्वात् पष्ठयेव गृह्यते ततश्च पष्ठयन्तादिति फलति । सामर्थ्यं कृतसन्धिकार्यत्वमित्युक्तमेव, तदाह—पष्ठयन्तात्कृतसन्धेरिति । 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लब्धमाह—समर्थादिति । विशिष्टैकार्यप्रातिपदिकादित्यर्थः । सुवन्तात्तद्धितोत्पत्त्या तद्धितविधीनां पदविधित्वादिति भावः । उक्ता इति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्याद्या औत्सङ्गका इत्यर्थः । वक्ष्यमाणाश्चेति । 'इत् इम्' इत्याद्या वैशेषिका इत्यर्थः । वास्युरिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकृतत्वादिति भावः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति उत्तरसूत्रव्याख्यावसरे अपत्यशब्दो व्याख्यास्यते । औपगव इति । उपगोरणि आदिवृद्धिः, ओगुणः, अवादेशः । अत्र प्रकृत्यैव उपगोर्भाद् अपत्यमेव प्रत्ययार्थ इति स्थितिः । ननु उपगु अ इति स्थिते ओगुणात्परत्वाद् 'अचो ङिति' इति वृद्धिः स्यात्, ओगुणस्य पशव्य इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कृते च गुणे अवादेशे सति 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्दुर्निवारा । त्वष्टुरपत्यं त्वाष्ट्रः, मववतोऽपत्यं माघवत इत्यादौ गुणाप्रसक्त्या अन्त्योपधावृद्धयोर्निर्वाधत्वाच्च । न च परत्वादादिवृद्धौ अन्त्योपधावृद्धी वाच्येते इति वाच्यम्, विप्रतिपेवे हि परस्य पूर्ववाचकता, न चेह विप्रतिपेवोऽस्ति, देशभेदेनाभयसम्भवात् । नाप्यन्त्योपधावृद्धयोरपवादा आदिवृद्धिरिति वक्तुं शक्यम्, सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्यादौ अन्त्योपधावृद्धयोरप्राप्तयोरप्यादिवृद्धेः प्रवृत्तेः, तस्मादादिवृद्धिस्थले अन्त्योपधावृद्धी स्यातामित्यत आह—आदिवृद्धिरिति । 'अचो ङिति' इत्यन्त्यवृद्धिम् 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धि च आदिवृद्धिर्वाघत इत्यर्थः । पुष्करसदोऽपत्यमित्यर्थे बाह्यादित्वादिब्, 'अनुशक्तिकादीनां च' इत्युभयोः पदयोरदिवृद्धिः । पुष्करसदशब्दस्य अनुशक्तिकादौ कात्यः । गर्गादित्वाद्यब् । ततो यूनि 'यन्निजोश्च' इति फक् । कातीय इति । 'आपत्यस्य च—' इति यलोपः । तस्यापत्यम् । 'तस्य' इति न स्वरूपग्रहणम्, किं तु पष्ठयन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह—पष्ठयन्तादिति । पञ्चम्यर्थोऽव्याहारलभ्यः, अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुन्वा । उक्ता इति । अण्ण्यादय उक्ताः । वक्ष्यमाणा इति । इलादयः । ननु 'उपगु अ' इति स्थिते ओगुणात्परत्वाद् 'अचो अणिति' इति वृद्ध्या भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः । कृते च गुणे अवादेशे च 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या भाव्यमत आह—आदिवृद्धिरिति । परत्वादिति भावः ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

पाठान् । तत्र यद्यादिवृद्धिरत्यापघावृद्धौ न बाधेत, तदा आदिवृद्ध्या उपघावृद्ध्या च पौष्परसादे सिद्धयत्वाद् अनुशक्तिकादौ पुष्परसच्छब्दपाठाऽन्यत्र स्यात् । अतस्तत्कौण्टिन्यायायात् सत्यपि सम्भव बाधनं भवति इति विज्ञायत इति भाष्ये स्पष्टम् । तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यादि । श्लाकवार्तिकमिदम् । तत्र प्रथमचरणस्यायमर्थः — तस्येदमिति विहितं अणु अपत्येऽपि भवति, इदमर्थं तस्यान्यन्तर्भावान् । अतस्तस्यापत्यमित्यपि विधानं व्यर्थमित्याक्षेपः । नच 'अन इञ्' इत्याद्युत्तरसूत्रार्थं तस्यापत्यम् इत्यावश्यकमिति वाच्यम्, एव हि सति 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकमेव सूत्रमस्तु । तथा च 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमित्याक्षेपः पयवस्यति । अत्र मनाघत्ते—बाधनार्थं कृतं भवेदिति । 'तस्येदम्' इत्यणुं वाचित्वा 'वृद्धाच्छ' इति ह्य अपत्ये प्राप्तं तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रं कृतमित्यर्थः । ननु 'वृद्धाच्छ' इति सूत्रं शेषाधिकारस्यम्, अपत्यादिचतुरस्यन्तस्योऽन्यत्र शेषः । तथा च अपत्यापत्यस्य शेषाधिकारस्यत्वाभावात् तस्मात्तत्र ह्यप्रत्ययस्याप्रसक्तमन्तद्वाचन्योपघावृद्धयोरेवकाशः—'नौ', वाचकः । आदिवृद्धेस्तु सुश्रुतः, सौश्रुतः । 'त्वाष्ट्रा जागत' इत्यादौ त्रुमयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति । लक्ष्यानुसारेणात्र सुश्रुदगतिः प्रायस्यैवाश्रयणान् । अनुशक्तिकादिषु पुष्परसच्छब्दपाठाऽन्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आद्युपघावृद्धिभ्यां 'पौष्परसादे' सिद्धत्वात्तेषु पाठाऽन्यत्र स्यात् । नच 'पुष्परसदा चरति' इत्यर्थे ठक् 'पौष्परसादिक' इत्येतदर्थमनुशक्तिकादिपाठः आवश्यकः, अिति णित्येव उपघावृद्धे स्वीकार्यं तु किति वाच्यम्, अनभिधानाद्गुणत्र न भवतीत्यादिममाधानस्य वैयर्थ्ये स्थितत्वात् । एतेन मिश्रविषये वाच्यवाचकभावो नापपद्यत इति शङ्का निरस्ता । उक्तनापकनं 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इत्यवश्याश्रयणीयत्वात् । नन्वदमपि 'जागत' इत्यादावुपघावृद्धेर्बाध्यताम्, औपगवद्वयत्र त्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवैलायाभ्युपगवृद्धेरप्राप्त्या कथं बाधः स्यादिति चत् । अत्राहुः—जागत इत्यादावुपघावृद्धेर्बाध्यं च निर्णयति क्वचित्वात्रातरप्राप्ताया अपि तस्या वाच्यत्वौचित्यादिति । स्यादेतन्—यत्रादिवृद्धिनं जाना तत्रान्यापघालणया वृद्धिं कस्मान्न भवति । व्यसोर्भावा वैयसवम् । 'इगन्ताश्च' इत्यणुः । व्यापदि भव वैयापदम् । 'तत्र भव' इत्यणुः । अत्र वैयट्—तत्राप्येचा परत्वात्तद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिरिति । शब्दव्योयवैयस्यसत्त्वपि तदनादरणापिपनि—तस्येदमित्यपत्येऽपीति । इदमर्थं अपत्यमह-विकारादीनामन्तर्भावाद्यत्वेऽपि 'तस्येदम्' इत्यणुं प्रवतत इति विमतत 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रेणेत्यर्थः । यद्यपि 'अन इञ्' इत्याद्यर्थं 'तस्यापत्यम्' इत्येदकव्यम् । तथापि व्यापदिभ्याः क्रियर्थं इत्यनेगल्ल वाद्यः । ममाघत्ते—बाधनार्थमिति । 'तस्येदम्' इत्यस्य यद्वाचकं 'वृद्धाच्छ' इति तद्बाधनाय पृथक् सूत्रं कृतं भवदित्यर्थः । ननु 'तस्येदम्' इत्यणुस्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च शेषिकत्वादपत्यार्थं प्रसक्तिरव नास्ति, 'अपत्यादिचतुरस्योपत्यन्ते' या याज्याऽर्थं च 'शेष' इत्यभ्युपगमादत आह—

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

(वा २५८१—२५८४) योगविभागस्तु—भानोरपत्यं भानवः । कृत-
सन्धेः किम्—सौत्थितिः, अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत् । समयपरि-

घनार्थत्वं 'तस्यापत्यम्' इत्यस्य कथमित्यत आह—उत्सर्गः शेष एवासाविति । उत्स-
ज्यते अदन्त बाह्यादिप्रकृतिभ्यो वियुज्यत इत्युत्सर्गः । कर्मणि घञ् । अदन्तबाह्यादिभिन्नप्रकृ-
तिसम्बद्धः अपत्यार्थोऽसौ शेषो भवत्येवेत्यर्थः । आक्षेप्तुःह तस्यापत्यमत इञ् । इत्येकसूत्रम-
भिममतम् । विनियुक्तादन्यः शेषः अदन्त बाह्यादिप्रकृति संयुक्तापत्यार्थ एव विनियुक्तः । न तु
तदिभन्नप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थोऽपि । ततश्च तस्य शेषत्वात्तस्मिन्नपत्ये छस्य प्रसक्तत्वात् तद्वा-
घनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रम् । सति चास्मिन् पृथक्सूत्रे ऋप्रकृतिसामान्यसंयुक्ता-
पत्यार्थस्योपयुक्तत्वादशेषत्वाच्छस्य न प्राप्तिरित्यप्राप्तिसम्पादनद्वारा छवाधकत्वं 'तस्यापत्यम्'
इति पृथक्सूत्रस्य सिद्धम् । अयमप्राप्तवाव इत्युच्यते । नन्वेवमपि उपगोरपत्यमित्यत्र उपगो-
रवृद्धत्वाच्च छस्य नैव प्रसक्तिरिति किं पृथक्सूत्रेणेत्यत आह—वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति-
भानोरपत्यं भानव इत्यादौ यानि भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि, यानि उपगवादिप्रातिपदि-
कानि नामधेयत्वाद् वृद्धानि, तेभ्यश्छप्रत्ययवाघनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रमित्यर्थः ।
ननु 'तस्येदम्' इत्यणि इदन्त्वेन बोधः । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि तु अपत्यत्वेन बोध इति
शान्त्ववदांघे वैलक्षण्यसत्त्वात्, 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्याक्षेप एवायमनुपपन्न इति चेद् न-
एतद्रार्तिकभाष्यप्रामाण्येन 'तस्येदम्' इति इदशब्देन अपत्यस्य इदंत्वेन ग्रहणाभावविज्ञानात् ।
'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति त्वापत्त्वान्न दुष्यतीत्यास्ता तावत् । कृतसन्धेः किमिति ।
'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारसूत्रस्थसमर्थग्रहणलब्धं कृतसन्धेरित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः ।
सौत्थितिरिति । सु शोभन उत्थितः सूत्थितः । प्रादिसमासे सवर्णदीर्घः सूत्थितस्यापत्यं
सौत्थितिः, अत इञ्, सुब्लुक् आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कृतसन्धेरित्यभावे
तु नु उत्थित इत्यस्यामेव दशायां सवर्णदीर्घात्परत्वादादिवृद्धौ कृतायामावादेशे सावुत्थिति-
रिति स्यादिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तदुत्तरमेव इञ्प्रत्यय उचितः
परादन्तरङ्गस्य वलवत्त्वात् । ततश्च सन्धेः प्राक् तद्धितोत्पत्तेरप्रसक्तेः कृतसन्धेरिति-
व्यर्थमेवेत्यत आह—अकृतेति । अन्तरङ्गपरिभाषया अप्यपवादभूतया अकृतव्यूहः
परिभाषया सन्धेः प्रागेव प्रत्ययः स्यात् । ततश्च आदिवृद्धयपेक्षया अन्तरङ्गोऽपि-
सवर्णदीर्घः अकृतव्यूहपरिभाषया आदिवृद्धेः प्राङ् न प्रवर्तते । एवं च सवर्णदीर्घा-

उत्सर्गः शेष एवासाविति । असौ अपत्यार्थः । अयं भावः—असति योग-
विभागे अदन्तबाह्यादिप्रकृतिसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगादुपगवादिप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थः
शेष एव स्यात् । तथा चाणं वाधित्वा भान्वादिभ्यो वृद्धान्यः प्रसज्येत । योगविभागे
तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबन्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव
नास्तीति । ननु उपगवादेरवृद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावान्निष्फलो योगविभाग इत्यत

ॐ 'अदन्तबाह्यादिप्रकृति-' इति क ।

भाषया गृह—वस्त्रमुपगारपत्य वैत्रस्य । प्रथमान् किम्—अपत्यवाचनत्पद्यर्थे ।
 त्प्राग्वादिबृद्धौ आवादेशे मावुयिनिरिति स्यान्तिष्यं । न च इति सति कृते सगणोर्ध्वे
 ऊकारस्य जायमानया बृद्ध्या सवणदीर्घनिमित्तस्य कस्यचिद्विनाशाभावाद्वृत्तव्यूहपरिभाषाया
 वयमिह प्रवृत्तिरिति वाच्यम् यदि सगणदीर्घो न स्यात्तदा तु उच्येत इत्यवस्थाया सकार
 दुकारस्य बृद्ध्या औत्तार मनि भवर्णनीयनिमित्तस्य अत्रा विनाश स्यान्निति सम्भाषण
 अङ्गनव्यूहपरिभाषाया प्रवृत्तिरिति कथाश्चिदाज्यम् । वस्तुतस्तु अङ्गनव्यूहपरिभाषा नास्ति
 भाष्ये क्वाप्यव्यवहृतवान् प्रत्युत भाष्यविरद्धत्वाच्च । 'विप्रतिपेते पर कायम् इति सूत्रभाष्य
 हि परान्तरङ्ग वगीय इत्युक्त्वा सौयिनिरित्यत्र परामप्यादिवृद्धि वाधित्वा अन्तरङ्ग
 एकादेश इत्युक्तम् । पत्यस्य त्रिभज्या वाख्यान १ उच्यते इति स्थित परत्वाद् वाद्धि प्राप्ता,
 अन्तरङ्गत्वादेशादेश इति कैयट । अङ्गनव्यूहपरिभाषामत्त्व तदमगति स्पष्टैव । हेतुप
 इत्यादौ अङ्गनव्यूहपरिभाषापरस्या यथासिद्धिस्तु तत्र तत्र प्रपञ्चितैवेत्यास्तौ तावत् । विस्त-
 रस्तु सवन्दुशेखर जय । वस्त्रमुपगोरत्य चैत्रस्येति । अत्र उपगुराणादपत्ये अङ्ग न
 भवति, उपगावस्त्रेणैवान्द्रयान् । यद्यपि तत्सम्बन्धपत्तय प्रत्ययविधानाद् इह च अपत्यस्य
 तच्छब्दवाच्यपुस्तम्भभावादेव अत्र प्रत्ययस्य न प्रसक्तिः । तथापि ऋद्धस्य
 ओपगवमित्यादिवारणाय मामर्थमिकार्योभावदक्षणाभाष्यणीयमिति भावः । अपत्य-
 वाचकादिति । उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति मानूदि
 त्यर्थः । प्रथमादियुक्तौ तु 'तस्यापत्यम्' इति सूत्र पद्यन्त्यस्यैव प्रथमाधारितत्वा
 याह—युद्धानीति । प्रातिपदिनानीति शेषः । कृतसवे निमित्ति । अन्तरङ्गत्वात् सधौ
 कृताया तदुत्तरमत्र प्रत्यया भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्य समर्थपदग्रहण किमर्थमिति प्रश्नः ।
 अकृतेति । इय च परिभाषा समर्थग्रहणेन नातिरिक्तं हरदत्तादयः, लोकत मिद्धेत्यन्व । मापु
 स्थितिर्माभूदिति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया 'अङ्गनव्यूह' इत्यनया अङ्गनव्यूहेव प्रथम
 स्यात् । तन्निवारणाय समर्थपदग्रहणमधिकारसूत्रस्यभावस्य किमिति भावः । यद्यपि तत्र 'मामर्थ्यं
 परिनिष्ठितत्वं इत्यविरोधेऽप्यन्वयः, तथापि इयाप्रातिपदिकाशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु मुब्धि-
 त्वा इत्यवधयम् । तत्र औपगव दण्डमानित्यादि मिद्धम् । अथवा औपगवदण्डीमान्
 इत्यादि स्यात् 'अदिवमान् इत्यादिनिर्देशश्चह ऋद्धम् । यदि पामान्गिषे
 'विष्वातिदुत्तरपदस्यपदच' इत्यत्राङ्गनव्यूहग्रहणेन 'परिनिष्ठितात्तद्विनाशस्य' इत्यस्युप
 गम्यते तह व्यधमत्र समर्थग्रहणमित्याहुः । प्रथमात्किमिति । 'तस्यापत्यम्'
 इत्यत्र निदिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमत्र प्रवृत्तिममथकम्, न त्यज्यम् । तथा च प्रवृत्त्या,
 कारणाया तदत्र प्रतीष्यते इति किं 'प्रथमात्' इत्यनन्तरि प्रश्नः । अपत्यवाच-
 कादिति । 'तस्यापत्यम्' इत्यादिना विहित प्रत्यया यथा पद्यन्त्यापद्यन्तिब्दा
 दगुपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवतादिगद्व्ययया भवत्विति गङ्गा स्यात्,
 तद्धारणाय प्रथमादग्रहणमात्रदयकामिति भावः । ननु 'उपगारपत्यम्' इति विप्रह-
 वाक्येण यथाचकम्याप्रायस्त्वपि 'अपत्यमुपग' इति वाक्ये प्राथम्याम्यादवापयनाच-

मा भूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । 'दैवयज्ञि—' (सू० १२०१) इति सूत्राद् 'अन्यतरस्या'
ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । 'जातित्वाण्डीप्—ओपग्वी । आश्वपतः ।
दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौत्सः । १०८६ अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम् ।
(४—१—१६२) अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

दुपगुरिति प्रथमान्ताद् न भवतीत्यर्थः । वाग्रहणाद्वाक्यमपीति । वाग्रहणाभावे हि तद्धितस्य
नित्यत्वादुपगोरपत्यमिति वाक्यं न स्यादिति भावः । ननु उपग्वपत्यमिति कथं पृष्ठीसमासः,
तद्धिताना समासापवादत्वात् । न च तद्धिताना पाक्षिकत्वात्तदभावपक्षे पृष्ठीसमासो निर्वाच्य इति
वाच्यम्, 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' 'इति पारे मध्ये पच्छ्या वा' इति वाग्रहणेन
ज्ञापितत्वादित्यत आह—दैवयज्ञीति । सूत्रादिति जातित्वादिति । अपत्यार्थकाणन्तस्य
औपगवगल्दस्य 'गोत्रं च चरणै सह' इति जातित्वाद् डीपित्यर्थः । आश्वपत इति ।
अश्वपतेरपत्यमिति विग्रहः । पत्युत्तरपदलक्षणं ण्यं वाधित्वा 'अश्वपत्यादिभ्यश्च'
इत्यणिति भावः । दैत्य इति । दितेरपत्यमिति विग्रहः । 'दित्यदिति—' इति ष्यः
अणपवादः । औत्स इति । उत्सः कश्चित्, तस्यापत्यमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽङ्'
इत्यङ् इवाद्यपवादः । स्वरे विशेषः । स्त्रैणः पौत्स इति । स्त्रिया अपत्यम्, पुंसोऽपत्य-
मिति विग्रहः । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्—' इति नञस्तनौ अणोऽपवादः । अपत्यम् ।
अपत्याधिकारात् सिद्धे पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षित-
मिति । एवं च पौत्रत्वादिना, विवक्षिताना पौत्रादीना न गोत्रसंज्ञेति भावः ।

कात्प्रत्यय इति चेत् । मैवम् । लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वाद्नाश्रीयते, न तु विग्रहापेक्ष-
मनियतम् । अन्यथा 'प्रथमात्' इत्येतन्निरर्थकं स्यादिति । पष्ठयर्थे माभूदिति । अयमर्थः—
यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रययो भवति तथा उपगुरपत्य-
मस्य देवदत्तस्य 'औपगवा देवदत्तः' 'देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोः देवदत्तिरुपगुः' इति माभूदिति ।
एतच्च कैयटे स्पष्टम् । नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं वाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पि-
कत्वात्पक्षे सोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् । 'यत्रोत्सर्गापिवादै महाविभाषया विकल्प्येते,
तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारेमध्ये—' इत्यत्र वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादि-
त्याशङ्क्याह—अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरिति । जातित्वादिति । 'गोत्रं च चरणै सह'
इत्यनेनेति शेषः । प्राचा तु 'अणन्तत्वाण्डीप्' इत्युक्तम् । तद्व्याख्यातृभिश्च 'टिड्ढाणञ्—'
इत्यनेनेत्युक्तम् । तदुभयमपि 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन । 'गोत्रं च चरणैः—'
इत्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः । सूत्र-
स्थान्महोत्सर्गान्न्मेणोदाहरति—आश्वपत इत्यादि । औत्स इति । 'उत्सः प्रत्नवणं वारिप्रवाहो
निर्झरो झरः' इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु 'गाङ्गेयो भीष्मः' इतिवत् । अपत्यं पौत्रम् ।
नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति ।
विवक्षितमिति किम्, वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते 'गर्गस्वेदम्' इति, तदा मा—

१०६० जीवति तु वश्ये युवा । (४—१—६३) वश्ये पित्रादी जीवति
पौत्रादेयंपत्य चतुर्थादि तद्व्यसज्जम्, न तु गात्रसज्जम् । १०६१ भ्रातरि च

'सन्निर्गोत्रजननकुल्यान्यमिजना त्रयी ।' इति कोशः गात्रशब्दस्य मन्त्रतिवाचकत्वात् पुत्रस्यापि
गात्रत्वे प्राप्ते पौत्रादिग्रहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गात्रत्वम् । ननु आत्मनस्तनयं सन्तु सुतं
पुत्रं स्त्रियां त्रयो । आहुहुं हितरं मवात्स्यं ताकं तया ममे ।' इत्यादिकासाद् अपत्यशब्द
पुत्र एव ऋत्वात् कथं 'अपत्यं पौत्रप्रभृति-' इति सामानाधिकरण्यामिति चेत्, भवेत्—
अपत्यशब्दा हि नात्मजपर्यायं, किन्तु पुत्रगौत्रादिमतपर्यायं, न पत्न्ये नरके पितरा येन
सदपत्यमिति 'पडति विवति-' इति सूत्रे भाष्ये व्युत्पादितत्वात् । तथा च पौत्रादयोऽपि
पितामहारीना नरकाद्वहनरि इति तेषामप्यपत्यत्वमस्त्वेति 'एषा गात्रे' इति सूत्रमाप्ये
स्पष्टम् । एतच्च महाभारतादौ जरत्काराद्युपाख्यानेषु प्रसिद्धमेव । कोशस्तु सूत्रमाप्यादिविच्छे-
त्वाद् उच्ये एव । न चैत्रमपि गर्गस्य पुत्रोऽपि अङ्गिरसं पौत्रत्वाद्गात्रं स्यादिति वाच्यम्,
यस्य च पौत्रादि नस्य तद्गात्रमिति व्याख्यानादित्यलम् । जीवति । वश उत्पादकपित्रादि-
परम्परा, तत्र भवो वश्ये, दिगादिवाच्यम्, तत्राह—वश्ये पित्रादौ जीवतीति । जीवतीति
सप्तम्यन्तम् । पौत्रादेरिति । पूर्वश्रुतान्तोत्रप्रभृति इत्यनुवृत्तं पञ्चा विपरिणम्यत इति
भावः । यदपत्यमिति । 'तस्यापत्यम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुल्य-
धारणे युवे यनतरं द्रष्टव्यं, तत्राह—युवसज्जमेवेति । तेन एकसजाधिकार-
बहिर्भवेति मन्त्रज्ञाया अपि बहिर्भवं न समावेश इति भावः । युवमज्ञाया मह

भूदित्याहुः । अन्ते तु वस्तुन पौत्रादीनामेव तत्त्वेन विवशाया मजा मा भूत्, अपत्यत्वेन
विवशायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत् । तेन औपगव इत्यादावप्यण्यस्य गात्रमज्ञा मिदर्थं
तद्व्यसज्जं पौत्रादिकं शक्यताञ्छब्देन किं त्वपत्यमेव । अन्यथा गोत्राधिकारम्वयनात्पर्यस्यैव
गात्रसजा स्यादिति । नन्वपत्याधिकारे गात्रयुवमज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति ।
त्रैत्रैवात्प्रयाजनमिदौ विमनेनात्रापत्यग्रहणेति चेत् । अत्राह—'ति तद्राजा' इत्यत्र
तच्छब्देन 'जनपदशब्दान् क्षत्रियादन्' इत्यादिना विहिता ये अत्रादयस्त एव गृह्यन्ते न तु तत्र
प्रागनपत्यया, गात्रयुवमज्ञाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिनि वक्ष्यते । तथा चापत्याधिकारपठन-
सामर्थ्यस्यापत्यादपत्यस्यामभ्यधराङ्गानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह वृत्तमिति । पौत्रप्रभृ-
तीति किम्, अनन्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्जि, गांग । न चैवमप्याङ्गिरसं पौत्रे गर्गस्यानन्तरे
प्रतिप्रमङ्ग इति वाच्यम् । 'यस्य पौत्रादि त प्रत्येव गात्रसजा' इति स्त्रीकारान् । एव
व शक्तिं प्रत्यनन्तरापत्यत्र विवशायामपि गर्गं प्रति गात्रत्व निष्प्रत्युमिति स्यादत्र
पगाशक्तिं दिव् । जीवति तु वश्ये । पितृपितामहाद्युत्पादकप्रवन्धा वश, तत्र
मवा वश्ये । दिगादिवाच्यम् । 'पौत्रप्रभृति' इत्यनुवृत्तं पञ्चा विपरिणम्यत व्याख्या-
नान्, 'गात्राद्युत्पित्रान्' इति निष्ठाञ्चेत्याह—पौत्रादेरिति । तुल्यं निष्प्रम्यो
युवे यस्मान्तरा बध्य । म च एककारार्थं इति व्याचष्टे—युवसज्जमेवेति । तेन
एवमज्ञाधिकारबहिर्भूतयारपि मन्त्रयुवमज्ञानं समावेश इति भावः । नन्वस्तु संज्ञा-

ज्यायसि । (४—१—१६४) ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थादियुवसंज्ञश्च स्यात् । १०९२ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । (४—१—१६५) भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम्, द्वितीयं सपिण्डस्य । तरव्निर्देश

गोत्रसंज्ञायाः समावेशे तु शालङ्का इति पैलीया इति च न स्यात् । शलङ्कुः कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यं शालङ्कः, इन् । पैलादिगणे शालङ्कीति पाठात् प्रकृतेः शलङ्कादेशश्च । शालङ्केरपत्यं युवापि शालङ्किरेव । 'यन्निओश्च' इति फक् । 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । शालङ्कायनेश्छात्रा इत्यर्थे 'इञश्च' इत्यणि शालङ्का इति रूपम् । तथा पीलाया गोत्रापत्यं पैलः । 'पीलाया वा' इत्यण् । पैलस्यापत्यं युवापि पैल एव । 'अणो द्व्यचः' इति फिन्, 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । पैलस्य यूनश्छात्रा इत्यर्थे वृद्धाच्छः । पैलीया इति रूपम् । युवगोत्रसंज्ञयोः समावेशे तु 'गोत्रे लुगचि' इति फक्फिन्नोरलुक् प्रसज्येतेत्यलम् । भ्रातरि च ज्यायसि । जीवतोत्यनुवर्तते । तदाह—ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयानिति । अनुज इत्यर्थः । पौत्र-प्रभृतौत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । अपत्यमित्यधिकृतम् । पौत्रादेरपत्यमित्यर्थः । फलित-माह—चतुर्थादिरिति । मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति युवसंज्ञार्थमिदम् । वाज्य-स्मिन् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यादिति । सपिण्डास्तु स्वयम्, पिता, पितामहः, प्रपितामहः, तस्य पितृपितामहः प्रपितामहाश्चेति सप्त पुरुषाः एवं मातृवंशेऽपीत्यादि वर्गशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । स्थविरतरः

द्वयस्य समावेशः कोदोष इति चेत् । मैवम् । शालङ्का मैलीया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि शलङ्केरपत्यं शालङ्कः । पैलादिषु पाठादिशालङ्कादेशौ । शालङ्केरपत्यम् । शालङ्केर्युवापयं 'यन्निओश्च' इति फक्, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायाम् 'इञश्च' इत्यणि शालङ्का इति भवति । तथा पीलाया अपत्यं गोत्रा-पत्यं वा 'पीलाया वा' इत्यणि पैलः । तस्यापत्यं युवा 'अणो द्व्यचः' इति फिन् । तस्य 'पैला-दिभ्यश्च' इति लुक् । ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति । तत्र गोत्रयूनोः समावेशे तु 'गोत्रे लुगचि' इति फक्फिन्नोरलुक् प्रसज्येत । न च परत्वाद्बुनि लुग्भविष्यतीति सिद्ध-मिष्टमिति वाच्यम् । ततोऽपि परत्वात् 'फक्फिन्नोरन्यतरस्याम्' इति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः, 'फक्फिन्नो' इत्ययं हि यूनि लुक् एवापवादः, न तु 'पैलादिभ्यश्च' इत्यस्य, 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादादपि 'फक्फिन्नोः—' इति विकल्पः परत्वात् 'पैलादिभ्यश्च' इति लुकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम्, तथापि परादप्यन्तरङ्गस्य वलीयस्त्वात् 'पैलादिभ्यश्च' इति नित्य एव लुगित्याहुः । भ्रातरि च । अवश्यार्थोऽग्रमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः 'उत्पादकप्रवधो वंशः' इत्यन्युपगमात् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति—' इत्यनुवत्यं 'पौत्रप्रभृतेः' इति षष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फलित-माह—चतुर्थादिरिति । अत्रायमर्थः—गर्गादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति । वान्यस्मिन् । इहृत्यं जीवतिपदं तिङन्तम्, न तु समम्यन्तमिति व्याचष्टे—जीवदे-

उभयोन्वर्णार्थं । स्थानेन वयमा चोद्धृष्टे पितृव्ये मानामह भ्रानरि वा जीवति ।
 गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्यायण गार्ग्यो वा । स्वविर इति विम्—स्थानवयोन्वने
 गार्ग्यं एव । जीवति इति विम्—मृते मृतो वा गार्ग्यं एव । 'वृद्धस्य च पूजाया-
 मिति वाच्यम्' (वा २६५४) गात्रस्यैव वृद्धमज्ञा प्राचाम् । गात्रस्य युवना
 पूजाया गम्यमानायाम् । तत्रभ्रानाग्यायण । पूजा इति विम्—गार्ग्यं ।
 'युतश्च कृत्साया गात्रमज्ञेति वाच्यम्' (वा २६५१) । गार्ग्यो जाल्म । कुत्स
 इति विम्—गार्ग्यायण । १०९३ एको गोत्रे । (४—१—१९३) गोत्रे एक एवामप्य
 अनिवृद्ध । जीवतीति ममम्यन्मननुवृत्त मपिण्डे इति सप्तम्यन्तेऽवेति । अत्रत्य तु जीवतिपद
 तिङन्तम् अपवेऽवेति—यदपय जीवति तद्युक्त्वमिति । ततश्च भ्रानुत्पत्ति-
 न्वृद्धतम मपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपय जीवदेव युवसज्ञ वा स्यादिति फलितम् । एत-
 मिति । अत्रयमित्यर्थं । द्वितीयमिति । अनुवर्तमानमित्यर्थं । उभयोरिति । हतुत्वमन्वये
 ष्यो । उभयहेतुकोत्कर्षवाचनस्तरवित्यर्थं । तदेव विवृणानि—स्थानेन वयसा चेति ।
 स्थानत उद्धृष्ट पितृव्य, तस्य पितृस्थानोपयवान् । वयसा उद्धृष्टा मानामह । भ्रानरीति मन्नि-
 दितत्वाभातामहभ्रातरौ यथं इति केचित् । पितृव्यपुत्र इत्यन्ये । जीवतीति किमिति । जीव-
 तिद्वयस्य किं प्रयाजनमिति प्रश्न । मृते मृतोवा गार्ग्यं एवेति । मृते मपिण्डे चतुर्थो
 गार्ग्यं एव । मृतश्च चतुर्थो गार्ग्यं एवेत्यर्थं । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् ।
 तत्र वृद्धपद विवृणानि—गोत्रस्यैव वृद्धसज्ञा प्राचामिति । गात्रमत्र वृद्धमिति
 प्राचीनाचार्या व्यवहरन्तीत्यर्थं । तथाच वार्तिकस्य फलितार्थमाह—गात्रस्य
 युवसज्ञा पूजाया गम्यमानायामिति । उदाहरति—तत्रभवान् गार्ग्यायण इति ।
 तत्रभवानिति पूज्यवाची, युवसज्ञानामल्पवयस्कत्वेन वृद्धाद्योन्वनेन मुक्तिना
 च पूजा । ता गात्रप्रभृतिस्तृतीयोऽपि मयते । अत्र युवसज्ञाविधिसामर्थ्यात्प्राच्यं
 युवप्रथया वाच्यं । गार्ग्यो जाल्म इति । या वृद्धाननाहत्य स्वातन्त्र्य भङ्गते तद्दि-
 चेति । या जीवति स युवमनक, मृतस्तु स्वप्नितरे जीवत्यपि गार्ग्यं एव भ्रानि,
 न तु गार्ग्यायण इति भावः । एकमिति । इहत्यमित्यर्थं । द्वितीयमिति ।
 अनुवर्तमान ममम्यन्ममित्यर्थं । यदुक्तमुभयारिति तदेव विवृणानि—स्थानेन
 वयसा चेति । मातामहे भ्रातरि वेति । ननिहितत्वात् 'भ्रानरि' इत्यस्य
 'मातामहभ्रानरि' इत्येकार्यं इत्येके । 'पितृव्यपुत्रे' इत्यन्ये । वृत्तौ तु पितृव्ये पिनामह
 भ्रानरि वा' इति पाठः । जीवतीति किमिति । जीवतिद्वय किमर्थमिति प्रश्न ।
 अतएव 'मृत मृता वा' इत्युत्तरं संगच्छते । अयस्मिन् विम्, भ्रानरि जीवति
 जीवता विकल्पा मा भूत् । पूर्वमूत्र तु भ्रानरि जीवति मृतस्य कनोपमा युवसज्ञार्थ-
 मिति सारज्ञाशम् । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तथा 'युतश्च' इत्यप्रिमपरि ।
 एको गोत्रे । 'गात्रे' इति जायपथया एकवचनम् । एकशब्दः सस्यागाची ।
 'गोत्रेऽपिपित्तित अत्रत्यवदोषकप्रत्यय एव एव स्यात्' इत्युक्ते । गात्रापत्ये प्रथम
 एव शब्दः प्रत्यय लभते नाग्य । यदि तत्रतरात्प्रथयान्तादपि प्रथमं स्यात्, तर्हि

प्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

पयमिदम् । एको गोत्रे । संख्याविशेषोपादाने तदितरसंख्याव्यवच्छेदस्य स्वभावसिद्धत्वाद् एक एवेति गम्यते । अपत्याधिकारात्प्रत्ययाधिकाराच्च अपत्यप्रत्यय इति तद्विशेष्यलाभः । तदाह—गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति । औपगव इति । उपगोर्गोत्रापत्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । गार्ग्य इति । गर्गस्य गोत्रापत्ये गार्गादिभ्य इति यञ् । नाडायन इति । नडस्य गोत्रापत्ये 'नडादिभ्यः—' इति फक् । गोत्र एक एव प्रत्ययः स्यादित्येवोक्तौ तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादौपगवशब्दादिप्रत्ययो न निवार्येत । नियमस्य सजातीयविषयतया गोत्रप्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत । अतोऽपत्यग्रहणमित्याहुः । नन्वेकस्मिन्गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत्, मैवम्—अपत्यशब्दो हि पुन एव ऋ इत्येकः पक्षः । पुत्रादिसाधारण इत्यन्यः पक्ष इति प्रकृतमूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतद् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति—' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितं चास्माभिः । तत्र प्रथमपक्षे उपगोः पौत्रे अपत्यप्रत्ययेन बुबोधयिषिते सति तस्य उपगुपुत्रापत्यस्य उपगुं प्रत्यपत्यत्वाभावात् 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न संभवति । ततश्च उपगुपुत्रे वाच्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यणा औपगवशब्दे व्युत्पादिते सति औपगवस्यापत्ये वस्तुतः उपगोस्तृतीये गोत्रे विवक्षिते औपगवशब्दाद् 'अत इञ्' इति इञ् औपगविरित्यनेनैव उपगोस्तृतीयो बोधनीयः स्यात् । एवं च उपगोस्तृतीये विवक्षिते उपगोरण् औपगवादिभिति प्रकृतिद्वयात्प्रत्ययद्वयमनिष्टं स्यात् । तत्र यद्यपि उपगोरणिष्टः, तथापि उपगोस्तृतीये विवक्षिते अनिष्टमिष्टप्रत्ययमण्प्रत्यया जनयताति सोऽप्यनिष्ट एव तथा च तत्रानिष्टप्रत्ययद्वयनिवृत्तये एको गोत्रे अपत्यप्रत्ययः स्यादित्यनपत्येऽपि उपगोस्तृतीये अपत्यप्रत्ययो विधीयते । स च वस्तुतः अणोव, न त्विञ्, अदन्तत्वाभावाद्, विहिते च तस्मिन् औपगवादिहपि निवर्तते, गोत्रे बुबोधयिषिते एकस्यैवापत्यप्रत्यस्य विधेः । अतः प्रत्ययद्वयमाला निवर्तते । एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते तस्य उपगुं तत्पुत्रं च प्रत्यपत्यगोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् । इत्थं च अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे—गोत्रे एक एवेति । अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाधिकाराल्लब्धम् । अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमश्चापत्यप्रत्ययशून्यः, तथा च 'प्रथमा प्रकृतिगोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभते' इति सूत्रार्थं व्याचक्षते । तत्त्विलष्टम् । अस्या पङ्क्तावेकमानय इत्युक्ते 'प्रथमम्' इति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतिः । वस्तुतस्तु 'प्रमादित्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः' इति व्याख्यायैकग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । औपगव इति । 'उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न त्वौपगवशब्दः' इति गोत्रापत्येऽप्यनन्तरापत्य इवाणोव भवति, न त्विञ् । गार्ग्य इति । गोत्रापत्ये 'गार्गादिभ्यो यञ्' इति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवान्न 'अत इञ्' न भवति किं तु यणेव । स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति, न त्वत्र यञ्चान्तात्फक् 'एको गोत्रे' इति नियमात् । नाडायन इति । 'नडादिभ्यः फक्' इति गोत्रापत्ये विधानादत्राणि 'अत इञ्' न भवति, किंतु

‘गात्रे स्वैकोनसख्याना प्रत्यायना परम्परा ।

यद्वा म्वद्द्युनमस्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥

त्वाभावात् पौत्र प्रत्येवापत्यत्वादीपगविशब्दाद् ‘यन्निञ्च’ इति षक् प्रकृतित्रयात्निष्ठा औपगवायन इति प्रत्ययत्रयमाला स्यात् । उपगा पञ्चमे विवक्षिते तु औपगवायनरत्ना-
दित्रि औपगवायनिरित्येव प्रकृतिचतुष्टयात् प्रत्ययचतुष्टयमाला स्यात् । षष्ठे तु औपगवाय-
निसंज्ञान् षक् औपगवायनायन इत्येव प्रकृतिपञ्चकात् पञ्च प्रत्ययाः स्युः । तदेव षष्ठी
परम्पराया मूत्रप्रकृतेरुपगा शततमे गात्रे विवक्षिते एकानशनात्प्रकृतिभ्य एकानशतमनिष्ठा-
प्रत्ययाः स्युः । अत्र तृतीयप्रभृति कस्मिश्चिद्गोत्रे विवक्षित उपग्र प्रत्ययपत्येऽपि तस्मिन्
‘एका गात्रे इत्यणव भतति, ननु इजादि । यदा त्वपत्यशब्द पुत्रपौत्रादिमाधारण तदा
यद्यपि उपगारनन्तरापत्ये पुत्रे इव पौत्रादिष्वपि ‘तस्याप यम् इत्यणि औपगव इतोऽं
सिध्यन्ति । तथापि उपगोरनन्तरापत्ये अणि सति औपगवस्याननन्तरापत्ये उपगोस्तृतीये
विवक्षिते ङ्ङिप्रत्यय अनिष्ट प्रसज्येत । एवमुपगाश्चतुर्थे विवक्षिते मिद्धेऽपि उपगारणि
औपगव, तस्मान्निञ्चि औपगवि, तस्मान्ऋक् औपगवायन, इत्येव प्रत्ययत्रयमपि कदाचिदप्रस-
ज्येत । तथापि उपगामूलप्रकृतेरणिष्ट एव । इङ्ऋौ तु प्रत्ययावनिष्ठौ । तथा उपगो
श्चतुर्थे विवक्षित द्वितीयस्मादेक, अनिष्टप्रत्यय, तृतीयस्मादय इत्येव प्रकृतिद्वया-
दनिष्ठौ द्वौ प्रत्ययाविति पर्यवस्थाति । एव पञ्चमे प्रकृतित्रयात् त्रय प्रत्यया षष्ठे
प्रकृतिचतुष्टयात् चत्वार प्रत्यया इत्येव मूलाच्छततमे गोत्रे अष्टनवतेरष्टनवनिरनिष्टप्रत्यया
स्युः । तत्र ‘एको गात्रे’ इति नियमविधिः । गात्रे एक एव प्रत्ययः स्यादिति । तथापि
प्रथमातिक्रम कारणाभावान्मूलप्रकृतेयः प्रत्यय प्राप्नु याम्य स एवेति ७-३ । सूत्रे एक-
शब्द प्रथमपर्यायः । ‘एके मुख्यान्नेवला’ इत्यमरः । मुक्त भवा मुख्यः प्रथमः । ‘एको-
ज्यायै प्रधानं च प्रथमं केवले तथा ।’ इति कोशान्तरम् । तथा च मूलप्रकृतेरेव गोत्रे
विवक्षिते स्वयाम्यप्रत्ययलाभ इति व्याख्यानन्तरम् । गोत्रे एकः प्रथम एवशब्द प्रत्ययोत्पादक
इति । तदेतत्सर्वं दृष्टव्येन समुह्नाति—गोत्रे स्वैकोनेति । अत्र प्रथमदलोकान्तं श्रुतं
‘प्रसज्यते’ इत्येतत्पद पूर्वाय परम्परत्पनन्तरमपि संबध्यते । अत्र स्व गोत्र मूत्रपुरपापगवपत्या
यत्सख्याक तदपत्या एकानसख्याकानाम् अनिष्टप्रत्ययाना परम्परैवोत्तरीत्या प्रसज्येत । ननु
कदाचिदपि गात्रे औपगव इत्यण तमिष्ट सिध्यतीत्यर्थः । यद्वेति । स्व गोत्र तद् मूत्रपुरपा
पगव, स च नाडापनस्यापत्येऽपि भवति न तु पगन्तादिषु, उक्तनियमान् । नन्वेकस्मिन्
गात्रे युगपदनक्तप्रत्ययाप्रसक्तव्यर्थमिदं सूत्रमित्यासाद्धुय सूत्रारम्भफलं मनभदेन
व्यवस्थापयति—गोत्रे स्वैकोनेति । ‘स्व गात्रं तदपत्या एकानसख्याना, तृतीये
द्वया परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णाम्’ इत्यादिपरम्परा प्रसज्यते इत्यर्थः ।
तथाहि—उपगास्तृतीये अणिजा परम्परा, चतुर्थे त्वणिर्पञ्चाम्, पञ्चमे
त्वणिर्षष्ठीजाम् । यद्यप्यत्र ‘यस्येति च’ इति लोपनागादेरसत्त्वान् अणिजातीना

ॐ इङ्प्रत्यय इति युक्तं भवति ।

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥'

पितुरेवापत्यमिति पक्षे ह्युपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिभ्यात् । चतुर्थे अजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये वा औपगवेः फक् । इत्वं फगिनोः परम्परायां मूलाच्छ्र-
णवपेक्षया यत्संख्याकं तदपेक्षया द्वयूनसंख्याकप्रकृतिभ्यः तावतां प्रत्ययानामनिष्ठानामु-
त्पत्तिरुक्तीत्या प्रसज्यत इत्यर्थः । ननु कथमिदं पक्षद्वयमित्यत आह - अपत्यमित्यादि-
मतभेदेनेत्यन्तम् । पुत्र एवापत्यमिति पक्षे प्रथमः पक्ष उन्मिपति । पुत्रपौत्रादिसाधारणो-
ऽपत्यशब्द इति पक्षे तु द्वितीयः पक्ष उन्मिपतीति भावः । तद्धान्यै इति । तस्य उक्त-
प्रकाराम्याम् अनिष्टोत्पादनस्य हानिः निवृत्तिः, तदर्थमिदमित्यर्थः । तथोत्तरमिति ।
'गौत्राद्यन्यद्वियाम्' इत्युत्तरम्यनमपि तथा गोज्यमित्यर्थः । तत्रापत्यशब्दः पुत्र पव ळ इति
पक्ष अनिष्टं प्रपञ्चयति—पितुरेवेत्यादिना । औपगवादिभ्य् स्यादिति । 'अत इन्'
इत्यनेनेति शेषः । औपगवादेव इन् स्यात्, न नृ उपगोरणित्यर्थः, तृतीयस्य उपगुं प्रत्य-
पत्यत्वाभावादिनि भावः । चतुर्थे खित्यनः पूर्वन् उपगोरिति शेषः । अजीवज्ज्येष्ठे इति ।
जीवन् जेष्ठो यस्तेति विग्रहः । जीवति नृ ज्येष्ठे चतुर्थस्य 'भ्रातरि च ज्यायसि' इति
युवसंज्ञया गोत्रत्वं वाच्येतेति भावः । मृतवंश्य इति । मृतां वंश्यो यस्तेति विग्रहः ।
वंश्ये जीवति तु 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति युवसंज्ञया गोत्रत्वं वाच्येतेति भावः ।
औपगवेः फगिति । 'यन्निमोश्च' इत्यनेनेति शेषः । एकोनेति । एकोनशता-

परम्परा' इत्युक्तिर्न संगच्छते तथापि 'अणन्तादिभ्योत्पद्यते इमन्तात्फक्' इत्युत्पत्तिमात्रा-
भिप्रायेण प्रत्ययपरम्पराभिवानं बोध्यम् । स्वद्वयूनसंख्येभ्य इति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया
द्वयूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः,
इत्यादीत्यर्थः । अपत्यं पितुरेवेति । तथा चामरः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः
त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे' इति । मुख्यमतमाह—ततः प्राचा-
मिति । पित्रपेक्षया ये प्राञ्चः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः । अत्रायमाशयः—
अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो न त्वात्मजपर्यायः । 'न पतन्त्यनेनेत्यपत्यम्' इति व्युत्पत्तेः
'पङ्क्तिविशति—' इति सूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वात्, बाहुलकात्करणे यत्प्रत्ययः । 'यन्निमित्तं
यस्यापतनं तत्तस्यापत्यम्' इति फलितोऽर्थः । तथा च 'पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतन-
हेतुः' इति तेषामपत्यत्वं भवति । प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्भूतेति
जरत्कार्वाक्षुपाख्यानेषु । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति—' इति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि
'अपत्यमिवापत्यम्' इति गौणी वृत्तिराश्रयणीया स्यात् । अमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य
इति । तद्धान्यै इति । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये, अल्पे तु स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टो-
त्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः । औपगवादिभ्य् स्यादिति । तृतीयस्य उपगुं प्रति अन-
पत्यत्वादिति भावः । एवं चासति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यनिष्टमेव स्यात्,
औपगव इतीष्टं तु न सिद्धयतीति बोध्यम् । अजीवज्ज्येष्ठे इति । जीवज्ज्येष्ठे

तमे गोत्रे एवानशन प्रत्यया स्युः । पिनामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये । वाच्य उपगारणा इष्टे सिद्धेऽप्यणान्तादित्रयि स्यात् । ततश्चतुर्थे फगिति फगिजा परम्पराया शततमे गात्रेऽनवतरेनिष्टप्रत्यया स्युः, अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्युच्यम् । १०९५ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । (४—१—९४) यूय-
 त्प्रकृतिभ्यः एवानशन प्रत्यया अनिष्टाः स्युरित्यर्थः । अयानत्यशब्द पुनर्पौत्रादिमाधारण इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति—पितामहादीनामपीति । मुख्यपक्षे त्वस्य भाध्ने पूर्वपगम्य निराकर्णाद् 'अपत्य पौत्रप्रभृति-' इति सूत्रस्वरमात्रं वाच्यम् । इष्टे सिद्धेऽपीति । तृतीयादीनामप्यपत्यत्वनं तत्र 'तस्यापत्यम्' इत्यणा निर्वाधत्वादिति भावः । तत् इति । इजन्तादित्यर्थः । अष्टनवेरिति । प्रकृतिभ्य इति शेषः । अनिष्टप्रत्यया स्युरिति । अष्टनवनिर्दिष्टे शेषः । नियमार्थमिति । यत्रप्युपगमास्तृतीयादिषु अपत्यप्रत्ययविध्यर्थं वमेव प्रथमपक्षे, तथापि गर्गात्तृतीयादिषु विवक्षितेषु गोत्रविहितगर्गादियजो गार्ग्यशब्दस्यष्टस्य सिद्धावपि गर्गादित्रि तत् फिजित्वेव प्रत्ययपरम्पराप्यनिष्टा प्राप्नोतीति नियमार्थत्वमपि प्रथमपक्षेऽप्यस्य सूत्रस्येति भावः । एवमुत्तरसूत्रेऽप्युच्यमिति । तत्रकारन्तु उत्तरसूत्रे एव वक्ष्यते । गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यं, गर्गस्य तृतीयः । 'गर्गा जीवदस्ये वा युवमंजाया सत्या गोत्रसजा नेति भावः । इष्टे सिद्धेऽपीति । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदनयं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्वादा प्रत्ययः तदा 'औपगव' इतीष्ट यद्यपि सिद्धयति, तथाप्यौपगविरित्यनिष्ट प्राप्नोतीत्यर्थः । तत् इति । इजन्तादित्यर्थः । फगिजोरिति । फगन्तादित्र, इजन्तात्स्फक्, तदन्तात्पुनरिक् इत्यादिपरम्पराया सत्यामित्यर्थः । नियमार्थमिति । नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययः, न तु मूलभूता स्यात्, अनन्तरापत्ये । मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेशोऽसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरत्याप्यत्वान् । तथा औपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धामावादान्नाप्राप्ते विध्यर्थमेवेदं सूत्रम्, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्यया दुर्वार इति चेत् । अत्राह—गात्रे बोधनीये क्रमेणानेन प्रत्ययप्रसङ्गे एक एवानत्यप्रत्यय स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्तता नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परामवन्वाभ्युपगमेनापगारेव तदुक्तं, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति । अत्र वेचिद्व्याचक्षते—आत्रपक्षे प्रत्ययपरम्पराया प्राप्तायान् 'एका गात्रे' इत्यनेनैक प्रत्ययो विधीयते । तथा चैका नामैकजातीय इत्यर्थसंबन्धानामूलप्रवृत्तेर्योऽप्यप्रत्ययोऽपि अस्मिन्जातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकाद्रूपि 'अन्तादित्र, इजन्तादित्र, यजन्ताद्यत्र' इति । न चैत्रमणिजो परम्पराया निवृत्ततायामप्यौपगव इत्यत्रात्रप्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्यं इयादौ यत्रादिपरम्परेति वाच्यम् । नयामपि तस्यामनिष्टाभावादिति । तच्चिन्दन् । फगन्तात्स्फि नद्याय इत्यादावनिष्टप्रसङ्गादिति दिक् । उच्यमिति । 'अनयं तितुरेव' इति पक्षे चतुर्थपत्यरूपे इति विवक्षिते 'गानाद्युनि-' इति नियमसूत्रे नयमिति च गात्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टवात्त नियमेन व्याचक्षते । पक्षे तु इति

पत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात्, ब्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य युवा-
दिभ्यः—' इति गोत्रे यञ् । गार्ग्यस्य तृतीयः, स गर्गस्य पञ्चमो युवापत्यम्, तस्मि-
न्नुबोवयिपिते गार्ग्यशब्दाद् गोत्रप्रत्ययान्ताद् 'यञ्जिब्रोश्च' इति फकि गार्ग्यायण इति रूप-
मिष्यते । तथा पष्ठादिव्वपि युवापत्येषु गार्ग्यायण इत्येवेष्यते । तदिदमपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादि-
साधारण इति पक्षे यद्यपि सुलभमेव, गर्गात्तृतीयं गार्ग्यं प्रति पञ्चादीनामप्यपत्यत्वात् । तथापि
गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि विवक्षिते गर्गान्मूलप्रकृतेरपि इञ् स्यात् । तथा गर्गस्य अनन्तरापत्ये
इञ्चि गार्गिः, तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गोः फकि गार्ग्यायण इत्यपि स्यात् ।
तथा गर्गस्य चतुर्थे यूनि गोत्रत्वाभावाद् यञ्भाञ् इञ्चि गार्गिः । तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य
पञ्चमादौ यूनि गार्गोः फकि गार्ग्यायण इति स्यात् । गोत्रप्रत्ययान्तादेव गार्ग्यशब्दाद् गर्गस्य
पञ्चमाद्यपत्ये यूनि फकि गार्ग्यायण इत्येवेष्यते । तदर्थं गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्यय
इति नियमः क्रियते—गोत्राद्युनीति । तदाह—यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति ।
नतु मूलप्रकृतेस्तदनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययान्ताच्चेति भावः । नत्रापत्यशब्दः
पुत्र एव ऋढ इति पक्षे पञ्चमादौ यूनि चतुर्थाद्यपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, नतु
तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति, तत्र विध्यर्थमेवेदं स्यात्, नतु नियमार्थमिति
वाच्यम्, पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द इत्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः ।

नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । पष्ठे तु चतुर्णामित्यादि । ततः प्राचामपि'
इति द्वितीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ।
पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्भ्यामनिष्टोत्पत्तिः,
पञ्चमे तु त्रिभ्यः । उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः । न त्वन-
न्तरापत्यवाचकात् । ततो जातेऽप्यत इञ्चि रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोद्ध-
मित्यर्थः । गोत्राद्युनि । असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते
गोत्रप्रत्ययान्तान् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति
पाक्षिकानिष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह—गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति । नतु
मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः इत्यर्थः । मनोरमायां तु युवप्रत्यान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थे
इत्यपि स्थितम् । अत्र वदन्ति—पञ्चमादौ यूनि विवक्षते तस्य पुनस्तृतीयं प्रत्यन-
पत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्यात्, नतु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः
स्यात् । तस्मादिह 'पितुरेवापत्यम्' इति पक्षो नाश्रयणीय इति । अन्ये त्वाहुः—
आद्यपक्षे 'गोद्यूत्रानि—' इत्यावृत्य एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते 'यूनि
गोत्रादेव' इति । एवं च 'ततः प्राचामपि' इति पक्षेण सहास्यैकरूपता भवतीति ।
'गोत्राच्चेद्यूत्रेव' इति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः, व्यावर्त्यालाभात् । नच शैपिका-
च्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । 'गोत्रेऽङ्गुचि' इति लिङ्गात् । स्त्रियां त्विति ।
यद्यत्र 'अन्नियाम्' इत्यस्यैकवाक्यतया 'स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेव' इत्यर्थः क्रियते,
र्ताहि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिपेवात् युवतिषु प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत । नच
'एको गोत्रे' इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया वावात् । अथ 'त्रियां

पत्य गार्ग्यायण । स्त्रिया गात्रवादेन एव प्रत्यय । १०६५ अत इव ।
(४—१—९५) अदन्त नटप्रातिपदिक तत्प्रकृतिकापठयन्तादिभ्योऽपत्यर्थे ।

स्त्रिया तु न युवसङ्गति । इह अस्त्रियामिति योगो विभज्यते । वृत्तव्य
नुवन्ते । उभयमपि प्रथमया विपरिणम्यत । तथा च स्त्री उतयुवसङ्गिका नेति फलि-
तमिति भाव । न च स्त्रीभिन्न वृत्ति गात्रादेवत्यर्थे कुना नाश्रीयते, एव सत्येनवा-
क्यवलाभादिति वाच्यम्, पञ्चमादिषु युवतिषु प्रत्ययमात्रप्रसङ्गान् । न च 'एका गात्रे' इति
नियमात्तन्निवृत्ति सम्भवतीति वाच्यम्, युवसङ्गया गानसङ्गाया वाचान् । नच सत्यपि याग-
विभागे स्त्रिया न युवप्रत्यय इति व्याख्यायतामिति वाच्यम्, गोत्रप्रत्ययेन युवत्यभिधानाना-
पत्तेरित्यलम् । गार्ग्यस्येति । गार्ग्यस्य पञ्चमादौ वृत्ति गार्ग्यशब्दाद् गोत्रे यजन्तात्फकि गार्ग्याया
इति रूपमित्यय । 'स्त्रिया युवमज्ञानिपेयस्य प्रयाजन दर्शयति—स्त्रियामिति । पञ्चमादि-
युक्तीना युवमज्ञाविरहण गानत्वाद् 'एको गात्रे' इति नियमाद्गार्गीत्येव भवति, न तु
गार्ग्यायणीति रूपमित्यय । स्त्रीभिन्ने वृत्ति गात्रादेवत्यर्थश्रयणे तु युवसङ्गया गोत्रसङ्गाया वाचाद्
'एका गात्रे' इत्यस्याप्रवृत्ते प्रत्ययमाला स्यादिति भाव । अत इव । प्रातिपदिकादित्यधि-
कृतम् अता विशेष्यन्, तदन्तविवि, तदाह—अदन्त यत्प्रातिपदिकमिति ।
'तस्यापत्यम्' इत्यनुवृत्त 'समर्थाना प्रथमाद्वा' इति च । ततश्च प्रथमोच्चारिततच्छब्द
वाचिताप्रातिपदिकादिति लब्धम् । सुवन्तात्तद्धितात्पत्तिरिति सिद्धात्तान् सुवन्तादिति
लभ्यते । सुप्तेहोपस्थितत्वात् पठयेव विवक्षिता । तथा च पठयन्तात्प्रातिपदिकादिति
लभ्यत । यद्यपि प्रातिपदिक न पठयन्तम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रकृतिप्रत्यय-
सम्प्रदायस्यैव लाभान् । तथापि प्रातिपदिकप्रकृतिकपठयन्तादित्यर्थो विवक्षित ।
तदाह—तत्प्रकृतिकात्पठयन्तादिति । दाक्षिरिति । दक्षस्यापत्यमिति
विग्रह । इज्, आदिवृद्धि, 'यस्येति च' इत्यकारलोप । 'प्रदोयना दाशरथाय
मैथिली' इति लार्पमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र निष्पितम् । प्रातिपदिकग्रहणाननुवृत्तौ
तु अदन्तापठयन्तादिति लभ्येत । तथा च दक्षयारपय दाक्षिरिति न सिद्धेदिति

युवप्रत्यय' इति वाक्याभेदेनार्थं क्रियते, तदा गात्रप्रत्ययेन युवनिनाभिधीनेन । किं
तु वाक्यमेव स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्य स्त्री गार्गी न स्यात् । अता 'युवनज्ञानिपेय-
परमेवेदम्' इत्यारथेन व्याचष्टे—न युवसङ्गति । अत्रायमाशय—'अस्त्रियाम्'
इति यागा विभज्यते । 'वृत्ति' इति शब्दस्वरूपमनुवन्ते । परिभाषा चैवम् । अत्र
युवसङ्गाविधानं तत्र 'अस्त्रियाम्' इत्युपनिष्ठत इति सिद्धम्य गतिरियम् । 'जीवति तु
वशे युवाऽस्त्रियाम्' इत्येव सूत्रयित्नु युक्तम् । अत इव । 'धनात्तनेषु—' इति ज्ञाप-
वात्सुवन्तादेव तद्धितान्पत्तिरियम्पुपगमेऽप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य न वैदध्यम्, ति तु
प्रयाजनमस्तीति ध्वनयति—अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति । अत इत्यस्य
सुवन्तविशेषणत्वे तु दक्षयारपयमित्यादिस्त्रियाया दाक्षिरित्यादि न सिद्धयेदिति भाव ।
तपर. निम्, विस्वप अनत्य वैश्वप । 'प्रदोयना दाशरथाय—' इत्यत्र तु 'तन्मेदम्'

दाधिः । १०६६ वाह्वादिभ्यश्च । (४-१-९६) वाहविः । औडुलोमिः ।
 आकृतिगणोऽयम् । १०६७ सुधातुरकङ् च । (४-१-९७) चादिञ् । सुवातु-
 रपत्यं सोधातकिः । 'व्यासवरुडनिपादचण्डालविम्बानां' चेति वक्तव्यम्' (वा
 २६११) । १०६८ न ष्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वो तु ताभ्यामैच् ।
 भावः । वाह्वादिभ्यश्च । अपत्य इमिति शेषः । वाहविरिति । वाहुर्नाम
 कश्चिदपिः, अथ 'ऋषयः' इत्यविकृत्य 'वाहविर्गार्ग्यगौतमौ' इत्याश्वलायनसूत्रे दर्शनात् ।
 वाहोरयमिति विग्रहः । इमि, ओर्गुणः । औडुलोमिरिति । उडुलोमनोऽपत्यमिति
 विग्रहः । इमि 'नस्तद्धिते' इति टिलापः । आदिवृद्धिः, अदन्तत्वाभावादप्राप्तिः ।
 सुधातुरकङ् च । चादिमिति । सुधातुशब्दात्पठ्यन्तादपत्येऽर्थे इन्प्रत्ययः
 प्रकृतेरकडादेशश्चेत्यर्थः । अकडा डकार इत्, अकार उच्चारणार्थः । डिच्चेत्यन्तादेशः,
 तवाह—सौधातकिरिति । व्यासेति । व्यास, वरुड, निपाद, चण्डाल, विम्ब
 एभ्यश्च इमि प्रकृतेरकडादेश इत्यर्थः । न ष्वाभ्याम् । य् च वश्च ष्वाविति
 इत्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां त्विगेव । वाह्वादिभ्यश्च । 'वाघु लोडने इति घातौ केवलस्य
 वाहोरपत्ययोगास्मभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौवाहविः' इति माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वन-
 यन्नाह—वाहविरिति । 'जानन्ति वाहविर्गार्ग्यगौतम-' इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्वाप्य-
 वृत्याद्युदाहरणाच्च वाहुशब्दः संज्ञारूपोऽस्तीति भावः । औडुलोमिरिति । यद्यपि गणे
 वाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्नेत्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठितः, तथापि सामर्थ्या-
 त्तदन्तग्रहणम् । 'तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरोक्त्या नक्षत्रवाच्युडुशब्दः । उडुनीव
 लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ।
 बहुत्वे तु इलपवादोऽकारः प्रागेवाजन्तेऽप्लुक्तः । उडुलोमाः । शरलोमाः । इह प्रतिपदविधानेषु
 पुराणसिद्धाः संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानीतनां यो वाहुस्तस्या-
 पत्ये वाहव इत्यणव, न त्विञ् । उक्तं च हरिणा—'अभिव्यक्तपदार्थां ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
 शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥' अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण
 विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु—तत्सदृशेष्वित्यर्थः । अत एव संज्ञा श्वसुरस्यापत्यं
 श्वाशुरिरित्यत्र 'राजश्वशुरात्-' इति यत् न । मिमांसे माता, तस्याः स्वसा मातृस्वसा ।
 इह 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति पठ्यं न । नन्वेवं वाहवः श्वाशुरिरिति पूर्वोक्तौ न
 सिद्धयत इति चेत् । मैवम्, अणिजो विधौ शब्दविशेषानुपादानादप्रतिपिद्धेष्वपि
 तत्प्रवृत्तेः । व्यासेति । वेदान् व्यस्यतीति वेदव्यासः, 'कर्मण्यण्' भीमो भीमसेन
 इतिवदेकदेशग्रहणम् । न ष्वाभ्याम् । ष्वाभ्याम् किम् । न अर्थो यस्य नार्थः,
 तस्यापत्यं नार्थः । पदान्ताभ्यां किम् याज्ञिकः । ऐचो विषयप्रदर्शनाय नेति
 निषेधोक्तिः । तेनेह न-दाव्यश्वमर्ध्वदिवः । न ह्यत्र ष्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रस-
 क्तिरस्ति । क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्वेऽपि नेष्यते । द्वे अशीती भृते भूतो भावी वा

(७-३-३) पदान्ताभ्या यकारवकाराभ्या परस्य न वृद्धि । किं तु ताभ्या पूर्वी क्रमादेचावागमौ स्त । वैयासकि । वास्तविरत्यादि । १०९६ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । (४-१-६८) ११०० व्रातच्छञ्जोरस्त्रियाम् ।

(५-३-११३) व्रानवाचिम्य च्चजन्तेभ्यथ स्वार्थे व्य स्यात्, न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्या । बहुत्व तद्राजत्वान्मुच्यन्ते । व्राज्नायन्य । स्त्रिया कौञ्जायनी ।

विग्रह । वकारादकार उच्चारणार्थं । तदाह—यकारवकाराभ्यामिति । परस्वे-
त्यध्याहारलभ्यम् । न वृद्धिरिति । मृजवृद्धिरित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तु शब्दा
विशेषप्रदर्शनार्थं इत्याह—स्त्रित्विति । ताभ्यामिति । यकारवकाराभ्यामित्यर्थं ।
पूर्वाविति । पूर्वावयवावित्यर्थं । तेन आगमत्व लभ्यते । तदाह—गेचावागमाविति ।

ऐच् प्रत्याहार । यथासह्य यकारान्पूर्वं ऐकार, वकारान्पूर्वं औकार । वैयासकि-
रिति । वदान्वयस्यपि विविधमस्वयति शास्त्राभेदेन विभजतीति वदन्त्याम्, कर्मण्यम् ।
अथ नामैकदेशग्रहणम् । व्यामस्यापत्यमिति विग्रहः । इज्प्रत्यय प्रवृत्तेरवडादेशः ।

अन यकार पदात् । तस्मात्परस्य आकारस्य पर्जन्यन्त्यणप्रवृत्त्या आदिवृद्धि प्राप्ता न
भवति । किं तु यकारान्पूर्वं ऐकार आगम, वैयासकिरिति रूपम् । स्वश्वस्यापय मौवदिवरि-
त्यत्र वकारात्परस्य न वृद्धि, तत्र पूर्वं औकारः । न च ऐचो वृद्धयपवादत्वादेव वृद्ध्याभाव-
सिद्धेस्मन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्, यत्र व्याभ्या परस्य प्रसक्त्याया वद्धे निषेध तत्रैव एजा-
गमाविति विषयानिर्देशार्थं वान् । तेन दाध्यद्विरित्यादो न । वृद्धिनिषेधाच्च येन नाप्राप्ति यावेन
आदिवृद्धेरेव । तेन द्वे अशीतो भूना द्वयाशीनिक इत्यत्र 'मस्याया' भवत्परमस्यस्य च' इत्यु-

त्तरपदवृद्धिर्भवत्येव । वरडादयो जातिविरोधा । वाम्ङि, नैपादकि, चाण्डाकि, वैम्बकि ।
गोत्रे कुञ्ज । स्पष्टम् । इजागवाद् । अत्रि चत्रावितौ । व्रातच्छञ्जो । व्रानव चञ्च
इति द्वे व्रातच्छञ्जो पञ्चम्यर्थे पठौ । तदाह—व्रातवाचिभ्य इति । स्वार्थे व्य
स्यादिति । 'पूगाञ्ज्याग्रावणीपूर्वात्' इत्यनो व्य इत्यनुवर्तते । स च स्वार्थे,
'व्याश्व्यं प्राग्वुन' इति स्वाश्वेषु परिगणनार्थिनि भावः । कौञ्जायन्य इति ।
कुञ्जस्य गात्रोपत्यमिति विग्रहः । अत्रि चत्रावितौ आयन्नादेश, आदिवृद्धि, ततो
व्य, यकार इत, 'यम्नेति च' इत्यकारलापः । तद्राजत्वादिति । 'व्याश्व्य-

द्वयाशीनिक । वाम्ङिरिति । वरडादयो जातिविरोधा । वकारस्यापत्यान्तत्वात्
'न व्याभ्याम्—' इत्येज् न । इत्यादीति । नैपादकि, चाण्डाकि, वैम्बकि ।
गोत्रे कुञ्जा । इत प्राक् 'एवो गात्रे' इत्यादि सूत्रद्वय चेत्पठ्यते नर्हत्स्य गात्रग्रहणं
त्यक्तुं शक्यमित्याह । अत्रो अकारो वृद्धर्थः । कौञ्जायन्य । अकारस्तु व्रातच्छञ्जो-
इत्यत्र विरेपणार्थः । तेन 'अस्वादिभ्य पञ्' आश्वान्य इत्यत्र व्या न भवति
अत्रेदमवधेयम्—कौञ्जायन्य इत्यादादेकवचने च व्यस्य त्रिवादाशुदात्तत्वमेव ।

बहुत्व तु व्यस्य वृत्ति च्चजन्तव्यकारस्यनुन्यवर्त्याविराधे मति परत्वाद्
निस्स्वरेणाशुदात्तत्व प्राप्त भाष्यादी 'तद्धितस्य मित' इत्यत्र याग विभज्य 'चिन'
इत्यनुवर्षं तद्धितस्य 'चिनोऽन्तादात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौञ्जायना'

इत्यनुवर्षं तद्धितस्य 'चिनोऽन्तादात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौञ्जायना'

इत्यनुवर्षं तद्धितस्य 'चिनोऽन्तादात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौञ्जायना'

गोत्रत्वेन जातित्वाङ्गीप् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः । ११०१ नडादिभ्यः फक् ।
 (४-१-९९) गोत्र इत्येव । नाडाग्रनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः । ११०२ हरिता-
 दिभ्योऽञ्चः । (४-१-१००) एभ्योऽग्रन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि
 सामर्थ्याच्चून्यम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः । ११०३
 यञ्चिञ्चोश्च । (४-१-१०१) गोत्रे यौ यञ्चिञ्चौ तदन्तात्फक् स्यात् । 'अनाति' इत्युक्तेः 'आपत्य
 स्य-' (सू १०८२) इति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाशायणः । ११०४ शरद्वच्छुनकदर्भाद्-
 स्तद्राजाः' इति वचनादिति भावः । लुग्वक्ष्यत इति । 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यनेनेति शेषः
 ब्राध्नायन्य इति । ब्रध्नस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फजादि पूर्ववत् । व्यविधावलिग्या-
 मित्यस्य प्रयोजनमाह—स्त्रियां कौञ्जायनीति । कुब्जस्थापत्यं स्त्री इति विग्रहः ।
 स्त्रीत्वादिह न व्यप्रत्यय इति भावः । अदन्तत्वादिह टावमाशङ्क्याह—गोत्रत्वेनेति । कृतं
 तु व्यप्रत्यये योपवत्त्वाज्जातिलक्षणङीपभावे टार् स्यादिति भावः । च्फञ्चिञ्चौ गोत्रग्रहणस्य
 प्रयोजनमाह—अनन्तपरापत्ये कौञ्जिरिति । नडादिभ्यः फक् । इवोऽपवादः ।
 अनन्तरो नाडिरिति । अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्वाभावात् फगभावे इवेवेत्यर्थः । 'हरितादि-
 भ्योऽञ्चः' इत्यादि स्पष्टम् । यञ्चिञ्चोश्च । गोत्रे इत्यधिकृतं यञ्चिञ्चौ विशेषणम्, नतु विधेयस्य
 फक्, व्याख्यानात् । तदाह—गोत्रे यौ यञ्चिञ्चाविति । सामर्थ्याच्चून्यम् । न हि गोत्र-
 प्रत्ययाद् गोत्रप्रत्ययोऽस्ति, 'एको गात्रे' इति नियमात् । अनातीति । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः ।
 गर्गादित्वाद्यञ् । गार्ग्यस्यापत्यं युवेत्यर्थं यन्तात् फक् आयन्नादेशे अनातीति पर्युदासाद्
 'आपत्यस्य च'- इति यलोपाभावे णत्वे गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः ।
 दाशायण इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ्, दाक्षेरपत्यं युवः दाशायणः
 इवन्तात्फक् । 'गोत्रे किम् ? सुतङ्गमस्यादूरभव इत्यर्थं 'सुतङ्गमादिभ्य
 इञ्' इति इञि सौतङ्गमेरपत्ये न फक् । शरद्वच्छुनक । शेषपूरणेन सूत्रं
 इत्यत्रान्तोदात्तैव भवति । न चैवं हि फगेवात्रास्तु किमनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यम्, तथा
 हि सति 'व्रातच्छ्वोरत्रियाम्' इति सूत्रप्रणयनापत्त्या नाडाग्रनादिभ्योऽपि व्यः स्यादिति । कुब्ज,
 ब्रध्न, शङ्ख, शकटेत्यादि । व्रातच्छ्वो । 'पूगाब्धयोऽग्रामणी-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—अयः
 स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः 'कापोतपाक्यः' इत्युदाहरिष्यति । अस्त्रियां किम्, कपोतपाका स्त्री ।
 तद्राजत्वादिति । 'अ्यादयस्तद्राजाः ।' इति सूत्रेणेति शेषः । लुग्वक्ष्यत इति । 'तद्राजस्य
 बहुषु-' इत्यनेनेति शेषः । कौञ्जायनीति । इह सति व्यप्रत्यये योपवत्त्वाद् 'जातेः' इति
 ङीपभावे टापि रूपे स्वरे च विशेषो बोध्य इत्याहुः । यञ्चिञ्चोश्च । अधिकारप्राप्ते
 गोत्रग्रहणं यञ्चिञ्चौ विशेषणं न तु विधेयस्य फक्, व्याख्यानात्तदेतदाह—गोत्रे याविति ।
 गात्र किम्, 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' द्वीपे भवो द्वैप्यः । सुतंगमादिभ्यश्चातुरथिक इञ् ।
 सौतंगमिः । तदपत्ये फक् मा भत् । फक् स्यादिति । सामर्थ्याच्चून्यम् ।
 शरद्वच्छुनक । भृगुः शरद्वतोऽपत्यं न भवति, पूर्वभावित्वात् । एवं शुनकस्यापत्यं

भृगुवत्साम्रायणेयु । (४-१-१०२) गात्रे फञ् । अविजारापवाद । आद्यो विदादौ । शारद्धतायना भागवद्वेत्, शारद्धनाज्यम् । शौनसायनो वात्स्यस्वेत्, शौनकोज्यम् । दामायण धात्रायणस्वेत्, दानिरय । ११०५ द्रोणपर्यतजीवन्तादन्यतरस्याम् । (४-१-१०३) एभ्या गात्रे फवा । द्रोणायन, द्रोणि । पावतायन, पावन्ति । जवन्तायन, जैवन्ति । अनादि-रिह द्रोण । अश्वत्याम्न्यन्तरे तूपचारात् । ११०६ अनृप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽब् । (४-१-१०४) एभ्याञ्च गात्रे, य त्वानृपय पुनादयन्तेभ्य अनन्तर । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । विदस्य गात्रापय वैद । अनन्तरा वैदि । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुनस्यापय पौत्र ।

व्याचष्ट—गोत्र फर्गित । आद्यो विदादौ इति । शरद्धच्युनकशब्दो विदादौ । अनस्तुमपविष्य अत्रपत्राद इत्यर्थं । दमात्रपये विजारापवाद इति स्पष्टम् । दभं कश्चिदपि । ऋष्यण वाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् । आत्रायणश्चति । अत्रो नाम कश्चिदपि । नन्दि-फगन्ताज्यम् । द्राणपचत । अनादिरिति । अश्वत्याम्न पिता या महाभारते वज्रादौ प्रसिद्ध, तदप्यया अन्य एवाय अनादिद्राण इत्यर्थ । अश्वत्याम्नीति । द्रोणावायस्यान नरापये अश्वत्याम्नि द्रोणायन इति प्रयाग इत्यर्थ । तदिद 'बाह्वादिभ्यश्च इति सूत्रे माघ्ये स्पष्टम् । अनृप्यानन्तर्ये । अनृपि इति लुप्तपञ्चमीमम् । विदादिभ्योऽब् इति द्विरावृत्ते । तथा च, 'अनृप्यानन्तर्ये विदादिभ्याञ्च' इति कृत्स्नमत्र वाक्यम् । 'विदादिभ्याञ्च' इति वाक्यावरम् । तत्र द्वितीय वाक्य व्याचष्टे—एभ्योऽब् गोत्र इति । गात्रे विवर्णिते विदादिभ्य अञ् स्यादित्यर्थं । अत्र प्रथम वाक्य कृत्स्नसूत्र व्याचष्ट—ये त्विति । अनृपिम्या विदादिभ्य अनन्तरापत्ये अञ् स्यादित्यन्तरार्थं । विदादौ हि ऋषय अनृपयश्च पठिता । तत्र ये अनृपय तेभ्योऽनन्तरापत्ये अत्रिति फलितमिति भावः । ननु धानन्तर्ये इति श्रवणादनन्तर इति कथमित्यत्र आह—सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् इति । अनन्तरशब्दादिति शेषः । चतुर्वर्णादिकादिति भावः । विदस्य गोत्रापत्य वैद इति । ऋषिदस्य पितृवत्तना गोत्र

न भवति वत्स । अतोऽत्र भार्गवश्च वात्स्यश्चात्रायणश्चेति द्वन्द्वे 'अत्रिभृगु-' इति 'यत्रिजार्थ' इति च यथासम्भव लुग् बोध्य । यद्यन्त्र बहुत्वाभावाद् 'अत्रिभृगु-' इत्यादिना टुग् दुर्लभ, तथापि युगन्तविकरणवचनताया वर्तिपदाना बहुवचनसौमत्वाद्वा स्यादेव लुग् । अत्रो व्याचष्टे—भार्गवश्चेदिति । वात्स्यश्चेदिति च । अनादिरिति । अश्वत्याम्न पिता यो महानारत प्रसिद्ध, तदप्ययाज्य एवाय द्राण इत्यर्थं । अश्वत्याम्नीत्यादि । द्राणाचार्य-स्यानन्तरापये अश्वत्याम्नि द्रोणायन इति प्रयाग भाव इत्यर्थं । अनृप्या । 'अनृपि' इति पञ्चम्या सौत्रा टुक् । अनृपिभ्य इत्यर्थं । सूत्र इति । धानन्तर्ये इत्यत्रे यर्थं । स्वार्थे इति । चानुवर्णादिराकृतिगणत्वादिनि भावः । वैदिरित्यत्र ऋष्यणमात्रद्वयाह—बाह्वादे-रिति । विद, उव, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमयु, विश्वानर, 'परन्थी परतु च'

दौहित्रः । ११०७ गर्गादिभ्यो यञ् । (४-१-१०५) गोत्र इत्येव ।
 गार्ग्यः । वात्स्यः । ११०८ यञ्चोश्च । (२-४-६४) गोत्रे यद्यन्तमजन्तं
 च तदवयवयोरेतयोरुक्तस्यात्कृते बहुत्वे, न तु त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः ।
 विदाः । उर्वाः । तत्कृते इति किम्-प्रियगार्ग्याः । त्रियाम् तु गार्ग्यः त्रियः । गोत्रे
 किम्-द्वैप्याः, औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गात्रम्, तेनेह न-पौत्राः,

एवाञ्जित भावः । ऋष्यणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । ननु अनन्तरापत्ये अवभाव इत्यपवाद
 ऋष्यणोऽपवाद इति कथमनन्तरो वैदिरित्यत आह—वाह्यादिरिति । विदादिगणस्थादनु-
 पेरनन्तरापत्ये अवमुदाहरति—पौत्रः । दौहित्र इति । पुत्रस्यानन्तरापत्यमिति दुहितुरन-
 न्तरापत्यमिति च विग्रहः । यथायथमणिजोरपवादः अञ् । गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः ।
 वात्स्य इति । गर्गस्य गोत्रापत्यमिति वत्सस्य गोत्रापत्यमिति च विग्रहः । रामो जामदग्न्यः,
 पाराशर्यो व्यास इत्यादौ तु अनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यन्तिगृह्णन् । यञ्चोश्च । द्वितीय-
 चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । न द्विदं चानुधिकमपत्याधिकारस्यम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
 तदन्तग्रहणम् । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवात्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजस्योतिवर्जमनुवर्तते ।
 'ण्यक्षत्रिय-'
 इत्यतो 'लुक्' इति 'यस्कादिभ्यो गात्रे' इत्यतो गोत्रे इति च । तदाह—
 गोत्रे यदिति । एतयोरिति । यज्जोरित्यर्थः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वादिति
 भावः । तत्कृत इति । यज्जप्रत्ययार्थगतबहुत्वे इति यावत् । गर्गा इति । गर्ग-
 स्यापत्यानीत्यादिविग्रहः । प्रियगार्ग्या इति । प्रियो गार्ग्यो येषामिति विग्रहः ।
 अत्र यज्जर्थगतबहुत्वाभावान्न लुगिति भावः । द्वैप्या इति । द्वीपे भवा इत्यर्थः ।
 'द्वीपादनुसमुद्रम्-' इति यञ् । औत्सा इति । उत्से भवा इत्यर्थः । 'उत्सादि-
 म्याञ्' इहोभयत्रापि यज्जोर्गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति भावः । ननु पौत्रा
 दौहित्रा इत्यत्राप्यनृपिविदादिलक्षणानो लुक् स्यात् । नच तस्यानन्तरापत्यवाचित्वा-
 द्गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति वाच्यम्, 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्ये अपत्याधिकारा-
 दन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इति सिद्धान्तितत्वादित्यत आह—प्रवरेति । 'कश्य-

इत्यादि । गर्गादिभ्यो । गर्गं, वत्स, व्यास्रपाद्, पुलस्त, वभ्रु, मण्डु, वतण्ड,
 कपि, कत, शकल, कण्व, अगस्ति, 'कुण्डिन, यज्ञवल्क, पराशर, जमदग्नि इत्यादि ।
 कथं तर्हि 'रामो जामदग्न्यः' इति । अनन्तरापत्ये ह्ययम् । सत्यम् । अनन्तरेऽपि
 गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः । यञ्चोश्च । 'ण्यक्षत्रियार्थ-'
 इत्यतो लुगिति, 'तद्राजस्य-'
 इति सूत्राद्बहुषु तेनैवात्रियामिति चानुवर्तते, 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो गोत्र इति
 च तदाह—गोत्रे यद्यन्तमित्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनौ केवलौ
 यज्जौ न भवत इति 'गोत्र' इत्यनेन तदन्तं विशेषितम् । तदवयवयोरिति ।
 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति भावः । प्रवराध्यायेति । एतच्च 'स्त्रीपुंसा-
 म्याम्-' इति सूत्रे 'लौकिकस्य गात्रस्य ग्रहणम्' इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति
 भावः । तेनेह नेति । यद्यलौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते, तदास्यादेवातिप्रसङ्ग

१ क्वचित् 'कुण्डिनी' इति पाठः । गणपाठे तु 'कण्डिनी' इति लभ्यते ।

दौहित्रा । ११०६ मधुवध्नोर्नाह्वणशौशिकयो । (४-१-१०६) गात्रे यत् । माघव्यो ब्राह्मण, माघवाज्य । वाध्रव्य कौशिकि, वाध्रवोय । वध्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लाहितादिकार्यम् । वाध्रव्यायणी । १११० रुपिप्रोधादाङ्गिरसे । (४-१-१०७) गात्रे यजस्यान् । वाप्य । वौच्य । आङ्गिरस किम्-कापेय । वौचि । ११११ वतण्डाच्च । (४-१-१०८) आङ्गिरस इत्येव । वानण्य । अनाङ्गिरस तु गर्गादौ शिवादौ च पाठात्प्रणी । वानण्य, वानण्ट । १११२ लुक् स्त्रियाम् । (४-१-१०९) वतण्डाच्च (म् ११११) इति विहितस्य लुक्स्त्रियाम् । शाङ्करादित्वाडोन् । वतण्डी । अनाङ्गिरस तु वानण्यथायनी । लाहिनादित्वात्फ ।

पात्रिर्भरद्वागो विश्वामित्राश्च गोतम । जमदग्निर्वमिष्टश्च सप्तैते ऋषयः स्मृता । तेषा यदपत्यं तद्गात्रमित्याचक्षते इति वैयायनीयादिप्रवरगव्यायप्रमिद्धा भागवत्स्य एवह गात्रत्वेन विवक्षिता इत्ययम् । कैयत्न लौकिकस्य गात्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यानत्रादिति भावः । एव च पौत्रा दौहित्रा इत्यादौ पौत्रदौहित्रस्या तथाविधगात्रवाचिन्नाभावात् ङुगिति स्थितम् । विस्तरस्तु शब्ददुरेखरे ज्ञेयः । मधुवध्नोर्नाह्वणशौशिकयो । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—गोत्रे यन्निति । मधुशब्दाद्बध्रुशब्दाच्च गात्रापत्ये यत् स्याद् ब्राह्मणे कौशिक च यथासस्य वाच्ये इत्यर्थम् । लोहितादिकार्यमिति । फ् इत्यर्थम् । लाहिनादिगर्गाद्यन्तगण इति भावः । वाध्रव्यायणीति । ब्रभ्रागोशापत्यं छीति विग्रहः । गर्गादियत्रि वाध्रव्यशब्दात् 'मवञ्च लाहितादिवक्तन्तस्य' इति फ् । आयशादेशः, पित्वाद् चापिति भावः । रुपिप्रोधादाङ्गिरसे । गोत्रं यत् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । कश्चिद्वादाधशब्दाच्च आङ्गिरसात्मके गात्रे गम्यं यत् स्यादित्यर्थम् । कापेय इति । अत्र गात्रस्य अनाङ्गिरसत्वाद् यजभावे इतश्चानिज्' इति ङक् । वौधिरिति । अनाप्यनाङ्गिरसत्वाद् यजभावं ऋष्येण वाचित्वा ब्राह्मणत्वादिति भावः । कपर्गादौ पाठेऽपि आङ्गिरस एवति नियमार्थं पठणम् । तस्य गर्गादौ पाठस्तु लाहितादिकार्यम् । वाप्यायनी । वायशब्दात्तु अप्राप्ते ऋषिः । वतण्डाच्च । वतण्यस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठाद् यजणा प्राप्तयारङ्गिरस यजेवति नियमार्थमिदम् । लुक् स्त्रियाम् ।

इति भावः । लोहितादीति । 'मवञ्च लाहितादि-' इत्यादिना फ् । ऋषेणात्तेऽपि स्त्रीत्रे पितृमामय्यादि ङीपित्याशनेनाह—वाध्रव्यायणीति । गगादिगण एव 'वध्रु कौशिक' इति पाठ्यम् । एत हि द्विवध्रुग्रहणं न क्तव्यं भवतीति ह्रदत्तादयः । ऋषय इति । 'इतश्चानिज्' इति ङक् । कपर्गादिगणपाठा लाहितादिकार्यम् । तत्र वाप्यायनीति मिथ्यति । वौधिरिति । अनृपित्वात्पि ब्राह्मणत्वाद्वा । वतण्डाच्च । यजणा प्राप्तयारङ्गिरस यजेवति नियमार्थं सूत्रम् । लुक् स्त्रियाम् । विहितस्येति । 'परिशेषितस्य वा' इति वाच्यम् । एतच्च 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या ऋष्येण । यद्यपि 'वतण्यल्लुक् स्त्रियाम्' इत्येवमूत्रनरणेऽपि 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यजणाङ्गनावान् स्त्रियामिष्टं सिद्धव्यति, तथापि पुस्त्याङ्गिरस यजणात्तभया

अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्बक्ष्यमाणः ष्यङ् न । १११३ अश्वादिभ्यः
फञ् । (४-१-११०) गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जाते' (ग सू ६)
पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसि इति किम्—
जाताया अपत्यं जातेयः । १११४ भर्गात्त्रैगर्ते । (४-१-१११) गोत्रे फञ् ।
भार्गायणस्त्रैगर्तः, भार्गिरन्व्यः । १११५ शिवादिभ्योऽण् । (४-१-११२)
गोत्रे इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात्फिञ् ।

वतण्डाच्चेति विहितस्येति । यञ् इति शेषः । वतण्डीति । वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री
आङ्गिरसीति विग्रहः । यञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ डीनिमि भावः । वातण्ड्यायनीति ।
यन्नि आदिवृद्धौ लोहितादिलक्षणः ष्फः, पित्वाद् डीपिति भावः । 'वतण्डाच्च' इति विहित-
स्येत्यस्य प्रयोजनमाह—अणि तु वातण्डीति । शिवादित्वादिणि गोत्रत्वेन जातित्वातिल-
क्षणे डीपि तस्याणो वतण्डाद्धिहितत्वेऽपि 'वतण्डाच्च' इति विहितत्वाभावान्न लुगिति भावः ।
ननु वतण्डादिणि तस्य 'अणिबोरनार्पयोः—' इति वक्ष्यमाणः स्यादित्यत आह—ऋषित्वा-
दिति । अश्वादिभ्यः । गोत्र इति । शेषपूरणमिदम् । आङ्गिरस इति निवृत्तम् ।
आश्वायन इति । अश्वस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । इमपवादः फञ् । पुंसि
जात इति । गणसूत्रम् । प्रकृतिविशेषणमिति । पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दः
तस्माद्गोत्रे फञित्यर्थः । जातेय इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । भर्गात्त्रैगर्ते । इदमपि
गणसूत्रम् । त्रिगतौ नाम भर्गस्य पुत्रः । तस्यापत्यं त्रैगर्तः । ऋष्यण् । तस्मिन्गोत्रे
भर्गात् फञ् । शिवादिभ्योऽण् । निवृत्तमिति । वृत्तिकैयटयोस्तयोक्तत्वादिति
भावः । 'यूनि लुक्' इति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोस्तु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार
इति लभ्यते । तत्तु मतान्तरमित्येके । तदेव युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

प्राप्तिरनिष्टेति तद्धारणाय पृथक् सूत्रं कृतम् । ऋषित्वादिति । न चैवं 'ऋष्यन्वक—'
इत्यणि सिद्धे गिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन यत्रा
वाघात्तन्निवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकत्वात् । ष्यङ्नेति । 'अणिबोरनार्पयोः—' इति
सूत्रेणेति भावः । अश्वादिभ्यः । गोत्र इति । इह गणे वैत्य, आनडुह्य,
आत्रेय, इति गोत्रप्रत्ययान्तात्त्रयः पठ्यन्ते, तेभ्यस्तु यून्येव । 'एको गोत्रे' 'गोत्राच्चूनि—'
इति वचनात् । तत्र विलिनामि राजपस्ततो 'वृद्धेत्कोसला—' इति ष्यङ् । आनडुह्य-
शब्दो गर्गादियवन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः । पुंसि जात इति ।
गणसूत्रमिदम् । जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः । कस्मादित्याकाङ्क्षाया-
मर्थाजातशब्दादिति लभ्यते । जाताया इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य
पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः । शिवादिभ्योऽण् । ननु विशेषविहितानिवादीन्
वाधित्वा अणोवारम्भसामर्थ्याद्भ्रविष्यति किमनेनाण्ग्रहणेन । अत्राहुः—ऋषिपेण-
शब्दोऽत्र गणे पठ्यते, ततः प्राप्तमिदं वाधित्वा परत्वात् 'सिन्नान्तलक्षण—' इति ष्ये
प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इवेव स्यान्न त्वण् । तथा चात्राण्ग्रहणमावश्यक-
मित्येके । अणधिकारादणोव स्यान्नान्य इत्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये । शिव,

गाङ्गायति । शुभ्रादित्वाद्भक्, गाङ्गेय । १११६ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषी
भ्यस्तन्नामिनाभ्य । (४-१-११३) अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽप्यात् ।
डकाऽपवाद । यामुन । नानंद । चिन्तिनाया अपत्य चिन्तित । अवृद्धाम्य
विम्-वासवदत्तेय नदीयादि विम्-वैनतेय । तनामिकाभ्य विम्-शामनाया
अपत्य शोभनेय । १११७ ऋष्यन्ध्रवृष्णिङ्कुम्भ्यश्च । (४-१-१४४)
ऋषया मन्त्रद्रष्टार । वासिष्ठ वैश्वामित्र । अन्ववेभ्य — द्वापत्य ।

अवृद्धेभ्यो नदी । नदीमानुषीशब्दाभक्षमवृद्धाम्य इति स्त्रीत्वम् । वस्तुतस्तु वृद्धेभ्यो नदी-
मानुषीनामभ्य इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति व्याचष्टे—अवृद्धेभ्य इत्यादि । ननु 'तस्याप-
त्यम्' इत्यत्र सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—डकाऽपवाद इति । चिन्तिना नाम वाचि-
भ्यानुषी । वासवदत्तेय इति । वासवदत्ता नाम वाचिमनुष्यस्त्री, तस्या अपत्यमिति
विग्रह । वृद्धमत्रकत्वात्तदभावे ढगिति भावः । वैनतेय इति । चिन्तिनाया अपत्यमिति विग्रह ।
चिन्तिना नाम गृह्यमाना, मा न मानुषी, नापि नदीति भावः । शोभनेय इति । शोभना-
शब्दात् न नदीमानुषीनामिति भावः । ऋष्यन्ध्रक । प्रलीना वदास्तपादलवशाद् यान्
अर्पन्ति पाप्नुवन्ति ते ऋषयः । तथा च तैत्तिरीये श्रुतम्—'अजाह वै पृदनीस्तपम्यनानान्ब्रह्म
स्वयम्बभ्यान्पतं, त ऋषयाऽभवन्, तदेषीणामृषित्वम्' इति । अजा निया, पृदाद शुद्धा
शुद्धा इति यावत् । तान् तपस्यमानान्—तपश्चरत, स्वयम्भु-अनादि, ब्रह्म-वद, अभ्या-
नपतं । 'ऋष गतौ' आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तेन वेदस्य अर्पणाद् ऋषिशब्दाच्चा यन्विति
वेदमाप्यम् ।

‘मर्गादिनमये वेदान्तेतिहामान्महर्षय ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुजाता स्वयम्भुवा ॥’

इति पुराणेषु प्रसिद्धम् । कात्यायनप्रणीतमार्तुक्रमणिकास्यप्रस्ये स्पष्टमेतन्,
उदाह—ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति । अन्ववशब्देन वृष्णिशब्देन कुरशब्देन
च अन्वकादिवश्या त्रिवक्षिता । अपि विशेषवाचिभ्य अन्वकादिवश्यवाचिभ्यः प्रापत्ये

अनुत्स्य, वनण्ड, जरत्कार, विपाट्, तान्, विश्ववण, खण, ऋष्टिपेन विष्वाशो-
ल्यादि । गोत्र इति निवृत्तमिति । एतच्च वृत्तो कैद्रे च स्पष्टम् । यद्यपि
‘मात्रेणानुवपत्य गात्राधिकार’ इति ‘यूनि लृट्’ इति सूत्रस्य भाष्यवैयट्याभ्या
कभ्यन् तथापि तन्मतान्तरमिति भावः । एव चेत प्रभृत्यप्यमानान् प्रत्यया भवन्तीति
स्थितम् । शुभ्रादिवाचिभ्यडकि प्राप्ते जरत्कारशब्दात्प्राप्यं पठयत् । जरत्कारव ।
डकि तु ‘ड लाभाञ्चद्वा’ इत्युत्पत्तम् । जरत्कारस्य । कुष्मादिनाद् ‘मात्रे कुष्मादिभ्य-’
इति निय चङि प्राप्त विपाट्शब्दात्प्राप्यं पठते । वैपाश वैपाशात्प्राप्यं ।
‘मिनान्तराणा-’ इति ष्यप्रत्यय ‘उदीचान्-’ इतीञि च प्राप्ते तान्शब्दात्प्राप्यं
पठते, ष्यप्रत्ययन समावेशाच्चेप्यते, न त्विजा । ताश्च, ताश्च्य । विश्ववणरवण-
शब्दात्पठयते, लौ च विश्ववणशब्दादेरी । विश्ववणात्पत्य वैश्ववण, राजम् ।
अवृद्धाभ्यो—‘अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्य-’ इत्येव सूत्रयितु मुक्तमित्याशयेन

वृष्णिभ्यः—वासुदेवः, आनिरुद्धः । 'शौरिः' इति तु बाह्वादित्वात् । कुरुभ्यः—
नाकुलः, साहदेवः । इज एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु
परत्वाडडक्, आत्रेय । १११८ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । (४-१-११५)
संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादप्रत्ययश्च । द्वैमानुरः । पाण्मानुरः ।
साम्मानुरः । भाद्रमानुरः । आदेशार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तूत्सगण सिद्धः । स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशोऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमानुर्न । संख्या इति किम्—सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्
द्वैमात्रेयः^१ । १११९ कन्यायाः कनीन च । (४-१-११६) ढकोऽपवादोऽण्,

अण् स्यादित्यर्थः । इजोऽपवादः । ऋपिभ्यः उदाहरति—वाशिष्ठः । वैश्वामित्र इति ।
अन्धदेभ्य इति । अन्धकवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः । श्वाफल्क इति । स्वफल्क-
स्यापत्यमिति विग्रहः । वृष्णिभ्य इति । वृष्णिवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः । वासुदेव
इति । वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः । आनिरुद्ध इति । अनिरुद्धस्यापत्यमिति विग्रहः ।
ननु शूरां नाम कश्चिद् वृष्णिवंश्यः । तस्यापत्यं शौरिः कथम् ? अणुप्रसङ्गादित्यत आह—
शौरिरिति त्विति । बाह्वादित्वादित्यनन्तरम् इजा समावेयमिति शेषः । कुरुभ्य इति ।
कुरुवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः । नकुलसहदेवौ प्रसिद्धौ । ननु अत्रैरपत्यमित्यर्थे
'इतश्चानिजः' इति ढकि आत्रेय इति कथम् ? ऋत्पया इज इव ढकोऽपि बाधौचित्यादित्यत
आह—इव एवेति । न तु ढक इत्यर्थः । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । द्वैमानुर इति ।
द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहः । 'तद्धितार्थ'—इति समासः । अणु, ऋकारस्याकारः, रपरत्वम् ।
एवं पाण्मानुरः । सामानुर इति । समीचीना माता संमाता, संमानुरः । अण्, उत,
रपरत्वम् । भाद्रमानुर इति । भद्रा चासौ माता चेति विग्रहः । अणादि पूर्व्वत् ।
ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे अष्विद्यर्थ एवेत्यत आह—आदेशार्थं वचनमिति ।
उदादेशस्य अणुसंनियोगेन विध्यर्थमित्यर्थः । ननु धान्यं यो मिमीते तस्यापि मातुरुत्संख्या
कुतो न स्यात् । तथा च तत्रापि द्वैमानुरादिकं प्राप्नोतीत्यत आह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशो-
ऽर्थापेक्ष इति । मातृगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य संख्यासंभद्रपूर्वाया इति निर्दिश्यते । अतः
स्त्रीलिङ्गस्य मातृशब्दस्य जननीवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः । तेन धान्यमानुर्निति । अत्र
मातृशब्दस्य परिच्छेत्तृवाचिनः पुंलिङ्गत्वादिति भावः । सौमात्र इति । सुमानुरपत्यमित्यर्थे
'तस्यापत्यम्' इत्यण् । संख्यासंभद्रपूर्वत्वाभावाद् नायमण्, उत्त्वमपि तत्संनियोगशिष्टत्वाच्चेति
भावः । ननु द्वैमात्रेय इति कथम्, संख्यापूर्वकतया अण उत्त्वस्य च दुर्वारत्वादित्यत

व्याचष्टे—अवृद्धेभ्य इत्यादिना । आत्रेय इति । परत्वादयमृष्यणं वाचत
इति भावः । द्वैमानुर इति । 'तद्धितार्थ' इत्यादिना समासः । अत्र 'द्वयोर्मात्रो-
रपत्यम्' इति विग्रहः, न तु द्विमात्रोरपत्यम्' इति । 'द्विसंख्ये संज्ञायाम्' इति
नियमेनासंज्ञाया समानासंभवात् । धान्यमानुर्निति । 'अभिव्यक्तपदार्थाः—'इत्यनेन
जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः ।

तत्प्रयोगेन कनीनादेशश्च । कनीनो व्यास कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः । ११२०
 विकर्णशुद्धच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । (४-१-११७) अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः,
 वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाज, शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेय, छागलिरन्यः । केचित्तु 'शुद्धा'
 इत्यावन्तं पठन्ति तेषा ढक्प्रत्युदाहरणम्, शौङ्गेय । ११२१ पीलाया वा । (४-१-११८)
 तन्नामिकाणं वाधित्या 'द्वयच' (सू ११२४) इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया
 अपत्यं पैल, पैलेयः । ११२२ ढक्चमण्डूकात् । (४-१-११९) चादण् । पक्षे
 इन् । माण्डूकेय, माण्डूक, माण्डूकि । ११२३ स्त्रीभ्यो ढक् । (४-१-१२०)
 स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः ढकस्यात् । वनेतेय । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिमादित्वात्सापल ।

आह—शुभ्रादित्यादिति । 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढकि रूपमित्यर्थः । कन्यायाः
 कनीन च । कनीनेति लुप्प्रथमाकम् । ढक् इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति विहित-
 स्तेत्यर्थः । कनीनादेशश्चेति । प्रकृतेरिति शेषः । भारते व्यास कर्णश्च कन्याया
 पुत्रौ इति प्रसिद्धम् । ननु कन्याया अप्रादुर्भूतयौवनत्वात् पुंसयोगाभावान् कथमप-
 त्यमवन् । इत्यत आह—अनूढाया इति । अलब्धविवाहाया इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये
 स्पष्टम् । विकर्ण । कत्मादिशब्दैस्तद्वंश्या विवसिता । विकर्णं, शुद्ध, छागल एभ्योऽण्
 स्थान्, वल्मवश्ये भरद्वाजवंश्ये अत्रिवश्ये चापत्ये इत्यर्थः । एतेन वत्सीना मूलपुरुष-
 त्वाद् विकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वामभव इति निरस्तम् । विकर्णादिभ्यो वात्स्यादिष्वेव ऋष्यण्
 इति नियमायं सूत्रम् । पीलाया वा । अपत्येऽणिनि शेषः । पीला नाम काचिन्मानुषो ।
 तन्नामिकाणामिति । वाग्रहणाभावे तु अनेनाणा नित्यमेव ढको वाच्यः स्यात् ।
 नच महाविभषया अण पाञ्चिकत्वात्तदभावे टण् भवत्येवेति वाच्यम्, महाविभाषया
 अपवादे निर्पिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तत इति ज्ञापनान् । अन्यथा शैव, शैबिरित्यादि-
 स्यात् । ढक् च मण्डूकात् । मण्डूको नाम ऋषिः । पक्ष इति । पूर्वसूत्राद्वा-
 ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । स्त्रीभ्यो ढक् । स्त्रीशब्देन टावाद्यः स्त्रीप्रत्ययादचानु-
 रधिका गृह्यन्ते, न त्वन्येऽपि स्त्रीवाचकाः, व्याख्यानादित्याह—स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य
 इति । विनता नाम गरुडमाता, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । प्रत्ययग्रहणं किम् ?

'अभिव्यक्त—' इत्यस्यानित्यनाया ज्ञानार्थ इति त्वन्ये । कन्यायाः । ननु कन्या
 द्यतयानि, तस्याश्चापत्यसम्भव एव नाम्नीत्याशङ्क्याह—अनूढाया इति ।
 अत्रिवाहिताया इत्यर्थः । विकर्ण । वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्ताना द्वन्द्वे 'यत्राश्च'
 'अत्रिशुभ्रकुत्स—' इति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य छृक् । न चात्र वत्मादीनामेव द्वन्द्वोऽ-
 म्ब्विति शङ्क्यम् । मूलभूताना तेषा विकर्णादीन् प्रत्यपत्यत्वाभावात्तन्ना व्याचष्टे—
 वात्स्य इत्यादि । 'युगपदधिकरणवचननाया बहुत्वमस्ति' इति शरद्वच्छुनम्—
 सू एवोक्तम् । पक्षे इति । पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । स्त्रीभ्यो ढक् ।
 बहुवचननिर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । ढगर्थनया शुभ्रादिषु विमातृशब्द-
 पाशात् । किं तु सभ्यधिकारोक्तटावादेर्ग्रहणम् । न तु विप्रकृतृक्रिस्तादेरित्याशयेनाह—
 स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति । तेन 'दरदोऽयं दारद' इत्यत्र ढक् न भवति ।

११२४ द्वयचः (४-१-१२१) द्वयचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण् । ११२५ इत्श्चानिञः । (४-१-१२२) इकारान्ताद् द्वयचोऽपत्ये ढक्स्यात्, न त्विनन्ताद् । दौलेयः । नैवेयः । आत्रेयः ११२६ शुभ्रादिभ्यश्च । (४-१-१२३) ढक्स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । ११२७ विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । (४-१-१२४) अपत्ये ढक् । वैकर्ण्यः । कौपीतकेयः । अन्यो वैकर्णः । कौपीतकिः । ११२८ भ्रुवो वुक्च । (४-१-१२५) चाड्ढक् । भ्रौवेयः । ११-९ प्रवाहणस्य हे । (७-३-२८) प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्या-

दरत् कश्चित्कत्वियः तस्यापत्यं स्त्री दरत् । 'द्वयञ्मगव-' इत्यण् । 'अतश्च' इति तस्य लुक् । तस्या अपत्यं दारदः । अत्र दरच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ढक् । ननु सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिः, सप्तत्या अपत्यं सापत्न इति कथम्, ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—वाह्वादित्वादित्यादि । सापत्नशब्दे पुंवत्त्वं नेति प्रागेवोक्तम् । द्वयचः । ननु 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—तन्नामिकेति । दात्तेय इति । दत्ता नाम काचिन्मानुषी, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ननु पृथाया अपत्यं पार्थ इति कथम्, तन्नामिकोऽपि वाधित्वा 'द्वयचः' इति ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—पार्थ इत्यत्रेति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये । इत्श्चानिञः । अस्त्रीप्रत्ययान्तार्थमिदम् । दुलिः निधिश्च कश्चित् । आत्रेय इति । अत्रिः प्रसिद्धः । परत्वादयमृष्यणमपि वाधत इति भावः । शुभ्रादिभ्यश्च । ढक् स्यादिति । शेषपूरणम् । इजाद्यपवादः । शुभ्रस्यापत्यमिति । अस्त्रीत्वा-दप्राप्तौ ढगिति भावः । विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । अपत्ये ढगिति । शेष-पूरणम् । काश्यप एवेति नियमार्थं शुभ्रादिभ्यः पृथक् पाठः । भ्रुवो वुक्च । चाड्ढगिति । भ्रूशब्दादपत्ये ढक् स्यात् प्रकृतेर्बुगागमश्च । वुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वादान्तावयवः । भ्रौवेय इति । भ्रूर्नाम काचित्, तस्या अपत्य-मिति विग्रहः । ढकि एयादेशे प्रकृतेर्बुकि आदिवृद्धिः । बुगभावे तु ऊकारस्य वृद्धौ

स्व्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाचीति ततोऽन्यार्थे 'द्वयञ्मगव-' इत्यणि तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकि दरच्छब्दस्य स्व्यर्थवाचित्वात् । 'ढक् च-' इति वर्तमाने पुनरिह ढग्रहणमणसम्बद्धस्य ढकां निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि 'चानुद्धृष्टं नोत्तरत्र' इति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञाप-नाय ढग्रहणमित्याहुः । तस्येदमिति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये । इत्श्च । इतः किम्, दाक्षिः । अनिञः किम्, दाक्षायणिः । द्वयचः किम्, उद्वेरेपत्यमौदवः । काशिकायां तु 'भरीचेर्मांरीचः' इत्युदाहृतम् । तदसत् । वाह्वादित्वेनेऽप्रवृत्तेः । न चास्य वाह्वादित्वमविवक्षितम्, 'भरीचिशब्दो वाह्वादेषु पठ्यते' इति मिदचोऽन्यात्परः इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् । आत्रेय इति । परत्वादयमृष्यणं वाधत इति भावः । शुभ्रादिभ्यश्च । चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थं इत्याहुः । मृकएडशब्दोऽत्र पठ्यते । मार्कण्डेयः । शुभ्र, मृकण्ड, अश्व, विमारु, विधवा,

चामादेरचा वृद्धि, पूर्वपदस्य तु वा ङे परे । प्रवाहणस्यान्त्य प्रवाहणेय, प्रवाहणेय । ११३० तत्प्रत्ययस्य च (७-३-२९) टप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्यात्तरपदस्यादेरचो वृद्धि पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्य । प्रानाहणेयि, प्रवाहणेयि । वाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण विकल्पेन वाचिनु न शक्यत इति सूत्रारम्भ । ११३१ 'कल्याण्यादीनामिन्' । (४-१-१२६) एषा-

धावादेशे भ्राज्य इति स्था । प्रवाहणस्य ङे । उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'तद्धितेष्वचामादे' इत्यत अचामादेरित्यनुवर्तते मृजवृद्धि इत्यतो वृद्धिरिति 'अथात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा' इत्यत पूर्वस्य वर्तते च । तदाह—प्रवाहणशाब्दस्येति । प्रवाहणेय, प्रवाहणेय इति । शुभ्रादित्वाद् ङकि पूर्वपदस्य पाणिनी आदिवृद्धि । उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपद आकारस्य वृद्धे षत्तु प्रवाहणयोभाय इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च-' इति पुत्रत्वप्रतिषेध एव । तत्प्रत्ययस्य च । पूर्वमूने यदनुवृत्त तस्मैवमिहाप्यनुवर्तते । तच्छब्देन टप्रत्यय परामृश्यते । तदाह—हप्रत्ययान्तस्येति । प्रवाहणेयि, प्रवाहणेयिरिति । शुभ्रादिङ्गतादिर् । ननु पूर्वमूनेणैव सिद्धत्वादिदं व्ययमित्यत आह—वाह्येति । टक्प्रत्ययान्ताद् बहिर्भूतो य इज् तन्निमित्ता 'तद्धितेष्वचामादे' इति नित्या आदिवृद्धि । ङाश्रयेणेति । ङप्रत्यय, परे विहितेनानि यावत् । तथात्रिषेण वृद्धिविकल्पेन पूर्वमूत्रविहितेन वाचिनु न शक्यते, भिन्ननिमित्तकत्वादिग्रथं । पूर्वमूने हि केवलढप्रत्ययान्ते टप्रत्यय परनिमित्तकनाश्रित्य प्रवृत्तम्, टङ्निमित्तानादिवृद्धि वाधत इति युक्तम्, न त्रिःप्रत्ययनिमित्तानामपि नित्यामादिवृद्धिम् । अनस्तस्या अपि वाचनायमिदं मन्त्रमित्ययम् । इदं वृद्धिनिमित्तमपि 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यथैव वक्तुं युक्तम् । कल्याण्यादीनामिन् ।

गाथा, प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणाऽयम् । तेन पाण्डेय इत्यादि सिद्धम् । इहास्तेषु इज् प्राप्त, विधवाशाब्दाश्चुद्रात्पणो ङक्, चतुष्पाञ्जानिवाचिषु ङक्, गाथात्पणो ङक् चान्तात्पणो भवन्ति, ङक्चिदौर्मन्त्रेण प्राप्त इति वाच्यम् । प्रवाहणस्य ङे । उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'अथात्परिमाण-' इत्यत 'पूर्वस्य तु वा' इति अनुवर्तते तदाह—उत्तरपदस्याचामादेरित्यादि । नित्यमुत्तरपदवृद्धे फलं तु 'प्रवाहणेयोभाय' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य-' इति पुत्रत्वप्रतिषेध । तत्प्रत्ययस्य च । 'प्रवाहणस्य' इत्यनुवर्तते, तच्छब्देन टप्रत्यय परामृश्यते तदाह—ढान्तस्येत्यादि । वाह्यतद्धितनिमित्तेति । टक्प्रत्ययान्ताद्बहिर्भूता य इज् तन्निमित्तस्येति । कल्याण्यादीनाम् । इत् परस्त्रीशब्दं पठ्यते । 'परस्य स्त्री परस्त्री' इति पश्वीममास । पारस्यैष्येय । परमार्थायामुत्पन्न इत्यर्थं । अनुगतिनादित्वाद्भुगपदवृद्धि । विदादिगणे तु 'परस्त्री परशु च' इति पठ्यते । प्रान्तात्पणो ङे । तत्र परा चामौ स्त्री चति वभंभारय । परस्त्रिया अन्त्य पारशव । प्राज्ञाणाच्छुद्राया

१ 'कल्याण्यादीनामिन् च' इति क, स पाठ । क्वचिदष्टाव्यायीपुस्तकपरिचकारा हस्यते, अथापि षट्पु कोमुद्यष्टान्तायोपुस्तकस्यैवैतानाद् व्याख्यातुद्विरव्याख्यानत्वान्, पूर्वमूने चकारदशनाच्चहोषेति ।

मिन्दादेशः स्यात्, ढक्व । काल्याणिनेयः, वान्वकिनेयः । ११३२ कुलटाया वा । (४-१-१२७) इनङ्मात्रं विकल्प्यते । ढक्नु नित्यः पूर्वणैव । कौलटिनेयः, कौलट्येः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः 'क्षुद्राम्यो वा' (सू ११३७) इति पक्षे ढक् । कौलटेरः । ११३३ ह्रद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । (७-३-१९) ह्रदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्भिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधाना सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । ११३४ चटकाया ऐरक् । (४-१-१२८) 'चटकादिति वाच्यम्'

इति ङङ्कार इत् । काल्याणिनेय इति । कल्याण्या अपत्यमिति विग्रहः । वान्वकिनेय इति । वन्वक्या अपत्यमिति विग्रहः । अत्र गणे स्त्रीप्रत्ययान्ता एव पठ्यन्ते, तेभ्यो ढक् सिद्ध एव । इनडेव तु विधीयते । कुलटाया वा इनङ्मात्रमिति । व्याख्यानादिति भावः । पूर्वणैवेति । 'क्षीम्यो ढक्' इत्यनेनेत्यर्थः । कुलानि गृहाणि अटतीति कुलटा । शकन्वादि-त्वात्पररूपम् । अत्रेति । 'कुलटाया वा' इति सूत्र इत्यर्थः । पक्षे ढगिति । ढगपि कदाचिद्भ्रूचतीत्यर्थः । कौलटेर इति । कुलटाया ढक् ङकारस्य एयादेशे 'लीपो व्योः-' इति यकारलोप इति भावः । ह्रद्भग । ह्रदाद्यन्त इति । ह्रत्, भग, सिन्धु एतदन्तेषु समासेष्वित्यर्थः । चकारादुत्तरपदस्थेत्यनुकृष्यते, तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । सौहार्द इति । अणि उभयपदादिवृद्धिः । ऋकारस्य तु आकारो रपरः । सौभागिनेय इति । कल्याण्यादित्वाद् ढकि इति उभयपदादिवृद्धिरिति भावः । एतत्प्रसङ्गादेव इदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम् । 'महते सौभगाय' इत्यत्र तु उद्गान्नादित्वाद्भावे अन् । उत्तरपदादिवृद्धयभावश्छान्दसः । सिन्धव इति । अन्धा इत्यर्थः । चटकाया ऐरक् । चटकाशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंलिङ्गात् स्यादित्यत आह—चटकादिति । सूत्रे चटकाया इत्यपनीय चटकादिति वाच्य-

तेनैवोढायामुत्पन्नः । सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परश्चादेशस्य 'स्थानिवद्भावात्पार-श्वेऽपि 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यम्, सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रमो-हात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनङ्गं ग्रहणम् । अन्येषां तूभयार्थम् । कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, वन्वकी, परस्त्रीत्यादि । कुलटाया वा । शकन्वादित्वात्पररूपमत एव निपातनाद्वा । सती भिक्षुक्यत्रेति । अत्र इनङ्विधौ । तथा चोक्तममरेण—'अथ वान्व-किनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेरः कौलट्यो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात्कौलट्योऽपि चात्मजः' इति । केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङा तृतीयं रूपं कौलटिनेय इतीच्छन्ति । पक्षे ढगिति । ढगपि पक्षे भवत्येवेति भावः । ह्रद्भग । 'पूर्वपदस्य च' इति चकारेण 'उत्तरपदस्य' इत्यनुकृष्यते तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । 'महते सौभगाय' इत्यत्र उद्गान्नादित्वाद्भावे चान्दसत्वान्तोत्तरपदवृद्धिरित्याशयः । चटकाया ऐरक् । 'चटकायाः' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह—चटकस्येति

(वा २६२४) लिङ्गविशिष्टपरिभाषया त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैर । 'त्रियामपत्ये ङुवत्तव्य' (वा २६२५) । तयोरेव स्वपत्यं चटका । अजादित्वाद्वाप् । ११३५ गोधाया ढक् । (४-१-१२९) गौधेर । शुभ्रादित्वात्स्वो ढक् । गौधेय । ११३६ आरगुदीचाम् । (४-१-१३०) गौधार । रवा सिद्ध आनारो-
 चारणमन्त्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडार । 'पण्डस्यापत्यं पाण्डार । ११३७
 लुद्राभ्यो वा । (४-१-१३१) अङ्गहीना शीलहीनाश्च क्षुद्रा, ताम्ब्यो वा ढक् । पण्ये ढक् ।
 काणेर, काणोय । दासेर, दामेय । ११३८ पितृष्वसुश्लष्णम् । (४-१-१३२) अणोऽपवादः ।
 पैतृष्वस्रोय । ११३९ ढकि लोप । (४-१-१३३) पितृष्वसुरत्यस्य लोपः स्याद्ढकि ।
 अत एव ज्ञापकाडढक् । पैतृष्वसेय । ११४० मातृष्वसुश्च । (४-१-१३४)

मित्यर्थः । तर्हि स्त्रीलिङ्गान् स्थापन आह—लिङ्गेति । स्त्रिया अपीति । स्त्रीलिङ्गादप्ये
 रगित्यर्थः । तयोरिति । चटकस्य चटकायाश्चेत्पथः । ननु चटकेति कथम्, जानित्वान्
 ङीप्रसङ्गादित्यत्र आह—अजादित्वादिति । गोधाया ढक् । गौधेर इति । गाधाया
 अपत्यमिति विग्रहः । ढकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपा व्यो—' इति यत्रापि, विद्वादादिवृद्धिरिति
 भावः । आरगुदीचाम् । गोधाया आरगवा स्यादित्यर्थः । अन्यत इति । आकारान्तादयद्
 अदन्तम्, तस्मादपि क्वचिद्विधानाथमित्यर्थः । जाडार इति । रग्विधौ आनारा न श्रूयेतति
 भावः । पण्डा नपुंसक, तस्यापत्यं धनजान्तादिना । लुद्राभ्यो वा । अङ्गहीना इति ।
 चक्षुरादिनिपिभावयवविक्रम इत्यर्थः । शीलहीना इति । मद्वृत्तहीना इत्यर्थः । पण्ये
 पुष्पसचारिष्य इति यावन् । 'अनियतपुस्वा अङ्गहीना वा क्षुद्रा' इति भाष्यम् ।
 पितृष्वसुश्लष्णम् । पैतृष्वस्रोय इति । पितृष्वसुरपत्यमिति विग्रहः । ढस्य ईयादेशे
 आदिवृद्धिः । मकारादकारस्य यण् । ढकि लोपः । पितृष्वसुरित्यनुवर्तते । अलोऽन्य
 परिभाषया अन्त्यस्य ङोपः । तत्राह—पितृष्वसुरन्त्यस्य लोप इति । ननु पितृष्व
 सुरस्ये ढक् एकं दुर्लभत्वात्तत्र तस्मिन् परे लोपविविक्तित्यत्र आह—अत एवेति ।
 शुभ्रादित्वाद् ङगित्यर्थे । पैतृष्वसेय इति । ढकि अन्यस्य ङकारस्य
 लोप आदिवृद्धिः । 'मातृष्वसुश्च' इति पत्रम् । मातृष्वसुश्च । चकाराच्छ्लष्ण

वाच्यमिति । एव च 'चटकार्दरक्' इत्येव साप्रदायिकं पाठ इति व्यामृद्वादिर्वा तत्र
 विराधादुपश्रया । तयोरेवेति । तत्र तावन्तात्तद्धितद्रुक्, 'दुत्तद्धितद्रुक्' इति टाग
 लुक् तानिःश्लेषाद्यपि वाभित्वा अजादित्वात्तद्विधानमिति भावः । गोधा । गौधेर इति ।
 ढस्य एयादेशे कृत् 'लोपो व्यो—' इति यत्रापि । आरगुदीचाम् । वचनादेव
 ढुट्पात्ता पयसि सिद्धे उदीचा ग्रहणं प्रजायम् । 'अरक्' इति न मूर्धनम् 'यस्येति
 च' इत्यकारलोपः 'गौधेर' इत्यनित्प्रसङ्गान् । अन्यत इति । अनारान्तात्तस्या-
 नुरायेन कृतश्चिदित्यर्थः । पण्डाम्येति । पण्डा नपुंसक, तस्यापत्यं तु ढकि मात्-

पितृस्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः, मातृष्वसेयः । ११४१ चतुष्पाद्भ्यो ढक् । (४-१-१३५) ११४२ ढे लोपोऽकद्र्वाः । (६-४-१४७) कद्रुभिन्नस्यो-
वर्णान्तस्य भस्य लोपः स्याद् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ।
११४३ गृष्ट्यादिभ्यश्च । (४-१-१३६) एभ्यो ढक् स्यात् । अण्डकोरपवादः । गाष्ट्यः ।
मित्रयोरपत्यम्, ऋष्यणि प्राप्ते ढक् । ११४४ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । (७-३-२)
एपां यकारादेरियादेशः स्याद् ब्रिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे
प्राप्ते । ११४५ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वाशिनेयवाशिनायनि-
भ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । (६-४-१७४) एतानि

ढकि लोपश्चानुकृष्यते । तदाह—पितृष्वसुर्यदुक्तमिति । चतुष्पाद्भ्यो ढक् ।
चतुष्पादः पशवः, तद्विशेषवाचिभ्यः अपत्येढनित्यर्थः । ढेलोपोऽकद्र्वाः । भस्ये-
त्यधिकृतम् 'ओर्गुणः' इत्यत ओरिति पष्ठथन्तेनानुवृत्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः ।
कद्रुभिन्नस्येति । 'अलोऽज्यस्य' इत्यन्यलोपः । ओर्गुणापवादः ।
कामण्डलेय इति । कमण्डलोरपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे आदिवृद्धौ उकारलोपः
ननु कमण्डलुशब्दवाच्यस्य जलपात्रस्याचेतनस्य कथमपत्ययोगः, तदाह—कमण्डलुशब्द-
श्चतुष्पाज्जातिविशेष इति । अत एव 'कमण्डलुपदे आदधीत' इति बह्वृचब्राह्मणं
संगच्छत इति भावः । गृष्ट्यादिभ्यश्च । अण्डकोरिति । गृष्टि, हलि, बलि, कुठि, अगस्ति,
मित्रयु—एते गृष्ट्यादयः । अत्र अन्त्योः ऋषित्वाद्वाण् प्राप्तः अन्येभ्यस्तु 'इत्श्चानिभः'
इति ढक् प्राप्त इति विवेकः । सक्त्प्रसूता मानुष्यादिरपि गृष्टिः, ननु गौरेव । ततश्च
'चतुष्पाद्भ्यः—' इत्यनेन न प्राप्तिः । केकयमित्रयु । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतस्तद्धित-
ग्रहणमनुवर्तते । 'अचोऽणिगिति' 'किति च' इत्यतोऽणिगिति, किति च, तदाह—एषामिति ।
आदेशे यकारादकार उच्चारणार्थः । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । 'जनपदशब्दान्—' इत्यब् ।
मैत्रेयिकया श्लाघते, मित्रयोर्भाव इत्यर्थे 'गोत्रचरणात्—' इति बुब् । प्रलयादागतं
प्रान्थेयम्, अण् अत्र सर्वत्र यादेरियादेश इत्युदाहरणानि । प्राप्त इति । मित्र-
योरपत्ये ढकि एयादेशे मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुणं वाचित्वा यु इत्यस्य इयादेशे
सति आद्युणे मैत्रेयेय इति प्राप्ते सतीत्यर्थः । दाण्डिनायन । एतानि निपा-

रिति । लुद्राभ्यः । अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । गृष्ट्यादि-
भ्यश्च । गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, कुद्रि, अगस्ति, मित्रयु । अण्डकोरपवाद
इति । इहान्त्ययोर्द्वयोर्ऋषित्वाद्वाण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु 'इत्श्चानिभः' इति
विवेकः । गाष्ट्य इति । सक्त्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोऽत्र न
'चतुष्पाद्भ्यः—' इत्यनेन ढक्सिद्धिः । केकय । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । 'जनपद-
शब्दात्त्रियादन्' । मैत्रेयिकया श्लाघ्यते । मित्रयुणा भावेनेत्यर्थः । 'गोत्रचरणा-
च्छ्लाघात्वाकार—' इति बुब् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते, लोके च 'ऋषिशब्दो
गोत्रमिति प्रसिद्धम्' इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्दोऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने

व्यन्त इति । दण्डिनो हस्तिनश्चापत्यं दाण्डिनायन, हास्तिनायनः । नडादित्वात्कृ । निपातिनाट्टिलोपो न । अयवंगा प्रोक्तो ग्रन्थ उपचारादथर्वा, तमधीते आयवंगिकः । वसन्तादित्वात् टकृ । निपातनात्र टिलोप । जिह्याशिनोऽपत्य जैह्याशिनेय । शुभ्रादित्वाद्इकृ । निपातनात्र टिलोप । वाशिनोऽपत्य वाशिनायनि । 'उदीचा वृद्धात्—' इति फिक् । निपातनात्र टिलोप । भ्रूणहन् धीवन् एतयोर्भवे व्यञ्, नकारस्य त्वारश्च निपात्यते । नच 'हनस्तोऽचिण्णलो' इत्यनेनैव त्वारः सिद्ध इति शङ्क्यम्, 'घातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति परिभाषाया 'हनस्त -' इति तत्त्वस्य घातुविहितप्रत्यये पर एव प्रवृत्तेः । इदमेव त्वारनिपातनमस्या परिभाषाया ज्ञापकमिति 'मृजेवृद्धि' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन वार्ध्ममित्यत्र तत्त्वं न । सरत्वा भवं सारवम् उदकम् । अणि यू इत्यस्य व इत्यादेशो निपात्यते । इश्वाकोरपत्यमैश्वाक । जनपदशब्दात्सात्रियादन् । उकारलोपो निपात्यते । बहुत्वे तु तद्राजत्वान्नुक् । इश्चत्विच । इश्चावुषु जनपदेषु भवोऽप्यैश्वाक । कोपघादन् । उकारलोपश्च । सूत्रे ऐश्वाक्त्वैश्च अजणन्तयोर्ग्रहणम् । बहुत्वे तद्राजत्वादन्नुक् अणस्तु नेति विशेषः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यः । मयटि शकाराद्यकारान्तर-बोलोपः । इति युलोप इति । मित्रयु एय इति स्थिते यु इत्यस्य लोपो निपातनादिनि भावः । मैत्रेयीति 'टिड्ढागन्—' इति डीप् । यस्कादिभ्यो गोत्रे । नदं सूत्रमपत्याधिकारस्यम्, किन्तु द्वैतीयकम् । अतो गोत्रशब्देन प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रमिह विवक्षितम्, 'अपत्याधिकारादथत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते' इति 'पुनिलुक्' 'धोपुंसाम्याम्—' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । 'प्यञ्जिपापं—' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवात्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजवर्गमनुवर्तते ।

वर्तते तदा बोध्यम्, अन्यथा 'मित्रयूनाम्' इति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् । प्रलयादागतं प्रालेयम् । इपादेशो वृद्धि न वापते 'अचामादेरचोवृद्धि' 'यादेरियादेशः' इति भिन्नविषयत्वात्, अङ्गं तूमयोविशेषणं न तु कार्यीति हरदत्तः । आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्वे । दाण्डिनायन । निपात्यन्त इति । दण्डिन, हस्तिन, आभ्या नडादिवात्कृ, निपातनाट्टिलोपामात्र । वसन्तादिषु 'अयवन्' इति पठ्यते । अयवंगा प्रोक्ता ग्रन्थ उपचारादथर्वा, तमधीते आयवंगिकः । शुभ्रादिषु 'जिह्याशिन' इति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्याशिनेयः । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचा वृद्धात्—' इति फिक् । भ्रूणहन्, धीवन्, अनयोः व्यञ्जि त्वारोऽन्तादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावो भ्रूणहृत्यम् । धैवत्यम् । 'हनस्तोऽचिण्णलो.' इत्यनेनैव हन्तेस्तत्वे सिद्धे त्वार-निपातनं ज्ञापयति 'घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति । तेन वार्ध्म-मित्यत्र तत्त्वं न । नन्वेवं 'प्रसृष्ट्याम्' इत्यादौ 'अनुदात्तस्य च—' इयम् दुर्वाट् स्यात् । अम्बिषौ घातोः स्वरूपग्रहणाभावात् । अत्राहु—'मृजेवृद्धि.' इति सूत्रस्य-भाष्यपर्यालोचनया 'घातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति ज्ञापनार्थं त्वार-निपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न बोधि दोष इति । सरवू इत्यस्याणि परे व्यादेवौ

निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयी । ११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे ।
 (२-४-६३) एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । मित्र-
 यवः । ११४७ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । (२-४-६५) एभ्यो
 गोत्रप्रत्ययस्य । लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्सा ।
 वसिष्ठाः । गौतमाः । अङ्गिरसः । ११४८ वह्वचइब्ः प्राच्यभरतेषु । (२-४-६६)
 वह्वचः परो य इद् प्राच्यगान्ने भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात् । पन्नागाराः युधिष्ठिराः ।
 ११४९ न गोपवनादिभ्यः । (२-४-६७) एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदा-
 द्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैशवाः । ११५० तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । (२-४-६८)
 एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक्स्याद् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च, 'तिकादिभ्यः फिन्'
 (सू ११७८) तस्य लुक्, तिककितवाः । ११५१ उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम-

तदाह—एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्येति । मित्रयव इति । मित्रयोरपत्यानि पुमांस इत्यर्थः ।
 गृष्ट्यादिढको लुकि आदिवृद्धेनिवृत्तिः । अत्रिभृगु । पूर्वसूत्राद्गोत्र इति, तत्र यदनुवृत्तं
 तच्च सर्वमिहानुवर्तते, तदाह—एभ्यो गोत्रेति । अत्रेः, भृगोः, कुत्सस्य, वसिष्ठस्य, गोत-
 मस्य, अङ्गिरसश्च अपत्यानि पुमांस इति विग्रहाः । तत्र अत्रेः 'इत्श्चानिजः' इति ढकोऽनेन
 लुक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यण इति बोध्यम् । लुकि आदिवृद्धेनिवृत्तिः । वह्वच इब्ः । प्राच्ये
 उदाहरति—पन्नागारा इति । पन्नागारस्यापत्यानीति विग्रहः । अत इभो लुक् । भरत-
 गोत्रे उदाहरति—युधिष्ठिरा इति । युधिष्ठिरस्यापत्यानीति विग्रहः । कुलक्षणं वाधित्वा
 बाह्वादिवाद् इब्, तस्य लुक् । अवहृत्वे तु यौधिष्ठिरिः । न गोपवनादिभ्यः । विदाद्यन्त-
 र्गणोऽयमिति । ततश्च अत्रः 'यवबोश्च' इति प्राप्तस्य लुङ् नेति भावः । तिककितव ।
 तैकायनयश्च कैतवायनयश्चेति । द्वन्द्वविग्रहप्रदर्शनम् । तिककितवा इति । द्वन्द्वे

निपात्यन्ते । नरत्वां भवं नारवनुदकम् । इक्ष्वाकुरपत्यं ऐक्ष्वाकः । 'जनपदशब्दा-
 त्त्रिणादम्' । उलोपां निपातनात् । इक्ष्वाकूपु जनपदेषु भवः 'कोपवादण्' ऐक्ष्वाकः ।
 अत्राप्युलोपो निपातनादेव । अवणन्तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठात् । बहुत्वे तु 'अव-
 स्तद्राजत्वान् लुक्' 'अणस्तु न' इति विशेषः । तथा च रघुः 'इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे'
 इति । मुरारिस्त्वाह । 'ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलत्त्वस्माकमद्याशिपः' इति ।
 हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयः । मयटि यादेल्लोपोऽत्र निपात्यन्ते । यस्कादिभ्यो ।
 अपत्याविकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह—अपत्यप्रत्ययस्येति ।
 'प्यक्षत्रियार्प-' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते, 'तद्राजस्य-' इति सूत्राद् 'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्'
 इति च, तदाह—लुक् स्यादित्यादि । तत्कृते इति किम्, प्रियवास्काः । बहुत्वे
 किम्, यास्कः । शिवाद्यण् । यस्क, लुह्य, द्रुह्य, कर्णाटक, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु,
 इत्यादि । अत्रि । गोत्रप्रत्ययस्येति । अत्रिशब्दात् 'इचश्चानिजः' इति ढक् ।
 इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति बोध्यम् । भरतगोत्रे उदाहरति—युधिष्ठिरा इति ।
 बहुत्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठिरिः । कुलक्षणं प्यं वाधित्वा बाह्वादिवादिब् ।

द्वन्द्वे । (२—४—६९) एस्या गानप्रत्ययस्य बहुस्व लुक्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । [औपकायनाथ लामकायनाथ, 'नडादिभ्य षक्' (सू ११०१), तस्य लुक्, उपकलमका, औपकायनलामकायना । भ्राष्ट्रकपिष्ठला, भ्राष्ट्रकपिष्ठलय । उपका, औपकायना । लमका, लामकायना ।] ११५० आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । (२—४—७०) एतयोरक्यवस्य गानप्रत्ययस्यागस्त्यवश्च बहुषु लुक्मान्, अकशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथामस्यम् अगस्ति कुण्डिनच्

इति सप्तमीनिदेशात् पदद्वयादपि फिजा लुक् । उपकादिभ्यो । चकारमध्याहृत्याह—द्वन्द्वे चेति । एव च अस्वरितवादेव पूर्वसूनाद् द्वन्द्वग्रहणानुवृत्तयैव सिद्धे अद्वन्द्वग्रहण स्पष्टार्थमेव । नच द्वन्द्वे नति निषेध एव किं न स्यादिति वाच्यम्, द्वन्द्वानामपि गणे पाठान् । तदेतत्सूचयन् द्वन्द्वमुदाहरति—भ्राष्ट्रकपिष्ठला इति । इजा वा लुक् । अद्वन्द्वे उदाहरति—लमका, लामकायना इति । अश्वादि-

विदाद्यन्तर्गोऽयमिति 'यन्जोश्च' इति लुग्न प्राप्नातीति भाव । तिक्रमित्वादिभ्यो । यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते, तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीनुत्तरपदानि, तथापि 'तिकादिभ्य' इत्युक्तं पूर्वपदेऽप्येव लुगाशङ्क्येत, इष्यत, तूत्तरपदेऽपि, अत 'निक्रितवादिभ्य' इत्युक्तम् तिक्रमित्वा इति । अन्यञ्जनादाहृतव्या—औपकायनाथ लामकायनाथ, 'नडादिभ्य षक्' तस्य लुक् । उपकलमका । भ्राष्ट्रक्यश्च कपिष्ठलयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् भ्राष्ट्रकपिष्ठला । कार्णाग्निनयश्च कार्णसुन्दरयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् कृष्णाग्नि कृष्णसुन्दरा इत्यादि । उपकादिभ्यो । अद्वन्द्वग्रहण 'द्वन्द्वे' इत्येतन्नाधिक्रियत इति स्फुटीकरणार्थम् । उपकादीना मध्य नया द्वन्द्वस्मिन्कितवादिषु पठ्यते 'उपकायना' इत्यादयस्तथा पूर्वेण नियमत्र लुक्, अद्वन्द्वे त्वन्त विकल्प इति ज्ञेयम् । भाष्ये 'भ्राष्ट्रकपिष्ठलय' इत्युदाहरणात्कितवादिष्वस्य पाठान्तरं इति वैयट । तत्रान् द्वन्द्वेषु विकल्प एव चित इयाशवेनेदाहरति—भ्राष्ट्रकपिष्ठला इत्यादि । तिक्रितवादिषु पठितानामननाद्वन्द्व एव विकल्प इयाशवेनादाहरति—लमका । लामकायना इति । एवमन्येषु उदाहर्तव्याः उपका औपकायना, भ्राष्ट्रका भ्राष्ट्रकायना इत्यादि । आगस्त्य । अगस्त्यशब्दाहृष्यण, कुण्डिनोऽशब्दात्तु गसाद्यम् । ननु कुण्डिनोऽशब्दस्य यत्र 'भस्मान्ते' इति पुत्रद्वारे 'नस्तद्धिते' इति टिलाप प्राप्नानि । न च 'मयागादिश्च' इति प्रकृतिभाव शङ्क्य, 'अणि' इति तत्रानुवर्तनान् । मैवम्, अस्मादेव गिणाननात् तस्याप्रकृते कौण्डिन्य मिष्यति चकारस्वनादात्तार्थे । मध्योदात्त कुण्डिनोऽशब्द । कुण्डमस्यस्या इति मत्वर्थोऽप्येतन्नादात्तवशादेशस्यापि कुण्डिनशब्दस्यान्तरम्यान्मध्योदात्तवान् । अकशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति । न च प्रत्ययान्तिगिष्टसादशमात्र विधीयता किं कुण्डिनानेति वाच्यम्,

१ वधनीयुत पाठा वाच्यमनारमाया न व्याख्यात, अयापि पुस्तकात्तर सवादाय घृत् । २ नाय मूत्रांठा वालमनरमाममत । कौमुदीपुस्तकान्तरस्यपि क्वचिन्न दृश्यते । क्वचिच्च 'उपका, औपका, लमका, लामका' इत्येव दृश्यते ।

एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः । ११५३ राजश्वशुराद्यात् । (४—४—१३७)
 'राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्' (वा २६२७) । ११५४ ये चाभावकर्मणोः ।
 (६—४—१६८) यादौ तद्धिते परेऽप्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः स्वशुभ्यः ।
 जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः । ११५५ अन् । (६—४—१६७) अणि अन् प्रकृत्या
 स्यान् । इति टिलोपो न । अभावकर्मणाः किम्—राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । ११५६
 संयोगादिश्च । (६—४—१६६) इन् प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ।
 ११५७ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । (६—४—१७०) मपूर्वोऽन् प्रकृत्या
 न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम्—सौत्वन्ः । अपत्ये किम्—चर्मणा
 परिवृत्तरचर्मणा रयः । अवर्मणः किम्—चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । 'वा हित-

फत्रो लुग्विकल्पः । उपका औपकायना इत्याद्यप्युदाहार्यम् । आगस्त्य । अगस्तयः ।
 कुण्डिना इति । अगस्त्यशब्दादप्यणो लुक् । प्रकृतेरगस्त्यादेशः । कौण्डिन्यशब्दो गणादिय-
 वन्तः । बहुत्वं यत्रो लुक् । प्रकृतेः कुण्डिनादेशश्च । 'यस्कादियो गोत्रे' इत्यारभ्य 'आगस्त्य-
 कौण्डिन्ययोः—' इत्यन्त द्वैतीधीकम् । अयं प्रकृतं चानुर्थिकम् । राजश्वशुराद्यात् । राजन्वा-
 द्वात् श्वशुरशब्दाच्चापत्ये यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । क्रमेण अणिलोरपवादः । राज्ञो जातावेवेति ।
 जातिः समुदायवाच्या चेदित्यर्थः । ये चाभावकर्मणोः । 'अन्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ।
 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति । अङ्गाधिकारलव्वप्रत्ययो वकारेण विशिष्यते । तदादिविधिः ।
 तदाह—यादाविति । राजन्य इति । क्षत्त्रियात् क्षत्त्रियायां स्वभार्यायामुत्पन्नो
 राजन्य इति धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यत्प्रत्यये प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शूद्रादा-
 विति । क्षत्त्रियात् शूद्रायां वा तदन्यस्यां वा अनूढायाम् उत्पन्न इत्यर्थः । राजन्
 इति । अणि रूपम् । तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते । अन् । 'इत्पत्यनपत्ये'
 इत्यतः अणीत्यनुवर्तते, 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च, तदाह—अणीति ।
 राज्यमिति । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ् । टिलोपः । संयोगादिश्च ।
 इन् प्रकृत्येति । 'इत्पत्यनपत्ये' इत्यतः 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति
 भावः । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिण इति । 'इत्पत्यनपत्ये' इत्यत्रानपत्ये इति
 पर्युदासादप्राप्तिः । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । भाद्रसाम इति । भद्रसाम्नो
 ऽपत्यमिति विग्रहः । अणि टिलोपः । अनो मपूर्वत्वान्न प्रकृतिभावः । सौत्वन् इति ।
 सुत्वनोऽपत्यमिति विग्रहः । मपूर्वत्वाभावात्प्रकृतिभावः । चर्मण इति । 'परिवृतो

अगस्तीयाश्छात्रा इत्यनापत्तेः लुकि हि सति 'गोत्रेऽङ्गुगचि' इति लुकि प्रतिपिद्धे
 वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु वृद्धत्वावगमे शैपिकोऽणेश्च
 स्यात् । कौण्डिनाश्छात्रा इति तूभयथापि सिद्धयत्येव । छापवादस्य 'कण्वादिभ्यो
 गोत्रे' इत्यण्प्रत्ययस्य प्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् । राजश्वशुराद्यात् । क्रमेणाणिलो-
 रपवादः । जातावेवेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः । प्रत्ययस्त्वपत्ये
 एव । एवं च पङ्कजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः । अन् टिलोपो नेति । 'नस्तद्धिते'

नाम्न इति वाच्यम् (वा ४२१५) । हितनाम्नोऽप्य हैतनाम, हैतनामन ।
 ११५८ ब्राह्मो जातौ । (६-४-१७१) योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म
 इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि । ब्राह्म हवि । ततो जातौ । अपये जातावणि
 ब्राह्मणटिलोपो न स्यात् । ब्राह्मणपत्य ब्राह्मण । अपत्ये विम्—ब्राह्मी औपधि ।
 ११५९ औक्षमनपत्ये । (६-४-१७३) अणि टिलोपो निपात्यते । औक्ष
 पदम् । अनपत्ये विम्—उक्षणाऽप्यमौक्षण । ११६० पपूर्वहन्धृतराज्ञामणि

रय' इत्यणि टिलाप । अण आपत्यत्वाभावात्प्रकृतिभाव । वा हितनाम्न इति । 'न
 मपूर्वं' इति प्रतिषेध इति शेष । ब्राह्मो जातौ । ब्रह्मशब्दादपत्य अणि 'न मपूर्वोऽपत्ये-'
 इति प्रकृतिभावनियेधा जातावदत्यर्थं फर्त्ति । तथा सति ब्राह्मणोऽप्य ब्राह्मण इति जाति-
 विरोधे न सिद्ध्येत्, 'न मपूर्वं-' इति प्रकृतिभावनियेधे सति 'नस्तद्धिते' इति टिलापस्य
 दुर्गारत्वात् । किंच ब्रह्मा देवता अस्य ब्राह्म हविरिति न सिद्ध्येत्, 'न मपूर्वं-' इति
 प्रकृतिभावनियेधस्य जातावेकति नियमितत्वन 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलापानभवात्,
 अत आह—योगविभाग इति । 'ब्राह्म' इत्येक सूत्रम् । तत्र 'इन्प्यनरथ' इत्यत
 अनपत्येऽणीत्यनुवर्तते, तदाह—ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणीति । तथा च ब्रह्म-
 शब्दादनपत्येऽणि अनिति प्रकृतिभावनिवृत्तेऽट्टिलोप फलित इति मत्वादाहरति—ब्राह्म
 हविरिति । ब्रह्मा देवता अस्तीति विग्रह । 'सास्य देवता' इत्यण । ततो जाताविति ।
 ततो ब्राह्म इति सूत्रानुपयोगेव 'जातौ इति सूत्र कर्तव्यमित्यर्थः । इह 'न मपूर्वोऽपत्ये-'
 'ज्वर्मण' इति सूत्रादपत्य इति 'प्रकृत्यैवाक्' इत्यत्र प्रकृत्येति चावर्तते, तदाह—
 अपत्ये जाताविति । ब्राह्मण इति । ब्रह्मण सकशात्सजातीयाया भार्या-
 यामुदात्त इत्यथ । योगविभागस्वर्य भाष्ये स्पष्ट । औक्षम् । शेषपूरणेन सूत्र
 व्याचष्टे—अणि टिलोपो निपात्यत इति । 'अन्' इति प्रकृतिभावात्प्रवाद

इति प्राप्तटिलोपो नैवय । ब्राह्मो जातौ । योगविभागोऽप्रेति । एकयागत्वे त्वारम्भ-
 सामर्थ्यादनपये जातौ 'ब्राह्मी' इत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिद्ध्येत् । 'अन्'
 इति प्रकृतिभासस्य 'न मपूर्वोऽपत्ये-' इति निषेधाट्टिलोपस्य दुवारत्वान् । किंच जानौ
 ब्राह्मणमित्यादि न सिद्ध्येत्, 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य दुवारत्वादिनि भाव । ब्राह्म इति ।
 इह 'अपये' इति न सम्बन्धने । अन्यथा निपातनमिद व्यर्थं स्यात् 'न मपूर्वं-' इति प्रकृति-
 भावनियेधाट्टिलापमिद्धेरित्याशयेनाह—अनपत्येऽणीति । ब्राह्ममिति । 'ब्राह्मा मुहूर्त-'
 ब्राह्म स्थालीपाक्' इत्याद्यमुदाहरणम् । नन्वमपि ब्राह्मणा न सिद्ध्यति 'न मपूर्वं-' इति
 प्रकृतिभावनियेधादपत्येऽणि 'नस्तद्धिते' इति टिगपप्रवृत्तेरत आह—जाताविति । इह
 मपूर्वहन्धृत्या 'अपये' इत्यनुवर्तते, 'न' इति च तदादाह—अपत्ये जातावि-
 त्यादिना । अयमर्थार्थ—'अपये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिगपा न भवति' इति ।
 क्वचिदिह 'अजातौ' इति द्वित्वा 'जानो न भवति' इति व्याचक्षते । तस्मिन्स्तु व्याख्याने

(६—४—१३५) पपूर्वा योजन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्षणः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । घृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराजः । पपूर्वं इति किम्—साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम्—ताक्षण्यः । ११६१ क्षत्राद्धः । (४—४—१३८) क्षत्रित्रयः । जातौ इत्येव, क्षात्रिरन्यः । ११६२ कुलात्खः । (४—४—१३९) कुलीनः । तदन्तादपि, उत्तरसूत्रे अपूर्वपदाद् इति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः । ११६३ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ । (४—४—१४०) कुलाद् इत्येव । पक्षे खः । कुल्यः, कौल्यकः, कुलीनः । पदग्रहणं किम्—वहुकुल्यः, बाहुकुल्यकः, बहुकुलीनः । ११६४ महाकुलादञ्खञौ । (४—४—१४१) अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः । ११६५ दुष्कुलाड्ढक् । (४—१—१४२) पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुल्यः, दुष्कुलीनः । ११६६ स्वमुश्लः । (४—१—१४३) स्वस्त्रीयः । ११६७ भ्रातु-

इति भावः । औक्षमिति । टिलोपे रूपम् । औक्षण इति । अपत्येऽणि टिलोपाभावे अल्लोप इति भावः । ननु प्रकृतिभावादल्लोपो न स्यादत आह—पपूर्वहन् । 'अल्लोपोऽन' इत्यनुवर्तते । भस्येत्पथिकृतम् । तदाह—पपूर्वं इति । ताक्ष्ण इति । 'तक्ष्णाऽण उपसंख्यानम्' इति कारिलक्षणस्यापवादाऽण् । ताक्ष्ण्य इति । 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ष्यः । क्षत्राद्धः । अपत्ये इति शेषः । क्षत्रित्रय इति । षस्य इयादेशे 'भस्येति च' इत्यकारलोपः । क्षात्रिरन्य इति । क्षत्राच्छूद्रादाबुत्पन्न इत्यर्थः । कुलात्खः । अपत्ये इति शेषः । कुलीन इति—'खेस्व' ईनादेशः । ननु 'समाप्तप्रत्ययविधौ—' इति तदन्तविधिविनिषेधाद् आढ्यकुलीन इति कथमित्यत आह—तदन्तादपीति । आढ्यकुलीन इति । आढ्यकुलशब्दात्कर्मधारयात्खः । कुल आढ्यत्वप्रतीतिरत्र फलम् । कुलीनशब्देन कर्मधारये तु तदप्रतीतिरिति भेदः । अपूर्वपदादन्यतरस्याम् । कुलादित्येवेति । पूर्वपदरहितात् कुलादपत्ये यड्ढकञौ वा स्त इत्यर्थः । पक्षे ख इति । यड्ढकञोरभावपक्षे इत्यर्थः । बहुकुल्य इति । 'विभाषा सुपः—' इति वट्प्रत्यया न पदम् । अतः पूर्वपदरहितात् यड्ढकञ्जां भवत्येवेत्यर्थः । महाकुलादञ्खञौ । अनुवर्तते इति । अन्यथा महाविभाषाधिकारे अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेः 'पीलाया वा' इत्यत्रोक्तत्वात्पूर्व-

'न' इति नानुवर्तनीयम् । जातौ किम्, ब्राह्मो नारदः । ताक्ष्ण इति शिवादित्वात्, 'तस्येदेष' इति वाण् । ताक्ष्ण्य इति । कारिलक्षणा ष्यः । कुलात्खः । केवलान्तकुलशब्दाद् 'अपूर्वपदात्—' इत्यादिना दिशेपविहिताभ्यामपि । यड्ढकञ्भ्या खो न वाच्यते, तद्विधिवन्यतरस्याग्रहणादित्याशयेनाह—कुलीन इति । लिङ्गादिति । अन्यथा 'ग्रहणवता—' इति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । आढ्यकुलीन इति । आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति स्वरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः । बहुकुल्य इति । 'विभाषा सुपः—' इति वट्प्रत्यया न पदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं भवत्येवेति भावः । ट्यन्यादिति । भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुः तदा भ्रातृशब्दाद् व्यन्नेव

व्यञ्च । (४-१-१४४) चाच्छ । अणाऽणवाद । भ्रातृव्य, भ्रात्रोप ।
 ११६८ व्यन्मपत्ने । (४-१-१४५) भ्रानुर्व्यन् स्यादपत्ये, प्रवृत्तिप्रत्ययसमु-
 दायेन गत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्य शत्रु । 'पाप्मना भ्रातृव्येण इति तूपचारात् ।
 ११६९ रेवत्यादिभ्यष्टक । (४-१-१४६) (१७०) ठस्येक । (७-३-५०)
 अङ्गात्परस्य ठन्वेकादेश म्यात् । रेवतिक । ११७१ गोत्रस्त्रिया कुत्सने
 ण च । (४-१-१४७) गात्र या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाणाठनौ स्त कुमा
 याम । सामर्थ्याच्चूनि । गार्ग्या अपत्य गग गागनो वा जाम । 'भस्या'

सूत्रात् खान स्यादिति भाव । तदाह—पत्ने स इति । तथा सति आन्वित्तिर्निति
 भाव । टुष्कुलाडडक । पूर्वपदिति । अयनरस्याग्रहणानवृत्तेरिति भाव । स्वमदत् ।
 अपत्य इति शेष । स्वस्त्रीय इति । हस्य ईयादेश, ऋकारस्य यण । भ्रानुर्व्यञ्च ।
 त्वार 'त्स्वरितम् इति स्वगद्य इति वाच्यम् । व्यन सप ने । अपत्य इति । प्रत्य-
 यनापयमच्यते । भ्रातृशब्दायस्तु न विवक्षित । तथा च 'भ्रातृशब्देत्तरत्वे व्यन्मत्' इत्यर्थे
 शत्रु इति भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति क्यम्, पाप्मनाऽपत्यत्रानावा
 दित्यत आह—पाप्मना भ्रातृव्येण इति तूपचारादिति । हिमकत्वगुणयागाल्ला णिन
 इयय । रेवत्यादिभ्यष्टक । अपत्य इति शेष । ठगात्रपवाद । ठस्येक ।
 अङ्गस्येयधिकृत पञ्चम्या णिपरिणम्यते । तदाह—अङ्गात्परस्य ठस्येति । ठकारस्ये
 त्यर्थ । रेवतिक इति । रव्या अपयमिति निग्रह । ठकि कनार इत्, अनार
 उच्चारणाय । ठकारस्य ट्ठ अदन्त आदेश । अङ्गात्किम् ? कमठ इत्यत्र ठकारस्य
 न भवति । अत्र भाष्ये अङ्गमत्रघिठस्येति व्याख्यान कमठ इत्यत्र सुप प्रति कमठ-
 शब्दस्याङ्ग वातनीयस्य इमादगमागङ्ग्य अङ्गसगतिमित्त यष्टकस्तम्येका भवति,
 ताह्यास्व ठकार प्रत्यय एव भवति, नचेह ठकार प्रत्यय इति समाहितम् । तदच
 ठकि अनार उच्चारणाय, ठकार एव प्रत्यय इति पिनायत । 'ठस्येति मयातग्रहणम्
 इत्यपि भाष्ये स्थितम् । अन्मन्मणे ठकि अकार उच्चारणार्थो न भवति, सघान एव
 प्रत्यय, इवात्से अनार उच्चारणार्थे एकत्यम् । गोत्रस्त्रिया । ण इति लुप्तप्रथमा-
 चन । चान् ठगनुवृष्यत । तदाह—गोत्र या स्त्री इत्यादिना । सामर्थ्यादिति ।
 'एका गात्रे इति नियमादिति भाव, गार्ग्या अपत्यमिति । गगस्य गात्रापत्यं स्त्री

स्यात् । न तु व्यञ्चो इयर्थ । समुदायेनेति । तद्धितप्रत्ययान् शत्रुस्तेऽप्ये
 वाच्य इयर्थ । यत्तु वृत्तिवृत्तानम् 'अपयार्थोऽत्र नास्वेव' इति, तदुपपन्न नाप्य-
 विरापादिति मतमि निरायाह—पाप्मनेति । श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गति
 वदति—उपचारादिति । 'अत्रौ पङ्क पुमान्पाप्मा पाप किन्त्रियमत्मपन' इत्यमर ।
 न हि पाप भ्रानुरस्य भवतीयता भाक् एवाप प्रयाग इति भाव । रेवत्या ।
 रवती, अश्वपानी, मणिपानी, द्वारपानी, इत्यादि । ठस्येक । 'अङ्गस्य' इत्यनुपनना-
 दाह—अङ्गात्परस्येति । 'अङ्गात्' इति ठकारविशेषणादठवृत्तारस्य न भवति ।
 कमठ । गोत्रस्त्रिया । णित्व तु 'श्रुचुकायया अपत्य ग्लौचुकायना जाम'

तद्धिते' इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्ठकौ । 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपः । 'आपत्यस्य—' (सू १०८२) इति यलोपः । ११७२ वृद्धाट्क् सौवीरेषु बहुलम् । (४—१—१४८) सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राच्चूनि बहुलं ठक्स्यात्कुत्सायाम् । भागवित्तेः, भागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः । ११७३ फेऽछ् च । (४—१—१४९) फिन्नन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् कुत्सने गम्ये । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः, तिकादित्वात्किञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम्—यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणा 'ण्यक्षत्रिय—' (सू १२७६) इति लुक् । सौवीर इति किम्—तैकायनिः । ११७४ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञ्चौ । (४—१—१५०) सौवीरेषु । नेह यथामंख्यम्, अल्पाच्छतरस्य परनिपाताल्लिङ्गाद् इति वृत्तिकारः । भाष्ये तु

गार्गी । 'गर्गादिभ्यः—' इति यडा । 'यञश्च' इति डीप् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'हलस्तद्धितस्य' इति एकारलोपः । गार्ग्या अपत्यं युवेति विग्रहः । पितुरविज्ञाने मात्रा व्यपदेशः कुत्सनम् । यद्यपि णप्रत्यये ठक् एकादेशे च 'यस्येति च' इति लोपे गार्गो गार्गिक इति सिध्यति । तथापि वस्तुस्थितिमाह—पुंवद्भावादिति । 'भस्याडे—' इति पुंवत्त्वे सति डीपो निवृत्तौ भूतपूर्वगत्या स्त्रीवाचकत्वमादाय गार्ग्यशब्दाण्ठकावित्यर्थः । नच 'वृद्धिनिमित्तस्य च—' इति पुंवत्त्वनिषेधः शङ्क्यः, सौत्रस्यैवायं निषेधो न तु 'भस्याडे—' इति वार्तिकस्येत्युक्तत्वात् । 'भस्याटे—' इत्यस्य तद्धिते विवक्षिते प्रवृत्तिमभ्युपगम्य गार्ग्यशब्दादित्यवनुम् । तच्च समूहाधिकारे 'भित्तादिभ्यांऽण्' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । त्रियाः किम् ? औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । प्रकरणादिगम्या कुत्सा । गोत्रेति किम् ? करिकेयः । णस्य णित्त्वं तु ग्लुडुकायन्या अपत्यं युवा ग्लोडुकायन इत्यत्र वृद्धयर्थम् । वृद्धाट्कसौवीरेषु । पूर्वमत्राद्गोत्रेत्येकदेशोऽनुवर्तते । सौवीरेऽपि प्रकृतिविशेषणम् । तदाह—वृद्धादिति । 'वृद्धिर्यस्याचामादिः—' इति वृद्ध-संज्ञकादित्यर्थः । ठग्रहणं णस्य अनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । भागवित्तेरिति । भगवित्तस्य सौवीरं गोत्रापत्यं भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवेत्यर्थे ठकि इकादेशे भागवित्तिक इति रूपमित्यर्थः । पक्षे फगिति । 'यञञोश्च' इत्यनेनेति शेषः । फेऽछ् च । छेति छुप्तप्रथमाकम् । यमुन्दस्येति । यमुन्दो नाम सुवीरदेशे कश्चित् । यामुन्दायनिरिति । यामुन्दायनेरपत्यं युवेत्यर्थे कुत्सना-भावात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'ण्यक्षत्रियार्णव—' इति तस्य लुगित्यर्थः । तैकाय-निरिति । तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे असौवीरत्वात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'ण्यक्ष-त्रिय—' इति तस्य लुगिति भावः । फाण्टाहृति । सौवीरेऽपि । शेषपरणमिदम् ।

इत्यत्र फिन्नन्ताण्णे वृद्धयर्थमिति बोध्यम् । सामर्थ्याच्च नोति । 'गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न' इत्युक्तत्वादिति भावः । गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात् कुत्सा । गोत्रेति किम्, कारिकेयो जाल्मः । त्रियाः किम्, औपगवस्यापत्यम् औपगविर्जाल्मः । कुत्सनेति किम्, गार्ग्यो माणवकः । फाण्टाहृति । 'कुत्सने' इति निवृत्तम् । वृत्तिमते णित्त्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नु-

‘ययामह्यमेव’ इति स्थितम् । फण्णाहृत, फण्णाहृतायति । मैमत, मैमतायति । ११७५ कुर्वादिभ्यो ण्य । (४—१—१५१) अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणा । वावदूक्या । ‘मघ्नान् क्षत्रिये’ (ग सू ७५) । साम्राज्य । साम्राजाज्य । ११७६ सेनान्तलज्जकारिभ्यश्च । (४—१—१५२) एभ्यो ण्य । एति सज्ञायाम्—(सू १०२३) इति सस्य ष । हारिपेष्य । लक्षण्य । कारि शिल्पो, तस्मान् तान्नुवाय्य । कौम्भकार्यं । नापित्य । ११७७ उदीचामिञ् । (४—१—१५३) हारिपेणि । लक्षणि । तान्नुवायि । कौम्भकारि ।

सौवीरगात्रादिव्यर्थ । फण्णाहृतस्य गान्नापत्य फण्णाहृति, अत इत् । तस्यान्त्य युवति विग्रह । मैमत इति । मिमन्म्यापत्यमिति विग्रह । मिमतसब्दे सोरीर-गात्रादिति न भवत्यन्ते, चारणनाद्गान्नापत्याभावाच्चेति भाव । कुर्वादिभ्यो ण्य । अपत्ये इति । अप्पूरणमिदम् । सौवीरश्चरति निवृत्तम् । कौरव्या ब्राह्मणा इति । कुष्णाम कश्चिद् ब्राह्मण । तस्यास्त्वानानि विग्रह । ण्यप्र पदे आगुणे श्रवादेश, आदिबद्धि यस्तु ‘कुरुनादिभ्या ष्य’ इति ष्या वक्ष्यते, तस्य तद्देशत्वाद् वज्रपु टुति कुरुन् शक्तिर्या इति भवति । एतत्सूचनार्थमेव बह्वाचन ब्राह्मणा इति विशेष्यत्वाद्वाहृतम् । वावदूक्या इति । वावदूकस्यापत्यमिति विग्रह । सम्राज क्षत्रिय इति । कुर्वादिगणमूत्रम् । अपत्य इति शेष । क्षत्रिय एवेति नियमार्थ-मिदम् । सम्राजोऽन्य इति । सम्राज शूद्रादौ उत्पन्न इत्यर्थ । सेनान्त । ण्य इति । नेनान्तलक्षणकारिभ्य इत्यर्थ । अकुवादिवाङ्मनम् । हारिपेण इति । हारिपेणा नाम कश्चित् । ‘एति सज्ञायाम्—’ इतिपत्यम्, तस्यामिद्वत्त्वात्तन्त्वा ण्य । लक्षण्य इति । लक्षणमस्यास्नाति लक्षण, अज्ञान्यच्, तदज्ञान्यमिति विग्रह । कारिपद व्याचष्ट—कारि शिल्पीति । तस्मादिति । कारिरेफ-वाचना ष्य मनोव्ययं । तान्नुवाय्य इति । तान्नुवायम्यापत्यमिति विग्रह ।

दाहरति—मैमत इति । न च भाष्यमन्तपि ‘फण्णाहृताभ्यां’ इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य— इति पुत्रद्वारनिवृत्तिणित्त्वपरमस्तीति वाच्यम्, ‘अत्रियान्’ इति युवस्यानिपेयाद् गान्नापत्या-मद्भावाद् ‘एवा गात्रे’ इति नियमादिप्रन्तान्नाहृतिशब्दाद् प्रन्ताप्यप्रत्ययस्याभावात्फण्णा-हृतागन्धर्वैवामत्त्वादिति भाव । कुर्वादिभ्यो । ‘सोरीरेषु’ इत्यपि निवृत्तम् । कौरव्या ब्राह्मणा इति । यत्तु ‘कुरुनादिभ्या ष्य’ इति वक्ष्यति तस्य तद्देशत्वाद् वज्रपु टुपि ‘कुरुव’ क्षत्रिय्या’ इति भवति, न तु ‘कौरव्या’ इति भाव । वावदूक्या इति । वदर्यन्तादूक्य-प्रत्यय । स चात्र गण निमान्नादिवाटु । कुरु, गग, वावदूक । सम्राज क्षत्रिय इति । सम्राजशब्दाद् ण्य इत्यर्थ । वामरथस्य कण्वादिस्वरवर्जम् । यत्रत्य्य काण्शत्रस्य यत्राय तन् ष्यप्रत्ययान्तस्य वामरथशब्दस्य म्नात्, आद्युदात्त रि—त्यर्थ । गृह्य ‘यत्रशत्रव’ इति टुक् । वामरथाश्टाभा । ‘कण्वादिभ्या गात्रे’ इति छान्नादाण् । वामरथी । वामरथ्यायनी स्त्री । ‘यत्रश्च’ । ‘प्राचा ष् तद्धित’ इति ङीप्त्वा । वामरथानि मद्भावाद्गणानि ‘मद्भावाद्गणेषु’ इति छान्नादाण् । मत्तद्कार,

नापितात्तु परत्वात्किञ्चैव । नापितायनिः । 'तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्' (वा २५४०) 'षपूर्वं-'
 (सू ११६०) इत्यनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः पक्षे ताक्ष्ण्यः । ११७८ तिकादिभ्यःफिञ् ।
 (४-१-१५४) तैकायनिः । ११७६ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च । (४-१-१५५)
 अपत्यं फिञ् । इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेकायमिव्यते । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं
 निपात्यते । कोसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः 'छागवृषयोरपि'
 (वा २६४३) । छाग्यायनिः । वाष्यायणिः । ११८० अणो द्व्यचः । (४-१-१५६)
 अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । कार्त्रायणिः । अण इति किम्-दाक्षायणः । द्व्यचः किम्-
 औपगविः । ['त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः' (वा ५०५०) । त्यादायनिः, त्यादः] ।

कौम्भकार्य इति । कुम्भकारस्यापत्यमिति विग्रहः । नापित्य इति । नापितस्यापत्य-
 मिति विग्रहः । उदीचामिञ् । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इव स्यादुदीचां मते इत्यर्थः ।
 नापितात्तु परत्वात् फिञ् वेति । उदीचां वृद्धादित्यनेनेति शेषः । तक्ष्णोऽण उप-
 संख्यानमिति । उदीचां मत इति शेषः । ताक्ष्ण इति । अणि प्रकृतिभावान्न टिलोपः ।
 अल्लोपस्तु 'पपूर्वंहन्-' इति वचनाद्भवति । पक्षे ताक्ष्ण्य इति । प्राचां मते कारित्व-
 लक्षणो ष्य इत्यर्थः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तिकादिभ्यः
 फिञ् । इजोऽपवादः । तैकायनिरिति । फिञि आयन्नादेशः । कौसल्य । परयप्रकृते-
 रेवेति । कोशलकर्मार्याभ्यां फिञ्, तस्य युट् चेत्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमेतत् । छागवृषयोरपीति ।
 फिञ् तस्य युट् चेति वक्तव्यमित्यर्थः । अणो द्व्यचः । अपत्ये फिञिति । शेषपूरण-
 मिदम् । द्व्यचः अण्प्रत्यान्तादपत्ये फिञित्यर्थः । कार्त्रायणिरिति । कर्तुश्छात्रः कार्त्रः,
 'तस्येदम्' इत्यण् । कार्त्रस्यापत्यं कार्यायणिः । फिञि आयन्नादेशे णत्वम् ।
 दाक्षायण इति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः । अत इन् । दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः ।
 'यनिजोश्च' इति फक् अणन्तत्वाभावान्न फिञिति भावः । औपगविरिति ।

वलभीकार, बुद्धिकार, इत्यादि । हारिषेण्य इति । 'एतिसंज्ञायाम्—' इति षत्वस्यासिद्ध-
 त्वात्सेनान्तोऽयम् । ताक्ष्ण इति । उदीचामिजोपवादोऽयमण् । अस्मादुपसंख्यानाच्छि-
 वादिषु तक्ष्णशब्दपाठोऽज्ञाप इति गम्यते । वृत्तिकारस्तु—तक्ष्णशब्दं शिवादिषु पठित्वा
 'कारिलक्षणमुदीचामिजमयमण् वाचते, ष्यस्य तु वाधो नेष्यते' इत्याह । तदनुरोधेनास्मा-
 भिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेषाभावात् । कौसल्य परमप्रकृतेरेवायमिति ।
 यदि तु 'वृद्धेऽकोसला-' इति व्यङ्गान्तात्कोसलशब्दात् कारिलक्षण्यन्तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः
 स्यात्, तदा युन्येव प्रसज्येतेति भावः । छागोति । द्युशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत् । फिञ्-
 प्रकरणे 'द्युकोसलकर्मारिच्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्य' इति वार्तिकत् । आदिष्टस्य आयन्नादे-
 शस्येत्यर्थः । अन्यथा, प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ
 फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युक्ति कृते तु 'दागव्यायनिः' इत्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्राल्लोपश्च
 न स्यादिति भावः । कार्त्रायणिरिति । कर्तुरपत्यं कार्त्रस्तस्यापत्यं तु कार्त्रायणिः ।

११८१ उदीचा वृद्धादगोत्रात् । (४-१-१५७) आम्रगुप्तायनि । प्राचा तु आम्रगुप्ति ।
 वृद्धान् किम्-दाणि । अगात्रान् किम्-औपगवि । ११८० वाकिनादीनां कुक् च ।
 (४-१-१५८) अपत्ये फिञ्वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनत्रायनि, वाकिनि । ११८२
 पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । (४-१-१५९) असमाद्वा, फिञ्सिद्ध, तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा
 कुक्विधीयते । गार्गोपुत्रिकायणि गार्गोपुत्रायणि, गार्गोपुत्रि । ११८४ प्राचामवृद्धा-
 त्किन्वहुलम् । (४-१-१६०) ग्लुचुकायनि । ११८५ मनोजर्जातावञ्यतो पुक् च ।

उपगार्गोत्रापयमौपगव । तस्यापत्यमौपगवि युवा । द्व्यच्चवाभावान् फिञ्जिति भाव ।
 क्तुंरपत्ये तु कुर्वादिगणे पाठाद् प्य एवेति वाच्यम् । 'त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यं । त्यादायनि
 रथाद् । इति क्वचित्पुस्तके दृश्यते । तत्तु प्रामादिकम्, 'त्यदादीनि च' इति त्यादादीनां
 वृद्धत्वाद् 'उदीचा वृद्धात्-' इत्येव सिद्धे, भाष्ये अस्य वार्तिकस्य अदर्शनाच्च । उदीचा
 वृद्धादगोत्रात् । वृद्धमज्ञकाद् अगोत्रप्रत्ययान्तात्किञ् स्याद् उदीचा मत इत्यर्थः ।
 आम्रगुप्तायनिरिति । आम्रगुप्तस्यापत्यमिति विग्रहः । प्राचा त्विति । मत इति शेषः ।
 आम्रगुप्ति । अत इज् । औपगविरिति । उपगार्गोत्रापत्यम् औपगव', तस्यापत्यं युवा
 औपगवि । औपगवस्य गात्रत्वात्ततो यूनि फिञ्जिभावेन इवेवति भावः । वाकिनादीनाम् ।
 जेपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अपत्ये फिञ्वेति । चकाराद् उदीचाम् इति फिञ्जिति चानुवतन
 इति भावः । तथा च वाकिनादिभ्यः फिञ् वा स्यात्, प्रकृतीनां कुगागमश्चेति फलितम् ।
 पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । स्पष्टम् । प्राचामवृद्धात् । अवृद्धसन्त्वाद् अपत्ये
 कुक् फिञ् स्यादित्यर्थः । प्राचा ग्रहणं पूजार्थम् । ग्लुचुकायनिरिति । ग्लुचुकाम्या-
 पयमिति विग्रहः । अर्द्धधात्विकम् ? राजदन्ति । बहुलग्रहणान्ह—दाणि ।
 मनोजर्जाता । मनुशब्दाद् अज यत् एतौ प्रत्ययो स्त, तथा परयो मनुशब्दस्य
 अत्र व्याचष्टे—क्तुंरपत्ये कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च 'काश्च' इत्येव वर्धमानानादाहृतम् ।
 तन्नादिह मत्तु हर्नाद्युदाहायमिति । दाक्षिरिति । 'वा नामधेयस्य' इति वृद्धमज्ञाभावणो
 प्रत्युदाहरणमिदम् । पश्चान्तरं तु फिञ् भवत्येव । 'दासायप्याऽधिनीत्यादि तारा' इयमरः ।
 वाकिनादीनाम् । यदि हि वृद्धमगात्रशब्दरूपम्, तत्रागमार्थमिवद वचनमन्येषां तूभयार्थम् ।
 'उदीचाम्' इत्यनुवतनाद्विकल्पे फलित इत्याह—फिञ्वा स्यादिति । वाकिनत्राय-
 निरिति । वचनं वाक् साध्यास्तीति वाकिनः । अतएव निपातनादिनम् । अगारे एषत् इति
 गारव्यं पृषादरादिवादिनाम् अन्व्यादिनाम्पररूपम् । गारेषनायनि । चर्मिवर्म्यादी
 तूभयार्थम् । चमवर्मशब्दाभ्यां श्रीज्ञादिजादिनि । 'चर्मिर्मिणोर्नलोपश्च' । इति गणमूत्रम् ।
 चर्मिकायणि । चर्मिनायणि । कुक् कृते नभारस्यान्वयत्वात्तत्राप्राप्तौ वचनम् ।
 न च कुक्करादिरस्तिरिति वाच्यम्, फस्यानादित्वादायनादेशाभावप्रसङ्गान् । वाकि-
 निरिति । 'अत इज्' । फिञ्भावे तत्तन्निर्वाणगिष्टं कुग्रं न भवति । एव गारवि,
 चामिष इत्याद्युल्लम् । पुत्रान्तात् । 'उदीचा वृद्धात्-' इत्यनुवतन इयागवेनाह—

(४-१-१६१) समुदायार्थो जातिः । मानुषः , मनुष्यः ११८६ जनपद-
शब्दात् क्षत्रियाद्भू । (४-१-१६८) जनपदक्षत्रिययोर्वाचकाद्वा स्यादपत्ये
'दाण्डिनायन-' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाद्विलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ ।
'क्षत्रियसमानशब्दाजनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्' (वा २६६९) । तद्राज-
माचक्षणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ।

पुगागमश्च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामित्यर्थः, तदाह समुदायार्थो जातिरिति ।
नात्रापत्यग्रहणं संबद्धयत इति भावः । अन्यथा मानुषा इत्यत्र 'यज्जोश्च' इति लुक् स्यादिति
बोध्यम् । जनपदशब्दात् । जनपदो देशः, तद्वाचकशब्दो जनपदशब्दः, तथाभूतो यः
क्षत्रियवाचकशब्दः, तस्मादित्यर्थः । फलितभाह—जनपदक्षत्रिययोरिति । ऐक्ष्वाक
इति । इक्ष्वाकुर्नाम देशः, राजा च । तस्य राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहे अत्र, अणोऽपवादः ।
स्वरे विशेषः । ओर्णुणं वाचित्वा 'दाण्डिनायन-' इति सूत्रे निपातनादुकारस्य टेल्लोपः ।
ऐक्ष्वाकाविति । बहुवचने तु लुग्वक्ष्यत इति भावः । क्षत्रियसमानेति । क्षत्रिय-
वाचकशब्देन समानशब्दो जनपदवाचकः, तस्मात् पष्ठयन्ताद् राजन्यर्थे अपत्यवत्प्रत्यया
भवन्तीत्यर्थः । वार्तिकमेतत्सूत्रसिद्धार्थकयनपरमित्याह—तद्राजमिति । 'जनपद-
शब्दात्-' इत्यादिविहितानामादीनां तद्राजसंज्ञा विहिता ति तद्राजाः' इति ।
प्रत्ययानां तद्राजत्वं तद्वाचकत्वाद्गौणम् । एवं च तद्राजवाचकस्तद्राजा इत्यन्वर्थसंज्ञेया,
नतु टिपुभाद्विद्वयवार्थरहिता । तथा च अनादिप्रत्ययानां तद्राजसंज्ञकानां राजवाचक-
त्वमपि विज्ञायत इति राजन्यपि वाच्ये ते भवन्तीति विज्ञायत इत्यर्थः ।
पञ्चालानामिति । बहुवचनान्तमिदं देशविशेषनाम, भाष्ये तथैव प्रयोगदर्शनात् ।
'द्वयम्भगव-' इत्यत्र भाष्ये 'निपो नाम जनपदः' इति दर्शनाद्देशवाचिनोऽप्येकवचन-

चा फिञ् सिद्ध इति । तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत
इति भावः । प्राचामवृद्धात् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अवृद्धादिति किम्,
राजदन्तिः । बहुलग्रहणाच्चेह । दाक्षिः । मानुषः । मनुष्य इति । जातिशब्दा-
चेतौ । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च
मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥' गत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् ।
अनवीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सितत्वम् । इदं च वचनं 'ब्राह्मणमाणव-'
इति गत्वनिपातनाल्लब्धमित्याहुः । जनपद । जनपदक्षत्रियेति । जनपदवाची
सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः । यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये
त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् । जनपद-
शब्दात्किम्, द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्यम् । क्षत्रियादिति किम्,
ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः । बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्यु-
दाहरणं चिन्त्यमित्यन्त्ये । क्षत्रियसमानशब्दादिति । समानः शब्दो यस्य जनपदस्य
सौर्ज्यं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रियेण समानशब्दक्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात्, 'तस्य'
इति पष्ठीसमर्थद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । पाञ्चालानां राजेति ।

‘पूरारण्वक्तव्य’ (वा २६७०) पीठ् । ‘पाण्डोर्धण’ (वा २६७१) पाण्ड्य । ११८७
 साल्वेयगान्धारिम्या च । (४-१-१६९) आभ्यामपत्येञ् । ‘वृद्धेत्-’ (मू११८९)
 इति व्यङ्गोपवाद मान्वेय । मान्वार । तस्य राजन्यप्येवम् । ११८८ द्वयञ्मगधकलिङ्ग-
 सूरमसादण् । (४-१-१७०) अत्रोपवाद । द्वयच्—आङ्ग, वाङ्ग, मौह ।
 मागध । कालिङ्ग । सौरमस । तस्य राजन्यप्येवम् । ११८९ वृद्धेत्कोसलाजादा-
 व्यञ् । (४-१-१७१) वृद्धान्—आम्बष्ठय, सौवीर्य । इत्—आवन्त्य,
 कौन्त्य, कौशल्य । अजादस्यापत्यमाजाद्य । ११९० कुरुनादिभ्यो ण्य ।

मिति ज्ञेयम् । जनपदशब्दादिति किम् ? द्रुहोरपत्य द्रौह्यत्र, अणेद, तद्राजत्वा
 भावाद्द्रुहत्वे न लुक्, द्रौह्यत्वा । क्षत्रियादिति किम् ? पञ्चालो नाम कथिद ब्राह्मण,
 तस्यापत्य पाञ्चालि । वैदेहि । पूरोरणिति । पूरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात्प्रा-
 ग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसनायं वचनम् । देशवाचित्व तु ‘द्वयञ्मगध-’ इत्येव
 सिद्धम् । पाण्डोर्धणिति । वाक्य इति शेष । इह श्वेतगुणवाचिनो युधिष्ठिरपितृवाचि-
 नश्च पाण्डोर्धं ग्रहणम्, जनपदादित्युक्ते, तस्य च पाण्डुदेशाधिपतिराजत्वाभावात् ।
 पाण्ड्य इति । पाण्डोरपत्य पाण्डादेशस्य राजा वेत्यर्थः । साल्वेय । ननु
 साल्वेयगान्धारिसादौ अब्युत्पत्तौ देशप्रतिशयोक्त्यवाचिनौ । ताभ्यां जनपदशब्दा-
 दिभि सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—वृद्धेदिति । व्यङ्गोपवाद इति ।
 द्वयञ्मगध । अब्योऽपवाद इति । जनपदशब्दादिति विहितस्याप्युपवाद इत्यर्थः ।
 द्वयजिति । उदाह्रियत इति शेष । अङ्ग, वङ्ग, मुह्य इत्येते द्वयचो देशप्रतिशयोक्तौ ।
 अङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । तस्य राजन्यप्येवमिति । अङ्गादिदेशस्य राजेति विग्रहः ।
 वृद्धेत्कोसलाजादाव्यञ् । जनपदप्रतिशयोक्त्यभावात् वृद्धसत्त्वाद् इदन्तान् कोसलाद्
 अजादाच्चापत्ये व्यङ्गित्यर्थः । वृद्धादिति । उदाह्रियत इत्यर्थः । आम्बष्ठय, सौवीर्य
 इति । आम्बष्ठसौवीरशब्दौ जनपदप्रतिशयोक्त्यभावात् । ईदिति । इदन्तोदाहरणमूचन
 निदम् । आवन्त्य इति । थवन्तिशब्दो देशे राजनि च । कौशल्य इति ।
 कोसलशब्दो देशे राजनि च । अजादस्यापत्यमिति । राजवाचकत्वे विग्रहो-
 ऽयम् । देशवाचकत्वे तु अजादाना राजनि विग्रहः । कुरुनादिभ्यो ण्य ।
 कुरुशब्दाद् नकारादिभ्यश्च जनपदप्रतिशयोक्त्यभावात् राजनि च ष्य

इह ‘अवृद्धादपि बहुवचनविषयान्’ इति प्राप्तो बुञ् षाप्यते । पूरोरिति । पूरु-
 शब्दो न जनपदवाचिनि प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसनायं वचनम् । जनपद-
 वाचित्वे तु ‘द्वयञ्मगध-’ इत्येव सिद्धम् । पाण्डोर्धणिति । णित्करणं तु
 ‘पण्ड्याभाय’ इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य— इति पुत्रव्यावृत्तिपेयार्थम् । युधिष्ठिरपितृवाचिनो
 गुणवाचिनश्च पाण्डोर्धं ग्रहणम्, ‘जनपदशब्दाद्-’ इत्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोप-
 स्थानान् । वृद्धेत् । तपरवरण किम्, कौमार । कुमारीशब्दो हि जनपदप्रतिशयो-
 वचनः । कुरुना । नकार आदियेषां ते नादयः । कुरुशब्दाद् द्वयञ्मगधे अणि

(४-१-१७२) कौरव्यः, । नैषक्यः । 'स नैषक्यस्यार्थपतेः' इत्यादौ तु शैषिकोऽण् ।
 ११६१ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिब् । (४-१-१७३) साल्वो जनपदस्तद-
 वयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इब् । अनोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्य-
 ग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् । ११९२ ते तद्राजाः (४-२-१७४)
 अनादय एतत्संज्ञाः स्युः । ११९३ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । (२-४-६२)
 बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्यात्तदर्थकृतवहुत्वे, न तु त्रियाम् । इक्ष्वाकवः,
 पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि 'कौरव्याः पशवः' 'तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः'
 इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये'
 स्यादित्यर्थः । कौरव्य इति । कुरोरपत्यं कुरूणां राजेति वा विग्रहः । नैषक्य इति ।
 निषघशब्दो देशे राजनि च । शैषिक इति । तस्येदमित्यनेनेति शेषः । साल्वावयव ।
 उदुम्बरादय इति ।

'उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥'
 इति प्रसिद्धः । 'द्वयम्भगव-' इति भाष्ये तु बुध आजमीड अजक्रन्दा अपि गृहीताः ।
 ते तद्राजाः । ते इत्यनेन जनपदशब्दादित्याद्यारभ्य विहिता अनादयः परामृश्यन्ते ।
 तदाह-अवाद्य इति । तद्राजस्य । 'ण्यक्षत्रियार्थ-' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । तेनेत्य-
 नन्तरं कृते बहुत्वे इत्यव्याहार्यः । तदाह-बहुष्विति । तदर्थकृतवहुत्व इति । अनादि-
 प्रत्ययान्तमात्रार्थगतबहुत्वे सतीत्यर्थः । तेनेति किम् ? प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः
 इत्यत्र बहुत्वस्यान्यपदार्थगतत्वाद् वाङ्गशब्दात्परस्य न लुक् । यद्यपि वर्तिपदार्थविशिष्टान्य-
 पदार्थगतं बहुत्वं वर्तिपदार्थगतमपि भवति, तथापि अत्रप्रत्ययान्तार्थवाङ्गमात्रगतं न भवतीति
 लुक् । एतदर्थमेवकारग्रहणम् । इक्ष्वाकवः, पञ्चाला इति । 'जनपदशब्दात्-' इति
 विहितस्य अनो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । इत्यादीति । अङ्गाः, वङ्गा इत्यादि
 बोध्यम् । कथं तर्हीति । कौरव्या इत्यत्र ण्यप्रत्ययस्य पाण्ड्य इत्यत्र ङ्यप्रत्य-
 यस्य च तद्राजतया बहुषु लुक्प्रसङ्गादित्यर्थः । साधव इतीति । कौरव्यशब्दात्
 पाण्ड्यशब्दाच्च 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे यत्प्रत्य-
 यस्य तद्राजत्वाभावान्न लुगित्यर्थः । ननु रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावात्
 प्राग्दीव्यतीयेऽणि तस्य तद्राजत्वाभावात् कथं बहुषु तस्य लुगित्यागङ्ग्य परिहरति—

प्राप्ते, नादिभ्यस्त्वञि प्राप्ते च वचनम् । उदुम्बरादय इति । 'उदुम्बरास्तिलखला
 मन्द्रकारा युगन्धराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिकाः' इति वृत्तिः ।
 औदुम्बरिरिति । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्वरिरित्याद्युदाहरणान्युदाहर्त-
 व्यानि । ते तद्राजाः । अवाद्य इति । ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न
 परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदात् । एतदर्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचा-
 यणेत्याहुः । वस्तुतस्तु 'तद्राज' इत्यविकृत्य 'जनपदशब्दात्सत्रियादब्' इत्यादिसूत्राणा-
 मारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये । तद्राजस्या

'निरुध्यमाना मदुभि. कयञ्चिन्' इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ।
 ११६४ कम्बोजाल्लुक । (४-१-१७५) अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोज ।
 कम्बोजौ । कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्' (वा २६७४) । चोलः । रामः ।
 द्व्यज्लक्षणस्याणो लुक् । केरल । यवन । अजो लुक् । 'कम्बोजा समरे' इति
 पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादि-
 भ्योऽणौ' (सू १४७३) इत्यण् । ११९५ स्त्रियामवन्ति कुन्ती कुम्भ्यश्च ।
 (४-१-१७६) तद्राजस्य लुकस्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरू । ११६६
 अतरश्च । (४-१-१७७) तद्राजस्याकारस्य स्त्रिया लुकस्यात् । शूस्मेनी ।

रघूणामिति । लक्षणयेति । प्रयाग इति शेषः । ततश्च नेशमपत्यप्रत्ययान्तमिति
 भावः । लक्षणाबीजं तु रघुयदुसमानवृत्तिकत्व बोध्यम् । कम्बोजाल्लुक । तद्राजा
 इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । कम्बोजात्परस्य तद्राजस्य लुक् स्यादित्यर्थः ।
 अवहुत्वार्थं सूत्रम् । तदाह—कम्बोज. कम्बोजाविति । जनपदशब्दादिति । विहितस्य
 अजो लुक् । चोलः, शक इति । चोलशकौ देशविशेषौ राजविशेषौ च । द्व्यज्लक्ष-
 णस्येति । 'द्व्यमगध—' इति विहितस्येत्यर्थः । केरल इति । केरलयवनशब्दौ देशराजो-
 भयवाचिनौ । अजो लुगिति । जनपदशब्दादिति विहितस्येति शेषः । ननु कम्बोज इति
 कयम्, लुकप्रसङ्गादित्यत आह—कम्बोजाः । समर इति । दीर्घपाठे त्विति । अत्र
 मध्ये आदेरचो दीर्घमूलस्य पाठे त्वित्यर्थः । अभिजन इति । यत्र पूर्ववर्षितं' सोऽभिजन
 इत्येव वक्ष्यति । सिन्धुतक्षेति । सिन्ध्वादी कम्बोजशब्दस्य पाठादिति भावः । स्त्रियाम-
 वन्ति । अवन्ती कुन्तीति । अवन्ते कुन्तेरचापत्यं स्त्री राज्ञी वेति विग्रहः ।
 'वृद्धेस्त्रोसल—' इति व्यङ्गोऽनेन लुकि 'इतो मनुष्यजाते.' इति डीप् । कुरुरिति । 'कुरना-
 दिभ्य—' इति ष्यस्य लुक् । अतरश्च । तद्राजस्याकारयेति । अत्र इति तद्रा-

तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः । तेनैवेति किम्, प्रियपाञ्चाला । साधय
 इतीति । तथा च 'तत्र साधु.' इति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावात्तुङ् निति भावः ।
 रघुयदुशब्दयोरनेनपदवाचित्वाभावादात्म्या परस्य तद्राजसंज्ञा निति लुकात्प्रवृत्त्या राघवाणा
 यादत्रैरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह—रघुयदुशब्दयोरिति । लक्षणयेति । तत्रशोकार्थ-
 त्वादनत्यप्रत्ययो नात्रोत्पन्न इति भावः । कम्बोजाल्लुक । 'तद्राजस्य वृद्धु—' इति
 प्रवरण एवेदं न कृतम्, इत्येकार्थत्वाच्चस्याजो लुगभावप्रसङ्गात् । यद्यपि लुगभित्तारे
 पुनर्लुगिवाधानमामर्ष्याद् द्व्येकार्थत्वाच्च लुगभित्तव्ययेवेति वक्तुं शक्यम्, तथाप्यत्रात्रस्यापि
 लुकप्रसङ्गशङ्कात्तेलाघवाभावाच्च तत्रकरणे न कृतमित्याह । न चात्र आपत्ये
 लक्षणयैव 'कम्बोजः कम्बोजौ' इत्यादिभ्यमिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यम्,
 कम्बोज इत्यादिभाषिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यमस्त्वान् । सिन्धुतक्षेति ।
 कम्बोजगन्तस्य सिन्ध्वादित्रादण् । तस्य तु तद्राजत्वानावात्तुङ् निति भावः ।
 अवन्ती । कुन्तीति । 'वृद्धेव' इति व्यङ्गो लुकि 'इतो मनुष्यजाते.' इति डीप् ।

मद्री । कथं 'माद्रीसुतौ' इति—'ह्रस्व एव पाठः' इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् । ११६७ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । (४-१-१८८) एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी । कैकेयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे डीप् । युधा शुक्रा आभ्यां 'द्वयचः' (सू ११२४) इति ढक् । ततः स्वार्थे 'पर्श्वदियौधेयादिभ्योऽणौ' (सू २०७०) इत्यन् । 'शाङ्गैरवाद्यनः—' (सू ५२७) इति डीन् 'अतश्च' (सू ११९६) इति लुकि तु ढगन्तत्वान्डीप्युदात्तानेवृत्तिस्वरः

जविशेषणम् । तद्राजात्मकस्य अकारस्येत्यर्थः । शूरसेनीति । अत्रो लुगि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य अपत्यप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वान् डीप् । 'न लुमता—' इति निषेवस्तु; न, डीप्जिवेरङ्गकार्यत्वाभावात् । एवं मद्री । न प्राच्य । एभ्य इति । प्राच्येभ्यः भर्गादित्यः, यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । । एते प्राच्या इति । क्षत्रिया इति शेषः । यथायथम्, यनः अणश्च लुक् । भर्गादीनुदाहरति—भार्गी, कारुशी, कैकेयीति । जन्यजनकभावेति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्यत्रोक्तम् । अथ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधं दर्शयितुमाह—युधा, शुक्रा इत्यादिना । ढगिति । युधया अपत्यं शुक्राया अपत्यमिति विग्रहे तन्नामिकाणं वाधित्वा 'द्वयचः' इति ढकि एयादेशे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धिः । यौधेयशब्दात् शौक्रेयशब्दाच्च 'पर्श्वदियौधेयादिभ्योऽणौ' इति स्वार्थे तद्राजसंज्ञके पाञ्चमिके अत्रि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'शाङ्गैरवाद्यनः—' इति डीनि यौधेयी शौक्रेयीति रूपमिति

कुरुरिति । ण्यस्य लुक् 'ऊङुतः' इत्युङ् । अतश्च । इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न त्वकारेण तद्राजः । विशेषणेन तदन्विधौ व्यङ्ग्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादानेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुगिवायकस्य 'त्रियामवन्ति—' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । कौशल्येति रूपासिद्धिप्रसङ्गादतो व्याचष्टे—तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति भावः । शूरसेनीति । अत्रो लुकि 'जातेः' इति डीप् । न त्वन्नतलक्षणो डीन्, 'अत्रो योऽकारस्तदन्तात्' इति व्याख्यानात् । कारुशीति । कृन् उः कश्च, तं वष्टि कश्चः । 'वश कान्तौ' मूलविभुजादित्वात्कः । 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् । तस्यापत्यं राजा वा कारुशः । त्रियां कारुशी । एतेन मूर्धन्योपचः पाठो निरस्तः । यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह—युधा । शुक्रेत्यादि । अतश्चेति लुकि त्विति । 'बादयस्तद्राजा.' इति वक्ष्यमाणत्वादत्रोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः । योपधत्वान् डीपः प्राप्तिर्नेत्याशयेनाह—डीपीति । उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन डीवुदात्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वत्रो लुगभावाद् डीन्याद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयम् । स्यादेतत् । 'अतश्च—' इति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चानुरर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु, संनिधानात्, 'बादयस्तद्राजाः' इति पाञ्चमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन । सत्यम् 'व्याप्तिन्यायेन पाञ्चमिकस्यापीह ग्रहणम्' इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम् । तेन पार्श्वार्थः त्रियां

स्यात् । यौवेयो । शौक्यो । ११६८ अणिञोरनार्पयोगुरुपोत्तमयो ष्यङ्
गोत्रे । (४—१—७८) ज्यादीनामत्यमुत्तमम्, तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे
यावणिजौ विहितावनार्पौ तदन्तयोगुरुपोत्तमयो प्रातिपदिकयो स्त्रिया ष्यङादेश
स्यात् । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३) इत्यणिञोरेव । षडावितौ ।

भाव । नञश्च 'अतश्च' इति अजा लुकि मत्यपि 'ऽिद्ध—'इति डीपि, यौव्यो शौक्ये-
योति सिद्धेऽिद्ध यौवेयादिग्रहणमनर्थकमित्यत आह—अतश्चेति लुकि त्विति । उदात्तनि-
वृत्तीति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तगोप—'इत्येन ङीदुदात्त स्यात् । सिद्धान्ते त्वञ्जन्तत्वाद्
ङीनि आयुदात्तत्वमिति भाव । अणिञो । ज्यादीनामत्यमुत्तममिति । तथा
भाष्यादिति भाव । तस्य समीपमुपोत्तममिति । सामीप्येऽयमीमात्र इति भाव ।
गुरु उपोत्तमम् उत्तमममीपवर्त ययोरिति विग्रह । प्रातिपदिनादित्यधिकृत पष्ठीद्विवचनेन
विपरिणम्यते । उपोत्तमगुरुवर्णकयो । प्रातिपदिकयोरिति लभ्यते । 'अणिञो—' इत्यन
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अणिजतयोर्ग्रहणम् । गोत्रे इत्येतत् अणिजोरन्वेति । ऋषेरविहितौ
अनार्पौ । इदमपि अणिजोर्विशेषणम् । स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—गोत्रे यावणिञा-
धित्यादिना । आदेश स्यादिति । स्थानपष्ठीनिर्देशात्देशस्त्वलाभ । ननु अणिञन्तयो
ष्यङादेशोऽप्यमनेकात्त्वान् भवतिदेश स्यादित्यत आह—निर्दिश्यमानस्येति । तथा
च अणिञोरेवायमादेश इति भाव । 'डिच्च' इत्यन्तादेश इति तु न युक्तम्, डिच्वस्य

लुक् मिष्यति । तथा हि षण् क्षत्रियो जनपदेन समानशब्द तस्यापत्य स्त्री
'द्वयम्भगव—' इत्यण, तस्य 'अतश्च' इति लुक् । पुन पदार्थादिश्रृण स्वार्थकोण् । तस्यापि
लुकि 'ऊडुत' पसू । एव रक्षन् अनियस्यापत्य स्त्री रक्षा । पूर्ववदणद्वयस्थाप लुकि,
'अत्वमन्तस्य—' इति दीर्घं । उक्त च वार्तिककृता—'पार्दार्दिभ्यो लुग्वन्वय यौवेयात्प्रति-
पेयो वा ज्ञापक पार्दार्दिलुक्' इति । यौवेयोत्यादि । युवादा गुकाया अपत्य स्त्रीति
विग्रह । अणिञो । उत्तममिति । अन्युत्पन्न प्रातिपदिकमिदम् । न तूच्छद्व्यात्तमप, तेन
'किमेत्तिद्वयधयात्—' इत्याम् न शङ्क्य । गोत्रे याचिति । 'अपत्याधिनारादयश्च लौकिक
गात्रम्' इति नह शास्त्रीय गृह्यते । तथा च 'अनार्पया' इति पयुंदाभादेव सिद्धं गात्रग्रहणमिह
त्यक्तु शक्यम् । न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्र गृह्यत इति वाच्यम् । दैव-
दस्या यातदत्येत्यादीनामनन्तरापत्येऽपीष्यमाणत्वात् । अनएवानुपद कथयति 'कुमुन्गन्धे
रपत्य स्त्री कौमुदगन्ध्या' इति । इदं च कौमुमानुमारि व्याख्यानमत्र यनूलानुगुणमपि
'दैवयनि—' सूत्रस्थान 'अगात्रायमिदम् श्यान्मूलग्रधेन सह विरच्यत इति तत्रैव
स्फुटीभवविषयिनि । यद्यपि क्षीप्रत्यया प्रकृता तथापि 'पत्युनौ यनमयागे इति
नकारस्तेव ष्यङ आदेशात्वमशोचितम् 'अणिञो—' इति पष्ठीस्वरमादिनिप्रेत्याह—
ष्यङादेश स्यादिति । ष्यङ् प्रत्ययत्रेषु लक्ष्यसिद्धिरप्रत्नूति मनारमाया
स्थितम् । नन्वय 'डिच्च' इत्यन्तादेशा वाधित्वा परत्वाभवतिदेश स्यात् । 'डिच्च'
इत्यस्थानन्यार्थडिच्चेत्पन्तादिषु चरित्वायन्वान् । ष्यङोऽनुवचस्य 'यत्रक्ष्ण' इति

‘यङ्श्वाप्’ (सू ५२८) । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अना-
प्येयोः किम्-वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरुपोत्तमयोः किम्-औपगवी । जातिलक्षणो
डीप् । गोत्रे किम्-अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । ११९६ गोत्रावयवात् ।
(४-१-७९) गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्याः, ततो गोत्रे विहितयोरणिनोः

‘प्यङः संप्रसारणम्-’ इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कुमुदगन्धेरिति । कुमुदगन्ध इव गन्धो
यस्येति विग्रहः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिवच्य उत्तरपदलोपश्च’ इति बहुव्रीहिः, पूर्व-
खण्डे उत्तरपदस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च । ‘उपमानाच्च’ इति इत्त्वम् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति
विग्रहे अण् । ‘यस्येति च’ इकारलोपः, आदिवृद्धिः, कौमुदगन्धशब्दः, तत्र घकारादणौष्कार
उत्तमः । तत्समीपवर्ती गुरुः गकारादकारः ‘संयोगे गुरु’ इत्युक्तेः । नचानुस्वारधकारव्यव-
हितत्वात्कथमुत्तमसमीपवर्तित्वं गकारादकारस्येति वाच्यम्, ‘येन नाव्यवधानं तेन व्यवहिते-
ऽपि’ इति न्यायेन हलाव्यवधानस्यादोपत्वात् । नह्यणि परे अव्यवहितो गुरुः क्वचिदस्ति ।
एवं च गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकं कौमुदगन्धेत्यणन्तम्, तदवयवस्य अणः प्यङादेशे ‘यङ्श्वाप्’
इति चापि कौमुदगन्ध्याशब्द इत्यर्थः । इनन्तस्योदाहरति—वाराह्येति । वाराहस्यापत्यं
स्त्रीति विग्रहः, अत इन्, अकारलोपः, वाराहिशब्दः । तत्र इकार उत्तमः । रेफादाकार
उत्तमसमीपवर्ती गुरुः । इन् इकारस्य प्यङादेशः, चाविति भावः । वासिष्ठी । वैश्वामि-
त्रीति । ऋष्यणन्तावेतौ । औपगवीति । अणन्तत्वेऽपि गुरुपोत्तमत्वाभावात् प्यङ् । जाति-
लक्षण इति । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इति जातित्वम् । आहिच्छत्रीति । जातार्थे अणयम्,
नतु गोत्र इति न प्यङ् । नच प्यङ्प्रत्यय एव कुतो न विधीयत इति वाच्यम् तथा सति
उदमेयस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहे अत इनि प्यङि चापि औदमेय्या, तस्या अपत्यं औदमेयेय
इति न सिध्येत्, अस्यापत्यप्रत्ययत्वाभावेन यलोपाप्राप्तेरिति स्पष्टं भाष्ये । गोत्रावयवात् ।
गोत्रावयवशब्दं व्याचष्टे—गोत्रावयवा गोत्राभिमता इति । गात्रं कुलम्

विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशङ्क्याह—निर्दिश्यमानस्येति । षडावित्ताविति ।
अनुबन्धद्वयकरणं ऋङ् इव प्यङोऽपि ‘यङ्श्वाप्’ इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् । नच ‘प्यङः
संप्रसारणम्’ इत्यत्र विशेषणार्थं तयोरुपयोगोऽस्ति । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र
‘पाशादिभ्यो यः’ इति यप्रत्ययेऽपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ‘यङः संप्रसारणम्’ इत्ये-
कानुबन्धेनापि तद्वारणात् । लोलूयापतिरित्यत्र वकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणाभावः ।
कौमुदगन्धोपुत्र इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्तास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं
सिध्यति । कौमुदगन्धेति । अणः प्यङ् । वाराह्येति । इनः प्यङ् । अणिनोः किम्,
ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । विदादित्वाद्बन्धुशब्दव्ययः इति डीन् । ‘टिड्ढा-’ इत्यादिना
डीविति तु वृत्तिकारः । ‘अणिनोः-’ इत्यत्र तु लौकिकं गोत्रं गृह्यते । ‘गात्रं च चरणैः-’
इत्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते । तेन जातित्वाभावाद्धीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गति-
माहः । गोत्रावयवात् । अवयवशब्दोऽप्रधानवाची, अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः,

द्विया व्यडादेश स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थं प्रारम्भ । पौणिक्या । मौणिक्या ।
 १२०० क्रीडयादिभ्यश्च । (४-१-८०) द्विया व्यङ्प्रत्यय स्यात् । अगुरुपा-
 त्तमार्थोऽनणिञन्तार्थश्चारम्भ । क्रीडया । व्याडया । गौक्यया । 'सूत युवत्याम्'
 (ग सू ५५) सूत्या । 'भाज क्षत्रिये' (ग सू ५६) भाज्या ।
 १२०१ दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुश्रिकाण्डेचिद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् । (४-१-८१)
 एम्यश्चतुभ्य व्यङ्वा । अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पश्ये 'इतो

अभिमतं प्रख्यातं यामिभिरिति विग्रहः । कुत्प्रख्यातिवृत्त इत्यर्थः । कुलव्यपदेशवृत्त इति
 यावत् । तदाह—कुलाख्या इति । कुलम् आख्यायते व्यपदिश्यते यामिभिरिति कुलाख्या ।
 कुलनामानोत्पत्त्यर्थं । पुणिकादिशब्दैर्हि कुल व्यपदिश्यते—पुणिका वयम्, मुणिका वयमिदयादि ।
 अनपूर्ववाद् 'पु मिश्रणे' इति घाताद्यनभगवरेण प्रख्यायर्थकान् पचाद्यचि अवयवशब्दः ।
 कुलस्यावयव प्रख्यापकशब्द कुलावयव इति लभ्यत इति भावः । ननु पूर्वणैव मिद्धे किमथ
 मिदमित्यत आह—अगुरुपोत्तमार्थं इति । गात्रादवयुत्त मिश्रितम् अनतरापत्य तदर्थ-
 मित्यपि भाष्ये स्पष्टम् । एव च पूर्वसूत्रे अपत्याधिकारवहिर्भूतेऽपि पारिभाषिकमेव गोत्र
 गृह्यत इति भाष्यस्वरसः । पौणिक्येति । पुणिकस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः अन इज्जनात् व्यङ्
 चाप् । एव मौणिक्या । मनुष्यनामत्वं तन्नामिकाण व्यङ् । क्रीडयादिभ्यश्च । 'प्रत्यय-
 विधि' इति भाष्योक्तं पणान्तरमाश्रित्याह—प्यङ्प्रत्यय इति । पूर्वण सिद्धे किमथमिद-
 मित्यत आह—अगुरुपोत्तमार्थोऽनणिञन्तार्थश्चेति । क्रीडयेति ।
 काउस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अन इज्जनाप्यङ्, चाप् । इह 'श्यादीनामपत्यमुत्तमम्'
 इत्युक्तेर्ण गुह्यपात्तमत्त्वम् । मनुष्यनामत्वे त्वण् । गौक्यशब्दा गगादियजत्त । तस्य
 अनणिञन्तत्वेऽपि प्यङ् । सूत युजत्यामिति । गणसूत्रमिदम् । मूनशब्दा
 युवत्या व्यङ् लमत इत्यर्थः । सूत्येति । प्राप्तयौवनत्यर्थः । जाती तु सूतीक्षेत् ।

निपातनाद् गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । गोत्राभिमतता इति । गात्रमित्येवमभिमतता गात्र-
 वाचि वेन देशविशेषे प्रसिद्धा, न तु प्रवराद्याये पठिता इत्यर्थः । प्रवराद्यायेऽनाद्याचाप्राद्या-
 न्यम् । कुलाख्या इति । कुलाख्यायते यैरिति कुलाख्या पुणिकमुणिकप्रमुखरप्रभृतयः ।
 तैर्हि कुलाख्यायते 'पुणिका वय गात्रेण' 'मुणिका वय गात्रेण' इति । तत्त इति । गात्रावय-
 वादित्यर्थः । क्रीडयादिभ्यश्च । पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययत्वमेवेहाधीयत इत्याह—प्यङ् प्रत्यय
 इति । क्रीडि, व्याडि, आपिचलि, गौक्य इत्यादि । गौक्यशब्दा गगादियजन्तस्त्वदयमाह—
 अनणिञन्तार्थश्चेति । सूतेति । गणसूत्रम् । सूतशब्दो व्यङ् लमते युजत्या वाच्याया-
 मित्यर्थः । सूत्येति । प्यङ् 'मृधाप्' । अयत्त त्रियाशब्दाद्याप् । सूतजातिवाचिनस्तु
 डीप्, सूती । भोजेति । इदमपि गणसूत्रम् । जातिलगणतीपोऽपवाद व्यङ्, क्रियाशब्दात्तु
 टावेव । भाजयतीति भोज्या । दैवयज्ञि । चतुर्थ्य इति । इज्जन्तेभ्य इति शेषः ।
 देवा यता यष्टव्या यस्य च देवसङ्गः । गुचिवृक्षा यस्य 'गुचिवृत्' । सत्यमुग्र यस्य

मनुष्य- (सू ५२०) इति ङीष् । दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी इत्यादि ।

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम् ।

भोजक्षत्रिये । इदमपि गणसूत्रम् । दैवयज्ञि । अगोत्रार्थमिति । अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः । प्रवर्तत इति । विकल्प इति शेषः । पक्ष इति । व्यङ्भाव-
पक्ष इत्यर्थः । दैवयज्ञीति । देवयज्ञस्यापत्यं स्त्री विग्रहे अत इजन्तात्
व्यङ्गविकल्पः । इत्यादीति । शुचिवृक्षस्यापत्यं स्त्री इति शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी ।
सत्यमुग्रः, निपातनाल्मुम् । सत्यमुग्रस्यापत्यं स्त्री सात्यमुग्र्या, सात्यमुग्री । काण्डेन
विद्धः काण्डविद्धः । निपातनादेत्त्वम् काण्डेविद्धस्यापत्यं स्त्री काण्डेविद्ध्या, काण्डेविद्धी ।
काण्डेविद्धीति पाठान्तरम् । 'कण्ठे विद्धं वेधो यस्यापत्यम्, काण्डेविद्धिः ।

इति श्री वासुदेवदीक्षितविदुषाविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्री-
व्याख्यायां वालमनोरमायामपत्याधिकारप्रकरणम् ।

सत्यमुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातो मुमागमश्च । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः ।
'कर्तृकरणे कृता-' इति समासः । निपातनात्काण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे
विद्धमस्य, कण्ठे वा विद्धः कण्ठेविद्धः । 'अमूर्धमस्तकात्-' इत्यलुक् । एभ्यः सर्वेभ्यो-
ऽपत्ये 'अत इब्' । गोत्रेऽपि । परत्वादिति । तथा चोभयत्र विभापेति भावः ।
अत्रेदमवधेयम्—'अणिबोः-' इति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदा 'अगोत्रार्थ-
मिदम्' इत्यादिग्रन्थः स्वरसतः संगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्रमेव गृह्यते तदा
'अणिबोः-' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ।

इति तत्त्वबोधिण्यामपत्याधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु चातुरर्थिकप्रकरणम् । २७ ।

१२०२ तेन रक्त रागात् । (४-२-१) रज्यतेऽनेनेति राग, कपायेण रक्त वस्त्र
कापायम् । माञ्जिष्टम् । रागात् किम्-देवदत्तेन रक्त वस्त्रम् । १२०३ लाक्षारोचनाट्टक् ।
(४-२-२) लाग्निक, रौचनिक । 'शकलकदंमाम्यामुपसख्यानाम् ।' (वा २६७९) । शाक-
लिक । कार्दमिक । 'अम्यामणपि' इति वृत्ति । शाकल । कार्दम । 'नील्या अन्'
(वा २६८०) नील्या रक्त नीलम् । 'पीतात्वन्' (वा २६८१) । पीतम् । 'हरिद्रामहार-
जनाम्यामन्' (वा २६८२) । हारिद्रम् । महारजनम् । १२०४ नक्षत्रेण युक्त काल ।
(४-२-३) पुष्येण युक्त पीपमह । पीपी रात्रि । १२०५ लुवविशेषे ।

अथ तद्धितचातुरर्थिकप्रकरण निरूप्यते । तेन रक्त रागात् रज्यत इति ।
रज्यते वर्णान्तर प्राप्यते अनेनेत्यर्थे रञ्जे करणे घञि कृते 'घञि च भावकरणयो' इति
नलोपे 'चजो कुघिण्यतो' इति कुत्व उपवावृद्धौ रागशब्द इत्यर्थे । तथा च रागशब्देन
रञ्जनमायमं द्रव्यमुक्त भवति । तेनेति सामान्यनिर्देश । तथाच तेन रक्त वर्णान्तर
प्राप्तमित्यर्थे रागाद् रञ्जनद्रव्यवाचकात् तृतीयान्तादण् स्यादित्यर्थे, 'प्राग्दीव्यताण्'
इत्यधिकारात् । कपायेणेति । कपायो घातुविशेषो रञ्जनद्रव्यम्, तेन रक्त वर्णान्तर
प्राप्त वापायमित्यर्थे । माञ्जिष्टमिति । मञ्जिष्टा नाम रञ्जनद्रव्यविशेष लाक्षारोच-
नाट्टक् । अणोऽपवाद । लाञ्जिक इति । पट इति शेष । लाशया रक्त इति विग्रह ।
रौचनिक इति । रोचनया रक्त इति विग्रह । शाकलिक इति । शकल रागद्रव्यविशेष ।
घृत्तिरिति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टम् । नील्या अनिति । वक्तव्य इति शेष ।
अणोऽपवाद । नीली आपधिविशेष । 'पीतात्वन्' अणोऽपवाद । पीत हरितालकादि
द्रव्यम् । हरिद्रामहेति । अणोऽपवाद । स्वरे विशेष । हरिद्रा प्रसिद्धा । महारजन
नाम रागद्रव्यविशेष । इति रक्ताधिकारः ।

नक्षत्रेण । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारिताद् नक्षत्रवाचाच्छाब्दात् प्राग्दीव्य-
तीया प्रथया यथायर्थं स्युरित्यर्थे । नक्षत्रयुक्तश्च द्रमा' नक्षत्रशब्देन विवक्षित ।
पुष्येण युक्तमिति । पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तमित्यर्थे । पौषम् अहरिति ।
पुष्यशब्दादणि 'तिप्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि इति यलोप । पौषी रात्रिरिति ।
पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तित्यर्थे । अणि यलोप 'टिड्ढ-' इति डीप् । नक्षत्रेणिति ।

तेन रक्तम् । तृतीयान्तात्समर्थाद्यथाविहित प्रथया स्यु । रज्यतेऽ-
नेनेतीति । बाहुलवात्करणे घञ् । राग इति । रञ्जकद्रव्यमित्यर्थे । शुक्लस्य
वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेत्यर्थे । लाक्षारोचनात् । वृत्तिरुता तु वातिकस्यौ शकल-
कदंमौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ । 'शकल त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वत्वले' इति विद्व ।
घृत्तिकार इति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टमिति भावः । नील्येति । नीली आपधि-
विशेष । अणोऽपवादोऽयम् । नक्षत्रेण । नक्षत्रवाचका' शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्त

(४-२-४) पूर्वेण विहितस्य लुक्स्यात् षष्टिदण्डात्मककालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (सू १२२५) इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुक्नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अत एव लुक् युक्तवद्भावाभावश्च । अवाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी । १२०६ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् । (४-२-५) विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम्-श्रावणी, आश्वत्थी । १२०७ द्वन्द्वच्छः । (४-२-६) नक्षत्रद्वन्द्वा-

किम् ? चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । कालः किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः । लुवविशेषे । षष्टिदण्डेति । षष्टीघटिकापरिच्छिन्ने काले एकैकस्मिन् एकैकेन नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यत इति स्थितिः । तस्य षष्टिदण्डस्य कालस्य अवान्तरविशेषः अर्हर्वा रात्रिर्वेति न गम्यते चेदित्यर्थः । अद्य पुष्य इति । अद्येत्यव्ययम् अहोरात्रवाचि अधिकरणशक्तिप्रधानम्, इह तु अधिकरणशक्तिविनिर्मुक्तः अहोरात्रकालो विवक्षितः । तथा च अयमहोरात्रः पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । अर्हर्वा रात्रिर्वेति विशेषानवगमादणो लुप् । कथं तर्हीति । पौर्णमास्याः षष्टिदण्डात्मिकाया अवान्तरविशेषानवगमादिह लुप् स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते—विभाषेति । फाल्गुनीकार्तिकीचैत्रीशब्दानां नक्षत्राण्विशिष्टानां पौर्णमास्यां प्रयोगदर्शनेन पौर्णमास्यां नक्षत्रयुक्तायां 'लुवविशेषे' इत्ययं लुक् नेति ज्ञापितत्वात् पौषी पौर्णमासीत्यत्र न लुवित्यर्थः । ननु तर्हि श्रवणयुक्तपौर्णमास्यां लुवभावात् कथं श्रवणेति निर्देश इत्यत आह—श्रवणशब्दात्त्वत एव लुविति । श्रवणेति निपातनादेव पौर्णमास्यां लुवित्यर्थः । ननु 'कृत्तिका श्रवणः पुष्यः चित्रास्वात्योर्यदन्तरम्' इत्यादौ श्रवणशब्दस्य पुंलिङ्गत्वदर्शनेन तस्मादणो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्वयक्तिवचने' इति पुंलिङ्गत्वावश्यकभावाच्छ्रवणेति-कथं स्त्रीलिङ्गतेत्यत आह—युक्तवद्भावाभावश्चेति । निपातनादिति शेषः । ननु तर्हि श्रावणीति नैव स्यादित्यत आह—अवाधकान्यपि निपातनानीति । इयं परिभाषा वृत्तौ स्थिता । सर्वादिसूत्रभाष्ये तु 'वाधकान्येव निपातनानि' इत्युक्तम् । संज्ञायाम् । श्रवणाश्वत्थाभ्यां परस्य नक्षत्रप्रत्ययस्य लुप् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ननु

चन्द्रमसमभिधानाः प्रत्ययं लभन्ते । पुष्येणेति । पुष्यसमीपस्येन चन्द्रमसेत्यर्थः । एवं च पौषमहः, इत्यादिव्यवहारः सङ्गच्छते । सर्वेषामप्यहं पुष्ययोगसत्त्वेऽपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् । नक्षत्रेणेति किम्, चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । कालः किम्, पुष्येण युक्तश्चन्द्रः । लुवविशेषे । पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह 'नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये' इत्यर्थः उपलभ्यते तदाह—षष्टिदण्डेति । 'अद्य पुष्यः' इत्युक्त्या 'न ह्यो, न श्वः' इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमाल्लुक् भवत्येवेति भावः । 'अविशेषे' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् 'पौषोऽहोरात्रः' इत्यत्र लुक् न भवति, षष्टिदण्डसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह—विशेषश्चेन्नेति । अद्य पुष्य इति । 'मूलेनावाहयेद्देवी श्रवणेन' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् । द्वन्द्वच्छः ।

शुक्ने काले छ स्याद्विशेषे सत्यसति च । तिप्यपुनर्वसवीयमह । रावानुराधीया रात्रि ।
 १२०८ ऋ साम । (४-२-७) तेनत्येव । वमिष्टेन दृष्ट वासिष्ठ साम । 'अस्मिन्न-
 येषु डिङ्गा वक्तव्य' (वा २६९०) । उशमसा दृष्टमौशनम्, औशनम् । १२०९
 'कलेर्ढक्' । (४-२-८) (वा २६८९) । कलिना दृष्ट कान्येय माम् । १२१०
 वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । (४-२-९) वामदेवेन दृष्ट साम वामदेव्यम् ।

'लुवविरेपे' इत्येव सिद्धे किमर्थमदमित्यत आहु—विशेषार्थाऽयमारम्भ इति । श्रवणा
 रात्रिरिति । श्रवणयुक्तचद्रमसा युक्ता रात्रिरित्यर्थ । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणा-' इति
 सूत्रे श्रवणेति निर्देशस्य सामान्यापक्षत्वाद् अपौर्णमास्यामपि युक्तवद्भासो नति विनायते । अत
 श्रवणा रात्रिरिति सिद्धमिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अश्वत्थो मुहूर्त्त इति । अश्वत्था
 नाम अग्निनीलशत्रम् । तेन युक्त अश्वत्था मुहूर्त्तवरेषा प्यौतिषे प्रसिद्ध । द्वन्द्वच्छ ।
 तिप्यपुनर्वसवीयमहरिति । तिप्यश्च पुनर्वसू, च तिप्यपुनर्वसू, ताभ्या युक्तमहरिति विग्रह ।
 छस्य ईयान्तरे ओगुण । रावानुराधीया रात्रिरिति । राधेति विशाखानशत्रुमुच्यते ।
 राधा च अनुरावाश्च राधानुरावा, तद्भुक्ता रात्रिरित्यर्थ । ऋ साम । तेनेत्येवेति ।
 अनुवतत एवत्यर्थ । तेन दृष्ट सामेत्यर्थे तृतीयातादृशादय स्युरित्यर्थ । अस्मिन्नर्थ इति ।
 'दृष्ट साम' इत्यर्थे य अण् स द्वित्वेत्यर्थ । औशनमिति । अणि णिन्नापक्षे रूपम् ।
 कलेर्ढक् । वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । वामदेव्यमिति । द्वित्वाद्धिगेप, तित्त्व स्वरायम् ।
 ननु 'यस्येति च' इति लापेन सिद्धे किमर्थमिह टित्करणमिति चेत्, सयम्—ययतोरिव
 विधौ 'ययनाश्चातदर्थे' इति नञ् परस्य ययदन्तस्या नादात्स्वरविधौ अनयाग्रन्ते
 स्यात्, तदभावाय' टित्करणम् । टित्करणे मनि तु स्वरविधावनयोर्नग्रहणम्, 'निरनु-
 वधकग्रहणे मनि न सानुवन्ववस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया 'तदनुवधकग्रहणे
 सति नानदनुवधकस्य' इति परिभाषया च तद्विवृतिर्भवति । एते तु परिभाषे इहैव

विरेपे उदाहरणमाह—तिप्येत्यादि । अविरेपे तूदाहर्तव्यम् 'अद्य रावानुरा-
 धीयम्' इति । न चात्र 'लुवविरेपे' इति अण इव छस्यापि छुप्स्यादिनि वाच्यम् ।
 मध्येऽत्रादन्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्ते । यत्तु 'लुप परत्वाद्वाचते'
 इति वृत्तिवृत्तवृत्तम् । तत्र । द्वयोर्गुणप्रप्राप्यनादात् । ऋ साम । तृतीयान्ताद्
 दृष्टमित्येषुणादय स्युर्पददृष्ट तच्चेत्साम । अस्मिन्नर्थ इति । तथा च श्लो-
 कार्कम्—'दृष्टे सामानि जाते वाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । तीयादीकक् न
 विद्याया गात्रादङ्कवदिष्यते ।' इति जानेष्ये यो द्विरण् स च वा डिङित्यन्वय ।
 चातभिपजि जान चातभिप, चातभिपज । इह हि 'प्राग्दीव्यत-' इति प्रागाङ्ग
 कालाट्ठजा वाचिन, स च 'सन्विवेलादि-' सूत्रेण प्रतिप्रमूयते इत्यय द्विस्त्वङ्गोऽण्
 तीयादीति । तीयादीकक् स्वायं भवतीत्यर्थ । द्वैतीयक्, तर्तीयक् । न विद्याया
 इति विद्यावाचकातीयान्तादीकङ् न भवतीत्यर्थ । द्वितीया विद्या । गोत्रादङ्कवदिति ।

‘सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नऽस्वरे ॥’ इति भाष्यम् ।

१२११ परिवृतो रथः । (४-२-१०) वस्त्रैः परिवृतो वात्रो रथः । रथः किम-
वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न-छात्रैः परिवृतो रथः । १२१२
पाण्डुकम्बलादिनिः । (४-२-११) पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो
राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । १२१३ द्वैपवै-
याघ्रादब् । (४-२-१२) द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ।

ज्ञाप्येते । तथा च अवामदेव्यमित्यत्रायं स्वरो न भवति । एतत्संग्राहकं भाष्यस्थं श्लोकं
पठति—सिद्धे यस्येत्यादि । अत्र पूर्वार्धमाक्षेपपरम् । ‘यस्य-’ इति लोपेन सिद्धे ययतौ
किमर्थं डितौ कृतावित्यर्थः । ग्रहणमिति । वामदेव्यशब्दस्य नऽस्वरे नवाश्रयस्वरविधौ
अतदर्थं ‘ययतोश्चातदर्थं’ इति सूत्रे अनयोर्बहुयोर्ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं डित्करणमित्यर्थः ।
परिवृतो रथः । तेनेत्यनुवर्तते । तेन परिवृतो रथ इत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः ।
ननु छात्रैः परिवृतो रथ इत्यत्रापि स्यादित्यत आह—समन्ताद्वेष्टितः परिवृत इत्युच्यत
इति । रथस्य समन्तादाच्छादनार्थं यद्वह्न्यादिकं रथावयवभूतं तद्वाचकादेवेत्याशयः, एकान्त-
ग्रहणमिति वार्तिकात् । पाण्डुकम्बलादिनिः । ‘तेन’ इति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते ।
इतिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । ननु ‘अत इनिठनौ’ इति मत्वर्थीयेन इनैव सिद्धे
किमर्थमिदमित्यत आह—अणो निवृत्त्यर्थमिति । द्वैपवैयाघ्रादब् । ‘तेन’ इति परिवृतो
रथ इति चानुवर्तते तृतीयान्ताद् द्वैपशब्दाद् द्वैयाघ्रशब्दाच्च परिवृतो रथ इत्यर्थे अब् स्यादित्यर्थः ।
अणोऽनवादः । स्वरे विशेषः । द्वीपिन इति । द्वीपी व्याघ्रः, तस्य विकारः चर्मैत्यर्थे
‘प्राणिजतादिभ्यः’ इत्यत्र टिलोपे द्वैपशब्द इत्यर्थः । एयं वैयाघ्र इति । व्याघ्रस्य

गोत्रप्रत्ययान्तादङ्के यः प्रत्ययः स दृष्टे सामान्यपि भवति । औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह
‘गोत्रचरणाद् बुब्’ इति बुब् । वामदेवात् । ग्रहणं माऽतदर्थं इत्यादि । अतदर्थं
‘ययतोश्चातदर्थं’ इति विहिते नऽस्वरे नवाश्रितस्वरे ष्यद्व्यतोर्ग्रहणं मा भूदित्यर्थः । ‘ययतोश्च’
इति सूत्रेण विधीयमानं नवः परस्य यत्पदान्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् ।
किन्तु—अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं डित्करणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेऽपि
डित्त्वे ‘ययतोः-’ इत्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शङ्क्यम् । ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’
‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषयोः सत्त्वात् । इमे च परिभाषे इहैव
डित्त्वेन ज्ञाप्येते । तत्राद्यायाः प्रयोजनं ‘पूरणगुण-’ इति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ।
द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणे चडोऽग्रहणम् । ‘श्वयतेरः’ अङि परे इति शेषः । अश्वत् । चङि
परे तु न, अशिश्चियत् । परिवृतो । तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युर्यः
परिवृतः स चेद्रथो भवति । रथाच्छादनार्थं यद्वह्न्यादिकं तत एव सर्ववेष्टनं
भवति, न तु च्छत्रादिभ्य इत्याशयेनाह—समन्ताद्वेष्टित इति । परिः सर्वतोभावे

१०१४ कौमारापूर्ववचने । (४-२-१३) कौमार इत्यविभक्तिको निर्देश । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपति कुमारी पतिरूपपन्न कौमार । यद्वा—अपूर्वपति कुमारी पति-मुपन्ना कौमारी भार्या । १०१५ तत्रोद्घृतममत्रेभ्य । (४-२-१४) शरावे उद्घृत, शाराव धावन । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधान वर्तते । तेन सप्तमी । उद्घृत्य निहित इत्ययं । १०१६ स्थण्डिलान्छ्रियतिरि व्रते । (४-२-१५) तत्र इत्येव । समुदायेन वेद व्रत गम्यते । स्थण्डिले शैते स्थाण्डिलो भिक्षु । १०१७ सस्कृत भक्षा (४-२-१६) सप्तम्यन्तादणस्यात्सस्कृतेऽर्थे, यत्सस्कृत भक्षाश्चेत्ते स्यु । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा यदा । अष्टसु कपालेषु सस्कृतोऽष्टाकपाल पुरोडाश । १०१८ शूलांसाद्यत् ।

चर्मं वैयाघ्रम् । अन् 'न द्वाभ्यान्-' इत्यैच । तेन परिवृत्तो वैयाघ्र इति भावः । कौमारा-पूर्ववचने । 'तेन' इति परिवृत्तो रथ इति च निवृत्तम् । अविभक्तिक इति । लुप्त-प्रथमाक इति भावः । अपूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह—अपूर्वत्वे निपातनमिदमिति । न पूर्वं पतियस्या सा अपूर्वपति, ता कुमारीमुपयतवान् पतिरित्यर्थे द्वितीयान्तात् कुमारी-शब्दादण् स्यादियेकाऽर्थः । कुमारी अपूर्व पतिमुपन्नेत्यर्थे प्रथमान्ताकुमारीशब्दादण् स्यादित्यन्याऽर्थः । आद्ये उदाहरति—अपूर्वपतिमिति । द्वितीये उदाहरति—यद्वेत्यादि । आद्ये उपयन्तरि प्रत्यय । द्वितीये उपयताया स्वायें प्रत्यय इति विवेकः । तत्रोद्घृतम् । तत्रोद्घृतमित्यर्थे अमत्रवाचकशब्दात् सप्तम्यन्तात् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अमत्र भान्नं शरावादि । ननु उद्धरणे पृथक्करणे शरावस्थापादानत्वात् नय सप्तमीत्यत आह—उद्धरति-रिहेति । 'सास्मिन्वीर्णमासी' इत्यत प्राक् 'तत्र' इत्यनुवर्तते । स्थण्डिलान्छ्रियतिरि । स्थण्डिलशब्दात्सप्तम्यन्ताद् व्रतनिमित्तकशयनकर्तरि वाच्ये प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । सस्कृतं भक्षा । भक्षन्त इति भक्षा, कर्मणि घञ् । तत्रेत्यनुवर्तते । तदाह—सप्तम्यन्तादिति । एववचन बहुवचन च सामान्याभिप्रायम्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्-' इत्युक्तेरित्यभिप्रेत्याह यत्सस्कृत भक्षाश्चेत्ते स्युरिति । सस्वारो नाम पाकादिना गुणविशेषाधानम्, अष्टाकपाल इति । 'तद्धिताय-' इति समासः । भक्षा इति किम् ? पुष्पपुत्रे सस्कृत

वर्तते इति भावः । कौमारा । तेनेति निवृत्तम् । 'अपूर्व' इति भावप्रधाना निर्देश इत्याह—अपूर्वत्व इति । अपूर्वत्व तु त्रिया एवेत्येते पुरुषस्तु अपूर्वभार्याऽस्तु वा मा वत्यनाग्रहः । अपूर्वपतिमिति । न पूर्वं पतियस्या इति बहुव्रीहिः । कौमार पतिरिति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः । कौमारीति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्ता स्वायें प्रत्ययः, 'टिड्ढाण-' इति ङीप् । तत्रोद्घृत । 'सास्मिन्वीर्णमासी-' इति सूत्रा प्राक् 'तत्र' इत्यभिधानः । पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्घृतामित्यर्थे यथावाहित प्रत्यया स्युः । शाराव इति । मुक्नान्छ्रिय इत्यर्थे इति वृत्तिकृतः । अवशिष्ट इति तदर्थः । 'उच्छिन्नष्टि, न नवं जुहाति' इति कल्पसूत्रव्यवहारान् । सप्तमीति । निधानत्रियापेक्षया अधिकरणत्वादिति नाम स्थण्डिलात् । अत्र शास्त्रेण विहितो नियमः, तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्यन्तादया-

(४—२—१७) अणोऽणवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतमुख्यम् । १२१६ दध्नष्टक् । (४—२—१८) दधि संस्कृतं दाधिकम् । १२२० उदशिवतोऽन्यतरस्याम् । (४—२—१९) ठक्स्यात् । पक्षेण् । १२२१ इसुसुक्तान्तात्कः । (७—३—५१) इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदशिवत् । तत्र संस्कृतः, औदशिवत्कः, औदशिवतः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिपा चरत्याशिपिकः । उषा चरति औपिकः । 'दोष उपसंख्यानम्' (वा ५०५१) दोर्भ्यां

वक्ष्म । शूलोखाद्यत् । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । 'तत्र' इति 'संस्कृतं भक्षा' इति वानुवर्तते । सप्तम्यन्ताच्छ्रलशब्दादुखाशब्दाच्च 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यर्थे यत् स्यादित्यर्थः । उखा पात्रविशेष इति । 'पिठरं स्याल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः । दध्नष्टक् । सप्तम्यन्ताद्दधिशब्दात् संस्कृतं भक्षा इत्यर्थे ढक् स्यादित्यर्थः । अणोऽणवादः । दाधिकमिति । ठक् इकादेशे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । इह दधि अधिकरणे संस्कारो लवणादिना भवति । प्राग्वहतेरित्यत्र तु 'संस्कृतम्' इति तृतीयान्ताद् ठग्वक्ष्यते । उदशिवतोऽन्यतरस्याम् । ठक् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये उदशिवच्छब्दाट्ठग्वा स्यादित्यर्थः । इसुसुक्तान्तात्कः । इसुसुक्ताः अन्ता यस्येति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थः । ठस्य कः स्यादिति । ठक् ककार इत् अकार उच्चारणार्थः ठकारस्य शिष्टस्य ककार आदेश इति 'ठस्येकः' इत्यत्रोक्तम् । श्वयतीत्यस्य विवरणम्—वर्धते इति । 'दु ओ शिव गतिवृद्धयोः' इति वानुरहित वृद्धयर्थक इति भावः । उदशिवदिति । क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । 'तर्कं ह्युदशिवन्मथितं पादाम्बुधाम्बुनिर्जलम्' इत्यमरः । प्रतिपदोक्तयोरिति । इस्प्रत्ययस्य उस्प्रत्ययस्य च उणादौ प्रतिपदोक्तयोरिह ग्रहणमित्यर्थः । यथा सार्पिष्कः, धानुष्क इति । आशिपिक इति । चरतीति ठक् । शासुघातोः क्विपि 'आशासः क्वौ—' इत्युपधाया इत्वम् । उषा चरति औपिक इति । वसघातोः क्विपि सम्प्रसारणे उपेति तृतीया-

विहितः प्रत्ययो भवति शयितयर्थे । अष्टाकपाल इति । 'द्विनोर्लुङ्गनपत्ये' इत्यणो लुक् । शूलोखात् । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनुवर्तते । कथम् 'उख्योग्निः' इति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् । अत्राहुः—दिगादित्वाद्भावाथे यदिति । । दध्नष्टक् । दध्नीति । संस्कारस्त्वह लवणादिना, दधि त्वधिकरणमात्रम् । यस्तु 'प्राग्वहतेः' इत्यत्र 'संस्कृतम्' इति ठग्वक्ष्यते स तृतीयान्ताद्वाङ्मयः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव । इसुसुक्तान्तात् । 'तात्' इत्युक्तेऽप्यङ्गविशेषणैव तान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले दस्तान्तस्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन 'माथितिकः' इत्यत्र, ठस्य इकादेशे 'यस्य—' इति लोपे च कृते ज्ञान्तत्वेऽपि इकस्य कादेशो न भवतीति 'ठस्येकः' इति सूत्रे कैयटः । संनिपातपरिभाषयैव इकस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये । उदशिवदिति । श्वयतेः, क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः—' इत्युदादेशः । इहैव निपातान्तसम्प्रसारणाभावः । सास्मिन् । सैति

चरति दौष्क । १००० क्षीराड्ढञ् । (४-२-२०) अत्र सस्कृतम् इत्येव
सम्बध्यते, न तु भन्ना इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षीरेयी । १००३
सास्मिन्पौर्णमासीति । (४-२-२१) इतिराब्दात् 'सज्ञायाम्' इति
लभ्यते । पौषी पौषमास्यस्मिन्पौषा मासः । १००४ आप्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ।
(४-२-२२) अत्रे हायनमस्या इयाग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वाद् ।
'पूर्वपदात्मनायाम्- (सू ८५७) इति णत्वम् । आप्रहायणी पौषमास्यस्मि
न्नाग्रहायणिका मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमास्यश्वत्थे । निपातनात्पौषमास्या
मपि डुप् । आश्वत्थिक । १०२५ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी
चैत्रीभ्यः । (४-२-२३) एभ्यष्टग्वा । षष्पेण् । फाल्गुनिक फाल्गुना वा
मासः । श्रावणिक, श्रावण । कार्तिकिक । कार्तिक । चैत्रिक, चैत्र ।

न्म । 'शानिवसिधमीना च' इयुभयत्र षत्वम् । दौष्क इति । दाप्शब्दान् ठम्य क स्या-
दित्यर्थः । दौष्क इति । तरतीनि ठक् । क्षीराड्ढञ् । क्षीरेयीति । क्षीरे मस्कृता
यवाग्वरित्यर्थः । भक्षग्रहणानुवृत्तो द्विवह न स्यात्, यवाग्वो पेषत्वान् खाद्यवाभावान् ।
सास्मिन्पौर्णमासीति । 'तत्र' इति, 'सस्कृत भन्ना' इति च निवृत्तम् । मा पौषमासी
अस्मिन्त्रित्यर्थे प्रथमान्ताप्रत्यय स्यादित्यर्थः । इतिशब्दादिति । एतच्च भाष्ये स्थितम् ।
पौषीति । पुष्येण युक्ता पौषी पौषमासी, सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः । पौषोऽब्दात्
'पसेति च' इति इकारलोपः । एव मघाभिर्गुक्ता पौर्णमासी माघी, ना यस्मिन् माघा
मासः । तथा फाल्गुन इत्यादि । मज्ञायाम् किम् ? पौषो पौषमासी अस्मिन्पञ्चदशरात्रे ।
आप्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । पूर्वमूनविषये आप्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च ठक् स्या
दित्यर्थः । अणाऽपवादः । हायनमिति । मत्वत्पर इत्यर्थः । 'भवमरो
वत्नरोऽब्दे हायनाऽत्री इत्यमरः । यस्या ऊच्च सवत्परस्यारम्भः सा पौषमासी
वाग्रहायणीत्यर्थः । तर्हि आप्रहायणेति स्यादित्यत आह—प्रज्ञादेरिति । 'प्रज्ञा
दित्यद्व' इति स्वार्थे अणि 'स्निद्ध-' इति षीदित्यर्थः । अश्वत्थेनेति । अश्व-
नौतश्रवणेयथ । अश्वत्थ इति । तन्पञ्चा 'लुवविदेपे' इति डुविति भावः ।
ननु विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः इति निर्दोषपौषमास्या 'लुवविदेपे' इत्यस्या-
प्रवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह डुवित्यत आह—निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुविति ।
तत्र च पौषमास्या लुव नति नापनेनद्वयनिरिक्त्वात्प्रथमिति भावः । विभाषा फाल्गुनी ।
एभ्यष्टग्वेति । 'सास्मिन्-' इत्युक्तविषये इति शेषः । फाल्गुनिक फाल्गुनो वा मासः
इति । फाल्गुनी पौषमास्यस्मिन्निति त्रिग्रहः । एव श्रावणिक इत्यादि । इति युक्तयथा ।

प्रथमामान्तास्मिन्निति नन्तम्यन्तार्थे प्रथम स्याद्य प्रथमान्ताय स चत्पौषमासी
भवति । इति शब्दादिति । स हि लौकिकी त्रिवन्तमनुभारर्थनि । वृत्तिवृत्ता तु
सूत्रे एव सज्ञायाम् इति प्रथितम् । पौर्णमासीति । पूर्णो मानोऽस्या नित्याविति
वृत्तीहो प्रज्ञादित्वात्स्वायत्तोऽपिनि हरदत्तादयः । 'तदस्मिन्नने' इत्यधिकार

१२२६ साऽस्य देवता । (४-२-२४) इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या, च । ऐन्द्रो मन्त्रः । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणा देवतया' इति तु शैषिकेऽर्थे 'सर्वत्राग्नि—' (वा २६८९) इति टक् । १२२७ कस्येत् । (४-२-२५) कशब्दस्त्वेदादेशः स्यात्प्रत्ययसंनियोगेन । 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवता अस्य कार्यं हविः । श्रीदेवता अस्य श्रायम् । शुक्राद्धन् ।

साऽस्य देवता । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । ऐन्द्रं हविरिति । इन्द्रात्मकदेवतासम्बन्धीत्यर्थः । पाशुपतमिति । पशुपतिदेवता अस्येति विग्रहः । ननु देवताशब्दस्य लोकप्रसिद्धजातिविशेषपत्राचकत्वे पितरो देवता अस्य पित्र्यमित्याद्यनुपन्नमित्यत आह—त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवतेति । हविश्शेषमृत्विग्भ्यो ददाति, विप्राय गां ददाति इत्यादौ ऋत्विग्विप्रदेदेवतात्वव्यावृत्तये विशेषग्रहणम् । त्यज्यमानहविस्ताद्यः अस्मदाद्यप्रत्ययः यस्तृप्प्याद्युपकारः तदाश्रयो देवतेति यावत् । मन्त्रस्तुत्या चेति । 'अग्निमीडे पुरोहितम्' इत्यादिमन्त्रेषु यज्ञपुरोहितत्वादिगुणविशिष्टत्वेन या प्रतिपाद्यते सापि देवतेत्यर्थः । ऐन्द्रो मन्त्र इति । इन्द्रस्तुत्यको मन्त्र इत्यर्थः । ननु 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इत्यत्र कथं देवतातद्धितः । अत्र अग्नेर्हवि-रुद्देश्यत्वस्य मन्त्रस्तुत्यत्वस्य चाभावोदित्यत आह—आग्नेयो वै इति । शैषिकेऽर्थे इति । शेषे इति सूत्रलब्धे तदभिमानिकत्वे गम्ये इत्यर्थः । अग्निर्नाम यो देवताजातिविशेषो लोक-वेदसिद्धः तदभिमानिको ब्राह्मण इति बोधः । कस्येत् । प्रत्ययसंनियोगेनेति । 'साऽस्य देवता' इति विहिते कशब्दादणप्रत्यये परे तत्सन्नियोगेन प्रकृतेरिकारोऽन्तादेश इत्यर्थः । तथा च कशब्दादणि प्रकृतेरिकारे अन्तादेशे वृद्धौ आयादेशो कायमिति सिद्धम् । तत्र किं अ इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपमाशङ्क्याह—यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धि-रिति । कशब्दस्य विवरणं ब्रह्मेति । यद्यप्यत्र इत्त्वविधिवलादेव लोपो न भवतीति भाष्यम् । तथापि वस्तुस्थितिकथनमिदम् । तस्य प्रयोजनमाह—श्रीदेवता अरय श्रायं हवि-रिति । अत्रेदमवधेयम् । 'कस्येत्' इत्यत्र कशब्दस्य अकारान्तस्य षष्ठ्येकवचनमित्येकः पक्षः । सर्वादिगणपठितस्य किशब्दस्य षष्ठ्येकवचनमिति पक्षान्तरम् । तत्राद्यपक्षे हवि प्रचारे 'कायानुब्रूहि' इति प्रैप इति निर्विवादम् सर्वादि-गणवर्हिर्भूतत्वेन स्मैभावासंभवात् । द्वितीयपक्षे तु किशब्दस्य प्रजापतिनामत्वेन 'पूर्णमासादण् वक्तव्यः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदाशयः । सास्य । सिति प्रकृतं संज्ञासम्बद्धम्—' इति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः । इहैव सूत्रे निपातनाद्दे-शब्दात्स्वार्थे तल् । मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रेण स्तुत्या । 'एतिस्तुशास्—' इत्यादिना क्यपि तुक् टाप् । आग्नेयो वै ब्राह्मण इति । इहाम्बुद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शङ्क्यमिति भावः । परत्वादादिवृद्धिरिति । इदं च समाधानं श्रायमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारसम्भवादित्वविधानसामर्थ्य-

(४-२-२६) गुक्रियम् १०२६ अपोनप्रपानपृभ्यो घ । (३-२-२७) अपो-
 नप्रियम्, अपानप्रियम् । अपोनपान्, अपानपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्त रूप निपा-
 त्यत । अन एव 'अपानपाने अपानपानेऽनुब्रूहि' इति प्रैष । १०३० छ च । (४-२-२८)
 यागविभागा ययामहयनिवृत्त्यर्थं । अपोनःश्रीयम्, अपानःश्रीयम् । ('छप्रकरणे पैङ्गाणी-
 पुत्रादिभ्य उपमह्यानाम्' (वा २७०१) पैङ्गाश्रीपुत्रीयम् । तार्णाविन्द्वीयम्) 'शतरद्रा-
 द्घञ्' (वा २७०२) । चाच्छ । शतरद्रा देवता अस्य शतरद्रियम्, शतरद्रायम् ।
 घच्छयोरिविधानमामर्यात् 'दिगाहुंगनपत्य (१०८०) इति न लुक् ।
 १०३१ महेन्द्राद्घाणौ च । (४-२-२९) चाच्छ । महेन्द्रियम् हवि,
 माहन्द्रम्, महेंद्रीयम् । १०३० सोमाट्टयण । (४-२-३०) मौम्यम् ।
 टित्त्वाडोप् सौमी ऋक् । १०३३ वायृतुपिनुपसो यत् । (४-२-३१)
 अमर्षनामत्वान् स्मैभाद्र, अन्वर्थमज्ञात्रेण एकार्यवृत्ते सानाराब्दस्य सर्वनाम-
 त्वाभावात् । तथा च 'वायानुब्रूहि' इत्येव प्रैष । यद्वा प्रजापते सर्वात्मकत्वेन तन्नाम्न-
 विशब्दस्य सर्वनामत्वान् 'वस्मा अनुब्रूहि' इत्येव सप्रैष इति भाष्ये प्रपञ्चितम् ।
 एव च विष्णुमहस्यनामम् 'विश्व विष्णु' इति 'एको नैक सव क कि यत्त-
 त्पदमनुत्तमम्' इति च पठितविश्वविशब्देऽप्यय न्यायस्तुल्य । तथा च विश्वस्मै
 नम, विश्वाय नम इत्यादि प्रयोज्यमियास्ता प्राप्तङ्गिकम् । शुक्राद्घञ् । 'साज्य देवता'
 इत्यर्थे इति शेष । शुक्रियमिति । 'गुको देवता अस्येति विग्रह । अपोनप्रपानपृभ्या
 घ । प्रत्ययसन्नियोगेनेति । घप्रत्ययमनियोगेन अपोनपाच्छब्दस्य अपनपृभाव,
 अपानपाच्छब्दस्य अपानपृभावरच निपात्यत इत्यर्थं । अन एवेति । घप्रत्ययसन्नियोगेनैव
 उक्तदेशविधेरित्यथ । अत्र घप्रत्ययाभावानोक्तादेशाविति भाव । छ च । उक्तविषये
 छाश्रीयर्थं । ननु अरोनप्रपानपृभ्या घच्छौ इत्येवास्तु । तथाह—योगविभाग इति ।
 पैङ्गाणीपुत्रीयमिति । पैङ्गाणीपुत्री देवता अन्वेति विग्रह । तार्णाविन्द्वीयमिति ।
 तार्णाविन्दु देवता अस्येति विग्रह । शतरद्राद्घञ्चेति । वातकमिदम् । शतरद्रिय-
 मिति । घस्य इयादेशः । शतरद्रीयमिति । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'तद्धितार्थः' इति
 द्विपुसमास । 'दिगाहुंगनपत्ये' इति लुक्माशब्दुयाह—घच्छयोरिति । महेन्द्राद्घाणौ
 च । महेन्द्रियमिति । महेंद्रो देवता अस्येति विग्रह । घस्य इयादेशः । माहेंद्रमिति ।
 अणि रूपम् । महेन्द्रीयमिति । छस्य ईयादेशः । सोमाट्टयण् सौम्यमिति । सामो
 देवता अस्येति विग्रह । टित्त्वस्य प्रयोजनमाह—टित्त्वान्द्वीयिति । सौमीति । मोमो

मिह नाश्रितम् । उक्त रूपमिति । 'नान्' इत्यस्य 'नम्' इति रूपमित्यथ ।
 शतरद्रा इति । शतरद्राजन्तवचन । सौमीति । 'हल्स्तद्धितस्य' इति

१ कोष्ठकान्तर्गत पाठो बहुत्र मूत्रे नोपलभ्यते । वाङ्मनारमानुरोधादिह
 म्याप्यत । २ क्वचिद् 'घ च' इति शकाररहित पाठः ।

वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् । १२३४ रीडृतः । (७-४-२७) अकृद्यकारेऽ-
सार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडादेशः स्यात् । 'यस्येति च' (सू
३११) पित्र्यम् । उपस्यम् । १२३५ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीपोम-
वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । (४-२-३२) चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्,
द्यावापृथिव्यम् । गुनासीरीयम्, गुनासीर्यम् । १२३६ अग्नेर्दक् ।

देवता अस्या ऋच इति विग्रहः । डीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । वायुवृत्तुपिनुपसो
यत् । वायु, ऋतु, पितृ, उपस् एभ्यो यदित्यर्थः । वायव्यमिति । वायुदेवता अस्येति
विग्रहः । यति ओर्गुणः । 'वान्तो यि-' इत्यवादेशः । एवम् ऋतव्यमिति । ऋतुः देवता
अस्येति विग्रहः । रीडृतः । अङ्गस्येद्यधिकृतम् ऋता विरोष्यते, तदन्तविधिः । 'अयङ्
यि क्ङिति' इत्यतो 'यि' इत्यनुवर्तते । 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इत्यतः 'अकृत्सार्वधातुकयोः'
इति 'चौ च' इति सूत्रं च तदाह—अकृदित्यादिना । पित्र्यमिति । पितरो देवता
अस्येति विग्रहः । यति पितृशब्दस्य रीड् । 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः । 'यस्येति च' इति ईकार-
लोपः । क्यचि पित्रीयतीत्यादौ 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति वचनाद् 'अकृत्सार्व-
धातुकयोः-' इति दीर्घे अप्राप्ते इकारोच्चारणम् । उपस्यमिति । उपो देवता अस्येति
विग्रहः । भत्वेन पदत्वाभावात् सकारस्य न रत्वादि । द्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी,
शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीपाम, वास्तोष्पति, गृहमेव एतेभ्यः^१, छो यच्च स्यादित्यर्थः अणः
पत्युत्तरपदण्यस्य चापवादः । द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यमिति ।
द्यावापृथिवी देवता अस्येति विग्रहः । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'यस्येति च'
इति लोपः । शुनासीरीयमिति । शुनो वायुः, सीरः आदित्यः, शुनश्च सीरश्च
शुनासीरौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनासीरावस्य स्तः इति शुनासीरः । 'वाय्वा-
दित्यवानिन्द्रो विवक्षितः' इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । शुनासीरो देवता अस्येति
विग्रहः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम् । अग्नीपोमौ देवता अस्य
अग्नीपोमीयम् । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः रुद्रः । निपातनादष्टुक् पत्वं च ।
'रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः' इति ब्राह्मणम् । अमरस्तु इन्द्रपर्यायेषु 'वास्तोष्पतिः
मुरपतिः' इत्याह । वास्तोष्पतिदेवता अस्य वास्तोष्पतीयम्, वास्तोष्पत्यम् । गृहमेवो

यलोपः । रीडृतः । अङ्गवृत्तपरिभाषया 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घो न प्रवर्तत इति
दीर्घग्रहणमित्याहुः । यस्येति चेति । पित्रीयतीत्यत्र रीड्विधिः सावकाश इति
भावः । उपस्यमिति । उपस्यशब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं देवतां ब्रवीति ।
द्यावापृथिवी । अण्यन्नोरपवादः । शुनासीरीयमिति । शुनश्च सीरश्चेति
द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनो वायुः, सीर आदित्य इति वृत्तिकृत । हरदत्तस्तु
शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह । तथा च मन्त्रः—'इन्द्रं वयं
शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे' इति । मरुतो यस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः, मरुत्वतीयम्,
मरुत्वत्यम् । अग्नीपोमीयम्, अग्नीपोम्यम् । 'इदग्नेः सोमवरुणयोः' । वास्तुनः पतिः

(४-२-३३) आग्नेयम् । १०३७ कालेभ्यो भववत् । (४-२-३४)
 मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । १०३८ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् । (४-२-३५)
 माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् । १०३९ देवताद्वन्द्वे च (७-३-२१) अत्र
 पूर्वोत्तरदयोराराधनो वृद्धि स्याद् ङिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् ।
 १०४० नेत्रस्य परस्य । (७-३-२२) परम्पेन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्र ।
 परस्य किम् एद्राग्न । १०४१ दीर्घान्च वरुणस्य । (७-३-२३)
 दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धि । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात् किम्-आग्निवारुणम् ।
 आग्निवारुणोमनडवाहीमालभत । 'तदस्मिन्वर्तत इति नवयनादिभ्य उपमत्या

देवता अस्य गृहमेधीयम्, गृहमध्यम् । अग्नेर्दक् । आग्नेयमिति । प्रादोर्ग्व्यती
 येष्वर्थेष्वयम् । 'सवनाग्निक्लिभ्याम्- इति वचनात् । कालेभ्यो भववत् । काल्वा
 चिभ्यो भवर्थे येन विशेषणेन ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते, ते 'सास्य देवता इत्यर्थे काल्वाचिभ्य
 स्तेनैव विशेषणेन भवन्तीत्यर्थः । मासिकमिति । माम्ने देवता अस्मेति विग्रह कालाद्व्य ।
 प्रावृषेण्यमिति । प्रावृड देवता अस्मेति विग्रह । प्रावृष एण्य । महाराजप्रोष्ठपदा-
 ट्ठञ् । माहाराजिकमिति । महाराजो वैश्रवण स देवता अस्मेति विग्रह ।
 प्रौष्ठपदिकमिति । प्रोष्ठपदो देवता अस्मेति विग्रह । वृत्त 'सास्य देवता इत्यविकार ।
 अथ प्रासङ्गिकम् । देवताद्वन्द्वे च । 'मृजवद्धि' इत्यतो 'वृद्धि इत्यनुवर्तते । 'अचो
 ङिति' इत्यतो 'ङिति इति, 'किति च' इति सूत्र चानुक्ते । 'तद्धितेष्वचामादे इत्यत
 'अचामादे' इति 'ह्रद्गसिध्वन्ते पूर्वपदस्य च इत्यत 'पूर्वपदस्य इति, 'उत्तरपदस्य च
 इति सूत्र चानुवर्तते । तदाह—अत्रेत्यादिना । आग्निमारुतमिति । अग्निश्च
 मरुच्च अग्नामस्ती, 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नामस्ती देवता अस्य आग्निमारुतम् ।
 अग्नि अनन उभयपदादिवृद्धि । अलौकिके विग्रहवाक्ये एव आनङ् वाधित्वा 'इद् वृद्धौ'
 इति इत्वम् । नेन्द्रस्य परस्य । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युक्ता उभयपदवृद्धि उत्तरपदस्य इद्
 शब्दस्य नत्यर्थः । सौमेन्द्र इति । चररिति शेषः । तैत्तिरीये 'सौमेन्द्र श्यामाक् चरुम्'
 इति छान्दसम् । दीर्घान्च वरुणस्य । एन्द्रावरुणमिति । इन्द्रावरुणौ देवता । अस्मेति
 विग्रहे द्वन्द्वः । आनङ् । इन्द्रावरुणशब्दादणि दीर्घाकारात्परत्वाद् वरुणस्य नात्त्वृद्धि ।
 आग्निवारुणमिति । 'इद् वृद्धौ इत्यग्नरानङ् वाधित्वा इत्त्वे वृत्ते दीर्घात्परत्वाभावात्प्रिये
 षाभावे सति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः । इति प्रासङ्गिकम् । अथ प्रष्ट
 तम्—तदस्मिन्निति । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् इति सूत्रे वार्तिभ्यदम् । 'तस्मि

वास्तोष्पनि । इह्व सूत्रे निपातनात्साधु । 'वश्मभूकास्तुरस्त्रियाम् वास्ताप्पनीय,
 वास्ताप्पत्यम् । गृहमेधीय, गृहमेध्यम् । गृहमेधाब्दाङ्कारान्त । तथा च आश्व-
 लायन—'मरुद्भ्या गृहमेधेभ्य' इति । कालेभ्यो । काल्वाचिभ्यो ये प्रत्यया
 भावार्थे वक्ष्यन्ते ते 'सास्य देवता इत्यस्मिन्नर्थेऽननातिदिश्यन्ते । वरुण सर्व
 माह्वश्यायम् । तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात् एव भवति नाय । तथैवोदाहरति—

नम्' (वा २७०६) । नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । 'पूर्णमासादण्वक्तव्यः'
(वा २७०७) । पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः । १२४२ पितृव्यमातुल-
मातामहपितामहाः । (४-२-३६) एते निपात्यन्ते । 'पितुर्भ्रातरि व्यत्' (वा २७०८) ।
पितुर्भ्राता पितृव्यः । 'मातुर्दुलच्' (वा १७०८) मातुर्भ्राता मानुलः । 'मातृपितृभ्यां
पितरि डामहच्' (वा २७०९) मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । 'मातरि
पिच्च' (वा २७१०) । मातामही । पितामही । 'अवेदुंघे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः'
(वा २७१२) । सकारपाठसामर्थ्यान्न पः । अविंसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ।
'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा २७१३) तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्व्यस्तिल

न्वर्तते' इत्यर्थे नवयज्ञादिभिः प्रथमान्तेभ्यः ठञ् उपसंख्यानमित्यर्थः । नावयज्ञिकः काल
इति । नवयज्ञो नूतनवान्यद्रव्यको यज्ञः—आग्रयणाख्यः स यस्मिन्काले वर्तते स नावयज्ञिकः,
आग्रयणकाल इति यावत् । पाकयज्ञिक इति । पाकयज्ञ औपासनाग्निसाध्यः पार्वणस्थाली-
पाकादिः, स यस्मिन्काले वर्तते स पाकयज्ञिकः । पूर्णमासादिति । तदस्मिन्वर्तते इत्यर्थे
पूर्णमासशब्दात्प्रथमान्तादण् वक्तव्य इत्यर्थः । पूर्णो मासोऽस्यामिति । मासश्चन्द्रमाः
पूर्णश्चासौ मासश्च पूर्णमासः, पूर्णचन्द्रः, स यस्यां तिथौ वर्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः ।
अणि 'टिड्ढाणञ्—' इति डीप् । यद्यपि पूर्णो माः चन्द्रः पूर्णमाः, तस्येयमित्यर्थे 'तस्येदम्'
इत्यणि पौर्णमासीति सिद्धम् तथापि ईदृश एवार्थे अयं साधुरिति भावः । पितृव्यमातुल ।
कस्मिन् 'अर्थे किं निपात्यत इत्यत आह—पितुर्भ्रातरि व्यदित्यादिना । मातुल इति ।
मातृशब्दाद् डुलचि 'टिः' इति टिलोपः । मातामह इति । मातृशब्दाद् डामहचि टिलोपः ।
एवं पितामहः । मातरि पिच्चेति । मातृपितृभ्यां मातरि डामहच्, स च पिद्ववतीत्यर्थः ।
पित्वस्य फलं डीपित्याह—मातामही, पितामहीति । अवेरिति । अवेदुंघमित्यर्थे
अविशब्दात् सोढ, दूस, मरीसच् एते प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । सोढसकारस्य प्रत्ययावय-
वत्वात् पत्वमाशङ्क्याह—सकारपाठसामर्थ्यान्न प इति । अन्यथा पांढ इत्येवोपदिशेदिति
भावः । तिलादिति । तिलशब्द ओपधिविशेषे मुख्यः । तत्फले तु गौणः । तत्र यदा
तिलशब्दो निष्फले आपधिविशेषे वर्तते तदा तस्मात्स्वार्थे पेज, पिञ्ज इति प्रत्ययौ स्त
इत्यर्थः । इति देवतार्थकाः ।

मासिकम् । प्रावृषण्यमिति । 'कालाट्टम् ।' प्रावृष एण्यः । डामहजिति ।
एतच्च वृच्याद्यनुरोवेनोक्तम् । भाष्ये तु आनडादेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते ।
तेनावग्रहः सिद्धयतीत्युक्तम् । सकारपाठेति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय पकारमेव
पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् । अन्ये तूक्तरीत्या 'अविंसोढम्' इत्यत्र
पत्वनिवारणेऽपि 'अविदूसम्' इत्यादौ स्यादेव पत्वम् । तत्र हि ण्यन्तात्क्वपि
'अविदूः' इत्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । तस्माद् 'अविंसोढम्'

इत्यर्थं 'पिचदृष्टन्दिमि डिच्च' (वा २७१४) तिलियञ् । १०४३ तस्य समूह । (४-२-३७) कावना समूह काक्म् । वाक्म् । १०४७ भिच्चादिभ्योऽण् (४-२-३८) भिच्चाणा समूहा भैश्चम् । गर्भिणीना समूहा गर्भिणम् । इह 'भस्याट्-' इति पुवद्भाव कृते । १०४९ इनण्यनपत्ये (६-४ १६४) अनपत्याथेऽणि परे इ प्रवृत्त्या स्थान् । तेन 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति टिलापा न । युवतीना समूहा यौवनम् । शनन्तादनुदात्तादेरजि यौवनम् ।

तस्य समूह । 'इनिनक्षय्यचश्च' इति यावदिदमनुवर्तते । अस्मिन्नर्थे प्रथमाच्चारितान् पच्छन्तात्प्राग्दीव्यतीया अणादया ययामन्भव स्युरिरयथ । 'अचित्तहस्तिघेनाठक्' इत्याद्य-पवादविषय परिहृत्यादाहरति—काक्म् । वाक्मिति । समूहप्रत्ययान्ताना नपुमत्व लोकात् । भिच्चादिभ्योऽण् । तस्य समूह इमेव । भैच्मिति । अत्र 'अचित्तहस्ति-' इति वक्ष्यमाणठगपवादाऽण् । गर्भिणमिति । गर्भशब्दामत्त्वर्थे इ प्रत्यये कृते 'प्रथम' 'परश्च' 'आद्युदात्तश्च' इति इकारस्य उदात्तत्वं 'अनुदात्त' पदमेतवर्जम्' इति शिष्टस्यानुदात्तत्वं गर्भिन्शब्द अनुदात्तादि । तना नातलक्षणदीपि तस्य 'अनुदात्ता सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वं गर्भिणीशब्दाऽन्यनुदात्तादिरव । तत् समूहस्यै 'अनुदात्तादरेज्' इति वक्ष्यमाण अजि प्राप्त भिच्चादिवादिगिति भाव । अणि प्रत्ययस्वरणान्तादात्तत्वम् । अजि तु 'जिनित्यादिनि'यम्' इत्याद्युदात्तमिति स्वरे विशेषे । अणि टिलापाभावाऽपि प्रयाजनमिति दर्शयति—इह भस्येति । गर्भिणीशब्दादणि सति 'भस्याट्-' इति पुवत्त्वन डीपा निवृत्तौ गर्भिन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलाप प्राप्ते सतीत्यर्थं । इनण्यनपत्ये । इन् अणोति छेद । प्रवृत्त्येति । 'प्रकृत्यैकाच' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भाव । निलोपो नेति । अजि तु प्रकृतिभावाप्रवृत्ते टिलाप स्यादिति भाव । यौवनमिति । 'वनिन्युवृषितप्ति-' इत्यौषादिकवनिप्रत्ययान्ता तिम्य-

इत्यादिभाष्यवृद्धुदाहरणेषु सकारपाठमामर्ष्यादिति व्याख्येयमित्याहुः । तस्य समूह । इह 'अचित्ताठक्', 'अनुदात्तादेरज्', 'गानान्ताद् वृज्', 'विदात्तश्च' इत्यादिना प्रतिपद यजादीष वक्ष्यति । तथा च चित्तपदाद्युदात्तमगत्रान प्रतिपदोत्तप्रत्ययरहितमिहादाहरणमित्याशये-नादाहरति—काक्म् । वाक्मिति । एव वाक्म् । काक्वचवृत्तशब्दा 'प्राणिना कुर्वाणाम्' इति फिट्त्वेषणाद्युदात्ता । प्राणिवाचिना ये आदिभूता ववर्णात्पूर्वे तेषामुदात्त स्यादिति सूत्रार्थं । 'अयादि प्राप् सकृते' इत्यधिकारात् । यत्तु वृत्तियामया शौमिल्युदाहृत तदुपश्रयम् । खण्डितादिषु पुक्शब्दस्य पाठान्तराया भाव्यमिति हृदत्तादय । भिच्चादि भ्योऽण् । भैच्मिति । अचित्तत्वाट्ठक् प्राप्त । गर्भिणमिति । अनुदात्तादित्वाद् प्राप्त । सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलापो स्थानात् । न च 'भस्याट्-' इति पुदाचनरूपानि-देशान्न टिलाप स्यादिति वाच्यम् । हस्तिनीना समूहा हस्तिनमित्यत्रापि टिगापा नापत्ते । तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपर तत्, न तु रूपानिदेशमिति वाच्यम् । यौवनमिति । युवतिशब्दस्यानुदात्तादिनादजि प्राप्ते अणर्थमिह पाठ । पुवद्भावा-

१२४६ गोत्रोच्चोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाहुब् । (४—२—३६)
 एभ्यः समूहे वुब् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम्, तच्चापत्यमात्रम् । १२४७ युवो-
 रनाकौ । (७—१—१) यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमाद् अन अक एतावा-
 देशौ स्तः । ग्लुबुकायनानां समूहां ग्लौडुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आप-

रेणाञ्चुदात्तः । ततः स्त्रियां 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति शिष्टस्वरेण
 युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादभि प्राप्ते भिक्षादित्वादणि कृते सति 'भस्याडे-' इति पुंवत्त्वे
 तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति रूपम् । अभि तु
 प्रकृतिभावस्याप्रवृत्तेऽट्टिलोपः स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु 'भस्याडे तद्धिते' इत्यस्य अडे तद्धिते
 विवक्षिते सति ततः प्रागेव पुंवदित्यर्थः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वे
 तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ युवन्शब्दस्य कनिप्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाञ्चुदात्तत्वादानुदात्तादित्वाभावादभ-
 भावे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति सिद्धमेवेति युवतिशब्दो
 भिक्षादिगणे प्रत्याख्यातो भाष्यकैयटयोरित्यलम् । शत्रन्तादिति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदा-
 त्तत्वादानुदात्तादिरयं युवच्छब्दः । तत उगिल्लक्षणडीपः पुंवत्त्वेन निवृत्तौ युवच्छब्दादानुदात्ता-
 देरभि यौवतमिति रूपमिति भावः । गोत्रोच्चोष्ट । एभ्य इति । गात्र, उक्षन्, उष्ट्र, उरभ्र,
 राजन्, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य, अज एतेभ्य इत्यर्थः । लौकिकमिह गोत्रमिति ।
 ननु पारिभाषिकमित्यर्थः । अत्र लौकिकं गोत्रं किमित्यत आह—तच्चापत्यमात्रमिति ।
 प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्रादि कृत्स्नापत्यमित्यर्थः । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव
 गोत्रं गृह्यते, ननु पारिभाषिकं गोत्रमिष्यते' इति 'स्त्रीपुंसाम्याम्-' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्ति-
 त्वादिति भावः । युवोरनाकौ । युश्च वुश्च युवुः ! समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह—
 यु वु एतयोरिति । 'अनुनासिकयोरिष्यते' इति वार्तिकलब्धमेतत् । अनुनासिकयोः
 किम् ? ऊर्णाद्युः । ग्लुचुकायनीनामिति । 'प्राचामवृद्धात्,' इति ग्लुचुकशब्दाद-
 पत्ये फिन्, 'इतो मनुष्यजातेः' इति डीप्, समूहे वुब् । अकादेशः, आदिवृद्धिः,
 'यस्येति च' इतीकारलोपः । औक्षकमिति । उक्ष्णां समूह इति विग्रहः । वुब्,
 अकादेशः, टिलोपः, आदिवृद्धिः । उष्ट्राणां समूह इति विग्रहः, औष्ट्रकम् । उरभ्रा
 मेपाः, तेषां समूह औरभ्रकम् । राजकम्, राजन्यकम् । वात्सकम् । मानुष्य-

तिप्रत्ययनिवृत्तिः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । ननु 'भस्याडे-' इत्यत्र 'अडे तद्धिते
 विवक्षिते पुंवद्भावः' इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव तिप्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां 'कनिन्-
 युवपि-' इति कनिनन्ततया आञ्चुदात्तत्वाद्ग्लु सिद्ध एवेति चेत् । सत्यम्, अतएव भाष्ये
 भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः । 'इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो
 न' इति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता । नन्वेवं 'गार्भिणं यौवतं गणे' इत्यादिप्रयोगा
 भाष्यमते न संगच्छेरन्नित्यागङ्ग्याह—शत्रन्तादिति । युवोः । समाहारद्वन्द्वे
 सौत्रं पुंस्त्वम् । उकारस्तूच्चारणार्थो नेत्संज्ञकः । तेन नन्दनः । कारकः, नन्दना
 कारिका इत्यत्रोगिल्लक्षणौ नुमडीपौ न स्तः । अनुनासिकयोरिति किम्, ऊर्णाद्युः ।

त्यस्य च- (सू १०८२) इति मलाप प्राप्त 'प्रकृत्याञ्ज राजन्यमनुष्ययुवान्' (वा ४२१४) राजन्यवम् । मानुष्यवम् । 'वृद्धाञ्चेति वनव्यम्' (वा २७१६) वार्द्धकम् । १०४८ केदाराद्यञ्च । (४—२—४०) चाद्बुज् । कैदार्यम्, कैदारकम् । 'गणिकाया यजिति वनव्यम्' (वा २७१९) । गणिकायम् । १०४९ ठञ्कचचिनश्च । (४—२—४१) चात्कदारदपि । कवचिना समूह काचचिन्म । कैदारिकम् । १०५० ब्राह्मणमाणववाडवाद्यम् । (४—२—४२) ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाञ्च्यम् । 'पृष्ठादुपमन्यान्म' (वा २७२०) पृष्ठय पट्टह । १०५१ ग्रामजनघन्धुभ्यस्तल । (४—२—४३) ग्रामता । जनता । वधुता ।

कम् । वानम् । यलोपे प्राप्त इति । राजन्यशब्दाद् बुजि अवादेशे 'आपत्यस्य च-' इति यकारस्य लोपे प्राप्ते सतीत्यर्थं । प्रकृत्याञ्जे राजन्यमनुष्ययुवान् इति । अके परे राजन्य, मनुष्य, युवन् एन प्रकृत्या स्मुरिति वनव्यमित्यर्थं । सूना भावा योजनम् । मनोज्ञादित्वाद् बुज् । प्रवृत्तिभावात्न टिलोप । 'वृद्धाञ्च' इति वृद्धशब्दस्वरूपमत्र गृह्यते, ननु 'वृद्धिस्यस्याचामादि —' इति वृद्धसज्ञकम्, भाष्ये वृद्धशब्दस्यैवादाहरणात् । तदाह— वार्द्धकमिति । वृद्धाना समूह इति विग्रह । 'केदाराद्यञ्च च । कैदार्यम्, कैदारकमिति । केदाराणा समूह इति विग्रह । गणिकाया यञ्च । यज्प्रहणाद् बुजा निवृत्ति । गणिक्यमिति । गणिकाना समूह इति विग्रह । ठञ् कचचिनश्च । केदारादपीति । कवचिन्वाद्यात् केदारवाद्याच्च समूह ठञ् स्यादित्यर्थं । काचचिकमिति । ठञ् एकादेशे टिलोप । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् । ब्राह्मण्यमित्यादि । ब्राह्मणना माणवाना वाञ्चाना च समूह इति विग्रह । मनारपत्य माणव । अणि नस्य णत्वम् । 'अपत्य कुमित्त मूढ मनारार्ल्मार्गिक स्मृत । नमारस्य च मूर्धेय तेन मिष्यति माणव ॥' इति 'मनोजानावज्यकौ पुक्च इति सूत्रे भाष्यम् । पृष्ठात्रिति । यद् इति शेष । पृष्ठय पट्टह इति । पष्णाद् अहा समाहार पट्टह, मनाहारे द्विषु । 'राजाहस्मिभ्य-' इति टचि टिलोप । रयन्तरवृद्धैरुपराराज शाक्यरैदतास्यानि ष्ट् पृष्ठास्यस्नाजाणि, तद्गुत्तान्यहानि लक्षणया पृष्ठाणि, तेषा समूह इति विग्रह । ग्रामजन । समूह इत्येव । ग्रामतेत्यादि । ग्रामाणा जनाना वधुना च समूह इति विग्रह । तन्नाना स्त्रीत्व लोकात्, 'तन्न

प्रकृत्याञ्क इति । इह राजन्यमनुष्यग्रहण व्यर्थम् । हृदिशब्दत्वेन 'आपत्यस्य च-' इति मन्त्रस्य प्राप्त्यभावात् । अतएव 'गान्भाष्य-' इत्यत्र तयाग्रहण साधनम् । अथवा गानग्रहणेनैव सिद्धे तयोग्रहण न कुर्यादित्याह । सूना भावा यावन्मिना मनोज्ञादित्वाद् बुज् । वार्द्धकमिति । यदि वृद्धत्वमपि वाधकमिति प्रयागाजिस्त, तर्हि मनोज्ञादित्व कल्पनीयमित्याह । ब्राह्मणमाणव । ननु त्रयाऽप्यमो वृद्धा । तन्म प्रकृता यजेतास्त, वृद्धात्रिति यजि वा प्य निरेषाभावात् । नापि स्वर विशेष, उभयथाप्याशुदात्तत्वात् । क्रिया विशेपस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात् । 'यजद्व'

‘गजमहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्’ (वा २७२१) गजता, सहायता । ‘अहः खः क्रतौ’ (वा २७२२-२७२३) । अहीनः । अहर्गणसाध्यमुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम्-आहः । इह खण्डिकादित्वाद् । ‘अहृष्टखोरेव’ (सू ७८९) इति नियमाट्टिलोपो न । ‘पर्श्वान् वक्तव्यः’ (वा २७२४) । १२५२सिति च । (१-४-१६) सिति परे पूर्व पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । १२५३ अनुदात्तादेरब् । (४-२-४४) कापोतम् । मायूरम् । १२५४ खण्डिकादिभ्यश्च (४-१-४५) अब्स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । १२५५ चरणेभ्यो धर्मवत् । (४-२-४६) काठकम् । छान्दो-

द्वियाम्’ इति लिङ्गानुशासनसूत्राच्च । गजसहायाभ्यां चेति । आभ्यामपि समूहं तलिति वक्तव्यमित्यर्थः । अहः खः क्रतौ इति । वार्तिकमिदम् । क्रतौ वर्तमानाद् अहन्वाद्वात् समूहेष्यं खप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । अहीन इति । अहश्शब्देन सौत्यान्यहानि विवक्षितानि । तेषां समूह इति विग्रहः । अहन्वाद्वात् खः, ईनादेशः । ‘अहृष्टखोरेव’ इति टिलोपे इति भावः । फलितमाह—अहर्गणेति । आह इति । अहां समूह इति विग्रहः । इह क्रत्वप्रतीतेर्न ख इति भावः । ‘अचित्तहस्तिवेनोः—’ इति ठकमाशङ्क्याह—इहेति । ‘खण्डिकादिभ्यश्च’ इत्यवित्यर्थः । नन्वेवं सति ‘अन्’ इति प्रकृतिभावस्यापि विहितस्यात्रासंभवाट्टिलोपः स्यादित्यत आह—अहृष्टखोरेवेतीति । टिलोपाभावे सति ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यकारलोपे आह इति रूपमिति भावः । पर्श्वान् वक्तव्यः । अणोऽपवादः । पशुशब्द उकारान्तस्त्रीलिङ्गः पार्श्वगतमस्थिवाची । तस्माद् णसि ओर्गुणे प्राप्ते—सिति च । ‘सुमिडन्तं पदम् इत्यतः पदमित्यनुवर्तते तदाह—सिति परे पूर्वपदसंज्ञामिति । सकार इद् यस्य स सित् । ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ इत्येव सिद्धे भसंज्ञापवादाऽयम् । अभत्वादिति । पदत्वेनानेन भत्वस्य वाधादिति भावः । पर्शूनां समूहः पार्श्वमिति । पशुं अ इति स्थिते ‘इकोऽसवर्णे—’ इति साकल्यह्रस्वप्रकृतिभावयोः ‘सिति च’ इति तत्रत्यवचनान्तरेण तन्निषेधे यणादेशे पार्श्वमिति रूपमिति भावः । अनुदात्तादेरब् । समूह इत्येव । कापोतम् । मायूरमिति । ‘लघावन्ते द्वयोश्च बह्वपो गुरुः’ इति कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्ताविति भावः । खण्डिकादिभ्यश्च । शेषपूरणेन व्याचष्टे—अब् स्या-

इत्यत्रापत्यग्रहणाच्च । ठब् तु नानुवर्तिष्यते अस्वरितत्वादिति चेत् । सत्यम्, अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यद्वचनम् । तत्सिद्धार्थानुवादकं वार्तिकमाह—पृष्ठादिति । पृष्ठं स्तोत्रविशेषः । पृष्ठय इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठयः पडह इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यम् । ग्रामजन । वृत्तिकृता तु वार्तिकस्यसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः । अनुदात्तादेरब् । आपुषिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वाद् ‘अचित्तहस्तिवेनोः—’ इति ठवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति—कापोतमिति । ‘लघावन्त—’ इति फिट्सूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ । न च ‘शकुनीनां च लघु पूर्वम्’ इत्याद्युदात्ताविमाविति गङ्गथम् । ‘अत्यात्पूर्वं लघूदात्तम्’ इति तत्र व्याख्यानादित्याहुः । खण्डिका । आद्युदात्तार्थमचित्ताट्ठको वाचनार्थं च वचनम् ।

ग्यम् । १०५६ अचित्तहस्तिधेनोष्ठम् । (४-२-४७) साक्नुक्म् । हस्तिक्म् ।
 धेनुक्म् । १०५७ केशाश्वाभ्या यञ्छ्वावन्यतरस्याम् । (४-२-४८) पक्षे
 ठगणो । कैश्यम्, कैशिकम् । अश्वीयम्, आश्वम् । १०५८ पाशादिभ्यो य ।
 (४-२-४९) पाश्या । तृप्या । धूम्या । वया । वात्या । १०५९ रलगो-
 रथात् । (४-२-५०) खल्या । गव्या । रथ्या । १०६० इनिप्रत्ययचश्च ।
 (४-२-५१) खलादिभ्य क्रमास्यु । खरिनी । गात्रा । रथक्त्वा । 'खरदिभ्य
 इनिवक्तव्य' (वा २७३५) । खरिनी । कुटुम्बिनी । वाङ्निगणोऽयम् ।

दिति । समूह इति शेष । आद्यदात्तायमिदम् । चरणेभ्यो धर्मवत् । चरणा गात्रा
 ध्यानार । धर्मोऽर्थे याम्यो प्रकृतिभ्या ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते ताम्य प्रकृतिभ्य समूहे
 स्युरित्यर्थ । काठरमिति । कठाना समूह इति विग्रह । 'गात्रचरणाद्बुज' इति धर्म
 वक्ष्यमाणो बुज समूहस्य भवति । छान्दोग्यमिति । छन्दोगा नामशाखिन, तेषा समूह
 इति विग्रह । 'छन्दागोत्रिकयानिवहवृचनताद् व्य' इति धर्म वक्ष्यमाणो व्य समूहस्य
 भवति । अचित्तहस्ति । अचित्ता अप्राणिन, तदाचिभ्य, हस्तिशब्दाद् धेनुशब्दाच्च
 समूह ठक् स्यादित्यर्थ । साक्तुमिति । मक्तूना समूह इति विग्रह । 'इमुनुत्तान्तात्क'
 इत्युक् परत्वान् ठस्य क । अदिवृद्धि । हास्तिकमिति । हस्तिना समूह इति विग्रह,
 ठक् इक्, टिगोप, आदिवृद्धि । धेनुकमिति । धेनूना समूह इति विग्रह । उक्
 परत्वान् ठस्य क । आदिवृद्धि । केशाश्वाभ्याम् । समूह इत्येव । केशाद्यत्र वा अश्वा
 च्छ्वा वयर्थ । पक्ष इति । केशाद्यत्रभाव 'अचित्त-' इति ठक् । अश्वाच्छ्वाभाव अणि-
 त्यर्थ । कैश्यम्, कैशिकमिति । केशाना समूह इति विग्रह । क्रमेण यञ्छ्वा
 अश्वीयम्, आश्वमिति । क्रमेण छणौ । पाशादिभ्यो य । समूह इत्येव ।
 पाशयेत्यादि । पाशाना तृणाना धूमाना वनाना वानाना च समूह इति विग्रह । छीत्व
 लकान् । रलगोरथात् । समूह इत्येव । ख, गो, रथ एभ्यो य स्यादित्यर्थ गल्या
 गत्या रथ्येति । खलाना गवा रथाना च समूह इति विग्रह । यद्यपि पाशा-
 दिभ्य एषा पाठो युक्तः । तथापि उत्तरमूत्र एषामेवानुवृथर्थे पृथक् पाठः ।
 इनिप्रत्ययचश्च । स्युरिति । इनि न क्त्वच् एने स्युरित्यर्थ । रलनितीति ।
 खलाना समूह इति विग्रह । इनिप्रत्यये ननारादिकार उच्चारणार्थे । छीत्व
 लकान् । नान्तत्वान्तीप् । गोत्रेति । गवा समूह इति विग्रह । गात्राब्दान्त्र ।
 छीत्व लोकात्, टाप् । रथकटथेति । रथाना समूह इति विग्रह । कटथचि
 ककारस्य नक्त्वम्, अनङ्कित इत्युक्ते छीत्वाद्वाप् । रलादिभ्य इनिर्वक्तव्य
 इति । 'इनिप्रत्ययचश्च' इति मूत्रे इनिग्रहणमकृत्वा 'गारयात्नक्त्वचौ' इत्येव मूत्र
 कृत्वा 'खलादिभ्य इनि' इति पृथक्कर्तव्यमित्यर्थ ।

चरणेभ्य । यस्या प्रकृतय प्रत्यया धर्म वक्ष्यन्ते, स तस्या प्रकृते समूहस्य
 स्यादित्यर्थ । बुजाद्या हि चरणेभ्या वक्ष्यन्ते । तत्र 'चरणाद्धर्मिन्मायया' इति तु
 वार्तिकम् । तदर्थननैवानिदेशमूत्रेण ज्ञाप्यत काठकमित्यादि । गात्रचरणाद् बुज ।

१२६१ विषयो देशे । (४-२-५२) पठ्यन्तादणादयः स्युरित्यन्तपरिशीलितेऽर्थे म चेदेशः । शिवीनां विषयो देशः । शैवः । देशे किम्-देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । १२६२ राजन्यादिभ्यो वुञ् । (४-२-५३) राजन्यकः । १२६३ भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ । (४-२-५४) भौरिकीणा विषयो देशो भौरिकिविधम् । ऐपुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् । १२६४ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु । (४-२-५५) अण् ।

विषयो देशे । समूह इति निवृत्तम् । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य विषय इत्यर्थे प्रथमोच्चारितात् पठ्यन्तात्प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यते । तदाह-पठ्यन्तादिति । विषयशब्दं व्याचष्टे-अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे इति । देवदत्तविषयोऽनुवाक इत्यत्र तथा दर्शनादिति भावः । तर्हि तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यत आह-स चेदिति । सः अत्यन्तपरिशीलितोऽर्थो देशश्चेदित्यर्थः । एवं च अत्यन्तपरिशीलिते देशे गम्ये प्रत्ययाः स्युरिति फलितम् विषय-शब्दो ह्ययं क्वचित् ग्रामसमुह्यात्मके जनपदे वर्तते । तद्यथा-सामन्तस्य राज्ञो विषयोऽनेन लब्ध इति । क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये वर्तते । तद्यथा चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्वचिदन्त्यत्रावृत्तौ वर्तते । यथा मत्स्यानां विषयो जलमिति । अन्यत्र नास्तीति गम्यते । प्रकृते तु देवदत्त-विषयोऽनुवाक इतिवदत्यन्तपरिशीलिते वर्तते । तत्र विषयशब्देन अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे अवगते सति अनुवाकादिब्यावृत्त्यर्थं देशग्रहणम् । शिवीनां विषयो देश इति । अत्यन्तपरिचितो देश इत्यर्थः । देवदत्तस्य विषय इति । अत्यन्त-परिचितोऽनुवाक इत्यर्थः । अत्र देशस्यानवगमाद् न प्रत्यय इति भावः । विषय इति किम्-देवदत्तस्य कदाचिद्गन्तव्यो मार्गः । न च देवदत्तस्य ग्रहमित्यत्र अत्यन्तपरिचितदेशत्वात् प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम्, जनपदसमुह्यात्मकात्यन्तपरिशी-लितदेशस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । राजन्यादिभ्यो वुञ् । तस्य विषयो देश इत्यर्थे राजन्यादिभ्यः पठ्यन्तेभ्यो वुञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवाः । राजन्यक इत्यत्र राजन्यानां विषयो देश इत्यर्थः । भौरिक्याद्यैपु । भौरिक्यादिभ्य ऐपु-कार्यादिभ्यश्च पठ्यन्तेभ्यो यथाक्रमं विल्, भक्तल् एतौ प्रत्ययौ स्तो विषयो देश इत्यर्थे । भौरिकिविधमिति । भौरिकीणा विषयो देश इत्यर्थः । भौलि-किविधमिति । भौलिकीनां विषयो देश इत्यर्थः । ऐपुकारिभक्तमिति । ऐपुकारीणां विषयो देश इत्यर्थः । सारसायनभक्तमिति । सारसायनानां विषयो देश इत्यर्थः । इह नपुंसकत्वं लोकात् । सोऽस्यादिः । ऋग्व्यमाम्नातं पादावृत्त्या ऋक्त्रयं संपद्यते । न च मंप्रगाथ इति छन्दोगसूत्रे बह्वृचसूत्रे प्रसिद्धम् । पठ्यन्तेक-

छान्दोग्यमिति । 'छन्दोगौक्थिक-' इति व्यः । यञ्छाविति । यथासंख्यं स्तः । ठगणाविति । केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् । विषयो देशे । 'तस्य' इत्यनुवर्तते इत्याह-पठ्यन्तादिति । विषयशब्दार्थमाह-अत्यन्तेति । भौरिक्या । आभ्या गणाभ्या यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौ स्तः । भौरिकिविधमित्यादि । क्लीबत्वं लोकात् । सोऽस्यादिरिति । छन्दो नामाश्रयेत्तानिदन्वन्पठ्क्यादिरिह विवक्षितः । तद्वाचकात्प्रथमान्तादस्येत्यादिमिति । प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान्म प्रगाथ-

पञ्क्तिरादिभ्येति पाठस्त प्रगाथ । 'स्वार्थ उपगख्यानम्' (वा २७४४) । त्रिष्टुभ्व
त्रिष्टुभम् । १०६५ सग्रामे प्रयोजनयोद्बुभ्य । (४-२-५६) 'साञ्च्य' इत्यनुवर्तते ।
मुमद्रा प्रयोजनमस्य मङ्ग्राभ्येति सौभद्र । भरता योद्धारोऽस्य सग्रामस्य भारत । १०६६
तदस्या प्रहरणमिति कीडाया ण । (४-२-५७) दण् प्रहरणमस्या कीडाया दाण्या ।
मौष्टा । १०६७ घञ् सास्या क्रियेति च । (४-४-५८) घञ्तात्क्रियावाचिन प्रयमा-
नादस्यामिति मत्तम्यर्थे स्त्रीच्छेपे ऋप्रत्यय स्यात् । घञ् इति वृद्धग्रहणादग्निकारकपूवस्यापि
ग्रहणम् । १०६८ श्येनतिलस्य पाते वे । (६-३-७१) श्यन तिल
एतयार्मुमागम स्याद् ऋप्रत्यय पर पातसद्वे उत्तरपद । श्येनपानाऽप्या
वर्तते श्येनम्पाना मृगया । तिलपानाऽप्या वर्तते तिलम्पाना स्वघा । श्यनतिलस्य

वचनम्यान सप्तमीवद्वचनमापम् । मोऽस्य प्रगाथस्य आदिरित्यर्थे प्रयमातान् हन्द्वा
त्रिरोपवाचकाद् अणादिप्रत्यया स्युरित्यर्थे । अणरेयत्ताविशेषो गायत्र्यादिसद्वद ।
पञ्क्तिरादिरिति । पञ्क्तिच्छन्दस्वा ऋग् आदिस्य प्रगाथस्य स पाठस्त प्रगाथ इत्युच्यत
इत्यथ । स्वार्थ इति । हन्दावाचिभ्य स्वार्थे अणादिप्रत्ययस्यापनख्यानमित्यर्थे । त्रिष्टुभ-
मिति । क्लीबत्व लाङ्गान् । सग्रामे । अनुवर्तते इति । तथा च सग्राम इति मत्तम्यन्त
पष्ठया विपरिणतम् । अस्वव्यननात्रिन्तदस्य मग्रामस्य प्रयाजनम्, तेऽस्य मग्रामस्य याद्धार
इत्यर्थे प्रयाजनयोद्बुवाचिभ्य प्रयमान्तभ्य अगादय स्युरित्यय । तदस्याम् । तद् अस्या
कीडाया प्रहरणमित्यर्थे प्रयमान्तात् प्रहरणवाचकाद् णप्रत्यय स्यादित्यर्थे । प्रहियत्
अनननि प्रहरणम् आयुधम् । दाण्डेति । अणि तु ङीप् स्यादिति भाव । गौष्टेति । मृष्टि
प्रहरणमस्या कीडायामिति विग्रह । घञ् सारयाम् । अस्यामित्यन्तर मृगयायामित्यादि
छालिङ्गविरोध्यमध्याहायम् । सा क्रिया अस्या मृगयादिक्रियायामित्यर्थे घञन्तप्रकृतिप्रयमा
नादिक्रियावाचिना च स्यादित्यर्थे । फलितमाह—घञन्तादित्यादिना । वृद्धग्रह
णादिति । तत्प्रयाजनमनुपदमेव वक्ष्यते । श्येनतिलस्य पाते चि । मुमागम इति । 'अ-
द्विपत्—' इत्यन तदनवृत्तेरिति भाव । व्यप्रत्यय इति । व्यप्रत्यये परे य पातसद्व

श्चेत् । प्रशय्यत इति प्रगाथ 'अथ सदभे' इत्यस्माद् 'अकतार च कारणे—' इति
कर्मणि घञ् । वृषादरादिवाद्रफनकारयात्रेण । अन्य तु प्रगीयत इति प्रगाथ 'नै शब्दे'
इत्यत 'पिकृषिगातम्य म्यन् इत्याहु । यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्र क्रियत्
स प्रगाथ—त्रिष्टुभमिति । स्वार्थिका प्रत्यया प्रकृतिता लिङ्गवचनायतिवन्त'
इति न्यायेन व्यवर्तेति भाव । सग्रामे । ननु 'प्रयमान् इयत्रिकाराप्रयमाचा
रितमग्रामवाचिन एव प्रत्यय प्राप्नानि, न प्रयाजनयोद्बुभ्य इयत आह—सोऽस्ये
तीति । एव च प्रयमान्त्रिरोपणद्वारा प्रयाजनयोद्बुभ्य प्रकृतिवत् 'अस्य' इति
प्रययाथविशेषणद्वारा सग्रामस्य प्रत्ययाथत्व वक्तुं शक्यमिति भाव । तथा चायमिह
सूत्रार्थ—प्रयाजनवाचिभ्या याद्बुवाचिभ्यश्च प्रयमातम्याऽप्येति पष्ठयन्तार्थेऽप्य
स्यान् स च पष्ठयताथ सग्रामश्चेति । तन्म्याम् । प्रयमानात्प्रहरणोपाधि-

किम्—दण्डपातोऽस्यां त्रिथौ वर्तते दाण्डपाता त्रिथिः । १२६६ तदधीते तद्वेद । (४—२—५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । १२७० क्रतुकथादिसूत्रान्ताट्ठक । (४—२—६०) क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरिभ्यस्त्वध्येतरि । अग्निष्टोमिकः ।

तस्मिन्नित्यर्थः । उत्तरपद इति । 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः । श्येन-पात इति । पतनं पातः । भावे घञ् । श्यैनंपातेति । श्येनपातशब्दाद् घञन्ताद् अः । यद्यपि पातशब्द एव घञन्तः तथापि कृद्ग्रहणपरिभाषया श्येनपातशब्दस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । श्येनस्य पात इति कृद्योगपठथा समासः । तथा च श्येनपातशब्दस्यादिवृद्धिः । तैलंपाता स्वधेति । स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्गः पित्र्यक्रियायां वर्तते, 'नमः स्वधार्थे' इत्यादि-दर्शनात् । स्वधेत्यनेन क्रीडायामिति नानुवर्तते इति सूचितम्, तदस्यामिति प्रकृते पुनरस्या-मिति ग्रहणात् । तदधीते । तदधीते इत्यर्थे तद्वेत्तीत्यर्थे च द्वितीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । गुरुमुखादक्षरानुपूर्वीग्रहणमध्ययनम् । शब्दार्थज्ञानं वेदनम् । एतेन अव्ययनविधिरर्थं ज्ञानपर्यन्त इति कतिपयमीमांसकोक्तिः परास्ता, पृथग्रहणवैयर्थ्यात् । यथाचैतत्तथा अध्वरमीमांसा कुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । वैयाकरण इति । अणि 'न खाभ्याम्-' इत्ये-जागमः । क्रतुकथादि 'तदधीते तद्वेद' इत्यर्थयोः क्रतु, उक्थादि, सूत्रान्त एभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । क्रतुविशेषवाचिनामेवेति । न तु क्रतुशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा उक्थादिगण एव क्रतुशब्दमपि पठेदिति भावः । ननु क्रतुविशेषाणां कथमध्ययनम् । अक्षरग्रहणात्मकत्वा-भावादित्यत आह—तेभ्य इति । अग्निष्टोमादिशब्दाः क्रतुविशेषेषु मुख्याः तत्प्रतिपाद कग्रन्थेषु तु गौणाः । तत्र क्रतुविशेषात्मकमुख्यार्थकेभ्यः अग्निष्टोमादिशब्देभ्यो वेदितरि प्रत्ययाः । अग्निष्टोमादिक्रतुप्रतिपादकग्रन्थेषु लक्षणया विद्यमानेभ्यस्तु तेभ्यः अध्येतरीत्यर्थः । आग्निष्टोमिक इति । अग्निष्टोमं क्रतुं वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीत इति वार्थः । उक्त्यशब्दः सामम् मुख्यः । सामलक्षणग्रन्थे प्रातिशाख्ये तु गौणः । तत्र गौणार्थका-

कात्सप्तम्यन्तार्थेण स्यात् । स चेत्सप्तम्यन्त्यर्थः क्रीडा भवति । प्रहरणं किम्, माला भूषणमस्याम् । क्रीडायां किम्, खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् । घञः । कृद्ग्रहणादिति । तेन 'श्यैनंपाता' इत्यत्र 'णिगति' इत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः । घञः किम्, श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रिया किम्, प्रकारोऽस्यां वर्तते । 'तदस्याम्' इति प्रकृते पुनः 'सास्याम्' इत्युक्तिः 'क्रीडायाम्' इत्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अतएवाह—दण्डपातोऽस्यां तिथावति । तदधीते । द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् । द्विस्तद्ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अप्यधीयानेऽपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषामध्य-यनासम्भवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः । कृतुकथादि । क्रतुविशेषेति । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् । तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दः पठ्येत, नापि क्रतुपर्या-

चापदिक् । उभय सामविशेष । तल्लक्षणपरो ग्रयविशेषो ऋक्षणयोक्त्यम् तदधीते व वा औक्थिक । 'मुख्यार्थात्तुक्थशब्दादृगादी नध्येने । पायम्—नैयायिक । वृत्तिम्—वार्त्तिम् । लाकायनम्—लोकायनिम् इत्यादि । सूत्रान्तात्त्वकल्यादेरेवेत्येते (वा २७४४) । नाग्रह सूत्रिन् । अन्तपादे किम्—वाल्पमूत्र । 'त्रिव्यात्स्वणम्' वाताच्चेति वक्तव्यम् (वा २७४१) वायमविश्रिन् । गोत्स्वणिक । आक्षरत्स्वणिक । पारागरकात्पिन । अङ्गमन्-घमत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् (वा २७४५) । आङ्गवित् । क्षात्रवित् । घामवित् । त्रिविद्या विद्या त्रिविद्या नामधीते वद वा नैक्थिक । 'आख्यानाख्यायकेतिहासपुराणेभ्यश्च (वा २७४६) यन्त्रैतमधिहृत्य वृत्तमा ख्यानमुपचागात्प्रकीर्तम् तन्धीते वक्ति वा यान्कीर्तिन् । वामन्तामधिहृत्य

देव उक्थयन्तान् ठगित्याह—उभय सामविशेष इति । अग्निष्टोमस्तोत्रात्पर यत्नाम गायन इति वृत्तिवृद्धनेरिति भाव । भाष्ये तु सामशब्दापर्याय उक्थशब्द इति गम्यत । मुरयाथात्तिति । सामवाचिन उभयशब्दात्तु न ठक् । तस्मिन्निपिद्धे तदधीते इत्यण च न भवतीत्यथ । भाष्ये तु मुख्यायनादभ्यशब्दान् ठक्, नल्येव गृह्यते । उभयात्स्वणपठिनाद् यायादिशब्दात् ठक्मुदाहरति—न्याय भिति । अधीते वेद वेति शेष । नैयायिक इति । ठग्नि एजागम । वृत्तिमिति । अधाते वद वति शेष । वार्त्तिम् इति । ठग्नि आन्विष्टौ स्परत्वम् । साग्रह सूत्रिन् इति । मग्रहाख्य मन्मथाते वेत्ति वक्तव्य । विद्यालक्षणोति । विद्या स्वण, कल्प एतन्नात्पि उन्नेत्ये ठगित्यथ । अङ्गेति । अङ्ग, क्षत्रघम, नि एतद्वक्त्राद्विद्यान्तात् समानान् ठग नत्यथ । ततश्च अणैव । त्रिविद्या विद्या त्रिविद्या इति । शाकपायि वान्तिवाद्विद्यागन्तस्य ऋष इति भाव । तिस्रा विद्यात्रिविद्या इति न त्रिग्रह, त्रिवन्त्ये सत्तायाम् इति नियमान् । नाग्नि तिस्रा विद्या अधीते वेद वेत्ति तद्विताथ द्विगु, तथा सति ताद्वन्त्य द्विगुनिमित्ततया । द्विगोऽगुनपथे इति ऋगापत्ते । निरुणा विद्याना समाहार इति द्विगुरप्यत्र त्वाव एव । आख्यानेति । आख्यान आख्यायिना, इतिहास, पुराण एभ्यश्च उक्थेयं ठक्प्रत्यय इत्यथ । तत्र आख्यानपद्येन आख्यायिकागन्तेन च आख्यानविशेषवाचिन आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ग्रहणम् । इतिहासपुराणगन्त्यान्तु स्वस्वयारेव ग्रहणम् । आख्यान नाम कथाप्रत्यय । आख्यायिकापलब्धार्था पुराण पञ्चस्वणम् इत्यमर । इतिहास पुरावृत्तम् इति च ।

याणामुत्थादिगणे यन्शब्दपाठानि भाव । अध्येतरीति । अध्येतरीत्यर्थ । अग्निष्टोमिक इति । मस्याविशेषवाचनस्याप्यगिष्टामगब्दस्य तमम्याके क्तौ निरुद्धप्रयोग । तल्लक्षणेत्यादि । तत्रनिपात्कप्रालिगाम्यमित्यर्थ । नेप्येते इति ।

१ लभ्यत इति च । २ एत मति त्रिविद्यम् इति जाने विद्यागन्तान्ताभावा दुष्पहरण न नमवन्ति चित्त्यमिदम् । अपिशब्दस्वारस्याद् न निर्वाय इति पाठ प्रतीयते ।

कृता आत्थ्यायिका वासवदत्ता । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (सू १४६७) इत्यर्थे 'वृद्धाच्छ्र' (सू १३३७) । तस्य 'लुवात्थ्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप् । ततो-
जन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः पौराणिकः 'सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः'
(वा २७४८) सर्ववदानधीते सर्ववेद । सर्वतन्त्रः । सर्वातिकः । 'द्विगोर्लुक्'—
(सू १०८०) इति लुक् । द्वितन्त्रः । 'इकन्पदोत्तरपदाच्छ्रतपष्टे' 'पिकन्पथ'
(वा २७४९-२७५०) पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः, शतपथिकी ।
पष्टिपथिकः, पष्टिपथिकी । १२७१ कृमादिभ्यो वुन् । (४-२-६१)
क्रमकः । क्रम पद शिक्षा भीमासा क्रमादिः । १२७२ अनुब्राह्मणादिनिः ।

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वतराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

तत्र आख्यानादुदाहरति । यवक्रीतमिति । आत्थ्यायिकाया उदाहरति—वासव-
दत्तामिति । लुग्वक्तव्ये इति । उक्तप्रत्ययस्येति शेषः । सर्ववेद इति । अणो लुकि
आदिवृद्धयभावः । सर्वतन्त्र इति । सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेत्यर्थः । सर्वातिक इति ।
वार्तिकेन सह सर्वातिकम् । तेन बहुब्रोहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । सर्वातिकं सूत्रम-
धीत इत्यर्थः । द्विगोरिति । द्वे तन्त्रे अधीते वेत्ति वेत्यर्थे तद्वितार्थे द्विगुनिमित्तत्वाद्गणो
लुकि आदिवृद्धयभावे द्वितन्त्र इति रूपमित्यर्थः । इकन् पदोत्तरपदादिति । पदशब्द
उत्तरपदं यस्य न पदोत्तरपदः, तस्मादुक्तेऽर्थे इकन्प्रत्ययो वक्तव्यः । शतपष्टेः पिकन्पथ
इति । शतशब्दात् पष्टिशब्दाच्च परो यः पयिन्शब्दः तस्माद् उक्तेऽर्थे पिकन्प्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः । पूर्वपदिक इति । पूर्वपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । एवमुत्तरपदिकः । शतपथिक
इति । शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणम् । तदधीते वेत्ति वेत्यर्थः । शतपथिकीति ।
'टित्त्वाद् डीविति भावः । एवं पष्टिपथिकः पष्टिपथिकीति । कृमादिभ्यो वुन् । तदधीते तद्वेद
इत्यर्थे इति शेषः । क्रमक इति । क्रममधीते वेत्ति वेत्यर्थः । क्रमादिगणं पठति—कृमेत्यादि ।

अनभिधानादिति भावः । त्रिविद्येति । 'तिस्रो विद्या अधीते' इति विग्रहे तु
तद्वितार्थे द्विगौ 'त्रिविद्य' इत्येव स्याद् 'द्विगोर्लुग्नपत्ये' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ।
आख्यायिकेति । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः । सर्वादेरिति । 'सादेः'
इत्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थम् । सर्वातिक इति । वार्तिक-
न्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहस्य
सभावः । इकन्ति । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्पष्टिशब्दाच्च
परो यः पयिन्शब्दस्तदन्तात् पिकन् वाच्य इत्यर्थः । शतपथिक इति । वृत्तिकृता
तु वार्तिके 'बहुलम्' इति पूरयित्वा 'शतपथः' इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये
न दृष्टम् । पित्त्वफलं दर्शयति—शतपथिकीति । अण्वाधनार्थमिति । भाष्ये ।

१ 'टिकन् पथः' इति क. ख । अयमेव पाठो वालमनोरमासंमतः प्रतीयते,
परं कौमुदीपुस्तकानामसंवादब्राह्म्यादिह पिकन् निवेशितः । २ 'पिकन्' इति पाठानु-
रोवेन 'पित्वात्' इति युक्तं स्यात् ।

(४-२-६२) 'तदधीते तद्वेद' (मू १२६९) इत्यर्थे । ब्राह्मणमहणो ग्रथाञ्जुब्राह्मणम् तदधातेञ्जुब्राह्मणो । मत्वर्थेवैवैव सिद्धञ्ज्वाधनायमिदम् । १२७३ वसन्तादिभ्यष्टम् । (४-२-६३) वामन्तिक । अथर्वाणमधीते आयवणिक । 'दाण्णिनायन-' (मू ११४५) इति सूत्रे निपातनादृशपा न । १२७४ प्रोक्ताल्लुक् । (४-२-६४) प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परम्याच्चेतुर्वदितु प्रत्ययस्य लुक्स्यात् । पणन पण । 'घञर्थे कविधानम्' इति क, मास्यास्तीनि पाणा । तस्य गोत्रापय पाणिन । १२७५ गायित्रिदधिकेशिगणि पाणिनश्च । (६-४-१६५) एतर्जण प्रकृत्या स्यु । इति णिलोपा न । तना यूपपत्ये इज । पाणिनि । १२७६ ण्यनत्रिचापञ्चितो यूनि लुगणिञो (२-४-५८)

कृमादिरिति । अय क्रमादिगण इत्यथ । पदन णिक मीमामक इत्युदाहरणानि । अनुब्राह्मणादिनि । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—तदधीते तद्वेदेत्यर्थे इति । इतिप्रत्यय नकारादिकार उच्चारणाय । तथा च नकारस्योपदेशेऽन्यत्वाभावात्तसना । ननु 'अन इतिठनौ' इति मत्वर्थे इतिवैव सिद्धवादिद व्यर्थमित्यत आह—अण्वाधनार्थमिति । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदम् । वसन्तादिभ्यष्टम् । 'तदधीते तद्वेद' इत्येव । वामन्तिक इति । वसतवणनपरप्रत्यो वसन्त । तदधीते वेति वेत्यर्थं । अथर्वाणमिति । अथवणा प्राक्तो वेदो लक्षणया अथर्वा, तमित्यर्थं । वस्तुतस्तु प्रोक्तप्रत्ययस्य 'ऋपिन्यो ऽग्वक्तव्य' इति वचनाल्लुक् । आयवणिक इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिगोपमाशङ्क्याह—दाण्डिनायनेति । ज्ञानमयागपूत्रकत्वात्तु नाल्काप । अय पाणिनिशब्द व्युत्पाद्यित्तमुप क मत—प्रोक्ताल्लुक् । प्रोक्तशब्देन प्राक्तार्थप्रत्यया विवक्षित । अच्चेतुर्वेदितुप्रत्ययमिति प्रकृतत्वाल्लभ्यते, तदाह—प्रोक्तार्थेति । पणन पण इति । स्तुतिरित्यथ । ननु 'हृश्च' इति घञि उपवावृद्धि स्यादित्यत आह—घञर्थे इति । पणोति । 'अन इतिठनौ' इति मत्वर्थे इति । तस्येति । पाणिनो गानापत्ये तस्यापत्यमित्यणि पाणिन इति रूपमित्यर्थं । अत्र अण् अत्यन्तस्मिन् परे 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाभावाद्विज्ञापे प्राप्ते । गायित्रिदधिक । 'इनप्यनपत्ये' इत्यत 'अणि' इत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यन प्रकृत्या' इति च । तदा—पत्येऽणिप्रकृत्या स्युरिति । गायिन् विदयिन्, करिन् गणिन् पाणिन् एत इत्यर्थं । अत्रेऽप्यणि प्रकृतिभावायमिदम् । ततो यून्यपत्य इति । मूलप्रकृति पणो ।

तु प्रत्याख्यातमवद सूत्र तदधीया त्वणिप्यत इति अनभिज्ञानान्ति वा वाच्यम् । वसन्ता । उक्थादिष्वेव वमन्तादीन् पठित्वा, वमन्ताङ्गि वा उक्थादीन् पठित्वा, अयतरच्छत्रयमवक्तुम् । अथर्वाणमिति । अथर्वाणा प्राक्त उच्चारान्तरार्था । यदा तेन प्राक्तम् इत्यधिकारे 'ऋपिभ्यो लुग्वक्तव्य' वमित्तो विद्वान्निञ्जुवाक् इत्युदाहय 'अथर्वाणो वा' 'अथर्वा' 'आथर्वाण' इति भाष्योक्त माधु । गायिप्रदधिक । 'इनप्यनपत्ये' इति सिद्धे अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावायमयमारम्भ ।

प्यप्रत्ययान्ताक्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तदृष्यभिवायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् ब्रितश्च पर-
योर्थुवाभिवायिनोरणिजोर्लुक्स्यात् । कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः
पिता, श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता, वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता,
तैकायनिः पुत्रः । 'एभ्यः' किम्—शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इब् । कौहडिः
पुत्रः । 'यूनि' किम्—वामरथ्यस्य च्छात्रा वामरथाः, इत्यणो लुक्त्तु न भवति,
आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋप्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

तदपेक्षया चतुर्थेऽपत्ये यूनि त्रिवधिते पाणिनशब्दाद् गात्राणन्ताद् अत इभि पाणिनिरिति
रूपमित्यर्थः । पाणिनशब्दस्य अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वे तु ततोऽनन्तरापत्ये मूलप्रकृतिपप्य-
पेक्षया तृतीये गोत्रापत्ये इब् न संभवति, 'एका गोत्रे' इति नियमात् । नापि मूलप्रकृत्य-
पेक्षया चतुर्थापत्ये यूनि पाणिनशब्दादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादिब् संभवति, 'गोत्राच्चून्यस्त्रियाम्'
इति सूत्र्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययनियमात् । अतो गोत्राप्रत्ययान्तात् पाणिनशब्दाच्चूनि
इन्प्रत्यय इत्युक्तमिति बोध्यम् । अत्र इजो लुक्माशङ्कितुमाह—प्यञ्त्रियार्प । प्यादयः
सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते, 'गोत्राच्चूनि' इत्युक्तेः तदाह—गोत्रप्रत्ययान्तादित्यादि ।
प्यप्रत्ययस्योदाहरति—कौरव्य इति । कुरोः गोत्रापत्यं कौरव्यः । कुर्वादिभ्यो ष्यः । कौर-
व्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे अत इब् । तस्यानेन लुक् । क्षत्रियप्रत्ययस्योदाहरति—श्वाफल्क
इति । श्वफल्कस्य गोत्रापत्यं श्वाफल्कः । 'ऋप्यन्वक-' इत्यण् । श्वाफल्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे
अत इब् । तस्यानेन लुक् । आर्षप्रत्ययस्योदाहरति—वासिष्ठ इति । वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं
वासिष्ठः । ऋप्यण् । वासिष्ठस्यापत्यं युवेत्यर्थे इब् । तस्यानेन लुक् । ब्रित उदाहरति—
तैकायनिरिति । तिकस्य गोत्रापत्यं तैकायनिः । तिकादिभ्यः फिब् । तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे
तस्यापत्यमित्यण् । तस्यानेन लुक् । वामरथ्यस्येति । वामरथ्यस्य गोत्रापत्यं वाम-
रथ्यः । कुर्वादिभ्यो ष्यः । वामरथ्यस्य छात्रा इत्यर्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति
छापवादः अण्, तस्यानेन लुङ् न भवति तस्य युवार्थकत्वाभावादिति भावः ।
इत्यणो लुक्त्तु न भवतीति । 'प्यक्षत्रिय—' इति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र
इजो लुङ् न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आर्षग्रहणेनेति । पाणिनि-
शब्दे पणिन्शब्दादप्रत्ययस्य औत्सर्गिकस्य वस्तुगत्या ऋपिवाचित्वेऽपि ऋपौ
प्रतिपदोक्तत्वाभावान्न ततः परस्य इजो लुगिति भावः । न च पणिन्शब्दाद्गोत्रा-
पत्ये 'ऋप्यन्वक-' इत्यणोव कुतो न स्यादिति वाच्यम्, यत्र औत्सर्गिकस्य अण

गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाथिनः । पाथिनः । प्यञ्त्रियार्प । कौरव्य
इति । 'कुर्वादिभ्यो ष्यः' तत इजो लुक् । कौरव्यः पुत्रः । नतु तिकादिपु
कौरव्यशब्दः पश्यते, तथा च कौरव्यायणिरिति फिब् भाव्यम्, न त्विजेति चेत् ।
सत्यम्, 'कुरुनादिभ्यो ष्यः' इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ष्यस्तदन्तं तत्र पठ्यते ।
प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यववेयम् । श्वाफल्क इति । 'ऋप्यन्वक-'
इत्यण् । तत इजो लुक्, श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठ इति । ऋप्यण तत इजो

'बृद्धाच्छ' (सू १३३७) । 'इजश्च' (सू १३३३) इत्यण् तु न । गोत्रे य इन् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वान् । ततोऽप्येतद्वदिना लुक् । स्वरे द्विया च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीयाः । १२७७ सूत्रान्च कोपधात् । (४—२—६५) सूत्रवाचिनः क्वारोपधादधेतृवदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थं आरम्भः ।

इजादिना वाच्यं प्रसक्तं, तत्रैव तद्वाचनार्थम् ऋष्यण प्रवृत्ते । वस्तुतस्तु 'वान्यस्मिन्सपिण्डे-' इति सूत्रभाष्ये अत्रिशब्दाद् 'इजश्चानिज' इति ढकि आत्रेयशब्दादिना 'ष्यश्चित्रियार्प-' इति लुगित्युक्तत्वादिदमुपेक्ष्यम् । 'ष्यश्चित्रिय-' इत्यत्र तु ऋषिवाचकस्य ष्टस्यैव ग्रहणम् । पाणिनशब्द, तदपर्यन्ते पाणिनिशब्दश्च न ऋषिवाचको । अत आत्मागिकाणन्त एव पाणिनशब्द इति शब्देन्दुरोखरे प्रपञ्चितम्—पाणिनिनेति । पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थं 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण वाचित्वा 'बृद्धाच्छ' इति छत्रत्यये ईयादेशो पाणिनीयशब्द इत्यर्थः । ननु पाणिनिशब्दात्तद्धिते विवक्षिते 'यूनि लुक्' इति इजा लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणैः इजन्तत्वमाश्रित्य छापवाद् अण् स्यादित्यत्र आह—इजश्चेत्यण् तु नेति । पाणिनिशब्दे इव युवापर्यायकं एव, न तु गात्रायकं, युवसज्ञया गोत्रसज्ञाया वाधादिति भावः । यद्यपि अपत्याधिकारादन्यत्र न पारिभाषिकं गोत्रमित्युक्तम् । तथाप्यत्र पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यत इति उपरिष्टान् 'इजश्च' इति सूत्रे वक्ष्यते । तत इति । पाणिनीयशब्दादिन्यर्थः । पाणिनीयमधीते वेत्ति वेत्यर्थे पाणिनीयशब्दादाण 'प्राक्तान् लुक्' इति तस्य लुगिति भावः । ननु असत्यपि अध्येतृ वेदितृप्रत्ययस्याणो लुकि पाणिनीयशब्द मिव्यत्येवेत्यत्र आह—स्वरे स्त्रिया च विशेष इति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणालुगभावः प्रत्ययस्वरेणान्तादात्तत्वं स्त्रियो च डीप स्यात् । लुकि तु सति छादेशस्य ईयादेशस्य ईकारः प्रत्ययस्वरेणादात्तं टाप् च सिध्यति । तदाह—पाणिनीय पाणिनीयेति । सूत्रान्च कोपधात् । क्वारोपधादित्यनन्तरं परस्येति शेषः । ननु 'प्राक्तान् लुक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत्र आह—अप्रोक्तार्थं आरम्भ इति ।

लुक् । वासिष्ठ पुत्रः । तैः यानिरिति । 'तिवादिभ्यः फिञ्' ततोऽणा लुक् । तैकायनि पुत्रः । वासरथा इति । कुर्वादिवाद् ष्यः । ततो बृद्धाच्छ वाचित्वा 'कप्वादिभ्यो गोत्रे' इति शैपिकाण् । इतीति । 'ष्यश्चित्रियार्प-' इत्युदाहृतसूत्रेणेयर्थः । ऋष्यण एवेति । पाणिनशब्द तु औत्मागिक एवाणिति भावः । नन्विदं 'वान्यस्मिन् सपिण्डे-' इति मूलस्य भाष्यैकैयटाम्या विरच्यते । अत्रेयुवापत्यानि पुमासाऽत्रय, 'इतश्चानिज' इति ढक्, तदन्तान् चूनि 'अत इन्' तस्य 'ष्यश्चित्रिय-' इति लुक् 'अत्रिभृगुपुत्रम्-' इति ढकोपि लुक् इत्युक्तत्वात् । 'ऋष्यन्व-' इत्यण एव ग्रहणे तु ढकाऽग्रहणात्तत् परस्येज्ज लुङ् न स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'वाक्षोपुत्रस्य पाणिने' इति भाष्यप्रयागादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् । इजश्चेतीति । 'यूनि लुक्' इति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणैः इजन्तमस्तीति भावः । गोत्रे य इति । 'गात्रमिह शास्त्रीयम्, न तु लौकिकमिति, तत्र वक्ष्यते' इति भावः । स्वर इति । लुगभावः

अष्टावध्यायाः परिमाणस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः । 'संख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्' । नेह—माहावार्तिकः । कालापकः । १२७८ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । (४-२-६६) छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः ।

अप्रोक्तार्थादपि प्रत्ययात्परस्य लुगर्थमित्यर्थः । अष्टकमिति । तदस्य परिमाणमित्यधिकारे 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति च सूत्ररूपेऽर्थे कन् । अष्टका इति । अष्टकशब्दादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य अनेन लुक्, कोप-वात्सूत्रवाचिनः परत्वादिति भावः । संख्याप्रकृतिकादिति । 'सूत्राच्च कोपघात्' इति लुक् संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादेव परस्य भवतीत्यर्थः । माहावार्तिकं इति । माहावार्तिकं नाम सूत्रम्, तदधीते वेत्ति वा माहावार्तिकः । अत्र अणो न लुक् । छन्दोब्राह्मणानि । छन्दांसि मन्त्राः, ब्राह्मणानि विधिवाक्यानि । तेषा द्वन्द्वः, वेद इति यावत्, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद-नामधेयमिति स्मरणात् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यतः प्रोक्तादित्यनुवर्तते । प्रथमावहवचनेन विपरिणम्यते । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति लभ्यते । तदाह—छन्दांसीत्यादिना । तद्विषयाणीत्यत्र तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्यया विवक्षिताः । तैर्विषयः अविनाभावो येषां तानि तद्विषयाणि, 'पिबुं वन्धने' विशिष्य सयो वन्धः विषयः, अविनाभाव इति यावत् । अध्येतृवेदितृप्रत्यय-संयुक्तान्येव स्युरित्यर्थः । फलितमाह—अध्येतृवेदितृप्रत्ययंविना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् । पाणिनीयास्तदध्येतारो वेदितारो वेत्तिवद् अध्येतृप्रत्ययं विनापि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । व.ठेनेति । कठेन प्रोक्तम-धीयते इत्यर्थे कठा इत्युदाहरणमिति भावः । तदुपपादयति—वैशम्पायनेति । कठेन प्रोक्तमित्यर्थे तेन प्रोक्तमित्यणपवादः 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिरित्यर्थः ।

प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप्स्यात् । लुकि सति त्वीकार उदात्तः, टाप् च सिव्यतीति भावः । अष्टकमिति । 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' । संख्याप्रकृतिकादिति । संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । कालापक इति । कालापिनुशब्दात्प्रोक्तार्थेऽणु, 'सब्रह्मचारी—' इत्युपसंख्यानान्दिलोपः । ततोऽच्चेतर्यण्- तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कालापानामाम्नाय इत्यर्थे 'गोत्रचरणाद् बुम्' ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक्, स्वरे स्त्रियां च विशेषः । छन्दोब्राह्मणानि । इह मण्डूकच्छ्रुत्यानुवृत्तं 'प्रोक्तात्' इति पठन्मन्त्रं जसन्तत्वेन विपरिणम्यते 'छन्दो-ब्राह्मणानि' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह—प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति । तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अध्येतृ-वेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दस्त्विहानन्यभाववाची न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनीयं पाणिनीया इतिवदनियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः । छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरन्तन-प्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थम् । तेनेह न—याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि

तस्य 'कठचरकात्-' (सू १४८७) इति ङुक् । तनाञ् । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्'
(सू १२७४) ।

अथ चातुरर्थिकाः ।

१०७६ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । (४-२-६७) ङुम्बरा
सन्त्यस्मिन्देसो औडुम्बर । १०८० तेन निवृत्तम् । (४-२-६८) कुशा-
म्बेन निवृत्ता कौशाम्बी नगरी । १०८१ तस्य निवास । (४-२-६९)
शिबीना निवासा देशे शीब । १०८० अदूरभवञ्च । (४-२-७०)
विदिशाया अदूरभव नगर वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयाऽर्था सन्निवाप्यन्ते,
तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाना चातुरर्थिकत्व सिध्यति । १०८३ ओरब् । (४-२-७१)

तस्येति । णिन् 'कठचरकाल्लुक्' इत्यनन्त लुगित्यर्थः । एष च कठन् प्राक्ता वदभाग
कठ इति स्थितम् । ततोऽणिति । तस्माद् लुप्तप्रोक्ताप्रत्ययकान् कठशब्दात् तदधीने
इति षणित्यर्थः । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति । तस्याध्वेनण 'प्राक्ताल्लुक्' इति ङुगि
त्यर्थः । तथा च कठन् प्रोक्तमधीयते कठा इत्येव कठशब्दस्य लुप्तप्रोक्ताप्रत्ययान्तस्य
अध्वेनणा महव प्रयोगाहता, मनु तेन विना कव्यप्रोक्तप्रत्ययान्तस्येति भावः ॥

अथ चातुरर्थिकान् प्रत्ययान् वञ्चुमुपक्रमते । तदस्मिन्नस्तीति । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे
प्रथमान्वाचरितात्प्रथमान्तादणादय स्युः । प्रत्ययान्तान् प्रकृतिनामके देशे गम्य इत्यर्थः प्रसिद्ध
देशग्रहणाय इतिशब्दः । मनुपाश्रवाद् । तेन निवृत्तम् । देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते । तेन
निवृत्तमित्यथ तृतीयान्तादणादय स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । तस्य निवास । तन्नाम्नि
देशे इत्येव । तस्य निवास इत्यर्थे पठ्यन्तादणादय स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । सन्ववान्
विषयः । निवासस्यु वसतिमात्र स्वत्वाम्बत्वसाधारणमित्याहुः । अदूरभवश्च । 'तस्य' इति
'तन्नाम्नि देशे' इति चानुवर्तते । तस्य अदूरभव इत्यर्थे पठ्यन्तादणादय स्युः तन्नाम्नि देशे
इत्यर्थः । नवन चकार किमर्थं इत्यत आह—चकारेणेति । अदूरभव इति विद्यमानं नर प्रा-
क्तास्त्रयोर्था पुनरुपस्थाप्यन्त इत्यर्थः । किमथमित्यत आह—तेनेति । अन्यथा सन्निहितत्वात्
अदूरभव इत्येव उत्तरविधिष्वनुवर्ततेति भावः । चातुरर्थिकत्त्रमिति । चतुरर्थ्या भव इत्यर्थे

यान्नवत्वानि । यन्नन्तात् 'कण्वादिभ्यो गाने' इत्यण् 'आपत्यस्य च-' इति यत्राप
यान्नवत्वस्यादयो हि पाणिन्यपनया नूतना इति वृत्तिकृता व्यवहारः । चकारोऽङुक्
समुच्चयार्थः । तन् कारयपिन कौशिकिन इत्यन वल्लेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धम्
'कारयपन्कौशिकान्यामुपिम्याम्-' इति प्राक्ते णिनि लक्ष्येनणा लुक् । छन्दोब्राह्मणा
नीनि किम्, पाणिनीय व्याकरणम् ॥ इति रक्ताद्यर्थका ॥

अथ चातुरर्थिकाः ।

तदस्मिन् । अस्तीत्युपाधिकत्वात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे यथाविहि
प्रत्यय- स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशश्चेत् । तत्प्रत्ययान्त नाम यस्येति वद्वीहि । मनुषोः

अणोऽपवादः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्यास्तु परत्वान्मुतुप् । इक्षुमती । १२८४ मतोश्च
वह्वजङ्गात् । (४—२—७२) वह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादन्, नाण । सैध्रकावतम् ।
'वह्वच्' इति किम्—आहिमतम् । अङ्गग्रहणं वह्वच् इति तद्विशेषणं यथा स्याद् मत्वन्त-
विशेषणं मा भूत् । १२८५ वह्वचः कूपेषु । (४—२—७३) अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण
निवृत्तो दीर्घवरत्रः कूपः । १२८६ उदक्च विपाशः । (४—२—७४) विपाश उत्तरे
कूले ये कूपास्तेष्वन् । अवह्वजर्थं आरम्भः । 'दन्तेन निवृत्तो दान्तः कूपः । उदक् किम्—
दक्षिणतः कूपेष्वणेव । १२८७ सङ्कलादिभ्यश्च । (४—२—७५) कूपेषु इति निवृत्तम् ।
सङ्कलेन निवृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् । १२८८ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राञ्चु ।
(४—२—७६) स्त्रीलिङ्गेषु देशेषु वाच्येष्वन् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निवृत्ता
दात्तामित्री नगरी । साल्वे, वैधूमाग्नी । प्राचि, माकन्दी । १२८९

द्विगोरध्यात्मादित्वाद्बुञ् । तद्विदितार्थद्विगौ तु 'द्विगोर्लुङ्गनपत्ये' इति लुक् स्यात् । केचित्तु चतुर्णां
सूत्राणामर्थाश्चतुरर्थाः, तत्र भवाश्चातुरर्थिका इत्याहुः । ओरञ् । 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यादिषु
चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तद्विभक्त्यन्तादन्, स्यात्, अणोऽपवादः । अवधिकारः 'सुवास्त्वा-
दिभ्योऽण्' इति यावत् । काक्षतवमिति । कक्षतुरस्मिन्नस्तीत्यादि विग्रहः । मतोश्च ।
सैध्रकावतमिति । सिध्रकावानस्मिन्नस्तीत्यादयश्चत्वारोऽर्थाः यथायोगं बोध्याः । आहिमत-
मिति । अहिमानस्मिन्नस्तीत्यादयोऽर्थाः । अहिशब्दस्य द्वयञ्कत्वादन् नेति भावः । वह्वचः
कूपेषु । वह्वचः प्रातिपादिकाद् अन् चतुर्ष्वर्थेषु अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निवृत्तः कूपः
दीर्घवरत्रः । उदक्च विपाशः । विपाश उत्तरे कूले इति । विपाशशब्दः शकारान्तो
नदीविशेषवाची । सङ्कलादिभ्यश्च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अणोऽपवादः ।
पौष्कलमिति । पुष्कलेन निवृत्तमिति विग्रहः । स्त्रीषु सौवीर इति । उदाहरणं
वक्ष्यत इति शेषः । दात्तामित्री नगरीति । 'टिड्ढ-' इति डीप् । साल्व इति ।
उदाह्रियत इति शेषः । वैधूमाग्नीति । विधूमाग्निना निवृत्तेत्यर्थः । अत्रि डीप् ।
प्राचीति । प्राचि देशे उदाह्रियत इत्यर्थः । माकन्दीति । माकन्देन निवृत्तेत्यर्थः ।

यमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वाधुनिकसंकेतेऽ-
पीत्येतदर्थः । उत्तरसूत्रत्रयेऽपि 'देशे तन्नाम्नि' इत्यनुवर्तते । तेन निवृत्तम् ।
अन्तर्भावितण्यर्थवृत्तेः कर्मणि क्तः । अदूर । अदूरमन्तिकम्, तत्र भवतीत्यदूरभवः,
निपातनात्सप्तमीसमासः । चातुरर्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी ।
तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अध्यात्मादित्वाद्बुञ् । चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्विदितार्थे द्विगौ तु
'द्विगोर्लुङ्गनपत्ये' इति ठञो लुक् स्यात् । मतोश्च । ननु 'मतोर्वह्वचः' इत्येवास्तु ।
वह्वचो विहितो यो मतुप् तदन्तादिति वैयधिकरण्येन व्याख्यानादिष्टं सिद्धयति किमङ्ग-
ग्रहणेनेत्याशङ्कां निवारयति—अङ्गग्रहणमिति । मत्वन्तविशेषणमिति ।

१ 'दन्तेन निवृत्तो दान्तः कूपः' इति क्वचित्पाठः ।

मुवास्त्वादिभ्योऽण् (४—२—७७) अजोऽण्वाद । सुवास्तारदूरभव
 सौवास्तवम् । वणु, वार्णवम्, अण्प्रहण नया मनुषा वावनाथम् । सौवास्तवो ।
 १०९० रोणी । (४—२—७८) राणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् । कपाजोऽण्वा ।
 रौण । आजकरौण । १०९१ कोपधाच्च । (४—२—७९) अण् ।
 अजोऽण्वाद । कार्णच्छिद्रक कूप । काकवाकवम् । त्रैशङ्कवम् । १०९२
 बुञ्छण्ठजिलसेनिरहण्ययफकिफबिञ्च्यकठकोऽरीहण् कृशाश्चर्य्यकुमुदकाश-
 कृणप्रेक्षारमसखिसङ्काशवलपचकर्णमुत्तङ्गमप्रगदिन्चराहकुमुदादिभ्यः । (४—२—८०)
 सप्तदशम्यो गणेष्य सप्तदश क्रमास्तुश्चनुरर्थात् । अरीहणादिभ्यो
 बुञ्, अरीहणेन निवृत्तमारोहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण्, काशाश्चीयम् ।

मुवास्त्वादिभ्योऽण् । अञ् इति । ओरजित्यस्यापवाद इत्ययम् । सौवास्तवमिति । अणि
 ओरुण । वार्णवमिति । वणोरदूरभवमित्ययम् । ननु 'आरञ्' इत्येव सिद्धे पुनर्विधिसा-
 मर्थ्यादेव तदनुवृत्तौ अणि सिद्धे पुनरण्प्रहण व्यथमित्येव आह—अण्प्रहणमिति । रोणी ।
 लुप्तपञ्चमीकमिदम् । तदन्तादिति । 'येन विधि' इति सूत्रस्यभाष्यादिह प्रत्ययविधावपि
 तदतविधिरिति भावः । रौण इति । राण्या निवृत्त कूप इत्यर्थः । आजकरौण इति ।
 अजकराण्या निवृत्त इत्यर्थः । अणि 'यस्य इति इकारणोप । कोपधाच्च । कार्णच्छि-
 द्रक इति । कणाच्छिद्रेण निवृत्त कूप इत्यर्थः । काकवाकवमिति । कृकवाकुना निवृत्त
 कूप इत्यर्थः । आयुण, आदिवृद्धौ रपरत्वम् । त्रैशङ्कवमिति । त्रिशङ्कुना निवृत्त
 कूप इत्यर्थः । बुञ्छण् । बुञ्, छण्, क, ठच्, इञ्, स, इनि, र, ङ्, ण्य, य, फक्, पिञ्,
 इञ्, ंय, कक्, ठक्, एतेषां सप्तदशानां द्विजात्प्रथमावहुवचनम् । अरीहण, कृशाश्च, ऋश्य,
 कुमुद, काश, कृण, प्रेक्ष, लक्ष्मन्, सखि, सङ्काश, बल, फण, वण, मुत्तङ्गम्, प्रगदिन्, वराह,
 कुमुद एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वः । एते आद्या वेपामिति वृत्तौरे पञ्चमीऽवचनम् । यथा
 सख्यावगमाय कुमुदाब्दपारेकशेषा न कृत प्रगदिशब्दे नगणाभावस्तु इकारान्तत्वभ्रमनि
 रासाय । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य आदिगब्दस्य अरीहणादिषु प्रत्येकमवयवम् । तथा च अराहणा
 दिभ्यो बुञ्, कृशाश्वादिभ्यश्छण् इत्येव सप्तदश वाक्यानि सप्तानि, तदाह—
 सप्तदशम्य इति । अरीहणादिसप्तदशगणेष्या बुजादयः प्रथमया क्रमास्तु

सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याप्याभ्यस्त्वादङ्गप्रहणाभावे मत्वत्वविशेषण
 स्यादेव । तदन्तादिति मित्यादावनिप्रसङ्ग म्यादिति भावः । रोणी । राणीशब्द
 प्रत्ययमुदात्तयतीत्यर्थः । तथा च फक्त्तमाह—रोणीशब्दादिति । पञ्चम्या सौने
 लुगित्यन्ये । तदन्तादिति । 'येन विधि—' इति सूत्रे भाष्यस्यनिरुपवचनाद्,
 विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाथित्य 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इत्यस्य प्रत्या
 ख्यानान्ना तदन्तविधिरिति भावः । बुञ्छणम् । 'ठक्' इत्यन्तमेकं समस्तपदम् ।
 अरीहणादि स्वपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वविधाय, द्वितीयेन
 काशादिकुमुदात्तद्वन्द्वेन सह पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदाब्दस्य द्विपारेऽपि

ऋश्यादिभ्यः कः, ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच्, कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः ।
 तृणादिभ्यः सः, तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः, प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः, अश्मरः । सख्यादिभ्यो
 ढञ्, माखेयम् । सङ्काशदिभ्यो ष्यः, साङ्काश्यम् । वलादिभ्यो यः, वल्यम् । पक्षादिभ्यः
 फक्, पाञ्जायणः । 'पथः पन्थ च' (ग सू ७९) पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ्, कार्णयिनिः ।
 सुनङ्गमादिभ्य इञ्, सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो व्यः, प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक्, वाराहकः ।
 कुमुदादिभ्यष्ठक्, कौमुदिकः । १२६३ जनपदे लुप् । (१—२—८१) जनपदे
 वाचो चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् । १२६४ लुपि युक्तवद्व्यक्तवचने । (१—२—५१)
 लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालाना निवासो जनपदः पञ्चालाः ।

रित्यर्थः । चतुरर्थ्यामिति । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' 'तेन निवृत्तम्' 'तस्य
 निवासः' 'अदूरभवश्च' इति चतुर्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्ताद् यथायोगं प्रत्यया
 इति फलितम् । एतेषु गणेषु चेतनवाचका अचेतनवाचकाश्च सन्ति । तत्र यथायोगं चतुरर्थ्या
 अन्वयः । प्रेक्षीति । प्रेक्षत इति प्रेक्षः, तेन निवृत्तमित्यर्थः । प्रेक्षया निवृत्तमिति वा ।
 पथः पन्थ च इति । प्रेक्षादिगणसूत्रमिदम् । पान्थायन इति । पथः अदूरभव
 इत्यर्थः । जनपदे लुप् । चातुरर्थिकस्येति । प्रकरणलभ्यमिदम् । लुपि युक्तवत् ।
 प्रकृतिभूतः शब्दो युक्तः, व्यक्तिः लिङ्गम्, वचनं संख्येति पूर्वाचार्यसंकेतः । तदाह—
 लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्त इति । लुविति प्रत्ययादर्शनमुच्यते । लुपः प्रवृत्तेः
 प्राक् प्रत्ययप्रकृतेर्यल्लिङ्गं वचनं ते एव लुपि सति भवतः, न तु प्रत्ययार्थविशेष्यमनुसृत्ये-
 त्यर्थः । पञ्चालानामिति । पञ्चालसंज्ञकानां राज्ञामित्यर्थः । पञ्चाला इति । तस्य
 निवास इति विहितस्याणः 'जनपदे लुप् इति लुपि प्रकृतिवद् बहुवचनमिति भावः । कुरव
 इत्यादि । कुरूणाम् अङ्गानां वङ्गानां कलिङ्गानां च निवासो जनपद इति विग्रहः ।
 लिङ्गातिदेशे तु कटुवदर्या अदूरभवो जनपदः कटुवदरीत्युदाहार्यम् । तदेतत्पूर्वाचार्यसूत्रं
 पाणिनिः प्रत्याचष्टे । तदशिष्यम् । यथा दारा इत्यादौ शास्त्रीययुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य

नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं सम्भव्यत इत्याह—अरीहणादिभ्य इति । पक्षाद्यन्तर्गण-
 सूत्रमाह—पथ इति । जनपदे लुप् । तन्नाम्नीत्येव, नेह—उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौ-
 दुम्बरो जनपदः, न ह्यत्र लुवन्तं नामधेयम् । जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफ-
 लकमतिदेशमाह—लुपि युक्तवदिति । व्यक्तिवचने किम्, शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः
 शिरीषाः, 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । तस्य वनं शिरीषवनम् । इह वनस्पतित्वमतिदिश्यते ।
 ततश्च 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः' इति णत्वं स्यात् । नन्वत्र शिरीषाणामिति पष्ठी बहुवचनं
 कुतो नातिदिश्यत इति चेत् । अत्राहुः वचनमिह संख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि
 संख्याबोधकत्वेन श्रुतेव पष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यम्, पष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे
 प्रथमाया एव युक्तत्वादिति । पञ्चाला इत्यादि । यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवचनेऽपीष्टसिद्धिः,
 तथापि कटुवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः ।

कुरव । अङ्गा । वङ्गा । कलिङ्गा । १०६५ तदशिष्य सज्ञाप्रमाणत्वात् ।
 (१-२-५३) युक्तवचन न कर्तव्यम्, मज्ञाना प्रमाणत्वात् । १०६६ लुज्योगा-
 प्ररयानात् । (१-२-५४) लुवपि न कतव्योऽन्यथायस्येहाप्रतीते । १०९७ योगप्रमाणे
 च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । (१-२-५५) यदि हि यागस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा
 तदभावे न दृश्येत् । १०९८ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । (१-२-५६)
 'प्रत्ययार्थं प्रधानम्' इत्येव रूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुत ? अर्थस्य लाकत एव सिद्धे ।
 १२९६ कालोपसर्जने च तुल्यम् । (१-२-५७) अतीताया रात्रे पश्चात्

मानम्, तथा लुपि मनि शास्त्रीयप्रवृत्त्यथगतलिङ्गसंख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य लोकव्यवहारोदेव
 भानं सम्भवति, न तु तदशे शास्त्रव्यापारापेक्षेति भावः । सज्ञानामिति । लोकव्यवहारा-
 णामित्यर्थः । एव च लुवपि न विधेयं इत्याह—लुज्योगाप्ररयानात् । अशिष्यमित्यनुवृत्त
 पुल्लिङ्गेन विपरिणतं लुवित्यन्तरं सवध्यते । तदाह—लुवपि न कर्तव्यं इति । योग
 अवयवार्थः, तस्य अप्रख्यानाद् अप्रतीतेरित्यर्थः, तदाह—अवयवेति । नहि पञ्चालाङ्ग-
 वङ्गादिसर्वन्वत्वेन पञ्चाला अङ्गा वङ्गा इत्यादिनां वाचः, अनं प्रत्यय एव तत्र नास्तीति
 भावः । प्रत्ययस्वीकारे वाचकमाह—योगप्रमाणे च । पञ्चालाङ्गवङ्गादिशब्देषु यागस्य
 अवयवार्थस्य प्रमाणकत्वे सति तदभावे पञ्चालाङ्गादिशब्दिसम्बन्धाभावे सप्रति शूद्रादि-
 राजके जनपदे पञ्चालादिशब्दा न प्रयुज्येत, प्रयुज्यते च यत्, अनं पञ्चालादिशब्दा जनपद
 विशेषेषु केवलरूढा इति युक्तमित्यर्थः । तदाह—यदि हि योगस्येति । अथ प्रसङ्गादपदपि
 पूर्वाचार्यपरिभाषितं निराचष्टे । प्रधानप्रत्ययार्थः । प्रत्ययार्थं इति । प्रवृत्त्यर्थं प्रति प्रत्य-
 यार्थं प्रधानं विशेष्यम्, प्रकृत्यर्थस्तु तद्विशेषणमित्येदं यत्पूर्वाचार्यवचनं तदपीत्यर्थः । कालोप-
 सर्जने च । काठश्च उपसर्जनं चेति समाहारद्वन्द्वविषयमत्रमी । अशिष्यमित्यनुवृत्तं भावप्र-
 धानमाश्रीयते । कालविषये उपसर्जनविषये च यत्पूर्वाचार्याणां विशेषवचनं तत्रान्यशिष्यत्वममान-

पूर्वाचार्यानुसारेण कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे—तदशिष्यमिति । पञ्चाला, अङ्गा,
 वङ्गा, कलिङ्गा इत्यादयो जनपदस्य यथायथ बहुवचनाद्यता एव सन्ता न त्वन मत्तन
 लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये । आपो दारा इत्यादिषु यथा । न तत्र शास्त्रेण लिङ्गमत्ते
 प्रतिपाद्येते इति भावः । उपनीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे—लुज्योगेति ।
 'जनपदे लुप्' 'वरणादिभ्यश्च' इति द्विमूर्ती लुप्शब्देन विवक्षिता । 'अशिष्यम्' इति सम्बन्धन
 एव, तदाह—लुवपीति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धा योम इत्याशयेन फलिनमाह—अत्रय
 वार्थस्येति । अप्रख्यानादिति व्याचष्टे—अप्रतीतेरिति । पञ्चालादिभ्यः शब्दा क्षत्रियेषु यथा
 रूढास्तथा जनपदेऽपीति 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्च' इति तद्धिता नैवोत्पद्यन्, किमनं लुप्
 विधानमत्यर्थं । न दृश्येतेति । त्रिनापि क्षत्रियसम्बन्धं पञ्चालादिशब्दा जनपदेषु प्रयुज्यते
 इति नार्थं सूत्रेणेत्यर्थः । प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे—प्रधानेत्यादिना ।

नागामिन्याः पूर्वाधेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः, विशेषणमुपसर्जनम् इत्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितम्, तत्राप्यशिष्यत्वं समानम्, लोकप्रसिद्धेः । १३०० विशेषणानां चाजातेः । (१-२-५२) लुवर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम्-पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । 'हरीतक्यादिपु व्यक्तिः' (वा ७१५) । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । 'खलतिकादिपु वचनम्' (वा ७१६) । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि । 'मनुष्यलुपि प्रतिषेधः' (वा ७१७) मनुष्यलक्षणे लुवर्थे विशेषणानां न । लुवन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । १३०१ वरणादिभ्यश्च । (४-२-८२) अजनपदार्थ आरम्भ ।

मित्यर्थः । तद्विशेषवचनं विशदयन् व्याचष्टे—अतीताया इत्यादिना । विशेषणानां चाजातेः । कस्य विशेषणानामित्याकाङ्क्षायां लुवित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं संबध्यते, लुप्तप्रत्ययार्थस्येति लभ्यते । तदाह—लुवर्थस्येति । तद्वदिति । प्रकृतिवदित्यर्थः । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्यस्मादुत्तरं पठितमिदं सूत्रं तत्रैव व्याख्यातुमुचितम् । पञ्चाला रमणीया इति । पञ्चालानां निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदं प्रति विशेषणस्यापि रमणीयशब्दस्य प्रकृतिवद्बहुवचनम् । गोदौ रमणीयाविति । गोदयोर्निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदस्य तद्विशेषणस्यापि प्रकृतिवद् द्विवचनम् । पञ्चाला जनपद इति । जनपदशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद्बहुवचनम् । गोदौ ग्राम इति । अत्र ग्रामशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद् द्विवचनम् । हरीतक्यादिपु व्यक्तिरिति । वार्तिकमिदम् । लुपि लिङ्गं प्रकृतिवद्भवति, न तु वचनमिति शेषः । हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इति । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इति विकारप्रत्ययस्य लुप् । अत्र प्रत्ययार्थे फलेषु प्रकृतिवत्त्वौलिङ्गमेव भवति, न त्वेकवचनमिति भावः । खलतिकादिपु वचनम् । वार्तिकमिदम् । एषु लुपि प्रकृतिवद्वचनमेव भवति, नतु लिङ्गमित्यर्थः । खलतिकं वनानीति । 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । अत्र खलतिकशब्दस्य लुप्तप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत्पुंलिङ्गत्वं न भवति, किन्तु एकवचनमेवेति भावः । मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति । वार्तिकमिदम् । मनुष्यलक्षण इति । मनुष्यात्मके लुप्तप्रत्ययार्थे यानि विशेषणानि तेषां प्रकृतिवत्त्वौलिङ्गवचनप्रतिषेध इत्यर्थः । चञ्चा अभिरूप इति । चञ्चा तृणमयी प्रतिमा, तत्सदृशो मनुष्यः चञ्चा । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यविकारे 'संज्ञायाम्' इति कनः

विशेषणानाम् । यद्यपि सूत्रपाठे 'लुपि युक्तवत्—' इति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा 'तदशिष्यम्—' इत्यारब्धत्वात्तत्रैवेदं व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदम्, न तु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः । पञ्चाला रमणीया इति । कथं तर्हि 'पञ्चाला जनपदः सुभिक्षः सम्पन्नपानीयः' इति प्रयोग इति चेत्, जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि । पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिङ्गवचने स्त एव । पञ्चाला जनपदाः सुभिक्षाः सम्पन्नपानीया इति । हरीतक्य इति ।

वरणानामदूरभव नगर वरणा । १३०० शर्कराया वा । (४-२-८३) अस्माच्चानुरर्थिकस्य वा छुप्स्यात् । १३०३ ठक्छौ च । (४-२-८४) शर्कराया एतौ स्त । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पने ठक्चवौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पने औत्सर्गिकाऽण् । तस्य वृञ्चिकल्प । पङ् स्फार्णि । शर्करा, शर्करम्, शार्करिकम्, शर्करीयम्, शर्करिकम्, शार्करिकम् । १३०४ नद्या मतुप । (४-२-८५) चानुरर्थिक । ईक्षुमती । १३०५ मध्वादिभ्यश्च । (४-२-८६) मनुप्स्याच्चानुरर्थिक । मधुमान् । अनद्यर्थ आरम्भ । १३०६ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुपु । (४-२-८७) कुमुदान् । नड्वान् ।

‘डुम्ननुष्ये’ इति छुप । अत्र डुप्प्रत्ययान्तस्य चञ्चाशब्दस्य मनुष्ये वाच्ये प्रकृतिङ्ङत्वम्, ननु तद्धिशेषणस्य अभिहपशब्दस्येति भाव । इति युन्तवद्वायप्रकरणम् । अय प्रकृतमारभत । वरणादिभ्यश्च । ‘जनपदे छुप इत्युत्तरमिद सूत्रम् । वरणादिभ्य परस्य चानुरर्थिकप्रत्ययस्य छुप स्यादित्यर्थ । पूर्वेणैव मिद्वे किमर्थमिदमित्यत आह—अननपदार्थ आरम्भ इति । वरणानामिति । वरणा नाम नदी काश्या उत्तरतः प्रसिद्धा । अथ वामिप्राय पूजार्थं वा बहुवचनम् । वरणानामदूरभव नगर वरणा । अत्र छुप्प्रत्ययान्तस्य वरणाशब्दस्य नगरे वाच्ये प्रकृतिवत्सौत्सर्गिक बहुवचन च । शर्कराया वा । छुपि यनुन्ते । प्रत्यामत्त्या चानुरर्थिकस्येति लभ्यते । तदाह—अस्मादिति ठक्छौ च । ‘शर्कराया’ इत्यनुवर्तते । तदाह—शर्कराया एतौ स्त इति । ठक्छाविति । कुमुदादिनात् ठक् वराहादित्वात् कक् इति विवेक । वाग्रहणेति । अथवा तत्र पाठसामर्थ्यात्पने ठक् चञ्च लोपविन्यसिद्धेस्तद्वैषम्यादिति भाव । शर्करेणि । अणो छुपि युक्त्वद्वाये रूपम् । शार्करमिति अणि रूपम् । शार्करिकमिति । ठकि रूपम् । शर्करीयमिति । छे रूपम् । शार्करिकमिति । ठचि रूपम् । शार्करिकमिति । ककि रूपम् । ‘शर्करा’ सत्यस्मिन् इत्यर्थ, शर्करामि निवृत्तमिति वा । नद्यामतुपु । चातुरर्थिक इति । शेषपूरणम् । इक्षुमतीति । मतुपि उपावितौ । इसव सन्वस्मिन् इत्यर्थ । मध्वादिभ्यश्च । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे । मतुप स्याच्चानुरर्थिक इति । मधुमानिति । मधूना निवास इत्यर्थ । पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनद्यर्थ इति । कुमुदनड । कुमुद नड वेतस एतेभ्यो ड्मतुपु स्यादित्यर्थ । डकार उपो च इत । अय मत्वर्थ एवति ‘न पदान्त—’ इति सूत्रभाष्यकैयटया स्थितम् । कुमुद्धानिति । कुमुदा अस्मिन् मन्तीनि विग्रह । ड्मतुपि

‘हरीतक्यादिभ्यश्च’ इत्यणा डुप् । तत्र हि ‘छुप् च’ इत्यता छुपनुवर्तते । रल्लतिकमिति । ‘वरणादिभ्यश्च’ इति छुप् । चञ्चेति । ‘सनायाम्’ इति कना ‘डुम्ननुष्ये’ इति छुप् । चञ्चा तृणमय पुमान् । वरणादि । चकाराजुक्त्वसमुच्चयार्थ, तेनास्यावृत्तिगणत्व सिद्धम् । वरणा इति । एव बहुवदरी, शिरीषा, गर्द

१ ‘शर्कराणा निवाम इत्यर्थ’ इति क ख । २ ‘इक्षणा निवाम इत्यर्थ’ इति क ख ।

वेतस्वान् । आद्ययोः 'झयः' (सू १८९८) इति, अन्त्ये 'मादुपधायाः—'
(१८९७) इति वक्ष्यमाणेन वः । 'महिपाच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७६१)
महिष्मान्नाम देशः । १३०७ नडशोदाड्ड्वलच् । (४-२-८८)

डित्वात् टिलोपः । नड्वानिति । नडा अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये'
इत्यमरः । वेतस्वानिति । वेतसा अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । आद्ययोरिति । कुमुद्वच्छब्दे
नडवच्छब्दे च 'झयः' इति मतुपो मस्य वकारः । वेतस्वच्छब्दे तु 'मादुपधायाः—' इति मस्य
वकार इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नड्वच्छब्देऽपि 'झयः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'मादुपधायाः—' इत्येव
न्याय्यम्, प्रकरणे 'प्रकरणमसिद्धम्, नतु एकस्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वयोगं प्रति परस्यासिद्धत्वम्'
इत्यस्य 'उपसर्गादिसमासे—' इति सूत्रभाष्ये दूषितत्वात् । वेतस्वानित्यत्र रुत्वं तु न, अल्लोपस्य
स्यानिवत्वात् । 'न पदान्त—' इति निपेधस्तु न, पदे अन्त इति विगृह्य पदे परतश्चरमात्रयवे
कर्तव्ये पदपदस्याजादेशस्यैव तन्निपेधप्रवृत्तेर्भाष्याभ्युपगतत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवत्'
इति निपेधोऽपि न, पदे अन्त इति विगृह्य तत्र स्यानिवत्त्वनिपेधव्यावृत्तिसाधनपर-
भाष्यप्रामाण्येन पदपरमावयवकार्यविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणादिति
शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । महिपाच्चेत्यनन्तरं तु इमत्तुविति शेषः । महिष्मानिति ।
महिषा अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । डित्वाट्टिलोपः । अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वान्न जश्त्वम् ।

खलतिकमित्यादीन्पुदाहर्तव्यानि । कुमुदवत्त्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्यानि-
वदित्वाशयेनाह—भय इति । नड्वानित्यत्रापि परत्वाद् 'झयः' इत्यनेनैव वकारो न तु
'मादुपधायाः—' इत्यनेनेति भावः । न चासिद्धत्वात् 'मादुपधायाः—' इत्येव तत्र न्याय्यमिति
वाच्यम् 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्, न तु योगे योगः' इति 'उपसर्गादिसमासेऽपि—' इत्यत्र भाष्ये
निर्णीतत्वात् । ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसशब्दस्य सुवन्तत्वेन पदत्वाद् इमत्तुपो डित्त्वसामर्थ्या-
ट्टिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्सस्य रुत्वं स्यात् । न च स्यानिवत्त्वेन निर्वाहः, पूर्वत्रा-
सिद्धे तन्निपेधादिति चेत्, मैवम्, अन्तरङ्गं रुत्वं प्रति वहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । न च
पाठो वहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम् कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । नन्वेवमपि
'स्वादिपु—' इति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्दहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत
इतिरुत्वं दुर्वारमेव । न च 'नद्यां मतुप्' इति चतुरर्थ्या मतुपां विधानाच्चातुरर्थिको
इमत्तुप् मत्वर्थीय इति 'तसौ मत्वर्थे' इत्यनेन भत्वं शङ्क्यम् टिलोपस्य स्यानिवत्त्वात् ।
न च पदत्वेष्वेव, तस्य रुत्वविधिना सह कार्यकालतया 'पूर्वत्रासिद्धे न—' इति
निपेधात् इति चेत्—ग्रन्थाहः—पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात् 'पूर्वत्रासिद्धे न—'
इति निपेधाप्रवर्तनात्स्यानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति । एतेन घटी आमलकीत्यत्र
'स्वादिपु—' इति पदत्वाज्ज्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि
परास्तेति दिक् । ननु प्रक्रियालाघवाय इवतुवेव विधीयताम्, अथवा 'कुमुदनड्वेत-
सेभ्यो डित्' इति प्रकृतस्य मतुपो डित्त्वमतिदिश्यताम्, किमनेन इमत्तुविवधानेन ।
सत्यम्, अन्यतो विधानार्थं तत् । तत्सिद्धार्थवचनपरं वार्तिकमाह—महिपाच्चेति ।

नड्वल । 'शादो जम्बालघासया' इत्यमर । शाद्वल । १३०८ शिराया वलच् ।
 (४—२—८९) शिखावलम् । १३०९ उत्तरादिभ्यश्च । (४—२—९०) उत्तरीय ।
 १३१० नडादीना कुक्च । (४—४—९१) नडकीयम् । 'कुञ्चा ह्रस्वत्व च'
 (ग सू ८०) । कुञ्चकीय । 'तप्तजशेषश्च' (ग सू ८१) तप्तकीय । १३११ विल्वका-
 दिभ्यश्चस्य लुक् । (६—४—१५३) नगाद्यन्मता विल्वकाद्य, तेभ्यश्चस्य लुत्तद्धिते
 पर । विल्वा यस्या सन्नि मा विल्वकीया । तस्या भवा वैल्वका । वनकीया,
 वैत्रका । 'छस्य' निम्-छनास्य लुग्यया स्यात्कुनो निवृत्तिर्मा भूत् । अथवा
 'सन्निगादिशिष्टानाम्-' (प ८७) इति कुगपि निवर्तत । लुगग्रहण सर्वलापार्थम् । लोपो
 हि यमानस्य स्यात् ।

इति तद्धितेषु चानुरर्थिकप्रकरणम् ।

'प्रत्यय 'नापाया नित्यम्' इति तु न, तस्य मवर्णे परतो विधे । न हि पकारमवर्णोऽनु-
 नाभिकोऽस्ति । नडशादाड्वलच् । नड्वल इति । टित्वाट्टिलेप । शाद्वल इति ।
 शादा अस्मिन् सन्तीति विग्रह । शादा दन्त्यापथ । डोषश्च इत्यन्ये । 'नटप्राये नड्वान्त्वल्'
 इत्यपि इत्यमर । 'शाद्वल शादहरिते' इति च । शिराया वलच् । निवृत्ताद्यर्थं सूत्र
 देशे तनाम्नि अणो वाधनार्थं च । 'दन्तशिखात्मज्ञायाम्' इति पञ्चमे वक्ष्यमाण तु वदेशेऽपि
 शिखावल् इति रूपार्थम् । उत्तरादिभ्यश्च । चानुरर्थिक इति शेष । उत्तरीय इति ।
 देशविशेषाऽयम् । उत्तरेण निवृत्तमिति वा, तस्य निवाम, तस्य बहूरभव इति वा ।
 नडादीना कुक्च । नगादिभ्यश्च स्यात् चानुरर्थिक प्रकृते कुक् च । क्-ञ्चा
 ह्रस्वत्व चेति । नगादिगणसूत्रम् । कुञ्चाशब्दाच्च, प्रकृते कुक्, आमास्य
 ह्रस्वश्च । कुञ्चकीय इति । कुञ्चा अस्मिन् सन्तीत्यादिविग्रह । तन्नत्रलो-
 पश्च । इदमपि गणसूत्रम् । तप्तान्द्वान् छ, कुक्, नकारस्य लापश्च
 विल्वकादिभ्यश्चस्य लुक् । पाठनिद सूत्रम् । विल्वकादीनि नडाद्यन्त-
 गतविल्वादीना कृतकुमागमाना निर्देशः । वनारादमार उच्चारणार्थं । तद्धित
 इति । 'आपयस्य च तद्धिते-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विल्वकीयेति ।
 'नगादीना कुक् च' इति छ । प्रकृते कुक् च । तस्या भवा वैल्वका इति ।
 विल्वकीयाशब्दाद्वायर्थे अणु, तस्मिन्तरे छस्य लुगिति भावः । वैत्रकीया इति ।
 वैत्राणि अस्या सन्नात्यर्थे नडादित्राच्च, प्रकृते कुक् च इति भावः । वैत्रका
 इति । वैत्रकीयाया भवा इत्यर्थः । वनकीयाशब्दाद् अणि छस्य लुगिति भावः ।
 शिराया । निवृत्ताद्यर्थे देशे तनाम्न्यणो 'वाधनार्थं चदम् । 'दन्तशिखात्मज्ञायाम्'
 इति पञ्चमे वक्ष्यमाण वदेशेऽपि शिखावल् इति रूपसिद्धयर्थम् । नडादीनाम् ।
 नड षष्ठ विल्व वणु वञ्च वनसादमा नगाद्य । नगाद्यतगणसूत्रमाह क्रञ्चेति ।
 एव तन्नित्यपि । उभयत्रापि पष्ठया मौत्रा कुक् । विल्वका । 'टि लाप-' इत्यत्रा ल्

अथ तद्धितेषु शैषिकप्रकरणम् ॥२८॥

१३१२ शेषे । (४—२—६२) अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तत्राणादयः स्युः । चक्षुपा गृह्यते चाक्षुपं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिपदः पुरुषः । हृपदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चानुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चानुर्दशं

छस्य किमिति । एभ्यः परस्य छस्यैव संभव इति प्रश्नः । संनियोगेति । 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायेनेत्यर्थः । ननु 'ढि लोपो-
ऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्तयैव सिद्धे लुग्रहणं किमर्थमित्यत आह—लुग्रहणं सर्व-
लोपार्थमिति । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्शब्दार्थत्वात् कृत्स्नस्य ईप्स्य लोपो लभ्यत इति भावः । लोपविधौ तु नैवं लभ्यत इत्याह—लोपो हीति । लोपविधौ, 'सूर्यतिष्य—' इत्यतः 'य उपधायाः' इत्यनुवृत्तौ वित्त्वकादिभ्यः परस्य छादेशभूतस्य ईयस्य उपधाभूतो यकारः, तस्य लोप इत्यर्थलाभाच्चकारमात्रस्य लोपः स्यात् । 'य उपधायाः' इत्यननुवृत्तौ तु 'आदेः परस्य' इति ईकारस्यैव लोपः स्यादिति भावः ।

इति तद्धितेषु चानुरर्थिकप्रकरणम् ।

अथ शैषिकप्रकरणं निरूप्यते । शेषे । अणादय इति । 'प्राग्दीव्य-
तोऽण्' इत्यादिसाधारणाः प्रत्यया इत्यर्थः । चतुर्भिरिति । अश्वदिभिरि-
ति शेषः । चतुर्दश्यामिति । कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ रक्षांसि दृश्यन्ते इत्यागमः ।
इत्यनुवर्तमाने लुग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—सर्वलोपार्थमिति । यमात्रस्येति ।
न च 'आदेः परस्य' इतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । 'सूर्यतिष्य—' इत्यतो यकार-
सम्बद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥

इति चानुरर्थिकप्रकरणम् ॥

शेषे । लक्षणं चेति । ग्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषूत्तरसूत्रानुपात्तेष्वेपु अणो विधायकमित्यर्थः ।
ननु लक्षणं तावद्व्यर्थम्, 'तस्प्रेदम्' इत्यनेन चाक्षुपादीनाम्, संस्कृतं भक्षाः' इत्यनेन दार्प-
दादीनां सिद्धेः । तथा अधिकारोऽपि व्यर्थः । तथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थीपर्यन्ते-
ष्वर्थेषु घादीनां द्युट्त्वुलन्तानां निवृत्तिः, जाताद्यर्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्ता-
वन्न प्रयोजनम् । आद्रकशालादीनामुत्करादिपाठेन 'इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्ते'
इति ज्ञापनात् । अन्यथा 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यसाकल्यं
प्रयोजनम्, जाताधिकारात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् । यदि संनिहिते जातार्थे एव घादयः
स्युः, तदुत्तरेपु भवादर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाणादय
एव स्युस्तदा जाताधिकारानन्तरमेव 'प्रावृषष्टप्' इत्यादिभिः सह 'राष्ट्रावारपारात्—'

रन् । 'शैपे' इति लक्षण चाधिकारश्च । 'तस्य विकार' इत्यत्र प्राक्शेषाधिकारः ।
 १३१३ राष्ट्रवारपाराद्वरौ । (४—२—९३) आभ्या क्रमाद्धलो स्त शैपे ।
 राष्ट्रिय । अवारपारीण अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति यत्त्वम्'
 (वा २७७१—२७७२) । अवारोण । पारीण । पारावारोण । इह प्रकृति-

लक्षणमिति । प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु उत्तरमूत्रैरनुपात्तेषु अणादिविवायकमित्यर्थः । अधिकार-
 त्वे तु उत्तरमूत्रेष्वनुवृत्तिलाभादिदं न मिथ्येदिति भावः । अधिकारश्चेति । उत्तरमूत्रेष्वनु-
 वृत्त्यर्थं, स्वरितत्वादिति भावः । अधिकारस्योत्तराधिकारमाह—तस्य विकार इत्यत्र
 प्रागिति । न च उत्तरमूत्रेषु निदिष्टानामर्थविशेषाणाम् अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यत्वस्य सिद्ध-
 त्वान् शेषाधिकारो व्यर्थ इति वाच्यम्, 'तस्येदम्' इत्यादावपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थानां ग्रहणा-
 भावात् तदावश्यकत्वात् । न च प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु 'तस्येदम्' इत्येव अणादिसिद्धे-
 शेष इत्यस्य विधित्वं नाश्रयणीयमिति वाच्यम्, 'शैपिकामनुवर्षीयान्—' इत्यादौ प्रदर्शित-
 ग्रहणाद्यर्थकानामपि ग्रहणशोभाय तदावश्यकत्वात् । इदं त्वन भासमानमपत्याद्यपि न शेष,
 'इदं विशेषोपा ह्येते अपत्यं समूहा विकारा निवास' इति भाष्यात् । प्रपञ्चिन चैतत् 'तस्यापत्यम्'
 इत्यत्र 'तस्येदमित्यप्यसिद्धे इत्यादिश्लोकवार्तिकव्याख्यावत्सरः । राष्ट्रवारपाराद्वरौ ।
 आभ्यामिति । राष्ट्रशब्दादवारपारशब्दाच्चेत्यर्थः । राष्ट्रिय इति । राष्ट्रं जानो भव
 इत्यादिरर्थो यथायाग वाच्यः । वस्य इय । अवारपारीण इति । स्वस्य ईनादेशः, णत्वम् ।
 अवारपाराद्विगृहीतादपीति । अवारशब्दात्पारशब्दाच्च वृत्तमूतादपि सावस्तव्य इत्यर्थः ।
 विपरीताच्चेति । पारावारशब्दादपीत्यर्थः । ननु राष्ट्रवारपारेत्वारभ्य 'विभाषा पूर्वाह्ला-
 पराह्लाभ्याम्' इत्यन्ते मूत्रे राष्ट्रदिशब्देभ्य प्रकृतिस्य शेषेभ्यं प्रत्यया विहिता । तस्या-
 पत्यमित्यादिवदर्थविशेषास्तु न निदिश्यन्ते । यत्किञ्चिद्विभक्त्यन्तेभ्यो राष्ट्रदिप्रकृतिविशेषेभ्यो
 यदयप्युत्प्लुत्प्लुन्ता प्रत्यया स्युः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यस्यानुपस्थित्या प्रथमाच्चारितवि-
 भक्तिविशेषानुपस्थिते । किंच 'तत्र जान' इत्यादिमूत्रेषूपत्तरेषु अथविशेषो एव निर्दिष्टः । तत्र
 प्रथमाच्चारितसप्तम्यन्तादिभक्त्यन्तभ्य सर्वेभ्य साधारणा अणादय एव स्युः ।
 तत्राह—इह प्रकृतीत्यादिना । राष्ट्रवारत्यादिमूत्राणां प्रकृतिविशेषेभ्य केवल-
 इत्यादयागपि पठयेत् । तस्माद्भव्यमिदं सूत्रमिति चेत् । अत्रोच्यते—'शैपिकासह्य
 शैपिका न' इति वक्ष्यमाणायस्य विषयशोभाय शेषाधिकार आवश्यकः । 'शैपिनत्वप्रयुक्त-
 वायविशेषे ज्ञापयितुं क्रियमाणे शेषाधिकार एव 'शैपिकामनुवर्षीयान्' इत्यादिलोक-
 ज्ञापयति । एष च श्लोक मन्विधो मनुविविधो च भाष्ये पठितः । इह तु मन्वन्ते
 पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते । अपत्यादिप्रत्ययेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार
 आवश्यकः । न चानज्ञापकनैव तस्मिद्धिरिति वाच्यम्, ज्ञापकस्य विशेषोपात्तरे
 सापत्तादवस्थान् । 'आदिकादिभ्यो यदि द्व स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यमिव' इति नियमस्यापि
 सम्भवाच्च । एव स्थित चाश्रुपमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारवधाधनाय विवाय-

विशेषाद्वाद्यपृथुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते, तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च
 वक्ष्यन्ते । १३१४ ग्रामाद्यख्यौ । (४-२-९४) ग्राम्यः, ग्रामीणः । १३१५ कत्यादिभ्यो
 ढकब् । (४-२-९५) कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः कात्त्रेयः । नागरेयकः ।
 'ग्रामात्' इत्यनुवृत्तेऽग्रिमिकः । १३१६ कुलकुत्तिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ।
 (४-२-९६) कौलेयकः श्वा । कौलोऽज्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽज्यः । ग्रैवेयकोऽ-
 लङ्कारः । ग्रैवोऽज्यः । १३१७ नद्यादिभ्यो ढक् । (४-२-९७) नादेयम् । माहेयम् ।
 वाराणसेयम् । १३१८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् (४-२-९८) 'दक्षिणा'
 इत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । १३१९ कापिष्या-
 प्रत्ययविबोना अर्थविशेषविभक्तिविशेषाकाङ्क्षाया 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्राणां
 च केवलमर्थविशेषनिर्देशपरानां 'समर्थानाम्—' इति सूत्रलब्धतत्त्विकभक्तिकप्रकृ-
 तिविशेषाणा विधेयप्रत्ययविशेषाकाङ्क्षाया परस्परमेकवाक्यत्वे सति तत्र जात
 इत्याद्यर्थेषु प्रथमोच्चारिततत्त्विकभक्त्यन्तेभ्यो राष्ट्रादिशब्देभ्यो घादयष्ट्युट्युलन्ताः
 प्रत्ययाः स्युरिति लभ्य इति भावः । राष्ट्राद्यन्याभ्यस्तु प्रकृतिभ्यो जानाद्यथेषु
 अणादयः साधारणा भवन्त्येव । ग्रामाद्यख्यौ । ग्राम्य इति । यप्रत्यये 'यस्येति
 च' इति लोपः । ग्रामीण इति । खन्न ईनादेशः, णत्वम् । कत्यादिभ्यो
 ढकब् । कत्रय इति । 'कुगतिस्रादयः' इति कुशब्दस्य समासः । 'त्रौ च' इति
 कोः कदादेशः । कात्त्रेयक इति । ढकब्, ढकारस्य एयादेशः 'लोपो व्योः—' इति
 यलोपः । अनुवृत्तेरिति । स्वरितत्वादिति भावः । तथा च ग्रामशब्दाद् ढकब्पि
 लभ्यत इत्यर्थः । कुलकुत्ति । कुलाच्छुनि, कुक्षेः असौ, ग्रीवाया अलङ्कारे
 ढकब्प्रत्ययः । कौलेयकः श्वेति । कुले जातादिरिति विग्रहः । कौक्षेयकोऽ-
 सिरिति । कुक्षौ कोशे भवः खङ्ग इत्यर्थः । ग्रैवेयक इति । ग्रीवासु भव इति
 विग्रहः । नद्यादिभ्यो ढक् । माहेयमिति । मही भूमिः, तस्या जातादीत्यर्थः ।
 वाराणसेयमिति । वाराणस्यां जातादीत्यर्थः । दक्षिणापश्चात् । आजन्त-
 मव्ययमिति । अव्ययसाहचर्यादाजन्तं गृह्यत इति भावः । दक्षिणा, पश्चात्, पुरस्
 कत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् । विगृहीतादपीत्यादि । वचनमेवेदम्, सूत्रे
 यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणम् । कुत्सितास्त्रय इति । इह बहुव्रीहिरपि
 सुवचः । इहैव निपातनात्कोः कङ्गावः । 'कङ्गावे त्रावुपसंख्यानम्' इति तु प्रत्या-
 स्येयम् । 'कुल्याया यलोपश्च' इति गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः कौलेयकः ।
 कत्त्रि, उम्भि, कुण्डिन, माहिष्मतीत्यादि । दक्षिणापश्चात् । अव्ययमिति ।
 साहचर्यादिति भावः । एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' इति
 पुंवङ्गावाशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् । पाश्चात्य इति । कथं तर्हि 'पश्चात्तनैः कञ्चन
 नुद्यमानः' इति न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक् कालवाचकात्
 ट्युट्युलौ वाघेते परत्वादिति वाच्यम्, 'अग्रादिपश्चात्—' इति डिमचा ट्युट्युलो-
 वावस्य दुर्वारत्वात् । सत्यम्, पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् ।

ष्फक् । (४-२-९९) कापिद्या जातादि कापिशाथन मधु । कापिशाथनी
 द्राणा । १३०० रङ्कोरमनुष्येऽण्च । (४-२-१००) चात्ष्फक् । राङ्कवो
 गौ । राङ्कवायण । 'अमनुष्ये' इति किम्—राङ्कवा मनुष्य । १३०१
 युप्रागपागुदप्रवतीचो यत् । (४-२-१०१) दिव्यम् । प्राच्यम् । अपा-
 च्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । १३०२ कन्यायाष्टक् । (४-२-१०२)

एभ्याऽन्वेभ्या जातायेषु त्वप्रत्यय स्यादित्यय । कापिद्याष्फक् । कापिद्या
 ष्फक् इति छेद कापिशाब्दान् ष्फक् स्यादित्यय । कापिगी नाम देशविशेष । कापि
 शायनी द्राक्षति । पित्वाद् ङीप् । रङ्कोरमनुष्येऽण् च । रङ्कोरण् स्यात् चान् ष्फक्
 राङ्कवो गौरिति । रङ्कुर्नाम देशविशेष, तत्र जातादिरित्यय । राङ्कवो मनुष्य
 इति । अत्र मनुष्यत्वान्न ष्फणो । किन्तु 'मनुष्यत्वस्थो-' इति वक्ष्यमाणा वुञ् ।
 अत्रादेश । राङ्कवा मनुष्य इति त्वपपाठ । युप्रागपाक् । दिव्, प्राञ्च, अपाञ्च, उदञ्च,
 प्रत्यञ्च एभ्या यत्स्यादित्यय । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्त्वेन निर्देश । दिव्यमिति । त्रि
 जानादीत्यय । प्राच्यमिति । प्राचि प्रदेशे जानादीत्यय । तद्धितात्पतो मद्युकि
 प्राञ्च्य इति स्थित 'अनिदिनाम्- इति नगण 'अच' इत्यकारलाप 'चौ इति दीर्घ प्राच्य
 मिति रूपम् । अपाच्यमिति । इदमपि पूववत् । उदीच्यमिति । अत्र 'उद इत्' इति
 ष्ट्व विरेप । प्रतीच्यमिति । प्राच्यमरूपम् । कन्यायाष्टक् । नियम्यून

कापिद्या ष्फक् । कापिशाब्दान् ष्फक् स्यात् । पित्वाङीप्, तदाह—कापिशा
 यनीति । रङ्कोरमनुष्ये । रङ्कवा जनपद, तत्र 'प्राञ्चीव्यनाञ्' इत्यण् प्राप्त ।
 तदापक्त्वेन 'अवृद्धादपि—' इति वुञ् प्राप्त, तमपि वाधित्वा 'आदेशे' इति टञ् प्राप्त,
 तस्य तु 'काप्यादण्' वाप्य, तताऽपि परत्वाद्दृष्ट्याऽपि प्राप्तेऽनन ष्फणो
 विधीयेत । कोपवादादवाणि सिद्धे कञ्जादिषु रङ्कुसरादस्य पाठो मनुष्यत्वस्थयोर्वुञ्
 दिवानाथं इति कैयट् । अतएवाह—राङ्कवको मनुष्य इति । क्वचित्तु राङ्कव
 इति पठ्यते, स तु 'खलप्रमाद' । स्यादेतत्—अमनुष्यप्रहणमिह व्यर्थम् । अपत्रादेन
 वुञ् । तत्र ष्फणोऽपिनामनुष्य एव पयवसानात् । अप्रहणमपि व्यर्थमेव, कञ्जा
 दिवादेव तस्मिन्ने । अत्राह काशिनाहृत—नाय प्रसज्यप्रतिपेय किं तु पशुनाम्,
 तत्र मनुष्यमित्रे प्राणिमेव ष्फगिविधीयत इति, राङ्कव कस्वठ इत्यत्र न ष्फक् ।
 मिरेपविहितेन ष्फणा अणा गावा मा भूदित्यप्रहण च क्रियत इति । भाष्ये तु
 अत्राणयपि ष्फणमङ्गीकृत्येद् द्वयमपि प्रत्याख्यातम् । युप्रागपा । दिव्यमिति ।
 सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्त्वेन निर्देश इति भाव । अपाचो दनिना दिव् । द्वितीयो वा
 पत्रारो, न तु कन्यायाष्टय, 'यदिद्र प्रागपागुदक्' इत्यादी तथा दर्शनादिति स्थित
 मनरमायान् । केचित्तु 'प्राच्यवाचोप्रतीच्यस्ता' इत्यमरवशो अवाचीति दत्योष्ठयाऽ
 क्वाचित्क पुरस्कृत्य सूत्रेपि 'अवाक्' इति पठित्वा अत्राच्यमित्युदाहरति । 'प्रागपाक्'
 इति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तपामाशय । प्रागादयाऽस्तात्यन्ता अव्यया,
 तद्विज्ञानान्वनव्यया, उभयेपामपोह ग्रहणमविशेषान् । कथं तर्हि सस्तरा प्राणना

कान्तिकः । १३२३ वर्णौ बुक् । (४—२—१०३) वर्णुसमीपदेशो वर्णुः । तद्विपर्ययवाचिकस्याशब्दाद् बुक्स्यात् । 'यथा हि जातं हिमवत्सु कान्तिकम्' । १३२४ अव्ययात्त्यप् । (४—२—१०४) 'अमेहकतसित्रेभ्य एव' (वा २७७९) 'अमान्तिकसहार्थयोः' । अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम्—उपरिष्ठाद्भवः औपरिष्टः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलापः' (वा ४१८७) । अनित्योऽयं वहिपष्टिलोपविधानात् । तेनेह न—आरातीयः । शाश्वतीयः । 'त्यन्नेघ्रु' इति वक्तव्यम्' (वा २७८०) । नित्यः । 'निसो गते' (वा २७८१) । १३२५ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । (८—३—१०१) ह्रस्वादिणः परस्य सस्य पः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठथश्चण्डालादिः । 'अरण्याणः' (वा २७८२) आरण्याः सुमनसः । 'दूरादेत्यः' (वा २७८३)

वहुवस्त्रखण्डसमूहः कन्या । देशविशेष इत्यन्ने वर्णौ बुक् वर्णुसमीपेति । वर्णुनाम सिन्धुनदः, तस्यादूरभव इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादनो 'जनपदे लुप्' इति लुप् । तथा च वर्णु-समीपदेशो वर्णुः, तस्मिन् या कन्या तद्वाचकात् बुक्प्रत्यय इति यावत् । अव्ययात्त्यप् । अमेहेति । अमा, इह, क, तसि, त्र—एभ्य एव अव्ययेभ्यः त्यप्प्रत्यय इति परिगणनवा-त्तिकमिदम् । अमात्य इति । समीपे सह वा जात इत्यर्थः । औपरिष्ट इति । उपरि-ष्ठादित्यव्ययस्य परिगणितेष्वनन्तर्भावाद् न त्यप् । अणि औपरिष्ट इति रूपमित्यर्थः । कथमिह टिलोप इत्यत आह—अव्ययानामिति । वार्तिकमिदम् । भमात्र इति । कात्स्न्ये मात्रशब्दः । कृत्स्नस्य भस्याव्ययस्य टिलापः । 'नस्तद्धिते' इत्याद्युपाधिनपिहित इत्यर्थः । नन्वेवं सति आरादित्यव्ययात् छस्य ईयादेशे टिलोपे आरीय इति स्यादित्यत आह—अनित्योऽयमिति । त्यन्नेरिति । नि इत्यव्ययात् त्यप् स्याद् घ्रुवे गम्ये इत्यर्थः । 'नियतं भवं नित्यम्' इति भाष्यम् । निसो गते इति । निस् इत्य-व्ययात् त्यक् वक्तव्य गते गम्ये इत्यर्थः । निस् त्य इति स्थिते सकारस्य पदान्त-त्वादादेशप्रत्ययावयवत्वाभावाच्च पत्वे अप्राप्ते । ह्रस्वात्तादौ । इण्कोरित्यत इण्ग्रहण-मनुवर्तते । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यतः 'मूर्धन्यः' इति च, तदाह—ह्रस्वादिगण इति । निष्ठथ इति । स्वपि सस्य पत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । अरण्याण इति । वक्तव्य इति शेषः । आरण्याः सुमनस इति । 'त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः । अरण्ये भवा इत्यर्थे णप्रत्यये टावि आरण्या इति रूपम् । अणि तु डीप् स्यादिति भावः ।

इव' इति । अत्राहुः—कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं वाधित्वा परत्वात् टयुट्युलौ बोध्याविति । वर्णौ बुक् । वर्णुरिति । 'अदूरभवश्च' इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादिण 'जनपदे लुप्' इति लुप् । अमात्य इति । अमाशब्दः समीपवाची स्वरदिः । अमा समीपे भव इत्यर्थः । ह्रस्वात्तादौ । पदान्तत्वात्पत्वस्थाप्राप्तावयमारम्भः । आदि-ग्रहणं तु व्यर्थं 'यस्मिन्विधि-' इत्येव सिद्धेः । ह्रस्वात्किम्, गीस्तराम् । घृस्तराम् । तादौ किम्, सर्पिःसाद्भवति । तद्धिते किम्, सर्पिस्तरति । तिङन्तस्य प्रतिषेधो

दूरेत्य । 'उत्तरादाहृत्' (वा २७४४) । औत्तराह । १३०६ ऐपमोहप्रव-
सोऽन्यतरस्याम् । (४-२-१०५) एभ्यस्त्यच्चा । पने वक्ष्यमाणो ट्युट्युलौ ।
ऐपमस्त्यम्, ऐपमस्तनम् । हस्त्यम्, हस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् । पने शौ-
स्तिक्' वक्ष्यते । १३०७ तीररूपोत्तरपदादञ्च्यौ । (४-२-१०६)
यथासत्त्वेन । कावतीरम् । बाल्वलतीरम् । शौरूप्यम् । तीररूपान्नाद् इति
नाक्त्तम् । बहुचूर्वाभा भूत् । बाहुरूपम् । १३०८ दिक्पूर्वपदादसञ्जाया
ञ्च । (४-२-१०७) अगः सञ्जाद । पौर्वशाऽऽ । असंज्ञाया विम्-सञ्जा
भूताया प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्या भव पूर्वेषुकामशाम । 'प्रावा प्रागन-
राणाम्' (सू १४००) इत्युत्तरपदवृद्धि । १३०९ मन्त्रेभ्योऽञ् । (४-२-१०८)

दूरादेत्य इति । वक्तव्य इति शेष । दूरेत्य इति । दूरादागत, दूरे भव इति
वार्थ । दूरादियव्ययाद् एत्यप्रत्यये 'अव्ययाना भमात्रे-' इति टिलाप । उत्तरादाह-
ञ्चिति । वाच्य इति शेष । औत्तराह इति । उत्तररूपादागत उत्तरस्मिन् भव इति
वार्थ । औत्तर इति द्यमाधु । ऐपमोह । एभ्य इति । ऐपमम्, हाम्, श्वम् एतेभ्य
इत्यर्थ । वक्ष्यमाणाविति । 'सायञ्चिप्रप्राङ्प्रोत्त्व्येभ्योऽञ्च्युलौ तुट् च' इत्यनेनति
शेष । ऐपमस्तनमिति । ऐपमम् इत्यव्यय वर्तमाने भवत्यरे वन्ते तत्र भवमित्यर्थ ।
'पत्त्वरायैपमाऽदे पूर्वं पूर्वतरे यति ।' इत्यमर । ऐपमस्तनमिति । ट्युट्युलौ वा ।
टावितौ, फ्वारनादेश, तस्य तुट्, ट इत्, उकार उच्चारणार्थं टित्वादायवयव । ह्यस्त्यं-
ह्यस्तनमिति । ह्यम् इत्यव्यय गतेऽङ्घि तत्र भवमित्यर्थ । श्वस्त्यम्, श्वस्तनमिति । श्वस
इत्यव्ययमनागतेऽङ्घि । तत्र भवमित्यर्थ । 'ह्यो गतेजागतेऽङ्घि श्व' इत्यमर । पञ्च इति ।
'श्वसन्टुट् च' इति ठत्रि तस्य इकादेशे तुडागमे 'त्रारादीना च' इयैजागमे शोर्वस्तिक्-
मित्यपि वक्ष्यमाण रूपमित्यर्थ । तीररूप । तीरात्तरपदाद् रूपोत्तरपदाच्च क्रमादञ्-परचे-
त्यर्थ । कावतीरमिति । 'कावतीरे' भवमित्यर्थ । बाल्वलतीरमिति । पन्वन्तीरे
भवमित्यर्थ । शौरूप्यमिति । शौरूप्य भवमित्यर्थ । रूप्योत्तरपदेति वचचित्वाऽऽ ।
तथा सति व्यप्रत्यये 'अन्धेति च' इयकारलापे द्वियकार रूपम् । बाहुरूपमिति ।
'विभाषा नुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुपूर्वस्य रूपान्तत्वेऽपि तदुत्तरपदकत्वामावादा
व्य इति भाव । दिक्पूर्वपदात् । पञ्चम्यर्थे मत्तपी । असंज्ञाभूताद् दिक्पूर्वपदाद्
व स्यादित्यर्थ । पौर्वशाल इति । पूर्वस्या शालाया भव इत्यर्थे 'तद्धितार्थं-' इति
समासाद् अ । मन्त्रेभ्योऽञ् । इत्येचेति । दिक्पूर्वाद् मन्त्रशब्दाश्चित्यर्थ ।

वाच्य । मित्युन्तराम् । दूरेत्य इति । दूरादागत इत्यादिवर्थ । औत्तराह इति ।
इहाद्भुशक्तत्व स्त्रिया टाप् च बोध्य । यदा तु 'उत्तराच्च' इत्याह्निप्रत्यये तत्राऽऽ
क्रियत 'अमेह-' इति परिगणनन त्यपाऽन्नावात् तदा औत्तराहशब्दाज्जागत,
स्त्रिया डीप् च विशेष । वक्ष्यमाणाविति । 'सायञ्चिम्-' इत्यादितति शेष ।
वक्ष्यत इति । 'श्वसन्टुट् च' इत्यत्र । दिक्पूर्व । 'अमशायाम्' इत्यत्र सौत्रत्वा

‘दिवपूर्वपदात्’ इत्येव । ‘दिशोऽमद्राणाम्’ (१३९९) इति मद्रपर्युदासादादि-
वृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । १३३० उदीच्यग्रामाच्च वह्नचोऽन्तो-
दात्तात् । (४-२-१०९) अन् स्याद् । शैवपुरम् । १३३१ प्रस्थोत्तर-
पदपलद्यादिकोपधादण् । (४-२-११०) माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैली-
नकः । १३३२ कण्वादिभ्यो गोत्रे । (४-२-१११) एभ्यो गोत्रप्रत्यया-
न्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः । १३३३ इच्चञ्च ।
(४-२-११२) गोत्रे य इन् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम्-सौतङ्ग-
मेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयम्, न तु लौकिकम् । तेनेह न-पाणिनीयम् ।

पर्युदासादिति । उत्तरपदवृद्धेः पर्युदासे सति आदिवृद्धिरित्यर्थः । बहुवचनाज्जनपदवाचिन
एव ग्रहणम् । पौर्वमद्र इति । पर्वेण मद्रेषु भव इत्यर्थः । उदीच्यग्रामाच्च । शैव-
पुरमिति । उत्तरदेशे शिवपुरं नाम ग्रामविशेषः । तत्र भवमित्यर्थः । समासस्येत्यन्तोदात्तः
शिवपुरशब्दः । ‘वह्नचः’ किम् ? ध्वञ्जी (डीपन्तो) नाम उत्तरदेशे ग्राम विशेषः ।
तत्र भवः ३ ध्वाञ्जः । ‘अन्तोदात्तात्’ किम् । शार्कराधानम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
लित्स्वरस्यैवावस्थानाद् मध्योदात्तोऽयम् । प्रस्थोत्तरपद । प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः
कनेपधाच्च अणित्यर्थः । पलादिः आदिर्येपामिति विग्रहः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य अनोऽप-
वादः । माहिकिप्रस्थ इति । माहिकिप्रस्थनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । पालद् इति । पल-
दिनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । नैलीनक इति । निलीनकनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । कण्वा-
दिभ्यो गोत्रे । काण्व्यस्येति । कण्वस्य गोत्रापत्यं काण्व्यः । गर्गादियञ् । काण्व्यस्य
छात्रा इत्यर्थे अनेन छापवादः अण् । ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः, ‘आपत्यस्य च-’ इति
यकारलापः, काण्वा इति रूपम् । इच्चञ्च । दाक्षा इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः ।
‘अत इव् ।’ दाक्षेः छात्रा इति विग्रहः । सौतङ्गमेरिदमिति । सुतङ्गमस्य निवासः सौत-
ङ्गमिः ‘सुतङ्गमादिभ्य इव्’ । सौतङ्गमेरिदमित्यर्थे वृद्धात् छः, न त्वण्, इञो गोत्रार्थकत्वा-
भावात् । गोत्रमिह शास्त्रीयमिति । अपत्याविकारादन्यत्र यद्यपि लौकिकमेव गोत्रमिति

त्यञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—संज्ञाभूताया इति । मद्रेभ्योऽञ् । बहुवचन-
निर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु मद्रपर्यायः । दिशोऽमद्राणामिति । ‘दिग्वाचका-
दुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याचामादेवृद्धिः स्याद् ङिति णिति किति च
तद्धिते’ इति सूत्रार्थः । पौर्वमद्र इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन
सामानाधिकरण्यात् ‘तद्धितार्थ-’ इति समासः । उदीच्य । दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ।
उदीच्यग्रामात्किम्, मायुरः । वह्नचः किम्, ध्वाजः । पिप्पल्यादिडीपन्तो ध्वञ्जीशब्दः ।
अन्तोदात्तात्किम्, शार्कराधानम्, शार्कराधानशब्दे घाशब्दाकार उदात्तः ।
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्थानात् । शैवपुरमिति । ‘प्रस्थपुरवहान्ताच्च’
इति बुन् न भवति, ‘वृद्धात्’ इति तत्रानुवृत्तेः । प्रस्थोत्तर । उदीच्यग्रामलक्षण-
स्यानोऽपवादः । पालद् इति । पलदीति ईकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे

१ ‘ध्वञ्जी’ इति क. २ ‘ध्वाजः’ इति क. ३ ‘शार्कराधानम्’ इति क. ।

१३३४ न द्वयच प्राच्यभरतेषु । (४-२-११३) 'इजश्च' (सू १३३३) इत्यण ऽणवाद् । प्रौष्ठीया । काशीया । भरताना प्राच्यत्वोऽपि पृथुपादानम् अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । १३३५ वृद्धिर्यस्याचामादि-स्तद्वृद्धम् । (१-१-७३) यस्य समुदायस्याचा मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्ध-संज्ञ स्यात् । १३३६ त्यटादीनि च । (१-१-७४) वृद्धभानि स्यु । १३३७ वृद्धाच्छ । (८-२-११८) गानीय । मानेय । तदीय । १३३८ एङ् प्राचा देशे (१-१-७५) एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमन वा स्याद्देशाभिधान । णीपचनीय । गनीय । नाज्कटीय । पक्षेऽणि णी पचन, गौनर्द, भौतकट । एङ् निम्-आहिच्छन् । कान्यवृद्ध । वा नाम निदान । तथापि इह मूनद्वयस्य शास्त्रीयमेव गात्र गृह्यते, 'सुनि तुक्' इति मूनभाष्ये तथावत्तादिति भाव । पाणिनीयमिति । पणिना गात्रापत्य पाणिन । तस्यापत्य युक्-पाणिनि । तस्मैद पाणिनीयम् । वृद्धान्छ । अण् तु न, पाणिनिशब्दस्य युक्प्रत्ययान्ता त्वादिति भाव । न द्वयच । प्राच्येषु भरतेषु च गात्रेषु विद्यमानादिजन्नाद् द्वयच ङण् न भवतीत्यर्थः । इजश्चेत्यणोऽपवाद । प्रतिपेय इत्यर्थः । प्रौष्ठीया इति । प्रौष्ठस्य गानापत्य प्रौष्ठि, तस्य छाना इत्यर्थः । काशीया इति । काश्चस्य गानापत्य काशि, तस्य छाना इत्यर्थः । अणा निषेधे वृद्धान्छ । लिङ्गमिति । तेन ओद्दालकिं पिना, औद्दाल-कायन पुन इत्यत्र 'इज प्राचाम्' इति भरतेभ्या वृद्ध् न भवति । वृद्धिर्यस्य । अना-मिति वृत्त्वमनेकत्वापत्त्यणम् । तेन क्षालारब्दस्यापि वृद्धत्व मिव्यति । व्यपदेशित्वेन नाशब्दस्यापि वृद्धम् । त्यटादीनि च । रेपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—वृद्धसंज्ञानि स्युरिति । आदेरचा वृद्धसंज्ञकत्वाभावादारम्भ । वृद्धाच्छ । वृद्धमन्वात् छ स्याद् जानादिष्वयेषु । अणाऽणवाद । शालीय इति । गात्राया जात इत्यादिरर्थः । एव तदीय । एङ् प्राचा देशे । देशप्रतिपेयनाम्नश्चेटादिरेव वृद्धमन्व इति नियमार्थमिदम् ।

सति णादेशामहिता तु यैव । काहीकशब्द वापवाऽपि उल्लादिषु यथ्यते पर छ वाधिनम् । अन्यथा ङण वाधित्वा परत्वाच्छ एव स्ता कोषप्रयुक्तोऽण् अवृद्धे मात्रकाश इति । यद्वृत्लोमनि भग्ना याह्लोम । 'अन्' इति प्रवृत्तिभावस्तु न, गणेशस्मिन्नलापिपाननादिति ह्रदत्तादय । स्मैतगामेरिति । भुनग्नादिभ्यश्चानुर'थन इत् । शास्त्रीयमिति । ननु 'अन्त्याधिकारादन्यत्र लीकिव' गात्र, गृह्यते' इति चेत् । अनाह — 'पूर्वसूत्रे गात्रग्रहणेन पौनप्रच्युति गात्र गृह्यते कण्वादिभ्यो गोत्रे य प्रत्यया विहितस्तदन्तेभ्य -' इति गात्रप्रत्यया न्वादत्त तत्राप्तिप्रधानम् । कण्वादयश्च गमाद्यन्तर्गता । 'गर्गादिभ्यो मञ् इत्यत्र तु 'गात्रे कुञ्जादिभ्य - इत्यना गात्र इत्यनुवर्त्तते, न तु शार्द्धाप्रगात्रमेव गृह्यत अपत्याधिकारस्य त्वान् तदेव हि 'इजश्च' इति सूत्रेऽनुवर्त्तत इति । न द्वयच । अपवाद इति । प्रतिपेय इत्यर्थः । भरतानामग्रहणस्येति । तेन 'इज प्राचाम्' इति भरतेभ्या युक्प्रत्ययस्य वृद्ध् न भवति । ओद्दालकिं पिना, औद्दालकायन पुन, इति, 'आर्हादगोपुच्छ-' इति

वेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' (वा ५७६) । दैवदत्तः, देवदत्तीयः । १३३६ भवतष्टकञ्चसौ । (४-२-११५) वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम्, भवदीयः । वृद्धाद् इत्यनु-
वृत्तेः शत्रन्तादणोव । भावत् । १३४० काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । (४-२-११६)
इकार उच्चारणार्थः । काशिको, काशिका । वैदिको, वैदिका । 'आपदादिपूर्वपदात्
कालान्तात्' (ग सू ७४) । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी, आपत्कालिका ।
१३४१ वाहीकग्रामेभ्यश्च । (४-२-११७) वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ स्तः ।
छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी, कास्तीरिका । १३४२ विभापो-
शीनरेपु । (४-२-११८) एपु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ वा स्तः ।
सौदर्शनिकी, सौदर्शनिका, सौदर्शनीया । १३४३ ओर्देशे ठञ् । (४-२-११९)
उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्टम् । निपादकर्पूः नैपादकर्पुकः । 'केणः' (सू ८३४)
इति ह्रस्वः । 'देशे किम्—पटोश्चात्राः पाटत्राः । जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् ।

वा नामधेयस्येति । रुद्रशब्दत्वमिह नामत्वम्, न त्वाधुनिकसंकेतितत्वमेव, तेन षटीय-
मित्यादि सिद्धम् । भवतष्टकञ्चसौ । भावत्क इति । 'इमुक्तान्तात्कः' । ननु भवच्छ-
न्दाच्छस्य ईयादेशे सति भत्वेन पदत्वस्य वावात्कथं जश्त्वमित्यत आह—जश्त्वमिति ।
सिति च' इति पदत्वेन भत्वस्य वावादिति भावः । ननु भावत इति कथमश्रुत्ययः,
त्यदादीनि च' इति भवच्छब्दस्य वृद्धतया छस्यैव युक्तत्वादित्यत आह—वृद्धादित्यनुवृत्तेः
शत्रन्तादणोवेति । त्यदादिषु 'भातेर्डवतुः' इति डवत्वन्तस्यैव पाठादिति भावः ।
काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । ठञ् जिठ इति प्रत्ययो स्तः जिठप्रत्यये जि इति समुदायस्य,
आदिञ्जिठुड्वः' इति इत्संज्ञाया प्रयोजनाभावाद् नकार एव इत्, तस्य नित्स्वरः प्रयाजनम् ।
ऽञ एव विवौ तु डीप् स्यात्, टाप् न स्यात् । नन्वेवं सति इत्प्रत्यये ठस्य इकादेशो न
स्यात् । अङ्गात्परत्वाभावादित्यत आह—इकार उच्चारणार्थ इति । काशिकीति ।
काश्यां जातादिरित्यर्थः । ठञ्ताद् डीप् । काशिकेति । जिठप्रत्यये इकादेशे टाप् ।
वैदिकी, वैदिकेति । वेदिदेशविशेषः । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तादिति । गणमूत्रम् ।
ठञ्जिठान्वित्येव । आपदादादिरिति । आपद् आदिर्यश्चेति विग्रहः । आपत्कालिकी,
आपत्कालिकेति । ठञ्जि डीप्, जिठे टाप् । वाहीकग्रामेभ्यश्च । वाहीकाख्याः केचिद्
ग्रामाः, तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः । तदाह—वाहीकग्रामवाचिभ्य इति ।
विभापोशीनरेपु । पूर्वमूत्रे समस्तनिर्देशेऽपि 'ग्रामेभ्यः' इत्यनुवर्तते, एकदेशे
स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्, तदाह—एपु ये ग्रामा इति । उशीनरेपु ये ग्रामास्त-
द्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः । सौदर्शनो नाम उशीनरदेशे कश्चित् ग्रामः । सौदर्शनीया
इति । ठञ्जिठयोरभावे वृद्धाच्छः । ओर्देशे ठञ् । निपादकर्पूरिति । कश्चिद्
सूत्रे कैयटः । भवतः । छादिर्यं प्रत्ययो न तु शादिः । पदसंज्ञार्थं सित्करण-
दित्याशयेनाह—जश्त्वमिति । काश्यादिभ्यः । इकार उच्चारणार्थ इति ।
उभयत्र नकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यासपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थ इति भावः ।

वृद्धाच्च परत्वाद्य वाग्ने । दाम्बिकपुंक् । १३४४ वृद्धात्प्राचाम् । (४-२-१२०)
 प्राग्देशवाचिना वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आटक्जम्बुक । शाकजम्बुक । नह—
 मल्लवाम्त, माल्वास्त्व । १३४५ धन्वयोपधाद् बुञ् । (४-२-१२१) धन्वविशेष-
 वाचिनो यकारापवाच्च देशवाचिना वृद्धाद् वृञ् स्यात् । ऐरावत् धन्व, ऐरावत्क ।
 साङ्काश्यकाम्पित्यरञ्जी बुञ्जणादि—(१२९२) सूत्रेण प्यान्तौ । साङ्काश्यक ।
 काम्पित्यक । १३४६ प्रस्थपुरवहान्ताच्च । (४-२-१२२) एतदन्ताद् वृद्धाद्देश-
 वाचिनो बुञ्स्यात् । छम्यापावाद । मालाप्रस्थक । नान्दीपुरक । पैश्रुवहक । पुरातग्रहण-
 मप्रागर्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण मिद्धम् । १३४७ रोपधेतो प्राचाम् । (४-२-१२३)
 रोपधादौकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिना वृद्धाद् बुञ्स्यात् । पाटङ्गिपुत्र । ईन, काकन्दक ।
 १३४८ जनपदतदप्रध्वोश्च । (४-२-१२४) जनपदवाचिनस्तद्विवाचिनश्च
 वृद्धान् बुञ्स्याद् । आदर्शक । त्रैगर्भक । १३४९ अघृद्धादपि बहुवचन
 ग्राम इति शेष । नैपाठकपुंक् इति । उगन्तात्परत्वात् वादेश । वृद्धात्प्राचाम् ।
 'ओदेशे ठञ्' इत्यनुबन्धेति । प्राचामिति दशविशेषणम्, ननु विकल्पार्थम्, व्याख्याताः ।
 पूर्वेषु मिद्धे नियमार्थमिद्धम् । तदाह—प्राग्देशेत्यादिना । आटक्जम्बुक इति ।
 आटक्जम्बूनापि कश्चिद् ग्राम । तत्र भव इत्यर्थं । उगन्तात्परत्वात् टस्य क । किञ्'
 इति ह्रस्व । एव शाकजम्बुक । मल्लवास्त्विति । कश्चित् प्राच्यो ग्राम इति रूपं ।
 धन्वयोपधाद् बुञ् । ऐरावत्तं धन्वेति । ऐरावत्तास्य धन्वत्वर्थं । धन्व मत्प्रदेश ।
 'समानौ मग्धन्वानौ' इत्यमर । आपृक नाम धन्व इति भाष्यात्पुंसकत्वमपि । ऐरावत्क
 इति । ऐरावत्तास्ये मत्प्रदेशे मक इत्यर्थं । बुञ्, अकादेश । साङ्काश्यक । काम्पित्यक
 इति । साङ्काश्ये काम्पित्ये च भव इत्यर्थं । प्रस्थपुरवहान्ताच्च । एतदन्तादिति ।
 प्रस्थ, पुर, वह एतदन्तादित्यर्थं । ननु पुरान्तग्रहण व्यर्थम्, नान्दीपुरक इत्यत्र 'रोपधेतो
 प्राचाम्' इत्युत्तरसूत्रेण मिद्धत्वादित्यत आह—पुरान्तोति रोपधेतो प्राचाम् ।
 रोपधत्त्वं, इच्च तयारिति द्वन्द्व । पष्ठी पञ्चम्यर्थे । प्राचामिति, दशविशेषणम् ।
 तदाह—रोपधादित्यादिना ईत् इति । उदाह्रियत इति शेष । काकन्द
 आपटादीति । गणमूत्रमिद्धम् । वृद्धादेवेति । 'वृद्धाच्चेत्याचामव इति विपरीतनियमम्
 न भवति, अप्राग्देशवाचिना वृद्धस्य उवर्णान्निस्थामात्रान् । धन्वयोपधान् । धन्विति न
 स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणम्, वृद्धत्वामम्भवादित्याशयनाह—धन्वविशेषेति । ऐरावत्तं धन्वेति ।
 यद्यपि 'समानौ मग्धन्वानौ' इत्यमरपुस्तकपुस्तकम्, तथापि 'आपृक नाम धन्व' इति भाष्ये
 ह्रस्वपाठानुसङ्गोऽपि धन्वशब्दोऽभ्येवेति बाध्यम् । उत्तरेणेति । रापवत्त्वादिति भाव ।
 जनपद । स नामो अवधिश्चेति कर्मधारयाजनपदरूप एवावधिर्लभ्यत । न च जनपदवादेव
 मिद्धे श्रवधिग्रहण व्यर्थम्, 'बुञ्जेव यथा स्थानान्यत्' इत्येतदस्य तस्यावश्यकत्वान् । अत्र एव
 जनपदावधिवाचिनश्चिगर्तशब्दाद् 'गर्तोत्तरपदात्-' इति छो न भवति, किन्तु 'अवध्यादपि बहुवचन

विषयात् । (४-२-१२५) अवृद्धाद् वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राति-
पदिकाद् वुञ्स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाजनपदात्, आज्ञकः । अवृद्धाजन-
पदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाजनपदात्, दार्वकः वृद्धाजनपदावधेः, कालञ्जरकः । 'विषय'
ग्रहणं किम्—एकशेषेण बहुत्वे मा भूत्—वर्तनी च वर्तनी वर्तनी च वर्तन्यः. तामु भवो वार्तनः ।
१३५० कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् । (४-२-१२६) देशवाचिना वृद्धादवृद्धाच्च
वुञ्स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः । १३५१
धूमादिभ्यश्च । (४-२-१२७) देशवाचिम्यो वुञ् । धौमकः । तैर्यकः ।
१३५२ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । (४-२-१२८) नगरशब्दाद्वुञ्स्यात्कुत्सने
प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । 'कुत्सन' इति किम्—नागरा
ब्राह्मणाः । १३५३ अरण्यान्मनुष्ये । (४-२-१२९) वुञ् । 'अरण्याणः'
(वा २७८२) इत्यस्यापवादः । 'पथ्यच्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्,
(वा २८१९) आरण्यकः पन्था अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा ।
'वा गोमयेषु' (वा २८२०) । आरण्यका आरण्या वा गोमयाः ।

इति । काकन्दी नाम देशः, तत्र भव इत्यर्थः । जनपदतदवध्योश्च । आदर्शक इति ।
आदर्शो नाम जनपदः । तत्र भव इत्यर्थः । त्रिगर्तो नाम जनपदविशेषस्यावधिः । जनपदत्वेन
सिद्धावपि त्रिगर्तशब्दे परमपि गर्तोत्तरपदाच्छ्रं वाधितुमिह तदवधिग्रहणम् । तदाह—त्रैर्गर्तक
इति । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । उदाह्रियत इति शेषः । आजमीढक
इति । अजमीढेषु भव इत्यर्थः अजमीढाख्यो जनपदः । कस्यचिज्जनपदस्यावधिः ।
अवृद्धाज्जनपदादिति । उदाह्रियत इति शेषः । दार्वक इति । दारवा इति
बहुवचनान्तो जनपदविशेषे वर्तते । तत्र भव इत्यर्थः । कालञ्जरक इति ।
कलञ्जरेषु भव इत्यर्थः । कच्छाग्नि । कच्छ, अग्नि, वक्त्र, वर्त एतदुत्तरपदादित्यर्थः ।
शेषपूरणेन सूत्रं व्यावष्टे—देशवाचिन इति । छाणोरपवादः । दारुकच्छक
इति । दारुकच्छे भव इत्यर्थः । काण्डाग्नक इति । काण्डाग्नौ भव इत्यर्थः ।
अकादेश 'यस्थेति च' इति इकारलोपः । सैन्धुवक्त्रक इति । सिन्धुवक्त्रे भव-
इत्यर्थः । बाहुवर्तक इति । बहुवर्ते भव इत्यर्थः । धूमादिभ्यश्च । देशवाचि-
म्यो वुञ्जिति शेषपूरणम् । नगरात्कुत्सन । नागरा ब्राह्मणा इति । कल्यादिपु
माहिष्मतीसाहचर्येण संज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य ग्रहणम्, अतो न ढकञ् । 'प्राचां
ग्रामनगराणाम्' इति सूत्रभाष्ये नागरा इत्युदाहरणात् । अरण्यान्मनुष्ये ।
आरण्यक इति । पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । वा
विषयात्' इत्युत्तरसूत्रेण वृत्तेव भवतीत्याशयेनोदाहरति—त्रैर्गर्तक इति ।
'जनपदतदवध्योः—' इति सूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं तु 'इयामायनकः'
इत्यादि बोध्यम् । नागरा ब्राह्मणा इति । कल्यादिपु माहिष्मतीति
संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ढकन्ना नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ।

१२५४ विभाषा कुम्बुगन्धराभ्याम् । (४-२-१३०) बुज् । कौरवक, कौरव ।
 यौगन्धरक, योगन्धर । १२५५ मद्रवृज्यो कन् । (४-२-१३१) जनपदबुजाज्जवाद ।
 मद्रेषु जाता मद्रक । वृजिक । १२५६ कोपधादण् । (४-२-१३२) माहिपिन ।
 १३५७ कच्छादिभ्यश्च । (४-२-१३३) देशवाचिभ्याञ् । बुजादरपवाद ।
 वाच्य । सैन्यव । १२५८ मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् । (४-२-१३४) कच्छादिभ्याञ्-
 पवाद । कच्छे जातादि वाच्यका मनुष्य । वाच्यक हसितम् । 'मनुष्य' इति किन्-वाच्या
 गौ । १३५९ अपदातो सान्त्वान् । (४-२-१३५) मान्त्वशब्दस्म कच्छादिभ्याञ्
 वृजि सिद्धे नियमार्थमिदम्, अपदानाववति । सान्त्वका ब्राह्मण । 'अपदातो' किम्-मान्
 पदानिर्जनितः । १३६० गोयवाग्वोश्च । (४-२-१३६) सान्त्वाद् बुज् ।
 कच्छादिभ्याञ्जवाद । मान्त्वको गो सान्त्विका यवागू । मान्त्वमन्यन् । १३६१
 गर्तोत्तरपदान्द् । (४-२-१३७) दशे । अणञ्जवाद । वृकगर्तीयम् ।
 उत्तरपदग्रहण बहुचूर्वावनिर्माणम् । १३६२ गहादिभ्यश्च । (४-२-१३८)
 छ म्यान् । गहीय । 'मुखपाद्वन्तमालोपश्च (ग सू ६८) । मुखनीयम् । पाद-

गोमयेप्ति । वानिर्णमिदम् । विभाषा कुम् । कुम्बुगन्धरो जनपदो । अदृष्टाम्यानीपि
 ताभ्याम् 'अवृद्धादपि-' इति निय प्राप्ते विकल्प । मद्रवृज्यो कन् । मद्रा वृजिश्च
 जनपदविशेष । जनपदबुजाज्जवाद । कोपधादण् । माहिपिक इति । महिपिन नाम
 जनपद, तत्र भद्र इत्यर्थ । 'प्रत्यात्तरपद-' इत्योदिना सिद्धे जनपदबुज्वावनाथमिदम् ।
 कच्छादिभ्यश्च । कान्द् इति । अत्र बुजाज्जवादाञ् । सैन्यव इति । आदेशे ठञ्ज-
 वाद । मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् । कच्छादिभ्य इत्यनुवर्तते । तदाह—कच्छादीति ।
 अपदातो सान्त्वान् । नियमार्थमिति । सान्त्वान्चेदपदानाववति नियमार्थ-
 मित्यर्थ । गोयवाग्वोश्च । जान्वादिना विवक्षितयोरित्यर्थ । गर्तोत्तरपदान्द् ।
 देश इति । शेषरूपात् । देशवाचिन इति यावत् । वृकगर्तीयमिति । वृकगर्तो
 नाम देश । तत्र भव इत्यर्थ । ननु गर्ताच्छ इयतावतैव क्वलन्तैरवदस्य
 देशवाचिस्वाभावाद् 'गर्तोत्तरपदान्' इति सिद्धे उत्तरपदग्रहण व्यर्थमित्यत्र आह—
 उत्तरपदग्रहणमिति । गहादिभ्यश्च । गहीय इति । गहो देशविशेष ।
 मुखपाद्वेति । गहादिगणमूत्रम् । मुखपाद्वेति लुप्तपृष्ठीक पदम् । तसन्तयारख्या

विभाषा कुम् । कुम्बुशब्द कच्छादिषु पञ्चने, तस्मान्मर्यादापक्षेण सिद्ध इति
 परितरे पाद्विभाषाग्रहण युगन्धरायमेव । 'अवृद्धादपि-' इति नित्यप्राप्ता बुजनन वि-
 ल्यते । मनुष्यतत्स्थयास्तु परत्वात्तित्य एव बुज् । कौरवसो मनुष्य । कौरवस्य
 हसितम् । एतदर्थमेवास्य कच्छादौ पाठ । अथवा अनयैव विभाषया बुजना सिद्धौ
 किं तेनेति भाव । सैन्यव इति । 'आदेशे-' इति छ्व् प्राप्त । वृजि सिद्धे
 इति । 'मनुष्यतत्स्थयो-' इत्यनेन । गहादिभ्यश्च । एभ्या देशवाचिभ्यश्च
 स्यात् । पूर्वपादादिशब्देभ्यस्तु देशवाचिस्वाभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छ । मुखपाद्वे-

तीयम् । अव्ययाना भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । 'कुग्जनस्य परस्य च' (ग सू ८९) । जनकीयम् । परकीयम् । 'देवस्य च' (ग सू ९०) । देवकीयम् । 'स्वस्य च' 'स्वकीयम् । 'वैणुकादिभ्यश्छण्वाच्चः' (ग सू ९१) वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरप-
दकीयम् । १३६३ प्राचां कटादेः । (४-२-१३९) प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् ।
अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोपीयम् । कटपत्वलीयम् । १३६४ राज्ञः क च ।
(४-२-१४१) वृद्धत्वाच्चे सिद्धे तल्मनियोगेन कादेशमात्रं विधीयते, राजकीयम् ।
१३६५ वृद्धादकेकान्तखोपधात् । (४-२-१४१) 'अक' 'इक' एतदन्ता
त्वोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनः छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदः, यत्र ब्राह्मणा
आयुयजीविनः, तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः ।
१३६६ कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । (४-२-१४२) कन्थादि
पञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्जिठादेरपवादः । दाक्षि-

रन्त्यस्य लोपश्च । चाच्छः । असभावादत्र जनपदस्येति न सम्बद्ध्यते । कुग्जनस्येति ।
गणसूत्रमिदम् । जनशब्दस्य परशब्दस्य च कुगागमः स्यात्, चाच्छः अत्रापि देश इति न
सम्बद्ध्यते । देवस्य च । इदमपि गणसूत्रम् । चात्कुक् छश्च । 'दिवाद्यन्नौ इत्यस्या-
पवादः । दैवानुग्रह इति भाष्यप्रयोगाद्दैवमित्यपि साधु । स्वकीयमिति । गहादित्वाच्छः
कुक्च । स्वशब्दोऽपि गहादिः, आगमशास्त्रानित्यत्वात् स्वीयम् । प्राचां कटादेः । कटन-
गरीयमिति । कटनगरो नाम प्राच्यो देशः । राज्ञः क च । राजशब्दात् छः स्यात्,
ककारश्चान्तादेशः । वृद्धादकेकात्खोपधात् । ब्राह्मणकीय इति । कोपघाणोऽपवादः छः ।
शाल्मलिकीय इति । शाल्मलिको नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । इकान्तोदाहरण-
मिदम् । कोपघाणपवादः । अयोमुखीय इति । 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्जिठयोरपवादः
छः । कन्थापलद । ठञ्जिठादेरपवाद इति । नगरान्ते 'रोपधेतोः-' इति वृजोऽपवादः ।

तसोरिति । गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः । मुखतीय-
मिति । मुखे जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः । 'अलोऽन्त्यस्य' इति तसः सकारस्य लोपे
'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कुग्जनस्येति । इदमपि गणसूत्रम् । स्वकीयमिति ।
स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिगणत्वाच्छः, देशवाचित्वाभावेऽपि पूर्वपक्षादि-
वद्वोध्यः । अतएव लुब्योगाप्रत्याख्यानाविति सूत्रे 'न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानम्'
इति न्यासकाराक्तिः संगच्छते । केवलात्स्वशब्दादणोव । सौवम् । एतच्च 'द्वारादीना च'
इत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु 'प्राक्क्रीताच्छः' । अन्तरशब्दात्तु गहादि-
त्वाच्चे तदन्तेन नशब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च 'नान्तरीयकम्' इति भवति ।
अविनाभूतमित्यर्थः । वृद्धादके । ब्राह्मणकीय इति । 'कोपघाट्' इत्यण् प्राप्तः ।
आयोमुखीय इति । वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्जिठाविह प्राप्तौ । ठञ्जिठादेरिति ।

१ स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद् गहादेराकृतिगणत्वाच्छः—इति मनोरमातत्त्ववोधिनी ।
गहादौ तु 'स्वस्य च' इति नोपलभ्यते ।

कन्धीयम् । दक्षिणपलदीयम् दक्षिणनगरीयम् । दक्षिणगामीयम् । दक्षिणहृदीयम् । १३६७ पञ्च
 ताञ्च । (४-२-१४३) पर्वतीय । १३६८ विभाषाऽमनुष्ये । (४-२-१४४) मनुष्य
 भित्नेऽप्ये पर्वताच्छा वा स्यात् । पश्नेऽण् । पर्वतीयानि, पावतानि वा फणानि । अमनुष्ये
 किम्-पर्वतीयो मनुष्य । १३६९ कृष्णपर्णाद्भारद्वाजे । (४-२-१४५) भारद्वाजदेश-
 वाचिभ्यामाम्बा छ । कृष्णीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज किम्-काकणम् । पागम् ।
 १३७० युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ् च । (४-३-१) चाच्छ पश्नेऽण्
 युवया युष्माक वा अय युष्मदीय अस्मदीय । १४७१ तस्मिन्नणि च
 इतरत्र 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्जिठयोरपवाद इति विवक । पर्वताञ्च । इयाणि
 स्पष्टम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ् च । युष्मदस्मच्छब्दवारिह शब्दस्वस्म-
 परत्वान् 'त्यदादीनि सर्वेऽनियम् इत्येकशेषा न भवति । पञ्चम्यर्थे पष्ठी । युष्मच्छब्दात्स्व-
 च्छब्दाच्छ जातान्येषु खञ् स्यादित्यथ । चाच्छ । गतोत्तरपदादित्यधिकृत छ चकारेण
 समुच्चोयत इत्यर्थं । पक्षेऽणिति । अन्यतरस्याग्रहणादिति भाव । अत्र 'युष्मदस्मदा इति
 योगा विभज्यते । आम्बा छो भवतीत्यथ । 'खञ् च' इति योगात्तरम् । आम्बा खञ् च
 भवतीत्यर्थ । अनो न ययासस्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । युष्मदीय इति । द्विवचनान्ताद्बहुव-
 चान्ताच्च छ । इयादेश । सुबुद्धि युवादेशस्य निवृत्ति, तस्य विभक्तौ परे विद्यानाम् ।
 प्रकृत्यर्थकत्वे विभक्तौलुप्तत्वेऽपि त्वादेशा वक्ष्यत । अस्मदीय इति । आवयोरस्माक वा अय
 मित्यथ । अय खत्रि अणि च विरोपमाह-तस्मिन्नणि च । पूर्वसूत्रे निर्दिष्ट खञ् तच्छब्देन

आदिशब्देन 'रोपघेनो —'इत्यादिना प्राप्तस्य वुञ् । पर्वतीय इति । 'तत्र जन्म
 रघोघोर पावतीयैगणैरभूत्' इत्यत्र तु 'पर्वतीयस्य रात्र इमे' इत्यर्थे छान्ताण् ।
 कृष्ण । भारद्वाजशब्दात्त्र देशवचन, म च न प्रत्ययार्थ, कि तु प्रकृतिविरोपण
 मित्याह—भारद्वाजदेशेत्यादिना । युष्मदस्मदो । 'त्यदादीनि च इति वृद्धत्वा
 त्रिष्ये छे प्राप्ते खञ्गोरपि विधानायमिदम् । पक्षे अणिति । अन्यतरस्याग्रहणा
 दिति भाव । तथा चैते त्रय प्रत्यया इति वैषम्याद्यथासंख्य न भवन्तीति क्वचित् ।
 मनारमाया तु यथासंख्यनिवारणाय यागविभाग कृत, तथा हि 'युष्मदस्मदोरन्य
 तरस्याम्' । आम्बा छो वा स्यात् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वात्त्रिष्ये छे प्राप्ते
 विक्ल्पोऽयम् । तत 'खञ्च' । एवमुत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो वाच्य । तेन आदेशयो
 खञ्गण्भ्या ययामस्य नत्यादि । युवयोरित्यादि । एवञ्चन तवकमभवान्तेऽपि
 नादेकवचनान्तेन विग्रहाऽत्र न कृत तस्मिन्नणि च । तस्मिन्निति साध्याद्विहित
 खञ् निर्दिश्यते न तु चानुवृष्ट । निमित्तयोरदेशी प्रति यथासंख्य तु न भवति

१ इह मूले टीकाया च 'इति चतुर्थस्य द्वितीय पाद' इत्याद्यधिक इत्यते
 क ख पुस्तकयो, पर प्रथमपादान्ते तथा लेखादर्शना मूलपुस्तकान्तरेष्वदर्शानाच्च
 सोऽशोषेऽपि ।

युष्माकास्माकौ । (४-३-२) युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः, खव्यणि च । यौष्माकीणः ।
 आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । ११७२ त्वकममकावेकवचने । (४-३-३)
 एकार्थवाचिनो युष्मदस्मदोस्तत्वकममकौ स्तःखव्यणि च । तावकीनः, तावकः । मामकीनः,
 मामकः । छे तु । १३७३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । (७-२-९८) मपर्यन्तयोरेकार्थयो-
 स्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । उत्तरपदे तु त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ।
 १३७४ अर्धाद्यत् । (४-३-४) अर्ध्वः । १३७५ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।
 (४-३-५) परार्ध्वम् । अवरार्ध्वम् । अधमार्ध्वम् । उत्तमार्ध्वम् । १३७६ दिक्पूर्वपदाट्-
 ठञ्च । (४-३-६) चाद्यत् । पौर्वाधिकम्, पूर्वार्यम् । १३७७ ग्रामजनपदैकदेशा-
 द्ठञ्ठञ्चौ । (४-३-७) जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादठञ्ठञ्चौ स्तः । इमे अस्माकं
 ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः, पौर्वाधिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवा इति तद्धितायै

परामृश्यते । तदाह—खञि अणि चेति । अत्र स्थानिनोरादेशयाश्च यथासंख्यम्, न तु
 परनिमित्तयोः, 'तस्मिन्नणि' इति व्यस्तनिर्देशात् । यौष्माकीण इति । युवयोर्युष्माकं
 वा अयमिति विग्रहः । खञ्, ईनादेशः, युष्माकादेशः, आदिवृद्धिः णत्वम् । अस्माकीन
 इति । आवयोरस्माकं वा अयमिति विग्रहः । अणि उदाहरति—यौष्माकः आस्माक
 इति । त्वकममकौ । 'एकवचने' इति युष्मदस्मदोः प्रकृत्योर्विशेषणम् । एकस्य वचनम्
 उक्तिः एकवचनम् । एकस्योक्तौ व्याप्रियमाणयोरिति लभ्यते । तदाह—एकार्थवाचिनो-
 रिति । छे त्विति । एकार्थवृत्तयोर्विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।
 साप्तमिकमिदम् । त्वमावेकवचनं इत्यनुवर्तते । 'युष्मदस्मदोरेतादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदे-
 रित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्, तदाह—मपर्यन्तयोरित्यादि । त्वदीयः । मदीय
 इति । छे सुवृत्तिकं त्वममयोनिवृत्तौ मपर्यन्तयोः त्वदिति मदिति च आदेशो । विभक्तिपर-
 कत्वाभावान्न शेषे लोपः । उत्तरपदे तु परे त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्युदारणम् ।
 अर्धाद्यत् । अर्ध्व इति । अर्धे जातादिरित्यर्थः । 'सपूर्वपदाट्ठञ् वाच्यः'
 इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । बालेयार्धिकः । परावर । अर्धाद्यदिति शेषः ।
 अवरशब्दो दन्तोष्ठ्यवकारमध्यः । दिक्पूर्वपदाट् ठञ् च । अर्धादित्येव परावर-
 पूर्वार्धशब्दात्पूर्वसूत्रेण यदेव, विशिष्य विहितत्वात् । ग्रामजनपद । ननु अञ्
 चेत्येतावतैव चकारात् ठञोऽनुकर्षसिद्धेः ठञ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—ठञ्ग्रहण-
 मिति । ननु अञ् चेत्युक्तेऽपि चकाराट्ठञोऽनुकर्षः स्पष्ट एवेत्यत आह—अञ्

'खञ्णोः-' इति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् । स्थान्यादेशयोस्तु इष्यत
 एव तत् । त्वक । इह पूर्ववदेव निमित्तयोः खञ्णोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न
 भवति, किन्तु स्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति—तावकीनः । मामकीन
 इति । परावरा । 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येव वक्तव्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेध-
 सूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरर्धशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि

समान । ठञ्ग्रहण स्पष्टार्यम् । अच्युत्ते यथाऽन्यनुत्तर्पं सम्भायेत । १३७८
 मध्यान्म । (४-३-८) १३७९ अ साप्रतिके । (४-३-९)
 मध्यशब्दादकारप्रत्यय स्यात्साप्रतिकेऽर्थे । उक्तर्पापकर्महीनो मध्या वैशकण ।
 मध्य वाह । नानिहम्भ नानिदीर्घमित्यर्थ । १३८० द्वीपादनुसमुद्र यञ् ।
 (४-३-१०) समुद्रस्य समीप या द्वीपस्तद्विषयाद् द्वीपशब्दात्पञ्च स्यात् ।
 द्वैष्यम्, द्वैष्या । १३८१ कालाट्ठञ् । (४-३-११) कालाचिभ्यश्च स्यात्
 सामिकम् । सावत्मारिकम् । सायप्रातिक । पौनपुनिक । कथ तर्हि 'शार्वर्य
 चेल्युक्त इत्यादि । मध्यान्म । स्पष्टम् । अ साप्रतिके । अ इति दुसप्रथमाकम् ।
 मध्यादिच्यनुवतत । तदाह—मध्यशब्दादित्यादि । सप्रतीत्यध्ययम् उक्तर्पापकर्महीन
 त्वामकसाम्ये वर्तते, नैत्तिरीये 'अनासश्चतुरात्राग्निरिक्त पञ्चान्मया एष सप्रति यत्र
 ददाञ्चरान्' इत्यत्र तथा दर्शनान् । पञ्चरात्रा नन्दूना नाप्यतिरिक्त, सम इत्यर्थ । मन्
 निदङ्गान् स्वार्थे विनतादिवाट्ठञि साप्रतिकम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि तु साप्रत
 नित्यपि भवति । 'एतर्हि सप्रति' इति कारादिदानीमित्यर्थेऽपि । प्रकृत तु साम्य विवचि
 तम् । द्वीपादनु । अनुसमुद्रमिति सामीप्ये अव्ययीभाक् । अनुसमुद्रमिति सप्तम्यन्तम्, विद्य-
 मानादियध्याहार्यम्, तदाह—समुद्रस्य समीप इति । द्वैष्येति । 'यत्रश्च इति ङीप् न
 अनपयाधिकारस्याद् नैति तन्निषेधान् । कालाट्ठञ् । 'कालाशब्दस्यैव न ग्रहणम्, किन्तु
 कालाशब्दस्य कालविशेषवाचकानां च ग्रहणम्' इति 'तदस्य परिमाणम्' भक्त्याया—इति
 सूत्रमप्य स्पष्टम् । तदाह—कालवाचिभ्य इति । सायप्रातिक । पौनपुनिक इति ।
 ठञ्यना वाचित्वा भवद्भवति । दिक् । पूर्वपदग्रहण स्वरूपावगिनिरासाथ मध्यहृ ।
 असाप्रतिके । सम्प्रतीत्यध्यय न्याये वर्तते 'अनासश्चतुरात्राग्निरिक्त पञ्चान्मया एष
 सप्रति यत्रा यत्पञ्चरात्र इत्यत्र तथा दर्शनान् । न न्दूना नातिरिक्त सम इत्यर्थ । इदानीं
 मित्यर्थे तु प्रसिद्धमत्र । 'एतर्हि सप्रतीदानीम्' इत्यमरान् । तत्र प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणु, वि
 यादित्वात्स्वार्थे ङापि । तत्र साप्रत साप्रतिक मिति पर्यायो । उक्तर्पे च्यादि । न्याय्य विद्यमान
 एष सप्रतिशब्दात्त गृह्यत इति भाव । द्वीपादनु । समुद्र समया अनुसमुद्रम् । 'अनुस्यत्र
 मया' इत्यव्ययीभाक् । सप्तम्यन्त चदम् । विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्यवश्येनाह—
 समुद्रसमीपे यो द्वीप इति । कच्छात्पणा मनुष्यव्युत्तरश्चापवादार्ज्यम् । अनुसमुद्र मित्
 द्वैष्यमन्यत् । कच्छात्पण् । द्वैष्या मनुष्य 'मनुष्यत स्यया —' इति वुञ् । द्वैष्येति । 'यत्रश्च'
 इति ङीप् भवति । 'अप याधिकारस्याद् यत्रा ङीप्' इति प्रागेवात्त्वान् । कालाट्ठञ् ।
 स्वरूपस्यैव न ग्रहण मविद्वेगादिमूत्रेण मन्त्रिवलात्पदादसाचतुदशोप्रभृतिभ्याञ्चैभ्याम्
 ठञ्वानन्तर्गमिष्यथानान् । किन्तु सर्वेषामपि कानवाचिना ग्रहणमित्याशयेनाह—
 कालवाचिभ्य इति । यत्तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमन्त्रादिशु
 म्बिनम्, तदमन् 'कालिक मन्वन्व, कालिकी व्याप्ति' इत्यादिप्रयोगानापत्ते ।
 न च विशेषणामेव ग्रन्थे मन्त्रिवेगादिमूत्रेण मन्त्रिवलात्पदादसाचिवाचान् जापकमिति

तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितौपसरागा' इति भारविः । समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । 'अपभ्रंगा एवैते' इति प्रामाणिकाः । 'तत्र जातः' (सू १३९३) इति यावत्कालाधिकारः । १३८२ श्राद्धे शरदः । (४-३-१२) ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् । १३८२ विभाषा रोगानपयोः । (४-३-१३) शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । 'एतयोः' किम्-शारदं दधि । १३८४ निशाप्रदोषाभ्यां च । (४-३-१४) वा ठञ् स्यात् नैशिकम् नैशम् । प्रादोषिकम्, प्रादापम्, । १३८५ श्वसस्तुट् च । (४-३-१५) श्वसञ्छ्वाद्वाङ् वा स्यात् । तस्य तुडागमश्च । १८२६ द्वारादीनां च । (७-३-४) द्वार, स्वर, 'स्वाध्याय, व्यत्करा,

'अव्ययानां भमात्रे-' इति टिलोपः । 'सार्थचिरम्-' इति ष्वुञ्चुलौ तु न भवतः, 'नस्तद्धिते' इति सूत्रभाष्ये तथा प्रयोगदर्शान् । शार्दरस्येति । शार्दरिकस्येति भाव्यमिति भावः । अन्तदितौपसेति । ओपसिकेति भाव्यमिति भावः । समानेति । समानकालिकं प्राक्कालिकमिति भाव्यमित्यर्थः । प्रामाणिका इति । केचित्तु अमुकः पुरतः परेच्चुरित्यादिवद् एतेऽपि शब्दा अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादया वा साधव इत्याहुः । इति यावदिति । व्याख्यानादिति भावः । श्राद्धे शरदः । ठञ् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । ननु 'कालाट्टञ्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—ऋत्वण इति । 'सधिवलाच्युनु-नक्षत्रेभ्योऽण्' इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । शारदिकमिति । शरदि ऋतौ भवमित्यर्थः । शरच्छब्दस्य संवत्सरवाचित्वे तु पूर्वणैव सिद्धम् । विभाषा रोगानपयोः । 'ठञ्' इति 'शरद' इति चानुवर्तते । शारदं दर्शयति । ऋत्वणिति भावः । निशाप्रदोषाभ्यां च । वा ठञ् स्यादिति । शेषपूरणम् । 'कालाट्टञ्' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । श्वसस्तुट् च । तस्येति । प्रत्ययस्येत्यर्थः ।

वाच्यम्, तस्य स्वरूपमात्रग्रहणनिरासत्वेनापि साफल्यत् । गौणमुख्यव्यायस्त्वह नाश्रयते । तेन कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, ब्रीहिलालसाहचर्याद् ब्रीहिलालः कालः, तत्र भवं कदम्बपुष्पिकं ब्रीहिलालिकमित्याकारः । अत्र हि प्रमाणं सन्धिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विरोधमेवेत्याहुः । न च पुष्पादि शब्दानां कालो मुख्य एवार्थः, 'लुवविशेषे' इति व्युत्पादानात् । तथा च कालविशेषण-मुक्तार्थे न प्रमाणमिति वाच्यम्, पुष्यादिसमीपस्थचन्द्रमसा युक्ते काले पुष्यादिशब्दानां गौणत्वात् । 'लुवविशेषे' इति शालमपि गौणवृत्तित्वान्नाख्यापकमेवेति दिक् । एवं स्थिते 'कालवाचिभ्यः-' इति मूलस्य 'कालप्रतिपादकेभ्यः' इति फलिताऽर्थः । श्राद्धमिति । भक्त्या त्रियमाणं पित्र्यं कर्मैत्यर्थः । 'प्रज्ञाधद्धार्चाभ्योऽणः' इति मत्वर्थयिन व्युत्पादितः श्रद्धात्रात्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् । श्वसस्तुट् च । विभाषेत्यनुवर्तनादाह—ठञ् वा स्यादिति । 'एषमो ह्यः-' इत्यादिना त्यवपि

१ क्वचित् 'स्वप्नाम्' शब्दपाठोऽप्यत्रोपलभ्यते । नवचिच्च 'स्वाध्याय' शब्दस्यापि पाठो नास्ति ।

स्वस्ति, स्वर, स्पष्टवृत्, स्वाहु, मृद्, श्वस्, श्वन्, स्व एषा न वृद्धिरैजागमय । शीवल्लिखम् ।
 १३८७ सन्धिवेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण् । (४-३-१६) सन्धिवेलादिभ्य ऋनुभ्या नन्वे-
 भ्यश्च काटवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलाया भव सन्धिवेलात् । शैपिकम् । सन्धि-
 वला, सध्या, अमाप्रस्था, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् । 'सवत्सराभ्यप्यवगो'
 (ग सू ९२) । सावत्सर फल पदं वा । सावत्सरिकमन्थन् । १३८८ प्राचूप एण्य
 (४-३-१७) प्राचूपेण्य । १३८९ वर्षाभ्यष्टक् (४-३-१८) वर्षानु साधु वापकं
 वाम । 'कालात्माधुपुष्यत्वच्यमानधु' (सू १४१८) इति साध्यर्थे । १३९० सर्वत्राण् च

तुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थं । द्वारादीना च । 'न द्वाभ्याम्-' इति सूत्रे
 'पदान्ताभ्याम्' इति वजनमुवर्तते, 'मृजवृद्धि' इत्यता 'वृद्धि' इति च, तदाह—एषा न
 वृद्धिरैजागमश्चेति । द्वारादीना नादिवृद्धि, किन्तु यकारवकाराभ्या पूर्वा ऐजागमौ
 स्त इत्यर्थं । अत्र यकारवकारयोरपदान्तत्वाद् 'न द्वाभ्या पदान्ताभ्याम्—' इत्यप्रति वचन
 मिदम् । शीवल्लिकमिति । श्वन् इत्यध्ययाद् जाताद्यर्थे ठञि इकादेशे तुजागम वकारा
 द्पूर्वमैजागमेन औत्तर । अकारभ्य न वृद्धि । सन्धिवेला । कालवृत्तिभ्य इति ।
 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । ठञोऽगवाद् । तैपमिति । तिव्ये भवानी
 इत्यर्थं । 'तिव्यपुष्ययोर्नञत्राणि-' इति यलोप । तिव्ये जात इत्यर्थे 'श्रविष्ठाफल्गुनी-'
 इति लुगक्षये । सन्धिवेलादिगण पठति—सन्धिवेलेत्यादि । सवत्सरात्सल्ल-
 पर्वणोरिति । गणसूत्रमिदम् । प्राचूप एण्य । ऋत्वणोऽगवाद् ।
 प्राचूपेण्य इति । प्राचूद् वर्षतुं, तत्र भवादित्यर्थं । 'जाते
 तु ठप् वदपते । प्रक्रियालाघवाय णकाराच्चारणम् । वर्षाभ्यष्टक् । तृतीयो

विकल्पेन विहित, आशया मुक्ते ट्यु ट्यु लावपि स्त एव । शीवल्लिकमिति । नन्वेन
 रङ्गत्वात् तुटि ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच इवेकादेशो न स्यात् । न च
 परत्वादिकादेशे तस्य तद्धित वाच्यम्, आदेशात्प्रागेऽन्तरङ्गत्वात्तुट् प्रवृत्ते । इत्ता
 देशस्य त्वाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् । मूनमङ्गेन तुकि हि क्रियमाणे तु 'इमुमुक्ता तातु-'
 इति कादेशप्रसङ्ग इति चेत् । सत्यम्, बुद्ध्यादिषु ठचश्चित्त्वेन 'एकदेशोऽन्तरङ्गभ्यां
 च्चान्' इति नपितत्वात् । अथवा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते एकादेश स्यादिति किं
 ठचश्चित्त्वेन । कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरवाचनाय चित्त्व प्रयुज्यत इति मनोरमाया
 स्थितम् । सन्धिवेला । अण्यहण तु द्वावनाथम् । अथवा 'सन्धिवेलादिभ्या
 यथाविहित प्रत्यया स्यु' इत्युक्ते पौर्णमासीशब्दाद् 'वृद्धाच्च' स्यात् । वचन तु
 ठञ् वाचनाय स्यादिति भाव । तैपमिति । तिप्याद्वादावण् । जानार्थे तु
 'श्रविष्ठाफल्गुनी-' इति लुक् स्यात् । 'सूयतिप्य-' इत्यत्र 'तिव्यपुष्ययोर्नञत्राणि-'
 इति वचनाद्यलोप । प्राचूप एण्य । ऋत्वणोऽगवाद् । प्रवर्षतीति प्राचूद्,
 'नहिवृत्ति-' इति दीर्घ । तत्र भव । जाते तु ठञ् वक्ष्यति । 'रपाभ्याम्-' इति
 निद्धे प्रक्रियालाघवाय णकाराच्चारणमित्याहु । किञ्च प्राचूपेण्यमाचपाण प्राचूपेण
 इत्यय णकारव्यवर्णार्थमपि तत् । प्यन्तात्किञ्चपि टिलोपणिलोपयलोपा । सर्वत्राण्च ।

तलोपश्च । (४-३-२२) हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम्, हैमन्तम् । १३९१ सायंचिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ त् च (४-३-२३) सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः ट्युट्युलौ स्तः तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः, 'अनघतने-' (सू २१८५)

वर्षाशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, 'अप्सुमनःसमामिकतावर्षाणां बहुत्वम्' इति लिङ्गानुशासन-सूत्रात् । 'स्त्रिया प्रावृट् स्त्रियां भूमिर्न वर्षाः' इत्यमरः । वर्षाशब्दाज्जाताद्यर्थे ठगित्यर्थः । वर्षासु साध्विति । हितकारीत्यर्थः । ननु 'तत्र साधुः' इति साध्वधिकारस्य शेषाधिकार-वहिर्भूतत्वात्कथं साध्वर्थेऽयं प्रत्यय इत्यत आह—कालादिति । साध्वर्थे इति । साध्वर्थेऽपि ठगित्यर्थः । अस्य जाताद्यर्थेऽपि शैपिकेष्वन्तर्भावोदिति भावः । सर्वत्राण् च । छन्दसीत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम् । लोके वेदे चेत्यर्थः । 'हेमन्ताच्च' इति पूर्वसूत्राद् हेमन्तादित्यनुवर्तते । तदाह—हेमन्तादित्यादिना । ननु 'सर्वत्राण् तलोपश्च' इत्येव सिद्धे प्रथमचकारो व्यर्थ इत्यत आह—चकारादिति । हैमनमिति । हेमन्तेत्यत्र तकारात्प्राग् नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ स्थितौ । तत्र तकाराकारसमुदायस्य लोप इति पक्षे अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु अकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा न टिलोपः । हैमन्तमिति । ऋत्वणि रूपम् । अम् न तलोपः, तस्य एतत्सूत्रप्रतिपदोक्ताणां संनियोगशिष्टत्वा-दिति भावः । सायंचिरम् । चतुर्भ्य इति । सायं चिरं प्राह्णे इत्येभ्य इत्यर्थः । कालवाचिभ्य इति । 'कालाट्ठञ्' इत्युत्तदनुवृत्तेरिति भावः । तयोरिति । ट्युट्युलोऱित्यर्थः । ननु सायंतनमित्यादौ कथं योरनादेश । 'युवोर-नाकौ' इति ह्यङ्गाधिकारस्थम् । अङ्गात्परयोः यु वु इत्येतयोरनाकौ विधीयते । प्रकृते च अन्तरङ्गत्वात्तुटि यु इत्यस्य अङ्गात्परत्वाभावादानादेशो न संभवति । नच 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायेन व्यु इत्यस्यापि युग्रहणेन ग्रहणात्तस्या-

हेमन्तादिति । एतच्च 'हेमन्ताच्च' इत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः । हैमनमिति । अकार-विशिष्टस्य तशब्दस्य लोपे 'अन्' इति प्रकृतिभावाद् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । तकार-स्यैव लोप इति पक्षे तु 'यस्येति च' इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् । हैमन्तमिति । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य 'सर्वत्राण्-' इति प्रतिपदोक्तेन अणा संनियोगशिष्टत्वात् । एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथाहि हेमन्तपर्यायो हेमन्तादौप्यस्ति 'हेमन्नागनीगन्ति कर्णे' इत्यादिप्रयोगात्, ततश्च हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हैमन् हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । छन्दसि तु 'हेमन्ताच्च' इति ठात्रा हैमन्तिकमिति तृतीय-मपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठात्रा अणो वाचः शङ्क्यः, छन्दसि सर्वविधीना वैकल्पिकत्वात् । वृत्तिकृता तु 'हेमन्ताच्च' इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृष्य लोकेऽपि हैमन्तिक-मिति स्वीकृतम् । सायंचिरं । नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि 'मृत्युः' इत्यादाविव व्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् । न चैवं

इत्यादिनिर्देशात् । सायतनम् । चिरतनम् । प्राह्वप्रगप्यारेदत च निपात्यते ।
 प्राह्वेतनम् । प्रोेतनम् । दापातनम् । दिपातनम् । 'चिरपत्परारिभ्यस्त्वा यञ्च' ।
 (वा २८४२) । चिरत्नम् । परत्नम् । परारित्नम् । 'अप्रादिपश्चाट्टिमच्'
 (वा २८४४ । आप्रिमम् । आदिमम् । । पश्चिमम् । 'अन्ताच्च' (वा २८४५)

द्वात् परत्वं निरर्थमिति वाच्यम्, 'निर्दिश्यमानम्प्रादेशा भवन्ति' इति परिभाषया यारवा-
 नादेशप्रसंगे तस्य च तुट् अत्राहत्वाद्वाङ्मन्तरत्वाभावादित्यत्र आह—तुट् प्रागनादेश
 इति । कुत्र इत्यत्र आह—अनद्यतने इत्यादिनिर्देशादिति । आदिना 'धकात्तनपु-
 इत्यत्र तन्नि वाच्यम् । सायतनमिति । 'पा अन्तश्मणि' इति घातोघञि मायसञ्जा
 दिवसायमान इत्, तस्माद्दृद्युद्युलौ, तयारनादेश तुट् प्रकृतमन्तत्वं निपायन । तत्तु
 सायमिति स्वरादिनिर्दिष्टमव्ययम्, तस्मात्तदव्ययत्वाद्वाङ्मन्तत्वं सिद्धम् । चिरतनमिति ।
 अत्रापि प्रकृतमन्तत्वं निपात्यते । अस्मादव लिङ्गाच्चिरमित्यस्याव्ययेषु पाठ अप्रामाणिक
 इति गम्यते । प्राह्वेतनमिति । प्राह्व मांटाञ्ज्येति विग्रह, 'तदस्य सोऽम् इयथस्य
 निर्देश्यमाणत्वान् । प्राह्वे जान इयात्रये तु 'पराऽतनपु-' इति अट्टकैव एदन्तत्वं सिद्धम् ।
 प्रोेतनमिति । प्रगच्छतीति प्रग, तन्मिन् जातादिरित्यर्थः । यत्तु प्रगे इत्यव्ययमदन्त
 प्रान्तरित्यर्थे तस्य त्वव्ययत्वाद्वाङ्मन्तत्वं सिद्धम् । अव्ययस्य उदाहरति--दोपातनमिति । शपे-
 ष्वाकारान्तमव्ययं रात्रौ । दिवातनमिति । दिवेत्याकारान्तमव्ययमहि । चिरपत्पदिति ।
 चिर, परत, परारि एष्य स्तप्रत्यय इत्यर्थः । चिरत्नमिति । द्युद्युत्पारेव प्राप्तशोर्व-
 चनम् । स्तप्रत्ययस्यै मान्त्व न भवति, द्युद्युलाभ्या तस्य मनियोगाशिष्टत्वात् । प-दिनि
 परारोति चाव्यय पूर्वस्मिन् पूर्वतरे च वत्सरे क्रमात्ततः । अप्रादीति । वाक्त्वमिदम् अण,
 आदि, पश्चाद् एणा निम्बच् स्यादित्यर्थः । पश्चिममिति । 'अव्ययाना भगाने-'
 त्तरेषु क्रियतामिति वाच्यम्, तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गाभावात्प्रान्तस्तनमित्यत्र मन्वानान
 प्रमद्भान, अन आह—तुट् प्रागिति । इत्यादीति । आदिशब्देन 'धकात्तनपु-' इति
 प्रायम् । सायतनमिति । स्पन्नेष्वत्रि मायसञ्जाकाराना दिवसायमान इत्, तस्य प्रत्यय
 अनिधोनेन मानत्र निपात्य इति वार्तिकवृत्तनम् । नाप्यकृता तु 'माताच्चयम्' इयाश्चिप्र
 मायसञ्जा प्रत्याख्यानम् । न चैव सायसदाकात्तुञ्जि अनिट्प्रप्रमद्भ । तस्य कालत्रा
 चिपामात्राङ्गभिधानाद्देत्याह । चिरत्नमिति । चिरशब्दस्यापि प्रायस्यनियामेन मान्ता
 निपायत इति ज्ञान । अन वदन्ति—स्वरादो पातादव्ययत्वाद्वाङ्मन्तत्वं सिद्धम् मूत्रे चिरमित्येव
 द्वयम् । न चादिताच्चिरशब्दादट्टञ् स्यादिति वाच्यम्, स्तेन वावादिति । एदन्तत्वमिति ।
 प्राह्वे, सांटाञ्ज्ये प्राह्वेतनम् । इत्याद्यर्थम् । तत्रहि सप्तमी नादिनः । जानार्थे 'धकात्तनपु-'
 इत्यत्रुवापि सिद्धे । चिरत्नमिति । मूत्रे चिरशब्दस्यापादानात् द्युद्युलावपि स्त ।
 न चैव मूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यान न सम्भवतीति वाच्यम्, मातापयादेव
 द्युद्युत्विवी तन्मन्वान् । पत्न्यु पूर्वस्मिन् वत्सरे । परारि पूर्वतरे । अप्रादीनि ।

अन्तिमम् । १३६२ विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् । (२-३-२४) आभ्यां ष्वट्त्वुलौ वा स्तः, तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्लेतनम् । अपराह्लेतनम् । 'घकालतनेपु—' (सू १७५) । इत्यलुक् । पूर्वाह्लिः सोढाऽऽपेति विग्रहे तु पूर्वाह्लेतनम् । अपराह्लेतनम् । पूर्वाह्लिकम् । ११९३ तत्र जातः । (२-३-२५) सप्तमोसमर्थाजात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । लुघ्ने जातः सौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि । १३६४ प्रावृपष्ठप (४-३-२६) एण्यस्थापवादः । प्रावृपि जातः प्रावृपिकः । १३६५ संज्ञायां शरदो वुञ् । (४-३-२७) ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च । १३६६ उत्तरपदस्य । (७-३-१०) अधिकारोऽयम्, 'हनस्त—' (सू २५७४) इत्यस्मात्प्राक् । १३६७ अवयवाद्गतोः । (७-३-११) अवयववाचिनः पूर्वपदाहनुवाचिनाऽन्नामादेरचो वृद्धिः स्यात्, किति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववापिकः । अमरहैननः । 'अवयवान्'

इति टिलोपः । अन्ताच्च । इदमपि वार्तिकम् । विभाषा पूर्वाह्ल । पक्षे ठञ्जिति । तथा सति न तुट्, तस्य ष्वट्त्वुलभ्यां संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । तदेवं 'राष्ट्रावार—' इत्यारभ्य एतदन्तैः सूत्रै राष्ट्रिदिप्रकृतिविशेषेभ्यो घादयः प्रत्ययविशेषा अनुक्रान्ताः । अथं तेषां प्रत्ययानामर्थविशेषान् प्रकृतीनां च विभक्तिविशेषान् दर्शयितुमुपक्रमते । तत्र जातः । सप्तमीसमर्थादिति । सप्तम्यन्ताकृतसंघेरित्यर्थः । तत्रेत्यनेन सप्तम्यन्तस्यैव प्रथमानिदिष्टत्वादिति भावः । अणादय इति । अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा इत्यर्थः । घादय इति । 'राष्ट्रावारपर—' इत्यादिभिः विशेषविहिता इत्यर्थः । प्रावृपष्ठप् । ठपः पित्तवम् 'अनुदात्तौ सुप्तिौ' इति स्वराश्रम् । एण्यस्येति । 'प्रवृप एण्यः' इति विहितस्येत्यर्थः । एवं च 'प्रावृप एण्यः' इति सूत्रं जातादन्यार्थमिति पर्यवस्यति । संज्ञायां शरदो वुञ् । संज्ञायामित्येतत् 'कृतलव्वक्रीत—' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तत इति केचिदिति वृत्तिकृतः । उत्तरपदस्य । अधिकारोऽयमिति । सप्तमे आदिवृद्धिप्रकरणे एत-

डिमचो डित्वं स्पष्टार्थम् । तत्र जातः । ननु शेषे इत्यस्य लक्षणत्वोक्तः 'चाक्षुपं रूपम्, श्रावणः शब्दः' इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घादयोऽपि । न च 'जातादिष्वेवाणादयः' इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः, अन्यथा 'तत्रास्ते तत्र शेते' इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम्, चाक्षुपमित्याद्यसिद्धयापत्तेः । 'लुघ्ने आस्ते, लुघ्ने शेते' इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभक्तयस्त्वापेक्षादेव लप्स्यन्ते । चाक्षुपमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात्, 'तत्र जातः' इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् । मैत्रम्, 'प्रावृपष्ठप्' इत्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः 'कृतलव्वक्रीतकुशलाः' इत्यादयः, ये तु व्यर्था एवेति दिक् । संज्ञा यां शरदः । समुदायेन चेतसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः । संज्ञायां किम्, शारदं सस्यम् । 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलव्व—' इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृतः ।

किम्—पूर्वासु वर्णसु भव पौर्ववापिक । 'ऋतोवृद्धिमद्विधाववाताम्'
 (वा ५६०) इति तदन्तविधि पूर्वश्च । तु न, अवयवत्वाभावान् । १३९८
 सुसर्वाधाज्जनपदस्य । (७—३—१२) उत्तरपदस्य वृद्धि । सुपाञ्चालक ।
 सवपाञ्चालक । अथपाञ्चालक । 'जनपदतदवधयो — (सू १३४८) इति वृत् ।
 'सुसर्वाधिविच्छेदेभ्यो जनपदस्य (वा ५५९) इति तदन्तविधि । १३६९

दाक्षिणाणि । अवयवाद्दत्तो । पूर्वपदादिति । परस्थिति शेष । ऋतुवाचिन इति ।
 उत्तरपदस्येति शेष । पूर्ववापिक इति । ऋतुविरहेषु वर्णाशब्दो नित्यश्रीलिङ्गा बहुवच-
 नान्त । वर्णाणां पू० पूर्ववर्णो, तत्र जान इत्यर्थ । 'पूर्वापराधरोत्तरम्— इत्येकदेशिमात्रम् ।
 अपरहमन इति । ह्रस्वस्यापरम् अपरह्रस्वम् । तत्र जातारिर्त्यर्थ । एकदेशिसमाप्त ।
 'सर्वनाण्च तलापश्च' इत्यत्र तलापश्च, उत्तरपदान्तिवृद्धि । पूर्वामु वर्णास्ति । 'तद्विनाशे—
 इति नामाम् । आदिवृद्धिरेव, न तु उत्तरपदान्तिवृद्धि, पूर्वपदस्य अवयववृत्तित्वाभावान् ।
 ननुयमिह 'वर्णाम्यष्टक' इति ठक्, प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्, तथाह—ऋती
 रिति । अवयववाचकानां रक्षानामुपरि स्थिताद् ऋतुवाचकाद् वृद्धिनिमित्तकप्रत्यय
 विधान वक्तव्ये तदन्तविधिर्वाच्य इत्यर्थेन 'येनविधि—' इति सूत्र भाष्यस्थितवचन
 पूर्वत्र पूर्वमुदाहृत उदाहरणे तदन्तविधिरित्यर्थ । तथा च पूर्ववापिक इत्यत्र पूर्वहमन
 इत्यत्र चोदाहरणे 'वर्णाम्यष्टक' इति ठक् 'सर्वेण च तलोपश्च' इत्यष्टालागौ
 न सिध्यन्ति । दहतु नेति । प्रत्युदाहरणे तु तदन्तविधिर्नास्ति । पूर्वामु वर्णास्ति
 सामानाधिकरथेन पूर्वशब्दस्य अवयववृत्तित्वाभावादित्यर्थ । ततश्च प्रत्युदाहरणे पौर्ववापिक
 इत्यत्र 'काण्ट्ठक इति ठजेव, ननु ठक, स्वरे विरहेषु । पौर्वहमन्निक् इत्यत्रापि ठजेवेति
 भाव । सुसर्वाधाज्जनपदस्य । म, सर्वं, अर्थं इत्येतत्पूर्वस्य जनपदवाचिन इत्यर्थ ।
 उत्तरपदस्य वृद्धिरिति । शेषपूरणम् । सुपाञ्चालक इति । सुपाञ्चालेपु जात
 इत्यर्थ । जनपदेति । 'जनपदतदवध्या' इत्यनुवृत्तौ 'अवृद्धादपि बहुवचन
 विषयात्' इति वृत्तित्यर्थ । ननु 'अवृद्धादपि—' इति प्रत्ययविधौ कथं तदन्तविधिरि-
 त्यत्र आह—सुसर्वेति । म, सर्वं, अर्थं, दिक्शब्द एभ्य परस्थ जनपदवाचिन उपरि प्रत्यय
 विधौ तदन्तविधिर्वाच्येन 'येन विधि—' इति सूत्रभाष्यपठितवचनं तदन्तविधि

पूर्वावापिक इत्यादि । वर्णाणां पूव, ह्रस्वस्यापर इति विग्रह 'पूर्वापराधरोत्तरम्—'
 इत्येकदेशिसमाप्त । पूर्वास्ति । तद्विनाशे समाप्तम् । ऋतोवृद्धिमद्विधाविति । ऋतु
 वाचिन शब्दाद् वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधान तदन्तविधिर्वाच्यं म चेहनुवाची शब्द उपसर्गस्य
 पर इत्यर्थ । पूर्वत्रेति । पूर्ववापिक, अ रहमन इत्यत्र । तथा च 'वर्णाम्यष्टक', 'सर्वनाण्
 च तलापश्च' इत्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भवत । वृद्धिमद्विधौ किम्, पूवप्रावपम् । 'प्रावप एभ्य'
 इत्यत्र तदन्तविध्यभावादित् ऋणोव । इह स्थिति । पौर्ववापिक इत्यत्र । तथा चेह 'काण्ट्ठक'
 इति ठजेवेति भाव । अवयवत्वाभावादिति । अथवा पूर्वामु वर्णास्ति नामानाधिकरथेन
 नसगच्छेति भाव । जनपदतदवधोरिति । तस्मिन्नुवतमान 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्

दिशोऽमद्राणाम् । (७-३-१३) दिग्वाचकाजनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । 'दिशः' किम्-पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । 'अमद्राणाम्' किम्-पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । १४०० प्राचां ग्रामनगराणाम् । (७-३-१४) दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेपुकामशम्यां भवः पूर्वपुकामशमः । नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः । १४०१ पूर्वाह्लापराल्हाद्रामूलप्रदोपावस्कराद् वुन् । (४-३-२८) पूर्वाह्लकः । अपराह्लकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोपकः । अवस्करकः । १४०२ पथः पन्थ च । (४-३-२९) पथि जातः पन्थकः । १४०३ अमावास्याया वा ।

रित्यर्थः । दिशोऽमद्राणाम् । अमद्राणामिति च्छेदः । दिग्वाचकादिति । परस्येति शेषः । जनपदवाचिन इति । मद्रवाचिभिन्नस्येत्यपि बोध्यम् । वृद्धिरिति । आदेरिति शेषः । पौर्वपञ्चाल इति । अत्र पूर्वशब्दः कालवाचीति भावः । पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽञ्' इत्यम् । ननु 'सुसर्वाधदिशो जनपदस्यामद्राणाम्' इत्येकसूत्रमेवास्त्वित्यत आह-योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । एकसूत्रत्वे तु सुसर्वादिभ्यः परस्यापि मद्रशब्दस्य पर्युदासः प्रसज्येतेति इहार्योऽपीत्येके । प्राचां ग्रामनगराणाम् । दिश इति । दिशः परे ये प्राच्यग्रामवाचिनः प्राच्यनगरवाचिनश्च तेषामवयवस्यादेवृद्धिः स्यादित्यर्थः । पूर्वेपुकामशम्यामिति । 'द्विसंख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । अण् । 'संज्ञात्वाद् दिक्पूर्वपदात्-' इति बो न । समुदायस्य मनामत्वेषुपि उत्तरपदस्यापि तन्नामत्वमस्तीति उत्तरपदादिवृद्धिः । नगरेति । उदाहरण चनम् । पूर्वपाटलिपुत्रक इति । 'पूर्वापरप्रथम-' इति समासः 'अवृद्धादपि-' इति वुम् । अपि पाटलीपुत्रशब्दे उत्तरपदे आदिवृद्धिरेव । तथापि पूर्वपदस्य वृद्धिनिवृत्तिः फलम् । पूर्वाह्लापराल्हा । पूर्वाह्लकः, अपराह्लक इति । पूर्वाह्ले अपराह्ले च जात इत्यर्थः । विभापा पूर्वाह्लापराल्हाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । ठ्वुठ्वुलोः ठभश्च विकल्पस्तु जातादन्यार्थे ावकाश इति भावः । आर्द्रकः । मूलक इति । आर्द्रायां मूले च जात इत्यर्थः । श्वणोऽपवादः । प्रदोपक इति । 'निशाप्रदोपाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । अवस्करक इति । तैत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । पथः पन्थ च । पथिन्शब्दाद् वुन् स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्च । अमा- ास्याया वा । व्रुनिति शेषः । पक्षे संधिवेलादित्वाद्ण् । एकदेशविकृतन्यायादमावस्याशब्दादप्ययं ँधिः अ च । अ इति लुप्तप्रथमाकम् । अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययोऽपीत्यर्थः । आदिववृद्धयभावः

त्यनेनेत्यर्थः । पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽञ्' इत्यम् । पूर्वाह्लक इति । 'विभापा पूर्वाह्लापराल्हाभ्याम्, इत्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलक इति । नक्षत्राणोऽपवादः । प्रदोपक इति । 'निशाप्रदोपाभ्यां च' इत्यस्यापवादः । अवस्करक इति । तैत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । ये तु 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलब्ध-' इत्येतत्पर्यन्तमनु- र्तयन्ति तन्मते असंज्ञायां यथायथमणादयो घादयश्च बोध्याः । अमावास्याया वा ।

(४-३-३०) अमावास्यक, अमावास्य । १४०८ अ च (४-३-३१) अमावास्य
 १४०५ सिन्ध्वपकराभ्या क्न् । (४-३-३२) सिन्धुक् । कच्छायणि मनुष्यवुत्रि
 च प्राप्ते, अपकरक् । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते । १४०६ अणवौ च । (४-३-३३)
 क्रमात्स्त । सैचव । आपकर । १४०७ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुरावास्वातितिप्यपुनर्नसु-
 हस्तविशाखापाढानहुलालुक् । (४-३-३४) एम्यो नमनवाचिम्य परस्य जानाय
 प्रत्ययस्य टुक् स्यात् । १४०८ लुक् तद्धितलुकि । (१-२-४९) तद्धितलुकि सत्युपम
 जंतुप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठामु जान श्रविष्ठ । फल्गुन इयादि । विना-

प्रयोजनम् । सिन्ध्वपकराभ्या क्न् । सिन्धुक् इति । मिथौ जात इत्यय । कच्छादीति ।
 'कच्छादिम्यश्च इत्यणि 'मनुष्यतत्स्ययाश्च' इति वुत्रि च प्राप्ते अय कन्विधिरित्यर्थ ।
 अपकर इति । अपकरे जात इत्यर्थ । अणि प्राप्त इति । कन्विधिरिति शेष । अणवौ
 च क्रमात् स्त इति । सिन्ध्वपकराभ्यामिति शेष । श्रविष्ठा । एम्य इति । श्रविष्ठा,
 फल्गुनी, अनुरावा, स्वाति, तिप्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, धपाढा, बहुला एतेभ्य इत्यर्थ ।
 जातार्थेति । प्रकरणलभ्यमिदम् । स्वानिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तौ । दोषान्त
 इति 'अत सातत्यगमन' इति घातौ भावत्र । वृत्तिकावाचिवहूलाराब्दष्टावन्त । समाहार-
 द्वन्द्वे ह्रस्वनिर्देशः । लुक् तद्धितलुकि । प्रथमस्य द्वितीये इद सूत्रम् । उप
 सर्जनस्त्रीप्रत्यस्येति । 'गोत्रियोत्पसर्जनस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव ।
 श्रविष्ठ इति । ऋत्वणा लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्ति । 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यत्र
 अप्रधानमेवापसर्जनम्, ननु शास्त्रीयम्, अमभवादिनि भाव । फल्गुन इति ।
 फल्गुया जान इत्यर्थ । अणालुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्ति । इत्यादीति । अनुरावामु

सचिवेत्याद्योगवादः । 'अमावस्यदयतरस्याम्' इति सूत्रेणामापूर्वाद्भेदमेत्यादि वृद्धौ पने
 ह्रस्वत्व निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणम्, -प्रवृत्तिग्रहणे
 विवृतेरपि ग्रहणान् । अमावस्यक' । अमावस्य । ये त्विह सूत्रे सचिवेत्यादिषु च ह्रस्वोप
 पठन्ति, तेषां तु दीर्घोपवस्य न स्याद् विकृतिग्रहणेन प्रवृत्तेरग्रहणादिनि हरदत्ताय । वस्तु
 तस्तु वृद्धिप्रवृत्तिभूतस्यानुकरणमिदं मित्याश्रित्य ह्रस्वोपघपाठाऽपि समर्थयितुं शक्यत
 इत्यन्ये । अ च । अमावास्याशब्दादकारप्रत्यय स्यात् । अयमपि पूर्ववदुभाम्ना
 बोध्यः । अमावास्य इति । ह्रस्वमध्यात्तु अमावस्य । अणवौ च । यथासत्त्वायौ
 योगविभागः । श्रविष्ठा । इह सूत्रे स्वानिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्ता
 दयः । भाववस्तु 'दीर्घान्त' इति 'अत सातत्यगमन' इति घातान्नाह ।
 एव चान् स्वातीतिथ्येति ढीपन्तग्रहणादनीपन्तस्य सौवान इति रूपं भाव इव
 जातार्थेऽपि भाववमते सिध्यत्येव । कैमटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधा
 यकेऽस्मिन् ङापन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविसिष्टपरिभाषया ढीपन्तादपि धातो लुक् प्रवृत्ते ।
 उपसर्जनेति । अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमसम्भवात् । ननु 'गात्रिया-'
 इति सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम्, 'एकविभक्ति च—' इति शास्त्रीयं न
 गृह्यताम् । मैत्रम्, हरीतक्या फल्गानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गान् । उपसर्जनम्

रेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंहयानम्' (वा २८५७) । चित्रायां जाता चित्रा । रेवती रोहिणी आभ्यां 'लुक्कृद्धितलुकि' इति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्डीप् । 'फल्गुन्य-पाढाम्यां टानौ वक्तव्यौ' (वा २८५८) । स्त्रियामित्तेव । फाल्गुनी । अपाढा । 'श्रविष्ठापा-ढाम्यां छण्वक्तव्यः' । (वा २८५९) । अस्त्रियामपि । श्रविष्ठीयः । आपाढीयः । १४०६ जे प्रोष्ठपदानाम् । (७-३-१८) प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि स्याज्जातार्थे मिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । 'ज' इति किम्—प्रोष्ठपदानु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते ।

जातः अनुरावः । नक्षत्राणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः एवमग्रेऽपि । 'अनुरावान् हविषा वर्धयन्तः' इत्यादौ द्वान्द्वसं पुंस्त्वम् । स्वात्यां जातः स्वातिः । तिष्ये जातः तिष्यः । पुनर्वस्वोर्जातः पुनर्वसुः । हस्ते जातो हस्तः । विशाखयोर्जातो विशाखः । अपाढानु जातः अपाढः । बहुलासु जातः बहुलः । चित्रेति । चित्रादिभ्यः परस्य स्त्रीरूपजातार्थकप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । रेवतीरोहिणीति । जातायां नक्षत्राणो लुकि सति प्रकृतेर्गौरादिस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ जातार्थ-गतस्त्रीत्वे पुनर्डीप् । ननु रेवती नक्षत्रे रोहिणी नक्षत्रे इति गौरादौ पाठादिह जातार्थवृत्तिभ्यां कथं झीपित्यत आह—आभ्यामिति । रेवतीरोहिणीशब्दाभ्यामित्यर्थः । परस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थप्रत्ययस्येति शेषः । आकृतिगणत्वादिति । स्त्रीत्वविशिष्ट-जातार्थवृत्त्योरनयोः पिप्पल्यादौ निवेशे भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । स्त्रिया-मित्येवेति । तथा भाष्यादिति भावः । फल्गुनी, अपाढा इत्याभ्यां क्रमात् टः अन् च स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थे वक्तव्यावित्यर्थः । फल्गुनीति । फल्गुन्योर्जातित्यर्थः । नक्ष-त्राणोऽपवादः टप्रत्ययः । 'यस्येति च' इति इकारलोपः । जातार्थस्त्रीत्वे टित्त्वाद् डीप् । अपाढेति । अपाढासु जातेत्यर्थः । नक्षत्राणोऽपवादः अन्, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । जातार्थे स्त्रीत्वे टाप् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी-' इत्यादिना टानोर्लुक् तु न, विधानसामर्थ्यात् । छण्वक्तव्य इति । नक्षत्राणांऽपवादः । विविसामर्थ्यादस्यापि न लुक् । अस्त्रियामपीति । अत्र स्त्रियामिति न संव्यते, भाष्ये तथोदाहरणा-दिति भावः । श्रविष्ठीय इति । श्रविष्ठासु जात इत्यर्थः । छण्, ईयः, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः णित्त्वादादिवृद्धिः । आपाढीय इति । अपाढासु जात इत्यर्थः । जे प्रोष्ठपदानाम् । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यविकारे इदं सूत्रम्, तदाह— प्रोष्ठपदानामिति । जशब्देन जातार्थप्रत्ययो विवक्षितः, तदाह—जातार्थ इति । प्रोष्ठपदानामिति बहुवचनस्य प्रयोजनमाह—बहुवचनेति । भद्रपाद इति । भद्रपादासु जात इत्यर्थः स्थानान्तगोशाल । एभ्य इति । स्थानान्त,

किम्, अवन्ती, कुन्ती, कुरुः । श्रविष्ठास्त्विति । श्रविष्ठा, घनिष्ठा । इत्यादीति । आदिशब्दादनुरावः, स्वातिः, तिष्यः, पुनर्वसुः, हस्तः, विशाखः, अपाढः, बहुलः । कृत्तिकावाची बहुलाशब्दाष्टान्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे । उप-संख्यानमिति । लुक् इति शेषः । चित्रेति । 'लुक्कृद्धित—' इति लुकि पुनर्डीप् ।

भद्रपाद । १४१० स्थानान्तगोशालसरशालाच्च । (४-३-३५) एभ्यो जातार्थप्रत्य-
यस्य लुक् स्यात् । गोस्थान जाना गास्थान । गालाल । सरशाल । 'विभाषा मना-'
(सू ८२८) इति नपुसकत्वे ह्रस्वत्वम् । १४११ वत्सशालाभिजिद्व्ययुक्त्वंतमिपजो
वा । (४-३-३६) एभ्यो जानायस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जानो वत्सशाल, वात्सशा
इत्यादि । 'जानार्थे प्रतिप्रसूताऽप्या ण्वित्त्वव्य (वा २६९०) । शातमिपज, शातमिप,
शतमिपक् । १४१२ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् (४-३-३७) जानायप्रत्ययस्य बहुलं लुक्
स्यात् । रोहिण, रौहिण । १४१३ कृतलघ्वीतकुशाला । (४-३-३८)
'तत्र' इत्येव । स्रुघ्न कृता लघ्वीत कुशाल वा स्रुघ्न । १४१४ प्रायंभत्र ।

गोशाल, सरशाल एतेभ्य इत्यर्थ । गोस्थान इति । गास्थान तान इत्यर्थ । गोशाल
इति । गोशाले जान इत्यर्थ । एव सरशाल । मन्त्रेण अणो लुकि नादिवृद्धि । ननु शा
शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद् ह्रस्वनिर्देशानुपपन्न इत्यत आह—विभाषा सेनेति । लिङ्गनि
शिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि लुक् । वत्सशालाभिजित् । एभ्य इति । वत्सशा
अभिजित्, अस्वयुज् इत्येभ्य इत्यर्थ । परम्येति शेष । इत्यादीति । अभिजिति तान
आभिजित, अभिजित् । अस्वयुजाजित आस्वयुज, अस्वयुक् । शतमिपजि जान शत-
मिपज, शतमिपक । जातार्थ इति । 'कालाट्टु' इति ठाला निवर्तन औत्सर्गिकोऽपि सचि-
वेलादिमूलेण पुनरुत्थिता ण्वित्त्वव्य इत्यर्थ । 'दृष्ट साम इति सूत्रभाष्ये इदं वात्क
दृष्टम् । शातमिप इति । अपि ण्वित्त्वपने ण्वित्त्वोप । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । रोहिण
इति । रोहिण्या तान इत्यर्थ । नक्षत्राणां लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ 'लुक् तद्धितलुक्'
इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्ति । नच तथा सति तकारस्य नकारादपि निवर्तेति वाच्यम्,
न हि राहितशब्दात् षण्विरोपवाचक, येन 'वर्णादिनुत्तात्— इति डीपा निवृत्तौ
तकारोऽपि निवर्तेत । किन्तु रोहिणीशब्दात् षण्वव्युत्पन्ना नक्षत्रविरोधे ष्ट । 'रोहिण्या
नक्षत्रे' इति गौरादिपाठाद् डीप । अन एव 'रोहिणी नक्षत्र प्रजापतिदेवता' इत्यापै
षण्वन्तादात्तत्व श्रूयमाणं न विरह्यते । अथवा 'वर्णादिनुत्तानाम्नाम् इति
आधुदात्तत्व स्यादित्यलम् । कृतलघ्व । तत्रेत्येवेति । 'तत्र जान' इत्यनस्तत्रे
त्येवानुवर्तते । जात इति तु निवृत्तमित्यर्थ । तथा च कृतो लघ्वीत कुशालो
वेदवर्धे सप्तम्यन्तादणादया घादयश्च यथायथ स्युरित्यर्थ । स्रुघ्न इति । औत्स

टानादिति । विधानयामर्थ्यादित्यानं लुक् । स्थानान्त । गाशात्प्यत्र 'विभाषा
सेना—' इति नपुसकत्वे ह्रस्वत्व तन्माह्वया सरशालेऽप्येवमत्र । न चैव छात्त्वपने लुङ्
न स्यादिति शङ्क्यम्, ण्वित्त्वविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक् ण्वित्त्वित्याह । यद्यपि
टावन्त्या पाठ्येकदेशविवृतयायेन कर्त्तव्येऽपीष्ट सिध्यति, तथापि लघ्ववार्थं ह्रस्व
पाठ । नपुसकत्वे ह्रस्वत्वमिति । सूत्र इति शेष । वत्सशाले जात इति ।
वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् । इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित्, आभिजित्
अस्वयुक्, आस्वयुज । प्रतिप्रसूत इति । कालाट्टुला निवर्तमाना य औत्सर्गिकाऽपि

(४—३—३९) 'तत्र' इत्येव । लुब्धे प्रायेण बाहुल्येन भवति सौघ्नः ।
 १४१५ उपजानूपकर्णोपनीवेष्टकम् । (४—३—४०) औपजानुकः । औप-
 कर्णिकः । औपनीविकः । १४१६ संभूते । (४—३—४१) म्रुब्धे संभवति सौघ्नः ।
 १४१७ कोशाड्ढ्वम् । (४—३—४२) कौशेयं वस्त्रम् । १४१८ कालात्साधु-
 पुष्प्यत्पच्यमानेषु । (४—३—४३) हेमन्ते साधुहैमनः प्रावारः । वसन्ते
 पुष्पयन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । १४१९
 उप्ते च (४—३—४४) हेमन्ते उष्यन्ते हैमन्ता यवाः । १४२० आश्वयुज्या

गिकोष्णम् । राष्ट्रे कृतो राष्ट्रिय इत्याद्यप्युदाहर्यम् । प्रायभवः । तत्रेत्येवेति । प्रायभव
 इत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । प्रायशब्दस्य व्याख्यानम्—चाहु-
 ल्येनेति । तत्र भव इत्येव सिद्धत्वात् प्रत्याख्यातमिदं भाष्ये । उपजानूपकर्णम् । प्रायभव
 इत्यर्थे उपजानु उपकर्ण उपनीवि इत्येभ्यः ठगित्यर्थः । उपजान्नादिषु समीपेऽप्ययीभावः ।
 औपजानुक इति । जानुनः समीपमुपजानु । तत्र प्रायभव इत्यर्थः । उगन्तात्परत्वात्
 ठस्य कः । औपकर्णिक इति । कर्णस्य समीपमुपकर्णम्, तत्र प्रायभव इत्यर्थः । औप-
 नीविक इति । नीवेः समीपमुपनीवि, तत्र प्रायभव इत्यर्थः । संभूते । तत्रेत्येव । सप्तम्य-
 न्तात्संभूतेऽप्ये अणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । संभवः संभावना । कोशाड्ढ्वम् ।
 कौशेयं वस्त्रमिति । कृमिविशेषकोशस्य विकार इत्यर्थः, 'विकारे कोशाड्ढ्वम्' इति
 वार्तिकत्वात् । कालात्साधुपुष्प्यत् । तत्रेत्येव । साधुः, पुष्प्यत् पच्यमानम्, इत्यर्थेषु
 सप्तम्यन्ताद्यथाविहितप्रत्ययाः स्युरित्यर्थः 'पुष्प विकसने' इति दैवादिकाल् लटः
 शतरि पुष्प्यदिति भवति । हैमनःप्रावार इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यणि
 तलापः । वासन्त्य इति । 'टिड्ढ्वम्' इति 'डीप्' । शारदा इत्यत्र ऋद्वण् । 'तत्र
 भवः' इति यावत् कालादित्यनुवर्तते । उप्ते च । तत्रेत्येव । कालवाचिनः सप्तम्य-
 न्तादुप्तेऽप्ये यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । उष्यन्त इति । 'ड्वप् वीजसन्ताने' भूत-

'सन्धिवेलादि-' सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः । कृतलब्धम् । ननु कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्व-
 योर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन । सत्यम्, कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थं तद्ग्र-
 हणम् । अतएव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् । प्राय । कादाचित्कभवनाश्रयः प्राय-
 भावः । तेन 'तत्र भवः' इत्यनेन न गतार्थेत्याहुः । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेतत् । 'प्रायभव-
 ग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्' इति । उपजानूप । त्रयोऽप्यमी सामीप्येऽप्ययी-
 भावाः । तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । संभूते । इह तन्नादिना संभावना, आधारपरि-
 माणादावेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयमप्याश्रीयते । सौघ्न इति । स्रुब्धे संभाव्यते तत्परिमाणा-
 नतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः । कोशात् । कौशेयमिति । वस्त्रविशेषे योगरूढोऽयम् । कोशे
 संभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे 'एष्या ढ्वम्' इत्यस्यानन्तरं
 'कोशाच्च' इति पठितव्यम् । तथा च वार्तिकं 'विकारे कोशाड्ढ्वम् संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः'
 इति । कालात् । पुष्प्यदिति दैवादिकः शत्रन्तस्तदाह—पुष्प्यन्तीति । उप्ते च ।

बुब् । (४-३-४५) ठजाजवाद् । आश्वयुज्यामुष्ठा आश्वयुजका मापा । १४०१ ग्रीष्म-
 वसन्तादन्यतरस्याम् । (४-३-४६) फले ऋत्वण् । ग्रीष्मकम्, ग्रीष्मम् । वामन्तकम्,
 वासन्तम् । १४२० देयमृणे । (४-३-४७) 'काशत्र' इत्येव । मामे देयमृण मासिकम् ।
 १४३२ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् बुन् । (४-३-४८) यस्मिन्काठे मयूरा कलापिनो
 भवन्ति स उपचाराक गोपी । तत्र देयमृण कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ । तद्युक्त
 कालोऽप्यश्वत्थ । यस्मिन्काठे अश्वत्था फलन्ति, तत्र देयमृणमश्वत्थयवम् । यस्मिन्श्व
 बुसमुत्पद्यते तत्र देयमृण यवबुसकम् । १४०४ ग्रीष्मावरसमाद् बुब् । (४-३-४९)
 ग्रीष्मे देयमृण ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । १४०५ सवत्सराग्रहायणीभ्या
 ठञ्च । (४-३-५०) चाद् बुब् । सावत्सरिकम्, सावत्सरकम् । आग्रहायणिकम्
 आग्रहायणम् । १४०६ व्याहरति मृग (४-३-५१) कालवचिन

कालस्त्वविवक्षित इति भाव । आश्वयुज्या बुब् । तत्राप्त इत्येव । सप्तम्यन्तादाश्वयु
 जीशब्दाद् उपेत्ये बुन् स्यादित्यर्थं । ठञोऽपचाद् इति । 'कालाद्भुज' इति त्रिहि
 तस्येयं । आश्वयुजका मापा इति । अश्वयुग्भ्या युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी, तत्रोष्ठा
 इत्यर्थं । ग्रीष्मवसन्तात् । ग्रीष्माद् वसन्ताच्च सप्तम्यन्ताद्भुते बुन् क्त्यर्थं । देयमृणे ।
 कालादित्येवेति । तत्रेत्येभ्यनुवर्तते वुजिति निवृत्तम् । सप्तम्यन्तात्काश्ववचिनो देयमित्यर्थे
 यथाविहित प्रत्यया स्यु । तस्मिन् देयद्रव्ये ऋणे सतीत्यर्थं । मासिकमिति । 'काला
 ठञ्च' । कलाप्यश्वत्थ । कलापिन, अश्वत्थ, यवबुस एभ्य कालवाचिभ्य सप्तम्यन्तेभ्यो
 देयमृणमित्यर्थे बुन् स्यादित्यर्थं । कलापकमिति । बुन्, अकादेश, 'नन्तद्धिते' इति
 टिलाप । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ इति । विकारप्रत्ययस्य फले वुजिति भाव ।
 अश्वत्थशब्दस्य प्लक्ष्मादित्वात् तु तत्र 'प्लक्ष्मादिभ्याऽण्' इति फले अणो विधानमभ्यास्यैल्लुग
 भावे अश्वत्थशब्द फले लामणिक इति भाव । ग्रीष्मावरसमाद्भुज् । समागन्तो
 वत्सरे नियन्त्रीलिङ्गवद्भवन् । ग्रीष्म अवरसमा अनपा समाहारद्वन्द्वत्वञ्चमी । तत्र
 देयमृणमित्यर्थे आम्ना वुजित्यर्थं । आवरसमकमिति । अवरामु ममामु दश
 मृणमित्यर्थ । 'तद्धितार्थे—' इति समास । सवत्सराग्रहायणीभ्या ठञ्च ।
 देयमृणमित्यर्थे सप्तम्यन्तादिति शेष । सचिद्वेलादिगणे 'सवत्सराण् फलपञ्चो'
 इति षडितम् । तत्र फले देयणत्वेन विवक्षिते प्राप्त अण् अनन ठजा वाच्यते ।

कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्थं । उप्यन्त इति । सूत्रे मूतकालाऽन्मिति
 भाव । आश्वयुज्या बुब् । अकार स्वराय उत्तरत्र वृद्धयर्थेव । आश्वयुज्या-
 मिति । अश्वत्थशब्दपर्याय अश्वयुक्, तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थ ।
 देयमृणे । ऋणे किम्, मामे देया भिक्षा । अश्वत्थ इति । 'फले वुक्' । इह
 पुल्लिङ्गनिर्देशो यद्यप्युक्त्वात्, तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुल्लिङ्ग-
 प्रयोग इत्याहु । ठञ्चेति । 'सवत्सराग्रहायणीभ्या वा' इत्येव सुवचम् । न च 'वा'
 इति वक्तव्ये ठञ्ग्रहण व्यर्थम्, सचिद्वेलादिषु 'सवत्सरात्फलपञ्चो' इति षड्यते, तत्र

सप्तम्यन्ताच्छब्दायते इत्यर्थे अणादयः स्युः, यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः, नैशिकः । १४२७ तदस्य सोढम् (४-३-५२) 'कालात्' इत्येव । निशा-सहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य नैशिकः, नैशः । १४२८ तत्र भवः । (४-३-५३) स्रुध्ने भवः स्रौध्नः । राष्ट्रियः । १४२९ दिगादिभ्यो यत् । (४-३-५४) दिश्यम् । वर्ग्यम् । १४३० शरीरावयवाच्च । (४-३-५५) दन्त्यम् । कन्ठयम् । १४३१ प्राचां नगरान्ते (७-३-२४) प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्बिति णिति किति च । सुहानगरे भवः सौहानागरः । पौण्ड्रनागरः । 'प्राचाम्' किम्-मद्रनगरम् उदक्षु, तत्र भवा माद्रनगरः । १४३२ जङ्गलधेनुवलजा-

व्याहरति मृगः । तत्र कालादित्येव । देयमृण इति निवृत्तम् । तदस्य सोढम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युः । सोढमित्यस्य अभ्यस्तमित्यर्थः । नैशिकः, नैश इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यण्ठौ । तत्र भवः । कालादिति निवृत्तम् । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । भवनं सत्ता, जननमुत्पत्तिरिति भेदः । स्रौध्न इति । औत्सर्गिकोऽण् । राष्ट्रिय इति । 'राष्ट्रावार-' इति घः । दिगादिभ्यो यत् । भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः । दिश्यमिति । दिशि भवमित्यर्थः । शरीरावयवाच्च । भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः । दन्त्यमिति । दन्ते भवमित्यर्थः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । एवं कन्ठयम् । प्राचां नगरान्ते । अङ्गस्थेत्यधिकृतं नगरान्ते इति सप्तम्यनुरोधेन सप्तम्या विपरिणम्यते । 'उत्तरपदस्य' इत्यधिकृतम् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते-' इति सूत्रात् 'पूर्वपदस्य' इत्यनुवर्तते । तदयमर्थः—प्राचां यन्नगरं तदन्ते अङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अचामादेरचो वृद्धिः स्याद् बिति णिति किति च तद्धित इति । सुहानगरमिति पुण्ड्रनगरमिति च प्राग्देशस्य 'पूर्वा-न्तावधिः । । मद्रनगरम् । उदक्षिविति । उदग्देशे मद्रनगरं नाम किञ्चिन्नगरमस्ती-

फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं वाधित्वा ठनेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यम्, तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणवलेनात्राणप्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः । नैशिक इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इति वा ठञ् । तत्र भवः । 'कालात्' इति निवृत्तम् । कालसम्बद्धस्य 'तत्र' इत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्र-ग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य 'तत्' इत्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, 'तदस्य-' इति सूत्रस्थेत् उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधानुरूपत्तावपि वर्तते तथापिह सत्तायं एव वर्तते, 'तत्र जातः' इति पृथग्रहणादिति बोध्यम् । दिगा-दिभ्यो । दिशु, वर्गं, पूग, पक्ष, रहसु. उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, युय, 'उदकात्संज्ञायाम्' न्याय, वंश कालेत्यादिदिगादिः । मुखजघनयोः पाठोऽत्राशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भवं मुख्यम्, जघन्यम् । प्राचां नगरान्ते । सप्तमीनिर्देशाद् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणम्यते,

१ 'पूर्वान्तावयवः' इति कः ।

न्तस्य विभाषितमुत्तरम् । (७-३-२५) जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्ववदस्यावामादेरचो
 वृद्धिस्तरपदस्य तु वा त्रिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भव कौरजङ्गलम्, कोरुजाङ्गलम् ।
 वैश्वधेनवम्, वैश्वधेनवम् । सौवणवलजम्, सौवणवालजम् । १४३३ इति कुत्तिकाशिवस्त्य-
 स्त्यहेर्ढञ् । (४-३-५६) दातैयम् । कौशेयम् । कलशिर्षम्, तत्र भव काशेयम् ।
 १४३४ श्रीवाभ्योऽण् च । (४-३-५७) चाट्ठञ् । ग्रैवयम्, ग्रैवम् । १४३५
 गम्भीराब्ज्य । (४-३-५८) गम्भारे भव गम्भीपम् । 'पञ्चजनाद्रुपमस्यानम्' (वा
 २८६८) पाञ्चजन्यम् । १४३६ अव्ययीभावाच्च । (४-३-५९) परिमुञ्ज भव
 पारिमुञ्जम् । 'परिमुखादिभ्य' एवेप्यते । (वा २८६६) । नह—औपकूठ । १४३७

त्यर्थं । जङ्गलधेनु । जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्येति । जङ्गल, धेनु, वलज इत्यन्तस्येत्यर्थं ।
 कुम्जङ्गल इति । भवमिति शेष । कुरुजङ्गलादिशब्दा देशविरेपेषु । त्रितिकुत्ति । नह
 इत्यर्थे ढनि, कुत्ति, कलशि, वस्ति, अस्ति, अहि इत्येतेभ्य इति शेष । दातैयमिति ।
 इतो भवमित्यर्थं । ट् एय, आदिवृद्धि, रपरत्वम् इति धर्मभङ्गिवा । कौशेयमिति ।
 घृमादित्वाद् बुवि प्राप्ते ट् । कलशिर्षट् इति । 'कलशिर्मन्यपात्रम्' इत्यमरव्याख्या-
 तार । 'वस्तिर्नाभेरघा द्वयो' इत्यमर । तत्र भवो वास्तेय । अस्तीति विभक्तिप्रतिष्पकम्-
 व्ययन । सत्ताया घन चेति न्यासमारो हरदत्तश्च । तत्र भव वास्तेय । अहि
 सर्पं, तत्र भव आहेय । श्रीवाभ्योऽण् च । 'शरोरावयवान्च' इति यतापवाद ।
 श्रीवाशब्दास्य घमनीसधे वर्तते । तत्र उद्भूतावयवभेदमघविवक्ष्याया वृवचनान्ता-
 व्यत्यय इति सूचयितु बहुवचनम् । तिरोहितावयवभेदविवक्ष्याया तु एकवचनान्तादप्य-
 ष्टत्रौ स्त एव । गम्भीराब्ज्य । गम्भीर्यमिति । यत्रविधौ तु त्रिया 'प्रावा
 ष्फ तद्धिता' इति ष्फ' स्यात् । अव्ययीभावाच्च । ष्य इति शेष । परि-
 मुखादिभ्य इति । यद्यपीद वाक्तेक भाष्ये न दृष्टम्, तथापि दिगादिगणपाठानन्तर
 परिमुखादिगणपाठसामर्थ्यादिहाव्ययीभावपद परिमुखादिपरमिति गम्यत । न

तदाह—नगरान्तेऽङ्ग इति । इतिकुत्ति । इतिश्चर्मविकार, शरोरावयवविरेपश्च
 कुत्तिकाशिवो घृमादिस्तना 'घृमादिभ्यश्च' इति बुवि प्राप्ते अनेन ट् । कलशिर्मन्यपात्रम्
 'कलशिमुद्विगुर्वी बल्लवा लोडयन्ति' इति माघ । 'वस्तिर्नाभेरघो द्वयो' इत्यमर ।
 तत्र भवं वास्तेयम् । 'अस्ति' इति तिङन्तप्रतिष्पका निपात । स च तिङन्तेन
 समानार्थो भिन्नार्थश्च । आद्या यथा—अस्तिश्रीरा गौ । द्वितीया यथा—अस्तिमान् ।
 घनत्रानित्यर्थे तदिहाविशेषाद्बुभयारपि ग्रहणमास्थेयमिति हरदत्त । अहौ भवमा-
 हेयम् । 'त्रिष्वाट्य त्रिपास्थ्यादि' इत्यमर । श्रीवाभ्योऽण् च । 'शरोरावयवाच्च'
 इति यतापवाद । श्रीवाशब्दा घमनीसङ्घाते वर्तते, तत्र उद्भूतावयवसङ्घान-
 विवक्षया सूत्रे बहुवचनम् । तिरोहितावयवमघातविवक्ष्याया एकवचनान्तादप्यष्टत्रौ स्त

१ आदिपदान् प्रतिशास्त्र भव प्रातिशास्य व्याकरणम्, तच्च शौनकीय तैत्तिरीय
 कात्यायनीयम् आथर्वणिक च तत्तच्छाखाया नियत वर्तते ।

अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् । (४-३-६०) 'अव्ययीभावात्' इत्येव । वेश्मनीत्यन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । 'अव्यात्मादेष्ट्विष्यते' (वा २८६९) अव्यात्मं भवं आव्यात्मिकम् । १४३८ अनुशक्तिकादीनां च (७-३-२०) एपामुभयपदवृद्धिः स्याद् द्विति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अव्यात्मादिराकृतिगणः । १४३६ देविकाशिशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् । (७-३-१) एपां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आद् द्विति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिशपाया विकारः शांशपश्चमनः । 'पलाशादिभ्यो वा' ह्यष्टाव्यायां परिमुखादिगणस्य कार्यान्तरमस्ति । औपकूल इति । उपकूलं भव इत्यर्थः । अव्ययीभावत्वेऽपि परिमुखाद्यनन्तर्भावाद् न व्यः । अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । वेश्मनीत्यन्तर्वेश्ममिति । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । 'अनश्च' इति ठञ् । आन्तर्वेश्मिकमिति । ठञ् इकः, सुञ्जुक्, टिलोपः, आदिवृद्धिः । आन्तर्गणिकमिति । गणे इत्यन्तर्गणम् । तत्र भवमित्यर्थः । आध्यात्मिकमिति । आत्मनीत्यव्यात्मम् । तत्र भवमित्यर्थः । अनुशक्तिकादीनां च । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य, पूर्वपदस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम्, तदाह— एपामिति । आधिदैविकमिति । देवेष्वित्यधिदेवम्, तत्र भवमित्यर्थः । ठञि उभयपदवृद्धिः । आधिभौतिकमिति । भूतेष्वित्यधिभूतम् । तत्र भवमित्यर्थः । ऐहलौकिकमिति । इह लोके भवमित्यर्थः । पारलौकिकमिति । परलोकै भवमित्यर्थः । सर्वत्र ठञि उभयपदवृद्धिः । देविका । आदिवृद्धिप्रकरणे इदं सूत्रम् । एपामिति । देविका, शिशपा, दित्यवाह्, दीर्घसूत्र, श्रेयस् इत्येपामित्यर्थः । वृद्धिप्राप्ताविति । आदिवृद्धिप्राप्तौ तदपवादत्वेन आदेरच आकारः स्यादित्यर्थः । दाविकमिति । देविका नाम नदी, तस्यां भवमित्यर्थः । दाविकाकूला इति ।

एव । त्रैवेयमित्यादि । ग्रीवानु भवं ग्रीवायामिति वा विग्रहः । गम्भीराञ् व्यः । पञ्चजनादुपसंख्यानमिति । पाञ्चजन्यम् । परिमुखमिति । यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदा 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । यदि तु सर्वतोभावः, तदा त्वस्मादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः । परिमुखादिभ्य एवेति । अयं भावः—दिगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युल्लखलेत्यादि परिमुखादिगणः पठ्यते, तस्माहचर्यादिह सूत्रे अव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति । नन्वेवं 'परिमुखादेः' इति सूत्रे विशिष्यैव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरत्र 'अव्ययीभावात्' इत्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणौचित्यादिति चेत् । अत्राह हरदत्तः—'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि नः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात् तेष्योऽणैव भवतीति । परिमुखादिगणे प्रतिशास्त्रशब्दोऽपि बाध्यः । तथा च 'शाखु व्याप्तौ' इति वातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम्, 'अव्ययीभावाच्च' इति भवार्ये न इति माववः । अन्तर्वेश्ममिति । 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति समासान्तपृच् । अध्यात्ममिति । 'अनश्च' इति टञ् ।

(सू १५२१) इत्यञ् । दित्यौह इद दात्योहम् । दीघमत्रे भव दाघमत्रम् । श्रेयसि भव थाय-
सम् । १४४० ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । (४-३-६१) ठञ् स्यात् । 'अव्ययीभावात्' इत्येव ।
पारिप्रामिक । आनुप्रामिक । १४४१ जिह्वामूलाङ्गुलेरद्य । (४-३-६२) जिह्वा-
मूलीयम् । अङ्गुलीयम् । १४४२ वर्गान्ताच्च । (४-३-६३) क्वर्गीयम् । १४४३
अशब्दे यत्प्राचन्यतरस्याम् । (४-३-६४) ष्ये पूर्वेषु छ । मद्गर्ग्यं, मद्गर्गीण
मद्गर्गीय । अशब्दे किम्-क्वर्गीयो वर्णः । १४४४ कर्णललाटात्क्वल्ङ्कारे । (४-३-६५)
कर्णवा । ललाटिका । १४४५ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्न ।
(४-३-६६) सुपा व्याख्यान सौपो ग्रय । तैङ् । कान् । सुप्पु ऋव सौपम् । १४४६

उत्तरपश्चुद्धिभ्रमनिरामाय इत्युदाहरणम्, अस्य सूत्रस्य तदधिकारवहिरुक्तत्वादिति भावः ।
शाशप इति । इकारस्य आकार, अत्रि वद्धि, शिशुपासाब्दस्य पासादादौ पासात् पाप्पि
काञ्च् । तदभावेऽणित्यर्थः । दात्यौहमिति । दित्यवाह् शब्दान् 'तस्येदम्' इत्यणि 'वाह
ऊट्' इति मप्रसारणम्, पूर्वेषुपम् । 'एत्येवत्पुट्मु' इति वृद्धिः । इकारस्य आदि
वृद्धयपवाद आकार । दाघेसत्रमिति । 'तस्येदम्' इत्यण्, आदेरीकारस्य आकार ।
श्रायसमिति । तत्र भव इत्यणि एकारस्य आकार । ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ठञ्-
स्यादिति । 'अन्त पूर्वपदान्—' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भावः । जिह्वामूलाङ्गुलेरद्य ।
'शरीरावयवाच्च' इति यति यताऽपवादः वर्गान्ताच्च । क्वर्गीयमिति । कादिर्वर्गं भव
मित्यर्थः । अशब्दे । वर्गान्तात् छ इति शेषः । मद्गर्ग्यं, मद्गर्गीण इति । मत्पने भव
इत्यर्थः । कर्णललाटात् । 'शरीरावयवाच्च' इति यतापवादः । कर्णिका ललाटिकेति ।
कर्णं ललाटे भवोऽलङ्कार इत्यर्थः । स्त्रीत्व लोकात् । टापि 'प्रत्ययस्यात्—' इति इत्वम् ।
तस्य व्याख्यान इति च । व्याख्यायते अननति व्याख्यातो ग्रन्थ,
करणे ल्युट् । तस्य व्याख्यान इति विग्रहे व्याख्यानव्यग्रन्वग्रनिपादवान् पठ्य-
न्ताद् भव इत्यर्थे च साम्यताद्यथाविहित प्रत्यया स्युरित्यर्थः । चकार. 'तत्र
भव' इत्यस्य समुच्चयार्थः । मौप इति । औत्सर्गिकाञ्च् । तैङ् इति । तिङ्
व्याख्याना ग्रन्थ इत्यर्थः । कान् इति । कृता व्याख्यान इत्यर्थः । अणि आदि
वृद्धौ रपरत्वम् । भवाय उदाहरण-सुप्पु भव सौपमिति । नच 'तस्येदम्'
'तत्र भव' इत्याभ्यामेव मिद्धत्वादिद सूत्र व्यर्थमिति वाच्यम्, अर्थद्वयनिर्देशस्या

कर्णललाटात् । यतोऽपवादः । अङ्कारे किम्, कर्णं ललाटयम् । तस्य व्याख्यान
इति च । व्याख्यायते येन स व्याख्यान । करणे ल्युट् । इतिरुद्धो वाक्यार्थं
परामृशति । तत्समोप श्रूयमाणश्चकार, 'तत्र भव' इति वाक्यार्थमाप्तिपति । नाम
प्रतिपादकम्, तच्च शक्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । तथा च 'पठ्यन्ताद्व्याख्यान
करणार्थे, सप्तम्यन्तात् भवार्थे, व्याख्यातव्यस्य ग्रन्थस्य प्रतिपादनात्प्रत्यया' सु
इति सूत्रार्थः । व्याख्यातव्यनाम्न किम्, पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी मुकोमला
पाटलीपुत्रा हि तथा व्याख्यायते 'ईदृक्मनिर्देशविशिष्टम्' इति । न त्विदं व्याख्या

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । (४-३-६७) पत्वणत्वयोर्विवायकं शास्त्रं पत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पात्वणत्विकः १४४७ क्रतुयज्ञेभ्यश्च । (४-३-६८) सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादिसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविविनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थं आरम्भः । १४४८

अपवादभूतवक्ष्यमाणठवादिबिधानायावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । अन्तोदात्ताद्बह्वच उक्तविषये ठञ् स्यात् । अणोपवादः । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । सोमेति । सोमलताद्रव्यकयागेषु क्रतुशब्दो यज्ञशब्दश्च प्रसिद्ध इत्यर्थः । तर्ह्यन्यतरग्रहणं व्यर्थम्, बहुवचनेन स्वरूपग्रहणनिवृत्तिरित्यत आह—तत्रेति । गृह्यन्त इति । ततश्च इह क्रतुशब्देन सोमयागाः, यज्ञशब्देन तदितरयागाः विवक्षिता इति भावः । एवं च सोमयागविशेषवाचिभ्यः, तदितरयागविशेषवाचिभ्यश्च उक्तविषये ठनित्यर्थः । पाकयज्ञिक इति । औपासनाग्निसाध्याः पार्वणस्यालीपाकादयः पाकयज्ञाः । तेषां व्याख्यानो ग्रन्थः, तेषु भव इति वार्थः । नावयज्ञिक इति । नूतनद्रव्यक आप्रयणाद्यो यज्ञो नवयज्ञः । ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनन्तोदात्तार्थं इति । वाजपेयशब्दो मध्योदात्तः तैत्तिरीयादौ प्रसिद्धः । यद्यपि अग्निष्टोमशब्दः अन्तोदात्त एव तैत्तिरीये दृष्टः नवयज्ञशब्दोऽपि षष्ठीसमासत्वात् समासस्वरेणान्तोदात्त एव । तथापि अन्यार्थमिदमन्तोदात्तेष्वपि परत्वात्

तव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्, नामग्रहणं हि प्रसिद्धयुपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतम् । बह्वचो । अणोपवादः । बह्वचः किम्, द्वयचष्टकं वक्ष्यतीत्येकान् प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैडम् । अन्तोदात्ताट्ठिकम्, संहितायाः संहितम् । 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तोऽयम् । अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणाद् 'वर्णान्नुदात्तात्—' इत्यत्र यथा । क्रतुयज्ञेभ्यश्च अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमाद्येषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम्, ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्तत्वादित्याहुः । स्तुतिः स्तोमः । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः 'परादिश्च परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तोऽयम् । पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणे यत् । वाजो नाम यवाग्नभेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य 'यतो नावः' इत्युदात्तत्वात् । राजा क्षत्रियेण सूयते, राजा सोमः सूयते अवेति वा राजसूयः । 'राजसूयसूर्यं—' इयि क्यप् । तत एव निपातनात्सत्तासः षष्ठोसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव, धानुस्वरेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । असोमकेभ्य उदाहरति—पाकेति । अल्पपर्यायः पाकशब्दः पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मवारयः । स च समासस्वरेणान्तोदात्तः । नवैर्व्रीहिभिर्मयजनं नवयज्ञः आप्रयणम् । 'यजयाचविच्छ—' इति नङ् । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । अनन्तोदात्तार्थं इति । वाजपेयराजसूयार्थतया

अध्यायेष्वेवर्षे । (४-३-६९) ऋषिषब्देभ्यो लभणया व्याख्येयप्रवृत्तिभ्यो भव व्याख्यान चाध्याये ऋज स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टा मत्रा वसिष्ठ, तस्य व्याख्यान तत्र भवा वा वसिष्ठिकोऽध्याय । 'अध्यायेषु' रिन् वसिष्ठो ऋत् । १४४६ पौरोडाशपुरोडाशात्प्रन् । (४-३-७०) पुरानाशमहचरितो मत्र पुरोणा, स एव पौरोडाश, तत ष्टन् । पौरोडाशिक । पुरोडाशिक । १४५० छन्दसो यदणौ । (४-३-७१) छन्दस्य, छान्दस । १४५१ द्वयजृद्ब्राह्मणप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाग्याताट्ठक् । (४-३-७२) द्वयच—एष्टिक (शैषिन) पाशुक । ऋत्—चातुर्होतृक् । ब्राह्मणिक । आर्चिक इत्यादि । १४५२ अणुगयनादिभ्य

प्रवचन इति न दाप । अध्यायेष्वेवर्षे । वसिष्ठेन ऋष्टो मन्त्रो वसिष्ठ इति । लभणयेति भाव । वसिष्ठिनोऽध्याय इति । वसिष्ठ गृथशिशोपोऽयम् । वसिष्ठी ऋगिति । ऋच अध्यायममाख्याभावाद् न ठप्रिति भाव । पौरोडाश । उक्तविषय इति शेष । पुरोडाशेति । पुरोडाशशब्दमहिता मन्त्रो लभणया पुराडाश इत्युच्यत इत्यय । स एव पौरोडाश इति । प्रत्यादित्वास्वार्थेऽर्णिति भाव । पौरोडाशिन इति । पौराणात् ष्टनि रूपम् । पुरोडाशिक इति । पुरोडाशशब्दान् ष्टनि रूपम् । पित्वाडोप् । पौरोडाशिकी, पुरोडाशिकी । छन्दसो यदणौ । तस्य व्याख्यान तत्र भव चति शेष । छन्दस्य, छान्दस इति । छन्दसा व्याख्यान, तत्र भवा वत्यर्थ । द्वयच लभणस्य वक्ष्यमाणस्य ठक्प्रवाद । द्वयजृद्ब्राह्मण । द्वयच, ऋत्, ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अक्षर, पुरश्चरण, नामन्, व्याख्यान एभ्यष्टक् स्यात् तस्य व्याख्यान तत्र भवे च । शैषिन इति । शेषस्य व्याख्यान तत्र भवा वत्यर्थ । पाशुक इति । पशुयागप्रतिपादकप्रथ पशु, तस्य व्याख्यान तत्र भवा वत्यर्थ । उक्त परत्वान् ठस्य व । ऋत् इति । उदाह्रियत इत्यर्थ । चातुर्होतृक् इति । 'चित्ति क्षुक्' इत्यादयो मन्त्राश्चतुर्होतारस्तैस्त्रिरीये प्रमिद्धा । तेषां व्याख्यान तत्र भवा वत्यर्थ । ब्राह्मणिक आर्चिक इति । ब्राह्मणानि । मन्त्रव्यतिरिक्तवेद भागा, तेषामृचा वा व्याख्यान तत्र भवो वत्यर्थ । इत्यादीति । प्राथमिक, आध्वरिक, पौरश्चरणिक, नामिक, आख्यातिक । अणुगयनादिभ्य । तस्य

अस्मिन्नारब्धे मध्यन्तादात्तादपि यज्ञाभिधापिन परत्वादननेव भाव्यमित्यागिगृष्टमिक इत्याद्युदाहृतमिति भाव । अध्यायेष्वेवर्षे । एवकार स्यत्प्रतिपत्त्यर्थ । वसिष्ठीति । भवार्थेण् । पौरोडाश । पित्वाडोप् । पौरोडाशिकी, पुरा शिकी । पुराडाशयते इति पुराडाश । 'दाश्र् दान' कर्माण धत् । इहैव निपातनादस्य डत्वम् । छन्दसो । छन्दशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थव्यापदणो स्त, द्वयजृद्व्यख्यानस्य ठकोऽप्रवाद । छन्दस्य इत्यादि । इहार्थयार्थेणभ्या यथामस्य भवत्यस्वर्त्तत्वा दिति बोध्यम् । द्वयजृत् । लणाप्रवाद । चातुर्होतृक् इति । 'शुष्वी हाता चौरध्वयुं' इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्होतेति नामधेयम् । इत्यादीति । आदिशब्दात्प्राथमिक । आध्वरिक । पौरश्चरणिक । 'नामाख्यातग्रहण सङ्घानविपृही

(४-३-७३) ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिपदः । वैयाकरणः । १४५३ तत आगतः
 (४-३-७४) स्रुध्नादागतः स्रौध्नः । १४५४ ठगायस्थानेभ्यः । (४-३-७५) शुल्कशालाया
 धागतः शोल्कालिकः । १४५५ शुण्डिकादिभ्योऽण् । (४-३-७६) आयस्थानठकश्छा-
 दीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्यः । औदपानः । १४५६ विद्या-
 योनिंसंस्वेभ्यो वुञ् । (४-३-७७) औपाध्यायकः पैतामहकः, । १४५७ ऋतपृञ् ।
 (४-३-७८) वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् । १४५८ पितुर्यच्च ।

व्याख्याने तत्र भवे चेति शेषः । आर्गयन इति । ऋगयनम् ऋक्संहिता, तस्य व्याख्यानः
 तत्र भवो वेत्यर्थः । बहुवृचोऽन्तोदात्तात् इति ठञि प्राप्ते अण् । औपनिपद इति । उप-
 निपदो व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । एवं वैयाकरणः । 'न ध्याम्याम्-' इत्येच् । अण्ग्रहणं तु
 छवावनाथम् । अन्यथा अणा मुक्ते छो दुर्वारः स्यादित्याहुः । तत आगतः । अस्मिन्नर्थे
 पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । स्रौध्न इति । औत्सर्गिकोऽण् । ठगायस्था-
 नेभ्यः । तत आगत इत्यर्थे इति शेषः । हट्टादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । स यस्मिन् गृह्यते
 तदायस्थानम्, तद्वाचिभ्य इत्यर्थः । शुण्डिकादिभ्योऽण् । तत आगत इत्येव । शुण्डिकमाय-
 स्थानविशेषः पूर्वसूत्रविहितठगपवादः । कार्कण इति । कृकणादागत इति शेषः ।
 'कृकणपर्णाद्भारद्वाज' इति छस्यापवादः । तैर्य इति । धूमादिवुञोऽपवादः । औद-
 पान इति । अत्र उत्सादित्वाद् वुञ् प्राप्ते भवति, पुनरण्ग्रहणात् । अन्यथा यथा-
 प्राप्तविवाने आयस्थानठकं वाधित्वा अत्रेव स्यात् । विद्यायोनि । तत आगत
 इत्येव । औपाध्यायकः, पैतामहक इति । उपाध्यायात्पितामहाच्च आगत
 इत्यर्थः । ऋतपृञ् । ऋदन्ताद्विद्यायोनिंसम्बन्धवाचिन इत्यर्थः । तत आगत
 इत्येव । हौतृकम्, भ्रातृकमिति । उकः परत्वात् ठस्य कः । पितुर्यच्च । यति

तार्थम्' इति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दाद् द्वयच्त्वादेव सिद्धे विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थ-
 मिति ज्ञेयम् । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः । अणुगयन । ऋगयना-
 दियो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् स्यात् । ठञादेरिति । आदिशब्दादृक्छयोः ।
 आर्गयन इति । अयनशब्दो भावसाधनः, तेन समासे 'अनो भावकर्मवचनः'
 इत्यन्तोदात्तः, अमेदोपचाराद्भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते । इह 'बहुवृचोऽन्तोदात्तात्'
 इति ठञ् प्राप्तः औपनिपद इत्यत्राप्येवम् । विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो 'द्वयजृद्धग्राहण-'
 इति ठक् प्राप्तः व्याकरणशब्दात् 'वृद्धाच्छः' ठगाय । एत्येनं स्वामी, स्वामिन-
 मयमेतीति वाऽऽयः स्वामिग्राह्यो भागः । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । बहुवचन-
 निर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । वृद्धाच्छं परत्वादयं वावते । आपणिकः । आकरिकः ।
 छादीनां चेति । कार्कण इत्यत्र 'कृकणपर्णाद्भारद्वाज' इति छः प्राप्तः । तीर्थ-
 शब्दात्तु धूमादित्वाद् वुञ् प्राप्तः । उदपानशब्दस्योत्सादित्वाद् वुञ् प्राप्त इत्यर्थः । विद्या-
 योनि । विद्यायोनिःकृतः सम्बन्धो येषां तेभ्यो वुञ् स्यादणोऽपवादः । छं तु
 परत्वाद्वावते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः । ऋतपृञ् । 'विद्यायोनि-

(४-३-७९) चाटुल् । 'रोत्त' (सू १२३४) 'यत्तति च' (सू ३११) इति लाम् ।
 निष्पत्तम्, पैतृकम् । १५५६ गोत्राटुक्त्वत् । (४-३-८०) विदेभ्य आगत वैदम् । गागरम् ।
 दापम् । ओपगक्त्वम् । १४६० नञ् शुचीश्वरत्वेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् (७-३-३०)
 नत्र परपा गुच्यादिपञ्चानामादेरचा वृद्धि, पूर्वस्य तु वा जिदादौ परे । आशीचम्,
 अशीचम् । आनैश्वयम्, अनैश्वयम् । आशैत्रम्, अशैत्रम् । आकौशलम्, अकौशलम् ।
 आनिपुणम्, अनैपुणम् । १४२१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यरत्या रूप्य ।
 (४-३-८१) समादागत मनरूप्यम् । विपमरूप्यम् । पने गहादित्वाच्छ ।
 समीयम् । विपमोयम् । देवदनरूप्यम्, दैवदत्तम्, देवदत्तोयम् ।

प्रक्रिया द्वायति—रीडृत इति । गोत्राटुक्त्वत् । अङ्के य प्रत्यया त तत्र आगत
 इत्यर्थेऽपि नवतोऽर्थः । विदेभ्य आगतमिति । विप्रहप्रदत्तम् । अत्र 'यत्र
 आश्व' इति बहुत्व अजा लुकि विदेभ्य इति निर्देशः । वैदमिति । 'सङ्घाङ्क्य
 षेष्वाङ्गिजानाम् इत्युत्तरेलतादिहाप्यर्थे अणि विवक्षिते 'गोत्रेऽगुगचि इयजो
 लुङ्निवृत्तौ वैदस्यवादान् । 'द्वयज्जनाह्वण—' इति द्वयज्जलणस्य ङकोऽनवात् । गार्ग
 मिति । यजन्तादण् । दाक्षमिति । इजनादण् । औपगवकमिति । उपगार
 पत्यमौपगत्र, तम्माज्ञानमित्यथ । 'गात्रचरणाद् बुज्' इति बुज् । यद्यपि तस्येद
 मित्यर्थे अयं बुज् विहित, तथाप्यन्यत्रिजनादङ्केऽपि स दृष्ट इति तस्याप्यत्रार्थे अनिदो
 भवति । न हि 'सप्ताङ्क—' इति प्रतिपदाकनस्याप एवात्रानिदेशः । किं त अङ्के
 दृष्टस्य सर्वस्यापि, व्याख्यानाविति भावः । नञ् शुचीश्वर । आदिवृद्धिप्रकरणे
 उत्तरपदस्य पूर्वस्य तु वयनवृत्ताविद सूत्रम् । आशीचम्, अशीचम् इति ।
 अगुचैरागतमित्यथ । तत्र आगत इत्यणि पूर्वपदस्यादिवृद्धिविकल्पः । उत्तरपदस्य
 तु नित्या आदिवृद्धिः । एवमग्रेऽपि अशैत्रनाद् अनुसालाद् अनिपुणाच्च आगतमि
 त्यर्थो बोध्यः । आनैश्वयमित्यत्र तु ब्राह्मणादित्वाद् भावे ष्यञ् । हेतुमनुष्येभ्यः ।
 तत्र आगत इत्येव । हेतुम्य उदाहरति—समादागतमित्यादि । मनुष्यवाचित
 उदाहरति—दैवदत्तरूप्यमिति । मयट् च । उक्तविषय इति शेषः । प्रभवति ।

सम्बन्धेभ्य इति कर्त्तव्ये, तदाह—चुञ्चोऽपवाद इति । 'उञ्चञ्' इति कर्त्तव्ये तपरत्करणे ङ
 ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्च । पैतृकी विद्येयत्र होवयं ङञ् ग्रहणमिति तु तत्रम् ।
 न च 'दिट्ठा—' इति सूत्रे ङञ् ग्रहणाद् ङीप सिध्यतीति वाच्यम्, यादृशीताहणीयाद्यमिदं ।
 तदनुवचनग्रहणे नातदनुवचकस्य ग्रहणात् 'त्यन्तस्यु दृश—' इति कजो द्वयनुवचकत्वान् ।
 तपरत्करणं विहाय 'उञ्चञ्' इत्येव सुवचमित्याह । गोत्राटुक्त्वत् । 'अपन्यादिबाराणस्य
 लौकिक गानम्' इत्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययानाम् 'तत्र आगत इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवच्च यथा
 स्यु । अङ्क दृष्टस्य सर्वस्यापमनिदेशः, ननु माणाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः, तेन 'गोत्रचरणाद् बुज्'
 इति बुज्पि लभ्यते । स हि 'तदनेदम्' इति सामायेन विधीयमानोऽपि अत्र यत्रिजन्ता
 वयन अङ्केऽपि दृष्टः । वैदमित्यादि । 'सङ्घाङ्क—' इत्यादिना अङ्कार्येण विहि

१४६२ मयट् च। (४-३-८२) सममयम् । विपममयम् । देवदत्तमयम् । १४६३ प्रभवति ।
 (४-३-८३) तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । १४६४ विदूराञ्ज्यः ।
 (४-३-८४) विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । १४६५ तद्गच्छति पथिदूतयोः ।
 (४-३-८५) सुध्नं गच्छति सौध्नः पत्न्या दूतो वा । १४६६ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।
 (४-३-८६) तद् इत्येव । सुध्नमभिनिष्क्रामति सौध्नं कान्यकुब्जद्वारम् । १४६७
 अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । (४-३-८७) तद् इत्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः

तत इत्येवेति । आंगत इति तु निवृत्तम् । प्रभवतीत्यर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं
 प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रभवः प्रथमप्रकाशः । हिमवतः प्रभवतीति । हिमवति
 प्रथमं प्रकाशत इत्यर्थः । 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम् । विदूराञ्ज्यः । ततः
 प्रभवतीत्येव । विदूरशब्दां दन्त्यमध्यः बालवायाख्यदेशपर्यायो विदूरशब्द इति भाष्ये
 स्पष्टम् । तद् गच्छति पथिदूतयोः । गच्छतीत्यर्थे । द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युः,
 स चेद् गन्ता पत्न्या दूतो वा इत्यर्थः । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । कान्येति ।

इतीहाप्यव्यभिचान्तादण् । औपगवकमिति । 'गोत्रचरणात्-' इति वृत् । अङ्के दृष्ट
 इतीहाप्यण्णान्ताद् वृत् । हेतुमनुष्येभ्यो । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम्, वट्टवचनं तु स्वरूप-
 विधिनिरासार्थम् । समरूप्यमिति । 'विभाषा गुणे-' इत्यत्र 'विभाषा' इति योगविभागा-
 दगुणवचनादपि पञ्चमी । योगविभागे तु 'बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टे' इति लिङ्गम् । मयट् च ।
 योगविभागे यथासंख्यनिरासार्थः । टो डीवर्थः । हैमवतीति । हिमवतः प्रकाशते । तत्र
 प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते, 'तत्र जातः' इत्यतो भेदेन निर्देशात्,
 वैदूर्य इति । दन्त्यमध्योऽयं शाहलवत्, न तु नड्वलवन्मूर्धन्यमध्यः । नन्वत्रायांसंगतिः ।
 बालवायपर्वतादसौ प्रभवति, विदूरनगरे तु संस्क्रियते । सत्यम्, अतएव समाहितं भाष्ये—
 'बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद्व्याजित्वरीवदुपाचरेत्' इति ।
 अस्यार्थः—बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च, सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी
 बालवायशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादिपु पठिताभ्यां विश्ववणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्थानी
 विश्ववशब्द आक्षिप्यते, यथा वा 'पद्मन्-' इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपः स्थानी पाददन्तादिरा-
 क्षिप्यते, तद्वत् । प्रकृत्यन्तरमेवेति । विदूरशब्दो नगरस्थेव पर्वतस्यापि वाचकोऽस्तीत्यर्थः ।
 एवं चास्मिन्पक्षे 'बालवायात्प्रभवति' इति विश्वे विदूरशब्दात्प्रत्यय इति व्याख्यानकेशो नेति
 भावः । न वा इति । वैशब्दोऽप्यमां द्योतयति । तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रसिद्ध इति चेद्
 न्याजित्वरीवद्वयवहरेत् । नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहारो दृश्यते, यथा वणिजे एव वाराणसीं
 जित्वरीति व्यवहरन्ति एवं वैयाकरणा एवात्रि विदूर इति । तद्गच्छति । द्वितीयान्ताद्-
 गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गन्ता पत्न्या वेत्यर्थः । तत्र साव्वसिश्छिनत्ति, काष्ठानि पचन्ती-
 त्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया पत्न्याः कर्ता । अभिनिष्क्रामति । द्वितीया-

शारीरकीय । 'शारीरक माप्यम्' इति त्वमदापचारात् । १४२२शिशुक्रन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छ । (४-३-८८) शिशूना क्रन्दन शिशुक्रन्द, तमधिकृत्य कृता ग्रन्थ शिशुक्रन्दोय । यमस्य सभा यमसभम् । कर्त्रोक्तत्वं निपातनात् । यमसभोय । किराताकु-
नीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगण । इन्द्रजननीयम् । विरद्धभाजनीयम् । १४६६ सोऽस्य
निवास । (४-३-८९) सुघ्नो निवासोऽस्य सौघ्न । १४७० अभिजनञ्च । (४-३-९०)
सुघ्नोऽभिजनाऽस्य सौघ्न । यत्र स्वयं वपनि भ निवाम । यत्र पूर्ववदपित मोर्जमजन इति
वायुक्रन्दजास्यजनपदस्य द्वारमित्यय । अधिकृत्य । तद्धित्येवेति । अधिकृत्य कृता ग्रन्थ
इत्यर्थे । तीयान्तात्प्रत्यया स्फुरित्यर्थे । शारीरकमिति । शरीरस्याय चारारो जीवात्मा,
तमित्यय । 'तस्यदन्' इत्यणतात् स्वार्थे व । शारीरकीय इति । वृद्धत्वाच्छ । शिशुक्रन्द ।
शिशुक्रन्द, यमसभ, इन्द्र, इन्द्रजननादि एभ्य छ, स्यादधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यर्थे । निपातना-
दिति । 'सभा राजा' इति तु ननुमकत्व न भवति । तत्र अमनुष्यशब्दा हृदया रक्ष पिशा-
चादीनाह इत्युक्तोरिति भाव । सोऽस्य निवास । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात्प्रत्यया स्फुरि-
त्यर्थे । 'यत्र सप्रत्युप्यत स निवास' इति भाष्यम् । अभिजनञ्च । स इत्यनु-
पूर्ववद्व्याख्येयम् । 'यत्र पूर्ववदपित सोऽभिजन' इति भाष्यम् । यत्र स्वयमिति ।

न्तात्प्रत्यय स्यादनिष्कामिति तच्चेद् द्वारमित्यर्थे । सौघ्न कान्यमुञ्जद्वारमिति ।
सुघ्नोऽभिमुखनिष्क्रमणे वरणीभूतमिति फलिताऽर्थे । पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वम् ।
तद्धित्येवेति । 'अधिकृत्य' इत्येतदपक्षमात्र द्वितीया । शारीरकीय इति ।
वृत्सित शरीर शरीरक तत्त्वमदवी शरीरको जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृता
ग्रन्थ शारीरकीय चतुर्लङ्गणीमभ्रमन्दम् । वृद्धाच्छ । अत्र वातिकम्—
'लुबास्यायिकाम्यो बहुलम्' इति । तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । आल्यायिका नाम गद्यरूपो
ग्रन्थविशेष । अनवास्यानास्यायिनयोस्तत्र तत्र भेदेनापादानम् । आल्यायिकाभिधानाय
य प्रत्यय उत्पन्नस्य बहुल लुनित्यर्थे । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आल्यायिका
वामवदत्ता । सुमनाहारा । इविन्न, भैरव्यो । अभेशेषचारेण गतार्थत्वात्तदे वातिक-
मावश्यकमिति सूत्र नात्तम् । शिशुक्रन्द । अत्र वातिकम्—'द्वे देवानुरादिभ्य'
'प्रतिपेय' । दैवामुम् । राशामुम् । निपातनादिति । 'सभा राजा' इति सूत्रे
'अमनुष्यशब्दो हृदया रक्ष पिशाचादीनाह' इत्युक्तत्वात्तेन सूत्रेण कर्त्रोक्तत्वं न सिध्यतीति
भाव । सोऽस्य निवास । स इति प्रथमान्तात्प्रत्येति पष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्यय
स्याद्य प्रथमान्तायं स निवामश्चेत् । सुघ्नो निवास इति । निवासाधिकरण-
मित्यय । नन्वस्येति कृद्यागे कर्तरि पठ्ठी । तथा च विरोधविशेष्यमात्रव्याख्यासाम्
सुघ्नाधिकरणवासकर्तृह वृत्त्यर्थे, तथा च 'तत्र भव' इत्येव सिद्धे किमनन्तत्वेत् ।
अत्राह—वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्तीति नास्ति
वैयर्थ्यम् । 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इत्यादौ तूपचारो बोध्य इति ।
अभिजनञ्च । योगविभाग उत्तरार्थे । 'अभिजना पूर्ववाग्यना' इति वृत्ति ।

विवेकः । १४७१ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । (४-३-९१) पर्वतवाचिनः प्रथमान्ता-
दभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्-
गोलीयाः । 'आयुध' इति किम्-ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आक्षोदा द्विजाः । १४७२
शण्डिकादिभ्यो व्यः । (४-३-९२) शण्डिकोऽभिजनोऽस्य । शण्डिक्यः । १४७३
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्वौ । (४-३-९६) सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽण्
स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य तक्षशिलः । १४७४ तुदीसलालु-
रवर्मतीकूचवाराड्डण्डव्यकः । (४-३-९४) तुदी अभिजनाऽस्य तौदेयः ।
सालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । १४७५ भक्तिः । (४-३-९५) 'सोऽस्य' इत्यनु-
वर्तते । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः, स्तुघ्नो भक्तिरस्य स्तोघ्नः । १४७६ अचित्ताद्देशका-
लाट्टक् । (४-३-९६) अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । 'अचित्तात्' किम्-दैवदत्तः ।
'अदेशात्' किम्-स्तौघ्नः । 'अकालात्' किम्-ग्रैष्मः । १४७७ महाराजाट्टक् । (४-३-९७)
माहाराजिकः । १४७८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । (४-३-९८) वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

उदाहृतभाष्यस्यायमर्थ इति भावः । आयुधजीविभ्यः । पर्वतादिति पाठान्तरम् । अभि-
जनशब्दादिति । अभिजनदेशवाचिन इत्यर्थः । आयुधवाचिनोऽभिघातुमिति शेषः । सूत्रे
'क्रियार्थोपपदस्य-' इति चतुर्थी । हृद्गोल' इति । पर्वतविशेषोऽयम् । ऋक्षोद इति । अय-
मपि पर्वतविशेषः । शण्डिकादिभ्यो व्यः । सोऽभिजन इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्य इति शेषः ।
सिन्धुतक्ष । सैन्धव इति । सिन्धुदेशविशेषः, अभिजनोऽस्येति विग्रहः । तुदीसलालुर ।
तुदी, सलालुर, वर्मति, कूचवार एभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ढक्, छण् ढक्, यक्, एते स्युः अस्याभिजन
इत्यर्थः । भक्तिः । अनुवर्तत इति । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।
अचित्ताद्देशः । देशकालव्यतिरिक्तादप्राणिवाचिनः ठक् स्यादुक्तविषये । अपूपा
भक्तिरिति । सामान्याभिप्रायं भक्तिरित्येकवचनं वेदाः प्रमाणमिति वत् । पायसिक
इति । पयो भक्तिरस्येति विग्रहः । महाराजाट्टक् । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे इति शेषः ।
महाराजिक इति । महाराजो भक्तिरस्येति विग्रहः । वासुदेव । सोऽस्य भक्ति-
रित्येव । वासुदेवक इति । वासुदेवो भक्तिरस्येति विग्रहः । एवमर्जुनकः । ननु

अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्ववान्धवाः पित्रादयः । प्रजादिः
बन्धुशब्दः । पूर्वसूत्रादिह 'निवासः' इत्यनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यादभिजन-
शब्दस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणा । एवं स्थिते फलितमाह—यत्र पूर्वैरिति ।
आयुधजीविभ्यः । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । आयुधजीविभ्य आयुधजीव्यर्थम्,
आयुधजीविनोऽभिघातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'सोऽस्याभिजनः' इत्यनुवर्तते, पर्वत इति
प्रकृतिविशेषणं तदाह—पर्वतवाचिन इत्यादि । पर्वत इति किम्, सांकाश्यकाः
आयुधजीविनः । 'योपघात्—' इति वुञ् । शण्डिकादिभ्यो व्यः । शण्डिक
सर्वसेनशकेत्यादि । सिन्धुतक्ष । सिन्धु वणं गन्वार कम्बोजादयः सिन्ध्वादयः, ते
तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव सिद्धे मनुष्यवुजो वाघनार्थं

१४७९ गोत्रक्षत्रियास्येभ्यो बहुल वुञ् (४-३-९९) अणाम्वाद् ।
 परत्वाद् वृद्धाच्छ वाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लुचुकायनक् । नाकुल्क ।
 बहुलग्रहणात्तह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीय । १४८० जनपदिना
 जनपदवत्सर्वे जनपदे समानशदाना बहुवचने । (४-३-१००)
 जनपदस्वामिवाचिना बहुवचन जनपदवाचिना समानश्रुतीना जनपदवत्सर्वे

वसुदेवस्वापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यचक्रवृष्णिकुह्यश्च' इति वाष्णोपत्वादिणि वामुदेवज्ञाद्
 'गोत्रक्षत्रियास्येभ्यो बहुल वुञ्' इति वुञ्चैव मिद्धत्वाद्गामुदेवग्रहण व्यर्थमिति चत, सत्यम्-
 अणान्तो वामुदेवशब्दोऽत्र न गृह्यते । किन्तु यस्मिन् समस्त वसति या वा समस्ते वसति स
 वामु, चासौ देवश्चेति व्युत्पत्त्या वामुदेवशब्दात् भगवति यागष्ट एवति न दोष । उक्त
 च भाष्ये-'नैषा क्षत्रियाख्या सनैषा तत्रभवन्' इति । गोत्रक्षत्रिय । गोत्रप्रत्ययान्तेष्य
 क्षत्रियवाचिस्यश्च उक्तविषये बहुल वुञ् स्यादित्यर्थ । इह न पारिभाषिक गोत्रम् । द्व
 वाधत इति । औपगवक् इयादाविति शेष । ग्लुचुकायनिरिति । 'प्राचामवृद्धान्-' इति
 फिनि ग्लुचुकायनिराब्द । नाकुल्क इति । क्षत्रियास्योदाहरणम् । जनपदिनाम् । बहु
 वचन परे ये जनपदेन समानाब्दा-जनपदादिशब्देन समान शब्द श्रवण येषा तथाविधा
 तेषा जनपदिनाम्-जनपदस्वामिवाचिनाम्, जनपदवद्-जनपदे इव सव स्यादित्यर्थ । 'जनपद
 तदवधोश्च' इति प्रकरणे ये प्रथमा विहिता, ते भवन्ति । प्रकृतयोऽपि लयैव भवन्तीति तु
 सर्वशब्दात्संभ्यते । तदाह-जनपदस्वामिवाचिनामित्यादिना । अङ्गा जनपद
 इति । दृष्टान्तायमिदम् । अङ्गनाम्ना राना निवासो जनपद अङ्गा, 'जनपदे

वचनम् । तक्षशिला वत्साद्वरणा वर्वरेत्यादयस्तपसिभ्रादय । वामुदेवार्जुनाभ्या वुञ् ।
 छाणोरपवाद । 'अजाग्रदन्तम् अलगात्तरम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्या
 करण 'सर्वताऽभ्य' हेतु पूर्वं निपतति' इति ज्ञापनार्थम् । ननु वसुदेवस्वापत्यमित्यर्थे 'ऋष्य
 चक्र-' इत्यणि वामुदेवशब्दो निष्पन्न । तथा च तत्र 'गोत्रक्षत्रियास्येभ्यम्-' इत्युत्तरसूत्रम्
 बुधेवास्तु, किमनेन बुना । न ह्यत्र वृद्धौ विरोध, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च वृद्धनिमित्तस्य-
 इति पुनर्द्वावनिषेधा दोष स्यादिति वाच्यम्, वुञ्चपि 'न वापवाया' इति निषेवस्येभ्यमा
 त्वात् । न वा स्वरे विरोध, 'नि-यादिनित्यम्' इति तुल्यस्वरत्वात् । नापि 'अभ्यहितं पूर्वव'
 इति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यम्, तथात्र हि पूर्वनिपातप्रकरणे 'अभ्य' हेतुम् इये
 राधवात्कुर्यादिति चेत् । अत्र भाष्यम्-'सज्ञैषा तत्र भगवत' इति । अयं नाव-
 'सर्वशामौ समस्त च वसत्येति वै यत्, ततोऽगौ वामुदेवति विद्वद्भिः परिलीयते ॥ इति
 स्मृत परमात्मा इह वामुदेव' सवत्रासौ वसति, सवमन वसतीति वा व्युत्पत्त्य
 वामु, बाहुलकात्, वामुश्चामौ देवश्चेति विग्रह । तथा च नय मात्राख्या ना
 क्षत्रियास्ये युक्त एव बुन्विधि । 'अभ्य' हेतु पूर्वम्' इति तु प्रसङ्गाज्जापितम्
 तदप्यनित्यम्, 'द्वयुवमधोनाम्-' इत्यादिलिङ्गादित्यवधेयम् । वृद्धाच्छ्वाधत इति
 औपगवा भक्तिरस्य औपगवक् । जनपदिनाम् । स्वस्वामिभावसम्बन्धे मत्वर्थी

स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । 'जनपदतदवध्योश्च' (सू १३४८) इति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्ते-
 ऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गः । अङ्गाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य आङ्गकः ।
 'जनपदिनाम्' किम्—पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । 'जनपदेन' इति किम्—पौरवो
 राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । १४८१ तेन प्रोक्तम् । (४-३-१०१) पाणिनिना प्राक्तं पाणि-
 नीयम् । १४८२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । (४-३-१०२) 'छन्दोब्राह्मणानि-'
 छुप्' इति चानुरार्थिकस्य छुप् । स जनपदो भक्तिरस्येत्यर्थे 'जनपदतदवध्योश्च' इति
 बुम्प्रत्यये आङ्गक इति यथा, तथा अङ्गदेशस्वामिनः क्षत्रिया अङ्गा भक्तिरस्येत्यर्थे क्षत्रिय-
 वाचकादङ्गशब्दाद् बुञि आङ्गक इति रूपमित्यर्थः । पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोप-
 चारादिह ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दः । तत्रातिदेशाभावाद्देव भवति । पौरव इति । पौरव-
 शब्दो न जनपदवृत्तिरिति भावः । 'बहुवचने' किम् ? एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे
 अतिदेशो भवति । यथा आङ्गो वा आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गक इति 'प्रकृतिश्चेति' किम् ?
 मद्राणां राजा माद्रः, 'द्वयम्गघ-' इत्यण् । माद्रो भक्तिरस्येत्यर्थे अतिदेशान्माद्रस्य
 मद्रत्वे सति 'मद्रवृज्योः-' इति कनि माद्रक इति सिद्ध्यति । तेन प्रोक्तम् । अस्मिन्नर्थे
 वृत्तीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पाणिनीयमिति । व्याकरणमिति शेषः ।
 वृद्धाच्छः । प्रथमं प्रकाशितं प्रोक्तम् । नेह—देवदत्तेनाम्नापितम् । तित्तिरिवरतन्तु । तेन
 प्रोक्तमित्येव । तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक, उख एभ्य उक्तविषये छण् स्यादित्यर्थः । इत
 आरभ्य 'तेनैकदिक्' इतिपर्यन्तं प्रोक्ते वेदे भवन्ति, 'शौनकादिभ्यः छन्दसि' इति छन्दो-
 दर्शयति—जनपदस्वामिवाचिनामिति । प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति । अनेन सर्वशब्द-
 स्यार्थो दर्शितः । असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात्, न तु प्रकृतेरिति
 हरदत्तः । अत्र वातिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह—सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम्, तच्च
 मद्रवृज्यर्थमिति । अयं भावः—वृद्धिनिमित्तेषु बुद्धादिष्वतिदिष्टेषु प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या
 भाव्यमिति विशेष्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सोप्यबहुत्व एवेति
 निर्हासोपचयोल्पता । तथा हि, मद्राणां राजा 'द्वयम्गघ-' इत्यण् । माद्रः । वृजिशब्दाद्
 'वृद्धेत्कोशला-' इति व्यङ् । वाज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासि मद्रकः वृजिकः ।
 'मद्रवृज्योः कन्' । अन्यथा माद्रकः वाज्यक इति स्यात् । आङ्गक इति । 'जनपदतद-
 वध्योश्च' । 'अवृद्धादिपि-' इति बुम् । अङ्गशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तादणि प्राप्ते
 बुञितिदिश्यते । पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः ।
 बहुवचनग्रहणं किम्, एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् । आङ्ग
 आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गकः । इह वृद्धाच्छे प्राप्ते बुम् । तेन प्रोक्तम् । प्रकर्मणोक्तं
 प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्, 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतार्थत्वात् । पाणिनिना प्रोक्तमिति ।
 स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः । प्रेति

(सू १२७८) इति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीया । १४८३ काश्यप
 कौशिकाभ्यामृषिभ्या णिनि । (४-३-१०३) काश्यपेन प्रोक्तमधीयत
 काश्यपिन । १४८४ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । (४-३-१०४)
 कलाप्यन्तेवासिभ्य—हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविण । वैशम्पाय
 नान्तेवासिभ्य—आश्रम्बिन । १४८५ पुराणप्रोक्तेषु ग्राह्यणमल्पेषु ।

ग्रहणस्य तत पूव तत उत्तर चापनर्पानुवृत्तयोरभ्युपगमात् । अथ छणादिप्रत्ययान्तानामप्य
 केवलाना न प्रयाग । क्विप्त्वधेतुवदितुप्रत्ययशिरस्काणाभवेत्याह—छन्दोनाह्यणानीति ।
 तद्विषयतेति । अध्येतुवेदितुप्रत्ययशिरस्क्वनियम इत्यर्थं । तैत्तिरीया इति । प्रोक्ते
 वेदे छण्, ईय् । तैत्तिरीय शाखाभेद, तमधीयते । विदन्ति चेत्यर्थे अण् । 'प्रोक्तान्द्रुक्'
 इति तस्य छुगिति भाव । वारतन्तवीया, शाण्डिकीया । औखीया । तित्तिरिणा प्रोक्त
 हलोक इत्यत्र तु न, छन्दसीत्यनुवृत्ते । छन्द शब्देन च कल्पमूत्राणामपि ग्रहणम्, तेन
 सर्वशाखागतविधिवान्यमग्रहात्मकत्वान् । काश्यप । तेन प्रोक्तमित्येव । छम्पापवाद ।
 काश्यपिन इति । काश्यपशब्दाद् णिनि । णकार इत्, नकारान्विकार उच्चारणार्थ ।
 काश्यपिनशब्दात् 'प्रोक्तान्द्रुक्' इत्यधेतुप्रत्ययस्याणा छुगिति भाव । एव कीर्तिकिन
 'रूपिभ्या' किम् ? इदानीतनेन काश्यपेन प्रोक्त काश्यपोयम् । कलापि । तेन प्राप्त
 मित्येव । कलापिशिष्यवाचिण्यो वैशम्पायनशिष्यवाचिभ्यश्च णिनि स्यादित्यर्थं
 कलाप्यन्तेवासिभ्य इति । उदाह्रियत इति शेष । हारिद्रविण इति । हरिद्रुना
 कलापिन शिष्य । तत प्रोक्ते णिनि, आण्, आन्विद्धि । हारिद्रविन्शब्दादध्येत्रण
 'प्रोक्तान्द्रुक्' इति छुगिति भाव । हरिद्रु, छगली, तुम्बुर, उल्प इति चत्वार कलापि
 शिष्या । तुम्बुरणा प्रोक्तमधीयते तौम्बुरविण । छगलिनस्तु टिगुवदयते, औगपिन
 वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति । उदाह्रियत इति शेष । आश्रम्बिन इति । आश्रम्बि
 कलिङ्ग, कमल, ऋचाम, आरणि, ताण्ड्य, श्यामायन, कठ, कलापे इति न
 वैशम्पायनशिष्या । तत्र आश्रम्बिशब्दाद् अध्येत्रण प्रोक्ते णिनि । आश्रम्बिशब्दादध्येत्रण
 'प्रोक्तान्द्रुक्' इति छुक् । आश्रम्बिन, कालिङ्गिन, कामलिन, आर्चामिन, आरणि

किम्, देवदत्तेनाप्यपित प्रख्यातस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नहानन प्रत्यय । तित्तिरियर
 अणोऽपवाद । तद्विषयतेति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रास्यानुवृत्तेस्तित्तिरिणा प्रोक्त
 रगोका इत्यत्र न भवतीति भाव । तैत्तिरीया इति । 'प्रोक्तान्द्रुक्' इत्यधेतुप्रत्ययस्य
 छुक् । एवमग्रेऽपि । काश्यप । छम्पापवाद । णकार उत्तरत्र वृद्धयर्थं । ननु 'वृद्धिनिमित्त
 स्य—' इति पुत्रद्वाराविषयोऽत्र षष्ठमस्तीति चेत् । अत्राह—णि यन्तस्याधेतुवदितुविषयत्वे
 द्वियामप्रवृत्ते । प्रवृत्तावपि 'जातेषु' इति मिद्धत्वात्, चरणत्वेन जातिर्वादिति । ऋषिभ्य
 मिति किम्, इदानीतनेन गान्धकार्यपेन प्रोक्त काश्यपोयम् । कलापिवैशम्पायन
 अणोऽपवाद । छ तु परत्वाद्भावेते । कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वार । हरिद्रु, छगली, तुम्बु

(४—३—१०५) तृतीयान्ताप्रोक्तार्थे णिनिः स्याद् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मण-
कल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, भाल्लविनः ।
शाठ्वायन—शाठ्वायनिनः । कल्पे पिङ्ग—पैङ्गी कल्पः, 'पुराण' इति किम्-
याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । अश्मरथः कल्पः । अणि 'आपत्यस्य-' (सू १०८२)
इति यलोपः । १४८६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । (४—३—१०६) छन्दस्य-
भिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । १४८७
कठचरकाल्लुक । (४—३—१०७) आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । कठेन

ताण्डिनः । अत्र 'अपत्यस्य—' इति यलोपः । श्यामायनिनः । कटात्तु लुग्वक्ष्यते । कलापि-
नस्त्वण् वक्ष्यते । वैशम्पायनशिष्यः कलापी । तथा च कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनशिष्यत्वा-
देव सिद्धे पृथग्रहणात् तच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । पुराणप्रोक्तेषु ।
'तेन प्रोक्तम्' इति 'णिनिः' इति चानुवर्तते । मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागा ब्राह्मणानि । बोधाय-
नादिकल्पसूत्राणि कल्पाः । तथाभूतेषु पुरातनमुनिप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु वाच्येषु तृतीयान्ताण्डिनिः
स्यादित्यर्थः । तदाह—तृतीयान्तादिति । यत्प्रोक्तमिति । सामान्याभिप्रायमेकवचनम् ।
प्रत्ययाभिधेयं यत्प्रोक्तं तत्पुरातनमुनिप्रोक्तब्राह्मणकल्पात्मकं चेदिति यावत् । पुराणप्रोक्त-
मित्येतद् व्याचष्टे । पुराणेनेति । ब्राह्मणे उदाहरति—भल्लु—भाल्लविन इति । भल्लु
इति प्रकृतिनिर्देशः । भल्लुना पुरातन मुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागान् अधीयते इत्यर्थे
प्रोक्तार्थणिनिः । भाल्लविन्शब्दादध्येत्रणो लुकि भाल्लविन इति रूपमिति भावः । ब्राह्मणे
उदाहरणान्तरमाह—शाठ्वायन—शाठ्वायनिन इति । शाठ्वायनेति प्रकृतिनिर्देशः ।
शाठ्वायनेन पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागान् अधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिप्रत्यये
शाठ्वायनिन्शब्दादध्येत्रणो लुकि शाठ्वायनिन इति रूपमित्यर्थः । कल्प इति । उदाह्रियत
इति शेषः । पिङ्ग—पैङ्गी कल्प इति । पिङ्गेति प्रकृतिनिर्देशः । पिङ्गेन पुरातनमुनिना
प्रोक्त इत्यर्थे णिनौ रूपम् । 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यध्येतृप्रत्ययान्तत्वनियमस्तु
कल्पेषु न सर्वत्र प्रवर्तते इति 'छन्दोब्राह्मणानि—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । याज्ञवल्कानि
ब्राह्मणानीति । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानीत्यर्थः । अश्मरथः कल्प इति । अश्मरथेन प्रोक्त
इत्यर्थः । यलोप इति । याज्ञवल्काश्वरथशब्दौ कण्वादी । ताभ्यां यन्ताभ्याम् अणि 'आप-
त्यस्य च—' इति यलोप इत्यर्थः । याज्ञवल्क्याश्मरथ्यावाधुनिकावित्यभिमानः । भाष्ये
तु शाठ्वायनादितुल्यकालत्वाद् याज्ञवल्क्यादिभ्यो णिनिप्रतिषेध इति तद्विषयता च नेति

उपल इति । वैशम्पायनान्तेवासिनस्तु नव । आलम्बिः, कलिङ्गः, कमलः, ऋचाभः,
आरुणिः, ताण्ड्यः, श्यामायनः, कठः, कलापि इति । हारिद्रविण इति । एवं
तौम्बुरविणः, औलपिनः । छागलिनस्तु द्विनुकं वक्ष्यति । आलम्बिन इति ।
एवं कालिङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः, श्यामायनिनः ।
कठाल्लुकं वक्ष्यति कलापिनश्चाणम् याज्ञवल्क्याश्मरथ्याशब्दौ कण्वादी, तेन ताभ्यां
यन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह—अणि आपत्यस्येतीति । 'याज्ञवल्क्या-

प्रोक्तमधीयते कठा । चरका १४८८ कलापिनोऽण् । (४-३-१०८) कलापि
 प्रोक्तमधीयते कागपा । 'नान्तस्य टिलोपः सवह्वचारिपीठसपिक्लापिनौष्टुमितैर्निलिजा
 लिलाङ्गलिशिलात्रिशिखण्डिसूकरसञ्चमुपवणामुपसह्वयानम्' (वा ४१८३) इत्युपसह्वय-
 नाट्टिलोपः । १४८९ छगलिनो ढिनुक् । (४-३-१०९) छगलिना प्राक्तमधीयते छग-
 लेयिनः । १४९० पाराशर्यशिलालिभ्या भिज्जुनटसूत्रयोः । (४-३-११०) णिनि
 स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्ता भिक्षुमूनमधीयते पाराशरिणो भिन्वः । शैगलिना नटा । १४९१

वचनद्वयमारब्धमित्यास्ता तावत् । कठचरकाल्लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्येति । प्रकरण
 लभ्यम् । कठा इति । वैशम्पायनान्तेवामित्वलक्षणानिनुक् अध्येत्रणस्तु । 'प्राक्काल्लुक्'
 इति लुक् । चरका इति । चरकेण प्रोक्तमधीयत इत्यर्थः । प्रोक्ताणोऽनन लुक् अध्येत्रा
 प्रोक्ताल्लुक् । कलापिनोऽण् । तेन प्रोक्तम् इत्येव वैशम्पायनशिष्यत्वान् प्राप्तस्य णिनर
 पवादः । कालापा इति । कलापिनशब्दादणि टिलोपे कागपशब्दादध्येतृप्रत्ययस्य लभ्य
 लुगिति भावः । 'इनप्यनपद्ये' इति प्रकृतिभावमाणाङ्क्याह—नान्तस्येति । छगलिनो
 ढिनुक् । छगत्रिशब्दादुक्त्वपये ढिनुक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । कगप्यन्तेवासित्वात् प्राप्तस्य
 णिनरपवादः । छगलेयिन इति । ककार इत उकार उच्चारणाय । णिन् शिष्यते । लभ्य
 एय, टिलोपः । तताऽध्येतृप्रत्ययस्य लुगिति भावः । पाराशर्यः । णिनि स्यादिति ।
 चकनविषय इति शेषः । मण्डूकप्लुत्या णिनिरैवानुवर्तन इति भावः । पाराशर्येण प्रोक्त
 भिक्षुमूनमित्यर्थे, शिलालिना प्राक्त नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्ताणि स्यान्ति यावत् ।
 भिन्वः सन्यासिन, तदधिकारिक मूत्र भिक्षुमूत्र व्यासप्रणीत प्रसिद्धम् । पाराशर्येणेति ।
 पाराशरशब्दाद्गर्गादित्वाद् गोत्रे यत्रि पाराशर्यो व्यासः । इह त्वन्तरापद्ये गात्रवारो
 पाद्यम् । तेन प्रोक्ते भिक्षुमूत्रे णिनि, तताऽध्येतृप्रत्ययस्य लभ्य लुक् । पारा
 शरिण इति । जमि रूपम् । शैलालिन इति । शिलालिना नटसूत्रे
 प्रोक्ते णिनो णिनाप शैलालिना नटसूत्रादध्येतृप्रत्ययस्याणा लुकि शैलालिन इति जास

व्या ह्यचिरकाला इति भारतदिषु व्यवहारः, स एवानुष्ठान सूत्रकृता । कठचर
 काल्लुक् । कठशब्दस्य वैशम्पायनान्तेवामित्वाणिनि । चरकादण् तथोलुक् ।
 छन्दमौल्येव । कठा चरका श्लोकाः । कलापिनोऽण् । वैशम्पायनादेवादि
 स्वात्प्राप्तस्य णिनरपवादः । 'इनप्यनपद्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्त आह—नान्तस्य
 टिलोपः इति । 'कागपिन' इत्युक्तेऽप्यौत्सर्गिकेऽणि सिद्धे पुनरभ्रहणमन्त्र-
 विधानार्थं मद्रापकवापनार्थं भवति । तेन मायुरेण प्रोक्ता मायुगी वृत्तिः । मौर्य
 पौष्यशब्दाः शाक्यः इति सिद्धम् । मुद विप्लाद शाक्य एष्य पुराणप्रोक्तेषु—
 इति णिनरपवादण् । छगलिनो ढिनुक् । कगप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनर
 वादोऽप्यम् । पाराशर्यः । मण्डूकप्लुत्या णिनिरिह मन्वद्यत इत्याह—णिनि-

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । (४-३-१११) 'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । १४६२ तेनैकदिक् । (४-३-११२) सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी । १४९३ तिसिञ्च । (४-३-११३) स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । १४६४ उरसो यञ्च । (४-३-११४) चात्तसिः । अणाज्पवादः । उरसा एकदिक् उरस्तः । १४९५ उपज्ञाते । (४-३-११५) तेन इत्येव । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् । १४९६ कृते ग्रन्थे । (४-३-११६) वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । १४९७ संज्ञायाम् । (४-३-११७) तेन इत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । १४६८ कुलालादिभ्यो वुञ् । (४-३-११८) तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं

रूपमिति भावः । कर्मन्द । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्तादिनिः स्यादिति यावत् । प्रत्यये अन्त्य इकार उच्चारणार्थः । कर्मन्दशब्दादिनिः, ततोऽध्येत्रणो लुक् । एवं कृशाश्विनः । तेनैकदिक् । सहायं तृतीया । एका दिक् अधिकरणात्मिका यस्य तदेकदिक् । तेन सह एकस्या दिशि विद्यमानमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । सौदामनीति । अणि 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तिसिञ्च । 'तेनैकदिक्' इत्यर्थे तृतीयान्तात्तसिञ्च स्यादित्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । स्वरादिपाठादिति । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति प्रकरणे 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इत्यत्र 'तसिलादयः-' इति परिगणने तसेः पाठादित्यर्थः । उरसो यञ्च । उरसा एकदिगित्यर्थे तृतीयान्तादित्यर्थः । उपज्ञाते । तेनोपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । उपज्ञातं प्रथमज्ञातम् । कृते ग्रन्थे । तेन कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । संज्ञायाम् । तेनेत्येवेति । तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ग्रन्थे इति नानुवर्तते । तदाह—अग्रन्थार्थमिति । कुलालादिभ्यो वुञ् । तेन

स्यादिति । तद्विषयताऽन्वेष्यते । तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम् । भिक्षुसूत्रमिति । चतुर्लक्षणीरूपम् । पाराशरिण इति । पाराशर्यो व्यासः । अनन्तरापत्येऽपि गोत्रत्वनोपचाराद् 'गगादिभ्यः-' इति यञ्, 'अपत्यस्य च-' इति लोपः । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्तात्-' इति लुक् । भिक्षुनटसूत्रयोः । किम्, पराशरम् । शैलालम् । कर्मन्द । इहापि छन्दोनुवृत्त्यादि प्राग्वत् । भिक्षुनटसूत्रयोः किम्, कर्मन्दम् । कार्शाश्वम् । तेनैकदिक् । तृतीयान्तादेकदिगित्दर्थे अणादयः स्युः । एका दिक् समाना दिगित्यर्थः । पुनस्तेनेत्युक्तिश्छन्दाऽ-चिकारनिवृत्त्यर्था । सौदामनीति । 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'तडित्सो-दामनी विद्भुत्' इत्यमरः । तसिञ्च । पूर्वोक्तविषये । उपज्ञाते । विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातम् । कुलालादिभ्यो । कुलाल वरुड चण्डाल निपाद कुम्भकार

कौलालकम् । वाहडकम् । १४६९ जुद्राभ्रमरवटरपादपादका । (४-३-११९)
 तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभि कृतं शौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।
 १४०० तस्येदम् । (४-३-१२०) उपगोरिदमौपगवम् । 'वहस्तुरणिट् च'
 (वा २९१०) । सचोद्धु स्वं सावहिनम् । 'अग्नीव शरणे रण् भत्वं' च
 (वा २९११) । अग्निमिन्द्रे अग्नीत, तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्माऽप्या-
 ग्नीध्र 'समिधाभाधाने पेन्थण्' (वा २९१२) । मामिधेन्यो नन्त्र, सामिधेनी
 कृते संज्ञायामिति शेषपूरणम् । वारुडकमिति । वरुडो जानिविशेषः । जुद्राभ्रमर । तेन
 कृते मज्ञायामिति शेषपूरणम् । क्षुद्रा मधुमक्षिका । तस्येदम् । इदमित्यर्थे पठ्यन्तादपादय
 साधारणप्रत्यया । राष्ट्रवारेत्यादिभिर्विशिष्य विहिता धादयश्च प्रत्यया यथाविहित
 स्युरित्यर्थः । अत्र शेषे इत्यनुवृत्तम् । ततश्च अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थेभ्योऽप्येषा शेषभूनमर्वादिरी-
 पाणा सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थं च लभ्यते । अपत्यादीना तु न केनापि रूपेण इदशब्दा-
 थंत्वमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यनोक्तम् । वहस्तुरणिट् चेति । वार्तिकमिदम् । तुरिति तृन्तुचो
 मामान्येन ग्रहणम् । चहयातोविहिनो य तुप्रत्यय तस्मादण् स्यात् तुप्रत्ययस्य इडागमश्च ।
 तत्र अण् पूर्वेण सिद्धं इङ्विध्यर्थमनूद्यते । संचोद्धुस्वमिति । विग्रहप्रदर्शनम् । वहस्तुचु,
 तृन् वा । वहेरनुदात्तत्वाद् 'एकाच उपदेशे-' इति नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । 'सहिवहोरो-
 दवर्णस्य' इत्योत्त्वम् । सांवहित्रमिति । ढत्वादीनामसिद्धत्वादलोपिक एव विग्रहवाक्ये
 पूर्वमिदम् । ततो निमित्ताभावात् ढत्वादि । अग्नीध्रः शरणे रण् भत्वं चेति । वार्तिक-
 मिदम् । शरणमित्यर्थे अग्नीच्छब्दान् पठ्यन्तादण्, तस्मिन्परे भत्व च वक्तव्यमित्यर्थः ।
 शरण गृहम् । अग्निमिन्द्रे अग्नीदिति । ऋत्विग्विरोपोऽयम् । इत्वे क्विप्, 'अग्नि-
 दिताम्-' इति नलोपः । आग्नीध्रमिति । सोमे महावेदेस्तरार्धे पञ्चारत्विचतुरश्रस्थान-
 विशेषमज्ञेयम् । भत्वात्त जदत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयं शब्दः । तैत्तिरीये 'एतद्
 यज्ञस्यापराजित यदाग्नीध्रम्' इत्यादावाच्चदात्तत्वं तु 'आग्नीध्रमानारणादण् वक्तव्य'
 इति स्वार्थिके अत्रि बोध्यम् । नन्वेवम् 'आग्नीध्रः प्रत्याथावयेत्' इत्यादौ कथ-
 मृत्विग्विशेष आग्नीध्रशब्दः । तत्राह—तात्स्थ्यादिति । आग्नीध्रास्वदेशास्थ-

ध्वपाकादय कुलालादय । जुद्राभ्रमर । पादपशब्दाच्चे प्राप्ते, अन्येभ्योऽपि अणि
 अण् विधीयते । तस्येदम् । अणादय पञ्च महोत्सर्गा, धादयश्च पठ्यन्तामन्-
 न्विति स्युः । अनन्तरादिष्वन्भिधानान्, देवदत्तस्थानन्तरामिति । यहस्त्विति ।
 इत्यर्थमिदमुपसंस्थानम्, अण् तु सिद्ध एवानूद्यते । तुरिति तृन्तुचो सामान्यग्रहणम् ।
 ढत्वादीनामसिद्धत्वादलोपिके प्रक्रियात्राक्ये पूर्वमिदम् ततो निमित्ताभावात् ढत्वादीत्या-
 शयेनोदाहरति—सावहित्रमिति अग्नीदिति । क्विप् । ऋत्विग्विरोपोऽयम् ।
 'त्वमग्निदृतायते' इत्यत्र तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । आग्नीध्रमिति । भत्वविधानादस्य
 जदत्वं नेति भावः । सोऽपीति । अग्नीदपीत्यर्थं ननु 'पिवाग्नीध्रात्त' इत्यादावा-

ऋक् । १५०१ रथाद्यत् । (४-३-१२१) रथ्यं चक्रम् । १५०२ पत्र-
पूर्वाद्बु । (४-३-१२२) पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् । १५०३
पत्राध्वर्युपरिषदश्च । (४-३-१२३) अब् । 'पत्राद्वाह्ये' (वा २९०८) ।
अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आश्वर्यवम् । पारिषदम् । १५०४ हलसीराट्ठक्

त्वाद् ऋत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दो गौण इति भावः । सामिधामिति । आवीयते अनेने-
त्यावानो मन्त्रः । आवानो मन्त्रः इत्यर्थे पठ्यन्तात् समिच्छद्वात् पेन्यप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः ।
पित्वं डीपर्यमित्याह—सामिधेनी ऋगिति । सामिधेन्यशब्दाद् डीप् 'हलस्तद्धितस्य'
इति यलोपः । रथाद्यत् । 'तस्येदम्' इत्येव । रथ्यं चक्रमिति । 'रथाद्रथाङ्गे' इति वचना-
च्चक्रमिति विशेष्यम् । पत्रपूर्वाद्बु । रथादित्येव पत्रं वाहनमिति । 'पत्रं वाहनपक्षयोः'
इति कोशः । पत्राध्वर्युपरिषदश्च । अञ्चिति । शेषपूरणम् । पत्रादिति । पत्राद्वाह्ये एवे-
ति वक्तव्यमित्यर्थः । आश्वमिति । पत्रेत्यर्थग्रहणमिति भावः । आध्वर्यवं पारिषदमिति ।

बुदात्तं प्रयुज्यते । वार्तिके 'तुरण्' इति पाठादयमन्तोदात्त इति चेत् । अत्राहुः—'आग्नी-
ध्रसाधारणाद्बु' इति वार्तिकेन विहितो यः स्वार्थेऽञ् तत्पक्षे तत्राबुदात्तत्वं बोध्यमिति ।
सामिधामिति । कर्मणि पठ्ठीयम् । आवानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि पठ्ठ्यन्तादावानकरणे
पेन्यण् स्यात् । सामिधेन्य इति । यया अग्निः समिधयते सा समित्, सम्पदादित्वात्करणे
वित्रप्, तस्या आवान इति विग्रहः । सामिधेनीति । पित्त्वान्डीप्, 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः । यया ऋचा समिदावीयते सा सामिधेनीत्यर्थः । 'प्रवो वाजा अभिद्यवः' इत्याद्याः'
'आजुहोता दुवस्यत' इत्यन्ताः सामिधेन्य इति व्यवह्रियन्ते । रथाद्यत् । अणोऽपवादः ।
'रथाद्रथाङ्गे' इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—रथ्यं चक्रमिति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्धिद्वौ' इति
तदन्तविधिरूपसंख्यायते । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् । द्वयो रथयोरङ्गं द्विरथम् । इह
'द्विगोर्लुङ्गनपत्ये' इति यतो लुक् । ननु यत्प्रत्ययाऽत्र रथाङ्ग एव यदीप्यते कथं तर्हि 'रथस्य
वोढा रथ्यः' इति । 'तद्वहति—' इत्यनेनेति चेत् । एवं तर्हि अयमेव यद्रथाङ्ग इव वोढर्यपी-
प्यतां, 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इत्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । मैवम् । द्वौ रथौ
वहति द्विरथ्य इत्यत्र 'द्विगोर्लुङ्गनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक् प्रसङ्गात् 'तद्वहति—' इति
यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुगिति द्विरथ्य इति सिध्यतीति । ननु 'द्विगोर्लुङ्गनपत्ये'
इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् । अत्राहुः—'तद्वहति—' इत्यत्र
रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग् भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव
स्यात्, तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति विग्रहे द्विरथ्यमिति प्रयोगःसुस्थ इति । पत्रपूर्वादिति ।
पूर्वस्य यतोऽपवादः । पत्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे 'दाम्नी—' इत्यादिना प्ठन् ।
रथादित्येव सम्बन्धत इत्याह—अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथाऽश्वरथस्तस्या-
ङ्गमित्यर्थः । पत्राध्वर्यु । अणोऽपवादः । वार्तिकमाह—पत्राद्वाह्ये इति ।

(४-३-१२४) हालिकम् । मैरिकम् । १५०४ द्वन्द्वाद्बुन्नेरमैथुनिकयो
 (४-३-१२५) काकोदूकिका । कुत्मकुशिका । 'वेरे देवामुरादिभ्य प्रतिषेध'
 (वा २९१४) । देवामुरम् । १५०६ गोत्रचरणाद् बुञ् । (४-३-१२६)
 औपगवकम् । 'चरणादाम्नायधारिणि वक्तव्यम्' (वा २९१३) । काठकम् ।
 १५०७ मङ्घाङ्कलक्षणोपव्यञ्जिव्यामण । (४-६-१२७) 'घापग्रहणमपि
 वक्तव्यम्' (वा २९१५) । अञ् । वेद, सङ्घाङ्को घोषो वा । वेद लभणम् ।
 यञ्-गां, गार्गम् । इञ्-दाण, दाणम् । परम्परासम्बपाङ्क । साप्तात्

अच्चर्योरिदम्, परिपद इदमिति विग्रह । हलसीराट्ठक । तत्त्वेदमित्यस्वेव । हालिकम् ।
 मैरिकमिति । हलत्वेदम्, नीरत्वेदमिति विग्रह । द्वन्द्वाद् बुञ् । वेरे मैथुनिकाया च
 इदत्वेन विवक्षितं द्वन्द्वात् पठ्यताद् बुञ् स्मादिभ्यं । काकोदूकिकमिति । काकोदूकस्य
 वैरमित्यर्थं । बुनि स्त्रीत्व लाकान् । कुत्सकुशिकमिति । कुत्मकुशिकयोर्विवाह इत्यर्थं
 बुनि स्त्रीत्व लाकान् । मिथुन दम्पनी । तस्य कर्म मैथुनिका । मनाज्ञादित्वाद् बुञ् । स्त्रीत्व
 लाकान् । वेरे देवामुरमिति । वातिकमिदम् । देवामुरमिति । देवामुरयात्रैरित्यर्थं ।
 बुनभाव अण् । मैथुनिकाया तु देवामुरिकत्वव । 'इन्ट्रे देवामुर-' इति त्वपाठ, अत्र
 भाष्ये वैर इत्येव वातिकपाठान् । 'शिशुब्रन्द-' इति सूत्रभाष्ये तु 'इन्ट्रे देवामुरादिभ्य
 प्रतिषेध' इति पठितम्, देवामुरम् साप्ताम्पुरमित्युदाहृतं च । देवामुराग्रचिह्नत्व वृत्तमास्थान-
 मित्यर्थं । गोत्रचरणाद्बुञ् । शात्रप्रत्ययान्तात् साप्ताद्येष्टुवाचिनश्च पठ्यन्तादित्यर्थं
 बुञ्प्रत्ययं । प्रवराव्यायप्रसिद्धमिह मात्रमित्यभिप्रेत्यादाहरति—औपगवकमिति । औपग-
 वत्त्वेदमित्यर्थं । वस्तुतस्तु औपगव प्रवरसूत्रेषु न दृष्ट । ग्लोबुनायनकमिति वृत्त्यादौ उदाहृ-
 तम् । चरणादिति । चरणाद्या बुञ् विहितं स घर्म आम्नाय च वाच्ये भवति, नान्यत्रे-
 त्यर्थं । काठकमिति । कटेन प्राप्तमघोषेण कठा, तेषां घर्म आम्नाया वक्तव्यं । आम्नायो
 वेदाम्नाय । सङ्घाङ्क । अजन्तात्, यजन्तात्, इजन्ताच्च सङ्घे अङ्के लक्षणे च इदत्वेन
 विवक्षिते अणित्यर्थं षस्थापवाद । घोषेति । 'सङ्घाङ्कलक्षणघोषेषु' इति सूत्रं कतव्य
 मित्यर्थं । तथा च तिस्रः प्रवृत्तयः प्रत्ययार्थाश्च 'वार इति न यथासक्यम् । गार्ग इति सङ्घः
 अङ्घा घापा वनि शेषः । गार्गमिति । लभणमिति शेषः । एव दाया दायांमत्वत्रापि ।

इह पनेत्यषग्रहण, इतरथास्तु स्वरूपग्रहण व्याख्यानमव शरणम् । द्वन्द्वाद् बुञ् ।
 अणोपसाराद् अतु परत्वादायत । काकोदूकिकेति । काकोदूकस्य वैरमित्यर्थः ।
 बुञ्प्रत्ययः स्त्रियाम् । 'मैथुनिकाश्चिबुञ् इति स्त्र्यधिकारे वमरः । कुत्सकुशि-
 किकेति । कुत्सकुशिकयामैथुनिका विवाहस्य सम्बन्ध इत्यर्थं । मिथुन हि दम्पनी
 तस्य कर्म क्रियानिष्पादनम्, मनाज्ञादित्वाद् बुञ् । बुञ्प्रत्ययं चैद स्त्रियाम्, स्वभावान् ।
 अत्र घटन्ति—कुत्सराश्च कुशिकराश्च कुत्मकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह
 कुत्सराश्च कुशिका चेति द्वयारेव मैथुनिकाया बुनिति नाग्रह कार्यं । 'बुनि बुञ्' इति
 सूत्रे कथंन अनिभरद्वाजिकेत्यादिकः प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्द्वन्द्वद् बुञो व्याख्या-

लक्षणम् । १५०८ शाकलाद्वा । (४-३-१२८) अण्वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद् बुब् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्घोऽङ्घो घोषो वा शाकलः, शाकलकः । लक्षणे क्लीवता । १५०९ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाञ्ज्यः । (४-३-१२९) छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । वाह्वृच्यम् । नाट्यम् । 'चरणाद्धर्माग्नाययोः' (वा २६१३) इत्युक्तम् । तत्साहचर्यान्तशब्दादपि तयोरेव । १५१० न दण्डमाणवान्तेवासिपु । (४-३-१३०) दण्डप्रधाना माणवा दण्ड-माणवाः, तेषु शिष्येषु च बुब्न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा । १५११ रैवतिकादिभ्यश्छः । (४-३-१३१) तस्येदमित्यर्थे । बुब्नोऽपवादः । रैवतिकीयम् ।

नन्वङ्कलक्षणशब्दयोः पर्यायत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—परम्परेति । यथा गवादि-निष्ठस्तप्तमुद्राविशेषः अङ्कः । तस्य हि गोद्वारा स्वामिसम्बन्धः । साक्षादिति । विद्या-विशेषस्तु देवदत्ते साक्षाद्विद्यमानत्वात्तस्य लक्षणमित्यर्थः । वैदी विद्या । 'घोष अभीरपल्ली-स्यात्' इत्यमरः । शाकलाद्वा । शकलेनेति । शकलशब्दात्प्रोक्ताणन्तादध्येतुप्रत्ययस्य लुकि शकलशब्दाद् 'गोत्रचरणात्—' इति धर्माग्नाययोर्बुब्नोऽपवादः अण् । तदभावे बुब् । छन्दोगौक्थिक । संघादयो निवृत्ताः । छन्दोगादीनां चरणत्वाद् धर्माग्नाययोरिति संबध्यते । छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, नह्वृच, नट एभ्यो धर्म आम्नाये च इदंत्वेन विवक्षिते व्यः-स्यादित्यर्थः । ननु नटस्य अचरणत्वात्तत्र धर्माग्नाययोः कथमन्वय इत्याशङ्कते—चरणाद्धर्माग्नाययोरित्युक्तमिति । यद्यपीति शेषः । परिहरति—तत्साहचर्यादिति । तथापि छन्दोगादिसाहचर्यान्तशब्दादपि धर्माग्नाययोरेव प्रत्यय इत्यर्थः । न दण्ड । दण्डमाणवाश्च अन्तेवासिनश्च तेष्विति द्वन्द्वः । दाक्षा इति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, तस्येमे दण्डमाणवाः शिष्या वेत्यर्थे गोत्रत्वलक्षण बुब् न भवति, किन्त्वौत्सर्गकोऽणव । रैवतिकादिभ्यश्छः । तस्येदमित्यर्थे इति । शेषपूरणम् । बुब्न इति । गोत्रत्वलक्षणबुब्नोऽपवाद इत्यर्थः । रैवतिकीयमिति । रेवत्या अपत्यं रैवतिकः ।

तत्त्वादिति । सङ्घाद्वा । पूर्वस्य बुब्नोऽपवादः । घोषग्रहणमिति । एवं च प्रकृतयस्तिष्ठः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वार्येति वैपम्याद्ययासंख्यमपि न प्रवर्तते । गार्ग इति । 'आपत्यस्य—' इति यलोपः यद्यप्यङ्कलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं 'कलङ्काङ्कौ लब्धन्तं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः, तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरत्वेत्याह—परम्परासम्बन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा सम्बन्धः । साक्षादिति । यथा विदानां विद्या । घोष अभीरस्थानम् । णित्वं डीवर्थं पुं-बुब्नाविनिषेधार्थं च । वैदी विद्या यस्य वैदिविद्यः । विदानाम साधारणी या विद्या तद्वानित्यर्थः । छन्दोगौक्थिक । सङ्घादयो निवृत्ताः, एभ्यो व्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे । चरणशब्देभ्यो बुब्नोऽपवादः न त्वौत्सर्गकस्याणः । धर्माग्नाययोरित्य-नुवर्तनेनेह । छन्दोगं कुलमित्यादि । न दण्ड । 'तस्येदम्' इत्यनुवर्तते तेषु शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि शेषः । दाक्षा इति । 'इमश्च' इत्यण् । रैवतिकादिभ्यश्छः ।

वैजवापीयम् । १५१० कौपिञ्जलहास्तिपदादण् (४-३-१३२) (वा २९१८) ।
 कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण कौपिञ्जल गात्रबुजोऽपवाद ।
 हस्तिपादस्यापत्य हास्तिपद तस्याय हास्तिपद । १५१३ आथर्वणिक्स्येकलोञ्च ।
 (४-३-६३३) अपस्यात् । आथर्वणिकस्यायमायवणा घर्म आम्नायो वा ।
 चरणाद् बुजोऽपवाद ।

इति तद्धितेषु शैषिकप्रकरणम् ।

रैवत्यादिभ्यष्टक् । रैवतिकस्येदमिति विग्रह । वैजवापीयमिति । वैजवापस्यापय
 वैजवापि, तस्येदमिति विग्रह । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । कुपिञ्जलस्यापत्यमित्यन् तस्य
 'इत्यर्थे' इति शेष । इहेति । अस्मिन् वातिक कौपिञ्जेति निर्देशाद् अत इज् ब्रुवित्वा
 अणित्यय । तदन्तादिति । अणनाद् 'तस्येदम् इत्यर्थे' अनन वातिकेन पुनरणित्यय ।
 हरितपादस्येति । हस्तिन इव पादौ अन्वेति विग्रह, 'पादस्य लाप-' इति न भवति,
 अहस्तादिभ्य इति प्रतिषेधात् । हस्तिपानस्यापत्य हास्तिपद । इय वायित्वा अन एव
 निपातनादण् पद्माश्च । हास्तिपदस्यापत्यमित्यर्थे अनन अणति भाव । गात्रबुजापवाद ।
 आथर्वणिकस्येकलोपश्च । इद सूत्रमिति कैयट । वातिकमित्यये । अण् स्यादिति ।
 आथर्वणिकशब्दात्तस्येदमित्यर्थे अण् स्यात् । प्रवृत्तेरिक्स्य लोपश्चेत्यय । आथर्वणि-
 कस्येति । अथवणा प्राक्तो वेद अथर्वल्युपचर्यते, तमघीते आथर्वणिक । वमन्तादिवाट्टक ।
 आथर्वणिकस्यायमित्यर्थे अनन अणि, इको लोपे 'वाणिङ्नायन-' इति टिलोपाभावे, आयवण्
 इति रूपमित्यर्थे । घर्म आम्नायो वेति । 'चरणाद्धर्माम्नायो' इत्युक्तरिति नाव ।
 ननु तस्येदमित्येव सिद्धे अण्विधिव्यर्थे इत्यत आह—चरणाद् बुजोऽपवाद इति ।
 आथर्वणिकशब्दस्य अथर्वणवदाव्येतुवाचित्वादिदिति भाव ।

इति तद्धितेषु शैषिकप्रकरणम् ।

रैवतिकशब्दो 'रैवत्यादिभ्यष्टक्' इति ठगन्त । रैवतिक, औदमेचि, वैजवापीत्यादिरैवतिका
 द्योऽभी गात्रप्रत्ययान्ता, तत पूर्वेण बुत्रि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह—बुजोऽपवाद
 इति । अत इज्माशङ्क्याह—इहैव निपातनादिति । हस्तिन पाद इव पादो यस्य
 हस्तिपाद । पादस्य लोपो न भवति अहस्तादिभ्य इति वचनात्तदाह—हस्तिपादस्येति ।
 हास्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्मावश्चेति भाव । आथर्वणिकस्य ।
 अथवणा प्राक्तो वदाज्यवा, अभेदापचाराद् 'तमघीते वसन्तादिवाट्टक 'वाणिङ्नायन-
 आदिमूत्रे निपातनादटिलोपाभाव । अये त्वाहु—आथर्वणिक । इह प्रोक्ताण् तत 'छन्ने
 ब्राह्मणानि-' इति तद्विषयतयायवणशब्दस्यापि वमन्तादिषु पाठादघ्येनरि ठक्, तस्य
 विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताल्लुङ् नति ।

इति तद्धितेषु शैषिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु प्रग्दीव्यतीयप्रकरणम् ॥ २६ ॥

१५१४ तस्य विकारः । (४-३-१३४) 'अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः' (वा ४१८५) । अश्मनो विकार आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः । १५१५ अवयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्यः । (४-३-१३५) चाद्विकारे । मयूरस्यावयव-विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैपलम् । १५१६

अथ विकारार्थप्रत्यया निरूप्यन्ते । तस्य विकारः । विक्रियते इति विकारः, कर्मणि घञ् । प्रकृतेरवस्थान्तरात्मिकां विक्रियां प्राप्त इत्यर्थः । विकार इत्यर्थे पष्ठ्यन्तादणादयः साधारणा वक्ष्यमाणाश्च वैशेषिका यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अश्मनो विकार इति । विकारार्थकप्रत्यये परे अश्मन्शब्दस्य टिलोपो वक्तव्य इत्यर्थः । अनिति प्रकृतिभावापवादः । आश्म इति । अणि टिलोपो रूपम् । एवं चर्मणो विकारः चार्मः कोशः । 'चर्मणः कोरो' इत्युपसंख्यानाद्विलोपः । भास्मन इति । भस्मनो विकार इत्यर्थः । अणि 'अन्' इति प्रकृति-भावात् टिलोपः । मार्त्तिक इति । मृत्तिकाया विकार इत्यर्थः । अत्र 'प्राणि-रजतादिभ्योऽञ्' 'ओरञ्' 'अनुदात्तादेश्च' इत्यादिवक्ष्यमाणापवादविषयभि-न्नमुदाहरणम्, तत्र अश्मन्, भस्मन्, चर्मन् इति त्रयं मनिन्प्रत्ययान्तं नित्स्व-रेणाद्युदात्तम् । मृत्तिकाशब्दोऽपि 'मृदस्तिकन्' इति तिकन्नन्तः । नित्स्वरेणा-द्युदात्तः । अवयवे च प्राण्योपधि । प्राणिवाचिन ओपधिविवाचिनो वृक्ष वाचिनश्च पठ्यन्तेभ्यः अवयवे विकारे च अणादयः साधारणा उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया यथाविहितं स्युः । अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इत्यर्थः । प्राणिन उदाहरति— मायूर इति । 'लघावन्ते—' इति मयूरशब्दो मध्योदात्तः । ततः 'प्राणिरज-तादिभ्यः—' इत्यञ् । ओपधेरुदाहरति—मौर्वमिति । मूर्वा ओपधिविशेषः । तस्या अवयवो विकारो वेत्यर्थः । औत्सर्गिकोऽञ् । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् तु वक्ष्यमाणो न भवति, 'तृणधान्यानां च द्वयेषाम्' इत्याद्युदात्तत्वात् । वृक्षस्यो-दाहरति—पैपलमिति । पिपलः अश्वत्थः, तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'लघावन्ते—' इति मध्योदात्तः पिपलशब्दः । 'अनुदात्तादेश्च' इति वक्ष्यमाणानोऽभावे

तस्य विकारः । पठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः । घादिसम्बद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् । अणादयस्तु न निवर्तन्ते 'प्राग्दीव्यतः—' 'प्राग्भवनात्' इति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाविकृतत्वात् । इह प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, ओरञ्, अनुदात्तादेश्च, मयङ्वैतयोः, नित्यं वृद्धशरीरादिभ्यः, पिप्राच्च, इत्यादिभि-रपवादानां वक्ष्यमाणत्वादणि आद्युदात्तं अवृद्धं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चोदाहरण-मिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति—आश्म इत्यादि । अश्मन्—भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ, 'मृदस्तिकन्' नित्स्वरेण त्रयोऽप्याद्युदात्ताः । प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्त इति नेह ठक् । हालः, सैरः । चाद्विकार इति । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार

विल्वादिभ्योऽण् । (४-३-१३६) वेत्वम् । १५१७ कोपधाञ् । (४-३-१३७)
 अण् । अजोऽपवाद । तर्कुं-तार्कवम् । तैत्तिरीकम् । १५१८ त्रपुजतुना पुक् । (४-३-१३८)
 आभ्यामण् स्याद्विकारे, एतयो पुगागमश्च । त्रापुपम् । १५१९ ओरञ् । (४-३-१३९)
 देवदारवम् । भाद्रदारवम् । १५२० अनुदात्तादेश्च । (४-३-१४०) दाधित्यम् ।
 कापित्यम् । १५२१ पलाशादिभ्यो वा । (४-३-१४१) पालातम् । छादम् ।

औत्सर्गिकेऽण् । विल्वादिभ्योऽण् । एषु प्राण्यापविबृक्षेभ्य अवयव विकार च, इतरेभ्यस्तु
 विकारे अण् स्यादियम् । वैत्वमिति । विल्वस्यावयवो विकारो वत्यर्थं । विल्व, ब्रीहि,
 काण्ड, मुद्ग, मसूर, गाधूम, इधु, वण्, गवधुक, कापामी, पाटली, कक्यू, कठीर इति
 विल्वादयः । तत्र गवधुकस्य 'कापधाञ्' इत्यणि सिद्धं मयटो वाधनायमिह पाठः ।
 इनरेषा तु 'अनुदात्तादेश्' इत्यञ् वाधनायमिति कीदृशम् । विसर । कोपधाञ् । अणिति
 शेषः । तत्र प्राण्यापविबृक्षेभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे एव । तर्कुं-तार्कव-
 मिति । तर्कुं इति प्रकृतिनिदेशः । तर्कुनाम वृत्तविशेषः, तस्याऽवयवो विकारो वेत्यर्थः ।
 'ओरञ्' इत्यस्यापवादः अण् । तित्तिरीकशब्दा 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तः । 'अनु-
 दात्तादेश्च' इत्यत्राऽपवादः अण् त्रपुजतुनो पुक् । त्रापुपम् । जानुप-
 मिति । त्रपुणो जतुनश्च विकार इत्यर्थः । ओरञ् । उवर्णादञ् स्यादित्यर्थः ।
 प्राण्यापविबृक्षेभ्य अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे । देवदारवम् ।
 भाद्रदारवमिति । देवदारुभद्रदारुश्चावयवा विकारो वत्यर्थः । 'पीनद्वर्षानाम्'
 इत्याद्युदात्तादेश्च । तत्र 'अनुदात्तादेश्' इत्यनन गतायता न । अनुदात्ता-
 देश्च । विकारे अत्रिति शेषः । 'अवयवे च' इति सूत्रमयत्र सवध्यते ।
 दाधित्यमिति । दाधित्यस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । एव कापित्यम् 'वर्षित्ये
 तु दधित्यग्राहिममया' इत्यमरः । अव्युत्पप्रप्रातिपदिकत्वान् फिटस्वरेणान्तो
 दात्तादेश्च । पलाशादिभ्यो वा । अत्रिति शेषः । अवयवे चेत्येव । पलाश
 खदिरांशपास्य दनानामनुदात्तादित्वाद् नियः प्राप्ते इनरेषाम् अप्राप्ते विक-नाऽयम् ।
 ण्वति फलितम् । माथूर इति । 'प्राणिरजतादिभ्य —' इत्यञ् । अनुदात्तादेश्च
 सिद्धत्वादुदात्तादेश्च वृद्धेषु मयङ्वाचनार्थं चावयवकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि
 प्रवर्तते । ओपचिभ्य उदाहरति—मौर्यमिति । मूर्वाशब्द 'तृणनायाना च
 द्वयेषाम् । इत्याद्युदात्त' पिप्पलशब्दस्तु लघावन्ते—'इयननाद्युदात्तः । विल्वा
 दिभ्योऽण् । अत्रमयटारपवादः विल्व, ब्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गाधूम, इधु
 कार्पासी, वण्मादया विल्वादयः । त्रपुजतुनो । 'विल्वादिभ्योऽण्' इत्यत्राऽनुवतना
 दाह—अण् स्यादिति । 'ओरञ्' इत्यस्यापवादः । अप्राण्यादित्वावयवे न
 भवतीत्याशयेनाह—त्रिकार इति । त्रापुपमिति । त्रपुणो विकारः । एव जानुनो
 विकारः जानुपम् । ओरञ् । अनुदात्तादेश्चन्द्रिहोदाहरणम् । देवदारवमिति ।
 देवदारु-भद्रदारुशब्दौ 'पीनद्वर्षानाम्' इत्याद्युदात्तौ । दाधित्यमिति । दधति

कारीरम् । १५२२ शम्याः प्लब् । (४-३-१४२) शामोलं भस्म । पित्वा-
न्डीप् । शामीली सुक् । १५२३ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।
(४-३-१४३) प्रकृतिमात्रान्मयड् वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम्, आश्म-
नम् । 'अभक्ष्य-' इत्यादि किम्-मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । १५२४

शम्याः प्लब् । शमीशब्दो गौरादिडीपन्तः । तस्मात्पृथयन्तादवयवे विकारे च प्लब् स्या-
दित्यर्थः । पकारलकारावितौ । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यनोऽपवादः । शामीलं भस्मेति । शम्या
विकार इत्यर्थः । शामीली सुगिति । शम्या विकार इत्यर्थः । वरुणप्रघासेषु शमीमव्यः
सुचः प्रसिद्धाः । अवयवे तु शामीली शाखा । मयड्वैतयोः । 'अधिकारादेव विकारावयवयो-
रिति सिद्धयोरिति वचनम् उक्तवक्ष्यमाणापवादविषयेष्वपि पक्षे मयड्वैतम्' इति भाष्ये स्पष्टम् ।
तेन विल्वमयं वैल्वमित्यादि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य आह—प्रकृतिमात्रादिति । सर्वस्याः
प्रकृतेरित्यर्थः । अश्ममयमिति । मयटि अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम्,
नलोपः । आश्मनमिति । कल्पाषाघ्निराभि कश्चिद्राजा तत्पत्न्यां वसिष्ठेनोत्पा-

तिष्ठतीति 'सुपि स्थ.' इति कः । उपपदसमासः । षुषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तत्वम् । एवं कपित्येऽपि बोध्यम् । पलाशादिभ्यो वा । उभयत्र
विभाषेयम् । पलाशखदिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते, करीरशिशरीपविकङ्कत-
पूलाकयवासशब्दानामप्राप्ते विधानात् । पालाशमिति । पलाशशब्दो घृतादित्वाद्दन्तोदात्तः ।
खदिरशब्दः 'अजिरशिशिर-' इत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । शिशपाशब्दः 'अथ
द्वितीयं प्रागीपात्' इति वर्तमाने 'पान्तानां गुर्वादीनाम्' इति मध्योदात्तः । 'स्पदि किञ्चिच्चलने'
'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । कारीरमिति । 'किरतेरीरन्' । निस्वरेण करीरशब्दोऽ-
यमाद्युदात्तः । 'कृहभ्यामीपन्' 'शृहभ्यां किच्च' पूर्ववच्छिरीपशब्दोऽप्याद्युदात्तः । विकङ्कत-
पूलाकयवासशब्दाः 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्ताः । पित्त्वान्डीपिति । टित्त्वान्डीविति तु
माधवः । मयड्वैतयोः । भाषायां किम्, खादिरो यूप इति वृत्तिकारः । ननु मयटा
वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेत् । अत्राहुः—वेदे बह्वचः परस्य मयटोऽर्यान्तर-
परत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम् । 'द्वयचश्छन्दसि' इति सूत्रस्य 'द्वयव एव' इति
नियमार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थम्, तथापि 'द्वयचश्छन्दस्येव' इति विपरीतनियमशङ्का-
निवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति । अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति
वचनं ये विशेषप्रत्ययाः 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा
स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयम्, लोहमयम् समासनिर्देशादतो यथासंख्यं न । आश्मन-
मिति । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः' इति वचनादश्मभेदशब्दे
भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति नान्तमवशिष्यते, तथा कल्पाषाघ्नौ राज्ञो भार्यायां
मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम, तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे
अश्मन्निति नाम भवति, तस्यावयवे आश्मनं विकारेऽप्याश्मनमित्येव भवति । न च

नित्य वृद्धशरादिभ्य । (४-३-१४४) आन्नमयम् । शरमयम् । 'एकाचो नित्यम्' (५०५२) खड्गमयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि 'आप्यम्, अम्मयम्' इति—'तस्येदम्' (१५००) इत्यणन्तात्स्वार्थे प्यञ् । १५२५ गोश्च पुरीपे । (४-३-१४५) या पुरीप गोमयम् । १५२६ पिष्टाच्च । (४-३-१४६) मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयम् भस्म । कथं पेषी सुरेति । 'सामायविक्रमाया तस्येदम्' (मू १५६०) इत्यण् । १५२७ सज्ञाया कन् । (४-३-१४७) 'विष्टात् इत्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टव । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' ।

दित् अश्मक इति । अश्म शब्दात् स्वार्थे कप्रत्यय, तदभाव अश्मेत्यपि नाम, तस्य विकारो अवयवा वेत्यर्थः । 'अन् इति प्रकृतिभावात् टिलोपः । नच विकार्यकत्वे 'अश्मनो विकारे-' इति टिलोपः शङ्क्य, तत्र पापाणवाचकत्वेन प्रसिद्धस्याश्मशब्दस्यैव ग्रहणादिति भावः । नित्य वृद्धशर । मयञ्चि शेषः । उक्तविकल्पस्यापवादः । एकाचो नित्यमिति । नियमिति योगविभागस्यमिदम् । अणन्तादिति । अपामिदमापम्, 'तस्येदम् इत्यण् । तत्र स्वार्थे चतुर्बणादित्वात् प्यञ्चि आप्यमिति रूपमित्यर्थः । गोश्च पुरीपे । नियमयटि इत्यनुवन्ते । गोमयमिति । यद्यपि पुरीप न गाविकारो नाप्यवयवः । तथापि तस्येदमित्यर्थेऽप्यप्रत्ययः । पिष्टाच्च । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—'मयट् स्याद्विकार इति । सज्ञाया कन् । विकारविशेष इति । अपूप इत्यर्थः ।

'अश्मनो विकारे-' इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम्, प्रसिद्धतरत्वेन पापाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् । वस्तुतस्तु 'तस्येदम्' इति सामायविक्रमाया पापाणवाचकस्याप्यश्मन्-शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति, पेषी सुरतिचत् । मौद्गः सूत्रः । कार्पासमिति । मुद्ग-शब्दो घृतादित्वादान्तोदात्तः । 'वृज् पाप्' इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दा जातिलक्षणत्वात्पन्तस्ताम्या अनुदात्तादेश इत्यत्र वाधित्वा वित्त्वादित्वाद् । नित्य वृद्धः । इह 'भाषायामनक्षयाच्छादनया' इत्यनुवतत इति वृत्तिः । नन्ववमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्ये 'अयोन्तर आनानन्दमय इति श्रुतौ 'आनन्दमय इति विकारे मयच् इत्युक्तं तत्रैव सगच्छताम्, 'प्राचुर्ये मयट्' इति तु वक्तुमुचितमिति चेत् । अत्राहुः—'प्राचुर्ये मयस्त्वपि प्रकृत्यविरोधिना दुःखस्य शतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारायः पयवस्यतीति तेषामाशयः । यदा 'निय वृद्ध-' इत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवृत्तावपि 'भाषाया नित्यम्, अन्यत्र क्वाचित्क' इत्याश्रित्य मयट् सुभाषः । अथवा 'हेतुमनुष्येभ्यः—' इत्यनुवर्तमानं 'मयट् च' इति सूत्रेण आगतयो मयट् । विकार इति त्वाधिकार्यकयनमेवात् शङ्कर-भगवत्पादोक्तिरनवद्येति । शरमयमिति । शरं दन् मृत् कुटी वृण सोम विल्वज इति शरादि । एकाचो नित्यमिति । आरम्भसामर्थ्यादिव सिद्धे 'नित्य वृद्ध-' इति नित्यग्रहणम् योगविभागेनायथापि क्वाचिद्विधानार्थम्, नेनैतल्लभ्यत इति भावः । एकाच्चादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः । गोश्च पुरीपे । पुरीपं न विकारो, नाप्यवयवः तथापि 'तस्येदम्' इत्यर्थेऽप्यप्रत्ययः । विकारावयवयोस्तु

१५२८ त्रीहेः पुरोडाशे । (४-३-१४८) मयट् स्यात् । विल्वाद्यणोऽपवादः । त्रीहिमयः पुरोडाशः । ब्रैह्मन्यत् । १५२९ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । (४-३-१४९) तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः । १५३० तालादिभ्योऽण् । (४-३-१५२) अञ्मयटोरपवादः । 'तालाद्धनुषि' (ग सू १९४) तालं घनुः । अन्यत्तो- लमयम् । ऐन्द्रायुवम् । १५३१ जातरूपेभ्यः परिमाणे । (४-३-१५३) अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । 'परिमाणे' किम्-हाटकमयी यष्टिः । १५३२ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । (४-३-१५४) शौकम् । वाकम् । राजतम् । १५३३ वितश्च तत्प्रत्ययात् । (४-३-१५५) निघ्नो विकारा- तदाह—पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादिति । अमरकोशोऽयम् । पुरोडाशस्तु न पिष्टकः, तस्यानपूपत्वात् । 'अतुङ्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं पुरोडाशं करोति' इति श्रुतेः । त्रीहेः पुरोडाशे । पुरोडाशात्मके विकारे नित्यं मयट् स्यादित्यर्थः । तर्हि विल्वादिगणे पाठः किमर्थमित्यत आह—ब्रैह्मन्यदिति । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । नित्यं मयडिति शेषः । यावक इति । यवशब्दाद्विकारे अण् । ततः 'यावादिभ्यः—' इति स्वार्थे कन् । तालादिभ्योऽण् । तालाद्धनुषीति । गणसूत्रमिदम् । तालं धनुरिति । 'नित्यं वृद्ध—' इति मयटोऽपवादः । ऐन्द्रायुधमिति । 'अनुदात्तादेश्व' इत्यनोऽपवादः, समासस्वरेणान्तो- दात्तत्वात् । जातरूपेभ्यः । अणिति । शेषपूरणम् । जातरूपं सुवर्णम्, तद्वाचिभ्योऽण् स्यात्परिमाणे विकारे गम्य इत्यर्थः । ननु जातरूपशब्दस्यैव कुतो न ग्रहणमित्यत आह— बहुवचनादिति । हाटक इत्यादि । हाटकस्य तपनीयस्य सुवर्णस्य वा निष्कपरिमाणको विकार इत्यर्थः । तापनीय इति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटोऽपवादः । इतरत्र तु 'अनुदात्तादेश्व' इत्यनोऽपवादः । 'गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः । ते षोडशाक्षः' इत्यमरः । 'सुवर्णं- विस्तौ हेम्नोऽज्ञे' इति च । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । शौकम् । वाकमिति । शुकस्य वकस्य वा अवयवो विकारो वेत्यर्थः । 'प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तत्वाद् 'अनुदात्तादेश्व' इत्यनो न प्राप्तिः । राजतमिति । अनुदात्तादित्वादनि सिद्धे मयड्वाघनार्थमन्विधेः । वितश्च

'गोपयसोर्यत्' वक्ष्यति । पुरीषे किम्, गव्यं पयः । यावक इति । यवशब्दाद्विकारेऽण् तदन्ताद् 'यावादिभ्यः' इति स्वार्थे कन् । तालादिभ्योऽण् । अञ्मयटोरिति । तालश्यामा- कशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः । बर्हिणां विकारो बर्हिणम् । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' ततो 'वितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वाञ् प्राप्तः । तथाहि विशिष्टशिश्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः । 'अन्येषामपि—' इति दीर्घः । इन्द्राविशः, इन्द्रादृशः । 'चप सान्त्वने' पचाद्यच् । चपापीयूक्षाशब्दो 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तः 'फिपः' इत्यधिकारादापः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुवशब्दः समासस्वरे- णान्तोदात्तः । अण्ग्रहणं वाघकवाघनार्थम् । यथाविहितप्रत्ययविधौ बर्हिणशब्दाद् वृद्धलक्षणो मयट् स्याद्, 'वितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यनो वाघनेन वचनस्य

व्यवप्रत्यय तदन्ताद्वृत्त्यात्तयोरेवार्ययो । मयटोऽपवाद । शमीलस्य शमीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जित किम्-वैत्वमयम् । १५३४ क्रीतयत्परिमाणात् । (४-४-१५६) 'प्राग्वहतेष्टक्' (सू १५४८) इत्यारम्य क्रीतार्ये ये प्रत्यया यनाभा घना परिमाणाद्ग्रहितास्ते तथैव विकारोऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवाद । निष्पेण क्रीत नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किक । शतस्य विकार शत्य, शतिक । १५३५ उग्रूद् बुञ् । (४-३-१५७) प्राण्यजोपवाद । औष्ट्रक । १५३६ उमोर्णयोर्वा । (४-३-१५८) औमकम्, औमम् । और्णकम्, और्णम् । वुजभावे यथाक्रममणत्वात् । १५३७ एण्या ढब् । (४-३-१५९) ऐण्यम् । एण्यस्य तु ऐणम् । १५३८

तत्रत्ययात् । तयोविकारावयवया प्रत्यय तत्प्रत्यय । तदाह-विद्य इति । तयोरेवेति । विकारावयवयारेवेत्यर्थः । शमीलस्येति । शम्भा विकार अवयवा वा शमीलम् । 'शम्भा प्लब्' । शमीलस्य विकार अवयवो वेत्यर्थे अत्रि शमीलमिति भवतीत्यर्थः । 'नित्यं वृद्ध-' इति मयटोऽपवादः । दाधित्यमिति । दाधित्यस्य विकारोऽवयवो वा दाधित्यम् । अनुदात्तादित्वादब् । दाधित्यस्य विकारो दाधित्यम्, मयटपवादाब् । वैत्वमयमिति । 'विन्वादिभ्योऽण्' इति वित्त्वशब्दादणि वैत्व, तस्य विकार इत्यर्थे मयडेव न वृत् । अणो विन्त्वाभावोऽदिति भावः । भाष्ये तु 'विकारावयवप्रत्ययान्तात् पुनस्तत्प्रत्यया धनभिधानाद् न' इत्याश्रित्य मूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् । क्रीतयत्परिमाणात् । उपाधिनेति । प्रवृत्त्यादिविरोपणेन यथं । नैष्किक इति । 'असमामे निष्कादिभ्य' इति क्रीते षक् । शत्य, शतिक इति । 'शताच्च ऋन्तौ-' इति क्रीते ऋन्तौ । उग्रूद्बुञ् । प्राण्यव इति । 'प्राणिरजतादिभ्योऽण्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । उमोर्णयोर्वा । वुजिति शेषः । औमक मिति । उमा सस्यविरोपः । 'उमा स्यादतमो शुमा' इत्यमरः । उमाया विकार अवयवो वेत्यर्थः । औममिति । 'गुणधान्याना च' इत्युमाशब्द आशुदात्त, तत्र वुजभावे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यमरावादीत्सर्गिकोऽण् । ऊर्णाशब्दस्तु फिट्स्वरेणान्तो दात् । तत्र वुजभावे अनुदात्तादित्वादित्यर्थः । 'ऊर्णा मेपादिलोमिन् स्यात्' इत्यमरः । 'स्यूणो नपुसके च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । एण्या ढब् । एण्या अवयवो विकारो वा ऐण्यम् । ढस्य एयादेशः । 'यस्येति च' इति ईकारलक्षणः ।

घरितार्थत्वादित्याहुः । तालाद्धनुषीति । गणमूत्रमिदम् । हाटक इति । इह वृद्धलक्षणे मयट् प्राप्त, तपनीयादे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यब् प्राप्त । प्राणि । अनुदात्तादेश्च सिद्धवा त्परिशिष्टमिहोदाहरण तदाह-शौकम् । चाकमिति । शुक्वकशब्दौ 'प्राणिना कुपूर्वं' इत्याद्युदात्तौ । राजतमिति । रजत सीस लाह उदुम्बर कण्टकारेत्यादया रज इत्यस्तेषु अनुदात्तादीना पुनः पाठीमयड्वापनार्थः । अन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव । शमीलमिति । शमीलशब्दः 'शम्भा प्लब्' इति प्लजन्तः । दाधित्याद् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यब् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । वैत्वमयमिति । वित्त्वशब्दोऽणन्तः । नैष्किकमिति । 'तेन क्रीतम्' इति षक् ।

गोपयसोर्यत् । (४-३-१६०) गव्यम् । पयस्यम् । १५३९ द्रोश्च । (४-३-१६१)
 द्रुवक्षः, तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । १५४० माने वयः । (४-३-१६२)
 द्रोः इत्येव । द्रुवयम् । 'यौतयं द्रुवये पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्' इत्यमरः ।
 १५४१ फले लुक् । (४-३-१६३) विकारावयवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्फले ।
 आमलक्याः फलमामलकम् । १५४२ प्लक्षादिभ्योऽण् । (४-३-१६४)
 विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् । १५४३ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।
 (७-३-५) अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् । १५४४ जम्वा वा ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह-एणस्य त्विति । गोपयसोर्यत् । गव्यमिति ।
 गाविकारोऽवयवो वेत्यर्थः । 'वान्तो यि—' इत्यवादेशः । पयस्यमिति । पयसो
 विकार इत्यर्थः । 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्' इत्येव सिद्धे यद्विधानं 'मयड्वैतयोः—'
 इति पाक्षिकमयटो वाधनार्थम् । द्रोश्च । यदिति शेषः । 'एकाचो नित्यम्' इति
 मयटः 'ओरञ्' इत्यस्य चापवादः । माने वयः । द्रोः इत्येवेति । माने विकारे
 गम्ये द्रुशब्दाद्वयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । फले लुक् । आमलकमिति । फलितस्य
 वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च, तस्मिन्मयटो लुकि 'लुक्त्तद्धितलुकि' इति डीपो
 लुक् । प्लक्षादिभ्योऽण् । विकारे अवयवे चेति शेषः । तत्र शिशुकर्कण्वृशब्दयोस्-
 वर्णान्तत्वादत्रि प्राप्ते प्लक्षन्यग्रोधादीनाम् अनुदात्तादित्वादत्रि प्राप्ते अण्विधिः ।
 नन्वस्य फले अणो लुक् कुतो नेत्यत आह—विधानेति । न्यग्रोधस्य च
 केवलस्य । 'न ध्वाभ्याम्—' इत्युत्तरमुत्रमिदम् । अस्थेति । केवलस्य न्यग्रोधस्ये-

शत्यः । शतिक इति । 'शताच्च ठन्यतौ—' अणञ्चाविति । उमाशब्दः 'तृणधान्यानां च'
 इत्याद्युदात्तः । ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति भावः । एण्या ढव् ।
 प्राण्यन्तोऽपवादः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह-एणस्य त्विति । गोपयसोः । यद्यपि सर्वत्र
 गोरजादिप्रसङ्गे यदुक्तस्तथापि 'मयड्वैतयोः—' इति पक्षे प्राप्तं मयटं वाधितुं पुनरयं यद्विधिः ।
 द्रोश्च । ओरञ्, 'एकाचो नित्यम्' इति मयटश्चापवादोऽयम् । द्रव्यमिति । 'ओर्गुणः'
 'वान्तो यि प्रत्यये' 'द्रव्यगुणकर्म—' इत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रव्यते-आश्रीयते
 इति द्रुधातोः 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययान्तः । माने वयः । यतोऽपवादः । द्रुवयमिति ।
 द्राविकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः । फले लुक् । विकारावयवेति । फलितस्य
 वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च, तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः । आमलकमिति । मयटो लुक्,
 'लुक्त्तद्धितलुकि' इति डीपो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन 'यस्थेति च' इति लोपः
 शङ्क्यः । 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । अतएव पठ्चभिः पठ्चिभिः क्रीतः
 पठ्चपटुरित्यत्र 'अभयर्षपूर्वं—' इति ठञो लुकि कृते 'लुक्त्तद्धि—' इति डीपो लुका
 लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्दुकारस्य यणादेशो न भवति । प्लक्षादिभ्योऽण् । अणोऽ-
 पवादः । शिशुकर्कण्वृशब्दाभ्याम् 'ओरञ्' इति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादत्रः
 प्राप्तिः प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्य इङ्गुदी शिशु कर्कण्वृ वृहती । तत्र प्लक्षशब्दः 'फिपः'
 इत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो 'लघावन्ते—' इति मध्योदात्तः । अश्वत्यशब्दस्तु घृतादि-

(४—३—१६५) जम्बूसब्दात्फलेऽण्वा स्यात् । जाम्बवम् । पप्ने धोरव्, तस्य लुक्, जम्बु । १५४५ लुप् च । (४—३—१६६) जम्बवा फलप्रत्ययस्य लुक्वा स्यात् । 'लुपि युक्तवत्—' (सू १२९४) जम्बवा फल जम्बू । 'फलपाकगुणामुप-सङ्ख्यानम्' (वा २९४९) । ब्रीहय । मुद्गा । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा २९५०) मल्लिकायां पुष्पं मल्लिका । जात्या पुष्प जाती । विदार्या मूल विदारी । बहुलग्रह-णाग्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । सालानि मूलानि । बाहुलवात्स्वचित्तुक् । अतो-

त्यर्थं । केवलत्व पदान्तरविहीनत्वम् । न्यग् रोहतीति न्यग्राघ इति व्युत्पत्तिपक्षे यद्यपि 'न य्वाभ्याम्—' इत्येव सिद्धम्, यकारस्य पदान्तत्वात् । तथापि केचनस्यैव इति नियमार्थं सूत्रम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु यकारस्य अपदान्तत्वाद् विध्यमर्थमेव । 'केवलस्य' किम् ? न्याग्रो घमूला शालय । जम्बवा वा । जम्ब्वति । जम्बवा फलमित्यर्थं । अत्रा लुकि विशेष्यानुमारेण नपुसकत्वाद् ह्रस्व इति भावः । लुप् च । लुक्च सिद्धे लुक्चि फलमाह-लुपि युक्तवदिति । जम्बूरिति । जम्बवा फलमित्यर्थं । फलप्रत्ययस्य लुपि युक्तवत्त्वेन विशेष्यलिङ्गवचन बाधित्वा स्त्रीत्वमेकवचन चेत्यर्थं । तथा च जम्बवा फलायपि जम्बूरेव । फलपात्रेति । फलपात्रेण पुष्पन्तीति फलपाकशुप ओपवय, तद्वाचिभ्य परस्य फलप्रत्ययस्य लुप् उपसङ्ख्यानमित्यर्थं । 'फले लुक्' इत्यस्यापवादः । ब्रीहय इति । ब्रीहास्या नामोपधीना फलानोर्यर्थं । एव मुद्गा विल्वाग्रणो लुप् । युक्तवद्भावात्पुस्त्वम्, न विशेष्यनिष्पन्नत्वम् । पुष्पमूलेषु बहुलमिति । वातिकमिदम् । विकारावयवप्रत्ययस्य लुप् स्यादिति शेषः । पुष्प मल्लिकेति । 'अथ द्वितीय प्राणीपात्र' इत्यनवृत्तौ 'मादीना च' इति फिट्सूत्रेण मध्योदात्तो मल्लिकाशब्दः । तत 'अनुदात्तादेश्च' इत्यजो लुप् । युक्तवत्त्वास्त्रीत्वम् । जातीति । 'लघावन्ते—' इत्यन्तोदात्तो जातिशब्दः । तत 'अनुदात्तादेश्च' इत्यजा-नेन लुप् । युक्तवत्त्वास्त्रीत्वम् । विदारीति जातिङीपन्तमिद प्रत्ययस्वरूपेणान्तोदात्तम् अनुदात्तादित्वादात्रि तस्य लुप्, युक्तवत्त्वास्त्रीत्वम् । पाटलानीति । विल्वादित्वाद्ण् । ए सालानि । ननु अशाकस्य पुष्पम् अशोकम्, करवीरस्य पुष्प करवीरम्, इत्यत्रापि 'पुष्पमूले बहुलम्' इति लुपि युक्तवत्त्वाद् पुस्त्वे अशोकः पुष्प करवीर पुष्पमिति स्यादित्य आह—बहुलग्रहणात् स्वचित्तुगिति । तथा च युक्तवत्त्वस्य प्रवृत्ते विशेष्यनिष्पत्त-

त्वाद्न्तोदात्त इड्पुदीवृहतीशब्दौ गौरादिङीपन्तौ । 'अश्वत्यवैणवत्पान्नेयप्रोधेड्' फले' इत्यमरः । न्यग्रोधस्य च । केवलस्यति किम्, न्यग्रोधमूले भवा न्याग्रो मूला शालय । न्यग् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्ति पक्षे तु विध्यमर्थम् । जम्ब्वति । नपुसकह्रस्व । 'फले जम्बवा जम्बू स्त्री ज जाम्बवम्' । फलपात्रेति । फलपात्रेण शुष्यन्तीति फलपाकशुप । ब्रीहय मुद्गा इति । विल्वाग्रणो लुक् । मल्लिकेति । अनुदात्तलक्षणस्माजो लु 'मालादीना च' इति फिट्सूत्रामल्लिकाशब्दे द्वितीयमुदात्तम् । जातीविदारी च

कम् । करवीरम् । १५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च । (४-३-१६७) एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्त्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । १५४७ कंसीयपरशव्ययोर्यञ्ज्यौ लुक्च । (४-३-१६८) कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञ्जौ स्तश्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ।

इति तद्धितेषु चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

मेवेति भावः । हरीतक्यादिभ्यश्च । हरीतक्यादीनामिति । वार्तिकमिदम् । एषां प्रकृतिलिङ्गमेव लुप्तप्रत्ययार्थं अतिदिश्यते, नतु प्रकृतिवचनमपीत्यर्थः । हरीतक्य इति । जातिङीपन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हरीतकीशब्दः । ततोऽनुदात्तादित्वादिनि तस्य 'फले लुक्' इति लुकि प्राप्ते लुपि युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वे विशेष्यानुरोधाद्बहुवचनम् । कंसीयपरशव्य । अत्र यञ्जोर्न लुक्, विधिवैयर्थ्यात् । नापि प्रकृत्योः, प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात् । अतः परिशोपात् प्रकृत्येकदशयोः छयतोरिति लभ्यते । तदाह—छयतोरिति । कंसीयमिति । कंसो नाम धातुर्लोहविशेषः । तस्मै हितमिति छः । कांस्यमिति । कंसीयशब्दाद् यञि छस्य लुकि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । परशव्यमिति । 'तस्मै हितम्' इत्यधिकारे 'उगवादिभ्यो यत्' इति यति, ओर्गुणे 'वान्तो यि-' इत्यवादेशः । पारशव इति । परशव्यशब्दादिनि यतो लुकि ओर्गुणे पारशवः । 'हलस्तद्धितस्य' इति तु न, ईतीत्यनुवृत्तेः । अनापत्यत्वाद् 'आपत्यस्य च' इत्यपि लोपो न प्रसज्यत इति भावः ।

इति तद्धितेषु चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

गौरादिङीपन्तौ । पाटलानीति । विल्वादित्वाद्गु । साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । हरीतक्यादिभ्यश्च । इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो 'नित्यं वृद्ध-' इति प्राप्तस्य मयटो लुप्, अनुदात्तादिभ्योऽञ्, इतरेभ्यस्त्वणः । लिङ्गमेवेति । वचनं तु विशेष्यवदेव । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तत्वादिति भावः । कंसीयमिति । 'प्राक्क्रीताच्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हितम्' इति छः । तस्यैव छस्यापवादतया 'उगवादिभ्यो यत्' परशव्यं दाह । परशव्यशब्दस्यानुदात्तादित्वादिनि सिद्धे तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम् । न च 'यस्येति-' यलोपे कृते 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यम् । ईतीत्यनुवृत्तेः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु प्राग्बहतीयप्रभरणम् । ३० ।

१५४८ प्राग्बहतेष्टक । (४-४-१) तद्बहतीत्यत प्राक् षगधिप्रियते । 'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २९५१) मा शब्द कार्षी इति य आह स माशब्दिक । १५४९ स्वागतादीना च । (७-३-७) एज्ज स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिक । स्वाध्वरिक् । स्वङ्गस्यापत्य स्वाङ्गि । व्यङ्गस्यापत्य व्याङ्गि । व्यवहारेणा व्यन्स्यापत्यं व्याङि । चरति व्यावहारिक । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् । 'आहौ प्रभूतादिभ्य' (वा २९५२) । प्रभूतमाह

अथ चतुर्थस्य चतुर्थ पाद प्रारभ्यते—प्राग्बहतेष्टक । बहतीत्येकदेशेन 'तद्बहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति सूत्र परामृश्यते इत्यभिप्रेत्याह—तद्बहतीत्यत इति । तदाहेति । इतिशब्दा व्युत्क्रमेण तच्छब्दानन्तरं द्रष्टव्य । तदित्याहेत्यर्थे माशब्दस्वामतइत्यादिशब्दभ्य षक उपसख्यानमिन्वय । तदित्यनन वाक्यार्थो विवक्षित । इतिशब्दस्तस्य वाक्यायस्य कर्मत्व गमयति । 'मा शब्द कार्षी' इत्याहत्याद्यर्थे तद्वाक्यायवाद् 'माशब्द' इत्यादिशब्दान् षगिति यावत् । मा शब्द कार्षी इति य आह स माशब्दिक इति । शब्द मा कार्षीरित्यन्वय । 'माङि लुङ् इति लाट्ये लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यङ्गमनिषेव । शब्द न कुरु इत्ययम् । अत्र आहेति प्रव्यात्वर्थव्यत्तवचनक्रिया प्रति मा शब्द नापौरिति वाक्याय कर्म । तद्वाक्यैकदेशो माशब्देति समुदाय । तस्मान्नि कर्म-त्तिवाद्य प्रत्यय । न हि माशब्देति समुदायाद्विमक्तिरस्ति । एव च माशब्देति समुदायाद्विक् माशब्दिक इति रूपम् । 'मा शब्द कारि' इति पाठे तु कारीति कर्मणि लुङ् । शब्दा न कार्य इत्यर्थ । नच तदाहृत्यर्थे माशब्दादिभ्य षगिति यथाश्रुतम् अश्रुपगम्य माशब्दमाहृत्याद्यर्थे माशब्देत्यादिशब्देभ्यो द्वितीयात्नेभ्य षगित्येव कुता न व्याख्यायत इति वाच्यम्, एव सति 'आहौ प्रभूतादिभ्य' इत्युत्तरवातिकारभ्यवैयर्थ्यापत्तेरिति भाव । स्वागतादिगणे स्वागत, स्वध्वर इति पठितम्, तत्र विशेषमाह—स्वागतादीना च । 'न ध्याभ्या पदान्ताभ्या पूर्वं तु ताम्भामैच्' इति प्रकरण 'कर्मधनिहारे' इत्यस्मादुत्तर सूत्रमिदम् । एज्ज स्यादिति । शेषपूरणमिदम् : 'न ध्याभ्या पदान्ताभ्या पूर्वं तु ताम्भामैच्' इति प्राप्त एज न स्यादित्यर्थ । स्वाध्वरिक् इति । स्वध्वर इत्याहृत्यर्थ । अथ स्वागतादिगणशेषमुदाहरति—स्वङ्गस्येति । व्याङ्गिरिति । व्यङ्गस्या पत्यमिति विग्रह । व्यङ्गस्येति । न विद्यते ङो यस्य स अट्, विगत अ व्यङ् । स्वापतेयमिति । 'पथ्यनिधिवसनिस्वपतेर्द्व' । द्वारादित्वादेच प्राप्ता तिपि ध्यते । आहाविति । 'आह' इति पदैकदेशादिकारस्य उच्चारणार्थो निर्देश । 'त'

तदाहेतीति । वाक्यादय प्रत्ययविधि शब्दा माकारीति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्य शब्द इति य आह स नैयशब्दिक । कार्यशब्दिक । इह वाक्याद् द्वितीया न सम्भवत्यप्रातिपदिकत्वान् । तेन तच्छब्देन

प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' (वा २९५३) । सुस्नातं पृच्छति
सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशक्तिकादिः । 'गच्छतौ परदारादिभ्यः' (वा २९५४) ।
पारदारिकः । गौरुतल्पिकः । १५५० तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । (४-४-२)
अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्रया खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम्
१५५१ संस्कृतम् । (४-४-३) दघ्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् । १५५२
कुलत्थकोपधादण् । (४-४-४) ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैन्तिणी-
कम् । १५५३ तरति । (४-४-५) उडुपेन तरति औडुपिकः । १५५४ गोपुच्छा-
ट्ठब् । (४-४-६) गौपुच्छिकः । १५५५ नौद्वयचष्टन् । (४-४-७)
नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री । १५५६ चरति । (४-४-८)
तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोषुकस्यात् । हस्तित्ना चरति हास्तिकः । शाकटिकः

इति पूर्ववार्तिकानुवर्तते । आदेत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यः ष्ठ्वाच्य इत्यर्थः । पार्याप्तिक
इति । पर्याप्तमाहेत्यर्थः । 'पृच्छताविति । 'तत्' इत्यनुवर्तते । पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः
सुस्नातादिभ्यः ष्ठ्वाच्य इत्यर्थः । सौखशायनिक इति । सुखशयनं पृच्छतीत्यर्थः ।
अनुशक्तिकादिरिति । सुखशयनशब्द इति शेषः । तन्श्च 'अनुशक्तिकादीनां च' इति
पूर्वोत्तरपदयोरद्विवृद्धिरिति भावः । गच्छताविति । 'तत्' इत्यनुवर्तते । गच्छतीत्यर्थे
परदारदिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः उगित्यर्थः । पारदारिक इति । परदारान्ताच्छतीत्यर्थः ।
गौरुतल्पिक इति । गुरुतल्पं गच्छतीत्यर्थः । गुरुतल्पो गुरुस्त्री । तेन दीव्यति खनति
जयति जितम् । तेन दीव्यति, तेन खनति, तेन जयति, तेन - जितम् इति विग्रहेषु
तृतीयान्ताद्गित्यर्थः । अभ्रिः कुहालः । देवदत्तेन जितमित्यत्र तु न ठक् । करणतृतीयान्ता-
देव तद्विवेः । संस्कृतम् । तेनेत्येव । संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्ताद्गित्यर्थः । 'संस्कृतं
भक्षाः' इत्यत्र तु सप्तम्यन्तादणादिविधिः । मारीचिकमिति । मरीचिभिः संस्कृतमि-
त्यर्थः । कुलत्थकोपधादण् । संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । तैन्ति-
णीकमिति । तैन्तिणीकेन संस्कृतमित्यर्थः । तरति । तरतीत्यर्थे तृतीयान्ता-
द्गित्यर्थः । गोपुच्छाट्ठब् । तरतीत्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । नौद्वयच-
ष्टन् । ठनिति च्छेदः । ष्टुत्वकृतः सस्य पकारः ॥ तरतीत्यर्थे नौशब्दाद् द्वयचश्च
तृतीयान्तात् ठनित्यर्थः । नाविक इति । नावा तरतीत्यर्थः । घटिक इति ।

कर्ममात्रं निर्दिश्यते, तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः । ऐज् न स्यादिति । 'न खाम्याम्-'
इति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते । 'न कर्म-' इत्यतो नञनुवर्तनादिति भावः ।
स्वापत्तेयमिति । 'पथतिथिवसतिस्त्रपतेर्ढञ्' । स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य
प्राप्तिः । द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयम् । अहाविति । उपसंख्यानमित्य-
नुपज्यते । आहेतिपदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण आहावित्यनुकरणम् ।
प्राभूतिक इति । क्रियाविशेषणाद्भक्तारि । तेन दीव्यति । इह कालपुरुष-
संख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षैरदेवीद् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षै-

दन्ता भक्षयति दाविक । १५५७ आकपात्प्लु । (४—४—९) आकपात्
निकपोपल । 'आकपात्' इति पाठान्तरम् । तेन चरति आकपिक । पित्वा डीष्
आकपिनी । १५५८ पर्पादिभ्य ष्टन् । (४—४—१०) पर्षेण चरति पर्षिक,
पर्षिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्ष । अस्विक । रयिक । १५५९ श्वग-
णाट्च । (४ ४—११) चाट्ठन् । १५६० श्वादेरिञि । (७—३—८)
ऐञ्ज । दवमन्नस्यापत्य दवामन्नि । द्वादष्टि । तदादिक्रियौ चेदमेव ज्ञापकम् ।
'इकारादाविति वाच्यम्' (वा ४५१२) श्वगणेन चरति द्वागणिक, द्वागणिकी

घनेन तरतीत्यर्थं । बाहुका स्त्रीति । उक् परत्वात्, ठस्य क । अदन्ताट्ठाम् । चरति ।
गच्छति भक्षयतीति । 'चर गतिभक्षणयो' इति चरधानारर्थद्वय वृत्तेरिति मात्र ।
ह्रास्तिरु इति । ठनि इके 'तस्त्तद्धिते' इति टिलोप । आकपात्प्लु । तेन चरतीत्यर्थे
चरतीयान्तादाकर्षणव्यात् ष्टलियर्थं । पर्पादिभ्य ष्टन् । ष्टन् इति च्चेद चरतीत्यर्थे
चरतीयान्तेभ्य इति शेषः । पित्त्व डीष्यमित्याह—पपिक्वीति । अश्विक इति । अश्वन
चरतीत्यर्थं । श्वगणाट्च । उक्विपय इति रेपः । श्वगणशब्दात्तृतीयान्ताचरत्यर्थे
ठञ् ष्टन् च स्यादित्यर्थं । श्वागणिक इत्युदाहरण कथयति । तत्र श्वशब्दस्य द्वारादिवादे
जागमे प्राप्ते । श्वादेरिञि । 'न कर्म्मव्यतिहारे' इत्यता 'न' इत्यनुवर्तते । अङ्गस्य
इत्यधिकृतम् । श्वशब्द आदियंस्वेति विग्रहः । श्वशब्दपूर्वपदस्याङ्गस्य इति परे
नैजागम इत्यर्थं । श्वाभस्त्रिरिति । अन इञ् । श्वादष्टिरिति । श्वदष्टस्य
पत्यमित्यर्थं । ननु श्वशब्द एव द्वारादौ पठयते ननु श्वभस्त्रशब्दः । ततश्च तस्य
द्वारादिनामावादे जागमप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—तदादिविधाविति । द्वारादि
गणे श्वशब्दस्य पाठ्यपि अस्मादेव प्रतिषेधान् श्वशब्दपूर्वकस्याङ्गस्य द्वारादि-
गणे ग्रहण विज्ञायत इत्यर्थं । तत्फलं तु श्वबहनस्येद शौववहन नाम नगरम् ।
ननु प्रवृत्ते द्वागणिके इन्भावात्कथमय निषेध इत्यत आह—इकारादाविति वाच्य

द्वेष्यसि देविष्यामि वा आणिक, दीव्यन्ति दीव्यय दीव्यामा वा आणिका । वारक नु
क्विव्यतिमेक 'जयति, जितम्' इति कर्तृकभङ्गा पृथगुपादानात् । तेनाभैबूत, अमे खात,
इति कर्माद्यर्थे आणिक इति न भवति । अभ्रयेति । 'अभि स्त्री काष्ठकुडाल' इत्यनरः ।
सस्कृतम् । योगत्रिभाग उत्तरार्थं । बाहुवेति । सूत्रे एकार साहितिक, न त्वनुबन्ध इति
न डीष् । तथा च 'आकपात् पपदि' इत्यादि श्लाकवातिक पित्त्वविवेचनाय प्रकरणान्ते
पठिष्यति । निरूपोपल इति । सुवर्णपरीणार्थं । पाठान्तरमिति । एतच्च म्वादी
'कषणप-' इत्यादिदण्डके 'आकपात्प्लु' इति माघवनोपन्यस्तम् । किंतु 'आकपात्प्लु' इति
इति वातिकस्याननुगुणम् । तत्र हि नीरेफपाठ वृत्तासङ्गतिप्रसङ्गान् । पर्ष इति । 'पर्ष
गती । 'हलश्च' इति करणे घञ् । इहान्तगणसूत्र 'पाद पञ्च' इति पादाभ्या चरति पदिक ।
यत्तु वातिक 'पङ्गव इके चरतावुपसस्यानम्' । इति सोऽयैव प्रपञ्चः । पर्ष, अश्व, अश्वत्य,
रय, जाल, न्याय, व्याठ, 'पाद पञ्च' श्वगणाट्ठश्च । उक्त्वोपवादः । इदमेव ज्ञापक

श्वगणिकः, श्वगणिकी । १५६१ पदान्तस्यान्यतरस्याम् । (७-३-९) श्वादेरङ्गस्य-
पदशब्दान्तस्यैज् वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्, शौवापदम् । १५६२ वेतनादिभ्यो जीवति ।
(४-४-१२) वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः । १५६३ वस्तुक्यविक्रयाट्ठन् ।
(४-४-१३) वस्तेन मूलेन जीवति वास्तिकः । १५६४ आयुधाच्छ च । (४-४-१४)
चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः, आयुधिकः । १५६५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।
(४-४-१५) उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः । १५६६ भस्त्रादिभ्यः ष्टन् । (४-४-१६)

मिति । इतीति परित्यज्य इकारादाविति वाच्यमित्यर्थः । इति तु व्यपदेशवत्त्वेन इकारा-
दित्त्वम् । श्वागणिक इति । ठनि आदिवृद्धिः । श्वागणिकीति । ठन्तात् 'टिड्ढाणढ्ढ-
यसज्दघ्नन्मात्रच्छयपठकठकक्वरपः' इति डीप् । श्वगणिक इति । ष्टनि ह्रस्वम् ।
श्वगणिकीति । पित्त्वाद् डीप् । प्रसङ्गादाह—पदान्तस्यान्यतरस्याम् । 'श्वादेरिति'
इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । पदं पदशब्दः अन्तो यस्तेति विग्रहः । तदाह—पदशब्दान्त-
स्येति । ऐज्वेति । विषेधिकल्पं सति विधिविकल्पः फलित इति भावः । श्वापदस्येति ।
शुनः पदमिव पदं यस्येति विग्रहः । 'शुनो दन्तदंष्ट्रा—' इत्यादिना दीर्घः । शौवापदमिति ।
'तस्तेदम्' इत्यण् । 'वृद्धाच्छः' इति तु न, अनभिधानादित्याहुः । अन्ये तु श्वपुच्छ-
वहीर्षाभावे अणमाहुः । वेतनादिभ्यो जीवति । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः ठगिति
शेषः । वैतनिक इति । वेतनेन जीवतीत्यर्थः । धानुष्क इति । धनुषा जीवती-
त्यर्थः । उसन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'इणः प' इति पत्वम् । वस्तुक्यविक्रयाट्ठन् ।
जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो वस्नादिभ्यः ठन् स्यादित्यर्थः । संघातविगृहीता-
र्थमिति । व्याख्यानादिति भावः । आयुधाच्छ च । जीवतीत्यर्थे तृतीया-
न्ताद् आयुधशब्दात् छः स्यात् ठन् चेत्यर्थः । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । हरती-
त्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः उत्सङ्गादिभ्य ठक् स्यादित्यर्थः । भस्त्रादिभ्यः ष्टन् ।

मिति । द्वारादिगणे श्वन्शब्दः पठ्यते, नतु श्वभल्लः श्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च 'श्वादेरिति'
इति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद् द्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । फलं तु द्वारपाठ-
स्यायं दौवारपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः । इकारादाविति । सूत्रे इतीत्यपनीय
इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये तु इतीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा
चाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेष्यत्वाद् 'यस्मिन्विधिस्तदादौ—' इत्यनेन इकारादिलभ्यत
इत्याह—श्वगणिकीति । ष्टनः पित्त्वान्डीप् । श्वापदस्येति । 'अन्येषामपि ह्रस्वते'
इति दीर्घः । धानुष्क इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते, तच्च सङ्घातविगृही-
तार्थम् । तथा च धानुर्दण्डिकः, दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यम् । आयुधाच्छ च ।
आयुष्यन्ते अनेनेति आयुधम्, 'धनर्थे कविधानम्' इति कः । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।
एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यः षठक् स्यादुवादत्ते नयति चेत्यर्थे । उत्सङ्ग, उडुप, उत्थित, पिटक,
पिटाक । भस्त्रादिभ्यः ष्टन् । भस्त्रा चर्मविकारः । शीर्षेभारशब्दांश्च पठ्यते

भङ्ग्या हरति भङ्गिक । पित्वाद् भङ्गिकी । १५६७ विभाषा विवधान् । (४-४-१७) विवधेन हरति विवधिक । पणे ठक् । धैवत्रिक । एवदेशविहितस्यानन्यत्वाद्दीववादिनिष्ठम् । धीवधिक, धीवधिकी । विवधधीवधशब्दौ उभयना बद्धशिक्ये स्वन्धवाद्ये बाधे वर्तते । १५६८ अण् कुटिलिकाया । (४-४-१८) कुटिलिका व्याघाना गतिविशेषः, कर्मरिपकरणभूत लोह च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गाराका कौटिलिका व्याघ कर्मरिपश्च । १५६९ निवृत्तेऽक्षयतादिभ्यः । (४-४-१९) अक्षयतेन निवृत्तमात्रम् निवृत्तमिति । १५७० त्रेर्मन्मित्यम् । (४-४-२०) त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिका तुनीयान्तानिवृत्तैर्भेदमप्यनित्यम् । कृत्वा निवृत्त कृत्रिमम् । पवित्रमम् । 'भात्रप्रत्ययान्तादिमन्वनव्य'

धुनिति छेद । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्या भङ्गादिभ्यः धुन् स्यादित्यर्थः । पित्वादिति । धीप् इति शेषः । विभाषा विवधान् । तृतीयर्थे तुनीयान्तात् धुनिति शेषः । अण् कुटिलिकाया । हरतीत्यर्थे तुनीयान्तात् कुटिलिकाशब्दादण् स्यादित्यर्थः । कर्मरिप ल हकार तस्य यद् अङ्गारतमलाहृदिग्रहणसाधन लाहृविकारभूत सन्दर्शापरनामधेयम्, तदपि कुटिलिकेत्यर्थः । निवृत्तेऽक्षयतादिभ्यः । निवृत्तमित्यर्थे तुनीयान्तेभ्योऽन्यत्रूतादिभ्यः ठगित्यर्थः । त्रेर्मन्मित्यम् । तेन निवृत्तमित्यर्थे 'इवित किन्' इति त्रिप्रत्ययान्तादित्यम् मन्प्रत्यय स्यादित्यर्थः 'समर्थाणां प्रथमाद्वा इति महाविकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । तत्र च अस्मिन्मध्ये मन्प्रत्यय त्रिना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगा नति भाष्ये मन्प्रत्ययम् । एव चात्र अस्वपदविग्रहं दर्शयति—कृत्या निवृत्तमिति । अत्र विग्रहवाक्यं 'त्रिया नित्' इति निरन्ताभ्य कृतिशब्दः । कृत्रिममिति । 'डुक् करणे' इति वाना 'इवित किन्' इति त्रिप्रत्ययान्तामपि । पवित्रममिति । पश्या निवृत्तमित्यस्वपदविग्रहः । 'डुपचप् पाके' इत्यस्मात् त्रिप्रत्ययान्तामपि । इमन्चत्तय इति । निवृत्तमित्यर्थे तुनीयान्तादिति शेषः । अत्र नित्यमिति न सुब्रह्मते इयमिप्रत्ये निपातनाच्छीर्षंभात्र सप्तमीममामथ, 'तत्पुरुषे कृति—' इति वा अलुक् । पणे शीर्षंभार । एरुदेशविहितस्येति । 'धीवधाच्चेति वच्यम्' इति वार्तिक न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः । वृत्तिवृत्तु मूने बोधवशब्द प्रथित्य 'विभाषा विवधधीवधान्' इति पाठः । त्रेर्मन्मित्यम् । नियमग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयाग वारविनु । अनएव लौकिके विग्रहवाक्यनिन्तादीनां प्रयाग, न तु क्ये, तदाह—कृत्या निवृत्तमिति । एवमग्रेर्भेद पावनं निवृत्तमिति त्रिग्रहा बाध्यः । मन्व्यावाची निराद्यो नह गृह्ये, प्रत्ययप्रत्ययण प्रत्ययस्थैव ग्रहणान्, 'णिजा नवाणाम्—' इति लिङ्गाच्च ननु नियमग्रहणं निवृत्तार्थविवक्षाया मर्षं किन्ना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयाग निवारणेऽपि तदविवक्षाया तस्य स्वानन्त्र्येण प्रयागो दुर्वार इति चेत्, न नियमिति याग किमज्य तस्यामध्यदियविरोधानादरेणैव स्वानन्त्र्यवारणान् । इमं विवति । एव च मपि न वर्तव्यः । तथा हि 'भात्रप्रत्ययान्तादिमपि' । तत्र 'त्रे' पूर्वणं सिद्धे नियमार्थमिदं त्रिप्रत्ययान्त इमन्त्रिपय एवति । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयो

(वा २९५९) पाकेन निवृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् । १५७१ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । (४—४—२१) अपमित्येति ल्यवन्तम् । अपमित्य निवृत्तमापमित्य-कम् । याचितेन निवृत्तं याचितकम् । १५७२ संसृष्टे । (४—४—२२) दघ्ना संसृष्टं दाधिकम् । १५७३ चूर्णादिनिः । (४—४—२३) चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपुषाः । १५७४ लवणाल्लुक् । (४—४—२४) लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् । १५७५ मुद्गादण् । (४—४—२५) मौद्ग ओदनः । १५७६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते । (४—४—२६) ठक् । दघ्ना उपसिक्तं दाधिकम् । १५७७ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते (४—४—२७) ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । १५७८ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । (४—४—२८) द्वितीयान्तादस्माद्धर्तत इत्यस्मिन्नर्थे लौकिकस्वपदविग्रहं दर्शयति—पाकेन निवृत्तमिति । अपमित्ययाचिताभ्याम् । ल्यवन्तमिति । 'मिङ् प्राणिदाने' इत्यस्माद् विनिमयार्थकाद् 'उदीचां माडो व्यतिहारे' इति क्त्वाप्रत्यये गतिसमासे ल्यपि 'मयतेरिदन्त्यतरस्याम्' इति इत्त्वे 'ह्रस्वस्य पिति—' इति तुगागमे अपमित्येत्यव्ययम्, 'क्त्वातोऽनुक्तमुनः' इत्युक्तेरित्यर्थः । निवृत्तमित्यर्थे अपमित्येत्यव्ययात्प्रथमान्ताद्याचितशब्दाच्च तृतीयान्तात् कक् कन् च यथासंख्यं स्यातामित्यर्थः । अप-मित्येत्यर्थे तृतीयान्तत्वासंभवात् प्रथमान्तादिति लभ्यते । संसृष्टे । संसृष्टमित्यर्थे तृतीया-न्तात् ठग् इत्यर्थः । चूर्णादिनिः । संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । लवणाल्लुक् । पूर्वसूत्रविहितस्येति शेषः । मुद्गादण् । तेन संसृष्टमित्यर्थे शेषः । मौद्ग ओदन इति । मुद्गैः संसृष्ट इत्यर्थः । व्यञ्जनैरुपसिक्ते । उपसिक्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो व्यञ्जनवा-चिभ्यः ठगित्यर्थः । सेचनेन मृदूकरणमुपसेकः । संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं सूत्रम्—व्यञ्जनवाचिभ्य उपसिक्त एवेति । तेनेह न—सूपेन संसृष्टा स्याली । ओजःसहो । वर्तते व्याप्रियते इत्यर्थे ओजस्, सहस्, अम्भस् एभ्यः तृतीयान्तेभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । औजसिक इति । ओजसा वलेन वर्तते, युद्धे व्याप्रियत इत्यर्थः । साहसिक इति । सहसा प्राणवियोगाभ्युपगमेन स्तेये व्याप्रियत इत्यर्थः । आम्भसिक इति । अम्भसा हेतुना संचारे व्याप्रियत इत्यर्थः । तत्प्रत्यनुपूर्वं । तदिति द्वितीयान्तानुकरणम् । प्रत्यनुपूर्वभ्यो द्वितीयान्तेभ्य ईपलोमकूलशब्देभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । ननु प्रतीपं वर्तते इत्यादि-निवर्तते । ततो 'नित्यम्' अनेन निवृत्तार्थाविवक्षायामपि व्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एवं च संख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशङ्कैत्र नास्ति, भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेऽपि वेशेपो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इमप इकारस्योदात्तत्वात् । अपमित्येति । उदीचां माडः—' इति क्त्वाप्रत्यये अपेत्यनेन सह गतिसमासः, क्तवो ल्यप् । 'मयतेरि-दन्त्यतरस्याम्' इति इत्त्वम्, 'ह्रस्वस्य—' इति तुक् । ल्यवन्तादस्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न भवति, किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यम् । व्यञ्जनैरुप । व्यज्यते अनेन मोदनादिरस इति व्यञ्जनं तद्वाचिभ्य उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् । तत्प्रत्यनु ।'

स्वस्यान् । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया । प्रतीप वर्तते प्रातीपिक । आन्वीपिक ।
 प्रातिलोमिक । आनुलामिक । प्रातिकूलिक । आनुकूलिक । १५७६ परि
 मुर्य च । (४—४—२९) परिमुख वर्तते पारिमुखिक । चात्पारिपाश्विक ।
 १५८० प्रयच्छति गर्ह्यम् ।। (४—४—३०) द्विगुणार्थं द्रव्य द्विगुणम्, तत्प्रयच्छति
 द्वैगुणिक । त्रैगुणिक । 'वृद्धवृ ध्रुपिभावा वक्तव्य' (वा २९६५) । वाधुपिक ।

वक्ष्यमाणविग्रहणु वततेरकमवत्वान् कथ द्वितीयेत्यत आह—क्रियाविशेषणत्वादिति ।
 इदं च कारकनिरूपणे निरूपितम् । क्रियाविशेषणानां प्रथमान्तत्वमेव इति तु शब्ददुदोषरे ।
 प्रतीपमिति । प्रतिगता आपा यस्मिन्निति वृद्धीहि । 'ऋक्पू—' इत्यकार समासान्त ।
 'द्वयन्तस्वसर्गोभ्याम् ईन्' इति ईत्वम् । अनुगता आपो यस्मिन् तत्रोपम् । 'ऊनादेशे'
 इत्युत्त्व तु न, अदेशत्वात् । प्रतीपान्तीपान्त्वौ हि प्रतिकूलानुलामपर्यायो वदौ । अत्र
 यवार्थेषु तु नाभिनिवेष्टव्यम् । परिमुर्य च । अस्माद् द्वितीयात्प्राग् वन्ते इत्यथ
 ठगियथ । चादिति । चकारानुक्तमगुञ्जायार्थत्वं परिपाद्वमित्यस्मादपि ठकि पारिपा
 श्विक इति भवतीत्यर्थः । पारिमुखिक इत्यस्य यथा यत् स्वामिनो मुखं तत्र वर्तते इत्यर्थः
 एव पारिपाश्विक । प्रयच्छति गर्ह्यम् । 'तत्' इति द्वितीयान्तमनुवर्तते । गद्य प्रयच्छतीत्यर्थे
 द्वितीयान्तादृगित्यथ । द्विगुणार्थं द्रव्य द्विगुणमिति । द्वैगुणिक । इति कथं
 माणादाहरणे द्विगुणशब्देन द्विगुणार्थं द्रव्यं विवक्षितमित्यर्थः । तत्प्रयच्छति
 द्वैगुणिक इति । द्विगुणो भवितुं स्वद्रव्यमुणं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'अशीतिभागा
 वृद्धि स्यामासि मामि सवधक' इत्यादिष्वंगान्नविरुद्धत्वादिसं गद्यमिति भावः ।
 वृद्धेरिति । वृद्धिगत्वात् उक्तार्थं ठकि प्रवृत्तवृधुपि इत्यादेशो वाच्य इत्यथ ।
 इवारात् आदेशः । वाधुपिक इति । वृद्धयर्थं द्रव्यं वृद्धं, तत्प्रयच्छतीत्यर्थः

वृत्तेरकमवत्वान् कथ तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्यादिना सम्बन्ध इत्याशङ्क्यापानाह—
 क्रियाविशेषणत्वादिति । प्रतीपमिति । प्रतिगता आपो यस्मिन्निति । वृद्धीहि ।
 'ऋक्पू—' इत्यकार समासान्त । 'द्वयन्तस्वसर्गोभ्याम्—' इति इत्वम् । व्युत्पत्तिमात्र
 मिदम् । प्रतिकूलानुलामपर्याया हीम वृद्धिशब्दा । आन्वीपिक इति । अन्वी
 पित्यत्र 'ऊनादेशे' इत्युत्त्व तु न भवत्यदेशत्वात् । परिमुर्यमिति । 'अपपरो वर्जने'
 इतिपरे कर्मप्रवचनोपमताया 'पञ्चम्यपाङ्परिमि' इति पञ्चमी, 'अपरिवहिरक्ष्व
 पञ्चम्या' इत्यव्ययभावात्, तत्पठक् । स्वामिनो मुखं वक्ष्यित्वा यत् सेवका वर्तते स
 पारिमुखिक । यदा तु सवन्तोभावे परिशब्द प्रादिममासश्च, तदा यथा यत् स्वामिनो
 मुखं ततस्ततो यो वर्तते स एवमुच्यते । एव पारिपाश्विकोऽप्यद्वये वाच्य
 प्रयच्छति । द्वितीयान्तात्प्रयच्छतीत्यर्थं ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गद्य चेत्तत्
 द्विगुणार्थद्विगुणमिति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति भावः । वृद्धवृद्धयर्थे इत्यवदान्तम्
 तयाम्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वम् । वाधुपिक इति । वृद्धयर्थं वृद्धिं ता प्रयच्छती
 विग्रहः । अथ कथं 'वृद्धयाजीवश्च वाधुपि' इत्यमरः । ठक्मनिपादेनैव वृधुपिमा

१५८१ कुसीददशैकादशात्पृष्ठचौ । (४—४—३१) गर्हार्थान्यायाम्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदम्, तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः, कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश, ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते, दशैकादशिकः, दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्विधितार्थः । १५८२ उच्छ्रति । (४—४—३२) वदराण्युच्छ्रति वादरिकः । १५८३ रक्षति । (४—४—३३) समाज रक्षति सामाजिकः । १५८४ शब्ददुर्दुरं करोति । (४—४—३४) शब्दं करोति शाब्दिकः । दादुरिकः । १५८५ पक्षिमत्स्यमृगाच्छ्रति । (४—४—३५)

वृद्धिशब्दात् ठक इकादेशे प्रकृतेवृधुष्यादेश इति भावः । 'वृद्धयाजीवस्तु वार्धुपिः' इति तु प्रमाद एव । कुसीद । गर्हार्थान्यायामिति । कुसीद, दशैकादश आभ्यां द्वितीया-न्ताभ्यां गर्हार्थकाभ्यां प्रयच्छतीत्यर्थे क्रमात् पृष्ठचौ स्त इत्यर्थः । पितृवम् डीपथमित्याह—कुसीदिकीति । निस्त्रचित्त्वयोस्तु स्वरे विशेषः । अथ पृष्ठचर्कृति दशैकादशशब्दं व्युत्पादयति—एकादशार्थत्वादित्यादिना । यत्र एकादश निष्कान् अंधिकान् प्रत्यपर्येति समयं कृत्वा दश निष्का ऋणत्वेन दीयन्ते, तत्र ऋणत्वेन गृहीता दश निष्का एकादशार्थत्वाद् एकादशशब्देन उपचर्यन्ते । ततश्च एकादश च ते दश चेति कर्मधारये 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति दशन्शब्दस्य पूर्वनिपातः । इहैव निपातनादकारः समासान्तः, टिलोपः, दशैकादशा इति ल्पमित्यर्थः । दशैकादशिक इति । एकादश निष्कानधिकान् ग्रहीतुं दश निष्कान् अवमर्णाय प्रयच्छतीति यावत् । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयति—दशैकादशान् प्रयच्छतीति । इहापीति । विग्रहवाक्ये यया उत्तमर्णः प्रधानत्वेन निर्दिश्यते, तथा समासेऽपि उत्तमर्ण एव ऋणदातेव तद्विधितार्थः प्रधानभूत इत्यर्थः । उच्छ्रति । 'तत्' इति द्वितीयान्तमनुवर्तते । उच्छ्रतीत्यर्थे द्वितीयान्तादुगित्यर्थः । भूम्यां निपातितस्य द्रोह्यादेः कणश्च धादानमुच्छ्रः । रक्षति । अस्मिन्नर्थे द्विती-यान्तादुगित्यर्थः । शब्ददुर्दुरं करोति । शब्दं करोति दुर्दुरं करोतीति विग्रहे द्वितीयान्तादुगित्यर्थः । इह शब्दविषये प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकज्ञाने करोति वर्तते, व्याख्यानात् तेनेह न—शब्दं करोति खरः । दादुरिक इति । 'दुर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दुर्दुरा चण्डिकायां स्यात्त्वामजाले तु दुर्दुरम् ।'

स्वीकारात् । अत्राहुः—निरङ्कुशाः कवय इति । गर्हामिति किम्, द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माम्भूत् । निपात्यत इति । अतएव व्याख्यातृप्रयोगोऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति—दशैकदशानीति । 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति पूर्वनिपातः । उत्तमर्ण एवेति । दश द्त्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्हार्थादिति भावः । उच्छ्रति । भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुच्छ्रः । सामा-जिक इति । समजन्ति अस्मिन्निति समाजः । शब्दं करोतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वाभाव्याद् व्युत्पादन एवार्थं प्रत्ययः । नेह शब्दं करोति खरः खरो वा । दादुरिक इति । कुलालः ।

‘स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् (वा ५२३) । ‘मत्स्वपयविषु मोनस्यैव’ । पणिणा हन्ति पणिक । शाकुनिक । मायूरिक । मात्स्यिक । मैनिक । शाकुनिक । मार्गिक । हारिणिक । सारङ्गिक । १५८६ परिपन्थ च तिष्ठति । (४-४-३६) अस्माद् द्वितीयान्तात्तिष्ठन्ति हन्ति चत्यर्थे ठक्स्यात् । पन्थान वजयित्वा व्याप्य वा तिष्ठन्ति पारिपयिकश्चौर । निपातनान् पन्थादेश । परिपय हन्ति पारिपयिक । १५८७ माथोत्तरपदव्यनुपद धावति । (४-४-३७) दण्डाकारा माथ पन्था दण्डमाथ । दण्डमाथ

इति विद्वत् । इह यथाप्राग्यमन्वय । पञ्चिमत्स्यमृगान्हन्ति । अस्मिन्नर्थे पक्ष्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्य ठगित्यथ । स्वरूपस्येति । पणिमत्स्यमृगराब्दे तत्तत्स्वरूपाणां तत्तत्पर्यायाणां तद्विशेषवाचिना च ग्रहणमित्यथ, ‘स्व रूपम्—’ इति सूत्रभाष्ये तथाक्तरिति भाव । मोनस्यैवेति । मत्स्वपयविषु मोनस्यैव ग्रहणम्, न त्वनिमिषादिशब्दानामित्यथ । इदमपि ‘स्व रूपम्—’ इत्यत्र भाष्ये स्थितम् । पान्क्तिक इति । स्वरूपम्योदाहरणम् । शाकुनिक इति तु पणिपर्यायस्य । मायूरिक इति । पणिविशेषस्य । तथा मात्स्यिक, मैनिक, शाकुनिक इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । तथा मार्गिक, हारिणिक, सारङ्गिक इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । परिपन्थ च तिष्ठति अस्मादिति । परिपन्थशब्दादित्यर्थ । चकाराद् ‘हन्ति’ इत्यनुकृष्यत । तथाह— तिष्ठति हन्ति चेति । पन्थान वजयित्वेति । एतेन ‘अपरो वजने’ इति परे कमप्रवचनोपलब्धे ‘पञ्चम्याद्परिमि’ इति पञ्चम्याम् ‘अपरिवर्तिरञ्चव’ पञ्चम्या’ इति अव्ययीभावसमाम सूचित । व्याप्य चेति । एतेन सर्वान् शब्दपर्यायस्य पर परिगत पन्था इति प्रादिसमाने परिपन्थशब्द इति सूचितम् । अव्ययीभाव प्रादिममात्रो दत्यपि वाध्यम् । उभयथापि क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तत्वम् । निपातनान् पन्थादेश इति । नद प्रत्ययसंनियामेन निपातनम् । किंतु ततोऽन्यथापि परिपयशब्दोऽस्ति इदमत्र सूचयितुं प्रकृतरपि द्वितीयोच्चारणमिति वृत्तिकृत । इदमत्राभिप्रेत्य विग्रहं दसंयति—परिपन्थ तिष्ठतीति । माथोत्तर । माथोत्तरपद, पदवी, अनुपद एभ्यो द्वितीयान्तम्यो धावतीत्यर्थे ठगित्यर्थे । माथपद व्याचष्ट—माथ पन्था इति । मय्यते गन्तुमिराहयते इति व्युत्पत्तेरिति भाव । दण्डमाथ इति । शाकपायिवादि । पन्थान धावतीति धावतेगत्यथत्वात् मकम

वाद्यभाण्डवाचीह ददुरशब्द । मात्स्यिक इति । ‘मत्स्वस्य इधाम्’ इति परिगणनान् ‘सूयतिष्या—’ इति यलापाभाव । हारिणिक इति । नन्विद पर्यायस्योदाहरणं न भवति हारिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चान् पर्यायस्यादाहरणं किमिति न प्रदर्शयति चेत् । अत्राहु—आरप्यनचतुष्पाल्यु हरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाचो मृगशब्द, तदा मृगपर्यायस्यादाहरणं भवत्येवेति । परिपन्थ च । परिपुत्रद्वयमव्ययीभावान्तत्पुरुषा वा क्रियाविषयत्वात्तिष्ठनेरकमत्वेऽपि परिपन्थस्य कमत्वमस्त्वैवत्याह । द्वितीयान्तादिति । चकारो भिन्नक्रम प्रत्ययार्थं समुच्चिनो-

धावति षाण्डमाधिकः । पादविकः । आनुपदिकः । १५८८ आकृन्दाट्ठञ् च ।
 (४-४-३८) अस्मादुन्व्यात्, चाटुक् धावतीत्यर्थे । आकृन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति
 आकृन्दिकः । १५८९ पदोत्तरपदं गृह्णाति । (४-४-३९) पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः ।
 औत्तरपदिकः । १५९० प्रतिकण्ठार्थं ललामं च । (४-४-४०) एभ्यो गृह्णात्यर्थे
 ठक्स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः । १५९१ धर्म
 चरति । (४-४-४१) धार्मिकः । 'अधर्माच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९६६) । आधार्मिकः ।
 १५९२ प्रतिपथमेति ठञ्च । (४-४-४२) प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः ।
 १५९३ । समवायान्समवैति । (४-४-४३) सामवायिकः । सामूहिकः ।
 १५९४ परिषदो ण्यः । (४-४-४४) परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

कत्वम् । पादविक इति । पदवीं धावतीति विग्रहः । आनुपदिक इति । अनुपदं धाव-
 तीति विग्रहः । आकृन्दाट्ठञ् च । अस्मादिति । आकृन्दशब्दाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः ।
 आकृन्दन्ति अस्मिन्नित्याकृन्दः, तदाह-आकृन्दो दुःखिनां रोदनस्थानमिति । पदोत्तर-
 पदम् । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्माद् द्वितीयान्ताद् गृह्णातीत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । प्रति-
 कण्ठार्थं । एभ्य इति । प्रतिकण्ठ, अर्थ, ललाम इत्येभ्य इत्यर्थः । आर्थिक इति । अर्थ
 गृह्णातीत्यर्थः । लालामिक इति । ललामं चिह्नं तद् गृह्णातीत्यर्थः । 'लङ्गं ललामं च
 ललाम च' इत्यमरः । धर्म चरति । चरतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद् धर्मशब्दाट्ठगित्यर्थः ।
 अधर्माच्चेतीति । 'ग्रहणवता प्रातिपदिक्तेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्ताग्रहणादप्राप्ते
 आरम्भः । प्रतिपथमेति । ठञ्च । प्रतिपथमित्यव्ययीभावाद एतोत्यर्थे ठञ् ठक् च स्यादि-
 त्यर्थः । प्रतिपथमिति 'लक्षणनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । 'ऋक्पू-'
 सान्तः । समवायान् समवैति । द्वितीयान्तेभ्यः समवायवाचिशब्देभ्यः समवैतीत्यर्थे
 ठगित्यर्थः । बहुवचनात्तदर्थवाचिशब्दग्रहणम् समवैति मेलयतीत्यर्थः । परिषदो
 तीत्याह । तिष्ठति हन्ति चेति । माथ इति । मथ्यते गन्तुभिरिति माथः । 'मथे
 विलोडने' कर्मणि घञ् । पदोत्तरपदम् । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तर-
 पदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुचूर्वाणाम् भूदिति । प्रतिकण्ठमिति । कण्ठं
 कण्ठं प्रतीति यथाऽव्ययीभाव, 'लक्षणनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेन वा । यस्तु
 प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः, तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ।
 धर्म चरति । चरतिरिहासेवाया न त्वनुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मं प्रवृत्तो दुष्टोत्तो
 धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः । एवं दैववशाद्धर्मं प्रवृत्तः
 यः सद्बृत्त आधार्मिक इति नोच्यते । प्रतिपथमिति । वीप्सायामाभिमुख्ये वा
 अव्ययीभावः । 'ऋक्पू-'
 द्वितीयान्तेभ्यष्टक् स्यात्समवैतीत्यर्थे । इह समवपूर्वस्येणोर्यः प्रविश्यैकदेशीभवनम् ।
 तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्देशः । विशेष्यापेक्षया तु लोके
 सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते 'कुरुक्षेत्रे समवेताः' इति यथा । 'एत्येति-' इति वृद्धिरिह

१५६५ सेनाया वा । (४-४-४५) ष्य स्यात् । ष्ये ठक् । सैन्या, सैनिका । १५६६ सहाया ललाटकुकुट्टयौ पश्यति । (४-४-४६) ललाट पश्यति लालाटिक सेवक । कुकुट्टीशब्देन तत्प्राणाह स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कौकुट्टिको भिक्षु । १५६७ तस्य घर्म्यम् (४-४-४७) आपणस्य घर्म्यमापणिकम् । १५६८ अण् महिष्यादिभ्य । (४-४-४८) महिष्या घम्य माहिपम् । याजमानम् । १५६९ ऋतोऽञ् (४-४-४९) यानुघर्म्यं यात्रम् । 'नराच्चेति षक्तव्यम्' (वा २९६७) नरस्य घर्म्या नारी 'विशमितुरिड्लोपश्चाच्च क्तव्य' (वा २९६८) विशासितुर्घम्य वैशाखम् । 'विभाजयितुणिरापश्चाच्च वाच्य' (वा २९६९) । विभाजयितुर्घम्यं वैभाजित्रम् । १६०० अवक्रय । (४-४-५०) पृष्ठवन्ताट्टकस्यादवक्रयेथे । आपणस्थावक्रय आपणिक । राजप्राञ्च द्रव्यमवक्रय । १६०१ तदस्य पण्यम् (४-४-५१) अरूपा पण्यमस्य आपूपिक । १६०२ लवणाट्टञ् (४-४-५२) लावणिक । ण्य । द्वितीयान्तापरिपच्छद्वात्समवैतीत्यर्थे ठापवादे ष्य इत्यर्थे । सेनाया वा ष्य स्यादिति । रोपपूरणमिदम् । द्वितीयान्तात्सेनाशब्दात् समवैतीत्यर्थे ष्यो वा स्यादित्यर्थे । सैन्या, सैनिका इति । सेना मेळयतीत्यर्थे । सहायाम् । ललाटकुकुट्टीशब्दाभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्सनायामित्यर्थे । सज्ञा रुद्धि, न त्वाभुनिक सञ्ज्ञेत् । लालाटिक सेवक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोललाट पश्यति, न तु कार्ये प्रवर्तते इत्यर्थे । 'लालाटिक प्रभोर्भालदर्शो वायापमश्च य' इत्यमर । कौकुट्टिक इति । कुकुट्टीपतनाहर्दिग पश्यतीत्यर्थे । तस्य घर्म्यम् । घर्मादिनपेन घम्यम्, आचरितु याग्यमित्यर्थे । घम्यमित्यर्थे पृष्ठयन्ताट्टकित्यर्थे । अण् महिष्यादिभ्य पृष्ठयन्तेभ्यो घम्यमित्यर्थे इति रोप । ऋतोऽञ् । ऋदन्तात्पृष्ठयन्ताद् घम्यमित्यर्थे अजित्यर्थे । नारीति । अत्र तवाद् डीर्घवति भाव । इड्लोप इति । इटो लाप इत्यर्थे । वैशाखमिति । विशासितुशब्दादत्रि इटो लोप ऋकारस्य षणि आदिवृद्धि । वैभाजित्रमिति । विभाजयितुशब्दाद्भिर्गिलोप । अवक्रय । 'तस्य' इत्यनुवर्तते, तदाह-पृष्ठयन्तादिति । तदस्य पण्यम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात् ठगित्यर्थे । विज्ञेनच्य द्रव्य पण्यम् । लवणाट्टञ् । 'तदस्य पण्यम्' इत्येव । न भवति, एजादित्वाभावात् । सैन्या, सैनिका इति । द्वितीयान्ताण्यठक् । यत्, 'सेनाया समवेता ये सेन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इति निघण्टुपूक्त तत्कलितार्थक्यनपर बोध्यम् । सहायाम् । ललाटकुकुट्टीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात् । सन्यापान सना प्रसिद्धिस्तस्याम्, प्रसिद्धिर्विषयमूतेऽर्थे इत्यर्थे । लालाटिक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोललाट पश्यति न तु कार्येपूपतिष्ठत इत्यर्थे । 'लालाटिक प्रभोर्भालदर्शो वायापमश्च य' । कौकुट्टिको भिक्षुरिति । सन्यासी हि पादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षु सयम्य गच्छतीति भाव । घर्म्यमिति ।

१६०३ किसरादभ्यः घृन् । (४-४-५३) किसरं पण्यमस्य किसरिकः । पित्तवान्डीप् ।
 किसरिकी । किसर, उशीर, नलद इत्यादिकिसरादयः सर्वे सुगन्विद्रव्यविशेषवाचिनः ।
 १६०४ शलालुनोऽन्यतरस्याम् । (४-४-५४) घृन् स्यात्, पक्षे ठक् । शलालुकः,
 शलालुकी । शलालुकः, शलालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः । १६०५ शिल्पम् ।
 (४-४-५५) मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । १६०६ मड्डुकभर्भरादणन्यतर-
 स्याम् । (४-४-५६) मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः, माड्डुकिकः । झार्जरः, झार्जरिकः ।
 १६०७ प्रहरणम् । (४-४-५७) 'तदस्य' इत्येव । असिः ॥ प्रहरणमस्य
 आसिकः । वानुष्कः । १६०८ परश्वधाट्टञ्च । (४-४-५८) पारश्वधिकः ।
 १६०९ शक्तियप्रयोरिकक् । (४-४-५९) शाक्तीकः । याष्टीकः
 १६१० अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । (४-४-६०) 'तदस्य' इत्येव । अस्ति

लावणिक इति । लवणमस्य पण्यमित्यर्थः । किसरादिभ्यः घृन् । 'तदस्य पण्यम्'
 इत्येव । घृन्निति च्छेदः, तदाह-पित्तवान्डीषिति । शलालुनोऽन्यतरस्याम् । घृन्निति
 शेषः । 'तदस्य पण्यम्' इत्येव । शलालुक इति । शलालुः पण्यमस्येति विग्रहः । उकः
 परत्वाट्टस्य कः । पित्तस्य फलमाह-शलालुकीति । शिल्पम् । तदस्य शिल्पमित्यर्थे
 प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः । क्रियासु कौशलं, शिल्पम् । ननु मार्दङ्गिक इत्युदाहरणं वक्ष्यति,
 तत्र मृदङ्गं शिल्पमिति कथं विग्रहः । मृदङ्गस्य शिल्पत्वासंभवात्, तत्राह-मृदङ्गवादन-
 मिति । मृदङ्गवादनविषयकमित्यर्थः । मृदङ्गशब्दे लक्षणया मृदङ्गवादनविषयक इति
 भावः । मड्डुकभर्भरात् । 'तदस्य शिल्पम्' इत्येव । पक्षे ठक् । मड्डुकझर्जरौ वाद्य-
 विशेषौ । प्रहरणम् । 'तदस्य' इत्येव । प्रहरणवाचिनः प्रथमान्तात्तदस्येत्यर्थे ठगित्यर्थः ।
 प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम्, आयुधम् । धानुष्क इति । धनुः प्रहरणमस्येति विग्रहः ।
 उसन्तात्परत्वाट्टस्य कः । 'इणः पः' इति पः । परश्वधाट्टञ्च । 'तदस्य प्रहरणम्'
 इत्येव । चात् ठक् । 'परशुश्च परश्ववः' इत्यमरः । शक्तियप्रयोरिकक् ।
 शक्तियप्रिष्टाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां प्रहरणवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ईकक् स्यादित्यर्थः ।
 अस्ति नास्ति । तदस्येत्येवेति । अस्तीति मतिरस्यास्ति, नास्तीति
 मतिरस्यास्ति, दिष्टमिति मतिरस्यास्तीत्यर्थेषु ब्रमेण अस्तीत्यस्माद् नास्तीत्यस्माद्
 दिष्टमित्यस्माच्च प्रथमान्ताट्टगित्यर्थः । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचना-

घर्मादिनपेतं घर्म्यम् । 'वर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत् । अवक्रयः । अवकीयते
 अनेनेति करणे 'एरच्' । पण्यमिति । पणितव्येऽर्थे 'अवद्यपथ्य—' इति यदन्तो
 निपातितः । शलालुक इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । ठक्पक्षे त्वादिवृद्धिः । शलालुकः ।
 मार्दङ्गिक इति । मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न
 भवति, अनभिधानादिति भावः । शिल्पं कौशलम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन
 मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः । प्रहरणम् । प्रह्रियते
 अनेनेति प्रहरणमायुधम् । धानुष्क इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' 'इणः पः' इति

परलोक इत्येव मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मति-
र्यस्य स दैष्टिकः । १६११ शीलम् । (४-४-६१) अपूपमक्षण शीलमस्य आपूपिकः ।
१६१२ छत्रादिभ्यो ण । (४-४-६२) गुरोर्दोषाणामावरण छत्रम्, तच्छीलमस्य
छात्रम् । १६१३ कामंस्तान्छील्ये । (६-४-१७२) कामं इति ताच्छील्ये णे टिगो
निपात्यते । कर्मशील कामं । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इत्येव सिद्धे 'अण्कामं ताच्छीलिके
णोऽपि' । तेन चोरी, तापमी इत्यादि मिद्धम् । ताच्छील्ये किम्—कामंण । १६१४
कर्माध्ययने वृत्तम् । (४-४-६३) प्रथमान्तात्पठ्यर्थे ष्वस्याद्वयने वृत्ता

देव अख्यानात्प्रत्यय । 'देव दिष्टम्—' इत्यमरः । शीलम् । अस्त्येत्यर्थे शीलवाचिनः प्रथमा-
न्ताट्ठमित्यर्थः । शील स्वभावः । अपूपभक्षणमिति । अपूपशब्दस्तद्भक्षणे छात्रणिव
इति भावः । छत्रादिभ्यो ण । एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययः । छत्र
शीलमस्य छात्रम्, इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र छत्रस्य शीलत्वानुपपत्तेः छत्रपदं गुरुदाया
वरणे गौणमित्याह—गुरोरिति । शीलमित्यर्थे छत्रादिसिद्धम् णप्रत्यये वृत्ते । कामंस्ता
च्छील्ये । तत् शील यस्य स तच्छीलः, तस्य भावः ताच्छील्यम् । तस्मिन्वाच्ये कामं इति
भवतीत्यर्थः । णप्रत्यये परे टिगोपः स्यादिति यावत्, तदाह—टिलोपो निपात्यत इति ।
णोऽपीत्यनन्तरम् इति ज्ञापनार्थमिदमिति शेषः । अत्र टिलोपविधिर्हि 'अन्' इति प्रकृतिभाव
निवृत्त्यर्थः । ततश्च अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधादण्कारिण
णप्रत्ययस्य ज्ञाप्यत इति भावः । तेनेति । चुरा शीलमस्या, तप शीलमस्या इति विग्रहः
चुरानप शब्दाभ्यां छत्रादित्वाणप्रत्यये सति तदन्ताभ्यामणन्तकार्ये ङीप् चोरी तापसीति
सिद्धमित्यर्थः । कामंण इति । 'तस्येदम्' इत्यणि 'कामंस्ताच्छील्ये' इत्यस्याप्रवृत्त्या
'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोप इति भावः । कर्माध्ययने वृत्तम् । 'तदस्य
पण्यम्' इत्यतः 'तदस्य' इत्यनुवर्तते । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यर्थनिर्देशः ।
तत्र तदित्यनन विरोधेण कर्म वृत्तमित्यन्वति । कर्मशब्दः क्रियापरः ।
वृत्तमित्यस्य जातमित्यर्थः । वृत्तं कर्म प्रति विरोध्यसमर्पकं तदिति प्रथमोच्चारितम् ।

विसर्गस्य ष । परश्वधाट्ठञ् । चाट्ठक् । 'द्वयोः कुठार स्वधितिः परश्वच्च परस्वय' ।
परलोक इति । एतच्चाभिवानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यत । आस्तिक इति । अस्ति-
नास्तिशब्दौ निगानौ । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यानात् नास्तीति निभाजत्प्रान-
समुदायाच्च प्रत्ययः । दिष्टमिति । 'देव दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । 'नास्त्वते
दैष्टिकताम्' इति माथः । 'प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टा' इति प्राचोक्तिस्तूपेक्षया । दिष्टशब्दस्य
ह्रीद्धे प्रमाणानुगमत्स्त्रीवाचकत्वे चात्रतकोसविरोधादिति दिक् । छत्रादिभ्यो ण ।
'छत्रादिभ्योऽण्' इत्येव सुवचमिति 'कामंस्ताच्छील्ये' इति सूत्रे कैयटः । ताच्छील्ये
ण इति । कर्मशब्दस्य छत्रादिवा इति भावः । चोरीत्यादि । चुरा शीलमस्या, तप
शीलमस्या इति विग्रहः णप्रत्यये सति तदन्ताङ्गीप सिद्धयनीत्यर्थः । कर्माध्ययने ।

या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यद् वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परोक्षकाले विपरोतोच्चारणरूपं स्वलितमेकं जातम्, सः । १६१५ बह्वचपूर्वपदाट्क् । (४-४-६४) प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । १६१६ हितं भक्षाः । (४-४-६५) अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । १६१७ तदस्मै दीयते नियतम् । (४-४-६६) अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः । १६१८ श्राणामांसौदनाट्ठिन् । (४-४-६७) श्राणा नियतं दीयतेऽस्मै श्राणिकः, श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौ-

ततश्च अस्य अध्ययनविषये तत्कर्म वृत्तमित्यर्थे तच्छब्दगम्यविशेष्यवाचकात् प्रथमान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । तदाह—प्रथमान्तादिति । वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकादिति शेषः । अध्ययने वृत्तेति । विषयसप्तम्येषा । या क्रियेति । अनेन कर्मशब्दः क्रियापर इति सूचितम् । प्रथमान्तस्यार्थ इति । अनेन कर्म वृत्तमित्येतत् तदित्यस्य प्रथमान्तस्य विशेषणमिति सूचितम् । तदित्यननुवृत्तौ कर्मशब्दस्यैव सूत्रे प्रथमानिदिष्टत्वात् तत एव प्रत्ययः स्यात्, नतु तद्विशेष्यवाचकात्, तस्य प्रथमानिदिष्टत्वाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति— एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिक इति । 'तद्धितार्थ—' इति समासे एकान्यशब्दाट्ठिमिति भावः । द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिकः । ऐजागमो विशेषः । बह्वचपूर्वपदाट्क् । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—प्राग्विषय इति । द्वादशान्यिक इति । 'तद्धितार्थ—' इति समासः । एवं त्रयोदशान्यिकः । चित्त्वान्नादिवृद्धिः । हितं भक्षाः । 'तदस्य' इत्यनुवृत्तम् । तत्र पष्ठी चतुर्थ्या विपरिणम्यते, हितयोगात् । तद् अस्मै हितमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठक् स्याद् हितं भक्षारचेत् ते स्युरित्यर्थः । संस्कृतं भक्षाः इतिवद्वाच्येयम् । अपूपभक्षणमिति । अनेन अपूपशब्दः अपूपभक्षणे लाक्षणिक इति सूचितम् । अपूपो हितमित्यर्थे तु न ठक्, अभिधानस्वाभाव्यादिति भावः । तदस्मै दीयते नियतम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । नियुक्तमिति पाठान्तरम्, नियतमित्यर्थः । श्राणामांस । तदस्मै दीयते नियतमित्येव । श्राणा यवागूः । 'यवागूरुणिका श्राणा विलेपी

'तदस्य' इत्यनुवर्तते, ठगिहाधिक्रियत एव तदाह—प्रथमान्तादित्यादि । ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति विगृह्य 'तद्धितार्थ—' इति समासः, ततठ्क् । एवं द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् । इह तु वृद्धि वाधित्वा 'न खान्याम्—' इत्यैच् । हितं भक्षाः । 'अस्य' इति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते, 'तदस्मै—' इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह—अपूपभक्षणं हितमस्मा इति । अपूपशब्दस्तद् भक्षणे लाक्षणिक इति भावः । श्राणा । 'यवागूरुणिका श्राणा विलेपी तरला

१ इह 'ठक्' इति पाठो बालमनोरमासंमतः । काशिकायामपि तथैवोपलभ्यते । कौमुदीपुस्तकान्तरेषु तु 'ठक्' इति पाठ उपलभ्यते, मुद्रितेऽप्यष्टाध्यायीपुस्तकेऽपि प्रायेण 'ठक्' इत्येवोपलभ्यते ।

दक्षिण, मासिक, ओदनिक । १६१६ भक्तादणन्यतरस्याम् । (४-४-६८) प्ले
ठक् । भनमस्मै नियत दीयते भाक्त भाक्तिक । १६२० तत्र नियुक्त । (४-४-६९)
आकरे नियुक्त आकरिक । १६२१ अगारान्ताट्टन् । (४-४-७०) देवागारे नियुतो
देवागारिक । १६२२ अध्यायिन्यदेशकालात् । (४-४-७१) निषिद्धदेशवाल
वाचकात्ठक्स्यादभ्येतरि । इतरान्तीते श्मानिक । चतुर्दश्यामधीत चानुर्दक्षिक ।
१६२३ कठिनान्तप्रस्तारसस्थानेषु व्यवहरति । (४-४-२२) 'तत्र' इवेव ।
वशकठिन व्यवहरति वशकठिनिक । वशा वणत्र कठिना यस्मिन्देशे स वशकठिन ।
तस्मिन्देशे या क्रिया यथा अनष्टेया ता तथैवानुनिष्ठनीत्यर्थ । प्रास्तारिक । सास्थानिक ।
१६२४ निरुटे वसति । (४-४-७२) नैकटिको भिक्षु । १६-५ आवसथा
ष्टुल् । (४-४-७४) आवसथे वसति आवसथिक । पित्वा डीप् । आवसथिकी

तरला च सा इत्यमर । टित्त्व औबधम् तदाह—श्राणिकीति । सघातविगृहीतार्थ
मिति । ठकैव मिद्धे आदिक इत्यत्र आन्विद्धयभावार्थं प्रत्ययानरविधानमिति भाव
भक्तादणन्यतरस्याम् । तस्मै दीयते नियतमित्येव । तत्र नियुक्त । अस्मिन्
सप्तम्यन्ताट्ठक् स्यात्प्रिय । नियुक्त अधिकृत । सरक्षणादी प्ररित इति यावत्
आकरिक इति । आकरो रत्नाद्युद्भवस्थानम् । अगारान्ताट्टन् । तत्र नियुक्त इत्येव
निस्वातादिवृद्धि । तदाह—देवागारिक इति । अध्यायिन्यदेशकालात् । निषिद्धेति
अदेशकाले यत्र 'नन्' निषिद्ध वतत इति भाव । श्माशानिक । चानुर्दक्षिक इति
देशकात्प्रतिनादिति व्याख्यान तु इह न स्यादिति भाव । कठिनान्तप्रस्तार ।
अस्मिन्नर्थे कठिनान्त, प्रस्तार, सस्थान एव सप्तम्यन्तेम्य । ठगियथ । वशकठिन
शब्द त्रिवृणाति—घश इति । व्यवहरणम् उचितक्रिया, तदाह—यस्मिन्श
इति । प्रस्तारसस्थानशब्दौ अवयवसन्निवेशपर्यायी । निरुट वसति । जम्भ
घर्षे । सप्तम्यन्तानिक्कटशब्दाट्ठगित्यथ । नैकटिको भिक्षुरिति । 'ग्रामात्रो
भिक्षुणा वस्तव्यम्' इति शास्त्रमुल्लङ्घय निरुट या भिक्षुवसति तत्रैवाय ठगिति भाव ।
धन व्याख्यानमेव धरणम् । आवसथाष्टुल् । 'तत्र' 'वसति' इत्यर्थे आवसथात्
सप्तम्यन्तात् हुलित्यय । आवसथे गृहम् । पित्त्व डीपधम् । तदाह—आवस

च सा' इत्यमर । टिट्ठनिति । इतर उच्चारणाय । टा डीवय । सघातविगृही
तार्थमिति । ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिट्ठनारब्ध । अथवा रात्रा
द्वन्मेव धूयादिति भाव । आकरिक इति । 'अनि द्वियामाकर स्यात्' इत्यमर ।
अध्यायिन्य । अदेशकालात् किम्, काश्यामधीते, पूर्वाह्णे अधीते । कठिनान्त ।
प्रस्तारसस्थानशब्दौ सन्निवेशपर्यायाविति बहव । प्रस्तारो यत्र । 'प्रैत्यो यत्र' इति
घञ् । सस्थान सन्निवेश इत्येव । नैकटिको भिक्षुरिति । सयासी हि ग्रामस्य
निकट वसन् मिथार्यमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र वसतीति भाव । आवसथात् ।

‘आकर्पात्पदिर्भत्त्वादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किसरादेः पितः पठेते ङाधिकारे ॥’

(वा २९५५) पडिति सूत्रपट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

१

इति तद्धितेषु ङाधिकारप्रकरणम् ।

थिकीति । आकर्पादित्यादि । श्लोकवार्तिकमिदम्—‘प्राग्वहतेष्टक्’ इत्यादौ ङगिति वा ष्टगिति छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् ‘आकर्पात्षुल्’ इति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र आकर्पा-दित्यनेन ‘आकर्पात्षुल्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । पर्पादिभ्य इत्यनेन ‘पर्पादिभ्यः ष्टन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । भत्त्वादिभ्य इत्यनेन ‘भत्त्वादिभ्यः ष्टन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । कुसीदसूत्रा-दित्यनेन ‘कुसीददशैकादशात् ष्टन्षुचौ’ इति सूत्रं विवक्षितम् । आवसथादित्यनेन ‘आवसथात् षुल्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । किसरादेरित्यनेन ‘किसरादिभ्यः ष्टन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । ‘प्राग्वहतेष्टक्’ इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्यया पित इत्यर्थः । ननु ‘कुसीद-’ इति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानाद् एतत्सूत्रपट्कविहिताः सप्त प्रत्यया लभ्यन्त इति पट् पित इति कथमित्यत आह—पडितीति । पडित्यनेन सूत्राभिप्रायं पट्त्वं विवक्षि-तमिति भावः ।

इति तद्धितेषु प्राग्वहतीयप्रकरणम् ॥

लकारः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मिन्नित्नावसथः । ‘उपसर्गे वसेः’ इत्यर्थे प्रत्ययः । कुसीदसूत्रादिति । ‘कुसीददशैकादशात्—’ इति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः । इह ‘नौ द्वयचष्टन्’ इत्यत्रेव येषां पकारः सांहितिक इति सम्भाव्यते तेषामेव गणने षुलादेः षित्त्वमनार्पमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः पित्प्रत्ययान्सर्वानपि पर्यजीगणत् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां ङाधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु प्राग्घितीयप्रकरणम् ॥३१॥

१६२६ प्राग्घिताद्यत् । (४—४—७५) 'तस्मै हित्य' (सू १६६५)
इत्यत प्राग्घिदधिक्रियते । १६२७ तद्ग्रहति रथयुगप्रासङ्गम् । (४—४—७६)
रथ वहति रथ्य । युग्य । वत्माना दमनकाले स्वन्वे यत्काष्ठमासज्यते स
प्रासङ्ग, त वहति प्रासङ्ग्य । १६२८ धुरो यद्दृढकौ । (४—४—७७)
'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घे प्राप्ते । १६२९ न भकुर्लुराम् । (८—२—७९)
भस्य कुर्तुरीशोपधाया दीर्घो न स्यात् । ध्रुवं धौर्य १६३० स सर्वधुरात् ।
(४—४—७८) सर्वधुरा वहतीति सर्वधुरीण । १६३१ एकधुराल्लुक् च ।
(४—४—७९) एकधुरा वहति एकधुरीण, एकधुर १६३२ शकटादण् ।
(४—४—८०) शकट वहति शकटो गौ । १६३३ हलसौरादृक् ।

अथ प्राग्घितीयप्रकरण निरूप्यते—प्राग्घिताद्यत् । हितशब्द तद्घटितमूत्रपरः ।
तदाह—तस्मै हितमिति । तद्ग्रहति रथ । रथादि वहतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद्
रथ युग प्रासङ्ग इति त्रयाद् यत्स्यादित्यर्थं । युग्य इति । रथादिवहनकाले अन्नादि-
स्वन्वेषु तिर्यग् यत् काष्ठमीपत्रोत्तमासज्यते तद्युगम्, तद्ग्रहतीत्यर्थं । दमनकाल इति ।
रथादि वहन सुराशितान्त्रस्यै नियुज्य तत्स्व चत्वार्ययुगे यद्युगात्तरमासज्य तस्मिन्प्रशिक्षिता
अश्वदयो वहनशान्तिार्थं नियज्यन्ते स प्रासङ्ग इत्यर्थं । 'प्रासङ्गौ ना युगाद्यो' इत्यमरः ।
धुरो यद्दृढकौ । धुरशब्दाद् द्वितीयान्ताद् वहतीत्यर्थे यत् दृक् च स्यादित्यर्थं । यद्ब्रू-
विति पाठान्तरम् । हलि चेतीति । 'ध्रुवं हिसायाम्' 'भ्राजभास-' इति क्विप् । 'राज्ञोप'
इति लोपः । अन्नादिस्व चत्वार्यप्रदेशो युगावयवा ध्रु । ध्रुशब्दाद् यनि 'हलि च' इति
दीर्घे प्राप्ते सतीत्यर्थं । न भकुर्लुराम् । 'वोरुपधाया-' इत्यत 'उपधाया' इति 'दीर्घे' इति
चानुवर्तते, तदाह—भस्येत्यादिना । 'ध्रुवं ह ध्रुवंधौर्यधुरीणा' इत्यमरः । स
सर्वधुरात् । सर्वा ध्रु मर्वधुरा । 'पूर्वकाल-' इति तत्पुरुषः । 'ऋक्' इति समासान्त
'परबलिङ्गम्-' इति ध्रुत्वाद्वाप् । इह तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । द्वितीयान्ता
त्सर्वधुराशब्दाद् वहतीत्यर्थे ख स्यादित्यर्थं । सर्वधुरीण इति । सर्वधुरा
वहतीत्यर्थं । 'स तु सर्वधुरीणा यो 'भवेत् सर्वधुरावह' इत्यमरः । एकधुरा-
ल्लुक् च । एकधुराशब्दाद् द्वितीयान्ताद्ग्रहतीत्यर्थे ख स्यात् । तस्य पक्षे लुगित्यर्थः ।

युग्य इति । युग रथाङ्गं वहतीत्यर्थं । प्रासङ्ग इति । प्रासज्यते असाविति
कर्म्मणि घञ् । धुरो । 'धुरो दृक् च' इत्येव सुवचम् । नभः । उपधाया इति ।
'उपधाया च' इति पूर्वसूत्रादेनल्लभ्यत इति भावः । उपधाया किम्, प्रतिदीर्घः । इह
नान्तस्य भवेत्प्रोकारस्यानुपधावान्निपेवो न प्रवर्तते । स सर्वधुरात् । सर्वधुराया
इति क्वन्वेषे नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया 'वधुनि बहुव्रीहौ' इतिवत् । सर्व-
धुरामिति । 'पूर्वकालैक-' इति समास 'ऋक्' इति समासान्ते अपत्यये
टाप् । एकधुराल्लुक् च । चालत् । एव च प्राकरणस्य यता लुक्, सम्य तु

(४—४—८१) हलं वहति हालिकः । सैरिकः । १६३४ संज्ञायां जन्याः^१ ।
 (४—४—८२) जनी वधूः । तां वहन्ति प्रापयन्ति जन्याः । १६३५ विध्यत्य-
 धनुषा । (४—४—८३) द्वियीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यात्, न चेत्तत्र
 वनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । १६३६ धनगणं लब्धा ।

एकधुरीणः, एकधुर इति । एकधुरां वहतीत्यर्थः । शकटाद्गु । द्वितीयान्ताच्छकट-
 शब्दाद् वहतीत्यर्थे अण् स्यादित्यर्थः । यतोऽपवादः । हलसीराट्क् । आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां
 वहतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । संज्ञायां जन्याः । जनीशब्दाद् द्वितीयान्ताद् वहतीत्यर्थे यत्स्या-
 त्संज्ञायामित्यर्थः । जनी वधूरिति । जायतेऽस्यां गर्भं इत्यर्थं जनिधसिभ्यामिति जनघातोः
 इणि 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिपेवे 'कृदिकारात्—' इति डीपि जनीशब्दस्य निष्पत्तेरिति
 भावः । 'समा स्नुपाजनीवध्वः' इत्यमरः । वहन्तीत्यस्य विवरणं प्रापयन्तीति । वरगृहमिति
 शेषः । जन्या इति । जामातुर्वयस्या इति शेषः । 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः ।
 विध्यत्यधनुषा । 'तद् इति' द्वितीयान्तमनुवर्तते । 'अधनुषा' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । धनुषः
 अभावः अधनुः, तस्मिन्सतीत्यर्थः । अर्थाभावे नन्वत्पुरुषः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन श्रयं
 विकल्प्यत इत्युक्तत्वात् । द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्याद्धनुषः करणस्याभावे सतीत्यर्थः ।
 न चेत्तत्रेति । तत्र वेघने धनुः करणं न चेदित्यर्थः । पद्या इति । पादशब्दाद्यति
 'पद्यत्यतदर्थ' इति पद्भावः । 'अधनुषा' इति किम् ? धनुषा चोरं विध्यति देवदत्तः । अत्र
 चोराद्यन्न भवति । न चासामर्थ्यादेवात्र यन्नेति वाच्यम्, विध्यतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन
 प्रधानतया तस्य सापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्याविधातात् । अन्यथा औपगवो देवदत्त उपगुन-
 षुत्वाद् इत्यादौ अणादिकं न स्यात् । प्रत्ययार्थकदेशस्य व्यधनस्य करणविशेषनित्यसापेक्ष-
 त्वाच्च इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । धनगणं लब्धा । धनशब्दाद् गणशब्दाच्च द्वितीया-

विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितम्, तदाह—एकधुरीण इत्यादि । शाकटो गौरिति ।
 ननु 'तस्येदम्' इत्यणा सिद्धम् । यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति । अत्राहुः—
 आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । तेन द्वे शकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति
 प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति, 'तस्येदम्' इत्यणि तु स्यादेव लुगिति । हलसीरात् । ननु
 'तस्येदम्' इत्युपक्रमे 'हलसीराट्क्' इति पठितम् । तथा च तेनैव शैपिकेण हालिकः सैरिक
 इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । सत्यम्, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः, तेन द्वैहलिको
 सैरिक इति भवति, शैपिके ठकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् । संज्ञायां जन्या । जायते
 प्रस्थां गर्भं इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह—जनी वधूरिति । 'जनिधसिभ्यामिण्' 'जनिवध्योश्च'
 इति न वृद्धिः । 'कृदिकारात्—' इति डीष् । ततोऽनेन सूत्रेण यति जन्या जामातुर्वयस्याः ।
 न हि विवाहादिषु वधू जामातृसमीपं प्राययति । कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त-

१ 'जन्या' इति निचिसर्गः पाठः क्वचिदुपलभ्यते ।

२ 'जामातुर्वयस्या' इति क्वचित् ।

(४-४-८४) वृजन्तमेतत् । घन लब्धा घन्य । गण लब्धा गण्य । १६३७ अत्राप्य ।
 (४-४-८५) अन्न लब्धा अन्न । १६३८ वशं गत (४-४-८६) वश्य परेच्छानुसारी ।
 १६३९ पदमस्मिन्द्श्यम् (४-४-८७) पद्य कर्दम । नातिगुष्क इत्यर्थ । १६४०
 मूलमस्यावर्हि । (४-४-८८) आवर्हणमावर्ह उत्पाटनम्, तदस्यास्तीत्यावर्ह, मूलमावर्हि
 येना ते मूल्या मुद्रा । १६४१ सज्ञाया धेनुप्या (४-४-८९) धेनुशब्दस्य पुगायमो
 यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते, सज्ञायाम् । 'धेनुप्या वन्धके स्थिता' । १६४२ गृहपतिना
 संयुक्ते व्य । (४-४-९०) गृहपतिर्यजमान, तेन सयुक्ता गार्हपत्यो-

न्ताल्लभ्येत्यर्थे यस्यादित्यर्थे । ननु लब्धशब्दस्य वृजन्तस्य कृदन्तत्वात्तद्यागे कर्मणि षष्ठी
 स्यादित्यत्र आह—वृजन्तमेतदिति । तथा च 'न लोक-' इति निषेधान्न षष्ठीति भाव ।
 अत्राप्य । लब्धेत्यर्थे द्वितीयान्तादिति शेष । वश गत । वशशब्दाद् द्वितीयान्ताद्गत
 इत्यर्थे यदित्यथ । वश्य इति । वश गत इति विग्रह । 'वश कान्तौ' । कान्तिरिच्छा ।
 वशन वश । 'वशिरण्योरुपसह्यानम्' इत्यम् । वशम् इच्छा गत प्राप्ता, इच्छाधीन इत्यर्थे ।
 वशवानु छान्दम् इति लुग्विकरणे वक्ष्यते, तत्प्रायिकमिति भाव । सर्वस्यापि स्वच्छानुसा-
 रित्वादाह—परेच्छानुसारीति । पदमस्मिन्द्श्यम् । प्रथमान्तात्पदशब्दाद् दृश्यत इत्यर्थे
 यदित्यर्थे । अत्र 'तत्' इति द्वितीयान्तमनुवृत्त प्रथमया विपरिणम्यते । मूलमस्यावर्हि ।
 आवर्हणमिति । उत्पाटनमित्यर्थे । उपसर्गवशाद् 'बृह उद्यमने' इति धान्तात्प्राटने
 वृत्ति । मूल्या मुद्रा इति । मूलत उत्पाटनीया इत्यर्थे । संज्ञाया धेनुप्या । यप्रत्ययश्चेति
 यत्ति तु निस्त्वर. स्यादिति भाव । धेनुप्येति । या धेनुदोहनार्थमुत्तमर्णाय अवमर्णेन दीयते
 तस्या इय सज्ञा, तदाह—वन्धके स्थितेति । अमरवाक्यमिदम् । सज्ञायामित्यापादपरि-
 ममाप्तेरधिवार । सज्ञा हि हृदिर्विधत्ता । गृहपतिना । अस्मिन्नर्थे गृहपतिशब्दात्
 व्य स्यादित्यर्थे । गार्हपत्योऽग्निरिति । अग्निर्विशेष इत्यर्थे । तत्र पत्नी

'यानेति जयानवदकुमारो' इति । जनी वहन्तीति जन्यास्तानित्यर्थे । पद्या इति ।
 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्मात्र । अवनुपा किम्, चोर विध्यति । सम्भाव्यते । यदाहि चोरव्यव-
 धनुषः करणता । तदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति । एव च 'न चतत्र
 धनु करणम्' इत्यत्र 'सम्भाव्यते' इति शेषा बोध्य । वृजन्तमिति । एव च 'न लोका-'
 इत्यादिना वृद्यागपपुत्र्या निषेधाद् 'घनगणम्-' इति प्रयोगा निर्वाध इति भाव । वश गत ।
 वशन वश इच्छा । 'वशिरण्योरुपसह्यानम्' इत्यम् । मूलमस्यावर्हि । प्रथमान्तात्प्राटने
 इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति पठ्यर्थे यस्यान् । आवर्ह इति । 'बृह उद्यमने' इत्याच्छादि-
 रयम्, न तु पवर्गादि । 'उद्वृह रश सहमूलमिन्द्र' इत्यादिप्रयोगदर्शनान् । मूल्या मुद्रा
 इति । मूलोत्पाटनं विना मप्रहोतुमशक्या, मध्यतो लूयमानेषु कोरास्या अपि यस्यामवध्याया
 पत्तेषुस्तामवध्या प्राप्ता । सुष्ठु गुष्का इति यावत् । यप्रत्यय इति । तेन धेनुप्या-

उग्निः । १६४३ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्याना-
म्यसमसमितसंमितेषु । (४—४—९१) नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो
वयस्यः । धर्मण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेनानाम्यं मूल्यम् ।
मूलेन समो मूल्यः । सीतया संमितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं तुल्यम् ।

संयाजेषु अग्निहोत्रे च गृहपतिदेवताकहोमस्य क्रियमाणत्वाद् गृहपतियोगः । यद्यपि देव-
सूहविःषु 'अग्नये गृहपतयेपुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इति हविर्होम आहवनीये क्रियते, तथापि
संज्ञाधिकारादाहवनीये नास्य प्रयोगः । नौवयोधर्मः । नौ, वयस्, धर्मं, विष, मूल, मूल, सीता,
तुला एभ्योऽष्टम्यः क्रमात् तार्यं, तुल्ये, प्राप्ये, वध्ये, आनाम्ये, समे, समिते, संमिते चार्थे
यत्स्यादित्यर्थः । तृतीयान्तेभ्य इत्यर्थाद् गम्यते । तार्यादियोगे करणे कर्तरि हेतौ तुल्या-
दियोगे च तस्या एव संभवात् । अत्र मूलशब्दयोर्यथासंख्यप्रवृत्तये नैकशेषः । अन्यथा
सप्तानां प्रकृतीनाम् एकैकस्या अष्टस्वप्यर्थेषु प्रत्यय इति भ्रमः 'स्यात् । तार्यमिति ।
तरीतुं शक्यमित्यर्थः । 'ऋहलोर्ण्यत्' । वयसा तुल्य इति । मित्रे एवार्थं
प्रत्ययो नतु शत्रौ, संज्ञाधिकारात् । मूलेनानाम्यमिति । पटादेरुत्पत्त्यर्थं वणि-
ग्भिर्विनिद्युक्तं द्रव्यं मूलम् । तेन सह यदविकं द्रव्यम् आनम्यते विक्रेतुः संमती-
करणेन लभ्यते तन्मूल्यमित्यर्थः । लोकास्तु विक्रेतुर्लब्धं सर्वं द्रव्यं मूल्यमिति
व्यवहरन्ति । तत्र लक्षणा बोध्या । सा च सांप्रतिकी निरूढा वा । सीतयेति ।
सीता लाङ्गलपद्धतिः । तथा समितं संगतमित्यर्थः । कृष्टमिति यावत् । तुलयेति ।

शब्दोऽन्त उदात्तः । यति तु तिस्वरः स्यादिति भावः । संज्ञायामिति । ऋणप्रत्यर्पणाय
या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमणयि दीयते तस्याः संज्ञेयम् । गार्हपत्य इति । 'गृहपतिना-' इति
निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः । नौव-
योधर्मः । नावादिभ्योऽष्टम्यो यथासंख्यं तार्यादिव्वष्टस्वर्थेषु यत्स्यात् । इह तार्यादियोगे
यथासम्भवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्था-
लभ्यते । अत्र प्रथमं मूलान्तानां पञ्चानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः ।
मूलान्तानां द्वित्राणा वा मूलादीनामेव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन सारूप्याभावादे-
कशेषो न भवति । नावा तार्यमिति शक्यार्थं 'ऋहलोर्ण्यत्' करणे तृतीया । वयस्य इति ।
'स्तिग्धा वयस्यः सवया.' इत्यमरः । 'वयसा तुल्यः शत्रुः' इत्यत्र तु न भवति, संज्ञाविका-
रात् । विषेण वध्य इति । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । 'दण्डादिभ्यः-' इति सूत्रेण वधशब्दा-
दर्हायै यद्विधानात् । मूलेनानाम्यमिति । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणि-
ग्भिर्विनिद्युक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं यद् द्रव्यमात्मानं प्रति शेपी-
क्रियते आत्मन उपकारकं कियते तद् आनाम्यम् । आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते,
तस्मात् 'पारदुपधात्' इति यति प्राप्ते अतएव निपातनाण्यत्, तथा चानाम्यमभि-
भवनीयम् आत्मानं प्रति शेपीकर्तव्यम् । स च लाभाख्यो भाग एव । लोके तु
यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः, न तु मूलाति-

१६४४ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । (४-४-९२) व मादितपत धम्मम् । पथ्यम् । अर्थम् ।
 न्याय्यम् । १६४५ छन्दसो निर्मिते । (४-४-९३) छन्दसा निर्मित छन्दस्यम् । इच्छा
 कृतमित्यर्थ । १६४६ उत्तरसोऽण् च । (४-४-९४) चाद्यत् । उरसा निर्मित पुन
 औरस, उरस्य । १६४७ हृदयस्य प्रिय । (४-४-९५) हृद्या देस । 'हृदयस्य
 हृल्लेख-' (सू ६८८) इति हृदादेश । १६४८ वन्धने चर्पा । (४-४-९६) हृदय
 शब्दात्पठय ताद्व घन यत्स्याद्देर्जमिधेये । हृदयस्य बधन हृद्या वशीकरणमन्त्र । १६४९
 मतजनह्लात्करणजत्पकपेषु । (४-४-९७) मत ज्ञानम्, तस्य करण भाव

तुला वटा, तथा र्जमितमित्यर्थ । धर्मपथ्यर्थ । धर्म, पयिन्, अर्थ, न्याय एव
 अनपनमित्यर्थे यदि यय । औचिन्यात्पञ्चम्यन्तम्य इति लभ्यते । धर्मादनपेत
 मिति । अप्रच्युतामित्यर्थ । पथ्यमिति । पय अनपेतमित्यर्थ । न्याय्यमिति ।
 न्यायादनपनमित्यर्थ । छन्दसो निर्मिते । छन्दशब्दात्तृतीयान्ताद् निर्मितेऽर्थे
 यदित्यर्थ । इच्छयेति । छन्द शब्द इच्छावाचीति भाव । 'छन्द' पञ्चोर्जि
 लापे च इत्यमर । उरसोऽण् च । तृतीयात्ताश्चित् इत्यर्थ इति शेष ।
 उरस्य इति । 'अङ्गादङ्गात्सभवमि हृदयादधिजायम' इति श्रुतेरिति भाव ।
 पुत्र इति मनाधिकारात्त्वयम् । हृदयस्य प्रिय । पठयन्ताद् हृदयशब्दान् प्रिय
 इत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थ । वन्धने चर्पा । मतजनह्लात् । ययास्यम् एव

रित्तभागमात्रे व्युत्पादित । एव च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तदुपहिते सङ्घाते
 निरुद्धलक्षणा वाच्या । सीतेति । सीता हलाग्रम् । मम्पूर्वादिषु स, समित सगत
 निम्नान्ततादिरहित कृतमित्यर्थ, समीकृतमिति यावत् । 'रयसीनाहलेम्या यद्विधौ'
 इति तदतविधि । परमसीत्यम् । द्वाम्या सीताम्या समितमिति तद्धितायै समामस्तवो
 यत् । द्विमीयम् । तुल्या समितमिति । सम्मित परिच्छिन्नम् । रुद्धिशब्दोऽयम्,
 'सनायाम्' इत्यधिकारान् । अतएव 'तुल्यम्' इति सदृशमाने प्रयुज्यते, न तु
 तुल्ययामाग्रह क्रियते । पथ्यमिति । सनाधिकारादभिधेयनियम, तेन शास्त्रीया
 त्पथाऽनपनमेव पथ्यम् । न तु मार्गादनपतश्चोरोऽपि । छन्दसो । 'छदि सवरथे'
 इति श्रुतादिरिच्छायामपि वर्तते, धातूनामनकार्यत्वात् । तना धात्रि इच्छापार्यायशब्द
 शब्द प्रमिद्ध एव 'स्वच्छन्दोच्छ्रदच्छ्रच्छ्र' इत्यादौ । अमुनि तु य सान्
 सोऽत्र प्रकृतिस्तत्र निर्माणे इच्छाया करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तात्प्रत्यय । इच्छया ।
 कृतमिति । यद्यपि वेदे त्रिष्टुत्रादिषु च सान्तश्छन्दशब्दोऽस्ति, तथापीह न गृह्यते
 सनाधिकारात्, किं त्विच्छापार्याय एव स गृह्यत इति भाव । पुत्र इति ।
 सनाधिकारात्तद्देह । उरसा निर्मित सुखम् । हृदयस्य । प्रीणातीति प्रिय, 'इपुषव-' इति
 क । कृद्यागात्कर्मणि पष्ठी, अत्रैकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु यचनासामर्थ्यादेव ।
 एवमयत्रापि वाच्यम् । वन्धने । वच्यतेजनति बधन । करणे ल्युट् । वशी-
 करणमन्त्र इति । तेन हि परहृदय वशाक्रियते । सनाधिकाराद्दमिष्टादावृषी नामै
 यत् । मत । तस्य करणमिति । कर्मणि पष्ठी । कृति करणम्, क्रियतेजनति

साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्यो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । १६५० तत्र साधुः ।
 (४-४-९८) अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । 'ये चाभावकर्मणोः' (सू११५४)
 इति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । १६५१ प्रतिजनाविभ्यः खब् । (४-४-९९)
 प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । १६५२ भक्ताण्यः ।
 (४-४-१००) भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः । १६५३ परिपदो ण्यः ।
 (४-४-१०१) पारिषद्यः । परिषद् इति योगविभागाणोऽपि । 'पारिषदः ।
 १६५४ कथादिभ्यष्टक् । (४-४-१०२) कथायां साधुः काथिकः ।
 १६५५ गुडादिभ्यष्टक् । (४-४-१०३) गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः ।
 साक्तुको यवः । १६५६ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढब् । (४-४-१०४)
 पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिः, तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः ।

एष्वर्थेषु यदिति शेषः । मतं ज्ञानमिति । मनघातोः भावे क्त इति भावः । करणं भावः
 साधनं वेति । कृत्रघातोर्भावे करणे वा ल्युटि करणशब्दः । तेन जननक्रिया वा जनन-
 साधनं वा विवक्षितमित्यर्थः । मत्यमिति । ज्ञानस्य जननक्रिया जननसाधनं वेत्यर्थः ।
 तत्र साधुः । सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । अग्र्य इति । अग्रे साधुरित्यर्थः ।
 साधुरत्र प्रवीणो गृह्यते, नतु हितः, तत्र 'तस्मै हितम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिजना-
 दिभ्यः खब् । 'तत्र साधुः' इत्येव । सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यः साधुरित्यर्थे खब् स्यादित्यर्थः ।
 प्रातिजनीन इति । प्रतिजनमिति वीप्सायामव्ययीभावः । तत्र साधुरित्यर्थः । एवं
 वैश्वजनीनः । भक्ताण्यः । सप्तम्यन्तादस्मात् साधुरित्यर्थे इति शेषः । परिपदो ण्यः ।
 सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे इति शेषः । योगेति । 'परिषदः' इति प्रथमो योगः । परिषदो णः
 स्यादित्यर्थः । ततः 'ण्यः' इति द्वितीयो योगः । परिषदो ण्यः स्यादित्यर्थः ।
 कथादिभ्यष्टक् । इत्यादि स्पष्टम् । गुडादिभ्यष्टक् । साक्तुको यव इति ।
 सक्तुषु साधुः इत्यर्थः । गुडादित्वाद्ढब्, उगन्तत्वाद्दृस्य कः । पथ्यतिथि । इत्यादि

वा करणमित्याशयेनाह—भावः साधनं इति । जल्पशब्दो भावसाधनः । कर्तारि
 पठ्ठी । हलस्येति । कर्षणं कर्षस्तद्योगात्कर्मणि पठ्ठी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षया
 कर्तारि पठ्ठी वा । 'रथसीता—' इति तदन्तविधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । तत्र साधुः ।
 साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकर्ता । तत्र हि परत्वात् 'तस्मै हितम्'
 इत्यनेन भाव्यम् । संज्ञाविकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये । प्रातिजनमिति ।
 जनो जन इति प्रतिजनम् । वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिजन, इदंयुग, संयुग,
 पापकुल, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजन । 'परस्यामुष्य—' इति
 पठ्ठयोनिपातनादलुक् । भक्त इति । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नम्' इत्यमरः ।
 गुडादिभ्यष्टक् । गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, माप, औदन, इक्षु, वेणु, संग्राम,
 सङ्घात, प्रवास, निवास, वृत् । वसतिरिति । 'वसेश्च' इत्यतिप्रत्ययः । स्वस्य पतिः

१ 'स पापदैरम्बरमापुपूरे' इति जाम्बवतीजये पाणिनिस्तु ष्टोदरादित्वात्समाधेयः ।

स्वापतेय घनम् । १६५७ समाया य । (४—४—१०५) सम्य । १६५८
समानतीर्थे वासी । (४—४—१०६) 'साधु' इति निवृत्तम् । वमतानि
वामी । समान तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य । १६५९ समानोदरे शयति
ओ चोदात्त । (४—४—१०८) समान उदरे शयित स्थित ममानादसौ
भ्रान्ता । १६६० सोदराद्य । (४—४—१०९) सोदर्यं । अर्थ प्राग्घ्न ।
इति तद्धितेषु चतुर्थस्य चतुर्थपादे प्राग्घिनीयप्रकरणम् ।

स्वप्नम् । समानतीर्थे वासी । समानतीर्थशब्दात्सप्तम्यन्ताद् वमतोत्यर्थे यस्यादित्यर्थः ।
वसतीति । वासीति । ग्राह्यादेराकृतिमणत्वात्पिनि । तीर्थशब्दस्य विवरण 'गुरौ इति ।
सतीर्थ्य इति । समानतीर्थशब्दात्प्रति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभाव । समानोदरे
शयित । ममानादरशब्दान् सप्तम्यन्तान् शयित इत्यर्थे यत्स्याद् आकारश्च उदात्त इत्यर्थः ।
शयित इत्यस्य विवरण 'स्थित इति । कुशेशयम् जलशयम् इत्यादौ तथा दर्शनादिनि
भाव । समानोदर्य इति । समानमुदरमिति विग्रह 'पूर्वापरप्रथम—' इत्यादिना ममा
साद्यति कृत तित्स्वरापवाद आकारस्योदात्त 'विभाषादरे—' इति मभाषे वमति रूपम् ।
सोदराद्य । सप्तम्यन्तात् शयित् इत्यर्थः इति शेषः । नित्त्वामात्राप्रत्ययस्वरेणात्तो
दात्ताप्रथमम् । 'विभाषादरे—' इति सभाव 'अपयान तु गच्छन् सादराऽपि
विमुञ्चति' इत्यत्र तु ममानपर्यायमहोदाब्दस्य बहुव्रीहौ 'चापसजनस्य इति सनातो
वाध्य । एव 'यत्र भ्रान्ता महादर' इत्याद्यपि सिद्धम् । इति तद्धितेषु चतुर्थे पात् ।

स्वपनिराह्वान्तस्मिन्ताधु स्वापतेयम् । सभाया य । यति तु तित्स्वरः स्यात् 'ऋतु
भन्त्युक्थ्य' इतिवत् । न च 'यनो नाव' इत्याद्युदात्तता शङ्क्या । 'यदुदात्तत्रेलाया
द्वथञ्चस्य यदन्तस्तादिरुदात्त' ति वदमाष्ये स्यापित्वान् । पदान्तरे तु 'न
शष्याय च फन्त्याय च' इत्यादिवाच्युदात्त स्यात् । एव च व्याह्वानद्वयस्यान्त-
वक्ष्यवद्वे लक्ष्यानुरोपेन क्वचिन्विचिद्व्यधारेणमिति तत्त्वम् । समानतीर्थे वासी ।
निपाननाणिनि, ग्राह्यादेराकृतिमणत्वात्पिनिप्रहीत्यनन वा । सतीर्थ्य इति ।
'तीर्थे ये' इति समानस्य सभाव । तरत्त्यननति तीर्थम् । 'तरत्त्येयम्' । ताय
शास्त्राध्वरक्षेत्रापायापायायमन्त्रिषु । योनौ जनावतारे च' इति विश्वः । इह तूपाध्याय
वाचिन एव ग्रहण नायम्य, मनाधिकारात् । शयित स्थित इति । शोवानु
स्थित्यर्थे वनेति । 'जलागय' 'कुशेशयम्' इति प्रयोगादिति भावः । समानमुदरमिति
'पूर्वापरप्रथम—' इत्यादिना तत्पुरुष, ततो यत्, नित्स्वरापवाद आकारस्यात्तत् ।
सोदराद्य । 'आ चादात्त' इति नानुवन्ते । 'विभाषादरे' इति समानस्य सभाव ।
तत्र तीर्थे य' इत्यनोऽनुवृत्त ये इत्येतद्विषयमस्मी । तेन सादर इत्यस्माच्च प्रत्यम् ।
प्राग्घ्निति । समानोदरे शयित इत्येवार्थं इत्यर्थः । कथं तर्हि 'अपयान तु गच्छन्
सादराऽपि विमुञ्चति' इति मुरारिरिति चेत् । अत्राहु —सह समानमुदर यस्य सोदर ।
'वधमजन्तस्य इति सहस्य सभाव । तस्य च वैकल्पिकत्वाद् 'यत्र भ्रान्ता सहोदर'
इत्याद्यपि सिद्धमिति । इति तत्त्ववाचिष्या प्राग्घिनीयप्रकरणम् ।

अथ तद्वितेषु छयद्विधिप्रकरणम् ॥३२॥

१६६१ प्राक् क्रीताच्छः । (५—१—१) 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२) इत्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते । १६६२ उगवादिभ्यो यत् । (५—१—२) 'प्राक् क्रीतात्' इत्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । 'नाभि नमं च' (ग सू ९५) । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । 'द्युतः

अथ पञ्चमाध्यायः । प्राक्क्रीताच्छः । क्रीतशब्दस्तद्वधितसूत्रपरः । तदाह—तेन क्रीतमिति । 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राग् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्देक्ष्यन्ते नतु प्रत्ययाः, तेषु छः इत्युपस्थितं भवतीति यावत् । उगवादिभ्यो यत् । उश्च गवादयश्च इति द्वन्द्वात् पञ्चमी । उवर्णान्तादिति । प्रातिपदिकविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । 'उगिद्वर्णग्रहवर्जम्' इत्युक्तेः । प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । इदमपि सूत्रं प्राक्क्रीताद्वक्ष्यमाणसूत्रेषु प्रत्ययविशेषानुपादान उपतिष्ठते । नाभि नमं चेति । गवादिगणसूत्रम् । नाभिशब्दो नभादेशं यत्प्रत्ययं च प्राप्नोतीत्यर्थः । नभ्योऽञ्च् इति । यत्र अक्षदण्डः प्रवेक्ष्यते तच्चक्रमव्यगतच्छिद्रं नाभिरित्युच्यते । तस्मै हितः अक्षदण्डः, स हि अनुगुणत्वाद् नाभये हितः । नभ्यमञ्जनमिति । अञ्जनं तैलसेकः । नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रातं चक्रं सुपरिवर्तनं भवतीति नाभेः परिवर्तनात्मककार्यक्षमतावायकत्वादञ्जनं नाभये हितम् । अत्र शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दो न गृह्यते, भाष्ये रथनाभेरेव ग्रहणादित्यभिप्रेत्य आह—रथनाभावेवेदमिति । शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दात्तु

प्राक् क्रीताच्छः । इत्यतः प्रागिति । इहायोऽवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताच्छेर्था हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा 'मासान्वयः' इति कालः प्रतीयते, 'ग्रामात्पूर्वाः' इति देशः, 'अलोऽज्यात्पूर्व' इत्यलेच । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं तन्नकौण्डिन्यत्यायेन वाधते । अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधाना- विशेषात्तव्यक्तव्यानीयरामिव पर्यायः स्यात् । अतोऽनार्थोवधित्वेन गृह्यते । ननु यदादिविषये छो न भविष्यति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषाग्रहणात्तद्भावात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारेऽपि न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्चस्याति- प्रसङ्गनिरासादिति चेत् । अत्राहुः—एवं सति 'छः' इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेन । 'प्राग्वतेष्टव्' इत्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः, अधिकारान्तरेणोपपृच्छत्वात् स्पष्टप्रति- पत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् । तर्हि 'विभाषा हवि-' इत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थं एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचित इति । उगवा- दिभ्यो । उवर्णादिर्गवशब्दादेश्च यत्स्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् । गवाद्यन्त- गणसूत्राण्याह— नाभि नमं चेति । नाभिशब्दो यत् लभते नभादेशं चेत्यर्थः । नभ्योऽञ्च् इति । रथाञ्जं सच्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः । स च

सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' (ग सू ९६) शून्यम्, शुन्यम् । 'ऊधमोऽनङ् च' (ग सू ९७) । ऊधन्य । १६६३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् । (५-१-३) यत्स्यात् । कम्बल्यमूणापिलरानम् । 'संज्ञायाम्' विम्—कम्बलीया ङां । १६६४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः । (५-१-४) धामिश्य दधि, धामिशीयम् । पुराडाश्यास्तण्डुला, पुरोडाशीया अपूप्यम्, अपूपीयम् । १६६५ तस्मै हितम् । (५-१-५) वत्सेमो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खे हितं शङ्ख्यं दाह । गव्यम् । हविष्यम् । १६६६ शरीरावयवाद्यन् । 'शरीरावयवाद्यन्' इति वक्ष्यमाणं । केवला यन्, न तु नमादेशे इति भावः । शुनः सम्प्रसारणमिति । गवादिगणसूत्रम् । एवन्शब्दात्स्यात् प्रकृतेः सम्प्रसारणम्, तस्य सम्प्रसारणस्य पाक्षिकं दीर्घत्वमित्यर्थं । शून्यम्, शुन्यमिति । शुनं हितमित्यर्थं । ऊधसोऽनङ् चेति । इदमपि गणसूत्रम् । ऊधशब्दाद् यत्स्यात् प्रकृतेरनङादेशश्चेत्यर्थं । आदेशे ङकार इत् नकारादकार उच्चारणार्थं, डित्त्वादान्तादेशः । कम्बलाच्च । कम्बलशब्दाद् यत्स्यात् प्राक्कीर्तयेष्वयेषु संज्ञायामित्यर्थं । कम्बल्यम् ऊर्णापलशतमिति । कम्बलाय हितमित्यर्थं । विभाषा हविः । हविर्विरोधवाचिभ्यः अपूपादिभ्यश्च प्राक्कीर्तयेष्वयेषु यद्वा स्यादित्यर्थं । पक्षे छ । धामिश्य दधीति । धामिशाये हितमित्यर्थं । तस्मै पर्यसि दधि निक्षिप्ते सति यद् धनीभूतं निष्पद्यते स धामिशेत्यच्युते । तस्मै हितम् । धस्मितयं चतुर्यं

तदनुगुणत्वात्तस्मै हितं । अङ्गन तैलाम्यङ्ग, तदपि स्नेहनत्वान्नामये हितम् । रथनाभावेवेति । शरीरावयवे तु नाम्यमित्येव, परेण 'शरीरावयवाद्यन्' इत्यनेनास्य वाचाविति भावः । शून्यमिति । चकारस्थानुक्तममुच्चारणार्थत्वाद् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति । 'ये चाभावकर्मणां' इति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः, सम्प्रसारणे पूर्वस्मै च कृते अनुस्नानान्नात् । दीर्घशब्दे तु तद्विधानमामर्थादपि टिलापामात्रं सुपरिहरः । नङ् चेति । चाद्यन् । 'नय' इति सुवचमिति मनोरमा । अन्ये त्वाह — ऊधन्यशब्दान् 'तत्त्वराणि तदाचष्टे' इति णिनि 'णाविष्टवत्' इति टिलापे णिजन्तात्कतरि क्विपि णिलोपपलोपयो कृतया 'अनुनासिकस्य क्विपि—' इति दीर्घे तत् क्विपिन्तादाचारक्विपि ऊधानने इत्यादावात्मनेपदार्थं नटो टित्करणाभावश्चकमिति । ऊधन्यमिति । 'ये चा—' इति प्रकृतिभावः । कम्बलाच्च संज्ञायाम् । प्राक्कीर्तयेष्वयेषु यन्त्यान् । छस्यापवादः । विभाषा हविरपूपादिभ्यः । गवादिषु हविः शब्दस्य पाठादिह हविर्विरोधाया ग्रहणं णि न स्यादिति वाच्यम्, असंज्ञातविरोधिनेन तत्र स्वरूपप्रहणस्य न्याय्यत्वात् । आपूयमिति । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थं । अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुमल कर्णवेष्टकेत्याद्यपूपादिगणे 'अतविकारोभ्यश्च' इति पठ्यते । अतविकारा धनप्रकारा अदनीयविशेषास्तेभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थं । आदन्त्या आदनीयास्तण्डुला । एवं चानेनैव गणमूलेण सिद्धे अपूपादीनां केपाविद्गणे पाठप्रपञ्चार्यं । हविरपूपादिभ्यो विभाषया उगवादिभ्यो यत्प्रकृतिप्रतिपेनेन सक्तव्या धानाः । चरव्यास्तण्डुला चरनाम हविरिति काशिका ।

(५—१—६) दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । 'नत्नासिकायाः' (वा ३४९७) । नस्यम् । नाभ्यम् । १६६७ ये च तद्धिते । (६—१—६१) यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । 'तद्धिते' किम्—शिर इच्छति शिरस्यति । 'वा केशेषु' (वा ३४९३) । शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । 'अचि शीर्षं इति वाच्यम्' (वा ३४९४) अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । १६६८ खलयवमापतिलवृषत्रह्णञ्च । (५—१—७) खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या । १६६९ अजाविभ्यां थ्यन् । (५—१—८) अजथ्या

न्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युः । वत्सीय इति । छे रूपम् । यो गोधुग् वत्सेभ्यः पयः शिष्ट्वा दोग्धि स एवमुच्यते । शङ्कव्यमिति । शङ्कवे हितमित्यर्थः । उवर्णान्त्वात् । गव्यमिति । गोभ्यो हितं तृणादिकमित्यर्थः । गवादिलक्षणो यत् । हविष्यमिति । हविषे हितमित्यर्थः । हविःशब्दो गवादिः । 'विभाषा हविः—' इत्यत्र तु हविर्विशेषवाचिनामेव ग्रहणम्, व्याख्यानात् । शरीरावयवाद्यत् । शरीरावयवविशेषवाचकात् चतुर्थ्यन्ताद् हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । छस्यापवादः । नस्यमिति । नासिकायै हितमित्यर्थः । 'पह्नु—' इति नसु, प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् । भाष्ये तु 'नासिकाया यत्तत्सुक्षुद्रेषु नस्' इति पठितम् । नाभ्यमिति । नाभ्ये हितमित्यर्थः । नाभिरत्र शरीरावयवः । रथावयवत्वे तु नभादेश उक्तः । ये च तद्धिते । शीर्षन्नादेश इति । 'शीर्षन् छन्दसि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । शीर्षण्य इति । शिरसे हित इत्यर्थः । शरीरावयवत्वाद्यति शीर्षन्नादेशे 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शिरस्यतीति । शिर आत्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः—' इति क्यञि, 'नः क्ये' इति नियमात् परत्वाभावान्न रुत्वम् । वा केशेषु । केशेषु वाच्येषु यो यकारादिस्तद्धितः तस्मिन्परे शिरसः शीर्षन्नादेशो वा स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह—अचीति । खलयव । खलादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वृषशब्दोऽत्र अकारान्त एव गृह्यते, नतु नकारान्तः । तेन वृष्णे हितमिति वाक्यमेव । ब्रह्मण्शब्दो ब्राह्मणवाच्येव गृह्यते, नतु वेदादिवाची । ते ब्रह्मणे वेदाय हितमिति वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ब्रह्मण्यमित्यत्र 'ये

स्यालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्ये हविषि उपचाराद् वृत्तिरिति कैयटादयः । नस्य-मिति । नासिकायै हितम् । 'नासिकायां भवम्' इति विग्रहे तु 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरणं नस्तः । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः । क्षुद्रे तु नासिकायाः क्षुद्रो नःक्षुद्रः । 'सुप्सुपा' इति समासः । नाभ्यमिति । 'नाभि नभं च' इति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवादियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । 'शीर्षश्छन्दसि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—शीर्षन्नादेश इति । शीर्षण्य इति । 'ये चाभाव—' इति प्रकृतिभावः । शिरस्यतीति । 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावाद्ब्रुवाभावः । खलयव । अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः । अन्यथा ह्यसन्देहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् । 'आत्मन्विश्वजन—' इति यत् । वृषाय

युधि । अविध्या । १६७० आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त् । (५-१-९) १६७
 आत्माध्यानी रे (६-४-१६९) एतौ खे प्रकृत्या स्त । आत्मने हिनमात्मनोन्
 विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेव्यते । पशून्तुपुट्पाद्गुह्रीहरश्च छ एव । विश्वजनीयम् । पञ्च
 नादुपसध्यातम्, (वा २९९६) पञ्चजनीनम् । 'सर्वजनादृञ् खश्च' । (वा २९६७) । सर्व
 जनिव । सर्वजनीन । 'महाजनादृञ् (वा २९९८) । महाजनिक । मातृनामोप

चामावकर्मणा' इति प्रकृतिभावान् टिलाप । चाद्रथ्येति । चकारस्यानुत्समुच्चयार्थत्वा
 दिति भाव । अजाविभ्या य्यन् । अजथ अविश्चेति द्वन्द्व । अविशब्दस्य घित्वेर्ज
 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपात । अजय्या यूधिरिति । अनेम्य अजाम्य
 वा हितेत्यर्थ । लिङ्गविशिष्टारिभाषया अजाशब्दादपि य्यन् । 'तसिलादिषु--' इ
 पुंवत्त्वम् । अधियेति । अविम्या हितेत्यर्थ । छौत्व लोकात् । आत्मन्विश्वजन
 आत्मन् । विश्वजन, भोगोत्तरपद एभ्या हिनमित्यर्थे ख स्यादित्यर्थ । आत्मनोन्मित्युदाहरण
 वक्ष्यति । तत्र टिलाप प्राप्ते—आत्माध्यानी रे प्रकृत्या स्त इति । 'प्रकृत्यैकाच्
 इयन्तस्तदनुवृत्तेरिति भाव । कर्मधारयादेवेति । विश्वजनशब्दादिति शेष । अ
 व्याख्यानमेव कारणम् । विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जना विश्वजन साधारणा वैद्यादि
 विश्वो जना यथेति बहुव्रीहिवा, तस्मै हितमिति विग्रह । पञ्चजनीनमिति ।
 ब्राह्मणानिय वैश्याद्वाश्वत्वारो वर्णा । रथकारजातिश्चेत्येते पञ्च जना । तेभ्य
 हितमिति विग्रह । सर्वजनादृञ् रश्चेति । वक्तव्य इति शेष । 'सनाता
 विकरणादिति वक्तव्यम्' इति कार्तिक माध्ये 'स्थितम् । महाजनादृञ्चिति । वक्तव्य
 इति शेष । विश्वजनप्रसङ्गादिद कार्तिकद्वयमुपयस्तम् । अथ भोगोत्तरपद-

हितम् वृष्यम् । नान्तापति तु वृषण्यमिति स्यात् । ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मण्यन्ता ब्राह्मण
 पर्याय । प्रकृतिभावस्तु 'वे चा—' इत्यनन्त पूर्ववत् । इह वृषण्यन्तादन्तादन्ताच्च मह
 प्राप्तिरेव नास्ति । छोऽप्यनभिमानान्तेत्याकर । तेन वृषणे हित ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ।
 चाद्रथ्येति । गवादिषु रथशब्दा न पठित । हितार्थे एव रथेति यथा स्यात्, अयान्ते
 मा भूदिति । अजाविभ्याम् । अजशब्द इह पुल्लिङ्ग उपात्त, अनएव 'द्वन्द्वे घि' इय
 विशब्दस्य पूर्वनिपात वाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्' इति अजशब्दस्य पूर्वनिपात कृत । 'प्रातिपद-
 कग्रहणे लिङ्गविशिष्टास्मापि--' इति छौलिङ्गादपि य्यन् । तसिलादिषु य्यन् परिगता-
 द्युवद्भाव रूप तुल्यम् । अजय्येति । अनेम्या अनाम्यो वा हितेति विग्रह । कर्मधार-
 यादेवेति । व्याख्यानादिति भाव । विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जन सर्वसाधारणे
 वैद्याणि, विद्या जनाभ्येति बहुव्रीहिवपि स एवात्यपदायंस्तन्मै हितमिति विग्रह । पञ्चजनी-
 नमिति । रथकारपञ्चमाश्व चारो वर्णा पञ्चजनास्तेभ्यो हितम् । 'द्विसह्ये सनाताय'

१ तत्र 'सर्वेषां जनाय (सर्वसाधारणाय वैश्यादिजनाय) हितं सर्वजनीयं' इत्यादी
 न । इति भा० ।

पितृभोगीणः । राजभोगीणः । 'आचार्यादिणत्वं च' (ग सू १८४) आचार्यभोगीणः । १६७२ सर्वपुरुषाभ्यां णडञ्चौ । (५—१—१०) 'सर्वाणो वेति वक्तव्यम्' (वा २६९९) सर्वस्मै हितं सार्वम्, सर्वीयम् । 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु' (वा ३०००) भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (सू १५३२) इत्यत्रि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव' इति भाषः । तेन कृते ग्रन्थेऽपि प्राप्ते, अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । १६७३ माणवचरकाभ्यां खञ् ।

स्योदाहरति—मातृभोगीण इति । मातृभोगाय हित इत्यर्थः । आचार्यादिति । आचार्यशब्दात्परस्य भोगीणशब्दस्य नस्य णत्वाभावो वाच्य इत्यर्थः । नच असमानपदस्थत्वादेवात्र णत्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्, मातृभोगीणादौ णत्वज्ञापनार्थत्वात् । सर्वपुरुषाभ्यां णडञ्चौ । सर्वं, पुरुषाभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां क्रमाद् णडञ्चौ स्तो हितमित्यर्थे इत्यर्थः । सर्वाण इति । अत्र सर्वशब्दस्य स्वरूपपरत्वान्न सर्वनामकार्यम् । पुरुषाद्वधेति । वार्तिकमिदम् । पुरुषशब्दाद्वधविवेकार्थेषु ढञ् स्यात् न हितार्थे इत्यर्थः । ननु तेन कृतमिति समुदायस्य असुवन्तत्वात् कथं समासे निवेश इत्यत आह—भाष्येति । अणि प्राप्त इति । अनेन ढञ् इति शेषः । प्राणीति । रजतादित्वादत्रि प्राप्ते अनेन ढञ् इत्यर्थः । समूहेऽप्यणि प्राप्त इति । पुरुषाणां समूह इत्यर्थे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्राप्ते अनेन ढञ् इत्यर्थः । पौरुषेयवृता इवेति । पुरुषसमूहवृता इवेत्यर्थः । परित आदर्शप्रतिफलनादिति भावः । तेन कृत इति । पुरुषेण कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे 'कृते ग्रन्थे' इत्यणि प्राप्ते, पुरुषेण कृतः प्रासाद इत्यर्थे तु कस्मिन्नपि प्रत्यये अप्राप्ते

इति समासः 'पञ्चजनात्' इत्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव, तेन पृष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च एव, पञ्चजनीयः । सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । 'पूर्वकालैक—' इति तत्पुरुषः, तस्मै हितमिति विग्रहः । साध्वर्थे तु 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ । मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदत्वाभावेऽपि 'अट्कुप्वाङ्—' इत्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातृभोगः शरीरं तस्मै हित इति विग्रहः । यद्यपि 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरेण अहेरित्युक्तम्, तथापि प्रयोगवाद्दृष्ट्याभिप्रायं तत् शक्तिस्तु शरीरमात्र इत्याकरः । मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकश्च एव । मात्रीयः । पित्रीयः । राजाचार्याभ्यां त्वौत्सर्गिकः छोऽपि न भवत्यनभिवानात् । किं तु राज्ञे हितम्, आचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः । सर्वपुरुषाभ्याम् । आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णडञ्चौ स्तस्तस्मै हितमित्यर्थे 'प्राक्क्रीतात्—' इति द्रष्टव्यपावाददिति सूत्रार्थः । सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः । पुरुषाद्वधविकारेति । योग्यताबलादिह पृष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, 'तेन कृते' इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया, तदाह—पुरुषस्य वध इति । समूहेऽप्यणीति । 'तस्य समूहः'

(५—१—११) माणवाय हिन माणवीनम् । चारकीणम् । १६७४ तर्ह्ये
 विकृते प्रकृतौ । (५—१—१२) विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदयोया प्रकृते
 वाच्याया प्रत्यय स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकाराया
 इष्टवा । शङ्क्य दाह । १६७५ छदिरुपधिचलेर्दञ् । (५—१—१३)

अनेन दञ्जित्यय । माणव । आम्हा चतुर्थ्यन्ताम्हा हितमित्यय । खत्र स्यादित्यय ।
 माणवीनमिति । मनो कुत्मितमपत्य माणव, 'अपत्ये कुत्मिते मूढे मनोरोत्सर्गिक
 स्मृत । नकारस्य च मूध'पस्तेन सिद्ध्यति माणव' । इत्यपत्याधिकारवातिकान् । माणवा
 हितमिति विग्रह । चारकीणमिति । चरतीति चर पचाद्यच् । तत् स्वार्थिक क,
 चरत्वाय हितमिति विग्रह । तदर्थं विकृते प्रकृतौ । तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् ।
 तस्मै इद तदयम् । तच्छब्देन विकृति परामृश्यते । सप्तम्यर्थे प्रथमा । विकृत्यर्थे
 प्रकृताविति लभ्यते । एव च तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तेन विकृतिरेव प्रथम निर्दिश्यते । तथा च
 चतुर्थ्यन्ताद् विकृतिवाचकादिति लभ्यते । तदाह—विकृतित्राचकादित्यादिना । प्रत्यय
 स्यादिति । यथाविहितमिति शेष । अङ्गारेभ्य एतानीति । अङ्गारावतीत्यय ।
 अर्थेन नित्यसमानविधानादस्वपदविग्रह । अन काष्ठानि प्रकृतिद्रव्याणि, अङ्गारा
 विकृतय । तद्वाचकादङ्गारशब्दाच्छब्दप्रत्यये अङ्गारीयाणीति रूपम् । प्राकारीया ।
 इष्टवा इति । प्राकारेभ्य इमा इति विग्रह । प्राकाराया इत्यय । शङ्क्यमिति ।
 शङ्क्य इत्यमिति विग्रह । शङ्कर्यमित्यय । 'उगवादिभ्य—' इति यत् । छदिरुप
 धिचलेर्दञ् । छदिय, उपधि, वक्ति एषा ममाहारद्वन्द्वे सौत्र पुस्त्वम् । एभ्य

इत्यनन । ग्रन्थेऽणीति । 'कृते ग्रन्थे' इत्यनन । अप्राप्त इति । पौरुषेय प्रामाद इत्यादौ
 न कस्याप्यपवादाद्य दञ्जिति भाव । माणव । खत्रो जित्करण वृद्धयर्थे स्वराय च ।
 यद्यपि माणव वृद्धि स्वन् सिद्धैव, तथापि माणवीनाभार्य इत्यन 'वृद्धिनिमित्तस्य च—'
 इति पुनर्वाक्प्रतिषेधाय'मिति ज्ञेयम् । माणवायेति । मनो कुत्मितमपत्य माणव ।
 'अपत्ये कुत्मिते मूढे मनोरोत्सर्गिक स्मृत । नकारस्य च मूध'पस्तेन सिद्ध्यति माणव ॥'
 इत्यपत्याधिकारस्यवातिकारणत्वम्, तच्च वा नैकमनस्सुनस्यनिर्देशाद्विद्वानर्थक्यनपरमित्याह ।
 चारकीणमिति । चरतीति चर पचाद्यच् । 'चरिचलिपतिवदीनाम्—' इति द्विक्रम
 विकल्पितत्वादिह न भवति । तत् सनाया कनि चरक । तदर्थं विकृते । 'तस्मै हितम्'
 इत्यनस्तस्मा इत्यनुवर्तते तदाह—चतुर्थ्यन्तादिति । 'तदर्थम्' इति 'सामान्ये नपुंसकम्'
 ध्यत्ययेन सप्तमीस्थाने प्रथमेयासवेनाह—तदर्थायामिति । विकृत्यथावामित्यय ।
 तदिति सर्वनाम्ना हि विकृति परामृश्यते । एव च विकृतिरेव प्रथमानिदित्येति 'समयात्
 प्रथमात्—' इत्यधिकारोऽप्यत्र निवाच एव । शङ्क्यमिति । 'उगवादिभ्य—' इति
 यत् । छदिरुपधि । समाहारद्वन्द्वे सौत्र पुस्त्वम् । छन्त्यापवासेऽयम् । छादिपेयाणीति ।
 छाद्यनेजनति छदि । 'अच्च'गुट्टिसुनिद्यादिच्छदिस्य इमि' । 'इसम'नक्तिरपु च' इति
 ह्रस्वत्वम् । यदा तु चर्माधिकार छदिस्तदा परत्वान् 'चमर्णोऽञ्' इत्यन् प्राप्नोति ।

छादिपेयाणि वृणानि । वालेयास्तण्डुलाः । 'उपधिशब्दात्स्वार्थे' इष्यते' (वा ३००३) । उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गम्, तदेव औपधेयम् । १६७६ ऋषभोपानहो व्यः (५—१—१४) छस्यापवादः । आर्पाभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिपेधेन । औपानह्यं चर्म । १६७७ चर्मणोऽञ् (५—१—१५) चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादवस्यात् । वद्यै इदं

तादर्थ्यंचतुर्थ्यन्तेभ्यः प्रकृतौ वाच्यायां ढञित्यर्थः । छादिपेयाणीति । छदिः वृणपटलः । तस्मै इमानीति विग्रहः । छदिरर्थानीत्यर्थः । ढञि एयादेशे षात्परत्वाण्णत्वम् । वालेया-स्तण्डुला इति । वलये इमे इति विग्रहः ! वल्यर्था इत्यर्थः । 'करोपहारयोः पुंसि वलिः' इत्यमरः । 'भागधेयः करो वलिः' इति च । उपधिशब्दादिति । वार्तिकमिदम् । उपधीयत इति । अक्षदण्डाग्रे उपधीयते प्रोतं क्रियते इत्युपधिः । 'उपसर्गे घोः किः' इति धावः किप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । उपधिः रथाङ्गमिति । तथा भाष्यादिति भावः । ऋषभोपानहो व्यः । ऋषभ उपानह् अनयोः समाहारद्वन्द्वा-त्पञ्चमी । ऋषभशब्दादुपानह् शब्दाच्च तादर्थ्यंचतुर्थ्यन्तात् प्रकृतौ वाच्यायां व्यत्प्रत्ययाः स्यादित्यर्थः । आर्पभ्य इति । ऋषभाय श्रयमिति विग्रहः । ऋषभार्थ इत्यर्थः । यो वत्स ऋषभभावस्थाप्राप्त्यर्थं पोष्यते स एवमुच्यते । औपानह्योमुञ्ज इति । उपानहे अयमिति विग्रहः । उपानदर्थो मुञ्ज इत्यर्थः । क्वचिद्देशे मुञ्जवृणैरुपानत् क्रियते । चर्मण्यपीति । चर्मणि प्रकृतित्वेन वाच्येपि अयं व्य एव 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ् परमपि पूर्वविप्रतिपेधेन वाधित्वा भवतीत्यर्थः । एतच्च 'उगवादिभ्यः—' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । औपानह्यमिति । उपानदर्थं चर्मण्यर्थः । चर्मणोऽञ् । चर्मण इति पञ्चम्यन्तं विकृतावन्वेति । तदाह—चर्मणो या विकृतिः

पूर्वप्रतिपेधेन तु ढञेवेष्यते । छादिपेयं चर्म । आह च 'यञ्जयावजः पूर्वविप्रतिषिद्धम्' 'ढञ् च' इति । यत् उदाहरणं सनङ्गव्यम्' सनङ्गुश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म, 'उगवा-दिभ्यः—' इति यत् । व्यस्याशहरणमौपानह्यमिति अनुपदं वक्ष्यति । वालेया इति । 'करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्' इत्यमरः । उपधिरिति । 'उपसर्गे घोः किः' इति धावः किः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । विप्रतिपेधेनेति । 'यञ्जयावज—' इत्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः । ननु ढञिविधौ छदिरित्यस्य, व्यविधौ उपानहश्च विशिष्य ग्रहणेन 'प्रतिपदोक्तं वलीयः' इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिपेधेन । अत्राहुः— 'निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं वलीयस्त्वे प्रयोजकम्, न तु सावकाशत्वे' इत्यनेन मुनिवचनेनानुमीयते । तेन 'स्वम्पि तटाकानि' इत्येव युक्तम्, परत्वान्मुप्रवृत्तेः । प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य स्वाम्पि तटाकानीति मतं दुर्बलम् । 'अप्तृन्—' इति दीर्घस्य आपस्तिष्ठन्तीत्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वस्यावलीस्त्वादिति । चर्मणोऽञ् । 'तदर्थम्' इत्यादिपूर्वोक्ते अञ् स्यात् छस्यापवादः । 'चर्मणः' इति पठ्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्यां तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् 'चर्मणो द्वीपी—' इत्यादौ ।

वाघ्रं चर्म । वारत्रं चर्म । १६७८ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति (५-१-१६) प्राकार
 आसामिष्टकानां स्यात्प्राकाराया इष्टका । प्रासादीयं वाह । प्रकारोऽस्मिन्स्यात्प्राकारो
 देशः । इतिशब्दो लौकिकी विवक्षाभनुमारयति । तेनेह न—प्रमादो देवदत्तस्य स्यादिति ।
 १६७९ परिरसाया ढब् । (५-१-१७) पारिखेयी भूमि ।

इति तद्धितेषु द्वयतो पूर्णोऽग्निः ।

—:०:—

तद्वाचकादिति । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तादिति शेषः । अत् स्यादिति । प्रकृतौ वाच्यामिति
 शेषः । वघ्र्ये इदमिति । वृषेरीणादिके ष्ट्रिणि वघ्रंशब्दः । टिट्वाद् ङीप्, वघ्रौ
 चर्मरञ्जु । 'नघ्री वघ्रौ वरत्रा स्यात्' इत्यमरः, वाघ्र्ये इदमिति पाठान्तरम् । 'वृषिव-
 पिम्या रन्' इति वृषे रनि लघ्वपत्रगुणे रपरत्वे वघ्रंशब्दश्चर्मवाचकः, तस्माद्विकारे ङणि
 ङीषि वाघ्रौ रञ्जुः । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति । 'तदर्थं' विकृते प्रकृतौ इति
 निवृत्तम् इति कैयटः । तदस्य स्यादिति, तदस्मिन् स्यादिति चार्थे प्रथमान्ताद्यन्ताविहितं
 प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । स्यादित्यत्र 'संभावनेऽलमिति' इति संभावने लिङ् । प्राकार आसा-
 मिति । करणत्वस्य सम्बन्धसामान्यविवक्षाया पष्ठी । आभिरिष्टकामिः प्राकारः कर्तुं शक्यत
 इति विग्रहवाक्यस्य फलिनोऽर्थः । प्राकाराया इति । प्राकारशब्दात्प्रथमान्तात् इ ।
 इष्टकाः प्रत्ययार्थः । प्राकारपर्याया इष्टका इति यावत् । प्रासादीयं दार्थिति । प्रासा-
 दोऽस्य स्यादिति विग्रहः । प्रामादपर्यायमिति यावत् । प्राकाराया देश इति । प्राणेण
 प्राकारोऽस्मिन्देसो संभाव्यत इत्यर्थः । देशस्य तद्योग्यपापाणेषुवादिप्रकृतत्वादिति भावः ।
 अनेन 'तदर्थं विकृते' इत्यनुवृत्ताविह न स्यादिति सूचितम् । ननु प्रामादो देवदत्तर
 स्यादित्यनानिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह—इतिशब्दो लौकिकी विवक्षामिति । सिष्टव्यवहार-
 मित्यर्थः । परिरसाया ढब् । पूर्णोऽग्निपये इति शेषः । पारिखेयी भूमिरिति । परिखा

न चेप्यते चार्मणो द्वीपीति तदाह—चर्मणो या विकृतिरिति । वघ्र्ये इति ।
 'वृषिवपिम्याम्' इति रप्रत्यये वघ्रंशब्द आद्युदात्तचर्मवाची, 'तस्य विकार' इत्यण् ।
 'टिट्वा—' इति ङीप् । वाघ्रौ रञ्जु, तस्यै । वृषेरीणादिके ष्ट्रिणि तु वघ्रानि भवति
 तत्ताज्जित्तु वाघ्रंम् । 'नघ्री वघ्रौ वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । 'चञ्चा पश्य, वान्त्रा
 पश्य' इति भाष्यम् । तदस्य । प्रथमासमर्थ्यातिपदिकात्पद्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथा
 विहितं प्रत्ययः स्याद् इति, 'संभावनेऽलमिति च' इत्यादिना सम्भावने लिङ्
 इष्टकानां बहुत्वेन प्राकार आसा स्यादिति तत्सम्भाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्राकारो
 ऽस्मिन्स्यादिति सम्भाव्यते । इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विकसितम्, किं त

अथ तद्धितेष्वार्ह्यप्रकरणम् । ३३ ।

१६८० प्राग्वतेष्व् । (५-१-१८) 'तेन तुल्यम्-' (सू १७७८) इति वति वक्ष्यति । ततः प्राक्ठञविक्रियते । १६८१ आर्हाद्गोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् । (५-१-१९) 'तदर्हति' (सू १७२८) इत्येतदभिव्याप्य ठञविस्या अस्ति, अस्यामस्तीति वा विग्रहः । परिखायोग्येत्यर्थः । छ्यतोःपूर्णाऽवधिरिति । 'प्राग्वतेष्व्' इत्यारभ्य 'द्विन्निपूर्वादिष् च' इत्यन्तैः सूत्रैः प्रत्ययविशेषेण्वनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इति पठितम् । ततश्च 'प्राक्क्रीतात्-' इत्युक्तेस्तेष्वपि सूत्रेषु छ्यतोरनुवृत्तिः कुतो नेति न शङ्क्यम्, प्रत्ययविशेषाणां श्रवणे तयोरनुवृत्त्यसंभवादिति भावः ।

इति तद्धितेषु छ्यतोरवधिः ।

—:o:—

अथ आर्ह्याः । प्राग्वतेः । वतिशब्दस्तद्धितसूत्रपरः । तदाह—तेन तुल्यमिति । 'तेन तुल्यम्—' इत्यतः प्राग् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्दिश्यन्ते नतु प्रत्ययाः, तत्र ठञविल्युपतिष्ठत इति यावत् । आर्हाद्गोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् । तदर्हतीति सूत्रगते अर्हतिशब्दे एकदेशानुकरणमर्हति, तच्च तद्धितसूत्रपरम्, आङ्भिव्याप्तौ, व्याख्यानात् । तदाह—तदर्हतीति । इत्येतदभिव्योग्यतामात्रम्, तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । 'तदस्यास्त्यस्मिन्-' इतिवत्सकृतच्छब्दग्रहणेनैवेष्टमिद्वेः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां छ्यद्विधिप्रकरणम् ।

—:o:—

प्राग्वतेष्व् । 'ठञ्' इत्येव वक्तव्ये 'प्राग्वतेः' इति वचनं मध्ये गोऽविकारवानपवादः, 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणवौ' 'शीर्षच्छदाद्यच्च' इत्येवमादि, तेन विच्छेदेऽपि 'पारायण-' इत्यादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थम् । न चैवं 'पारायण-' आदिसूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यष्ठञः प्रकृतसूत्रं विनालाभात् । तथा च गौपुच्छिकः साक्षातिक इत्यादौ ठञ्यर्थादिदं सूत्रमत्र प्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् । आर्हाद्गोपुच्छ । तदर्हतीति । इह 'तदर्हम्' इति सूत्रान्तर्गतमचप्रत्ययान्तं नानुक्रियते, किं तु 'तिङन्तस्यैकदेशः' शब्दन्त एव, व्याख्यानादिति भावः । अभिव्याप्येति । तेन श्वेतच्छत्रिक इत्यत्र-

कारमये ठजोऽनवाद्युगाधिनियते गोपुच्छादीन्त्रजयित्वा । १६८० असमासे
निष्कादिभ्यः । (५-१-२०) 'आर्हानि' इत्येतत् 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२)
इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुयतैः । निष्कादिभ्योऽसमामे ठक् स्वागर्ह-
येष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समामे तु ठजेव । १६८३ परिमाणान्तम्यामज्ञा
शाण्यो । (७-३-१७) उत्तरपदवृद्धि स्याद् जिदादी । परमनैष्किक ।

व्याप्येति । इदमपि सूत्र प्रत्ययविशेषाश्रवणे उपतिष्ठते । अत्र सख्यापरिमाणयोः पृथग्रह
णात्मस्या न परिमाणम् । तथा च वार्तिकम्—'ऊर्ध्वमान किलोमान परिमाण तु भवत ।
आयामस्तु प्रमाण स्यात् सख्या बाह्या तु भवत ॥' इति । तुलायामारोप्य द्रव्यगुस्त
येन परिच्छिद्यते तदुमान शुद्धामापनिष्कमुवर्णपत्रादि । येन वाष्पादिनिमित्तेन आयनविस्तृता
च्छिन्नेन पानविशेषेण ग्रीष्मादिपरिच्छिद्यते पात्रगतायामविस्तारोच्छ्रायै, तत्परिमाणप्रस्थादि ।
आयामो दैध्य येन परिच्छिद्यते तत्प्रमाणम् अरतिनप्रादेशादि । मस्या तु उक्तश्रित्यापयया
बाह्या भिन्ना एकत्वद्वित्वादित्यथ । असमासे । इति याचदिति । 'तेन क्रीतम्'
इत्येतत्पयन्तमित्यर्थः । ठगिति । पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । आर्हानि
येष्विति । 'यत्कृति' इत्येतत्पयन्तमनुवालेषु 'तेन क्रीतम्' इत्याद्यर्थेष्वित्यर्थः ।
नैष्किकमिति । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । यथायोग क्रीताद्यर्थान्वयः । समासे तु
ठञोवेति । परमनिष्कादिशब्दादित्यर्थः । परिमाणान्तस्यासज्ञाशाण्यो ।

हृत्यर्थे ठम् भवतीति भावः । ननु परिमाणात्पृथक्मह्याग्रहण-व्ययम्, परिधीयते परिच्छिद्यते
येन तत्परिमाणं सख्यथापि च परिच्छिद्यते इति सापि परिमाणमेवति चेत् । अत्र इत्य-
वार्तिकम्—'ऊर्ध्वमान किलोमान परिमाण तु भवत । आयामस्तु प्रमाण स्यात्सख्या
बाह्या तु भवत । अरयार्थं—तुलायामारोप्य येन द्रव्यांतरपरिच्छिद्यतगुस्त्वेन पनादिशब्द
वाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादिगुस्त्वमुमीयते तदुमानम् । आरोह उच्छ्राय, परिणाहो
विस्तार, ताम्यामारोहपरिणाहाम्या स्वगताभ्या येन वाष्पादिनिमित्तन बीदादि
परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि । परि सवतान्मात्रे, आयामो दैध्यम्, स येन भीयते तत्प्रमा-
णम् । तच्च क्वचित्तिथयगवस्यतस्य वस्तुनो भवति—यथा वस्त्रादेहस्तादि । क्वचिदूर्ध्वार्थ-
भागावस्थितस्य भवति—यथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति । सख्या तु उमानपरिमा-
णप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्तिभ्या बहिभूता एकत्वात्त्वादिरिति इह सख्यापरिमा-
योरेव प्रकृतत्वेऽप्युमानप्रमाणयाविवचन प्रसङ्गात्कृतमिति बोध्यम् । असमासे निष्का
दिभ्यः । निष्क, पण, पाद, माप, वाह, द्रोण, पष्टि इति सप्त निष्कादयः । तत्र द्रोणशब्द
परिमाणवाची पष्टिशब्द सख्यावाची, ताम्या ठजि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुमान
वाचित्वेन पूर्वसूत्रेणैव ठक् सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येवे । अथे त्वाह—
पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं सख्याभिन्न परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन सर्वेभ्यश्चि प्राप्ते
ठक्विधानार्थं वचनम् । न चैव 'परिमाणं तु सवत' इति भेदेन व्युत्पादनं व्ययमिति
वाच्यम् 'प्रमाणपरिमाणाभ्यां सख्यायाश्चापि सशये' इत्यादावस्योपपापानिति ।

‘असंज्ञा’ इति किम्—पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । ‘तदस्य परिमाणम्’ (सू १७२३) इति ठ् । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति ‘इतः प्राक्तदन्तविधिः’ इति । तेन सुगव्यम्—यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु ‘संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते, तच्चालुकि-’ (वा ३०१८) । गारायणिकः । द्वैपारायणिकः । ‘अलुकि’ इति किम्—द्वाम्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते ‘शूर्पादब्-’ (सू १६९१) मा भूत्, किं तु ठ् । द्विशौ-

आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्थेव्यधिकार इदं सूत्रम् । शेषपुरणेन तद्व्याचष्टे—उत्तर-पदवृद्धिः स्यादिति । उत्तरपदस्य आदेरचो वृद्धिः स्यादित्यर्थः । विदादाविति । विति णिति किति चेत्यर्थः । परमनैष्किक इति । परमनिष्केण क्रीत इत्यर्थः । समासत्वाद्गभावे औत्सर्गिकष्वल् । स्वरे विशेषः । ननु निष्कादिभ्य एव ठको विधानात्तदन्तात् समासाद्ठकोऽप्रसक्तेरसमासग्रहणं व्यर्थम् । न च प्रातिपदिकग्रहण-स्यापञ्चमाध्यायसमाप्तेरधिकृतत्वात्प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्तविधौ समासादपि ठकः प्रसक्तिरस्तीति वाच्यम्, ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ इति निषेधात् । निष्कादीनां च विशिष्य गृह्येतत्वेन ग्रहणवत्त्वादित्यत आह—असमासग्रहणमिति । सुगव्यमिति । सु शोभना गौः सुगौः, ‘न पूजनात्’ इति निषेधाद् ‘गौरतद्धित-लुकि’ इति न टच् । ‘उगवादिभ्यः-’ इति गोशब्दान्ताद्यत् । यवापूप्यमिति । ‘विभाषा हविरपूपादिभ्यः’ इत्यपूपान्तत्वाद्यत् । नन्वसमासग्रहणाञ् ज्ञापकाद् इत ऊर्ध्वमपि तदन्तविधिः किं न स्यात् । ततश्च परमपारायणं वर्तयतीत्यत्रापि ‘पाराय-णतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति’ इति ठ् स्यादित्यत आह—इत ऊर्ध्वं त्विति । वार्तिकमिदम् । नन्वेवमपि द्विशूर्पेण क्रीतमित्यर्थे शूर्पशब्दान्तादपि ‘शूर्पादन्नन्य-तरस्याम्’ इति अर्थे स्यादित्यत आह—तच्चालुकीति । इत ऊर्ध्वं संख्यापूर्व-पदानां तदन्तग्रहणमिति यदुक्तं तत्तद्धितलुकि सति न भवतीत्यर्थः । इदमपि वार्तिकमेव । द्विशूर्पमिति । ‘तद्धितार्थ-’ इति द्वियुरयम् । तद्धितप्रकृतिभूतः शब्दो न लुगन्तः । अतः संख्यापूर्वपदात् शूर्पान्तादस्मात् ‘शूर्पादन्नन्यतरस्याम्’ इति प्राप्तस्य अन्नष्ठबो वा ‘अध्यर्ध-’ इति लुक् । द्विशूर्पशब्दोऽलुगन्तः । ततश्च तस्मात् क्रीतेऽर्थे ‘शूर्पादब्-’ इति न भवति । लुकि सति तदन्तग्रहणाभावादि-

पक्षद्वयमप्येतत्पदमञ्जया स्पष्टम् । अथ किमर्थम् ‘असमासे’ इत्युच्यते, प्रातिपदिक-ग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह—असमासग्रहणमिति । सुगव्य-मिति । ‘उगवादिभ्यो यत्’ । यवापूप्यमिति । ‘विभाषा हविरपूपादिभ्यः’ इति यत् । अन्नविकारत्वादेव सिद्धे ‘अपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नैति’ न्यासग्रन्थस्तूपेक्ष्यः, वृत्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः । अत एव तत्सूत्रे ‘अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्यः’ इत्यवोचाम । इत ऊर्ध्वमिति । ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् । संख्यापूर्वपदानामिति किम्, इह मा भूत्—परम-पारायणं वर्तयति ॥ द्विशूर्पमिति । तद्धितार्थेद्वियुरयम् । एषा हि प्रकृतिर्लुगन्ता

पिकम् । १६८४ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । (७-३-२६)
 अर्धात्परिमाणवाचकस्यात्तरपदस्यादेरधो वृद्धि, पूर्वपदस्य तु वा त्रिति त्रिति
 च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् अर्धद्रीणिकम्, आर्धद्रीणिकम् । १६८५ नात् परस्य ।
 (७-३-२७) अर्धात्परस्य परिभागाकारस्य वृद्धिनं पूर्वपदस्य तु वा त्रित्वात् ।
 अर्धप्रस्थिकम्, आधप्रस्थिकम् । 'अत्' किम्-आर्धकौडविकम् । 'तपर' किम्-
 अर्धवार्या भवा अर्धखारी । अर्धखारीमार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य-' (मू ८४०)
 इति पुवङ्गावनिषेधो न स्यात् । १६८६ शताच्चठन्यतावशाते । (५-१-२१)
 शतेन क्रीन शतिकम्, शत्यम् । 'अशते' किम्-शत परिमाणमस्य शतकं सङ्घ ।

त्यर्थं । द्विशौर्षिकमिति । 'तेन क्रीतम्' इति ठञि 'परिमाणान्तस्यासत्राशाणया' इत्युत्तर
 पदवृद्धि । अस्य ठञ् छुक् तु न भवति, तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । अर्धात्परिमाणस्य ।
 'परिमाणान्तस्य-' इत्यस्मादुत्तरमिदं सूत्रम् । अर्धद्रीणिकम्, आर्धद्रीणिकमिति । द्रोण-
 शब्दस्य निष्पादित्वेऽपि असमासग्रहणात् ठक् । किन्तु ठजेव । नात् परस्य परिभागाकार-
 स्येति । परिमाणवाचकत्वमवस्य अकारस्येत्यर्थं । पूर्वपदस्य तु वेति । पूर्वपदस्यादेरवस्तु
 वृद्धिवैत्यर्थं । आर्धकौडविकमिति । अर्धकुडवेन क्रीतमित्यर्थं । 'तेन क्रीतम्' इति ट् ।
 अत्र कुडवशब्दस्य परिमाणत्रिरेपवाचित्वादेरच अकारत्वाभावात् वृद्धिनिषेध ।
 किन्तु 'अर्धात्परिमाणस्य-' इत्युत्तरपदवृद्धिरिति भावः । तपर- किमिति ।
 दोर्धस्याकारस्य वृद्धिनिषेधफलाभावाद्घ्नस्वत्येति मिद्धमिति प्रश्नः । अर्धवार्या
 भवा अर्धखारीति । निषेधो न स्यादिति । पूर्वपदस्य वृद्धयभावात्पक्षे वृद्धि
 प्रति फलोपहितनिमित्तत्वमावादिषि भावः । पूर्वपदस्य वृद्धिपक्षे तु वृद्धि प्रति
 फलोपहितनिमित्तत्वसत्वात् स्यादेव उत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि पुवङ्गनिषेधः ।
 परिमाणान्तस्येत्यारभ्य एतदन्तं साप्तमिकम् । अयं प्रकृतं पाञ्चमिकम् । शताच्च
 ठन्यतावशाते । आर्धविव्येषु शताट्ठन्यती स्त, नतु घनेऽर्थे इत्यर्थं । उत्तर
 सूत्रप्राप्तकनाश्रवादः । शतकं सघ इति । उत्तरसूत्रेण कश्चिन्नि भावः । नन्विह

न भवति इति सख्यापूर्वपदादप्यस्मात् 'सूर्पादिज्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्यात्रोच्छ्रया वा
 'अध्यर्धवृत्तं-' इति छुक् । द्विशौर्षिकमिति । 'परिमाणान्तस्य-' इत्युत्तरपदवृद्धि ।
 ट्वा द्विगु प्रति निमित्तत्वाभावात्छुगभावः । यद्यपि 'अध्यर्धं-' इति सूत्रे द्विगा
 परस्मार्होयस्य छुगिण्येव सूत्रे व्याख्यायते, तथापि द्विगानिमित्तत्वेति व्याख्येयमेव ।
 तपर किमिति । दीघाकारस्य वृद्धौ वृत्तापामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ।
 निषेधो न स्यादिति । तथा च वृद्धिनिषेधाभावात् तपरकरणभावश्चकामिति भावः ।
 इदं च पुवङ्गावनिषेधाभावात्पदान् पूर्वपदस्य वृद्धयभावात्पक्षे क्रियते । यदा तु पूर्वपदस्य
 पाठिकी वृद्धि क्रियते, तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदानात्स्य
 वृद्धिनिषेधेऽपि स्यादेव पुवङ्गावनिषेध इति बोध्यम् । शताच्च । अशतेऽर्धनिषेधे
 आर्धविव्येषु ठन्यती स्त । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनाश्रवादः । चकार 'अममार्य'

इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते, तेन ठ्यतौ न, किं तु कनेव । 'असमासे' इत्येव, द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । १६८७ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । (५-१-२२) संख्यायाः कन्स्यादाहृषिर्धे, न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्ता-यास्तु साम्तिकः । शदन्तायाः चात्वारिशत्कः । १६८८ वतोरिड्वा । (५-१-२३) वत्वन्तात्कन इड् वा स्यात् । तावतिकः, तावत्कः । १६८९ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् । (५-१-२४) योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन्स्यात् । असंज्ञायां ड्वुन् स्यात् ।

संघस्यैव प्रत्ययार्थत्वात् कथम् 'अशते' इति निषेव इत्यत आह—इहेति । प्रत्ययार्थः संघः प्रकृत्यर्थत्वं शतात्परिमाणाद् न भिद्यते । गुणगुणिनारभेद एव हि पारमार्थिकः । भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः । यत्र तु शतं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते तत्र नायं निषेवः । शतेन क्रीतं शतं शाटकशतम् । अत्र हि निष्कशतं प्रकृत्यर्थः । शाटकशतं तु प्रत्ययार्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । असमास इत्येवेति । चकारस्य तन्नुकर्षणार्थत्वादिति भावः । द्विशतेनेति । द्विगुणशतेनेत्यर्थः । द्विगुसमासे तु द्विशतशब्दस्य लुगन्ततया लुकि तदन्तविधि-निषेवात् प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । संख्यायाः । तिस्रश्च तिशतौ, तौ अन्ते यस्याः सा तिशदन्ता, न तिशदन्ता अतिशदन्ता, द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहिगर्भो नन्तल्युत्पत्तः । साप्ततिक इति । सप्तत्या क्रीत इत्यर्थः । 'तेन क्रीतम्' इति ठक् । चात्वारिंशत्क इति । चत्वारिंशताक्रीतमित्यर्थः । तेन क्रीतम् इति ठग्नस्य तकारात्परत्वात्कः । वतोरिड् वा । वतोरित्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । किञ्चित् प्रथमान्तमनुवृत्तम् । 'वतोः' इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया पठ्यतं प्रकल्पयति । तदाह—वत्वन्तादिति । तावतिक इति । 'तावता क्रीत इत्यर्थः । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति वतुप् । 'बहुगणवतु,' इति संख्यासंज्ञायां 'संख्याया अतिशदन्तायाः—' इति कन्, तस्य इट्, डित्त्वादाद्यवयवः । विंशतित्रिंशद्भ्याम् । ड्वुन्नसंज्ञायाम् । तन्वेकसूत्रत्वे विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनेव स्यात्, कन् तु न स्यात् । अतिशदन्ताया इति निषेधादित्यत आह—योगेति । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इत्येकं सूत्रम्, 'ड्वुन्न-

इत्यस्यानुकर्षणार्थः । द्विशतकमिति । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतम् । ततः कन्-शरवतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोतीति 'असमासे' इत्येतस्यानयनमुचितमिति भावः । त्यन्तशदन्ताया इति । त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपद-श्रेणी समासः । पञ्चक इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । बहुक इति । तु पारि-भाषिक्याः । साम्तिक इति । ठग्नो मित्त्वादादिवृद्धिः । ठस्येकादेशे 'यस्येति च' इतीकार-श्रेणः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् डत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न भवति, कतिकः । चात्वारिंशत्क इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । वतोरिड्वा । 'वतोः' इति पञ्चमी, सा च 'कन्' इति प्रथमायाः, षष्ठीं कल्पयतीत्याह—वत्वन्तात्कन इति । तावतिक इति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । कर्तव्य इति । अन्यथा त्यन्तशदन्तयोः

कनोज्जवात् । विशक् । त्रिशक् । सजाया तु विशक्तिक । विशक्त् । १६६० कसाद्विठन्
 (५-१-२५) टो डीव्यं, इकार उच्चारणार्थं । कसिक, कसिकी । 'अर्धोच्चेति वक्तव्यम्'
 (वा ३०१८) । अर्धिक, अर्धिकी । 'कापापणाद्विठन्वक्तव्यं प्रतिरादेशश्च वा' (वा ३०१९)
 कार्पापणिक, कार्पापणिकी । प्रतिक, प्रतिकी । १६९१ शूर्पादञ्चन्यतरस्याम् ।
 (५-१-२६) शौभम्, शौभिन्म् । १६९२ शतमानशक्तिरसहस्रप्रसनादण् ।
 (५-१-२७) एभ्याऽण्भ्यान् । ट्ठञ्कनामपवाद । शतमानन् क्रीन शतमानम् । वैशक्ति
 कम् । साहस्रम् । वासनम् । १६६३ अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लृगसज्ञायाम् । (५-१-२८)

सजायाम्' इत्यपरमित्यर्थः । आद्य व्याचष्ट-आभ्या ऋन् स्यादिति । 'सख्याया अनिदन्ताया
 इत्यन वन् इत्यनुवचन इति भावः । द्वितीयसूत्रे विशक्तित्रिशङ्क्याम् इत्यनुवृत्तिम-
 भिप्रेत्याह-असज्ञायामिति । आभ्यामिति शेषः । विशक् इति । विशत्या क्रीन
 इत्यर्थः । उबुन् अत्रादश 'नित्रिशन्' इति इति तिस्रश्चस्य लृपः । त्रिशक् इति । उबुन्
 अत्रादश 'टि' इति टिल्लापः । आद्यमून परिशेषान् मजायामित्यभिप्रेत्याह-सजाया न्यिति ।
 कसात् । इत्यादि सप्तम् । शूर्पादञ् । आर्हीमिष्वयैष्विति शेषः । शूर्पादञ्परिमाणवा-
 चित्वात् ठञ् प्राप्ते तदपवादोऽञ् पथे विधीयते । पथे ट्ठञ् । शतमान । शत-
 मानमिति । अत्र ट्ठञ् प्राप्तिः । वैशक्तिरमिति । विशत्या क्रीन विशक्तिकम् ।
 सनाशब्दायम् । 'विशक्तित्रिशङ्क्याम्' इति यागविभागान् वन् । विशक्तिनेन
 क्रीनमिति विग्रहः । तत्र परिमाणविशेषस्य सना चेदृञ् प्राप्तिः, अयस्य सण
 'चेदृञ् प्राप्तिः । साहस्रमिति । सहस्रेण क्रीतमिति विग्रहः । 'सख्याया अनि-
 दन्ताया-' इति वन् प्राप्तिः । वासनमिति । वसनन क्रीनमिति विग्रहः । अत्र
 ठञ् प्राप्तिः । अध्यर्धपूर्व । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्य स अध्यर्धपूर्वः, सच द्विगुश्चेति

पुंदासाद्विशक्तित्रिशङ्क्या वन् दुर्लभ इति भावः । विशक् इति । 'नि विशते' इति इति
 तिस्रश्चस्य लृपः । अर्धिक इति । अर्धशब्दस्य कापापणार्थे ष्टवाङ्गावदपनायात्रा-
 सामर्थ्यं नाशङ्क्यम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाने सति तास्यम्यासामध्यमिति
 बोध्यम् । एतेनाभ्यासस्य सापत्नत्वात्तदन्नादत्र टिठन्, द्रौगाधिक, प्रस्थाधिक इति केषाञ्च
 दुक्ति परस्ताः । शूर्पादञ् । शूर्पादञ्परिमाणवाचित्वाद्ठञ् प्राप्ते तदपवादेनात्र पथे
 विधीयते । ठञ् ठञ्कनामिति । शतमान परिमाण ततश्चञ् प्राप्तिः, विशत्या क्रीन विशक्तिकम् ।
 सजाशब्दायम् । असजाया हि 'विशक्तित्रिशङ्क्याम्-' इति उबुन् स्यात् । सना च यदि परि-
 माणस्य तदा ठञ् प्राप्तिः, अयान्तरस्य चेत्तर्हि ट्ठञ् प्राप्तिः । वसनशब्दात्तु ठगेन । सहस्राब्दस्य
 सख्यावाचित्वात्तत् 'सख्याया अनिदन्ताया-' इति कन्प्राप्ति इति विवेकः । अध्यर्धपूर्वः ।
 अप्याष्टमर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् 'प्रादिभ्यो धानुजस्य-' इत्युत्तरपत्नलापः । अध्यर्धशब्दः पूर्वो
 यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भवद्वौहौ कृत अध्यर्धपूर्वः च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः । सौत्र पुस्तकम् ।

अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्यार्हायस्य लुक्स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । १६९४ विभाषा कार्पाणसहस्राभ्याम् । (५—१—२९)

समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सौत्रं पुंस्त्वम्, तदाह—अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्चेति । आर्हायस्येति । प्रत्यासत्तिलभ्यम् । अध्यर्धकंसमिति । अध्यासद्वमर्धं यस्मिन् तद् अध्यर्धम् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' इति बहुव्रीहौ पूर्वखण्डे उत्तरपदलोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति विग्रहः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'संख्याया अतिशदन्तायाः—' इति कन् । तस्यानेन लुगिति भावः । द्विकंसमिति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठको लुक् । नच अध्यर्धकंसमित्यत्रापि द्विगुत्वादेव सिद्धमिति वाच्यम्, किञ्चिदसङ्ख्याकार्यं कृत्वसुजादिकमध्यर्धशब्दस्य नेति ज्ञापनार्थत्वात् । पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'तदस्य' इति ठक् । संख्यासंज्ञासूत्रभाष्ये तु 'अध्यर्धपूर्वात्' इति पाठो दृश्यते । नच द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्, तेन क्रीतं द्विशौपिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ठको लुक् स्यादिति वाच्यम्

द्विगोरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे—अध्यर्धपूर्वादित्यादि । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम् । अत्र वार्तिकं 'द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्' । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौपिकमिति । पूर्वोक्तोदाहरणे तु ठको लुक् भाभूदिति । ननु द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी तथा क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात् । तद्धितस्यात्र द्विगोर्निमित्ततया 'अध्यर्ध' इति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु नः सिद्धमिष्टमिति चेत् । मैवम्, 'अर्थविशेषासम्प्रत्यये अतन्निमित्तादपि' इति वचनान्तरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् । यत्र तद्धितार्थे द्विगुना सहाय्यो न भिद्यते तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः । एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थद्विगुनाः सह द्विशूर्प्या क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यत इति समाहाराद् द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य 'द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः' इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । 'द्विशूर्प्या क्रीतम्' इति विग्रहे तु द्विशूपदिव प्रत्ययो भवति अजाविकन्यायात्, न तु द्विशूर्पीशब्दाद् इत्याश्रित्य त्रितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् । नन्वध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव । तथा च लोके गण्यते 'एकोऽध्यर्धो द्वौ' इति । अत एव अध्यर्धकमिति कन्, अध्यर्धकंसमिति तद्धितार्थे द्विगुः, अध्यर्धसांवत्सरिकमित्यादौ 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति तत्किमध्यर्धपूर्वग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—'संख्याकार्यमेतस्य किञ्चिन्न' इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन् द्विगुसमासवृद्धिभ्योऽन्यत्र भवति । तद्यथा—अध्यर्धं करोति । नेह कृत्वसुच् । यः सकृत्फलोपेतां क्रियामभिनिर्वर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति । पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थ—' इति समासः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठक् । एवं पञ्चलोहितिकमपि बोध्यम् ।

लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्पाणम् अध्यर्धकार्पाणिकम् । द्विकार्षाणम्, द्विकार्षाणिकम् । औपसह्ययानिस्य टिठनो लुक् । पन्ने अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्ययसहस्रम्, अध्ययमाहस्रम् । द्विसहस्रम्, द्विमाहस्रम् । १६२५ द्विनिपूर्वाङ्गिकात् । (५-१-३०) लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम्, द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्, त्रिनैष्किकम् । 'बहुपूर्वाच्चैति वक्तव्यम्' (वा ३०२४) बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम् । १६३६ विस्तान्च । (५-१-३१) द्विनिष्कपूर्व

द्विगुणमित्तस्यार्होपस्य लुगिति व्याख्यानादियत् । विभाषा । लुग्वेति । आर्होपस्येति शेष । औपसरयानिकस्येति । 'कार्षाणिकादिटठन् वक्तव्य' इत्युत्तरेत्यर्थ । अध्यर्धप्रतिकमिति । प्रत्यादेशस्य टिठन्मनियोगशिष्टत्वाद् प्रत्यादेशपन्ने टिठनो न लुगिति भावः । अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमान्-' इति विहितस्याणो लुक् । लुग्भावे त 'सहस्राया सवत्सरस्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धि । द्विनिपूर्वाङ्गिकात् । लुग्वास्यादिति । आर्होपस्येति शेष । द्विनिष्कमिति । ठञो लुक्, ममाभाट्ठञोऽसम्भवात् । विस्तान्च । आर्होपस्य लुग्वेति शेष । द्विविस्त द्विवैस्तिरिति । द्वाभ्यां विस्ताभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठञ् पाणिकलुक् । इत्यादीति । बहुविस्त बहुवैस्तिरिति लुक् साहाय्यम् । 'बहुपूर्वाच्च' इति वातिकस्य अत्राप्यनुवृत्ते भाष्ये उक्तत्वात् ।

पञ्च लोहियो गुष्ठा परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समामतद्धितौ । 'भस्याड तद्धिते' इति पुबद्धात्राल्लाहिनीशास्त्रस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । अर्नञ्ग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणम्, न तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिवृत्ता सूत्राशयमनुरूप्य वर्णनमिति इहापि तथैवाक्तम् । भाष्यवातिकयोस्त्वसज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि—द्विगुविशेषणमसज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलापपञ्चगेहितशब्दौ च द्विगू वृत्ततद्धित लुक्त्वादेव मज्ञे । यद्युत्ताभ्यामुत्पद्यते ठन् स श्रूयते इति द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुग्भावादिति । विभाषा । टिठनो लुगिति । प्रत्यादेशपन्ने तु लुङ् न भवति, प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियामिनिष्कान्तित्येव चोध्यम् । अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमानविशतिक-' इति विहितस्याणो लुक् । तन्भावपन्ने तु 'सहस्राया सवत्सरस्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धि । अध्यर्धशब्द सहस्रायाचीत्यभ्युनैवोक्तत्वात् । द्विनिपूर्वात् । अध्यर्धग्रहणमुत्तरायवृत्तमपीह न सवध्यते । 'द्विगो' इति तु सवध्यत एव पष्ठी समासश्चावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरगम् । 'द्विनिष्कान् निष्कान् इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चित्यप्रयाजनमिति हरदत्तः । द्विनैष्किकमिति । 'प्राग्बतेष्ठम्' मतान्तरे तु ठगिति मनोरमायाम् । 'निष्कादिभ्यः समामे ठगमावान् परिच्छेत्त्वमात्रं गृह्यते इति मतान्तरेऽपि ढञेव भवति, तमत उमानस्यापि परिमाणत्वाद् 'अगो पुच्छ-' इत्यादिना पद्युदस्तत्वाट्ठगभावे निष्कादिभ्यः प्राप्ते असमामे ठगिवानपि समाप्ते ठञ् एव प्राप्तत्वादित्ये । 'परिमाणा तस्य-' इत्युत्तरपदवृद्धि । 'द्विगो' इति सम्बन्धान् लुक् । द्व्यानिष्का द्विनिष्कस्तेन क्रीत द्विनैष्किकम् । 'अध्यर्धपूर्व-' इत्यमन्वन्धादध्यर्धनैष्किकमित्यत्राप्यनन लुङ् न भवति । विस्तान्च । च काचरेण 'द्विनिपूर्वा'-

द्विस्तादाहोयस्य लुग्वा स्यात् । द्विविस्तम्, द्विवैस्तिकम् इत्यादि । १६६७ विंशतिकात्त्वः ।
 (५-१-३२) अध्यक्षपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यक्षविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । १६६८
 खार्या ईकन् । (५-१-३३) अध्यक्षखारीकम् । द्विखारीकम् । 'केवलायाश्चेति वक्तव्यम्'
 (वा ३०२५) । खारोकम् । १६६९ पणपादमापशताद्यत् । (५-१-३४) अध्यक्षपण्यम् ।
 द्विपण्यम् । अध्यक्षपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह 'पादः पत्' (सू ४१४) इति न । 'यस्य-'
 (सू ३११) इति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पद्यत्यतदर्थे' (सू ९९१) इत्यपि न,
 प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । १७०० शाणाद्वा । (५-१-३५) यत्स्यात्
 पक्षे ठम् । तस्य लुक् । अध्यक्षशाण्यम्, अध्यक्षशाणम् । १७०१ द्वित्रि-

विंशतिकात्त्वः । अध्यक्षपूर्वाद् द्विगोरित्येवेति । पूर्वसूत्रयोरध्यक्षपूर्वादित्यस्यासंभवाद्
 द्विगोरित्यस्य प्रयोजनाभावादननुवृत्तावपि इह तदनुवर्तत इति भावः । अध्यक्षविंशति-
 कीनमिति । अध्यक्षविंशत्या क्रीतमध्यक्षविंशतिकम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योग-
 विभागात् कन् । अध्यक्षविंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । द्विविंशतिकीनमिति । द्वाभ्यां
 विंशतिकाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । खार्या ईकन् । 'अध्यक्षपूर्वात्' इति 'द्विगोः' इति
 चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—अध्यक्षखारीकम्, द्विखारीकमिति । 'तदस्य
 परिमाणम्' इति ठञि तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् । केवलायाश्चेति । खार्या इति शेषः ।
 पणपाद । 'अध्यक्षपूर्वात्' इति 'द्विगोः' इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—अध्यक्ष-
 पण्यम् । द्विपण्यमिति । अध्यक्षपणेन क्रीतमित्यर्थः । द्विपाद्यमिति ।
 द्वाभ्यां पादाभ्यां चतुर्थाशाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । यति 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।
 स्थानिवद्भावादिति । 'अचः परस्मिन्-' इत्यनेनेति भावः । प्राण्यङ्गार्थस्येति ।
 व्याख्यानादिति भावः । इह सूत्रे पणमापसाहचर्यात् पादशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची
 गृह्यते । शाणाद्वा । पक्षे उच्चिति । 'आर्हात्' इति ठञ्विधौ परिमाणपथुंदासाट्ठ-
 निति भावः । तस्य लुगिति । ठञ इति भावः । अत्र 'अध्यक्षपूर्वात्' इति
 'द्विगोः' इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य अध्यक्षपूर्वादुदाहरति—अध्यक्षशाण्यम्,
 अध्यक्षशाणमिति । यति ठञो लुकि च रूपम् । अथ शाणान्तद्विगोरुदाहर्णं

इत्यत्र पूर्वादित्यनुकृत्यते, तत्फलं तु 'चानुकुटं नोत्तरत्र' इत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः ।
 विंशतिकात्त्वः । 'शतमानविंशतिक-' इत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खोऽत्र विधी-
 यते । खार्याः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् विधीयते ।
 कन्विधौ 'केऽणः' इति ह्रस्वः स्यात् । इकन्विवावपि 'यस्येति च' इति लोपादिष्टं
 न सिध्यतीति भावः । प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति । अयं भावः—'पादस्य पदाज्याति-
 गोपहतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणम्, तस्यैवाज्यातिभिर्गतिवचनैः संबन्ध-
 संभवात् । तथा च 'पद्यति-' इत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमापाभ्यां
 साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति । पक्षे उच्चिति । यद्यपि शाण उन्मानम्,
 तथापि 'आर्हात्-' इति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिधीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति योगवृत्त्या

पूर्वाटण् च । (५-१-३६) 'शाणात्' इत्येव । चाद्यत् । तेन त्रैलोक्यम् ।
 'परिमाणात्स्यामनाशाणया' (सू १६८३) इति पर्युदासादिवृद्धिरेव । द्वै-
 णम्, द्विशाणम् । द्विशाणम् । इह ठजादयस्त्रयादश प्रत्यया प्रवृत्तास्तेषा सम्य
 विभक्तयोर्धादृच्चाङ्गितास्त इदानीमुच्यन्ते । १७०० तेन क्रीतम् ।

वदयन् विशेषमाह—द्वित्रिपूर्वाटण् च । वार्तिकमिदम् । चाद्यदिति । पात्तिको यद्
 चकारण समुच्चयन इत्यय । तत्रश्च यताग्भात्र ठजपि लभ्यते । तदाह—तेन त्रैलोक्यमिति ।
 अणा यता ठजा चेत्यथ । अणि 'परिमाणात्स्थ-' इत्युत्तरपदवृद्धिमाशङ्क्याह—परिमाण
 न्तस्येति । ठञादयस्त्रयोदशेति । प्राग्बते-' इति ठञ्, 'आर्हात्-' इति ठक् 'शताच्च-'
 इति ठन्मनौ, 'सज्ञाया -' इतिक्त्, 'विशतित्रिशद्भ्याम्-' इति ड्वुन्, 'कमात्-' इति टिठन्,
 'रूपार्त्-' इत्यज्, 'शतमान-' इत्यण्, 'विशतिकाल्ब इति ख, 'कार्या -' इति ईक्त्,
 'पणपाद-' इति यत्, 'द्विनि-' इति वा त्तमानाण्, इत्येव त्रयादशेत्यर्थ । प्रकृता इति । प्रकृता
 इत्यर्थ । ममर्थनिभक्तय इति । 'समर्थाना प्रथमाद्वा' इति सूत्रलभ्यसमर्थविशेषणीमूत्रप्रथमा
 परिच्छेदकमात्र गृह्यत इति वादिना मते अस्यापि पर्युदासात्ठगभावे ठजिति भाव । मुख्यमते
 तु ठगेव वाच्य । 'शाणाद्वा' इति सूत्रे 'शतान्चेति वक्तव्यम्' पूर्वेण नित्य प्राप्ते विख्या
 यम् । एव च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्या वेत्येव वक्तु युक्तमित्याह । अन्य
 शत्यम्, अध्यघशानम् । पञ्चशत्यम्, पञ्चशतम् । यदभाव मर्यादक्षणस्य वक्तो लुक् । 'शनाच्च
 ठन्वतौ-' इति तु न प्रवर्तते, तन्नाममानग्रहणस्थानुवननात् । द्वित्रिपूर्वाटण् च । वार्तिकमिद
 धृतिवृत्ता सूत्रेषु प्रथमतः । भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह न सम्बध्यत इत्याशनेनाह—
 शाणावित्येवेति । न्यामवृत्ता ल्वण्विधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यातम्—'शतशाणाभ्या
 वा' इति सूत्रयित्तथ्ये 'पणपाद-' इति पूर्वसूत्रे शतग्रहण कियते तस्येद फलम्, शतान् स्वरि
 तत्वेनानुवतमानाङ्गि 'शाणाद्वा' इत्यत्रैव सम्बध्यते तदुत्तरसूत्रे 'द्वित्रिपूर्वाटण् च' इत्यत्र तु न
 सम्बध्यत, तेन शतशब्दादण् न—इति । तदिद सामर्थ्यवर्णनमण्विधायक यदि सूत्र स्यात्
 तदा सगच्छते, नायथेयास्ता तावत् । त्रैलोक्यमिति । तदेतद्दर्शयति—त्रैशाण
 मित्यादिना । अण्येकम्, ठजा लुक् द्वितीयम्, यति तृतीयम् । ठञादयस्त्रयो
 दर्शयति । ननु एकादशैव प्रत्यया प्रकृता, सूत्रभेदेन विहितत्वात् । यत्प्रत्ययस्य द्विगणन तु
 द्वादश, इति नयादशेत्वेनद् दुरूपपादमेव । न च 'रूपार्त्तरस्याम्' इत्ययस्या
 ग्रहणस्यठजमादाय त्रयादशत्वं सूत्रपादमिति वाच्यम्, तुल्यवाचन 'शाणाद्वा' इति
 सूत्रलभ्ययट्ठोर्ग्रहणेन पञ्चदशवप्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपात्तैर्द्वादशभि सह 'द्वित्रिपूर्वाटण्
 च' इति वार्तिकोपात्ताप्रत्ययस्य गणनन निर्वाह । उक्तीत्या 'कसाटिठन्' इति सूत्रे
 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्', 'कार्पाणाटिटठन् वक्तव्य' इत्यादिवार्तिकोक्तटिठ प्रत्ययस्यापि
 ग्रहणप्रसङ्गादिति चेत् । अनाहु—'कसाटिटठन्' इति सूत्रस्य एव टिठन् अवकार्पाण
 शब्दाभ्या परामृष्ट इति स न भिद्यते । 'द्विनिपूर्वाटण् च' इति वार्तिकस्याङ्ग
 तु भिद्यते, 'शतमानविशतिक-' इत्यणो दूरस्थत्वेन परामर्द्धुमशक्यत्वादिति । तेन

(५-१-३७) ठञ् गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् । १७०३ इद्गोण्याः । (१-२-५०) गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । १७०४ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । (५-१-३८) संयोगः संबन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपति-संयोगः । शत्यं शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्वन्दनम्, शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्' (वा ३०३३) । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् । 'संनिपाताच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०३७) सान्निपातिकम् । १७०५ गोद्वयचो-ऽसंख्यापरिमाणाश्रवादेर्यत् । (५-१-३९) गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्वयचः-

चारिततत्तद्विभक्तय इत्यर्थः । तेन क्रीतम् । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं ठवाद्यः स्युरित्यर्थः । ठञ्विति । उदाह्रियत इति शेषः । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकमिति । 'अगोपुच्छ' इति पर्युदासादृगभावे औत्सर्गिकवृत्ति भावः । साप्ततिकमिति । सप्तत्या क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्या-' इति पर्युदासादृगभावे ठञ्विति भावः । प्रास्थिकमिति । प्रस्थेन क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणात्' इति पर्युदासादृगभावे ठञ्विति भावः । ठगिति । उदाह्रियत इति शेषः । नैष्किकमिति । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति ठगिति भावः । इद्गोण्याः लुकोऽपवाद इति । 'लुक्तद्धितलुकि' इति प्राप्तस्येत्यर्थः । पञ्चगोणिरिति । आर्हायस्य ठको लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य इकारः । नच उपसर्जनह्रस्वत्वेनैव इदं सिद्धमिति वाच्यम्, इत्त्वविध्यभावे 'लुक्तद्धितलुकि' इति डीपो निवृत्तावदन्तत्वात् टापि पञ्चगोणेत्यापत्तेः । मूलद्रव्यवाचिन एव तृतीयान्तात्क्रीतार्थे प्रत्यया भवन्ति, ननु देवदत्तेन क्रीतमित्यर्थे, अर्नाभधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । तस्य निमित्तम् । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे यथाविहितं पष्ठयन्तात् ठवाद्यः स्युरित्यर्थः । शत्यः शतिको वेति । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'शताच्च-' इति यदुनौ । धनपतिसंयोग इति । याजनशुश्रूपादिसंपर्क इत्यर्थः । उत्पाते उदाहरति—शत्यं शतिकं वा दक्षिणा-क्षिस्वन्दनमिति । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । सूचकत्वमेवात्र निमित्तत्वमिति भावः । उपसंख्यानमिति । आर्हायस्य ठक इति शेषः । कोपनं वृद्धिः । संनिपा-ताच्चेति । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्यर्थे ठगिति शेषः । सान्निपातिक-मिति । संनिपातो वातपित्तश्लेष्मणां दोषाणां संकर इति वैद्यके प्रसिद्धः । तस्य

क्रीतम् । तेनेति तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । ठञ्विति । 'आहृति-इति सूत्रे 'अगोपुच्छ-' इत्यादिपर्युदासादृगभावे गोपुच्छसप्ततिप्रस्थेभ्यष्टञ् भवतीत्यर्थः । ननु देव-दत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेण क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः-करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न त्वन्यापि अन्यत्र त्वभिधानान्न प्रत्ययः । एतच्च 'तद्धिताः' इति महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति व्याख्यान-दिति । लुकोऽपवाद इति । 'लुक्तद्धितलुकि' इति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः ।

यशस्य । धन्य । स्वर्ग्यं । 'गोद्वयच' किम्-विजयस्य वैजयिक । 'असख्या-' इत्यादि
 किम्-पञ्चाना पञ्चनम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वदि-आश्विकम् । आशिमकम् ।
 'ब्रह्मवर्चमादुपसख्यानम्' (वा ३०३५) । ब्रह्मवर्चस्यम् । १७०६ पुत्राच्छ्र । (५-१-४०)
 चाद्यत् । पुत्रीय, पुत्र्य । १७०७ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ । (५-१-४१)
 सर्वभूमिनिमित्त सयोग उत्पाता वा सार्वभौम । पार्थिव । सर्वभूमिशब्दाज्जुशतिकारिपु
 पठ्यते । १७०८ तस्येश्वर । (५-१-४२) । १७०९ तत्र विदित इति च ।

निमित्त सानिपानिकम्, ज्वरप्रकोपादौ अपथ्यमगादिमयोग सनिपानसूचक जिह्वानात्पूर्णा
 च । गोद्वयच । तस्य निमित्त सयोग उत्पातो वत्यर्थे गशब्दाद् द्वयच पठ्यन्ताद्
 यत्प्रत्यय स्यात्, ननु सङ्ख्याया परिमाणाद् अश्वदेश्चत्यर्थं । ठवाऽपत्रा । द्वयच इति ।
 उदाह्रियन् इति शेष । धन्य इत्यादि । धनस्य यशस स्वगत्य च निमित्तमित्यर्थ ।
 विजयस्येति । निमित्तमिति शेष । वैजयिक इति । आर्होयष्टक् । पञ्चानामिति ।
 निमित्तमिति शेष । पञ्चमिति । 'सख्याया -' इति क्व । सप्तकमिति । सप्ताना
 निमित्तमित्यर्थ । प्रास्थिक इति । प्रस्थस्य निमित्तमित्यर्थं । 'आर्होत्-' इति ठक्विभौ
 परिमाणपयुदामात् प्राग्वापयष्टक् । खारीकमिति । खार्या निमित्तमित्यर्थं । खार्या इवन ।
 अश्व दीति । प्रयुदाहरणसूचनमिदम् । आश्विकमिति । अश्वस्य निमित्तमित्यर्थ ।
 आर्होयष्टक् । आशिमकमिति । अरमना निमित्तमित्यर्थ । अर्होयष्टक् 'नस्तद्धित' इति
 टिलोपः । ब्रह्मवर्चसानिति । 'गोद्वयच' इति सूत्रे 'ब्रह्मवर्चसाच्च' इति वक्तव्यमित्यर्थ ।
 ब्रह्मवर्चस्यमिति । ब्रह्मवचमस्य निमित्तमित्यर्थ । पुत्राच्छ्र च । तस्य निमित्तमित्येव ।
 कथं तर्हि 'अरेभिरे यनामान पुत्रीयामिष्टिमृत्विज' इति ? नहीष्टि ययाग उत्पातो वा ।
 उच्यते-सयुज्यतजननि सयाग । इष्ट्वा हि पुत्रेण फलेन युज्यते यथा । सर्वभूमि ।
 तस्य निमित्तमित्येव । सर्वभूमि, पृथिवी आम्ना ययागसङ्घमणञौ स्त । सार्वभौम इति ।
 ठञोऽपवाद अण् । पार्थिव इति । पृथिव्या निमित्तं सयोग उत्पाता वत्यर्थं । त्रिा
 पार्थिवी । सार्वभौमशब्दे कथमुभयपदवृद्धिरित्यत आह—सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकारिपु
 पठ्यत इति । तथा च 'अनरातिकादीना च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः । तस्येश्वर ।
 तत्र विदित इति च । सूत्रद्वयमिदम् । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्याम्' इत्यनुवर्तते ।
 'तस्य निमित्त मयोगात्पानौ' इति तु निवृत्तम्, पुन 'तस्य' इत्युक्ते । तस्येश्वर
 इत्यर्थे पठ्यन्तात्तत्र विदित इत्यर्थे तु सप्तम्यन्ताद् अणञौ स्त इत्यर्थः ।

पञ्चमिति । सख्यायाश्चा क्व । आशिमकमिति । अरमनो निमित्तमित्यर्थे
 क्व । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । पुत्राच्छ्र च । 'गोद्वयच-' इति नित्यं यति प्राप्ते
 वचनम् । कथं पुत्रीय कृतुरिति । नहि क्वनु सयागा नाप्युत्पान इति चेत् । अत्राह
 हरदत्त—सयुज्यतजननि व्युत्पत्त्या कृतुरपि सयाग एव, यागकरणेन हि पुरस्य
 फलेन सयुज्यतेजा यागादिरपि सयाग, न केवलं सम्बन्ध एवेत्याग्रह इति । सर्वभूमि

(५-१-४३) । सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । १७१० लोक-
सर्वलोकाट्ठञ् । (५-१-४४) 'तत्र विदितः' इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशक्तिकादित्वाद्-
भयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । १७११ तस्य वापः । (५-१-४५) उप्यतेऽस्मिन्निति
वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् । १७१२ पात्रात्ठन् ।
(५-१-४६) पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम्, पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । १७१३ तदस्मिन्वृद्ध्या-
यलाभशुल्कोपदा दीयते । (५-१-४७) वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं
सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्च अस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा
दीयते पञ्चकः । शतिकः, शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं
वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं
लाभः । रक्षानिवेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । 'चतुर्थ्यर्थ्ये' उपसं-

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः, उत्तरसूत्रे 'तत्र विदितः' इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थश्च । लोक-
सर्व । तत्र विदित इत्यर्थ इति । योगविभागासामर्थ्यात् 'तस्येश्वरः' इति नानुवर्तत
इति भावः । लौकिक इति । लोकेषु विदित इत्यर्थः । सर्वलोकशब्दे विशेषमाह—अनुश-
क्तिकादित्वादिति । तस्य वापः । अस्मिन्नर्थे पष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं ठनादयः स्युरित्यर्थः ।
प्रास्थिकमिति । प्रस्थपरिमितबीजवापयोग्यं क्षेत्रमित्यर्थः । 'आर्हात्—' इति ठग्विधौ
परिमाणपर्युदासात् प्राभवतीयष्ठञ् । द्रौणिकमिति । निष्कादित्वाट्ठक् । खारीकमिति ।
खार्या ईकन् । द्रोणस्य खार्याश्च वाप इत्यर्थः । पात्रात् ठन् । 'तस्य वापः' इत्येव । पात्रिक-
मिति । पात्रस्य वाप इत्यर्थः । पित्तं डीपर्यमित्याह—पात्रिकीति । तदस्मिन् ।
वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क, उपदा एषां द्वन्द्वात्प्रथमावहुवचनम् । ननु तर्हि दीयत इति कथमे-
कवचनमित्यत आह—वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण । एवं च तदस्मिन्वृद्धिर्दीयते, तदस्मिन्
आयो दीयते, तदस्मिन् लाभो दीयते, तदस्मिन् शुल्को दीयते, तदस्मिन्नुपदा दीयते इत्यर्थेषु,
प्रथमान्ताद्यथाविहितं ठनादयः स्युरित्यर्थः । पञ्चक इति । 'संख्यायाः—' इति कन् ।
शतिकः शत्य इति । शतमस्मिन्वृद्धिः, आयः, लाभः, शुल्कः, उपदा वा, दीयत इति विग्रहः ।
'शताच्च—' ठन्यतौ । साहस्र इति । सहस्रमस्मिन्दीयते इत्यादि विग्रहः । 'शतमानसहस्र—'

आभ्या यथासंख्यमणौ स्तः । तस्येश्वरः । 'तस्य निमित्तम्—' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव
सिद्धे पुनः 'तस्य' इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगो-
त्पाताविवेश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत । तत्र विदित इति च ।
योगविभाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च । तस्य वापः । 'तस्य' इति वापापेक्षया
कर्त्तृणि पठ्यित्याह—प्रस्थस्येति । कर्त्तरि पष्ठ्यां तु देवदत्तस्य वापः । क्षेत्रमित्यादौ
स्यादिति भावः । खारीकमिति । 'खार्या ईकन्' । तदस्मिन् । प्रथमासमर्थाद्
अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्यम्, तस्याप्या-
यविशेषत्वात् । तथा च 'ठगायस्थानेभ्यः' इति ठग् भवति, शौल्कशालिक इति

स्यान्म' (वा ३०३६) । पञ्च अस्मिं वृद्ध्यादिदीयते पञ्चको देवदत्त' । 'सममन्नाहणे दानम्' इतिवदधिकरणत्वविवक्षा वा । १७१४ पूरणार्धाट्ठन् । (५-१-४८) यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्थिकः । अर्थशब्दो रूपकस्यापि रूढः । १७१५ भागाद्यच्च । (५-१-४९) चाट्ठन् । भागशब्दोपि रूपकस्यापि रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यम्, भागिकं शतम् । भाग्या, भागिका विशतिः । १७१६ तद्धरति वहत्यावहति भारद्वाशादिभ्यः । (५-१-५०) वंशादिभ्यः । परो या भारद्वाब्दस्तदन्त यत्प्रातिपदिकं तत्प्रवृत्तिवाद् द्विनोयान्नादित्यर्थः । वंशमार हरति वहत्यावहति वा वाशमारिकः । ऐक्षुमारिकः । 'भारद्वाशादिभ्यः' इत्यस्य व्याख्यानतर 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः' इति । भारभूतात्वं-

इत्यण् । रक्षानिर्वेश इति । रक्षा प्रजापरिपालनम्, तदर्थो निर्वेशोभृति, रक्षा निर्वेश । उक्तोच इति । मह्यं किञ्चिदत्त चेत् तव राजद्वारेऽनुकूला भवामीत्यादि समयं कृत्वा यद्गृह्यते तदुक्तोच इत्युच्यते इत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थ इति । तदस्मि वृद्ध्यादि दीयते इत्युपमंस्यान्वयमित्यर्थः । सममन्नाहणे इति । एवं च सप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया इष्टसिद्धेरुपमंस्यान्मिदं नादत्तव्यमिति भावः । पूरणार्धाट्ठन् । तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्तादवंशब्दाच्च प्रथमान्ताट्ठन् स्यादित्यर्थः । द्वितीयिकः । तृतीयिक इति । 'आर्हावि-' इति ठकोऽपवादश्च । अर्थिक इति । अर्थमस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थः । 'अर्थांचेति वक्तव्यम्' इति टिठनाऽपवादश्च । टिठनि सति तु त्रिया डीप् स्यात् । अर्थेनेति तु टात्रेवेत्येते । रूपकस्येति । रूप्यम् कार्पाणस्येत्यर्थः । रूढ इति । अन्यथा अर्थशब्दस्य रूप्यकमापेक्षत्वादमाप्त्यं स्यादिति भावः । रूप्यकस्यापि रूढ इत्यत्र प्रमाणं मृग्यम् । अमाप्त्यं तु नित्यसापेक्षत्वाद्धारयितुं शक्यमित्याह । भागाद्यच्च । तदस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे भागशब्दात्प्रथमान्ताद्यत्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । चाट्ठन्निति । पूर्वभूतान्दुवृत्त्यन्त इति शेषः । भागशब्दोऽपि रूप्यकरयार्थ इति । वर्तत इति शेषः । तद्धरति वहति । वंशाद्भारदिभ्य इत्येकत्रचनवदृढचान्तायाः सामानाधिकरण्यमभवाद् वैयधिकरण्येनान्दय । स च व्युत्क्रमो व्याख्यानात्, तदाह—वंशादिभ्यः पर इति । द्वितीयात्तादियन्तरं हरति वहति वाच्यतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यादिति शेषः । हरणं कथंचिद्देशान्तरप्रापणं चौर्यं वा । शब्दादिना प्रापणं वहनम् । स्वसमीप प्रापणमावहनम् उपादानं

हरदत्त । उपदा दीयते इति । जम् अस्य हत्ते यत्ने च यत्नः । साहस्य इति । 'शतमान—' इत्यादिनाम् । रक्षानिर्वेश इति । निर्वेशा भृति । रक्षानिमित्तो निर्वेशा रक्षानिर्वेश सम्बन्धपठथा समाम् । सममित्यादि । एवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेऽपि तद्वि उपमस्यान् नादत्तव्यमिति भावः । पूरणार्धाट्ठन् । पूषतेऽनेनेति पूरणोऽर्थस्त्वद्वाचिनोऽर्थशब्दान्च ठन् रयात् । अर्थिक इति । 'अर्थांचेति वक्तव्यम्' इति टिठन् प्राप्त, सति च तस्मिन् त्रिया डीप् स्यात् । इत्येते तु

शान्हरति वांशिकः । १७१७ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । (५—१—५१) यथा-
संख्यं स्तः । वस्नं हरति बहृत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः । १७१८ सम्भवत्य-
वहरति पचति । (५—१—५२) प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं
स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति, उपसंहरति
पचति वेत्यर्थः । 'तत्पचतीति द्रोणादण्व' (वा ३०३८) चाट्टब् । द्रोणं
पचतीति द्रौणी, द्रौणिकी । १७१९ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ।
(५—१—५३) पक्षे ठब् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना,

वा । वांशभारिक इति । 'आर्हात्' इति ठक् । अत्र पञ्चम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण वैयधि-
करणेन चान्वये प्रमाणाभावादाह—भारार्द्धशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरमिति ।
भारत्परेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थभ्रमव्यावृत्तये व्याख्यान्तरं विशदयति—भारभूतेभ्यो वंशा-
दिभ्य इतीति । वंशादिशब्दानां भारभूतत्वं तु भारभूतवंशादिवृत्तेर्वैय्यम् । अस्मिन्व्याख्याने
भारदित्येकवचनमार्पम् । यद्वा प्रत्येकान्वयाभिप्रायम् । वस्तुतो भारभूता ये वंशादयः तद्वा-
चिस्य इति यावत् । वस्नद्रव्याभ्याम् । 'तद्धरति बहृत्यावहति' इत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—
वस्नं हरतीत्यादि । संभवत्यवहरति । तद् इति द्वितीयान्तमनुवर्तते । द्वितीयान्तात्संभ-
वतीत्याद्यर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रास्थिक इति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाण-
पर्युदासाद्गभावे प्राग्वतीयष्टब् । ननु संभवतीत्यस्य उपपद्यत इत्यर्थकत्वादकर्मकत्वात्प्रस्थं
संभवतीति कथं द्वितीयेत्यत आह समावेशयतीत्यर्थ इति । उपसर्गवशादिति भावः ।
प्रास्थिकी ब्राह्मणीति । ठन्कत्वाद् डीविति भावः । अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे—उपसंहर-
तीति । किञ्चिद्गमपि यथा प्रस्थपरिमितं भवति तथा मिमीत इत्यर्थः । तत् पचतीति
द्रोणादण्वेति । वात्कमिदम् । द्वितीयान्ताद् द्रोणशब्दात् पचतीत्यर्थेऽण् च स्यादि-
त्यर्थः । पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । चाट्टञिति । 'आर्हात्' इति
ठक्वौ परिमाणपर्युदासात् ठगभावे प्राग्वतेष्टबेव चकारादनुकृष्यत इति भावः । द्रौणीति ।
अणन्तत्वाद् डीप् । द्रौणिकीति । ठन्कत्वाद् डीप् । आढकाचित । आढक,
आचित, पात्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः संभवत्यवहरतिपचतीत्यर्थेषु खो वा स्यादि-

टाप् । रूपकस्येति । रूपकं कार्पाषणम् । रूढ इति । तथा च भागवद्द्रव्यसापेक्षत्वेना-
सामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः । भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । ननु वंशादयः
शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—भारभूतानिति । भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीनां
विशेषणमिति भावः । 'भारेभ्यः' इति वक्तव्ये प्रत्येकं सम्बन्धविवक्षया सूत्रे 'भारत्' इति
निर्देशः । वस्निक इति । वस्नं मूल्यम् । सम्भवत्यवहरति । आधारप्रमाणादावेयप्रमाणस्य
यदनाविषयं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थः । तेन सकर्मकत्वात्तदिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते
तदाह प्रस्थं स्वस्मिन्निति । प्रास्थिकीति । ठन्कत्वाङ्गीप् अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे उपसंहर-
तीति । तत्पचतीति । वात्कैऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतीतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते

आढकिकी । आचितिना, आचितिकी । पात्रीणा, पात्रिकी । १७२० द्विगो ष्टश्च ।
 (५—१—५४) 'आढकाचितपात्रात्' इत्येव आढकाद्यन्तात् द्विगो सम्भवत्यादिष्वर्थेषु
 ष्टस्यौ वा स्त । पक्षे ठञ् । तस्य 'अध्यर्धं—' (सू १६९३) इति लुक् पित्वादीप् ।
 द्व्याढकिकी, द्व्याढकीना । 'द्विगो' (सू ४७९) इति ङीप् । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी,
 द्व्याचितिना । 'अपरिमाण—' (सू ४८०) इति ङीष्निपेधान् द्व्याचित । द्विपात्रिकी
 द्विपात्रीणा, द्विपात्री । १७२१ कुलिजाल्लुकरौ च (५—१—५५) कुलिजान्ताद्
 द्विगो सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्सौ वा स्त । चात्पुश्च । लुगभावे ङञ् श्रवणम् । द्विकुलिजो,
 द्विकुलिजीना, द्विकुलिजिकी, द्वैकुलिजिकी । १७२२ सोऽस्याशयस्नभृतय ।
 (५—१—५६) असो भाग । वस्न मूल्यम् । भृतिर्वतनम् । पञ्च असो वस्न
 भृतिर्वा अस्य पञ्चक । १७२३ तदस्य परिमाणम् । (५—१—५७) प्रस्य

व्यर्थं । पक्षे ठञ्चिति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपदुदासात् ठगिति भावः । द्विगो ष्टश्च ।
 ष्टन्प्राधिति । चकारेण खस्यानुकर्पादिति भावः । वा स्त इति । अयतस्यामित्यनु-
 वृत्तेरिति भावः । पक्षे ठञ्चिति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपदुदासात् ठगिति भावः ।
 पित्वाद् ङीप् । द्व्याढकिकीति । द्वे आढके सम्भवत्यवहरति पचति वत्यर्थे 'तद्धितार्थं—'
 इति द्विगु, ष्टन्, पित्वाद् ङीपित्यर्थः । अत्र 'न ध्याम्याम्—' इत्येव न, वृद्धिनिषेधमनयोग-
 सिष्टत्वाद् ङिणत्विदभावेन वृद्धेरसक्ते । द्व्याढकीनेति । ख रूपम् । द्विगो इति
 ङीप् । द्व्याढकीति । ङिणि 'अध्यर्धं—' इति तस्य लुक् । 'द्विगो' इति ङीवित्यर्थः ।
 प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ङञ्जन्लक्षणङीप् तु नेति 'अपरिमाणविस्त—' इत्यनाकनम् । 'अध्यर्धं—'
 इति लुक् ङञ् एव, ननु ङञ्चयोरपि, विधिसामर्थ्यात् । द्व्याचितिकी, द्व्याचितिनेति ।
 ष्टनि ख च रूपम् । अथ द्व्याचितशब्दात् ङञो लुकि 'द्विगो' इति ङीपमाशङ्क्याह—
 अपरिमाणेति ङीष्निपेधादिति द्विपात्रिकीत्यादि । कुलिजाल्लुकरौ च । अयत-
 स्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह— लुकरौ वा स्त इति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपदुदासाद्-
 गभावे प्राग्वहतीयस्य ङञ् 'अध्यर्धं—' इति नित्य लुकि प्राप्ते लुको विवक्ष्यविधिः । चात्
 ष्टश्चेति । तथा च ङञो लुक् खश्च ष्टश्चेति त्रितय विवक्ष्यते । तत्र ष्टन् खस्य ङञो
 लुक्स्थामात्रे ङञ् श्रवणं पयवस्यति, तदाह लुगभावे ङञ् श्रवणमिति । द्विकुलिजीति ।
 ङञो लुकि रूपम् । 'द्विगो इति ङीप् । द्विकुलिजीनेति । ख रूपम्
 द्विकुलिजिकीति । ष्टनि रूपम् । द्वैकुलिजिकीति । ङञो लुगभावे

ब्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लक्षणिकः । पक्षे ठञ्चिति । आढकादीना परिमाणत्वाद्वृत्-
 नेति भावः । द्विगो ष्टश्च । ष्टनिति छेदः, तदाह पित्वादिति । द्व्याढकि-
 कीति । 'न ध्याम्याम्—' इत्येजागमो न शङ्क्य, वृद्धिनिषेधसंनियोगेन तद्व्यानाद्
 वृद्धेश्च प्राप्पभावात् । अपरिमाणेति । आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे
 विशिष्यग्रहणार्थिति भावः । द्वैकुलिजिकीति । 'असनाशाणयो' इत्यत्र कुलि-

परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । १७२४ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।
(५—१—५८) पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र 'संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः'
(वा ३०३९) यद्वा द्व्येकारितिवत्सङ्ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिति प्रत्ययः ।
पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेपामिति वा । सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे
अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे ऋत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् ।

रूपम् परिमाणान्तस्थेत्यत्र 'असंज्ञाशाणकुलिजानाम्' इत्युक्तेर्नोत्तरपदवृद्धिः । सोऽस्यांशः ।
'स' इति प्रत्येकमंशादिष्वन्वेति । सोऽस्यांशः, तदस्य वस्नम्, सास्य भृतिः इत्यर्थेषु प्रथमा-
न्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पञ्चक इति । 'संख्यायाः—' इति कन् । तदस्य
परिमाणम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रास्थिक इति ।
'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासात् प्राग्बततीयष्ठन् । अत्र संख्यापि परिमाणम् । यद्यपि
'अगोपुच्छसंख्यापरिमाणात्—' इति पृथग्रहणात् संख्या न परिमाणम्, तथाप्यत्र परिच्छेद-
कत्वात् संख्यापि परिमाणम्, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणाल्लिङ्गात् । तेन षष्टिः
परिमाणमस्य षष्टिकमिति सिद्धम् । द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्तेति भाष्ये षष्टम् ।
संख्यायाः । अनुवर्तते इति । तथा च तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्रथमान्तात् संख्यात्मक-
परिमाणवाचिनो ययाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य इति ।
पञ्चकाः शकुनय इत्यत्र पञ्च परिमाणमेपामित्यर्थो न संभवति, 'आ दशतः संख्याः संख्ये' इति
इति पञ्चन् शब्दस्य संख्येयवृत्तित्वेन पञ्च परिमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतः
संज्ञायां स्वार्थे एव संख्यायाः प्रत्यय इति पर्यवस्यतीति भावः । यद्वेति । द्विशब्दस्य एक-
शब्दस्य च संख्येयवृत्तित्वेऽपि 'द्व्येकारयोः—' इति समासवृत्तावेकत्वद्वित्वपरत्वमभ्युपगम्यते ।
अन्यथा 'द्व्येकारयोः—' इति द्विवचनानुपपत्तेः । तद्वत्पञ्चकाः शकुनय इति तद्वितवृत्तावपि
पञ्चन्शब्दस्य पञ्चत्वसंख्यापरतया पञ्चत्वं परिमाणमस्येति सामानाधिकरण्यं स्वीकृत्य
पञ्चत्ववाचिनः पञ्चन्शब्दात् पञ्चत्वरूपपरिमाणवति प्रत्यय उपपद्यत इत्यर्थः । तत्र
संज्ञायां स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति । परिमाणिति प्रत्ययमुदाहरति । पञ्च परिमाण-
मिति । पञ्चत्वमित्यर्थः । सङ्घ इति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पञ्चक इति ।
पञ्चत्वमस्य संघस्य परिमाणमित्यर्थः । संघस्य पञ्चत्वं तु अवयवद्वारा बोध्यम् । सूत्र इति ।
उदाह्रियत इति शेषः । अष्टकं पाणिनीयमिति । सूत्रमिति शेषः । अष्टावध्यायाः परि-

जशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्याहुः । तदस्य परिमाणम् । इह परिमाण-
शब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतोमानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन
विशेषणात् । षष्टिजीवितं परिमाणमस्य षष्टिकः । 'सोऽस्य' इति वर्तमाने पुनः
'तदस्य' इति ग्रहणात् 'द्वे षष्टी जीवितं परिमाणमस्य द्विषष्टिकस्त्रिषष्टिकः' इत्यादौ
'अध्यव—' इति लुङ् न भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ । पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च
गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्घ इत्यादि सिध्यति । यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका
संख्या पञ्च गावोऽस्य सङ्घस्येति, तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वा-

पञ्चमध्ययनम् । 'स्तोमे ङविधि' (वा ३०४५) । पञ्चदश मन्त्रा परिमाण-
मस्य पञ्चदश स्तोम । सप्तदश । एकविंश । इप्रत्यये टिलोप । सामयागेषु
छन्दोगैः क्रियमाणा ष्टादिसजिका स्तुति' स्तोम । १७७५ पङ्क्तिविंशति-
त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । (५-१-५९)
एते रुद्धिशब्दा निपात्यन्ते । १७७६ पञ्चदशती वर्गे वा । (५-१-६०)

माणमस्येति विग्रह । अत्रापृत्व अध्यायद्वारा सूत्रेऽन्वेति । सूत्रशब्दश्च सूत्रमधपर, एकस्मिन्
सूत्रे अपृक्त्वस्याममवात् । नन्वेव सति सघप्रहणेनैव सिद्धे सूत्रग्रहण व्यर्थमित्यत आह—
सघशब्दस्येति । पञ्चकमध्ययनमिति । पञ्चावृत्तय परिमाणमस्येति विग्रह ।
स्तोमे ङविधिरिति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे सख्यावाचिन उपसस्थातव्य इति शेष ।
सामाधारमन्त्रसमूह स्तोमशब्द शक्त इति कैयट । मनुष्यादिसमूह तु स्तोमशब्दा लापणिक
इति तदारण्य । तदाह—पञ्चदश मन्त्रा इति । पञ्चदश स्तोम इति । पञ्चदशानु-
शब्दाद् इप्रत्यय टि' इति टिलाप । सामाधारभूतपञ्चदशमन्त्रसमूह इत्यर्थ । ननु टित्वा-
मानेऽपि 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपसिद्धात् इत्त्व व्यर्थमित्यत आह—एकविंश इति ।
एकविंशतिमन्त्रा परिमाणमस्य समूहस्येति विग्रह । इप्रत्यय इति । 'तिविंशते-
दिनि' इति टिलाप । मोमायवास्तु षुष्टुरयन्तरादिशब्दवाच्या प्रगीतमन्त्र-
साध्या गुणवत्त्वन वर्णनात्मिका स्तुतिरेव स्तोम, स एव इप्रत्ययाय । प्रगीतपञ्च-
दशमन्त्रपरिमाणक स्तोम इत्यर्थे । पञ्चदशत्वसख्यामकपरिमाण स्तुतौ मन्त्रद्वारा
वाच्यम् । एव च 'पञ्चदशेन स्तुक्ते' इत्यादी धावर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्य
पञ्चदशादिशब्दानामुपपद्यत इत्याहुः । तमतमवलम्ब्याह—मोमयागेष्वित्यादि ।
पङ्क्तिविंशति । रुद्धिशब्दा निपात्यन्त इति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे
इति शेष । पञ्च पादा परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चनशब्दान् तिप्रत्यय, प्रकृतप्रिणाम,
चकारस्य कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णां, पङ्क्तिरिति ऋप् । 'पञ्चानरा पञ्चपदा पङ्क्ति'
इति छन्दशास्त्रे । दशाना वर्गो दशान् । 'पञ्चदशती वर्गे वा' इति
वक्ष्यते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सघस्येति विंशति, घनिच्छ्रत्यय, प्रकृतविन्मात्र,
भावान् । एतच्च 'आहदिशापुच्छ-' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । स्वार्थे उदाहरति--
पञ्चैधैति । स्तोमे ङविधिरिति । टित्करणेमेकविंश इत्यत्र टिलोपार्थम् ।
त्रयस्त्रिंशदौ टिशापार्थं च । पञ्चदश मन्त्रा इति । 'साम्ना स्तुवीन्,' 'एक साम
तृचे क्रियते' इति हि ध्रुति । तत्र तृचस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या पञ्चदशमन्त्रा । सप्तदशे
स्तामे अन्त्याय ऋच सप्तकृत्व आवृत्ति । प्रथममध्यमयोऽन्तु पञ्चकृत्व एव, एकविंशे
स्तामे तु तृचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयम् । छन्दोगैरिति । सामगैरित्यर्थ ।
पङ्क्तिविंशति । 'तदस्य परिमाणम्' इति वक्षते पञ्चनशब्दस्य टिलाप, तिप्रत्यय,
'चा कु' इति कुत्वम् । पञ्चपदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिरुद्ध इति काशिका । पद-
मद्वोज्ञ पादपर्याय इति हरदत्त । रुद्धिशब्दा इति । तथा चात्र नात्रयवार्थेऽ-
भिनिवेशेऽप्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नामार्थ । अस्मिन् क्रमसन्निवेशे ब्राह्मणपङ्क्ति विधीयते ।

पञ्च परिमाणमस्य षष्ठद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । १७२७ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् । (५—१—६०) त्रिंशदध्यायाः परिमाण-
मेपां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि । १७२८ तदर्हति । (५—१—६३)

अनुस्वारश्च । अत्र संघग्रहणमनुवर्तते । तथा च गवां विंशतिरिति भवति । संघसंधिनोस्ता-
दात्म्यविवक्षायां तु विंशतिर्गवि इति भवति । स्वभावादेकवचनं स्त्रीत्वं च । एवं त्रिंशदा-
दावपि । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसङ्ख्ययोः' इति, 'तासु चानवतोः स्त्रियः' इति
चामरः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य संघस्य त्रिंशत्, शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन्भावश्च । चत्वारो
दशतः परिमाणमस्य संघस्य चत्वारिंशत्, शत्प्रत्ययः । प्रकृतेः चत्वारिन्भावश्च । पञ्च दशतः
परिमाणमस्य संघस्य पञ्चाशत्, शत्प्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चादेशः । षड् दशतः परिमाणमस्य संघस्य
षष्टिः । तिप्रत्ययः प्रकृतेः षष्, जश्त्वाभावश्च । सप्त दशतः परिमाणमस्य संघस्य सप्ततिः,
१ तिप्रत्ययः, प्रकृतेः सप्तादेशः । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य संघस्य अशीतिः, तिप्रत्ययः,
२ प्रकृतेः अशी इत्यादेशः । नव दशतः परिमाणमस्य संघस्य नवतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः
नवादेशः । दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य शतम्, तत्प्रत्ययः प्रकृतेः शादेशश्च । एतत्सर्वं
भाष्ये स्पष्टम् । 'एतान्यव्युत्पन्नप्रतिपदिकानि' इति तु भाष्यनिष्कर्षः । पञ्चदशशतौ । पञ्च
दश वा परिमाणमस्य वर्गस्येत्यर्थे एतौ निपात्येते इत्यर्थः । पञ्चद्वर्ग इति । पञ्च परिमाण-
मस्येत्यर्थे पञ्चनशब्दाद् इतिप्रत्ययः । तत्र इकार उच्चारणार्थः । 'टिः' इति टिलोपः ।
दशदिति । दश परिमाणमस्य वर्गस्येति विग्रहः । इति डिच्चाट्टिलोपः । एतदर्थमेव
डिच्वन् । पञ्च इति । इत्यभावपक्षे 'संख्यायाः' इति कर्त्तव्यर्थः । त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ।
तदस्य परिमाणमित्यर्थे परिमाणिनि ब्राह्मणे वाच्ये त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां ङण् स्यादित्यर्थः ।
ब्राह्मणं वेदेषु मन्त्रव्यतिरिक्तो भागः । त्रैशानीति । डिच्चात् 'टिः' इति टिलोपः । तदर्हति ।
पङ्क्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां पङ्क्तिरथ इति, दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दो-
विशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः । तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् ।
द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतित्थ प्रत्ययः अपदत्वं च । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः, अपद-
त्वनिपातनाक्षकारस्यानुस्वारः । केचित्तु विन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति । त्रयाणां
दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः मतान्तरे तु त्रिन्भावः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ।
एवं चतुर्णां चत्वारि । पञ्चानां पञ्चा । आभ्यामपि शत्प्रत्ययः । षण्णां दशतां षष्, तिश्च
प्रत्ययः अपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्याः षष्टिः । तत्स्त्रिभ्योऽपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां
दशतां सप्त, अष्टानां दशतामशी- नवानां दशतां नव, दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः ।
दश दशतः परिमाणस्य शतम् । पञ्चदशशतौ । इमौ इत्यन्तत्वेन निपात्येते वर्गोऽभिषेधे ।
'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्तते एव । दशदिति । दश परिमाणमस्य । पञ्च इति ।

१ 'तिप्रत्ययः' । 'न लोपः' इति 'नकारलोपः' इति पाठः क ।

२ 'न लोपः' इति पाठः क ।

रब्धु योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तादृवादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैनच्छत्रिकः । १७२९
 छेदादिभ्यो नित्यम् । (५-१-६४) नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेद नियमर्हति
 छैदिको वेत्स । द्विप्रसङ्गत्वात् । 'विराग विरङ्ग च' (ग सू ९९) विराग
 नियमर्हति वैरङ्गिकः । १७३० शीर्षच्छेदाद्यञ्च । (५-१-६५)
 शिरस्छेद नित्यमर्हति शीर्षच्छेदिकः, शीर्षच्छेदिकः । यद्गो सन्नियागेन शिरम

वर्हतीत्यस्य याग्या भवतीत्यर्थे अकर्मकत्वात्तदिति द्वितीया न स्यात् । इष्यते तु द्वितीया
 न्तादेव प्रत्ययः । तत्राह—रब्धुमिति । श्वेतच्छत्रिक इति । आर्होपठक् ।
 छेदादिभ्यो नित्यम् । आभीक्ष्ण्यमिति । वीन पुन्यमित्यर्थः । तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे
 द्वितीयान्तेभ्यः छेदादिभ्यो यथाविहित प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । छैदिको वेत्स इति ।
 'आर्हात्' इति ठक् । 'तदहति' इत्येव सिद्धे आभीक्ष्ण्य एवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । वस्तुनस्तु
 नियमिति नामीक्ष्ण्यार्थक प्रत्ययार्थकाटिप्रविष्टम्, किन्तु, अपाणिवाचकं 'समर्थानां प्रथमादा'
 इति वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्यापि लोके दर्शनान्नित्यग्रहणं न
 कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये । एव च छेदादिभ्यः पाणिक्प्रत्ययस्य 'तदहति' इत्येव सिद्धत्वान्
 सूत्रमेव नारब्धव्यमिति फलति । विराग विरङ्ग चैति । गणसूत्रमिदम् । उत्तरेण
 विरागशब्दा विरङ्गादेश लभत इत्यर्थः । चादाहोपठक् । शीर्षच्छेदाद्यञ्च । चादाहोपठक् ।
 ननु 'शीर्षच्छेदमि' इति छन्दस्येव शिरम शीर्षादेशविधानान् कथमिह शीर्षादेश

वाग्रहणान् 'मह्यया —' इति वन्नपि भवतीति भावः । त्रिंशत्त्वारिंशतो । व्यत्ययेन
 पञ्चम्यर्थे पष्ठीद्विवचनम् । 'चत्वारिंशतो ब्राह्मणे' इति पाठे तु स महाशब्दनापञ्चम्येकवच-
 नम् । इह 'ब्राह्मणसंज्ञायाम्' इति पष्ठीसमाप्तेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति ब्राह्मणस्य चत्वारो
 इति स्फुटाभवति । अथवा तु यस्य कस्यचित् संज्ञाया ब्राह्मणस्ये च प्रयोगे इत्यनिष्टार्थं
 सम्भाव्यत । तदत्र मन्त्रे भाषाया च इण् न मिध्येत् । इष्यते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन
 पञ्चम्यर्थे सप्तमीनि व्याख्येयम् । 'ब्राह्मणेऽभिधेये' इति तु काशिकाया व्याख्यानम् । ठादाद्य
 इति । ठज उदाहरणं तु प्रस्यमर्हति प्रास्थिकः द्रौणिक इत्याचूचम् । आदिशब्दशब्दस्य ठक
 उदाहरणमाह—श्वेतच्छत्रिक इति । एव सारोक् । शत्यः । शनिकः । साहस्रः । इया-
 दीन्नुदाहृतंभ्यानि । छेदादिभ्यो । नित्यग्रहणमिह 'नित्यं क्रीडाशौचिकया' इत्यत्रैव
 भवतिभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तन्नवृत्तिर्नष्टे,
 किन्तु प्रत्ययाय विरोधमिति ध्वनयति—छेद नित्यमर्हतीति । भाष्ये तु नियग्रहण
 प्रत्याख्यातम्, सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमा । अथ भावः—नित्यग्रहणमिह
 प्रत्ययार्थविरोधेन न भवति, नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासम्भवात् । न हि कश्चित्पदार्थो
 नित्यं छेदमर्हति । यात्रपि वेत्सादिरर्धच्छिन्नं प्ररोहति, सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति ।
 कालान्तर एव तस्य छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणत्वादेर्गपि छेदमर्हतीत्यादि-
 विग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानं न युज्यत इति शङ्कयम्, विग्रह-
 वाक्यस्य भाष्यादिमन्मतत्वादिनि दिक् । छेद भेद द्रोह दापेत्यादयश्छेदादयः । गण-

शीर्षभावो निपात्यते । १७३१ 'दण्डादिभ्यः । (५-१-६६) एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति
दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः । १७३२ पात्राद्धंश्च । (५-१-६८) चाद्यत् । तदहंतीत्यर्थे ।
पात्रियः, पात्र्यः । १७३३ कडङ्करदक्षिणाच्छ्र च । (५-१-६९) चाद्यत् । कडं करोतीति
विग्रहेऽत्र एव निपातनात्त्वच् । कडङ्कर मापमुद्गादिकाष्टमर्हतीति कडङ्करीयो गौः ।
कडङ्क्यैः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः, दक्षिण्यः । १७३४ स्थालीविलात् ।
(५-४-७०) स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयास्तण्डुलाः, स्थालीविल्याः । पाकयोग्या
इत्यर्थः । १७३५ यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ । (५-१-७१) यथासङ्ख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं
चार्हति यज्ञियः, आत्विजीनो यजमानः । 'यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसङ्ख्यानम्
(वा ३०५२) ।

इत्यत आह यट्ठकोरिति । दण्डादिभ्यः । यदित्यनुवर्तते तदाह यत्स्यादिति । 'दण्डा-
दिभ्यो यः' इति त्वपपाठः, 'अचो यत्' इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात् । अर्घ्यं इति । मूल्यं
पूजाविधिं चार्हतीत्यर्थः । 'मूल्यं पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । वध्य इति । वधमर्हतीत्यर्थः ।
पात्राद् घंश्च । पात्रियः पात्र्य इति । पात्रमर्हतीत्यर्थः । कडङ्करदक्षिणाच्छ्र च । 'कड
मदे' कडनं कडो मदः 'घञर्थे कविवानम्' इति कः । खञिति । तथा च 'खित्यनव्यपस्य'
इति मुमिति भावः । कडङ्करं च दक्षिणा चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । स्थालीविलात् ।
छ्यतावनुवर्तते, 'तदहंति' इति च । यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ । तदहंतीत्येव । यज्ञम् ऋत्विजं
चेति । यज्ञमर्हतीति यज्ञियः, ऋत्विजमर्हतीत्यात्विजीन इत्यन्वयः । तत्कर्मेति ।
यज्ञकर्माहंतीत्यर्थे यज्ञशब्दाद् ऋत्विक्कर्माहंतीत्यर्थे ऋत्विक्छब्दाच्च यथासङ्ख्यं

सूत्रमाह-चिरागेति । दण्डादिभ्यः । पूर्वसूत्राद्यदनुवर्तत इत्याह-यत्स्यादिति । केचित्तु
'दण्डादिभ्यो यः' इति पठन्ति, स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः । तथा हि- 'अचो
यत्' इति सूत्रे भाष्ये उक्तं 'हनो वा यद् वधादेशश्च' वध्यः, घात्यः । 'तद्धितो वा' वध-
मर्हति वध्य इति । यदि चेह यद्विधीयेत तदैवेतदुपपद्यते, पक्षद्वयेऽपि 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्त-
त्वात् । यदि त्वत्र यो विधीयेत तदा स्वरो भिद्येत । मनोरमायां तु 'क्यञ्विधौ हनो वा'
'वधस्तद्धितो वा' इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयेत, तदैवेतदुपपद्येत । क्यप्याद्युदात्तत्वं
यत्पि तद्धिते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितम् । कडङ्करदक्षिणाच्छ्र च ।
'कडङ्कर' इति पाठस्तूपेक्ष्य इति ध्वनयति । कडं करोतीति । 'कड मदे' कडतीति कडः ।
मापमुद्गादिकाष्टमिति । अमरश्चाह 'कडङ्करो बुरं क्लीवे' इति । गौरिति । 'नीवारपा-
कादिकडङ्करीयैः' इति रघुः । स्थालीविलात् । छ्यतावनुवर्तते । अस्माच्छ्रयतौ स्तः ।
ठकोऽपवादः । पाकयोग्याइति । विफलोऽकृता इति यावत् । यज्ञमृत्विजं चार्हतीति । अर्थी

१ अयमेव वालमनोरमातत्त्वबोधिनीसंमतः सूत्रपाठः । अष्टाध्यायीपुस्तकेषु तु
क्वचिद् 'दण्डादिभ्यो यत्' इति, क्वचिच्च 'दण्डादिभ्यो यः' इत्युपलभ्यते ।

यज्ञियो देश । आर्त्विजीन ऋत्विक् ।

इत्यार्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधि ।

अथ ठञ्चिकारे कालाधिकारप्रकरणम् । ३४ ।

अतः परं ठञ्चैव । १७२५ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।
 (५—१—७२) पारायणं वर्तयति पारायणिकश्चात्र । तुरायणं यज्ञविशेषं
 तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । १७३७ संशयमापन्नः ।
 (५—१—७३) मशयविषयो भूतोऽर्थः साशयिकः । १७३८ योजनं गच्छति ।
 घञ्जोऽपसङ्ख्यानमित्यर्थः । यज्ञियोदेश इति । यज्ञानुष्ठानमर्हतीत्यर्थः । आर्त्विजीन
 ऋत्विगिति । ऋत्विक्त्वंतस्य कर्माहतीत्यर्थः । यद्यपि यज्ञत्विक्त्वंदयोस्तन्कर्मणि लक्षणया
 मिष्यति । तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थस्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । ठगादीनां
 द्वादशानामिति । 'प्राग्वते' इत्यारभ्य 'तेन क्रीतम्' इत्यन्ते प्राक् त्रयोदश प्रत्यया
 अनुक्रामताः । तत्र 'प्राग्वते' इति ठञ्च विना आर्हादित्यादिविहितानां ठगादीनां द्वादशानां
 विधिः पूर्ण इत्यर्थः ।

इति तद्धितेषु प्राग्वतीये आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धितेषु प्राग्वतीये ठञ्चिकारे कालाधिकारो निरूप्यते—अतः परं ठञ्चैवेति ।
 आर्हीमेष्वर्थेषु प्राग्वतीयेऽपवादो आर्हीयाणां द्वादशानां । आर्हीयार्थेषु निरूपितेषु ततः ऊर्ध्वं
 ठगादिप्रत्ययानाम् अनुवृत्तेरमभावात् प्राग्वतीये ठञ्चैवानुवर्तत इत्यर्थः । पारायणः द्विती-
 यान्तेऽप्यपारायणशब्देभ्यो वर्तयतीत्यर्थे ठञ्च स्मादित्यर्थः । पारायणं वर्तयतीति ।
 पारायणं वदाम्ययनम् । तद्वर्तयति आवर्तयतीत्यर्थं पारायणिकं द्वात्रिंशत् इति । गुरौ त्वच्चे
 तरि नार्थप्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । तौरायणिको यजमान इति । ऋत्विगि नान्य
 प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणिक इति । चान्द्रायणं वर्तयतीत्यर्थः ।
 चान्द्रायणं वृच्छद्विरुद्धे । संशयमापन्नः । अस्मिन्नर्थे संशयशब्दाद् द्वितीया-
 समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापसङ्गस्त इत्यर्थः । देशस्यानैव विघत्वाद्गुणमख्यानम्—यज्ञियोदेश इति ।
 यज्ञानुष्ठानं योग्य इत्यर्थः । ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्कर्माहति, न तु ऋत्विजमिति
 सूत्रेण स्रजोऽप्राप्ताद्गुणमख्यानम् । आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां गतोऽवधिः ।

इति तत्त्वबोधिन्यामार्हीयप्रकरणम् ।

पारायणः । आदित् आरभ्य आन्तादिविच्छेदेन वेदस्याव्ययनं पारायणम् ।
 तच्च गुरुणा शिष्येण वा निर्वर्त्यते, अन्यतरामनिर्गमौ अध्ययनक्रिया अनिष्पादनात् ।
 तथापि शिष्ये एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरावित्याकारे स्थितम् । तदाह—द्वात्रिंशत् इति ।
 यजमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वातनेन ऋत्विगपि यज्ञं वर्तयति, तथापि

(५-१-७४) यौजिकः । 'क्रोशशतयोजनशतयोहसंख्यानम्' (वा ३०५५) क्रोशशतं गच्छति क्रोशशतिकः । यौजनशतिकः । 'ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्' (वा ३०५६) । क्रोशश-
तादभिगमनमर्हतीति क्रोशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः । १७३९ पथः ष्कन् ।
(५-१-७५) षो डीपर्यः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । १७४० पन्थो ण नित्यम् ।
(५-१-७६) पन्थानं नित्यं गच्छति । पान्यः, पान्या । १७४१ उत्तरपथेनाहृतं च ।
(५-१-७७) उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति । औत्तर-
पथिकः । 'आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५७) ।

न्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । अत्र आपन्न इति कर्तरि क्तः विपयतया प्राप्त इत्यर्थे उपसर्गवशात् ।
संशयविपयीभूतोऽर्थे इति । तेन समवायेन संशयावारे संदेग्धरि नायं प्रत्यय इति
भावः । अमरस्तु 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्याह । योजनं गच्छति । द्वितीयान्ता-
द्योजनशब्दाद् गच्छतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । क्रोशशतेति । आभ्यामपि द्वितीयान्ताभ्यां
गच्छतीत्यर्थे ठञ् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । क्रोशशतादिति । ल्यबलापे पञ्चमो । क्रोशशत-
मतीत्येत्यर्थः । पथः ष्कन् । पथः ष्कन् इति छेदः । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दाद् गच्छतीत्यर्थे
ष्कन् स्यादित्यर्थः । पन्थो ण नित्यम् । पथ इत्यनुवर्तते । गच्छतीति च । नित्यमिति
गच्छतीत्यत्रान्वितं प्रत्ययार्थप्रविष्टमेव । न तु विधानान्वितं सत् महाविभापानि-
वृत्त्यर्थम् । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दान् नित्यं गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेः
पन्थादेशश्चेत्यर्थः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । उत्तरपथेनाहृतं च ।
उत्तरपथशब्दात् तृतीयान्ताद् आहृतमित्यर्थे गच्छतीत्यर्थे च ठञ् स्यादित्यर्थः ।
वारिजङ्गलेति । वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार एतत्पूर्वात् पथिन्शब्दात् तृती-
यान्ताद् आहृतमिति गच्छतीति चार्थे ठन्नित्यर्थः । वारिपथेन गच्छति आहृतं

तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते, अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणं व्रतविशेषः ।
विपयीभूतोऽर्थे इति । 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयविपयीभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय
इष्यते, न तु संदेग्धरोति भावः । कथं तर्हि 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्यमर इति
चेत् । अत्राहुः—संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विपये स विपयः संशयापन्न मानस इति । ततो-
ऽभिगमनमिति । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रययः । पन्थो ण । पथः पन्थ इत्ययमादेशः स्याद्
णश्च प्रत्ययः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणम्, न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह—नित्यं
गच्छतीति । नित्यमिति किम्, पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि
भाष्याशयः—नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थोऽत्र यद्यपि सम्भवति, तथापि नात्रैवार्थे पान्यशब्दस्य
प्रयोग इष्यते । कदाचिद् गच्छत्यपि तत्प्रयोगात् । न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्य-
ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति । उत्तरपथेन । चकारेण
गच्छतीति । प्रत्ययार्थः समुचीयते । तदाह—उत्तरपथेन गच्छतीति । वारिपथिकमिति ।
वारिपथेन गच्छतीति । वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः । कालात् । स्वरूपग्रहणमिह न भवति,

वारिपथिवम् । १७४० कालात् । (५-१-७८) 'व्युष्टादिभ्योऽण्' (मू १७६१) इत्यन
 प्रागधिकारोऽयम् । १७४३ तेन निर्वृत्तम् । (५-१-७९) अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ।
 १७४४ तमधीष्टो भूतो भूतो भावी । (५-१-८०) अधोष्ट मत्सृज्य व्यापारित भूता
 वतनन क्रीन । भूत स्वनतया व्याप्तकाल । भावी तादृश एवानागतकात् । माममधीष्टो
 मासिकोऽव्यापक । मास भूत । मामिक कर्मकर । मास भूता मासिका व्याधि । माम भावी
 मासिक उत्सव । १७४५ मासाद्वयसि यत्सर्वा । (५-१-८१) माम भूता मास्य,
 मामीन । १७४६ द्विगोर्यप् । (५-१-८२) 'मासाद्वयसि' इत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ
 भूता द्विमास्य । १७४७ पण्मासाण्यञ्च । (५-१-८३) 'वयसि' इत्येव ।
 यप्रित्यनुवर्तते, चाट्ठञ् । पण्मास्य, पाण्मास्य, पाण्मासिक । १७४८ अत्र-
 यसि ठञ् । (५-१-८४) चाण्यन् । पण्मासिका व्याधि, पाण्मास्य ।

वत्यथ । जाङ्गपथिक, स्यात्पथिक । कान्तारपथिक । कालात् । इत्यत प्रागिति ।
 व्याख्यानादिति भाव । तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्यर्थे ङ् स्यादित्यर्थं ।
 आह्निकमिति । 'अह्ण्टखारेव इति नियमान्न टिग्रह । तमधीष्टो । द्वितीयान्ताद्
 अधोष्टादिभ्येषु ङ् स्यादित्यर्थ । व्यापारित इति । प्रेरित इत्यर्थ । तादृश एवेति ।
 स्वमत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थ । मासमधीष्ट इत्यादौ 'काशब्धना—'इति द्वितीया ।
 मासाद्वयसि । अन भूत इत्येवानुवर्तते, व्याख्यानात् । मासराज्याद् द्वितीयान्ताद् भूत इत्यर्थे
 यत्सर्वा स्त वयसि गम्य इत्यर्थं । द्विगोर्यप् । अनुवर्तत इति । मामान्ताद्
 द्विगोभूत इत्यर्थे यप् स्याद्वयसि गम्य इत्यर्थ । पण्मासाण्यञ्च । वयसीत्येवेति ।
 पण्मासशब्दाद् भूत इत्यर्थे ण्यञ्च स्याद्वयसि गम्य इत्यर्थं अन चकारात्सनिहितस्य यपोऽनु-
 वपण ष्यत्राभावे स्थानाम्, नतु ठञ्पि । इष्यते तु ठञ्पि तत्राह—यथायनुवर्तत
 इति । स्वरितत्वादिति भाव । तर्हि चकार किमर्थं इत्यन आह—चाट्ठमिति ।
 तथा च एयन् य् ठञ्पि नय प्रत्यया फलिता । अवयसि ठञ् ।

'तमधीष्टो भूता भूतो भावी' इत्ययन्संयोगे द्वितीयानिर्देशात् । 'मासाद्वयसि' इयादौ
 मासादीना कालान् विशेषणाच्च । तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तात्कालवाचिनङ् स्यात् । तेनति
 करणे तृतीया चतुर्थ्यन्तगने 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यत्र तु कतरि तृतीयेति विशेष । उभयत्राप्य-
 न्तर्भावित्वात्पर्याद् वृते कमाण्त् । आह्निकमिति । 'अह्ण्टखारेव' इति नियमाद्
 'नस्तद्धिते' इति श्लोकात् न । मासाद्वयसि । खत्रो त्रित्करण स्वराय
 पुवद्भावप्रतिषेधाच्च । मासीनाभायं । अधोष्टाना चतुर्णामधिकारोऽपि साम-
 र्थाद् भूत इत्येव न मन्वद्यत । न हि माममधीष्टो भूता वत्याद्युक्तौ वाचित्वात्-
 वृता शरीरवस्या गम्यत इत्याशयेनाह—मास भूत इति । एतच्च वृत्तिपदमञ्जयो
 स्पष्टम् । मासीन इति । बालक । द्विगोर्यप् । प्राग्वते सख्यापूर्वपदाना तदन्त
 विवेकस्युपगमात्पूर्वेषु यत्सर्वा प्राप्तयोर्षु विधीयते । पितृवादानुदात्त । तेन 'द्विमास्य'
 इत्यादौ 'इगन्तकाल—' इत्यादिना पूर्वपदभङ्गतिस्वरा न तिष्ठते । 'य' इयुक्ते तु प्रत्यय-

१७४९ समायाः खः । (५-१-८५) समामधीष्टो भृतो भृतो भावी वा समीनः । १७५० द्विगोर्वा । (५-१-८६) 'समायाः खः' इत्येव । तेन परिज्य—' (सू १७५७) इत्यतः प्राङ् निवृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः, द्वैसमिकः । १७५१ राज्यहासंवत्सराच्च । (५-१-८७) 'द्विगोः' इत्येव । द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः, द्वैयहिकः । समासान्त-विधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः । १७५२ सङ्ख्यायाः संवत्सर-

पण्मासशब्दाद् द्वितीयान्ताद् भूते अवयसि ठन् च स्यादित्यर्थः । समायाः खः । मण्डकफ्लुत्या 'तमधीष्टो भृतो भृतो भावी' इति कृत्स्नमेव सूत्रमनुवर्तते । समाशब्दाद् द्वितीयान्ताद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । द्विगोर्वा । समायाः ख इत्येवेति । तथा च समान्ताद् द्विगोर्द्वितीयान्तात् खो वा स्यात् पक्षे ठन्निति फलितम् । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'समां समा विजायते' इति सूत्रादेकवचनमप्यस्ति । पञ्चस्विति । तेन निवृत्तम् तमधीष्टो भृतो भृतो भावीति पञ्चस्वित्यर्थः । एषां यथायोगमन्वयः । द्वैसमिक इति । खाभावे प्राग्बततीयष्ठञ् । राज्यहः । द्विगोरित्येवेति । रात्रि, अहन, संवत्सर एतदन्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे ठन् । द्विरात्रीण इति । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निवृत्तः द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भृतो भावी वेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि यथायोगं ज्ञेयम् । द्व्यहीन इति । द्वाभ्यां अहोभ्यां निवृत्तो द्वे अहनी अधीष्ट इत्यादिष्वर्थेषु 'तद्वितार्थ—' इति द्विगोः खः, 'अहष्टोः—' इति टिलोपः । समाहारद्विगोस्तु न खः, टचि कृते अहनशब्दाभावात् । द्वैयहिक इति । 'अहष्टोः' इति नियमाद् न टिलोपः । कित्वल्लोपः अहादेशो वा । 'न ध्याभ्याम्—' इत्यैच् । ननु द्व्यहीन इत्यत्र 'तद्वितार्थ—' इति द्विगुसमासे कृते 'राज्यहः संवत्सराच्च' इति खं वाधित्वा परत्वाद् 'राजाहःसखिभ्यः—' इति टचि 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यहादेशे तस्य स्थानिवत्त्वेनाहनशब्दत्वेऽपि टजन्तस्य तदभावाद् 'राज्यहःसंवत्सराच्च' इति सप्रत्ययो न स्यात् । कृतेऽपि खप्रत्यये द्व्यहीन इति स्यादित्यत आह—समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टजिति । एवं च टजभावे सति नाहादेशः, समासान्ते

स्योदात्तत्वाद्दत्तोदात्तो द्विमास्यः स्यात्; सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वादिति भावः । यवप्यनुवर्तत इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । समायाः खः । 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । समा-मधीष्ट इत्यादि । अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः । द्विगोर्वा । 'संख्या-पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इत्यभ्युपगमात्पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पः । द्वैसमिक इति । खेनमुक्ते पक्षे ठन्निति भावः । द्वैयहिक इति । 'टखोरेव' इति नियमादिह टिलोपो न । 'अल्लोपोऽनः' 'न ध्याभ्याम्' इत्यैच् । ननु 'तद्वितार्थ—' इति द्विगुसमासानन्तरं 'राज्यहः-संवत्सराच्च' इत्येवं वाधित्वा परत्वाद्दृचा भाव्यम्, न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यम् । 'बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च' इति नित्येषु परिगणनादत् आह—समासान्त-

सङ्ख्यस्य च । (७-३-१५) मख्याया उत्तरपदस्य वृद्धि म्याद् त्रिदासौ ।
द्विसावत्परिक । द्वे षष्ठी भृता िपाष्टिक । 'परिमाणान्तस्य' इत्येव सिद्धे भवत्पर-
ग्रहण परिमाणग्रहणे कारुपरिमाणस्याग्रहणायम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिम् ।
१७५३ वर्षाल्लुक्य च । (५-१-८८) वर्षसब्दानाद् द्विगार्वा ख । षरे ठञ्
वा च टुक । ऋणि ऋणि । द्विवर्षीणा व्याधि, द्विवर्षेण, द्विवर्ष । १७५४
वर्षस्याभविष्यति । (७-३-१६) उत्तरपदस्य वृद्धि स्यात् । द्विवर्षिक ।
भविष्यति तु द्वैवर्षिक । अथीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधा न । गम्यते हि
तत्र भविष्यता न तु तद्धिताय । द्वे वर्षे अथीष्टो भृता वा कर्म करिष्यतीति

पर एव तद्धिवानादिति भावः । 'ममापानविविधिरनिय इति पष्ठाध्यायस्य द्वितीये
पादे 'द्विनिभ्या पाद् मूधनु बहुबीहो' इति मूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अथ सवत्सरात्तस्य च उदाह-
रति—द्विसवत्सरीण इति । अत्रि त्वादिवृद्धौ प्राप्तयाम् । सद्दयाया सवत्सर । आदि-
वृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकार इह सूत्रम् । भवत्परस्य सख्या चेति समाहारद्वन्द्वान् षष्ठी ।
सप्याया उत्तरपदस्येति । मख्याया परस्य भवत्परमस्यात्तरपदस्येयथ । नन्वत्र
भवत्परस्य द्वादशमामपरिमाणतया 'परिमाणतस्यासनाशाणयो' इत्यत्र सिद्धेरित्यत्र आह—
परिमाणान्तस्येत्येवेति । वर्षाल्लुक्य च । वा लुगिति । खठजारिति शेषः । द्विवर्षीण
इति । ञ षम् । द्विवर्ष इति । खठजार्जिक षम् । अत्रि आदिवृद्धौ प्राप्तयाम् । वर्षस्या-
भविष्यति । आदिप्रद्विप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इह सूत्रम् । शेषप्रकरणेन तद्व्याचष्टे-
उत्तरपदस्य वृद्धि स्यादिति । अथभविष्यति या त्रिदासि तस्मिन्परे इत्यर्थः । निर्तृतादिषु
पञ्चस्वर्षेषु भविष्यदर्थं वर्णयित्वा तदिदरेषु चतुर्वर्षेषु यस्तिद्वित तस्मिन् परे इति यावत् ।
द्विवर्षिक इति । द्वाभ्या वर्षाभ्या निर्तृतो द्वे वर्षे अथीष्टा भूतो बल्यम् । अथनमयातो
द्वितीया । द्वैवर्षिक इति । वागिरिति शेषः । चित्तत्रिनि नियन्त्रणा कर्ममात्त्वान् । नन्वेव
सति द्वे वर्षे अथीष्टा भृता वा कर्म करिष्यति द्विवर्षिक इत्यत्र कथमुत्तरपदवृद्धि । भविष्य
त्वस्य प्रतीतेरिवाशङ्क्याह—अथीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो नेति । कुत्र
इत्यत्र आह—गम्यते हि तत्र भविष्यतीति । अध्येषणभरणयो । तत्रप्रत्ययेन
भूतवमेव शब्दशङ्का गम्यते । तद्धितप्रत्ययेन च तथाविधाध्येषणभरणकर्माभूती

विवेरिति । यत्रपि टचि कृतेऽप्यद्वादशेन 'द्वैवर्षिक' इति रूपे सिध्यति, तथापि
'द्वैवर्षीण' इति हि रूपे न सिध्यति, टचि सयद्वादशे तस्य स्थानिकत्वात्, 'रात्राह—'
इति समाजान्तराद् शब्दात्समामग्रहणनैत्र ग्रहणाच्च 'रात्र्यह सवत्सराश्च' इति
सप्रत्यये कृतगति द्वयहीन इति रूपमङ्गादियाह । उत्तरपदवृद्धिर्नेति । एतद्यो-
पन्ननणम् । द्विवर्षा इत्यत्र 'द्विगा' इति डीञ् भवति । परिमाणान्तस्येन पशुदाना
भावत्वाद् 'अपरिमाणान्तस्यचित्त—' इतीह निषेधप्रवृत्ते । द्विवर्षे भूत सति 'तत्रथीष्ट'
इति ठञ् 'वर्षाल्लुक्य' इति टुक । वर्षा । 'चित्तत्रिनि नियन्' इति नियन्त्रणा बल्य-
माणवादचित्तवानिह प्रत्ययाय इति प्रत्युदाहरति—द्विवर्षीणो व्याधिरिति ।

द्विवापिको मनुष्यः । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३) द्वौ कुड्वौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैजिकम् । 'असंज्ञा' इति किम्— पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्वितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्द-मपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । १७५५ चित्तवति नित्यम् । (५-१-८९) वप-शब्दान्ताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्ये लुक्स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे । द्विचर्षो दारकः । १७५६ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । (५-१-९०) बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्य-विशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । १७५७ तेन परिज्ययलभ्यकार्य-सुकरम् । (५-१-९३) मासेन परिज्ययो जेतुं शक्यं मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् । १७५८ तदस्य ब्रह्मचर्यम् । (५-१-९४) द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । 'महानामन्या-

प्रतीयते । एवंविधाद्येपणभरणविशिष्टयोस्तु भविष्यता कर्माचरणेन सम्बन्धः कर्म करिष्यती-त्यनेनावगत इति न स तद्वितार्थः । एवं च तत्रापि भविष्यदर्थकतद्विधितपरकत्वाभावात् स्यादेवोत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः । द्विवापिको मनुष्य इति । 'चित्तवति नित्यम्' इति वक्ष्य-माणस्तु नित्यलुग् न भवति, चित्तवतीत्येवारम्भसामर्थ्याद् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणेन भूत एवार्थे नित्यं लुगित्यभ्युपगमादिति हरदत्तः । केचित्तु द्विवापिकः अमनुष्य इति छिन्दन्ति । चित्तवति नित्यम् । प्रत्ययस्येति । खस्य ठवश्चेत्यर्थः । दारकः बालकः । षष्टिकाः । तृतीयान्तादिति । षष्टिरात्रशब्दादिति शेषः । तेन परिज्यय । निवृत्तादयः पञ्चार्या निवृत्ताः तेन परिज्ययम्, तेन लभ्यम्, तेन कार्यम्, तेन सुकरम् इत्यर्थेषु तृतीयान्ता-द्वित्यर्थः । परिज्यय इत्यस्य विवरणम् । जेतुं शक्य इति । तदस्यब्रह्मचर्यम् । ननु द्वितीयान्तादिति कथम् । सूत्रे ब्रह्मचर्यं विशेषणस्य तच्छब्दस्य प्रथमान्तत्वादित्यत आह-अत्यन्तेति । तथा च कालविशेषाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यमस्येत्यर्थे कालात्प्रत्ययः । इदमर्थं प्रति ब्रह्मचर्यं विशेषणम् । मासिको ब्रह्मचारीति । मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । आर्ध-मासिक इति । 'अर्वात्परिमाणस्य' इत्युभयपदवृद्धिः । अत्र इदंशब्दार्थस्य ब्रह्मचारिणः प्राधान्यम् । मासाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यं तु तद्विशेषणमिति स्थितः । यद्वेति । सूत्रे तदिति प्रथमान्तम् ब्रह्मचर्यमिति पष्ठ्यर्थे प्रथमा । तथा च प्रथमान्तात्कालवाचिनः अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे ठवित्यर्थः फलति ! तदाह—प्रथमान्तादिति । कालवाचिन इति । शेषः । अस्येत्यर्थे इति । अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे इत्यर्थः ! मासोऽस्येत्यनन्तरं

द्विवापिको मनुष्य इति । तत्र वदन्ति—मनुष्ये 'चित्तवति—' इति नित्य-लुक्प्रसङ्गाद् 'मनुष्यो मनुष्यसदृशः प्रतिमादिः' इति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थ-नीयेति । दारक इति । बालकः । 'परिज्ययः' इत्यस्य विवरणं 'जेतुं शक्यः' इति ।

दिभ्यः पृथतेभ्यः उपसख्यातम्' (वा ३०३४) महानाम्न्यो नाम 'विदा-
मघवन्—' इत्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु
'भस्याड—' इति पुबद्भावाभाहानामिकः इत्याह । 'चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र
भव इत्यर्थे (वा ३०६९) । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चानुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ।
'अण् सज्ञायाम्' (वा ३०७०) । चतुर्षु मासेषु भवति चानुर्मासी आपाढी
पौर्णमासी । अण्णन्तत्वान्दीप् । १७५९ तस्य च दक्षिणा यज्ञारयेभ्यः ।
(५—१—९५) द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आस्याग्रहणादकालादपि ।

ब्रह्मचर्यस्येति शेषः । अस्मिन्त्रये ब्रह्मचर्यमेव प्रययार्थत्वात्प्रधानम् । इदमर्थस्तु तद्विरेषणमिति
बोध्यम् । उपसरयानमिति । अस्य ब्रह्मचर्यमित्यर्थे ठञ् इति शेषः । माहानाम्निकः
इति । माहानाम्नोरशब्दस्य ऋषिकल्पेषु ऋषस्य नियन्त्रीलिङ्गत्वाद् भाषितपुस्वत्वाभावाद्
'भस्याड—' इति पुबत्त्वं नेति भावः । हरदत्तस्त्विति । माहानाम्निकमित्येव भाष्ये उदाहृतत्वा-
दिदमुपेक्ष्यमिति भावः । चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इति । वातिकमिदम् । तत्र भवो
यज्ञ इत्यर्थे चतुर्मासशब्दात्मसम्यन्ताण्यो वाच्य इत्यर्थः । चतुर्ष्विति । चतुर्षु मासेषु
वर्तीतेष्वित्यर्थः । अण् सज्ञायामिति । वातिकमिदम् । चतुर्मासशब्दाद् भवार्थे अण्
वाच्य सज्ञायामित्यर्थः । चतुर्ष्विति । पाल्शुनो पौर्णमासीमारभ्य चतुर्षु
मासेष्वतीतेष्वित्यर्थः । आपाढीति । आपाद्या पौर्णमास्यां चानुर्मासीति सञ्ज्ञेति
भावः । न च 'तत्र भव' इत्यणोः सिद्धमिति वाच्यम्, 'द्विगालुङ्गनपत्ये' इति छुडनि-
वृत्त्यर्थत्वात् । तस्य च दक्षिणा । तस्य दक्षिणेत्यर्थे यज्ञकालवृत्तिस्य ठञ् स्यादि-
त्यर्थः । द्वादशाहस्येति । द्वादशदिनसाध्यमुत्याकं ऋतुर्द्वादशाहः । तस्येत्यर्थः ।
कालोपमर्जनक्रानुवाचित्वादयमपि कालवृत्तिरिति भावः । 'कालान्' इत्यधिकारसूत्रे
हि यथाकथञ्चित्कालवाचकस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाणम्' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । नन्वव सति अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकीत्यत्र ठञ् न स्यात् ।
अग्निष्टोमशब्दस्य कथञ्चिदपि कालवाचित्वाभावादित्यत आह—आर्याग्रहणा-
दकालादपीति । अयया यज्ञेभ्य इत्येव सिद्धे आस्याग्रहणवैयर्थ्यादिनि भावः ।

'स्य्यज्य्यौ शक्यायै' इत्यायादेशः । महानाम्न्यो नामेति । तथा चाभाषित-
पुस्वत्वात्पुबद्भावात् नति भावः । हरदत्तस्त्विति । यौगिकस्यम्, न तु ऋच इति ।
मन्यते । माहानामिक इति । पुबद्भावे कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलाप इति ।
चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वातिकारम्भः । न च
विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिति समतिर्दुर्निश्च्येति शङ्क्यम् । 'प्राग्भते सख्यापूर्व-
पदानां तदन्तग्रहणम्' इत्यभ्युपगमादस्त्येव समतिरिति । सज्ञायामिति ।
'तत्र भव' इत्यननैव सिद्धे पुनरण्विचि- 'द्विगालुङ्गनपत्ये' इति छुड्मा भूदित्येतदर्थ-
मिदमन्वारद्वयम् । एव चास्मिन् वातिके 'चतुर्मासान्' इत्यस्यानुवृत्तये पूर्ववातिकमत्रै-
वारद्वयमित्यपि ज्ञेयम् । चानुर्मासीति । कस्य सञ्ज्ञेत्याकाशायामाह—आपाढीति ।

आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । १७६० तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।
(५—१—९६) प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ।

इति तद्धितेषु प्राग्बतीये ठाधिकारे कालाद् इत्यधिकारः सम्पूर्णः ।

वस्तुतस्तु यज्ञेभ्य इत्येवोक्तौ कालादित्यधिकाराद् द्वादशाहादिशब्देभ्य एव स्यात्, नतु अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः । आख्याग्रहणे तु अग्निष्टोमादिभ्यो द्वादशाहादिशब्देभ्यश्च सर्वेभ्यो यज्ञवाचिभ्य इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्रच दीयते । तत्र दीयते तत्र कार्यमित्यर्थयोः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनो भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रावृषेण्यमिति । 'प्रावृष एण्यः' इति भावार्थे विहितम् इहापि भवति । शारदमिति । शरदि दीयते कार्यं वेत्यर्थः । सन्धिवेलाद्यणु भवे विहित इहापि भवति । इदं वृच्यनुरोवेन । वस्तुतस्तु तत्र कार्यं दीयते इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यो भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अग्निष्टोमे दीयते भक्तम् आग्निष्टोमिकम् । कार्यग्रहणादग्निष्टोमे दीयते हिरण्यमित्यत्र न भवति । न ह्यग्निष्टोमे हिरण्यं क्रियत इति भाष्ये स्पष्टम् ।

इति तद्धितेषु प्राग्बतीये ठाधिकारे कालाद् इत्यधिकारः सम्पूर्णः ।

आपाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः । तस्य च दक्षिणा । पठ्यन्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठन् स्यात् । कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—आख्याग्रहणादिति । तत्र च । कालवाचिनः सप्तम्यन्ताद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात् । प्रावृषेण्यमिति । 'प्रावृष एण्यः' इति भावार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः । शारदमिति । 'सन्धिवेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽणु' ।

इति तत्त्वबोधिन्यां कालिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु ठञ्चिधिप्रकरणम् । ३५ ।

१७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् । (५-१-६७) व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्टौ तीर्थं सग्रामं प्रचाम इत्यादि । ['अग्निपदादिभ्य उपसह्यान्तम्' (वा ३०७२) अग्निपदे कार्यं वा अग्निपदम् । पैलुमूलम् ।] १७६२ तेन यथाकथाचहस्ताभ्या णयतौ । (५-१-९८) यथाकथाचेत्यव्ययमङ्घानात्तीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथामस्य णयतौ स । 'अर्थाम्या तु यथामस्य नत्यते' । यथाकथा च दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अतादरा देयं कार्यं वेत्यर्थं । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् । १७६३ सम्पादिनि । (८-१-९९) 'तिन' इत्येव । कर्णत्रिष्टुक्काम्या सम्पादि कर्णत्रिष्टुक्क मुसम् । कर्णालङ्कारम्यामवस्य शोभत इत्यर्थं । १७६४ कर्मवेपाद्यत् । (५-१-१००) कर्मणा सम्पादि कर्मण्य शीर्यम् । वेपेण सम्पादी वेप्यो नटः । वेपः कृत्रिम आकारः । १७६५ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य (५-१-१०१) मन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । साङ्गामिकः । १७६६ योगाद्यच्च । (५-१-१०२) चाट्टञ् । योगाय प्रभवति योग्यः, यागिकः । १७६७ कर्मण उकञ् । (५-१-१०३) कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् । १७६८ समयस्तदस्य प्राप्तम् (५-१-१०४) समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । १७६९ ऋतोरण् ।

अथ ठञ्चिधिनिरूप्यते । व्युष्टादिभ्योऽण् । 'तत्र च दीयते कार्यम्' इत्यनुवर्तते । दीयते कार्यं वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्यो व्युष्टादिभ्य अण् स्यात् । ठञोऽपवादः । व्युष्ट प्रभातम् त्रैयुष्टमिति । अणि 'न खाम्याम्-' इत्यैच् । तेन यथा । अर्थाभ्यामिति । प्रकृत्यो प्रयययोश्च यथासह्यम्, ननु दीयते कार्यमित्यर्थयारित्यर्थं, व्याख्यानादिति भावः । सपादिनि । तेनेत्येवेति । सपाद मपत्ति शान्ता अस्यास्तीति सपादी । तस्मिन्नर्थे तुनीयान्ताट्टणित्यर्थं । कर्मवेपाद्यत् । तुनीयान्तात्वमन्दाब्दाद् वपसञ्चाच्च सपादिभ्यो यस्यादित्यर्थं । तस्मै प्रभवति । चतुर्थ्यन्तेभ्य सतापादिभ्य प्रभवतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यथ । सतापाय प्रभवतीति । शत्रूणां पाडायै शक्नोतीत्यथ । योगाद्यच्च । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । कर्मण उकञ् । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । कार्मुकमिति । उकञि णिनाप । समयस्तदस्य । तदिनि प्राप्तमिति च सामाये न्युमवन् । समयः प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रयमात्रासमयशब्दान् ठञित्यर्थं । तदित्युत्तरार्थम् । ऋतोरण् । 'प्राप्तम्' इयेव । प्राप्तोऽस्येत्यर्थे

व्युष्टादिभ्योऽण् । व्युष्टशब्द काञ्वाची द्विसमुच्च वर्तते । सपादिनि । गुणोत्कर्षं सपत्ति । 'आवस्यके णिनि' इति वृत्तिवृत् । एव वङ्गुणेन सपादि वङ्गुणिक शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वङ्गुणेन अवस्य शोभन इत्यर्थं । तस्मै

१ कर्णनीघृत पाठः कौमुदीपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते, दीनाकृता च न व्याख्यातः । क्वचित्तु मूत्रपुस्तकेषु दृश्यते स केनापि काशिकाया उद्धत इत्यनुमीयते ।

(५-१-१०५) ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । ['उपवर्त्त्रादिभ्य उपसंस्थानम्' । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवन्नम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।] १७७० कालाद्यत् (५-१-१०७) कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । १७७१ प्रकृष्टे ठव् । (५-१-१०८) 'कालात्' इत्येव । 'तदस्य' इति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । १७७२ प्रयोजनम् । (५-१-१०९) 'तदस्य' इत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । १७७३ विशाखापाढादण मन्थदण्डयोः । (५-१-११०) आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्यदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्यः । आपाढो दण्डः । 'चूडादिभ्य उपसंस्थानम्' । चूडा—चौडम् । श्रद्धा—श्राद्धम् । १७७४ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । (५-१-१११) अनुप्रवचनं

प्रथमान्ताद् ऋतोरणित्यर्थः । आर्तवमिति । अणि ओर्गुणः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । कालाद्यत् । 'तदस्य' प्राप्तम् इत्येव । प्रथमान्तात्कालशब्दाद् अस्य प्राप्त इत्यर्थे यदित्यर्थः । प्रातःकाले काल्यशब्दस्तु कल्यवदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । कल्यमेव काल्यं वा । प्रकृष्टे ठव् । अस्य प्राप्त इत्यर्थे प्रकृष्टवृत्तेः कालगन्दात् ठञित्यर्थः । यतोऽपवादः । प्रकृष्टशब्दस्य विवरणं-दीर्घ इति । प्रयोजनम् । तदस्येत्येवेति । अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रथमान्तादित्यर्थः । इन्द्रमह इति । इन्द्रोत्सव इत्यर्थः । 'मह उद्भव उत्सवः' इत्यमरः । प्रयोजनं फलं कारणं चेति । प्रयुज्यते प्रवृत्त्या निष्पाद्यत इति कर्मणि ल्युटि प्रयोजनशब्दः फलवाची । प्रयुज्यते प्रवर्तते पुरुषोऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनशब्दः प्रवर्तकवाचीत्यर्थः । विशाखापाढात् । विशाखागन्दाद् आपाढाशब्दाच्च प्रथमान्ताद् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अण् स्यात् समुदायेन मन्ये दण्डे च क्रमाद् गम्ये सतीत्यर्थः, तदाह—आभ्यामिति । स्थूणामेकां निखाय तस्यां रज्जुद्वयमवरोत्तरमाज्ज्य तयोः रज्ज्वोर्मन्यदण्ड ऊर्ध्वमान्ज्यते । येन रज्ज्वा भ्रामितेन दधि विलोड्यत इति स्थितिः । तत्र स्थूणा मन्य इत्युच्यते । मन्यानाख्यदण्डो दण्ड उच्यते । अनयोः वैशाखशब्द आपाढ-शब्दश्च ष्ठी । तत्रावयवार्थाभिनवेशो न कर्तव्यः । चूडादिभ्य इति । चूडा-दिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अणित्यर्थः । चौडमिति । चूडा

प्रभवति । ममर्थः शक्तः प्रभवनीत्युच्यते । आर्तवमिति । पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यम् । काल्यं शीतमिति । 'प्रत्युपोऽहर्मुखं कल्यम्' इत्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् । प्रकृष्टे ठव् । प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यत इत्याह—दीर्घः काल इति । ठव्-ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्येत । इन्द्रमह इति । मह उत्सवः । वैशाखो मन्थः । आपाढो दण्ड इति । वैशाखापाढशब्दौ ष्ठीरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तेते । तयोस्तु यथाकथंचिदव्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः ।

प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । १७७५ समापनात्सपूर्वपदान् । (५-१-११२) व्याकरणसमापन प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् । १७७६ ऐकागारिकट् चौरै । (५-१-११३) एकप्रसहायमगार प्रयोजनमस्य मुमुषिषा स ऐकागारिकचौरैः । १७७७ आकालिकडाद्यन्तवचने । (५-१-११४) ममानकालाद्यान्तौ यस्येत्याकारिकः । समानकालस्याकार आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिन मव्याहादाद्युत्पन्न दिनान्तरे तत्रैव नक्षत्र इति वा । आकालाट्टश्च । (वा ३०७८) आकालिका विद्युन् । इति प्रयोजनमस्वेति विग्रहः । उल्लयारभदाचौमित्यपि । श्रद्धा श्राद्धमिति । श्रद्धा प्रयोजनमस्वेति विग्रहः । श्रद्धाशब्दादणि श्राद्धमित्यर्थः । अत्र प्रयोजनशब्द कारणवाची । श्रद्धा ह्यनुकमिति यावत् । अनुप्रवचनादिभ्यश्च । प्रथमान्तादनुप्रवचनादिशब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थे छ स्यादित्यर्थः । अनुप्रवचन नाम उपनयनाद्ग किञ्चित्कर्म आश्रयाद्यनपूर्णे प्रसिद्धम् । समापनात्सपूर्वपदान् । सपूर्वपदा समापनशब्दाद् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे छ स्यादित्यर्थः । व्याकरणसमापनीय इति । मङ्गलाचार इति शेषः । ऐकागारिकट् चौरै । एकमगार प्रयोजन प्रयाजकमस्य चारस्वेति विग्रहः एकागारशब्दादिकट्प्रत्यये ऐकागारिकट् इति निपायत । णिच्व टौर्ज्यम् । प्रयाननमित्येव सिद्धे चौर एकनि नियमार्थं सूत्रम् । एकमित्यस्य विवरणम्-असहायमिति । एके 'मुख्यान्वक्त्रेवला' इत्यमरः । मुमुषिषोर्गिति । चौर्षं क्तुमिच्छारित्यर्थः । चारस्य हि अमहायमगारमिष्ट गेहान्तरमत्त्वचौयप्रकटनप्रसङ्गादिति भावः । चारै किम् ? एकागार प्रयोजनमस्य भिक्षारिति वाक्यमेव भाष्ये तु 'एकागाराच्चारे' इत्येव सुवचनम् । प्रकृतत्वाद्गुञ् सिद्ध इत्युत्तरम् । आकालिकट् समानकालाविति बहुव्रीहिः । आद्यन्ताविति । उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । समानकालस्येति । समानकालशब्दस्य इकप्रत्यय परे आकारादेशो निपायत इत्यर्थः । ननु उत्पत्तिविनाशाद्योरेककालिकत्वमसम्भवपरान्तमित्यत आह आशु विनाशीति । लक्षणा विनैवाह पूर्वदिन इति । आकालाट्टश्चेति । आकालशब्दादाद्यन्तवचनादनुप्रत्ययस्य वक्तव्य इत्यर्थः । चाण्ट् । आकालिका विद्युदिति । ठनि टाप् । ठनि तु टोप्, आकारिकी । अथ प्रावत् । इति निगडनदण्डस्यैवाधारभूत काष्ठविरोधा मय इत्युच्यते । अनुप्रवचना । अनुप्रवचन नाम ब्रह्मोदनमुच्यते । सपूर्वपदादिति । विद्यमानभूवपदादित्यर्थः । ऐकागारिकट् । टो ङीवय । ऐकागारिकी । किमर्थमिदमुच्यते, 'यावता जनम्' इत्यत्र ठनि सिद्धम् । सत्यम्, चौरै नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् । एकागार प्रयोजन यस्य भिक्षारित्यत्रापि स्यात् । नन्वेकमपि 'एकागाराच्चारे' इति ठप्रेव नियम्यताम्, किमैकागारिक इति निपातनन टित्करणेन च प्रयोजनमिति चेत् अत्राह-ठकार कायविनाशार्थम् । ङीवेव भवति न णिस्वर इति । बृद्धिस्तु निगानाद्ग वल्येवति । आकाल आदेश इति । निपायत इति शेषः । आद्यन्तौ यस्येत्यादि अस्त्रेत्यविकारापपृथग्ये इक्ट् प्रत्यया निपात्यत इति भावः । आकालाट्टश्चेति चातिकमिदम् । इति तत्त्वदोषविन्या ठप्रविकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु भावकर्मार्थाः ॥३६॥

१७७८ तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः । (५-१-११५) ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीयते । 'क्रिया चेत्' इति किम्-गुणतुल्ये मा भूत्, पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । १७७९ तत्र तस्येव । (५-१-११६) मधुरायामिव मधुरावत्सुध्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य भावः । १७८० तदर्हम् । (५-१-११७)

अथ भावकर्मार्था निरूप्यन्ते । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः । तुल्यमिति क्रियेत्यस्य विशेषणम् । सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीत इति । अत्र ब्राह्मणवदित्युदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यमधोते इति विग्रह-वाक्यम् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । गुणतुल्य इति । द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन चैत्रेण तुल्यो धनी देवदत्त इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्वत्' इत्यादौ वतेः साधुत्वार्थम् आहेति क्रियापदं प्रयुज्यते वृद्धाः । तत्र तस्येव । तत्रेवेति तस्येवेति चार्थे सप्तम्यन्तात् पठ्वन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अतृतीयान्तार्थ आरम्भः । अस्मादेव निर्देशादिवशब्दयोगे पठ्वर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र क्रिया चेदिति नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति-मधुरायामिव मधुरावत्सुध्नेन प्राकार इति । अत्र मधुरायामिवेति नाधिकरणसप्तमी । तथा सति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे पठ्वर्थे सप्तमीति भाष्यं संगच्छते । मधुरासंबन्धिप्राकारसदृशः सुध्नस्य प्राकार इति बोधः । मैत्रस्य भाव इति । वृत्तमित्यर्थः । तदर्हम् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । 'तत्' इति कर्मणि द्वितीयान्तम् । लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थात् । कृद्यागलक्षणपठ्यभावस्तु आर्षः । 'वतिः' इत्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः । तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा । ब्राह्मणेन तुल्यमिति । 'नन्वत्र ब्राह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते' इति वाक्यार्थोऽसंगत इति चेत् । अत्राहुः-ब्राह्मणशब्द-स्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते । 'ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः' इति न कोऽपि दापः । गुणतुल्य इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः । एवं च 'ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः' इत्यर्थे 'ब्राह्मणवत् क्षत्रियः' इति प्रयोगोऽसाधुरेव । अतएव 'पर्वतो वह्निमान् महानसवत्' इति वाक्ये 'महानससदृशः पर्वतः' इत्यर्थे वतेरसाधुत्वं मत्वा तस्य वतेः साधुत्वरक्षणार्थं 'पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति' इत्यादि क्रियापदं प्रयुज्यते वृद्धाः । तत्र तस्येव । सप्तम्यन्तात् पठ्वन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः । 'क्रिया चेत्' इति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वत्प्रत्ययो भवति । मधुरावत्सुध्न इति । मधुरायां यादृशः प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः सुध्ने इत्यर्थः । तदर्हम् ।

त्रिविमहति विधिवत्सूच्यते । क्रियाग्रहण मण्डूकच्छ्रुत्या अनुवर्तते । तेनेह न—
राजानमहति छत्रम् । १७८१ तस्यभावस्वतलौ । (५-१-११९) प्रवृत्ति
जयबोधे प्रकारो भाव । गोर्भावो गात्वम्, गाता । 'त्वान्त कर्तृत्वम् (लि १२०)
'तन्त त्रियाम्' (लि १७) । १७८२ आ च त्वात् । (५-१-१२०)

वर्ति स्यादित्यर्थं । विधिमर्हतीति । विधि लब्धु याग्य भवतीत्यर्थं । विधिवत्सूच्यत
इति । हरिरिति शेष । त्रिवि लब्धु याग्य हरिपूजनमित्यर्थं । विहित प्रकारमनतिब्रान्त
मिति यावत् । मण्डूकच्छ्रुत्येति । पूर्वसूत्रे श्रननुवृत्तेरिति भाव । तस्य भाव । पच्छ्रुत्या
द्भाव इत्यर्थं त्वतलौ स्त इत्यर्थ । भावशब्दस्य अभिप्रायादावपि वृत्तेराह—प्रवृत्तिजन्य-
बोधे प्रकारो भाव इति । त्वत्प्रत्ययौ यत्र उत्पत्त्येते तस्मात्प्रवृत्तिमुत्तशब्दान् व्यक्तिवोधे
जायमान यज्ञायादिक विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषण भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थ ।
यथा—भाशब्दाद्धि व्यक्तिवोधे जायमान गात्व विशेषत्वेन भासते, गाशब्दस्य गात्ववतीषु
व्यक्तिषु गात्व च शक्तिग्रहणान् । न हि गात्व विहाय गाव्यक्तिषु गाशब्दस्य शक्तिग्रह-
णसम्भवि, अनीतानागताना वतमानाना चानन्तत्वेन युगपदुपस्थित्यसम्भवान्, गोशब्दान् प्राणित्व-
पशुत्वादिरूपेणापि गाव्यक्तिप्रतीत्यापत्तेरच । तत्रच सर्वासु गोव्यन्धिष्वनुगत तदित्तरव्यक्तिस्यो
व्यावृत्त कश्चिद्धमविशेष शक्यतावच्छेदक पुरस्कृत्य प्रवर्तत इति सिद्धान्त । एव घटादिशब्दा
अपि घटत्वादितत्तद्धम पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते । तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्त भावशब्देन विवक्षित-
मिति भाष्यभैरयथा स्थितम् । गोर्भावं इति । गाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोध । त्वान्त
कलीय तलन्त त्रियाम् इति । लिङ्गानुगासनमूत्रसिद्धमिदम् । आ च त्वात् । 'त्वतलौ' इत्य

अहतीत्यह पचाद्यच् । यद्यपि कृद्यागे कर्मणि पच्छ्रा भवितव्यम्, तथापि अत्र सौत्रो विमक्ति
व्यत्यय इत्येके । । 'कर्तृकर्मणा -' इति पच्छ्रा अनियत्वात्पक्षमिदम् । तेन च 'वायोरामोद
मुत्तमम्' इति मट्टिप्रमाण सगच्छत इति तु कारकत्वबोधोचाम । द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति
स्फुटीकृतुं निडन्तेन विगृह्णाति—विधिमर्हतीति । कथं तर्हि 'ततो यथावद्विहिताध्वराय'
इति, असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वासम्भवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेत् । अत्राहु—यथाशब्दो
वृत्तिविषये सत्त्वायक, तथात्वमित्यादिषु त्वत्तददिदशनाद् । अथवा पच्छ्रापि नास्तीति
त्वतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्हायं वति, योग्यतामर्हतीति विधान-
मित्यर्थात् क्रियायागागर्षि मुग्ध इति । तस्यभावस्वतलौ । प्रवृत्तीति । न तु य कश्चिद्धम
घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वश्रुतिबोत्वादेरभानान् । गोर्भाव इति । इह गोशब्दोऽपर, शब्द-
स्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम् । यदाऽपर, तदा घमविशेष प्रत्ययाय स च घमत्वेनैव
भासते । प्रवृत्तिजन्येत्यादिम्न प्रयागापाधि । यदा तु शब्दपरस्तदा सज्जयवाद्यप्रकार
प्रत्ययाय । स च घमविशेष एव । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वस्वरूपसम्बन्ध प्रकार ।
पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसम्बन्ध । तथा यौगवत्त्वमित्यत्र जयस्वरूपसम्बन्ध
प्रकार । रात्रिपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वत्वरूपसम्बन्ध इत्याद्यहम् । एव स्थिते हरिटीकाया

'ब्रह्मणस्त्वः—' इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्त्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थम् । गुण-
वचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नग्भ्यामपि समावेशार्थः ।
स्त्रिया भावः स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पौंसन्म्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता । १७८३
न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः । (५-१-१२१)
इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् ।
अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम्-बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात् किम्-नास्य पटवः सन्ती-
त्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् । अचतुर इति किम्-आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् ।

नुवर्तते । आङ्मर्यादायाम्, तदाह—ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्रागिति । ननु 'तस्य भावस्त्वतलौ
इत्यतः त्वतलोरुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थ इत्यत आह—अपवादैरिति ।
'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चयार्थमित्यर्थः । असति
त्वेतस्मिन्नधिकारसूत्रे उत्तरत्र इमनिजादिविधिपु त्वतलोरनुपस्थितिः स्यात् । प्रत्यक्षनिर्दिष्टै-
रिमनिजादिविशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात् । अन्यथा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकृतस्य अणः 'अत
इन्' इत्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । प्रयोजनान्तरमाह गुणवचनादिभ्य इति ।
अन्यथा भावेश्ये सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन प्यजा वाध-
प्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमपि आत्वादित्येवास्तु, स्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोरनु-
वृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह—चकार इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्री-
पुंसाम्या न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । पौंसन्मिति । संयोगान्तलोपे
'पुमः खय्यम्परे' इति हत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम् । एवं
पुंस्त्वम् । तत्र ह्रस्वात्तादौ—इति पठ्वं तु न भवति सवनादिपु पाठात् । न नञ्पूर्वात् । इतः
परमिति । त्वतल्ववेरुर्ध्वमित्यर्थः, नञ्पूर्वात् इत्युत्तरस्य प्रतिषेधः' इति भाष्यादिति भावः ।
चतुरादीनििति । चतुर, संगत, लवण, वट, युध, कत, रस, लस एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः ।
अपतित्वमिति । इह 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् न भवति । अपटुत्वमिति । इह
'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति । बार्हस्पत्यमिति । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः'
इति यक् । आपटवमिति । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । अटुशब्दस्य
बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्नास्याणो निषेध इति भावः । आचतुर्यमिति ।
अचतुरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात्प्यम् । आसंगत्यमिति । असंगतशब्दात् प्यम् ।

यदुक्तं 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति, तत्र नापूर्वं शक्यन्तर
कल्प्यम् । उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः । अपवादैः सहेति । 'पृथ्वादिभ्य
इमनिज्वा' इत्यादिभिः । चकार इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाम्या न स्याताम्
अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । पौंसन् पुंस्त्वमिति । संयोगान्तलोपे 'पुमः
खयि—' इति हत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम् । अपति-
त्वमिति । इह 'पत्यन्त—' इति यग् न भवति । अपटुत्वमिति । इह तु
'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति । आचतुर्यमित्यादि । ब्राह्मणादित्वात्

आलवण्यम् । आवटयम् । आयुष्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आरस्यम् । १७८४ पृष्ठा-
दिभ्य इमनिञ्जा । (५-१-१३२) वाचचनमणादिसमावेशार्थम् । १७८५ र ऋतो हला
देल्लघो । (६-४-१६१) ह्रस्वदेशोर्मास्य र स्याद् इष्टमयसु । १७८६ टे ।
(६-४-१५५) मस्य टलोप स्यादिष्टेमेयसु । पृथार्भाव प्रथिमा, पाथवम् । अदिमा, मार्दवम्
१७८७ वर्णह्रदादिभ्य प्यञ्च । (५-१-१२३) चादिमनिच् । शीतयम्, गुक्तिम् ।

आलवण्यमिति । अलवणशब्दात् प्यञ् । आपटयमिति । न वट अवट, तस्मात्
प्यञ् । आयुष्यमिति । अयुषशब्दात् प्यञ् । आकृत्यमिति । अकृतशब्दात् प्यञ् ।
आरस्यमिति । अरसशब्दात् प्यञ् । आरस्यमिति । लमतोति रस, न लस अलस,
तस्मात् प्यञ् । पृष्ठादिभ्य इमनिञ्जा । 'तस्य भाव' इत्यनुवर्तते । पृष्ठादिभ्य पपुय-
न्तम्या भाव इमनिच् वा स्यादित्यर्थं । ननु 'वा' ग्रहण व्यर्थम्, 'मनर्याना प्रथमाद्वा' इति
महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वान् । नच इमनिञ्भाव स्वतत्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम्,
आ च त्वादिभ्येव तत्समावागामिद्वेरित्यत आह—वाचचनमणादिसमावेशार्थमिति ।
पृथुमृदुप्रमृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण, चण्डस्तप्तादिषु गुणवचनलक्षणप्यञ्, बाल-
वत्मादिषु वयावचनलक्षणस्य अत्रश्च औत्सर्गिकस्य समावेशायमित्यर्थं । अथवा महाविभाषा-
वशाद् 'अपादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति 'पारे मध्ये पपुया वा' इति सूत्रभाष्ये
सिद्धान्तित्वादिमनिच्चतत्समावावे तेषां प्रवृत्तिन स्यादिति भावः । र ऋतो हलादे ।
र इति प्रथमान्तम् । ष्टेमेयस्त्रिति शेषपूरणम् । 'तुरिष्टेमेयसु' इत्यन तदनुवृत्तरिति
भावः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृत ह्रस्वदेशस्य लघो ऋकारस्य र इति रेफकारसंधान आदेश
स्याद् इति इमनि ईयसि च परे इत्ययम् । 'इष्टेमेयसु' इत्यनुवर्तते । 'अन्तापाञ्च'
इत्यन्ता लप इति च, तदाह—टेल्लोप स्यादिष्टेमेयस्त्रिति । प्रथिमेति । पृष्ठादिभ्यमितिच्,
चकार इत्, नकारादिकार उच्चारणार्थं । ऋकारस्य र, उकारस्य गुण
वाचित्वा टलोप । पार्थिवमिति । इमनिञ्जाभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् ।
अदिमेति । मृदुशब्दादिमनिचि ऋकारस्य र, 'ट' इति त्रिलोपश्च ।
मार्दवमिति । 'इगन्ताच्च-' इत्यण् । वर्णह्रदादिभ्य प्यञ्च । पपुयन्तेभ्यो
वर्णवाचिभ्यो ह्रदादिभ्यश्च भाव प्यञ् च स्यादित्यर्थं । गुणवचनवादेव प्यञि
सिद्धे इमनिच्चमुच्यार्थं वचनम् । 'पृथु मृदु मृद्य चैव कृश च हृदमव च ।

प्यञ् । पृष्ठादिभ्य । अणादीति । इगन्ताच्चपूर्वेषु पृथुमृदुप्रमृतिष्वण समा-
वेशः । चण्डस्तप्तादिषु गुणवचनपु प्यञ् । वाञ्छस्तादिषु वयोवचनलक्षणस्यात्र
इति बोध्यम् । स्वतलो तु पूर्वमूत्रेणैव लब्धौ । र ऋतो । हलाद् किम्, ऋनिष्ठ ।
ऋजीयान्, लघो किम्, कृष्णिमा । 'पृथुमृदुमृद्य-' इति परिगणन तु 'ह्रस्वदेशो'
इति त्यक्ता शक्यम् । वर्णह्रदादिभ्य । गुणवचनवादेव सिद्धे इमनिचय वचनम् ।
'पथुमृदुमृद्य-' इति परिगणनादिह रमात्रो न भवति । कृतमाचष्टे कृतपति । णाविष्ट

दाढ्यम् । 'प्रथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृदानामेव रत्वम्' (वा ४२११) । दृढिमा ।
पो ङीषर्थः । औचित्ति । याथाकामी । १७८८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च । (५—१—१२४) चाद्वात्रे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् ।
मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । 'अर्हंतो नुम् च' (वा ३०९२)
अर्हंतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । १७८६

परिपूर्वं वृढं चैव पडेतान् रविधौ स्मरेत्' इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—प्रथुमृदुभृश-
त्यादि । तेन कृतयतीत्यादाविष्टवत्त्वेऽपि रभावो न । दृढिमेति । दृढशब्दादिमनिचि ऋका-
रस्य रः भ्रशिमा ऋशिमा दृढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्णदृढादीनां प्यबन्तानां लोकतो
नपुंसकत्वात् प्यबः पित्त्वस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—पो ङीषर्थ इति । औचित्ति ।
उचितशब्दाद् ब्राह्मणादित्वात् प्यभि लोकात् स्त्रीत्वम् पित्त्वाद् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः । उचितस्तु न दृढादिः, तद्गणे अदर्शनाद् इमनिचप्रसङ्गाच्च । अस्यैव प्यब उत्तर-
सूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य पित्त्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम् । याथाकामीति । काममन-
तिक्रम्य यथाकामम् । ततः स्वार्थे व्तुर्वर्णादित्वात् प्यभि लोकात् स्त्रीत्वं पित्त्वाद् ङीप् ।
गुणवचन । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च पष्ठयन्तेभ्यो भावे कर्मणि च अर्थे
प्यमित्यर्थः । अर्हंतो नुम्चेति । वार्तिकमिदम् 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति सूत्रेण शतरि
अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः । अर्हच्छब्दात् प्यब् स्यात्प्रकृतेनुम् चेत्यर्थः । मित्त्वा-
दन्त्यादचः परः । अनुस्वारपरसवर्णौ । लोकाद् नपुंसकत्वं स्त्रीत्वं च । तदाह आर्ह-
न्त्यमार्हन्तीति । आर्हन्त्यशब्दाद् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । यथातथेति
निपांतसमुदायः । यथापुरमिति पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । इमौ शब्दौ

वद्भावः । औचित्ति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् प्यब् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । एवं
यथाकामी । दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गणसूत्रे—'वेर्यतिलाभमतिमनः
शारदानाम्' । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पठ्च तदन्तानां समासानामनन्तरः प्यब् भवती-
त्यर्थः । वियातत्वम् वियातता, वियातिमा, वैयात्यम् । विलाभिमा, विलाभ्यम् । विमतिमा,
वैमत्यम् । इगन्तत्वादणि—वैमतम् । विमनिमा, वैमनस्यम् । विशारदिमा, वैशारद्यम् ।
त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम्, विलाभतेत्यादीन्यप्युहानि । समो मतिमनसोः । समः परे
ये मतिमनसो तदन्तयोः समासयोरनन्तरः प्यब् भवतीत्यर्थः । संमतित्वम्, संमतिता,
संमतिमा, सांमत्यम् । इगन्तत्वादणि—सांमतम् । संमनस्त्वम् । संमनस्ता । संम-
निमा । सांमनस्यम् । गुणवचन । प्यबनुवर्तते, कर्म क्रिया कार्यं च । 'शरोरायासमात्रसाध्यं
शौचादि क्रिया । शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यम्' इति तयोर्भेदमाहुः । अर्हंत इति । 'अर्हः
प्रशंसायाम्' इति शत्रन्तोर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः । आकृतिगण इति । केपांचि-
त्पाठस्तु कार्यान्तराय । तथा हि—'अर्हंतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः । एकभावः,
त्रिभावः, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः । तथा च प्रत्याहाराहिके वार्तिके
प्रयोगः—'आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायाद्' इति । अन्यभाव एव आन्यभाव्यम् ।

यथातथायथापुरयो पर्यायेण । (७-३-३१) नज परयोरेतयो पूर्वोत्तरपदयो पर्याये-
णादेरचो वृद्धिर्बिदादी । अययानयामात्र आययानध्यम, अयायातध्यम, आययापुयंम, अया-
थापुयंम, आपादममाप्तेर्भावमाधिकार । 'चतुर्वणादीना स्वार्थे उपमह्वानम्' (वा ३०९१),
चत्वारो वर्णाश्चानुवर्ष्यन् । चानुग्रथम्यम् । त्रैस्वर्यम् । पाङ्गुधम् । मैत्र्यम् । साग्निध्यम् ।
सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैत्रावप्यम् इत्यादि । सर्वे वदा सर्ववृदास्नानधीने सर्ववृद ।
'सर्वादि- (वा २७४८) इति लुक् । स एव सात्रवेय । 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च'
(ग सू ९३) । चतुरो वेदानधीने चतुर्वेद । स एव चानुवैद्य । चतुर्विद्यस्य इति पाठान्त-
रम् । चतुर्विद्य एव चानुवैद्य । १७६० स्तेनाद्यत्रलोपश्च । (५-१-१२५)
'न' इति सङ्घातग्रहणम् । 'स्तेन चौथे पचाद्यच । स्तेनरय भाव कर्म वा स्तेयम् ।

नःपूर्वपदौ ब्राह्मणादी । तथा प्यत्रि आदिवृद्धो विशेषमाह यथातथायथापुरयो पर्या-
येण । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य चेत्याधिकारे इदं सूत्रम् । 'नज शुचि-' इत्यतो
'नत्र' इत्यनुवर्तने, तदाह नञ परयोरेतयोरिति । यथातथा यथापुर इत्यनयोरित्यर्थ ।
पर्यायेणेति । कदाचित्पूर्वपदस्य कदाचिदुत्तरपदस्येत्यर्थ । आयथातथ्यमिति । यथा-
तथेति निपातनात् प्यत्रि पूर्वपदस्यादिवृद्धि । अयाथातथ्यमिति उत्तरपदस्यादिवृद्धि ।
आयथापुर्यमिति । यथापुरशब्दात् प्यत्रि पूर्वपदस्यादिवृद्धि । अयाथापुर्यमिति ।
उत्तरपदस्यादिवृद्धि । आपादसमाप्तेरिति । अत्र व्याख्यानमव शरणम् । चतुर्वर्णादीना-
मिति । चतुर्वर्णादिभ्य स्वार्थे प्यत्र उपमह्वानमित्यर्थ । सर्ववेदा इति । 'पूर्वकाल-'
इति समाम । लुगिति । अध्येतृप्रत्ययस्यनि २५ । स एव सर्ववेद्य इति । सर्ववेद-
शब्दान् स्वार्थे प्यत्रिति भाव । चतुर्वेदस्येति । वा तक्मिदम् । प्यत्रिति शेष ।
चतुर्वेद इति । 'तद्धिताथ-' इति द्विगु । तत्राऽध्यतृप्रत्ययस्याणा 'द्विगालुगन-
पत्ये' इति टुक् । चतुर्विद्यस्येतीति । 'चतुर्वेदस्याभयपदवृद्धिश्च' इति वातिके
'चतुर्वेदस्य स्थान चतुर्विद्यस्य' इति कचित्पठन्तीत्यय । चतुश्चा विद्या अधीते इत्यर्थे 'तद्धि-
ताथ-' इति द्विगो 'विद्यालक्षणस्यात्ताच्च' इति ठकि 'द्विगालुगनपत्ये' इति तस्य लुकि
चतुर्विद्यशब्दात् स्वार्थे प्यत्रि उभयपदवृद्धौ चानुवैद्य इति रूपमिति भाव । स्तेनाय्यन्-
लोपश्च । यदिति च्छद । स्तेनशब्दान् पठ्यन्ताद् भाव कर्माण चाथे
यत्स्यादित्यथ । नेति सङ्घातग्रहणमिति । नरापश्चेत्यत्र नत्यकार उच्चार-
णार्थो न भवति । किन्तु नकाराकारमघातग्रहणमित्यय । स्तेयमिति । स्तेन-
शब्दाद् यत्प्रत्यय सनि नति सघातस्य लोप इति भाव । नच

अन्यन्वमित्यथ । यत्तु व्याकरणाधिकरणं भट्टपादेषुक्तम् 'आयभायमप्रयाग' इति,
तत्तद्वेदाङ्करणमीमांसक्यतायायमित्येष्वेषुम् । सर्ववेदा इति । 'पूर्वकारेण-' इति
समास । चतुर्वेद इति । तद्धिताथे द्विगु । 'द्विगालुगनपत्ये' इत्यणो लुक् ।
चतुर्विद्य इति । 'विद्यालक्षणसूनान्ताट्टक्' । तस्य लुक् । सघातग्रहणमिति ।
वर्णग्रहण तु 'यन्मेति च' इत्यकारलोप सनीष्ट न सिध्यति । 'अच परस्मिन्-

‘स्तेनात्’ इति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यन्तमपि केचिदिच्छन्ति । १७६१ सख्युर्यः । (५-१-१२६) सख्युर्भवः कर्म वा सख्यम् । ‘दूतवणिग्भ्यां च’ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । ‘वणिज्यम्’ इति काशिका । माधवस्तु ‘वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि’ इत्याह । भाष्ये तु ‘दूतवणिग्भ्यां च’ इति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । १७६२ कपिज्ञात्योर्दक् (५-१-१२७) । कापेयम् । ज्ञातेयम् । १७६३ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । (५-१-१२८) सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । ‘राजासे’ (ग सू १०६) राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यन्, आविराज्यम् । १७६४ प्राणभृज्जा-

नकारमात्रलोपेऽपि ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपात् स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम्, ‘अचः परस्मिन्-’ इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात् नच संघातग्रहणेऽपि ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यम्, ‘यस्येति च’ इत्येव अकारस्य लोपसिद्धाविह नलोपविधिवैयर्थ्यात्, ‘नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः-’ इति निषेधाच्च । योगं विभज्येति । ‘स्तेनात्’ इति पृथक् सूत्रम् । ‘ष्यन्’ इत्यनुवर्तते । स्तेनशब्दाद्भावे कर्मणि च ष्यन्वित्यर्थः । समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति आकाडारसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचाद्यन्तस्य गुणवचनत्वाभावादप्राप्ताविदं वचनम् । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेनापवादेन पक्षे समावेशार्थं वचनम् । ततो ‘यन्नलोपश्च’ इति योगान्तरम् । ‘स्तेनात्’ इत्यनुवृत्ताबुक्तोऽर्थः । केचिदिति । भाष्यादृष्टत्वाद् योगविभागोऽयमप्रामाणिक इति भावः । सख्युर्यः । सखिशब्दात् षष्थ्यन्ताद् भावकर्मणोः यः स्यादित्यर्थः । दूतवणिग्भ्यां चेति । वार्तिकमिदम् । आभ्यामपि षष्थ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः यः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । नास्त्येवेति । वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठावश्यकत्वात् पाठस्य चाभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः । तर्हि दूतवणिग्भ्यां भावकर्मणोः कयं यत्प्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यत्प्रत्ययः, किंतु ष्यन्वेत्याह—ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपीति । अपिना दौत्यसंग्रहः । कपिज्ञात्योर्दक् । षष्थ्यर्थेऽपि । आभ्यां षष्थ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः ढगित्यर्थः । अत्र कपिज्ञात्योः भावकर्मणोश्च न यथासंख्यम् व्याख्यानात् । पत्यन्त । पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्थ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक् स्यादित्यर्थः । राजासे इति । पुरोहितादिगणसूत्रमिदम् । राजा असे इति च्छेदः । स इति समासस्य प्राचां संज्ञा । तदाह—राजन्शब्द इति । राज्यमिति । यकि टिलोपः । ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति प्रकृतिभावस्तु

इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादायादेशप्रसङ्गादिति भावः । ननु संघातग्रहणेऽपि ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्याकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातग्रहणस्येति चेत् । मैवम्, आरम्भसामर्थ्याद् ‘नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः-’ इति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः । कपिज्ञात्योः । इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । एवं

तिप्रयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । (५-१-१२९) प्राणभृज्जाति—आध्वम् । औष्ठम् ।
 वयावचन—कौमारम् कैशारम्, औद्गानम् । औष्ठेनम् । मोष्ठवन् । औष्ठवम् ।
 १७९५ हायनान्तयुरान्तिभ्योऽण् । (५-१-१३०) द्वैहायनम् । नैहायनम् ।
 यौवनम् । स्याविरम् । श्रान्तिभ्यम् यथापश्च (वा ३०९३) । श्रौतम् ।

न, अभावकमणारिति पयुदाभान् । समासेत्विति । अधिका राजा अधिराज प्रादि
 समास । अम इति पयु दासाद्यगभावे ब्राह्मणादित्वान् प्यत्रि आधिराज्यमिति रूपमित्यथ ।
 यकप्यत्रो स्वरे विशेषे । प्राणभृज्जाति । प्राणभृज्—प्राणिन, तज्जातिवाचिभ्यो वयोविशेष-
 वाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च पठुयन्तभ्या भावकमणा अत्रित्यथ । प्राणभृज्जातीनि उदाहरण
 सूचनम् । एव वयावचनति । हायनान्त । हायनान्तेभ्यो युवादिभ्यश्च पठ्थन्तेभ्यो भाव
 कमणो अण् स्यादित्यर्थ । द्वैहायनमिति । द्वैहायनस्य भाव कम वति विग्रह ।
 वयोवचनक्षणस्य अत्रोष्णवाद । एव नैहायनमपि । यौवनमिति । अनिति प्रकृति-
 भावान् टिलाप । श्रोत्रियस्येति । वानिकमिदम् । श्रान्तिशब्दान् पठ्थन्ताद् भावकमणा
 अण्, प्रकृतयथापञ्चत्यर्थ । 'य इति संघातग्रहणम् । श्रौत्रमिति । छन्दो-गीते
 इत्यर्थे छन्दश्चाब्दाद् घप्रत्यये तस्य इयादेशे प्रकृते श्रात्र इत्यादेशे 'यस्येति च
 इत्यल्पापे श्रान्तिशब्दात् । श्रान्तिभ्यस्य भाव कम वेत्यर्थे श्रान्तिशब्दा-

'पत्यन्तपुराहिनादिभ्यः—' द्वन्द्वमनानादिभ्य - इत्यत्रापि बोध्यम् । ब्राह्मणादित्वादिति ।
 यद्यपि ब्राह्मणादिपु राज्शब्द केवल पठित, तथाप्ययमेव 'अने इति प्रतिषेधा ज्ञापयति
 'अस्यत्र प्रकरण गणनात्वेन तन्तविधि' इति । एव च ब्राह्मणादिशाठ्यस्य ममाम चरिता-
 र्थत्वात्समाम विशेयविहिता यगेव भवति । अथे तु ब्राह्मणादेराकृतिगणनादेव तन्नाद्
 कथाच्च प्यत्र सिद्ध रान्ताब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावशाय इति । तथा चावेष्ट्य
 धिकरणे शात्रमाध्य उक्त 'रान कम राज्य ब्राह्मणादित्वान् प्यत्र इति । पुरोहित,
 सप्तमिक, पयिक, सारथिरेत्यान्य पुरोहितादय । प्राणभृज्जाति । मुवनासासचारी
 चायु प्राण । 'प्राणिजाति— इत्येव सुवचम् । प्राणभृज्जाति किम्, वृणत्वम्, वृणता ।
 जानीति किम् देवदत्तत्वम् । औद्गात्रमिति । उद्गात्रान्तिपु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो
 'होनाभ्यश्च इति छे प्राप्त अञ् विधायने । सुफु दुफु द्वाभ्या गुणलक्षण प्यत्र प्राप्ते,
 वधूशब्दान्तिगन्तकण्ठेणि, शेषेभ्यस्त्वनत्र प्राप्तया इह तु 'भुभग मन्त्रे' पठ्यते ।
 सुभगमित्येतच्छब्दरूप मन्त्रविषये प्रयोगे अत्रमुत्पाद्यतीत्यथ । 'महत मौभगाय' ।
 मन्त्रविधीनां छन्ति वैकलिकत्वादिह 'हृद्भगमिच्चन्ते—' इत्युत्तरपठ्थद्विन भवति । अतएव
 मन्त्रेषु क्वचित् न भवति । मौभायमस्यै दत्त्वाय इह प्यत्र । हायनान्त । अस्मात्त्वन्लो
 प्राप्तयार्षिधानम् । युवस्यविरशब्दाया वयावचनकण्ठे अत्रि । प्राप्ते । यौवनमिति ।
 अणि परत 'अन् इति प्रकृतिभाव । मनानादिपाठाद् वुजपि । यौवनकम् ।
 'प्रकृत्याङ्गे रजयमनुप्ययुवान इति प्रकृतिभाव । श्रोत्रियस्येति । 'श्रोत्रिय-
 श्च दाशवीत इत्यत्र छादस श्रात्रभाव । घश्च प्रत्यय इति यदा व्याख्यानम्, तदेह

कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञ युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते ।
कौशल्यम्, कौशलमित्यादि । १७६६ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । (५—१—१३१)
शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम्—कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वा-
त्प्यम् । १७९७ योपधाद् गुरुपोत्तमाद्बुञ् । (५—१ १३२) रामणी-
यकम् । आभिधानीयकम् 'सहायाः' (वा ३०९४) । साहाय्यम्, साहाय-
कम् । १७६८ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । (५—१—१३३) शैष्योपाध्यायिका ।

दण्डि यकाराकारसंघातस्य लोपे रेफादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे श्रौत्रमिति रूपम् ।
यकारादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति यकारमात्रस्यानेन लोपे नु रेफादिकारस्य
यण् स्यात् । नच तस्य 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति
न्यायात् । अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावाच्च । 'श्रोत्रियस्य घलोपश्च'
इत्येके पठन्ति । इगन्ताच्च । लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति विग्रहः । पूर्वत्वं च इगवधिकमेव
गृह्यते, व्याख्यानात् । तथा च लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् पष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण्
स्यादित्यर्थः । गुणवचनेत्यादेरपवादः । कथं काव्यमिति । कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वाद्
'गुणवचन—' इति ष्यञं बाधित्वा अप्रसङ्गात् काव्यमिति कथमित्याक्षेपः । समा-
धत्ते कविशब्दस्येति । ब्राह्मणादित्वादित्यनन्तरं ष्यञि उपपाद्यमिति शेषः ।
योपधात् । योपधाद् गुरुपोत्तमात् प्रातिपदिकात् पष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्बुञि-
त्यर्थः । रामणीयकमिति । रामणीयशब्दाद् बुञ् । आभिधानीयकमिति ।
अभिधानीयशब्दाद् बुञ् । सहायाद्वेति । बुञिमिति शेषः । पक्षे ब्राह्मणादित्वात्
ष्यञ् । इदं तु वार्तिकं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । द्वन्द्वाद्
मनोज्ञादिभ्यश्च पठ्यन्तेभ्यो बुञित्यर्थः । शैष्योपाध्यायिकेति । शिष्यश्च

'घलोपः' इति यथाश्रुतम् । यदा तु 'वाक्यार्थे पदरचनम्' इति पक्षः, तदा घशब्देन इय इति
रूपं लक्ष्यते । क्वचित्तु 'यलोपश्च' इति पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम् । वर्णग्रहणे
त्विकारस्य यणादेशः स्यान्न तु 'यस्येति च' इति लोपः । अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इका-
रान्तस्य भत्वाभावात् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । मूलपुस्तकेषु 'यलोपः' इति मुख्यपाठ एव
प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः । इगन्ताच्च । लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिक
विशेषणम् । पूर्वत्वं च संनिधानादिगवधिकमेव । तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति । लघुपूर्वकः
इत्येव सुवचम् । लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वैक् तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभ इति
नव्याः । इगन्तात्किम्, घटत्वम् । लघुपूर्वात्किम्, पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । कुवातोः
'ओरावश्यकै' इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मेत्यर्थे कावमिति स्यादिति प्रश्नः । योप-
धात् । गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः । योपधात्किम्, विमानत्वम् । गुरु-
पोत्तमादिति किम्, क्षत्रियत्वम् । आभिधानीयकमिति । अत्र प्रकृतिरभेः
परोऽनीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः । अभिधानीयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः । सहायाद्वेति ।
सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । मनोज्ञ, प्रियरूप,

मानोजकम् । १७९९ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु । (५—१—१३४)
 अत्याकाराऽधिज्ञेयः । तद्वेतः ते गात्रचरणयोर्भावकर्मणो प्राप्तः अवगतवान्वा । गार्गिक्या
 श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विवक्ष्यत इत्यर्थः । गार्गिक्या अत्याकुस्ते । गार्गिकामवेतः । १८००
 होत्राभ्यश्छ् । (५—१—१३५) होत्राशब्दो ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचना-
 द्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । १८०१
 ब्रह्मणस्त्यः । (५—१—१३६) हायावाचिना ब्रह्मन्शब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः ।
 ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो वाच्यार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद् ब्रह्मन्शब्दात् त्वतली ।
 ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मता ।

इति तद्धितेषु भावनर्माधिकारप्रकरणम् ।

उपाध्यायश्चेति द्वन्द्वाद् वुञ् । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्यपि 'शोषधात्' इत्येव मिष्यति
 तथापि गोपालशुपालित्युदाहरणं बोध्यम् । गोत्रचरणात् । गोत्रप्रत्ययान्तात्
 शास्त्राभ्येतुवाचिनश्च पष्ठघनादभावकर्मणोर्बुञ् स्यात् श्लाघादिषु विषयेष्वित्यर्थः ।
 अत्रत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धं गात्रमित्युक्तम् । 'अत्याकार' इत्यस्य विव-
 रणम् अधिक्षेप इति । 'तद्वेत' इत्येतद्विवृणोति—ते गोत्रेति । तच्छब्देन
 गोत्रचरणयोर्भावकर्मणो विवक्षिते । अवपूर्वादिषु प्राप्स्यर्याद् ज्ञानार्थाद्वा कर्तरि
 क्तः । ते अकृतस्त्वद्वेते इति विग्रहः । 'द्वितीया' इति योगविभागात् समानः ।
 अवगतवान्चेति । ज्ञानवानित्यर्थः । गार्गिक्येति । गार्ग्यशब्दाद् वुञि 'आप-
 त्यस्य-' इति यलोपे 'यस्तेति च' इत्यकारलोपे लोकात् स्त्रीत्वे टापि 'प्रत्ययस्थान्-'
 इति इत्वे गार्गिकाशब्दः । काठिक्या श्लाघते इति चरणादुदाहार्यम् । अत्र श्लाघादयः
 पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययान्त्रायित्वात्, ननु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम् । होत्राभ्यश्छ् ।
 ऋत्विग्वाचीति । याज्ञिकप्रनिद्धेरिति भावः । ऋत्विग्विशेषवाचिस्यः पष्ठघनेभ्य छः
 स्याद्भावकर्मणारित्यर्थः । अच्छावाकीयमिति । 'आ च ह्वान्' इति त्वतलोरपि सर्वत्र
 समावेशो वाच्यः । ब्रह्मणस्त्यः । हायाभ्य इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह
 होत्रावाचिन इति । ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो नेश्येवास्तु । ब्रह्मणश्छो न इत्य-
 र्नाभे सति छे निषिद्धे आ च त्वादित्यधिकाराद् 'होत्राभ्यश्छ्' इत्येव भावकर्मणो-

बहुल, अवश्येत्यादिर्मनोज्ञादि । गोत्रचरणात् । गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्
 वुञ् स्याद्भावकर्मणोः । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्, तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः ।
 प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातिन्वाद् 'प्राणभृजानि-'
 इत्यादिना अत्रि प्राप्ते वचनम् । श्लाघेत्यादि । श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः । प्राप्त इति
 इण प्राप्स्यर्थत्वान् । अपूर्वस्थेणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह—अवगतवान्चेति । गार्गिक्येति ।
 'आपत्यस्य-' इति यलोपः । चरणाद् वुञ् उदाहरणं तु काठिक्या श्लाघते इत्यादिवोध्यम् । श्लाघा-
 विष्वक्ति किम्, गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् । होत्राशब्द इति । जुहोतेष्वन् । नेति वाच्य इति ।
 छप्रत्यये निषिद्धे 'तस्य भावस्त्वतली' इत्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिष्यति । विभक्तेरनुच्चारणा-

अथ तद्धितेषु पाञ्चमिकप्रकरणम् ॥३७॥

१८०१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । (५—२—१) भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । १८०३ त्रीहिशाल्योर्ढक् । (५—२—२) त्रैहेयम् । शालेयम् । १८०४ यवयवकपष्टिकाद्यात् । (५—२—३) यवानां

स्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह—नेति वाच्य इति । तलो वाधनार्थमिति । अधिकारवशाद्धोत्राम्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थं त्वप्रत्ययविधानमिति न शङ्क्यम्, नापि ब्रह्मणो नेत्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतल्लानां निषेधः स्यादित्यपि शङ्क्यम्, शब्दापात्तस्य ह्यस्यैव निषेवात् । अत्र होत्राग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनमाह—ब्राह्मणपर्यायादिति ।

इति तद्धितेषु भावकर्मधिकारः ।

अथ पाञ्चमिका निरूप्यन्ते । धान्यानां भवने । धान्यवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रेऽर्थे खन्नित्यर्थः । भवनशब्दस्य भावत्युडन्तत्वे क्षेत्रशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह—भवन्त्यस्मिन्निति भवनमिति । भूघातुरुत्पत्तिवाची । उत्पत्तिस्थानं भवनमिति लभ्यते । धान्योत्पत्तिस्थानं क्षेत्रम् । 'किदारः क्षेत्रम्' इत्यमरः । क्षेत्रशब्दाभावे भूघातोः सत्तावाचित्वमाश्रित्य यत्र विद्यते तद्भवनमिति व्युत्पत्त्या आधारसामान्यं गृहकुसुलादि लभ्यते । अतः क्षेत्रपदम् । भवनपदाभावे तु क्षेत्रशब्देन सेतुवन्धकाश्यादिषुष्यप्रदेशोऽपि लभ्यते । अतो भवनपदम् । उभयांपादाने तु धान्योत्पत्तिप्रदेश एव लभ्यत इति न पौनख्यम् । त्रीहिशाल्योर्ढक् । त्रीहिशब्दात् शालिशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताद्भवने क्षेत्रेऽर्थे ढगित्यर्थः । खलोऽपवादः । यवयवक । यव, यवक, पष्टिक एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे यत्स्यादित्यर्थः । ल्लाघवं च भवतीति भावः । 'होत्राम्यः—' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—ब्राह्मणपर्यायादिति । इति भावकर्मर्थिकाः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां नञ्स्वरप्रकरणम् ।

धान्यानाम् । 'विवि प्रीणने' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ष्यत् । अस्मादेव निपातनादत्यस्य लोप इकारस्य चात्वम् । विनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति दृश्यते । धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्तरि पठ्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रकियावाक्ये तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादिवेति बोध्यम् । भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्याद् । सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'धान्यानां भवनं कुसूलः' इत्यत्रापि स्यादिति । धान्यानां किम्, तृणानां भवनं क्षेत्रम् । त्रीहिशाल्योः । अत्रापि निर्देशादेव पठ्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया कर्तरीत्यादि पूर्ववत् । यवयवक । अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या पठ्ठी समर्थविभक्तिः । विभाषा । खनि नित्ये प्राप्ते वचनम् ।

भवन क्षेत्र यव्यम् । यवक्यम् । पट्टक्यम् । १८०५ विभापातिलमापोमाभङ्गाणुभ्य ।
 (५-२-४) यद्वा स्यात् । पप्ने खञ् । तिल्यम्, तैलीनम् । माध्यम्, मापोणम् । उम्यम्, औमीनम् ।
 भङ्गयम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, आणवीनम् । १८०६ सर्वचर्मण कृत सखञौ ।
 (५-२-५) अमामर्थेऽपि निपातनात्ममाम । सर्वचर्मणा कृत सर्वचर्मोण, मार्चचर्मोण ।
 १८०७ यथामुखसमुखस्य दर्शन ख । (५-२-६) मुखस्य सदृश यथामुख प्रति-
 विम्बम् । निपातनात्साहच्येऽप्यधीभाव । सम सर्वं मुख सम्मुखम् । समशब्दस्या
 न्तलोपा निपात्यते । यथामुख दर्शना यथामुखीन । सखस्य मुखस्य दर्शन समु-

खत्रोऽपवाद । 'धान्यानाम्' इत्यनुवृत्तेरिहापि पष्ठयेत्र समर्थविभक्ति । विभापा तिल ।
 तिल, माप, उमा, भङ्ग, अणु एभ्या धायविशेषवाचिभ्य पष्ठयन्तेभ्यो यद्वा स्यादित्यर्थे ।
 'उमामङ्गौ धायविशेषौ' इति माध्यम् । 'उमा स्यादतसौ धुमा' इत्यमर । अणव्यमिति ।
 अणुर्वान्यविशेष । यति 'ओरुण' 'वातो यि-' इत्यवादेश । सर्वचर्मण । मवचर्मन्-
 शब्दात्तृतीयातान् चमणा सब कृन्न् इत्यर्थे खञ्जौ स्त इत्यर्थे । औचित्यादिह तृतीया
 समर्थविभक्ति । नविह नर्वशब्दस्य कृत अचयान् चमण्ययथाभावादसामर्थ्याचर्मणा समा-
 सामभवान् न च सर्वचर्मन्शब्दात्प्रत्यय इत्यत आह असामर्थ्येऽपीति । सर्वचर्मणा कृत
 इति निग्रहवाक्यम् । चमणा कृत्स्न कृत इत्यर्थे । सर्वचर्मोण इति । 'नस्तद्धिते' इति
 टिलाप । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु न खञ्जौ व्याख्यानात् । यथामुख । यथामुख,
 समुख आम्हा पष्ठयनाम्हा दर्शन इत्यर्थे ख स्यादित्यर्थे । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शन
 आदर्शादि । ननु मुखस्य सदृश यथामुखमिति कथमव्यधीभाव ? 'यथाऽसाहच्ये' इति
 साहच्ये तत्रिपेधादित्यत आह निपातनादिति । ममुखशब्दे आभिमुख्यार्थकस्य
 भमित्युपसर्गस्य न प्रवशा, त्रितु समशब्दस्य सर्वपर्यायस्थत्याह सम सर्वं मुख
 समुखमिति । सममित्यस्य विवरण सर्वमिति । सम च तमुख चेति कर्मधारये

औमीन भाङ्गीनमिति । ननुमामङ्गयाधायत्वाभावात्कथमिह खञ् । 'व्रीह्यथ मे
 यवाथ मे' इति चमकानुवाके हि द्वादशैव धायानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ
 इति चेत् । मैवम्, 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इति स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि
 पाठाद्वायवमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धायपरिगणनेनार्थ,
 तत्राधान्यानामप्यश्मादीना पाठान् । धायानामपि केषांचित् क्रोद्धवादीनामपाठान् ।
 तस्मादग्न्यत एव धायनिर्णय इति पूर्वोक्तस्मृत्या तयार्थायत्वमस्तीति ज्ञेयम् । सर्व
 चर्मण । 'खदच' इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकर्षे सभाष्येतेति । अत्र तृतीया समर्थ-
 विभक्ति । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मण करणत्वस्योचितत्वात् । सर्वश्चर्मणेति । सर्वेण
 चमणा कृत इत्यर्थे तद्धितो नप्यत इति भाव । यथामुख । दृश्यतेऽस्मिन् दर्शन आदर्शादि ।
 अधिकरणे ल्युट् । 'शसाहच्ये' इति त्रिपेधात्साहच्ये यथाशब्दस्य कथ समासस्त्वत्राह—
 निपातनादिति । एतच्च वृत्तिप्रथममुख्योक्तम् । भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ
 यथाशब्द अश्रितः । तथा च 'मायामुग प्रक्रम्योक्तम्—'यथामुखीन सीताया

खीनः । १८०८ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । (५—२—७) सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्त्वः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मोणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीण । १८०९ आप्रपदं प्राप्नोति । (५—२—८) पादस्याग्रं प्रपदम्, तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम्—आप्रपदीनः पटः । १८१० अनुपदसर्वात्रायानयं वद्धा-भक्षयतिनेयेषु । (५—२—९) अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं वद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वा-न्नानि भक्षयति सर्वान्नो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेयः अयानयीनः शारः

संमुखशब्द इत्यर्थः । निपात्यत इति । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । एवं च समित्युपसर्गपूर्वादर्थं प्रत्ययो नेष्यत इति भावः । तत्सर्वादेः । पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र एषां समाहार-द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे द्वितीया । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधस्तु न, केवलानामेषां सर्वादित्वस्यासंभवात् । तदिति तु द्वितीयान्तं व्याप्नोतीत्यत्रान्वेति । ततश्च तद्व्याप्नोतीत्यर्थे सर्वशब्दपूर्वपदकेभ्यः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः खः स्यादित्यर्थः फलति । तदाह—सर्वादेरित्यादिना । सर्व-पथानिति । 'ऋक्पूः—' इति समासान्तः । आप्रपदम् । आप्रपदमित्यव्ययीभावाद् द्वितीयान्तात्प्राप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । पदस्याग्रं प्रपदमिति । 'पादाग्रं प्रपदम्' इत्यमरः । आप्रपदमिति । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । अनुपद । अनुपद, सर्वान्न, अयानय एषां समाहारद्वन्द्वाद् द्वितीया । वद्धा, भक्षयति, नेय एषां द्वन्द्वात् सप्तमी । तिङन्तस्य द्वन्द्वानुप्रवेश आर्षः । अनुपदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः क्रमाद्द्विधादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । अनुरायामे सादृश्ये वेति । आच्चे 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावः, द्वितीये सादृश्ये अव्ययीभावः । अनुपदं वद्धेति । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया ।

पुष्पुवे बहु लोभयन् इति । यथामुखं दर्शन इति । अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्यो-न्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति कृद्योगलक्षणा पृष्ठी । तस्याः 'नाव्ययी-भावात्—' इत्यमादेशः । सर्वस्य मुखस्येति । 'संमुखस्य' इति नोक्तम् । प्रत्ययसंनियोगेनैव समशब्दस्यान्त्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते, 'संमुखो भव' इत्यत्र 'अभिमुख' इत्यर्थप्रतीतेः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् । कथं तर्हि—'संयुगे संमुखीनं तमुद्गदं प्रसहेत कः' इति भट्टिः । अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्भ्रुविष्यतीति हरदत्तः । तत्सर्वादेः । तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृति-विशेषणम् । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः । तदाह पथ्याद्यन्तादिति । पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । सर्वपथीन इति । 'पूर्वकालैक—' इति समासः । 'ऋक्पूः—' इति समासान्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः । अनुपदसर्वात्रायानयनम् । वद्धाभक्षयतीत्यत्र निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः । द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं वद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात् । अनुरायाम इत्यादि । 'यस्य चायामः' इति यथार्थे 'अव्ययम्—' इति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ।

१८११ परावरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । (४—२—१०) पराश्चावराश्चानुभवतीति परोवरीण । अवरस्योत्त्व निपात्यते । पराश्च परतराश्चानुभवति परम्परीण । प्रङ्गन परपरभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रान् अनुभवति पुत्रपौत्रीण । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्न शब्दान्तर स्त्रीलिङ्गम् । तस्मादेव स्वार्थे प्यञ्जि पारम्पयम् । कथं पारावयंवेदिति—यमाधुरेव, खप्रत्ययसन्नि-
योगेनैव परावरेति निपातनात् । १८१२ अवारपारात्यन्तानुकाम गामी । (५—२—११)

अनुपदीना उपानदिति । 'पदमर्वाधेर्घ्योपलभितेत्यर्थ' । पदेन सदृशीति वा । तत्तुल्य-
परिमाणेति यावत् । अयानय इति । शून्ये शाराणा प्रदक्षिणपरिवर्तनम् अय, प्रसव्यपरि-
वर्तनम् अनय । अयमहित अनय अयानय । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना यस्मिन् युग्मादिपदे
स्थितानां परकीये शारैरनाक्रमणं तत् स्थानमिह अयानयशब्देन लक्षणयोच्यत इत्यर्थः ।
एतत्पदं भाष्ये स्पष्टम् । 'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यत पदम् । असहायस्तु शारेण पर-
कीयेण वाच्यते ।' इति शून्यशान्नमर्यादा । विस्तरस्तु कैयटमनारभादावनुसंधेय । त नेय
इति । त स्थानविशेषमयानयोस्य प्रापणीय इत्यर्थः । गीञ् द्विकर्मकं, प्रधान कर्मणि यत् ।
'अप्रधाने द्वितीया' इति भावकर्मन्त्वारप्रक्रियाया वक्ष्यते । परोवर । परोवर, परम्पर,
पुत्रपौत्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्य अनुभवतीत्यर्थे ख स्यादित्यर्थं परोवरीण इति । परे च
अवरे च परावरे । ताननुभवतीत्यर्थः । अवरस्योत्त्वमिति । अवरशब्दस्य आदेरकारस्य
खप्रत्ययसन्नियोगेन उत्त्व निपात्यत इत्यर्थः । एव च विग्रहवाक्ये इदमुत्त्व न भवति । प्रकृतै-
रिति । परपरतरशब्दाद् द्वन्द्वात्वे सति तत्सन्नियोगेन प्रकृते परम्परभावा निपात्यत
इत्यर्थः । नत्र सति कन्याणपरम्परेत्यादौ कथं परम्पराशब्दः ? परम्परभावस्य
खप्रत्ययसन्नियोगादिपृष्ट्वादित्यत आह—परम्पराशब्दस्त्यिति । तस्मादेवेति ।
परम्परेत्यव्युत्पन्नप्रतिपदिकादेवेत्यर्थः । कथमिति । परावरशब्दाद् भावे वा स्वार्थे
वा प्यञ्जि अवरस्यादेरुत्त्वे पारोवयंशब्दाद् मनुषि पारोवयवदिति कथमित्याशेष,
उत्त्वस्य खप्रत्ययसन्नियोगादिपृष्ट्वादिति भावः । उत्त्व दुस्सप्रादमेवेत्याह—असाधु-
रेवेति । नत्र परावरेति निर्देशान् आदयत्राप्युत्त्व किं न स्यादित्यत आह
खप्रत्ययसन्नियोगेनैवेति । अत एव भाष्ये 'पराश्चावराश्चानुभवति' इत्येव
विग्रहो दर्शित इति भावः । अवारपार । अवारपार, अत्यत, अनुकाम एभ्यो

सर्वाग्नीन इति । प्रकारवास्ये सर्वशब्दः । यान्याप्तानि लभ्यन्ते उष्याणि
शीतलानि सरमानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्ष्यतीत्यर्थः । 'अयं प्रदक्षिणगमनम् ।
अनयं प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना शाराणा यस्मिन्परैरसमावश' सोऽयम
यानय' इति काशिका । त नेय इति । नयतेर्द्विकर्मन्त्वादप्रधान कर्मणि द्वितीया
अयानयीन शार इति । फलकशिरमि स्थित इत्यर्थः, इति काशिका
अवरस्येति । आदेरिति शेषः । उत्त्व कृते 'आदृष्ण' । क्वचित् ओत्व पराशब्दस्य
निपात्यते तस्मात्परस्पात् 'एङ्' पदान्तात् इति पूर्वभाष्ये इति पन्नावरमाह

१ 'द्विधमहशर्ध्यापलभितेत्यर्थ' इति क, ।

अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता । १८१३ समां समां विजायते । (५-२-१२) यलोपोऽत्रशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' इत्यमरः । 'खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः' (वा ३१००) । समां समां विजायते । समायां

गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । गामीत्यस्य अवश्यं गमिष्यन्नित्यर्थः । 'आवश्यकाममर्ण्योणिनिः' इति णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति वा णिनिः । अवारपारीण इति । अवारपारं गामीति विग्रहः । अवारपारशब्दाद्विगृहीताद्विपरीतादपि, व्याख्यानात् । तदाह—अवारीणः । पारीणः । अत्यन्तीन इति । अत्यन्तशब्दोऽत्र भृशवाची । तदाह भृशं गन्तेति । अनुकाममिति । काम इच्छा । तामनतिरूप्येत्यर्थः । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । समां समां । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । विजायते—गर्भं विमुञ्चतीत्यर्थः । घात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । अतो न कर्मणि द्वितीया । गर्भविमोचनेन कृत्स्नायाः समाया अव्यापनादत्यन्तसंयोगलक्षणा द्वितीयापि न भवति, किंतु सप्तम्येव । तत्र सप्तम्यन्तस्य समायामित्यस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचने समायां समायामिति भवितव्यम् । पदद्वयमपि यकारलोपसहितं निर्दिश्यते—समां समांमिति । समायां समायामित्यर्थः । एवं च समायां समायां विजायत इत्यर्थे सप्तम्यन्तद्वयसमुदायाद् विजायत इत्यर्थे खः स्यादिति फलितम् । ननु सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् खप्रत्ययोत्पत्तौ तदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवयोः सप्तम्योर्लुकि समांसमीन इति स्यात्, इष्यते तु समांसमीनेति, तत्राह यलोप इति । पूर्वपदे विभक्ते तस्य यकारस्य लोपः, अवशिष्टस्य विभक्त्यंशस्य अलुक्च निपात्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु 'यलोपनिपातनादवशिष्टविभक्त्यंशस्य लुक्' इत्युक्तम् । ननु समां समांमिति निर्देशाद् उत्तरपदेऽपि यकारलोपः अवशिष्टविभक्त्यंशस्य अलुक् च स्यादित्यत आह

अवारपार । गामीति । 'गमेरिनिः, आडि णिच्च' इति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता । न्यासकारस्तु 'आवश्यके णिनिः सोऽपि भविष्यत्येव' इत्याह । अवारपारमिति । 'अकेनोर्भविष्यदावमर्ण्ययोः' इति पष्ठीप्रतिषेधः । केचित्तु 'गत्यर्थकर्मणि—' इति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विवानार्थम् । तेन कृद्योगपष्ठी न भवति 'ग्रामं गन्ता' इतिवदिति व्याचक्षुः । तदसत्, 'अकेनोः—' इति प्रतिषेधे पष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् । अवारीण इत्यादि । 'विगृहीताद्विपरीतान्धीष्यते' इति भावः । अत्यन्तमिति । क्रियाविशेषणम् । अनुकाममिति । काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामम् । कामानुरूपमित्यर्थः । 'अव्ययं विभक्ति—' इति यथार्थेऽव्ययीभावः । समांसमां । यलोप इति । 'समायाम्' इत्यत्र यकारलोप इत्यर्थः । पूर्वपदे निपात्यत इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग् भवति 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इति तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः । समांसमीनेति । वोप्सायां द्विवचनम् । सुवन्तसमुदायः प्रकृतिः ।

समाया वा । १८१४ अद्यश्चीनावष्टब्धे । (५-२-१३) अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्चीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थ । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्चीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । १८१५ आगवीन । (५-२-१४) आङ्पूर्वाद्गो कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्त्वने । गो प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीन । १८१६ अनुग्वल गामी । (५-२-१५) अनुगु-गा. पश्चा-

पूर्वपद इति । 'पूर्वपदस्य यलोपवचनम्' इति वार्तिकविरिति भाव । खप्रत्ययानुत्पत्ताविति । पदद्वयेऽपीति शेष । इह विभाषया कदाचित् खप्रत्ययाभावे सति समाया समाया विजायत इति वाक्यदशाया समभ्यन्तद्वये यकारलोपो वा वन्व्य इत्यर्थ । तत्र पदद्वयेऽपि निपातनादेव यकारलोप. मिद्ध, सूत्रे उभयत्रापि तयोच्चारणान् । विकल्प एव तु यलोपस्य वाक्यदशाया वाचनिक इति बोध्यम् । एतत्त्वमं भाष्ये स्पष्टम् । अद्यश्चीनाऽवष्टब्धे । अद्यश्चीनेत्यविभक्तिको निर्देश । अवष्टब्धम् आसन्नम् । 'अवाचालम्बनाविद्वययो' इत्याविद्वयं स्तम्भे. पत्वविधानान् । अद्य श्वो वा विजायत इत्यर्थे अद्य श्वस् इति समुदायात्स स्यादासन्नत्वे गम्य इत्यर्थ । अद्यश्चीना चङ्येति । अद्य वा श्वो वेति वार्यं निपातनात्ममास । खे मनि 'अव्ययाना भमाने-' इति टिलोप । सूत्रे अद्यश्चीनेति टावन्तनिर्देशे तु अद्यश्चीनो गोसमूह, अद्यश्चीनं गोमण्डलमिति न स्यात् । आगवीन । कर्मकर इति । वार्तिकलभ्यमिदम् । भृति गृहीत्वा य. कर्म करोति स कर्मकर । अन गोपालो विवक्षित । स हि प्रातर्गा गृहीत्वा आमायं चारयित्वा स्वामिनो गृहं नीत्वा प्रत्यर्पयति तदाह—गोः प्रत्यर्पणेति । आगवीन इति । गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे लाक्षणिक । 'आङ्मर्यादाभिध्वयो' इत्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियो-' इति ह्रस्वत्वे आगुशब्दात् खे 'ओगुण' इति भावः । अनुग्वलं गामी । अनुगु इत्यविभक्तिको निर्देश । गोः पश्चादिति विग्रहं पश्चादर्थे अनोरव्ययीभावे ह्रस्वत्वे अनुगुशब्द । तस्माद् अलंगामी-

विजायत इत्येतद्व्याचष्टे—प्रसूयत इति । विपूर्वको जनिर्गर्भविमाचने वर्तत इति भाव । गर्भविमोचने कृत्स्नाया समाया व्याप्यभावाद् 'अत्यन्तमंयोगे च' इति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—समायामित्यादि । खप्रत्ययानुत्पत्ताविति । पदद्वयेऽपीति शेष । वार्तिकेन समाममायिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः । अद्यश्चीना । अविभक्तिको निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽप्यम् । अद्यश्चीनो गोसमूह । अद्यश्चीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् । अद्य श्वो वेति । निपातनाद् वार्यं समामोऽयमिति भावः । 'अवाचालम्बना-' इति सूत्रेण आविद्वयं स्तम्भे पत्वविधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपरः । 'विजायते' इति हि वर्तते । स च गर्भविमोचनार्थवस्तदाह—आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति । कर्मकर इति । यस्तु प्रातर्गा गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थ । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः । आगवीन इति । 'आङ्मर्यादाभिध्वयोः' इत्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियो-' इति ह्रस्वे कृते खप्रत्ययः । 'ओगुण' । अनुग्वलं । ख इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दात् 'अलंगामी' इत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् । गोः पश्चादिति ।

त्यर्थाप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । १८१७ अध्वनो यत्खौ । (५—२—१६)
 अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४)
 'आत्माव्वानौ खे' (सू १६७१) इति सूत्राभ्यां प्रकृतभावः । १८१८ अभ्य-
 मित्राच्छ च । (५—२—१७) चाद्यत्वौ । अभ्यमित्रीयः अभ्यमित्र्यः,
 अभ्यमित्रोणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । १८१९ गोष्टात्खब्भूत-
 पूर्वे । (५—२—१८) गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्टीनो देशः । १८२० अश्वस्यैका-
 हगमः । (५—२—१९) एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वे । १८२१

त्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । अत्र अनुगु इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयैव समर्थविभक्तिरिति
 हरदत्तः कृद्योगपष्टीत्यन्ये । अलंगामीत्यत्र अलंशब्दस्य विवरणं—पर्याप्तमिति क्रियाविशे-
 षणम् । अध्वनो यत्खौ । अध्वनशब्दाद् अलंगामीत्यर्थे यत्खौ स्त इत्यर्थः । अध्वानम-
 लंगच्छतीति । अलंगामीत्यनेन विग्रहे तु अध्वनोऽलङ्गामीत्येव विग्रहः । अभ्यमित्राच्छ
 च । अमित्रः शत्रुः । तमभिमुखीभूयेत्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावे
 अभ्यमित्रशब्दः । तस्माद् अलङ्गामीत्यर्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । गोष्टात्खब् । 'भूतपूर्व'
 इति प्रकृतिविशेषणम् । भूतपूर्वार्थवृत्तेर्गोष्ठशब्दात्स्वार्थे खः स्यादिति वृत्तिकृतः । अश्वस्यै-
 काहगमः । अश्वशब्दात् पष्ठयन्ताद् एकाहगम इत्यर्थे खन् स्यादित्यर्थः । एकाहगमशब्दं
 व्युत्पादयति—एकाहेनेति । अस्मादेव निपातनात्कर्मणि गमेरविति भावः । 'कर्त्करणे
 कृता—'इति समासः । अश्वस्येति कर्तरि षष्ठी । आश्वीनोऽध्वेति । अध्वेन कर्त्रा
 एकाहेन पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । पर्याप्तमिति । क्रियाविशेषणम् । अत्र हरदत्तः—अनुग्वि-
 त्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामी 'सुप्यजातो—'

इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम्, क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः
 शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह । केचित्—वातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं
 कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम् । ततश्च तण्डुलानां पाचक इत्यत्र मुख्ये
 कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवति । मुहु पाचकः, शोभनं पाचक इत्यत्र तु सा न भवति ।
 फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यौपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषणत्वाच्च
 मृद्वादिरिति तस्याशय इत्याहुः । अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणाद् द्वितीयाया
 अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, 'तदर्हम्', इति निर्देशादनित्या कृद्योगपष्टीति क्रियाविशेषणात्सा
 न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः । वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽ-
 यमिति निर्ववादम् । पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम्,
 तथापीह योग्यतावलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः अतस्तस्य कर्मत्वायोगोत्प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय
 इति वक्तुमुचितम्, कृद्योगलक्षणपष्टीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् । अभ्यमित्रात् ।
 अभ्यमित्रशब्दो 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषण-
 त्वाद् द्वितीया समर्थविभक्तिः । गोष्टात्खब् । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः ।
 'घनर्थे कविधानम्' इत्यविकरणे कः । 'अम्बाम्बगोभूमि—' इति पत्वम् । पूर्वं भूतो

शालीनकौपीने अघृष्टाकार्ययो । (५—२—२०) शालाप्रवेशमर्हति शाली-
नोऽघृष्ट । कूपपतनमर्हति कौपीन पापम् । तत्साधनत्वात्तद्दृग्माप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्ग-
मपि, तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि । १८०० प्रातेन जीवति । (५—२—२१)
प्रातेन शरीरायाम्भन जीवति न तु बुद्धिर्बभवेन स ब्राह्मीन । १८०३ साप्तप-
दीन सरयम् । (५—२—२२) सप्तमि पदैरवाप्यत साप्तपदीनम् । १८०४

गन्तु शक्य इत्यर्थं । शालीन । 'शा' प्रवेशमर्हत्यघृष्ट इति, कूपपतनमर्हत्यकायमिति चायं
शा' प्रवेशशब्दात्कूपपतनशब्दाच्च खञ् । प्रवेशशब्दस्य अवतरणशब्दस्य चात्तरपदस्य लृप्
शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येत' इति भाष्यम् । अघृष्टर्हति । अप्रगल्भ इत्यर्थं । अप्रागभ्यादन्यत्र
गन्तुमशक्त शालाप्रवेशमवाहति य स शालीन इति यावत् । कूपपतनमिति । कूपपत-
नशब्दस्य विवरणमिदम् । कूपशब्दा नरकाभिधायी । कौपीन पापमिति । नरकपतन-
साधनमकार्यं पापमित्यर्थः । अनयारथयारेतो वृद्धौ । ननु पुरुषलिङ्गं कथं कौपीनशब्द
इत्यत्र आह—तत्साधनत्वादिति । पापसाधनत्वाद्वा, पापवदाच्छादनीयत्वाद्वा पुरुषलिङ्गे
कौपीनशब्दा लृप्शक्तिः इत्यर्थः । तत्सम्बन्धादिति । कौपीनशब्दस्य लक्ष्यपुरुषलिङ्ग-
सम्बन्धात् तदाच्छादनवज्रण्डं कौपीनशब्दा र्णितलक्षणया प्रयुज्यते इत्यर्थः ।
प्रातेन जीवति । प्रातःसन्नात्तीयात्ताद् जीवतीत्यर्थं खञ् स्यादित्यर्थः । 'नाना
जानीयानाम् अन्वयजीवनद्रव्याणां आरवहनादिकृत्वमनीविना सङ्गा प्रातः । तस्य
यजीवनाय कष्टं कम तदाहिवातम् इति भाष्यम् । तादृशसङ्घवाचिना प्रातःसन्नात्
'तत्सधम्' इत्यणि प्रातःशब्दात् तदीयसंभोगं विवक्षित इति तदाशयः, तदाह
शरीरायासेनेति । साप्तपदीनम् । सप्तपदशब्दात् तृतीयान्तात्वात् सप्तमि-
त्यर्थं खञ् साप्तपदीनमिति भवतीत्यर्थं । सप्तमि पदैरिति । पदैरक्षपैरित्यर्थः ।

भूतपूर्व- 'सुप्सुपा' इति समासः । अश्कस्य । कतरि पठ्ठीय निदशादेव समर्थविभक्तिः ।
एकाहगम इति । 'कृत्करणे कृता-' इति समासः । नविह 'ग्रहवृहनिधिगमश्च' इत्यप
वाचिका 'परिमाणाख्याया सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्नानि, अस्ति चान परिमाणाख्या
'एकाहं गम्यते' इति परिच्छेदावगमात् । अत्रा- -अस्मादेव निपातनादपुं द्रष्टव्यं इति ।
शालीनकौपीने । इमौ तत्रप्रत्ययात्तत्त्वं निपात्यते । वृद्धिशब्दावतौ कथंचिद्व्युत्पाद्याकृत
नागवयमार्थेऽभिनिवह काय । शा' प्रवेशमिति । अप्रागभ्यादन्यत्र गन्तुमशक्त शालामत्र
प्रवष्टुमर्हतीत्यर्थः । कूपपतनमिति । यदवाय तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपपतनमर्हतात्यर्थः ।
तदाच्छादनमिति । वास खण्ड इत्यर्थः । अये त्वाह—यदवायशब्दे य करोति स
त्रियासानायकचन, तेन तज्जातुत्त्वं अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वा
त्तदाच्छादनमिति । शरीरायासेनेति । भारवहनादिनित्यर्थः । यद्यपि प्रातःशब्द-
लावे सङ्घानवचन, तथाप्यन्यथाप्यादिग्रथपदालाचनया अयमवाय इहोचित इति
भावः । साप्तपदीनम् । याप्यता समर्थविभक्तिस्तृतीयमिति ददायति—सप्तमि
पदैरिति । पदैरिह सभाषणं पादविक्षेपा वा । तद्धितार्थे द्विषुः । अवाप्यत इत्यर्थे

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । (५-२-२३) ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थं खम् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदाहस्य विकारो हैयङ्गीयवीन मन्वनीतम् । १८२५ तदस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणाञ्जाहचौ । (५-२-२४) पीलूना पाकः पीलु-कुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । १८२६ पक्षात्तिः । (५-२-२५) मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । १८२७ तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ । (५-२-२६) यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः, तेन चास्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः । १८२८ विनञ्भ्यां नानाञ्चौ नसह । (५-२-२७) असहार्थे पृथग्भावे

हैयङ्गवीनम् । ह्यस् इत्यव्ययं पूर्वेष्वरित्यर्थे । तत्रोत्पन्नो गोदोहः-गोपयः, ह्योगोदोहः । तस्मात् पष्ठयन्ताद् विकारार्थं खमि ईनादेशे प्रकृतेः हियङ्गु इत्यादेशे ओगुणे अवादेशे आदिवृद्धौ हैयङ्गवीनमिति भवति संज्ञायाम् इति भाष्यम्, तदाह ह्योगोदोहस्येत्यादिना । नवनीतमिति । भाष्ये तु 'हैयङ्गवीनं घृतम्' इति दृश्यते । 'तत्तु हैयङ्गवीनं स्याद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । तस्य पाकमूले । पाकमूले इति समाहारद्वन्द्वत्सप्तमी । पाकः परिणामः । पष्ठयन्तेभ्यः पील्वादिभ्यः पाकेऽर्थे कुणप् । कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे जाह-जित्यर्थः । कुणपस्तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा । जाहचस्तु जकारस्य प्रयोजनाभावाद् नेत्संज्ञा । पक्षात्तिः । मूलग्रहणमात्रमिति । पूर्वसूत्रे पाकमूल इति समासनिर्दिष्टत्वे-ऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । 'तस्य' इत्यप्यनुवर्तते । पक्षशब्दात् पष्ठय-न्ताद् मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तेन वित्तः । तृतीयान्ताद् वित्त इत्यर्थे चुञ्चुपचणपौ भवत इत्यर्थः । वित्तः प्रसिद्धः । चस्य नेत्संज्ञेति । उपदेशे आदि-त्वाभावादिति भावः । विनञ्भ्याम् । नसहेति संघातः पृथक्त्वे वर्तते प्रकृतिविशेषणमिदम्, तदाह असहार्थं इति । तस्य विवरणं पृथग्भावे

खम् । हैयङ्गवीनम् । ह्योगोदोहस्येति । गादोहो गोदोहः पृष्ठीसमासः । तेन सह ह्यस्शब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्यात्रोऽपवादः खम् । ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिविवक्षिता । नवनीतमिति । यद्यपि वृत्तौ घृत-मित्युक्तम्, तथैव चामरेणापि—'तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोहोद्भवं घृतम्' इत्युक्तम्, तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रन्थानुरोधेनेदमुक्तम् । तदस्य-पाक । पाकः परिणामः । मूलमुपक्रमः । 'तस्येदम्' इत्यादिपु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावात्त्वम् । पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवल, वदर, अश्वत्थ, खदिर पील्वादिः । कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ कर्णादिः । मूलग्रहणमात्रमिति । एकादेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाना-दिति भावः । पक्षात्तिरिति । प्रतिपत्, पक्षिणां पक्षमूलं च । तेन वित्तः । वित्तः प्रतीतः । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनाद् 'स्वाभ्यां निष्ठातो नः-' इति नत्वं न । लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'चुडुपाः प्रत्ययस्य' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् 'चुद्' इत्येतदित्यमिति समाधानान्तरमप्याहः । नानाञ्चाविति । नाबो अकारो

वर्तमानाम्या स्वायँ प्रत्ययौ । विना । नाना । १८०६ वे शालच्छङ्कटचौ ।
 (५-२-२८) क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वायँ । विस्तृतं विशाम् । विश-
 ङ्कटम् । १८३० सप्रोदश्च कटच । (५-२-२९) सकटम् । प्रकटम् । उत्कटम्
 चाद विकटम् । 'अलावूतिलाभाभङ्गाभ्यो रजस्युपसृह्यान्म' (वा ३१०७) । अला-
 वूना रज अलावूकटम् । 'गोष्ठजादयः स्यानादिषु षणुनामभ्य' (वा ३१०९) ।
 गवा स्यान् गेगेष्ठम् । 'मङ्घाते कटच' (वा ३११०) । अवीना मङ्घान् अवि-
 इति । वर्तमानाम्यामित्यनन्तरं विनभ्यामिति शेषः । स्त्रार्थं इति । प्रत्ययार्थस्य अनिर्दे-
 शादिति भावः । प्रत्ययाविति । ययामडम्य नानात्राविनि शेषः । विनेति । केनाप्रत्यय-
 रूपम् । पृथगित्यथ । नानेति । नञौ नाञि आदिवृद्धौ रूपम् । पृथगित्यर्थः । नमहेत्यस्य
 प्रत्ययार्थत्वे तु 'ना' इत्यनन न महेति गम्येत । एव सति नाना-न न सह, त्रितु सहैवेत्यर्थ-
 स्यात्, 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयन्' इति न्यायाद् इति भाष्ये स्पष्टम् । वे शालच्छ-
 ङ्कटचौ । क्रियाविशिष्टेति । क्रियाविशिष्टमारक्वाचकात्स्वायँ शालच्छङ्कटचप्रत्ययौ स्त
 इति यावत् । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । सप्रोदश्च कटच । स, प्र, उत एभ्यश्च क्रिया-
 विशिष्टसाधनवाचिन्य स्वायँ कटच स्यादित्यर्थः । चाद्वैरपि । सकट सहनमित्यर्थः ।
 निविडीकृतमिति यावत् । प्रकटमिति । प्रज्ञानमित्यर्थः । प्रकाशमिति यावत् । उत्कट-
 मिति । उन्नतमित्यर्थः । विक्रममिति यावत् । रुढशब्दा एते कश्चिद्व्युत्पाद्याः । अलानू-
 तिलेति । अलानू, तिल, उमा, भङ्गा-इत्येभ्यः पठ्यन्तेभ्यो रजसि अभिधेये कटच
 उपसह्यान्मित्यर्थः । विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम् । रजः चूर्णरेणु ।
 गोष्ठजादय इति । षणुनामभ्यः स्यानादिष्वर्थेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्या
 इत्यर्थः । गोष्ठजादीनां प्रत्ययानां स्यानादीनां चार्थानां प्रपञ्चनपरानि 'सङ्घाते
 कटच' इत्यादीनां 'शाकटशाकिनौ' इत्यन्तानि षड् वार्तिकानि । तेषु चतुर्षु 'षणुना
 वृद्धयर्थं स्वरार्थं । 'न सह' इति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थं इत्याशयेनाह—असहार्थं
 इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थं स्यात्ततो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयन्' इति सहार्थो गम्येत
 'न न सह, अपि तु सहैव' इति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते । यद्येव
 सहत्येव प्रत्ययार्थोऽयम्, विनञा प्रतिषेधार्थत्वादित्युक्तिर्दे 'विगदंभरथकः' इत्यादौ विशब्द-
 स्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टेति । सत्यम्, क्रियावाचिनो विशब्दात्महार्यं प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन
 मह विकृतन सहनि । तस्मात्प्रथोक्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । स्त्रार्थं इति ।
 विनिदिष्टार्थत्वादिति भावः । सप्रोदश्च । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वायँ प्रत्ययः । सकट
 सहतम्, सबाध इत्यर्थः । प्रकट प्रज्ञातम्, प्रकाशन इत्यर्थः । उत्कट उद्भूतम्, विकट
 विकृतम्, रुढशब्दाद्येते कश्चिद्व्युत्पाद्यन्ते । अलानूतिलेत्यादि । एभ्यः पञ्चम्यो रजस्य-
 भिधेरे कटच् प्रत्ययो भवति । रजसा विकारत्वाद्विकारे प्रत्ययानामपवादोऽयम् । अलानू-
 कटमिति । 'आरज्' 'मयड्वैतयो-' इति मयड् वह प्राप्तः । तिलकटमिति ।
 'अमन्नाया तिलयत्राम्याम्' इति मयट् प्राप्तः । उमाशब्दाद् घृतादित्वादान्तादात्ताद्

कटः । 'विस्तारे पट्' (वा ३११५) । अविपटः । 'द्वित्वं गोयुगच्' । (वा ३११६)
 द्वौ वृषौ वृषगोयुगम् । 'पट्त्वे पङ्गवच्' (वा ३११७) अश्वपङ्गवम् । 'स्नेहे तैलच्'
 (वा ३११८) तिलतैलम् सर्पपतैलम् । 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' (वा ३११९) इक्षु-
 शाकटम्, इक्षुशाकिनम् । १८३१ अवात्कुटारञ्च । (५-२-३०) चात्कटच् । अवाचीनोऽ-
 वकुटारः, अवकटः । १८३२ नते नासिकाया संज्ञायां टीटञ्जाटञ्चटच् ।
 (५-२-३१) अवाद् इत्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम्, अवनटम्, अव-
 म्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । १८३३ नेर्विडञ्जिरीसचौ ।

मभ्यः' इत्यनुवर्तते । अप्रसृतावयवः समूहः संघानः । प्रसृतावयवस्तु विस्नारः । द्वित्व
 इति । प्रकृत्यर्थगतद्वित्व इत्यर्थः । द्वौ वृषौ वृषगोयुगमिति । द्वयवयवकसंघाताभिप्राय-
 मेव वचनम् । द्वयं युगमित्यादिवत् । केचित्तु द्वौ वृषावित्यर्थे वृषगोयुगमिति स्वभावादेक-
 वचनं विशतिरित्यादिवदित्याहः । एवमुष्ट्रगोयुगम् । अश्वपङ्गवम् । अवात्कुटारञ्च । क्रिया-
 विशिष्टसाधनवाचकादवात्स्वार्थे कुटारञ्च स्यादित्यर्थः । अवाचीन इति । अवाचीने
 विद्यमानादवात् कुटारञ्चि अवकुटार इत्यर्थः । नते नासिकायाः । अवादित्येवेति ।
 अवशब्दात् नासिकाया अवनतेऽर्थे टीटच्, नाटच्, भ्रटच् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'णमु
 प्रह्वत्वे' इति घातोभवि क्तप्रत्यये नतशब्द इत्यभिप्रेत्याह नतं नमनमिति । प्रह्वत्व-
 मित्यर्थः । ननु यदि नासिकाया नमनमवटीटं तर्हि अवटीटा नासिकेति कथमित्यत
 आह तद्योगादिति । नमनयोगात्तत्र लाक्षणिकमिति भावः । पुरुषोऽप्यवटीट
 इति । तादृशनासिकायोगादिति भावः । नेर्विडञ्जिरीसचौ । 'नते नासि-

'अनुदात्तादेश्—' इत्यन् 'उमोर्णयोर्वा' इति वुञ्च प्राप्तः । भङ्गाशब्दान् 'तृणधान्यानां च
 द्वयेपाम्' इत्याद्यु-त्तत्त्वाद्भ्रमयङ्वा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूढ्या । हरदत्तस्तु—
 तिलशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वमङ्गीकृत्य ततः 'अनुदात्तादेश्' इत्यन्, 'अर्मज्ञायां
 तिलयवाम्याम्' इति मयङ् वा प्राप्त इत्याह । तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने वीजं
 चिन्त्यम् । 'तृणधान्यानां च द्वयेपाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् 'तिलाश्च मे'
 इत्यत्र तथैव वेदे पाठाच्च । गोष्ठजादय इति । 'संघाते कटच्' इत्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः ।
 इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारे । पशुनामभ्य इति । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्ये प्रचुरः
 पाठः । गवां स्थानमिति । 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गारजादिप्रसङ्गे—' इति यति प्राप्ते
 गोष्ठच् । संघात इति । अप्रसृतावयवः समूहः संघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्नारः । कटच्चटचौ
 द्वावपि सामूहिकानामपवादौ । द्वित्व इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्य इत्यर्थः । उष्ट्रगोयुग-
 मिति । द्वयं युगमित्यादिवद् द्वयवयवसङ्घातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि ।
 नतमिति । नपुंसके भावे क्तः । नमनमिति । नीचैस्त्वमित्यर्थः । अवटीटमिति ।
 नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । तर्हि नासिकाया पुरुषे
 चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—तद्योगादिति । नेर्विडच् । 'नते नासिकायाः

(५—१—३१) निविडम्, निविरीपम् १८३४ इनन्पिटच्चिच्चि च ।
 (५—२—३३) ने इत्येव । नामिकाया ननेऽभिधेये इनच्चिटचौ प्रत्ययौ प्रकृते-
 थिकं चि इत्यादेशौ च । 'वप्रत्ययचिकादेशौ च वकनव्यौ' (वा ३१२१) चिक्कि-
 नम् । चिपिटम् । चिक्कम् । 'क्लिन्नस्य चिल् पिल् लथास्य चक्षुषी' (वा ३१२२)
 क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्ल । पिल्ल । 'चुल् च' (वा ३१२३) । चुल्ल ।
 १८३४ उपाधिभ्या त्यक्त्रामन्नाहडयो । (५—२—३४) 'संज्ञायाम्

काया सज्ञायाम् इत्यनुवर्तन । न नासिकाया नतऽर्थे विटच्, विरोमच्, द्वौ प्रत्ययौ स्तु
 इत्यर्थे । निविडा वृत्ता' इति तु उपमानादि यादु । इनच्पिटच । इनच्पिटच् इति
 समाहारद्वन्द्वाप्रत्ययमैकवचनम् । चिक्कि इत्यपि चिक् चि इत्यनया समाहारद्वन्द्वाप्रत्ययमैक-
 वचनम् । प्रकृतेरिति । नरिस्त्यर्थे । नत्र इनचि परे चिक् इत्यादेशः । तत्र
 उच्चारणार्थं । पिटचि तु परे चि इत्यादेशः । वप्रत्ययेति । उक्त्वा कप्रत्यय
 चिकादेशश्चत्यर्थे । यमपि वकारान्त एवादेशः । चिक्किनमिति । इनचि प्रत्यये
 ने चिवादेशे रूपम् । चिपिटमिति । पिटचि कृत न चि इत्यादेशे रूपम् । चिक्कमिति
 वप्रत्यये ने चिवादेशे रूपम् । क्लिन्नस्य चिल् पिल्लथास्य चक्षुषी इति । वार्तिक-
 मिदम् । चिल्पिल् इति समाहारद्वन्द्वाप्रत्ययमैकवचनम् । विक्त्रे अस्य चक्षुषी इति विग्रह
 क्लिन्नशब्दाद् अस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययस्य, प्रकृते चिल् पिल् एतावादेशौ स्त
 इत्यर्थे । क्लिन्ने इति । नेत्रामयप्रयुक्तनलनिव्यन्दवती इत्यर्थे । चिल्ल । पिल्ल
 इति । क्लिन्नचक्षुष्क इत्यर्थे । चुल् चेति । उक्तविषये क्लिन्नस्य चुल् वादेशश्च
 लप्रत्ययननियामेन वक्तव्य इयम् । उपाधिभ्याम् । उप, अधि आभ्या

सज्ञायाम्' इति वर्तते । निशब्दानासिकाया ननेऽभिधेये विडञ्जिरासचौ स्त । निविडमिति ।
 तद्यागानिविडा नासिका, निविरीसा । कथं नहि 'निविडा केशा, निविड वक्त्रम्' इति ।
 उपमानाद्भविष्यति । एतच्च वाशिकाया स्पष्टम् । केचित्तु उक्तप्रयागानुराधेनह सूत्रे 'न
 नामिकाया—' इति नानुवर्तते इति व्याचक्षते । प्रकृतेरिति । हिशब्दस्येत्यर्थे । आदेशौ
 चेति । प्रत्ययौ तत्ननियामेन यथापस्थमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थे । चिक्किनमिति ।
 इनच्प्रत्ययननियामेन चिवादेशः । चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययननियामेन चि इत्यादेशः ।
 क्लिन्नस्येति । चिल् पिल् इत्येतावादेशौ नवता लश्च प्रत्यय 'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मि-
 न्ने । चुल् चेति चाल्लप्रत्ययः । चुल्ल इति । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव
 विग्रहः । कथं तर्हि 'स्यु विक्त्राक्षे चुल्लचिल्लदिल्ला क्लिन्नेऽर्श्या चाप्यमी' इत्यमर इति
 चेत् । अत्राह — पुरुषे व्युत्पादिताना तदवयव लभगा वाध्या । अन्ये वाह — अस्य चक्षुषी
 इत्यत्र 'अस्य' इति न वक्तव्यम् । क्लिन्न चक्षुषी चिल्ले पिल्ले । पुरुषे तु नत्वर्थेऽच्, अद्य-
 धादिपु 'स्वाङ्गाद्धीनान्' इति सूत्रितत्वादिति । उपाधिभ्याम् । सनाधिकारादिह

१ निविडा केशा इति प्रयागात् 'नन नासिकाया—' इत्यादरशासम्बन्ध इति
 तु शब्दन्दुशेखरे ।

इत्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका । १८३६
 कर्मणि घटोऽठच् । (५—२—३५) घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि
 घटते कर्मठः पुरुषः । १८३७ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।
 (५—२—३६) तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणाऽयम् ।
 १८३८ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । (५—२—३७) तदस्य इत्यनुवर्तते ।
 ऊह प्रमाणमस्य ऊहद्वयसम्, ऊहदघ्नम्, ऊहमात्रम् । 'प्रमाणे लः' (वा ३१२८)

यथासंख्यमासन्नारूढयोर्दन्तमानाम्यां स्वार्थे त्यकन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आसन्नं समीपम् ।
 आरूढम् उच्चम् । अनुवर्तत इति । 'नते नासिकायाः—' इत्यस्मादिति भावः । कस्य
 समीपं कस्योच्चम् इत्याकाङ्क्षायां संज्ञाविकारात् पर्वतस्येति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह पर्वत-
 स्येति । उपत्यका । अधित्यकैति । स्त्रीत्वं लोकात् अत्र 'प्रत्ययस्यात्—' इति इत्वं तु
 न, 'त्यकनश्च' इत्युक्तेः । कर्मणि घटोऽठच् । सप्तम्यन्तात् कर्मशब्दाद् घट इत्यर्थे
 अठच्स्यादित्यर्थः । घटशब्दस्य कलशपर्यायत्वभ्रमं वारयति । कर्मणि घटत इति ।
 व्याप्रियत इत्यर्थः । तथा चात्र घटशब्दो यौगिको घटमाने वर्तत इति भावः । कर्मठ इति ।
 अठचि 'नस्ताद्धिते' इति टिलोपः । अठचि ठस्य अङ्गात्परत्वाभावादिकादेशाभाव इति भावः ।
 तदस्य । प्रथमान्तेभ्यस्तारकादिभ्यः अस्य तत्संजातमित्यर्थे इतच् स्यादित्यर्थः । तारकितं
 नभ इति । संजातनक्षत्रमित्यर्थः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन पुष्पितो वृक्षः फलित
 इत्यादिसंग्रहः । प्रमाणे अनुवर्तत इति । ततश्च अस्य प्रमेयस्य तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे
 विद्यमानात्प्रथमान्ताद् द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच् एते प्रत्ययाः स्युः । 'प्रमाणवानिदमर्थोऽत्र
 प्रत्ययार्थः' इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम'
 इति भाष्ये उक्तम् । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम्, तत्र मात्रच्—प्रथमात्रमूर्ध-
 मात्रमित्यादि इति कैयटः । वस्तुतस्तु 'यत्तदेतेभ्यः—' इति सूत्रभाष्यस्वरसादायाम-
 परिच्छेदकमेवात्र प्रमाणम् इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । प्रमाणे ल इति ।

नियतविषयमासन्नारूढं गृह्यत इत्याशयेनाह—पर्वतस्येति । आसन्नं समीपम् । आरूढमुच्च-
 स्थानम् । उपत्यकैति । 'प्रत्ययस्यात्—' इतीत्वं तु न भवति, 'त्यकनश्च निषेवः' इत्युक्त-
 त्वात् । कर्मणि घटो । सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् 'घटते' इत्यर्थेऽठच् स्यात् । कर्मठ इति ।
 'ठस्येकः' इतीह न भवति । अठचि ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् । तारकि-
 तमिति । एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यम् । प्रमाणे द्वयसज् ।
 प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्ताद् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह
 परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् द्वयसच्दघ्नचौ तूर्ध्वमान एव भवतः । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च
 ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन
 तिर्यङ्मानादौ 'दण्डद्वयसं क्षेत्रम्' इत्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । अतएव
 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः' इत्यत्र 'द्वयसचो लुक्' इति प्राचोक्तं नादत्तव्यमित्यवोचाम ।
 प्रमाणे ल इति । लुक एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं

शम । द्विष्टि । वितस्ति । 'द्विगोर्नि यम्' (वा ३१२९) । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य
द्विशमम् । 'प्रमाणपरिमाणाभ्या सख्यायाश्चापि सशये मात्रज्वक्तव्य' (वा ३१३३)
शममात्रम् । प्रस्यमात्रम् । पञ्चमात्रम् । 'वत्त्वन्तात्स्वार्ये द्वयमज्मानचौ वृत्तम्'
(वा ३१३४) । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । १८३९ पुरुषहस्ति-
भ्यामण्च । (५—२—३८) पुरुष प्रमाणमस्य पौरुषम् पुरुषद्वयमम् । हास्ति

लुक् । ल इति पूवाचायशास्त्रमिद्धा सज्ञा । प्रमाणे वर्तमानाद्द्विहितस्य द्वयमजादेर्द्विग्वक्तव्य
इत्यर्थः । शमो द्विष्टिप्रितस्तिरिति । शम प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । शमादय अनूर्ध्वं
मानविशेषा । तेभ्यो मात्रचो लुक्, इतरयोरमभवान् । अत्र 'आयामस्तु प्रमाण स्यात्' इत्येव
गृह्यते । एव च ऊरुद्वयसमित्यादौ न लुक् । द्विगोर्नित्यमिति । प्रमाणान्ताद् द्विगो-
परस्य द्वयसजादनि य लुक् स्यादित्यथ प्रमाणान्तस्य द्विगा प्रमाणावृत्तित्वान् सामर्थ्यादि
त्तदन्तविधिः । पूर्व्वानित्केन तु मात्रप्रतिरस्ति, द्विगो प्रमाणत्वाभावान् । द्विशममिति ।
तद्विधायै द्विगु । मात्रच अनन्त लुक् । विकल्पस्याप्रकृतत्वादेव मिद्धे नित्यग्रहण सशये
वक्ष्यमाणस्य मात्रचा लुगथम् । अथवा शममात्रमित्यनेव द्विशमशब्दादपि स मात्रच् न
लुप्येत' इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रमाणेति । प्रमाणवाचिन परिमाणवाचिन सख्यावाचिनश्च
सशये मात्रज्वक्तव्य इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमायाम एव गृह्यते, 'आयामस्तु प्रमाण स्यात्'
इति वचनात् । अत एव परिमाणग्रहणमर्थवन् । शममात्रमित्यादि । शम
स्यात् वत्यादिविग्रहः । वत्त्वन्तादिति । वात्तकमिदम् । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।

लुगिष्युदाहरति—शम । द्विष्टि । वितस्तिरिति । शम प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु
मात्रचा लुक्, इतरयोरमभवात्, शमादीनामनूर्ध्वमानत्वान् । द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोर-
प्रमाणत्वात्तदन्तविध्यमावाच पूर्व्वणाप्राप्ता लुग्विधीयते । ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वात्तित्यग्रहण-
मिह निरर्थकमिति चेत् । अत्राहुः—अनुपद सशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा
न लुप्यते, 'प्रमाणे ल' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वयसच्—' इति य पूर्व्वविधिस्तद्विषयत्वान् एव
द्विगारपि न लुप्येत । इत्यते च लुक् । द्वौ शमौ स्याता न वा द्विशम इति । तथा चाधिक-
सग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति । अत्र क्वचित्—'द्विगोर्त्र' इत्युक्तेरपि पुनर्ग्रहण निव्यायेमविक-
सग्रहार्थमिति व्याख्यायुः शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः—शममा-
त्रमित्यादि । शम स्यान्न वेत्यादिविग्रहः । पुरुषहस्तिभ्यामण्च । 'इतप्यनपर्ये' इति
प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् । अत्र काशिकायामुक्तं 'द्विगोर्नित्य लुक्, त्रिपुरुष-
मुदकम्' इत्यादि । व्याख्यात च हरदत्तेन—यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इत्यस्य
नायमनुवादः, पुरुषहस्तिना 'मादिवत्प्रमाणरक्षेनाप्रमिद्धत्वात्, अत्र एव हि पुरुषद्वय-
समित्यादौ 'प्रमाणे ल' इति वृद्धं न भवति । तथाप्यपूर्व्वोऽत्र लुग्विधीयत इति ।
एतच्चापगतम्, 'द्विगोर्नित्य लुक्' इत्यपूर्व्ववचनस्य भुनिरयानुक्तत्वान् । वस्तुतस्तु
विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः । अयं भावः—'द्विगा' 'तद्विनलुकि' इत्यनु-
वर्तमान, पुरुषात्प्रमाणेज्यतरस्याम्' इति डीविवक्तव्येने तदेव लुकमनुमापयतीति ।

नम्, हस्तिद्वयसम् । १८४० यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । (५—२—३९)
यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् । १८४१ किमिदम्भ्यां वो घः ।
(५—२—४०) आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् ।

उक्तविषय इति शेषः । चाद् द्वयसजादयद्वयः । यत्तदेतेभ्यः । तदस्येत्यनुव-
र्तते । अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे परिमाणवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः किम्, यद्, तद्,
एतद् एभ्यो वतुप् स्यादित्यर्थः । यावानिति । यच्छब्दाद्बतुप् उपावितौ । 'आ
सर्वनाम्नः' इत्यात्त्वम्, सुः, 'उगिद्वचाम्—' इति नुम्, 'अत्वसन्तस्य—' इति
दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । एवं तावान्, एतावान् । किमिदम्भ्यां वो घः ।
'तदस्य' इति 'परिमाणे वतुप्' इति चानुवर्तते । तदाह—आभ्यां वतुप्
स्यादिति । आभ्यां प्रथमान्ताभ्याम् अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे वतुप् स्यादित्यर्थः ।

यत्तदेतेभ्यः । यावानित्यादि । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'उगिद्वचाम्—' इति नुम् अत्व-
सन्तस्य च—' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाण-
ग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वा.तकम्—'डावतार्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।
मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः' इति । अस्यार्थः—इह शास्त्रे वतुप् विधाय
तस्मिन् परे आत्वं विहितम् । पूर्वार्थास्तु डावतुं विदधिरे, तद्रीत्या निर्देशोऽयं डावताविति ।
विशेष्यत इति विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्, अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु 'परिमाणं
तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति प्रागेवोक्त इति भावः । नन्वनयोरर्थभेदे सति
यावान्वा यावती रज्जुरित्यादि सिद्ध्येत, अत्र ह्यायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भविष्यतीति
त्रूपे, तर्हि प्रमाणग्रहणमवानुवर्त्यताम्, यावान्त्वेत्यादिप्रयोगाश्च मुख्याः सन्तु । ये तु परिमाणे
प्रयोगाः 'यावान् घान्यराशिः' इत्यादयः, त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह—'मात्रादीति' । 'यत्त-
देतेभ्यः—' इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् वाधेत, तेन
तन्मात्रमित्यादि न स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नापाविकत्वाद्बतुपः प्रमाणे विहित-
मात्रजादिभिः सह वाच्यवाचकभावो नेति भावः । नन्वेवमपि वाच्यः स्यादेव । 'प्रमाणे द्वय-
सच्—' इत्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन
वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्माद् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् च'
इत्येव सूच्यताम्, मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन यावती
रज्जुर्यावान् घान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽप्युपचारं विनैव निर्वाहन्तीत्यपरमनुकूलमत
आह—'भावः सिद्धश्चेति' । डावतोरिति पञ्चम्यन्तम् अर्थभेदे सति वत्त्वन्तान्मात्रजादीना-
मुत्पात्तः सिद्ध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम्, तावत्प्रमाणमस्य कुब्जादेः,
तावन्मात्रम् । यादृश्राशीकृतस्य घान्यादेर्दैर्घ्यं तादृशं कुब्जादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे
तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्बतुवन्तान्मात्रजादयो न स्युः । यस्य हि ताव-
त्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमा-
णकमिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं तावच्छब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि ।
अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमित्येवं मात्रजा-

१८४० किम् मर्यापरिमाणे उति च । (५-२-४१) चतुर्षु ।
 तस्य च वस्य घ न्यात् । का मर्या एषा ते कति कियन्, क्षेत्र तु न, का
 मर्या एषा दगानात् । १८४३ सरयाया अवयवे तयम् । (५-२-४२)

यस्य च घ इति । वकारस्य घकार इत्यर्थः । क्रियानिति । नि परिमाणमस्येति
 विग्रहः । निशब्दाद् वतुषु, उपात्रिनो, वकारस्य घकार, इयादेश, निम् इयत् इति स्थिते
 'इदङ्ङिमोरोद्वी इति किम् वीमात्रे 'यस्मिन् च' इति ईकारलाप क्रियत्संज्ञात्प्री, 'उपि-
 चाप-'' इति नुमि 'अननस्य-'' इति दीर्घे, हृद्यादिमयामान् लापाविनि भावः । इया-
 निति । इदशब्दान् वतुषु वकारस्य घकार इयादेशे इदन् इयत् इति स्थिते 'इदङ्ङिमोरोद्वी'
 इति शित्वादिदम् इकारे मन्देशे 'यस्मिन् च' इति ईकारस्य लोप इयत् इति प्रत्ययमात्र
 शिष्यने । तत्र सौ नुमादि पूर्ववत् । किम् सरया । 'तदस्य' इयनुवर्तते । सख्यायाः
 परिमाण परिच्छेदः । निशब्द प्रदन वर्तते । का अस्य मर्यात्वेव सख्यापरिच्छेदविषयकप्रद
 विद्यमानान् निगन्तान् प्रथमान्ताद् अस्वेत्यर्थे इतिप्रत्ययश्च स्यादियर्थे । का सरया एषा
 ते कतीति । का सख्या अस्वेति का मर्या अनयोरिति च प्रश्नो न सम्भवति,
 अस्वेत्यनन एकत्वस्य अनयोरित्यनन रित्वस्य च ज्ञानत्वान्, ज्ञान च प्रश्नामममवान् । का
 मर्या एषामिति तु प्रश्न सम्भवति, तत्र एषामित्यनन बहुत्वस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्व्याप्यत्रि च
 चतुष्ट्वादिमर्यातामनात्त्वान् । उक्त च भाष्ये—'न द्व्येकयो प्रश्नोऽस्ति' इति ।
 ततश्च निरर्थकवचनान्नोऽयं कतिशब्दः । 'उति च' इति पठस्यन्त्वान् 'पङ्क्त्यो
 षुक्' इति जशसोऽुक् । क्रियन्त इति । क्रियानितिवत्प्रक्रिया । बहुवचन विशेषः ।
 मर्यापरिमाणे इत्युक्ते किम् लोपार्थकत्वं उचिनं भवति । का सरया एषा
 दशानामिति । दशाक्षरा परिपदियत्र ब्राह्मणमुत्राणा मर्या इद वाक्य प्रवृत्तम् ।
 मध्येद्वारा सख्याया कुत्वान् गम्यते, 'अत्रतानाममत्राणा जानिमात्रापजीवि-

दिभ्य प्रत्ययमात्रप्रमद्धान् । निमिदभ्याम् चतुप्स्याटिति । वकारस्य घत्रिविषयमर्थ-
 द्रतुपमननुवस्य भोग्यन् विधोपन इति भावः । 'आदे परस्य' इत्येव मिद्वे 'च' इति वचन-
 मादेशप्रतिपत्त्ययम् । इतरथा घ प्रत्ययान्तर विज्ञात्रेत । क्रियानिति । 'इदकिमोरोद्वी'
 'यस्मिन् च' इति लापः । इयानिति । ईशादेशस्य 'यस्य' इति लापे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते ।
 पठन्ति च—'उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोनी भवन्ति किल्य च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे ।
 मषदि पदमुदीन क्वल्' प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते को हृदा पणितोऽपि ।' कैयार-
 णानामौपनिषदाना च प्रक्रियामादित्य प्रवृत्ता द्वयर्थोऽयं दशान् । किम् सरया ।
 'तदस्य—' इयनुवर्तते एव । सख्याया परिमाण परिच्छेद, तस्मिन् कतध्वे य
 प्रश्नस्तस्मिन् वर्तमानात्किम् प्रथमासमर्थादस्वेति पष्ठर्थे उति स्यात् । सख्यापरिमाणे
 किम्, क्षेत्र माभूत् । का सख्येयमथा दशानाम् । 'अत्रतानाममत्राणा जानिमात्रो-
 पजीविनाम् । सहस्रसं समेताना परिपच्च न विद्यते ॥' इत्येव सख्येयद्वारेणात्र सख्याया
 कुत्वा बोध्या । सरयाया । अत्रयवे वर्तमाना या सख्या तद्वाचिन प्रथमानान्

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयं दाह । १८४४ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । (५-२-४३)
 द्वयम्, द्वितयम् । त्रयम्, त्रितयम् । १८४५ उभादुदात्तो नित्यम् । (५-२-४४)
 उभशब्दात्तयप आदेशोऽयच् स्यात्, स चोदात्तः । उभयम् ।

इति तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

नाम् । सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ।' इति स्मरणात् । संख्यायाः ।
 तदस्येत्यनुवर्तते । द्विधादिसंख्याका अवयवा अस्यावयविन इति विग्रहे अवयवीभूतसंख्या-
 वाचिनः प्रथमान्ताद् अस्यावयविन इत्यर्थे तयवित्यर्थः । पञ्चतयमिति । पञ्चावयवकः
 समुदाय इत्यर्थः । द्वित्रिभ्याम् । द्वित्रिभ्यां परस्य तयप अयज्वा स्यादित्यर्थः । द्वयमिति ।
 द्विशब्दात्तयपः अयचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । द्वयवयवकसमुदाय इत्यर्थः । एवं
 त्रयम् । उभादुदात्तो नित्यम् । स चोदात्त इति । आद्युदात्त इत्यर्थः । 'अन्तोदात्त-
 त्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धे' इति भाष्ये स्पष्टम् । 'अत्र अयच्प्रत्यय एव विधीयते, न तु तयप
 आदेशः इति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तयप आदेश इति मूलं तु वार्तिकानुरोधेन ।

इति तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

पठ्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्ययवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः । 'अस्य' इत्यविकारात् । यया
 द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत् । त्रयमिति । ननु 'त्रयोऽवयवाः तन्तवो
 यस्य त्रयं सूत्रम्' इति प्रयोगे संभवत्यपि 'मुनित्रयम्' इति प्रयोगो न संगच्छते, अन्यपदार्थ-
 स्यावयविनोऽभावादिति चेत् । अत्राहुः—अवयवी त्वत्र समुदाय एव । स चातिरिक्तो
 वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् । एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि समुदायघटकत्वेन
 मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्येवेति । उभादुदात्तो
 नित्यम् । इह 'चित्' इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्वं तु 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'
 इति वचनाद्वाधितम् । न च हे उभयेति संबुद्धयन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं वाधितुं वचनमिति
 शङ्क्यम्, पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव वाध्यता, न त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति
 सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा 'उभयं शृणवच्च न'
 इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—स चेति ।

इति तत्त्ववोचिन्यां पाञ्चमिकप्रकरणम् ।

अथ तद्वितेषु मत्वर्थीयप्रकरणम् । ३८ ।

१८४६ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्ड । (५—२—४५) एकादश
अधिका अस्मिन्नेकादशम् । 'शतसहस्रयारेवप्यते' (वा ३१४१) नह—एका-
दश अधिका अस्या विशती । प्रवृत्तिप्रत्ययार्थया समानजातीयत्वमेवप्यते'
(वा ३१४०) । नह—एकादश मापा अधिका अस्मिन्नुवणशते । १८४७ दश-
न्तविंशतेश्च । (५—२—४६) उ स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिशदधिका अस्मिन् प्रि
शतम् । विशम् । १८४८ सरयाया गुणस्य निमाने मयट् । (५—२—४७)
भागस्य मूल्ये वर्तमानाप्रयमान्तात्सख्यावाचिन पृथयर्थे मयट् स्यात् । यवान्

अथ मत्वर्थाया—तदस्मिन्नधिकम् । तदधिकमस्मिन् इति विग्रह प्रथमान्ताद् दशन्-
शब्दान्तात् समानाद् अस्मित्यर्थे उप्रत्यय स्यादित्यर्थं । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधा-
न्तप्रहणम् । अतएव निर्देशात् पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहु । 'श्रीपश्नेपिनेऽङ्गिकरणे सप्तमी' इति
भाष्यम् । 'सामोपिञ्चमधिकरणम्' इति कैयट । एकादश मापा अधिका अस्मिन्निति ।
अस्मादित्यर्थं । अस्मिन् उपदिल्लिष्टा इति वा । न च व्यपदेशिवत्त्वन केवलदशन्शब्दादपि
स्यादिति शङ्क्यम्, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रानिपदिकेन' इत्युक्ते । शदन्तविंशतेश्च । शेषपूरणेन
सुत्र व्याचष्टे उ स्यादुक्तेऽर्थे इति । दशान्तात्वाभावात्पूर्वणाप्राप्ति । त्रिंश शतमिति ।
हे सति 'टि' इति टिलाप । विशामिति । विशति अस्मिन्नधिका इति विग्रह ।
'ति विशते—' इति त्रिशब्दस्य लाप । अन्तप्रहणादकविश शतमिति सिद्धम् ।
अन्यथा प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदादिनियम स्यात् । 'विशतावप्यन्तप्रहणम्' इति
वार्तिक्याद् एकविश शतमित्यादि सिद्धम् । सख्याया गुणस्य । 'तदस्य' इत्यनु-
वर्तते । गुणा भाग अश । निमीयते क्रीयतेऽननति निमान मूल्यद्वयम् । 'मिड् प्रणि-
दान' करणे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्य इत्यादि । पृथयर्थे इति । अस्मे-

तदस्मिन् । पुनस्तदप्रहणम् 'अस्य' इति पृथयन्तमवद्धतदप्रहणनिरासायम् । प्रत्ययविधौ
तदन्तविध्यभावादाह—दशान्तादिति । अतप्रहण किन्, दश अधिका अस्मिन् शते ।
न चेह व्यपदेशिवद्भावन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम्, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रानिपदिकेन'
इत्यभ्युपगमान् । शदन्त । प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ मति 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्त-
दादेस्तदन्तस्य' इति परिभाषया तदादिनियम स्यात् । तं वारयितुमन्तप्रहणम् । तेन एक-
त्रिंश शतम्, एकचत्वारिंशामत्यादि सिद्धम् । नचैव गात्रिशदधिका अस्मिन् गाशते इत्यादा-
वतिप्रसङ्गं शङ्क्यम्, 'सख्याया अवयव तयप्' इत्यत सख्याप्रहणानुवृत्ते । अन्तप्रहण-
मिह त्रिंशतिशब्दानन्तर वर्तव्यम्—'पङ्क्तिशत्यन्ताच्च' इति । तेन एकविश शतमित्यादि
सिध्यति । अथया 'प्रहणवता—' इति तदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् । सरयाया
गुणस्य । गुणा भाग । निमीयते क्रीयतेऽननति निमान मूल्यम्, 'मिड् प्रणिदान'
इत्यस्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्य इति । पृथयर्थे इति ।

१ 'विनीयत्' इति क् ।

द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । 'गुणस्य' इति किम्—
द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । 'निमाने' किम्—द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तै-
लस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । १८४६ तस्य पूरणे डट् । (५—२—४८)

त्यर्थे इत्यर्थः । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्येति विग्रहवाक्यम् । द्वाभ्यां
यवप्रस्थाभ्याम् एक उदश्वित्प्रस्थः क्रीयते यत्र तत्रेदं वाक्यं प्रयुज्यते । द्विमयमुदश्वि-
द्यवानामित्युदाहरणम् । यवानामिति संदन्वसामान्ये पृष्ठी । यवप्रस्थद्वयेन 'क्रेतव्यमुद-
श्विदित्यर्थः । द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामित्येतेऽसापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः ।
द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वित इति । द्वित्वसंख्याविशिष्टौ ब्रीहियवराशी
यौ तौ अस्य उदश्वितो निमानमित्यर्थः । अत्र उदश्विद्यावत्, तदपेक्षया ब्रीहियवराशयो-
द्विगुणत्वं न विवक्षितम् । किंतु राशिद्वित्वमेव विवक्षितमिति द्विशब्दस्य भागवृत्ति-
त्वाभावात् प्रत्ययः । तस्य पूरणे डट् । 'संख्यायाः' इत्यनुवर्तते । संख्येयार्थकसं-
ख्यावाचिनः ३पठ्यन्तात्प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यायाः पूरणे वाच्ये डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

यद्यपि 'तदस्मिन्नविक-' इत्यतः 'तद्' इत्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवाथो लभ्यते, तथापि
मण्डूकप्लुत्या 'तदस्य संजातम्' इत्यतः 'तदस्य' इत्यनुवर्तनात् 'पठ्यर्थे' इत्येतदपि लभ्यत
इति भावः । द्विमयमिति । द्विशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वाद् 'यवानाम्' इति
पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् । नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामाना-
धिकरण्यं दुर्लभम् । यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितः, नोदश्वितः । अत्राहुः—भागेऽपि
विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्याद् भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति ।
'गुणनिमाने' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणाद् 'एकत्वं गुणस्य' इत्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न
भवति—यवानां द्वौ भागौ निमानमेपास्योदश्वितस्त्रयाणां भागानामिति । 'भूयसश्च वाचिकायाः
संख्यायाः प्रत्यय इष्यते' । इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च
प्रत्ययार्थादाविक्रयमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितम्, न तु बहुत्वम् । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ।
तस्य पूरणे । 'तस्य' इति पठ्यन्तानुकरणम् । एकत्वं त्वविवक्षितम्, एकस्य पूरणासम्भ-
वात् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणः, ष्यन्तात्करणे ल्युट् । एकादशानामिति । उद्भूतावयवभेदः
समुच्चयः प्रकृत्यर्थः । अवयव इह प्रत्ययार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्ति-
निमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः यथा 'अतिशयने—' 'याप्ये—' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते, अन्तरङ्गत्वात्, तथेहापि । तेन 'एकादशाणां घटानां पूरणो जलादिः'
इत्यत्र नातिप्रसङ्गशङ्कालेशोऽपीति भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र
एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् । अत्राहुः—'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र
यथा 'याप्यो वैयाकरणः' इति विग्रहः । न तु 'याप्यं वैयाकरणत्वम्' इति, तथेहापि बोध्य-
मिति । एवं च व्युत्क्रमेणाद्यप्येव गम्यमानेषु 'वृद्धिरादैच्' इत्यध्यायो यदा चरमं गम्यते
तदा सोऽप्यष्टमो भवत्येव । नान्तादसंख्यादेः । डट् इति । 'डट्' इति प्रथमान्त-

१ 'विक्रीयते' इति क. २. 'विक्रेतव्यम्' इति क. । ३. 'प्रत्ययनिमित्त' इति क. ।

एकादशाना पूरण एकादश । १८५० नान्तादसख्यादेर्मट् । (५—२—४९)
 डटो मडागम स्यात् । पञ्चाना पूरण पञ्चम । 'नान्तात्' किम्—विश । 'अस-
 ख्यादे' किम्—एकादश । १८५१ पट्कृतिफतिपयचतुरा थुक् । (५—२—५१)
 एषा थुगागम स्याड्ढटि । षष्ठा पूरण षष्ठ् । कतिय । कतिपयशब्दस्यास-
 ख्यात्वेऽप्यत एव जापकाड्ड् । कतिपयय । चतुर्थं । 'चतुरश्रयतावाचक्षरस्य'
 लोपश्च' (वा ३१५८) । तुरीय, तुय । १८५२ बहुपूगगणसघस्य
 तिथुक् । (५—२—५२) 'डटि' इत्येत्वं । पूगसङ्घयोरसख्यात्वेऽप्यत एव डट् ।
 बहुतिय इत्यादि । १८५३ घतोरिथुक् । (५—२—५३) 'डटि' इत्येव ।

पूर्वैत अननति पूरण अवयव, म प्रत्ययाथ । एकादश इति । एकादशत्वसख्याया पूरकोऽ
 वयव इत्यर्थं । यस्मिन् अनुपात्ते एकादशत्वसख्या न सपद्यते, यस्मिन्नुपात्ते तु सा पूर्वैत,
 सोऽवयव एकदेश इति यावत् । प्रवृत्तिनिमित्तोति किम् ? पञ्चाना घटाना पूरण जलादि ।
 नान्तादसख्यादेर्मट् । डटो मडागम म्यादिति । शेषपूरणमिदम् । डटि टकार इत् ।
 वकार उच्चारणार्थं । पञ्चम इति । पञ्चशब्दाद् डटि तस्य मडागमे सति नलोप ।
 यद्यपि मट् प्रत्ययत्वेऽपि न रूपमेद । तथापि 'स्वरविशेषाय मडागमाश्रयणम्' इति भाष्ये
 स्पष्टम् । पट् कति । थुक् ककार इत् । उकार उच्चारणार्थं । कित्त्वादन्त्यात्च परः ।
 षष्ठ् इति । अपदान्तत्वात् षस्य न जश्त्वम् । चतुर्थं इति । अपदान्तत्वात् रेफस्य विसर्गः ।
 चतुर इति । वार्तिकमिदम् । चतुर् शब्दात् षष्ठ्यन्तापूरणे छ्यतौ स्त । आद्य
 क्षरस्य लोपश्चेति । च इति सघातस्य लोपश्चेत्यर्थं । बहुपूगगण । बहु, पूग,
 गण, सघ एषा डटि तिथुगागम स्यादित्यय । ककार इत् । उकार उच्चारणार्थं ।
 कित्त्वादन्तादच पर । इत्यादीति । पूगतिय, गणतिय, सघतिय । घतोरि

स्यानुवृत्तस्य 'नातान्—' इति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यत इति भावः । यद्यपीह मट्
 प्रत्ययत्वमपि न क्षति, तथाप्युत्तरत्र तमट् आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्त ।
 यथा स्यात् । प्रत्ययत्वं ह्यानुदान्त स्यात् । तथा चैव रूप्येणैव नदभव्यास्याननुचितम् ।
 अयेऽप्याह—मट् प्रत्ययत्वं अकारमहिता मकारा विधेय । आगमत्व तु मकारमात्र
 मिति लाघवमस्तीति । विश इति । विशत पूरण 'तिविशतेऽिति इति तिल प' ।
 पट्कृति । इह षष्ठीनिदेशवल्गान् षडदीनामागमित्व स्पष्टमिति तदानुवृत्त्येनानुवृत्ता
 हट् मत्तम्या विपरिणम्यते, तदाह डट्टीति । डट् एव थुक् तु न हृत्, षष्ठ् पकारस्य
 जश्त्वप्रसङ्गात् । चतुर्थं रेफस्य विसर्गप्रसङ्गाच्च । न चैव 'नान्तात्—' इति सूत्रेपि डटि
 परे मुगेव विधीयतामिति वाच्यम्, पञ्चम सप्तम इत्यादी नलापानावापत्ते ।
 चतुरश्रयतामिति । विशेपविहिनाभ्यामपि छ्यद्भ्या षट्प्रत्ययो न वाच्यते,
 थुग्विधानमागम्यात् । ते चतुय इति सिद्धम् । आद्यक्षरेति । अक्षरहित
 व्यञ्जनमक्षरशब्देनाच्यते अक्षरहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यय । व्यञ्जनसहितस्यादरच इति
 व्याख्यानं तु द्विवचनन्यायेन तकारस्यापि लाप स्यादिति हरदत्त । आदेर्व्यञ्जनस्येति

यावत्तियः । १८५४ द्वेस्तीयः । (५—२—५४) डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो
द्वितीयः । १८५५ त्रेः संप्रसारणं च । (५—२—५५) तृतीयः ।
१८५६ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । (५—२—५६) एभ्यो डट-
स्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः, विशः । एकविंशतितमः, एकविंशः ।
१८५७ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । (५—२—५७) शतस्य

शुक् । डटोत्येवेति । वतुवन्तस्य इथुगागमः स्याद् डटोत्यर्थः । यावत्तिय इति ।
यावतां पूरण इति विग्रहः । 'बहुगण-' इति संख्यात्वात् 'तस्य पूरणे-' इति डटि प्रकृते-
रिथुक् । द्वेस्तीयः । द्विशब्दात् षष्ठ्यन्तात् पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । त्रेः संप्रसारणं
च । त्रेस्तीयः स्यात्प्रकृतेः संप्रसारणं चेत्यर्थः । तृतीय इति । त्रयाणां पूरण इति विग्रहः ।
तीयप्रत्यये सति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः'
इति दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्रलोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः । विंशत्यादिभ्यः । तमटि
टकार इत्, मकारादकार उच्चारणार्थः । 'अत्र 'पङ्क्तिविंशति-' इति सूत्रानुक्रान्ता एव
विंशत्यादयो गृह्यन्ते, ननु लोकप्रसिद्धा एकविंशत्यादयोऽपि विप्रकर्षात् इति कैयटः । एकविं-
शतितम इत्यत्र तु तदन्तविधिना तमडित्यग्रे वक्ष्यते । नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ।
शतादिभ्यः मासाद् अर्धमासात् संवत्सराच्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । ननु

व्याख्याने प्रमाणं तु 'द्वितीयतृतीय-' इति सूत्रे 'तुर्याणि' इति निर्देशो बोध्यः । द्वेस्तीयः ।
डटोऽपवाद इति । डट आदेशस्तु न भवति 'डिति' 'टिड्ढा-' इति डीपः प्रसक्त्या
'द्वितीयाश्रिता-' इति निर्देशानुपपत्तेः । अतएव निर्देशाद् द्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ।
तृतीय इति । रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । 'हलः' इह दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्रलोपे-' इति
सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः । 'त्रेस्तु च' इति नोक्तम्, प्रत्ययो मा विज्ञायीति । विंशत्यादिभ्यः ।
इह प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति-' इत्यादिसूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः,
विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् । वृत्तिकृता तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न
'पङ्क्ति-' आदिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्, ग्रहणवता प्रातिपदि-
केन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति 'षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम्
एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिदुर्लभस्तथापि 'पञ्च्यादेश्च-' इति
सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति 'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणम्' इति । एवं च सति
एकान्नविंशतेः पूरण एकान्नविंशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहणम्' इति वृत्तिमते
तु नैतत्सिध्येत् । विंशतिसंख्यातः प्राग्भावित्वादस्या संख्यायाः । एतच्च कैयटहरदत्त-
ग्रन्थयोः स्पष्टम् । ननु 'अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' इति वदता
कात्यायनेन 'पङ्क्ति-' आदिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिता विंशत्यादयो
गृह्यन्ते, इति भाष्यमतमयुक्तमिति चेत् । अत्राहुः—यद्यपि प्रत्याख्यातं
तथापीहार्थमावश्यकं तत् । अतएव तत्र भाष्यकृता 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः
क्रियते' इत्युक्तम् । अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादत्तव्यमिति ।

पूरण शततम । एकशतततम । मासादेस्त एव डट् । मासतम । अर्धमामतम । सवत्सर-
तम । १८५८ पष्ठ्यादेश्चासग्यादेश्च । (५-२-५८) पष्ठितम सख्यादेस्तु 'विशत्या-
दिभ्य -' (१८५६) इति विकल्प एव । एकपष्ट, एकपष्ठितम । १८५६ मतो छ
सूक्तसाम्नो । (५-२-५९) मत्वर्थे छ. स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं
सूक्तम् । वारवन्तीय साम । १८६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् । (५-२-६०) मत्वर्थस्य
छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छ । विधानसामध्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्ड, गर्दभा-

'पष्ठ्यादेश्च-' इत्युत्तरसूत्रेण शततम सिध्यतीत्यत आह—एकशततम इति । 'असख्यादे'
पष्ठ्यादेश्चासग्यादेश्च नात्र प्रवृत्तिरिति भाव । ननु मासाधमाससवत्सरशब्दानां सख्यावाचि-
त्वाभावात् तेभ्यो डट् एवाप्रसक्तं तस्य कथं तमइति विचारितव्यं आह मासादेरिति ।
मासतम इति । मानस्य पूरण अर्धमामादिरवयव । अर्धमासतम इति । अर्धमासस्य
पूरण निष्पादिरवयव । सवत्सरतम इति । सवत्सरस्य पूरण मासादिरवयव ।
पष्ठ्यादेश्चासग्यादेश्च । अनस्यापूर्वपदात् पष्ठ्यादे परस्य डटो नित्यं तमडागम स्यादि-
त्यर्थ । 'विशत्यादिभ्य -' एति विकल्पस्यापवाद । एकपष्ट, एकपष्ठितम इति ।
सख्यादित्वान्मित्यस्य तमटाऽभाव 'विशत्यादिभ्य -' इति डटस्तमइविकल्प । तमडभावे
डटि 'यस्येति च' इति इकारलोपे एकपष्ट इति रूपम् । ननु कवलान् पष्ठ्यादेर्विहितस्य
नित्यतमट सख्यादे कथं प्रसक्ति, तमडागमविधेरप्रत्ययविधित्वेऽपि 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधादिति चेत् 'मैवम्—असख्यादेरिति हि इह प्रकरणे ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन यदन्तविधिं ज्ञापयति । तेन 'विशत्यादिभ्य -' इति पूर्वसूत्रम् एकविशतितम
इत्यादावपि प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । एव च एवान्निशतितम इत्यपि सिद्धम् । मतो
छ सूक्तसाम्नो । मनुशब्दा मत्वर्थे लाक्षणिक इत्याह—मत्वर्थ इति । अच्छावाकीय
सूक्तमिति । अच्छावाकशब्द अस्यास्ति अस्मिन्नस्तीति वा विग्रह । अच्छावाकशब्दयुक्त-
मित्यर्थ । अच्छावाकशब्दान् शब्दस्वरूपपरात् प्रथमात्ताच्छ । वारवन्तीय सामेति । 'अर्थ
नत्वा वारवन्तम्' इत्यस्याम् ऋच्यध्नुडमित्यर्थ । एवमस्यवामीदमित्यपि । 'अस्यवामस्य'
इत्यस्य एकदेशानुकरणमस्यवामेति । तस्माच्छ । अस्यवामशब्दमयुक्तमित्यर्थ । प्रवृत्तिवदनु-
करणमित्यस्यामित्यत्वात्सुपाडुक् । अध्यायानुवाकयोर्लुक् । नवध्यायानुवाकयोर्निषेधत्वे छस्य

शततम इति । यद्यपीद 'पष्ठ्यादेश्च-' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति, तथापि सख्याद्यर्थं
'नित्यं शतादि-' इत्यावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति—एकशततम इति । मासादेरिति ।
सख्यावाचित्वाभावेऽपीति भाव । पष्ठ्यादेश्चेति । 'विशत्यादिभ्य -' इति विकल्पे
प्राप्ते नित्यायोऽयमारम्भ । सरयादेश्चेति । एतच्च प्राक् शताद्वेद्यम्, 'नित्यं
शतादि-' इत्युक्तत्वात् । मतो छ मत्वर्थ इति । मतोऽपिपये इत्यर्थः । तेन
'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्ति, अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ।
विधानसामर्थ्यादिति । मनुप्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुक्विधान

ण्डीयः । १८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् । (५-२-६१) मत्वर्थेण स्यादध्यायानुवाकयोः ।
 विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः । १८६२ गोपदादिभ्यो वुन् । (५-२-६२)
 मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इपेत्वकः । १८६३ तत्र कुशलः पथः । (५-२-६३)
 वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः । १८६४ आकर्षादिभ्यः कन् । (५-२-६४) आकर्षे
 कुशल आकर्षकः । 'आकर्षादिभ्यः' इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकपः । १८६५
 धनहिरण्यात्कामे । (५-२-६५) काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य ।
 हिरण्यकः । १८६६ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । (५-२-६६) केशेषु प्रसितः
 केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः । १८६७ उदराट्टगाद्यने (५-२-६७)
 अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोऽपवादः । वुभृथयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित

कथं प्राप्तिः ? 'सूक्तसाम्नोः' इति नियमादित्यत आह अत एवेति । विधानेति । 'मनुप्र-
 करण एवास्मिन्सूत्र कर्तव्ये अत्र प्रकरणे ह्यस्य लुग्विवानसामर्थ्यात्' इति कैयटः । ज्ञापक-
 सिद्धविधानसामर्थ्यादित्यन्ये । भाष्ये तु 'अध्यायानुवाकयोर्वा लुग्वक्तव्यः' इति वचनमेवा-
 रब्धम् । गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीय इति । गर्दभाण्डशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः ।
 भाष्योदाहरणादेव क्वचिदेतन्नामकोऽध्यायोऽनुवाको वा अन्वेष्यः । विमुक्तादिभ्योऽण् ।
 वैमुक्त इति । विमुक्तशब्दयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । गोपदादिभ्यो वुन् । गोषदक
 इति । गोपदशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । इपेत्वक इति । 'इपेत्वा' इति शब्दयुक्त
 इत्यर्थः । अस्यवामीयमित्यत्रोक्तरीत्या सुपो न लुक् । तत्र कुशलः पथः । वुन् स्यादिति ।
 सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुनित्यर्थः । पथक इति । अकादेशे 'नस्तद्धिते' इति
 टिलोपः । आकर्षादिभ्यः कन् । आकर्षक इति । यद्यपि वुनैवानुवृत्तेनेदं सिध्यति ।
 तथापि शकुनिक इत्याद्यर्थं कन्ग्रहणम् । धनहिरण्यात्कामे । 'तत्र' इत्यनुवर्तते । धन-
 शब्दाद् हिरण्यशब्दाच्च सप्तम्यन्तात् कामे वाच्ये कन् स्यादित्यर्थः । काम इच्छेति ।
 नतु कामयिता व्याख्यानादिति भावः । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । 'तत्र' इत्यनुवर्तते । स्वाङ्गेभ्यः
 सप्तम्यन्तेभ्यः प्रसितेऽर्थे कन् स्यादित्यर्थः । प्रसित उत्सुकः । तद्रचनायामिति ।
 वेण्यादिग्रथने इत्यर्थः । अत्रैवार्थे अस्य साधुत्वम्, व्याख्यानादिति भावः । उदराट्टगाद्यने ।
 'तत्र' 'प्रसित' इत्यनुवर्तते । सप्तम्यन्तादुदरशब्दाद् आद्यने प्रसितेऽर्थे
 ठगित्यर्थं इत्यभिप्रेत्य आद्यनशब्दं विवृण्वन्नाह—अविजिगीषाविति । 'दिवोऽवि-
 जिगीषायाम् इत्यविजिगीषायामेव दिवो निष्ठानत्वविधानादिति भावः । वुमुञ्चयेति ।

तत्पादिकं लुकमनुमापयतीति कैयटः । तत्र कुशलः । सप्तमीसमर्थात्पथिन् शब्दाद्
 कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात् । आकर्षादिभ्यः कन् । वुना सिद्धे कन्ग्रहणम् इदुदन्तार्थम् ।
 अशनिकः । शकुनिकः । त्सरुकः । मुख्यः पाठ इति । आकर्षन्त्यस्मिन् सुवर्णादिक-
 मित्याकर्षः । 'पुंसि संज्ञायां घः—' इति व्याख्या, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति सरेफं
 पठन्ति, तेषाम् 'आकर्षे' इति घञि रूपम्' इति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः । धने

औदरिकः । 'अचूने' किम्-उदरक । उदरपरिमाजनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । १८६८ सस्येन परिजात । (५-२-६८) कन् स्वयंते, न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । 'सस्येन' इति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजात. संबद्ध सस्यक साधु । १८६९ अंश हारी । (५-२-६९) 'हारी' इत्यावश्यके णिनि । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायदः । १८७० तन्त्रादचिरापहृते । (५-२-७०) तन्त्रक पठः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । १८७१ ब्राह्मणकोष्णिके सज्ञायाम् । (५-२-७१) आयुषजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देवो स ब्राह्मणकः । अल्पमत्रं यस्या सा उष्णिका यवाग्रः । अल्पान्न-शब्दस्योष्णादेशो निपात्यते । १८७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणी (५-२-७२)

क्षुधा पीडित एव सन् उदरपरिमाजने प्रसितः, न तु मल्लवद्भुद्ध विजिगीषयेत्यर्थः । उदरक इति । मल्ल इति शेषः । स हि युद्धे विजिगीषया उदरपरिमाजनादौ उत्सुको भवति तदाह उदरपरिमाजनादौ प्रसक्त इति । विजिगीषयेति शेषः । सस्येन परिजातः । वृत्ती-यान्तान् सस्यशब्दात्परिजात इत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । सनिहितगुणेन कुतो नानुवर्तते इत्यत आह कन् स्वयंते न तु ठगिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञाया तु पाणिनीयपरैव प्रमाणम् । सस्यशब्दो गुणवाचीति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । शस्येनेतीति । 'शंसु स्तुतौ' इति घातोः कर्मणि यति शस्यशब्दः स्तुत्यपर्यायः । स्तुत्यथ गुणएवेति भावः । परिजात इत्यस्य विवरणं संबद्ध इति । अंशं हारी । द्वितीयान्ताद् अंशशब्दाद् हारीत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । ननु कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गादंशमिति कथं द्वितीयेत्यत आह आवश्यके णिनिरिति । 'आवश्यक-धर्मण्यो -' इत्यनेनेति शेषः । षष्ठी नेति । 'अकेनोः-' इति तन्निषेयादिति भावः । तन्त्रादचिरापहृते । तन्त्रशब्दान् पञ्चम्यन्ताद् अचिरापहृतेऽर्थे कन् इत्यर्थः । तत्र तंतुवाय-शलाका । अचिरेण कालेन अपहृत अचिरापहृत । 'काला परिमाणिना' इति समासः । प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके । आयुषजीविनिपयब्राह्मणशब्दात् प्रथमा-न्ताद् अस्मिन्नित्यर्थे कन् निपात्यत इत्यर्थः । अल्पान्नशब्दस्येति । अल्पान्नशब्दात् प्रथमा-न्ताद् अस्मिन्नित्यर्थे कन् प्रत्यग्रः प्रकृतेरुष्णादेशश्च निपात्यत इत्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां कारिणि

काम इति । 'तत्र' इत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः । उदरात् । आचूनशब्दाय-माह अविजिगीषाधिति । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात् । सस्येन । कर्मवर्तारि वृत्तीयेयम् । परितो जान परिजातः । फलितमाह सबद्ध इति । अतएवेति । 'अकेनो -' इति निषेयादिति भावः । तन्त्रात् । तन्त्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तत्र तन्तुवायशलाका । अचिरः कालोऽपहृतस्येत्यचिरापहृतस्तस्मिन् । 'काला परिमाणिना' इति समासः । प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके । ब्राह्मणशब्दादायुषजी-वित्वोपाधिकान् प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात् अल्पस्योपा-धिकान् । तदाह आयुषेत्यादि । शीतोष्णाभ्याम् । शीतमिव शीतम्, मन्दमित्यर्थः ।

शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीत्युष्णकः शीघ्रकारी । १८७३ अधिकम् ।
 (५-२-७३) अध्यारूढशब्दात्कनुत्तरपदलोपश्च । १८७४ अनुकाभिकाभीक' कमिता ।
 (५-२-७४) अन्वभिभ्यां कन्, अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिका-
 मयते अभिकः, अभीकः । १८७५ पार्श्वेनान्विच्छति । (५-२-७५) अनृजुरूपायः
 पार्श्वम्, तेनान्विच्छति पार्श्वकः । १८७६ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठकठञौ ।
 (५-२-७६) तीक्ष्णोपायोऽयःशूलम्, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डा

शीतमिव शीतं मन्दमित्यर्थः । उष्णमिव उष्णं शीघ्रमित्यर्थः । आभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां
 द्वितीयान्ताभ्यां कन् स्यादित्यर्थः । 'य आशुकर्तव्यानर्थान् चिरेण करोति स शीतक उच्यते,
 यस्तु अनाशुकर्तव्यान् आश्वेव करोति स उष्णक उच्यते' इति भाष्ये । संज्ञायामित्यनु-
 वृत्तेरयमर्थो लभ्यते' इति कैयटः । तदाह शीतकोऽलस इति । उष्णकः शीघ्रकारीति
 च । अधिकम् । अध्यारूढशब्दादिति । व्युत्पादनमात्रमिदम् । शुद्धरूढ एकायमिति
 बोध्यम् । अनुकाभिक । अनुक, अभिक, अभीक एषां समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् ।
 पार्श्वेनान्विच्छति । तृतीयान्तात्पार्श्वशब्दाद् अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां कन् स्यादि-
 त्यर्थः अन्वेषणं मार्गणम् । पार्श्वमिव पार्श्वम् । अनृजुरूपायः । ऋजूपायेन अन्वेष-
 व्यान् अर्थान् यः अनृजुना उपायेनान्विच्छति स पार्श्वकः' इति भाष्यम् । तदाह
 अनृजुरित्यादि । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठकठञौ । अयःशूल, दण्डाजिन
 आभ्यां तृतीयान्ताभ्यां अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां ठकठञौ स्त इत्यर्थः । अयःशूलमिव
 अयःशूलम्, साहसमित्यर्थः । 'यो मृदुनोपायेन अन्वेषव्यानर्थान् तीक्ष्णोपायेनान्वि-
 च्छति स आयःशूलिक' इति भाष्यम् । तदाह तीक्ष्णोपाय इत्यादि । दण्डा-

शीते सति कार्यकरणे पाटवाभावात् । उष्णमिवोष्णम्, शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां
 द्वितीयान्ताभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थ-
 वृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् । अधिकम् । अध्यारूढशब्दादिति ।
 'गत्यर्थार्कर्मक—' इत्यादिना रुहेः कर्त्तरि कर्मणि वा क्तो विहितः । आद्यं, क्तप्रत्ययेन
 कर्मणोऽभिहितत्वाद् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया । अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति-
 ग्रामं गत इतिवत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां 'यस्मादधिकम्—'
 'तदस्मिन्नधिकम्—' इति च निर्देशद्वयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः
 खार्याः, अधिको द्रोणः खार्यामिति । द्वितीये तु क्तेन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा ।
 अविका खारी द्रोणेन । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्याविह न शङ्कनीये ।
 अनुका । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । सूत्रत्वान्निङ्गव्यत्यय इति फलितोऽर्थः ।
 अन्वभिभ्यां कन्निति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यत इत्यर्थः ।
 पार्श्वेनान्विच्छति । 'आकर्पादिभ्यः कन्' इत्यतः कननुवर्तते । अनृजुरिति ।
 तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोऽपि । इह शीतोष्णपार्श्वयिःशूलदण्डाजिन-
 शब्दा गौणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ।

जिन दम्भ, तेनान्विच्छति वाण्डाजिनिक । १८७७ तावतिथ ग्रहणमिति लुग्व ।
 (५-२-७७) कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्व । द्वितीयकम्, द्विक वा ग्रहण देवदत्तस्य ।
 द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । 'तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो निय च लुक्'
 (वा ३१७२) पठेन रूपेण गृह्णाति पट्को देवदत्त । पञ्च । १८७८ स एषा ग्रामणी ।
 (५-२-७८) देवदत्ता मुख्य एषा देवदत्तका । त्वत्का । मत्का । १८७९ शृङ्खलमस्य
 वचन करमे । (५-२-७९) शृङ्खलक करम । १८८० उक्त उन्मना ।

जिन दम्भ इति । दम्भार्थत्वाद्वाण्डाजिनशब्दा दम्भे लापणिक इति भावः । तावतिथम् ।
 तावता पूरण तावतियमिति पूरणप्रत्ययान्ताना सामान्यनिर्देशा तृतीयायै प्रथमा । ग्रहणमिति
 भावे ल्युट्जनम् । तथाच तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्ताद् ग्रहणमित्यर्थे कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य
 च लुग्वेदर्थे इयमिप्रेत्याह कन् स्यादित्यादि । पूरणप्रत्ययान्तस्य तु प्रकृतिसमूहस्य न
 लुक् । किंतु पूरणप्रययमानस्य, 'पठेन गृह्णाति पट्क' इति भाष्योदाहरणात् । द्वितीयेन
 रूपेणेति । अनन तृतीयैव समर्थविभक्तिरिति सूचितम् । इतिना लाकानुसारित्व गम्यते ।
 एव च अयत्रिययकमवग्रहणमिह फलति । तेन द्वितीय ग्रहण देवदत्तेन दम्भेत्वेत्यादौ न
 भवति । तावतिथेनेति । ग्रहणेऽर्थे विहित ग्रहीतरि न प्राप्नोतीत्यारम्भ । पट्को
 देवदत्त इति । भाष्ये एवमेवांदाहृतत्वान् पूरणप्रययस्यैव लुगिति गम्यते, न तु तदन्तस्य ।
 स एषा ग्रामणी । ग्रामणीविशेषवाचकान् शब्दात्प्रथमान्तात् अस्वेत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः ।
 देवदत्तो मुख्य एषामिति । एतेन ग्रामणीशब्दो मुख्यपर्याय इति सूचितम् ।
 'ग्रामणीनापिते पुंसि ग्रामाविष श्रेष्ठे त्रिषु' इत्यमरः । त्वत्का मत्का इति । त्वमह वा
 मुख्य एषामिति विग्रहः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमौ । शृङ्खलमस्य । करम इति
 पठ्पथर्थे सप्तमी । वचनमिति करणे ल्युट् । अस्य करमस्य शृङ्खल वचनमिति विग्रहे
 वचनविशेषान् शृङ्खलशब्दान् प्रथमान्ताद् अस्य करमस्वेत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः ।
 शृङ्खलक करम इति । शृङ्खलेन वद्ध इति यावन् । करमो बाल उष्ट्र । उक्त

तावतिथ ग्रहणमिति लुग्व । तावता पूरण तावतियम्, 'वनोरिषुक्' । यथा 'तस्यापत्यम्'
 इत्यत्र तन्वेति पठ्पन्ताना सामान्यनिर्देशान्तयात्र 'तावतियम्' -ति पूरणप्रत्ययान्ताना
 सामान्यनिर्देशः । अन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्तते, अम्बरितत्वादित्यभिप्रेत्याह
 कन्स्यादिति । पूरणप्रत्ययस्येति । न तु कनो लुक्, वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
 पञ्चम पञ्चमवमित्यादिरूप हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पन वन
 उत्पत्त्यापि सिद्धमव, तस्मान्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याभिमत इति व्याचष्टे—
 द्विकमिति । वातिकवारस्तु वन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य 'तावतिथ ग्रहणमिति
 लुग्व वचनानर्थक्य विभाषाग्रहणान्' इत्याह । तन्व्यते द्वितीयक द्वितीयमित्येव रूप
 न तु द्विकमिति बोध्यम् । तावतिथेनेति । पूरणप्रत्ययान्तान् ग्रहणापाधिकान् स्वार्थं
 विधीयमाना ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः । स एषा ग्रामणी ।
 'ग्रामणीनापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाविष त्रिषु' इत्यमरः । करम इति । उष्ट्रान्क

(५—२—८०) उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छशब्दात्स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः ।
 १८८१ कालप्रयोजनाद्भोगे । (५—२—८१) कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च
 कन् स्याद्भोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
 वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । 'रोगे' किम्—
 द्वितीयो दिवसोऽस्य । १८८२ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । (५—२—८२)
 प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्याद्यत्प्रथमान्तमन्तं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेणा-
 न्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । 'वटकेभ्य इनिर्वाच्यः' (वा ३१८५) वटकिनी ।
 १८८३ कुल्मापादब् । (५—२—८३) कुल्मापाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्मापी ।
 १८८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । (५—२—८४) श्रोत्रियः । 'वा' इत्यनुवृत्तेऽश्वा-

उन्मनाः । उद्गतमनस्कवृत्तेरिति । उत्कण्ठितवृत्तेरित्यर्थः । कालप्रयोजनाद्भोगे ।
 काल, प्रयोजन अनयोः समाहारद्वन्द्वः, तदाह कालवचनात् प्रयोजनवचनाच्चेति ।
 यथांचितविभक्त्यन्तादिति शेषः । कालशब्देनात्र कालवृत्तिः पूरणप्रत्ययान्तो द्वितीयादिशब्द
 एव गृह्यते, न तु मासादिशब्दः, व्याख्यानात् । तदाह द्वितीयेऽहनीति । प्रयुज्यतेऽनेनेति
 ऋरणे ल्युटि प्रयोजनं साधनम् । कर्मणि ल्युटि तु फलम् । तदाह प्रयोजनं कारणं रोगस्य
 फलं वेति । तदस्मिन्नन्नम् । प्रथमान्तादन्नत्राचकाद् अस्मिन्मित्यर्थे कन् स्याद् अन्नस्य
 बाहुल्ये गम्ये संज्ञायामित्यर्थः । वटकेभ्य इति । संज्ञायामित्येव । वटकिनीति । वटकाः
 प्रायेण अन्नमस्यां पौर्णमास्यामिति विग्रहः । कुल्मापादब् । कनोऽपवादः । 'स्या-
 द्यावकस्तु कुल्मापः चणको हरिमन्यकः' इत्यमरः । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । द्विती-
 यान्ताच्छन्दश्शब्दाद् अधीते इत्यर्थे घन्, प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपात्यते । अध्येत्र-
 णोऽपवादः । वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथम्' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्येति शेषः ।
 ततश्च घनभावे अध्येत्रणिति भावः । वाग्रहणाननुवृत्तौ तु घना अध्येत्रणो वाघः

द्वितीयेऽहनीति । यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाचो न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्ति-
 विषये काले वर्तत इति भावः । ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति,
 द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् । अत्राहुः—उत्तरसूत्रस्यसंज्ञापकर्षणाच्छब्द-
 स्वाभाव्याद्वा तद्वोध्यमिति । वटकेभ्य इति । कनि प्राप्ते वचनम् । ननु संज्ञाग्रह-
 णात्कन् भविष्यतीति चेत् । किं ततः ? इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव ।
 'अत इनिठनौ' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशात्र न कार्या । 'सप्तम्यां
 च न तौ स्मृता' इति वचनात् । श्रोत्रियं । यश्छन्दोऽधीते स श्रोत्रियो भवति ।
 अत्र भाष्ये 'छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते' इति
 वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते 'तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थे
 घंश्च प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यातं च कैयटेन 'वाक्यार्थस्य संवन्ध-
 रूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वरूपत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वारूपार्थाभिधायित्वा-
 द्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोऽध्यायी अभिधीयत इति । एकां शाखामधीत्य
 श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् । वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा'

न्दस । १८८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । (५—२—८५) श्राद्धी, श्राद्धिक । १८८६
 पूर्वादिनि । (५—२—८६) पूर्व कृतमनेन पूर्वा । १८८७ सपूर्वाच्च । (५—२—८७)
 कृतपूर्वा कटम् । १८८८ इष्टादिभ्यश्च । (५—२—८८) इष्टमनन इष्टी । अयोती ।
 १८८९ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । (५—२—८९) लोके तु परि-
 पन्थिशब्दान न्याय्य । १८९० अनुपद्यन्वेष्टा । (५—२—९०) अनुपदमन्वेष्टा गवा-
 स्यादिति बाध्यम् । श्राद्धमनेन । प्रथमान्तात् श्राद्धशब्दाद् भुक्तमननत्यर्थे इनिठनौ एतौ स्त
 इत्यर्थं । श्राद्धमाचनद्रव्ये श्राद्धशब्दो लाक्षणिकः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थं ।
 पूर्वादिनि । अनेननि कर्तुंशुनीयात्तमनुवर्तते । वा क्रिया प्रति कर्तव्याकाङ्क्षाया भुक्त
 पीतमित्यादि यत्किञ्चित्क्रियापदमध्याहार्यम् । उपस्थितत्वात् कृजयंभूत क्रियासामान्यमेव
 प्रतीयते । तन्त्र पूर्व कृतमनननि विग्रहे कृतिमित्यादिक्रियाविशेषणात्पूर्वशब्दाद् अनेनेत्यर्थे
 इनि स्यादित्यर्थं । सपूर्वाच्च । विद्यमानपूर्वादिपि पूर्वशब्दादुपविषये इनि स्यादित्यर्थं ।
 पूर्वान्तादिनि यावत् । प्रातिपदिकविशेषणत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्भागे सूत्र-
 म्निदम् । कृतपूर्वा कटमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्तुं कर्मणा कृतीत्यत्रोत्तम् । इष्टादिभ्यश्च ।
 इष्टादिभ्यः श्रुतीयान्तेभ्यः अनेनेत्यर्थे इनि स्यादित्यर्थं । छन्दसि परिपन्थि ।
 परिपन्थिन्, परिपरिन् एतौ शब्दौ छन्दसि निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्य-
 वस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पयादेशे परिपन्थिन्शब्दः । पर्यवस्था-
 तृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पर इत्यादेशे परिपरिन्शब्दः । 'मा त्वा
 विदन्परिपन्थिन्, मा वा परिपरिणो विदन्' इति श्रुतौ उदाहरणम् । इदं सूत्रं वैदिक-

इत्यन । श्राद्धमनेन । श्रद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धम् । 'प्रजाश्रद्धार्चाम्यो ण' । यद्यपि
 पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते, तथापीह तसाघनद्रव्यमुच्यते । मुख्यश्राद्धस्य भोक्तु-
 मशक्यत्वात् । श्राद्धी श्राद्धिक इति । 'अद्यतन एवप्यते' अद्य भुक्ते श
 श्राद्धिक इति मा भूत् । पूर्वादिनि । पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्ताद्
 प्रत्यय 'अनन' इति कर्तुंवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता समवर्ततेति वाचि-
 त्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह पूर्व कृतमनेनेति । सपूर्वाच्च । 'अनेन' इति
 पूर्वसूत्रं चानुवर्तते । विद्यत्येमानपूर्वकालपूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनि स्यात् । 'पूर्वा-
 न्ताच्च' इत्येतत्फलितम् । कृतपूर्वाति । कृतपूर्वशब्दयोः 'सुप्सुपा' इति समासः । इह
 प्रातिपदिकाधिकारात् 'पूर्वादिनि' इत्यननेत्र पूर्वशब्दान्ताप्रातिपदिकान् कृतपूर्वशब्दा-
 दिनो मिद्धे 'सपूर्वाच्च' इत्येतद् ग्रहणवता प्रातिपदिनेन तदन्तविधिर्न इति परिभाषा
 ज्ञापयति । कृतपूर्वात्येतत्सिद्धये 'पूर्वान्ताच्च' इति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिवद्भावेन
 पूर्वोत्थपि रूपं सिद्धे 'पूर्वादिनि' इत्येतत् 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिनेन' इति
 परिभाषा ज्ञापयति । छन्दसि । पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायत्वात् इनिप्रत्यय-
 अवस्थातृशब्दस्य च पन्थ पर एतावादेशौ निपात्येते । 'अपन्थ परिपन्थिन्म्', 'मा
 त्वा परि परिणा विदन्' । उभयत्रापि परिशब्देऽनग्रहः । लोके त्विति । 'अनुपस्थित-

मनुष्ये । १२९१ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । (५-२-९१) साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । १८६२ क्षत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । (५-२-९२) क्षेत्रियो व्याधिः, शरीरान्तरे चिकित्स्यः अप्रतिकार्य इत्यर्थः । १८६३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्र-दृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । (५-२-९३) इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गम्, करणेन कर्तुंस्तुमानात् । इतिकरणं प्रकारार्थम् । इन्द्रेण

प्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । अनुपद्यन्वेष्टा । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । सप्तम्या अम्भावः अनुपदमित्यस्माद् अन्वेष्टरि अर्थे इतिप्रत्ययो निपात्यते । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । साक्षादित्यव्ययम्, इह शब्दस्वरूपपरं लुप्तपञ्चमीकम् । साक्षादित्यव्ययाद् द्रष्टर्यर्थे इतिः स्यादित्यर्थः । साक्षीति । यः कर्मणि स्वयं न व्याप्रियते, किन्तु कर्म क्रियमाणं पश्यति सोऽयं साक्षीत्युच्यते । साक्षादित्यव्ययादिनिप्रत्ययः 'अव्ययानां भमात्रे-' इति टिलोपः । क्षत्रियच् । परम् अन्यत् क्षेत्रं शरीरम् परक्षेत्रम् । चिकित्स्यः प्रतिकार्यः, 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इत्युक्तेः । परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तात् । चिकित्स्य इत्यर्थे घच्, पर-शब्दस्य लोपश्च निपात्यते । शरीरान्तर इति । भाविनि शरीरे चिकित्स्यः, ननु वर्तमाने शरीरे इत्यर्थः । फलितमाह अप्रतिकार्य इति । इन्द्रियम् । इन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थेषु इन्द्रियमिति भवति । इन्द्रशब्दाद् यथायोगं पृष्ठीतृतीयान्ताद् लिङ्गमित्याद्यर्थेषु घच् निपात्यत इति यावत् । इन्द्र आत्मेति । 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम-पश्यद्विदमदर्शमिति । तस्माद्विद्वो नामेद्वो ह वै नाम तमिद्वं सन्तमिन्द्र-मित्याचक्षते' इति श्रुतेरिति भावः । तस्य लिङ्गमिति । आत्मनोऽनु-मापकमित्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति करणेनेति । चक्षुरादीन्द्रियं किञ्चित्कर-

परिपन्थिभिः पार्थिः' इत्यादौ । अनुपद्यन्वेष्टा । अन्वेष्टरि इतिः प्रत्ययो निपात्यते । अनुपदमिति । पदस्य पश्चात्, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । अनुपदी गवामिति । पदापेक्षया पृष्ठी । गोपदात्पश्चादन्वेषणं गवामेव । तेन हिरण्यादावन्वेष्ये न भवतीति हरदत्तः । साक्षाद्द्रष्टरि । द्रष्टर्यर्थे इतिः स्यात् । साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् तेन 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशादिह सूत्रे पञ्चम्या लुक् । 'उदः स्थास्तम्भो-', 'अवाच्चालम्बना-' इत्यादौ तु 'प्रकृतिवत्-' इत्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात् । पञ्चम्या लुङ् न भवतीति वोच्यम् । साक्षीति । 'अव्ययानां भमात्रे-' इति टिलोपः । यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारत्रयो भवन्ति दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च, तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यत इत्याहुः । क्षत्रियच् । 'परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्ताद्घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते' इति मनोरमा । अन्ये तु 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इत्यर्थे 'क्षेत्रियच्' इति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रिय-वदित्यप्याहुः । एवमन्यत्राप्युह्यम् । क्षेत्रियो व्याधिरिति । किञ्च क्षेत्रियं विपम्, यत्परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि, यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि । किं च क्षेत्रियः पारदारिकः, परदाराः, परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः । सर्वेष्येते पक्षा आकरे स्थिताः । इन्द्रियमिन्द्र ।

दुर्जयमिन्द्रियम् । १८६४ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष । (५-२-९४) गावोऽस्या
स्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयान् ।

ससर्गे स्तिविवक्षाया भवन्ति मनुवादय ॥’ (वा ३१८३)

१८९५ रसादिभ्यश्च । (५-२-९५) मनुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्य-

मत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वण, गव, स्पग, शब्, स्तह, भाव ।
‘उणात्’ (ग सू ११२) । ‘एकाच (ग सू ११३) । स्ववान् । गुणग्रहणं
प्रिष्ठित भविनुमहनि, वरणत्वात्, घटकरणदण्डादिवदित्यनुमानादित्यथ । मम चक्षुरित्येव-
मिद्रेण दृष्ट नानमिन्द्रियम् । इद्रेण छष्टमिन्द्रियम् । इद्रेण जष्ट सञ्चित प्रीणित वा
इन्द्रियम् । ऋडाब्दोऽयं कथञ्चिद्व्युत्पादिन इद्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति नाघयित्वाह ।
इतिकरणमिति । इतिशब्द इत्यर्थं । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । तस्यास्तीति
तदस्मिन्नस्तीति विग्रह अस्तिममानाविवरणाप्रथमान्नाद् अस्य अस्मिन्निति चार्थं मनुप्
स्यादित्यथ । उपाव्रितौ । इतिशब्दो विषयविशेषलाभाय । तदाह भूमनिन्देति ।
श्लोकान्तिवमिदम् । भूमा बहुत्वम्, यथा गामान्, यवमान् । निन्दायाम् क्वदुदावतिनी कया ।
प्रशंसायाम्-रूपवान् । नियमागो क्षीरिणो वृत्ता । अतिशयान्-उदरिणी कया । ससर्गे-
दण्डी छनी । वृत्तिनियामकं समगविशेषा विवक्षितं, तत्र पुरुषो दण्ड इति नाम्नि । रसा-
दिभ्यश्च । मनुविति । शेषप्रकरणमिदम् । उक्तविषय इति शेषः । पूर्वैरेव सिद्धं किमयमिदमित्यत
आह अन्यमत्वर्थीयिति । ‘अत इतिठनौ इत्यान्निवृत्त्यथमित्यथ । रमानौ पठति रसरूपे-
इदशब्दादथच् । इद्रेण दृष्ट नान ‘मम चक्षु, मम श्रोत्रम्’ इत्यादिक्रमण छष्टमदृष्टद्वारं,
जुष्ट प्रीणित सञ्चित वा दत्त यथायथ विषयेभ्यः । ऋडाब्दोऽयं यथाकथं चिद्व्युत्पादित ।
तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः । अस्तीति पुरुषवचन अविद-
धिते ऋत्स्तु विवक्षितं, घन गते भाविति वा ‘घनवानयम्’ इति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो
विषयविशेषलाभाय । तथाहि-‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नियमागेनिशयान् । ससर्गेऽस्तिविवक्षाया
भवन्ति मनुवादय ॥’ अस्तिविवक्षाया ये मनुवादया विधीयन्ते ते भूमादिषु भवन्तीति
चातिवाय । भूमा बहुत्वम् । तच्चापञ्चिकम् । यस्य हि यावदुचित तावदेव बहुत्ववाचकबहु-
शब्दनापि प्रतीयते । तथा पञ्चपाभिरपि गामिदेवदत्तस्य बहुत्वो गाव इति व्यवहारः ।
रान्तु महस्रगारपि गावाऽस्या इति व्यवहारः । गामान् । यवमान् । यस्य खार्यादिभिः
परिच्छिन्ना यवा सन्ति स एवमुच्यते, न तु महस्रेणापि यवैर्यवमानिति । कथं तर्हि
‘यवमतीभिरद्भिर्ग्रूषं प्रोक्षति’ इति । अत्राह—जानिमात्रसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाद्
भूमाभावेऽप्यत्र मनुप् । भूमान्ग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्ते इत्येवपरमिति ।
निन्दाया क्वदुदावतिनी कया । प्रशंसाया रूपवान् । नित्ययोगे
क्षीरिणा वृत्ता । अतिशयान् उदरिणी कया । ससर्गे दण्डी । ससर्गे
सयाग, तेन सयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डाऽपि । इह दण्डपुरूपयो

रसादीनां विशेषणम् । १८९६ तसौ मत्वर्थे । (१—४—१९) तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (सू ४३५) । विदुष्मान् 'गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्टः' (वा ३१८५) शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः । १८६७ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । (८—२—९) मवणविणान्तान्मवणविर्णोपधाच्च यवादिर्वजितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु

त्यादि भावेत्यन्तम् । गुणादिति । एकाच इति । गणसूत्रम् । उदाहरति स्ववानिति । गुणग्रहणमिति । गुणादित्येतद् रसादीना पण्णा विशेषणमित्यर्थः तेन गुणवाचकानामेव एषां ग्रहणाद् जलादिवाचकाना रसादिशब्दाना द्रव्यवाचिना च गन्धादिशब्दानाम् इह न ग्रहणमिति भावः । 'रसिको नटः, स्पर्शिकं वारि' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु विद्वच्छब्दान्मनुषि यजादिस्वादिपरकत्वाभावेन भवाभावाद् 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति कथं सम्प्रसारणमित्यत आह तसौ मत्वर्थे । मत्वर्थप्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिमभिप्रेत्याह तान्तसान्ताविति । तकारसकारान्तावित्यर्थः । 'गुणवचनेभ्य इति । वा. त्कमिदम् । गुणे गुणवनि च ये प्रसिद्धाः शुक्लादिशब्दाः त एव गृह्यन्ते, न तु रूपादिशब्दा अपि । तेन रूपं वक्ष्यमित्यादि न भवति । अत्र यद्वक्तव्यं तदध्वरमीमासाकोतूहले अरुणाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । मादुपधायाश्च । मात् उपधायाश्चेति च्छेदः । मादित्यावर्तते । म् च अश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । मनुष्यप्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । मवणान्तादवर्णान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य मतोः मस्य वः स्यादित्येकोऽर्थः । मादित्युपधाविशेषणम् । मकारात्मिका अकारात्मिका च या उपधा ततः परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्यन्योर्थः । फलितमाह मवर्णेत्यादिना । मान्तादुदाहरति— किवानिति । किमस्यास्मिन्वास्तीति विग्रहः । एवमग्रेऽपि । आकारान्तादुदाहरति— ज्ञानवानिति । अत्र तपकरणाभावादाकारस्यापि ग्रहणमिति मत्वाह विद्यावानिति । मोपधादुदाहरति— लक्ष्मीवानिति । अदुपधादुदाहरति— यशस्वानिति ।

संयोगे सत्यपि दण्डी पुरुष इत्यादिवत् 'पुरुषी दण्डः' 'पुरुषवान् दण्डः' इति न प्रयुज्यते । वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसम्बन्धस्याभावात् । संयोगे समानेऽपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः । एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमत्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमजलवच्च पात्रमेवेत्याशयेन 'कथं यवमतीभिरद्भिः' इत्याक्षेपो भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एव । अन्यमत्वर्थीयेति । कथं तर्हि 'रूपिणी कन्या' 'रसिको नटः' इति । अत्राहुः— रसादिगणे 'गुणात्' इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य एवान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः, रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः । रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते न तु रसनाग्राह्यो गुण इति । गुणवचनेभ्य इति । गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते, न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वक्ष्यमित्यादिप्रयोगो न भवति । मादुपधाया ।

यवमान् । भूमिमान् । १८६८ मयः (८-२-१०) क्षयन्तान्तोर्मस्य व स्यात् ।
 अपदान्तत्वान् जस्त्वम् । विद्युत्वान् । १८९९ संज्ञायाम् । (८-२-११) मतोर्मस्य व
 स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शारादित्वाद् दीर्घं । १९०० आसन्दीवद्ग्रीवश्चक्री-
 वत्क्षीवद्द्रमण्वश्चर्मण्वती । (८-२-१२) एते यद् सज्ञाया निपात्यन्ते । आमनसब्द-
 स्यासन्दीभाव । आसन्दीवान्नाम । धन्यनामनवान् । अस्थिशब्दस्याग्रीभाव । अग्रीवान् ।
 अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभात्र । चक्रीवाप्तान राजा । चक्रवानन्यत्र । कस्याया
 सम्प्रसारणम् । कक्षीवाप्तानामपि । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य लमण्भाव । लमण्वाप्तान
 पर्वत । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलापाभावो षत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी ।
 चर्मवत्यन्यत्र । १६०१ उदन्वानुद्धौ च । (८-२-१३) उदकस्योदभाषो
 मताबुद्धौ सज्ञाया च । उदन्वानुद्ध ऋषिश्च । १९०२ राजन्वान्सौराज्ये ।
 (८-२-१४) राजन्वती' मू राजवानन्यत्र । १६०३ प्राणित्था-

'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान् रत्वम् । आमारोपवादुदाहरति—भास्वानिति ।
 अथ विद्युत्वानित्यत्र मकाराकारान्तत्वाभावात्मकाराकारोपघत्वाभावाच्च मादुपघाया
 इति वत्त्वाप्रतिवाह मयः । अपदान्तत्वादिति । 'तसौ मत्वर्थे' इति
 भत्वेन पदवत्त्वादिनि भावः । संज्ञायाम् । अहीवतीत्यादि नदीविरोपस्य नम-
 रोविरोपस्य वा सज्ञा । शारादित्वादिति । 'शारादीना च' इति दीर्घं इत्यर्थः ।
 आसन्दीवत् । समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वम् । निपात्यन्त इति । आसन्दीभा-
 वादिकमेवात्र निपात्यन्ते, वत्त्व तु सज्ञायामिति सिद्धम् । कक्ष्याया सम्प्रसार-
 णमिति । निपात्यन् इति शेषः । 'न सम्प्रसारणे—' इति सूत्रभाष्ये तु 'कक्ष्याया
 सज्ञायाम्' मतो सम्प्रसारण वक्तव्यम्' इत्यारब्धम् । अत्रान्न सुत्रे कक्षीवच्छब्द-
 पाठः अन्तर्यं इत्याह । उदन्वानुद्धौ च । उद्धौ संज्ञाया चेति । वस्तु-
 तस्तु 'उदन्वाश्च' इत्येव सूत्रमित्युच्यते, 'संज्ञायाम्' इत्यनवृत्त्यैव समुद्रेऽपि उदन्वच्छ-
 ब्दस्य सिद्धत्वान् । राजन्वान् सौराज्ये । सु शोमनो राजा यस्य देशस्य स
 सुराजा, तस्य भावः सौराज्यम् । तस्मिन्नर्थे राजन्वाद्वाद् मनुषि 'मादुपघाया—' इति
 मय अथ म समाहारे द्वन्द्वः । तेन मनुप्रययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते, तदाह
 मवर्णावर्णान्तादिति । 'उपघायाश्च' इति वाक्यान्तरम् । उपघाभूतान्मात्वरस्य
 मतोरित्यर्थः । येन नाव्यञ्चान—' न्यायेतान्यात्त्ववहितेऽपि भवतीति । एवमन्तरार्थे
 स्थिते फलित्वाह मवर्णावर्णावर्णान्तादिति । मयः । इदमपि मनुवाक्यस्य
 प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, तदाह मयन्तादिति । विद्युत्वानिति । एतेन
 'वह्निश्चान्' इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरथो वादवस्याप्रवृत्ते । मत्वन्ता-
 न्ननुषो निषेधान्च । ननु माधुडमान् माधुलिप्मानित्यत्र ह्रस्व चत्वे ह्रस्व च वृत्ते 'स्य'
 इति वत्त्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् 'प्रत्यये भाषाया निश्चयम्' इत्यनन्तकार-

१ काम नृपा सन्तु सहस्रसौराज्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रनाराप्रहसकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रममैव रात्रि ॥ रघु ६-२२ ।

दातो लजन्यतरस्याम् । (५—२—९६) चूडालः, चूडावान् । प्राणिस्थात्, किम्-शिखावान्दीपः । 'आतः' किम्-हस्तवान् ! 'प्राण्यङ्गादेव' (वा ३१८९) नेह—मेघवान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (सू ३६५९) इति स्वरितवाचनार्थश्चकारः । १६०४ सिध्मादिभ्यश्च । (५—२—९७) लज्वा स्यात् । सिध्मलः, सिध्मवान् । अन्यतरस्याग्रहणं मनुप्समुच्चार्यम्, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेन अकारान्तेभ्य इनि-

वत्वं सिद्धम् । नलोपाभावो निपात्यते । प्राणिस्थात् । आदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दाद् मत्वर्थः लज् वा स्यादित्यर्थः । शिखावान् दीप इति । अत्र शिखाशब्दस्य दीपाग्रवाचिनः प्राणिस्थवाचित्वाभावाद् न लज्जिति भावः । प्राण्यङ्गादेवेति । भाष्ये तथा वचनादिति भावः । ननु लचश्चित्करणं व्यर्थम्, 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेरित्यत आह प्रत्ययस्वरेणेति । चूडालोऽसीति । तत्र असीत्येतत् 'तिङ्ङितिङः' इति निहतम् । चूडालात्सो रुत्वे उत्वे तस्य सुप्त्वेनानुदात्तस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेन—' इत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे यस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात् 'स्वरितो वानुदात्ते' इत्यस्य प्राप्तौ तन्नित्यर्थं चित्करणमित्यर्थः । सिध्मादिभ्यश्च । लज्वा स्यादिति । मत्वर्थे इति शेषः । अन्यतरस्यामिति । पूर्वसूत्रान्यतरस्यामित्यनुवृत्तं न लचप्रत्ययविकल्पार्थकम्, किन्तु मनुप्रत्ययसमुच्चयार्थकमेव अन्यतरस्यामित्यस्याव्ययत्वेनानेकार्थकत्वात् । ततश्च सिध्मादिभ्यो लज् मनुप् च स्यादिति लभ्यते । नचान्यतरस्यामित्यस्यात्र लचप्रत्ययविकल्पार्थकत्वेऽपि तदभावे मनुप् सिद्ध इति वाच्यम्, लज्भावे मनुकेव भवति, न तु 'अत इनिठनौ' इत्येतदर्थं समुच्चयविधानात् तदाह तेनेति । सिध्मादिषु ये अकारान्ताः । तेभ्य इनिठनौ नेत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । सिध्म, गडु, मणि, विजय, पांसु, हनु पाणिण इत्यादयः सिध्मादिषु

ढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुवान् मधुलिङ्गवानित्यनिष्टं प्रसज्येत । मैवम्, घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन 'झयः' इति वत्वाप्रवृत्तेः । प्राणिस्थात् शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता । शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् 'चूडावान् वृक्षः' इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः । न च वृक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शङ्क्यम्, मुखनासासंचारो वायुः प्राणः, तद्वावेन प्राणीति तदाशयात् प्राण्यङ्गादेवेति । पतञ्जलि करणानुवृत्त्या लभ्यते । चूडालोऽसीति । असीत्यस्य 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः । चूडालशब्दात्सोरुत्वे तस्य 'अतो रोरप्लुतात्—' इत्युकारे कृते हलां संसनधर्मत्वात्तस्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुपस्थानिकस्यापि सुप्त्वात् 'अनुदात्तौ सुपितौ' इत्युदात्त इत्यन्ये । पूर्वेण सह आद् गुणे सति 'एकादेश उदात्तेन—' इत्युकार उदात्तः । ततः 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमेकादेशस्तस्य 'स्वरितो वानुदात्त—' इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्वाचनाय चकार इत्यर्थः । सिध्मादिभ्यश्च । सिध्म, गडु, मणि, विजय, निष्पाव, पांसु ननु, पाण्यदयः सिध्मादयः । समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनावप्यन्यतरस्याग्रहणेन

ठौ न 'वातदन्तवल्ललाटानामूङ् च' (ग सू ११५) । वातूल । १६०५
 वत्सासाभ्या कामवले । (५—२—९८) आभ्या लच् स्याद्ययामह्वय कामवति
 बलवति चार्थे । वत्सल । असल । १९०६ फेनादिलच्च । (५—२—९९)
 चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहणं मनुष्यमुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिल, फनल, फेनवान् ।
 १९०७ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य शनेलच । (५—२—१००)

पठिता । एव च लज्वा स्यादिति विवरणवाक्ये वाशब्दश्चार्थे । इदमन्यतरस्याग्रहण-
 भुत्तरसूत्रेषु सवन्न मत्वर्थीयविधिष्वनुवर्तते, न तु ऋदृशब्देषु । अतो न तेषु मनुष्यमुच्चय
 इत्यास्ता तावत् । वातदन्तवल्ललाटानामूङ् चेति । सिष्मादिगणसूत्रमिदम् । एभ्यो लच्
 प्रकृतेरूङ् चादेशः । इकारस्तु आदेशत्वसूचनार्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वशङ्का स्यात् । वातूल,
 एव वतूल, वलूल, ललाटूल । वत्सासाभ्या कामवले लच् स्यादिति । मत्वर्थे इति
 शेषः । कामवल्लशब्दौ तद्धिते लक्षणिकावित्याभिप्रेत्याह कामवति बलवति चेति ।
 फेनादिलच्च । मत्वर्थे इति शेषः । चाल्लजिति । सनिहित्वादिति भावः । नन्वेव
 सति मनुष्यं नैव स्यादित्यत आह अन्यतरस्याग्रहणमिति । सिष्मादिसूत्रे
 व्याख्यातमिदम् । लोमादि । श, न, इत्च् एते त्रिभ्या गणेष्वो यथामस्य स्युर्म-

समुच्चयतामिति शङ्कयम्, तयोरप्रकृतत्वात् । मनुष्यप्रत्ययस्तु समुच्चयते तस्य प्रवृत्तत्वात् ।
 अस्ति चेह लिङ्ग 'विशाद' इत्यन्यतरस्याग्रहणम् । तद्धि इतिठनो प्राप्यर्थं क्रियते ।
 प्रवृत्तस्यान्यतरस्याग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन । क्रियमाणं तु पूर्वस्या-
 न्यतरस्याग्रहणस्य समुच्चयायता ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकम्—'लजन्यतरस्यामिति
 समुच्चय' इति । अयं भावः—'प्राणिस्थात्—' इति सूत्रेण लचि विकल्पे षमो मनुष्यविति
 चूडाऽऽचूडाविति रूपद्वयं यद्यपि सिध्यति तथापि सिष्मादिषु येऽन्तास्तेषु इतिठनो
 प्रवृत्त्या दोषः समुच्चयार्थत्वे तु न दाप्य इति । एव च 'लज्वा स्यात्' इति धृतौ वाशब्द-
 समुच्चये बोध्यः । 'वा रयाद्विकल्पापमपारेकार्थेषु समुच्चये' इत्यमरः । वातदन्तेत्यादि ।
 सिष्माद्यन्तगणसूत्रम् । ऊङ् चेति । अत्रिवादन्तादेशः । उच्चारमात्रोक्तावन्तादेशः त्रिसिद्धा-
 वपि प्रथम्यत्वशङ्कानिवारणाय डानुबन्धः कृतः । न च पशुयताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं ननि
 शङ्कयम् । 'अहशुभमोर्षुस्' 'गापयसार्थेत्' इत्यादौ प्रत्ययत्वाम्युपगमात् । वातूल इति ।
 अन्तादात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलाटूल' 'वाताच्च' इति पठित्वा वातु इत्युक्तम्,
 तदुपदेश्यम्, अत्यस्वरेण मध्योदात्तत्वप्रसङ्गात् । गणसूत्रवन्तेऽन्तोदात्तमेवेत्यत
 इत्याहुः । 'पाष्णिगमन्योर्दीर्घश्च' 'क्षुद्रजत्पतापाच्च' इत्यपि गणे पठ्यते । पाष्णाल ।
 घमनील । क्षुद्रजन — शूकाल । मक्षिकाल । उपतापो रोगः । त्रिपादिकाल ।
 वत्सासाभ्याम् कामवल्लइति । कामवल्लशब्दौ सूत्रे अशंभ्राद्यजन्ताश्चिति भावः ।
 वत्सल इति । स्नहवानित्यर्थः । ननु वत्सासशब्दौ वधोविशेषे प्राप्यङ्गविशेषे च
 ऋदौ, न कामवल्लयोः । नत्वथ ताम्या लजन्ताभ्यां कामवान् बलवाशोच्यत इति
 चेत् । अत्राहुः—वृत्तिविषये वत्सासशब्दौ स्नहवल्लयोर्वर्तते इति । अस्मिन्सु प्रकरणे

लोमादिभ्यः शः—लोमशः, लोमवान् । रोमशः, रोमवान् । पामादिभ्यो नः—
पामनः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग सू ११८) । अङ्गना । 'लक्ष्म्या अच्'
(ग सू १२१) लक्ष्मणः । 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः' (वा ३१९४)
विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच्—पिच्छिलः, पिच्छिवान् । उरसिलः उरस्वान् ।
१६०८ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । (५—२—१०१) प्राज्ञो व्याकरणम् ।

त्वर्थे । अङ्गात्कल्याण इति । पामादिगणसूत्रम् । कल्याणं सुन्दरम्, तद्विशेषणकादङ्ग-
शब्दाद् मत्वर्थे नप्रत्यय इत्यर्थः । अङ्गनेति । कल्याणानि अङ्गानि अस्या इति विग्रहः ।
'लक्ष्म्या अच्' इत्यपि पामादिगणसूत्रम् । लक्ष्मीशब्दाद् मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेरका-
रोऽन्तादेशश्च । लक्ष्मण इति । लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः । नप्रत्यये प्रकृतेरकारे अन्ता-
देशे णत्वम् । विष्वगिति । इदमपि पामादिगणसूत्रमिति केचित् । भाष्ये तु नप्रकरणे
इदं वार्तिकं पठितम् । विषु इत्यव्ययं सर्वत इत्यर्थे । विषु अञ्चतीति विष्वङ् । सर्वतो
गामीत्यर्थ इति धूर्तस्वामी । विषु इति तिर्यगर्थे इति भवस्वामी । पराङ्मुख इति भट्ट-
भास्करः । विषु अञ्च् इत्यस्माद् अकृतसन्धेर्मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात्, उत्तरपदलोपश्चेत्यर्थः ।
विषुण । विष्वङ् अस्यास्तीति लौकिकविग्रहः । विषु अञ्च् इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम् ।
कृतसन्धेर्न प्रत्यये तु विष्वक्शब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे 'लोपो व्योः—' इति वलोपो,
'विष्ण' इति स्यादिति भावः । समर्थानामित्यस्यापवादोऽयम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।
प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा एभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्राज्ञो व्याकरणमिति ।
प्रज्ञानं प्रज्ञा । द्वियामित्यधिकारे प्रपूर्वकाद् ज्ञाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति भावे अङ् ।
प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहः उपसर्जनभूतामपि प्रज्ञानक्रियां प्रति व्याकरणस्य

सर्वत्र समुच्चीयमानोऽपि मनुविह नेष्यते । मनुवन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः । किं त्वर्थान्तरमेव तेन
प्रतीयते वत्सवती गौः । अंसवान् दुर्बल इति । लोमादि । इह 'नन्दिरहपचादिभ्यः—' इति
वत् 'लोमपामपिच्छादिभ्यः' इति सुपठम् । 'अङ्गं कल्याणे' इति गणसूत्रमर्थतः पठति अङ्गा-
दिति । शाकीपलालीद्वद्वा ह्रस्वत्वं च । चान्नप्रत्ययः । महच्छाकं शाको, तद्वत् शाकि-
नम् । महत्पलालं पलाली, तद्वत् पलालिनम् । 'दरिद्रातेरालोपश्च' इत्युणादिसूत्रेण इकारा-
कारयोर्लोपश्चादुप्रत्ययः । दद्रुं स्त्वग्रोगविशेषः । तद्वान् दद्रुणः । विष्वगिति । 'समर्थानाम्—
इत्यस्यापवादोऽयम् । 'अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्याञ्चतेर्लोपः । चकारान्नप्रत्यय इत्यर्थः ।
यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात्, तदा वलिलोपे सनि विष्ण इति स्यात् ।
विषुण इति । विषु नाना अञ्चन्तीति विष्वञ्चि, तान्यस्य सन्ति विषुणः, विषुवदाख्यः
कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणा न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलत्वात् ।
अर्थं भावः—विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि
भवेयुरिति नानागतदिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति तथापि नानागतदिनमूलभूत-
दिनाना सत्त्वात्तथोच्यत इति । तथा नानागमनत्त्वान्मृत्युर्वयुरव्यवस्थितचित्तश्च
विषणशब्देनोच्यते । प्रज्ञाश्रद्धा । प्राज्ञो व्याकरणमिति । गुणभूतया क्रियया

प्राणा । श्राद्ध । आर्चं । 'वृत्तेश्च (वा ३१९५) वार्त्तं । १६०६ तपसहस्रा-
भ्या विनीनी । (५—२—१०२) विनीयारिकारो नकारपरिणामार्थ । तपस्वी
सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च मिद्धे पुनर्वचनमणा वाचो मा भूदिति । सहस्रात्तु
ठनोऽपि वाचनार्थम् । १६१० अण् च । (५—२—१०३) यागविभाग
उत्तरार्थं । तापस । साहस्र । 'ज्यात्स्नादिभ्य उपमस्यानाम्' (वा ३१९७) ।
ज्यौत्स्न । तामिस्र १६११ सिकताशर्कराभ्या च । (५—२—१०४)

कमत्वाद् द्वितीया । कृद्यागपट्टी नात्र प्रवर्तते, 'कर्तुंकर्मणा कृति' इत्यत्र कृद्ग्रहणेन तद्धित-
योगे तद्धितेष्वान् । अत्र यद्वत्त्वय तत्कर्तुंकर्मणो कृतीत्यत्र प्रपञ्चिनम् । नच प्रजानातीति
प्रज्ञ । 'इणुपव-' इति क । प्रज्ञ शब्दात् स्वार्थे अणि प्राञ्च इति सिध्यतीति शङ्क्यम्, तथा
सति द्विया डीप्प्रसङ्गाद्, तदाह प्राज्ञेति । श्राद्ध इति । श्रद्धा अस्यास्तीति विग्रह ।
आर्च इति । अर्चा अस्यास्तीति विग्रह । वृत्तेश्चेति । वार्त्तिकमिदम् । मत्वर्थे णप्रत्यय
इति शेष वार्त्त इति । वृत्तिरस्यास्तीति विग्रह । तपसहस्राभ्याम् । विनित्र इतिथेति
द्वन्द्व । मत्वर्थे इति शेष । ययामस्यमन्वय । विनिप्रत्यये इतिप्रत्यये च नकारादिकारौ
उच्चारणार्थौ । ननु नकारयो इत्स्ना कुतो न स्यात् । न च प्रयोजनाभावः, नित्स्वरस्यैव
फञ्त्वादित्यत आह विनीन्योरिकारो नकारपरिणामार्थ इति । तथा च उपदेशो
अयत्वाभावान्तमज्ञेति भाव । यद्यपि 'अस्मायामेवा-' इत्यमन्तवादेव तपशब्दाद्विन्सिद्ध ।
महस्रशब्दात्तु 'अत इतिठनौ' इत्येवन्मिद्ध । तथापि विशिष्य उत्तरमूत्रविहितेन अणा असन्ता-
दन्तलक्षणया विनीया सामायविहितया वाचो मा भूदिति विशिष्येह तपम्महस्रशब्दाभ्या
तथा विधानम् । सहस्रशब्दात्तु अदन्तलक्षणठनोऽपि वाचनार्थमिह इन्विधानम् । एतत्प्रमाणान्
क्वचिन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते । अण्च । तपसहस्राभ्या मत्वर्थे इति शेष । ननु 'तप महस्राभ्या
विनीयण' इत्येवमेव मूत्रमस्तु । नच तपमहस्राभ्या विनीन्यार्थयासस्यार्थे पृथ-
क्मूत्रकरणम्, अन्यथा नयोऽपि प्रत्यया द्वाभ्या स्युरिति वाच्यम्, 'तप सहस्रा-
भ्यामन्विनीनी इति सूत्रकरणे मित्रविभक्त्युच्चारणादेव अण उभयमन्वयस्य
विनीयोर्ययामस्यत्वस्य च मिद्धेरित्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति ।
उत्तरमूत्रे अण एवानुवृत्त्यर्थे इत्यर्थे । ज्यौत्स्न इति । गुक्ल्पश्च इति शेष ।

ज्यात्स्ना चद्रिका मा अस्यास्तीति विग्रह तामिस्र इति । कृष्णपक्ष इति
कर्मत्वेन सम्बन्ध । कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे पट्टी न कृतपूर्वोक्तमितिवत् । ननु
प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञ । स एव प्रज्ञवान् । तथा च प्रज्ञ एव प्राञ्च इत्यणि कृते
सिद्धमिष्ट किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्का निराकुर्वन्नाह प्राज्ञेति । द्विया टाप् । 'प्रज्ञा
दिभ्यश्च' इत्यणि तु डीप् स्यादिति भाव । वृत्तेश्चेति । वार्त्तिकमिदम् । वाशिकाकृता
तु वृत्तिशब्द सूत्रे प्रशिष्टः । विच्छिन्नस्य प्रतिविधान वृत्ति । तपस्वी । सहस्रीति ।
अमन्तत्वाददन्तत्वाच्च मिद्धे पुनर्वचनमणा वाचा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि
वाचनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद् दृश्यते । उत्तरार्थ इति ।

सैकतो घटः । शार्करः । १६१२ देशे लुविलचौ च । (५—२—१०५)
 चादण्नुत्तुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकतः, सिकतिलः, सैकतः, सिकता-
 वान् । एवं शर्करेत्यादि । १६१३ दन्त उन्नत उरच् । (५—२—१०६)
 उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः । १९१४ ऊषसुपिमुष्कमधो रः । (५—२—१०७)
 ऊषरः । सुपिरः । मुष्कोऽण्डः, मुष्करः । मधु, माधुर्यम्, मधुरः । 'रप्रकरणे

शेषः । तमिल्लाः तमोयुक्ता रात्रयः, ता अस्य सन्तीति विग्रहः । ज्योत्स्नादित्वाद्ण् । सिकता-
 शर्कराभ्यां च । मत्वर्थे अणिति शेषः । सैकतो घट इति । सिकता अस्य सन्तीति
 विग्रहः । देशे लुपो वक्ष्यमाणत्वाद् घट इति विशेष्यम् । 'अप्युमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं
 च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् सिकताशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । देशे लुविलचौ च ।
 पूर्वसूत्रविहितस्याणा लुप् इलच् स्यादित्यर्थः । चादणिति । सनिहितत्वादिति भावः । तर्हि
 अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेर्मनुब् नैव स्यादित्यत आह मनुप् चेति । समुच्चयार्थकान्य-
 तरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । सिकता इति । सिकताशब्दात् नित्यं बहुवचनान्तादणो
 लुपि प्रातिपदिकावयवत्वान् सुपो लुकि युक्तवद्भावद्विशेष्यस्य देशस्य एकत्वेऽपि बहुवचन-
 मिति भावः । 'हयवरट्' इति सूत्रे 'एका च सिकता तैलदाने असमर्था' इति भाष्ये प्रयोगात्
 सिकताशब्द एकवचनान्तोऽप्यस्तीति लिङ्गानुशासने मूलकारो वक्ष्यति । दन्त उन्नत उरच् ।
 उन्नतविशेषगकाहन्तशब्दाद् मत्वर्थे उरच् स्यादित्यर्थः । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त
 इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । ऊषसुपि । ऊष, सुपि, मुष्क, मधु एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकव-
 चनम् । सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ऊपर इति । ऊपः क्षारमृत्ति-
 काविशेषोऽस्यास्तीति विग्रहः । सुपिर इति । सुपिः त्रिलम्, अस्यास्तीति विग्रहः । मधुशब्दः क्षौद्रे
 द्रव्ये माधुर्यात्मकरसविशेषे च गुणे वर्तते । तत्र रसविशेषवाचिन एवात्र ग्रहणमित्याह मधु
 माधुर्यमिति । यथा भाष्यादिति भावः । अन्यथा मधुद्रव्यवति घटेऽपि मधुरपदप्रयोगः स्यात् ।

विनीत्योर्ययासंख्यप्रवृत्त्यर्थश्चेत्यपि बोध्यम् । ज्यौत्स्न इति । शुक्लपक्षः । तामिस्र इति ।
 कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमःसमूहस्तमिस्रम् । 'ज्योत्स्नातमिल्ला—' इति निपातनात्मत्वर्थोयो
 रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे रान्तादण् । द्वियां
 तामिल्ली । 'तमिल्ला तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता' इत्यमरोक्तौ तु तमिल्लेत्येतद्रान्तं
 न त्वणन्तमिति न विरोधः । एवं च तमिल्ला रात्रयः अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि
 व्याख्यातुं शक्यम् । सिकताशर्करा । देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाप घट इति । मनुप्
 चेति । अन्यतरस्यांग्रहणेन सर्वत्र मनुपः समुच्चयादिति भावः । सिकता इति । लुपि युक्त-
 वद्भावः । अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संजग्राह—'स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करा-
 वति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति' इति । दन्त उन्नत । उन्नत इति किम्,
 दन्तवान् । ऊषसुपि । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । 'स्यादूपः क्षारमृत्तिका ।
 'ऊषवानूपरः' इत्यमरः । सुपिश्छिद्रम् । खर इति । महत्कण्ठविवरं खं तद्वानित्यर्थः ।

खमुखकुञ्जम् उपमह्यानम्' (वा ३१९८) । खर । मुखर । कुञ्जो हस्तिहनु, कुञ्जर ।
 'नगनामुपाण्डुमथ्य (वा ३१९९) । नगरम् । पामुर । पाडुर । पाण्डुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव ।
 'कच्छ्वा ह्रस्वत्त्वं च' (वा ३२००) । कच्छुर १६१५ द्रुभ्या म । (५-२-१०८, द्रुम ।
 द्रुम । १६१६ केशाद्दोऽन्यतरस्याम् । (५-२-१०९) प्रकृतेर्नायनरस्याग्रहणेन
 मनुषि सिद्धे पुन्रग्रहणमिनिठना समावशायम् । केशव, कशी, कशिक, केशवान् ।
 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) । मणिवा नागविशेष । हिरण्यना निवि-
 विरेप । अणसा लोपथ्य (वा ५०५३) । अणव । १९१७ गाण्डघज-

खरा गर्दभ, विष्णो वा । मुखर शब्द कुवन् । कुञ्जरा हस्ती । क्दशब्दा एते । नगपा-
 स्त्विति । वार्तिकमिदम् । नगरमिति जानिद्विशेषवाचो । अत एव नगरीति ङीप् । पामुर
 इति । पामु अस्यास्तीति विग्रह । पाण्डुर इति । पाण्डु 'पुञ्जवण' स अस्यास्तीति
 विग्रह । क्य पाण्डुरशब्द इत्यत आह पाण्डुरश-दस्त्विति । 'हरिण पाण्डुर पाण्डु'
 इत्यमर । कच्छ्वा इति । वार्तिकमिदम् कच्छ्वाशब्दाद्रप्रत्यय, प्रकृतेह्रस्वथ घतादेश
 इत्यर्थ । कच्छुर-पुना रागविरेप । द्रुभ्या म । 'दिव, उत' इति कृतात्वस्य दिव्शब्दस्य
 द्यु इति निर्देश । दिवशब्दाद् द्रुशब्दाच्च मप्रत्यय स्यादित्यय । द्युम । द्रुम इति ।
 क्दशब्दावती । केशाद्दोऽन्यतरस्याम् । मत्वर्थे इति शेष । नन्विहायतरस्याग्रहण
 व्ययम्, समर्थानामिति वाग्रहणेनैव वाच्यस्य सिद्धत्वान् । न च महाविनायका अपवादेन मुक्ते
 औत्सर्गिकस्याप्रवृत्ते 'पारेमध्ये पष्ठ्या वा इत्यत्रान्तवादिह मनुपाप्रवृत्त्यापत्तौ तत्प्रवृत्त्यर्थ-
 मयनरस्याग्रहणमिति वाच्यम्, प्राणिस्थादिति मूनादयतरस्याग्रहणस्य समुच्चयायकस्यानु-
 वृत्त्यैव तामिद्वेरित्यत आह प्रकृतेनेति । इनिठनोरिति । इनिठनारपीयर्थ । अथवा ।
 'मिध्मादिभ्यश्च' इत्यनेव मनुवेव समुच्चोपत, नन्विनिठनादिति भाव । तथा च वप्रत्यये
 इनिठनोमनुषि च चत्वारि रूपाणी याह केशव इत्यादि । अन्येभ्योऽपीति । वार्तिक-
 मिदम् । केशादयेभ्योऽपि मत्वर्थे वा दृश्यत इत्यर्थ । अर्णस इति । वार्तिकमिदम् ।
 अणसा वप्रत्यय प्रकृत सकारस्य लापश्चयथ । अर्णय इति । अण जन्म ।

गर्दभ ष्टाश्रयम् । मुखरा वाचाल इति हरदत्त । नगरमिति । नगा कृता पवताथ ।
 जातिशब्दाश्रयम् । तथा च नगरात्पत्र ङीप् भवति । नगशब्दाश्रयमस्मारिषु पठ्यत इति
 'बुञ्जण्-' आन्मिध्मेणास्य सिद्धत्वादस्मादाश्रय न वक्तव्य इति हरदत्त । पाण्डुर इति । पाण्डु
 शुक्लो वर्णस्तद्रान् । अव्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । 'हरिण पाण्डुर
 पाण्डु' इत्यमरः । 'गुणे शुक्लादय पृसि गुणिञ्ज्ञास्तु तद्धति' इति च । कच्छ्वा इति ।
 कच्छ्स्त्वप्रोगविशेष । द्रुभ्या म । द्यु इति । द्यौरस्यास्ति 'दिव उत' इत्युत्वम् । द्रुम ।
 साश्रयास्ति जनकतपेति द्रुमापि वृत्त एव । 'पलाशी द्रुमागमा' इत्यमरः । इह सवन
 समुच्चोपमानोऽपि मनुप् क्दशब्देषु नप्यते । तदर्थस्य मनुपा अभियानुमशयवान् ।

गात्संज्ञायाम् । (५-२-११०) ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तत्रेण निर्देशः । गाण्डिवम्, गाण्डोव-
मर्जुनस्य वनुः । अजगवं पिनाकः । १९१८ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । (५-२-१११)
काण्डीरः । आण्डीरः । १९१९ रजःकृष्यासुतिपरिपदो वलच् । (५-२-११२)
रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । 'वले' (सू १०४०) इति दीर्घः । आसुतीवलः शौण्डिकः ।
परिपद्वलः । 'पर्पत्' इति पाठान्तरम् । पर्पद्वलम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०)
भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । 'वले' (सू १०४०) इत्यत्र 'संज्ञायाम्'
इत्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः । १९२० दन्तशिखात्संज्ञायाम् । (५-२-११३)
दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी । १९२१ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वल-

तत्प्रभूतमस्मिन्नस्तीति विग्रहः । इदं तु वार्तिकं भाष्ये न दृश्यते । गाण्ड्यजगात्सं-
ज्ञायाम् । ह्रस्वदीर्घयोरिति । गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणोः गाण्ड्य इति
युगपन्निर्देशः । 'ह्यत्यात्परस्य' इत्यत्र खितिशब्दयोः खीतीशब्दयोश्च यथेत्यर्थः । ततश्च
गाण्डिशब्दाद् गाण्डीशब्दाद् अजगशब्दाच्च मत्वर्थे वप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । रुढशब्दत्वादिह न
मनुप्समुच्चयः । काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । काण्ड, आण्ड आभ्याम् ईरन् ईरच् इति प्रत्ययौ
मत्वर्थे स्त इत्यर्थः । रज कृषिः । रजस्, कृषि, आसुति, परिपद् एभ्यो मत्वर्थे वलच्
स्यादित्यर्थः । आसुतीवल इति । 'पुब् अभिपवे' षाड्पूर्वात् स्त्रियां क्तिन् । 'वले' इति
दीर्घः । अन्येभ्योऽपीति । वार्तिकमिदम् । 'रजः कृषि-' इत्यादिसूत्रोपात्तादन्येभ्योऽपि
वलच् दृश्यत इत्यर्थः । भ्रातृवलः । 'दूलोपे-' इत्यतः षण इत्यनुवृत्तेः 'वले' इति न दीर्घः ।
पुत्रवल इत्यादौ 'वले' इति दीर्घमाशङ्क्याह चल इत्यत्रेति । दन्तशिखात्
संज्ञायाम् । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । दन्तशब्दात् शिखाशब्दाच्च मत्वर्थे
वलच् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ज्योत्स्ना । ज्योतिप इति । ज्योत्स्ना-

दृश्यत इति । व इत्यनुवर्तते । अर्णव इति । अतेरसुन् नुट् च । अर्णो जलं तद्वान् ।
संज्ञायामिति । 'तदस्यास्ति-' इति सूत्रस्येतिशब्दस्येवायं प्रपञ्चः । यणेति । 'ह्यत्यात्-'
इतिवत्कृतयणादेशस्यानुकरणं न भवति । लक्ष्ये यणोऽभावात् । किंतु सूत्रे साहितिकोऽयं
यणिति भावः । प्रयुज्यते चोभयथा । 'अधिरोहति गाण्डिवं महेपौ' 'गाण्डीवी कनकशिला-
निभं भुजाम्याम्' इति च । आसुतीवल इति । 'पुब् अभिपवे' क्तिन् । आसुतिरभिपवः ।
परिपद्वल इति । परितः सीदतीति परिपत् 'सत्सुद्विप-' इत्यादिना विवप्, 'सदिरप्रतेः'
इति षत्वम् । पाठान्तरमिति । 'शृष्टमसौऽदिः' इत्यदिप्रत्यया वाहुलकात् ष्टेरेपि
भवति । तथा च भाष्यम्—'पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्' 'सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रम्'
इति च । भट्टिस्त्वाह—'पर्पद्वलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकश्रमान्' इति । 'पर्पदेवा दशावरा'
इति मनुः । भ्रातृवल इति । 'वले' इत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः । पुत्रवलादौ तु
स्यात्तत्राह संज्ञायामित्यनुवृत्तरिति । 'वनगियोः—' इति सूत्रादिति भावः ।
ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयोपपत्तिः । एतेन तमः-

गोमिन्मलिनमलीमसा । (५-२-११४) मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपघातोपो नश्च प्रत्यय । ज्यास्ना । तमस उपघाया इत्व रश्च, तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम्, तमिस्रम् । शृङ्गादिनच्, शृङ्गिण । उजसो वलच्, तेन वाघा माभूदिति विनिरपि, उजस्वी । ऊजस्वञ् ऊर्जोऽमुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, 'ऊर्जस्वती इतिवदमुन्नन्तत्वनैवोपपत्ते । गोशब्दा-मिनि, गामी । मन्शब्दादिनच्, मलिन । ईमसच्च, मगीमस । १९०० अत इनिठनौ । (५-२-११५) दण्डा दण्डिक । १६०३ प्रोह्यादिभ्यश्च । (५-३-११६)

वयवा ज्योतीषि, तास्यस्या मन्तीति विग्रह ज्यानिपशब्दान् नप्रत्यय उपघाभूतस्य इकारस्य लोपश्च निपात्यत । सति च इकारस्य लोप इण परत्वाभावान् पत्वनिवृत्तौ ज्योत्स्निति रूपम् । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्याल्ना इत्यमर । तमस इति । तम' अस्यास्तीति विग्रहे तमसश्ब्दाद् र्वप्रत्यय, उपघाभूतस्य मकारादकारस्य इत्व च निपात्यत इत्यर्थ । 'तमिस्रा तामसा राति' इत्यमर । ननु 'तमिस्रा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशान् तमिस्र गृहमिति कथमित्यत आह स्त्रीत्वमतन्त्रामिति । शृङ्गादिनञिति । निपात्यत इति शेष । शृङ्गिण इति । शृङ्ग-मस्यास्तानि विग्रह । इतिच णत्वम् । ऊर्जसो वलञिति । निपात्यत इति शेष । ऊजस् इत्यमुन्नत प्रातिपदिकम् । ननु 'अस्मायामया-' इति विनिना सिद्धेरुजस्विन्निति निपातन व्ययमित्यत आह तेनेति । विशेषविहितेन वञ्चा अस्मायेति सामान्यविहितस्य विना निवृ-त्तिर्मा भविष्येत्तदर्थं विनो निपातनमित्यर्थं । ऊर्ज इति । ऊजशब्दाद्गलचि प्रकृतेरमुगागम इति वृत्तिप्रन्य' अनुपपन्न इत्यर्थ । कुन इत्यत आह ऊर्जस्वतीरिति वदिति । ऊर्जस्वतीरित्यत्र वलप्रत्ययाभावेन तत्त्वन्नियोगादिपृथस्य अमुगागमस्याप्रभक्त तत्र ऊजस् इत्यमुन्नत प्रातिपदि-कमवश्यमभ्युपयम् तेनैव ऊर्जस्वि नूजस्वञ्चयो विनिवृत्तमात्रनिपातनापत्तेरित्यथ । ईमस-च्चेति । मन्शब्दाद् निपात्यत इति शेष । अत इनिठनौ । अदन्तामत्वर्थे इनि ठ्न् एतौ स्त इत्यर्थ । समुच्चयाय कायतरस्याग्रहणानुवृत्तेमनुवपि भवति । एकाशरात्कृता जाते सप्तम्या च न तो स्मृती' इति भाष्यम् । एकाशरान् स्ववान्, कृत कारकवान्, जाने वृशवान्, सप्तम्या दण्डा अस्मा शालाया सन्ति दण्डवती । इद प्रायिकम् । तेन कार्यो, कार्याक' तण्डुली तण्डुलिक इत्यादि सिद्धम् इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रोह्यादिभ्यश्च । मत्वर्थे इनिठनौ

समूह तमिस्राशब्दा व्याख्यात । निघण्टुषु तम-पर्यायस्तमित्तशब्द पठित । तत्र समूह समूहिनारभदापचार इति हरदत्त । स्त्रीत्वमतन्त्रामिति । व्याख्यानमत्र शरणम् । ऊजस्विन्नामिन्नित्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तय नलोपा न कृत । अत इनिठनौ । तपरकरण विम्, खट्वावान् । 'एकाशरात्कृता जाते सप्तम्या च न तो स्मृती' । एकाशरात्—स्ववान् । कृत—कारकवान् । जान—व्याघ्रवान्, सिंहवान् । सप्तम्या-दण्डा अस्या सन्ति दण्डवता शाला । 'तदस्यास्ति-' इति सूत्रस्थितिकरणा विषय-निर्दमाय सत्रनापि सवध्यत इति । क्वचित्कृताऽपि भवति—कार्यो, कार्याक ।

ब्रीहिः ब्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते, किं तर्हि—‘शिखामालासंज्ञा-
दिभ्य इनिः, यवखलादिभ्य इकः, (वा ३२०६) । अन्येभ्य उभयम् । १६२४ तुन्दा-
दिभ्य इलच्च । (५—२—११७) चादिनिठनौ मनुप् च । तुन्दिलः, तुन्दो, तुन्दिकः,
तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, ब्रीहि । ‘स्वाङ्गाद्विवृद्धौ’ (ग. सू. १२४) विवृद्ध्युपाधिका-
त्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः, कर्णी, कर्णवान् ।
१६२५ एकगोपूर्वाट्ठञ्जित्यम् । (५—२—११८) एकशतमस्यास्तीति ऐकश-
तिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । १६२६ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।
(५—२—११९) निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे ।
नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । १९२७ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । (५—२—१२०)
आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्पापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः ।

इति शेषः । शिखामालेत्यादि । वार्तिकमिदम् शिखा, माला, संज्ञा, वीणा, वडवा,
बलाका, पताका, वर्मन्, शर्मन् एभ्य इनिरेव, न तु ठनित्यर्थः । यवखलेति । यवखल, नौ,
कुमारी एभ्यः ठनेव, न त्विनिरित्यर्थः । अवशिष्टेभ्यस्तु ब्रीह्यादिगणपठितेभ्य उभावित्यर्थसिद्धम् ।
इदं वृत्तौ स्पष्टम् । तुन्दादिभ्य इलच्च । मनुप्चेति । समुच्चयार्थकान्यतरस्याग्रहणा-
नुवृत्तेरिति भावः । उदरादयश्चत्वारस्तुन्दादिगणपठिताः । स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति । गणसूत्र-
मिदम् । वृद्धविपयात् स्वाङ्गादिलच्, इनिठनौ मनुप् चेत्यर्थः । कर्णिल इति । वृद्धौ कर्णौ
अस्येति विग्रहः । एकगोपूर्वाट्ठञ्जित्यम् । एकपूर्वाद् गोपूर्वाच्च नित्यं {ठञ् स्यादि-
त्यर्थः । यद्यपि नित्यग्रहणाभावेऽपि ठञा इनिठनोर्निवृत्तिः सिध्यति, तथापि
समुच्चयार्थकान्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या मनुप् समुच्चयेत । तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रह-
णम् । ऐकशतिक । इति । ‘पूर्वकाल-’ इति समासः । ‘संख्यायाः संवत्सर-’
इत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न तत्र प्रतिपदोक्ततद्वितार्थसमासस्यैव ग्रहणात् । शतसहस्र ।
निष्कात् पराविति । असामर्थ्येऽपि सौत्रत्वात्, समास इति भावः । रूपादाहत ।
आहतेति भावे क्तः । आहतविशेषणकात् प्रशंसाविशेषणकाच्च रूपशब्दाद् मत्वर्थे

क्वचित्तु जातेरपि—तण्डुली, तण्डुलिकः । एतच्च काशिकादौ स्पष्टम् । तुन्दादिभ्य इल-
च्च । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह—मनुप्चेति । अत्र ‘स्वाङ्गाद् विवृद्धौ’ इति पठ्यते ।
विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णाविस्य कर्णिलः, कर्णी,
कर्णिकः, कर्णवान् । एकगोपूर्वात् । ऐकशतिक इति । एकं च तच्छतं चेति
‘पूर्वकाल-’ इत्यादिना कर्मधारयः । पठ्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वान्च न भवत्यनुभि-
धानादिति हरदत्तादयः । अत इत्येव, नेह—एकविंशतिरस्यास्तीति । नित्यग्रहणं
मनुपो वावनार्थम् अन्यथा ठञा इनिठनोर्वाधे कृतेऽप्यन्तरस्याग्रहणानुवृत्त्या
मनुप् स्यादेवेत्याहुः कथम् एकद्रव्यवान् इति, असाधुरेवायम् । एकेन द्रव्यवानिति वा
विग्रहीतव्यम् । कथम् एकदण्डी इति, ‘एकदेशिनैकाधिकरणे’ इति निर्देशो ज्ञापयति
‘इनिरपि क्वचिद्भवति’ इति । रूपादाहत । आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूप-

‘आहत’ इति विम्-रूपान् । ‘अन्वेभ्योऽपि ह्रस्वते’ (वा ३२१०) ।
हिम्या पर्वता । गुण्या ब्राह्मणा । १६०८ अस्मायामेधास्रजो विनि ।
(५--२--१२१) यशस्वी, यशस्वान् । मायात्री । श्रोत्रादिगठानिठानौ, मायो ।
मायिक । विवन्न-उत्वाक्, स्रजो । ‘आमयस्यापमद्यान दीर्घश्च’ (वा ३२१३)
आमयात्री । ‘शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्’ (वा ३२१४) शृङ्गारक । वृन्दारक ।
‘फलवर्हाम्यामिनच्’ (वा ३२१५) । फलिन । वरहण । ‘हृदयाच्चातुरयतर-
स्याम्’ (वा ३२१६) । इठनौ मनुष्व । हृदयात्, हृदयो, हृदयिक, हृदयवान् ।

यप् स्यादित्यर्थं । आहत रूपमिति । आहतेन निष्पन्न स्वरूप यस्वेति विग्रह रूपशब्दाद्
यनि रूप्यशब्द इत्ययम् । रूप्य कार्पापण इति । परिमाणविशिष्ट रत्नतमुवर्णादिमुद्रिका-
विशेषयुक्त कार्पापण इत्युच्यते । तत्स्वरूप च स्वर्णकारकृता हृतनिष्पाद्यमिति बोध्यम् ।
रूप्यो गौरिति । प्रशस्तरूपमम्पन इत्ययम् । अन्येभ्योपीति । वार्तिकमिदम् । रूपशब्दाद-
न्येभ्योऽपि यप् ह्रस्वत इत्यर्थं । हिम्या पर्वता इति । भूमि यप्, बहुल हिममेवस्तीति
विग्रह । गुण्या ब्राह्मणा इति । प्रशसाया यप् । प्रशस्तगुणसम्पन्ना इत्ययम् । अस्माया-
मेधास्रजाविनि । असित्यनन अमत द्विवचनम् । अमन्त, माया, मेया, स्रज् एभ्यो
विनिप्रत्यय स्यादित्यर्थं । प्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थं । यशस्वीति । ‘तसौ
मत्वर्थे’ इति मत्वान्न प्लवमिति भाव यशस्वानिति । ‘एकगोपूर्याद-’ इति सूत्रे
नियग्रहणेन निवृत्तमनि समुच्चयायमयतरस्याग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते ।
‘तसौ मत्वर्थे’ इति सूत्रे यास्वानिति भाष्योदाहरणादिति भाव । सग्वीत्यत्र ‘ब्रश्च-’
इति पत्वनाशङ्क्याह विवन्नन्तत्वादिति । आमयस्येति । आमयशब्दाद् मत्वर्थे
विनि प्रकृतेर्दोषश्चेत्यर्थं । शृङ्गवृन्दाभ्यामिति । फलवर्हाम्यामिति ।
हृदयाच्चातुरन्यतरस्यामिति । वार्तिकमयमिदम् । मनुष्येति । वक्तव्य इति
शेष, भाष्ये तयोक्तवान् । ‘बुद्ध’ इति चकारस्येत्यज्ञा । अन्यतरस्याग्रहणाच्चालो-
भावे इतिठनौ । समुच्चयायकायतरस्याग्रहणानुवृत्तेर्मनुष्वपि । तथा चात्र चत्वारः
प्रत्ययाः । तदाह हृदयात्पुरित्यादि । ‘शीताष्णतृप्रेम्य’ तन्न सहते’ इति वार्तिक-

शब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् । आहतमिति । आहृतनमाहत ताडनमित्यर्थं । ततो निष्पन्न
यत्कार्पापणादिरूप तदपि कार्यं कारणोपचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयो मामाना
धिकरण्यमुपपद्यते । हिम्या इति । भूमि यप् । पर्वत इति । हिमवान् तत्पयन्नव तनश्च ।
गुण्या इति । दृशिग्रहणादिनिरपि । तथा च माघ — ‘गुण्यगुण्य इति न व्यजोगणत्’ ।
गुणो अगुण्य इति पदच्छेद । अस्मायामेधा । यशस्वीति । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति मत्वान्त्व
न । यशस्वानिति । नित्यग्रहणात् पूर्वनामम्बद्धमप्ययतरस्याग्रहण मनुष्यमुच्चयायमिह स्व-
ध्यत एव । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भाव । चो कु’ इत्य-
नेन सिद्धे ब्रश्चादिपत्वमाशङ्क्याह—विवन्नन्तत्वादिति । हृदयाच्चातुरन्यतरस्याम् ।
अय तरस्याग्रहणम् इतिठनो प्राप्स्यन्मम् । मनुष्यं सर्वान् समुच्चीयन् एव । चकारस्य ‘बुद्ध-

‘शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने-’ (वा ३२१७) । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः ‘स्फायितश्चि’ (उ सू १७०) इति रक् । तृप्रः पुरोडाशः, तं न सहते तृप्रालुः । ‘तृप्रं दुःखम्’ इति माधवः । ‘हिमाच्चेलुः’ (वा ३२१८) । हिमं न सहते हिमेलुः । ‘बलादूलः’ (वा ३२१९) बलं न सहते बलूलः । ‘वातात्समूहे च’ (वा ३२२०) वात न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः । ‘तप्पर्वमरुद्भ्याम्’ (वा ३२२१) । पर्वतः । मरुतः । १५२९ ऊर्गाया युस् । (५-२-१२३) सित्त्वात्पदत्वम् । ऊर्गायुः । अत्र ‘छन्दसि’ इति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि ‘अहंशुभमोः-’ (सू १९४६) इत्यत्रैवोणाग्रहणं कुर्यात् । १९३० वाचो गिमनिः । (५-२-१२४) वाग्मी । १६३१ आलजाटचौ बहु-

मर्थतः संगृह्णाति—शीतेति । शीत, उष्ण, तृप्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो न सहते इत्यर्थे चालुर्वक्तव्य इत्यर्थः । तृप्रः पुरोडाश इति । मन्त्रभाष्ये तयोक्तत्वादिति भावः । हिमाच्चेलुरिति । वार्तिकमिदम् । हिमशब्दाद् द्वितीयान्ताद् न सहत इत्यर्थे चेलुः स्यादित्यर्थः । चकार इत् । बलादूल इति । तन्न सहते इत्यर्थे वक्तव्य इति शेषः । वातात्समूहे चेति । पञ्चन्ताद्वातशब्दात् समूहेऽर्थे, द्वितीयान्ताद् न सहते इत्यर्थे च, ऊलप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । तप्पर्वमरुद्भ्यामिति । वार्तिकमिदम् । पर्वमरुद्भ्यां त् वक्तव्य इत्यर्थः । तन्वक्तव्य इति वृत्तिकृत्, हरदत्तश्च । प्रौढमनोरमाया तु नित्त्वं निराकृतम् । शब्देन्दुशेखरे तु हरदत्तसंमतं नित्त्वमेव स्थापितम् । छट्त्वादव्ययार्थाभावान्न मतुप् । ऊर्गाया युस् । ऊर्गायुशब्दे ‘यस्येति च’ इति लोपमाशङ्क्याह सित्त्वादिति । अनुवर्तयन्तीति । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यस्मादिति शेषः । वाचो गिमनिः । वाचशब्दान् मत्वर्थे गिमनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । अतद्वित इति पयुंदासाद् गकारस्य नेःसंज्ञा । वाग्मीति । वाचशब्दाद् गिमनिप्रत्यये कुत्वम्, जश्त्वम् । प्रत्यये गकारोच्चारणं तु ‘प्रत्यये भाषायाम्-’ इत्यनुनासिकाभावार्थम् । आलजाटचौ । वाचशब्दाद् आलच् आटच् एतौ

इतीत्संज्ञा । तेन हृदयालुशब्दोऽन्तोदात्त इत्याहुः । शीतोष्णोति । इह चालुरनुवर्तते । पुरोडाश इति । ‘न तृप्रा उरुव्यचसम्’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः । माधव इति । सुव्धातुवृत्तौ स्थितमिदम् । हिमाच्चेलुरिति । एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः । बलादिति । सिष्मादिपु बलूलवातूलशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ । तप्पर्वमरुद्भ्याम् । पितृवनुदात्तत्वार्थम् । काशिकायां तु ‘पर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्यः’ इति स्थितम् । हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्थो नकार इत्युक्तम् । तच्च मनोरमायां महता प्रबन्धेन दीक्षितैर्निराकृतं तत एव तदवधार्यम् । पदत्वमिति । तेन ‘यस्येति च’ इति लोपो न प्रवर्तत इति भावः । अनुवर्तयन्तीति । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यतः । वाचोगिमनिः । इकारो नकारपरित्राणार्थः । चकारस्य कुत्वे जश्त्वे च कृते वाग्मी वाग्मि- नादित्यादौ द्वयोंगकारयोः श्रवणं भवति । द्वित्वं तु त्रयाणाम् । ‘मिनिः’ इत्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोंगकारयोः श्रवणम् । द्वित्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात् । किंच ‘परोऽनुनासिके-’ प्रत्यये

भाषिणि । (५-२-१२५) 'कुम्भित इति वक्तव्यम्' (वा ३२२३) कुम्भित बहु
भाषते वाचात्, वाचाट । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव । १६३० स्वामि
न्नेश्वर्ये । (५-२-१२६) ऐश्वर्यत्राचवात्स्वराब्दा मत्वर्थे आम्बिन्च् । स्वामो । १९३३
अर्शाआदिभ्योऽच् । (५-२-१२७) असास्यस्य विद्यन्ते अर्शस' । शकृत्गणोऽयम् ।
१६३४ द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिरथादिनि । (५-२-१२) द्वन्द्व । कटक्वलपिनी,
शङ्खनूपुरिणी । उपतापो राग । कुष्ठी । किलामी । गर्हं निन्द्यम् । वकुदावर्ती । वाक्ता-
लुकिनी । 'प्राणिस्यात्' क्रिम्-पुष्पफलवान्घट । 'प्राण्यङ्गात्' । पाणिपादवती । 'अन'
इत्येव । चित्रकल्लाटिकावती, सिद्धे प्रत्यय पुनश्चन ठनादिवाचनार्थम् । १९३५
वातातीसाराभ्या कुक्च । (५-२-१२९) चादिनि । वानकी । अतीसारखी ।
'रोगे चायमिष्यत्' । नह । वानवती गुहा । 'पिशाचान्च' (वा ३२२४) । पिशा-
मत्वर्थे बहुभाषिणीत्यर्थः । गिम्नाऽपवाद । यस्तु सम्यगिति । नच अवह, अनुस्मित च
यो वदति तत्रापि वाग्मीति कुना न भवतीति वाच्यम्, 'या हि सम्यग् बहु भाषते वाग्मी-
त्येव स भवति' इति भाष्यजलन पूर्वसूनस्य मय्यम् बहुभाषिण्येव प्रवृत्तेभ्युपगमादिनि भावः ।
स्वामिन्नेश्वर्ये । ऐश्वर्ये इति प्रकृतित्रिशेषणमित्यभिप्रेत्याह ऐश्वर्यत्राचकादिति ।
आम्बिनञिति । म्नामीति । निपायत इति शेषः । पठत्वमिति । स्वप् ऐश्वर्यम्,
तद्वानियर्थः । नियतति यावत् । ऐश्वर्यल्युक्तेष्वनवानियर्थे स्वामीति न भवति । अर्शा-
आदिभ्योऽच् । अर्शसुशब्द आदि एषामिति विग्रहः । अर्शस इति । अर्शो गुदरोगविशेषः ।
द्वन्द्वोपतापः । द्वन्द्वममामाद् उपतापवाचकाद् गर्हत्राचकाच्च प्राणिस्यविषयेभ्यो मत्वर्थे
इति स्यादित्यर्थः । द्वन्द्वेति उदाहरणमूचनम् । कटक्वलपिनीति । कटक्वलपयो
कश्चिदात्मभेदपरिकल्प्य द्वन्द्व उपगच्छ । उपनाप इत्यस्य विवरणम्-रोग इति । किं गस
कुष्ठभेदः । गर्हमित्यस्य विवरणम्-निन्दामिति । वकुदावर्तीति । वकुद श्रोत्राय
अवस्नात्कुष्ठभागः । तत्र आवर्तं वकुदावर्तं, स अस्यास्तीति विग्रहः । वाक्तालुकिनीति ।
वाक्स्वेव ताडुक वाक्ताडुने, त अस्या स्त इति विग्रहः । प्राण्यङ्गान्नेति । व्याख्यान-
मेत्रात्र शरणम्, एवविषयवार्तिकस्य भाष्ये अदर्शनान् । अत इत्येवेति । 'समामान्त' इति
सूनभाष्यरोत्या मण्डूकपट्टत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । चित्रकल्लाटिकावतीति । चित्रकं
च कल्लाटिका चेति द्वन्द्वः । अदन्तत्वाभावादिनिनेति भावः । ननु 'अन इतिठनौ' इत्यतानु-
वृत्त्यैर सिद्धे पुनरिह इनिग्रहण किमर्थमित्यत आह सिद्धे प्रत्यय इति । ठनादीति ।
आदिना मनुष्य सग्रहः । वातातीसाराभ्या कुक्च । चादिनिरिति । वान, अतीसार
आभ्या मत्वर्थे इति स्यात् प्रकृते कुक् चेत्यर्थः । कुकि ककार इत् । उकार उच्चार-

भाषाया नित्यम्' इति वाङ्मयमित्येव नियमनुनासिक प्राप्नोति । तच्चानिष्टमिति
गिम्नि कृत । स्वामिन्नेश्वर्ये । ऐश्वर्यत्राचकादिति । स्वराब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमे-
तद्वृत्तिविषयकमिति वाच्यम् । ईशिता हि ईश्वरः । स तु स्वामीयुच्यते । यथा

चकी । १६३७ वयसि पूरणात् । (५—२—१३०) पूरणप्रत्ययान्तात्मत्वर्थे इतिः स्याद्व-
यसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चम्युपुः । ठनादिवाधनार्थमिदम् ।
'वयसि' किम्-पञ्चमवान् ग्रामः । १९३७ सुखादिभ्यश्च । (५—२—१३१) इतिर्मत्वर्थे ।
सुखी । दुःखी । 'माला क्षेपे' (ग. सू. ११६) । माली । १६३८ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ।
(५—२—१३२) वर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशौली । ब्राह्मणवर्णी ।
१६३९ हस्ताज्जातौ । (५—२—१३३) हस्ती । 'जातौ' किम्-हस्तवान्पुरुषः । १६४०
वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । (५—२—१३४) वर्णी । १६४१ पुष्करादिभ्यो देशे ।
(५—२—१३५), पुष्करिणी । पक्षिनी । 'देशे' किम्-पुष्करवान्करी । 'बाहूरुपूर्वपदा-
द्वलात्' (वा ३२२५) बाहुवली । ऊरुवली । 'सवदिश्च' (वा ३२२६) । सर्ववनी ।
सर्ववीजी । 'अर्थाच्चासन्निहिते' (वा ३२२७) । अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ।
'तदन्ताच्च' (वा ३२२८) । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । १६४२ वलादिभ्यो
मतुवन्यतरस्याम् । (५—२—१३६) बलवान्, वली । उत्साहवान्,
उत्साही । १६४३ संज्ञायां मन्माभ्याम् । (५—२—१३७) मन्तान्मान्ता-
च्चेनिर्मत्वर्थे । मन्-प्रथिमिनी । दामिनी । म-होमिनी । सोमिनी ।

णार्थः । कित्वादन्तावयवः । वातकीति । वातरोगवानित्यर्थः । अतीसारकीति । अतीसा-
ररोगवानित्यर्थः । रोगे चायमिति । व्याख्यानादिति भावः । रोग एवेत्यर्थः । वातवती
गुहेति । अत्र रोगस्याप्रतीतेरिनिकुको नेति भावः । पिशाचाच्चेति । वार्तिकमिदम् ।
पिशाचादिनिः प्रकृतेः कुक्चेत्यर्थः । वयसि पूरणात् । 'अत इनिठनौ' इत्येव
इनिसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह ठनादिवाधनार्थमिति । सुखादिभ्यश्च । इनिर्मत्वर्थ
इति । इनिरेव, नतु ठनित्यर्थः । मालाक्षेप इति । सुखादिगणसूत्रमिदम् धर्मशील ।
धर्माद्यन्तादिति । धर्म, शील, वर्ण एतदन्तादिनिरेवेत्यर्थः । हस्ताज्जातौ । हस्तान्मत्वर्थे
इनिरेव समुदायेन जातिविशेषे गम्य इत्यर्थः । वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । वर्णशब्दान्मत्वर्थे
इनिरेव समुदायेन ब्रह्मचारिणि गम्य इत्यर्थः । वर्णीति । वर्णी ब्राह्मणादि-
तत्तद्वर्णोचितवसन्तादिकालमुपनयनम्, सोऽस्यास्तीति विग्रहः । पुष्करादिभ्यो
देशे । पुष्करशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव स्याद् देशे गम्ये । बाहूरुपूर्वपदाद्वला-
दिति । वार्तिकमिदम् । बाहु, ऊरु एतत्पूर्वपदाद् बलशब्दान्तान्मत्वर्थे इनिरेवे-
त्यर्थः । सर्वादेश्चेति । वार्तिकमिदम् । इनिरेवेति शेषः । अर्थाच्चासन्निहित
इति । वार्तिकमिदम् । असन्निहितविषयकादर्थशब्दाद् इनिरेवेत्यर्थः । अर्थीति ।
असन्निहितः अर्थः अस्थेति विग्रहः । अर्थो नास्तीति यावत् । अत्र विरोधादस्तीति
न संबध्यते । अर्थोऽसन्निहितोऽस्थेत्यर्थे अप्राप्त एव इनिविधीयत इति कैयटः । प्रत्यय-
वागीश एव वाचस्पतिः वाचः स्वामीति । ऐश्यर्थे किम्, स्ववान् । अर्शादि-
भ्योऽच् । इह 'स्वाङ्गाद्धीनाद्' इति गणे पठ्यते । खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः ।
काणं चक्षुर्स्यास्तीति काणः । प्रथिमिनीति । 'पृथ्वादिभ्यः-' इतीमनिचि 'टिः'

'सनायान्' किम्—सामवान् । १६४४ कशाभ्या चभयुस्तितुतयस । (५-२-१३८ कम् गम् इति मानौ । 'कम्' इत्युदकमुखयो । 'सम्' इति मुख । आभ्या सप्त प्रत्यया स्यु' युष्मन्मा सकार पत्वार्य । कप । कम । कपु । कनि । कनु । कन । कप्र । शव शन । शयु । शान । शनु । शन । शय । अनुस्वारस्य वैमलिक परमवण । वकारस्य कारपरस्यानुनामिकी वयो । १९५५ तुन्दिवलिपटेर्म । (५-२-१३९) वृद्धा नाभिस्तुन्दि । 'पूवपापपाशयम्' इति माघत्र । तुदिभ । वलिभ । वटिभ । पामादित्वाऽऽत्तिनोऽपि । १६५६ अहशुभमोर्युस । (५-२-१४०) अहम् इति मा तमव्ययमहङ्कारे 'गुमम्' इति गुम । अहयु, अहङ्कारवान् । गुमयु, गुमान्वित ।

इति तद्धितेषु मत्वर्थीया ।

विधौ तदन्तविधिनियेयान्नाह तदन्ताच्चति । अर्थशब्दान्नादपि इतिर्वन्तव्य इत्यथ । वलादिभ्यो । मनुवभाषणे मनिहिन इतिरित्येनिप्रत्योदाहरति—चलवान्, चलीति । सज्ञाया मन्माभ्याम् । प्रथिमिनीति । 'पृथ्वादि । इमनिज्वा' इमनिजत् प्रथिमन्शब्द । अत्र मनोजनयकत्वञ्चिपि 'अनिनम्मन्—' इति तदन्तविधिना इमनिजतापि गृह्यते प्रथिमन्शब्दादिति प्रत्यये टिलोप नातत्पणडीपि प्रथिमिनोशब्द । ढामिनीति । दामन्शब्दादिनी टिलोपे ङीविति भाव । मेति । मान्तादाहरणमूचनमिदम् । होमिनी सोमिनीति । होमशब्दात्सोमशब्दाच्च इनी ङीविति भाव । कशाभ्याम् । क, म, पुस्, ति, तु, त, यस, एया सप्ताना द्वन्द्वात् प्रथमावृत्तचनम् । सप्त प्रत्यया स्युरिति । मत्वर्थ इति शेष । पदत्वार्थ इति । अथवा कम् इत्यस्माद् युप्रत्यये यप्रत्यये च कृते भत्वात् पदत्वाभावादानुस्वारो न स्यादिति भाव । वकारस्यकारपरस्येति । बहुव्रीहि । वकारपरकस्य यकारपरस्य चानुस्वारस्येत्यर्थ । तुन्दिवलि । तुन्दि, वलि, वटि एभ्यो मत्वर्थे भप्रत्यय स्यादित्यथ । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमेकवचनम् । पुस्त्वमापेम् । वटिभ इति । 'वट वष्टन' वटन वटि अभ्यास्तीति विग्रह । अहशुभ-

इति टिलोप । 'र ऋत -' इति रभाव । 'अनिनम्मन्ग्रहणापयवता चानर्थवेन च तदन्तविधे प्रयोजयन्ति' इति मन्तादिनी कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोप नातत्वाडोप । ढामिनीति । दामानोर्मन्त् । होमिनी । सोमिनीति । 'अतस्तुगुह्यवृत्ति-' इत्यीणादिके मनि निन्वा ङोमसामशब्दौ मप्रत्ययान्तौ । कशाभ्याम् । पदत्वार्थ इति । अथवा 'कम्पु, काम्य, शम्पु, शाम्य' इति स्यादिति भाव । वकारस्यकारपरस्येति । बहुव्रीहिरस्यम् । अनुनासिकी वया चिति । एतेन प्रथमप्रत्ययो दत्त्वाप्यथा, न तु पवर्गतृतीय इति ध्वनितम् । माघव इति । 'तुडिताडन' इति घानौ तेनोत्तम्—'वृद्धा नाभिस्तुण्णि । इन् । तण्डिरस्यास्तीति तुण्णिल । 'तु'शदिभ्य इलच्च' इत्यत्र 'स्वाङ्गादिवृद्धौ' इति गगमूत्रेण इलच् । तुण्णित एव तुण्डिम । 'तुण्डिवलिपटेर्म' इति मत्वर्थीया भ इति । वटिभ इति । 'वट वष्टन इन् । वटिशब्द' पामादिषु पठयते । तेन वटिन इत्यपि भवति ।

अथ तद्धितेषु प्राग्दिशीयप्रकरणम् । ३६ ।

१६४७ प्राग्दिशो विभक्तिः । (५-३-१) 'दिवच्छब्देभ्यः' इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । 'समर्थानाम्' इति 'प्रथमात्' इति च निवृत्तम् । 'वा' इति त्वनुवर्तत एव । १६४८ किंसर्वनामवहुभ्योऽद्वयादिभ्यः । (५-३-२) किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । १६४९ इदम् इश् । (५-३-३) प्राग्दिशीये परे । १६५० एतेतौ रथोः । (५-३-४) इदंशब्दस्य 'एत' 'इत्' इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः । १६५१ एतदोऽन् । (५-३-५) योगविभागः कर्तव्यः । 'एतदः' एतेतौ

मोर्युस् । अहंयुः शुभंयुरित्यत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह अहमित्यादीति । सित्त्वं पदत्वार्थम् । तेन पदत्वाद्नुस्वारे परसवर्णः सिध्यति ।

इति तद्धितेषु पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्राग्दिशीयप्रकरणं निरूप्यते । प्राग्दिशो विभक्तिः । दिक्छब्देन तद्धितं सूत्रं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह दिक्छब्देभ्य इत्यत इति । विभक्तिसंज्ञका इति । तत्फलं तु 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधः, त्यदाद्यत्वम्, इदम् ऊडिदंपदादि' इति स्वरश्च । स्वार्थिका इति । स्वीयप्रकृत्यर्थे भवा इत्यर्थः । तसिलादिष्वर्थनिर्देशाभावाद् 'अतिज्ञायने' इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाच्चेति भावः । निवृत्तमिति । अत्रोपपत्तिः 'समर्थानाम्' इत्यत्रोक्ता । अनुवर्तत एवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । किंसर्वनाम । 'अद्वयादिभ्यः' इति छेदः । 'प्राग्दिश' इत्यनुवर्तते । तदा प्राग्दिशोऽधिक्रियत इति । विधेयानिर्देशादधिकारोऽयमिति भावः । किमः सर्वनामत्वेऽपि द्वयादिपशुंदासात् पृथग्रहणम् । द्वयादिपु किशब्दपाठस्तु त्वं च कश्च कौ, अहं च कश्च कौ इत्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ' इति किमशेषत्वार्थः । अथ वक्ष्यमाणतसिलादिप्रत्यये परे कार्यविशेषमाह इदम् इश् इत्यादिना । इदम् इश् । प्राग्दिशीये परे इति शेषपूरणम् । प्रकरणलभ्यमिदम् । शित्त्वात् सवदिशः । इति इत्युदाहरणम् । एतेतौ रथोः । 'इदमः' इत्यनुवर्तते । एतश्च एच्चेति द्वन्द्वात्प्रथमाद्विवचनम् । रश्च थ् च तयोरिति द्वन्द्वः । रेफादकार उच्चारणार्थः रेफथकाराभ्यां प्राग्दिशीयं प्रकरणलभ्यं विशेष्यते । 'यस्मिन्वधिः' इति तदादिविधिः । तदाह इदं शब्दस्येत्यादिना । तत्र रेफादौ परे एतः, थादौ तु इदिति यथासंख्यं बोध्यम् । एतर्हि, इत्यम् । एतदोऽन् । प्राग्दिशीये प्रत्यये परे एतदशब्दस्य अन्

अहंयुः । शुभंयुरिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ।

इति तत्त्वबोधिण्यां मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

किंसर्वनाम । द्वयादिपशुंदासात्किमः पृथग्रहणम् । द्वयादिपु किम, शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं च कश्च कौ । अहं च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः । 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते' इत्युक्तत्वात् एतदोऽन् । भाष्यरूढोऽयं पाठः ।

स्नो रथो । 'अन् । एतद्' इत्येव । अनकाल्वात्मवदिश । 'नलोप प्राति-
पदिकानस्य' (सू २३६) १६५० सर्वस्य सोऽन्यतरस्या दि । (५-३-६)
प्राग्दिशावे दकारादी प्रत्यये परे सवस्य सो वा स्यात् । १६५३ पञ्चम्यास्त-
सिल् । (५-३-७) पञ्चम्यतेम्य' किमादिभ्यस्तसिल्वा स्यात् । १६५४
कु तिहो । (७-२-१०४) किम कु स्यात्तादी हकारादी च विभक्तौ परत ।
कुत कस्मान् । यत् । तत् । अत् । इत् । अमुत् । बहुत् । द्वयादस्तु द्वाभ्याम् ।

स्यादित्यथ प्रनायत । एव सति एतच्छब्दस्य अनव स्यात् । नत्वतेतौ । तत्राह योगचिभाग,
इति । एतद् इति । प्रथममूनमिदम् । तस्य शेषपूरणम् 'एतेनौ रथो इति । एतच्छब्दस्य
एतेनौ स्नो रथ्यकारादी प्रत्यये परे इत्यथ । एत ह, इत्यम् इत्युदाहरणम् । अत्रिति द्वितीय
मूनम् । एतद् इत्येवेति । 'रथो इति तु नानुवर्तते इति भाव । तथा च एतद् इत्यस्य
अन् स्या प्राग्दिशीय परे इति फलनि । अन अन इत्युदाहरणम् । ननु अनादेशे नकारस्य
इत्सनायाम् अकारोन्तादेश स्यादित्यत आह अनेकाल्त्वादिति । नकारस्य प्रयाजना
भावाद् नत्वना निस्वरस्य प्रत्ययविपयत्वादिति भाव । तह अन इत्यादौ नकारस्य
श्रवण स्यादित्यत आह नलोप इति । सर्वस्य सोऽन्यतरस्या डि । दि इति सप्तम्येक-
वचन प्राग्दिशीयविशेषणम् । 'यस्मिन्विधि' इति तदादिविधि । तदाह प्राग्दिशीये
दकारादाविति । सदा इत्युदाहरणम् । तदेव तसिलादिप्रत्ययेषु प्राग्दिशीयेषु परेषु कनि
पयान् आदेशान् विधाय तसिलादिप्रत्ययान्वक्तुमुपक्रमते । पञ्चम्यास्तसिल् । किमादिभ्य
इति । क्विसवनामवहुम्य इत्यर्थ । वा स्यादिति । 'समर्थानाम्-' इत्यता वाग्रहणस्यानु-
वृत्तेरिति भाव । कुतिहो । कु इति लुप्तप्रथमाकम् । 'किम क' इत्यस्मान् 'किम'
इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ इत्यता 'विभक्तौ' इति । तिश्च ह् च तयोरिति द्वन्द्व । इकार
उच्चारणाय । ताम्या विभक्तिविरोप्यते । तदादिविधि' तदाह किम कु स्यादित्यादिना ।
कुत्त इति । किशब्दान् पञ्चम्यन्तात्तसिल् । सुष्ठुक् । किम कुमाव । 'तसिलात्प'
प्राक् पात्प' इत्युक्तेरव्ययवचम् । वक्ष्यनुवृत्ते फलमाह कम्मादिति । तिहो'
इत्युक्तेरव न कुमाव । सवनाम् उदाहरति यत् इति । यद्शब्दात् पञ्चम्य-
न्तात् सुष्ठुक्, तसिलो विभक्तित्वात् तस्मिन्परे व्यशद्यत्व पररूपम् । एव तच्छ-
ब्दात्त इति रूपम् । पन्ने तस्मादिति भवति । अत् इति । एतद्शब्दान् पञ्चम्य-
न्तात् तसिल्, सुष्ठुक्, एतदोऽन्, सवदिश, नलोप । पन्ने एतस्मादिति
भवति इत् इति । इद्शब्दात्पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुष्ठुक्, इदम् इद् । पन्ने
अस्मादिति भवति । अमुत् इति । अदसृशब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, उत्वमत्वे
च । पन्ने अमुप्मादिनि भवति । बहुत् इति । पन्ने बहुम्य इति भवति । द्वयादे-
वत्तिवारस्तु 'एतदोऽन्' इति पठित्वा शकार सवदिशाय इत्याह । अनिति ।
प्राग्दिशीये परे अन्त्यान् । अनेकाल्त्वादिति । नित्करणस्य प्रयोजन नास्ति
प्रत्ययान्तिवस्यैव स्वरायत्वादिति भाव । कु तिहो । तकारादिकार उच्चारणाय ।

१६५५ तसेश्च । (५—३—८) किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् । १९५६ पर्याभिभ्यां च । (५—३—९) आभ्यां तसिल् स्यात् । 'सर्वोभयार्थाभ्यामेव' (वा ३२४०) । परितः सर्वत इत्यर्थः । अभित उभयत इत्यर्थः । १६५७ सप्तम्यास्त्रल् । (५—३—१०) कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । १९५८ इदमो हः (५—३—१२) त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह । १६५९ किमोऽत् । (५—३—१२) वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् । १६६० क्वाति । (७—२—१०५)

स्त्विति । सर्वनामत्वात् प्राप्तस्तसिल् द्वयादिपर्युदासान्तेत्यर्थः । तसेश्च । परस्य तसेरिति । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति वक्ष्यमाणस्य तसेरित्यर्थः । ननु तसेस्तसिल् किमर्थमित्यत आह स्वरार्थमिति । लिट्स्वार्थमित्यर्थः । विभक्त्यर्थमिति । विभक्तिनिमित्तकत्वाद्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्य अप्राद्विशीयत्वाद् विभक्तित्वाभावात् त्यदाद्यत्वादिकं न स्यादित्यर्थः । पर्याभिभ्यां च । सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति । वार्तिकमिदम् । परिपिञ्चति अभिपिञ्चति इत्यादौ वाग्रहणात् पक्षे न तसिल् । सप्तम्यास्त्रल् । किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः अद्वयादिभ्यस्त्रलित्यर्थः । कुत्र इत्यादिरूपाणि कुत इत्यादिवत् । इदमो हः । इदंशब्दात् सप्तम्यन्ताद् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । किमोऽत् । अपकृष्यत इति । 'वा ह च छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रादिति शेषः । अपकषे व्याख्यानमेव शरणम् । अत्प्रत्यये तकार इत् । विभक्ताविति निषेधस्तु न भवति, 'तवर्गस्येत्त्वप्रतिषेधोऽस्तद्धिते' इति वार्तिकात् । क्वाति । क्व अतीति छेदः ।

वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति कस्मादिति । यतस्तत इति । 'कृत्तद्धित-' इति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि त्यदाद्यत्वम् । पक्षे यस्मात् । तस्मात् । इत इति । 'इदम इश्' पक्षे अस्मात् । अत इति । एतदोऽनादेशः । पक्षे एतस्मात् । अमुत इति । 'अदसोसेः-' इति मुत्वम् । पक्षे अमुष्मात् । बहुत इति । पक्षे बहुभ्यः । द्वाभ्यामिति । सर्वनामत्वात्प्राप्तोऽपि तसिल् 'अद्वयादिभ्यः' इति पर्युदासान्न । तसेरिति । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः', 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति विहितस्य तसेस्तसिलादेश इत्यर्थः । विभक्त्यर्थं चेति । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्द्विशीयत्वाद्द्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वाभावे 'यतोऽवगच्छति' इत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः । ननु तसेग्रामित इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो वाच्यत्वेन तसिर्न प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च, 'तसेश्च' इति विधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, कुतोऽवहीयते कुतोऽवरोहतीत्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यमेव हेतुः । तेनेह न भवति । परिपिञ्चति । अभिपिञ्चति । उपययं परितः । अभिस्त्वाभिमुख्ये । नन्वोदनं परिपिञ्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेत् । मैवम्, वावचनानुवृत्त्या तु तत्सिद्धेः । सप्तम्यास्त्रल् । इह त्रलितसिलो स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ, न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ 'अच धेः', 'वोडिति' इत्यादिकं नेत्याहुः । किमोऽत् । 'न विभक्ता

किम ऋदश स्यादिति । क । कुत्र । १६६१ वा ह च छन्दसि । (५-३-१३) 'कुह स्य' । 'कुह जग्मयु' । १९६० एतदक्षतसोखतसौ चानुदात्तौ । (२-४-३३) अन्वादेश-विषये एतदाज्ञं स्यात् चानुदात्तघनसा परत, तौ चानुदात्तौ स्त । एतस्मिन्नामे सुख वसाम् । अतोऽज्ञाधीमहे । अतो न गन्तास्म । १६६३ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । (५-३-१४) पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तमिलादयो दृश्यन्ते । 'इशियहणाद्भवदादियोग एव' (वा ३२४४) । स भवान्, ततो भवान्, तत्र भवान् । त भवन्तम्, ततो भवन्तम्, तत्र भवन्तम् । एव दीर्घायु । देवानाप्रिय । आयुष्मान् । १९६४ सर्वैकान्यक्रियत्तद् काले दा । (५—३—१६) सप्तम्यन्तेस्य कालायेस्य स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्वाटे सदा । सर्वदा । एवदा । अन्यदा । कदा ।

'क्व' इति छुप्रथमाक 'किम क' इत्यत किम' इत्यनुवर्तते । तदाह किम क्वेति । किशब्दात् सप्तम्यन्ताद् अनुप्रत्यय, तकार इत्, किम क्वादेश इति भावः । कुत्रेति । अत्प्रत्ययान्नावपन्ने त्रलि 'कु तिहो' इति कुभावे रूपम् । केचित्तु 'किमोऽज्ञ इत्यत्र' उत्तरमूत्राद्वाग्रहणापकर्षे प्रमाणाभवात्त्रल वाञ्छिच्वा नित्य एव अनुप्रत्यय, कुत्रेति स्वपदाब्द एवत्याहुः । वा ह च छन्दसि । 'ह' इति छुप्रथमाकम् । किम सप्तम्यन्ताद् हप्रत्यय स्यादित्यर्थः । चादन् नञ् च । यत्रपि वैदिकप्रक्रियायामिदमुपन्यसनीय तथापि वाग्रहणस्य पूर्वसूत्रे अपकर्ष-ज्ञानायात्र तदुपन्यासः । एतदक्षतसो । 'इदमोऽन्वादेश' इत्यस्माद् 'अन्वादेशोऽनुदात्त' इत्यनुवर्तते । तदाह अन्वादेशेत्यादिना । अतोऽत्रेति । एतदशब्दान् त्रलि प्रकृतरशादेशे अत्रेति रूपम् । अतो न गन्तास्म इति । एतस्माद् ग्रामादित्यर्थः । एतदशब्दात्सिञ् प्रकृतेरशादेशः । 'एतदाज्ञ' इत्येव सिद्धे अनुदात्तार्थं वचनम् । नच लिट्स्वरे सति शेषनिघानेन त्रतमारनुदात्तत्वे सिद्धमिति शङ्कयम्, लिट्स्वरापवाद अशाऽनुदात्तत्वे कृते लिट्वाप्राप्त्या प्रत्ययस्वरण त्रतसारदात्तत्वे प्राप्ते तद्विधानार्थत्वान् । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तिभ्याऽपीत्यर्थः । फलितमाह पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपीति । किमादेरिति शेषः । एवमिति । स दीर्घायु, ततो दीर्घायु, तत्र दीर्घायुरित्या-द्युद्धमित्यर्थः । सर्वैकान्य । सप्तम्यन्तेभ्य इति । सर्वादिभ्य इति शेषः ।

तुस्मा' इति निषेधाऽत्र न प्रवर्तते यमोरकारेण मकारपरिणायनानित्यताज्ञापनात् । वाग्रहण-मिति । 'किमाऽज्ञा' इति सूत्र पठित्वा 'ह च छन्दसि' इति सूत्रयित्तु युक्तम् । कुत्रेति । यद्यपि नागवृत्तिकारो भाषाया नञ् नेच्छति तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् । तथा च श्रीहर्ष—'नायत्र कुत्रापि च सामिनायम्' । अमरश्चाह—'साहचर्याच्च कुत्रचित्' इति । वा ह च छन्दसि । पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम् । अत इति । एतस्माद् ग्रामादित्यर्थः । तत्रभवन्तमिति । ततोभवता, तत्र भवता । ततो भवत, तत्र भवते इत्यादि । एवमिति । ततोदीर्घायुस्त्र दीर्घायुरित्याद्युद्धमित्यर्थः । सदेति । 'सर्वस्य साज्यतरस्या दि' इति समाव ।

यदा । तदा । 'काले' किम्-सर्वत्र देशे । १६६५ इदमो हिंल् । (५—३—१६) सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । 'काले' किम्-इह देशे । १९६६ अधुना । (५—३—१७) इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । 'यस्य-' (सू ३११) इति लोपः । अधुना । १६६७ दानीं च । (५—३—१८) इदानीम् । १६६८ तदो दा च । (५—३—१९) तदा, तदानीम् । 'तदो दावचनमनर्थकम्, विहितत्वात्' (वा ३२४३) १९६९ अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । (५—३—२१) कर्हि, कदा । यर्हि, यदा । तर्हि तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि । १९७० सद्यः परुत्परार्येषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ।

सप्तम्या इत्येवानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः । सदा सर्वदेति । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति सभावविकल्पः । कदेति । किशब्दाद् दाप्रत्यये सति तस्य 'किमः कः' इति कादेशः । इदमो हिंल् । 'इदमः' 'हिंल्' इति छेदः । एतर्हीति । इदमशब्दाद् हिंल्, 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः । अधुना । 'इदमः' इति 'सप्तम्या' इति 'काले' इति चानुवर्तते । तदाह इदम इति । इति । 'इदम इश्' इत्यनेनेति शेषः । अधुनेति । इयदितिवत् प्रत्ययमात्रं शिष्यते । पठन्ति चाभियुक्ताः 'उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते कोऽधुना पण्डितोऽपि ।' इति वैयाकरणीमौपिनपदीं च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो द्वयर्थोऽयं श्लोकः । दानीं च । इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे दानीमिति च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । इदानीमिति । इदंशब्दाद् दानीप्रत्ययः, इश् । तदो दा च । सप्तम्यन्तात्कालवृत्तेः तदशब्दाद् दाप्रत्ययः, दानीप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । तदो दावचनमिति । वार्तिकमिदम् । विहितत्वादिति । 'सर्वैकान्य-' इत्यनेनेति शेषः । अनद्यतने हिंल् । अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो हिंल्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे दाप्रत्ययः । एतस्मिन्काले एतर्हीति । एतदशब्दाद् हिंल् । 'एतदः' इति योगविभागाद् रेफादौ एतादेशः । सद्यःपरुत् । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' इति भाष्यवाक्यमिदम् । अहर्वृत्तेः समानशब्दात् सप्तम्यन्ताद् द्यस्प्रत्ययः । समानस्य सभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । सद्यः समानेऽहनीत्यर्थः । 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेश उदारी च संवत्सरे' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । उच्च आरिश्चेति द्वन्द्वः । सप्तम्यन्तादिमौ प्रत्ययौ संवत्सरे अभिषेये । इदमः (इश्) समसङ् इत्यपि भाष्यवाक्यम् ।

कदेति । किमः कः । एतर्हीति । 'एतेतौ रथोः' एत्येतादेशः । अधुनाप्रत्यय इति । निपातानामध्योदात्तोऽयम् । भाष्यमतं चेदम् । वृत्तिकारस्त्वाह—इदमो षश्भावोऽधुना च प्रत्यय इति । तत्र 'ऊडिदम्-' इत्यादिना विभक्तिस्वरः, स च 'आदेः परस्य' इत्यादेर्भवतीति हरदत्तः । दावचनमिति । 'तदश्च' इत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः । एतस्मिन्काले एतर्हीति । 'एतदः' इति योगविभागाद्दे-

(५—३—२२) एते निपायन्ते । 'समानस्य समावा इम् चाहनि' (वा ३२४५)
 समानेऽहनि सद्य । 'पूर्वपूर्वतरयो परादेश, उदारो च प्रत्ययौ सवत्सरे' (वा ३२४६) ।
 पूर्वस्मिन्वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सर परारि । 'इदम् (इच्) समसण्'
 (वा ३२४७) । अस्मिन्वत्सरे ऐपम् । 'परस्मादेशव्यहनि' (वा ३२४८) । पर-
 स्मिन्वहनि परेद्यवि । 'इदमोऽभावो चश्च' (वा ३२४९) अस्मिन्वहनि अद्य ।
 पूर्वान्यायनरेतरापरारोभयात्तरभ्य एशुम् च' (वा ३२५०) पूर्वस्मिन्वहनि
 पूर्वेषु । अयस्मिन्वहनि अन्येषु । उभयोरहोऽभयेषु । 'शुश्चामयाङ्कव्य'
 (वा ३२५१) । उभयद्यु । १६७१ प्रकारवचने थाल् । (५—३—२३)
 प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्यान्स्यात्स्वायँ । तेन प्रकारेण तथा । यथा । १६७२
 इदमस्थमु । (५—३—२४) थालोऽन्वाद् । 'एतदो वाच्य' (वा ३२३५) ।

ऐपम् इति । समसणि णकार इत्, सकारादकार उच्चारणार्थं । पित्वादादिवृद्धिः ।
 'परस्मादेशव्यहनि' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्ताद् एद्यविरिकारान्त प्रत्यय ।
 'इदमोऽभावो चश्च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्ताद् अकारान्ता द्यप्रत्यय ।
 'पूर्वान्यायनरेतरापरारोभयोत्तरेभ्य एशुम् च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । प्रकारवचने
 थाल् । षष्ठ्यभ्यं सप्तमीत्याह प्रकारवृत्तिभ्य इति । सामान्यस्य भेदको
 विशेषः प्रकारः । यथा बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इति विशेषैरिति गम्यते । सादृश्य
 त्विह न गृह्यते सर्वथेत्यादौ तदप्रतीने । तेन प्रकारेणेत्यनन्तर विशिष्ट इति शेषः ।
 'यथा हरिः तथा हर' इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिः तत्प्रकारवान् हर इति बोधे
 सति हरिसदृशो हर इति फलति । तदभिप्रायेण यथाशब्दस्य सादृश्यायंक्तत्वोक्तिः ।
 इदमस्थमु । इदशब्दात्प्रकारवृत्ते यमुप्रत्यय स्यादित्यर्थः । प्रत्यये उकार
 उच्चारणार्थः । मकारस्य उपदेशे अन्त्यत्वामावान्तेत्वम् । यद्यपि 'न विभक्तौ—' इति
 निषेधादेव मस्येत्व न भवति । तथापि तदनित्यत्वज्ञापनार्थं मकारोच्चारणमित्याहुः ।

पादावेतादेन । सद्य परत् । निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह अहनीति । सप्तम्य
 न्तस्याहन्शब्दस्यायँ इत्यर्थः । नदशंसति समानेऽहनीति । परउदारी चेति । पर इत्या
 देश, उदारो प्रत्ययौ । प्रकारवचने थाल् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा
 ब्राह्मणसामान्यस्य माठरकाठमादय इति हरदत्त । यद्यपि 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यत्र सादृश्य
 प्रकारस्तथापि नेह सादृश्य गृह्यते अनभिधानान् । 'अव्यय विभक्ति—' इति मूत्रे सादृश्यमपि यथा
 शब्दार्थं इत्युक्तम्, इह तु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थं किं तु प्रकार एवेत्तुक्तमिति
 नाति पूर्वापरविरोध इति वाच्यम् । तेन प्रकारेण तथेति । प्रयमान्तात् न भवति स प्रकार-
 स्तथेति, अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामवद्भूम्यो विशेषविहितेनापि थान् जानीयर् न
 बोध्यते अर्थभेदान् । प्रकारे हि थाल् । जातीयर् तु उद्वति स्वभावान् । एव च कृत्वा
 प्रकारमात्रे थाल् विधाय तदन्तात्प्रकारवति जानीयर् प्रयुञ्जते । तथाजातीयो यथा

अनेन एनेन वा प्रकारेण इत्यम् । १६७३ किमश्च । (५—३—२५) केन प्रकारेण कथम् ।

इति तद्धितेषु प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु प्रागिवीयप्रकरणम् । ४० ।

१६७४ दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्व-
स्तातिः । (५—३—२७) सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः
स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् । १६७५ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।
(५—३—३९) एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्, तद्योगे चैषां क्रमात् 'पुर'
'अध्' 'अव्' इत्यादेशः स्युः । १६७६ अस्ताति च । (५—३—४०)
अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः 'स्युः' । पूर्वस्यां, पूर्वस्याः, पूर्वा वा दिक् । 'पुरः'

इत्यमिति । 'एतेतौ रथोः' इति प्रकृतेरिदम इदादेशः । एतच्छब्दात् थमुप्रत्यये तु 'एतद्'
इति योगविभागाद् इदादेशः । किमश्च । प्रकारवृत्तेस्वमुरिति शेषः । कथमिति । 'किमः
कः' इति कादेशः ।

इति तद्धितेषु प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञकानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ प्रागिवीयप्रकरणमारभ्यते । दिक्छन्देभ्यः । सप्तम्याद्यन्तेभ्य इति । सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमान्तेभ्य इत्यर्थः । रूढेभ्य इति । शब्दग्रहणलभ्यमिदम् । अस्तातिप्रत्यये इकार
उच्चारणार्थः । तकारान्तः प्रत्ययः । 'संख्याया विघाथे धा' इति सूत्रपर्यन्तमिदं सूत्रमस्ताति-
वर्जमनुवर्तते । अत्र विभक्तीनां दिगादीनां च न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । पूर्वाधरावरा-
णाम् । 'असि' इति लुप्तप्रथमाकम् । पुर, अध्, अव् एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अस्तात्यर्थे
इति । दिग्देशकालवृत्तिभ्य इत्यर्थः । अस्ताति च । 'अस्ताति' इति लुप्तसप्तमीकम् । 'अस्ताति'
इति तकारान्तात् सप्तम्येकवचनं वा । 'पूर्वाधरावराणाम्—' इति 'पुरधव' इति चानुवर्तते ।

जातीयोऽन्यथाजातीय इति । अनेन एतेन वेति । द्वितीयान्तादपि थमुर्भवत्येव । इममेतं
वा प्रकारमापन्न इत्यंभूतः । अत्र च 'लक्षणैत्यंभूताख्यान—' इत्यादिसौत्रप्रयोगो लिङ्गम् ।
एतेन कथंभूतो व्याख्यातः । इत्यमिति । 'एतेतौ रथोः' इति इदम इतादेशः । 'एतद्' इति
योगविभागादेतदोऽपि इनादेश इति भावः । किमश्च । योगविभागः 'था हेतौ च छन्दसि—'
इत्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथा स्याद्विदमो मा भूदिति ।

इति तत्त्वबोधिण्यां प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

दिग्देशकालेष्विति । यथासंख्यमत्र नेष्यते अस्वरितत्वात् । पुरः
पुरस्तादिति । कथं तर्हि 'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चात्' इति भवभूतिः,
'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः, 'पुरतः प्रथमे चाग्रे' इति विश्वश्च । समानकालीनं
पूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः । केचित्तु 'दक्षिणोत्तराभ्यां तमुज्ज्विधि-
नैवेष्टिसिद्धौ अतसुच्' इत्यकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन पुरत इति सिध्यति ।

पुरस्तात् । अष, अवस्तात् । अव । १६७७ विभाषाऽवरस्य । (५—३—४१) अवर-
स्यास्तानौ परेष्वाद्वा । अवस्तात्, अवरस्तात् । एव देशे काले च । 'दिशि ष्ठेभ्यः' किम्-
ऐन्द्रया वसति । 'सप्तम्याद्यन्तेभ्यः' किम्-पूर्वं शाम गत । 'दिगादिवृत्तिभ्यः' किम्-पूर्वस्मि-
न्पुरी वसति । 'अस्ताति च' (सू १९७६) इति ज्ञापकादसिप्रस्तानि न वाधते । १६७८
दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् । (५—३—२८) अस्तातेरपवादः । दक्षिणत, उत्तरत । १६७९
विभाषा परावराभ्याम् । (५—३—२९) परत । अवरत । परस्तात् । अवरस्तात् ।
१६८० अञ्चेलुक् । (५—३—३०) अञ्ज्यन्तादिकद्वन्द्वान्तातेलुक्भ्यात् । 'लुक्त्तद्धितलुकि'
(सू १४०८) । प्राच्या प्राच्या प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एव देशे
काले च । १६८१ उपर्युपरिष्ठात् । (५—३—३१) अस्तातेर्विषये ऊर्ध्व-
शब्दस्योपादेशः स्यात्, रिल्, रिष्टानिलौ च प्रत्ययौ । उपरि, उपरिष्ठाद्वा वसति,

तदाह अस्ताताविति । यद्यपि मूत्रकमे 'पूर्वापर-' इति 'अस्ताति च' इति 'सख्याया
विधायं-' इत्यत प्राक् पठितम् । तथापि अस्तानौ पुराद्यादेशविधानाय 'अस्तानि च' इति
सूत्रमुपन्यमनीयम् । तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय 'पूर्वापर-' इत्यपि मूत्रमिहैवोपन्यस्तम् । पुर इति ।
पूर्वाशब्दाद् असिप्रत्यय प्रकृते पुर् आदेशः । पुरस्तादिति । पूर्वाशब्दाद् अस्तातिप्रत्यय
प्रकृते पुर् आदेशः । अधः, अधस्तादिति । अवरशब्दाद् असिप्रत्यये अस्तातिप्रत्यये च
प्रकृते अष् आदेशो रूपम् । अव इति । अवरशब्दाद् असिप्रत्यये प्रकृते अष् आदेशो रूपम् ।
विभाषाऽवरस्य । 'अस्ताति च' इति पूर्वमूत्राद् 'अस्ताति' इत्यनुवर्तते । तदाह अवर-
स्येति । एवमिति । पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा देश, कालो वा पुर पुरस्तादित्यादि ।
पूर्वस्मिन्पुराविति । पूर्वकालिकाध्यापनकर्तरीत्यर्थः । ननु 'दिक्छन्देभ्यः' इति सामान्य-
विहितस्य परादिशब्देषु सावकाशस्य अस्ताते पूर्वापरारशब्देषु असिना विशेषविहितेन
वाच स्यादित्यत आह अस्ताति चेतीत्यादि । दक्षिणोत्तराभ्याम् । दिदेशानाम्बृत्तिभ्या-
मिति शेषः । दक्षिणत उत्तरत इति । नच तमुज्ज्व प्रत्ययोऽस्तु । दिग्बन्धे तु 'सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे-' इति पुक्त्वेनैव दक्षिणत इत्यादि सिद्धमिति वाच्यम्, स्पष्टार्थत्वान् । अत एव
भाष्ये अकार प्रत्याख्यातः । केचित्तु अकारोच्चारणमन्यतो विद्यानार्यम् । तेन पुरत इति
सिद्धमित्याहुः । समानकालीनमित्यादिवत् पुरत इति प्रामादिकमेवेति बहवः । विभाषा ।
अतनुजिति शेषः । पक्षे अस्ताति । अञ्चेलुक् । प्राच्यामिति । लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया अस्तातेलुक् । उपर्युपरिष्ठात् । ऊर्ध्वस्य उपभाव रिल्प्रत्ययो
रिष्टानित्प्रचध' इति भाष्यम् । तदाह अस्तातेर्विषये इत्यादिना । वसति,

'पुर अग्रगमने' क्विपि पुर् । 'वी' इति दीर्घेस्तु न भवति भत्वान् । न च अतमुच्-
चित्त्वेऽप्यकारोच्चारण पक्षे आद्युदात्तत्वार्थमिति वाच्यम्, बहूना प्रयोगानुराधेनान्यतो
विद्यानार्यमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः । यथासह्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति
पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अवस्ताद्वसति, अवस्तादागत इत्यादि सिध्यति ।

आगतः, रमणीयं वा । १६८२ पश्चात् (५-३-३२) अपरस्य पञ्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽ-
स्तातेविषये । १९८३ उत्तराधरदक्षिणादातिः । (५-३-३४) उत्तरात् । अघरात् ।
दक्षिणात् । १६८४ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । (५-३-३५) उत्तरादिभ्य एनव्वा
स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना । उत्तरेण । अघरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं
प्रत्ययः । इह केचिदुत्तरादीनननुवर्त्यं दिक्छन्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वणं ग्रामम् । अपरेण
ग्रामम् । १९८५ दक्षिणादाच् । (५-३-३६) अस्तातेविषये । दक्षिणा वसति ।
'अपञ्चम्याः' इत्येव । दक्षिणादागतः । १९८६ आहि च दूरे । (५-३-३७) दक्षि-
णाद् दूरे आहि स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि, दक्षिणा । १६८७ उत्तराच्च । (५-३-३८)
उत्तराहि, उत्तरा । १९८८ संख्याया विधार्थे धा । (५-३-४२) क्रिया-
प्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चवा । १९८९

आगतः, रमणीयं वेति । विभक्तित्रयस्य यथासंख्यमुदाहरणम् । पश्चात् । 'अपरस्य
पञ्चभावः, आतिश्च प्रत्ययः' इति भाष्यवाक्यमिदम् । 'प्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । उत्तरा-
धर । आतिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । अस्तातेरपवादः । एनवन्यतरस्याम् । 'अपञ्चम्या
इति प्रागसेः' इति भाष्यम् । सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर—' इत्यसिं वक्ष्यति । ततः प्रागित्यर्थः ।
उत्तरादिभ्य इति । 'उत्तराधरदक्षिणात्' इत्यनुवर्तत इति भावः । अदूरे इत्येतद्व्याचष्टे
अवध्यवधिमतोः सामीप्य इति । पञ्चमीं विनेति । पञ्चम्यन्तान्न भवतीत्यर्थः । यथा-
स्वमिति । एनवभावे पक्षे अस्तातिः असिः आतिश्चेत्यर्थः । दिक्छन्दमात्रादिति ।
अञ्चत्यन्तात्तु नेदम्, व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । तेन प्राचेन ग्राममित्यादि न भवतीत्याहुः ।
दक्षिणादाच् । अस्तातेर्विषय इति । एतेन 'अदूरे' इति नानुवर्तत इति सूचि-
तम् । एवंच आचप्रत्यये, 'उत्तराधरदक्षिणात्' इत्यातिप्रत्यये, 'दक्षिणोत्तराभ्याम्—'
इत्यसुचि च त्रीणि रूपाणि । आहि च दूरे । दक्षिणाशब्दादिति शेषः । चादा-
जिति । तथा दूरे उक्तरूपत्रयेण सह चत्वारि रूपाणीति भावः । उत्तराच्च । आच्
आहि चेति शेषः । अतसुचा आतिना च चत्वारि रूपाणि । संख्याया विधार्थे धा ।
विधाशब्दस्यार्थः प्रकारः । विधार्थः । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः । सामान्यस्य
भेदको विशेषः प्रकारः । स चाभिधानस्वभावात् क्रियाविषयक एव गृह्यते । तदाह
क्रियाप्रकारेति । चतुर्धा पञ्चवेति । गच्छतीत्यादिक्रियापदमव्याहार्यम् । चतुष्प्र-

प्राच्यां प्राच्या इति । प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति । प्राच्या दिश आगतः
प्रागागत इत्यादि योज्यम् । पञ्चम्यन्तं विनेति । नेह उत्तरादागतः । अघरा-
दागतः । उत्तरेणेत्यादि । वसति रमणीयं वा । पक्षे यथास्वमिति । दक्षिणतः ।
उत्तरतः । अधः । अघस्तात् । उत्तरात् । अघरात् । दक्षिणात् । संख्याया विधार्थे
धा । विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः । यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते, तथापीह
न गृह्यते । तेन एकगोविधेत्यादौ न भवति । इह हि 'विधायाम्' इति वक्तव्ये अर्थ-
ग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव यथा स्यात् । तादृशश्चार्थः

अधिकरणविचाले च । (५—३—४३) द्रव्यस्य सख्यान्तरापादने संख्याया
धास्यात् । एक राशि पञ्चधा कुह । १६६० एकाद्वो ध्यमुबन्व्यतरस्याम् ।
(५—३—४४) एकघ्यम्, एकधा । १६६१ द्वित्र्योश्च धमुब् । (५—३—४५)
षान्या 'घा' इत्यस्य धमुब्स्यादा । द्वैघ्य, द्विधा । त्रैघ्य, त्रिधा । 'धमुब्न्ता-
त्स्वाये' उदरानम् (वा ३२३०) पथि द्वैधानी । १६६२ एधाञ्च । (५—३—४६)

कारा गमनादिक्रियेति वाप नवधा द्रव्यमित्यादावपि भवतीत्यादि क्रियापदमध्याहार्यम् ।
अधिकरणविचाले च । अधिकरण द्रव्यम्, तस्य विचाला विचार्यन् सख्यान्तरापादनम् ।
तदाह द्रव्यस्येति । सख्यान्तरापादन च न्यूनमस्यस्य अधिकसख्याकरणम् अधिकनस्यस्य
न्यूनसख्याकरण च । आद्ये उदाहरति एक राशि पञ्चधा कुर्विति । द्वितीये तु अनवमे-
नधा कुर्वित्युदाहार्यम् । इह राशिविषयक एव प्रकारा गम्यते न तु क्रियाप्रकार इति सूत्रा-
रम्भ । एकाद्वो ध्यमुबन्व्यतरस्याम् । 'एकान्' 'घ' इति द्वेद । धास्यस्य 'घ' इति
षष्ठ्येकवचनम् । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुबादेशः स्यादित्यर्थः । ऐङ्ध्यमिति ।
नच एकशब्दाद् ध्यमुब्प्रत्ययः स्वन्त्रो निघोषताम् । न तु धाप्रत्ययस्यादेश इति वाच्यम्,
तथा सति अधिकरणविचाल एव मतिहितत्वादापत्तेः । द्वित्र्योश्च धमुब् । षष्ठी पञ्चम्यर्थे ।
'घ' इति 'अन्यतरस्याम्' इति चानुवर्तते । तदाह आभ्यामिति । परस्येति शेषः ।
धमुब्न्तादिति । अतिवमिदम् । हरिप्रहणात् क्वचिदेवायम् । पथि द्वैधानीति ।
वृणानीति शेषः । द्वैघमित्यस्माद् इप्रत्यये टिलोप रूपम् । नच 'तसिलादय प्राक्
पादाप' इति इप्रत्ययान्तरस्याप्यव्ययत्वं शङ्क्यम्, स्वभावतः सत्त्वचनत्वेनान्यथत्वा-
समवाद् 'द्वैधानि' इति भाष्यप्रयोगाच्च । एधाञ्च । द्विविम्या परस्य धाप्रत्ययस्य
एधाजित्यादेशः स्यादित्यर्थः । 'पञ्चम्यास्तसि' इत्यारभ्य 'एधाञ्च' इत्यनैर्वहित-

प्रकार एव, स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिवानस्वभावात्तदाह क्रियाप्रकारे वर्तमा-
नादिति । कथं तर्हि 'नवधा द्रव्यम्, चतुर्धा गुण' इत्यादि । अत्रापि ह्यभ्युता क्रिया प्रतीयत
'उपदिश्यते, इति वा, नवति इति वा' हरदत्तः । अधिकरणविचाले च । अधिकरण
द्रव्यम्, विचालन विचालान्यथाकरणम् णिजन्तादरच् । तच्चेह सख्यामनिवानान्सख्यान्तरापा-
दनमिति व्याचष्टे द्रव्यस्येत्यादिना । सख्यान्तरापादनं हि एकस्यानकीकरणम्, अनवस्य च
एकीकरणम् । तत्राद्ये उदाहरणम् एक राशि पञ्चधेति । पञ्च राशीन् कुर्वित्यर्थः । द्वितीये
तु अनवम् एकधा कुर्वि युदाहृतव्यम् । इह क्रियाविषयक प्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः ।
एकाद्वो । शब्दप्रधानत्वात्सवनामकार्याभावः । इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनयाग्रहण विषयं
विविहितमिति यथा स्पष्टम् : 'अनन्तस्य-' इति न्यायेनादिप्रकरणविचारे विहितस्यैव द्वि-
प्राप्तोतीति वृत्तिपदमर्थयोः स्पष्टम् । एतेन स्वतः एव ध्यमुब् प्रत्ययोऽस्त्वित्यागच्छा
परास्ता । ऐङ्ध्यमिति । विषयं एकघ्यं भुङ्क्ते । अधिकरणविचाले तु एकघ्यं राशि
कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एवमग्रेऽपि द्वैघमित्यादौ योग्यम् । एधाञ्च । द्वित्र्योः सविविनो

द्वेवा । त्रेवा । १६६३ याप्ये पाशप् । (५—३—४७) कुत्सितो भिषग् भिषक्पाशः ।
 १६९४ पूरणाद्भागो तीयादन् । (५—३—४८) द्वितयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे
 विशेषः । 'तीयादीकस्वार्थे वा वाच्यः' (वा २६९१) । द्वैतीयीकः, द्वितीयः । तार्तीयीकः,
 तृतीयः । 'न विद्यायाः' (वा २६९२) । द्वितीया, तृतीया विद्येत्येव । १६६५ प्रागेका-
 दशभ्योऽच्छन्दसि । (५—३—४९) पूरणप्रत्ययान्ताद्भागोऽण् । चतुर्थः । पञ्चमः । १६६६
 षष्ठाष्टमाभ्यां च । (५—३—५०) चादन् । षष्ठो भागः षष्ठः, षष्ठः । आष्टमः,
 अष्टमः । १६६७ मानपश्वङ्गयोःकन् लुकौ च । (५—३—५१) षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां
 क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागो मानं चेत् । अष्टमो भागः
 पश्वङ्गं चेत् । नस्यानो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः षष्ठः । अष्टमः,

प्रत्ययान्तानामव्ययत्वम् । याप्ये पाशप् । याप्यः कुत्सितः 'निकृष्टप्रतिकृष्टावरैफयाप्याव-
 मावमाः' इत्यमरः । कुत्सिते विद्यमानात् स्वार्थे पाशप् स्यादित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया-
 मिदम् । अप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि कुत्सित इति वक्ष्यमाणं भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।
 पूरणाद्भागो । पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्ताद् भागे विद्यमानात्स्वार्थे अन् स्यादित्यर्थः । अन्विधेः
 प्रयोजनमाह स्वरे विशेषे इति । 'ग्नित्यादिर्नित्यम्' इति स्वरे इत्यर्थः । तीयादीक-
 गिति । वार्तिकमिदम् 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न विद्याया इति । वार्तिक-
 मिदमपि तत्रैव स्थितम् । विद्यावृत्तेः तीयप्रत्ययान्तादीकक् नेत्यर्थः । प्रागेकादशभ्यः ।
 शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे पूरणप्रत्ययान्ताद् भागे अनिति । द्वितीयतृतीयशब्दाभ्यां
 पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वाच्चतुर्थ्यादिदशमशब्दपर्यन्तविषयकमिदमित्यभिप्रेत्योदाहरति चतुर्थ इति ।
 नचानेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रं किमर्थमिति शङ्क्यम्, तस्य छन्दस्यपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् षष्ठाष्ट-
 माभ्यां च च । पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । 'अ' इति लुप्तप्रथमाकम् । ने आदिवृद्धिः ।
 चादन्निति ↓ इह न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । मानपश्वङ्गयोः । अस्य
 अनो वेति । अष्टमशब्दात्पूर्वसूत्रविहितस्य अप्रत्ययस्य अनुप्रत्ययस्य च अनेन
 लुगित्यर्थः । चकाराद्यथाप्राप्तमिति । अप्रत्ययः अनुप्रत्ययश्चेत्यर्थः । ननु 'समर्थानाम्-'
 इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव अनोरभावे सति पश्वङ्गे अष्टमो भाग इत्यस्य सिद्धेरिह

घाप्रत्ययस्य एवाच् स्यात् । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । याप्ये पाशप् । 'कुत्सिते'
 इत्यत्रैव नायं विहितः, तिङन्तादपि प्रसङ्गात् । पूरणाद्भागो । पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः
 पूरणशब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयप्रत्ययो भवति । मुखतीयः पार्श्व-
 तीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वात्प्रतिप्रसङ्गः । भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितम् । तेन समानेऽप्यर्थे विभक्तौ
 विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमीत्येव भवति । 'प्रागेकादशभ्यः' इत्यनि सति तु टापि चतुर्थी पञ्चमेति
 प्रसज्येत । एकादाकिनिच्च । असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात् । कन्लुकाविति ।
 आकिनिचः कनो । पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् ! असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासा-
 र्थम् वा अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापत्तौ तु द्वित्वे बहुत्वे च

भाट्टम् । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचन पूर्वत्र वानौ निशाविनि ज्ञापयति । १६६८ एकादा-
किनच्चासहाये । (५-३-५२) चात्कलुक् । एकाकी, एकक, एक । १६६९ भूतपूर्वे
चरट् । (५-३-५३) आढयो भूतपूर्वं आढ्यचर । २००० षष्ठ्या रूप्य च ।
(५-३-५४) षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेष्वं रूप्य स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौ कृष्णरूप्य,
कृष्णचर । तसिलादिषु रूप्यस्थापरिगणितत्वान् पुवत् । शुभ्राया भूतपूर्वं शुभ्रारूप्य ।
२००१ अतिशायने तमविष्टनौ । (५-३-५५) अतिशयविशिष्टार्थवृत्ते स्वार्थे एतौ

लुग्विधान व्ययमित्याशङ्क्याह महाविभाषयेति । पूर्वत्रेति । 'षष्ठाष्टमाम्या व च' इति
सूत्रे इत्यर्थः । एव षष्ठाष्टमाम्या शब्दाम्या वानोरिह नित्य प्राप्तया कदाचित्लुग्विधिरर्थवा-
नियय । एकादानिकिच्चासहाये । अमहाषत्राचकादेकशब्दात्स्वार्थे आक्विनिच्प्रत्यय-
स्यादित्यर्थः । भूतपूर्वे चरट् । भूतपूर्वं वनमानात्प्रातिपदिकान् स्वार्थे चरट् स्यादित्यर्थः ।
षष्ठ्या रूप्य च । रूप्येति लुप्तप्रथमाकम् । 'भूतपूर्व' इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वेष्वं
इति । भूतपूर्वेष्वं विद्यमानान् षष्ठ्यन्तादित्यत्रय । 'भूतपूर्व' इत्यनुवृत्त हि श्रुतत्वात्
षष्ठ्या विशेषणम् । भूतपूर्वं सम्बन्धे या षष्ठी तदन्तात्स्वार्थे रूप्य स्यादिति षठ्ठति । यथा-
श्रुते तु स्वार्थकप्रकरणविरोधः । कृष्णरूप्य इति । भूतपूर्वगत्या कृष्णसम्बन्धा गौरित्यर्थः ।
शुभ्रारूप्याग्दे 'तसिलादिषु-' इति पुवत्त्वमाशङ्क्य 'तसिलादय प्राक् पाशाप' इत्यादि-
वातिकपरिगणितेषु रूप्यस्यानतभावात्तस्मिन्परे पुवत्त्व नेत्याह तसिलादिष्वित्यादि ।
शुभ्राया भूतपूर्वं इति । गौरिति शेषः । शुभ्रारूप्य इति । भूतपूर्वगत्या शुभ्रसवयी
गौरित्यय । अतिशायने । अतिपूर्वकं शीङ्घानुरूपसगवशादुत्कर्ष वर्तते । उत्कर्ष-
श्चाधिक्यफलको न्यक्कार, नवाधिक्यमात्रम्, तथा सति अकर्मत्वपापानान् । न
चेष्टापत्ति, तथा सति 'गुक्लमनिरोते गुक्लतर- कृष्णमतिरोते कृष्णतर' इत्यादि-
माप्यविरोधात् । 'अतिशयिता अतिशयिन, बाहुलक वर्तरे युट्' इति भाष्यम् ।

न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति न हि द्वयावंहृषु वा एकत्वसंख्यास्ति । असहायत्व तु
परस्परान्तिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनामपि भवति । इह 'अक्विनिच्' एवाय वक्तव्य, सर्व-
दोषेण मिद्धमिष्टम् । 'यस्येति च' इति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्यान् भवतीत्यादि हरदत्त-
ग्रन्थे स्थिनम् । भूतपूर्वे । अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् । 'गोष्ठान् खर्-इत्यत्रैव नोत्तम् ।
विशेषविहितेन खर्त्वा चरटो वाधा मा भूदिति । सनिधौ हि मामायविशेषभाव स्फुटी
भविष्यति । यद्यपि दूरस्यस्यापि बाधो न्याय्य एव अथापोह गौरव स्वीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्या-
द्बाधो नेति भावः । षष्ठ्या रूप्य च । भूतपूर्वं इत्यनुवर्तते तच्च यद्यपि पूर्वत्र ड्यात्प्राति-
पदिकस्य, विशेषणम्, तथापोह न तथा, षष्ठ्यन्तार्थस्य विशेषणत्वान्, तदाश्लेषस्य सम्बन्धिनो
गवादे प्रधानत्वान् प्रधानेतरमनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह भूतपूर्वेष्वं
रूप्य स्यादिति । अतिशायने । अतिपूर्वाच्चेत्तेत्युट् । अतिशयनमेवातिशयानम् । अम्मादेव
निपातनादीर्थः । न तु सौन । तेन लोकेऽपि दोषं साधु । अत्रात्रवायपि निपातनानि भवन्ति ।

स्तः । अयमेपामतिशयेनाढ्य आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः । २००२ तिडश्च ।
(५—३—५६) तिडन्तादतिशये द्योत्ये तमपस्यात् । २००३ तरप्तमपौ घः ।

अत एव निपातनाद्दीर्घः । अतिशायने इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । अतिशयितरि विद्यमानात् प्रातिदिकात् स्वार्थे तमप् इष्टन् च स्यादित्यर्थः । फलितमाह अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेरिति । यदि तु अतिशयनशब्दस्य भावाल्लुङन्तत्वं तर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यापत्तौ शुक्लतरादिशब्दात् शुक्लादिगतमतिशयनमिति बोधः स्यात् नत्वतिशयितशुक्ल इति । तथा च शुक्लतरः शुक्लतरेति पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च न स्यात् । अतिशायने वर्तमानादित्यर्थे तु अतिशयप्रकर्षादिशब्देभ्य एव स्यात्, नतु पट्वादिभ्यः । अतिशयविशिष्टे लक्षणया विद्यमानादित्यर्थे अतिशय्यमानादपि प्रत्ययापत्तिः । अतिशयनकर्तारि लक्षणया तु भाष्योक्तमेव साधु इत्यास्तां तावत् । अयमेपामिति । द्वयोरेकस्य निर्धारणे तरवीयसुनावपवादौ वक्ष्येते । अतः परिशेषाद्ब्रह्मनामेकस्य निर्धारणे अस्य तमपः प्रवृत्तिरिति भावः । अतिशयेनाढ्य इति । द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति, अन्यथा घटतम इत्याद्यापत्तेः । किंतु गुणद्वारैव द्रव्यजात्योः प्रकर्षयोगाः । तथा च आढ्यतम इत्यत्र उत्कर्षविशिष्ट आढ्यः प्रकृत्यर्थः । तमप्यु तद्द्योतकः । तमपि सति 'सुपो घानु-' इति सुपो लुक्, 'घकालतनेपु-' इति योगेन सुवन्तादेव तद्धितोत्पत्तेरुक्तत्वात् । अत्र आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिक प्रत्ययोऽनभिधानान्न भवति । 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति तु छान्दसमिति भाष्ये स्पष्टम् । लघिष्ठ इति । लघुशब्दादिष्ठिति ओर्गुणे प्राप्ते 'इष्टेमेयस्यु' इत्यनुवत्तौ 'टिः' इति टिलोपः । तिडश्च । अत्राप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते वचनम् । तमप् स्यादिति । 'अजादी गुणवचनादेव' इति नियमादिष्ठन्तानुवर्तत इति भावः । तरप्तमपौ घः । प्रथमस्य प्रथमपादे सूत्रमिदम् । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणान्ते 'पितौ घः' 'तादी घः' इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे पृथगगुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तस्य आतिशायनिकप्रकरणवहिर्भूतस्य सत्त्वे

नेन ह्रस्वोऽपि साधुः । यद्यपि केवलः श्रेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे । प्रकर्षश्चात्र ताविक्यम्, किंत्वभिभवः । 'पूर्वान्महाभागतयातिशेषे' इति प्रयोगदर्शनात् । न चैवं 'प्रकर्षे' 'मविष्टनौ' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम् । अतिशयनमिति निपातनार्थमेव तथोक्तत्वाद् अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति लघोरतिशयनं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् । नापि प्रकृत्यर्थः । तथा हि सति प्रकर्षातिशयातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न आढ्यादिभ्यः । किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । प्रत्ययस्यु द्योतकस्तदेतदाह अतिशयविशिष्टे-
यादि । अयमेपामिति । द्वयवयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते, तदा तरवीय-
नावपवादौ वक्ष्येते । तथा च परिशेषाद्ब्रह्मनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषय-
ति भावः । आढ्यतम इति । सुवन्तात्तमप् । 'सुपो घानु-' इति लुक् । यद्यपि 'इथाप्राति-
दिकात्' इत्येवानुवर्तते, तथापि सुवन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वाह्लितरां पूर्वाह्लित-
मित्यादौ 'घकालतनेपु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुङ्गिवचानं कथमुपपद्यताम् । तिडश्च ।

(१—१—२२) एतौ धर्मज्ञौ स्तः । २००४ किमेत्तिडव्ययघादास्वद्रव्यप्रकर्षे
 (५—४—११) किम एदन्तात्तिडोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्ताद्गामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे ।
 क्तितामाम् । प्राह्वेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे
 तु उच्चैस्तमस्तहः । २००५ द्विवचनविभज्योपपदे तरचीयसुनौ ।

तत्सग्रहणार्थं प्रकरणान्तरे सूत्रकरणस्यानन्वयकत्वादित्याहुः । तेन 'अल्पाचरम्' 'लोपश्च
 बलवत्तर' इत्यादि सिद्धम् । किमेत्तिडव्यय । 'आमु' इति छेदः । उकार उच्चारणार्थः ।
 विम्, एत् तिड् व्यय एषा चतुर्णां द्वन्द्वः । किमेत्तिडव्ययप्रकृतिरनो घ' इति मध्यमपदलोपी
 समासः । फलितमाह किम एदन्तादित्यादिना । एभ्य इत्यर्थः । क्तितामामिति ।
 अत्यन्तस्वार्थिकाज्य तमप्, नत्वतिशयेन । एषामतिशयेनाह्य इतिवदेषामतिशयेन क इति
 विग्रहस्यामंभावात् । जातिगुणक्रियामज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं हि निवारणम् ।
 किञ्चिद्वचनं न जात्याद्यन्यतमप्रवृत्तिनिमित्तम् । एव चात्रातिशयस्याप्रतीतेर्द्रव्यप्रकर्षो
 दूरापास्त इति भावः । प्राह्वेतमामिति । प्राह्वः, पूर्वाह्वः । 'प्राह्वपराल्पमध्याह्न-
 त्रिसन्ध्यम्' इत्यमरः । अनिशयिते पूर्वाह्वे इत्यर्थः । पूर्वावयवगतप्रकर्षादहः प्रकर्षो बोध्यः ।
 अत्र अहर्त्तं द्रव्यम् । सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तमयावधिकस्यैव कालस्य अह्नुराध्यायत्वात् ।
 तस्य च उदासिक्रियार्थात्तत्त्वान्न द्रव्यत्वमिति भावः । पचतितमामिति । अनिशयिता
 पाकक्रियेत्यर्थः । तिडन्तेषु क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव 'प्रशंसाया ह्यप्' इति सूत्रभाष्ये
 प्रपञ्चनत्वात् । अतोऽत्र क्रियाया एव प्रकर्षो न तु द्रव्यस्येति भावः । उच्चैस्तमामिति ।
 आशंसतीत्यव्याहार्यम् । अतिशयेन उच्चैराशंमनादिक्रियेत्यर्थः । अत्रापि क्रियया एव प्रकर्षो
 न तु द्रव्यस्य । उच्चैस्तमस्तहरिति । अनिशयेन उच्चैस्तरित्यर्थः । अत्र उच्चैस्त्व-
 प्रकर्षस्तम तरौ द्रव्ये भानादाह नेत्यर्थः । क्तितामित्यादौ 'यस्येति च' इति लोपं
 परत्वाद् वाचिक्त्वा ह्रस्वान्तलक्षणानुटो निवृत्त्यर्थमाप्तु इत्युकारोच्चारणम् । सति तु
 तस्मिन् 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया नुड्विवाकस्य
 न ग्रहणमित्यादि 'आमि मर्वनाम्न -' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चनम् । द्विवचन । उच्चै-

अस्मादिष्टुन्नभवति, 'अजादौ गुणवचनादेव' इति नियमादित्याशयेनाह तमप्स्यादिति ।
 तरप्तमपौ घः । अस्मिन्नेवातिशयनिकप्रकरणे 'तादौ घ' 'पिनौघ' इति वा वक्तव्ये प्रकरणे
 न्तरे गुह्यसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति तेन 'अल्पाचरम्', 'लोपश्च बलवत्तर'
 इत्यादि सिद्धम् । अल्पाजेव ह्यल्पाचरम् । न त्वत्र द्वयोरैकस्यानिशयविवक्षाया
 तरप् । अन्यथा 'शिववेशवो' इत्यादिसिद्धावपि 'सहद्वन्दुभिर्वीणा' इत्यादि न सिद्ध्ये-
 दित्याहुः । किमेत् । आमास्कारो यदि व्यञ्जेत, तर्हि पचतितरामित्यादौ 'ह्रस्वनयाप -'
 इति नुटि पचतितराणामिति स्यात् । 'यस्येति च' लोपस्य परेण नुटा वान्नात् ।
 सिद्धान्ते तु 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया नुड्विवा-
 नास्य ग्रहणम् । द्विवचनविभज्योपपदे । द्वयोरर्थभेदवचनं द्विवचनम् ।
 करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । येन पदेन द्वान्तरावुच्येते तद्

(५—३—५७) द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुमिडन्तादेतौ स्तः ।
पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः, लघीयान् । उदीच्याः
प्राच्येभ्यः पटुतराः, पटीयांसः । २००६ अजादी गुणवचनादेव । (५—३—५८)

ऽनेनेति वचनम् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । द्वयर्थप्रतिपादकमिति यावत् । न द्विवचनसंज्ञक-
मिह गृह्यते व्याख्यानात् । विभक्तव्यं विभज्यम् । 'ऋहलोः—' इति ष्यतं बाधित्वा निपात-
नाद्यत् । द्विवचनं च विभज्यं चेति समाहारद्वन्द्वः । द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्म-
धारयः । द्वयर्थप्रतिपादके विभक्तव्यविषयके च उपपदे सतीति फलितम् । 'प्रातिपदिकात्'
'तिङ्' इति चानुवर्तते । सुवन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुवन्तत्वं प्रातिपदिकविशेषणं
लभ्यते फलितमाह द्वयोरेकस्येत्यादिना । द्वयोर्मव्य अन्यतरापेक्षया अतिशयविशिष्टस्वार्थ-
वृत्तेः विभागप्रयोजकभूतधर्मवाचकाच्च शब्दात्स्वार्थं तरवीयसुनौ स्त इति यावत् । यद्यप्यत्र
द्वे सुवन्ततिङन्ते प्रकृती, द्वौ च प्रत्ययौ, तथा न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । अयं द्विवचनोप-
पदे उदाहरति अयमनयोरिति । अत्र उपोच्चारितं पदम्, उपपदम्, ननु कृत्रिमम्,
तद्धितविधौ तदसंभवाद् घात्वधिकार एव तत्प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तच्चोपपदं विग्रहवाक्येऽवश्यं
प्रयुज्यते । तद्धितवृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् । लघीयानिति । इयसुनि नकार इत्, उकार
उच्चारणार्थः, उगित्वान्नुम्, 'सान्त' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो । अथ
विभज्योपपदे उदाहरति । उदीच्याः प्राच्येभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इति

द्विवचनम् । विभक्तव्यं विभज्यम् । 'ऋहलोः—' इति ष्यति प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते ।
ष्यति तु 'चजोः—' इति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात् । विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य
साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ष्यन्ताद् 'अचां यत्' इति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः ।
न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः, निवृत्तप्रेषणाद् घातांः प्राकृतेऽर्थे णिच्, इति 'गेरणौ—' इति सूत्रे
व्युत्पादनादिति दिक् । द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः । तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा
च द्वयर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे इति व्याख्यायां तु
दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति । ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेदं
सिध्यति समाहारस्यैकत्वाद् गुणभूतवर्तिपदार्याश्रयणे तु द्वाविंशदन्ताः द्वावोष्ठाविति तेषां
बहुत्वात्सुतरां न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपादायति वर्तिपदानि । ततश्च
भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद्दन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तोष्ठशब्देनोच्यत
इति नास्ति 'द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदे' इति पक्षे दोष इति ।
विस्तरस्त्वाकरप्रत्येभ्योऽवगन्तव्यः । अन्वयं चोपपदम् उपोच्चारितं पदमिति, न तु
कृत्रिमम्, तद्धितविधौ तस्यासंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु
गतार्थत्वान्नावश्यकम् । एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह द्वे उपपदे द्वे च
सुवन्ततिङन्तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्यं नेष्यते । द्विवचनोपपदमु-
दाहरति अनयोरिति । लघीयानिति । 'टिः' इति लोपः । उगित्वान्नुम् ।
'सान्तमहतः—' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो । विभज्योपपदमुदाहरति

इष्टनीयमुनौ गुणवचनादेव स्त । प्रयिष्ठ, प्रयोयान् । नह—पाचकतर, पाचकतम । ००७ तुश्छन्दसि । (५—३—५९) तुन्तुजन्तादिष्टनीयमुनौ स्त । ००८=तुरिष्टेमेयस्मु । (६—४—१५४) तुशब्दस्य लोप स्याद एष परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठ । दाहीयसी घेनु । ००६ प्रशास्यस्य श्र ।

पञ्चमी । द्विवचनसङ्ग्रहणे तु 'दत्ता स्नाघनरा इति न निष्येत् । 'दृष्टु पुनेषु एतदुपपन्नं भवति अय मे ज्यष्ठ, अय म मध्यम, अय म कनीयान्' इति 'वाद्यन्तवत्-' सूत्रस्याप्यप्रमाणाद् 'नैदेशिकाना वाततरका' इति 'तस्मिन् इति सूत्रमाप्यप्रयोगाच्च अदृश्योपपदेऽपि तरवोयसूनावित्याह । अजादी । तरसनपौ इष्टनीयमुनौ चेति चत्वार प्रत्यया अनुक्रान्ता । तेषा मध्ये यौ अजादी इष्टनीयमुनौ तावित्यर्थः । तदाह इष्टनीयसूनाविति । पाचकतर, पाचकतम इति । क्रियाशब्दत्वात्सामिष्टनीयमुनौ नति भावः । गुणवचनादजादी एवति विपरीतनियमव्याजयर्थ एवकार । तेन पदुतर, पदुतम इत्यादि सिद्धम् । तुश्छन्दसि । वृ इत्यस्य तुरिति पञ्चम्येकवचनम् । वृ इत्यनं तुन्तुच्चा सामाये ष्टुणम् । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । अजादी इत्यनुवर्तते । तदाह तुन्तुजन्तादिति । अगुणवचनादपि वृप्रत्यायान्तात् प्राप्स्यमारम्भ । एव च पूर्वेण नियमनं व्याकृतितया प्रतिप्रसन्नोऽयं नन्पूर्वो विधिरिति सूचयित्वाऽन्वयस्तम् । तथा च अगुणवचनादपि कृतशब्दादिगुणप्रत्यये कर्तुं इष्ट इति स्थित्ये 'इष्टेमेयस्मु' इति विहिते मिलाप प्राप्ते । तुरिष्टेमेयस्मु । वृ इत्यस्य तुरिति षष्ठ्येकवचनम् । एष्यति । इष्टन्, इमन्, 'यस् इत्येतेष्वित्ये' । अय लाप सामर्थ्यात्प्रवदिश, अन्त्यस्य ऋकारस्य 'टि' इत्येव सिद्धे । करिष्ठ इति । अमनयोरतिशयेन कर्तव्येय । दाहीयसी घेनुरिति । इयमनयोरतिशयेन दाग्धीत्यर्थः । 'इष्टुनि 'मस्याह-' इति पुत्रत्व डीपा निवृत्तौ वृप्रत्ययस्य लोप परनिमित्ताभावाद् 'दादे-' इति घत्वस्य निवृत्तौ ऋणित्वाद् ङीप् दाहीयसीति स्पन् । 'गुगत-' इति गुणान्मु न निवर्तते । लुप्तार्थि तुचि प्रत्ययलक्षण्येन

प्रान्येभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । वय तहि 'परुद्भवान् पदुरासीत् एवमस्तु पदुतर' इति । अनाह—एकस्यापि धर्मिणस्तु कान्तस्यत्वादित्पचर्मभेदेन भदाव्या रोपात्प्रतियोग्यमपस्तत्त्वात्स्यप्रकपस्तत्राशयत्वात् तरप्रत्यय इति । व्यपदिशन्ति च—'अय एवासि सवृत्', 'क्वचित्स एवासि घनजयस्त्वम्' इति । अजादी गुणवचनादेव । इष्टनोऽवधारणाय एवकारः । तेन प्रत्ययनियमोऽयम् । एवकाराभावे तु गुणवचनादजादित्वात्पञ्चम्येति प्रवृत्तिनियमार्थि सम्भाव्येत । तथा च पदुतर, पदुतम इत्यादि न सिध्येत् । तुश्छन्दसि । पूर्वेण नियमेन व्याकृतितयोः प्रतिप्रसन्नोऽयम्, नन्पूर्वो विधिः । तेन उपाधिभक्तौ न । तुरिष्टे । 'टि' इत्यनन्त्याल्लाप सिद्धेऽप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य वृशब्दस्य लोपस्तदाह करिष्ठ इति । दाहीयसीति । इयमनयोरतिशयेन दाग्धी 'मस्याह तद्धिते' 'सिद्धश्च प्रत्ययान्तौ' इति वचनात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुत्रद्वात् इति ङीप् निवृत्ते दाग्धृशब्दात्प्रत्यय, वन स्तुचि निमित्ते निमित्ताभावाद् घत्वजत्वयोरपि निवृत्तिः । अलौकिकविप्रह्वान्ते

(५-३-६०) अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः । २०१० प्रकृत्यैकाच् । (६-४-१६३) इष्टादिष्वेकाच्प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः, श्रेयान् । २०११ ज्य च । (५-३-६१) प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्याद्विष्टेयसोः । ज्येष्ठः । २०१२ ज्यादादीयसः । (६-४-१६०) 'आदे.परस्य' (सू० ४४) ज्यायान् । २०१३ वृद्धस्य च । (५-३-६२) ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः, ज्यायान् । २०१४ अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ । (५-३-६३) अजाद्योः । नेदिष्ठः, नेदीयान् । साधिष्ठः, साधीयान् । २०१५ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रलुद्राणां यणादिपरंपूर्वस्य

तत्सत्त्वात् । प्रशस्यस्य श्रः । अजाद्योरिति । इष्टनीयसुनोरित्यर्थः । 'अजादी' इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । प्रशस्यशब्दस्य क्रिया शब्दतया गुणवचनत्वाभावेऽपि अत एव ज्ञापकादिष्ठनीयसु । श्र इष्ट, श्र ईयस् इति स्थिते इष्टेमेयःसु विहितटिलोपे प्राप्ते । प्रकृत्यैकाच् । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । इष्टादिष्विति । 'तुरिष्टेमेयःसु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अल्लोपोऽनः नस्तद्धिते, यस्येति च, टेः' इत्यादेरेतत्प्रकरणस्यलोपस्यायं प्रकृतिभाव इति भाष्ये स्पष्टम् । श्रेष्ठः श्रेयानिति । अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य इत्यर्थः । ज्य च । 'ज्य' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'प्रशस्यस्य' इति 'अजादी' इति चानुवर्तते । तदाह प्रशस्यस्येति । ज्येष्ठ इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः ईयसुनि ज्यादेशे ज्येयानिति प्राप्ते । ज्यादादीयसः । ज्यात् आत् इति द्वेदः । ज्यात् परस्य ईयस आकारः स्यादित्यर्थः । अन्तादेशत्वे प्राप्ते आह आदेः परस्येति । वृद्धस्य च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे ज्यादेशः स्यादजाद्योरिति । इष्टनीयसुनोरित्यर्थः । ज्येष्ठ इति । अयमनयोरतिशयेन वृद्धः इत्यर्थः । अन्तिकवाढयोः । अजाद्योरिति । शेषपूरणमिदम् । अन्तिक, वाढ अनयोः इष्टेयसुनोः परतः नेद, साव एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । नेदिष्ठः, नेदीयानिति । अयमनयोरतिशयेनान्तिक इत्यर्थः । साधिष्ठः, साधीयानिति । अयमनयोरतिशयेन वाढ इत्यर्थः । वाढो भृशः । 'भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्' इत्यमरः । 'अतिवेल्भृशात्यथातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इति च । स्थूलदूर एषामिति । स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र,

प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः 'अकृतव्यूह-' परिभाषयेति तु तत्त्वम् । गुणस्तु प्रवर्तते । लुप्तेऽपि वृचि प्रत्ययलक्षणध्रौव्यात् छान्दसमपि 'तुः—' इति सूत्रम्, इति, 'तुरिष्टेमेयःसु' इति च 'णाविष्टवत्' इत्यतिदेशेन लोकेऽपि कर्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोक्ष्यमाणत्वादिहोपन्यस्तम् । प्रशस्यस्य श्रः । 'अजादी' इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह अजाद्योरिति । अजाद्योः किम्, प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः । श्रेष्ठ इति । प्रकृतिभावादिह 'टिः' इति लोपो 'यस्येति—' लोपश्च न भवति । ज्यादात् । ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् । वृद्धस्य च । स्वरूपस्येह ग्रहणम्, न तु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः—' इति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना वर्षादेशोऽपि पक्षे भवति । न च तस्येमनिच्च सावकाशता शङ्क्या, वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् यदि तु 'वृद्धस्य वर्षिश्च' इतिसूत्रमिहैव क्रियेत, तदा द्विवृद्धग्रहणं न कर्तव्य-

च गुण । (६-४-१५६) एषा यणादिपर लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु । स्यविष्ठ । ह्यविष्ठ । यविष्ठ । ह्यसिष्ठ । क्षेपिष्ठ । क्षोदिष्ठ । एवम् ईयस ह्रस्वन्निप्रसुद्राणां ष्ट्वादित्वात् ह्रस्वमा । क्षेपिमात्तादिमा । २०१६ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुस्वृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फर्वादिर्गर्वादिर्वाधिबृन्दा । (६-४-१५७) प्रियादीनां ब्रमाद्यादयः स्युरिष्टादिषु । प्रेष्ठ । स्यष्ठ । स्फेष्ठ । वरिष्ठ । वहिष्ठ । गरिष्ठ । वरिष्ठ । त्रिष्ठ ।

क्षुद्र इत्येतेषामित्यर्थं । यणादीति । यण आदिर्यस्येति विग्रहः । परमिति यणादीन्त्यस्य विशेषणम्, परभूत यणादीत्यर्थं । लुप्यत इति । 'बल्लापाज्' इत्यताञ्जुवृत्त लोपपरमिह वसंणि घञन्तमाश्रयत इत्यर्थं । भावसाधनत्वे परमित्यनेन सामानाधिकरण्याममवात् । पूर्वस्येति । पूर्वत्वं यणापेक्षया बोध्यम् । इष्टादिषुति । 'तुरिष्ठेमेयसु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थविष्ठ इति । स्थूलशब्दादिषुनि ल इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुण लोकार, अवादेश इति भावः । ओष्णसु न प्रवर्तते, यणादिशेषस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । एवमप्रेष्पि । द्यविष्ठ इति । दूरशब्दादिषुनि र इत्यस्य लापे उकारस्य गुणे अवादेश । यविष्ठ इति । युवन्शब्दादिषुनि वरित्यस्य लापे ऊकारस्य गुणे अवादेश । परमित्यनुकनौ यु इत्यस्यापि यणादेर्लोपं स्यात् । ह्यसिष्ठ इति । ह्रस्वशब्दादिषुनि व इत्यस्य लापे । परमित्यनुकनौ अत्र रादेर्लापं स्यात् । क्षेपिष्ठ इति । क्षिप्रशब्दादिषुनि र इत्यस्य लोपे इकारस्य गुण 'इको इकारस्य गुण । 'इको गुणवदौ' इत्युक्ते न प्रकारस्य गुण ॥ क्षोदिष्ठ इति । क्षुद्रशब्दादिषुनि र इत्यस्य लोपे उकारस्य गुण । एवमीयस इति । स्यवीयान्, स्वीयान् यवीयान्, ह्यसीयान्, क्षेपीयान्, क्षोदीयान् । इमनिजनुवृत्ते प्रयाजनमाह ह्रस्वक्षिप्रैति । प्रियस्थिर । प्रियादीनामिति । प्रिय, स्थिर, स्फिर, उह, बहुर, गुरु, वृद्ध, कृप, दीर्घ वृन्दारक एषा दशानामित्यर्थं । प्राद्य इति । प्रस्य, स्फ, वर, वहि, गर, वरि, त्रि, द्राधि, वृन्द एते दशोत्तर्यं । इष्टादिष्विति । इष्टेमेयस्त्वित्यर्थं 'तुरिष्ठेमेयसु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति वा । प्रेष्ठ इति । प्रियशब्दादिषुनि प्रवृत्ते प्रादेशे । आभीयत्वेनासिद्धत्वात् काराचारणसामर्थ्याच्च न टिलोप आद्यगुण । स्येष्ठ इति । स्थिरशब्दादिषुनि प्रवृत्ते स्थादेश । प्रकृतिभावान्न टिलाप । स्फेष्ठ इति । स्फिरशब्दस्य इष्टनि स्फादेश । वरिष्ठ इति । उरुशब्दाद् इष्टनि वर् आदेश । वहिष्ठ इति । बहुलशब्दस्य वहि इत्यादेश । इकार उच्चारणार्थं । अथवा आभीयत्वेनासिद्धत्वाद् उच्चारणसामर्थ्याद्वा इकारस्य लापो न स्यात् गरिष्ठ इति । गुरुशब्दस्य इष्टनि गर् आदेश । वरिष्ठ इति । वृद्धशब्दस्य इष्टनि वरिप्रादेश । वहिवदिकार उच्चारणार्थं । त्रिष्ठ इति । त्रिप्रमिति लाघव भवनीत्याह । स्थूलदूर । परग्रहण यद्विष्टो ह्यनिष्ठ इत्यत्र पूर्वस्यां देर्लोपा माभूदिति । पूर्वग्रहण तु स्पष्टार्थम् । परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुण लाभात् । स्थविष्ठ इति । न चात्र 'ओष्ण' इत्येव सिद्धे गुणग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम् । परयणादिशेषस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् निप्रसुद्राद्योग्यस्य प्राद्व्यभावात्

द्राधिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रियोरुवहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात् प्रेमा इत्यादि ।
 २०१७ वहोर्लोपो भू च वहोः । (६-४-१५८) वहोः परयोः रिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च
 भूरादेशः । भूमा, भूयान् । २०१८ इष्टस्य यिट् च । (६-४-१५९) वहोः परस्य इष्टस्य
 लोपः स्याद् यिडागमश्च । भूयिष्ठः । २०१९ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । (५-३-६४)
 एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठ इत्यादि ।
 २०२० विन्मतोर्लुक् । (५-३-६५) विनो मतुपश्च लुक्स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन
 स्रग्वी स्रजिष्ठः, स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः, त्वचीयान् । २०२१

शब्दस्य इष्टनि ऋप् आदेशः अदुपधः । तृपधातोस्तृप्पर्यकादौणादिके रकि तृप्रशब्दः ।
 द्राधिष्ठ इति । दीर्घशब्दस्य इष्टनि द्राधिरादेशः । वंहिवदिकार उच्चारणार्थः । वृन्दिष्ठ
 इति । वृन्दारकशब्दस्य इष्टनि वृन्द आदेशः । अकार उच्चारणार्थः । एवमीयसुन्निति ।
 प्रेयान्, स्थेयान् स्फेयान्, वरीयान्, वंहोयान्, गरीयान्, वर्षीयान्, त्रपीयान्, द्रावीयान्,
 वृन्दीयान् । अत्र डमनिजननुवृत्तेः प्रयोजनमाह प्रियोरुवहुलेति । इत्यादीति । वरिमा,
 वंहिमा, गरिमा, द्राविमा । वहोर्लोपः । भू इति लुप्तप्रथमाकम् । 'इष्टेयसु' इत्यनुवृत्तम् ।
 तत्र इष्टन् उत्तरसूत्रे कार्यान्तरविवानादिह तस्य न संबन्धः । तदाह वहोः परयोरिति ।
 'आदेः परस्य' इति प्रत्यययोरादिलोपः । भूमेति । बहुत्वमित्यर्थः । बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादि-
 मनिचि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्यादेरिकारस्य लोपश्च । भूयानिति । अयमनयोरतिशयेन बहुरि-
 त्यर्थः । वैपुल्यवाचकाद् बहुशब्दादीयसुनि प्रकृतेर्भूभावः प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूभाव-
 स्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्गुणो न भवति । इष्टस्य यिट् च लोपः स्यादिति । 'आदेः परस्य'
 इति बोध्यम् । यिटि टकार इत् । इष्टस्यादिलोपे कृते यिडागमः । ट इत् । टित्त्वात्
 प्रत्ययस्याद्यवयवः । वहोर्भूभावस्तु पूर्वसूत्रेण सिद्ध एव । यदि तु लोप इति निवृत्तं तदा
 यकार आगम इति भाष्यम् । युवाल्पयोः । इष्टेयसोरिति । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या
 विपरिणामादिति भावः । कनिष्ठः, कनीयानिति । अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वेत्यर्थः ।
 पक्षे यविष्ठ इति । युवन्शब्दादिष्टनि 'स्थूलदूर-' इति वनो लोपे उकारस्य गुणे अवादेशे
 रूपम् । अल्पिष्ठ इति । अल्पशब्दादिष्टनि टिलोपः । इत्यादीति । यवीयान्, अल्पीयानिति
 रूपद्वयमादिपदग्राह्यम् । विन्मतोर्लुक् । इष्टेयसोरिति । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या

क्षेपिष्ठः, क्षोदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । एवमिति । प्रेयान्, स्थेयान् । स्फेयान्,
 वरीयानित्यादि । इमेयसोर्लोप इति । स च 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव भवति । इष्टस्य
 यिट् च । पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते तदाह वहोरित्यादि । भूरादेशश्चेत्यपि जातव्यम् ।
 भूयिष्ठ इति । अत्र इष्टस्यादिलोपे कृते यिशब्दे आगमः । यद्वा लोपापवादे
 यकार आगमः, इकारस्तु उच्चारणार्थः । पक्षद्वयमपीदं भाष्याह्वम् । युवाल्पयोः ।
 युवेति स्वरूपग्रहणम्, न युवापत्यस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च । 'अजादी'
 इत्यनुवर्तनादजाद्योरेव पूर्वयोर्न तु तरप्तमपोरित्याशयेन व्याचष्टे इष्टेय-

प्रशसाया रूपम् । (५—३—६६) सुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्त पटु पटुरूप ।
 प्रशस्त पचति पचतिरूपम् । २०२२ ईपदसमाप्तौ कल्प देशदेशीयर ।
 (५—३—६७) ईपदूनो विद्वान्विद्वत्कल्प । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् ।
 विद्वद्देश्य । विद्वद्देशीय । पचतिक्लम् । २०२३ विभाषा सुपो बहुपुरस्तात् ।
 (५—३—६८) ईपदसमाप्तिविशिष्टेषु सुवन्ताद्बहुञ्चा स्यात्स च

विपरिणामादिति भाव । स्रजिष्ठ इति । स्रजिष्ठ्यादिति विनो ऋकि तनिमित्तपद
 त्वानङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भाव । एव स्रजीयानिति । त्वचिष्ठ इति । त्वक्चिष्ठ्या-
 दिति मनुषा ऋकि तनिमित्तपदत्वमङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भाव । एव त्वचीयान् ।
 वत एव ज्ञापकादाभ्यामिष्टलीयमुनौ । प्रशामाया रूपम् । सुवन्तात्तिङन्ताच्चेति । शेषपूरण
 मिदम् । 'तिङश्च' इत्यनुवृत्तम्, 'प्रातिपदिकात्' इति च । 'घकाल' इत्यादिलिङ्गात् सुवन्ता
 दिति लभ्यत इति भाव । प्रशसाविशिष्ट स्वार्थे वर्तमानान् तिङन्तात्सुवन्ताच्च रूपमिति
 पलितम् । पचतिरूपमिति । प्रशस्ता पाकक्रियेत्यथ । अत्र भाष्ये 'त्रियाप्रधानमाख्याति
 द्रव्यप्रधान नाम' इति सिद्धान्तितम् । 'पचतो रूप पचतिरूपमित्यत्र च न द्विवचनबहुवचन ।
 तिङैव द्विवचनत्वयोस्तत्वात् । एकवचन तु उत्सर्गत् करिष्यते, नपुंसकत्व तु लाकान्'
 इत्यपि भाष्ये स्पष्टम् । ईपदसमाप्तौ । ईपदसमाप्तिविशिष्टेषु विद्यमानान् सुवन्तान् स्वार्थे
 कल्पम्, देश्य, देशीयर् एते प्रत्यया स्युरित्यर्थः । विद्वत्कल्प इति । ईपदसमाप्तौ ईपदसमाप्तौ
 यशस्कल्पमिति । अमपूर्णं यश इत्यथ । 'भोऽदादौ' इति सत्वम् । यजुष्कल्पमिति ।
 असपूर्णं यजुरित्यर्थः । 'इण प' इति पत्वम् । विद्वद्देश्य इति । असपूर्णवेदुष्यवानित्यर्थः ।
 एव विद्वद्देशीय । अत्र सवत्र 'स्त्रायिका' प्रकृतिता लिङ्गवचनान्यनुवन्ते' इति वचनात्
 प्रकृतिलिङ्गत्व बोध्यम् । पचतिक्लपमिति अमपूर्णा पाकक्रियेत्यथ । पचतिरूपमिति वि-
 ल्लिङ्गवचननिर्वाहः । एव वृषभकल्प इय गौरित्यादावपि प्रकृतिलिङ्गत्व बोध्यम् ।
 'क्वचित् स्त्रायिका प्रकृतिता लिङ्गवचनायनुवन्ते' इति वचनाद् शुद्धकल्पा द्वाभ्यादौ
 प्रकृतिलिङ्गानिब्रम् । एतत्सवमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । विभाषा । 'ईपदसमाप्तौ इत्यनुवर्तते ।

सोरिति । विन्मतोऽकृ । स्रजिष्ठ इति । विना ऋक् कृते भवात्पदकार्यभावात् ।
 अस्मादेव ज्ञापकाद्गुणवचनवर्षि विभतारजागै भवत । प्रशसाया रूपम् । प्रकृत्यर्थस्य
 परिपूर्णतेह प्रशसा, ननु स्तुतिः । तन्हापि भवति । चोररूपोऽय यदृशोररथ्यन्न हृत्ति ।
 लुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्णते । पचतिरूपमिति । 'त्रियाप्रधानमाख्यातम्'
 त्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वेऽपि औन्मगिकमेकवचन भवति । तेन पचतारूप पचतिरूपमि यादि ।
 इह प्रथमैव त्रिमक्यन्तराणामप्राप्तरिति बहव । वस्तुतस्तु पश्येत्यादियोगे कर्मणि
 द्वितीयापि सुरुभा । क्लीबव लोकात् । एव पचतिक्लपमित्यादावपि
 बोध्यम् । विभाषा सुप । सूत्रे 'सुप' इति पठ्यन्तम् । 'पठ्यन्तस्यप्रत्ययेन'
 इत्युक्ते । सुवन्तादिति । एतच्च पञ्चम्यन्तमुत्तमव । पुरस्ताच्छब्दार्थायस्य
 प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमाया

प्रागेव, न तु परतः । ईपदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः । 'सुपः' किम्-यजति-
तदाह ईपदसमाप्तिविशिष्ट इति । प्रागेवेति । सूत्रे तुशब्दोऽन्वारण इति भावः ।
बहुपटुरिति । पटुशब्दात् सुवन्तात् प्राग् बहुचि कृते प्रातिपदिकावयवत्वात्
सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिः । नच तद्धितान्तत्वाभावात् समासत्वाभावाच्च
पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह लुगिति वाच्यम्, 'अर्थवत्'
इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकत्वसत्त्वात् पटुरित्यस्य पूर्वोत्पन्नसुप्रत्ययान्तत्वेऽपि बहुपटुरिति
समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । नचैवं
सति 'कृत्तद्धित-' इत्यत्र समासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, पदघटितसंघातस्य चेत् प्रातिपदिक-
संज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थत्वात् । नचैवं सति प्रकृते बहुपटुरिति समुदायस्य पूर्वो-
त्पन्नसुब्विशिष्टस्य कथं प्रातिपदिकत्वम् असमासत्वादिति वाच्यम्, यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं
तस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीराम्युपगमात् इति प्रागुक्तं न
विस्मर्तव्यम् । नच 'समर्थानाम्' इत्यत्र वाग्रहणादेव सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्,
बहुजभावपक्षे पूर्वसूत्रत्रिहितकल्पवाद्यर्थत्वात् । अन्यथा महाविभाषया 'अपवादेन भुक्ते
उत्सर्गस्य न प्रवृत्तिः' इति सिद्धान्ताद् बहुजभावे वाक्यमेव स्यात् । नच कल्पवादीनां
बहुचा समानविषयकत्वान्निर्वकाशत्वं शङ्क्यम्, तेषां तिङन्ते सावकाशत्वाद् इति भाष्ये
स्पष्टम् एतदभिप्रेत्याह पटुकल्प इति । ननु सुवन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिह
सुब्वग्रहणं व्यर्थमिति पृच्छति सुपः किमिति । 'तिङ्श्च' इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सुब्वग्रहणम् ।
नच अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यति इति वाच्यम्, 'अव्ययसर्वनाम्नाम्-'
इत्याद्युत्तरसूत्रे तिङ्श्चेत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तस्य स्वरितत्वावश्यकत्वादिति भाष्ये
स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ-' इति षष्ठी
स्यादिति वाच्यम् । 'अन्यारात्-' इति सूत्रेऽनुत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन'
इत्येतद्वाधनार्थं पृथग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां
तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः, सुवन्तादिति च प्रयुक्तम्, तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन
कथंचित् समर्थितम् । ल्यब्लोप एषा पञ्चमी । एवंभूतं प्रकृतिवत्त्वेनाश्रित्येत्यर्थं इति ।
प्रागेवेति । सौत्रस्तुशब्दोऽन्वारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते, न तु
पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् । भाष्यकारस्य
मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि—'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इत्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय
एव विकल्प्यते, न तु परत्वम्, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो विधीयत इति विशेषणस्य
गुणत्वात् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् । तद्विहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव
संभन्तस्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव
सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये ऋष्टे
ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति तेन 'बहुगुडो द्राक्षा,'
'लघुर्वहुत्तुणं नरः' इत्यादौ प्रकृतिवल्लिङ्गमेव भवति, न त्वभिधेयवल्लिङ्गम् । ननु

कल्पम् । २०२४ प्रकारवचने जातीयर् । (५-३-६९) प्रकारवति चायम्, याल् तु प्रकारमात्रे । षट्प्रकार । षट्जातीय । २०२५ प्राग्विवात्क् । (५-३-७०) 'इवे प्रतिकृतौ' (सू २०५१) इत्यत प्राक्प्रकार । २०२६ अव्ययसर्वनामप्राक्प्रकटेः (५-३-७१) 'तिटश्च' (सू २००२) इत्यनुवर्तते । २०२७ कस्य च दः । (५-३-७२) कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेश स्यादकच्च । २०२८ अज्ञाते । (५-३-७३) कस्यायमद्वोऽवक ।

स्पष्टम् । एतेर्दमिप्रेत्याह यजतिक्ल्पमिति । तुग्रहणं तु 'स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते, क्वचिदतिवर्तन्ते' इति ज्ञापनार्थम् इति भाष्ये प्रपञ्चनम् । प्रकारवचने । 'प्रकारवचने याल् इत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमाह प्रकारवति चायमिति । प्रकारवत्येवेत्यर्थः । याल् तु प्रकारमात्र इति । वस्तुतस्तु उभयमपि प्रकारवतीति न्याय्यम्, अविशेषात् । अन्यथा तथेत्यत्र स प्रकार इत्येवार्थं स्यात् । नच किमादिभ्यो विशिष्य विहितेन याला जातीयरो वाधात् तज्जातीय इत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यम्, 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति तच्चात्यादिशब्दात् द्यप्रत्ययेनैव तज्जातीयादिसिद्धेः । अत एव ययाजातीयक इत्यादिभाष्यप्रयोगात् संगच्छन्ते । जयादित्यस्तु अत्र प्रकार भेद, याल्त्विवी सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार इत्याह । वामनस्तु साहस्यं भेदश्चेत्युभयमपि प्रकार इत्याह । प्राग्विवात्कः । इवशब्दस्तद्धितसूत्रपर इति भत्वाह इवे प्रतीति । अव्ययसर्वनामप्राम् । अनुवर्तत इति । मण्डूकश्रुत्येति शेषः । अव्ययसर्वनामप्रा तिङन्ताना च टे प्राक् अवच्यत्यय स्यादित्यर्थः । अक्चि ककारादकार उच्चारणार्थं । चकार इत् । ककारान्त प्रत्यय । अयमपि प्राग्विवादधिकारः । कस्य च दः । पूर्वसूत्रे 'अव्ययसर्वनामप्राम्-' इति समासनिर्देशेऽपि एकदेशे स्वरिन्वप्रतिज्ञाबलाद् अव्ययग्रहणमेवात्रानुवर्तते । कस्य इत्यत्र ककारादकार उच्चारणार्थं । ककारस्येति विवक्षितम् । तेनाव्ययस्य विशेषणात् तदन्तविधिः । तदाह कान्ताव्ययस्येति । अकच्चेति । चकारेण तदनुकर्षादिति भावः । एतेन अक्चुसनिर्णयशिष्ट एवार्थं दकार इत्युक्तं भवति । अयमपि प्राग्विवादधिकारः । अज्ञाते । अज्ञातेऽपि विद्यमानात् सुवन्तात्स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् । अव्यय-

'स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्ते' इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् । अत्राहु—एतदेव ज्ञापयति 'ईपदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्तः' इति । तेन गुडकत्या द्राक्षा शकं रावल्पो गुड इत्यादि सिद्धम् । प्राग्विवात्कः । 'सुप' इत्यनुवर्तते तेन तिङन्तात्को न । अव्ययसर्वनामप्राम् । अनुवर्तत इति । मण्डूकश्रुत्येति भावः । 'इयाप्रातिपादिकात् 'सुप' इति चानुवर्तत एव । कस्य च दः । कान्ताव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह सवध्यते, तयो कान्तत्वासम्भवात् । न चाद्योक् अयोमित्यादौ सम्भवोऽस्तीति वाच्यम् । कत्वस्यामिद्धत्वान् । यद्यपि शकनातेर्यङ्लुकि लटि तिपि 'बशाशक् इति सम्भवति, तथा यजुकोऽप्यार्विकत्वान्नेहं लक्ष्यमस्ति । छन्दसि क्वचिद्भक्ष्यसद्भावेऽपि 'सर्वे विषयसद्वन्ति वा विधीयन्ते' इति दत्तविधिर्न प्रवर्तत इति भावः ।

उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुवन्तस्य टेः प्रागकच् ।' (वा ३२८४) युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । 'ओकार— इत्यादि' । किम्— त्वयका । मयका । 'अकच्प्रकरणे तूष्णीमः कां वक्तव्यः' (वा ३२८५) । मित्त्वादत्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते । 'शीले को मलोपश्च' (वा ३२८६) । तूष्णींशीलः तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ।

सर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः अकच् स्यात् । तत्रापि ककारान्ताव्ययानां द्कारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः । कस्यायमिति । स्यादित्यर्थः । अज्ञातत्वाभिनयोऽयम् । अज्ञातोऽश्च इति विग्रहः । उच्चकैरिति । उच्चैरित्यव्ययस्य टेः प्रागकच् । सर्वकै विश्वक इति । ननु 'अव्ययसर्वनाम्नाम्—' इति सूत्रे सुपः इत्यनुवृत्तेः सुवन्तानां सर्वनाम्नां टेः प्रागकजिति फलितम् । तथा सति युवयोः आवयोः, युष्मासु अस्मासु, युष्माभिः अस्माभिः, इत्यत्र सुवन्तातांटेः प्रागकचि युवकयोः आवकयोः, युष्मकासु अस्मकासु, युष्मकाभिः अस्मकाभिः, इति न स्युः । युवयोः आवयोः, युष्मासकु अस्मासकु, युष्माभिः अस्माभिः, इति स्युः । यदि तु सुप इत्यननुवर्त्य प्रातिपदिकादित्येवानुवर्त्य प्रातिपदिकादेव सर्वनाम्नां टेः प्रागकजित्यर्थः स्यात् तर्हि त्वयका मयकेति न स्यात् । त्वकया मकया इति स्यादित्यत आह ओकारेति । वार्तिकमिदम् । ओकारादौ सकारादौ भकारादौ च सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुवन्तस्यैव सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजित्यर्थः । इदं तु वार्तिकं युष्मदस्मन्मात्रविषयकमेव, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वात् । अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, ननु सुवन्तानाम् । तेन सर्वकैणेत्यादि सिद्धम् । अत एव 'विभक्तौ परतो विहितः किमः कादेशः साकच्कार्थः । कः कौ के' इति भाष्यं संगच्छते । त्वयका मयकेति । इह त्वया मयेति सुवन्तयोष्टेः प्रागकच् । प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि तु त्वकया मकयेति स्यादिति भावः । कां वक्तव्य इति । काम् प्रत्यय इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, भाष्ये प्रत्ययशब्दस्यादर्शनात् । किं तु मित्त्वादागम एवायम् । तदाह मित्त्वादिति । अकचोपवादः । तूष्णीकामिति । तूष्णीमित्यव्ययस्य ईकारादुपरि का इत्याकारान्त आगमः । शील इति । इदमपि वार्तिकम् । तूष्णीम् इत्यव्ययात् कप्रत्ययः स्याद् मकारस्य लोपश्च शीले गम्य इत्यर्थः । शीलं स्वभावः ।

ओकारेति । अकञ्चिधौ सुपोऽन्यनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टैर्विशेषणे कामचाराद् अव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनाद्व्यवस्थाश्रीयते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां त्वविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न सुवन्तस्य । तेन सर्वकैण इमकेण भवकन्तमित्यादि सिध्यति । त्वयका, मयकेति । नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वामादेशयोः सतोरपि 'योऽचि' इति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरत्वाभावादिति चेत् । मैवम्, अकृतव्युहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्वविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् । शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ।

२०२९ कुत्सिते । (५—३—७४) कुत्सितोऽवोऽञ्चक । २०३० सज्ञाया
 वन् । (५—३—७५) कुत्सिते कस्यात्तन्तेन चेतसज्ञा गम्यते । सूद्रक ।
 रायक । स्वरायं वचनम् । २०३१ अनुकम्पायाम् । (५—३—७६)
 पुत्रक । अनुकम्पित पुत्र इत्यर्थः । २०३२ नीतौ च तद्युक्ताद् । (५—३—७७)
 सामदानादिरूपा नीति । तस्या गम्यमानायामनुकम्पायुक्ता कप्रत्यय स्यात् ।
 हन्त ते धानवा । गुटका । एहकि । अहकि । पूर्वणानुकम्प्यमानात्प्रत्यय ।

तूष्णीक इति । मौनस्वभाव इत्यर्थः । भाष्ये दीधस्यैव प्रयागदर्शनात् 'केष्ण' इति ह्रस्वो
 न भवति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्-' इत्यत्र निडथेत्यनुवृत्ते प्रयोजनमाह पचतकीति । पच-
 तीत्यत्र इकारात् प्रागक्च् । वकारादकार उच्चारणार्थं । अथवा इकारात्प्राग् अक्प्रत्यये
 आद्गुणे पचनके इति स्यादिति भावः । जल्पतकीति । जल्पनीत्यस्य टे प्रागक्च् । धक्-
 दिति । चिक् इत्यव्ययस्य ट प्रागक्च्, कस्य दश्च । हिर्युदिति । हिरणित्यव्ययस्य टे
 प्रागक्च् कस्य दश्च । कुत्सिते । येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धमयुक्तायाभिधायिन प्रातिप-
 दिकात्स्वार्थे प्रत्यय स्यादित्यर्थः । अव्ययसर्वनाम्नस्तु टे प्रागक्च्, कान्तस्याव्ययस्य दकार-
 ध्यान्तादेश इति बोध्यम् । 'निडथ' इत्यप्यनुवर्तते । अश्वक्र इति । धावनस्य असम्पक्वा-
 दश्चस्य कुत्सा वाच्या । सर्वनामाव्ययतिङन्तानि पूर्ववदुदाहार्याणि । 'याप्ये पाशप्' इति
 प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव भवति । इदं तु सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि इति भाष्ये
 स्पष्टम् । सज्ञाया वन् । 'कुत्सिते' इत्यनुवर्तते । तदाह कुत्सित इति । तदन्तेन चेदिति ।
 कुत्साहतुमज्ञाविषये कर्त्तव्यं यावत् । अनुकम्पायाम् । अनुकम्पायुक्तार्याभिधायिन स्वार्थे
 क स्यादित्यर्थः । अनुकम्पा दया । नीतौ च तद्युक्तात् । सामदानादीति । आदिना
 भेददण्डयार्थहणम् । तद्युक्तादित्येनइथाचष्टे अनुकम्पायुक्तादिति । 'अव्ययसर्वनाम्ना' टि-
 प्राक्' इति चानुवर्तते, 'कस्य च द' इति च । हन्त ते धानवा इति । दास्येने इति शेषः ।
 हन्तेत्यव्ययमनुकपाद्योक्तम् । 'हत हर्षेणुवपायाम्' इत्यमरः । हर्षेत्यदत्तम् । ह पुषेति शेषः ।
 अनुकम्पायुक्ता धाना इत्यर्थः । धानाशब्दात् कप्रत्यये 'केष्ण' इति ह्रस्वे कान्तात्
 टापि 'अभाषिनपुस्वाच्च' इति विकल्पात् पक्षे इत्वाभाव एहकेति । एहीनि
 तिङन्तस्य टे प्रागक्च् । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्-' इत्यत्र 'तिडथ' इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।

तूष्णीक इति । 'केष्ण' इति ह्रस्वस्तु भाष्यकारप्रयोगाद् 'न कपि' इत्यन 'न' इति
 योगविभागात् न भवतीत्याहुः । अक्चा द्वितीय अकार उच्चारणार्थं इति ध्रनयन्नु-
 दाहरति पचतनीत्यादि । अनुकम्पायाम् । कृपा दयाञ्जुकम्पा स्यात् इत्यमरः ।
 नीतौ च तद्युक्तात् । अनकम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिरेव सात्त्विकानुकम्पा-
 युक्ते न तु धानादि, तथापि तद्द्वारा धानातीनामप्यस्त्यनुकम्पामभवत् इति भावः ।
 धानवा इति । धानाशब्द श्लैलिङ्गः । तत्र क 'केष्ण' इति ह्रस्व कप्रत्यया-
 न्ताट्टापः । अत्र 'प्रत्ययस्यात्-' इतीत्वेन भाष्यम् । प्रायेण तु धानवा इति पठ्यते ।
 तत्र लिङ्गानिवृत्तिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः । 'कर्मव्यतिहारे णच् क्रियाम्' इति सिद्धे 'णव'

अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः । २०३३ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टञ्वा । (५—३—७८) पूर्वसूत्रद्वयविषये । २०३४ घनिलचौ च । (५—३—७९) तत्रैव । २०३५ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । (५—३—८३) अस्मिन् प्रकरणे यद्योऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः, देवियः, देविलः, देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः । ऋग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । वायुकः । पितृकः । 'चतुर्थादच

अद्धकीति । अद्धीति तिडन्तस्य टेः प्रागकच् । पूर्वेणेति । अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । परम्परासम्बन्धेऽपीति । पुत्रः साक्षादनुकम्प्यः तद्द्वारा घाना अनुकम्पायुक्ता इति भावः । बह्वचो मनुष्य । ठजिति च्छेदः । पूर्वसूत्रद्वयविषय इति शेषपूरणम् । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकात् ठञ्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे कः । घनिलचौ च । तत्रैवेति । शेषपूरणमिदम् । 'बह्वच-' इति पूर्वसूत्रविषये इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् एतौ च प्रत्ययावित्यर्थः । ठाजादौ । अस्मिन्प्रकरणे इति । 'अनुकम्पायाम्' 'नीतौ च' इत्यस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । संनिधानलभ्यमिदम् । सर्व-मिति । ऊर्ध्वग्रहणादिदं लभ्यते । अन्यथा 'आदेः परस्य' इति परिभाषया द्वितीयाचो यः परः, तस्यादेरेव स्यादिति भावः । 'अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवृत्तमिह कर्मसाधनमाश्रीयत इति मत्वाह लुप्यत इति । देविक इति । देवदत्तशब्दात् ठचि द्वितीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपे इकादेशे रूपम् । देविय इति । देवदत्तशब्दाद् घनि दत्तशब्दस्य लोपे इयादेशे रूपम् । देविल इति । इलचि दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तक इति । कप्रत्यये सति ठाजाद्यभावान्न दत्तपदलोपः । वायुक इति । वायुदत्तशब्दाद् दत्तशब्दस्य लोपः । उकः परत्वात् ठस्य

स्त्रियामञ्' इति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं 'स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गात्त्वचिदतिवर्तन्ते इति । तेन घानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः । घनिलचौ च । चकाराद्यथाप्राप्तमिति काशिका । इह पूर्वसूत्रेणैव ठञ् विहितः । वावचनात्कोऽपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यम् । योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हरदत्तः । ठाजादौ । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, 'यस्मिन्विधित्वादौ-' इत्येव सिद्धमिति हरदत्तः । अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति भावः । ऊर्ध्वग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह । द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्व-मिति । 'अजिनान्तस्या-' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह लुप्यत इति । ननु ऋग्रहणं व्यर्थम्, इकादेशे कृते अजादावित्येव सिद्धत्वादत आह ऋग्रहणमुो द्वितकीयत्व इति । वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव लोपे 'इसुसुक्तान्तात्-' इति कः । किञ्च, श्रुयक् ऋग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्रभृतिभ्यष्टच्, तदोगन्तत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणा लोपो न स्यादिति तदर्थमपि

ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्य' (वा ३२९६) । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिक ।
 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य' (वा ३२९७) । देवदत्तक, देवक । 'लोप
 पूर्वपदस्य च' (वा ३२९८) । दत्तिक, दत्तिय, दत्तिल, दत्तक । विनापि प्रत्यय पूर्वोत्तर-
 पदयोर्वा लापा वक्तव्य' (वा ३२९९) देवदत्त, दत्त, देव । मत्स्यभामा, भामा, सत्या ।
 'उवणाल्ल इलस्य च' (वा ३३०३) । भानुदत्त, भानुल । ऋवर्णादपि' (वा ५०५४) ।
 सत्रिद्विय । सत्रिवृत् ।

'चतुर्थादनजादौ वा' लाप पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥'

क । नन्विवादेशे सति देविक इत्यत्र अजादित्वादेव मिद्धे ऋग्रहण व्यर्थमित्यत आह
 ऋग्रहणमिति । कृत एव ऋग्रहणे वापुसब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव नित्यत्वाद् लोपे
 कृते ठस्य ऋक परत्वात्कादेशे सिध्यति । अन्यथा इकादेशे कृते अजादित्व पुरस्कृत्य
 दत्तशब्दस्य लोपे सति वापु इक इति स्थिते ठस्याभावात् कादेशो न स्यात् । नच स्थानि-
 वत्त्वादिकस्य ठत्व शङ्क्यम्, 'ठस्येक' इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इति पक्षे
 अल्पिधित्वान् सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्चेति भाष्ये स्पष्टम् । पितृक इति । पितृदत्तशब्दात्
 ठचि दत्ताशब्दस्य लापे ऋक परत्वात् ठस्य क । अथ

'चतुर्थादनजादौ वा लोप पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥'

इति वक्ष्यमाणश्लोकवानिक भङ्क्त्वा चतुर्थादच इत्येतद्व्याचष्टे चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य
 लोपो वाच्य इति । बृहस्पतिक इति । बृहस्पतिदत्ताशब्दात् ठचि दत्ताशब्दस्य लाप ठस्य
 इकादेश । द्वितीयादूर्ध्वत्वाभावाद्वाप्राप्ते वचनम् । अनजादौ चेति वार्तिकभाग व्याचष्टे
 अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति । अनजादौ चेति पाठे विभाषेति भाष्यल-
 ङ्गम्, तत्र देवदत्ताको देवक इति कप्रत्यये दत्ताभापविकल्पादाहरणात् । लोप पूर्वपदस्य
 चेति । विभाषेति शेषः । 'अनजादौ' इति तु नात्र सञ्चयत्रे । तत्राह दत्तिक इत्यादि । ठचि
 घनि इलचि के च रूपम् । अप्रत्यये तथैवेष्ट इति वार्तिकभाग व्याचष्टे विनापि प्रत्यय
 पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्य इति । दत्त, देव इति । देवदत्ताशब्दात् ठाजा-
 दिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयो क्रमेण लापे रूपम् । उवर्णादिति । ल इति
 लोपस्य पूर्वाचार्यसन्ना । उवर्णापरस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः । 'आदे परस्य'

ऋग्रहणम् । तेन ठावस्थायामुत्तरपदलाप कादेशस्यामभवादिवादेशे चित्रिक इति रूप
 सिध्यतीति वाध्यम् । 'चतुर्थादनजादौ च' इति वक्ष्यमाणमेव श्लोक भङ्क्त्वा व्याचष्टे
 चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति । अनजादाविति । हलादावित्यर्थः 'अस्मिन् प्रवरणे'
 इत्येव । लोप पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति वाध्य । 'अप्रत्यये
 तथैवेष्ट' इत्येव व्याचष्टे विनापि प्रत्ययमिति । ल इलस्य चेति । इत्स्य ल

(वा ३२९६—३३००) । २०३६ प्राचामुपादेरडञ्चुचौ च । (५-३-८०)
 उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् बुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं
 पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त उपडः, उपकः, उपियः, उपिलः, उपिकः । उपेन्द्रदत्तकः ।
 पड् रूपाणि । २०३७ जातिनाम्नः कन् । (५-३-८१) 'मनुष्यनाम्नः' इत्येव । जाति-
 शब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्त्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ।
 'द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेलोपो वक्तव्यः' (वा ३३०३) । कहोडः, कहिकः । 'एकाक्षरपूर्व-

इति इकारस्य लोपः । चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धः अनुद्यते ।
 ऋवर्णादपीति । ऋवर्णादिपि परस्य इलच आदेलोपः स्यादित्यर्थः । सवित्रियः सवितृल
 इति । घनि इलचि च रूपम् । वस्तुतस्तु ऋवर्णादपीति भाष्याहृष्टत्वादुपेक्ष्यम् । तदेवं
 व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति चतुर्थ्यादित्यादि । प्राचामुपादेरडञ्चुचौ च । पूर्व-
 विषय इति । 'बह्वचो मनुष्यनाम्न—' इति सूत्रविषये इत्यर्थः । चाद्यथाप्राप्तमिति ।
 ठच्, घन्, इलच्चेत्यर्थः । ठञ्चेत्यतो वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'प्राचाम्' ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह
 प्राचांग्रहणमिति । उपड इति । उपेन्द्रस्तशब्दाद् अडचि द्वितीयं सन्ध्यक्षरमिति वक्ष्यमा-
 णेन एकारादेलोप इति केचित् । 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्या-
 पेक्षया अन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरिकारादिलोप इति शब्देन्दुशेखरे । उपक इति ।
 वुचि । अकादेशे एकारादिलोपे रूपम् । उपिय इति । घनि रूपम् । उपिल इति । इलचि
 रूपम् । उपिक इति । ठचि रूपम् । उपेन्द्रदत्तक इति । कप्रत्यये रूपम् । ठाजाद्यभावाल्लोपो
 न । जातिनाम्नः कन् । जातिशब्दो य इति । यो जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः. प्रसिद्धः,
 सन् मनुष्यनामधेयभूतः स इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ' इति च सूत्रद्वय-
 विहितस्यापवादः । द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेदिति । एचः सन्ध्यक्षराणि इति
 प्राचामाचार्याणां प्रवादः । कहोड इति । ऋषिविशेषस्य नामेदम् ।
 अत्र द्वितीयोऽच् सन्ध्यक्षरम्, तदादेलोपः । न्तु तदूर्ध्वस्यैव । एकाक्षरेति ।

लोप इत्यर्थः, तत्र 'आदेः परस्य' इति इकारलोपो बोध्यः । प्राचामुपादेः । 'बह्वचो
 मनुष्य—' इत्याद्यनुवर्तते । उपेन्द्रदत्त इति । ननु कृतसन्धेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्ततया
 ग्रहणाद् 'उपादेः' इति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तां नाम, लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च
 उपक उपड इति रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एवं घनिल-
 च्ठञ्चस्वपि दोष एव । तस्मादिहैव 'द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्' इति वार्तिकं कुतो नोक्तमिति
 चेत् । अत्राहुः—प्रकारान्तरेण निर्वातसम्भवान्नोक्तम् । तथाहि—आद्युणे कृते 'द्वितीयं सन्ध्य-
 क्षरम्—' इत्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । न च
 परिनिष्ठितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सौख्यतिरित्यत्रेव परिभाषावाचः शङ्क्यः, 'प्राग्दिशः—' इति
 सूत्रे 'समर्थग्रहणं निवृत्तम्' इत्युक्तत्वात् । 'अकृतसंवेः' इति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहण-
 प्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरंत्वाश्रयणादिति । उपेन्द्र । उपगुरुष्वकत्तयादिपूषडादीनां

पदानामुत्तरपदलापो वक्तव्य' (वा ३३०६) वागाशीर्दत्ता वाचिक' । कर्त्तव्यं पङ्गुलिदत्त पङ्क इति । 'पपङ्गाजादिवचनादियद्वन्' (वा ३३०७) । २०३८

व्यचनमहितम् एकाञ्च एकापरम्, एकाच्चमिति यावत् । तथापि पूर्वपद येषां पदानां तानि एकापरपूर्वपदानि, तेषां मध्ये उत्तरभूतानि पदानि यावन्ति तेषां लापः स्यादित्यर्थः । इह उत्तरपदशब्दा यौगिक', ननु ममामस्य चरमात्रयव ह्येवा व्याख्यायानात् । 'द्वितीयादच ऊर्ध्वम्' इत्यनेन द्वितीयाज्विगिष्टस्य लापः अप्राप्तः वचनमिदम् । वागाशीर्दत्त इति । वाचि आशी यस्य ननु मनस्वेव स वागाशी । तेन दत्त इति विग्रहः । यद्वा आशासनमाशी, वाचा आशी वागाशी । 'वतुकरणे कृता-' इति समासः तथा वागाशिषा दत्त इति विग्रहः । वाक्करणे वाशासनन दत्त इत्यर्थः । वाचिक इति । वागाशीर्दत्तशब्दात् ठञ्चि प्राग्वीयेकापरपूर्वपदान्तरयोराशीर्दत्तशब्दयोर्लोपे सति अनर्वाणविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य प्रकृतकुत्वजस्त्वयो-रिकाश्रयमत्वेन पदत्वभावान्निवृत्तौ वाचिक इति रूपमिति केचित् । वस्तुतस्तु ठञ्चि इकादशात् प्राक् ठवस्याशामेव उत्तरपदलापः कर्त्तव्ये असिद्धत्वात् न पूर्व कुत्वादि प्रवृत्तिरित्याह । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य शीदत्तशब्दस्य लापः वागा इव इति स्थिते 'यस्वेति च' इत्याकार लाप उकारो या कुत्वजस्त्वयो' निवृत्तौ वाचिक इति सिध्यति । तथापि अकारलापस्य स्थानिवत्त्वेन अकारान्तस्य इवमाश्रित्य भत्वः सति आकारान्तनिष्ठमत्वेन चकारान्तनिष्ठपदत्वस्य अव्याघातान् कुत्वजस्त्वयो वागिक इति स्यात् । उत्तरपदलापः तु अज्यलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसनाया 'सुप्तिङन्तम्-' इति पदसना बाध्यते, एकसनावि-कारे परत्वामाव । कथमिति । अनापि अङ्गुलिदत्तशब्दस्य लापे सति इवप्रययाश्रित-मत्वेन पदत्वाभावाद् अस्त्वः दुर्लभमिति प्रश्नः । पप इति । पपशब्दस्य पूर्वपदत्वे 'ठजादौ-' इति सूत्रसिद्धा द्वितीयादच ऊर्ध्वस्यैव लापः न त्वयमुत्तरपदलाप इति वचनान् पङ्क इति सिद्धमित्यर्थः । एव च पङ्गुलिदत्त इत्यत्र ठकाराकारादूर्ध्वस्य लोपे सति ठकाराकारस्य 'यस्वेति च' इति लापे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन अकार

पञ्चानां स्थाणां साम्येऽपि से चत्वादिष्विव प्रकरणादिना विशेषाध्यवसेयः । जातिनाम्नः । ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धाः, मनुष्येषु नामत्वेन त्रिनिष्ठकान्त इहोदाहरणम् । द्वितीयमि-त्यादि । एव सध्यक्षरमिति प्राचां सज्ञा । वागाशीरिति । वाचि आशीयस्वेति विग्रहः । वाचिक इति । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् तदा वाच् आ इव इति स्थिते 'यस्वेति च' इत्याकारस्य लापः तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भत्वः अन्तर्वातनी विभक्ति-माश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजस्त्वयो सतावागिक इति स्यात् । उत्तरपदलोपे तु अज्य-लादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकतया 'यचि भम्' इति भसनाया 'सुप्तिङन्तम्-' इति पदसना एकसनाविकारात्परत्वाद्बाध्यतः । 'स्वादिपु-' इति पदसना तु न शङ्कनीयैव, 'यचि भम्' इति भसनायास्तत्पवादवान् । कथमिति । अत्राप्युत्तरपदलापः जातः जस्त्वः दुर्लभमिति प्रश्नः । पप इति । अत्र सौत्र एव लाप इष्यते, न त्वौनमस्यानि इत्यर्थः । शेरलसुपरि ।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् । (५-३-८४) एषां मनुष्यनाम्नां
ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः,
शेवलियः, शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः । २०३९ अजिना-
न्तस्योत्तरपदलोपश्च । (५-३-८२) अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्, तस्य
चोत्तरपद-लोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः । २०४० अल्पे । (५-३-८५)
अल्पं तैलं तैलकम् । २०४१ ह्रस्वे । (५-३-८६) ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । २०४२
संज्ञायां कन् । (५-३-८७) ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् ।
पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः । २०४३ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।
(५-३-८८) ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । २०४४ कुत्वा डुपच्

न्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति तेन षकारान्तनिष्ठेन षकारान्तस्य पदत्वाव्याघाताज्जशत्वं
निर्वाधमिति भावः । स्पष्टं चेदं 'स्त्रादिपु-' इति सूत्रे भाष्ये । शेवल । एषामिति । शेवल,
सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमन् एतत्पूर्वपदकानामित्यर्थः । पूर्वस्येति । 'ठाजादौ-' इत्यस्ये-
त्यर्थः । शेवलिक इति । शेवलदत्तशब्दान् ठचि तृतीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपः ।
शेवलिल इति । इलचि रूपम् । सुपरिक इति । सुपरिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दलोपः ।
विशालिक इति । विशालदत्तशब्दात् ठचि रूपम् । वरुणिक इति । वरुणदत्ताद् वरुणिकः ।
अर्यमिक इति । अर्यमदत्ताद् अर्यमिकः । 'अकृतसंघीनामेपाम्-' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् ।
तेन सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिक इत्यादि सिध्यति । अजिनान्तस्य । व्याघ्रक इति व्याघ्राजिन
इति । कस्यचिन्मनुष्यस्य नाम । तस्मात् कनि अजिनस्य लोपः । सिंहक इति । सिंहा-
जिनशब्दात् कनि अजिनस्य लोपः । अल्पे । अल्पत्वविशिष्टे वर्तमानाद् यथाविहितं
प्रत्ययाः स्युः । तैलकमिति । सर्वकम्, उच्चकैः, पचतकीत्याद्यप्युदाहार्यम् । ह्रस्वे ।
ह्रस्वत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्यया इत्यर्थः । अल्पत्वं महत्त्वप्रतिद्वन्द्वि, ह्रस्वत्वं
तु दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः । संज्ञायां कन् । वंशक इति । ह्रस्वस्य वेणुजाति
विशेषस्य नाम । कुटीशमी इति । ह्रस्व इत्येव । कुटीर इति । 'स्वार्थिकाः क्वचि-
त्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पुंस्त्वम् । एवं शमीरः, शुण्डार इत्यपि ।

शेवलिक इति । 'वह्वचो मनुष्यनाम्नः-' इति ठच् । घनिलचोस्तु शेवलियः ।
शेवलिलः । 'शेवलादीना तृतीयाल्लोपे य उच्यते स च कृतसंघीनां वक्तव्यः । सुप-
र्याशीः, सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिल इति भाष्ये स्थितम् । कैयटेन तु सुपरिक
इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यादिति व्याख्यातम्
अयं भावः—संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वलोपे सति शीर्दत्त इत्यस्यैव लोपः
स्यात्, आकारस्य तु 'यस्येति च' इत्यनेन स्यात् । तथाच स्यानिवद्भावाद्यणो निवृत्तिर्न
भविष्यतीति । ह्रस्वे । तैलादौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावाद् वृक्षक इत्युदाहृतम् । यद्यपि
'अल्पे' इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति, तथापि शाब्दबोधे विशेषोऽस्तीत्याहुः । कुटीर इति ।

(५-३-८९) ह्रस्वा कुत् कुतुप । 'कुत् कृत्तिस्नेहपान ह्रस्वा सा कुतुप पुमान् । इत्यमर । २०४५ कासूगोपीभ्या ष्टरच् । (५-३-९०) आयुधविरोप, कामू । ह्रस्वा सा कामूतरी । गाणातरी । २०४६ वत्सोक्षार्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । (५-३-९१) वत्पतर । द्वितीय वय प्राप्त । उत्पतर । अश्वतर । ऋषभतर । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् । २०४७ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य ङतरच् । (५-३-९२) अनयो कतरा वैष्णव । यतर । ततर । महात्रिभाषया क । य । म । २०४८ वा वहुना जातिपरिप्ररने

ह्रस्वा शमी गुण्डा चेत्यर्थं । कुत्त्वा डुपच् । कुतुप इति । कुत्शब्दाद् डुपचि द्वित्वा-
द्विलोप । तथापि कुटीरान्वित् औत्वमपदाय पृस्त्वमेव । तत्रामरकाशमपि प्रमाणयति कुत्
कृतीति । कासूगोपीभ्या ष्टरच् । ह्रस्व इत्येव । कामूतरीति । पित्त्वाद् डीपिति
भाव । 'कामूद्वे कुत्राभ्येऽन्ने इति नानाधरतनमालायाम् । एव गाणोतरीति । वत्सोक्ष ।
ह्रस्व इति निवृत्ताम् । वत्स, उत्पत्, अश्व, ऋषभ एभ्यस्तनुत्वविशिष्टवृत्तिभ्य ष्टरच्प्रत्यय ।
तनुत्व न्यूनत्वम् । वत्स प्रथमवया । वत्सश्च प्रथमस्य तनुत्वं उत्तरवयप्राप्त्या नैयम्,
तदाह द्वितीय वय प्राप्त इति । उच्चतर इति । उक्षा तरणा बलीवर्द्ध । तारण्यस्य
तनुत्वं तृतीयवय प्राप्त्या ज्ञेयम् । अश्वतर इति । गर्दभेन अश्वायामुत्पादित अश्वतर ।
अश्वतरत्वं च अश्वरूपेण न्यूनत्वम् । ऋषभतर इति । ऋषभा भारस्य वोढा । तस्य
तनुत्वं भारोद्धहन मन्दशक्तिता तद्वानियर्थं । ननु कृशा वत्सो वत्सतर इति कुतो न यत काह
प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे ष्टयायमिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । कियत्तदो निर्धारणे । किम्,
यत्, तद् एषा समाहारमन्दात्पञ्चमी । द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्वायमाणवाचिभ्य ङतरच्
स्यादियर्थं । अनयो कतरो वैष्णव इति । का वैष्णव इत्यर्थं । अत्र वैष्ण
वत्वगुणेन किञ्चनार्थं इदमर्थान्या निर्वायते । अत्र किञ्च्यद्वाद् ङतरचि द्वित्वा-
द्विलोपे कतर इति भवति । एव यदशब्दान् तदशब्दाच्च ङतरचि टिलापे यतर,
ततर इति भवति । 'निर्वायमाणवाचिभ्य, इति किम् ? कयोरन्यतरा देवदत्ता, ययो-
'स्वायिका प्रकृन्ति लोङ्गमनिवृत्तन्' इति पुल्लिङ्गताञ्च सगच्छते । वत्सोक्षार्व । तद्व
न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य, प्रत्यामत्ते । क्वचित्तु तत्सहचरितघर्मातराणाम् ।
तत्र वत्स प्रथमवया । वयसश्च प्रथमस्य नाम वयोऽन्तरप्राप्तिस्तदाह द्वितीयमिति ।
तरण उक्षा । तारण्यस्य च तनुत्वं तृतीयवय प्राप्ति । अश्वायामश्वदुत्पत्तोऽश्व ।
अश्वत्वं च जाति । तत्सहचरितस्याश्वायामश्वदुत्पत्त्वत्ववयमस्य न्यूनत्वमपिपृ-
क्तात्वात् । तथा च गर्दभनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतर । ऋषभा भारस्य वोढा । तस्य
तनुत्वं भारोद्धहन मन्दशक्तिता । तद्वान्नु ऋषभतर । कियत्तदो । कतरो वैष्णव
इति । गुणेन निर्वाणमिदम् । क्रियासंज्ञान्या निर्धारणे तु कतराऽध्यापक । कतरो
देवदत्ता इत्यादि ज्ञेयम् । ननु द्वयोरेकस्य निर्धारणे ङतरच्चेद् भवति, तर्हि कया
रयतरो देवदत्त 'तयोरयतर इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राह—

उतमच् । (५-३-९३) बहूनां मध्ये निर्धारणे उतमच्चा स्यात् । 'जातिपरि-
प्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहण-
मकजर्यम् । यकः । सकः । महाविभाषया कः, यः, सः । किमोऽस्मिन्विषये

रन्यतरः, तथोरन्यतर इत्यत्र किमादिभ्यो न भवति । वा बहूनाम् । 'क्रियत्तद-' इति,
'निर्धारणे' इति, 'एकस्य' इति चानुवर्तते । 'बहूनाम्' इति निर्धारणे षष्ठी । तदाह बहूनां
मध्ये निर्धारणे उतमच्चा स्यादिति । मध्ये इत्यनन्तरमेकस्येति शेषः । जातिपरिप्रश्ने
गम्ये इत्यपि बोध्यम् । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जातौ परिप्रश्ने च गम्ये
इत्यर्थः । तत्र जाताविति क्रियत्तदां सर्वेषामेव विशेषणम् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव
विशेषणम्, तच्च क्षेपार्थकस्य किमो निवृत्त्यर्थम् । यत्तदोस्तु परिप्रश्नग्रहणं न विशेषणम्,
असंभवादिति वृत्तौ स्पष्टम् । अत्र वार्तिकम्—'किमादीनां द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यायानर्थ-
क्यम्' इति 'पूर्वसूत्रे द्वयोरिति, अत्र सूत्रे जातिपरिप्रश्ने इति च न कर्तव्ये इति भावः' इति
कैयटः । तदाह जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकर इति । क्षेपार्थस्य त्वनभिवानान्न
ग्रहणमिति तदाशयः । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति चेति बोध्यम् । तथाच 'कतम एपां पाचकः शूरो देव-
दत्तः' इत्यत्र क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे उतमच् भवति । 'एपां कतरो देवदत्तः' इत्यत्र
बहूनामेकस्य निर्धारणे उतरच् भवति । अत एव 'प्रत्ययः' इति सूत्रभाष्ये 'बहुष्वासीनेषु कश्चित्
कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्तः' इति प्रयोगः संगच्छते । कतमो भवतां कठ इति । 'गोत्रं च
चरणैः सह' इति कठस्य जातित्वम् । वाग्रहणमकजर्यमिति । अन्यथा महाविभाषया
अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेरेक्तत्वादकच् न स्यादिति भावः । नच 'अव्ययसर्वनाम्नाम्—'
इत्यस्याधिकारत्वात् तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, इहैव सूत्रे तदनुवृत्तिः,
नतु पूर्वसूत्रे इति ज्ञापनार्थत्वात् । अता उतरज्विषये नाकच् । महाविभाषयति ।
अत एव 'अवक्षेपणे' इति सूत्रे भाष्ये 'क एतयोरर्थयोर्विशेषः' इति प्रयागः संगच्छते ।
'तमवादयः प्रागवक्षेपणकनो नित्याः' इति तु प्राधिकमिति भावः । किमोऽ-

निर्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति । 'एकस्येति
किम्, 'द्वयोः' इति कर्मणि षष्ठी मा भूत् । तथा हि सति 'अस्मिन् संघे कौ देवदत्तयज्ञदत्तौ'
इत्यादावेव स्यात् । वा बहूनाम् । 'क्रियत्तदः' इति वर्तते । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहार-
द्वन्द्वः । अत्र जातावितिसर्वेषां विशेषणम् । षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य
संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणम् । तच्च क्षेपनिवृत्त्यर्थम् । तत्र
जातिग्रहणं प्रायोऽभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे उतमच् इष्टत्वात् । तथा पूर्वसूत्रे
द्वयोरिति प्रायोऽभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणेऽपि उतरच् इष्टत्वात् । तथा च वार्तिकम्—'किमा-
दीनां द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यायानर्थक्यम्' इति । अत्र कैयटः—'द्वयोः' इति 'जातिपरि-
प्रश्ने' इति च न कर्तव्यमिति भाव इति । तदेतदाह प्रत्याख्यातमाकर इति । कठ
इति । कतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्यप्युदाहर्तव्यम् । यकः । सक

डतरजपि । क्तम् । २०४६ एकाच्च प्राचाम् । (५-३-९४) डतरच् डतमच्च स्यात् ।
 धनयोरेवतरा मैत्र । एषामेकतम् । २०५० अवक्षेपणे कन् । (५-३-९५) व्याकरणेन
 गर्वित । येनेतर कुत्सिते तदिहादाहरणम् । स्वत कुत्सित तु 'कुत्सिते' (मू २०२९)
 इत्यस्य ।

इति तद्धितेषु प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु स्वार्थिकप्रकरणम् । ४१ ।

२०५१ इवे प्रतिकृतौ । (५-३-९६) कस्यात् । अश्च इव प्रतिकृति
 अश्चक । 'प्रतिकृतौ किम्-गौरिव गवय । २०५२ सज्ञाया च । (५-३-९७)

स्मिन्निति । 'वा बहूनान्-' इति प्रकृतमूत्रविषयेऽपीत्यर्थं, बहुष्वामीनपु इत्याद्युदाहनभाष्य
 प्रयोगादिति भावः । एकाच्च प्राचाम् । शेषपूरणन सूत्र व्याचष्टे—डतरच् डतमच्च
 स्यादिति । पूर्वमूनद्वयविषये इति शेषः । 'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचाग्रहण न क्तव्यम्'
 इति भाष्यम् । अत एव नाकजर्थं तत् । अवक्षेपणे कन् । व्याकरणेन
 गर्वित इति । व्याकरण हि स्वता न कुत्सितम्, किं तु अयोग सदन्नेतदुत्साहेतुमूनगवमात्र-
 हृदवक्षेपणम् । नन्ववक्षेपणं कुत्सा, लक्ष्य व्याकरणमवक्षेपणं स्यात्, 'कुत्सिते' इत्यनेन गतायै
 चेदमित्यत आह येनेतर इति । अवक्षेपणशब्दं करणे ल्युटन्त इति भावः ।

इति तद्धितेषु प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणं निष्पद्यते । इवे प्रतिकृतौ । कन्
 स्यादिति । 'अवक्षेपणे कन्' इत्यत तदनुवृत्तरिति भावः । इदार्थं उपमानवम् ।
 तद्वति वर्नेमानात्प्रानिपदिनात्कन् स्यात्प्रतिकृतिभूते उपमेये इति फलितम् । मृदादि-
 निर्मिता प्रतिमा प्रतिकृति । अश्चक इति । प्रतिकृते छीत्वेऽपि 'स्वार्थिका प्रकृ-
 तिता लिङ्गवचनायतिवर्तन्ते' इति पुल्लिङ्गत्वम् । सज्ञाया च । कनिनि शेषः ।

इति । क्व इति तु नाक्तम्, अक्चसहितस्यापि 'किम् क' इत्ययमादेश इति व्याख्या
 तत्वात् । महाविभाषयेति । 'प्रान्दिश -' इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयानिवृत्तत्वेऽपि वाग्रह-
 णमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिनि भावः । 'क्रियत्तद-' इति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानान्नाह
 किंभोऽस्मिन्निति । एकाच्च । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तत एव । अवक्षेपणे
 कन् । कुत्सिते तु क् । स्वरे विशेषः । येनेतर इति । अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दं कर-
 णे ल्युटन्त इति भावः ।

इति तत्त्वबोधि या प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अश्चक इति । अश्चशब्दाश्चवे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सह
 इति नाथ स्वार्थिक इत्येके । अथे तु सहस्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौवाहोक् इतिवद-
 शब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते । प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इत्याह
 प्रतिकृतौ किम्, गौरिव गवय । दृणचमंकाष्ठादिनिर्मित प्रतिमापरपर्याय वस्तु प्रति

इवार्ये कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उप्लूकः । २०५३ लुम्मनुष्ये । (५—३—९८) 'संज्ञायां च' इति विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वृद्धिका । २०५४ जीविकार्थे चापण्ये । (५—३—९९) जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्यासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । 'अपण्ये' किम्—हस्तिकान्विक्रीणीते । २०५५

समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्प्रकृत्यर्थसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अप्रतिकृत्यर्थमारम्भ इति । तथा च 'प्रतिकृतो, इति निवृत्तम् । 'इव' इति त्वनुवर्तत एव । तदाह अश्वसदृशस्येति । अश्वसदृशस्य अमनुष्यस्य कस्यचित्संज्ञेया । अश्वसदृशोऽयमश्वकसंज्ञक इति बोधः । लुम्मनुष्ये । संज्ञायां चेति विहितस्येति । ननु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य मनुष्यस्य प्रतिकृतिस्वासम्भवादिति भावः । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा इत्युदाहरणं वक्ष्यन् चञ्चाशब्दं व्याचष्टे चञ्चा तृणमयः पुमानिति । चञ्चेति । चञ्चातुल्यो मनुष्योऽयं चञ्चासंज्ञक इत्यर्थः । वृद्धिकेति । वृद्धिका चर्ममयी प्रतिकृतिः । तत्तुल्यो मनुष्योऽयं वृद्धिकासंज्ञक इत्यर्थः । लुपि युक्तवत्त्वात् स्त्रीत्वम् । वचनं तु विशेष्यदेव, 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तेः । तेन चञ्चे इव मनुष्यौ इत्यत्र चञ्चा इति न भवति । जीविकार्थे चापण्ये । पण्यं विक्रीयमाणम् । तदाह अविक्रीयमाणमिति । वासुदेव इति । वासुदेवतुल्या जीविकार्या अविक्रयोऽप्रतिकृतिरित्यर्थः । एवं शिव इत्यादि । कथं प्रतिकृतेरविक्रयोऽया जीविकार्थत्वमित्यत आह देवलकानामिति । प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रहिगृहमटतामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठितासु पूजार्थप्रतिमासु उत्तरसूत्रेण लुब्धक्यते । हस्तिकान्विक्रीणीत इति । जीविकार्थं हस्तितुल्यप्रतिकृतीः विक्रीणीत इत्यर्थः । अत्र पण्यत्वप्रतीतेः कनो न लुक् । 'संज्ञायां च' इति विहितस्य नायं लुप्, किन्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्यैव, भाष्ये प्रतिकृतावेव एतदुदाहरणात् । पठन्ति चाभियुक्ताः—

कृतिः । गवयस्तु नैवम् । समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः । चञ्चा । वृद्धिकेति । लुपि युक्तवद्भावात् स्त्रीलिङ्गता । वासुदेवः । शिव इत्यादि । याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद् गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देवलका अपि । त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः । यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तामूत्तरसूत्रेण लुप् । तदुक्तम्—'अर्चासु पूजनार्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपयादिषु' इति । अर्चासु प्रतिमासु । प्रतिमासु कीदृशीषु, पूजनार्हासु गृहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु । चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्रतिकृतया लक्ष्यन्ते । अर्चासूदाहरणम्—शिवः, विष्णुः । चित्रकर्मणि अर्जुनः, दुर्योधनः । ध्वजेषु—कपिः, गरुडः, सिंहः । सुवर्णसिंहमकरादयो राज्ञो ध्वजेषु सन्ति । हस्तिकान्विति । ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—'रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थं विक्रीणीते यो नरस्तं च धिग्धक् । अस्मिन्त्यब्ये योऽपशब्दान्न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पंडितं

देवपथादिभ्यश्च । (५-३-१००) कनो लुप्सत् । देवपथ । हसपथ । आकृतिगणोऽयम्
 २०५६ वस्तेर्ढ्व् । (५-३-१०१) 'इवे' इत्यनुवर्तत एव । 'प्रतिवृत्तो इति निवृत्तम् ।
 वस्तिरिव वास्तेयम्, वास्तेयी । २०५७ शिलाया ढ । (५-३-१०२) शिलेव शिले-
 यम् । यागविभागाद् ढप्रभोत्येके । शैलेयम् । २०५८ शाखादिभ्यो य । (५-३-१०३)
 शाखव शाख्य । मुख्य । जघनमिव जघय । अय्य । शरय्य । २०५९ द्रव्य च भव्ये
 (५-३-१०४) द्रव्यम् अय ब्राह्मणः । २०६० कुशाग्राच्छ्र । (५-३-१०५)

'राम सीता लक्ष्मण जीविकायै विव्रीणीते या नरस्त च धिग् धिक् ।

अस्मिन्त्ये योऽपशब्द न वेत्ति व्ययप्रज्ञ पण्डित त च धिग् धिक् ॥ इति ॥

अत्र रामादिशब्दा प्रतिकृतिषु वतन्ते । तासां चात्र पण्यतया कनो लुप् इति राम
 सीतालक्ष्मणशब्दानामपशब्दत्वमित्याशयः । देवपथादिभ्यश्च । कनो लुप् स्यादिति ।
 शेषपूरणमिदम् । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य देवपथादिभ्य परस्य कनो लुप् स्यादिति
 भावत् । देवपथ इति । देवानां पथा देवपथः । तत्प्रतिकृतिरित्यर्थः । 'इवे प्रतिकृतौ इति
 कनो लुप् । एव हसपथः । अत्र वृत्तौ पठितम्—

'अर्चामु पूजनार्यासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोप कनो द्रवपथादिषु ॥' इति ॥

अर्चा प्रतिमा पूजनार्यासु तामु चित्रकर्मसु ध्वजेषु देवपथादिगणपठितेषु 'इव प्रतिकृतौ'
 इति विहितस्य कनो लुप्प्रत्ययः । 'तद्राजस्य—' इति सूत्रं कैयटोऽप्येत श्लोकः पपाठः ।
 अर्चामु यथा—शिवा विष्णुर्गणपतिरित्यादि । चित्रकर्मसु यथा—रावणं कुम्भकणं ईद्रजि-
 दिव्यादि । ध्वजेषु यथा—कपि गण्डो वृषभ इत्यादि । वस्तेर्ढ्व् । निवृत्तमिति ।
 अस्वरितत्वादिति भावः । 'सज्ञाया च' इत्यादिपर्वसूत्रेषु क्वापि प्रतिकृतावित्यस्यानिवृत्ते
 न लुप्प्रत्ययेषु तेषु तदनुवृत्तिरपेक्षिता । वस्तिरिवेति । 'वस्तिर्नाभरघो द्वयो' इत्यमरः ।
 शिलाया ढ । इवे इत्येव । शिलेव शिलेयमिति । दध्यादीति शेषः । योमेति ।
 'शिलाया' इत्येको योगः । 'ढ्व्' इत्यनुवर्तते, 'इवे' इति च । शैलेयमिति । त्रित्वादि
 वृद्धिः, क्रिया टीप् च फलम् । 'ढ' इति द्वितीयो यागः । 'शिलाया' इत्यनुवर्तत । उक्तोऽत्र
 शाखादिभ्यो य । 'यत्' इति त्वपपाठः । तैत्तिरीये 'मुख्यो भवति' इत्यादौ मुख्यशब्दस्य
 आद्युत्पत्तत्वात्पदानात्, जगदादिमूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च । द्रव्य च भव्ये । द्रुशब्दादि
 वार्थवृत्ते यमययो निपात्यते भव्ये उपमेये गम्ये । 'नव्य आत्मवान् । अग्नि
 प्रेतानामर्यानां पात्रभूत' इति वृत्तिः । द्रव्यम् अयमिति । द्रु वृत्तं, स

त् च धिग्धिक्' इति । अय भावः—'अपण्ये इत्युक्तत्वात्पण्ये हस्तिवृत्तित्वत् रामक
 सीतिका लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति । देवपथ इत्यादि । देव पथ
 इव प्रतिकृतिः । हसपथ इव प्रतिकृतिरिति विशदः । वस्तिरिति । 'वस्तिर्नाभरघो
 द्वयो' इत्यमरः । द्रव्य च भव्ये । द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपात्यते । समा

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः । २०६१ समासाच्च तद्विषयात् ।
(५—३—१०६) इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य
वधः इह । काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काक-

यथा पुष्पफलादिभाग् एवमभिमतफलपात्रभूत इत्यर्थः । यद्वा द्रुः कल्पवृक्षोऽत्र विवक्षितः,
स इव अभिमतार्थभागित्यर्थः । यप्रत्यये ओर्गुणः अवादेशः । कुशाग्राच्छः । इवे इत्येव ।
कुशाग्रमिवेति । सूक्ष्मत्वेन सादृश्यम् । कुशाग्रवत् सूक्ष्मेत्यर्थः । समासाच्च । तच्छब्देन प्रकृते
इवार्थः परामुश्यते । तदाह इवार्थविषयादिति । इवार्थः सादृश्यमुपमानोपमेयभावात्मकम्,
तद्विषयकादित्यर्थः । सादृश्यवदर्थबोधकात् समासादिति यावत् । यद्यपि घनश्याम इति
समासोऽपि सादृश्यवदर्थबोधकः, तथापि सादृश्यवदर्थबोधकसमस्यमानयावत्पदावयवकात्
समासादिति विवक्षितमिति न दोषः । छः स्यादिति । चकारेण पूर्वसूत्रोपात्तच्छस्यानु-
कर्षादिति भावः । इवार्थे इति शेषः । 'पूगाढ्यः—' इत्यतः प्रागिवाधिकारात् । ततश्च
इवार्थकसमस्यमानयावत्पदकात्समासादिवार्थे छः स्यादिति लभ्यते । काकतालीयो देव-
दत्तस्य वध इति । काकः कश्चिदकस्मात् तालवृक्षस्य मूलं गतस्तालफलपतना-
न्मृतः । तथैव कश्चिद्देवदत्तः अकस्मान्निर्जनप्रदेशे क्वचिद्गतः चोरेण हतः तत्रेदं
वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र समासार्थगतं सादृश्यमेकम्, प्रत्ययार्थगतम् अन्यत्सादृश्यं च
भासते । तथाहि—काकगमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति समासस्य विग्रहः ।
अत्र काकशब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः । तालशब्दस्तु तालपतनसदृशे चोरा-
गमने लाक्षणिकः । काकागमनसदृशं देवदत्तागमनं तालपतनसदृशं चोरागमनमिति च
काकतालमिति समासाद्बोधः । यद्यप्यत्र काकतालशब्दयोः मिलितयोरेकत्रान्वयाभावाद्
द्वन्द्वसमासो न संभवति, परस्परान्वयाभावेन असामर्थ्याच्च । तथापि अस्मादेव विधिवलात्
'सुष्पुपा' इति समासः । तथा च काकतालसमागसदृशो देवदत्तचोरसभागम इति समासार्थः,
तदाह इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसभागम इति समासार्थ इति । अत्र चोरसमा-
गम इत्यस्य चोरेण देवदत्तस्य समागम इत्यर्थः । तदेवंविधात्समासात् काकतालशब्दादि-
वान्तरार्थे सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः । तत्र समासात्मककाकतालशब्दभूतप्रकृत्यर्थरूपकाकताल-
समागमसदृशदेवदत्तचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणे उपस्थिते उपमानत्वम्, देवदत्त-
वधे चोरागमनकृते उपमेयत्वं च छप्रत्ययेन गम्यते । ततश्च तादृशचोरसमागमे
सति तालपतनकृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययेन
लभ्यते । तदाह तत्प्रयुक्त इति । तादृशतालपतनप्रयुक्त इत्यर्थः ।
सदृश इत्यनन्तरं देवदत्तवध इति शेषः । तथा च काकतालसमागमसदृशो

साच्च तद्विषयात् । तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इवार्थविषया-
दिति । छः स्यादिति । इवार्थे इति बोध्यम् । 'पूगाढ्यः—' इत्यतः प्रागिवेत्य-
धिकारात् । शस्त्रीश्यामत्वादौ तु एक एव इवार्थः । स च समासान्तभूत इति छो न
भवत्युक्तार्थानामप्रयोगात् । काकतालीय इति । प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे

मरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थं । अजाकृपाणीय । अतर्कितोपनत इति फलिताश्रयं । २०६२ शर्क
 रादिभ्योऽण् । (५-३-१०७) शर्करेव शाकरम् । २०६३ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ।
 (५-३-१०८) अङ्गुलीव आङ्गुलिक । महजव भार्जिव । २०६४ एकशालायाष्टजन्य-
 तरस्याम् । (५-३-१०९) एकशालाशब्दादिवार्ये ठज्वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशा-
 लिक, एकशालिक । २०६५ कर्कलौहितादीकक् । (५-३-११०) कर्कं शुक्लोऽथ ।
 स इव कार्किक । लौहितिक । स्फटिक । २०६६ पूगाञ्च्योऽग्रामणीपूर्वात् ।
 (५-३-११२) इवार्थो निवृत्त । नानाजातीया अनियतवृत्तयोश्च नामप्रधाना
 सञ्ज्ञा पूगा । तद्वाचकास्वार्थे ष्य स्यात् । लौहित्यध्वज्य । 'ग्रान्चकारस्त्रियाम्'

देवदत्ताचारसमागम, तद्धेतुकस्ताल्पतनकृतकाकमरणसदृशश्वोरकृतो देवदत्तावध इत्येव वाकं
 तालीयो देवदत्तावध इति समासाद्बोध । एतदवाभिप्रेत्योक्त भाष्ये 'वाकागमनमिव तागपत-
 नमिव वाकनालम् । काकतागमिव काकतालीयम्' इति । अत्र वाकतालमिति इवार्थगमिन-
 केवलद्वन्नाद न भवति इवान्तरार्थस्य माहस्यान्तरस्याप्रतीतेरित्यलम् । अजाकृपाणीय इति ।
 अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणम्, तदिव अजाकृपाणीय । अजाकृपाणसमागम
 सदृशो देवदत्ताचोरसमागम समामार्थं कृपाणपतनप्रयुक्ताजामरणसदृशो देवदत्तावधश्चरुत
 प्रत्ययार्थं । अत्र सर्वत्र अतर्कितोपनतत्व साधारणो धर्म इत्याह अतर्कितेति । शर्करा-
 दिभ्योऽण् । इवे इत्येव । शार्करमिति । स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनायनिवर्तते
 इति विशेष्यनिघ्नतेति भाव । अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । इवे इत्येव । अङ्गुलीवेति । अङ्गुलि-
 शब्दात् 'कृदिकारादक्लिन' इति डीप् । आङ्गुलिक इति । पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । भरजेव
 भार्जिक इति । पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । एकाशालाया । पक्षे ठगिति । 'अयतरस्याम्'
 ग्रहणम् अनन्तरठक समुच्चयायमिति भाव । ठज्वेत्येव मुवचम् । कर्कलौहितादीकक् । कर्कं
 शुक्लोऽथ इति । अथपयपिपु 'सित कर्कं' इत्यमर । लौहितिक स्फटिक इति ।
 जपापुष्पादिमपक्वशालाग्रहित इत्यर्थं । पूगाञ्च्य । इवार्थो निवृत्त इति । व्यस्थान-
 दिति भाव । अनियतवृत्तय इति । उद्बृत्ता इत्यर्थं । तद्वाचकादिति ।
 पूगेति न स्वरूपग्रहणम्, व्याख्यानात् । ग्रामणीवाचकपूर्वाविवकभिन्नान् पूगावका-
 दित्यर्थं । लौहित्यध्वज्य इति । लोहिता ध्वजा यस्य पूगस्य स एव लोहि-
 तध्वज्य । त्रातच्छ्वोरस्त्रियामिति । इद सूत्रम् 'गात्रे कुचादिभ्य -' इत्य

समाम । सुम्पति वा । उभययापि विशेषणविनिर्मुक्त । स च ह्यप्रत्ययविषय एव ।
 तेनह स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयागो विग्रहश्च नैयाकार । इह वाकतालेत्यादि ।
 भागच्छन ववस्याञ्जस्मात्ताल्फलपतनाद्यथा वध, तथैव चाकस्मिकचोरसमागमादेव
 दत्तावध । एवमजाया आगच्छत्या कृपाणपतनाद् यथा वध, तन्माहस मरणमिति
 फलिताश्रयं । अतर्कितोपनत इति । अचिन्तितोपनत यादृच्छित्त इत्यर्थ ।
 पूगाञ्च्य । स्वरूपग्रहण तु न भवति, 'अग्रामणीपूर्वात्' इति वचनात् । पूर्वशब्दो

(सू ११००) व्रातः । कातोतपाक्यः च्फब् । कौञ्जायन्यः । ब्राह्मणायन्यः २०६७ आयुध-
जीविसङ्घाञ्च्यङ्चाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । (५-३-११४) वाहीकेषु य आयुध-
जीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे व्यट् । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्त्वाञ्डीप् । क्षौद्रकी । 'आयुध'
इति किम्-मल्लाः । 'सङ्घ' इति किम्-सम्राट् । 'वाहीकेषु' किम्-शवराः । 'ब्राह्मण'
इति किम्-गोपालकाः । सालङ्कयनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।
२०६८ वृकाट्टेप्यण् । (—३—११५) आयुधजीविसङ्घवाचकार्थे । वार्कण्यः ।
'आयुध' इति किम्-जातिविशेषान्मा भूत् । २०६९ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ।
(—३—११६) दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् ।
त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठः ।

‘आहुस्त्रिगर्तषष्टांस्तु कौण्डोपरयदाण्डकी ।

क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्राह्मणुप्तोऽथ जालकिः ॥’

प्रसङ्गादुपादाय व्याख्यातम् । व्रात इति । उदाहरणसूचनमिदम् । भारोद्धनादिशरीराया-
सजीवनाद् नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः । कापोतपाक्य इति । कपोतान्
पक्षिविशेषान् भक्षणाय पचतीति कपोतपाकः, स एव कापोतवाक्यः । पचेः कर्तरि घञ्,
'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् । च्फविति । उदाहरणसूचनमिदम् । कौञ्जायन्य
इति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः-' इति च्फब् । आयन्नादेशः । ततः स्वार्थे अनेन व्यः । एवं
ब्राह्मणायन्यः आयुधजीवि । वाहीकेष्विति । वाहीकाख्यग्रामविशेषेष्वित्यर्थः । क्षौद्रक्य
इति । क्षुद्रको नाम कश्चिदायुधजीविनां वाहीकदेशवासिनां सङ्घः, स एव क्षौद्रक्यः ।
मालव्य इति । मालवो नाम कश्चिद्वाहीकेषु आयुधजीविनां सङ्घः, स एव मालव्यः ।
टित्त्वाट्ट डीविति । एवं च 'अत्रियाम्' इति नात्र संवध्यत इति भावः । तद्विशेषेति ।
व्याख्यानादिति भावः । वृकाट्टेप्यण् । वृको नाम कश्चिदायुधजीविसंघः, स एव वार्कण्यः ।
आदिवृद्धिः । रपरत्वम् । जातिविशेषादिति । वृको नाम कश्चिन्मनुष्यखादी चतुष्पाज्जाति-
विशेषः प्रसिद्धः । तस्मान्नेत्यर्थः । दामन्यादि । दामनिः आदिर्यस्य दामन्यादिः । त्रिगर्तः
षष्ठो यस्य वर्गस्य स त्रिगर्तषष्ठः । दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहरद्वन्द्वात्पञ्चमी ।
फलतमाह दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चेति । आयुधजीविनां हि षड् वर्गाः, तत्र
षष्ठस्त्रिगर्तः वर्गः, तेभ्यः षड्वर्गस्य इति यावत् । के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह

ह्यवयववचनः । अग्रामणीपूर्वादिति किम्, देवदत्तो ग्रामणीयेषां ते देवदत्तकाः । 'स
एषां ग्रामणीः' इति कन् । अत्र समुदायः पूगवचनः । लौहितध्वज्य इति ।
लोहितो ध्वजो यस्य संघस्य स लोहितध्वजः, स एव लौहितध्वज्यः । व्रातच्-
फवौ । उत्सेवजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः । उत्सेवः शरीरायासः । कौञ्जायन्य
इति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यः-' इति च्फब् । दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात् । समाहार-
द्वन्द्वात्पञ्चमी । त्रिगर्तषष्ठेभ्य इति । येषामायुधजीविनां षडन्तवर्गाः । षड्वर्गस्तु

दामनीय । दामनीयी । दामनय । औलपि-औल्पीय । त्रिगर्त-कौण्डोपरथीय । दाण्डकीय । २०७० पर्श्यादियौघेयादिभ्योऽणञौ । (५-३-११७) आयुधजीविमघ वाचिम्य एभ्य क्रमादणञौ स्त स्वार्थे । पार्श्वौ । पार्श्वौ । पार्श्व । यौवेय । यौवेयी । यौवेया । २०७१ अभिजिह्विदृभृच्छालावच्छिखावच्छमीचद्रूर्णावच्छु मदणो यञ् (५-३-११८)

आहुरिति । कौण्डोपरथ, दाण्डकि, क्रौष्टुनि, जालमानि, ब्राह्मगुप्त, जाणकि, इत्येतां त्रिगर्तपष्ठान् आहुरित्यर्थ । जालकिरिति त्रिगर्तस्य नामान्तरम् । एतेषु षट्सु कौण्डोपरथ-ब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ । शेप इजन्त । दामादिगणमुदाहरति दामनीय इति । दामनिरेव दामनीय । औलपीति । प्रकृतिप्रदर्शना । औलपीय इति । १११७ । स्वार्थे छ । त्रिगर्तेति । त्रिगर्तपष्ठानामुदाहरणमूचनमिदम् । कौण्डोपरथीय इति । कौण्डोपरथशब्दात्स्वार्थे छ । दाण्डकीय इति । दाण्डकिशब्दान् स्वार्थे छ । क्रौष्टुकीय, जालमानीय, ब्राह्मगुप्तीय, जालकीय इत्यप्युदाहार्यम् । पश्यादियौघेयादि । एभ्य इति । पश्यादिभ्यो यौघेयादिभ्यश्चेत्यर्थ । पार्श्व इति । पशुशब्दात्जनपदशत्रियविशेषयार्थाचकार-पथेऽप्येषु 'द्वयञ्मगघ-' इत्यण् । ततोऽपत्यमङ्गुविवशायामनेन अणिति भाव । पार्श्व इति । अपत्यसङ्घवहुत्वविवशया प्रकृतस्याणोऽपि तद्राजत्वान्नुक्, 'ज्याश्चस्त्राजा' इति वक्ष्यमाणत्वादिनि भाव । यौघेय इति । युघाशब्दादपत्येषु 'द्वयच' इति

त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थ । त्रिगर्तवर्गपठका. के इत्याकाङ्शायामाह आहुस्त्रिगर्तपष्ठान्श्रैति । अत्र जानक्यस्त्रिगर्तवर्गं, तेषु च त्रिगर्तपष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्य-णन्तौ, शेपास्त्रिजन्ता । केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्राह्मगुप्तशब्द पठन्ति । कौण्डोपर-थीय इति । बहुवचने तु कौण्डोपरथा दाण्डक्य इत्यादि । पार्श्व इति । पशुरिति जनपदशब्दस्ततोऽन्त्ये 'द्वयञ्मगघ-' इत्यण् । बहुत्वे तद्राजत्वान्नुक् । पुन सघविवशायाम-नेनाण् । अस्याप्यणो बहुत्वे तद्राजत्वान्नुक् । तदाह पार्श्व इति । ननु पशुरिति यो जनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेऽण् विधीयताम्, अपत्यवाचिपशुशब्दात्तत्र विवशायामपिण्यौ तु स्वार्थकत्वं न सिध्येदिति धेत् । अनाहु —केवल पशुशब्द एव जनपदवाची, न खण्ड इति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु 'द्वयञ्मगघ-' इत्यण 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यादिना लुकि बहुपत्यवाचिपशुशब्दादेव स्वार्थे विधीयते स्वार्थश्चान् संघ एव । न च पशुशब्दस्य सघवाचित्वेनेति शङ्क्यम्, बहुपत्यवाचित्वे संघवाचित्वमन्योऽ्यादिनि न वाप्यनुपपत्तिरिति । यौघेय इति । युघ्यतेऽसौ युघा । युघेरिणुपघलक्षण क । युघाया अपत्यं 'द्वयच' इति ढक । तदन्तान्मघविवशायामनेनाञ् । तेन यौघेय इति आहुदात्तं भवति । किं च यौघेयस्याङ्को लक्षण वा यौवेय । 'सङ्गाङ्गुलक्षण-' इत्य-वन्तादण् । एवं यौवेयादिषु ये ङणन्ता शौवेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूढम् । यौवेया इति । अत्रो लुक्, अन्तोदात्तम् । न च 'नप्राच्यमर्ग-' इत्यादिना निघे

अभिजिदादिभ्योऽण्णन्तेभ्यः स्वार्थे यन्स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः ।
 वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शमीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ।
 २०७२ व्यादयस्तद्राजाः । (५—३—११९) 'पूगाव्यः' (सू २०६६)
 इयारम्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः, कपोत-
 पाकाः, कौञ्जायनाः, ब्राध्नायना इत्यादि । २०७३ पादशतस्य संख्यादेर्वि-
 प्सायां वुन्लोपश्च । (५—४—१) लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न

ढक् । तदन्तादपत्यसङ्घविवक्षायामनेन अन् । भित्त्वम् आम्बुदात्तत्वफलकम् । यौधेया इति ।
 अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायां 'तद्राजस्य-' इत्यनो लुक् । 'कितः' इत्यन्तोदात्तं फलम् । अभि-
 जिद्विदभृत् । अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमद् एषां समा-
 हारद्वन्दात् पञ्चम्या लुक् । 'अण' इति प्रत्ययत्वात् तदन्तग्रहणम्, तदाह अभिजिदादिभ्य
 इति । अत्र 'आयुषजीविसङ्घादिति निवृत्तम्' इति वृत्तिः । आभिजित्य इति । अभिजितो-
 ऽपत्यं आभिजितः । अपत्येऽण् । आभिजित एव आभिजित्यः । वैदभृत्य इति । विद-
 भृतोऽपत्यं वैदभृतः । स एव वैदभृत्यः । शालावत्य इति । शालावतोऽपत्यं शालावतः, स
 स एव शालावत्यः । शैखावत्य इति । शिखावतोऽपत्यं शैखावतः, स एव शैखावत्यः ।
 शमीवत्य इति । शमीवतोऽपत्यं शमीवतः, स एव शमीवत्यः । और्णावत्य इति ।
 ऊर्णावतोऽपत्यमौर्णावतः, स एव और्णावत्यः । श्रौमत्य इति । श्रुमतोऽपत्यं श्रौमतः । अत्र
 अभिजिदित्यादिशब्देषु यत्रः स्वार्थिकतया गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमिति विग्रहे 'गोत्र-
 चरणात्-' इति वृत्ति 'आपत्यस्य च-' इति यलोपे आभिजितक इति भवति । 'अपत्याणन्तेभ्य
 एवायं यन् । तेन आभिजितो मुहूर्त इत्यादौ न यन्' इति भाष्ये स्पष्टम् । व्यादयस्त-
 द्राजाः । लोहितध्वजा इति । 'पूगात्-' इति विहितस्य व्यस्य तद्राजत्वाद् बहुत्वे लुक् ।
 कपोतपाकाः, कौञ्जायनाः, ब्राध्नायना इति । 'त्रातच्छ्रः-' इति विहितस्य व्यस्य
 लुक् । इत्यादीति । क्षौद्रक्यः, क्षौद्रक्यौ, क्षुद्रकाः । आयुषजीवीति व्यटो लुक् ।
 वार्केण्यः, वार्केण्यौ, वृकाः । वृकाट्पेण्यो लुक् । दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः,
 कौण्डोपरया इत्यादौ 'दामन्यादिनिगर्तपष्ठात्' इति छस्य लुक् । पार्श्वः, पार्श्वौ,
 पश्वः, यौधेया इत्यत्र पश्वर्वादियौधेयाद्यणबोर्लुक् । आभिजित्यः, आभिजित्यौ, अभिजितः,
 विदभृत इत्यादौ अभिजिद्विदभृदित्यादिविहितस्य यनो लुगिति भावः ।

इति तद्धितेषु पञ्चमाव्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

अथ पञ्चमाव्यायस्य चतुर्थपादः प्रारम्भः । पादशतस्य संख्यादेर्विप्लसायां
 वुन्लोपश्च । पादश्च शतं चेति समाहारद्वन्दाद् लोपापेक्षया षष्ठी । वुन्प्रत्य-
 यापेक्षया तु सा पञ्चम्यर्थे । संख्यावाचकशब्दपूर्वकात् पादशब्दात् शतशब्दाच्च

शङ्क्यः, त्रियामेव तन्निषेवात् । आभिजित्य इति । आभिजितशब्दादणन्ताद्यन् ।
 एवं विदभृत्प्रभृतिभ्योऽणि तदन्तेभ्यो वैदभृत-शालावत-शैखावतादिभ्यो यन् ।
 पादशतस्य संख्यादेः । पादशतस्य किम्, द्वौ द्वौ मापो ददाति । संख्यादेरिति

स्वानिवत् 'पाद पत्' (सू ४१४) । 'तद्धितार्थं-' (सू ७२८) इति समासे
 श्रुते प्रत्यय । वुत्तय त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकात्
 'पादशानग्रहणमनयकम्, अयत्रापि दशानात्' (वा ३३१४) द्विमोदकिकाम् ।
 २०७४ दण्डव्यवसर्गयोश्च । (५-४-२) वुत्स्यात् । अवीप्साथमिदम् ।
 द्वौ पादौ दण्डित द्विपदिकाम् । द्विशतिका व्यवसृजति ददानीयर्थं । २०७५
 स्थूलादिभ्य प्रकारवचने क्न् । (५-४-३) जातीयराज्जवाद । स्थूल्व ।

वीप्साविशिष्टाथवृत्ते स्वार्थे वुन्प्रत्यय स्यात्, प्रकृतेरन्त्यस्य लोपश्चत्यर्थं । ननु वुन् अत्र
 देशे सति 'यस्येति च' इत्येव लोपनिन्देहिह लापविधिव्यर्थं इत्यत आह लोपवचनमनै
 मित्तिक्त्वार्थमिति । 'यस्येति च' इति लापस्य परनिमित्तकतया तस्य 'अच परस्मिन्-'
 इति स्वानिवत्त्वान् 'पाद पन् इति पदादशो न स्यात् । अस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वा
 भाजन स्वानिवत्त्वाप्रसक्तौ पद्भवा निवाद्य इति भावः । तद्धितार्थं इति । नव वाप्साया
 प्रकृत्यथविशेषणतया वुनोऽर्थाभावात्कथमिह 'तद्धिताय-' इति समास इति वाच्यम्, वुनो
 योनकया द्यात्यायैनेवार्यवत्त्वात् । वुन्नय त्रियामेवेति । स्वभावादिति भावः । द्विश-
 तिकामिति । द्वे द्वे शते दशानाति विग्रह पादशतेत्यादि । वातिकमिदम् । अनयकमिति
 कथम्, पादशानमिद्व्यावृत्त्यर्थेनादित्यत आह अन्यत्रापि दर्शनादिति । तदुदाहृत्य दश
 यति द्विमोदकिकामिति । द्वौ द्वौ मादकौ ददातीति विग्रह । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।
 वुन् स्यादिति । सस्यादे पादशानाद् दण्डव्यवसर्गयागंभ्योवुन् स्यात्प्रकृतेरन्तलाचरचत्यर्थं ।
 दण्डन दण्ड । बलात्कृत्य द्रव्यग्रहणम् । व्यवसर्गो दानम् । ननु पूर्वेण सिद्धे किमयमिदमित्यत
 आह अवीप्सार्थमिति । द्वौ पादौ दण्डित इति । बलात्कृत्य ग्राहित इत्ययम् । स्थूला-
 दिभ्य । प्रकारो भद साहस्य च, व्याख्यानात् तद्धित वतमानाद्यथायोग कर्त्तव्यम् ।
 जातीयरोऽपवाद इति । एतेन अयमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति, ननु प्रकारान्त्रे
 इति सूचितम् । चञ्चत्क इति । चञ्चनानुत्चलन अचञ्चत्तपि यश्चञ्चन्तिव दृश्यते

किम्, पाद पाद ददाति । वीप्सायामिति किम्, पादौ ददाति । अनैमित्तिकत्वार्थमिति ।
 निमित्ते भवा नैमित्तिक, अध्यात्मदित्वात्कण् । तद्धितार्थं इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीणा,
 तथापि वुना द्यात्येऽपि तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः । ददातीति । समर्पणमात्रमिह
 ददातेरर्थं, न तु परस्वत्वापादनपयनम् । तथात्व हि उत्तरमूर्त्रविपयत्व स्यात् । वेचित्तु व्य-
 वसृजतर्थातो प्रयागे सत्येव उत्तरमूर्त्रस्य प्रवृत्तिमाह । अन्त्रापि दर्शनादिति । द्वौ द्वौ
 मापौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । दण्डव्यवसर्ग । दण्डन दण्ड । दण्ड-
 रश्चादित्वाद्भावे घञ् । अनायुदाहरणे 'तद्धितार्थं-' इति समासः । छील्लिङ्ग च तद्धितार्थं । यदा
 प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थं, स्वार्थिकत्वाद् वुन । द्वौ पादौ दण्डित इति । देवदत्तेन दण्डित
 इति शेषः । दण्डेऽप्रधाने क्वमपि क्त इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिका
 मित्यत्र च द्वितीया भवति । 'दण्डग्रहणार्थे' इति तु द्विकर्मकपूर्वकम् । तथा च द्विपदि

अणुकः । 'चञ्चद्वृहतोरुपसंख्यानम् । (वा ३३१५) । चञ्चत्कः । वृहत्कः । 'सुराया अहौ'
(ग सू १३०) । सुरावर्णोऽहिः सुरकः । २०७६ अनत्यन्तगतौ क्तात् । (५-४-४)
छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् । २०७७ न सामि-वचने । (५-४-५) सामिपर्याय
उपपदे क्तान्तात् कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कञ्
प्राप्तः । इदमेव निषेवसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कर्त्तव्यं ज्ञापयति । बहुतरकम् । २०७८ वृहत्या

स चञ्चत्कः । यथा स्फुटमानस्वच्छजलमध्यवर्ती मणिः । वृहत्क इति । अवृहन्नपि वृहन्निव
दृश्यते स वृहत्कः, वृहदाख्यासामविशेषो वा । सुराया अहाविति । गणसूत्रमिदम् ।
प्रकारवचने कन्निति शेषः । सुराया श्रहावेवेति नियमार्थमिदम् । सुरक इति । 'केऽणः'
इति ह्रस्वः । अनत्यन्तगतौ क्तात् । अत्यन्तगतिः अशेषावयवसंबन्धः, तदभावः अनत्य-
न्तगतिः, तस्यां गम्यमानायां क्तान्तात्कन्नित्यर्थः । छिन्नकमिति । किञ्चिदवयवावच्छेदेन
छिन्नमित्यर्थः । न सामिवचने । वचनग्रहणं पर्यायलाभार्थमिति मत्वा आह सामिपर्याय
उपपद इति । सामिकृतमिति । सामीत्यव्ययमर्थे । 'सामि' इति समासः । अर्धकृत-
मिति । अर्धं कृतमिति कर्मवारयः । सामीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात् समुदायस्य
क्तान्तत्वम्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । नन्विह अनत्यन्तगतेः प्रकृत्यैवाभिहित-
त्वाद् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन पूर्वसूत्रविहितस्य कनः अप्रसक्तेरिह तन्निषेवो
व्यर्थ इति शङ्कते अनत्यन्तगतेरिति । परिहरति इदमेवेति । तथापीति पूर्व-
मध्याहार्यम् ज्ञापयतीति । न ह्ययमनत्यन्तगताविति कनः प्रतिषेधः, किं तर्हि,

काकर्मकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थ इति नव्याः । स्थूलादिभ्यः । प्रकारो
भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभवं कन् । जातीयरोऽपवाद इति । तेनायमपि तद्वदेव
प्रकारवति भवति, न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति । चञ्चद्वृहतोरिति । एतावपि
स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः । चञ्चत्क इति । चञ्चतिश्चलनकर्मा । चञ्चन्नेव कश्चिच्च-
ञ्चत्कः । एवं वृहद्विशेषो वृहत्कः । यद्वा अचञ्चन्नवृहन्नपि प्रभावविशेषाच्चञ्चन्निव वृहन्निव
मणिविशेषो लक्ष्यते स चञ्चत्कः, वृहत्कः । सुरक इति । 'केऽणः' इति ह्रस्वः छिन्नक-
मिति । ईषच्छन्नमित्यर्थः । क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य सावनस्य व्याप्ति-
रत्यन्तगतिः, सेह नास्ति । न सामिवचने । सामि अर्थ उच्यते येन तत्सामिवचनमिति
व्युत्पत्त्या 'वचनग्रहणं पर्यायार्थम्' इत्याह सामिपर्याय इति । सामिकृतमिति । 'सामि'
इति समासः । अर्धकृतमिति । विशेषणसमानो बहुव्रीहिर्वा । प्रकृत्यैवेति ।
सामिवचनेनैवेत्यर्थः । ज्ञापयतीति । अयं भावः—'न सामिवचने' इत्यनेन 'अनत्यन्तगतौ-'
इति कनो न निषेधः । सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्यभावात् तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैव
गतेर्द्योतनात्, समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च । न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य
क्तान्तत्वमस्तीति शङ्क्यम्, सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् । तस्मात् स्वार्थिक
एव कन् निषिध्यत इति । इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कर्त्तव्यं ज्ञापयतीति ।

आच्छादने । (५-४-६) कन्स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरसङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा इत्यमर ।
 'आच्छादत' किम्बृहती छन्द २०७९ अपडक्षाशितङ्गुलङ्कर्मालम्पुरपाध्युत्तर-
 पदात्त् । (५-४-७) स्वायँ । अपडक्षीणा मन्त्र । द्वाभ्यामव वृत्तइयथ । आगिता
 गावाऽस्मिन्निति आगितङ्गुलीनमरण्यम् । निपातनात्पुवस्य मुम् । अल कमणे अङ्कर्मणि ।
 अलम्पुरपीण । ईश्वराधीन । नित्योऽय स । उत्तरमूत्रे विनापाग्रहणान् । 'अन्येपि
 वेचित्स्वार्थिका प्रत्यया नित्यमिष्यन्त' 'तमवादय प्राक्कन । व्यादय प्राक्कन । आमा

थत्यन्तस्वा थवस्य वन, तत्र च इदमत्र नायकम् अयथा तद्वैयर्थ्यादिति भाव । बहुतरक
 मिति । बहुतरमेव बहुतरकम् । भाष्ये तु इद मत्र प्रत्याख्यानम् । 'तमवाद्यन्तात् स्वायँ कन्
 वक्तव्य इति वचनन यावादिवाद्वा स्वायँ कना बहुतरक मुनरतरकमित्यादि सिद्धमिति
 तदाशय' । बृहत्या आच्छादने । कन् इति शेष । बृहत्येव बृहत्तिका, उत्तरीय वास,
 तदाह द्वौ प्रावारेति । अनरवाक्यमिदम् । अपडक्ष । स्वार्थ इति । शेषपूरणमिन् ।
 अपडक्ष, आशितङ्ग, अङ्कमन्, अङ्कपुरप एभ्य अधुत्तरपदाच्च स्वायँ स स्यान्त्यय ।
 अपडक्षीणो मन्त्र इति । मन्त्र मत्र र्हसि राजत्मात्यादिभि युक्तिभि क्रियमाण
 निर्धारणम् । अविद्यमानानि षड् अशीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि यस्मिन्निति बहुव्रीहि । बहुव्रीहौ
 सक्य्यणो - इति षच् । तदन्तान्नन स्वायँ स । द्वाभ्यामेवेति । पुरपाभ्यामिति शेष ।
 आशिता इति । 'अग भोजन' इत्यस्माद् 'आगित कर्ता' इति नापका कतरि क्त ।
 पूर्वस्य मुमिति । आशितशब्दस्येत्यर्थ । अलङ्कर्मणि इति । 'पयादयो ग्लानाद्यर्थे इति
 चतुर्थीसमासा स, टिलाप । अलम्पुरपीण इति । अल पुरपायेति विग्रह । मातृभोगीण
 इत्यादाविव अपङ्गीणादौ णत्वम् । 'पदव्यवायेऽपि इति निषेधस्तु न, पदे परतो यत्पद तेन
 व्यवाये इत्याश्रयणान् । ईश्वराधीन इति । 'यस्मादधिकम्-' इति ईश्वरशब्दात्समी ।
 शौण्डादित्वादिशब्देन समाम । तत्र स्वायँ स । 'समर्थानाम्-' इत्यनो वाग्रहणानुवृत्त्या अस्य
 सस्य वैकल्पिकत्वभ्रम वारयति । नित्योऽय स इति । उत्तरेति । विमापाञ्च - अधुत्तरसूत्रे
 समर्थानाम्- इत्यनो वाग्रहणानुवृत्त्यैव मिद्वे विमापाग्रहणादिह पूवमूने वाग्रहणानुवृत्त्यनाश
 ज्ञाप्यत इत्यथ । नचैव सति आशिता गावाऽस्मिन्निति, अल कमण इति च विग्रहप्रसङ्गं
 नमनुपपन्नमिति वाच्यम्, तस्य सप्रत्ययप्रकृतिकथनाशब्देन अलौकिकविग्रहवाक्य
 प्रायत्वान्, प्रसङ्गात् अन्वेऽपीति । इष्यन्त इति । भाष्यकृतेति शेष । तमवा

अपडक्षीण इति । अविद्यमानानि षड्शीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहि । अगिशब्देन
 श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते । 'बहुव्रीहौ सक्य्यणो - इति षच्, तदन्तान्नन स । मन्त्रो
 मन्त्रणम् । आशितगवीनमिति । आत्पूर्वादन्तोते 'आगित कर्ता' इति नापका
 कतरि क्त, ष्यतात्कर्मणि वा । उभयापि प्रमृणयवसमिति फलितोच्य । अल
 कर्मणि इति । अङ्कम अलपुरपेति 'पयादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थी' इति समास ।
 अलपुरुपीण इति । प्रतिमल्लादि । ईश्वराधीन इति । अशिशब्द शौण्डादि

दयः प्राङ्मयटः । 'बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च' इति भाष्यम् । २०८०
विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् । (५—४—८) अदिक्वीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदि-
कात्त्वः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्—प्राचीनम् । प्रत्यक्—प्रतीचीनम् । अवाक्—अवाची-
नम् । 'निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमावमाः' इत्यमरः । अर्बन्तमञ्चतीति अर्वाक्,

दयः प्राक्कन इति । 'अतिशयने तमप्—' इत्यारभ्य 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः प्राग्विहिताः
प्रत्यया इत्यर्थः । ङ्यादयः प्राग्वुन इति । 'पूगाब्ज्योऽग्रामणीः पूर्वात्' इत्यारभ्य 'पाद-
शतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । आमादयः प्राङ्मयट
इति । 'किमेत्तिडव्ययघादाम्—' इत्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्राग्विहिता
इत्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति कन् लक्ष्यते ।
जात्यन्तशब्देन तु 'जात्यन्ताच्छ वन्धुनि' इति छो लक्ष्यते । बहुवचननिर्देशात् पाशवादयोऽणि
'पष्ठया रूप्य च' इत्यन्ता गृह्यन्त इति कैयटः । वस्तुतस्तु परिगणिता एव नित्याः, नतु
पाशवादयोऽपि । 'बृहतीजात्यन्ताः' इति बहुवचनं तु 'बृहत्या आच्छादने' इति 'जात्यन्ताच्छ
वन्धुनि' इति च सूत्रयोर्मध्यगतेन 'अपडक्ष—' इति सूत्रेण विहितं खप्रत्ययमभिप्रेत्येति न
दाषः । 'विभाषाञ्चेः—' इति उत्तरसूत्रे खविधौ विभाषाग्रहणं तु तस्यापि बृहतीजात्यन्तराल-
वर्तित्वाविशेषाद् नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पार्थम् । अनित्योऽयं खः, उत्तरसूत्रेषु विभाषाग्रहणादिति
मूलं तु अम्युचययुक्तिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् । अदिक्-
स्त्रियामिति कर्मचारयगर्भो नञ्त्वल्परुपः । तदाह अदिक्स्त्री वृत्तेरिति । प्रागिति । 'अञ्चे-
ल्लुक्' इति छुतास्तात्यन्तमिदम् । प्राचि देशे इत्यर्थे प्राचीनमिति खान्तमिदं स्वभावादा-
धेयपरम् । स्वभावादेव सामान्ये नपुंसकमेकवचनान्तत्वं च । इदं तु पदसंस्कारपक्षे । वाक्य-
संस्कारपक्षे तु प्रागादिशब्देभ्यः समभिव्याहृतदेशकालस्यवृक्षादिवोवकेभ्यः खः ।
तत्र उपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाभावात् प्राचीना आम्नाः, प्राचीना वाटी, प्राचीनं

रित्युक्तम् । तमवाद्य इति । 'अतिशयने तमप्—' इत्यादयः । प्राक्कन इति । अवक्षेपणे
कन् इति विहितात् । ङ्यादय इति । 'पूगाब्ज्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यादयः । प्राग्वुन
इति । 'पादशतस्य संख्यादेः' इति विहितात् । आमादय इति । 'किमेत्तिडव्ययघादामु—'
इत्यादयः । प्राङ्मयट इति । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता
इति । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति विहितः कन् उपलक्ष्यते । जात्यन्तशब्देन
'जात्यन्ताच्च—' इति च्छः । बहुवचननिर्देशात्पाशवादयो गृह्यन्ते । यो हि वैयाकरणपाशादि-
शब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयत इति तेषु तमवादिबन्धित्या एवेति स्थित-
माकरे । कन्छौ मुक्त्वा मूले बृहतीमात्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्च कृतः, स तु अवाकचोऽ-
प्यार्थग्रन्थानुवादकत्वान्न दोषाय । विभाषाञ्चेर । दिक् चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री, तत्र
प्रतिषेधः, न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात् । प्राचीनमिति । 'अचः'

धर्वाचीनम् । 'अदिक्रियाम्' किम्—प्राची दिक्, उदीची दिक् । 'दिग्ग्रहणम्'
किम्—प्राचीना ब्राह्मणी । 'स्त्रीग्रहणम्' किम्—प्राचीन ग्रामादात्रा । २०८१
जात्यन्ताच्छ वन्धुनि । (५—४—९) ब्राह्मणजातीय । 'बधुनि' किम्—
ब्राह्मणजाति शोभना । जातेव्यञ्जक द्रव्य वधु । २०८२ स्थानान्ताद्विभाषा
सस्थानेनेति चेत् । (५—४—१०) सस्थानन तल्येन चेत्यानातमथवदित्यर्थः ।
पित्रा तल्य पितृस्थानीय, पितृस्थान । 'सस्थानन किम्—गोस्थानम् । २०८३

वनमिति भवतीत्याह । अर्वान्तमञ्जनीति वधयन् अर्वाच्छब्द विवृणानि निरुद्धेति । अमर-
वाक्यमिदम् । प्राची दिगिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ति । दिग्ग्रहण क्रिमिति ।
अक्रियामित्येतावतैव प्राची दिगित्यत्रातिप्रसङ्गनिरामात्किं तेनति प्रश्न । अव्याप्तिपरिहारार्थं
मित्याह प्राचीना ब्राह्मणीति । नय दिग्ग्राहा स्त्री, किंतु तद्धिताना स्त्रीनि खा भवत्येवति
भाव । स्त्रीग्रहण किमिति । अदिसीत्येतावतैव प्राचीना ब्राह्मणोत्पन्नान्यातिनिरामात्प्रश्न ।
इदमप्यव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह प्राचीन ग्रामादात्रा इति । स्थानिवत्प्रथमाव्ये अयं
प्रयोग स्थित । अत्र प्राच्या दिशीत्यर्थे लुभास्नात्यन्ता प्रागिति प्रकृति । स च अव्ययत्वाद्
अस्त्रीनि खो भवत्येवति भाव । जात्यन्ताच्छ वन्धुनि । द्वेति लुप्तप्रथमानम् । जाति
शब्दान्तान् प्रातिपदिकाद् धुनि वतमानान् स्वार्थे ह्यप्रत्यय स्यादित्यर्थः । वधुशब्दो द्रव्यवा
चीनि वधयनि । तथा च वधुनि वर्तमानादित्यत्येन जात्याश्रयद्रव्यलभकादिनि फलितम् ।
ब्राह्मणजातीय इति । ब्राह्मणत्वजातिरित्याश्रया व्यक्तिविशेष इत्यर्थः । ब्राह्मण-
जाति शोभनेति । ब्राह्मणत्वजानिरित्यर्थः । वधयते ब्राह्मणत्वान्जातिव्यञ्जयते
ऽस्मिन्निति वधु द्रव्यम् । 'दृश्वृस्निहि—' इत्यादिना अधिकरणे उपप्रत्यय । तदाह
जातेव्यञ्जक द्रव्य वन्धयति । आत्पर्यायस्तु वधुशब्दा नह गृह्यते, वधुनीति
नपुमकनिर्देशादिति भाव । स्थानान्तात् । सस्थाननत्यस्य विवरण तुल्येनेति ।
इतिशब्दायवदिति लभ्यते । तुल्यरूपेणार्थेन यदि स्थानात् शब्दप्रथममथव
द्भवति, तदा स्थानान्तात् ह्य वा स्यादित्यर्थः । तुल्यरूपार्थे वतमानान् स्थानान्तात्
ह्यो वा स्यादिति यावत् । पितृस्थानीय इति । स्थान पूज्यत्वादिपदम् । पितृ

इत्यकारलाप कृते 'चौ' इति दीघः । एवमग्रे क्वचिद्ब्रह्मम् । प्राचीना ब्राह्मणीति ।
प्रकर्षेणाञ्जतीति प्राचीत्येव क्रियानिमित्तको वा देशकाऽनिमित्तका वा अयं इत्ये
ब्राह्मण्या वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधाभावः । प्राचीनमिति । प्राच्या दिशीत्यर्थे
'दिक्' इत्येव —' इत्यस्ताति 'अश्चेत्कुं' इति लुक् । 'लुप्तद्विनलुक्' इति डीपा लुक् ।
'तद्धितथासद्विमक्ति' इत्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः । ख त कृते स्वाभावानपुसकत्वम् ।
ब्राह्मणजातीय इति । द्वेषकयोरितिवद्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्द, तस्य जातिगन्धेन
सह बहुव्रीहिः । ब्राह्मणत्वजात्याधारमूतः पिण्ड इत्यर्थः । ब्राह्मणनातिरिति ।
पठितत्पुरुषः । भावप्रधानन सह कर्मधारयो वा । जातेव्यञ्जकमिति । वच्यते
जातिरस्मिन्निति वधु । 'दृश्वृस्निहि—' इत्यादिना अधिकरणे उपप्रत्यय ह्योऽपि
वधुशब्द आत्पर्याय पुल्लिङ्गोऽस्ति, तथापि स नेह गृह्यते । 'वधुनि' इति नपुसक

अनुगादिनष्टक् । (५—४—१३) अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादितः ।
२०८४ विसारिणो मत्स्ये । (५—४—१६) अणस्यात् । विसारिणः । 'मत्स्ये'
इति किम्-विसारी देवदत्तः । २०८५ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
कृत्वसुच् । (५—४—१७) अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्या-
शब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच्स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । 'संख्यायाः' किम्-भूरिवारान्भुङ्क्ते ।

स्थानमिव स्थानं यस्येति बहुव्रीहिः । पितृनिष्ठपूज्यत्वादितुल्यपूज्यत्वादिमानित्यर्थः ।
गोस्थानमिति । गवां निवास इत्यर्थः । अत्र तुल्यत्वाप्रतीतेर्न च्छः । 'किमेत्ति-
डव्यय-' इत्युत्तरसूत्रं प्रसङ्गात्पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'अमु च च्छन्दसि' इति तु वैदिकप्रक्रियायां
व्याख्यास्यते । अनुगादिनष्टक् । स्वार्थे इति शेषः । 'आमादयः प्राड्मयटः' इक्युक्तेः ठगादयो
नित्या एव प्रत्ययाः । अनुगादीति । 'सुप्यजातौ-' इति णिनिः । प्रकृतिप्रदर्शनमिदम् ।
ठको नित्यत्वात्स एवेत्यस्वपदविग्रहप्रदर्शनम् । अनुगादिक इति । 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपः । इह क्रमेण च 'त्रियाम्' इति 'अणिनुणः' इति च सूत्रद्वयं पठितं कृदधिकारे व्याख्या-
स्यते । विसारिणो मत्स्ये । 'अणिनुणः' इति पूर्वसूत्राद् अणित्यनुवर्तते, तदाह अण
स्यादिति । मत्स्ये विद्यमानाद् विसारिन्शब्दात् स्वार्थे अण् स्यादित्यर्थः । विसारिण इति ।
'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । संख्याया । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीया-
दिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा चतुर्वारं पाकप्रवृत्तौ त्रिः पचतीति स्यादित्यत आह अभ्यावृत्तिर्जन्मेति ।
उपसर्गवशाद् 'वृत्तु वर्तने' इति धातोरुत्पत्तौ वृत्तिरिति भावः । कृत्वसुचि चकार इत् । उकार
उच्चारणार्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र तसिलादिपु परिगणनात् । कृत्वोऽर्था-
नामव्ययत्वम् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति । पञ्चत्वसंख्याकोत्पत्तिविशिष्टा भोजन-
क्रियेत्यर्थः । संख्यायाः किमिति । गणने वृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रवचनः ।
भूरिवारान् भुङ्क्ते इति । भूरिशब्दो बहुशब्दपर्यायः । वारशब्दस्तु 'समभिव्या-

निर्देशादिति भावः । संस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं तुल्येनेति । पितृस्थानीय इति । स्थान-
मत्र संवन्वविशेषः । पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य
इत्यर्थः । गोः स्थानमिति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं देशः । इतिकरणं विवक्षार्थम् । तेन
तत्पुरुषो वृत्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो न भवति । अनुगादिनः । प्रकृतिस्वरूप-
प्रदर्शनपरं चैतत् न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वादिति हरदत्तः । 'सुप्यजातौ-' इति
णिनिः । विसारिणो । पूर्वविहापि णिनिः । हरदत्तस्तु—'सुप्यजातौ-' इति णिनिरुपसर्ग-
भिन्न एव सुप्युपपदे भवतोऽप्याशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिन् अतएव निपातनाद् णिनिरित्याह । तद-
युक्तम्, 'स वभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः' 'न वञ्जनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादिप्रयोगा-
नुरोधेन उपसर्गं सुप्युपपदेऽपि णिनेरवश्यस्वीकर्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् । 'अणि-
नुणः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह अण स्यादिति । विसारिण इति । 'इनण्यनपत्ये' इति
प्रकृतिभावः । संख्यायाः । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा

००८६ द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच् । (५—४—१८) कृत्वमुचोऽपवाद । द्विभुङ्क्ते ।
त्रि । रात्सस्य (सू २८०) । चतु । ००८७ एकस्य सकृच्च । (५—४—१९)
'सकृद्' इत्यादेश स्यात् चात्सुच् । सकृद् भुङ्क्ते । 'सयागान्तस्य-' (सू ५४)
इति मुचा लोप । न तु 'हल्ङ्याप्-' (सू २५२) इति । अभैःमादित्यत्र सिच इव

हृतक्रियापर्याप्ते काले वर्तते । 'कालाध्वनारत्यन्तसयागे' इति द्वितीया । बहुकार्येषु कालस्यैव
व्याप्ता भोजनक्रियेत्यर्थः । भाजनवृत्त्व त्वर्याद्गम्यते । तथा च वारशब्दोऽप्य न गणनवाची ।
भूरिशब्दोऽपि न सख्याशब्देन गृह्यते । 'बहुगणवनुडति सख्या' इत्यत्र बहुग्रहणन तत्पर्यायस्य
असख्यात्वबोधनात् । अनोजन न कृत्वमुच् । द्वित्रिचतुर्भ्यं । 'क्रियाभ्यावृत्तिगणन' इत्येव ।
मुचि चकार इत्, उकार उच्चारणार्थं । पूर्ववदध्ययत्वम् । त्रिरिति । भुङ्क्ते इत्यनुपज्यते ।
रादिति । चतुरशब्दान् मुचि चतुर् स इति स्थित 'रात्सस्य इति सकारस्य लाप चतुरिति
स्वमित्यथ । अत्र भुङ्क्ते इत्यनुपज्यते । एकस्य सकृच्च । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे सकृ
दित्यादेश स्यादिति । सकृद् भुङ्क्ते इति । एकशब्दान् मुच्, प्रकृत सकदित्यादेशश्च ।
अत्र एकशब्द क्रियाविशेषणम् । एकत्वविशिष्टा भुक्तिक्रियेत्यथ । स्वाद्गु पचति इत्यादिवदेक
भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते इह सूत्रमिति कैयट । एका भुङ्क्ते इत्यन तु नाय विधि प्रवर्तते,
क्रियाग्रहणमनुवर्त्य क्रियाविशेषणस्यैव एकशब्दस्य ग्रहणादित्यास्ता तावत् । ननु 'सयागा-
न्तस्य-' इति मुचा लाप इत्यनुपपन्नम् । 'हल्ङ्याभ्य -' इत्येव हि मुलापस्य युक्त । तस्मिन्
कर्तव्ये सयागातलापस्य त्रैपादिसस्यासिद्धत्वादित्यत आह ननु हल्ङ्याविति ।
सिचं डवेति । अभैःमादित्यत्र सिचो लोपनिवृत्तये हल्ङ्यावित्यत्र सिग्रहणन सिचो

पदकृत्व प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात्, अताञ्ज विवर्तितमर्थमाह अभ्यावृत्तिजन्मेति ।
भूरिवारानिति । भूरिशब्दस्य लौकिकसख्यावाचित्वेऽपि नह ग्रहणम् । 'बहुगण-' इति सूत्रे
बहुग्रहणस्य नियमाथत्वाद् 'अनियतसख्यावाचिना चेद्भवति बहारव' इति नियमशरीरमिति
मनारमा । बहुगणयारेवति नियमशरीरमित्यन्ये । वारशब्दस्य क्रियात्पर्यायवारकालवाचित्वान्
'कालाध्वनो -' इति द्वितीयेति हरदत्त । ननु वारशब्दस्य कालवाचित्व भूरिशब्दाऽपि तत्स
मानाधिक रणत्वात्काठ एव वर्तते इति कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राह —कालवाचित्वपि
क्रियाभ्यावृत्तोरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति । अभ्यावृत्तिगणन किम्, पञ्चपात्रा दशपात्रा इत्यत्र
क्रियामात्रगणन माभूत् । क्रियाग्रहण किमर्थम्, यावताभ्यावृत्ति क्रियाया एव भवति, साध्यार्थ-
विषयत्वात्तस्मा, न द्रव्यगुणयो । तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् । पुनपुनर्दण्ड,
पुनपुन स्फूट, इत्यनापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणया
रिति चेत् । मैवम्, उत्तरार्थं क्रियाग्रहणस्यावश्यकत्वान् । एकस्य सकृच्च । अभ्या
वृत्तिरिति न सवध्यते । एकशब्देन द्वौवैव क्रियाव्यतिराख्यायते, तस्यास्त्वावृत्ते-
रसमवात् । क्रियाग्रहणमिहायमात्रस्यकम् । अन्यथा 'आ दशत संख्या सख्ये
वर्तन्ते' इत्येको भुङ्क्ते इत्यनापि स्यादिति । इह साधुपचतीत्यादिवदेक मुङ्क्ते इति प्रयोगे

सुचोऽपि तदयोगात् । २०८८ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । (५—४—२०) ।
 अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । 'आसन्नकाले' किम्-
 बहुकृत्वोः मासस्य भुङ्क्ते । २०८९ तत्प्रकृतवचने मयट् । (५—४—२१)
 प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम्, तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् ।
 आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयः । यवागूमयी । द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः ।

न ग्रहणम्, तत्साहचर्यात् सुग्रहणेनापि सुजयं न गृह्यत इति भावः । विभाषाबहोर्धाऽवि-
 प्रकृष्टकाले । अविप्रकृष्टकालिकक्रियाजन्मगणनवृत्तेर्बहुशब्दाद् वाप्रत्ययो वा स्यात् । पक्षे
 कृत्वसुच् । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते इति । दिवसे प्रातःसङ्गवाद्यव्य-
 वहितकालिकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति
 दिवसात्पठ्णीति हरदत्तः । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी इति तु नवीनाः । तत्प्रकृतवचने । तदिति
 प्रथमान्तनिर्देशः । प्राचुर्येणेति । बहुलतया उपस्थितं प्रकृतशब्देन विवक्षितमित्यर्थः ।
 उपसर्गबलादिति भावः । प्रतिपादनमिति । बोधनमित्यर्थः । भाव इति । तथा च
 प्रकृतस्य बोधने सतीत्यर्थः । प्राचुर्यविशेषणकवस्तुवृत्तेः प्रथमान्तात्स्वार्थे मयडिति फलति ।
 अत्र प्राचुर्यविशिष्टं वस्तु प्रकृतेरर्थः । प्रत्ययस्तु तद्द्वयोक्तकः । अधिकरणे वेति । तथा च
 प्राचुर्यविशेषणकं यद्वस्तु तस्मिन्नुच्यते तदधिकरणे वाक्ये तादृशवस्तुवृत्तेः शब्दाद् मयडिति
 फलितम् । अत्र पक्षे प्राचुर्यविशिष्टमुच्यमानं वस्तु प्रकृत्यर्थः । तदधिकरणं प्रत्ययार्थः ।
 तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यम्, व्याख्यानात् । यद्यप्याद्यपक्षे स्वार्थिकप्रकरणपाठः समञ्जसः,
 नतु द्वितीयपक्षे । तथापि 'अथ स्वार्थिकाः' इति मूलं प्रायिकामिप्रायमिति न दोषः ।
 आद्य इति । भावल्युट्पक्षे इत्यर्थः । प्रकृतमन्नमन्नमयमिति । प्रचुरोऽपूप इत्यर्थः । यवागू-
 मयीति । प्रचुरा यवागूरित्यर्थः । टित्त्वाद् डीविति भावः । द्वितीय इति ।
 अधिकरणल्युट्पक्षे इत्यर्थः । अन्नमयो यज्ञ इति । 'इष्टिषु दशौदनाः पशौ तं

प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः । एकः पाक इत्यत्र तु अनभिधानान्नेति
 काशिका । संयोगान्तस्येति । हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचो ग्रन्थोऽप्युक्त इत्याह
 न त्विति । सुतिसीति साहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह सिच इवेति ।
 बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते इति । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे'
 इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्थव्या । शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया
 तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रायुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः । तत्प्रकृत प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति ।
 यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः, तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं
 हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र तथा स्यादित्येवमर्थम् । आद्य
 इति । प्रथमान्तात्प्रकृते द्योत्ये प्रत्ययः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनम् । अपूपमय-
 मित्यपि वचचित्पठ्यते । प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयम् । क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
 तिवर्तन्ते । अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणं व्यर्थम् । द्वितीये त्वावयकं प्रथमान्तादेव प्रत्ययलाभार्थम् ।

अपूपमय पवं । २०६० समूहवच्च बहुषु । (५-४-२२) सामूहिका प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् । मादका प्रकृता मौदकिकम्, मादकमयन् । शाप्कुलिकम्, शाप्कुलोमयम् । द्वितीयेऽर्थे मौदकिका यत्, मोदकमय । २०६१ अनन्तावसथेतिहभेपजाञ्च्य । (५-४-२३) अनन्त एव आनन्त्यम् आवसथ एव आवसथ्यम् । इतिह इति निपातसमुदाय । ऐतिह्यम् । भेपजमव भेपज्यम् । २०९७ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । (५-४-२४) तदर्थं एव तादर्थ्यम् ।

सोमसहस्रम्' इत्यादिवाक्यैरुच्यमानानि प्राचुर्यविशिष्टानानीत्यर्थं । अस्वाथकत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाभावाद्दिशेष्यनिघ्नता । अपूपमय पर्वेति । पर्वणि प्रचुरा अपूय कार्या इत्याशुच्यमानापुपाधिकरण पर्वत्यर्थं । अस्वाथकत्वाद्दिशेष्यनिघ्नता । केचित्तु द्वितीयपदे वचनशब्दोऽधिकरणल्युडन्त, प्रकृत्यर्थे न विवक्षित इत्याह । तथा सति प्राचुर्यविशिष्टानाद्यधिकरणयत्न इत्येव बाध, ननु उच्यमानत्वस्य बोध । समूहवच्च बहुषु । 'तत्प्रकृतवचन' इत्येव । सामूहिका इति । 'तस्य समूह' इत्याधिकारविहिता प्रत्यया इत्यर्थं । बहुषु प्राचुर्यविशिष्टेषु वर्तमानाच्छब्दान् स्वार्थे समूहवत्प्रत्यया स्युरित्यर्थं । यद्वा बहुवचनविशिष्टानि प्राचुर्यविशिष्टानि वस्तूनि यस्मिन्प्रविकरणे उच्यन्ते, तदधिकरणे वाच्ये तद्वस्तुवृत्ते शब्दात् समूहवत्प्रत्यया स्युरित्यर्थं । आद्ये उदाहरति मोदका प्रकृता मौदकिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनो -' इति सामूहिकश्लोकः । स्वाथकत्वमपि प्रकृतिलिङ्गातिरम्भ कुटीरवत् । शाप्कुलिकमिति । शाप्कुल्य प्रचुरा इत्यर्थं पूर्ववदृक्, प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्च । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञ इति । मोदका अस्मिन्त्यज्ञे उच्यन्त इति विग्रह । अनन्तावसथेतिह । अनन्त, आवसथ, इतिह, भेपज एभ्य स्वार्थे ष्यप्रत्यय स्यादित्यथ । अनन्त एवेति । अन्तो नाश । तस्याभाव अनन्त । अर्थाभावे नञ्तत्पुरुषः, अर्थाभाव अव्ययीभावतः तदिकल्पस्यात्तत्त्वात् । आनन्त्यमिति । स्वाथकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः । आवसथो गृहम् । निपातसमुदाय इति । स च उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । तस्मात्स्वार्थे व्य । 'पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ।' इत्यमरः । भेपज्यमिति । भेपजम् औपयम्, तदेव भेपज्यम् । 'भेपजौषधभेपज्यानि' इत्यमरः । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । तदर्थं एवेति । तच्छब्देन देवतान्तस्यायं उच्यते, तस्मै अय तदर्थं, तत्र स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात्प्यजित्यर्थं । देवतान्तात्प्रातिपदिकाद् यत्स्यात्प्रकृत्यर्थार्थे वस्तुनि वाच्य इत्यर्थं । स्वयमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या चेत्युक्ता 'सस्य देवता' इत्यत्र ।

द्वितीय इति । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटाक्तमधिकरण तु मपर्थः । अतएव विशेष्यनिघ्नता, तदाह अन्नमयो यज्ञ इति । अन्न प्रकृतमुच्यते अस्मिन्मित्यर्थं । मौदकिकम् । शाप्कुलिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनोऽष्टक' । आवसथ इति । 'उपसर्गे वमे' इत्यथप्रत्ययः । निपातसमुदाय इति । उपदेशपारम्पर्ये वर्तते वचनाच्च प्रातिपदिकादेव प्रत्ययः । ऐतिह्यमिति । 'इति ह्याव्ययम्' इति कोशः । भेपजमिति । भिपज्यते कण्ठ्वादिगन्तान्क्तिम् ।

स्वार्थे व्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । २०६३ पदार्थाभ्यां च ।
 (५-४-२५) पदार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । 'नवस्य नू आदेशो लननपत्वाश्च प्रत्यया
 वक्तव्याः' (वा ३३२७) । नूत्नम्, नूतनम्, नवीनम् । 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा ३३२८)
 पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः, चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम्, प्रत्नम्, प्रतनम्, प्रीणम् ।
 'भागरूपनामभ्यो घेयः' (वा ३३३०) भागवेयम्, रूपघेयम् । नामघेयम् । 'अग्नीध्रसाधारणा-
 दन्' (वा ३३३४) । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी ।
 २०६४ अतिथेर्ऋयः । (५-४-२६) 'तादर्थ्यं' इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ।
 २०६५ देवान्तल् । (५-४-२७) देव एव देवता । २०६६ अवेः । (५-४-२८)

अतः पितृदेवत्यं रक्षोदैवत्यमित्यादौ नाव्याप्तिः, तदाह पितृदेवत्यमिति । देवताशब्दस्य
 देवा मनुष्या पितरः असुरा रक्षांसि पिशाचा इत्यादि श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धजातिविशेषपरत्वे
 तु अत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । भाष्ये तु पितृदेवत्यमिति न सिच्यतीत्याक्षिप्य दिवेरैश्वर्य-
 कर्मणो देवः, तस्मात्स्वार्थे तल्लिति समाहितम् । हविः प्रतिपित्रादीनामीश्वरत्वं स्वामित्वम् ।
 हविस्तु यजमानस्य स्वम् । तच्च यजमानेन अभ्याद्युद्देशेन त्यक्तं चेत्तदाग्न्यादिस्वामिकं
 भवितुमर्हति । अतो देवतात्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशेषात्मकमेव भाग्यरीत्यापि पर्यवस्यती-
 त्यलम् । पादार्थाभ्यां च । तादर्थ्यं यदिति शेषः । अर्घ्यमिति । अर्घ्यमुदकमिति
 विग्रहः । अर्घः पूजा । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । नवस्येति । वार्तिकमिदम् । एते
 प्रत्यया अत्यन्तस्वार्थिकाः । नवीनमिति । नवशब्दात् खप्रत्यये, तस्य ईनादेशे, प्रकृते-
 र्नुंभावे, ओगुणः, अवादेशः । नश्च पुराणे प्रादिति । वार्तिकमिदम् । चात्पूर्वोक्ता इति ।
 लप्, तनप्, ख इत्यर्थः । प्रीणमिति । खे रूपम् । भागरूपेति । वार्तिकमिदम् ।
 आग्नीध्रेति । वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रमिति । अग्नीवः शरणम् आग्नीध्रम् ।
 ततः स्वार्थे अग्नि आग्नीध्रमेव । अनेकं प्रत्ययविशिष्टसम्बन्धं साधारणमुच्यते । ततः
 स्वार्थे अग्नि साधारणमित्येव । अन्विषेः प्रयोजनमाह स्त्रियां ङीधिति । अति-
 थेर्ऋयः । तादर्थ्यं इत्येवेति । अतिथये इदमित्यर्थे अतिथिशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् ष्यः
 स्यादित्यर्थः । देवान्तल् । 'तादर्थ्यं' इति निवृत्तम् । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तल् ।

भिपजामिदं भेषजम् । अस्मादेवनिपातनादेकारः । पितृदेवत्यमिति । पितरश्च ता देवताश्च
 पितृदेवताः । पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः । अर्घ्यमिति । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः ।
 पूर्वोक्ता इति । लननपत्खप्रत्यया इत्यर्थः । आग्नीध्रमिति । 'अग्नीवः शरणं रणं भं च'
 इति शैपिकेषु व्युत्पादितम्, तच्चान्तोदात्तम्, ततः स्वार्थेऽनेनाञ् । अद्युदात्तत्वं फलम् । फलान्तर-
 मप्याह स्त्रियामिति । आग्नीध्रीति । शालेति विशेष्यम् । समानं धारणमस्याः साधारणी ।
 अनेकं प्रत्ययविशिष्टसम्बन्धो भूम्यादिः । पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणादन्न-
 भावे टाप् । अग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः । नन्वभावपक्षे समानस्य सभावेऽपि साधारण
 इत्येव स्यान्न त्वन्नादिवृद्धिरिति चेद् अत्राहुः—'साधारणादन्' इत्यत एव निपातनात्

अविरवाविक । २०६७ यावादिभ्य क्न् । (५-४-२९) याव एव यावक् ।
मणिक । २०६८ लोहितान्मणौ । (५-४-३०) लोहित एव लाहितको मणि
२०९९ वर्णेचानित्ये । (५-४-३१) लाहितक् कोपेन । 'लोहिताल्लिङ्ग
वाचन वा' (वा ३३२२) लाहितिका, लोहिनिका कोपेन ।

देवतेति । स्वाथकत्वेन प्रकृतिरिङ्गातिप्रमात् स्त्रीत्वम् । अथे क । अयमपि केवल
स्वाथिक । 'अथय शैलमेपाका' इत्यमर । यावादिभ्य क्न् । यावक् इति । यवाना
मय याव ओदनादि, स एव यावक् । अल्कववृणो वा याव स एव यावक् 'यावोऽरतो
द्रुमाद्य' इत्यमर । लोहितान्मणौ । मणौ वतमानाद् लोहितशब्दात्स्वाथे क्न् स्यादित्यर्थः ।
माणिक्यमयो मणिरिवेव मणिर्विभक्त । यस्तु जपाकुमुमादिनिमित्तलौहित्यवान् स्फटिकमणि
स्तस्य तु 'रक्ते' इत्युत्तरमूत्रेण सिद्धम् । वर्णे चानित्ये । अनित्ये वर्णे विद्यमानाद् लोहित
शब्दात्स्वाथे क्न् स्यादित्यर्थः अमप्यथमिदम् । लोहितक कोपनेति । देवदत्तादिरिति शेषः ।
कोपनिमित्तक देवदत्तादेर्लोहित्यमनित्यमेव, कापाभावे तदभावात् । यद्यपि माणिक्यमणि
लौहित्यमपि अनित्यमव, मणिक्ये नष्टे तन्नाशान् । तथापि आश्रयद्रव्यस्य उत्पत्तिप्रकृति
नाशपण्यत्त यो वर्णो वतने, स वर्णो नित्य इत्यभिमतमिति न दाप । स्यादेतत्, लाहिनिका
लोहितिका वा कोपेनेति त्रिया रूपद्वयमिष्यते । तत्र लोहितशब्दाद् 'वर्णादनुदात्तात्-' इति
नत्वसंनिपाणशिष्ट डीप परत्वात् स्वाथिकनया अतरङ्गत्वाच्च बाधित्वा कनि कृते सति
न वसनिभोगशिष्टीपो न प्रमक्त्ति, कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात् । ततश्च अहितकशब्दाद्
'अज्ञान -' इति टापि 'प्रत्ययस्यात्-' इति इत्वे लाहितिकेदेव स्यात्, ननु तत्र 'गेहिनी-
केति, अत आह लोहिताल्लिङ्गबाधन वेति । वातिकमिदम् । लाहितशब्दात्परस्य स्त्री-
बाधकप्रत्ययस्य कना वायो वा स्यादित्यय । अतस्ति तु कना डीपो बाधे लाहिनीशब्दात्
कनि 'केष्ण' इति ह्रस्व कन्ताट्टापि लोहिनिकेति सिध्यति । सति तु कना डीपो
बाधे लोहिताशब्दात् कनि 'केष्ण' इति ह्रस्वे टापि लोहितिकेति भवति । ननु 'ट्याप्
प्रातिपदिकात् इत्यत्र ऋङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्ध इथाङ्ग्रहण टधाकन्तादव
तद्धिता भवति, ननु इथाङ्ग्या प्राग्वन्वेदमर्थमित्युक्त । एव च डीप प्राक्
कन प्रसक्तेरेवाभावादिद वास्तिक व्यथमिति चेत्, अत एव वातिकाल्लिङ्गस्वाथिक

समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति । देवतेति । तलन्त त्रियाम् । वर्णे चानित्ये ।
अनित्ये किम् लाहिता लाया । अनित्यत्वमिह समानाधिकरणध्वसप्रतिभोगित्वम् । अतएव
'रक्ते' इत्युत्तरमूत्रे सार्थकम् लायादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानन नियतया
पूर्वेषामिद्वे । लोहितक इति । कापन लाहितो य पुरुषस्तस्मिन्नेव क्षणादूर्ध्वं कोप
शान्तौ लौहित्य नश्यतीति भवत्यनानित्यो वर्णः । प्रातिपदिकात्तद्धिता इति पश्यस्य प्रतिपद
विधानमात्रेणापवादत्वमिति पश्यस्य चाश्रयणे 'वर्णादनुदात्तात्-' इत्यत प्रागेव कनि कृते अहि
तिकेति रूपं स्यादित्याशङ्कामामाह ऋङ्गबाधन वेति । लोहितादित्युपलक्षणम् । एतिका

२१०० रक्ते । (५—४—३२) लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्य्यात् ।
 'लिङ्गवाचनं वा' (३३२२) इत्येव । लोहितिका, लोहिनिका शाटी । २१०१ कालाच्च ।
 (५—४—३३) 'वर्णे चानित्ये' (सू २०९९) 'रक्ते' (सू २१००) इति सूत्रद्वयमनुवर्तते ।
 कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी । २१०२ विनयादिभ्यश्च ।
 (५—४—३४) विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । उपायाद्घ्रस्वत्वं च' (ग सू १४४) । औप-
 यिकः । २१०३ वाचोव्याहृतार्थायाम् । (५—४—४५) सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमाना-
 द्वाक्छब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । 'सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । २१०४ तद्युक्ताकर्म-
 णोऽण् । (५—४—३६) कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः । २१०५
 ओषधेरजातौ । (५—४—३७) स्वार्थेऽण् । औषधं पिवति । 'अजातौ' किम्—

तद्धितेषु इत्याग्रहणं न संवध्यते । न च सुवन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् 'कुत्सिते' इति
 सूत्रस्य भाष्यरीत्या स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकतया इत्यावन्तादेव
 सुपि ततः कनि रूपसिद्धेर्वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव स्वार्थिकतद्धितानां प्रातिपदि-
 कादेव प्रवृत्तिविज्ञानादित्यत्र विस्तरः । रक्ते । लाक्षादिना रक्ते पटादौ लौहित्यस्य यावद्-
 द्रव्यमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । कालाच्च । द्वयमनुवर्तते इति । अनित्ये
 वर्णे रक्ते च वर्तमानात्स्वार्थे कश्चित् फलितम् । अनित्ये वर्णे उदाहरति कालकं मुखं वैल-
 क्ष्येणेति । लज्जासूयादिनेत्यर्थः । रक्ते उदाहरति कालकः पट इति । नील्यादिनेति शेषः ।
 विनयादिभ्यः । उपायाद्घ्रस्वत्वं चेति । गणसूत्रमिदम् । उपायशब्दात्स्वार्थे ठक् ।
 प्रकृतेर्दोषस्य ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधौ वैयर्थ्याद्दीर्घस्येति गम्यते । वाचो-
 व्याहृतार्थायाम् । इदम् अस्य वक्तव्यमिति दूतं प्रति योऽर्थ उच्यते स व्याहृतः, व्याहृतः
 अर्थो यस्या इति विग्रहः, तदाह संदिष्टार्थायामिति । तद्युक्तात् । संदिष्टा-
 र्थया दूतवाचा यत्प्रयुक्तं कर्म तदभिवायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थे अणित्यर्थः । कर्मैव
 कर्मणमिति । अन्निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । दूतवाक्यं श्रुत्वा तथैव यत्क्रियते
 कर्म तत्कर्मणमुच्यते, तदाह वाचिकं श्रुत्वेति । ओषधेरजातौ । औषधं
 पिवतीति । शुष्ठीमरीचादिचूर्णमवादिद्रव्यसंसर्गं विवक्षितम् । तस्य न जाति-

एनिकेत्यादेरपि संग्राहत्वात् । 'सुवन्तात्तद्धिताः' इति पक्षस्य 'निरवकाशत्वमपवादत्वम्'
 इति पक्षस्य च मुख्यत्वात्तदाश्रयणे तु 'वर्णादिनुदात्तात्—' इत्यस्थानन्तरमेव कनः
 प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पुंलिङ्गे सावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यम् ।
 अतएव इत्याग्रहणं व्यर्थमिति स्वाम्पीति रूपं प्रबलमिति च मनोरमादाबुक्तमिति
 दिक् । उपाय इति । उपायशब्दठक् लभते ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । अकस्माच्छब्दोऽत्र
 पठ्यते स तु दान्तो न तु तान्तः । तेन कादेशो न । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' ।
 आकस्मिकम् । वाचो व्याहृता । व्याहृतार्थायां किम्, मधुरा वाग्देवदत्तस्य ।
 वाचिकमिति । 'स्वार्थिकाः क्वचिह्लिङ्गमतिवर्तन्ते' इति नपुंसकत्वम् । प्रज्ञ एवेति ।

आपद्य कत्रे रुढा । २१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च । (५-४-३८) प्रज्ञ एव प्रात । प्राज्ञी
 क्षी । दैवत । वाच्य । २१०७ मृदस्तिकन् । (५-४-३९) मृदेव मृत्तिका । २१०८ सस्तौ
 प्रशसायाम् । (५-४-४०) रूपोऽत्राद । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना । उत्तरसूत्रे अयतरस्या
 ग्रहणानित्याज्यम् । २१०९ बह्वल्पार्थाच्छ्रकारकादन्यतरस्याम् । (५-४-४२) बहूनि
 ददाति बहुन् । अल्पानि अल्पश । 'बह्वल्पार्थामङ्गलमङ्गलवचनम्' (वा ३३३८) ।
 नह—बहूनि ददात्यनिष्टेषु, अल्प ददात्याम्युदयिकेषु । २११० सरयैकवचनाच्च

वचनत्वमिति भाव । क्षेत्रे रुढा इति । उत्पन्ना इत्यर्थ । शाल्यादिसत्यात्मका इति फलि-
 तम् । प्रज्ञादिभ्यश्च । स्वार्थे षण्णिति शेष । प्राज्ञ इति । प्रजानानीति प्रज, 'शुपयना-'
 इति क । प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे षण् । प्राज्ञीति । षण्णत्वाद् ङोप् । प्रजा अस्यास्तीति विग्रह
 तु 'प्रनाथदाचाम्य -' इति णान्तात् । टापि प्राज्ञेति रूपम् । मृदस्तिकन् । मृदशब्दात्स्वार्थे
 तिकन्निर्णय । सस्तौ । प्रशस्ताया मृदि वर्तमानाद् मृच्छब्दात्स्वार्थे स स्त एतौ प्रथमौ स्त
 इत्यय । रूपप इति । 'प्रशसाया रूपम्' इति विहितस्येत्ययं । नित्योऽयमिति । सस्त-
 विधिरित्ययं । वस्तुतस्तु 'भ्यादय प्राग्बुन' इत्यादिपरिगणितेषु अनया प्रथमयारननर्भा-
 वानि यत्प्रमत्तानयारचिनमित्याहु । बह्वल्पार्थाच्छ्रकारकादन्यतरस्याम् । बह्वल्पा-
 र्थाच्च कारकाभिवायिन शब्दात्स्वार्थे षस्प्रथमो वा स्यादित्ययं । बह्वल्पार्थादिति ।
 वानिकमिदम् । मङ्गलमङ्गले गम्ये एवाय शसित्ययं । बहूनि ददात्यनिष्टेष्विति ।
 भयादिनिमित्तेष्वित्यय । अल्प ददात्याम्युदयिकेष्विति । अम्युदय श्रेय,
 तत्प्रयोजनकेष्विष्टापूर्तेष्वित्ययं । आम्युदयिकेषु बहूदान वनिष्टेषु अल्पदान च
 मङ्गलम् । तद्विपरीतदान तु अमङ्गलमिति भाव । अथग्रहणाद् भूरिशा ददाति, स्तोकरो
 ददाति इत्याद्यप्युदाहायम् । सरयैकवचनाच्च । सह्यथा च एकवचन चेति समा
 हारद्वन्दात्प्रश्नो । एकरवशिष्टोऽयं उच्यतेऽनन्तरेकवचन । एकत्वविशिष्टस्यायस्य

प्रजानानीति प्रज । 'शुपयना-' इति क । तत स्वार्थेण, प्रात । प्राज्ञीति । 'टिडा-'
 इति ङोप् । प्रान प्रजा । 'आनथापसर्गे-' इत्यङि टाप् । प्रजा विद्यते यस्या सा तु प्रात
 भवति । 'प्रनाथदाचाम्य -' इति ण । मृदस्तिकन् । 'प्रथमस्यात्-' इत्येव सिद्धे इकारो-
 च्चारण प्रक्रियानाशवायम्, टापि लुक्प्रथि थवणार्थे च । पञ्चमिभृत्तिकाभि क्रीत पञ्चमृत्तिका
 पट । सस्तौ । इह 'प्रशसाया रूपम्' इत्यस्यान तर 'वृकज्येष्ठाम्या तिल्लतिलौ च छन्दसि' ।
 'मृद सस्तौ' इति वक्तुमुचितम् । न चैव सस्ताविव तिकन् प्रथमयाऽपि प्रशसायामेवेत्यतिप्रसङ्ग ।
 'तिकथ' इत्यथ 'प्रशसायाम्' इति निवृत्तमिति कल्पनाया मानाभावादिति वाच्यम्, 'मृद
 सस्तविकन इति वक्तव्ये तिकन प्रयकरणस्यैव तत्र मानत्वात् । प्रशस्ता मृदिति ।
 'मृमृत्तिका प्रास्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका' इत्यमर । नित्योऽयमिति ।
 मृदित्येतावदुक्ते प्रास्तत्वानवगमाद्विभाषात् नानुव्रतत इति सस्तावित्ययं विधिनिय
 एव । उत्तरसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणात् सुवराभिनि भाव । बह्वल्पार्थात् । बहूनीति ।

वीप्सायाम् । (५—४—४३) द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । 'संख्यैकवचनात्' किम्—घटं घटं

वचन इति विग्रहः । सङ्ख्यावाचकात्तदन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात्कारकाभिधायिनः प्राति-
पदिकाद् वीप्सायां शस् वेत्यर्थः । सङ्ख्यावाचिन उदाहरति द्वौ द्वौ ददातीति । 'नित्य-
वीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । द्विश इत्यत्र तु न । शसैव वीप्साया उक्तत्वात् । 'तद्धितश्वा-
सर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणनात् शसादीनां डाच्-
पर्यन्तानामव्ययत्वम् । एकत्वविशिष्टवाचिन उदाहरति माषं माषं माषश इति । माषं
मापमित्यनन्तरं ददातीति शेषः । माषशब्दः परिमाणविशेषवाची । प्रस्थश इति । प्रस्थं
प्रस्थं ददातीति विग्रहः । ननु घटं घटं ददातीत्यत्रापि घटश इति स्यात्, घटशब्दस्याप्येकत्व-
विशिष्टार्थवाचकत्वात् । न च एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचक एकवचनशब्देन विवक्षितः ।
घटशब्दस्तु नैवम् । घटो घटा इत्यादौ द्वित्वबहुत्वविशिष्टवाचकत्वादिति वाच्यम् ।
एवं सति माषशः प्रस्थश इत्यत्रापि शसभावप्रसङ्गादित्यत आह परिमाणशब्दा
वृत्तावेकार्था एवेति । अयमाशयः—समासादिवृत्तौ एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य
वाचका एकवचनशब्देन विवक्षिताः । तथाविधाश्च परिमाणशब्दा एव, ननु
घटादिजातिशब्दा अपि । माषदातेत्युक्ते हि माषपरिमितस्य हिरण्यादेदिति
प्रतीयते, ननु मापाणामिति । अतो माषशब्दोऽयं भवति वृत्तावेकत्वविशिष्टार्थनियतः ।
एवं प्रस्थादिशब्दोऽपि । घटशब्दस्तु नैवम्, घटदातेत्युक्ते घटानां दातेत्यपि प्रतीतेः ।
एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति घटं घटमिति । एतत्सर्वं जयादित्यमतम् । वामनस्तु

बहुभ्यो ददाति बहुशः, अल्पेभ्योऽल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् । बहुलपार्थात्किम्, गां ददाति ।
अर्धं ददाति । अर्थग्रहणात्प्रायिभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । त्रिशः । कारकात्किम्,
बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी । मङ्गलवचनमिति । 'बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु ।
अल्पशो ददात्यनिष्टेषु' । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन
दानं तु मङ्गलं न भवतीत्याशयेनाह नेहेति । अनिष्टेष्विति । भयादिनिमित्तेषु दानेषु ।
आभ्युदयिकेष्विति । अभ्युदयप्रयोजनेष्वग्न्याघेयादिषु । मूलपुस्तके तु 'मङ्गलामङ्गल-
वचनम्' इति प्रायेण पठ्यते । तत्रामङ्गलग्रहणं वृथेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमन्य-
त्रापि हि दृश्यते—'अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः' इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां
प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायकत्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते—अल्पा पञ्चमी
समस्यत इति । आचार्येणेति शेषः । परिमाणशब्दा इति । तथा चैकवचनग्रहणेन
एकोऽयं उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः ।
माषं माषमिति । माषदातेत्युक्ते माषमात्रस्य हिरण्यादेदिति प्रतीयते, न तु
मापाणामिति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः । एवं प्रस्थादिरपि । घटाद-
यस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वात् । अतएव च
प्रत्युदाहरति घटं घटमिति । घटादयो हि जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति, जातियोगस्यैका-

ददाति । 'वीप्सायाम्' किम्-द्वौ ददाति । कारकात् इत्येव । इयोऽयो स्वामी । ०१११
 प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि । (५—४—४४) प्रतिना कमप्रवचनायेन यागे या पञ्चमी
 विहिता तदन्तात्तसि स्यात् । प्रद्युम्न कृष्णत । प्रति । 'आद्यादिभ्य उपसह्यान्म्'
 (वा ३३३९) । आदौ आदित । मध्यन । अतत वृष्टत । पास्वत । आकृतिगणऽ
 यम् । स्वरेण स्वरत । वर्णत । ०११० अपादाने चाहीयरहो । (५—४—४५)
 अपादान या पञ्चमी तदन्तात्तसि स्यात् । ग्रामादागच्छति । आनत । 'अहीयरहो किम्
 स्वर्गादीयते । पवतादवराहति । ०११३ अतिग्रहाव्यथनक्षेपप्यकर्त्तरि
 वृत्तीयाया । (५—४—४६) अकर्त्तरि वृत्तीयाताद्वा तसि स्यात् । अतिक्रम्य
 ग्रहाऽतिग्रह । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रताऽतिगृह्यते । चारित्रेणायानतिक्रम्य
 वर्तत इत्यथ । अव्यथनमचलनम् । वृत्तन न व्यथते । वृत्तता न व्यथने ।

उक्तनियमे प्रमाणाभावाद् जातिशब्देभ्योऽपि शस् भवत्येव, एकवचनग्रहण तु घटौ घटौ
 ददानीत्यादौ शसभावायमित्याह । एकैकश पितृसंयुक्तानियत्र तु शमेव कीप्साया उत्तत्वाद्
 द्विवचनमायमिति हरदत्त । प्रत्याहाराद्विक्रमाप्ये 'एकैकश सहस्रकृत्व' इति भाष्यप्रयो
 गात् स्वार्थकशमा समाधेयमित्यथे । प्रतियोगे । विहितेति । 'प्रति प्रतिनिधिप्रतिग
 नयो' इति प्रते कमप्रवचनीयत्वे तथागे 'प्रतिनिधिप्रतिदान च यस्मात् इति पञ्चमी विहि
 तस्येत्यथ । प्रद्युम्न कृष्णत प्रतीति । कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यथ । आद्यादिभ्य इति ।
 अथ सावविभक्तिवस्तसि । अपादाने चाहीयरहो । अहीयरहोरिति द्वेद । हीयते
 इत्यादौ कमणि लकारे यगत्स्य एकदेशस्य हीयेत्यनुकरणम् हीयरहो सवन्वि यत्र भवति
 तस्मिन्नपादान इत्यथ । अतिग्रहाव्यथन । अतिक्रम्य ग्रह इति । लोकवृत्तमतिक्रम्य
 तद्विलक्षणतया प्रतीयमानत्वमित्यर्थं । चारित्रेणेति । चरित्रमेव चारित्रम् तेन हृतना इतर
 विलक्षणत्वेन दृश्यत इत्यर्थं । फलितमाह अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति । 'व्यथ

नकसाधारणत्वान्, किं त्वभद्रेकवसस्यामुपाह्वने । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणानम् ।
 वामनमते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव । तथा च 'जशसो' इति सूत्रे तेनाक्तम् 'जसा सह
 चरितस्य शसो ग्रहणात् न भवति । 'कुण्डशो ददाति वनना प्रविशति' इति, तस्यायमा
 शय-जातिशब्देऽपि यद्यथप्रकरणादिना वृत्तावेकार्यो भवति, तदा भवत्येव ततोऽपि शसिति ।
 अथ कथम् 'एकैकश पितृसंयुक्तान्' इति द्विवचनशसा सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोवदृष्य
 बुवन्तीति हरदत्त । अथएव 'सुप इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रथ प्राणादिक इत्यवो-
 चामेति मनारमाया स्थितम् । वस्तुतस्तु एकैकमत्र एकैकश । स्वार्थे शस, न तु वीप्सायाम्,
 'एका कपिलाभैकश सहस्रकृत्वो दत्त्वा' इति भाष्यादिति 'तान्येकवचन-' इत्यादिसूत्रे
 वक्ष्याम द्वौ ददातीति । कथं तर्हि- 'अन्नतानाममन्त्राणा जातिभान्नोपजीविनाम् । सहस्रश
 समेताना परिपत्त्व न विद्यते' इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् ।
 अत्राहु — सहस्र सहस्र ये समेतास्तेषामपि परिपत्त्व नत्यथ । तथा च समवायक्रिया

वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
 'अकर्तरि' इति किम्—देवदत्तेन क्षिप्तः । २११४ हीयमानपापयोगाच्च । (५—४—४७)
 हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः ।
 क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । 'अकर्तरि' इति किम्—देवदत्तेन हीयते ।
 २११५ पष्ठ्या व्याश्रये । (५—४—४८) पष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमा-
 श्रयणे । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः ।
 'व्याश्रये' किम्—वृक्षस्य शाखा । २११६ रोगाच्चापनयने । (५—४—४९) रोगवा-
 चिनः पष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारसस्याः कुर्वित्यर्थः ।
 'अपनयने' किम्—प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । २११७ कृभवस्तियोगे
 संपद्यकर्तरि चिवः । (५—४—५०) 'अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्' (वा ३३४०)

भयसंचलनयोः' इति चलनार्थाद् ल्युटि व्यथनशब्दः, तदाह अव्यथनमचलनमिति । क्षेप
 इति । उदाह्रियत इति शेषः । क्षेपो निन्दा । हीयमानपापयोगाच्च । हीयमानेति ।
 हीयमानयुक्ताच्चेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे क्षेपग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह क्षेपस्या-
 विवक्षायामिति । तत्त्वकथन इत्यर्थः । पष्ठ्या व्याश्रये । नानापक्षसमाश्रयण
 इति । सर्वसाधारण्यं विहाय एरूपक्षाश्रय इति यावत् । पक्षः स्वीयत्वेन परिग्रहः । देवा
 अर्जुनतोऽभवन्निन्ति । अर्जुनस्य पक्षे देवा आसन्नित्यर्थः । आदित्याः कर्णतोऽभव-
 न्निन्ति । सूर्याः कर्णस्य पक्षे आसन्नित्यर्थः । रोगाच्च । रोगस्य प्रतीकारः चिकित्सा ।
 प्रवाहिकात इति । विपूचिकाप्रतीकारमित्यर्थः । कृभवस्तियोगे । अभूतेति । येन रूपेण
 प्रागभूतं यद्वस्तु तस्य तद्रूपप्राप्तावित्यर्थः । एवं च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपमापद्य-
 मानं विकाराभेदेन विवक्ष्यते, तत्रैवायं प्रत्यय इति लभ्यते । संपद्यकर्तरीत्येकं पदम् । संपदनं
 सम्पद्यः । संपूर्वकात्पदधातोरत एव निपातनात् भावे कृत्संज्ञः शः, दिवादित्वात् श्यन् ।
 संपद्यस्य कर्तेति पठ्ठीसमासः संपद्यमाने वर्तमानादिति यावत् । केन रूपेण कस्य संपत्तिरिति
 व्याकाङ्क्षायाम्, 'अभूततद्भावे—' इति वार्तिकात् प्रकृतेर्विकाररूपेण संपत्तिरिति
 लभ्यते । तत्र विकारवाचकादेव प्रत्ययः, ननु प्रकृतिवाचकात्, व्याख्यानात् । तथा

प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति । एतेन 'एकश एकवचनादिसंज्ञानि स्युः' इति व्याख्यातम् ।
 एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् । कृष्णतः प्रतीति । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः'
 इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति पठ्चमी । आद्यादिभ्य इति ।
 'तस्यादित उदात्तामर्धह्रस्वम्' इत्येतदत्र लिङ्गम् । ग्रामत इति । एवम् अव्ययनात्पराजयते
 अव्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम् । अति गृह्यत इति । अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः । फलि-
 तमाह अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति । प्रवाहिकात इति । प्रच्छदिकातः कुर्वित्याद्यप्युदा-
 हरणम् । प्रवाहिका विपूचिका । प्रच्छदिका तु वमनव्याधिः । कृभवस्तियोगे । योग इति
 किम्, अशुक्लः शुक्लो जायते । संपद्यकर्तरीति । संपद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः ।

विकारात्मता प्राप्नुवत्या प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वाये च्वर्वा स्यात्करोत्यादि
 मियोगे । २११८ अस्य च्चौ । (७—४—३२) अणस्य ईत्स्यात् च्चौ ।
 वेर्लोप । व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्ण कृष्ण सपद्यने, त करानि, कृष्णाकरानि ।
 ब्रह्मीभवति । गङ्गीम्यान् । 'अव्ययस्य च्चावीत्व नति वाच्यम् (५०५२) ।
 दोषामृतम् अह । दिवामृता रानि । एतच्च अव्ययीभावश्च (सू ४०१)
 इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । २११९ क्यच्छ्योश्च । (६—४—१५२) हल
 परस्यापत्यकारस्य लोप स्यात्कवे च्चौ च परत । गार्गीभवति । २१२०

च फलितमाह विकारात्मतामित्यादिना । वर्तमानादिति । विकारवाचकशब्दस्य
 प्रकृतौ गौण्या घृत्या विद्यमानत्वं वाच्यम् । करोत्यादिभिरिति । 'डुडुञ्च करणे, भू सता
 याम्, अम भुवि' इति घानुभिर्गौ सनीत्यय । च्विप्रत्यये चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः ।
 अस्य च्चौ । ईत्स्यादिति । 'ई द्राध्मो इत्यत तदनवृत्तेरिति भावः । वेर्लोप इति ।
 'विरपृक्त्वस्य इत्यननति शेषः । च्च्यन्तत्वादव्ययत्वमिति । 'उर्धादिच्चिन्वाचश्च इति
 निपातत्वान् स्वरात्निपातमित्यव्ययत्वमित्यर्थः । 'तद्धितश्चासवविभक्ति' इत्यत्र 'शस्त्र
 मृतय' प्राक् समामान्तेभ्य इति परिगणितेष्वन्तर्वादादव्ययत्वमिति केचित् । कृष्णोऽण
 हरति कृष्ण इति । वस्तुतः अकृष्ण मन् वेपादिना कृष्णमात्रं प्राप्नोतीत्यर्थः । त करो
 तीति । अकृष्णकृष्णरूपण सपद्यमान करोतीत्यर्थः । कृष्णीकरोतीति । अत्र वस्तुतः अकृष्णा
 नट प्रकृतिभूतः । स तावत्कृष्णभाव विकार प्राप्नुवन् सम्पद्यमानत्वात् सम्पद्यकर्ता भवतीति
 तत्राभेदापमवलम्ब्य वर्तमानो विकारमतकृष्णवाचक शब्दः । तस्मान् च्विप्रत्यय, चकार
 इत्, इकार उच्चारणार्थः । तस्मिन्परे अकारस्य ईत्वम् । 'विरपृक्त्वस्य' इति वकारलोपः ।
 कृष्णीति ईकारान्तमव्ययम् । ब्रह्मीभवतीति । अन्नह्य ब्रह्म सपद्यमान भवतीत्ययः ।
 ब्रह्मन्सन्नात् च्चि । अतर्वर्तितो विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्तलोपः । ईत्वमिति भावः ।
 अयत्स्वार्थिकानामेव प्रातिपदिकादुत्पत्तिः, ननु सुवन्तानि नियमः । अनो न च्चे प्रातिप-
 त्िकादुत्पत्तिः । किन्तु सुवन्तादेवनि बोध्यम् । अत्र एव अगौर्गौ सम्पद्यत गोऽभवत्यत्र
 च्च्यन्तस्य गोशब्दस्य 'एड पदात्तात्—' इति पररूपमुदाहृत भाष्ये सगच्छत इत्यम् ।
 गङ्गीस्यादिति । अगङ्गा गङ्गावेन सपद्यमाना स्यादित्यर्थः । 'अस्य च्चौ, इति ईत्वम् ।
 दोषामृतम् अहरिति । दोषेयाकारान्तमव्यय रानावित्यर्थे वर्तते । इह तु रात्रि-
 रित्यर्थे वर्तते । अदापामृतमह् बहुलमेधावरणाचकाराद् दोषामृतमित्यर्थः । दिवा
 भूता रात्रिरिति । दिवत्याकारान्तमव्ययम् अहनीत्यर्थे । इह तु अहरित्यर्थे
 वर्तते । चन्द्रिवातिगयवशाद् अहभूतेत्ययः । ननु 'अव्ययस्य च्चावीत्व न नति
 धार्तिकम् 'अस्य च्चौ इति सूत्रभाष्ये न दृश्यत इत्यत आह एतच्चेति । गार्गीभव
 तीति वक्ष्यन्माह क्यच्छ्योश्च । 'अल्लोपोऽज' इत्यस्माद् 'लोप' इति, 'हलस्तादि
 'प्राप्ताभ्यावेदृश—' इति विहित शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्मस्यदोषेऽपि भवति ।
 दिवादित्वात् इयनिति हरदत्तः । वक्तव्यमिति । कृत्कारस्तु 'अमृततद्भाव' इति

च्वौ च । (७-४-२६) च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पट्टस्यात् ।
 'अव्ययस्य दीर्घत्वं न' इति केचित्, तन्निर्मूलम् । 'स्वस्ति स्यात्' इति तु महाविभाषया
 च्वेरभावत्सिद्धम् । 'स्वस्तीस्यात्' इत्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते
 तर्हानभिवानान् च्विरेव नोत्पद्यन् इत्यस्तु । 'रीडृत' (सू १२३४) । मात्रीकरोति ।
 २१२१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । (५-४-५१) एपां
 लोपः स्यात् च्विश्च । अरुःकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । उच्च्वेती-
 करोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति । २१२२ विभाषा साति कात्स्न्ये ।
 तस्य' इत्यस्माद् 'हल.' इति, 'सूर्यतिष्य-' इत्यतः 'य' इति, 'आपत्यस्य च-' इत्यस्माद्
 'आपत्यस्य' इति चानुवर्तते, तदाह हलः परस्येति । गार्गीभवतीति । अगार्ग्यो गार्ग्यः
 संपद्यमानो भवतीत्यर्थः । यमन्तात् च्वौ यकारस्य लोपः । वेलोपः । यकारस्य तु 'आपत्यस्य
 च-' इति लोपो न संभवति, ईकारेण व्यवधानात् । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यपि न सम्भवति ।
 तस्य इति अर्थवत्येव विधानात् । अतो वचनमिति भावः । अथ शुचीभवतीति वक्ष्यन्नाह
 च्वौ च । दीर्घः स्यादिति । 'अङ्गुत्सार्वधानुकयोः—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 अव्ययस्येति । अव्ययस्य 'च्वौ च' इति दीर्घो नैत्यर्थः । तेन स्वस्ति स्यादित्यत्र च्वौ न
 दीर्घ इति भावः । तन्निर्मूलमिति । भाष्यादावहृष्टत्वादिति भावः । तर्हि स्वस्ति स्यादिति
 न स्याद् दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह स्वस्तिस्यादिति त्विति । ननु महाविभाषया दीर्घाभावे
 स्वस्ति स्यादिति सिद्धावपि कदाचित् स्वस्तीस्यादिति दीर्घो दुर्वार इति शङ्कते स्वस्ती-
 स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति । इष्टापत्तिरित्याह अस्त्विति । दीर्घतदभावाम्भ्या रूपद्वय-
 मिति शेषः । प्रामाणिकत्वादुभयमप्यादत्तव्यमिति भावः । ननु शिष्टानङ्गीकारात् कथं दीर्घ-
 पाठादर इत्यत आह यदि नेष्यत इत्यादि । मातृशब्दात् च्विप्रत्यये विशेषमाह रीडृत
 इति । अरुर्मनश्चक्षुः एषामिति । अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस् इत्येते-
 पामित्यर्थः । पूर्वणैव प्रत्ययसिद्धेस्तत्संनियोगेन अन्यलोप इह विधोयते । अरुःकरोतीति ।
 अनरुः अरुः संपद्यते तत् करोतीत्यर्थः । प्रकृतेन्यलोपे उकारस्य 'च्वौ च' इति दीर्घः ।
 उन्मनीकरोतीति । अनुन्मना उन्मनाः संपद्यते तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्यलोपः, ईत्वं
 च । उच्चक्षुः करोतीति । अनुच्चक्षुः उच्चक्षुः संपद्यते, तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्यलोपो
 दीर्घश्च । उँतीकरोच्चेतीति । अनुच्चेता उच्चेताः संपद्यते, तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्यलोपः
 ईत्वं च । विरहीकरोतीति । रहो विजनप्रदेशः, विशिष्टं रहो विरहः अविरहो
 विरहः संपद्यते तत् करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्यलोपः, ईत्वं च । विरजीकरोतीति ।
 अविरजा विरजाः संपद्यते तं करातीत्यर्थः । अन्यलोपे 'अस्य च्वौ' ईत्वं
 सूत्रमध्ये प्रचिक्षेप । च्च्यन्तत्वादिति । तस्य निपातत्वात् 'स्वरादिनिपातमव्ययम्'
 इत्यनेनेत्यर्थः । गार्गीभवतीति । इह यमन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते 'आपत्यस्य
 च तद्धितेऽनाति' इति यलोपो न भवति, ईकारेण व्यवधानादिति बोध्यम् ।
 अरुर्मनः । च्विश्चेति । पूर्वण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियोग-

(५—४—५२) च्वित्रिपये सातिवा स्थानावल्ते । २१२३ मान्पदाद्यो
 (८—३—१११) सस्य पत्व न स्यात् । दधि मिञ्चति । कृत्स्न शस्त्रमग्नि मपयत्-
 ऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । 'वाल्म्ये' किम्—एकदशेन शुक्ती-
 भवति पत् । २१२४ अभिविधौ सपदा च । (५—४—५३) मपदा कृम्बस्तिभिश्च
 यागे सातिर्वा स्याद्दयासौ । फने कृम्बस्तियागे च्वि । मपदा तु वाक्यमत्र । अग्निसा मपयते,
 अग्निमाद्भवति शस्त्रम्, अग्नीभवति । जग्मात्मपयत्, जलीभवति लवणम् । 'एकस्या व्यक्ते
 सर्वावयवावच्छेदेनायथाभाव वाल्म्यम्' । 'बहूना व्यतीना किञ्चिदवयवावच्छेदेनायथाव
 त्वभिविधि' । २१२५ तदधीनवचने । (५—४—५४) माति स्यात्कृम्बस्तिभि
 सपदा च यागे । राजसात्करोति, राजमात्मपद्यने । राजाधीनमित्यर्थ । २१२६ देये
 त्रा च । (५—४—५५) तदधीन दये त्रा स्यात्सातिश्च कृम्वादियागे । विप्राधीन दय
 करोति । विप्रत्राकरोति । विप्रत्रामपयते । पये विप्रसात्करानि । 'देये' किम्—
 राजसाद्भवति राष्ट्रम् । २१२७ देवमनुष्यपुंस्त्वर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्यो

च । विभाषा साति । सातीति लुप्तप्रथमानम् । च्वित्रिपय इति । अभूततद्भाव सपद्यन्तार
 कृम्बस्तियोग इत्यर्थ । सात्पदाद्यो । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्ट सस्य पत्व न स्यादिति ।
 सानेरवयवस्य पदादश्च सस्य पत्व न स्यादित्यर्थ । 'न रपरसुप्ति-' इत्यना न 'अनदान्तस्त्व'
 इत्यनो 'भूषय इति चानुवन्त इति भाव । पदादेशहरति दधि सिञ्चतीति । पिचिवाता
 'धात्वादे ष स' इति पस्य स । तस्य 'आदेशप्रत्यययो' इति पत्व प्राप्ते अनन निषेध ।
 कृत्स्नमिति । सर्वावयवापनमित्यर्थ । अग्निमादियत्र प्र-ययावयवमकारत्वान् पत्व प्राप्त
 अनन निषेध । अग्नीभवतीति । च्विप्रत्यये 'ञ्चौ च' इति दोष । महाविभाषयेति ।
 'समर्थानाम्-' इत्यता वाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थ । महाविभाषया सिद्धे इह विभाषाग्रहणं तु
 अपवादतन्मुक्ते औत्सर्गिकञ्च ममावशायम् । अभिविधौ सपदा च । चकार कृम्बस्ति
 समुच्चयायं । तदाह सपदा कृम्बस्तिभिश्चेति । अभिविवाकित्यस्य विवरण व्याप्ता
 विति । पच् इति । मातिप्रत्ययाभावपक्षे कृम्बस्तियोगे पूर्वण च्वि, मपदा यो सानेरभाव
 वाक्यमेव, ननु च्वि, कृम्बस्तियाग एत तद्विवानादित्यर्थ । सम्पदा योगे उदाहरति
 अग्निसासपद्यत् इति । कृम्बस्तियागे उदाहरति अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति ।
 अग्निमात्कराति अग्निमात्वादित्यप्युदाहार्यम् । वाल्म्याभिनिर्व्योविशेषमाह एकस्या व्यक्ते
 रित्यादिना । तदधीनवचने । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे साति म्यादित्यादिना ।
 'अभूततद्भाव' इति निवृत्तमिति भाव । देये त्रा च । 'तदधीनवचन' इत्येवानुवर्तते ।
 कृम्बादियोग इति । कृम्बस्तिभि मपदा च योगे इत्यर्थ । देवमनुष्यपुंस्त्वर्थेभ्यो

शिष्टत्वाय । विभाषा साति । विभाष्यते विकल्प्यत इति विभाषा । 'पुरोश्च हल्'
 इत्यकारप्रत्यय । तत् टाप् । न त्विदमव्ययम्, 'द्वयाविभाषयोमद्ये' 'पयसस्तु विभाषया'
 इत्यादौ विभक्तेर्दणान् । कृत्स्नमिति । सर्वावयवापनमित्यर्थ । अग्निसाद्भवति

र्वहुलम् । (५-४-५६) एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च वा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः । २१२८ अव्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरार्धादनितां डाच् । (५-४-५७) द्वयच् अवरं न्यूनम्, न तु ततोच्युनम्, 'अनोकाच्' इति यावत् । तादृशमर्धं यस्य तस्माद्वाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे । 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' (वा ४६९७) 'नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्' (वा ३६३८) डाचपरं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति ।

मर्त्येभ्यो द्वितीया सप्तम्योर्वहुलम् । एभ्य इति । देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्य इत्येतेभ्य इत्यर्थः । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम् । 'साति' इति 'कृभ्वास्तियोगे इत्यपि निवृत्तम् । देवत्रा वन्दे रमे वेति । देवान् वन्दे, देवेषु रमे वेत्यर्थः । मनुष्यत्रा पुरुषत्रा । पुरुषशब्दो बहुलपर्यायः पुरुषा, मर्त्यत्रा । अन्यत्रापीति । देवादिभ्योऽन्यत्रापीत्यर्थः । बहुत्रा जीवतो मन इति । जीवतो जन्तोर्मनः बहुषु विषयेषु गच्छति बहून् व्याप्नोतीत्यर्थः । अव्यक्तानुकरणात् । यत्र ध्वनौ अकारादयो वर्णविशेषा न व्यज्यन्ते सः अव्यक्तो ध्वनिः । तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम् । द्वयजवरार्धशब्दं व्याचष्टे द्वयजिति । द्वावचौ यस्येति विग्रहः । अवरशब्दं व्याचष्टे न्यूनमिति । द्वयजेव अवरं न्यूनसंख्याकमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः । न तु ततोच्युनमिति । एकाच्चमित्यर्थः । फलितमाह अनेकाजिति यावदिति । तादृशमर्धमिति । अत्रेकाच्चम् अर्धभागो यस्य तद् द्वयजवरार्धम् । तस्मादित्यर्थः । कृभ्वस्तिभिर्योगे इति । मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च अनेकाच्चभागयुक्तादव्यक्तानुकरणात् शब्दात् कृभ्वस्तियोगे डाच् स्यादिति फलितम् । अथ पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणाद् डाचमुदाहरिष्यन् पटच्छब्दस्य द्विवचनमाह ड चि विवक्षिते द्वे बहुलमिति । यद्यपि 'सर्वस्य द्वे' इति प्रकरणे 'डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्' इत्येव भाष्ये वार्तिकं पठितम् । तत्र डाचि परत इति नार्थः, तथा सति डाचि सति पटच्छब्दस्य द्विवचनम्, सति च द्विवचने अर्थस्यानेकाच्चाद् डाजित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । अतः डाचि विवक्षिते इत्याश्रितम् । एवं च डाचि विवक्षिते पत्रच्छब्दस्य द्विवचने सति पटत् पटत् इत्यस्यानेकाच्चार्धभागयुक्तत्वाद् डाच् सूपादः । पटत् पटत् आ करोतीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति नित्यमात्रेडिते डाचीति । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारे पररूपप्रकरणे 'नात्रेडितस्याग्यस्य तु वा' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । डाचपरमिति । डाच् परं यस्मादिति विग्रहः । पकार इति ।

शस्त्रमिति । जातावेकवचनम् । सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः । वन्दे रमे वेति । देवान् वन्दे देवत्रा वन्दे । देवेषु रमे देवत्रा रमे इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः एवं मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहुपर्यायः । पुरुन् गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुत्रा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा । डाचिविवक्षित इति । परसप्तम्यां त्वन्योन्याश्रयः स्यात् । डाचि कृते द्विवे सति द्वयजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ।

‘अव्यक्तानुकरणात्’ किम्—ईपत्करोति । ‘द्वयजवराधात्’ किम्—प्रत्करोति । ‘अवर’ इति किम्—घरटघरटाकरोति । ऋपटत्रपटाकरोति ‘अनेकाच’ इत्येव सूत्रयितुमुचिनम् । एव हि डाचीनि परमत्स्येव द्वित्वे सुवचेत्प्रवषेयम् । ‘अग्निनौ’ किम्—पटिति करोति । २१२६ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बद्वीजात्कृत्यौ । (५-४-५८) द्वितीयादिभ्या टात्स्यात्कृञ एव यागे कर्षणेऽप्ये । बहुलोकतेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीय तृतीय कर्षण करोति । द्वितीयावराति । तृतीयाकरोति । शवशब्द प्रनिलोमे । अनुलोम कृष्ट क्षेत्र पुन प्रतिलोम कर्षति, शवावराति । बीजन सह कर्षति बीजाकरोति । २१३० सख्यायाश्च गुणान्ताया । (५-४-५९) कृजा यागे कृषौ डात्स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मक द्विगुण कर्षण करोतीत्यर्थं । २१३१

तथा च पटपटत् आ करोति इति स्थिते टित्वाट्टिलोपे पटपटाकरोतीति रूपमित्यर्थं । अवरेति किमिति । द्वयजर्धादित्येवास्त्वित्यर्थं । घरटघरटाकरोतीति । घरटत् इत्यव्यक्तानुकरणाद् डाचि द्विवचन पररूप टिलोप रूपम् । द्वयजर्धादित्युक्ते तु अघभागस्य घरटत् इत्यस्य बहुल्लच्त्वाद्वाच् न स्यादित्यर्थं । अनेकाच इत्येवेति । द्वयजवराधादित्यग्नीय ‘अव्यक्तानुकरणादनकाचोऽग्निनौ डाच् इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यर्थं । एव हीति । ‘अनकाचोऽग्निनौ’ इति पाठ सति पटच्छब्दस्य द्वित्वात्प्रागेव अनेकाचकत्वाद् डाच् सम्भवतीति ‘डाचि परता द्वित्वम्’ इति वक्तुं शक्यमिति भावः । पटिति । ‘अव्यक्तानुकरणस्य’ इति पररूपम् । कृञो द्वितीय । द्वितीयादिभ्य इति । द्वितीय, तृतीय, शम्ब, वीज इत्येतेभ्य इत्यर्थं । कृञ एव योग इति । कृञ्ग्रहणात् कृञ्स्तिनानुवतत इति भावः । ‘मद्रात्परिचापणे’ इति यावत् कृञ् इत्यनुवतते । । बहुल्लोकतेरिति । ‘डाचि बहुल्ल द्वे भवत इति बहुल्लग्रहणाद् अव्यक्तानुकरणस्यैव डाचि द्वित्वम् । ननु तदव्यस्येत्यर्थं । शम्बशब्द प्रतिलोम इति । वर्तत इति शेषः । बीजेन सह कर्षतीति । आदौ कृष्टक्षेत्रे कुलत्पादिवीजाना वापे कृते पुन बीजे मह कर्षण प्रसिद्धम् । ‘कर्षत्वत—’ इति सूत्रभाष्यप्रामाण्याद् कृषधातु शब्दिकरणोऽस्ति, तेन शब्दिकरणत्वात् कृषनीत्येव युक्तमिति न शङ्क्यम् । सख्यायाश्च । शेषप्रकरणेन सूत्रं व्याचष्टे कृञो योग इति ।

खरटखरटाकरोतीति । द्वित्वपररूपादि प्राग्वत् । द्वयजर्धादित्युक्ते त्वत्र डाच् न स्यात् । न अत्राचं द्वयच् किं तु श्यच् । अनेकाच इत्येवेति । ‘द्वयजवराधात्’ इत्यपनीयेत्यर्थं । पटिति । ‘अव्यक्तानुकरणस्यात्’ इति इति पररूपम् । नन्वत्र करोतिना योगा दुर्लभ, इतिशब्देन व्यवधानान् । तथा चानिनाविति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहु —इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवप्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा यागोऽप्येवेति । बीजेन सहेति । ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवाक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहु —वृत्तिविषये बीजशब्दा बीजावापसहिते विलेखन वर्तते तथा च बीजावाप-

समयाच्च यापनायाम् । (५-४-६०) 'कृपौ' इति निवृत्तम् । कृवांयोगे डाचस्यात् ।
समया करोति । कालं यापयतीत्यर्थः । २१३२ सपत्रनिष्पत्त्रादतिव्यधने^१ ।
(५-४-६१) सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्त्रा-
करोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपाश्वे निर्गमनान्निष्पत्त्रं करोतीत्यर्थः । 'अतिव्यधने' किम्—
सपत्रं निष्पत्त्रं वा करोति भूतलम् । २१३३ निष्कुलान्निष्कोपणे । (५-४-६२) निष्कुला-
करोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहिर्डाच् । २१३४
सुखप्रियादानुलोम्ये । (५-४-६३) सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूला-
चरणेनानन्दयतीत्यर्थः । २१३५ दुःखात्प्रातिलोम्ये । (५-४-६४) दुःखाकरोति
स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । २१३६ शूलात्पाके (५-४-६५) शूला-
करोति मासम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । २१३७ सत्यादशपथे । (५-४-६६)
सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतित्यर्थः । शपथे तु सत्यं

समयाच्च । 'कृपौ' इति निवृत्तम् । समयशब्दाद् यापनायां गम्यमानायां डाचित्यर्थः । सम-
याकरोतीति । करोतिरिह यापनायामित्याह यापयतीति । अतिक्रान्तं करोतीत्यर्थः । अद्येदं
कर्तव्यमित्युक्ते विघ्नं कश्चिदापाद्य कालक्षेपं करोतीति यावत् । सपत्र । सपत्रशब्दाद्
निष्पत्त्रशब्दाच्च अतिव्यधने डाजित्यर्थः । 'व्यध ताडने' चतुर्थान्तः । अतिरुम्य वेधः अतिव्य-
धनम् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम्, शराणां पुङ्खगतो वह्नः । भूतलमिति पुङ्खपर्यन्तं
पुंखवर्जं वा शरप्रवेशेनेन सपत्रं निष्पत्त्रं वा भूतलं करोतीत्यर्थः । निष्कुलान्निष्कोपणे ।
डाजिति शेषः । निष्कोपणम् अन्तर्गतावयवानां वहिःकरणम् । निष्कुलाकरोति दाडिम-
मिति । निर्गतं कुलं यस्मादिति बहुव्रीहिः । कुलशब्दश्च अन्तरवयवसमूहे वर्तते । तदाह निर्गत-
मित्यादि । सुखप्रियादानुलोम्ये । सुखशब्दात्प्रियशब्दाच्च आनुलोम्ये गम्ये डाच् स्यादि-
त्यर्थः । आराध्यगुर्वादिचित्तानुवर्तनमानुलोम्यम् । सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुमिति ।
चित्तानुवर्तनेन गुरुं सुखसंपन्नं प्रियसंपन्नं च करोतीत्यर्थः । तदाह अनुकूलेति ।
दुःखात् । डाजिति शेषः । आराध्यप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोम्यम् । अन्यत्पूर्ववत् ।
शूलात्पाके । डाजिति शेषः । शूलाकरोतीति । अत्र करोतिः पाके
वर्तते । तदाह शूलेन पचतीत्यर्थ इति । सत्यादशपथे ।

सहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति । समयाच्च । कालं यापयतीत्यर्थ इति । 'कर्तव्यस्या-
वसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना' इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह—'अद्य मे पारव-
श्यम्, इवः परव्वो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते' इति । सपत्र-
निष्पत्त्रात् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम् शराणां पुङ्खगतो वह्नः । सपत्रं निष्पत्त्रं वा
करोतीति । पत्राणि पर्णानितत्सहितं तद्रहितं वेति यथासम्भवमर्थः । निष्कुलात् । निष्कोपण-
मन्तरवयवानां वह्निर्निष्कासनम् । निष्कोपणे किम्, निष्कुलं करोति शत्रुम् । शूलात्पाके । पाके

करोति विप्र । २१३८ मद्रात्परिवापणे । (५-४-६७) मद्रशब्दो मङ्गलार्थं । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थं । 'मद्राच्चेति वक्त्रव्यम्' (वा ३३४४) मद्राकरोति । अर्थं प्राग्वत् । 'परिवापणे' किम्—मद्रं करोति मद्रं कराति ।

इति स्वार्थिकप्रकरणम् । इति तद्धिता ॥

टाजिति शेष । सत्याकरोति भाण्डमिति । रत्नादिद्रव्यजातमित्यर्थं । मयशब्दोऽत्र तद्ये वर्तते । 'सत्यं तथ्यमृत सम्यक्' इत्यमर । क्रेतव्यमितीति । एतावदेव मूल्येन इदं क्रयणाहं नातोऽधिकमूल्येनेयेनं यथाभूतार्थं वदतीत्यर्थं । सत्यं करोति विप्र इति । शपथं करातीत्यर्थं । मद्रात्परिवापणे । टाजिति शेष । मद्रशब्दो मङ्गलार्थं इति । मङ्गल-पर्याय इत्यर्थं । परिवापणं मुण्डनमिति । केशान्वपने इत्यादौ तथा दर्शनादिनि भाव । माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौलेनेत्यर्थं । मद्रं करोति । मद्रं करोतीति । धेमं करोतीत्यर्थं । अत्र परिवापणस्याप्रतीतेनं टाजिति भाव ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
बालमनोरमाया तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ।

किन्, शूलं करानि तदग्रम्, शूलमुदररोग । सत्यादशपथे । सत्सु साधु सत्यम् । 'तत्र साधु' इति प्राग्भिनीयत्वाद्यनि प्राप्ते अतएव निभाननाद् य । अन्तोदात्ताऽयम् । 'सयेनोत्त-भिना भूमि' । 'ऋत्नं च मर्यं च' इत्यत्र तथा दर्शनात् । सत्याकरोतीति । । भाण्डं रत्नादिद्रव्यजातम् । क्रेतव्यमिति । मयैवैतद् ग्राह्यमिति बुद्ध्या परीक्षादिना सत्यवाद्द्रव्य-प्रदानेन च दृढं करानीत्यर्थं । तथ्यमिति । तथैव तथ्यम् । 'पादाध्या च' इति चकार-स्यानुमनममुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् । परिवापणमिति । कर्मव्यापारमानवाचिना वपेहेतुम-ष्णिचि ल्युङिनि हरदत्तः । कर्मव्यापारः फल तस्य कर्मनिष्ठत्वान् । यथा च फलमानवाचिन इत्यर्थं । फलित इत्याह । माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौलेदीक्षादौ । मद्राच्चेति । मद्रादित्यर्थं-ग्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिम्योऽपि स्यादिति बोध्यम् । इति तद्राजाः ।

इति तत्त्वबोधिण्या तद्धितप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् । ४२ ।

२१३६ सर्वस्य द्वे । (८—१—१) इत्यधिकृत्य । २१४० नित्य-

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् । सर्वस्य द्वे । इत्यधिकृत्येति । द्विर्वचनविधयोजुक्तं-

सर्वस्य द्वे । सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिस्तु न शङ्क्यः । किं तु 'नित्यवीप्सयोः' इत्येवमादीनां विधेयकार्यिणोरनिर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह इत्यधिकृत्येति । एतदर्थरूपमधिकृतेत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न भवति 'नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति लिङ्गात् स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्वशब्दस्यैव परमाप्तेडितं स्यात्, न तु द्विरुक्तस्याव्यक्तानुकरणशब्दस्य परमिति 'नाम्नेडितस्य—' इति पररूपनिषेधोऽन्त्यस्य तकारस्य विकल्पविधिश्व कथं संगच्छेत । ननु 'नित्यवीप्सयोः' इत्यादौ 'पदस्य' इति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैवद्वित्वं विधीयत इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—'स्वादिषु—' इति पदसंज्ञामादाय वृद्धाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु 'सर्वस्य' इति ग्रहणे 'सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्ये वर्तते' इति 'सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वम्, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यते' इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति । इह 'द्वै' इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दरूपे गृह्येते, शब्दानुशासनप्रस्तावात् । 'सर्वस्य' इति स्थानपक्षो । सोऽयं स्थानेद्विर्वचनपक्षः । यदि तु उच्चारणे संख्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिचर्मा हि स्थानी भवति, सर्वं चेद् निवृत्तं कस्योच्चारणं स्यात्, अतः 'सर्वस्य' इत्यध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि पक्षो । 'सर्वं द्विरुच्चारयेत्' इति फलितोर्थः । सोऽयं 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इति पक्षः । ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात्, न त्ववयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । 'अपचन्नपचन्' इत्यत्र उमुट्, 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र 'पदान्तस्य' इति णत्वनिषेधः, 'अग्नेऽग्ने' इत्यत्र 'एडः पदान्तात्—' इति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत् । किं चापदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युः । तद्यथा 'पयः पयः' इत्यत्र 'सोपदादौ' इति सत्त्वं स्यात्, 'पपीः पपीः' इत्यत्र 'इणः पः' इति पत्वं स्यात् । 'पाशकल्पककाम्येषु—' इति वृत्तिग्रन्थमवष्टम्भ्य कथंचित्सत्त्वपत्त्वपरिहारेऽपि 'अश्नीताश्नीत' इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यादिति चित्सत्त्वपरिहारेऽपि 'अश्नीताश्नीत' इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यादिति चेत् । अत्राहुः—यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्याद् द्वे इति द्विवचनमनुपपन्नं स्यात्, अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वत एव चावयवयोरपीति न कश्चिद्दोष इति । स्यादेतत्—द्विप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य सा न सिध्यति । ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादौ 'तिङ्ङितिङः' इति सर्वस्य पदस्य निघातां न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः—पचतिपचतीत्यादौ हि स एव घातुः प्रत्ययश्चात्र द्विः पठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावग्रहादिः सिध्यतीति ।

वीप्सयो । (८—१—४) आभीष्ण्ये वाप्साया च द्यात्वे पन्म्य द्विवचन स्यात् ।

स्यन्त इति शेष । नित्यवीप्सयो । नियश इत नियत्व विवर्तितम् तच्च आभाष्यमिति भाष्यम् । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिप्रतिपादनच्छा सा च प्रयाक्तृत्वम् । व्याप्तिरेव नु शाब्दबाधत्रिपय इति भाष्यस्वरम् । तथा च नियव्याप्त्यारित्येव सुबचम् । व्याप्तिश्च कान्त्येन भवति, उपमगत्वान् । पन्स्येत्यविञ्चरिष्यमाणमिहापकृष्यते । मन्स्येति स्यात्पठ्ठा । द्वे इति व्यादशमपकम् । तस्य च गन्स्ये इति निरोप्यमर्षाल्लिन्यत, गन्स्येति स्यात्पठ्ठा । ते च गन्स्ये स्वस्वत अर्थतथान्तरतमे पदे इति स्यात्पठ्ठापरतपरिभाषया लभ्यते । तत्र पौनपुन्ये कान्त्ये च गन्स्ये कृत्स्नावयवविशिष्टस्य पन्स्यार्थेनश्च शब्दतथान्तरतमे द्वे पदे भवति इति फलितम् । तदभिप्रेत्याह आभाष्ये वीप्साया च द्यात्य इति । द्याय च द्यात्या च द्यात्वम् । तस्मिन्नित्यय । 'नपुंसकमनपुंसकेनैकत्रच्चास्यायत्तरस्यान् इति नपुंसकैकशेष एवत्व च । नित्यवीप्स च प्रवृत्तिगन्स्ये । द्विवचन तु द्यात्वम् । सद्यपि प्रवृत्तौ द्विवचनत्वात् प्रवृत्त्यनतिरेकादिनि वध्यम् । द्विवचन स्यादिति । द्वे पदे आदेशास्त इयय । तत्रावयवया पदस्य स्वन सिद्धम् । ममुदायस्य तु पदद्वयामकस्य स्थानिवत्त्वान् मुपन्तवम् । तत्र धनत्रपचनित्यत्र डमुट्, वृत्तावृत्तानित्यत्र 'पदात्तस्य इति णत्वनिषेध । अत्र श्रे इयत्र 'एङ् पठ्ठान्ता- इति पूवरूप चत्याशेन्यवयवाना पदकार्याणि सिद्ध्यन्ति । पुन पुनरिति समुदायस्य स्थानिवत्त्वन सुबन्तत्वाद् भावे प्यञ्जि, भव ठञ्जि च पानपुयम्, पौन पुनिक इति च सिद्ध्यति । द्व उच्चारणे स्त इत्याशयण तु मत्र पद द्विवच्चारयेदियथ फलितं स्यात् । तत्र पुनरित्येकस्यैव द्विवच्चायमाणस्य पुन पुनरित्यादेशत्वाभावन स्थानिवत्त्वाप्रसक्त्या सुबन्तत्वविरहान् तद्विनोत्पत्तिन स्यात् । तस्मादादेशात् एव श्रेयानियान्ता तावत् ।

नित्यवीप्सयो । नियमिह पौन पुयमित्याह । आभीष्ण्य इति द्योत्य इति । 'नपुंसकमनपुंसकेन- इत्येकशेष, एकवद्भावाच्च वाध्य । पदस्येति । तेन नियताया विधायमान द्विवचन धानुमात्रस्य न भवति । किं च क्रियामभिहारे धानाविहिता यदन्तरङ्ग, पन्स्याच्च मान द्विवचन तु बहिरङ्गमिति यद न वात्रते । अथवा हि पौनपुय भृशायश्च क्रियासमनि हारे इति भृशार्थे सावकाशोश्च यत् पौनपुये परण द्विवचनन वाध्यत । न च पन्स्य द्विवचनान्मुपगम सगनिकस्य प्रपचति प्रपठतीत्यादाद्विवचन न स्यादिति वाच्यम् । वातिकारत्वचत्वात्तिसिद्धे । अत्र वदति-सगनिकस्य द्वित्व एकपद्य नास्त्वेव, स्यान्ति पदत्वाभावन आदेशेऽपि तस्य दौलभ्यात् । द्वि प्रयोगपने तु प्रथमर्गनि विहायान्गिष्टस्य समुदायस्य परत्व प्राप्त तन्निव सत्यपि न क्षति । वस्तुतस्त्वित्वात् स्यात् द्विवचनपन् एव मुख्य । स्यान्ति सुबन्तत्वान्तात् स्यात् सुबन्तत्वात्पुनन्तात्तद्धित इति पक्षे समुदायान् प्यवठजो सभवन पौनपुय पौन पुनिक इति रूपसिद्धे । 'प्रातिपदिकात्तद्धित' इति पन्ताम्युपगमेपि श्रूयमाण प्रयथान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधान्पुनरित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौन पुयमित्यादि सिद्ध्यत्येव । द्वि.प्रयागपने त्वन्तरङ्गत्वादव्ययामुपो कुर्वि द्विव

आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा ।
वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । २१४१ परेर्वर्जने

आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्विति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तच्चेह प्रधानभूतक्रियाया एव ।
क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेष्वस्तीति 'प्रशंसायां रूपप्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययकृत्ववि-
कृत्वातुमुन्नादिषु क्रियाप्राधान्यम्, 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । तथा च तिङन्तेषु अव्ययसंज्ञक-
कृदन्तेषु च पौनःपुन्यनिमित्तकद्रिर्वचनं नान्यत्रेत्यर्थः । तथैवोदाहरति पचति पचति, भुक्त्वा
भुक्त्वेति । वीप्सायामिति । उदाह्रियत इति शेषः । वृक्षं वृक्षमिति । कृत्स्नं वृक्ष-
मित्यर्थः । अत्र प्रकृततद्वाटिकागतवृक्षकात्स्न्यं गम्यते जगतीतलस्थितकृत्स्नवृक्षसेचनस्य अश-

प्रवर्तत इति समुदायस्य सुवन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च प्यन्ठलौ न भवतः । न च
'अर्थवदधातुः—' इत्यादिना समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सोरूपत्तौ तस्य लुकि च सुवन्तत्वं
प्रातिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम्, 'यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समा-
सस्यैव' इति नियमेन प्रातिपदिकत्वस्यासंभवेन सुवन्तत्वस्याप्यसम्भवात् । न च द्विःप्रयोगपक्षे
स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विः पठ्यते इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्तते इत्यधुनैवोक्तत्वात्पुनः
पुनरिति समुदायस्य सुवन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम्, अन्तरङ्गत्वात्सोरुंकि प्रकृतिभागस्य द्विर्व-
चने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्तमिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य
दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपद्याभावे 'पुनःपुनर्जायमाना पुराणी' इत्यादाववग्रहोऽपि न सिद्ध्येदिति ।
आभीक्ष्ण्यमिति । तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्द्वयोतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव
न्याय्यम् । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेऽस्ति, कृद्विशेषे च, 'अव्ययकृतो भावे' इति वक्ष्यमाणत्वा-
दिति भावः । केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियाया व्यवहारो-
पयोगित्वात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किंतु तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव
स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकारक-
विशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च
भवदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् । ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षा
परिपूर्यत इति भूयते पत्तेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य
द्वित्वं केन चार्यताम् । किं च तद्देव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति
पदस्येत्यपकर्षणमावश्यकमेवेति दिक् । वीप्सायामिति । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ।
व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च प्रयोक्तुधर्मं आवाधवत् । गतगत इत्युक्ते
प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षं वृक्षं
सिञ्चतीत्यादावपि व्याप्ति बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् । शाब्दबोधविषयस्तु
व्याप्तिरेव । तथा च 'नित्यव्याप्योः' इत्येव सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कात्स्न्यम्,
तच्चाधिकारिकम् । 'सर्वे ब्राह्मणा आमन्त्रिताः' इत्यादौ यथा । 'न हि जगतीतले
विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्ते' इति स्वप्नामस्यस्वप्नातीय-
ब्राह्मणपरतया यत्र संकोचो यद्यभ्युपेयते तर्ह्यत्रापि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि

(८—१—५) परि परि वृद्धेभ्यो वृष्टो देव । वृद्धाम्परिहृत्येत्यर्थ । 'परर्वर्जने वा वचनम्' । (वा ४६८३) परि वृद्धेभ्य । २१२२ उपर्यध्यधस सामीप्ये । (८—१—७) उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्यापरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थ । प्रव्यधि

क्यत्वात् । सर्वशब्दस्य कार्त्स्न्यवाचित्वेऽपि न द्वित्वमित्यनुपदमेव 'यथास्व-' इत्यन वदयते । वृद्धं वृक्षमित्यत्र कार्त्स्न्यावगमेऽपि प्रत्येकनिष्ठमेतत्वमेव भासते, ननु वृद्धत्वम् । अत्र न वृद्ध वचनम् । 'एकैकस्य प्राचाम्' इति लिङ्गाच्च । सर्वस्येत्यभाव वृक्षाम्यामित्यादौ 'स्वामिभ्यु-' इति पदत्वमवलम्ब्य प्रवृत्तिभागमात्रस्य द्विवचन स्यात् । कृते तु सर्वग्रहण पदानवयान्त क्रान्तस्यैव वृत्तनावयवापत्तस्य पदस्य द्वित्वमित्यर्थलाभान्न दाप । 'पदस्य' इति निम्न वाक्यस्य मा भूत् । परेर्वर्जने । वर्जने वर्तमानस्य परीत्यस्य द्वे स्त इत्यर्थ । परि परि वृद्धेभ्यो वृष्ट इति । पर्जन्य इति शेष । 'अपपरी वर्जने' इति परि कर्मप्रवचनीय । 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति पञ्चमी । परि हरे ससार इत्यत्र तु, 'परेर-समाप्ते' इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकान्न न द्विवचनम् । उपर्यध्यधस । उपरि, अधि, अत्र एतेषा द्वे स्त सामीप्ये गम्य इत्यर्थ । सामीप्य च उपर्युपरि ग्राममित्यत्र अयोऽग्रे लोकमित्यत्र च देसात्, अध्यधि सुक्तमित्यत्र तु वान्त इति ज्ञेयम् ।

मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षमचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्यवृक्षाणामत्र कार्त्स्न्यं वृक्षं वृक्ष सिञ्चनीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपयम् । यत्र तु सकौचे कारण नास्ति, तत्रासकाच इष्ट एव 'जानाजाना निधनमुपेति' इति यथा । न चैव वृक्ष वृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः, बहूना भानेऽपि बहुत्वसत्यायास्तत्राभानान् । प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनारमाया स्थितम् । वृक्ष वृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्वहुवचनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । न च 'अर्थवदधानु-' इत्यनेन प्रातिपदिकत्व शङ्क्यम्, 'यत्र सघाते पूर्वो भाग' पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैव' इति नियमान् । न चाष्टमिव द्विवचनमादेशरूपमिति सघाता न भवतीत्यपि शङ्क्यम्, द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् । नन्ववमपि 'सरित्सरित' 'यायायोपा' इत्यादि बहुवचनोपति कुंवरैव । सरिदिति स्थानिन प्रातिपदिकत्वसम्भवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादे स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसम्भवारिति चेत्, अत्राह—अन्तरङ्गैकत्वसत्यात्ररहः द्विरुक्तार्थं मस्थान्तरे निरानादक्ष एव । न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दवाच्यत्वात्तदपि शक्यते । असत्त्वावकेऽपि तदापत्ते । न हि शयनब्राह्मण्यभिप्रायेण 'देवदत्तन दाय्यते' इति भाव कश्चित्प्रयुङ्क्ते । तत्रायोग्य तदिति चेत् सम प्रवृत्तेऽपि । अत्र च लिङ्गम् 'एकैकस्य प्राचाम्' इति निर्देश इति । परेर्वर्जने । अत्र वार्तिक 'परेर-समाप्ते' । नेह—परिनिर्गर्त वृष्टो देव । विति च वक्तव्यम्' तथा च अप हरे परि हरे संसार इति वारकेषूदाहृतम् । परिपरि वृद्धेभ्य इति । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रव-चनीयमज्ञाया 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति पञ्चमी । उपर्यध्य । सामीप्य प्रत्यामति,

सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अयोऽथो लोकम् । लोकस्यावस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः । २१४३ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंभतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । (८-१-८) असूयायाम्—सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ—देव देव बन्धोऽसि । कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं नास्यसि । कुत्सने—धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने—चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् । २१४४ एकं बहुव्रीहिवत् । (८-१-९) द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन मुल्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोऽलुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया आहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावाद्-

वाक्यादेः । द्वे स्त इति शेषः । यद्यपि कोपाद्भर्त्सनम्, असूयाया कुत्सनम्, तथापि विनापि कोपासूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ संभवात्पृथग् ग्रहणम् इति भाष्ये स्पष्टम् । सुन्दरेति । सौन्दर्यमसमानस्येदं वाक्यम् । देवेति । तव वन्दनं संमतमित्यर्थः । दुर्विनीतेति । क्रोधाविष्टस्य वाक्यम् । ज्ञास्यसीति । दुर्विनयस्य फलमिति शेषः । धानुष्केति । युद्धासमर्थं प्रति निन्देयम् । चोरेति । चोरं प्रति अवाच्यवादोऽयम् । एकं बहुव्रीहिवत् । द्विरुक्त इति । द्विर्वचनं प्राप्त इत्यर्थः । एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते, 'वीप्सामात्रविपयमिदम्' इति भाष्याच्च । तेनेति । बहुव्रीहिवत्त्वेन मुल्लोपपुंवद्भावौ सिध्यत इत्यर्थः । तत्र मुल्लोपमुदाहरति एकैकमिति । इहेति । एकैकमित्यत्र एकमित्यस्य द्विर्वचने सति, एकमेकमिति स्थिते सुपो लुकि, समुदायात् सुवित्यन्वयः । ननु 'यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह सुपो लुक्, कथं वा समुदायात् सुवित्यत आह बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वादिति । एतच्च सुपोऽलुकीत्यत्र समुदायात्सुवित्यत्र च मध्यमणिन्यायेनान्वेति । अथ पुंवत्त्वेऽप्युदाहरति एकैकया आहुत्येति । एकयेत्यस्य द्विर्वचने सति एकया

तच्च कालकृतं देशकृतं वा । अध्ययि सुखमिति । कालकृतस्योदाहरणमिदम् । सामीप्य इति किम्, उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितम्, किं त्वौत्तराधयमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं न भवति । विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्र च 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति सन्नन्तप्रयोगो ज्ञापक इत्याहुः । वाक्यादेः । सुन्दरसुन्दरेत्यादि । 'स्वरितमात्रेडितेऽसूयासंभतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु' 'आत्रेडितं भर्त्सने' इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः प्लुतो वैकल्पिकत्वात्नेह कृतः । उक्तं हि प्राक् 'सर्वः प्लुतो वैकल्पिकः' इति । नन्वत्र कोपासूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थक्यम् न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अकुपितो भर्त्सयत इति चेत् । अत्राहुः—शुरवो हि हितैपित्वाद्कुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वन्ते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तया निर्देशः सूत्रकारेण कृतः । 'सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति शुरवो न विषोक्तितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः' इति । एकं बहुव्रीहिवत् । द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाद्यसमर्पकम्, तदाह द्विरुक्त इति । तेनेति । यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि च

वग्रह विशेष । 'न बहुव्रीहौ' (सू २२२) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहण मुख्यबहु-
व्रीहिलाभार्यम् । तेनानिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामनास्त्ववति प्राञ्च । वस्तुतस्तु भाष्य-
मते प्रत्याख्यानभेदत् । सूत्रमतेऽपि । बहुव्रीहयैऽलौकिके विग्रह निषेधकम्, न तु
बहुव्रीहावितिहानिदेशात्तद्वैव नास्ति । एकैकस्मै देहि । २१४५ आत्राये च ।

एक्येति स्थिते बहुव्रीहिवत्त्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्सुपोऽङ्गि, पूर्वखण्डस्य पुवत्त्वे कृते,
समुदायात्सुतस्तुनीयात्पत्तौ, एकैक्येति रूपम् । बहुव्रीहित्वाभावे तु इह समुदायस्य प्रातिप-
दिकत्वाभावात् सुपोऽङ्गं पूर्वखण्डस्य पुवत्त्वं च न स्यात्, उत्तरपदपरकत्वाभावात् समामवर-
माक्षयवस्यैत्र उत्तरपदत्वादिति भावः । एकैकामित्यत्र उत्तरखण्डस्य 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-'
इति पुवत्त्वं बहुव्रीहिवत्त्वं मत्यपि न प्रवृत्तिमहात्, पूर्वस्यैवदम्, 'भस्त्रैपादा-' इति लिङ्गा-
दित्युक्तत्वादिति बाध्यम् । ननु सुपोऽङ्गिः पूर्वखण्डस्य एकाशब्दस्य पुवत्त्वं सत्यतति वा वृद्धौ
एकैक्येति मिष्यत्येवत्यत्र आह इह पूर्व भाग इति । अवग्रह इति । समस्तपदस्य द्विवा-
करणे पूर्वखण्ड अवग्रहः । 'तस्य पूर्वोऽवग्रह' इति प्रातिशाह्यम् । एकैक्येत्येक एक्या
इतीष्यते पूर्वखण्डस्य पुवत्त्वं । बहुव्रीहित्वाभावः तु एकैक्येत्येका एक्येति स्यादिति भावः ।
तैत्तिरीयास्तु एकैक्येत्येका एक्या इत्येवावगृह्णाति । एव समामवदिधेव मिद्धे बहुव्रीहिग्रहण
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरायम् । ननु बहुव्रीहिवत्त्वे सति 'न बहुव्रीहौ' इति सर्व-
नामत्वनिषेधादेकैकस्मै देहीत्यादौ कथं सर्वनामकार्यमित्यत आह न बहुव्रीहावित्यत्रेति ।
'वभाषा दिवममामे बहुव्रीहौ' इत्यनौ बहुव्रीहिग्रहणात्सुवृत्त्यैव मिद्धे 'न
बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहण मुख्यबहुव्रीहिलाभार्यम् । अनौ बहुव्रीहिवदि-
त्यतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधा नव्यर्थः । तदाह तेनेति । तदेव प्राचीनोक्तं
परिहारमुक्त्वा मिद्धानिमतेनाह वस्तुतन्त्विति । एतदिति । 'न बहुव्रीहौ'
इति सूत्रमित्यर्थः । एव च बहुव्रीहावपि सर्वनामत्वस्य भाष्यसमतया बहुव्रीहिवत्त्वा-
न्दिदेशे मत्यपि सर्वनामत्व निर्वाधमिति भावः । सूत्रमतेऽपीति । उपमजनत्वादेव
बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधे मिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इति बहुव्रीहयत्रे अलौकिकविग्रहवाक्ये
एव समामान् प्राक् सर्वनामत्व निषिध्यत इति प्रागेवोक्तम् । तस्मादिह बहुव्रीह-
निदेशप्रयुक्तसर्वनामकार्याभावशब्दैव नास्तीत्यर्थः । एकैकस्मै देहीति । इह द्वयार्थि

दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः । सुप्तोपपुत्रभावाविति । पूर्वपदप्रति-
स्वरस्य बोध्यः । समुदायात्सुविति । तत्रैकवचनभेदेति अन्तरङ्गैवत्वसंख्यासुद्धौ
द्विक्रवार्थः सस्यान्तरे निरावाङ्म इति प्रागेवाकृतत्वात् । पूर्वभाग इति । ननुत्तर-
भागेऽपि । तथाहि । द्विधाव पुवद्भावं 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-' इति वा 'द्विधा पुवद्'
इति वा । तत्राद्यं पूर्वभागस्यैव 'भस्त्रैपादा-' इति आपकादित्युक्तम् । द्वितीयस्तु समाना-
धिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः । अवग्रहे
विशेष इति । एकैक्येत्येक एक्येति भवतीत्यर्थः । एकैकस्मै इति । ननु सुप्त्याप
पुवद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसत्ताभावोऽपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्य
ताम् तथा च स्मायादेशोऽन दुर्लभ इति चेत् । अत्राह — सुप्तोपपुवद्भावाविव

(८—१—१०) पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्य-
मानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः । २१४६
कर्मधारयवदुत्तरेपु । (८—१—११) इह उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्-
कार्यम् । 'प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि' (वा ४६८९) । २१४७ प्रकारे
गुणवचनस्य । (८—१—१२) सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारय-

सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दान्ततया सर्वनामत्वात् स्मैभाव इति भावः । आवाधे
च । आवाधः पीडा । तदाह पीडायामिति । गतगत इति । प्रियां विना काल इति
शेषः । आवाधं दर्शयितुमाह विरहादिति । स्त्रीवियोगादित्यर्थः । बहुव्रीहिवद्भावादिति ।
गत इत्यस्य द्विर्वचने सति बहुव्रीहिवत्त्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सुपोर्लुक् समुदायात्
सुबुत्पत्तिरित्यर्थः । गतगतेति । प्रियेति शेषः । इयमपि स्त्रीविरहात् पीड्यमानस्योक्तिः ।
एकस्या एव गमनकर्त्र्याः द्विः कथनात् समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गमुत्तरपदमिति 'त्रियाः पुंवत्-'
इति पुंवत्वम्, बहुव्रीहिवत्त्वादुत्तरपदस्यापि सत्त्वात् । तदाह इह पुंवद्भाव इति ।
कर्मधारयवदुत्तरेपु । कार्यं स्यादिति शेषः । कर्मधारयवत्त्वस्य फलमाह प्रयोजनमिति ।
सुब्लोपादीनां प्रत्येकान्वयाभिप्रायमेकवचनम् । अन्तोदात्तत्वानीति । अनुदात्तं
चेत्यधिकृतमपि भाष्यप्रामाण्यान्नात्र सम्भव्यत इति भावः । प्रकारे गुणवचनस्य ।
प्रकारशब्दः सादृश्ये वर्तते व्याख्यानदित्यभिप्रेत्याह सादृश्ये द्योत्य इति ।
गुणवचनशब्देन 'आ कडारात्-' इति सूत्रस्य भाष्यपरिगणिताः शब्दा गृह्यन्त इति

सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः । किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्ववाचकत्वं न संभवततीति
तदभावोदृष्ट इति नायमतिदिश्यते । 'न बहुव्रीहौ' इति शास्त्रं त्वलौकिकवाक्ये
निषेधकम्, न तु बहुव्रीहवित्युक्तत्वादिति । आवाधे च । इहेति । बहुव्रीहिवद्भावा-
दित्यनुपज्यते । तथा च 'त्रियाः पुंवत्-' इति प्रवर्तते । न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं
नेति वाच्यम्, बहुव्रीहिवदित्यतिदेशवलेनैव उत्तरपदस्यापि लाभात् । ननु बहुव्रीहि-
वद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे सति ननेत्यत्र 'नलोपो नञः' इति कस्मान्न भवति । उच्यते--
'नलोपो नञः' इत्यत्र उत्तरपदे इति प्रवर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र
साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो वाध्यते । यथा मद्रहदो भद्रहद इति ।
अत्र रेफस्य 'अचो रहाभ्याम्-' इति द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्तं 'निमौ रहौ कार्यिणौ
किं तु निमित्तमेतौ द्विर्वचनस्य' इति । नन्वेवमपि 'धूर्धूः' 'पन्था.पन्थाः' इत्यादौ
'ऋक्पूरब्धूर्-' इति समासान्तः स्यादिति चेत् । न, 'समासाच्च तद्विषत्त्वात्' इत्यतः
समासादित्यनुवर्तमाने 'समासान्तः' इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो
यः समासस्तत्परिग्रहार्थम् । तेनातिदेशिके समासे समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ।
कर्मधारयवदुत्तरेपु । अधिकारेणैव सिद्धे 'उत्तरेषु' इति वचनं विस्पष्टार्थमिति
वृत्तिः । प्रकारे गुणवचनस्य । यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते ।
बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात् । ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः,
ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च । तथापीह विवक्षितमाह सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र

वत् । कर्मधारयवदुत्तरेषु—' (सू २१४६) इत्यधिनारात् । तेन पूर्वभागस्य पुवद्भावे 'समासस्य' (सू ३७३४) इत्यन्नादात्तत्व च । पटुपट्वी । पटुपटु । पटुमदृश, ईपत्यदुरिति यावत् । गुणापसर्जनद्रव्यवाचिन केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । पुवद्भुक्त रूपम् । शुक्लशुक्ल पट । आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये

'वोनो गुणवचनान्' इत्यादौ प्रपञ्चनमिदम् । तेनेति । कर्मधारयवत्त्वेनत्वर्थ । पुवद्भाव इति । 'पुवत्कर्मधारय—' इत्यनेनेति शेष । पटुपट्वीति । पट्वीशब्दस्य द्विवचन न कर्मधारयवत्त्वान् 'पुवत्कर्मधारय—' इति पूर्ववत्त्वस्य पुवत्त्वे रूपमिति भावः । यद्यपि बहुव्रीहिवत्त्वेऽपि 'स्त्रिया पुवत्—' इति पुवत्त्वादिसिद्धम्, तथापि कारिकेत्यादिकोपवादिष्वपि पुवत्त्वार्थं कर्मधारयवदिति वचनमिति भावः । पटुपटुरिति । 'वोनो गुणवचनाद्' इति ङीपभावे पुमि च द्विवचने रूपम् । पटुसदृश इति । इत्यर्थ इति शेषः । फलितमाह ईपत्यदुरिति । इह गुणवचनशब्दस्य गुणापसर्जनद्रव्यवाचित्वमेवेति भ्रम निरस्यति गुणोपसर्जनेति । शुक्लशुक्ल रूपमिति । शुक्लसदृशमित्यर्थः । ईपच्छुक्तमिति यावत् । एव शुक्लशुक्ल पट इति वाच्यम् । आनुपूर्व्ये इति । अत्रवातिके कर्मधारयवदितिन सवध्यते, तदुदाहरणे

शरणम् । पुवद्भाव इति । 'पुवत्कर्मधारय—' इति सूत्रात् । तच्च कोपवादिष्वपि काल्पनाकालिकेत्यादिषु प्रवर्तते । तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावात्तद्व्यर्थेति शब्दाया निरवकाश इति वाच्यम् । पटुपटुरिति । इह द्वित्वन जानीयरो वाग्ना नप्यते पटुजातीय इति वामन । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेऽपि भेदरूपेऽर्थे मानकाशा जातोयर् गुणवचनपु मादृश्यवरेण द्वित्वन वाच्येतेति भावः । गुणवचनस्येति किम्, अग्निर्माणवक्, सिंहे माणवक् । यद्यपीहग्निमिहशब्दाग्या गौण्या वृत्त्या तैदृष्यत्रौर्थादिगुणा गम्यन्ते, तथापि प्रकार वर्तमानस्येत्वेव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वम्, न चन्येषामित्याकरः । 'नव नव प्रीतिरहा करोति' इत्यत्र वीष्माया द्विवचनम् । अनेन तु द्विवचन मुञ्जुक् स्यात् । 'नवनवा वनवागुभिरादे' इत्यत्र त्वननेव द्विवचनम्, न तु वीष्मायामिति पुंद्भावः । कथं 'भीतभीत इव शीतमयूख' इति भारवि । इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे णित्वायोगात् । सत्यम्, भीतेभ्या भीत इति कथञ्चिद्वाच्येयम् । तेनातिभीत इति फणितम् । 'आधिवरे द्वे वाच्ये' इति वातिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्त ममावान नादर्थव्यम् । तादृशस्य वातिकस्याप्रसिद्धत्वान् । अथ कथं 'खिन्न-खिन्न' शिखरिषु पद न्यस्य गन्तापि यत्र । क्षीणश्रीग परिलघुपय स्रोतसा चोपयुज्य' इति मेघदूत । पदार्थभेदस्याभावेन वीष्मार्थस्यासम्भवादिति चेत् । अत्राहु— एकस्यापि धदावस्यासु धदावस्यासु च भेद परिवर्त्य वीष्मा वाच्येति । अथ कथं 'मन्द मन्द नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्' इति मेघदूत । वीष्मार्थस्यासम्भवादननेव द्विवचने कृते 'मन्दमन्दमुदित प्रययौ खम्' इतिवत्मुञ्जुक् स्यादिति चेत् । सत्यम्, इवतो मन्दगमित त्वा पवनो मन्द नुदतीति कथञ्चिद्वाच्येयम् । मिदस्य गनेदिचन्तनीयत्वात् । शुक्लशुक्लमिति । केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति रूपमिति ।

(वा ४६९२) । मूले मूले स्थूलः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकवा प्रयोगो न्यायसिद्धः' (वा ५०५६) । सर्पः सर्पः, बुध्यस्व बुध्यस्व । सर्पः सर्पः सर्पः बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । 'क्रियासमभिहारे च' (वा ४६९५) । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । 'नित्यवीप्सयोः' (सू २१४०) इति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनः पुन्येऽपि लाटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । 'कर्म-

भाष्ये सुब्लोपादर्शनादित्यभिप्रेत्योदाहरति मूले मूल इति । पूर्वपूर्वो मूलभाग उत्तरोत्तरमूलभागापेक्षया स्थूल इति यावत् । संभ्रमेणेति । वार्तिकमिदम् । संभ्रमो भयादिकृता त्वरा, तेन प्रवृत्तौ गम्यमानायां यथेष्टम् इच्छानुसारेण अनेकवा शब्दः प्रयोक्तव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । अनेकघेत्युक्तेर्द्वे इति निवर्तते । यथेष्टमित्युक्तेरसकृत्त्वेऽप्येकस्य प्रयोगः स्यादिति शङ्कां निरस्यति न्यायसिद्ध इति । यावद्द्वारं प्रयोगे सति बोद्धा अर्थं प्रत्येति, तावद्द्वारमेव प्रयोगः बोधात्मकफलपर्यवसायित्वाच्छब्दप्रयागस्येत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अत्रापि कर्मधारयवत्त्वानतिदेशान्न सुब्लुक्, भाष्ये तथैवोदाहरणात् । क्रियासमभिहारे चेति । वार्तिकमिदम् । द्वे स्त इति शेषः । पौनः पुन्यं भृशत्वं च क्रियासमभिहारः । लोडन्त्विपयमेवेदम् । 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्त्रौ वा च तच्चमोः' इति सूत्रभाष्ये क्रियासमभिहारे लोष्मव्यपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्तव्यमिति पाठमभिप्रेत्योदाहरति लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति । 'लून् छेदने' अस्मात् 'क्रियासमभिहारे 'लोट् लोटो हिस्त्रौ—' इति लोट् । तस्य हि इत्यादेशः श्नाविकरणः । लुनीहीत्यस्य अनेन द्विवचनम् । 'यथा-विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इत्यनुप्रयोगः । तस्माल्लडादयः । अतिशयेन पुनर्वा लवनं लुनीहीति द्विरुक्तस्यार्थः । एककर्तृकं लवनमनुप्रयोगस्यार्थः । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयतीत्यादि मूल एव लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटोभविष्यति । तथा च अतिशयितमेककर्तृकं लवनमिति फलितोऽर्थः । नित्येति । 'नित्यवीप्सयोः' इति पौनः पुन्ये द्विवचने सिद्धेऽपि भृशार्थे द्विवचनार्थमिदं वार्तिकमित्यर्थः । नन्वस्य भृशार्थं एव द्विवचनफलकत्वे 'भृशे च' इत्येव सिद्धे 'क्रियासमभिहारे' इति व्यर्थमित्यत आह पौनःपुन्येऽपीति । लुनीहिलुनीहीत्यत्र पौनःपुन्ये लोटो द्विवचनस्य च समुच्चयार्थमिति यावत् । अन्यथा लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात्तत्र नित्यवीप्सयोर्द्विवचनस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । एवं च 'धातोरेकाचः—' इति पौनःपुन्ये

आनुपूर्व्य इति । वीप्साभावादयमारम्भः । मूले मूल इति । अग्रे अग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्तव्यम् । एकस्य वस्तुनो वेणुदण्डादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामापेक्षिकोऽग्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूल-मुपचीयते स्थौल्यम्, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतेरे भागा इति वीप्साया असम्भवः । 'मूले मूले पथि विटपिनाम्' इत्यत्र तु वीप्सायां द्विवचनम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । न्यायसिद्ध इति । यावद्भिः शब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वा-दिति भावः । पौनःपुन्य इति । पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनःशब्दाद् भावे प्रथमः । लोटा सह समुच्चित्येति । नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा

व्यतिहारे सवनाम्ना द्वे वाच्ये, समासवच बहुलम् (वा ४७००) । बहुल
ग्रहणादयोरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । अममामवद्भावे पूर्व-
पदस्यस्य सुप मुबत्त्वम् (वा ४७००) अयोय विप्रा नमन्ति । अयायौ ।
अयायान् । अयान्येन कृतम् । अयोयस्मै वत्तमित्यादि । 'अयोयेपा पुष्प-
रामृशान् इति माघ । एव परस्परम् । अत्र क्स्वादिवाहिसर्गस्य स ।

यदन्ते पापच्यते च इत्यादी न द्विवचनमित्यत्र विस्तरः । कर्मव्यतिहार इति ।
क्रियाविनिमय कर्मव्यतिहार, तस्मिन् गम्ये सर्वनाम्नो द्वे स्त । ते च द्विरक्ते पदे
बहुल समासवदित्यर्थः । अत्र 'बहुलम्' इति समासवदित्यत्रैवात्रिति । द्विवचन तु नित्यमेव ।
अन्यपरयोरिति । अन्यशब्दपरशब्दयोरैव बहुल समासवत्त्वम् । इतरशब्दस्य तु नित्यमेवे-
त्यर्थः । अत्र एव अयशब्दस्य ममामवत्त्वरहितमेव इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरण भाष्ये
दृश्यते । तथा 'परस्परपदाच्च' इति वार्तिकप्रयोगात् परशब्दस्यापि समासवत्त्वाभावो
गम्यत इति भावः । एव च क्रियासमभिहारे अन्यशब्दस्य परशब्दस्य च नित्य द्विवचनम् ।
द्विरक्तयोस्तु समासवत्त्व बहुलम् । इतरशब्दस्य तु तदुभयमपि नित्यम् । एतत्प्रयव्यतिरिक्त-
सर्वनामशब्दस्य तु नद द्वित्वम्, बहुलग्रहणादिति स्थितिः । असमासवद्भाव इति ।
इदमप्यपरशब्दयोरैव । इतरशब्दस्य ममामवत्त्वस्यैवोक्तत्वान् । सुप सुरिति । सुविनि
प्रत्याहारः । सप्तानामपि विभक्तीनां पूर्वपदस्थानां प्रथमैकवचनं सु इत्याम्नो वाच्य
इत्ययम् । इदं द्वित्वादिविधानं प्रथमैकवचनमात्रविषयमिति केचित् । तदेतद्वाच्य-
विरुद्धम्, भाष्ये द्वितीयादिविभक्तेरुदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयादिविभक्तीनांहरति
अन्योन्यं विप्रा नमन्तीत्यादि । इह अयम् अयो इत्यादीनां द्वित्वं पूर्ववक्ष्युप
सु । प्रथमैकवचनस्यैवेदं द्वित्वादीत्येतद् न क्विसमतमित्याह अन्योन्येषामित्यादि
माघ इत्यन्तम् । परस्परमित्यत्र विसर्गस्य मत्वापत्रासुपध्मानीयमाशङ्क्य आह

द्विवचनं भवति, तथा क्रियासमभिहारे यद्वि यद्वा सह मशुच्चित्त्वं द्विवचनं स्यात् । पान्च्यते
पापच्यते, वीभूयते वाभूयते इति अत्राह -लोट क्रियासमभिहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि
जायमानत्वात् । ततश्च लोटद्विवचनयोरैव तद्योतकत्वम्, न त्त्वेकैस्वेति युक्तं लोत्तन्म्य
द्विवचनम् । यद् तु क्रियासमभिहारं न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तस्य द्योतकत्वम् ।
तेन नदन्तस्य न द्विवचनमिति । कर्मव्यतिहार इति । क्रियाविनिमय इत्ययम् । द्वे इति ।
नित्यमेवदं द्वित्वम्, बाहुल्यं तु समासवद्भावस्यैव । सुप मुर्धत्तत्र्य इति । अत्र कैश्चि-
दुक्तं द्वितीयादीनामवेदं स्वादेशविधानम् । अतएवात्तरदेशेऽपि द्वितीयादयं
एव न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनांतरमिति । तदपिनीयम्, भाष्यान्वय-
त्त्वात् । तदेतद्बन्धनम् वचनान्तामुदाहरति अन्योन्यावन्योन्यानिमित्तम् । माघ इति ।
स च भाष्यानुगुण एवेति भावः । एतेनावचीनमतं क्वयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति ।
भारविश्वाह 'श्रितिनम सुरलोकनिशासिभि कृतनिकेतमदृष्टपरस्परै इति । अत्रादृष्टं,
परस्परं यैरिति विग्रहः । यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानं न तु प्रथमायां, तस्य

इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि । 'स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः' (वा ४७०१) । अन्यांन्याम्, अन्योन्यम् । परस्पराम्, परस्परम् । इतरेतराम्, इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित्—आमादेशो द्वितीयाया एव, भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ।

कस्कादित्वादित्यादि । इतरेतरमिति । इतर इतरावित्यादीनां द्वित्वे समासवत्त्वात् सुपोर्लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति भावः । स्त्रीनपुंसकयोरिति । स्त्रीनपुंसकयोर्विद्यमानानाम् अन्यपरेतरपदानां कर्मव्यतिहारे द्वित्वे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम् इत्यादेशो बहुलं वक्तव्य इत्यर्थः । अन्योन्यामित्यादि । अन्यांन्याम् अन्योन्यं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, परस्परां परस्परं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयत इत्यन्वयः । तत्र अन्यामित्यस्य द्वित्वे दलद्वये टावभाव इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ समासवत्त्वाभावात्सुपोरलुकि पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे हत्वे 'अतो रारप्लुतात्—' इत्युत्त्वे आद्यगुणे उत्तरपदस्थविभक्तेरनेन आम्भावे अन्यांन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहं तु पुंवत्त्वाद्वापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे पुल्लिङ्गवदेव अन्योन्यमिति रूपम् । इयं ब्राह्मणी अन्यां ब्राह्मणीं भोजयति, अन्या त्विमामित्येवं विनिमयेन ब्राह्मण्यौ भोजयत इत्यर्थः । इदं कुलं कर्तुं अन्यत्कुलं भोजयति, अन्यत्कुलं कर्तुं इदं कुलमित्येवं विनिमयेन कुले भोजयत इत्यर्थः । अत्रान्यच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थाया विभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम्भावे अन्यांन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु 'क्लीवे चाद्ङ्-विरहः स्वमोः' इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वाद् अद्डादेशभावे अन्योन्यमिति पुंवदेव रूपमिति बोध्यम् । एवं स्त्रीत्वे परामिति पदस्य द्वित्वे दलद्वयेऽपि पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ पूर्वोत्तरपदस्थविभक्तयोः क्रमेण सुभावे आम्भावे च परस्परामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु द्वित्वे पुंवत्त्वाद्वापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परमिति रूपम् । नपुंसकत्वे तु परमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे परस्परामिति रूपम् । आम्भावे तु द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परम् इति रूपम् । इतरामित्यस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाद्वापो निवृत्तौ उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे समासवत्त्वात् पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि इतरेतरामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु इतरेतरमिति रूपम् । नपुंसकस्य तु इतरच्छब्दस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाद् अद्डादेशविरहे पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावतदभावाभ्यां रूपद्वयम् । अत्र भाष्यादौ द्वितीयाविभक्त्यन्तस्योदाहरणादितरविभक्तिषु आम्भावो न भवतीति प्राचीनमतमाह अत्र केचिदिति । तेनेति । द्वितीयेतरविभक्तिषु आम्भावविरहेणेत्यर्थः । पुंवदेवेति । आम्भावविरहे सति बहुलग्रहणात् पुंवत्त्वे टावभावे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु पुंवदेव रूपम् । नपुंसकत्वे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु अम्भावविरहात्

प्रयोगो न सिध्येदिति दिक् । अन्योन्यमिति । न चात्र आम्भावेऽपि टाप् स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलग्रहणाद्वाभावः' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीनपुंस-

“दलद्वये टावभाव, क्रीडे चाद्द्विरह स्वमो । समामे सोरलुक्चेति मिद्ध
वाल्कात्त्रयम्” । तथा हि—अयोय परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्राप्त । न च
‘सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे—’ (वा) इति पुंवद्भाव, अयपरयोरसमामवद्भावान् । न
च द्विवचनमत्र वृत्ति । ‘या या प्रिय प्रैक्षत कानराशी सा सा’ इत्यादावितिप्रसङ्गान् ।
अन्योन्यमितरेतरम् इत्यत्र च ‘अद्दृतरादिभ्य—’ (सू ३१५) इत्यद्द् प्राप्त ।
‘अयान्यमसन्नमहस्त्रियामम्’ ‘अयान्याश्रय’ ‘परस्परान्निसादृश्यम्’ ‘अपरस्परे’

प्रथमैकवचनस्य इदं पुवदव रूपमित्यर्थं । मिद्धात्तमाह अन्ये त्विति । दिद्धमात्रत्वा-
दिति । दिवप्रदर्शनमात्रत्वादित्यर्थः । उपपन्नत्वादिति यावत् । अयात्र बहुलग्रहणानुवृत्ते
प्रयाजनक्यन्तपरप्राचीनश्लोकमाह दलद्वय इति । स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे
द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्ड्या पुवत्त्वाद्वाग्निवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि इतरतरमित्यत्र समामवत्त्वान्
‘सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे—’ इति पुवत्त्वादेन पूर्वखण्डे टावभाव मिद्ध, तथाप्युत्तरखण्डे
टावभावायै वाल्कात्त्रयमिति भावः । क्लीब इति । अयान्यमित्यादौ अद्दृतराशिविरह
इत्यर्थः । समामे सोरिति । वृत्तद्विवस्य अयन समाम पूर्वखण्डस्यस्येत्यर्थः । तथा
हीति । यथेद स्पष्टं भवति तथा उदाहृत्य प्रदायत इत्यर्थः । ननु पूर्वदृष्टं ‘सर्वनाम्ना वृत्ति-
मात्रे—’ इति पुवत्त्वनेन टाग्निवृत्ते सिद्धत्वान् तद्विषये बहुलग्रहण नादर्शयमित्याशङ्क्य
निराकरोति न चेति । ‘सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे—’ इति पुवत्त्वस्यात्र न प्रसक्तिरित्यर्थः । कुत
इत्यत आह अन्यपरयोरिति । ‘समासवच्च वट्टम्’ इति समासवत्त्वम् इतरशब्दमात्र
विषयम्, न त्वयपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ननु मास्तु समामवत्त्वम्, तथापि
‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—’ इति पुवत्त्व दुर्वारम् । द्विवचनस्य वृत्तित्वादित्याशङ्क्य निराकरानि
नच द्विवचनमेव वृत्तिरिति । ‘वृत्तद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपा पञ्च वृत्तय’ इति
परिगणनादिति भावः । द्विवचनस्य वृत्त्यन्तमवि वाचकमाह या यामिति । द्विवचनस्य
वृत्त्यन्तमवि ‘या या प्रिय प्रैक्षत कानराशी सा सा हिया नम्रमुखी वभूव’ इत्यन इगके
या यामित्यत्र मामित्यत्र च ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—’ इति पूर्वखण्डस्य पुवत्त्व स्यादित्यर्थः ।
क्रीडे चाद्द्विरह इत्यस्यादाहरति अन्योन्यमिति । ननु समाम सोरलुक् चेति
वयम्, अन्यपरशब्दयोः समामवत्त्वाभावादित्याशङ्क्य वृत्तद्विवम्यान्नेन समाम
पूर्वखण्डस्यस्य सोरलुगिति तदर्थमभिप्रेत्य तथैवादाहरति अन्योन्यससक्त-
मिति । अन्याज्येन ससक्तमिति वृत्तीयाममाम । अहश्च त्रियामा चेति समाहारद्वन्द्व ।
अहश्च रात्रिश्च अन्यान्नेन मयुक्नमित्यर्थः । अन्योन्याश्रय इति । अन्योन्यस्य
आश्रय इति पक्षोभमास । परस्परान्निसादृश्यमिति । अक्ष्णा सादृश्यमग्नि-
सादृश्यम् । परस्परस्यान्निसादृश्यमिति विग्रहः । अपरस्परेरिति । न परस्परे
अपरस्परे तैरिति विग्रहः एषु वृत्तद्वित्वेषु समामावयवेषु पूर्वखण्डस्यस्य सुवादेशस्य

कयोस्तुल्योदादिषु पुवदिति प्राची प्रथ परिष्कुर्वन्नाह अत्र केचिदिति । वस्तुस्थिति-
माह अन्ये त्विति । अतिप्रसङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विवचन-
स्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तदन्तेन पुवद्भावो न शङ्क्यो लक्ष्यविरोधान् । ‘वाक्

इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकवलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्यो-
दाहरणम्, 'स्त्रियां' (सू ४५३) इति सूत्रे 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति
भाष्यं चात्र प्रमाणमिति । २१४८ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।
(८—१—१३) प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन
वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुकि तदेव वचनम् ! अतिप्रियमपि
वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ! २१४९ यथास्वे यथायथम् । (८—१—१४)
यथास्वम् इति वीप्सायामव्ययीभावः । योज्यमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् ।
तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीवत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता ! यथास्वभाव-

सोर्लुक् प्राप्त इत्यर्थः । सुभावविधानं तु अन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः ।
ननु बहुलग्रहणादेतत् समाधेयमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह प्रकृतवार्तिकेति ।
'द्वीनपुंसकयोः' इति प्रकृतवार्तिके अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्याविति, इतरेतरमिमे कुले इति
चोदाहरणाद् 'दलद्वये टावभावः क्लीवे चाद्द्विरहः स्वमोः' इति विज्ञायते । 'स्त्रियाम्' इति
सूत्रे अन्योज्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्यप्रयोगात् समासे सोरलुगिति विज्ञायत इत्यर्थः । अकृच्छ्रे ।
कृच्छ्रं कष्टम् । अकृच्छ्रम् अनायासः ! तस्मिन्वर्तमानयोः प्रिय-सुख इत्यनयोः द्वे वा स्तः ।
कर्मधारयवद्भावादिति । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इत्यधिकारादिति भावः । 'समासवच्च
बहुलम्' इत्यतः समासवदित्यनुवृत्तिस्तु न शङ्क्या, तस्य वार्तिकस्यत्वात् । एवं च प्रियेणे-
त्यस्य सुखेनेत्यस्य च द्वित्वे सति कर्मधारयवत्त्वात् सुपोस्तृतीयैकवचनयोर्लुकि पुनः समु-
दायात् तृतीयैकवचनमिति फलितम् । यथास्वे यथायथम् । वीप्सायामिति । कात्स्न्येन
संबन्धो वीप्सेत्युक्तम् । स्वशब्दार्थगतकात्स्न्यं द्योत्ये यथाशब्दस्य स्वशब्देनाव्ययीभाव
इत्यर्थः । कृत्स्नश्चासौ स्वश्चेत्यस्वपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात् । स्वशब्दस्तु आत्मात्मीय-
ज्ञातिघनवाची । इह तु आत्मात्मीयवाच्येव गृह्यते, न तु ज्ञातिघनवाची, व्याख्यानादित्य-
ग्निप्रेत्ये विग्रहवाक्यस्य फलितमर्थमाह द्वे इति स्त इति शेषः । निपातनादिति भावः । न च
'नित्यवीप्सयोः' इत्येव वीप्सया द्वित्वमिह सिद्धमिति शङ्क्यम्, द्वित्वविषयस्य शब्दस्य
लक्षणया कात्स्न्यं विशिष्टे वृत्तावेव वीप्साया द्विवचनविधानात् । अन्यथा सर्वो घट
इत्यादौ सर्वशब्दस्यापि द्वित्वापत्तेरिति भावः । क्लीवत्वमिति । यथायथा इति
समुदायस्येति शेषः । अन्यथा अव्ययत्वादलिङ्गत्वं स्यादिति भावः । एवं च कृतद्वित्वस्य
नपुसकह्रस्वत्वं च फलितम् । यथायथं ज्ञातेति । अत्र ज्ञातेति तृन्नतम् । तद्योगे
'न लोक-' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया । तुजन्तत्वे तु यथायथस्य ज्ञातेत्येव ।

चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत्' इति 'अकथितं-' सूत्रस्य 'यांयाम्' इति भाष्य
प्रयोगविरोवाच्येति भावः । नव्यास्तु- 'यायां प्रियः प्रैक्षत-' इत्यादिमाघप्रयोगे 'सासा'
इति द्विवचनमयुक्तम् । द्विरुक्तार्थस्य सेत्यनेनैव परामर्शुं शक्यत्वात् । अत एव ।
भाष्ये 'यां यां मन्येत सा भवेत्' इत्येवोक्तमित्याहुः । सोर्लुक् च प्राप्त इति ।
सुपः स्वादेशविधानस्यान्योन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति भावः ।
योज्यमात्मेत्या । आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाच्यत्वात् । यथायथ मिति ।

मित्यर्थः । यथात्मोयमिति वा । २१५० द्वन्द्वरहस्यमर्यादावचनव्युत्कृ-मणयज्ञपात्र-
प्रयोगाभिव्यक्तिषु । (८—१—१५) द्विशब्दस्य द्विवचन पूर्वपदस्य अम्भासोऽव-
चोत्तरपदस्य नपुसकत्व च निपादयते एवमेषु । तेन रहस्य द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे
विषयमूता । द्वन्द्व मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुर
हीमे पशवा द्वन्द्व मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुन गच्छति, पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्या-
दायः । व्युत्क्रमण पृथग्वचनानाम् । द्वन्द्व व्युत्क्रान्ता द्विवचनस्य पृथगवस्थिता द्वन्द्व यन्-
पानाणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्व सङ्घर्षणवामुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः ।
योगविभागादयनापि द्वन्द्वम् इष्यते । इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिताया सिद्धान्तकौमुद्या पूर्वार्धे समाप्तम् ।

द्वन्द्व रहस्य । पूर्वपदस्येति । द्वौ द्वाविति द्वित्व कर्मवारयवत्त्वात् सुबुद्धिः समुदायात्
पुनः सुपि पूर्वपदावयवस्य इकारस्य अम् इति मकारात्तादश इत्यर्थः । अत्रामिति । उत्तर-
पदस्य अकाराऽनादेश इत्ययम् । न च त्यदाद्यत्वमुत्तरपदान्तस्य सिद्धमिति वाच्यम्, सजात्वा-
त्तत्प्राप्तौरित्याह । नपुसकत्व चेति । चकार अनुबन्तसमुच्चये । कृतद्वित्वस्य नपुसकत्व
द्विवचनाभावश्चेत्यर्थः । आचतुर हीति । आडभिविधौ । 'आङ्मर्यादा' इत्यव्ययीभावः ।
शरत्प्रभृतिवत्त्वात् टच् । चतुर्थान्तमिति फलिताऽयम् । पशव स्वप्रभृति चतुर्थपर्यन्त द्वन्द्व
मिथुनीयति इत्यन्वयः । मिथुनशब्देन मैथुन विवक्षितम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनम् । तद्विच्छ-
तीयर्थे 'सुप आ मन -' इति क्यच् फलितार्थमाह मिथुन गच्छतीति । मिथुनत्व प्राप्नो-
तीत्यर्थः । मिथुनायन्ते इति क्यङ्पाठस्तु प्रामादिकः । मर्यादीकृत्येति । स्व-
प्रभृति चतुराऽभिव्यक्त्येत्यर्थः । अयन्तसहचरित्वेन लोकविज्ञानमभिव्यक्तिरिति
भाव्यालम्ब्यते । तदाह साहचर्येणेत्यर्थः इति । अत्र द्वन्द्व न्यञ्चीत्यत्र वीष्माया

'न लोका' इत्यनन्तवृत्त्यापत्तीनिषेधो ज्ञातेत्यस्य तुन्नन्तत्वात् । 'योयम् आत्मा' इत्यर्थे
विद्यमानयथायशब्दस्यार्थमाह यथास्वभावमिति । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो
ब्रह्म वप्सं च' इत्यमरः । पूर्वपदस्येति । द्विजौ द्विजौ इति स्थिते कर्मवारयवद्भावत्वात्सु-
बुद्धिः कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः । अत्रमुत्तरपदस्येति । उत्तरपदावयवस्येकारस्ये-
त्यर्थः । नपुसकत्व चेति । चकारादेकवद्भावे इयपि बोध्यम् । तेन 'अनाऽन' इत्यमादेशे
द्वन्द्वमिति सिध्यति । रहस्यद्वन्द्वशब्दान्यमिति । द्वाभ्यां निरुक्ते रहस्ये योगहृदित्वे-
त्यर्थः । द्वन्द्व मन्त्रयते इति । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयते इत्यर्थः । एव हि तद् रहस्य
भवति । आचतुरमिति । 'आङ् मर्यादाभिव्यक्तौ' इत्यव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृ-
तिम्य' इति टच् । चतु शब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्थमित्यर्थः । द्वन्द्व
यज्ञपात्रापीति । 'स्पर्श च कपात्राणि च' इत्यादीनि पानाणि द्वन्द्व प्रयुनक्ति ।
आसादयतीत्यर्थः । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः इति । अत्र द्वन्द्वमित्यत्र स्वार्थे

द्वित्वम् । अन्यत्र स्वार्थे इति बोध्यम् । अन्यत्रापीति । द्वन्द्वानि सहते इत्यादावित्यर्थः शीत-
मुष्णं च एकं द्वन्द्वम् । सुखं दुःखं चापरम् । क्षुत्तृष्णा चान्यत् । इव स्वार्थे द्वन्द्वः, अम्भावादि
पूर्ववत् । 'चार्ये द्वन्द्वः' इति निपातनादन्यत्रापीति सिद्धम् ।

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मपोडशाररयचक्राकारादिवहुगुणविराजमान-
प्रौढापरिमितमहाच्चरस्य श्रीशाहजो शरभतुक्कोजीभोसलचोलमहीमहेन्द्रामात्य-
धुरन्वरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याच्चर्युणा पञ्चपुरुषीषोष्येण
वात्य एव तद्दयानिर्वृत्तापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपुष्पाप्तो-
र्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशत्रुमखप्रमुखवहिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाण-
पारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्या-
वैराग्नेन अच्चरमीमांसाकृतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्र-
स्वातन्त्र्येण वौधायनापस्तम्बसत्यापाढभारद्वाजकात्या-
यनाश्वलायनद्राह्यायणादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीण-
महादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णास्त्रागर्भ-
जातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वाल-
मनोरमायां पूर्वार्धं
सम्पूर्णम् ।

द्विर्वचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् । अन्यत्रापीति । 'द्वन्द्वे युद्धं प्रवर्तते' । इह
वीप्सायां द्विर्वचनम् । द्वयोर्युद्धमित्यर्थः । 'द्वन्द्वानि सहत्' शीतमुष्णमेकं द्वन्द्वं सुखदुःखे चापरं
क्षुत्तृष्णे चापरम् । इह स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुत्वं त्वेकशेषवशात् ।

इति तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां द्विरुक्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी । समाप्तं तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्री परमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां पूर्वार्धं संपूर्णम् ॥

कौमुद्यव्ययीभावप्रभृतिपूर्वार्धपर्यन्तसूत्रसूचिका

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
	अ	२८५	अणा द्वयञ्च ४।१।१५६
४८६	अग हारी ५।२।६९	३९४	अण्डुटिन्काया ४।४।१८
४८२	अकृवद्धे प्रियसु ८।१।१३	४९८	अण्व ५।२।१०३
१६	अपराजिका स० २।१।१०	२९२	अणिजाराजार्पया० ४।१।७८
१९१	अश्याज्जानात् ७।४।७६	३६४	अण्णयनादम्य ४।३।७३
४०८	अगारा नाटठन् ४।४।७०	४००	अएमहिप्यादिम्य ४।४।४८
१७४	अग्न स्तत्स्तोम० ८।३।८२	२६०	अत इज् ४।१।९८
३०५	अग्नद्व ४।२।३३	५०२	अत इनिठनी ५।२।११५
९४	अग्रास्यायाम् ५।४।९३	२९०	अतश्च ४।१।१७५
१५०	अग्रान्गुह्यु० ५।४।१४५	५६२	अतिप्रहान्यथन० ५।४।४६
१४०	अग्नेदरिणि ५।४।११४	५५७	अतिघञ् ५।४।२६
५४४	अङ्गुल्यादिभ्यसु ५।३।१०८	५२०	अतिशायन तम० ५।३।५५
३५४	अ च ४।३।३१	९५	अने दुन ५।४।९६
१९१	अचतुरविचनु० ५।४।७७	३१	अत्यन्तमयोगे च २।१।२९
३१२	अचित्तहस्तिघे० ४।२।४७	२७७	अत्रिभृगुकुत्सव २।४।६५
३६९	अचित्तदिदराका ४।३।९६	३२२	अद्रुमवद्व ४।२।७०
८०	अच्छगत्यधवदेषु १।४।६९	८०	अदोऽनुपदेशे १।४।७०
१९०	अच्छप्रत्यवप्रवा० ५।३।७५	४६८	अद्यद्वीनावष्ट्वे ५।२।१३
५२३	अजादो गुणवच० ५।३।५८	४८७	अधिकम् ६।२।७३
१६०	अजाद्यन्तम् २।२।३३	४४	अधिकरणवाचिना २।२।१३
४१५	अजाविभ्या ध्यन् ५।१।८	५१८	अधिकरणविचाले ५।३।४३
५३७	अजिनान्तस्योत्त० ५।३।८२	१७१	अधिकरणैतावद्वे २।४।१५
५३०	अजाते ५।३।७३	३६७	अधिकृत्य कृते ४।३।८७
५१६	अञ्चेलुक् ५।३।३०	५१३	अधुना ५।३।१७
१४०	अञ्जासिकाया ५।४।११८	१६३	अध्ययनतो २।४।५
३५४	अणजौ च ४।३।३३	४२६	अध्ययवृद्धिगो ५।१।२८

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४८४	अध्यायानुवाकयोः ५ । २ । ६०	३४	अन्नेन व्यञ्जनम् २ । १ । ३४
४०४	अध्यायिन्यदेशका ४ । ४ । ७१	२२	अन्यपदार्थे च २ । १ । २१
३६४	अध्यायेष्वेवर्षेः ४ । ३ । ६९	१९४	अन्वतमात्रह ५ । ४ । ८१
४६९	अव्वनो यत्तौ ५ । २ । १६	२५१	अपत्यं पौत्रं ४ । १ । १६२
१६३	अव्वयुंक्रनुरनपुं० २ । ४ । ६	१०४	अपर्यं नपुंसकम् २ । ४ । ३०
२७९	अन् ६ । ४ । १६७	३४२	अपदात्तौ ४ । २ । १३५ ।
५४९	अन्त्यन्तगतौ ५ । ४ । ४	१७	अपपरिवहिरञ्चवः २ । १ । १२
८१	अन्त्याधान १ । ४ । ७५	३९५	अपमित्ययाचिं० ४ । ४ । २१
५१३	अनद्यते हिल् ५ । ३ । २१	२३२	अपरस्पराः ६ । १ । १४४
५५६	अनन्तावयधेतिह ५ । ४ । २३	२३३	अपस्करो ६ । १ । १४९
२५	अनश्च ५ । ४ । १०८	५६२	अपादाने चाही ५ । ४ । ४५
५२३	अनुकम्पायाम् ५ । ३ । ७६	२८१	अपूर्वपदादन्यत ४ । १ । १४०
७८	अनुकरणं १ । ४ । ६२	३७	अपेतापोढमुक्तं २ । १ । ३८
४८७	अनुकाभिका ५ । २ । ७४	३०४	अपोनप्त्रपात्रप्तुं० ४ । २ । २७
१९५	अनुगवमायामे ५ । ४ । ८३	११९	अप्पूरणीप्रमाणं ५ । ४ । ११६
५५३	अनुगादिनष्टक ५ । ४ । १३	३६८	अभिजनश्च ४ । ३ । ९०
४६८	अनुग्वलङ्गामी ५ । २ । १५	५४६	अभिजिद्विदभृ ५ । ३ । ११८
३११	अनुदात्तादेरब् ४ । २ । ४४	३६७	अभिनिष्क्रामति ४ । ३ । ८६
३८२	अनुदात्तादेश्च १ । ३ । १४०	५६६	अभिविधौ ५ । ४ । ५३
४६५	अनुपदसर्वात्रा ५ । २ । ९	४६९	अभ्यमित्राच्छ ५ । २ । १७
४९०	अनुपद्यन्वेष्टा ५ । २ । ९०	३५३	अमावास्याया ३ । ३ । ३०
४५१	अनुप्रवचनादि ५ । १ । १११	२०१	अमूर्धमस्तकात् ६ । ३ । १२
३१७	अनुब्राह्मणादिनिः ४ । २ । ६२	८६	अमैवाव्ययेन २ । २ । २०
१८	अनुर्वत्समया २ । १ । १५	४८७	अयः शूलदण्डा ५ । २ । ७६
१६३	अनुवादे चरणानाम् २ । ४ । ३	३४१	अरण्यान्मनुष्ये ४ । २ । १२९
३६१	अनुशक्तिकादी ७ । ३ । २०	५६५	अरुर्मनश्च क्षुश्चेतो ५ । ४ । ५१
२६४	अनृष्यानन्तये ४ । १ । १०४	२२०	अर्थे विभाषा ६ । ३ । १००
१११	अनेकमन्यपदार्थे २ । २ । २४	४९	अर्थं नपुंसकम् २ । २ । २
९४	अनोश्मायस्सरसां ५ । ४ । ९४	१०४	अर्थर्चाः पुंसि २ । ४ । ३१
३६१	अन्तः पूर्वपदाट्ठब् ४ । ३ । ६०	९६	अर्वाच्च ५ । ४ । १००
७९	अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५	४२४	अर्वात्परिमाणस्य ७ । ३ । २६
१४०	अन्तर्बहिर्म्या च ५ । ४ । ११७	३४५	अर्वाच्चित् ४ । ३ । ४
५२५	अन्तिकवाह्यो ५ । ३ । ६३	५०६	अर्शादिभ्यो ५ । २ । १२७
४०८	अन्नाणः ४ । ४ । ८५	१७७	अलुगुत्तरपदे ६ । ३ । १

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

१४८	अन्नास्यायाम् ५।४।१३६
१६१	अल्पाक्षरम् २।२।३४
५३७	अन्वे ५।३।८५
४००	अवक्रय ४।४।५०
५४०	अवशेषणे ५।३।०५
३५१	अवयवाद्दतो ७।३।११
३८१	अवयव च।४।३।१३५
४४४	अवयवि ठश्च ५।१।८४
१९४	अवसम देम्य ५।४।७९
४७३	अवाकुटारश्च ५।२।३०
४६६	अवारपारा यन्ता ५।२।११
३४०	अवृद्धादिपि ४।२।१२५
२८६	अवृद्धाम्या ४।१।११३
५५७	अत्र क ५।४।२८
५६७	अव्यतानुकरणा ५।४।५७
५	अव्यय विभक्ति २।१।६
५३०	अव्ययसवनाम्ना ५।३।७१
३३५	अव्ययात्तयप् ४।२।१०४
५	अव्ययाभाव २।१।५
९	अव्ययीभावश्च २।४।१८
३६०	अव्ययीभावाच्च ४।३।५९
१३	अव्ययीभाव चा ६।३।८१
२३	अव्ययीभावे श ५।४।१०७
३६२	अशब्दे यत्त्वा ४।३।६४
१०९	अशाला च २।४।२४
२३६	अश्वप यादि।१।८४
४६९	अश्वस्यैकाह्वगम- ५।२।१९
२६७	अश्वादिभ्य ४।१।११०
५५०	अपठ्णाशिनङ्ग्वल ५।४।७
२१९	अपठ्ठयतृतीयास्य ६।३।९९
२२६	अट्टन सनायाम् ६।३।१२५
३८५	अमनाया तिल ४।३।१४९
४२२	असमामि ५।१।२०
३४६	अ साप्रतिके ४।३।९

८०	अस्त च १।४।६८
५१५	अम्नानि च ५।३।४०
४०७	अस्तिनास्तिदिष्ट ४।४।६०
१०५	अस्मदो १।२।५९
५०४	अस्नायामि ५।२।१२१
५६४	अस्य च्छी ७।४।३२
९०	अह सर्वकदेशम् ५।४।८७
५०८	अह्नुममायुम् ५।२।१४०
९०	अहृष्टसारेव ६।४।१४५
९२	अहोञ्जतान् ८।४।७
९१	अहोञ्च एतेभ्य ५।४।८८

आ

३९२	आकर्षिष्टल् ४।४।९
४८५	आकर्षादिभ्य ५।२।६४
४५२	आकालिक ५।१।१४४
३९९	आक्रन्दाटठञ्च ४।४।३८
४६८	आगवीन ५।२।१४
२७८	आगस्त्यकौण्डि० २।४।७०
३०२	आग्रहायण्यस्व ४।२।२२
१७	आङ्मर्यादिभि २।१।१३
४५४	आ च त्वान् ५।१।१२०
१९९	आनादिनि च ६।३।५
४३५	आङ्काचित ५।१।५३
१९९	आत्मनश्च ६।३।६
४१६	आत्मन्विश्व ५।१।९
"	आत्माच्चानौ ६।४।१६९
३८०	आयवणिक ४।३।१३३
७८	आदरानादर १।४।६३
१७२	आनङ्गता ६।३।२५
९७	आमहत ६।३।४६
२४३	आपत्यस्य ६।४।१५१
५५३	आपाज्यतर ७।४।१५
४६५	आप्रपद प्राप्नोति ५।२।८

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
१७६	आवाधे च ८ । १ । १०	४९१	इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग ५ । २ । ९३
३६९	आयुधजीविभ्यः ४ । ३ । ९१	५४०	इवे प्रतिकृतौ ५ । ३ । ९६
१४५	आयुधजीविसं ५ । ३ । ११४	२१३	इष्टकेपीकामालानां ६ । ३ । ६५
३९३	आयुधाच्छ च ४ । ४ । १४	४९०	इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८
२७४	आरगुदीचाम् ४ । १ । १३०	५२७	इष्टस्य यिट् च ६ । ४ । १५९
४२१	अर्हादगोपुच्छ ५ । १ । १९	३०१	इमुमुक्तान्तात्कः ७ । ३ । ५१
५०५	आलजाटचौ ५ । २ । १२५		ई
४०४	आवसथाळल् ४ । ४ । ७४	१७४	ईदग्नेः सोमवरुण ६ । ३ । २७
२३३	आश्चर्यमनित्ये ६ । १ । १४७	१५३	ईयसश्च ५ । ४ । १५६
३५७	आश्वयुज्या ४ । ३ । ४५ ।	७४	ईपदकृता २ । २ । ७
४९४	आसन्दीवदष्टी ८ । २ । १२	२२०	ईपदर्थे ६ । ३ । १०५
२३३	आस्पदं प्रतिष्ठा ६ । १ । १४६	५२८	ईपदसमाप्तौ कल्पप् ५ । ३ । ६७
५१७	आहि च दूरे ५ । ३ । ३७		उ
	इ	४१३	उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २
२२६	इकः कारो ६ । ३ । १२३	२०७	उगितश्च ६ । ३ । ४५
२२५	इको बहेऽपीलोः ६ । ३ । १२१	३९७	उच्छति ४ । ४ । ३२
२१०	इको ह्रस्वोऽड्यो ६ । ३ । ६१	४८८	उत्क उन्मनाः ५ । २ । ८०
४६१	इगन्ताच्च लघुप् ५ । १ । १३१	३३०	उत्करादिभ्यः ४ । २ । ९०
१४६	इक्कर्मव्यतिहारे ५ । ४ । १२७	९४	उत्तमैकाम्यां ५ । ४ । ९०
२४५	इमः प्राचाम् २ । ४ । ६०	४४३	उत्तरपथेनाहृतं ५ । १ । ७७
३३७	इमश्च ४ । २ । ११२	३५१	उत्तरपदस्य ७ । ३ । १०
५१२	इतराभ्योऽपि ह० । ५ । ३ । १४	९५	उत्तरमृगपूर्वाच्च ५ । ४ । ९८
२७१	इतरचातः ४ । १ । १२२	५१७	उत्तराच्च ५ । ३ । ३८
२१८	इदङ्गिमोरीशकी ६ । ३ । ९०	"	उत्तराधरदक्षिणा ५ । ३ । ३४
१०९	इदम इश् ५ । ३ । ३	२४०	उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६
५१४	इदमस्यमुः ५ । ३ । २४	२०९	उदकस्योदः ६ । ३ । ५७
५१३	इदमो हिल् ५ । ३ । १६	३२३	उदक्च विपाशः ४ । २ । ७४
५११	इदमो हः ५ । ३ । ११	९४४	उद्वानुदवौ च ८ । २ । १३
४३१	इदगोण्याः १ । २ । ५०	४८५	उदराट्टगाच्चूने ५ । २ । ६७
१७५	इद्वृद्धौ ६ । ३ । २८	३०१	उदश्वितोऽन्य ४ । २ । १९
१५१	इनः स्त्रियाम् ५ । ४ । १५२	२८६	उदीचां वृद्धा ४ । १ । १५७
४७४	इनच्चिपटच्चिकचि च ५ । २ । ३३	२८४	उदीचामिन् ४ । १ । १५३
३०८	इनप्यनपत्ये ६ । ४ । १६४	३३७	उदीच्यग्रामाच्च ४ । २ । १०९
३१२	इनित्रकटथचश्च ४ । २ । ५१	१५१	उद्विभ्यां काकुं ५ । ४ । १४८

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
२७७	उपनादिभ्याञ्च २।४।६९	२०९	ऋच शे ६।३।५५
३५७	उपजानूपकर्णौ ४।३।४०	३६५	ऋनष्ट्र ४।३।७८
३७५	उपनात् ४।३।११५	४००	ऋताञ्च ४।४।४९
१०८	उपनोपक्रम तदा २।४।२१	४५०	ऋनोरण् ५।१।१०५
८४	उपनदमनिच् २।२।१९	२०४	ऋता विद्यायोनि ६।३।२३
१४९	उपमानाच्च ५।४।१३७	४१९	ऋपभोपानहो ५।१।१४
९७	उपमानादप्राणिषु ५।४।९७	२६९	ऋष्यचकवृ० ४।१।११४
६२	उपमानानि मा० ०।१।१५		ए
६३	उपमित व्या० २।१।७६	५०३	एवमापूर्वा ५।२।११८
५७४	उपयध्यवस्य ८।१।७	२११	एक तद्धिते ६।३।६२
५१४	उपयुपरिष्ठान् ५।३।३१	४०६	एक धुराल्लुक्च ४।४।७९
२२६	उपमगस्य घ० ६।३।१२२	५७५	एक बहुव्रीहिवत् ८।१।९
१४१	उपमगाच्च ५।४।११९	६	एव विभक्ति १।२।४४
१९६	उपमगाद्ध्वत् ५।४।७८	५४४	एवगालाया ५।३।१०९
१४१	उपमगादिनात्पर ८।४।१२८	५५४	एवस्या सकृच्च ५।४।१९
६	उपमजन २।२।३०	२०९	एकह्लादौ ६।३।५९
८१	उपादञ्जान् १।४।३०	५४०	एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४
४७४	उपाविभ्या ५।२।३४	५२०	एकादावि निच्चास ५।३।५२
३५७	उप्ते च ४।३।४४	१०१	एकादिदचेकेस्य ६।३।७६
४७९	उमादुदात्ता ५।२।४४	५१८	एकाद्वो घ्यमु ५।३।४४
३८६	उमाणयोवा ४।३।१५८	२५४	एनो गात्रे ४।१।९३
१५१	उर प्रभृतिभ्यः ५।४।१५१	३३८	एङ् प्राचा १।१।५
४१०	उरमाञ्च ४।४।९४	३८६	एण्या ढञ् ४।३।१५९
३६५	उरमा यच्च ४।३।११४	५१२	एतदध्नसोत्र २।४।३३
१७६	उपानापम ६।३।३१	५०९	एतदाञ् ५।३।५
३८६	उष्ट्राद्दुश्च ४।३।१५७	२१९	एति मनायाम् ८।३।९९
	ऊ	५०९	एतेनौ रयो ५।३।४
१९०	ऊनादेशे ६।३।९७	५१८	एधाञ्च ५।३।४६
५०५	ऊर्गाया युम ५।२।१२३	५१७	एनत्रयतरस्या ५।३।४५
१४६	ऊर्वादिभ्रापा ५।४।१३०		ए
७७	ऊर्वादिच्चिन्वा १।४।६१	४५२	एकाभारिकट् ५।१।११३
४९९	ऊपमपिमुक्च ५।२।१०७	३३६	ऐपमाद्य ४।२।१०५
	ऋ		
८१८	ऋकुरन्वृ ५।४।७४		

छम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

ओ

- १५१ ओजः सहोऽम्भसा ४।४।२७
 १९८ ओजः सहोऽम्भः ६।३।३
 १२२ ओरब् ४।२।७१
 १८२ ओरब् ४।३।१३९
 १३६ ओर्गुणः ६।४।१४६
 ३३९ ओर्देश ठब् ४।२।११९
 १५९ ओपवेरजातौ ५।४।३७

औ

- २८० औक्षमनपत्ये ६।४।१७३

क

- ५०८ कंशम्यां ५।२।१३८
 ४२६ कंसाट्टिन् ५।१।२५
 ३८९ कंसीयपरश ४।३।१६८
 १५० ककुदस्याव ५।४।१४६
 ३४१ कच्छाम्रिवक्त्र ४।२।१२६
 ३४२ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३
 ३७३ कठचरका ४।३।१०७
 ४०४ कठिनान्तप्रस्ता ४।४।७२
 ४४१ कर्डकरदक्षि ५।१।६९
 ७२ कडाराः २।२।३८
 ७९ कणमनसी १।४।६६
 ३३७ कण्वादिभ्यो ४।२।१११
 ६७ कतरकतमौ २।१।६३
 ३३३ कत्तययादिभ्यो ४।२।९५
 ४११ कथादिभ्यः ४।४।१०२
 ३४३ कन्यापलदन ४।२।१४२
 ३३४ कन्यायाष्ठक् ४।२।१०२
 २६९ कन्यायाः ४।१।११६
 ४५९ कपिज्ञात्योर्दक् ५।१।१२७
 २६६ कपिवोधादाङ्गिरसे ४।१।१०७
 ४१४ कम्बलाच्च ५।१।३
 २९० कम्बोजाल्लुक् ४।१।१७५
 ५४४ कर्कलोहितादी ५।३।११०

- ३६२ कर्णललाटात्क ४।३।६५
 २२२ कर्णे लक्षणस्या ६।३।११५
 ४६ कर्त्तरि च २।२।१६
 ३३ कर्तुंकरणे कृता २।१।३२
 ४५० कर्मण उक्त् ५।१।१०३
 ४७५ कर्मणि घटोऽठ् ५।२।३५
 ४४ कर्मणि च २।२।१४
 ५७७ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।११
 ३७४ कर्मन्दकृशाशवा ४।३।१११
 ४५० कर्मवैपाद्यत् ५।१।१००
 ४०२ कर्मध्ययने वृत्तम् ४।४।६३
 ३७४ कलापिनोऽण् ४।३।१०८
 ३७२ कलापिवैशम्पाय ४।३।१०४
 ३५८ कलाप्यश्वत्थयव ४।३।४८
 २९८ कलेर्दक् ४।२।८
 २७२ कल्याण्यादीना ४।१।१२६
 २२० कवं चोष्णे ६।३।१०७
 ५३० कस्य च दः ५।३।७२
 ३०३ कस्मेत् ४।२।२५
 ५०१ काण्डाण्डादीर ५।२।१११
 २२० का पथ्यक्षयोः ६।३।१०४
 ३३३ कापिश्याः ष्फक् ४।२।९९
 २०१ कारनाम्नि च प्राचां ६।३।१०
 २३४ कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६
 २१३ कारे सत्यागदस्य ६।३।७०
 ४०२ कामस्ताच्छील्ये ६।४।१७२
 ४८९ कालप्रयोजनाद्रोगे ५।२।८१
 ३० कालाः २।१।२८
 ५२ कालाः परिमाणिना २।२।५
 ५५९ कालाच्च ५।४।३३
 ३४६ कालाद्ब्र ४।३।११
 ४४४ कालात् ५।१।७८
 ३५७ कालात्साधुपुण्यत् ४।३।४३
 ४५१ कालाद्यत् ५।१।१०७

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३०६	काश्याभववत् ४।२।३४	४३६	कुलिजाल्लुकवौ च ५।१।५५
३२६	कालापसर्जनं च १।२।५७	३९१	कुलत्यकापघादन् ४।४।४
३७२	कादयपकौशिका ४।३।१०३	४८९	कुन्मापादन् ५।२।८३
३३९	कास्यादिभ्य ४।२।११६	५४२	कुशाप्राच्छ ५।३।१०५
५३८	कामूगोगीम्या ष्टश्च ५।३।९०	३९७	कुसीददशीकादशा ४।४।३१
२३४	काम्तीराजस्तु ६।१।१५५	२३२	कुस्तुम्बुहणि ६।१।१४३
५३८	क्रियत्तदा निवारणे ५।३।९२	३४४	कुवणपणाद्धार ४।२।१४५
५०९	किमर्वनामबहुभ्या ५।३।२	५६८	कुजो द्वितीयतृतीय ५।४।५८
६८	कि क्षेप २।१।६४	३५६	कुतलव्रवीत ४।३।३८
२३७	किञ्चि च ७।२।११८	३७५	कृते ग्रन्थे ४।३।११६
१९६	किम क्षेपे ५।४।७०	७१	कृत्यनुल्याख्या २।१।६८
४७८	किम सख्यापरि ५।२।४१	३४	कृत्यैरधिकार्यवचने २।१।३३
५१५	किमश्च ५।३।२५	५४	कृत्यैश्च २।१।४३
४७७	किमिदम्नां वा घ ५।२।४०	५६३	कृम्वस्तिपागे ५।४।५०
५२२	किमितिद्वय्यथा ५।४।११	२७५	कृम्यमित्युप्रलया ७।३।२
५११	किमाञ्च ५।३।१२	१२०	क्रेण ७।४।१३
४०१	किमरादिभ्य ष्टन् ४।४।५३	३१०	क्रेदारद्यञ्च ४।२।४०
७७	कुगानिप्रादय २।२।१८	५००	क्रेशाद्वाज्यतर ५।२।१०९
५३७	कुटीशमीशुष्णा ५।३।८८	३१२	क्रेशाद्याभ्या यञ् ४।२।४८
५१०	कु निहो ७।२।१०४	२००	का क्चात्पुरपे ६।३।१०१
५३७	कुत्वा द्वुश्च ५।३।८९	३२४	कापनाच्च ४।२।७९
६१	कुञ्जितानि कुत्मनै २।१।५३	३८२	कापनाच्च ४।३।१३७
५३२	कुञ्जित ५।३।७४	३४२	कापनादन् ४।२।१३२
२३०	कुमनि च ८।४।१३	३५७	कोपाडद्वन् ४।३।४२
९७	कुमह्दभ्यामन्य ५।४।१०५	३८०	कौपिचल ४।३।१३२
७२	कुमारधमपादिभि २।१।७०	३००	कौमारापूर्ववचने ४।२।१३
३२८	कुमुदनडवेतस ४।२।८७	२८५	कौसल्यवार्मा ४।१।१५५
१४९	कुम्भपदीषु च ५।४।१३९	४४	कोन च पूजायाम् २।२।१२
२८८	कुस्नादिभ्यो ष्य ४।१।१७०	६६	कोन नञ्चिदिष्टे २।१।६०
२८४	कुर्वादिभ्यो ष्य ४।१।१५१	५८	कोनाहोराशान्यथा २।१।४५
३३	कुत्कुन्निप्रीवाम्य ४।२।९६	८८	क्वा च २।२।२२
२७३	कुलटाया वा ४।१।१२७	१२७	क्यङ्मानिनोश्च ६।३।३६
२८१	कुगल ४।१।१३९	५६४	क्यञ्च्योश्च ६।४।१५२
३७५	कुलागदिभ्यो ४।३।११८	३६३	क्यनुयजेम्यश्च ४।३।६८

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३१५	क्रतूव्यादिसूत्रान्ता ४।२।६०	२७५	गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६
३१३	क्रमादिभ्यो वुन् ४।२।६१	४०८	गृहपतिना ४।४।९०
३८६	क्रीतवत्परिमाणात् ४।३।१५६	३७०	गोत्रक्षत्रियाख्ये ४।३।९९
२९४	क्रौड्यादिभ्यश्च ४।१।८०	४६२	गोत्रचरणाच्छुला ५।१।१३४
५११	क्वाति ७।२।१०५	३७८	गोत्रचरणाद्बु ४।३।१२६
२८१	क्षत्राद्धः ४।१।१३८	२८२	गोत्रत्रियाः ४।१।१४७
३०२	क्षीराड्ढब् ४।२।२०	३६६	गोत्रादिङ्कवत् ४।३।८०
१६६	क्षुद्रजन्तवः २।४।८	२५८	गोत्राद्बुन्त्रि ४।१।९४
२७४	क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१	२९३	गोत्रावयवात् ४।१।७९
३७६	क्षुद्राभ्रमरवटर ४।३।११९	२६२	गोत्रेकुञ्जादि ४।१।९८
९३	क्षुम्नादिषु च ८।४।३९	२४३	गोत्रेज्जुगचि ४।१।८९
४९१	क्षेत्रियन्वर ५।२।९२	३०९	गोत्रोक्षोष्टोर ४।२।३९
५५	क्षेपे २।१।४७	४३१	गोद्वयचोऽसंख्या ५।१।३९
	ख	२७४	गोधाया ढक् ४।१।१२९
४०६	खः सर्वधुरात् ४।४।७८	३८६	गोपयसोर्यत् ४।३।१६०
२९	खट्वा क्षेपे २।१।२६	३९१	गोपुच्छाद्बु ४।४।६
३११	खण्डिकादि ४।२।४५	३४२	गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६
३१२	खलमोरयात् ४।२।५०	५९	गोरतद्धितलुकि ५।४।९२
४१५	खलयवमाप ५।१।७	३८४	गोश्च पुरीपे ४।३।१४५
४२९	खार्या ईकन् ५।१।३३	४८५	गोपदादिभ्यो ५।२।६२
९६	खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१	४६९	गोष्ठात्क्वभूत् ५।२।१८
	ग	२३२	गोष्पदं सेवि ६।१।१४५
१४७	गन्वस्येदुत्पृति ५।४।१३५	६	गोस्त्रियोरुप १।२।४८
३६०	गम्भीराढ्यः ४।३।५८	२१५	ग्रन्थान्ताविक ६।३।७९
२३५	गर्गादिभ्यो ४।१।१०५	९५	ग्रामकौटाम्यां ५।४।९५
३४२	गर्तोत्तरपदा ४।२।१३७	३४५	ग्रामजनपदैक ४।३।७
१६७	गवाश्चप्रभृ २।४।११	३१०	ग्रामजनवन्धु ४।२।४३
२००	गवियुधिभ्यां ८।३।९५	३६२	ग्रामात्पर्यन्तु ४।३।६१
३४२	गहादिभ्यश्च ४।२।१३८	३३३	ग्रामाद्यखनौ ४।२।९४
५००	गाण्ड्यजगार्त्सं ५।२।११०	१८२	ग्राम्यपशुसङ्घे १।२।७३
३१८	गाथिविदयिके ६।४।१६५	३६०	श्रीनाभ्योऽण्च ४।३।५७
२६	गिरेश्च सेन० ५।४।११२	३५८	श्रीष्मवसन्तादन्य ४।३।४६
४११	गुडादिभ्यष्टब् ४।४।१०३		श्रीष्मावरसमाद्बु ४।३।४९
४५७	गुणवचन ५।१।१२४		

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
	घ		ज
२०२	घकालतनेषु ६।३।१७	३५९	जङ्गलपेनलजा ७।३।२५
३१४	घज सास्या क्रिया ४।२।५८	३४०	जनपदनद्व ४।२।१२४
५३३	घनिलची च ५।३।७९	२८७	जनपदशब्दान् ४।१।१६६
२०६	घरूपकल्प ६।३।४३	३७०	जनपदिना ४।३।१००
	ङ	३२५	जनपदे छुष ४।२।८१
२११	ङ्यापा सनाद्वन्द ६।३।६३	३८७	जम्वा वा ४।३।१६५
	च	१४५	जम्मा सुहरति ५।४।१२५
२७३	चटवाया एरक् ४।१।१२८	३८५	जातरपम्य ४।३।१५३
३५	चतुर्षी तदर्या २।१।३६	५३५	जातिनाम्न कन् ५।३।८१
७३	चतुष्पादो गमि २।१।७१	१६४	जातिरप्राणिनाम् २।४।६
२७५	चतुष्पाद्भयो ४।१।१३५	१३२	जातेश्च ६।३।४१
२१७	चरणे ब्रह्मचा ६।३।८६	५५२	जात्यन्ताच्छ ५।४।९
३११	चरणेभ्यो घर्म ४।२।४६	१०५	जात्याख्यायामि १।२।५८
३९१	चरति ४।४।८	१४७	जायाया निङ् ५।४।१३४
४१९	चर्मणोऽञ् ५।१।१५	३६२	जिह्वामूलाङ्गुदेश्च ४।३।६२
१५८	चार्ये द्वन्द्व २।२।२९	२५२	जीवति तुवश्ये ४।१।१६३
२२६	चित्ते कपि ६।३।१२७	५४१	जीवित्वाय चापण्ये ५।३।९९
४४७	चित्तवति ५।१।८९	८२	जीविकोपनिपदा १।४।७९
३९५	चूर्णादिनि ४।४।२३	३५५	जे प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८
५६४	च्चौ च ७।४।२६	५२५	ज्य च ५।३।६१
	छ	५२५	ज्यादादीपस ६।४।१६०
३७४	छगलिनो ४।३।१०९	२१९	ज्योतिरायुष ८।३।८३
३०४	छ च ४।२।२८	२११	ज्योतिननपद ६।३।८५
४०२	छन्नादिभ्यो ण ४।४।६२	५१०	ज्यात्स्नातमि ५।२।११४
४१८	छदिरुपधिवेदेव् ५।१।१३		ञ
४९०	छन्दसि परि ५।२।८९	२६	ञय ५।४।१११
४१०	छन्दसो निर्मिते ४।४।९३	४९४	ञय ८।२।१०
३६४	छन्दसो यदगौ ४।३।७१		ञ
३७९	छन्दोगीकियक ४।३।१२९	३०५	ञितश्च तत्प्र ४।३।१५५
३२१	छन्दोब्राह्म ४।२।६६	५४७	व्यादयस्त ५।३।११९
१०९	छाया बाहुल्ये २।४।२२		ट
४४०	छेदादिभ्यो ५।१।६४	४५६	टे ६।४।१५५

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

	ठ
३२८	ठक्छौ च ४।२।८४
३६५	ठगायस्यानेभ्यः ४।३।७५
३१०	ठक्कवचिनश्च ४।२।४१
२८२	ठस्येकः ७।३।५०
५३३	ठाजादावूर्ध्वं ५।३।८३
	ढ
२७४	ढकि लोपः ४।१।१३३
२७०	ढक्च मण्डूकात् ४।१।११९
२७५	ढे लोपोऽकृद्वाः ६।४।१४७
	ण
३१८	ण्यक्षत्रियार्पणितो १२४।५८
	त
३६५	तत आगतः ४।३।७४
२७	तत्पुरुषः १।१।२२
६८	तत्पुरुषः समाना १।२।४२
८९	तत्पुरुषस्या ५।४।८६
२०२	तत्पुरुषे कृति ६।३।१४
१०८	तत्पुरुषोऽनर्कर्म २।४।१९
५५५	तत्प्रकृतवचने ५।४।२१
९५	तत्प्रत्यनुपूर्वं ४।४।२८
२७२	तत्प्रत्ययस्य ७।२।२९
५५	तत्र २।१।४६
४८५	तत्र कुशलः ५।२।६३
४४९	तत्र च दीयते ५।१।९६
३५१	तत्र जातः ४।३।२५
४५३	तत्र तस्येव ५।१।११६
१३५	तत्र तेनेदमिति २।२।२७
४०४	तत्र नियुक्तः ४।४।६९
३५९	तत्र भवः ४।३।५३
४३२	तत्र विदितः ५।१।४३
४११	तत्र साधुः ४।४।९८
३००	तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४।२।१४
८३	तत्रोपपदं ३।१।९२

४६५	तत्सवदिः पथ्यङ्ग ५।२।७
१५	तदधीते ४।२।५९
५६६	तदधीनवचने ५।४।५४
४१८	तदर्थं विकृतेः ५।१।१२
४३९	तदर्हति ५।१।६३
४५३	तदर्हम् ५।१।११७
३२६	तदशिष्यं संज्ञा १।२।५३
४८०	तदस्मिन्नधिकमि ५।२।२५
४८९	तदस्मिन्नत्रं ५।२।८२
३२२	तदस्मिन्नस्ती ४।२।६७
४३३	तदस्मिन्वृद्ध्या ५।१।४७
४०३	तदस्मै दीयते ४।४।६६
४२०	तदस्य तदस्मिन् ५।१।१६
४००	तदस्य पण्यम् ४।४।५१
४३६	तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
४४७	तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९४
४७५	तदस्य सजातम् ५।२।३६
३५९	तदस्य सोढम् ४।३।५२
३१४	तदस्यां प्रहर ४।२।५७
४९२	तदस्यास्त्य ५।२।९४
५१३	तदो दा च ५।३।१९
३६७	तद्गच्छति पथि ४।३।८५
४३७	तद्धरति बहत्या ५।१।५०
५८	तद्धितार्थोत्तर २।१।५१
२३७	तद्धितेष्वचा ७।२।११७
५५९	तद्भुक्तात्कर्म ५।४।३६
२८९	तद्वाजस्य २।४।६३
४०६	तद्ब्रह्मति रययुग ४।४।७६
४८६	तन्नादचिराप ५।२।७०
४९८	तपःसहस्राम्यां ५।२।१०२
४४४	तमचीष्टो भृतो ५।१।८०
३९१	तरति ४।४।५
५२१	तरसमपौ १।१।२२
३४५	तवकममका ४।३।३

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

२२१	तसिलादिप्या ६।३।३५
३७५	तसिध्व ४।३।११३
४११	तमेध ५।३।८
४९३	तसौ मत्वर्थे १।४।१९
७६	तस्मान्नुड्वि ६।३।७४
३४४	तस्मिन्नणि च ४।३।२
४५०	तस्मै प्रभवति ५।१।१०१
४१४	तस्मै हितम् ५।१।५
४४८	तस्य च दन्तिणा ५।१।९५
४००	तस्य घर्म्यम् ४।४।४७
४३१	तस्य निमित्तम् ५।१।३८
३२२	तस्य निवास ४।२।६९
४७१	तस्य पाकमूत्रे ५।२।२४
४८१	तस्य पूरणे ५।२।४८
४५४	तस्य मावस्त्व ५।१।११९
४३३	तस्य वाप ५।१।४५
३८१	तस्य विकार ४।३।१३४
३६२	तस्य व्याख्यान ४।३।६६
३०८	तस्य समूह ४।२।३७
२४७	तस्यापत्यम् ४।१।९२
३७६	तस्येदम् ४।३।१२०
४३२	तस्येश्वर ५।१।४२
३८५	तालादिभ्यो ४।३।१५२
४८८	तावतिय ग्रहणमि ५।२।७७
२७७	तिक्कितवादिभ्यो २।४।६८
२८५	तिक्वादिभ्य फिन् ४।१।१५४
५२१	तिडध्व ५।३।५६
३७१	तित्तिरिवरतन्तु ४।३।१०२
८०	तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१
१३३	ति विशतेडिति ६।४।१४२
१९	तिष्टदुप्रभृतीनि च २।१।१७
१०५	तिष्यपुनवस्वान् १।२।६३
३३६	तीरहृष्योत्तरपदा ४।२।१०६
२१७	तोर्थे ये ६।३।८७

५०३	तुन्दादिभ्य इल्च ५।२।११७
५०८	तुन्दिबलिवन्भं ५।२।१३९
५२४	तुरिष्टेमेयमु ६।४।१५४
"	तुददन्मि ५।३।५९
३६९	तुदीसलानुरवर्मती ४।३।९४
४५	तृजकाम्या वतरि २।२।१५
२२०	तृणे च जातौ ६।३।१०३
३१	तृतीया तल्कृतार्थेन २।१।३०
८८	तृतीयाप्रभृतीयय २।२।२१
७	तृतीयासप्तम्यादह २।४।८४
२८९	ते तद्राजा ४।१।१७२
४३०	तेन ब्रीतम् ५।१।३७
४५३	तेन तुल्य क्रिया ५।१।११५
३९१	तेन दीप्यति खनति ४।४।२
३२२	तेन निवृत्तम् ४।२।६८
४४४	तेन निवृत्तम् ५।१।७९
४४७	तन परिज्यलभ्य ५।१।९३
३७१	तेन प्राप्तम् ४।३।१०१
४५०	तन यथाक्याच ५।१।९८
२९६	तेन रक्त्र रागान् ४।२।१
४७१	तेन वित्तशुश्रुष ५।२।२६
१३७	तेन सहति तुल्ययो २।२।२८
३७५	तेनैकदिक् ४।३।११२
३३८	त्यदादीनि च १।१।७४
१८२	त्यदादीनि सर्वानि १।२।७२
३८२	त्रपुजतुनो ४।३।१३८
४३९	त्रिगच्चत्वारिंशतो ५।१।६२
१५०	त्रिककुत्पवने ५।४।१०७
४८३	त्रे सम्प्रमारणञ्च ५।२।५५
३९४	त्रेमग्निह्वम् ४।४।२०
१००	त्रेन्नय ६।३।४८
२११	त्रे च ६।३।६४
	ट
५१७	दन्तिणादाच ५।३।३६

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

३३३ दक्षिणापश्चात्पुरस ४।२।९८
 १४५ दक्षिणेर्मा लुब्ध ५।४।१२६
 ५१६ दक्षिणोत्तराम्नां ५।३।२८
 ५४८ दण्डव्यवसर्गयोश्च ५।४।२
 ४४१ दण्डादिभ्यः ५।१।६६
 ३०१ दघ्नष्ठक् ४।२।२८
 ४९९ दन्त उन्नत उरच् ५।२।१०६
 ५०१ दन्तशिखात्संज्ञा ५।२।११३
 २७५ दाण्डिनायन ६।४।१७४
 ५१३ दानीं च ५।३।१८
 ५४५ दामन्यादित्रि ५।३।११६
 ५१५ दिक्छन्देभ्यः सप्त ५।३।२७
 ३४५ दिक्पूर्वपदादृश्च ४।३।६
 ३३६ दिक्पूर्वपदादसं ४।२।१०७
 ५७ दिक्संख्ये संज्ञाया २।१।५०
 ३५९ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४
 १३४ दिङ्नामान्यन्तरा २।२।२६
 २३८ दित्यदित्यादित्य ४।१।८५
 १७६ दिवसश्च पृथिव्याम् ६।३।३०
 " दिवो द्यावा ६।३।२९
 ३५३ दिशोऽमद्राणाम् ७।३।१३
 ३७६ दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३
 ५६९ दुःखात्प्रातिलोम्ये ५।४।६४
 २८१ दुष्कुलाड्ढक् ४।१।१४२
 २१८ दृग्दृशवतुषु ६।३।८९
 ३६० दृत्तिकुक्षिकलशि ४।३।५६
 २९८ दृष्टं साम ४।२।७
 ३५८ देयमृणे ४।३।४७
 ५६६ देये ना च ५।४।४५
 १७६ देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६
 ३०६ देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१
 ५५६ देवतान्तात्तादर्थ्ये ५।४।२४
 ५४२ देवपयादिभ्यश्च ५।३।१००
 ५६६ देवमनुष्यपुरुष ५।४।५६

५५७ देवात्तल् ५।४।२७
 ३६१ देविकाशिशापा ७।३।१
 ४९९ देशे लुविलचौ च ५।२।१०५
 २९४ दैवयज्ञिशौचि ४।१।८१
 ३०५ द्यावापृथिवी ४।२।३२
 ५०० द्युद्भुम्नां मः ५।२।१०८
 ३३४ द्युप्रागपागुदक् ४।२।१०१
 ५४२ द्रव्यं च भव्ये ५।३।१०४
 २६४ द्रोणपर्वतजीव ४।१।१०३
 ३८७ द्रोश्च ४।३।१६१
 ५८४ द्वन्त्रं रहस्यमर्या ८।१।१५
 ४६१ द्वन्द्वमनोज्ञादि ५।१।१३३
 १६२ द्वन्द्वश्च प्राणि २।४।२
 १७७ द्वन्द्वाच्चुदप ५।४।१०६
 २९७ द्वन्दाच्छः ४।२।६
 ३७८ द्वन्द्वाद्दुन्वैरमैथु ४।३।१२५
 १६० द्वन्द्वे घि २।२।३२
 ५०६ द्वन्द्वोपतापग ५।२।१२८
 ३४७ द्वारादीनां च ७।३।४
 ६० द्विपुरेकवचनम् २।४।१
 २७ द्विगुश्च २।१।२३
 ४३६ द्विगोः ष्ठंश्च ५।१।५४
 ४४४ द्विगोर्घप् ५।१।८२
 २४२ द्विगोर्लुङ्गनपत्ये ४।१।८८
 ४४५ द्विगोर्वा ५।१।८६
 ५० द्वितीयतृतीयच २।२।३
 २७ द्वितीया श्रिता २।१।२४
 २१५ द्वितीये चानुपा ६।३।८०
 ५५४ द्वित्रिचतुर्भ्यः ५।४।१८
 ४२९ द्वित्रिपूर्वादिष्च ५।१।३६
 ४२८ द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ५।१।३०
 १४० द्वित्रिभ्यां पमू० ५।४।११५
 ४७९ द्वित्रिभ्या तय ५।२।४३
 ९६ द्वित्रिभ्यामञ्ज ५।४।१०२

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

५१८ द्वित्रयोश्च घमुञ् ५।३।४५

१४६ द्विदण्ड्यादि ५।४।१२८

५२२ द्विवचनविभ ५।३।५७

१९५ द्विस्तावा निस्ता ५।४।८४

३४६ द्विपादनुममुद्र ४।३।१०

४८३ द्वेस्तीया ५।२।५४

२९९ द्वैपवैयाघ्रादञ् ४।२।१२

२७१ द्वयच ४।१।१२१

३६४ द्वयजुद्वाराहणकंप्र ४।३।७२

२८८ द्वयम्भगचक ४।१।१६८

१८१ द्वयन्तरुपसर्गोम्य ६।३।९७

९९ द्वयष्टन सख्या ६।३।४७

घ

४०७ घनगण लब्धा ४।४।८४

४८५ घनहिरण्यात्वामे ५।२।६५

१४७ घनुपश्च ५।४।१३२

३४० घन्वयोपधाद्वुज ४।२।१२१

३९९ घर्म चरति ४।४।४१

४१० घर्मपथ्यर्थन्याया ४।४।९२

५०७ घर्मशीलवर्णा ५।२।१३२

१४४ घर्मादिनिच्चेव ५।४।१२४

४६३ घान्याना भवते ५।२।१

४०६ धुरो यद्भकौ ४।४।७७

३४१ धूमादिभ्यश्च ४।२।११७

५४ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २।१।४२

न

१२० न कपि ७।४।१४

१२८ न कोपधाया ६।३।३७

२१९ नश्चत्वा ८।३।१००

२९६ नक्षत्रेण युक्त ४।२।३

३५६ नक्षत्रेभ्यो बहु ४।३।३७

३४१ नगरात्कुस ४।२।१२८

२७७ न गोपवनादि २।४।६७

१०१ नगोऽप्रणिष्व ६।३।७७

७४ नञ् २।२।६

३३६ नञ् शुचीध्वर ७।३।३०

१९६ नञस्तत्पुरु ५।४।७१

१४३ नञ्कु सुम्पो ५।४।१२१

३२९ नञ्शादाङ् ४।२।८८

२६३ नञादिभ्य ४।१।९९

३३० नडादीना कुक्च ४।२।९१

४७३ नते नासिकाया ५।२।३१

२४६ न तौत्वलिभ्य २।४।६१

३७९ न दण्डभाणवा ४।३।१३०

१७१ न दधिपयजा २।८।१४

२५ नदीपीर्णमा ५।४।११०

२२ नदीभिश्च २।१।२०

२०७ नद्या शेषस्यान्य ६।३।४४

३३३ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७

३२८ नद्या मनुषु ४।२।८५

१२० नद्यन्श्च ५।४।१५३

३३८ न द्वयच प्राच्य ४।२।११३

४५५ न नञ्पूर्वत्तित्यु ५।५।१२१

३९ न निर्धारणे २।२।१०

१८१ नपुसकमनपुमकनै १।२।६९

२५ नपुसकादय ५।४।१०९

१९६ न पूजनात् ५।४।६९

२९१ न प्राच्य ४।१।१७६

४०६ न भकुष्टं ८।२।७९

७७ नभ्राण्णपात्र ६।३।७५

२७९ न मपूर्वोऽञ् ६।४।१३०

२६१ न ध्याभ्या पदा ७।३।३

२२६ नरे सज्ञायाम् ६।३।१२९

७४ नलोपा नञ् ६।३।७३

९४ न सख्यादे ५।४।८९

१५३ न सज्ञायाम् ५।४।१५५

५४९ न सामिवचने ५।४।५

२५ नस्तद्धिते ६।४।१४४

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

२२३	नहिवृत्तिवृषि ६ । ३ । ११६
१५४	नाडीतन्त्र्योः ५ । ४ । १५९
४२४	नातः परस्य ७ । ३ । २७
४८२	नान्तादसंख्या ५ । २ । ४९
९६	नावो द्विगोः ५ । ४ । ९९
७	नाव्ययीभावा २ । ४ । ८३
४०४	निकटे वसति ४ । ४ । ७३
३८४	नित्यं वृद्धशरा ४ । ३ । १४४
४८३	नित्यं शतादि ५ । २ । ५७
८२	नित्यं हस्ते १ । ४ । ७७
४७	नित्यं क्रीडाजीवि २ । २ । १७
१४३	नित्यमसिचप्रजा ५ । ४ । १२२
५७१	नित्यवीप्सयोः ८ । १ । ४
३९४	निवृत्तेऽज्ञश्रुता ४ । ४ । १९
३४७	निशाप्रदोपान्यां ४ । ३ । १४
५६९	निष्कुलान्निष्को ५ । ४ । ६२
१५६	निष्ठा २ । २ । ३६
१५४	निष्प्रवाणिश्च ५ । ४ । १६०
५३२	नीतौ च तद्यु ५ । ३ । ७७
३०६	नेन्द्रस्य परस्य ७ । ३ । २२
२०३	नेन्सिद्धवधनातिषु ६ । ३ । १९
४७३	नेर्बिडज्विरी ५ । २ । ३२
३९१	नौद्वयचष्टन् ४ । ४ । ७
४०९	नौवयोधर्मविष ४ । ४ । ९१
३८७	न्यग्रोधस्य च ४ । ४ । ९१

प

४७१	पक्षातिः ५ । २ । २५
३९७	पक्षिमत्स्यमृगा ४ । ४ । ३५
४३८	पङ्क्तिविशतित्रि ५ । १ । ५६
४३८	पञ्चदशतौ वर्गौ ५ । १ । ६०
३७	पञ्चमी भयेन २ । १ । ३७
१९७	पञ्चम्याः स्तोका ६ । ३ । २
५१०	पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७

४२९	पणपादमाप ५ । १ । ३४
४५९	पत्यन्तपुरोहि ५ । १ । १२८
३७७	पत्रपूर्वादिन् ४ । ३ । १२२
३५३	पत्राध्वयुपरि ४ । ३ । १२३
४४३	पयः पत्य च ४ । ३ । २९
१९६	पयः ष्कन् ५ । १ । ७५
४११	पयो विभाषा ५ । ४ । ७२
४०८	पद्यतिथिव ४ । ४ । १०४
३३१	पदमस्मिन्दृश्यम् ४ । ४ । ८७
३९३	पदव्यवायेऽपि ८ । ४ । ३८
३९९	पदान्तस्यान्य ७ । ३ । ९
२०८	पदोत्तरपदं ४ । ४ । ३९
४४३	पद्यत्यतदर्थे ६ । ३ । ५३
१०२	पन्यो ण नित्यम् ५ । १ । ७६
४०१	परवलिङ्गं द्वन्द्व २ । ४ । २६
२००	परश्वघाट्टुश्च ४ । ४ । ५८
३४५	परस्य च ६ । ३ । ८
४२०	परावराधमोत्तम ४ । ३ । ५
३९८	परिखाया ढब् ५ । १ । १७
४२२	परिपत्यं च ४ । ४ । ३६
२९६	परिमाणान्तस्या ७ । ३ । १७
२९९	परिमुखं च ४ । ४ । २९
४११	परिवृतो रथः ४ । २ । १०
५७३	परिषदो ण्यः ४ । ४ । ४४
४६६	परिषदो ण्यः ४ । ४ । १०१
३९२	परेर्वर्जने ८ । १ । ५
५११	परोवरपरम्पर ५ । २ । १०
३४४	पर्पादिभ्यः ष्टन् ४ । ४ । १०
५४६	पर्यभिभ्यां च ५ । ३ । ९
३८२	पर्वताच्च ४ । २ । १४३
५१७	पर्वर्वादिद्यौवे ५ । ३ । ११७
२९९	पलाशादिभ्यो ४ । ३ । १४१
५१७	पश्चात् ५ । ३ । ३२
२९९	पाण्डुकं वला ४ । २ । ११

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४३३	पात्राद्यन् ५।१।४६	१५१	पूर्णादिभाषा ५।४।१४९
४४१	पात्राद्धश्च ५।१।६८	५६	पूर्वकौटिकसर्व २।१।४९
५६	पात्रैसमितादयश्च २।१।४८	१४१	पूर्वनदात्मनाया ८।४।३
५४७	पादशतस्य ५।४।१	१०३	पूर्ववद्वन्वौ २।४।२७
२०८	पादस्य पदा ६।३।५०	३२	पूर्वमहृशममोना २।१।३१
१४९	पादस्य लोपा ५।४।१३८	४९०	पूर्वादिनि ५।२।८६
५५७	पाशाधाम्या ५।४।२५	५१४	पूर्वादिगत्रराणा ५।३।३९
२२७	पान देशे ८।४।९	६५	पूर्वापरप्रथम २।१।५८
६२	पापाणके २।१।५४	४७	पूर्वापरपरत्तर २।२।१
२३५	पारस्करप्रमू ६।१।१५७	३५३	पूर्वाह्लापराल्ला ४।३।२८
४४२	पारायणपुरा ५।१।७२	४५६	पृथ्वादिभ्य ५।१।१२२
३७४	पाराशर्यशि ४।३।११०	२२१	पृषादरादीनि ६।३।१०९
२०	पारे मध्ये षष्ठ्या २।१।१८	२०९	पेषवासवाह ६।३।५८
४८७	पाश्वेनान्विच्छति ५।२।७५	२४५	पैलादिभ्यश्च २।४।५९
३१२	पाशादिभ्यो य ४।२।४९	६८	पाटायुवतिस्तौक २।१।६५
१८१	पिता मात्रा १।२।७०	३६४	पौरौडातपुरो ४।३।७०
३६५	पिन्यञ्च ४।३।७९	५३०	प्रकारवचने जा ५।३।६९
३०७	पितृज्यमानुल ४।२।३६	५१४	प्रकारवचने धान् ५।१।२३
२७४	पितृप्त्रमुदङ्ग ४।१।१३२	५७७	प्रकारे गुणवच्च ८।१।१२
३८४	मिष्टान्च ४।३।१४६	१३८	प्रकृत्याशियि ६।३।८३
२७०	पोगया वा ४।१।११८	५२५	प्रकृत्यैवाच् ६।४।१६३
६८	पुवत्कर्मधारय ६।३।४२	५६०	प्रजादिभ्यश्च ५।४।३८
४३२	पुत्राच्छ च ५।१।४०	४९७	प्रजायद्धार्च ५।२।१०१
२८६	पुत्रान्तादय ४।१।१५९	३९९	प्रतिकण्ठार्थल ४।४।४०
२०४	पुत्रेज्यतर ६।३।२२	४११	प्रतिजनादिभ्य ४।४।९९
१८०	पुमान्त्रिया १।२।६७	३९९	प्रतिप्रथमेति ४।४।४२
३७२	पुराणप्रोक्तेषु ४।३।१०५	५६२	प्रनियाने पञ्च ५।८।४८
४७६	पुरपहस्तिम्मा ५।२।३८	२३४	प्रनिष्कशश्च ६।१।१५०
७९	पुरोज्ययम् १।४।६७	१९५	प्रतेरुस सप्तमी ५।८।८२
५०७	पुष्करादिभ्या ५।२।१३५	३४५	प्रत्ययात्तरपद ७।२।९८
५४४	पुमाञ्ज्याज्जा ५।३।११२	५	प्रथमानिदिष्ट १।२।४३
५४०	पूरणपुणमुहिता २।२।११	३२६	प्रधानप्रत्ययार्थ १।२।५६
५१९	पूरणाद्भाने तीया ५।३।४८	२२६	प्रनिरन्त शरेषु ८।४।५
४३४	पूरणार्धाद्विन् ५।१।४८	३६७	प्रभवति ४।३।८३

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४७५ प्रमाणे द्वयस ५ । २ । ३७
 ३९६ प्रयच्छति गर्ह्यम् ४ । ४ । ३०
 ४५१ प्रयोजनम् ५ । १ । १०९
 २७१ प्रवाहणस्य ढे ७ । ३ । २८
 ५२८ प्रशंसायां रूपम् ५ । ३ । ६६
 ७० प्रशंसावचनैश्च २ । १ । ६६
 ५२४ प्रशस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६०
 १४६ प्रसंभ्यां जानु ५ । ४ । १२९
 २३४ प्रस्कण्वहरिश्च ६ । १ । १५३
 ३४० प्रस्यपुरवहा ४ । २ । १२२
 ३४७ प्रस्योत्तरपद ४ । २ । ११०
 ४०१ प्रहरणम् ४ । ४ । ५७
 ३ प्राक्कडारात्स २ । १ । ३
 ४१३ प्राक् क्रीताच्छः ५ । १ । १
 ५३० प्रागिवात्कः ५ । ३ । ७०
 ५१९ प्रागेकादशभ्यो ५ । ३ । ४९
 ४०६ प्राग्घिताद्यत् ४ । ४ । ७५
 ५०९ प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १
 २३६ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३
 ४२१ प्राग्वतेष्टम् ५ । १ । १८
 ३९० प्राग्वहतेष्टक् ४ । ४ । १
 ३४३ प्राचां कटादेः ४ । २ । १३९
 ३५३ प्राचां ग्रामनगरा ७ । ३ । १४
 ३५९ प्राचां नगरान्ते ७ । ३ । २४
 २८६ प्राचामवृद्धा ४ । १ । १६०
 ५३५ प्राचामुपादे ५ । ३ । ८०
 ४५९ प्राणभृज्जाति ५ । १ । १२९
 ३८५ प्राणिरजतादि । ४ । ३ । १५४
 ४९४ प्राणित्स्या ५ । २ । ९६
 २२८ प्रातिपदिकान्त ८ । ४ । ११
 ८२ प्राव्वं वन्वने १ । ४ । ७८
 ५१ प्राप्तापन्ने च २ । २ । ४
 ३५६ प्रायभवः ४ । ३ । १९
 २०२ प्रावृट्शरत्काल ६ । ३ । १५

३४८ प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७
 ३५१ प्रावृषष्टुप् ४ । ३ । २६
 ५२६ प्रियस्थिरस्फिर ६ । ४ । १५७
 ३१८ प्रोक्ताल्लुक् ४ । २ । ६४
 ३८७ प्लक्षादिभ्याऽण् ४ । ३ । १६४
 फ
 २४६ फक्फओरन्य ४ । १ । ९१
 ३८७ फले लुक् ४ । ३ । १६३
 १०५ फल्गुनीप्रोष्ठपदा १ । २ । ६०
 २८३ फाण्टाहृतिमि ४ । १ । १५०
 ४९४ फेनादिलच्च ५ । २ । ९९
 २८३ फेच्छ च ४ । १ । १४९

व

४१० वन्वने चर्षौ ४ । ४ । ९६
 २१२ वन्धुनि बहु ६ । १ । १४
 २०२ वन्वे च विभाषा ६ । ३ । १३
 ५०७ वलादिभ्यो मनु ५ । २ । १३६
 ५४२ वस्तेर्ढम् ५ । ३ । १०१
 ४८३ बहुपूगणस ५ । २ । ५२
 १३९ बहुव्रीहौ सक्थ्य ५ । ४ । ११३
 १३८ बहुव्रीहौ संख्येये ५ । ४ । ७३
 ५२७ बहुव्रीहौ भू ६ । ४ । १५८
 २७७ बहुच झः प्राच्य २ । ४ । ६६
 ३२३ बहुचः कूपेण ४ । २ । ७३
 ३६३ बहुचोऽन्तोदात्ता ४ । ३ । ६७
 ५३३ बहुचो मनुष्य ५ । ३ । ७८
 ४०३ बहुचूर्वपदा ४ । ४ । ६४
 ५६० बहुल्पाथच्छ ५ । ४ । ४२
 २६१ बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६
 ३३९ बाह्विकप्रामेभ्यः ४ । २ । ११७
 ३३० बिल्वकादि ६ । ४ । १५३
 ३८२ बिल्वादिभ्यो ४ । ३ । १३६
 ४२८ विस्ताच ५ । १ । ३१
 ५४९ वृहत्या आच्छादने ५ । ४ । ६

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४६२	ब्रह्मणस्त्व ५।१।१३६	२०१	मध्याद्गुरी ६।३।११
९७	ब्रह्मणो जानपदा ५।४।१०४	३४६	मध्याम ४।३।१
१९३	ब्रह्महस्तिन्या ५।४।७८	८१	मध्येपदेनिवचन १।४।७६
४८६	ब्राह्मणकोष्णिके ५।२।७१	३२८	मध्वादिम्यश्च ४।२।८६
३१०	ब्राह्मणमाणव ४।२।४२	१९९	मनस मनायाम ६।३।४
२८०	ब्राह्माऽजानी ६।४।१७१	३४२	मनुष्यतस्ययो ४।२।१३४
	भ	२८६	मनार्जातावज्यतौ ४।१।१६१
४११	भताण ४।४।१००	२१०	मथीदनसक्तुनि ६।३।६०
४०४	भतादणय ४।४।६८	३६७	मयट च ४।३।८२
३६९	भक्ति ४।३।९५	३८३	मयडवेनयार्मिया ४।३।१४३
३५	भक्ष्येण मिथीकर २।१।३५	७३	मयूरव्यसकादयश्च २।१।७२
२६७	भर्गात्त्रैगतौ ४।१।१११	२३४	मस्करमस्वरिणी ६।१।१५४
३३९	भवतस्तुक्द्रुमी ४।२।११५	२८१	महाकुलादम्बजी ४।१।१४१
३९३	भक्षादिम्य ४।४।१६	३०६	महारोजप्राह्वपदा ४।२।३५
४३४	भागाद्यच्च ५।१।४९	३६९	महाराजाठठञ् ४।३।९७
३०८	भित्तादिम्याऽण् ४।२।३०८	३०४	महद्रादाणी च ४।२।२९
२१९	भोरा स्थानम् ८।३।८१	४१७	माणवचरवाम्या ५।१।११
५२०	भूतपूर्वै चरट ५।३।५३	१८६	मानरपितराकुलीषा ६।३।३२
७९	भूपणेऽण् १।४।६४	२०५	मातृ पितृम्यामन्य ८।२।८५
३१३	भौरिक्याश्चैपुना ४।२।५४	२६९	मानुस्तमस्यामं ४।१।११५
२५२	भ्रानरि च ष्याय ४।१।१६४	२०५	मातृपितृम्या स्वसा ८।३।८४
२८१	भ्रातृव्यश्च ४।१।१४४	२७४	मातृप्वमुश्च ४।१।१३४
१८०	भ्रातृपुत्री स्वसृदु १।२।६८	३९८	मायोत्तरपत्न्यदम्य ४।४।३७
२७१	भ्रुवो वृक्च ४।१।१२५	४९३	मादुपघायाश्च मता ८।२।९
	भ	५१९	मानपथङ्गयो ५।३।५१
४०१	भड्डुकञ्चनरादण ४।४।५६	३८७	मान वय ४।३।१६२
४१०	भतजनहृत्कारण ४।४।९७	४४४	मासाद्वयमि यत्सत्री ५।१।८१
३२३	भतोश्च बह्वजङ्गात् ४।२।७२	२२६	मित्रे चर्पो ६।३।१३०
४८४	भतौ च्. मूत्साम्नो ५।२।५९	३९५	मुद्गदण् ४।४।२५
२२५	भतौ बह्वचोऽण् ६।३।११९	४०८	मूलमस्वावर्हि ४।४।८८
३४२	भद्रवृज्यो वन् ४।२।१३१	५६०	मुदस्तिकन् ५।४।३९
५७०	भद्रात्परिधापणे ५।४।६७		य
३३६	भद्रेभ्याञ् ४।२।१०८	४४१	यर्नात्विग्या घञ् ५।१।७१
२६६	भधुवभ्रुवार्त्राह्यण ४।१।१०६	२६५	यजरोश्च २।४।६४

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
२६३	यनिमोश्च ४।१।१०१	१५९	राजदन्तादिषु परम् २।२।३१
४७७	यत्तदेतेभ्यः परिमा ५।२।३९	३१३	राजन्यादिभ्यो वुल् ४।२।५३
४५८	यथातथायथापुर ७।३।३१	४९४	राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४
४६४	यथामुखसंमुखस्य ५।२।६	२७९	राजश्वशुराद्यत् ४।१।१३७
१४	ययाऽसादृश्ये २।१।७	९०	राजाह.सक्तिभ्यपृच् ५।४।९१
५८३	यथास्त्रे यथायथम् ८।१।१४	३४३	राज्ञः क च ४।२।१४०
५६३	यवयवकपट्टिकाद्यत् ५।२।३	१०३	रात्राहाहाः पुंसि २।४।२९
२७७	यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३	२१५	रात्रेःकृति विभाषा ६।३।७२
१९	यस्य चायामः २।१।१६	४४५	रात्र्यहः संवत्सराच्च ५।१।८७
३८	याजकादिभिश्च २।२।९	३३२	राष्ट्रावारपाराद्ध्रौ ४।२।९३
५१९	याप्ये पाशप् ५।३।४७	३०५	रीडृतः ७।४।२७
१४	यावदवधारणे २।१।८	५०३	रूपादाहतप्रशंस ५।२।१२०
५८८	यावादिभ्यः कन् ५।४।२९	२८२	रेवत्यादिभ्यष्टक् ४।१।१४६
७१	युवा खलतिपलित २।१।६७	३७९	रैवतिकादिभ्यः ४।३।१३१
५२७	युवाल्पयोः कनन्य ५।३।६४	५६३	रोगाच्चापनयने ५।४।४९
३०९	युवोरनाकौ ७।१।१	३२४	रोणी ४।२।७८
३४४	युष्मदस्मदोरन्यतर ४।३।१	३४०	रोपघेतोः प्राचां ४।२।१२३
२४३	यूनि लुक् ४।१।९०		
४१५	ये च तद्धिते ६।१।६१		
२७९	ये चाभावकर्मणोः ६।४।१६८	१८	लक्षणेनाभिप्रती २।१।१४
१६६	येषां च विरोधः २।४।९	४००	लवणाटुल् ४।४।५२
३२६	योगप्रमाणे च तद १।२।५५	३९५	लवणाल्लुक् ४।४।२४
४५०	योगाद्यच्च ५।१।१०२	२९६	लाक्षारोचनाटुक् ४।२।२
४४२	योजनं गच्छति ५।१।७४	३५४	लुक्तद्धितलुकि १।२।४९
४६१	योपवाद्गुरूपात्त ५।१।१३२	२६६	लुक्स्त्रियाम् ४।१।१०९
	र	३२५	लुपि युक्तवद्वयकित १।२।५१
४५६	रऋतो ह्लादेल्ल ६।४।१६१	३८८	लुप्च ४।३।१६६
५५९	रक्ते ५।४।३२	२९६	लुवविशेषे ४।२।४
३९७	रक्षति ४।४।३३	३२६	लुब्धोगाप्रस्थाना १।२।५४
३३४	रङ्गोरमनुष्येऽण्च ४।२।१००	५४१	लुम्मनुष्ये ५।३।९८
५०१	रजः कृष्यामुत्तिप ५।२।११२	४३३	लोकसर्वलोकाटुल् ५।१।४४
२२०	रथवदयोश्च ४।३।१०२	१४७	लोपो व्योर्वलि ६।१।६६
३७७	रथाद्यत् ४।३।१२१	४९६	लोमादिषामादि ५।३।१००
४९४	रसादिभ्यश्च ५।२।९५	५५८	लोहितान्मणौ ५।४।३०

पृष्ठम्	व	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
२६६	वतण्डाच्च ४।१।१०८		२५३	वान्यस्तिन्मपि ४।१।१६५
४२५	वतोरिड्वा ५।१।२३		५३८	वा वहूना जानि ५।३।९३*
४८२	वनोरिष्टुक् ५।०।५३		२२८	वा भावकरणयो ८।४।१०
३५६	वत्मशालामिञ्जि ४।३।३६		२९८	वामदेवाद्दृग्दृथौ ४।२।९
४९६	वत्सामाम्या काम ५।२।९८		३०४	वावृनुपित्रुपमो ४।२।३१
५३८	वत्सोक्षाक्षवर्षमेभ्य ५।३।९१		२०८	वा शाकष्यरानेषु ६।३।५१
२२३	वनगिर्यो मजा ६।३।११७		१४७	वा मंजापाम् ५।४।१३५
२२४	वनं पुलामिथक्वा ८।४।४		३६९	वामदेवाजुनाम्या ४।३।९८
१५४	वन्ति भ्रानु ५।४।१५७		५१२	वा ह च छन्दसि ५।३।१३
१४९	वयमि दन्तस्य ५।८।१४१		२२७	वाहनमाहितान् ८।४।८
५०७	वयमि पूरणान् ५।२।१३०		१५७	वाहितान्यादिषु २।२।३७
३२७	वरणादिभ्यश्च ४।२।८२		४२९	विशतिवात्त्व ५।१।३२
३६२	वर्गान्वाच्च ८।३।६३		४२५	विशतिविशद्भ्या ५।१।२४
२३३	वर्चस्वेऽवस्कर ६।१।१४८		४८३	विशत्यादिभ्यस्त ५।२।५६
४३५	वर्णहृदादिभ्यः ५।१।१२३		२७१	विकर्णंजुपीतना ४।१।१२४
५०७	वर्णादिङ्हाचारिणि ५।२।१३४		२७०	विकर्णंजुद्ध्या ४।१।११७
५५८	वर्णे चानित्य ५।४।३१		३६७	विदूराज्ज्यः ४।३।८४
७२	वर्षो वर्षेन २।१।६९		३६५	विद्यायोनिसम्बन्धे ४।३।७७
३३५	वर्षो वृक् ४।२।१०३		४०७	विध्यत्यवनुषा ४।४।८३
४४६	वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६		४७१	विन्द्या नानात्रौ ५।२।२७
३४८	वर्षाम्यष्टक् ४।३।१८		५५९	विनयादिभ्यष्टक् ५।४।३४
४४६	वर्षाल्लुक्च ५।१।८८		५२७	विन्मतोर्दुक् ५।३।६५
२२५	वले ६।३।११८		१७०	विप्रतिपिद्ध चान २।४।१३
४०८	वश गत ४।४।८६		१६	विभाषा २।१।११
३१८	वसन्तादिभ्यष्टक् ४।२।६३		४२७	विभाषा कार्यापण ५।१।२९
३९३	वसन्त्रयविक्रयाद्दृन् ४।४।१३		३४२	विभाषा कुट्युगं ४।२।१३०
४३५	वसन्द्रव्याम्या ५।१।५१		८०	विभाषा कृपि १।४।७२
२८६	वाकिनादीना ४।१।१५८		१००	विभाषा वत्वारिश् ६।३।४९
५७५	वाक्यदेरामन्त्रिन ८।१।८		५५१	विभाषाञ्चेरदिकृञ्चि ५।४।८
२०९	वा घोपमिश्रशब्दे ६।३।५६		४६४	विभाषा तिलमापो ५।२।४
५०५	वाचो ग्मितिः ५।२।१२४		५१६	विभाषा परावरा ५।३।२९
५५९	वाचो भ्याहृतार्था ५।४।३५		२२०	विभाषा मुखे ६।३।१०६
५०६	वातानीमाराम्या ५।२।१२९		३५१	विभाषा पूर्वाह्लिप ४।३।२४
			५०३	विभाषा फाल्गुनी ४।२।२३

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
५५५	विभाषा बहोर्वावि ५ । ४ । २०	२८८	वृद्धेत्कोसला ४ । १ । १६९
३४४	विभाषा मनुष्ये ४ । २ । १४४	१७८	वृद्धो यूना तल्ल १ । २ । ६५
३४७	विभाषा रोगातप ४ । ३ । १३	६७	वृन्दारकनाग २ । १ । ६२
५१६	विभाषाऽनरस्य ५ । ३ । ४१	४७२	वेः शालच्छङ्क ५ । २ । २८
२०२	विभाषा वर्षक्षर ६ । ३ । १६	३९३	वेतनादिभ्यो ४ । ४ । १२
३९२	विभाषा विवधात् ४ । ४ । १७	१९९	वैयाकरणाल्यायां ६ । ३ । ७
१६७	विभाषा वृधमृग २ । ४ । १२	१३७	वोपसर्जनस्य ६ । ३ । ८२
१५०	विभाषा श्यात्रारो ५ । ४ । १४४	३९५	व्यञ्जनैरुप ४ । ४ । २६
१७२	विभाषा समीपे २ । ४ । १६	२८२	व्यन्सपत्ने ४ । १ । १४५
५६५	विभाषा साति का ५ । ४ । ५२	३५८	व्याहरति मृगः ४ । ३ । ५१
५२८	विभाषा सुपो बहु ५ । ३ । ६८	४५०	व्युष्टादिभ्योऽण् ५ । १ । ९७
११०	विभाषा सेनासुरा २ । ४ । २५	२६२	व्रातच्छफोर ५ । ३ । ११३
२०५	विभाषा स्वस्र ६ । ३ । २४	४७०	व्रातेन जीवति ५ । २ । २१
४१४	विभाषा हविरूप ५ । १ । ४	४६३	व्रीहिशाल्योर्दक् ५ । २ । २
२१८	विभाषोदरे ६ । ३ । ८८	३८५	व्रीहेः पुरोडाशे ४ । ३ । १४८
३३९	विभाषोशीनरेपु ४ । २ । ११८	५०२	व्रीह्यादिभ्यश्च ५ । २ । ११६
२२६	विभाषौपवि ८ । ४ । ६		श
४८५	विमुक्तादिभ्यो ५ । २ । ६१	४०६	शकटादण् ४ । ४ । ८०
४५१	विशाखापाढाद ५ । १ । ११०	४०१	शक्तियष्टयोरी ४ । ४ । ५९
१६५	विशिष्टलिङ्गो २ । ४ । ७	३६९	शण्डिकादिभ्यो ४ । ३ । ९२
६४	विशेषणं विशे २ । १ । ५७	४२६	शतमानविशतिक ५ । १ । २७
३२७	विशेषणानां १ । २ । ६२	५०३	शतसहस्रा ५ । २ । ११९
३१३	विषयो देशे ४ । २ । ५२	४२४	शताच्च ऋन्यताव ५ । १ । २१
२३३	विष्किरः ६ । १ । १५०	४८०	शदन्तविशतेश्च ५ । २ । ४६
५५३	विसारिणी ५ । ४ । १६	३९७	शब्ददुर्ं करोति ४ । ४ । ३४
३२४	बुद्धल्लण्ठजि ४ । २ । ८०	३८३	शम्याः ष्कन् ४ । ३ । १४२
५४५	बृकाट्टेऽप्यण् ५ । ३ । ११५	२०२	शयवासवासि ६ । ३ । १८
५२५	बृद्धस्यच ५ । ३ । ६२	३६३	शरद्वच्छुनक ४ । १ । १०२
३३८	बृद्धाच्छः ४ । २ । ११४	२२५	शरादीनां च ६ । ३ । ११०
२८३	बृद्धाट्ठक्सौवी ४ । १ । १४८	३५९	शरीरावयवाच्च ४ । ३ । ५५
३४०	बृद्धात्प्राचाम् ४ । २ । १२०	४१४	शरीरावयवाद्यत् ५ । १ । ६
३४३	बृद्धादकेकान्त ४ । २ । १४१	५४४	शर्करादिभ्योऽण् ५ । ३ । १०७
१२९	बृद्धिनिमित्तस्य च ६ । ३ । ३९	३२८	शर्कराया वा ४ । २ । ८३
३३८	बृद्धिर्यस्याच १ । १ । ७३	४०१	शलालुनोऽण्य ४ । ४ । ४५

पृष्ठम्	सूत्रम्
३७९	शाकशब्दा ४।३।१२८
५४२	शाखादिभ्यो ५।३।१०३
४२९	शाणाद्वा ५।१।३५
४७०	शाणेनकौपीन ५।२।२०
३३०	शिक्षाया वञ्च ४।२।८९
५४२	शिलाया ढ ३।३।१०२
४०१	शिल्पम् ४।४।५५
२६७	शिक्षादिभ्यो ४।१।११२
३७३	शिशुब्रह्मण्यम् ४।३।८८
४८६	शीतोष्णाम्या ५।२।७२
४४०	शीपच्छेदाद्यच्च ५।१।६५
४०२	शीलम् ४।४।६१
३०३	शुक्राद्दन् ४।२।२६
३६५	शुण्डिकादिभ्यो ४।३।७६
२७१	शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३
१६७	शूद्राणामनिर २।४।१०
४२६	शूर्पादजयनर ४।१।२६
५६९	शूलात्पात्रे ५।४।६५
३००	शूलोखाद्यन् ४।२।१७
४८८	शृङ्गमस्य ५।२।७९
५३७	शेवन्मुपरित्रि ५।३।८४
१५२	शेषादिमाया ५।४।१५४
३३१	शेषे ४।२।९२
१११	शेषा बहुव्रीहि २।२।२३
३७३	शौनकादिभ्यो ४।३।१०६
३१४	श्वेनविस्म्य ६।३।७१
३५४	श्रविष्ठाफल्गु ४।३।३४
४०३	श्राणामासौ ४।४।६७
४९०	श्राद्धमनन ५।२।८५
३४७	श्राद्धे शरद ४।३।१२
६५	श्रेण्यादय २।१।५९
४८९	श्रानियददन्तो ५।२।८४
३९२	श्वगणाद्द्व ४।४।११
१८१	श्वशुर श्वश्रुवा १।२।७१

पृष्ठम्	सूत्रम्
३४७	श्वसस्तुत च ४।३।१५
१९४	श्वसावस्यो ५।४।८०
३९२	श्वदेरित्रि ७।३।८
	प
४८२	पट्वतिकनिपय ५।२।५१
४४४	पम्भामाण्यच्च ५।१।८३
२८०	पभूवहृन् ६।४।१३५
४४७	पट्टिका पट्टि ५।१।९०
४८४	पद्मथादश्चाम ५।२।५८
५१९	पट्टाप्टमाम्या ५।३।५०
३८	पठो ०।२।८
२०३	पठ्या आकाशे ६।३।२१
५२०	पठ्या रूप्य ५।३।५४
५६३	पठ्या व्याश्रये ५।४।४८
२११	प्यङ सम्प्रसार ६।१।१३
	स
४८८	स एषा ग्रामणी ५।२।७८
२७९	सयोगादिश्च ६।४।१६६
३५८	सवत्सराप्रहायणी ४।३।५०
४४२	सशयमापघ्न ५।१।७३
३९५	समृष्टे ४।४।२२
३५१	सस्त्वनम् ४।४।३
३००	सस्त्वन भगा ४।२।१६
२२२	सहितायाम् ६।३।११४
४५९	सख्युर्म्य ५।१।१२६
३२३	सङ्कलादिभ्यश्च ४।२।७५
१३२	सख्ययाव्यया २।२।५२
६०	सख्यापूर्वो २।१।५२
४२५	सख्याया अतिश ५।१।२२
४७८	सख्याया अत्र ५।२।४२
५५३	सख्या क्रिया ५।४।१७
४४५	सख्याया सवत्सर ७।३।१५
४३७	सख्याया सनात् ५।१।५८
४८०	सख्याया गुणस्य ५।२।४०

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
५१७	संख्याया विचार्ये ५ । ३ । ४२	४५०	समयस्तदस्य ५ । १ । १०४
५६८	संख्यायाश्च गुणा ५ । ४ । ५९	५६९	समयाच्च यापना ५ । ४ । ६०
२१	संख्या वंश्येन २ । १ । १९	१	समर्थः पदविधिः २ । १ । १
१४९	संख्यासुपूर्वस्य ५ । ४ । १४०	२३६	समर्थानां प्रय ४ । १ । ८२
५६०	संख्यैकवचनाच्च ५ । ४ । ४३	३९९	समवायान्सम ४ । ४ । ४३
३१४	संग्रामे प्रयोजन ४ । २ । ५६	४६७	समांसमां विजा ५ । २ । १२
३७८	सङ्घाङ्गलक्षणेष्व ४ । ३ । १२७	४१२	समानतीर्थे वासी ४ । ४ । १०७
१२९	संज्ञापूरण्याश्च ६ । ३ । ३८	२१६	समानस्य च्छ ६ । ३ । ८४
५५	संज्ञायाम् २ । १ । ४८	४१२	समानोदरे शयि ४ । ४ । १०८
४९४	संज्ञायाम् ४ । ३ । ११७	४५२	समापनात्सपूर्वप ५ । १ । ११२
३७५	संज्ञायाम् ८ । २ । ११	४४५	समायाः खः ५ । १ । ८५
४००	संज्ञायां ललाटकु ४ । ४ । ४६	५४३	समासाच्च तद्धि ५ । ३ । १०६
३५१	संज्ञायां शरदो ४ । ३ । २७	२३	समासान्तः ५ । ४ । ६८
२९७	संज्ञायां श्रवणाश्च ४ । २ । ५	२१९	समासेऽङ्गुलेः ८ । ३ । ८०
३८४	संज्ञायां कन् ४ । ३ । १४७	५५६	समूहवच बहुषु ५ । ४ । २२
५३२	संज्ञायां कन् ५ । ३ । ७५	४५०	सम्पादिनि ५ । १ । ९९
५३७	संज्ञायां कन् ५ । ३ । ८७	२११	सम्प्रसारणस्य ६ । ३ । १३९
१०८	संज्ञायां कन्योशी २ । ४ । २०	४७२	सम्प्रोदश्च कटच् ५ । २ । २९
५४०	संज्ञायां च ५ । ३ । ९७	४३५	सम्भवत्यवहरति ५ । १ । ५२
४०७	संज्ञायां जन्त्याः ४ । ४ । ८२	३५७	सम्भूते ४ । ३ । ४१
४०८	संज्ञायां धेनुष्या ४ । ४ । ८९	४६४	सर्वचर्मणः कृतः ५ । २ । ५
५०७	संज्ञायां मन्मा ५ । २ । १३७	३४८	सर्वत्राण्च तलोपश्च ४ । ३ । २२
५६९	सत्यादशपथे ५ । ४ । ६६	४१७	सर्वपुरुषाभ्यां ५ । १ । १०
५१३	सद्यःपरुत्परार्ये ५ । ३ । २२	४३२	सर्वभूमिपृथिवी ५ । १ । ४१
१०६	स नपुंसकम् २ । ४ । १७	५७१	सर्वस्य द्वे ८ । १ । १
३४८	संविबेलाद्यन्तु ४ । ३ । १६	५१०	सर्वस्य सोऽन्यतर ५ । ३ । ६
६७	सन्महत्परमो २ । १ । ६१	५१२	सर्वैकान्यकियत्तदः ५ । ३ । १५
५६९	सपत्रनिष्पत्रा ५ । ४ । ६१	५६०	सस्तौ प्रशंसायाम् ५ । ४ । ४०
४९०	सपूर्वाच्च ५ । २ । ८७	४८६	सस्येन परिजातः ५ । २ । ६८
१५५	सप्तमीविशेषणे २ । २ । ३५	३	सह सुपा २ । १ । ४
५३	सप्तमी शौण्डैः २ । १ । ४०	२१५	सहस्य सः संज्ञा ६ । ३ । ७ ८
५११	सप्तम्याल्ल ५ । ३ । १०	८१	साक्षात्प्रभृतीनि च १ । ४ । ७४
४१२	सभाया यः ४ । ४ । १०५	४९१	साक्षाद्द्रष्टरि ५ । २ । ९१
१०९	सभा राजाऽननुष्य २ । ४ । २३	५६६	सात्वदाद्योः ८ । ३ । १११

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४७०	सातपथीन सस्य ५ । २ । २२	१५०	त्रिया सनायाम् ५ । ४ । १४३
३०	सामि २ । १ । २७	२९०	त्रियामवन्तिकु ४ । १ । १४४
३४९	सायञ्चिरम्प्राह्णे ४ । ३ । २३	१७९	श्री पुवद्द १ । २ । ६६
२८९	सान्वायय ४ । १ । १७१	२९१	श्रीपुमाम्या नःस्त ४ । १ । ८७
२८८	सान्त्रयगा ४ । १ । १६७	२७०	श्रीम्या ढक् ८ । १ । १२०
३०२	साम्नियीण ४ । २ । २१	३२३	श्रोपु सावीरमाव ४ । २ । ७६
३०३	सास्य देवता ४ । २ । २४	३००	स्थाण्डाच्छयि ४ । २ । १५
४९८	सिक्नाशक् ५ । २ । १०४	३५६	स्थानान्तगोशात् ४ । ३ । ३५
३११	मिनि च १ । ४ । १६	५५२	स्थाना तादृभापा ५ । ४ । १०
५४	मिद्वयुष्पक् २ । १ । ४१	४४१	स्थालीविगान् ५ । १ । ७०
४९५	सिध्मादिम्यश्च ५ । २ । ९७	५२५	स्थूत्तुस्युवहस्य ६ । ८ । १५६
३६९	मिद्वतगति ४ । ३ । ९३	५४८	स्थूलादिभ्य प्रका ५ । ४ । ३
३५४	मिद्वपकराम्या ४ । ३ । ३२	२०३	स्ये च नायायाम् ६ । ३ । २०
५६९	मुखप्रियात्तनुला ५ । ४ । ६३	२९	स्ये चनेन २ । १ । २५
५०७	मुपादिभ्यश्च ५ । २ । १३१	२८१	स्वमुपद् ४ । १ । १४३
२६१	मुवानुरक् च ४ । १ । ९७	३९०	स्वागतानीनाश्च ७ । ३ । ७
४	मुपा वानप्रानि २ । ४ । ७१	१३१	स्वाङ्गाचेत ६ । ३ । ४०
१५	मुप्रतिना मात्रायै २ । १ । १९	४८५	स्वाङ्गेभ्य प्रसिते ७ । २ । ६६
१४२	मुप्रातमूधसदि ५ । ४ । १२०	५०६	स्वामिभैद्वयै ५ । २ । १२६
३२४	मुवाल्नादिभ्यो ४ । २ । ७७	ह	
२१९	मुपानानिपु च ८ । ३ । ९८	३९३	हरपुष्पेद्गान्मि ४ । ४ । १५
३५२	मुमर्गर्षाञ्जिनपद ७ । ३ । १२	२६३	हरितादिभ्या ४ । १ । १००
१५१	सहृदुहृदौ मित्रा ५ । ४ । १५०	३८९	हरीतक्यादिभ्यश्च ४ । ३ । १६७
३२०	सूत्राच्च वापवान् ४ । २ । ६५	२००	हल्दन्तात्सप्तम्या ६ । ३ । ९
२८५	सेनान्तगण ४ । १ । १५२	३७७	हल्मोराट्क् ४ । ३ । १२४
४००	सेनाया वा ४ । ४ । ४५	४०६	हल्सीराट्क् ४ । ४ । ८१
४१२	सादराद्य ४ । ४ । १०९	५०७	हस्ताञ्जाता ५ । २ । १३३
३०४	सामाट्टयण् ४ । २ । ३०	४३०	हायनान्तपुवा ५ । १ । १३०
३६८	साभ्य निवास ४ । ३ । ८९	४०३	हित भ्या ४ । ४ । ६५
४३६	साऽस्याश्वस्नमृत ५ । १ । ५६	२०९	हिमकापिहनि ६ । ३ । ५४
३१३	सोऽस्याग्निरिति ४ । २ । ५५	५६३	होयमानपापयो ५ । ४ । ४७
८५८	स्तेनाद्यत्रलाप ५ । १ । १२५	४१०	हृदयस्य प्रिम ४ । ४ । ९५
३७	स्तोवान्तिक्दूराय २ । १ । ३९	२०७	हृदयस्य हृत्लेख ६ । ३ । ५०
११४	त्रिया पुवद्भापित ६ । ३ । ३४		

पृष्ठम्

सूत्रम् | पृष्ठम्

२७३ ह्रस्वगसिन्ध्वन्ते ७।३।१९

४६२ होनाभ्यस्त्रः ५।१।१३५

३६६ हेतुमनुष्येभ्यो ४।३।८१

३३५ ह्रस्वात्तादौ तद्धि ८।३।१०१

४७१ हैयङ्गवीनं संज्ञा ५।२।३२

५३७ ह्रस्वे ५।३।८६

सूत्रम्

समासप्रभृतिपूर्वाद्धर्षपर्यन्तवार्तिकसूचिका ।

वार्तिकम्	अ	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अकच्छ्रकरणे तूष्णीमः		२०२८	अपरस्यार्धे पश्चभावो	७३७
अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः		८११	अपील्वादीनामिति	१०४३
अगोवत्सहलेष्विति		८५०	अपो योनियन्मतुषु	९७६
अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः		१०७८	अभितःपरितः	६५९
अग्निपदादिभ्य उप		१७६१	अभूततद्भाव इति	२११७
अग्नीधः शरणे		१५००	अभ्यहितश्च	९०५
अग्नादिपश्चाद्डिमच्		१३९१	अभ्रुकुंसादीनामिति	९९९
अङ्गक्षत्रघर्मत्रिपूर्वा		१२७०	अमानिनीति वक्तव्यम्	८४१
अचि शीर्ष इति वाच्यम्		१६६७	अमेहकृतसित्रेभ्य	१३२४
अज्ञस उपसंख्यानम्		९६०	अरण्याणः	१३२५, १३५३
अण् संज्ञायाम्		१७५८	अर्णसो लोपश्च	१९१६
अतद्धित इति वाच्यम्		१०५७	अर्थाच्चासन्निहिते	१९४१
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे		७८०	अर्थेन नित्यसमासां	६९८
अद्भुतायामसंहितम्		७५८	अर्धाच्चैति वक्तव्यम्	१६९०
अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेष		९३८	अर्हंतो नुम् च	१७८८
अधर्माच्चैति वक्तव्यम्		१५९१	अलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यः	१८३०
अध्यात्मादेष्टनिष्यते		१५३७	अवरस्योपसंख्यानम्	६९३
अनजादौ च विभाषा		२०३५	अवणान्ताद्वा	९४१
अनेकप्राप्तावेकत्र		९०३	अवादयः क्लृष्टाद्यर्थे	७८०
अनेकशफेष्विति		९३९	अवारपाराद्विगृहीतादपि	१३१३
अनो नलोपश्च वा		८२१	अवेदुंग्घे	१२४२
अन्ताच्च		१३९१	अव्ययस्य च्चावीत्वं	२०१८
अन्ताच्च		९६९	अव्ययानां भमात्रे	१३२४
अन्येभ्योऽपि दृश्यते		१९१६	अश्मनो विकारे	१५१४
		१९२७	अष्टनः कपाले	८०७
			असमासवद्भावे	२१४७
			अस्तोश्चैति वक्तव्यम्	१००७

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अस्मिन्नर्थेण् द्विधा	१२०८	उष्णभद्रया करणे वा	१००७
अहप्रंहण द्वन्द्वार्थम्	७८७		
अह स क्रतौ	१२५१	ऋतुनशनाणा ममाक्षरा	९०५
आ		ऋतावृद्धिमद्विधा	१३९७
आकर्षात्पदि	१६२५	ऋवर्णादिनि	२०३५
आकालाट्टश्च	१७७७		
आख्यानाख्यायिकेनिहास	१२७०	ए	
आम्रघ्निमावातरणादन्	२०९३	एकविमत्तात्रपच्छन्त	७१३
आद्यादिभ्य उपसख्यानम्	२१११	एवात्परपूर्व	२०३७
आवन्तो वा	८३१	एकाचा नियम्	१५२४
आमयस्योपसख्यानम्	१९२८	एतदो वाच्य	१९९२
आमुप्यायणामुप्यपुत्रिका	९७९	ओ	
आहृतप्रकरणे वारि	१७४१	आकारसकारमकारादौ मुपि	२०२८
आहौ प्रभूतादिभ्य	१५४९	क	
इ		वच्छ्वा ह्रस्वत्वं च	१९१४
इकन्यदात्तरपदाच्छ्रुतपट्टे	१२७०	वप्रत्ययचिकादेशी	१८३४
इकारादाविति वाच्यम्	१५६०	वम्बाकारादिभ्य इति	११९४
इके चरतावुपसख्यानम्	९९१	वमंप्रवचनीयाना	७८०
इत्येऽन्म्यासस्य	१००७	वमंन्यतिहारे	२१४७
इदम इस् सममण्	१९७०	वल्पव्देशीयरौ	८३६
इदमाऽन्भावा	१९७०	कारके छे च नाय	१०२५
इयङ्ङङ्भाविनाम्	९९९	वापापिगाद्विठन्	१६९०
इरिकादिभ्य प्रति	१०५१	बुक्कुत्वादीनामण्डारिपु	८३६
इवेन ममासा	६५०	कृद्यागा च पष्ठी	७०३
ई		कृत्तद्या न	९८६
ईवक्च	१०७७	कृष्णोदकसाण्डुसख्या	९४३
ईयसा बहुव्रीहेर्नेनि	८९४	केवलायाश्चेति	१६९८
ईपद्गुणवचनेनेनि	७५५	कोपधप्रतिपेधे	८३८
उ		कौपिचल	१५१२
उत्तरपद यत्प्राति	१०५५	क्रोशशनयोजनशनया	१७३८
उत्तरपदस्य चेति	९९५	क्लिन्नस्य चिल् पिञ्जथ	१८३४
उत्तरपदेन परिमाणिना	७१६	दात्त्रियममानशब्दा	११८६
उपविशब्दान् स्वार्थे	१६७५	र	
उवर्णाङ्ग इलस्य च	२०३५	खप्रत्ययानुत्पत्तौ	१८१३
		खरनिकादिपु	१३००

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
खलादिभ्य इनिः	१२६०	च्यर्थ इति वाच्यम्	७७५
खुरखराम्यां वा णस्	८५७		
ख्यश्च	८५९	छ	
		छागवृषयोरपि	११७९
ग		ज	
गजसहायाम्यां	१२५१	जातार्थे प्रतिप्रसूतो	१४११
गङ्वादेः परा सप्तमी	८९८	जातिकालसुखादि	८९९
गणिकाया यत्रिति	१२४८	ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्	१९१०
गन्वस्येत्त्वे तदेकान्त	८७४	ठ	
गवि च युक्ते	८०७	ठक्ञसोश्च	८३६
गिरिनद्यादीनां वा	१०५४	ड	
गिलगिले च	१००७	डाचि विवक्षिते	२१२८
गिलेऽगिलस्य	१००७	त	
गुणवचनेभ्यो मतुपो	१८९६	ततोऽभिगमन	१७३८
गुणात्तरेण तरलोप	७०३	तत्पचतीति	१७१८
गौरजादिप्रसङ्गे	१०७७	तदन्ताच्च	१९४१
गोष्ठजादयः	१८३०	तदस्मिन्वर्तते	१२४१
घ		तदाहेति	१५४८
घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्	१५०७	तदो दावचनमनर्थकं	१९६८
घ्यन्तादजाद्यदन्तम्	९०४	तद्वृहतोः करपत्यो	१०७१
च		तप्पर्वमरुद्भ्याम्	१९२८
चञ्चद्बृहतोरुप	२०७५	तरप्तमपौ	८३६
चटकादिति वाच्यम्	११३४	तस्येदमित्यपत्येऽपि	१०८८
चतुरवृद्धयतावाद्यक्षरस्य	१८५१	तावतिथेन गृह्णाति	१८७७
चतुर्थादिच	२०३५	तिलान्निष्फला	१२४२
चतुर्थादिनजादौ	२०३५	तित्थ्यनौ	८३६
चतुर्थ्यर्थं	१७१३	तीयादीकक् स्वार्थे	१९९४
चतुर्मासाण्यो	१७५८	त्यदादितः शेषे पुंनपुंसक	९३८
चतुर्वर्णादीनां	१७८९	त्यदादीनां फिब्वा	११८०
चतुष्पाजातिरिति	७५३	त्यदादीनां मिथः	९३८
चरट्जातीयरौ	८३६	त्यन्नेध्रु व इति	१३२४
चरणाद्धर्मान्नाययोरिति	१५०६	त्रतसौ	८३६
चित्रारेवती	१४०८	त्रौ च	१०२७
चिरपरुत्परारिभ्यः	१३९१	त्र्युपाभ्यां चतुरो	९४५
चुल् च	१८३४	त्वतलोर्गुणवचनस्य	८३६

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
		नित्यमाघोडिते डाचीति	०१०८
थान्	१३६	निरादय कान्ताग्र्ये	८८०
		निष्पे चति वाच्यम्	९०४
दिकच्छन्देस्तीरस्य	१०३४	निमोगने	१३२४
दिवश्च दाये	०७९	नील्या अत्रनव्य	१२०३
दुरो दाशनाशदम	१०३४	ननुनशने अत्रतव्य	८५४
दूरादेव्य	१३२५		
दृष्टे चेति वक्तव्यम्	१०१७, १०१८	पञ्चजनानुपसस्त्यानम्	१४३५
दृशिग्रहणाद्भवदादि	१९६३	पञ्चानानुपमस्त्यानम्	१६७१
देवाद्यप्रभौ	१०७७	पटनाहास्य	१५०३
देवाना प्रिय इति	७९७	पय मस्याज्ययादे	८२१
दोष उपसस्त्यानम्	१२२१	पव्यध्याययाय	१३५३
दुश्रोभयाद्भवव्य	१९७०	परस्मादेशव्यहनि	१९७०
द्वन्द्वतत्पुरुषयोरत्तरपदे	७२८	परिमुखादिभ्य	१४३६
द्विप्रामावतालम्बुवर्गति	८१२	परेऽजन वाचनम्	०१४१
द्विगानि यम्	१८३८	पर्यायस्वैवेप्यते	८२६
द्वितीय सच्यपर	२०२७	पर्यादयो रगानाद्यर्थे	७८०
द्वित्वे गोपुगच्	१८३०	पश्वर्वा णस वक्तव्य	१२५१
व्यच्यगम्यामेव	१०५१	पल्यराजभ्या चति	९४६
		पाण्डोऽथ्यन्	११८६
		पानाद्यन्तम्य न	८२१
		पादानप्रहणम्	२००३
धमुबन्ता स्वार्थे	१९९१	पिञ्जदृन्दसि डिच्च	१२४२
धर्मादिपिनियम	९०२	पिनुभानरि व्यन्	१२४२
धेनोभव्यायाम्	१००७	पिशाचाच्च	१९३५
		पीताङ्गन्	१२०३
ध		पुष्यसुदिनाभ्यामह	८२१
		पुरुष द्ववविकार	१६७२
नमपासुपाण्डुभ्यश्च	१९१४	पुवद्भावप्रतिपेवाऽप्प्र	८३२
नजो नलापस्तिडि	७५८	पुष्यमूलेषु	१५४५
नज्राभ्यर्थाना वाच्यो	८३०	पुमानुजा जनुपाच्च	९६०
नराच्चति	१५९९	पूरण इति वक्तव्यम्	९६३
नवस्य नू आदेश	२०९३	पूरोरप्पञ्जन्य	११८६
न विद्याया	१९९४	पूणमासादप्वक्तव्य	१२५१
नञ् पुराणे प्रात्	२०९३		
नस्नासिकाया	१६६६		
नान्तस्य टिलापे	१४८८		

वार्तिकम्	सूत्रम्
पूर्वपूर्वतरयोः	१९७०
पूर्वान्यान्यतर	१९७०
पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः	१५४९
पृथिव्या नाज्ञौ	१०७७
पृथुमुदुभृशकृश	१७८७
पृष्ठादुपसंख्यानम्	१२५०
प्रकृतिप्रत्ययार्थ	१८४६
प्रकृत्याङ्के राजन्य	१२४७
प्रतिपदविधाना	७०४
प्रमाणपरिमाणा	१८३८
प्रमाणे लः	१८३८
प्रयोजनं सुल्लोप	२१४६
प्रहरणार्थेभ्यःपरे	९००
प्रावशताद्वक्तव्यम्	८०८
प्राण्यङ्गादेव	१९०९
प्रादयो गताद्यर्थे	७८०
प्रादिभ्यो घातुजस्य	८३०
प्रायस्य चित्तिचित्तयोः	१०७१
	फ
फलपाकशुपामुप	१५४५
फलवह्म्यामिनच्	१९२८
फलसेनावनस्पति	९१६
फल्गुन्यापाढाभ्यां	१४०८
	व
वलादूलः	१९२८
वह्निपष्टिलोपो यञ्च	१०७७
बहुपूर्वाच्चैति	१६९५
बह्वल्पार्थान्मङ्गला	२१०९
वाहूरुपूर्वपदाद्वलात्	१९४१
ब्रह्मवर्चसादुप	१७०५
ब्राह्मणाच्छंसिन	९५९
	भ
भद्राच्चेति वक्तव्यम्	२१३८
भयभीतिभौ	६९९

वार्तिकम्	सूत्रम्
भवने क्षेत्रे शाकट	१८३०
भवार्थे तु लुग्वाच्यः	१०७७
भस्याडे तद्धिते	८३६, ८४२
भागरूपनामभ्यो	२०९३
भावप्रत्ययान्ता	१५७०
भूमनिन्दाप्रशंसासु	१८९४
भ्रातृज्यायिस	९०५
भ्राष्ट्राग्न्योरिन्वे	१००७
	म
मनुष्यलुपि	१३००
महत आत्वे घासकर	८०७
महाजनादृम्	१६७१
महानाम्न्यादिभ्यः	१७५८
महिपाच्चेति	१३०६
मातृमातृकमातृपु वा	१००५
मातरि पिच्च	४९९, १२४२
मातृर्जुल्च्	१२४२
मातृपितृभ्यां पितरि	१२४२
मित्योजनयोः समासे	८९८
	य
यजृत्विग्भ्यां	१७३५
युवादेर्न	१०५५
यूनश्च कुत्सायां	१०९२
	र
रप्रकरणे खम्बुख	१९१४
राज्ञो जातावेवेति	११५३
रूपप्पाशपौ	८३६
	ल
लघ्वक्षरं पूर्वम्	९०५
लिङ्गवाचनं वा	२१००
लोकस्य पृणे	१००७
लोपः पूर्वपदस्य	२०३५
लोमनोऽपत्येषु बहु	१०७७

वार्तिकम्

वटकम्य इनिर्वाच्य	व
वरवन्ता स्वार्थे	व
वर्णानामानुपूर्व्येण	
वहस्तुरणिट् च	
वा गामयेषु	
वाग्दिग्भ्यश्च	
वातपित्तदग्नेष्वाभ्य	
वानात्समूहे	
वा नामधेयस्य	
वा प्रियस्य	
वायुसब्दप्रयोगे	
वा हितनाम्न इति	
विद्यायानिसम्बधेभ्य	
विद्यालक्षण	
विनापि प्रत्यय	
विभाजयित्वा	
विरासितुरिड्लाप	
त्रिष्णौ न	
विष्वगित्युत्तर	
विस्तारे षट्	
वृथादौ विशेषणामव	
वृत्तेश्च	
वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्	
वृद्धेर्वृषुपिभावो	
वेप्रो वक्तव्य	
वेरे देवामु रादिभ्य	
व्यामवरनिपाद	
	श
शकलकदंभाम्या	
शतद्राद्ध च	
शसि बहुत्वार्थस्य	
शाकपाथिवादीना	

सूत्रम्

१८८२
१८३८
९०५
१५००
१३५३
९७९
१७०४
१९२८
१३३८
८९८
९२५
११५७
९८१
१२७०
२०३५
१५९९
१५९९
९२५
१९०७
१८३०
९१६
१९०८
२२४७
१५८०
८५९
१५०५
१०९७
१२०३
१२३०
८३६
७३९

वार्तिकम्

शिखामालास	
शीतोष्णतृप्रेम्य	
शीले को मलोपश्च	
गुना दत्तदध्वावर्णं	
शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्	
शेषपुच्छलाङ्गुलेषु	
श्रविष्ठापाटाभ्या	
श्रेण्यादिषु च्यर्थवचन	
श्रानियस्य यलोपश्च	
	ष
षट्त्वे षङ्गवच्	
षप उत्त्व दतृदृशवा	
षपष्ठाजादिनचना	
	स
सख्यापूर्वपदाना	
सख्याया अल्पीयस्या	
सख्याया नदीगोदा	
सख्यायास्तत्पुरुषस्य	
सङ्घाते षट्	
सजाया स्वार्थे	
सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ	
समानस्य	
समाहारे चापमिष्यते	
समिधामाषाढ	
सर्वजनाद्गन्	
सर्वत्राग्नि	
सर्वनामसख्ययास्त	
सवनाम्ना वृत्तिमाने	
सवाष्णो वति	
सवदिश्व	
सग्वादे सादेश्च	
सर्वोभयार्था	
सविशेषणस्य प्रतिषेध	
सहायाद्वा	

सूत्रम्

१९२३
१९२८
२०२८
१०४९
१९२८
९७९
१४०८
७३८
१७९५
१८३०
८११
२०३७
१६८३
८९८
९४३
८५१
१८३०
१७२४
२१३७
१९७०
६७४
१५००
१६७१
१२२६
८९८
७२८, २१४७
१६७२
१९४१
१२७०, १७८९
१९५६
८१८
१७९७

परिभाषा सूचिका

[६१५]

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
सामान्ये नपुंसकम्	८२१	स्वतिभ्यामेव	९५४
सुसर्वाधीदिकलुब्धैभ्यः	१३९८	स्वरूपस्य	१५८५
सूत्रान्तत्त्वकल्पा	१२७०	स्त्रार्थं उपसंख्यानम्	१२६४
स्तोमे उविधिः	१०२४		
त्रियामपत्य	११३४	हरिद्रामहार	१२०३
स्त्रीनपुंसकयोरुत्तर	२१४७	हरीतक्यादिषु	१३००
स्याम्नोऽकारः	१०७७	हिमाच्चेष्टुः	१९२८
स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्	९०७	हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्	१९२८
स्नेहे तैलच्	१८३०	हृद्बुभ्यां च	९६७

समासप्रभृतिपूर्वार्धपर्यन्तपरिभाषासूचिका ।

परिभाषा	सूत्रम्	परिभाषा	सूत्रम्
अनिनस्मन्ग्रहणा	८९०	लक्षणप्रतिपदोक्तयोः	८०७
उत्तरपदाधिकारे तदन्त	९८८	संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः	८४७
कृद्ग्रहणे गतिकारक	६९४	सन्नियोगशिष्टानाम्	१३११
गतिकारकोपपदानां	७८२	स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न	१००४